

NECDET SAKAOĞLU

BU MÜLKÜN KADIN SULTANLARI

ALFA | TARİH

NECDET SAKAOĞLU (DİVRİĞİ, 1939)

Yerel tarih, Selçuklu, Osmanlı ve eğitim tarihleri konularında çalışmaları olan yazarın yayımlanmış eserleri şunlardır: *Çeşm-i Cihan Amasra* (1966, 1987, 1998); *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları* (1971, 2005, Ali Naci Karacan Armağanı); *Divriği'de Ev Mimarisi* (1978); *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı* (1984, 1998, Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü); *Tanzimat Tarihi Sözlüğü* (1985); *Osmanlı Eğitim Tarihi* (1990, 1992); *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi* (1990, 1992), *Osmanlı Kentleri ve Yabancı Gezginler* (1995); *Milli Mücadele Albümü* (1998); *Millî Mücadele Albümü* (1999); *Tarihi Mekânları, Kitabeleri, Anıları ile Saray-ı Hümâyûn* (2002); *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (2003); *İstanbul'un Tarihi Kimliği* (2003); *Osmanlı Coğrafyası 1907-1908* (2008) ve *Atatürk'ün Beşiktaş Günleri* (2008) *Bu Mülkün Sultanları – 36 Osmanlı Padişahı* (1999-2009; Alfa, 2015).

Bu Mülkün Kadın Sultanları
© 2015, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Kitabın tüm yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Kitap Editörü Hasan Aksakal
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Zuhal Turan

ISBN 978-605-171-079-2
1. Basım: Kasım 2015

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34410 Fatih-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika No: 10905

NECDET SAKAOĞLU

BU MÜLKÜN KADIN SULTANLARI

VALİDE SULTANLAR, HATUNLAR,
HASEKİLER, KADINEFENDİLER,
SULTANEFENDİLER

ALFA | TARİH

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ, 11
Hatunlar, hasekiler, kadınlar, sultanefendiler..., 12
Saraylıların Yaşamöyküleri, 19

BİRİNCİ BÖLÜM
Hatunlar (1250-1520), 25

Ulu Beşiği Sallayan Kayı Kadını, 27

OSMAN BEY'İN EŞİ VEYA EŞLERİ..., 32
Osman Bey'in Hatunları, 33
Osman Bey'in Tek Kızı, 41

ORHAN BEY'İN RUM HATUNLARI, 42
Orhan Bey'in Hatunları, 43
Orhan Bey'in Kızları, 59

MURAD HÜDAVENDİGÂR, 61
Hüdavendigâr'ın Hatunları, 62
Hüdavendigâr'ın Kızı, 66

YILDIRIM BÂYEZİD, 75
Yıldırım'ın Hatunları, 76
Yıldırım'ın Kızları , 90

ÇELEBİ MEHMED, 99
Çelebi Mehmed'in Hatunları, 100
Çelebi Mehmed'in Kızları, 103

II. MURAD, 118
Koca Murad'ın Hatunları, 119
II. Murad'ın Kızları, 141

FATİH SULTAN MEHMED, 144
İstanbul Fatihinin Hatunları, 146
Fatih'in Kızları, 178

II. BAYEZİD, 180
Bayezid-İ Velî'nin Hatunları, 182
II. Bayezid'in Kızları , 192

YAVUZ SULTAN SELİM, 198
Yavuz Selim'in Hatunları, 199
Yavuz'un Kızları, 202

İKİNCİ BÖLÜM
HASEKİLER, VALİDELER,
SULTAN KIZLAR (1520-1648), 213

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN, 215
Kanuni'nin Hasekileri, 217
Kanuni'nin kızları, 254

II. SELİM, 262
Sarı Selim'in Hasekileri, 263
Sarı Selim'in kızları, 271

III. MURAD, 277
III. Murad'ın Hasekileri, 279
III. Murad'ın kızları, 292

III. MEHMED, 299
III. Mehmed'in Hasekileri, 300
III. Mehmed'in kızları, 303

I. AHMED, 304
I. Ahmed'in Hasekileri, 305
I. Ahmed'in kızları, 318

I. MUSTAFA, 324

II. OSMAN, 326
II. Osman'ın Hasekileri, Nikâhlı Eşleri, 327
II. Osman'ın Kızı, 328

IV. MURAD, 329
IV. Murad'ın Hasekileri, 330
IV. Murad'ın kızları, 330

SULTAN İBRAHİM, 335
İbrahim'in Hasekileri, 337
İbrahim'in kızları, 358

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KADINLAR, GÖZDELER, SULTANEFENDİLER (1648-1789), 363

IV. MEHMED , 365
IV. Mehmed'in kadınları, gözdeleri, 366
IV. Mehmed'in kızları, 380

II. SÜLEYMAN, 386
II. Süleyman'ın kadınları, 387

II. AHMED, 389
II. Ahmed'in kadınları, 390
II. Ahmed'in kızları, 392

II. MUSTAFA, 393
II. Mustafa'nın kadınları, 394
II. Mustafa'nın kızları, 403

III. AHMED, 414
III. Ahmed'in kadınları, 416
III. Ahmed'in kızları, 422

I. MAHMUD, 450
I. Mahmud'un kadınları, ikbâlleri, 451

III. OSMAN, 453
III. Osman'ın kadınları, 454

III. MUSTAFA, 456
III. Mustafa'nın kadınları, ikbâlleri, 457
III. Mustafa'nın kızları, 466

I. ABDÜLHAMİD, 484
I. Abdülhamid'in kadınları, 485
I. Abdülhamid'in kızları, 502

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KADINEFENDİLER, İKBÂLLER, SULTANEFENDİLER (1789-1924), 513

III. SELİM, 515
III. Selim'in kadınları, 516

IV. MUSTAFA, 520
IV. Mustafa'nın kadınları, 521
IV. Mustafa'nın kızı, 522

II. MAHMUD, 523
II. Mahmud'un kadınefendileri ve ikbâlleri, 525
II. Mahmud'un kızları, 551

ABDÜLMECİD, 570
Abdülmecid'in kadınefendileri ve ikbâlleri, 574
Abdülmecid'in kızları, 604

ABDÜLAZİZ, 639
Abdülaziz'in kadınefendileri ve bir gözdesi, 640
Abdülaziz'in kızları, 643

V. MURAD, 647
V. Murad'ın kadınefendileri ve ikbâlleri, 649
V. Murad'ın kızları, 655

II. ABDÜLHAMİD, 667
II. Abdülhamid'in kadınefendileri,
ikbâlleri ve gözdeleri, 670
II. Abdülhamid'in kızları, 686

V. MEHMED REŞAD, 699
Sultan Reşad'ın kadınefendileri, 700
Sultan Reşad'ın kızı, 704

VI. MEHMED VAHİDEDDİN, 705
Vahideddin'in kadınları, 706
Vahideddin'in kızları, 708

HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİ, 712
Son halifenin kadınefendileri, 713
Son halifenin kızı, 713

KAYNAKÇA, 715

DİZİN, 761

ÖNSÖZ

Dış âlemden soyutlanmış Doğu saraylarının ün vermez haremlerinde olup bitenleri tarihin kıt bilgileri ışığında aydınlatmak zor. Bu nedenle hayaller ve uydurmalar revaç bulmuş. Akıllara takılan da çoğunca padişahların huri misâli cariyelerle ilişkileridir. Rehberlerin peşinde "Harem"i gezenler, taşlıklarda koşuşan şehzâdeleri; sereng entarili, altın kemerli, saçlarına çelenk iliştirilmiş sultanefendileri, siyah tenli haremağalarını, el ayak altında dolaşan cüceleri değil; kibar, mütebessim, olağanüstü güzel cariyeleri merak ediyor.

Haremi, resim sanatının baş köşesine oturtan Oryantalizmin, gerçeklerle ne ölçüde bağdaştığı tartışmalı göz alıcı tabloları da merakları kamçılıyor, harem imgesi o renkli betimlemelerle buluşturuluyor. Kısacası, Osmanlı tahtından gelip geçenlere sevgilerini verip soylarını yürüten kadınların seslerini, gülüşlerini, yürüyüşlerini, hatta "nü" (!) pozlarını, tüm kadınsı güzelliklerle dopdolu bir "Harem" de okumak, görmek, yaygın bir arzu.

Padişahların harem yaşantılarına başka merceklerle bakanlar da var. Onların söyledikleri, Oryantalizmin betimlemelerini karartan tezatlardır: Harem kâbus dolu bir hapishaneydi! Buraya kapatılanlar, sevgileri-sevecenlikleri değil; korku, kin, kıskançlık duyguları baskın genç köle kadınlardı. Yaralı yürekleri aile, yurt özlemleriyle dolu; bu yüzden davranışları yapmacıktı. Olumsuz duygularının iki kaynağı, "yapıştırma" kimliklerinin gerisine hapsedilen kökenleri ve tutsaklıkları; haremde en yüksek konuma ulaşabilmekse ihtirasları idi.

Unutmamalı ki, saray haremlerindeki yaşamları yazarak çizerek kurgulayanlar da genellikle erkek beyinleri ve becerileridir. Haremin dışındaki cihan tarihi de baştan başa erkeklerin eseridir. Bundan dolayı, tarihin bütün kahramanlarının künyeleri de daima "baba" adını içeriyor: Örneğin "Ertuğrul oğlu Osman" yeterli bir ön kimlik tanımıdır. "Annesinin adı neden yok?" sorusu zihinlere takılmaz. İlk beylerin doğum ve ölüm tarihlerinde de gözden kaçırılmaması gereken ipuçları saklıdır: Torun padişahların yaklaşık doğum tarihleri, büyükbabalarının ölüm yılına denk getirilmiştir. Örneğin Hoca Saadeddin, Orhan Bey'in doğum tarihi için, "*Tarihçilerin çoğu doğum yılını Hicri 680 göstermişlerdir ki, Ertuğrul Gazi'nin ölüm yılıdır*" diyor.[1] İbn Kemâl, Yıldırım Bayezid'in, büyükbabası Orhan Gazi'nin öldüğü saatte doğduğunu yazıyor.[2] Osman'ın ölümü ile torunu I. Murad'ın doğumunun (1326); Murad'ın ölümü ile torunu Çelebi Mehmed'in doğumunun (1389); Yıldırım Bayezid'in ölümü ile II. Murad'ın doğumunun (1403) aynı yıla denk düşmesi gibi bir rastlantılar zincirini (!) yineleyen tarih yazıcıları, ilk padişahların, babalarının şehzâdeliğinde değil, tahta geçişlerinden hemen sonra doğdukları konusunda ağızbirliği etmişlerdir. Oysa yaşamları daha ayrıntılı bilinen sonraki kuşaklardan Fatih, II. Bayezid, Yavuz gibi büyük padişahlar içinse kesin veya farklı doğum tarihleri –örneğin Fatih için 1423'ten 1432'ye değin– söz konusudur.

Hatunlar, hasekiler, kadınlar, sultanefendiler...

"Haremdekiler"e dönelim: Şehzâdeleri, hele "sultanefendi" denen padişah kızlarını doğuranların kökenleri, aileleri, yaşamöyküle-

---

1 "*Ekser müverrihin sâl-i velâdetlerini sene semânin ve sitte-mie (H. 680 / M. 1280) de ta'yin etmişlerdir ki Ertuğrul Gazi'nin sâl-i vefâtlarıdır.*" Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*, c. I, s. 65, İstanbul, 1279.

2 "*Ol mihr-i sipihr-i saltanat ûfûl etdiği saatde ufk-ı ikbâlden mâh-ı münîre nazîr olan nebîre-i reşidi (torunu) Sultan Bayezid cilvegâh-ı zuhûra gelüb (doğup).*" İbn Kemâl, *Tevarih-i Âl-i Osmân*, II. Defter (haz. Ş. Turan), s. 207, Ankara, 1991.

ri konularında güvenilir bilgilerin yetersizliği bir yana, sözgelişi Şükrullah (ö. 1488) *Behcetü't-tevarih*'te Osmanlılar bahsinde, Karamanî Nişancı Mehmed Paşa (ö. 1481) *Tevarihü's-selâtin-i Osmaniyye*'de, padişahların ne eşlerini ne kızlarını anmışlar. Başka birçok tarihçi gibi, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1658) de *Ravzatü'l-Ebrâr*'da, Osmanoğullarının "evlad-ı kiram"ını, yani erkek çocuklarını (şehzâdelerini) yazmayı yeterli görmüştür. Naimâ ise yönetim işlerine karıştıkları için eleştirdiği harem topluluğuna, "örtülü" bir göndermeyle "*Harem-saray-ı hümayun eshâbı*" diyor.[1]

17. yüzyıla ait bu deyim, Haremdeki köle kökenli kadın topluluğu demekti kuşkusuz. Oysa Osmanoğullarının ilk kuşakları, ailelerini köle eşlerle kurmuyorlardı. Güçlenmek, siyasal manevra olanakları elde etmek, miras yoluyla yeni topraklar kazanmak gibi gerekçelerle Bizans imparatorlarının, tekfurların, Sırp prenslerinin, Anadolu Türkmen beylerinin kızlarıyla toy düğün düzenleyip evleniyorlardı.

16. yüzyılda devlet doğal sınırların da ötesinde bir genişliğe kavuştuktan sonra, bu tür evliliklere gereksinim duyulmazken, padişahlar da kendi hanedanlarına yönelik veraset savlarını önlemek için giderek saraylarını, hür ve soylu eşlere kapattılar. Saray örgütlerinin yenilendiği Fatih dönemindeyse (1451-1481) köle kızlar (cariyeler) padişah yuvasının dişi kuşları; geleceğin devletlilerinin anaları olabilmek ayrıcalığını elde ettiler. Devşirme içoğlanlarının alındığı Enderûna koşut, Hareme de tutsak-köle kızlar yerleşti. Bu düzen, 1922'ye değin kimi değişikliklerle devam etti. Tanzimat döneminde, Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) fermanlarıyla, fakat asıl 1908'de Kanun-i Esasi yürürlüğe konulunca, görece kölelik yasaklandı. Buna karşın, son padişahlarla, yetişkin şehzâdelerin haremlerindekiler, sözde "hür," gerçekte çoğu Kafkasya kökenli cariyelerdi.

Haremdeki cariye kökenli kadronun, padişahı dolayısıyla siyaseti etkileyebilir güce erişmesi 16. yüzyılda mümkün oldu. Bunu başlatansa bir zekâ, hüner ve güzellik yıldızı olan, tekmil

---

1 *Tarih-i Naimâ*, c. III, s. 106, İstanbul, 1281.

padişah eşlerinin ecesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın sevgili "Haseki Sultan"ı Hürrem'dir[1] (ö. 1558). Onun izinden gidenler de, eşi oldukları padişahların zaaflarını, kendi ihtiraslarının gerçekleşmesi yolunda maharetle kullanmışlardır. "İsmetlü devletlü" valide sultanlarla hasekiler, kadınefendiler, ikbâller, gözdeler, hazinedar ustalar, kalfalar, gedikli cariyeler ... kendi dünyalarında hırs, kıskançlık yaşasalar da, arılar kraliçesinin egemenliğindeki kovan düzenini andıran bir iç dayanışmayı daima korudukları da doğrudur. Padişahları haremsiz, cariyesiz bırakmamak, içeride padişahla nasıl yaşadıklarını dışarıya sızdırmama konusunda da başarılı oldular. Eksik yanları ne kadar zeki, öngörülü olsalar da, devletin yönetsel, hukuksal düzenini, maliyesini, askeri gücünü, hele coğrafyasını ve tarihini bilemeyişleri idi.

Padişah kızlarına gelince, babaları bunları küçük yaşlarda çoğunca, servet sahibi yaşlı vezirlerle evlendiriyor; Saray-ı hümayun dışında, beylik saray, konak ve yalılarda oturuyorlar; kocaları ölür ya da idam edilirse ikinci, üçüncü eşlerle evleniyorlardı. A. Bobovius, "*Sultanlar damat adaylarını en zengin vezirlerden seçerler. Vezirler ve beylerbeyleri ise ellerinden geldiğince bu tür evliliklerden sakınır; bırakınız böyle onurların peşinden koşmayı, zorlanmadıkça asla bir sultanla evlenmezler,*" diyor. İ. Hakkı Uzunçarşılı'ya göre de, sultanefendilerle evleneceklerin liyakati ve hizmeti veya padişaha yakınlığı, hüsnü endamı ile de damatlığa yaraşır olmalıydı. Damatlarda askeri yetenek aranır, liyakatlerine göre rütbe ihsan edilir, haklarında araştırmalar dahi yapılırdı.[2]

Hanedan töresi, padişah kızlarına saltanat hakkı tanımadığından damat paşaların, padişahtan "tehlikeli" bir yakınlıkla mevkilerini korumak dışında beklentileri yoktu. Bu yakınlığın faydalarını görenler kadar, bedelini ağır ödeyenleri de vardır. Arada sadarete getirilenleri olmuşsa da, çoğu taşra valiliklerinde, cephelerde, denizlerde dolaştırılmış; son dönem damat paşalarıysa

---

[1] Türkçede "Hürrem" olarak yerleşen özel adın Farsça doğrusu "Hurrem"dir (bkz. Farsça-Türkçe *Gencine-i Güftar*, c. 2, s. 779).

[2] A. Bobovius, *Topkapı*, s. 94; İ.H. Uzunçarşılı, "Yavuz Sultan Selim'in kızı Sultan Hanım ve oğlu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri," *Belleten* XL, 159, s. 468.

İstanbul'da aylak kalmışlardır. Nahid Sırrı Örik "Son Damatlar" yazısında, "*Akşama kadar selamlıkta dalkavuklarıyla eğlenen işsiz güçsüz damat paşalar, geceye doğru elinde, mumları yanmış kolu bir şamdanla kapıda görünen haremağasının peşine takılıp sultanefendilerinin yatak odalarına gitmekle görevliydiler,*" diyerek erkeklerin kolay katlanamayacağı bir gerçeği açıklıyor.[1]

"Sultanefendi," "ismet-penah," "aliyyetüş'şân" lâkaplarıyla anılan padişah kızlarının erkek çocuklarına "sultanzâde," kızlarına "hanımsultan" deniyor, ancak bunların çocukları herhangi bir san tevarüs etmiyorlardı.

Osmanoğullarının ataları Osman, Orhan, Murad, Bayezid, Çelebi Mehmed, Koca Murad (II.) bu altısının harem yaşantıları bilinmezken, eşlerinin ve kızlarının siyasal toplumsal olgularda görüntü vermeleri acaba bir çelişki midir? Özellikle ilk üçünün köle (cariye) kimlikli eşleri herhalde yoktu. Orhan'ın üçü de Bizans soylusu olan nikâhlı eşlerinin dinlerini dahi değiştirmedikleri olasıdır. Bu altı atanın eşlerine, kızlarına; beylikten devlete geçiş evresini temsil eden Fatih Sultan Mehmed'in, oğlu Bayezid-i Velî'nin, torunu Yavuz Selim'in kimi eşlerine "hatun" denilmesi de önemli. Bu san'ın en eski belgesi, Göktürk yazıtlarındaki "*Türk Tanrısı, Türk ulusu yok olmasın diye babam İlteriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun'u gönderdi,*" cümlesidir.[2]

Osmanlı padişahlarının "han" ve "hakan" unvanlarına koşut, eşlerinin ve kızlarının da "hatun" sanını taşımaları, soyca Oğuz töresi ve Göktürk kültürüyle bağlarına itiraz kapısı bırakmıyor. 16. yüzyıl başlarına değin, padişahların kimi eşlerine "hatun-ı muazzama," "devlet hatun"; kimi eşlerine ve kızlarına da "Sitti Hatun," "Hümâ Hatun," "Hundî Hatun," "şahzâde/şehzâde hatun," "şehzâde sultan," "sultan hatun" denildiği saptanıyor. Oysa Fatih'in İstanbul'u alışından sonra Oğuz-Türk gelenekleri terk edilirken kimi Bizans Sarayı âdetlerinin benimsendiği, artık Balkan prensliklerinden –bir-iki istisna dışında da Anadolu Türkmen beyliklerinden– nikâhlı eş (hatun) alınmadığı saptanıyor. Kanuni

---

1 N.S. Örik, *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 25, Ocak 1952, s. 1212.

2 W. Thomsen, *Moğolistan'da Türkçe Kitabeler*, T.M. III, s. 100.

Süleyman ve ardıllarının ailelerinde ise hatun sanlılara rastlanmıyor. Buna koşut, "cariye istifraşı"nın (köle kızlarla yatmanın) haremin tek tercihi oluşu sürecinde önceki soylu ve nikâhlı eşlerin ad ve sanları da kullanılmaz olmuştur.

Kanuni Süleyman'ın (1520-1566), cariye eşlerinden, beş oğlunun ve bir kızının annesi Hürrem'se "Haseki Sultan" diye anılmış; "hatun" sanının yerini artık bu lâkap almıştır.[1]

Haremde haseki, yani padişah eşi olacaklar, daha çocukken yazgı sürprizleriyle gizemli-maceralı bir yaşam evresine giriyor; yurtlarını, ailelerini, asıl kimliklerini yitiriyor; ancak güzellikleri, zekâ pırıltıları, şansları elverirse saray hareminde, acemilik aşamasında büründükleri yeni ad ve kimlikleriyle cariyelik terbiyesinden geçiyorlardı. Aralarından en güzelleri, padişaha sunulabilir kızlara katılıyor; bunlardan Harem âdetlerine göre "nâil-i istifraş" (padişahla yatma) şansını yakalayan "gözde" oluyordu.[2]

Ricaut, "*Padişah kendisine yeni bir kadın seçmek istediği vakit, Harem dairesine gider, kâhya kadının sıraya dizdiği kızlar arasında dolaşır, beğendiği olursa onun önüne mendilini atarak seçimini belirtir,*" derken,[3] Robert Withers, "*Haseki sultanlar iyi geçinirler, ama ikiyüzlüdürler. Ötekinin daha çok sevilmesinden korkarlar. Geçmişte sultanlar düğün töreniyle evlenirlerdi. Fakat şimdi* (17. yüzyıl başı) *nikâh kıyılmaması, boşanmada kebin* (mihr-i zenan) *verilmemesi içindir. Hasekilerin en kıdemlisi başhaseki sanını taşır,*" diyor.[4]

---

1 Haseki sözcüğü daha eski metinlerde de geçer. Örneğin *Dânişmendnâme*'de "*Halife ava atlandı, av avlayı gitdi, üç gün eglendi, geri geldi, şehre girdi geçüb taht üzerine oturdu, hassa-gîler eyitdiler...*" (Hasan bin Aliyyetü't-Tokadî, *Ed'dâin fî Beyâni'd-Devleti'd-Dânişmendiyye*, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Kitapları no 651'den, 12 Ağustos 1337 tarihli İ.H. Danişmend İstinsahı, vrk 3) cümlesindeki Hassagî, "haseki" biçiminde, Osmanlı sarayında da Harem, Enderûn ve Birun örgütlerinde lâkaptı. "Hassa-gî," hâss, hâssan, hâssa, hâsekî: padişah sarayına mahsus, padişahın halilesi (eşi); sarayda saygınlığı, ayrıcalığı olan, padişaha özel demekti. (*Lügât-ı Remzî*, c. I, s. 474)

2 Bu deyim, "göz" kökünden değil, Farsça *güzide*'den (seçkin), Türkçenin doğurganlığına ilginç bir örnektir. Zamanla "göze giren" anlamı da kazanmıştır.

3 *Türklerin Siyasi Düsturları*, s. 73.

4 R. Withers, *Büyük Efendinin Sarayı*, s. 40, 41.

17. yüzyıl son çeyreğindeki saray âdetlerini gözlemleyenlerden Dimitri Kantemir, padişahın hoşlandığı bir cariyeyle valide sultanın (annesinin) izni olmadan yatamadığını; buna karşılık valide sultanın, oğluna bayram günlerinde, elmas ve başka kıymetli taşlarla süslenmiş, zarif giyinmiş eğitimli güzel bakireler sunduğunu; paşaların da Hareme güzel cariyeler gönderdiklerini; ancak padişahın, annesinin izni olmadıkça bu kızlara dokunmaya cüret edemediğini; ama annesinin sunmadığı, kendisinin bulup beğendiği bir cariye ile yatabildiğini yazıyor.[1]

Öyle ya da böyle, saray haremine kapılanan ve orada sanki giysilerini değiştiriyormuş gibi ırkından, memleketinden, ailesinden soyunup Destizer, Meyliservet, Dilnigâr, Piristû, Tirimüjgân, Âfitâb, Mihrişah, Hümâşah, Dilâşûb, Mâhidevran vb fiziğine, tavrına uygun yeni bir isimle harem kimliğine bürünen cariyeler, vakti saati gelince padişahla yatma şansına sahiptiler. Bu şansla gözde olmayı, haremin ayrıcalı-bahtlı seçkinleri zümresine katılmayı, daha ilk ilişkide de hamile kalmayı; çocuk doğururlarsa haseki, büyük şehzâdenin anası olurlarsa haseki sultan pâyesini kazanmayı düşlüyorlardı. Fakat bu kolay değildi. Bir kez, haremin padişaha en yakın konumdaki "kâhya," "usta" ve "kalfa" unvanlı şef cariyeleri, valide sultanın veya haseki sultanın işareti üzerine "ıskat-ı cenin" (düşük yaptırma) operasyonunda mahirdiler. Bu, ileride tahta geçme davasına düşecek şehzâdelerin sayısını sınırlandırmada başvurulan bir önlemdi. D'Ohsson'un yazdığına göre, düşük yaptırılamayan durumlarda ise doğan çocuk, göbek bağı kesilmeyerek ölüme terk edilebiliyordu.[2]

Bu acımasız yöntemlere karşın, eşlerinin ve çocuklarının çokluğuyla dikkati çeken padişahlar yine de vardır. Diğer yandan, ölüm meleğinin sarayı sıklıkla yoklaması nedeniyle Haremde doğan her çocuk, bir bakıma hanedanın sürekliliğine işaret sayıldığından, imparatorluğun her tarafında "velâdet" şenlikleri düzenlenmesi de âdetti.

---

1 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* III, s. 377, 378.

2 M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, VII, s. 93.

Haremdeki gözdelerin, hasekilerin cariyeliği (köleliği) sorununa gelince: Sevilen, saygın hasekilerin bile özgürlük bahşedilip nikâhlı eş olabilmeleri, bir-iki istisna dışında söz konusu değildi. Yazılı yasası olmayan bu ve bunun gibi hanedan kurallarına "*De'b-i kadim-i Hanedân-ı Osmânî*" deniyordu. Tarihçi Naimâ, padişahların "*de'b-i kadimlerinin nikâh akdi değil teserrî* (odalık) *ile zindegâni*" (yaşamakta) olduğunu; kurallaşmış bu geleneğin (de'b-i kadim) önceki hanedanlarda da görüldüğünü yazar.[1] Alderson da 1520'den 1920'ye kadar geçen dört yüzyılda, ancak nikâhlı üç-dört padişah eşi saptandığını belirtiyor.[2]

Süleyman'ın şehzâdeliğinde haremine girdiği sanılan Hürrem'in, beş çocuk doğurduktan sonra, 1530'a doğru, azat edilip nikâhlanmak için bir süre padişahtan uzak durduğu söylenir. II. Osman da (1618-1622) şeyhülislamın kızı Ukaylâ Hanımı 1622'de nikâhla almış; kardeşi, çılgınlıklarıyla ünlü Sultan İbrahim ise 1648'de bir cariyesini azat edip Kuran'ın "nikâhlayınız!" buyruğu[3] uyarınca saray düğünü yapmıştı ki, bu iki kardeşin tahttan indirilip idam edilmelerinde, hanedan töresine aykırı olarak nikâhla eş almak girişimleri de sebeplerden gösterilir. İki yüzyıl sonra bir kez de Abdülmecid, 1850'lerde Bezmiârâ'yı nikâhlayacaktır.

Demek ki, Fatih'ten Vahideddin'e kadar otuz padişahın haremlerindekiler –istisnaları olsa da– İslam hukukunun tanımladığı konumda, "canlı mal" türünden kölelerdi. Müslüman ana babadan doğmuş bir kızın köleliği şer'an caiz görülmediğinden de hareme alınan tutsak kızların gayrımüslim ailelere mensup ve sarayda Müslüman olmaları koşuldu. Fakat son dönemde bu kural gözardı edilmiş, Müslüman Çerkes, Abaza ailelerden kızlar alınmıştır.

Bir padişahın ölmesi veya tahttan indirilmesi Harem için kıyamet demekti. O âna kadar bir dedikleri iki edilmeyen hasekiler,

---

1 "*De'b-i kadim-i Hanedân-ı Osmânî'de nikâh akdi yok idi*," *Tarih-i Naimâ*, c. IV. S. 242, 250. "İmanlı cariyelerin" eş edinilmesine *Kuran* da izin veriyordu (Bakara Suresi 221).

2 A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, s. 153.

3 *Kuran-ı Kerim*, Nisâ 25, Nûr 32.

ikbâller, cariyeler, Eski Saraya gönderilirlerdi. İster sarayda, ister bir konakta, "cariye" yazgısının ne demek olduğu, Türk edebiyatının seçkin yapıtlarından, Samipaşazâde Sezai'nin *Sergüzeşt* romanından; Dilber'in Batum'dan İstanbul'a, Nil boylarına uzanan serüveninden öğrenilmelidir.

Önceki bir padişahın eş veya eşlerinin beklentileri, oğullarının padişah, kendilerinin de valide sultan olmalarıydı. Haremde en yüksek konum, valide sultanlıktı. Bu unvanı resmen ilk alan II. Selim'in hasekisi, III. Murad'ın annesi Nûrubânû Sultan'dır (ö. 1583). Sonuncu valide, Abdülmecid'in kadınefendilerinden, V. Murad'ın annesi Şevkefzâ'dır (ö. 1889).

Valide sultanın Haremdeki saygınlığı en ileri düzeydeydi. İzin vermedikçe huzurunda konuşulmaz; elpençe divan durulur; gelinleri olan haseki ve kadınlar, huzuruna Harem üniforması entariyle çıkarlardı. Valide sultanlara resmen, Moğol ilhanlarının annelerine özgü "mehd-i ulyâ" unvanı verilir; yazılı buyruklarına "hükümnâme" denir; önceleri "paşmaklık," son dönemlerde "tahsisât-ı hümayun" adı altında, geliri fazla çiftlikler, ödenekler tahsis edilirdi. Buna karşın cariye kimlikleri üstü örtülü devam ederdi. Bundan dolayı, Voltaire ve başka Batılı düşünür ve yazarlar, padişahlara "karavaşoğlu" (cariye oğlu) demeyi yeğlemişlerdir.[1]

Saraylıların Yaşamöyküleri

Kaynaklardaki bilgi kırıntılarını toplayıp hayal ve tahminlere sapmadan yaşamöyküleri kurmak güç, tarihin kayıt dışı belleğindeki olayları keşfetmekse olanaksızdır. 20. yüzyıl başında mabeyn-i hümayunda görev yapan İ. Müştak Mayakon, "*II. Abdülhamid'in yaşayışını öğrenmek için bendegân denilen tütüncübaşı, kahvecibaşı, seccadecibaşı gibi ağa ve uşaklardan*" yararlanıldığını yazıyor.[2]

Önceki yüzyıllarda da kimi yabancı diplomatlar, gezginler anılarında, padişah ailelerinin harem hayatları hakkında saraya

1 M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, c. VII, s. 62 vd.

2 İ.M. Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm?*, İstanbul, 1940, s. 37.

girip çıkanları, haremağalarını, içoğlanlarını konuşturduklarını yazarlar. Fakat günümüzün tarih yazıcıları için bu öznel olanak bile kalmamıştır. İstanbul ve Doğu saraylarındaki kimlikler ve hayatlar üzerine şimdilerde tarih kurmak zor, roman yazmak kolaydır.

Kalemleri roman tarzına yatkın saray hayatı yazarlarımızdan, *Kadınlar Saltanatı, Samur Devri, Hoca Nüfuzu, Kızlar Ağası* gibi klasikleşmiş eserlerin yazarı Ahmet Refik Altınay'la (ö. 1937) aynı kuşaktan daha birkaç usta kalemin, tarihsel bir vak'ayı odağına alan gerçeklerle hayallerin kaynaştırıldığı romansı yapıtları bugün artık birer belgesel hükmündedir. Genç okuyucularsa tarihin yoruculuğuna takılıp kalmak istemediklerinden, Hürrem'i, Nûrubânû'yu, Safiye Sultan'ı, Mahpeyker Kösem'i, Telli Haseki'yi, Nakşidil'i büsbütün romanlaştırılmış yapıtlardan tanımayı yeğliyorlar.

Sabırlı tarama ve araştırmalarla toplanan epeyce bir bilgi yükü, elenip özetlenerek yazılan bu kitapsa dönemlerle bağıntılı dört bölümde, Osmanlı padişahlarının eşleriyle kızlarının yaşamöykülerini içermektedir. Ulaşılamamış belgelerin peşinde, bir insan ömrüne sığmayacak araştırmalar sürdürmek; kitabın yazımını böyle bir gerekçeyle ertelemek titizliğine bir nokta koymak kaçınılmazdı. Kaldı ki 1940'lardan beri araştırmacılar, Topkapı Sarayı Müzesi, Başbakanlık Osmanlı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde çalışıyorlar. Padişahların eşlerinin ve kızlarının mektupları, vakıf senetleri, temliknâmeleri, yazışmaları gün ışığına çıkartılmış; bunlar üzerine kitaplar, makaleler yazılmıştır. Bunlardan yeri geldikçe kaynakları belirtilerek yararlanılmıştır.

Osmanoğullarının hemen bütün kadın ve kız bireylerinin tanıtıldığı bu yüklü kitap, tarih ve soy-bilim meraklılarının ilgiyle okumaları yanında, araştırmacıların da başvuracakları içerikte tasarlanmıştır. Otuz altı padişahla bir halifenin toplam 297 eşleriyle 267 kızları (564) ilk kez bir kitabın konusu oluyor.[1] Bu alanda daha önceki çalışmaların en kapsayıcı olanı Mehmed

[1] Ç. Uluçay'ın *Padişahların Kadınları Kızları* kitabında, Halife Abdülmecid'in dört eşi ile bir kızı hariç 187 eş, 178 kız (toplam 365) kadın ve kız tanıtılmıştır.

Süreyya'nın kısaca *Sicill-i Osmânî* de denen *Tezkire-i Meşahir-i Osmâniyye*'sidir. Bu eserdeki Osmanoğullarına ait tanıtımlar, Dr. Gültekin Oransay tarafından, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? 1 Osmanoğulları* adlı yapıtta düzeltilip edimselleştirilmiştir.

Osmanoğullarının eş tercihleriyle yaşama düzenlerinin beş evrede, her padişah ailesinin de soyağacı tablolarıyla tanıtıldığı *The Structure of the Ottoman Dynasty* ise Türkiye'de öğretmen olarak da hizmet veren yazarı Alderson'ı saygıyla anmamızı gerektiren bir başvuru yapıtıdır.

Harem ve padişah aileleri hakkında, arşiv belgelerine dayalı, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, *Harem*, *Harem'den Mektuplar*, *Harem Hayatının İçyüzü* adlı özgün yapıtlarıyla tanıdığımız merhum M. Çağatay Uluçay'ın, ölümünden (1970) sonra yayımlanan *Padişahların Kadınları ve Kızları* da önemli bir kaynaktır. Yılmaz Öztuna, 5 ciltlik *Devletler ve Hanedanlar*'ın II. cildinde Osmanoğullarının bireyleriyle kolları ve kuşakları için uzun bir bölüm ayırmıştır. Doğrudan bir padişahın yaşamını konu alan kapsamlı ve bilimsel yapıtlar yanında, ansiklopedilerde, silsilenâmelerde, akademik ve süreli yayınlarda da hanedan bireylerini tanıtan yazılar, makaleler bir haylidir.

İlk baskısı 1999'da yapıldıktan sonra, 2013'e değin, iki farklı boyutta 30 baskısı gerçekleşen *Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı* adlı kitabımızın bir bakıma devamı denebilecek *Bu Mülkün Kadın Sultanları* da uzun bir hazırlıktan sonra yazılmış, yeni baskıları da gözden geçirilmiştir.

Altı yüzyıllık süreçte, saray ve harem hayatının dört farklı evresini temsil ettikleri varsayımıyla dokuzarlı gruplara ayırdığımız padişahlardan her birinin aileleri için kısa açıklamalar yapıldıktan sonra önce eşlerinin, sonra kızlarının konum, kıdem ve yaş sıraları dikkate alınarak yaşamöyküleri anlatılmış; yönetimi, hatta siyaseti etkileyebilenlerle yaşamlarında sıradışılık yakalananların öyküleri, veri sınırlarında kalınarak ayrıntılanmıştır. Buna karşılık, haklarında ancak bir-iki cümlelik bilgiye ulaşılan, hatta adları, doğum, ölüm tarihleri bilinmeyenler de vardır. Bunlar için küçük harfli başlıklar kullanılmış; adı saptanamayanlara (—); doğum, ölüm yılları duraksamalı olanlara (?) işaretleri konulmuştur.

Ünlü valide sultanlarla kimi sultanefendilerin yaşamöyküleri, salt roman hacimlerini değil, Saray ve Harem monografilerini doyuracak zenginlikler sunduğundan, bunlara ayrılan sayfalar çok görülebilir. Oysa titizlikle yapılmış özetlemelerdir. Metin içinde atıfta bulunulan kaynaklarla yararlanılan kitap, makale ve yazılar, kaynakçada gösterilmiştir.

Altı yüzyılı aşkın bir zamanda, 36 padişahla bir halifenin aile kadrolarında yer alan 600 dolayındaki hatun, haseki, kadın, ikbâl ve sultanefendiden kaçının mutlu ve talihli; kaçının mutsuz ve şanssız olduğu yargısını okuyuculara bırakırken uzun bir çalışma, öğrenme ve yazma süreci sonunda, kitabın yazarı olarak kendi kanaatimizi de belirtelim: Osmanlı hanedanının kadın bireyleri, romansı-öyküsel anlatılarda çoğunca öznel bakışlarla tanıtıldığından, haklarındaki yanlış veya yanlı yargılar da belleklere yerleşmiş bulunuyor. Günümüzün ve geleceğin yazar ve araştırmacılarına düşen görev, Saray kadınlarıyla ilgili verileri nesnel bakışlarla değerlendirmek olmalıdır.

Necdet Sakaoğlu

BU MÜLKÜN KADIN SULTANLARI

Valide Sultanlar, Hatunlar, Hasekiler
Kadınefendiler, Sultanefendiler

BİRİNCİ BÖLÜM

HATUNLAR (1250-1520)

İlk dokuz padişahın temsil ettiği bu uzun ve istikrarlı dönemde, Orta Asya Türkçesinde soylu bayanlara verilen "katun"un Arapçalaşmışı "hatun" padişah eşleriyle kızlarının ortak unvanıydı. Oysa bir önceki Selçuklular döneminde, "hatun"la birlikte "melike" ve "şah" da kullanılmıştı.

Bu, Osmanoğullarının boy-soy geleneklerini 16. yüzyıla değin koruyarak Arap ve Fars kültürlerinden fazla etkilenmedikleri biçiminde yorumlanabilir. İlk padişahlar, komşu hükümdarların kızlarını nikâhla-düğünle alarak siyasal amaçlı evlilikler yaptıklarından, bu soylu eşlere ve onlardan doğan kızlara "hatun," bazen de "sultan" deniliyordu. Diğer yandan, bu uzun süreçte bey-padişah anası kimliğiyle oğlunun mürüvvetini gören "ana-hatun"lardan (valide sultan) tarihlerin söz etmeyişi de ilginçtir. Ana konumunda tanıdığımız ilk hatun; oğlu Kanuni Süleyman'ın tahta çıktığı 1520'de hayatta olan, –Yavuz'un eşi– Hafsa'dır (ö. 1534).

ULU BEŞİĞİ SALLAYAN KAYI KADINI

HAYMA ANA [ö. Domaniç 13. yüzyıl sonu(?)]

Osmanoğullarının atası Kara Osman'ı doğurup emziren, beşiğini sallayan, Ertuğrul Bey'in eşi yörük kadını kimdi? Ataerkil alışkanlıklarımız bu soruyu aklımıza getirmiyor; tarihler de yazmamış. Kuşkusuz Osman Bey'in bir annesi vardı. Ertuğrul Bey, hanedan atası Kara Osman'ı doğuran bu Türkmen kızıyla töre uyarınca toylar-düğünler yapılarak gerdek çadırına girmişti. Ne yazık ki, Hayma Hatun'un kimliği konusunda tarihlere geçmiş yazılı bilgi yoktur. Ne peygamberin yaşamını anlattığı manzum öyküsüne "Âmine Hatun çün Muhammed ânesi" dizesiyle başlayan Bursalı Süleyman Çelebi, ne 14. ve 15. yüzyılların öteki ozanları yazarları; Ertuğrul'un eşi –Osman'ın anası– için ya bir dizecik, ya bir tümcecik yazmamışlar: Sözgelişi, anonim *Tevarih-i Osman*'da özetle; "Ertuğrul bir gece düş gördü. Sabah namazın kıldı. Suret değiştirip doğru Konya'ya vardı. Anda bir muteber kişi vardı, adına Abdülaziz derlerdi. Düşünü ona deyiverdi. Ama bazılar derler bu düşü tâbir eden bir aziz şeyh idi, adına Edebali (Adabalı) derlerdi. 'Muştuluk olsun senin neslin padişah ola. Benim kızımı oğlun Osman ala.' Osman yiğit oldukta ol şeyhin kızını aldı, bir oğlu oldu. Adını Urhan kodular," denmiş.

Yerel sözlü anlatılarda, Hayma, bazen Ertuğrul'un, bazen Osman'ın anasıdır. Ertuğrul'un eşi, Osman'ın annesiydi varsayımından hareketle çift, Kayıların Anadolu'ya veya Sultanönü'ne gelmesinden önce evlenmişlerdi. Bu ulu soy anası, bir tekfur ya da bey kızı olmayıp Türkmen şeyhinin kızıydı dendiğinde, adı üzerinde durmak gerekiyor. Hayma'nın çağrıştırdığı en yakın sözcük, çadır anlamındaki Arapça "hayme"dir. Ancak daha yeni Müslüman bir Türkmen kızına niçin Arapça Hayme adı verilsin? Alderson bunu "Haime" yazmış. Zamanla Hayma'ya dönüşen sözcük aslında, "ay" kökünden "ayma," "aymak," "ayman" gibi Türkçe bir ad olmalı. *Divanü Lügâti't-Türk*'te, "ayamak" (lâkap vermek, korumak), "aymak" (söylemek); *Tarama Sözlüğü*'nde de "aymak" (ayıltmak, aklını başına getirmek) sözcükleri var.

Hayma Ana, bir devlet kurucusunu doğurup emzirdiğinden gerçek "Devlet Ana"dır. İbn Kemâl, *Tevarih-i Âl-i Osmân*'ın I. Defterinde, Ertuğrul, Söğüt ilinde çadır yaşamı sürdürürken Hicret'in 652. yılında (M 1254) oğullarının "*kiçisi*" (küçüğü) "*aslan yapulu, ay yüzlü*" Osman doğdu diyor. Hammer ise Osman'ı, Ertuğrul'un en küçük değil, en büyük oğlu gösteriyor. Ahmed Rasim, eski kaynaklardan hazırladığı *Resimli Haritalı Osmanlı Tarihi*'nde, Hicri 656'da (1258) Söğüt'te dünyaya gelen Osman'ın, Hicri 680 (1281) yılında doksan yaşını geçkin ölen babasının yerine "*kabilesine reis olduğunu*" yazıyor. Ama ne bunlar ne de ötekiler, Osman'ın anasından söz etmiyorlar. Tarihçilerin anmadıkları Hayma Ana'nın adını ve anısını İnegöl'e bağlı Domaniç beldesinin halkı yaşatmış. Çarşamba köyündeki eski bir mezarı, Hayma Hatun türbesi diye ziyaret edenler yüzyıllar boyu eksik olmamış. Bunu öğrenen II. Abdülhamid, 1892'de aynı yere bir türbe yaptırmıştır. Bu türbe, Domaniç'in Osmanoğullarının kök saldığı ilk toprak olduğunu da belgeliyor.

Künhü'l-Ahbâr yazarı Mustafa Âlî, Ruhî Çelebi'nin, Neşrî'nin, Âşıkpaşazâde'nin tarihlerine dayanarak hanedanın ortaya çıkışını özetlerken Orhan Gazi'nin ibriktarı (? rikâbdarı) Molla İlyas'a anlattığı öykülerin "*an-rivayetin*" aktarılageldiğini; Orhan'ın, "*Ceddim Ertuğrul Gazi'ye Sögüt nam mevzi' kışlak ve Tomaliç dağları*

yaylak ta'yin olundukda hisarda sakin Germiyan Babası Leş Beg'le, Çavdar nam Tatar"ın kendisinden korktukları için halka kötülük edemediklerini söylediğini yazıyor ki, bundan Ertuğrul'la eşinin göçebe yaşamı sürdürdükleri gerçeği yakalanıyor.

İkinci ve daha önemli bir bilgi, Osmanlı Devletinin kuruluşunu hikâye eden kaynaklarda, bazen Ertuğrul'a, bazen Osman Bey'e yakıştırılan misafirliklerden çıkartılmaktadır: Mustafa Âlî'ye göre, olayın kahramanı Ertuğrul'dur: "*Ertuğrul, bir fakihin evine konmuş. Meğer ki sahib-i hanenin bir Mushaf-ı şerifi, mezburun ardındaki dolabda kalmış. Alel-fevr fakih kalkub — Ardınızda bir kitap kalmış! deyü kaldırup bir yüksek yere komuş.*" Kuran nedir bilmeyen Ertuğrul Bey şaşakalmış ve "*Bu ne makule kitabdur?*" diye sormuş. Fakih de Peygambere indirilen Kitabullah'ı ve içeriğini anlatmış; Müslümanlığın bu kitaptaki kurallara bağlı olduğunu açıklamış. Bunun üzerine, Ertuğrul Bey susup düşünceye dalmış. Yemek yenilip herkes uykuya çekilince, "*Farz ve sünneti ve vacibi edadan sonra Mushaf-ı şerife karşı el kavuşdurup sabaha dek gözünü yummamış.*" Sonra kuşluk uykusuna dalarak düşünde ilahi bir muştu almış: "*Sen benim Kelâm-ı kadimimi böyle ta'zim etdin. Ben de seni ve evladını ve emcedini devlet ve saltanatla izaz etdim!*"

Bu lejant, Ertuğrul'un ailesiyle Söğüt kışlağında, Domaniç Yaylasında Türkmen töresince yaşarken konuğu olduğu bir Ahi fakihinin telkiniyle Müslümanlığı kabul ettiği yorumuna açıktır. Eşi Hayma'nın da Ertuğrul'a uyduğu söylenebilir. Her ikisinin Müslüman olduklarına, küçük oğullarına verdikleri "Osman" adı da kanıt gösterilebilir. Ama bu "kiçi oğul"un adının, "Ataman," "Otman" veya "Aytaman" iken bir yakıştırmayla sonradan Osman'a dönüştürüldüğü de başka bir savdır. Nitekim, Bizanslı tarihçi Nicephorus Gregoras, "*Roma ordularının bu mıntakadan çekilmesinden sonra, denize kadar olan bütün topraklar Türk satrapların hegemonyasına geçti. Olympos civarını ve bütün Bithynia'yı Atman adında biri ele geçirdi,*" diyor. Dahası, II. Murad'a kadar ilk Osmanoğullarının "Atmanî" olarak anıldıklarını açıklıyor. Kimi sikke, tuğra ve kitabelerdeki tartışmalı "Osman" okunuşları dikkate alınmazsa, karşımıza henüz saf Türkmen yapısını koruyan bir aile çıkıyor: Baba Ertuğrul, anne Ayman, oğulları Gündüz Alp,

Saruyatı, Atman, torunlar da Aktimur, Aydoğdu Alp, Baykoca, Orhan, Çoban, Savcı...

"Kara Osmancık"ı doğuran anadan, Âşıkpaşazâde, adını anmadan bir kez söz eder. Her bahar yaylaya göçülürken boy halkının "*havayiçlerini*" (önemli mallarını) Bilecik Kalesine emanet bırakmalarını yazan bu tarihçi, 1298 baharında da Osman Bey'in Bilecik tekfuruna haber salıp, "*Daimâ zahmetimiz çekegelmişlerdir, bu yıl dahi çeksünler. Anamın ve benim havayiçlerimizi gene hisara gönderelüm,*" ricasında bulunduğunu bildirmektedir. Bu cümleden, Hayma Ana'nın, varlık sahibi ve Osmanlı Beyliğinin kuruluşu yıllarında hayatta olduğu anlaşılıyor. İdris-i Bitlisî ise *Heşt Behişt* adlı tarihinde, Osman Bey'in "*Küçük oğlu Alâeddin Paşa'yı Bilecik'de mâder-i âlî-güherinin* (annesinin) *yanında meks ettirdiğini* (tuttuğunu)" yazmaktadır.

Hayma'nın adını anmayan tarihçilere inat, Domaniç Türkmenlerinin, yayladaki türbesini yüzyıllar boyu ziyaret etmeleri de önemlidir. Hazreti Muhammed'in annesi Âmine Hatun, Hazreti İsa'nın annesi Meryem Hatun için mesneviler, kasideler yazan Osmanlı ozan ve yazarlarının, Hayma Ana'yı bir dizeyle anmamaları, "*Osman, Ertuğrul oğlusun*" demekle yetinmeleri de yadırganmamalıdır. Hayma Ana'nın mezarının, kocası Ertuğrul'un Söğüt'teki türbesinin uzağında Domaniç'te olması ise yaylak-kışlak yaşantısına bağlanarak Hayma'nın, Kayıların yayladığı bir yaz mevsiminde öldüğü söylenebilir.

Bu hanedan anasının üzerine bir türbe yaptırma fikri, 21. kuşakta torunu, Osmanlı padişahlarının 34.'sü II. Abdülhamid'e aittir. Ne Fatihler, Yavuzlar, Kanuniler; ne Anadolu beldelerini kolaçan eden, seferlere gidişte dönüşte Domaniç'in yakınından geçen cengâver, şair ruhlu, tarih meraklısı başka torunları, "Bizim ulu büyükanamız kimmiş?" dememişlerken, Anadolu'ya adımını atmamış II. Abdülhamid, Türkmenlerin sürdürdükleri geleneği duyup ulu anası için türbe yaptırmış! Mehmed Süreyya Bey'in *Sicill-i Osmânî*'de yazdığına göre, "*Ertuğrul Gazi Hazretlerinin validesi ismi Hayme Ana olarak türbesi, İnegöl'e tâbi Dumaniç nahiyesinin Çarşamba köyü civarında keşf olunmuş ve padişahça, imar ve ihyası buyurulmuştur.*" 1891 yılı bahar-yaz aylarında II.

Abdülhamid'in buyruğu üzerine onarılıp yekpâre taş sanduka konulmuşsa da 1901'de üst kısmı tahrip edilmiş.

Osmanlı tarihlerinde, soyundan gelenlerin tac ve taht sahibi olacaklarına ilişkin Ertuğrul'un veya oğlu Osman'ın gördüğü rüyaya benzer bir "*vak'a-i sadıka*"yı (peygamberlere, ilahi uyarıların ulaştırıldığı düş) tarihçi Hammer, *Kitab-ı Tekvin*'deki Peygamber Yakub'un düşüne benzediğini belirtir ve bu düşün bir uyarlama-uydurma olduğunu ileri sürer. Söz konusu lejantta da Hayma Ana adı da geçmez.

Hayma Ana öyküsünü noktalarken, yolu Domaniç'e düşüp yayladaki türbeyi ziyaret edenlere, orada yatan "büyük ana"nın başucunda Fatiha mı okumaları, yoksa Şaman töresine göre "Tanrı yargılasın" mı demeleri gerektiği konusunda öneride bulunulamayacağı da açıktır.

OSMAN BEY'İN EŞİ veya EŞLERİ...

Babası: Ertuğrul Bey — Annesi: Hayma Hatun
Doğumu: 1258(?) — Ölümü: 1326
Uç Beyliği: 1281(?) / 1299 — Bağımsızlığı: 1299-1324(?)

Osman Bey'in kaç eşi vardı?.. Annesi Hayma Hatun hakkında bilgi vermeyen kaynaklarda, Ertuğrul'un ve oğlu Osman'ın eşlerine ilişkin bilgiler de net değildir. Tarihçilerimizin Osman Bey için yazdıkları yaşamöykülerinin ortak kurgusu şudur: Oğuz soylu Osmancık'a, Hacı Bektaş Velî, külâh tac ve hırka giydirir; Selçuklu Sultanı bayrak ve tabıl gönderir; İtburnu'nda oturan Ahi Şeyhi Edebali kızını verir! Uzağı gören bilge tarihçilerimiz, büyük bir hanedanın doğuşunu ve ona ata olacak uğurlu gaziyi, dört dörtlük bir meşruiyete ve saygınlığa oturtmuşlardır. Bu yetkinliğe bir katkı da Osman Gazi'den gelmiş, Rum soylusu Yarhisar tekfurunun kızını kaçırtıp oğlu Orhan'la evlendirmiştir.

Bostanzâde Yahya Efendi *Tarih-i Saf*'ta, "*Hatunu Edebali kızıdır. Bu hatun, Sultan Orhan ve Sultan Alâeddin Paşa'nın anneleridir. Şeyh Edebali'nin mutluluk bahşeden evinde konukken gördüğü düş su katılmamış kerametti*r," diyor. Anonim *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da;

oğlu Osman'ın Şeyh Edebali'nin kızıyla evleneceği düşünü gören, baba Ertuğrul'dur. Edebali, Ertuğrul'a, "*Senin bir oğlun olacak, adını Osman koyasın. Yiğit olunca benim kızımı ala. Ondan çok oğlanları ola. Padişah olalar,*" der. Kuşkusuz Osman Bey'in bir veya birkaç eşi elbetteki vardı. Fakat bu hatun ya da hatunların kimliklerini ayırt edebilmek mümkün değildir. Dolayısıyla dört ayrı adı bir arada açıklamak gibi kaçınılmaz bir durum söz konusudur. Alâeddin Ali, İhtiyareddin Orhan, Pazarlu, Çoban, Savcı, Melik, Hamid adlarıyla sıralanan oğullarının; Fâtıma adlı kızının, hangi eşlerinden doğduğu da açık değildir. Bu nedenle Osman Bey'in, dört ayrı adla anılan hatunu/hatunları, bir başlık altında tanıtılmıştır.

Osman Bey'in Hatunları

MAL/MALHÛN/BÂLÂ/RABİA HATUN-HATUNLAR [d. Bilecik(?) – ö. Bilecik, 1324(?)] Alderson, *Structure of the Ottoman Dynasty* adlı yapıtında, "*Osman'ın iki eşi olan Bâlâ ve Mal Hatun'dan başka ilk dönemde Türk kadınlarıyla evlilik pek yoktur. (...) İlk dönemlerde padişahlar diplomatik avantajlar için evlilikler yapmışlarsa da genellikle bir veya iki eşe, I. Osman Bâlâ Hatun'a, Orhan Nilüfer'e, sadık kalmışlardır,*" der. Osman Gazi için düzülen masalsı-destansı yaşamöykülerinde, Şeyh Edebali'nin kızı olan eşinin adı konusundaki karışıklığı çözmek olanaksızdır. Çünkü ilk Osmanlı kaynaklarında, bu kutlu eş veya eşlerin adları, Mal Hatun, Malhun Hatun, Bâlâ (Bala) Hatun, Balahun Hatun, Rabia Hatun, Kameriye Hatun olarak geçiyor. Yakın zaman araştırmaları, bu adlar karmaşasına bir de Edebali'den başka bir kayınbaba adı (Ömer Bey) ekleyerek, Edebali kızı Bâlâ Hatun'u Alâüddin Bey'in; Ömer Bey kızı Mal Hatun'u da Orhan Bey'in annesi göstermiştir. Oysa bu konu, saf bir yörük geleneği dışında kaynağı olmayan Hayme Hatun öyküsünden daha müphemdir.

İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*'nde, zihin karıştırıcı bu adları, bir belgeye –Gazi Orhan Bey vakfiyesine– dayanarak "*Osman Gazi'nin, Orhan Bey'den başka Alâüddin Ali, Pazarlu, Çoban,*

Melik, Hamid isimlerinde altı oğlu ile Fâtıma adında bir kızı olduğunu bu vesikadan öğreniyor isek de kaç zevcesi olduğunu bilmiyoruz. Bu oğullarından Alâüddin Ali Bey Şeyh Edebali'nin kızı Bâla Hatun'dan, Orhan da Osman Bey'in ilk zevcesi Ömer Bey kızı Mal Hatun'dan doğmuşlarsa da diğerlerinin bu kadınlardan mı, yoksa eğer varsa diğer kadın veya cariyelerden mi oldukları şimdilik malûm değildir. (...) Şeyh Edebali ile kızı, Osman Gazi'den evvel vefat ederek Bilecik'teki tekkenin yanındaki türbeye defnedilmişlerdir. Bu türbe, Yunan işgalinde Bilecik kasabasıyla beraber yakılmıştır," diye açıklıyor. Eserinin başka bir yerinde de "*Gazi Osman Bey, Şeyhin kızı Rabia veya Bâlâ Hatun'u alarak ona damat oldu,*" der. Dipnotta ise Edebali kızının adını, *Oruç Bey Tarihi*'nden Rabia, Neşrî'den Mal Hatun, Âşıkpaşazâde'den Malhun olarak verir.

Uzunçarşılı, Şeyh Edebali'nin Bilecik yöresinin çok saygın ve etkin bir Ahi reisi olduğunu belirterek kendisiyle tanışan Osman Bey'in, onun saygınlığından yararlanmayı gözetip kızı Rabia/Bâla Hatun'la evlendiğini, Oruç Beğ, Neşrî, Âşıkpaşazâde tarihlerine dayanarak vurgular. Oysa anonim *Tevarih-i Âl-i Osmân*'daki gibi, *Oruç Beğ Tarihi*'nde de Edebali'yle tanışan Osman Bey değil, babası Ertuğrul'dur ve aşağıda aktarılacak "düş"ü de Ertuğrul görmüştür. Uzunçarşılı, "*Osman Bey'in eşlerinden ayrıca cariyeleri de vardı,*" diyor ki, bu bir tahmindir.

Osman Bey'i bir şeyh kızıyla evlendiğinde birleşen tarih yazıcılarından Oruç Beğ'in 1460'lardaki şu masalsı anlatısı onun ne denli sade bir aile yaşantısı olduğunu gösteriyor: "*Osman Gazi'ye haber oldu ki Sultan Alâeddin sana bunca ikramlar eyledi (veziri) geliyor. Osman Gazi dahi karşı çıktı. Getirip bir hoş yere kondurdu. Ertesi gün sultanın ihsanlarını sunan vezir dedi ki: — Ey oğul, Baban Ertuğrul'un gördüğü düş bu idi ki Şeyh Ede Balı o düşü tabir etmişti. Sonra şöyle anlattı: Osman Gazi dünyaya gelmeden Ertuğrul bir gece garip bir düş gördü. O düşten uyandı. Sabah namazını kıldı. Atına binip doğru Konya'ya vardı. Konya'da rüya tabir eden itibarlı bir kişi vardı. Şeyh Ede Balı derlerdi. Düşü şeyh hazretlerine anlattı. Dedi ki: — Ey şeyh! Senin koynundan bir ay doğar, gelir benim koynuma girer kalır. Sonra göbeğimden bir ağaç biter. Gölgesi âlemi tutar. Gölgesinin altında dağlar olur. Dibinden sular ve ırmaklar çı-*

kar. Bu sulardan kimi içer, kimi bağlar bahçeler sular ve çeşmeler akıtır. Düşüm budur, tabirini buyurun, der. Şeyh dedi ki: — Ey yiğit! Düşünün tabiri budur ki, bir oğlun ola, adı Osman ola. Benim dahi bir kızım ola. Rabia adlı. Benim kızımı senin oğlun Osman'a vereler. O kızdan Osman'ın birçok oğlancıkları ola ve onun nesli babadan oğula padişah olalar. Müjdeler olsun, sana ve nesline ki padişahlık verildi. Mübarek olsun! Sonra Osman Gazi dünyaya gelip savaşlarda Rum çerisini kırdığı zaman sultanın veziri sancak getirdikte, Şeyh Ede Balı'nın kızını da beraber getirmişti. Rabia Hatun'u Osman Gazi'ye nikâh edip verdi. Büyük düğünler yaptı. Gerdek gecesi olup muradı hâsıl olunca sabahleyin kalkıp abdest alarak sabah namazını kıldı.(...) Osman Gazi'nin Şeyh Ede Balı kızı Rabia Hatun'dan bir oğlu oldu. Adını Orhan koydu. (...) Kayınatası Ede Balı'ya Bilecik hâsılını (vergi gelirlerini) verdi ve hatunu Rabia'yı orada Ede Balı ile birlikte bıraktı. Kendisi Yenişehir'de oturdu. Osman'ın bir oğlu daha oldu. Adını Ali Paşa kodu, yanından ayırmadı."

Âşıkpaşazâde [ö. 1484(?)] bu düşü, Ertuğrul'un değil, "*Aziz şeyhin evinde misafirken*" Osman'ın gördüğünü anlatır: "*Osman Gazi ki uyudu. Düşünde gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ay ki Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç biter. Dahi gölgesi âlemi tutar.(...) Uykudan uyandı, sürdü geldi şeyhe haber verdi. Şeyh eydür: — Oğul Osman! Sana muştuluk olsun ki Hak tealâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun! der ve benim kızım Malhun senin helâlin oldu der ve heman-dem nikâh edip kızını Osman Gazi'ye verdi.*"

Lutfî Paşa'nın (ö. 1564) kaleme aldığı *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da bu öykü şöyle verilmektedir: "*Rivâyet olunur ki Osman Gazi'ye şöyle vâki' olur ki bir gice 'aceb düş görür. Ol düşden belingleyüb (korkup sıçrayarak) uyanur. Meğer sabah namazına yakın imiş. Kalkub abdest alub ve sabah namazın kılub (...) Şeyh Edebali derler, kerameti zâhir olmuş, dünyası ve ni'meti çok azize gitti. Andan Osman gelüb ol gördüğü düşünü Edebali'ye takrir eyledi. Dedi ki: — Yâ şeyh, gördüm ki senin koynundan bir ay doğdu, benim koynuma girdi ve bu ay koynuma girdikde göbeğimde bir büyük ağaç biter. Gölgesi âlemleri tutar ve gölgesinin altında dağlar ve ağaçlar ve ovalar ve*

yazılar olur ve her dağın ve ağacın dibinden sular çıkub ol yazılara ve ol ovalara akub gider. Ve bu sulardan kimi içer ve kimi bağlara su verir ve kimi bağçelerine su verir. Kimi dahi ekinlerine su verir ve dolablar yürüdür. Ve çeşmeler akıdup yürüdür. Gördüğüm düş budur, dedi. Edebali dahi bu düşün ta'birin biraz fikr etdi. — Yâ yiğit, muştuluk (müjde) olsun sana-kim, senin nesline padişahlık verildi. Sen benim kızım alasın ve ol kızdan oğlun ola dedi. Osman Gazi dahi ol şeyhin kızın alub zamandan sonra Orhan vücuda geldi."

Hoca Saadeddin Efendi (ö. 1599) ise bu düşü, *Tâcü't-Tevarih*'te "*Çok tazarru'lar idüb itdi sücûd / Çeşm-i bidârı oldu hâb-alûd*" dizeleriyle başlayan uzun bir manzumede anlatmaktadır.

Bu manidar "resmi tarih" düzmecesinin ayrıntılarından olan Hacı Bektaş'ın külah ve hırka giydirmesiyle Selçuklu Sultanının uç beyliği verişi, Osman Bey'in Şeyh Edebali'nin kızıyla evlenmesinden sonradır. Kendisinin ve soyundan geleceklerin beyliklerinin meşruiyeti açısından soylu, başarılı bir "baba" yanında, şeyh kızı kutlu bir "ana" da gerekli görülmüştür. Belirtmeli ki, birinin göbeğinden doğup ötekinin göbeğine inen ay düşü, Hz. Muhammed'in anası babası ile kimi hanedan kurucuları (örneğin Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sevük Tigin de oğlu doğmazdan önce buna benzer bir düş görmüş) için de yinelenmiş destansı bir kurgudur. *Düstûrnâme-i Enverî*'de benzeri bir düş, Oğuz Ata'nın kızı Turunç Hatun ile Ayyaz bin Osman'ın evliliğine uyarlanmıştır. Bu evlilikten doğan Oğuz (Süleyman) Selçuk Beğ'in kızıyla evlenmiş; bu evlilikten Osmanlıların büyük atalarından Kayıhan (Cemşid) doğmuş. Kayıhan'ın torunu Çalış Han da Kutalmış'ın kızını almış. Hammer bu konuda, "*Büyük padişahların doğumundan önce, gelecekte erişecekleri güce kanıt olmak üzere böyle rüyâlar nakli, Doğu tarihçilerinin sıkça başvurdukları ustalıklardandır. Bu, eski Batı tarihçileri için de geçerlidir,*" diyerek *Herodot Tarihi*'nden örnek verir.

Eskişehir ile Söğüt arasında, Çukurhisar'ın doğusundaki İtburnu denen müstahkem tepedeki babası Edebali'nin kurduğu Ahi tekkesinde doğup büyüyen kızın, Osman Bey'le evlenişi öyküsünün değişik bir kurgusu *Neşrî Tarihi*'ndedir. Osman Gazi'nin Eskihisar'a giderken İtburnu köyünde, Mal Hatun adlı "*bir avret*

görüp muhabbet ettiğine" ilişkin bu "hikâyet" hayli uzundur. Osman, babası Ertuğrul'dan gizlice adam gönderip istemiş, ama Mal Hatun "*Bizim kanımızda, sizin gibi âlî cenab kan ve aramızda kifaet (eşitlik) yok!*" diyerek öneriyi geri çevirmiş. Eskihisar'a giden Osman Bey bu konuyu oranın beyinin meclisinde açıp kızın güzelliğini, niteliklerini, iffet ve sakınışını anlatınca Eskihisar Bey'inin de arzusu uyanmış. Bunu sezen Osman Bey, Mal Hatun'u kaçırtıp ailesiyle uzlaşma sağlanıncaya kadar kendi kabilesi içinde gözaltında tutmuş. Nihayet bir dizi cenkten, gazâdan sonra, Edebali'ye, konuğu iken gördüğü düşü anlatmış. Şeyh, kendisini kutlayarak, "*Mal Hatun sana helâl oldu!*" deyip kızını Osman Gazi'ye tezviç etmiş.

Neşrî (ö. 15. yüzyıl sonu) bu bahsin sonunu şöyle bağlıyor: "*Bu Edebali dediğimiz şeyh yüz yirmi yaşında vefat etdi. Ömründe iki hatun aldı; birini civanlıkta, birini pîrlikde. Evvelki hatununun kızını Osman Gazi'ye verdi. Sonraki hatunu, Tacüddin Kürdî kızıydı. Hayrüddin Paşa ile bacanak oldular. Ve bu menakıb Edebali oğlu Mehmed Paşa'dan nakl olundu.*"

İbn Kemâl (ö. 1534) *Tevarih-i Âl-i Osmân*'ın, Osman Gazi'ye ayırdığı "Birinci Defter"inde, Neşrî'nin "hikâyet"inden aldığı esinle, sayfalarca uzunlukta bir "taaşşuk" (sevişme) öyküsü düzmüş. Bunu, "*Osman Han, Şeyh Edebali'nin kızına ta'aşşuk etdiğini, kemend-i zülfine dil bağlayub ta'alluk berkittiğini beyan eder,*" başlığı altında, bir bahar mevsiminin güzellikleri içinde yeşertip "Türkî" ve "Farisî" manzumelerle de bezeyerek yerli filmlerimizin kurgusunu andırır bir sevda öyküsü gibi anlatmıştır: "*O günlerde Osman Bey birkaç münasip musahibiyle süvar olup* (atlanıp) *kenara* (kıra) *çıkdı. (...) İtburnu demekle ma'ruf bir köy var idi. Âna vardı.* (Güzel bahçeler içinden geçerken) *gönlü kuşunun (...) ayağı tuzağa düş oldu. Ol arada nagâh* (ansızın) *gözü bir mâh-ı cihan-ârâ* (dünyayı süsleyen aya benzer) *gördü ki yüzünü gören kimse bî-hûş olur* (bayılır)."

Daha sonra, ay güneş, yıldız benzetmeleriyle şeyh kızının güzelliğini öven İbn Kemâl, "ava giden avlanır" hükmünce Osman Bey'in de "Şikâra giderken, sayda, avâre gezerken kayda düştüğünü, ne durabildiğini, ne gidebildiğini, ne sırr-ı aşkı kimseye açabildiğini..." belirtir. "*Atası Emir Ertuğrul zamanında ve genç-*

ken, aşk oduna canı yanan, ol derdin gerdiyle boyanan, yâre kavuşmakdan özge çaresi olmayan, gayrı merhemle ol yaranın önlenemeyeceğini ve vuslat şerbeti ermeyince şifa bulmayacağını anlayan" Osman'ın, babasından habersiz kızın ailesine haber gönderdiğini, fakat karşı taraf, iki aile arasında eşitlik bulunmadığından aşkın, bir yiğitle bir kızın evlenmesinde tek gerekçe olamayacağını ileri sürdüğünü, "*Biz fukarayız, anlar ümerâdır; mübâyenet (uygunsuzluk) varken münasebet olmaz (...) emir (bey) ile fakir bir yere gelüp izdivaç mı bulur?*" dediklerini; Osman'ın uzun bir süre meyus kaldığını yazar. İbn Kemâl'in şiirli üslubuyla anlattığı bu aşk öyküsü dışında, Osmanlı padişahlarından hiçbiri için kurgulanmış benzeri bir aşk öyküsü yoktur. Bu öyküyü yazan tarihçinin aynı zamanda bir şeyhülislam oluşu da ilginçtir.

İbn Kemâl, Osman Bey'in, aradan bir zaman geçtikten sonra –babası Ertuğrul gibi– "*bir vakı'a-ı sâdıka (gerçek düş) görüp Edebali'ye haber verdiğini; onun dahi vakı'ayı hoş veçhile yorduğunu*" belirterek yukarıda verilen düşü, Edebali'nin de tabirini anlatır. "Devlet tohumunun ekilişini" müjdeleyen bu düş üzerine Edebali, "*Kızım Mal Hatun helâlin olup andan bir sahib-i kemal (olgun) oğlun zuhura gelüp cihana hân olıser,*" demiş.

İdris-i Bitlisî'nin (ö. 1520) *Heşt Behişt*'te aktardığı bilgilerden de Osman'la Mal Hatun'un velime cemiyetinin (nikâh ve düğünlerinin) başka beylerinki gibi tantanalı olmayıp "peygamber kanununa" göre olduğu; iki sevgilinin nikâhını, Edebali'nin müritlerinden Turud adında takva sahibi bir dervişin kıydığı; bu hizmetine karşılık, Osman Bey'in kendisine, Güveği Camiinin yanında, su kıyısında bir ev yaptırma vaadinde bulunduğu; bağımsız bey olduktan sonra sözünde durarak Derviş Turud için bir tekke yaptırıp bayındır köyleri, verimli toprakları tahsis ettiği öğrenilmektedir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*'in "Bursa'da Zaman" bölümünde, "*Osmanlı macerası bir aşk romanıyla başlar,*" dedikten sonra öyküyü ve kaynağını şöyle anlatmaktadır: "Şeyh Edebali Karamanlı bir fakihti. Gelenek, onun, kızını Osman Bey'e vermek için epeyce tereddüt ettiğini ve nihayet evinde misafir kaldığı ve bir odada yan yana yer yataklarında yattıkları bir gece gördüğü o

meşhur rüyayı dinledikten sonra damatlığa kabul ettiğini söyler. Rüya şudur: Şeyh Edebali'nin göğsünden hilâl şeklinde bir ay çıkar ve büyüyerek tam bedir (dolunay) halinde Osman'ın koynuna girer. O zaman Osman'ın kendi karnından –bazı tarihlere göre de ikisinin arasından– üç kıtayı dallarının altına alan, köklerinden büyük nehirlerin –Dicle, Fırat, Nil, Tuna– fışkırdığı büyük bir ağaç büyür. Ve böylece Osman, imparatorluğunun bütün zafer tarihini rüyasında görmüş olur. Bu rüyanın ilk defa Hammer'in dikkat ettiği gibi, Tevrat'taki Yakub'un rüyasına göre uydurulmuş eski hükümdar sülalesi rüyalarına tıpkı tıpkısına benzediği aşikârdır. Bununla beraber bu evlenmenin Osman'ın gittikçe artan silah kuvvetine manevi bir nüfuz ilâve ettiği inkâr edilemez."

Fakat daha ilginç bir kimlik berkitilmesi Evliya Çelebi'nin [ö. 1681(?)] *Seyahatnâmesi*'ndedir: "*Osman Gazi sâdât-ı kirâmdan* (Hz. Ali soylulardan) *Edebali nâm azizin duhter-i pakize ahterini* (kızını) *alub Orhan beğ andan tevellüd eyledi.* (doğdu) *Anın içün âl-i Osman,* (Osmanoğulları) *valideleri tarafından sâdât-ı kirâmdandırlar.*"

Görülüyor ki, yazıcılar dört dörtlük bir hanedan yapısı örmüşlerdir.

Âşıkpaşazâde, "Orhan Gazi'nin anası" dediği Edebali kızının ölümünü de *Neşrî Tarihi*'ndeki gibi anlatır: "*Orhan Gazi'nin anası Allah rahmetine vardı. Ve hem dedesi Ede Balı dahi bir iki ay önce Allah rahmetine vardı. İkisini dahi Bilecik Hisarına kodular.(...) Kayınatasını ve hatunu Malhun'u Osman, kendi eliyle defn eyledi. Üç aydan sonra Osman Gazi dahi Allah rahmetine vardı.*"

Geleneksel aşk masallarındaki kutlu babanın ve sevgililerin birbiri ardınca ölümlerini anımsatan bu "son" da ilginçtir ve eğer doğruysa 1324 ya da 1326, üç önemli kahramanın ölümüyle Osmanoğulları tarihindeki ilk destansı sahnenin kapanış tarihidir. Bu üçlüden Edebali ile kızı, Bilecik'teki zaviyenin türbesinde yatarlarken, Osman Bey onlardan uzakta, Bursa Hisarı'ndaki Aya Elias Kilisesinin türbeye dönüştürülüp daha sonra Gümüşlü Künbet diye ünlenen şapelinde gömülüdür. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde merkezi Bilecik olmak üzere Ertuğrul Sancağı kurulup o çevredeki Osmanlı yapıları onarılırken Edebali'nin

tekkesi ve türbesi de imar edilmiş; sandukalara yeni puşideler örtülmüş; 13 sanduka adlandırılarak bir kroki hazırlanmıştır. Bu krokide, Mal Hatun'a ait sandukanın karşısında "*Hazreti şeyhin kerime-i muhteremleri olub Sultan Osman Han Gazi hazretlerinin harem-i hümayunları Mâl Hatun hazretleri*" yazılmıştır. İstiklâl Savaşında Bilecik'i işgal eden Yunan birlikleri ricat sırasında kasabayla birlikte tekkeyi de ateşe verdiklerinden, şimdiki türbenin ve içindeki sandukaların tarihselliği yoktur.

Sonuç olarak, Osmanlı tarihlerinden hiçbirinde Osman Bey'in iki eşi olduğuna ilişkin bir bilgiye rastlanmaz. Bu sav yenidir ve Uzunçarşılı'nın, Gazi Orhan Bey'in vakfiyesini imzalayanlardan "Ömer Bey kızı Mal Hatun"u, Osman'ın karısı ve Orhan'ın annesi göstermesinin, tahminden öte bir dayanağı yoktur.

Şöyle ki, tarihlerin yinelediği, yukarıda özetlenen menkıbeler dışında, önemli iki belgeden söz edilir: Biri, Orhan Bey'in vakfiyesi, ikincisi 16. yüzyıla ait bir belge. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın yayınladığı Hicri 724 (M 1324) tarihli, Farsça "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," Osmanoğulları soyağacının başlangıcı için en önemli belge sayılır. Bu vakfiyeyi imzalayan tanıklar arasında aileden kadınlar da vardır. 15 tanıktan dördü, Osman Bey'in oğulları Çoban, Melek, Hamid ve Pazarlu; biri kızı Fâtıma Hatun; üçü, oğlu Orhan'ın oğulları Sultan, Süleyman ve İbrahim'dir. Vakfiyede Osman Bey ailesinden oldukları kuşkusuz üç kadının da imzası vardır ki bunlar; Mal Hatun binti Ömer Beğ, Melek binti el-Melik, Efendi binti Akbaşlu'dur. Vakfiyede, bu üç kadından Mal Hatun'un, Osman Bey'in eşi ve Orhan Bey'in annesi olduğu savını doğrulayan bir dayanak yoktur. Şayet Ömer Bey kızı Mal Hatun, Osman'ın eşi ise, Melik kızı Melek, Akbaşlu kızı Efendi'nin konumları nedir? Uzunçarşılı, Efendi Hatun'un, Osman Bey'in yeğeni Akbaş'ın (Ak Timur) kızı olabileceğini yazarken Melek Hatun için bir tahminde bulunmayarak "*Şahidler arasında bir de Mal Hatun binti Ömer Bey diye bir isim geçmektedir. Tarihlerin umumiyetle yazdıklarına göre Mal Hatun, Şeyh Edebali'nın kızıdır. Halbuki bu vakfiyede Mal Hatun'un babası Ömer Bey olarak gösterilmektedir. Yine ekser tarihlerin rivayetine göre Mal Hatun ile babası Edebali, Osman'ın vefatından üç ay evvel Bilecik'te vefat etmişlerdi. Halbuki vakfiyedeki Mal*

Hatun, Osman Bey'in vefatından sonra da hayattadır ve Edebali'nın kızı da değildir," diyor. Ama Ömer Bey kızı Mal Hatun'un, aileye yakın bir başka hatun olabileceği, Edebali kızı Mal Hatun'la ad benzerliği olasılığı üzerinde durmamaktadır.

Diğer bir durum, Uzunçarşılı'nın, Orhan Bey vakfiyesi dediği temliknâmenin, sonradan düzenlenmiş bir suret olabileceği konusunda, Prof. H. Scheel ile P. Wittek kuşku belirtmişlerdir. Nitekim, Orhan Bey'in işbu Hicri 724 tarihli temliknâmesinden ayrıca, Bursa'daki imareti için düzenlenen Hicri 761 (M 1360) tarihli vakfiye de yüzyıl sonra değiştirilmiştir. Hüseyin Hüsameddin, aslı günümüze ulaşmayan Orhan Bey'in bu ikinci vakfiyesini yayımladığı makalesinde, "*Molla Fenarî merhum, şahid imzalarını atmasa idi bu vakfiyenin tarihi kıymeti daha ziyade yükselirdi. Çünkü 761 senesi ricâlini tamamiyle bildirecek elde bir vesikamız olmadığı cihetle bu zamanlara ait tarihimizin pek mühim kısımları meçhuliyet perdesiyle örtülü bir haldedir,*" demektedir ki, bu vakfiyede Osman Bey'in "Sultan Osman" sanıyla anılması da vakfiyede, imzaların çıkartılmasından daha başka değişiklikler yapıldığını düşündürmektedir.

1577'de Divan-ı Hümayundan, Bilecik kadısına yazılan bir buyrukta ise, "*Ulu atalarımdan merḥum Osman Han, büyük şeyhlerden merhum Edebali'nın kızını nikâhla aldıklarında, Bilecik'e bağlı Kozağaç adlı köyü paşmaklık olarak vermişlerdir,*" denilmektedir.

Sonuç olarak, "Edebali," "Ömer Beğ" baba adları; "Balâ-Rabia," "Mal-Malhun" kız adları, "Edebali kızı," "Ömer Beğ kızı" eş adları ikilemleri, tarihçileri Osman Bey'in iki eşi olduğu tahminine götürmüştür. Anlatılarsa tek eşliydi diyor.

Osman'ın aşkı ve evliliği, tarihçilerin çekincesiz, yalın, halk arasında yaygın aşk öyküleri tarzına yakın yazabildikleri biricik padişah öyküsüdür.

Osman Bey'in Tek Kızı

Fâtıma Hatun Alderson'un adını verdiği Fâtıma'dan tarihler söz etmiyor. Adı, kardeşi Orhan Bey'in vakfiyesinde geçiyor. Orhan'ın da bu adda bir kızı vardır.

ORHAN BEY'İN RUM HATUNLARI

Babası: Osman Bey — Annesi: Mal Hatun
Doğumu: 1281 — Ölümü: 1362
Beyliği: 1324(?) - 1362(?)

Osmanoğullarının ikincisi Orhan'ın, yeni kurulmuş Türkmen devletçiğinin beyi olarak neden soylu Rum kızlarıyla evlendiği, üzerinde durulacak bir sorudur. Gerçi, Türk asıllı bir hatunu da varmış, ama soyu, oğlu Murad Hüdavendigâr'dan sürmüştür ki, Murad'ın anası Rum hatunlarının ilki olan Nilüfer'dir (Holifera).

Orhan'ın Nilüfer, Asporça ve Theodora; kimlikleri bilinmeyen Beylun Hatun, Maria, ikinci bir Theodora, Efdandise adlı eşlerinden söz ediliyor. Uzun yaşamında, en az dört Rum hatun aldığı; büyük oğlu Gazi Süleyman'ı, John Vatatzes'in kızıyla, küçük oğlu Halil'i, Bizans İmparatoru V. Ioannes'in kızı Irene'le evlendirdiği; kendisinin ve oğullarının evliliklerindeki siyasal gerekçeler nedeniyle adı geçenlerin Müslüman olmaya zorlanmadığı; Bizans topraklarının işgalinde bu evliliklerden yararlanıldığı; Osmanlı Hareminin ilk yapılanışında ise Bizans geleneklerinin etkili olduğu yadsınamaz. Osmanlı saray kadınlarının hayır kurumları tesis

etmeleri geleneğine de Orhan Bey'in eşleri öncülük etmişlerdir. Asporça Hatun Vakfiyesi, Nilüfer Hatun adını taşıyan bir köprü ve İznik İmareti, 20. yüzyıla kadar sürecek bu geleneğin ilk örnekleridir.

Padişah ve şehzâde annelerinin, karalar bağlama yazgıları da yine Orhan'ın eşleriyle başlamış görünüyor. Orhan'ın öldüğü 1361/2'de, oğulları Kasımla Halil'in, Murad tarafından boğdurulduklarını haberiyle yasa batanlar yine onlardır. Şair Ahmedî, taht uğruna baş veren şehzâdeler trajedisinin bu ilk sahnelerini iki dizeyle özetlemiştir: "*Oldular yağı ana kardeşleri / Kamunun bitti elinde işleri.*"

Orhan Bey'in kızlarınınsa adları biliniyor.

Orhan Bey'in Hatunları

NİLÜFER HATUN [Yarhisar, 1283'ten önce(?) – İznik veya Bursa, 1363(?)] İhtiyarüddin Şücâüddin Orhan Gazi'nin hatunu ve I. Murad'ın "padişah anası." "Kadın sultan" denebilecek kimlikle karşımıza çıkan bu hatun, ilk Osmanlı hanımıdır. Bostanzâde Yahya Efendi *Tarih-i Sâf*'ta, "*Hatunu İnegöl Tekfurunun kızı Nilüfer Hatundur. Osman Gazi'nin sağlığında evlenmişlerdi,*" diyor. Nilüfer, tutsak/cariye konumunda padişah eşlerinin de ilkidir. Oğuz soylu Ertuğrul oğlu Osman'ın kucağına, ana tarafından Rum kanı taşıyan ilk torunu da Nilüfer Hatun koymuştur: Rumeli fatihi Gazi Süleyman Paşa (d. 1316). Bundan on yaş kadar küçük Murad Hüdavendigâr'sa (d. 1326) büyükbabasının öldüğü yıl doğmuş. Nilüfer, Orhan Bey'in "başhatun"udur. Faslı gezgin İbn Battuta'nın, İznik'te katına çıkıp görüştüğü ve başhatun dediği Beylun, olasılıkla Nilüfer'di.

Tekfur kızı, Rum soylusu Nilüfer'in asıl adı, Holophira (Holifera)/Olivera idi. Nilüfer, bunların Türkçeleşmişidir. Nilüfer, "lotus" denen kutsal çiçektir. Onun bu adı, İznik'teki imaretinin kitabesinde okunmaktadır. Osmanlı tarihlerinde, Nilüfer'in, Lûlûfer, Ülüfer yazımları da vardır. Bayalun (Biellon), Bilun, Suylun ise *İbn Battuta Seyahatnâmesi*'ndeki Beylun Hatun'un değişik

söylenişleri olmalıdır. Bilun'u Nilüfer'den başka bir kadın olarak gösteren Alderson, bu bir Bizans prensesi değildi der.

Yarı masalsı anlatılara göre Holophira, Kütahya yolu üzerindeki Yarhisar tekfurunun kızı, Bilecik (Belakoma) tekfurunun nişanlısıymış. Osmanlı Beyliğinin kuruluşundan (1299) bir yıl önce 1298'de art arda gelişen olaylarda ilkin, Harmankaya tekfuru Köse Mihal, görkemli bir düğünle kızını Göl Flanoz tekfuruna vermiş. Düğüne Osman Bey'i de davet etmiş. Âşıkpaşa'ya göre, Köse Mihal'ın amacı, dostu bu Türkmen beyini çevre tekfurlarla tanıştırmakmış. Osman Bey, üç gün süren düğünde "*mubalağa saçılar saçmış, eyü halılar ve kilimler ve sürüyle koyunlar getirmiş.*" Düğüne gelenler onun bu cömertliğine hayran olmuşlar. Holophira ile evlenecek olan Bilecik tekfuru, sözde muhabbet gösterdiği Osman Bey'i kendi düğününe çağırmış. Oysa güçlenen komşusunu pusuya düşürüp öldürmeyi tasarlıyormuş. Köse Mihal'den suikast planını öğrenen Osman Bey, üç hedefli karşı komplosunu başarıyla sonuçlandırmış: Öküz postlarına bürünen yiğitlerini hatunların önüne katıp hileyle kaleye sokarak Bilecik'i fethetmiş; Çakırpınarı'nda toplanan düğüncüleri basmış; Yarhisar'dan çıkan gelin alayının yolunu Kaldırak deresinde kesip hayli ganimetle birlikte Holophira'yı da tutsak almış. *Düstûrnâme-i Enverî*'de bu vak'a şu dizelerle veriliyor: "*Ermeni Derbendi'n anlar aşdılar / Bunları a'dâ görüben kaçdılar / Aldılar bî-had ganimet mâlini / Arısı gitmiş alurlar balını / Padişeh anası Nilüfer ki var / işidür ma'lûm olur ol kârzâr.*" Osmanlılar açısından üç hayırlı sonuç veren her üç olayın da kahramanları arasında "kadınlar"ın da olması enteresandır.

Öyküleşmiş bu olgulardan konumuzu ilgilendireni, kaçırılan Rum kızı soylu Holifera'nın, Osman Bey'in gelini, Orhan Bey'in nikâhlı eşi olmasıdır. Hammer, Bilecik'in fethindeki hilenin, Truva'nın ünlü "Tahta At"la zaptından uyarlanmış olabileceği gibi, Nilüfer'in kaçırılışının da "İtalya'nın eski halkı Sabin(li)ler düğün yaparlarken bir erkek topluluğu olan Romulusluların baskın düzenleyip Sabin kızlarını kaçırmaları efsanesi"nden, benzeri Doğu efsanelerinden uyarlanmış olabileceğini hatırlatarak "*Bu iki istilâ vak'ası da hayali olabilir,*" der.

Bu olgu, ilk Osmanlı tarihlerinde yalın değinmelerle verilirken 16. yüzyıl şehnâmelerinde, Osman Bey'in Mal Hatun'la evlenmesindeki gibi övgüler, hayırlar, kerametlerle dopdolu bir çerçeveye oturtulmuş; örneğin İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*'te, "*Yarhisar hâkiminin duhter-i mâh-peykerinin, ferzend-i saadet-mendi Orhan Beg*"le evlenişini, türlü benzetmelerle renklendirmiştir. İbn Kemâl'in *Tevarih-i Âl-i Osmân*'ında, Hoca Saadeddin'in *Tâcü't-Tevarih*'inde de renkli sahneler çoktur. *Neşrî Tarihi*'nde öykü kısaca şöyledir: "*Tekvur'a haber oldu ki Osman kaçdı. Tekvur bir pâre serhoşdu. Hemandem arkasına gelüp Türkün ardına düşdü; Kaldırayuk derler, Bilecik'e yakın yerde bir dere vardır. Anda Osman Gazi'ye yetişüp Osman Gazi dahi tekvurun geleceğini bilüp Tekvur gelince anda tevakkuf gösterdi. Çünki tekvur yetişdi. Osman Gazi'yle buluşdu. (...) Dilâverler dahi ardını kesdiler. Andan tekvur, boğazı Osman Gazi'nin eline verdi. Heman dem başını kesip ol gice Yarhisar'a inüp alessabah tekvurunu tutup ve düğüne gelen kâfirleri bile tutup halkın ekserini esir edüp (...) Rivâyet ederler ki ol gelin ki Yarhisar tekvurunun kızıydı. Adı Lülüfer* (Nilüfer) *hatundu. Osman Gazi anı oğlu Orhan'a verdi. Ol vakit Orhan yiğit olmuşdu.*"

İbn Kemâl, Bilecik tekfurunun Çakırpınarı denen yerdeki düğününü, Kaldırak deresini kızıl kana boyayan boğazlaşmayı ve Yarhisar baskınını daha ayrıntılı hikâye ederken, Nilüfer'in tutsaklığını da şöyle anlatmaktadır: "*Oradan, sabah olunca Yarhisar'a varub tekvurun esir etdikleri gelini cihâzıyle alub düğüne gelen halkın ekserin destgir etdiler* (ele geçirdiler). *Onlar düğünü tutub zahmet çekdiler, gelini ve geleni* (çeyizi) *bunlar aldılar. (...) Osman Beg kendüsü mal ü menal-i ganaimi* (ganimetleri) *ve ele giren üserayı ve behâyimi* (tutsakları ve malları) *alub doğru Bilecik cânibine gitdi. (...) Hisarı yağma ile alub tekvurunu zincir-i teshire çeküb* (zincirle bağlayıp) *Osman Beg'e getürdüler. (...) ol nekbet-i encâmdan* (son kötü olaydan) *Gaziler gâyetde incinmişlerdi. Fırsat bulub intikamlarını (...) pâre pâre edüb kâmlarını* (muratlarını) *aldılar. (...) Osman Beg dahi Bilecik'e gelüb* (Yar)*hisar'ın feth olunduğunu bilicek şâd oldu. (...) Gelini Müslüman edüb oğlu Orhan Beg'e verdi. Gayrılar düğün edüb zahmet çekdi; ol gerdeğe girdi!*" İbn Kemâl, "*Ol duhter-i ferhünde-ahter*" (uğurlu yıldız benzeri kız) dediği

Nilüfer'i, yüzünü, gözünü, güzelliğini incilere benzeterek betimler ve bu eşsiz incinin adının da "*Lûlû-fer* (ışık saçan inci) olduğunu ileri sürer. Kuşkusuz, bu tam bir ikinci göçüştürmedir (metatez). Holifera, ses benzeşiminden yararlanılarak nasıl Nilüfer'e dönüştürülmüş ise, İbn Kemâl de bunu Lûlûfer yapmıştır!

Tumturaklı tarih yazmakta ustalıkları kusursuz İbn Kemâl ve diğerlerinin gözardı ettikleri ya da okuyucunun dikkatinden kaçırmayı amaçladıkları gerçek, Nilüfer'in, Yarhisar tekfuru olan babasıyla birçok yakınının, Osman Gazi'nin askerlerince öldürülmesi, doğup büyüdüğü kentin yağmalanması ve Yarhisarlıların tutsak edilmesinden mutlu değil, bedbaht olduğudur. Hele bir de Rum kadınlarının matem konusundaki taassupları dikkate alındığında, Nilüfer'in, onca yasını dindirip Orhan'la mutlu bir yaşam sürdürdüğü ileri sürülemez.

Heşt Behişt'te de Osman Gazi'nin bağımsızlık elde etmesinden hemen önceki "*Yarhisar'ın fethi ve hâkiminin duhter-i mâh-peykerinin, Orhan Beg'e tezvici*" konusu ayrıntılı anlatılmıştır. Yarhisar'da ele geçen ganimet ve tutsakların paylaştırılması sırasında, "*huri misâli cariyeler*" arasındaki Holifera'nın, Orhan Bey'e namzetliğinin öncelikle kararlaştırıldığı vurgulanmaktadır. İdris-i Bitlisî de tarihlerde hiçbir tanım olmamasına karşın, "*vasf-ı duhter-i mâh-peyker*" ara başlığı altında, bir gül bahçesini anımsatan ganimetler arasındaki bu kızı, güzelliği ve gülümsemeli yüzüyle çemenzarların bezeği al güle, gökyüzünün karanlıklarını ışığa boğan güneşe benzetmiş; güzelliğinin anlatılmayacağını Farsça dizelerle vurgulamış; Orhan Bey'e kısmet oluşunun kanıtı olmak üzere bir de hadis-i şerif(!) vermiştir. İdris-i Bitlisî'ye göre, birbirine denk bu iki sevgili, murat edildiği üzere birleşmişler; böylece maksada ulaşılmış; Tanrı'nın uygun gördüğü bu evlilik, âdeta iki yıldızın birleşmesi olmuş! Bu iki temiz gencin soyundan Osmanoğulları yürümüş. Yazar, "*arus-ı memleket*" (ülkenin gelini) dediği peri yüzlü Nilüfer'den, Allah'ın takdiriyle ışıklar saçan birer güneş gibi, iki cevherin (Süleyman ve Murad) doğduğunu da belirtiyor.

Heşt Behişt'te, Holifera'nın Müslüman olup olmadığına değinilmeksizin "*ve ol mâder-i nîk-ahterin* (yıldız ananın) *ism-i şeri-*

fini Nilüfer Hatun deyü ta'yin buyurdular ve onun yümn-i kudüm-i meymenet-lüzûmu (uğurlu ayağı) *berekâtiyle harem-sarây-ı Orhaniyye* (Orhan'ın sarayı) *ebvâb-ı hayrât ve hasenâta küşâde oldu* (iyilik ve güzelliklere açıldı) *ve ol melike-i havatînin müberratı* (hatunlar melikesinin hayırları) *bây ü gedâya şâmil oldu* (zengin yoksul herkesi kapsadı)," denilerek manidar bir ifade kullanılmıştır.

Holifera'nın kaçırılışı öyküsü, sonraki tarih yazıcılarınca da benzer kurgularla yinelenmiştir. Örneğin 17. yüzyıl tarihçilerinden Solakzâde, "*Osman Han-ı nâmdar at başın çevirüb (...) Yarhisar tarafına ılgar edüb düğün içün hazır etdikleri gelini ve bilesince nice duhterân-ı nâzenini* (güzel kızları) *esir ve kıtale mübaşeret eden* (öldürmeye kalkışan) *düşmenleri tu'me-i şemşir* (kılıçtan geçirme) *eylediler.(...) Ol esir olan Yarhisar Tekvurunun kızı ki esir olmuş idi. Nilüfer Hatun ismiyle tesmiye olunub* (adlandırılıp) şehzâde Orhan Han'a tezvic olundu (evlendirildi) *Altı yüz doksan senesinde* (1289)," diyor. Bursalı Feraizcizâde Mehmed Said Efendi ise 18. yüzyılın sonunda yazdığı *Gülşen-i Maarif*'te, söz konusu öyküyü, Hicri 689 (M 1288) olayları arasında verir. O yıl, Yarhisar ve Bilecik Kalelerinin güvenlik işlerini yoluna koyan Osman Bey'in, Nilüfer adını verdiği tekfur kızını, şehzâdesi Orhan'a nikâhladığını; Gazi Hüdavendigâr (Murad) ile Süleyman Paşa'nın Nilüfer'den dünyaya geldiklerini; Bursa Kalesinde Darphane Mahallesindeki mescitle ovada akan derenin üzerindeki köprüyü yaptıran Nilüfer Hatun'un Sultan Orhan Türbesinde gömülü olduğunu açıklar.

Holifera'ya İslami bir ad verilmeyerek önceki adından uyarlama Nilüfer denilmesi düşündürücüdür. Yaşadığı onca trajik olayın ardından, din değiştirmeye de zorlanmış veya kendisi Müslümanlığı seçmiş olabilir mi? Gerçi bir din adamı olan İbn Kemâl, Müslüman olduğunu yazıyor. Ancak bunun herhangi bir kanıtı, sözgelişi Nilüfer'in İslami bir adı yoktur. Sağlığında yaptırdığı tesisler arasında bir caminin bulunmaması da dikkati çeker. İbn Battuta'nın, Beylun (Nilüfer?) Hatun'un Orhan'la birlikte Bursa'da değil, ondan ayrı olarak İznik'te oturduğunu yazması önemlidir. İznik, beylik sınırlarına katılmış olsa da, o yıllarda Anadolu'nun

Kudüs'ü denecek düzeyde Hıristiyanların kutsal bir merkeziydi. Nilüfer'le evlenişinin Orhan'ın yaşamına ve konutuna yeni bir hava getirdiği; "harem-saray" deyiminin kullanılmış olmasından da, Osmanoğullarında ilk harem yaşantısının Nilüfer'le başladığı sonucuna varılabilir. Diğer yandan, Osmanlı aleyhtarı içerikli kimi yabancı kitaplarda, Alderson'un deyimiyle kabul edilemeyecek bir öykü yer alıyormuş: Gûya Osman Gazi, bir süre geçince Nilüfer'i kendi haremine almış!

Hayırseverlikleriyle ünlü Osmanlı hanedanı kadınlarının ilk sırasındaki Nilüfer Hatun'un hayrı olmak üzere, Bursa ovasını sulayan ve adıyla anılan Nilüfer Suyu üzerine bir köprü yaptırıldığı biliniyor. Bursa Hisarının Kaplıca Kapısında yaptırdığı mescidinse bir zaviye olduğunu sonraki tarihçiler yazıyor. Bursa'da Darphane Mahallesinde mescit yaptırdığı da doğru değildir. Kâzım Baykal'ın, *Bursa ve Anıtları*'nda, harap olduktan sonra başka amaçlar için kullanıldığını yazdığı bu mescidi yaptıran, Nilüfer'in torunu, Murad Hüdavendigâr'ın kızı Nilüfer'dir. Eğer Nilüfer Hatun yaptırtsaydı, "*Hayratiyle illerde meşhur oldu, hasenâtıyla dillerde mezkûr oldu. Burusa Hisarının kenarında Kapluca Kapusu civarında bir tekke bünyâd etmişdir. Cûyibâr-ı Lûlûfer'in* (Nilüfer Suyunun) *ki ona nisbetle iştihârı* (ünlenişi) *var. Köprüsünü o âbâd etmişdir,*" diyen İbn Kemâl, bunu mutlaka kaydederdi. Şu denilebilir ki, Nilüfer Hatun'un girişimleri ya da onun adıyla anılan eserler, bir geleneğin başlangıcı olmuş; sonraki saray kadınları da çoğunca su, konaklama, ibadet tesisleri yaptırmışlardır.

Osman Bey, oğlu Orhan'ı, bu "kutlu" evlilikten sonra o zaman Sultanönü (Eskişehir) sancakbeyliği ve Kayı yiğitlerinin sipehsalârlığı (komutan) ile ödüllendirmiştir.

İbn Battuta, 1335'te uğradığı Bursa'yı ve İznik'i anlatırken, "*Osmançuk oğlu İhtiyarüddin Sultan Orhan Beğ*"den, "*Barsı* (Bursa) *Sultanı*" diye söz eder. Orhan Bey-Nilüfer Hatun ilişkisinin içyüzünü tahmine olanak veren açıklamaları önemlidir. Gezgin, Türkmen meliklerinin en büyüğü dediği Bursa Sultanı İhtiyarüddin Orhan Beg ibn Osmançuk'un, yüz dolayında kalesinin bulunduğunu; zamanını bu kaleleri dolaşmakla geçirdiğini; düzenleme ve denetim amacıyla her kalede bir süre kaldığını; ancak bir beldede bir ay

oturmadığının söylendiğini; küffarla vuruşup kalelerini kuşattığını anlatır. Bursa'dan, "Yeznik" dediği İznik'e giden gezgin, bu harap şehirde, sultanın hizmetlileriyle zevcesi Beylun Hatun'un oturduğunu; hizmetlilerin bu "*Saliha ve fâzıla*" (dindar, sakınan ve erdemli) kadının buyruğunda olduklarını belirtir. İznik'te, Sultanönülü fakih imam Hacı Alâeddin'e konuk olan gezginin, İznik hâkiminin (egemeninin) Orhan Gazi'nin eşlerinden Beylun/Buyun Hatun'un olduğunu vurgulaması ilginçtir. Atı hastalandığından kırk gün İznik'te kalan İbn Battuta, Hacı Alâeddin'le birlikte ziyaret ettikleri Beylun Hatun'un, iltifat ve ikramda bulunduğunu; birkaç gün sonra Orhan Bey'in de buraya geldiğini açıklar.

Beylun Hatun'un ikâmetgâhı konusunda bilgi vermeyen İbn Battuta'nın değinmelerinden şu yorumlara ulaşmak mümkündür: Beylun (Nilüfer?) Hatun'la Orhan Bey'in farklı dünyaları temsil ettikleri açık. Biri beldeleri dolaşıyor; kaleler kuşatıyor; "küffar" ile, –yani Nilüfer'in soydaşı Rumlarla– savaşıyorken, diğerinin terk edilmiş görüntüsü yansıtan İznik'te, münzevi bir yaşam sürdüğü anlaşılmaktadır. Onun bir gezginle görüşüp konuşmasına İslami kurallar izin vermeyeceğine göre yüz yüze konuşmadıkları veya henüz taassup sürecine girilmediği ileri sürülebilir. Beylun'un din değiştirmediği; kocası Orhan'ın dört yıl önce (1331) fethetmesine karşın, Hıristiyan kimliğini koruyan İznik'te bir bakıma bağımsız ve ayrı yaşadığı daha akla yakın; gezginin onun dininden değil "*Saliha ve fâzıla*" oluşundan söz edişi de anlamlıdır. Denilebilir ki, o dönemlerde çoğu Hıristiyan kadınların yaptığı gibi, o da yaşamının son evresini ibadetle geçirmek üzere Hıristiyanların kutsal merkezlerinden İznik'e çekilmiş bulunuyordu.

Gezginin "Beylun" dediği hatunun Nilüfer mi, Orhan Bey'in diğer bir eşi mi olduğu da kuşkuludur. Çünkü Beylun Nilüfer'dir savı, iki sözcük arasındaki kısmi ses benzerliğine dayanır. Beylun, bir lâkap-unvan da olabilir. Çünkü İbn Battuta, seyahatinin doğudaki duraklarında ziyaret ettiği Özbek Hanının eşi olan imparator kızından da Beylun Hatun diye söz etmektedir.

Kaynakların Nilüfer Hatun'u, Süleyman'la (d. 1316) Murad'ın (d. 1326) öz anneleri göstermesi de üzerinde durulacak konulardandır. İki öz kardeş arasındaki on yıllık yaş farkı normal karşı-

lansa da, Nilüfer'in 1298'de Orhan Bey'le zoraki evlenişinden 18 yıl sonra Süleyman'ı, 28 yıl sonra da Murad'ı doğurmuş olması, söz konusu tarihlerin doğru verilmediği şüphesini uyandırıyor.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*'in "Bursa'da Zaman" bölümünde, yer adlarının şiirsel çekiciliğine değinirken, "*Ruhumuzun en sanatkâr tarafı muhakkak ki sizin hulyanızla beslenen taraftır. Bu isimlerin içinde bir tanesi vardır ki Bursa'yı tek başına bütün bir bahar güzelliğiyle doldurur: Bu beyaz zafer ve ganimet çiçeği Nilüfer'dir. Genç Orhan'ın kolları arasına günün birinde güzelliği kahramanlığa, hayatı istikrara bir mükâfat gibi düşen bu kadınla beraber kuruluş devrinin sert simasına aşkın tebessümü gelir. Yazık ki* (Nilüfer'in) *hayatı ve şahsı hakkında pek az şey biliyoruz. Kendisiyle görüştüğünü söyleyen Arap seyyahı İbn Battuta bile bize ondan sadece bir isim olarak bahseder. Fakat bizzat kendisi de bir ganimet çiçeği olan bu isim her güzel saadet ve aşk hulyasının içine dolabileceği bir çerçeveye benziyor,*" diyor.

Efsane ve menkıbeleriyle ünlü Bursa'da, Nilüfer Hatun'la ilgili bir söylencenin eksikliği, onun "Osmanlı kimlikli" yaşamını bu kentten uzakta geçirdiğine yorumlanabilir. Hayır işlerine düşkünlüğünden, yoksullara sadakalar dağıttığından söz edilen Nilüfer Hatun'u, Bursa'yı, İznik'i uzun uzun anlatan Evliya Çelebi'nin bu yönüyle anmaması düşündürücüdür. Ondan, Nilüfer Suyunun üstüne yaptırılan köprü nedeniyle söz ederken Orhan Bey'le evlenişi tarihini de Hicri 688 (M 1289) kaydetmiştir. Nilüfer'in adı, Bursa ovasını sulayan Nilüfer Suyu (eski adı Odryses), köprüsü ve İznik'teki imaretiyle yaşıyor. Nilüfer Hatun Köprüsünü 1940'larda inceleyen Sedat Çetintaş, eski Bursa-Mudanya yolu üzerindeki bu kitabesiz yapıtı, "*Osman Gazi'nin yiğitlik destanının bir hatırası*" olarak tanımlamıştır.

Ölümünden yıllar sonra oğlu Murad Hüdavendigâr'ın onun adına yaptırdığı M 1388 tarihli, Haç planlı imaret, Osmanlı mimarlığının en eski yapılarından oluşu yanında, o dönemden zamanımıza ulaşması ve Nilüfer adını içeren Arapça kitabesiyle de önemlidir. Üç satırlık bu kitabe, Nilüfer Hatun'a, bir efsane kahramanı değil, padişah eşi, padişah anası gerçek bir şahsiyet kazandırıyor: "*Emere bi-binâi hâze'l-imâreti'l-mübâreketi'ş-şerifeti lâ-zâlet*

ma'mûreten el-melikü'l-muazzam ve hakanü'l-mükerrem / Sultan bin Sultan Murad bin Orhan halledallahü mülkehû li-validetihi el-merhûmeti'l-mağfûreti (...) / Nilüfer Hatun teğâmmedehâ bi'l-gufrân fi evveli cumâde'l-evvel li-seneti tis'în ve seb'â ve seb'a-mie." Anlamı kısaca şu: Sonsuza değin bayındır kalması umulan bu kutlu imareti, sultan oğlu sultan büyük hükümdar Orhan oğlu Murad, merhume annesi (okunamayan bir sözcük) Nilüfer Hatun'un hayrına olmak üzere 790 yılının cemaziyelevvel ayı başında (Mayıs 1388) yaptırdı.

Ölüm tarihi bilinmeyen Nilüfer Hatun Bursa'da, 11. yüzyıldan kalma bir kilise (Aya Elias) iken türbeye dönüştürüldükten sonra Orhan Gazi'nin adıyla anılan orta kubbeli türbede yatmaktadır. Onun burada gömülü olması da başka sorunu ve kimi olasılıkları akla getirir: Eşinden önce öldüğü varsayımına göre, o sırada bu yapı faal veya metrûk bir kiliseydi ve Nilüfer, "dinince dinlenmesi" için buraya gömülmüştü. Fakat daha sonra, Orhan Bey burayı İslami bir türbeye dönüştürtmüş; ölünce kendisi de buraya gömülmüştür. Nilüfer'in İznik'te öldüğü ve orada gömüldüğü varsayımına göreyse zamanla mezarı unutulmuş; onun için kocasının türbesine sembolik bir sanduka konulmuştur. Üçüncü olasılık da Nilüfer'in daha sonra öldüğü ve Orhan Bey'in türbesine gömüldüğüdür. Osmanoğullarının ilk kuşaklarından 12 bireyin daha yattığı, yangın ve depremlerde harap olan kilise-türbenin yerine, 19. yüzyılda aslına benzetilerek yeni bir türbe yapılmıştır.

Osman'ın kurduğu beyliği, ileride güçlü bir devlet olmasını sağlayacak yönetsel ve askeri örgütlerle donatan Orhan Bey'i tarihlerimiz yarı evliya kimliğinde tanıtıyor. Yabancı kadınlara aşırı ilgi duyacak olan müstakbel torunlarına bu konuda örnek olan Orhan Bey'i evliya kimliğiyle bağdaştırmak bir yana, eşlerini şeklen de olsa Müslümanlığa yönlendirmemesi şaşırtıcıdır. Kaynaklarda, başhatunu Nilüfer'in, Prenses Aspòrça, Theodora, Theodora (II.) ve Maria adlı diğer eşlerinin Müslüman olduklarına dair bir kayda rastlanmıyor. Bunların kızlık adlarını ve inançlarını korumaları, Orhan Bey'in toleransına bağlanabileceği gibi, başka yorumlara da açıktır.

ASPORÇA HATUN [d. İstanbul-ö. Bursa] Orhan Gazi'nin İbrahim adlı oğluyla kızı Fâtıma'nın anneleri olarak varlığı saptanan Asporça Hatun'un kimliği konusunda duraksamalar vardır. Bu Rum hatun için Bizans imparatorlarından "Genç" Andronikos III. Paleologos'un (1328-1341) kızıydı denilir. Bu da doğaldır. *Bizans'ın Soylu Kadınları* adlı kitabın yazarı Donald M. Nicol, komşu hükümdarların, "*Osmanlı Türklerini yatıştırmanın ve güvenli bir mesafede tutma*"nın bir çaresini kız verip akrabalık kurarak bulduklarını; bu çareye Bizans İmparatoru VI. Ioannes Kantakuzenos'un da kızını Orhan Bey'e vererek başvurduğunu; Epiros despotlarının İtalyan prenslerine; Sırp krallarının, Trabzon Rum imparatorlarının da güzel kızlarını Osmanlı ve Akkoyunlu beylerine "eş" diye sunmak suretiyle bağımsızlıklarını koruduklarını; ancak böyle birer piyon gibi kullanılan prenseslerin mutlu olamadıklarını yazmaktadır.

Orhan Bey'in, Bursa'yı, İznik'i, İzmit'i alıp Bizans topraklarında ilerlediği; Paleologos hanedanı içinde de taht kavgalarının sürüp gittiği evrede İmparator III. Andronikos'un kızıyla evlendiği ileri sürülmüştür. Oysa bu evlilik konusunda Osmanlı kaynaklarında bilgi yoktur. Rum tarihçilerinden Françes ise adı geçen imparatorun Anna adlı eşinden olma iki kızından birisinin Bulgar kralıyla evlendiğini (ki adı Maria olan bu kızın Françesco Gattilisio ile evlendiğini yazan kaynaklar da vardır), diğer kızınınsa babası Andronikos'un ölümünden sonra V. Ioannes'in imparatorluğu (1341-1391) zamanında Orhan Bey'e gönderildiğini yazmaktadır. Bu kızın adının Asporça olduğu ise, Asporçe/Asporiçe Hatun'un düzenlettiği bir vakfiyenin sicil kaydına dayandırılır.

Yanko İskender Hoci, "Şehzâde Halil Sergüzeşti" başlıklı makalesinde, "*Orhan Gazi hazretlerinin Asporçe Hatun nâmıyla diğer bir zevcesinden doğma İbrahim adında diğer bir oğlu bulunduğunu; annesinin Kete Şer'iye Mahkemesinde bir vakfiye düzenlettiğini; Bursa'nın Kaleiçi'nde Manastır denilen mahalde Osman Gazi türbeleri dairesinde, sandukasının sağında, Orhan Gazi'nin oğullarından şehzâde İbrahim ve yanı başında annesi Esporçe Hatun'un mezarlarının bulunduğunu, üzerlerine de yakın zamanda birer levha asılmış olduğunu*" öğrendiğini yazıyor. Asporça Hatun'a izafe edilen kab-

re asılı levhadaki manzumeyi, İbrahim Hoci ve Ahmed Tevhid, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda yayımlamışlardır: "*Der-i derya-yı 'ismet zevce-i Sultan Orhan'dır / Nişîn-i mesned mahremserâ(y)-ı Sultân-ı zî-şândır / Severdi muktezâ-yı şefkati şehzâdesin gâyet / Elinden gideli ferzendi İbrahim giryândır / Düşüp ferzendinin ardına gitdi ravzâ-i Huld'a / O mâtemle giden 'ukbaya bu Asporçe Sultan'dır.*"

İbrahim'in sandukasındaki dizelerden bu şehzâdenin, annesi Asporça'dan önce öldüğü anlaşılmaktadır. Makale yazarı Yanko İskender Hoci daha önemli bir yorumda bulunarak Orhan'ın oğullarından İbrahim ile Halil'in, biri Asporça'dan, ikincisi Theodora'dan doğma iki şehzâde değil; Halil İbrahim adlı tek şehzâde olması gerektiğini; Osman Gazi'nin türbesinde, İbrahim'in sandukasından ayrıca Halil'e ait bir mezarın bulunmayışının da bunu doğruladığını ileri sürmektedir. Bu durumda, Asporça da Kantakuzenos kızı Theodora'dan başkası değildi denebilir.

Söz konusu vakfiyenin içeriği, Asporça'yla ilgisi bakımından gerçi önemlidir. Ancak Bursa'da Kete Mahkemesinde yazılışından (Hicri 724 / M 1323) 233 yıl sonra (Hicri 963 / M 1556) "tecdiden ve tekmilen" (tamamlanıp yenilenerek) aslının yok edilmesi, ikinci kez daha geç bir tarihte (Hicri 1210 / M 1795) bu suretinin de ibareleri üzerinde değişiklikler yapılarak evkaf defterine yazılması da kuşku uyandırır. Vakfiyeye verilen son şekil özetle şöyledir: "*Saltanat-ı seniyyenin kurucusu Osman Gazi hazretleri tarafından vekil tayin olunan büyük oğlu Alâeddin Paşa hazretlerinin Şer'î meclise varıp adı geçen hükümdarın diğer oğlu Orhan Bey'in haremi* (eşi) *Asporçe Hatun mahzarında* (dilekçesinde) *belirttiği üzere kendi mülkü olan Kete'ye bağlı, sınırları belli Narlı, Baraklı Hisar, Frenkli, Mudanya, Çepni, Yürüklü köyleriyle Balkanlı çiftliği ve diğer mezraların öşür ve vergileri Sultan* (Osman) *tarafından Asporçe Hatun'a; o da bu haklarını kendi oğlu, Ertuğrul oğlu Osman Bey oğlu Orhan Bey'in oğlu İbrahim Bey'e ve soyuna bağışlamıştır. Gelirlerden, kendi ruhu ve çocuklarının torunlarının ruhları için pazartesi ve cuma geceleri hâfızlarca Kuran okunmak, iki bayramda yoksulları doyurmak ve her sene mevlit okutturmak, üç aylarda ve*

kandillerde balmumundan çerağ yakdırmak; gelirden artan parayı da kendi ihtiyaçlarına taksim etmek, eğer soyları tükenirse, o sırada hanedandan sultan kimse vakıf ona geçmek şart koşulmuştur."

İskender Hoci, bu yenilenmiş vakfiye suretinde Asporçe Hatun'un baba adının geçmediğini, Asporçe kelimesinin Rumca "beyaz" anlamındaki "Asporoça"nın halk dilindeki şekli olduğunu; bu hatunun, Bursa yöresindeki tekfurlardan birinin kızı olabileceğini ileri sürmekle yetinmiştir.

Vakfiye suretinin düşündürdüğü başka olasılıklar, Asporça'nın kimliğinden daha önemlidir. Bir kez, Kanuni (1520-1566) döneminde, Asporça'nın vakfiyesinin "tamamlanıp yenilenerek" hüccete (kadılık belgesine) geçirilmesi nedensiz değildir. Bunlar şöyle sıralanabilir: Asporça'nın çocuklarından süren soy sona erdiğinden, vakıf belgesine, "hanedandan sultan olana" geçeceği koşulu eklenmiş; vakfiyeden, Asporça'nın Rum babasının adı çıkartılmış; Osman Bey'in tartışma konusu gerçek adının vakfiyede "Atman," "Ataman" ya da "Otman" yazıldığı fark edilmiş, bu da *Tevarih-i Âl-i Osmân* yazıcılarının düzdüğü silsilenâmeye uyarlanarak "Osman"a dönüştürülmüş olabilir. Yenilenen belgedeki ayrıntılara inildiğinde de Osman ve Orhan zamanlarında henüz kullanılmayan "sultan," "hükümdar," "saltanat," "hanedan" deyimlerinin yenilenen hüccette yer aldığı saptanmaktadır.

Asporça Hatun adına düzenlenen vakfiyenin tarihi (Hicri 724, M 1323) üzerinde de durmak gerekmektedir: Bu tarih, III. Andronikos'un ve V. Ioannes'in imparatorluklarından daha önceki bir zamanı işaret ettiğinden, Asporça'nın, bu erken tarihte, adı geçen iki imparatorla baba-kız, kardeş-kızkardeş bağı olmadığını ortaya koymaktadır. Vakfiyede, çocukları Fâtıma ile İbrahim'in adlarının geçmesi ise, Orhan-Asporça evliliğinin bu tarihten önce; Asporça'nın mütevelli atadığı oğlunun, o sırada ergen yaşta, Orhan Bey'le Asporça'nın da 1300'ün ilk yıllarında evlendiklerini, daha da önemlisi İbrahim'in, Nilüfer'den doğan Süleyman'dan (d. 1316) büyük veya yaşıt olduğu sonucunu düşündürür.

THEODORA HATUN [d.-ö. İstanbul] Orhan Bey'in hatunu, tarihçi ve Bizans İmparatoru VI. Ioannes Kantakuzenos'la Cerman

asıllı kraliçe Irene'nin kızı. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor. Orhan Bey, Theodora ile yaşlılığında ve siyasal gerekçelerle evlenmişti. Kısacık yaşamı tam bir serüven olan Şehzâde Halil bu evlilikten doğmuştu. Theodora-Orhan Bey izdivacına, 1340'larda bölgedeki çatışma ve siyasal çekişmeler ortamının bir cilvesidir denebilir. O tarihe kadar Osmanlı Beyliğine İznik, İzmit ve Bursa gibi üç önemli kentini ve epeyce bir arazisini bırakan Bizans İmparatorluğunu, batıda da güçlü hasmı Sırp Kralı Stephan Duşan (1331-1355) tehdit ediyordu. Genç III. Andronikos 1341'de ölünce küçük yaştaki oğlu V. Ioannes Paleologos'un vasisi olan tarihçi Gran Domestik Kantakuzenos, imparatora ortaklığını ilan etmiş, ancak tepkiler karşısında Dimetoka'ya çekilmişti. Tarihçi Dukas'ın yazdığına göre, 1345'te Orhan Bey'e elçi göndererek haksızlığa uğradığını, hasımlarının kendisini naiplikten düşürerek yakınlarını da kılıçtan geçirdiklerini, yardımda bulunursa serveti ölçüsünde bir çeyizle kızını vereceğini, Türk beyini oğlu sayarak her arzusunu yerine getireceğini bildirmişti. Dukas gelişmelerin devamını şöyle yazıyor: "*Orhan, Bizans elçilerinin sözlerini dinlerken hiç ümit etmediği akrabalık tekliflerini ve cihaz olarak büyük servetlerin verileceğini duyunca yaz mevsiminin yakıcı günlerinde soğuk su ile dolu bir havuz içinde su içen ve doymak bilmeyen bir manda gibi şaşakaldı. Cinsel hislerine mağlup oldu. Zaten bunlar, diğer bütün milletlere nispeten zaptolunmaz derecede şehvete eğilimli. Şehvetleri o kadar şiddetlidir ki hiç durmaksızın, kızlarla ve oğlanlarla cinsi münasebette bulunurlar. Bizanslı veya İtalyan, yani başka milletten olan kızlara karşı, ister rızaları ile ister esir olarak gelsinler, bir Afrodit ve Semele (tanrıçalar) gibi nezaketli muamele yaparlar ve kendi ırklarından ve lisanlarını kullanan kızlardan bir ayı veya sırtlan imiş gibi nefret ederler!*"

Güzel ve nâzik prensesle evlenmeyi kabul eden Orhan Bey, birlikler sevk ederek Trakya topraklarına egemen Kantakuzenos'un, 21 Mayıs 1346'da, Hadrianopolis'te (Edirne) Kudüs Patriğinin elinden tac giymesini, karısı Irene'ye de tac giydirmesini sağladı. Sonra Konstantinopolis'teki taca ve tahta kavuşmak üzere Türk birliklerinin desteğinde İstanbul'a yürüdüler. Kızlarının en güzeli olan ortanca Theodora'yı Orhan Bey'e –yani dinsiz kâfirlerin şefi-

ne– vereceklerdi. Kantakuzenos, 3 Şubat 1347'de Yaldızlıkapı'dan İstanbul'a girdi ve 13 Mayısta da V. Ioannes'in (1341-1391); "VI. Ioannes Kantakuzenos" (1347-1354) unvanıyla meşru ortağı olmayı başardı. Artık sıra kızını gelin etmeye gelmişti.

Kantakuzenos kaleme aldığı anısal-tarihinde, kızını vermeyi kendisinin önerdiğine değinmeyerek isteğin Orhan Bey'den geldiğini; zira –nerede ve nasıl gördüğünü belirtmeksizin– bu yiğit Türk beyinin, kızı Theodora Kantakuzena'ya delicesine tutulduğuna dair yeminler ettiğini; ayrıca bunun bir Hıristiyan prensesle bir "barbar" hükümdarı arasındaki ilk evlilik olmadığını savlayarak, kızıyla Orhan Bey'in evlilik törenini anlatmaktadır:

"*İmparator (Kantakuzenos) Orhan'ın teklifini kabul etmekle beraber bu hususta kendi maiyyeti ve güvendiği kişilerle görüştü. Onlar da böyle kritik bir zamanda Orhan'ın yardımına gereksinimi onayladılar ve bunun önceki örneklerini bildirdiler. İmparator, Aydın oğlu Umur Bey'in de fikrini aldı. O da bu evliliğin imparator için çok yararlı olacağını, çünkü yeni bir tehdit vaki olduğunda kendisi her ne kadar içtenlikle yardıma koşmak istese de gelinceye kadar zaman yitirileceğini, oysa Orhan'ın, Trakya bölgesine çok daha yakın bir konumda bulunması sebebiyle her an, samimi duygularla ve ivedilikle yardım eli uzatacağından emin olduğunu uyardı. Bunun üzerine Kantekuzenos Orhan'a bir heyet gönderip kızını almasını ya da aldırmasını bildirdi. Orhan, otuz gemi ve bir hayli atlı asker, ayrıca en güvendiği adamlarını göndermekte gecikmedi. İmparator da imparatoriçe Irene ve kızıyla Silivri'ye geldi. Kızlarını yabancılarla evlendirmiş önceki imparatorların geleneğini aynen uygulattı: Silivri'nin dışında bir taht kurdurdu. Ertesi günü imparatoriçe ve diğer kızları çadırda kalırlarken Orhan'la evlenecek Theodora tahta çıkıp oturdu. İmparator da gelip âdet uyarınca tahtın etrafındaki sırma işlemeli perdenin ipini kesti. Perde açılınca Theodora, oturduğu taht üzerinde göründü. Çevresinde diz çökmüş hadım ağalar şamdanlar tutuyor, bu tabloya düğün müziği canlılık katıyordu. Düğün birkaç gün sürdü. Nihayet Türk heyeti, mutluluk nağmeleri arasında prensesi altmışlık barbarın (Orhan Bey) firaşına (yatağına) götürdüler. Orhan da güzel Theodora'yı merasimle karşıladı.*"

Diğer kızı Heleni'yi de taht ortağı çocuk imparator V. Ioannes'le evlendiren Kantakuzenos'un, iktidar uğruna kızlarını kullanması, o günkü ortamda acaba nasıl karşılandı? Daha zihin kurcalayıcı bir soru, Theodora'nın dedesi yaşındaki Orhan Bey yerine neden onun yetişkin oğullarından biriyle evlendirilmeyişidir? Türk tarihçilerinin Orhan Bey'in bu evliliğine değinmemeleri de ilginçtir. Bu konuyu ilk yazanlardan biri 19. yüzyıl sonlarında *Haber-i Sahîh* adlı Osmanlı tarihini yazan Mehmed Mazhar Fevzi'dir.

Orhan Bey, 1347 yazı başında, kayınpederini kutlamak için, gencecik zevcesini de yanına alarak Karasioğullarından kiraladığı bir filoyla Üsküdar'a gider. Kantakuzenos'un gemisindeki görüşmeden sonra Üsküdar'da kurulan çadırlara geçilir. İki tarafın bireyleri ve maiyetleri arasında birkaç gün "akrabalık-dostluk" ilişkileri yaşanır. İmparator, Orhan Bey'le vedalaşıp İstanbul'a dönerken kızı da yanındadır. Theodora imparatorluk sarayında üç gün kalarak annesi Irene ile özlem giderir. Orhan Bey de Üsküdar'da, eşinin dönüşünü bekler. Prenses hatun, rengârenk donanımlı saltanat kayıkları eşliğinde Üsküdar'a gelip Türk gemisine geçince, filo Mudanya'ya hareket eder.

Kantakuzenos anılarında bu ziyareti daha farklı yazmıştır: "*Orhan, kayınpederinin taht ortağı olduğunu öğrenince tebrik sunmak için bütün ailesiyle Üsküdar'a geldi. İmparator da bir kadırgaya binerek hemen karşılamaya çıktı. Günlerce beraber oldular; avlandılar, gezdiler, eğlendiler. Güzel ziyafetler çekildi. İmparator ile Orhan bir sofrada, Orhan'nın başka kadından doğma dört oğlu da diğer bir sofrada bulunuyorlardı. Rumlardan ve Türklerden en ileri gelenler hem yemek yemek hem de imparator tarafından görülmek üzere halılar üzerine oturmuşlardı. Bir müddet böyle zevk ve safadan sonra Orhan kendi otağına döndü. İmparator ise kızı Theodora'yı, Orhan'ın oğulları ve yanlarındakileri, imparatoriçeyi ve diğer kızlarını, prensesleri alıp Bizans'a* (İstanbul'a) *giderek orada üç gün kaldılar. Daha sonra imparator tarafından verilen değerli hediyelerle Bitinya'ya* (Bursa ve dolayları) *doğru hareket ettiler.*"

Bu ilginç izdivacın yaşlı Orhan Bey'le gencecik Theodora'ya mutluluk mu, mutsuzluk mu yaşattığı; başhatun Nilüfer ve diğer hatunlarla genç Theodora'nın ilişkileri; Bursa Sarayının koşulları;

İslami bir adı geçmediğine göre prensesin kendi dininin gereklerini nasıl yerine getirdiği konuları açık değildir. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Soylu Kadınları*'nda, Theodora'nın annesi Irene'nin Orhan Bey'in damatlığına pek katlanamadığını, kızının, İslamiyeti kabul etmesi ısrarları karşısında dinine sebatla bağlı kaldığı haberlerinden rahatladığını yazmakta ve "*Theodora, kocasının hâkimiyet sınırlarındaki topraklarda yaşayan Hıristiyan mahkûmlarla esirler için bir metanet abidesi haline gelmiş, herkesin gözünde Hıristiyan faziletlerinin pırıl pırıl bir örneği olmuştu. 1362'de Orhan Bey ölünce derhal Konstantinopolis'e annesiyle kardeşlerinin yanına dönmesine izin verilmesi onu çok sevindirdi,*" eklemesinde bulunmaktadır. Şu halde Theodora İstanbul'da ölmüştür.

Orhan-Theodora evliliğinin iki önemli sonucundan söz edilebilir: Kantakuzenos'un başvuruları üzerine Orhan Bey, büyük oğlu Süleyman Paşa kumandasında 1352'de Çanakkale Boğazının karşı yakasına asker sevk ederek, dayısı (Edebali'nin oğlu) Şeyh Mahmud'un, "*Keramet gösterüb suya seccade salmışsın / Yakasın(ı) Rumili'nin dest-i takva ile almışsın*" deyişini doğrulayan bir başarıyla "Türklerin Rumeli'ne geçmesi"ni, önce Çimpe'nin, 1353-1354 yıllarında da Gelibolu'nun, Bolayır'ın, Tekirdağ'a doğru kıyıların fethini gerçekleştirmiştir. Diğer sonuç, Theodora'nın, Orhan Bey'e Halil adlı bir şehzâde –şayet bu, Asporça'dan doğan İbrahim değilse– doğurmasıdır.

Orhan-Theodora-Kantakuzenos-Şehzâde Halil dörtlüsü için kâbusların, acıların zincirlenişi 1354'te başlamıştır. Önce kötü yönetimi ve entrikalarıyla Kantakuzenos, halkının nefretine hedef olarak tahtı tacı bırakıp, eşi Irene ile Aynoroz Manastırına çekilmiş; bundan iki yıl sonra 1356'da sekiz yaşındaki Şehzâde Halil, lâlasıyla İzmit Körfezinde kayık gezisi yaparken korsanlarca kaçırılmış; Orhan Bey, sevgili oğlunu kurtarmak için iki yıl uğraşmış; "yüz bin altın"(?) kurtuluş akçası ödemek zorunda kaldığı gibi, şehzâdeyi kurtaran Bizans İmparatoru V. Ioannes'in koşulunu da kabul ederek 11 yaşındaki Halil'in, imparatorun kızı, Kantakuzenos'un (kızından) torunu, 10 yaşındaki Prenses Irene ile evlenmesine de razı olmuştur. Bu vak'anın anlatımı, Kantakuzenos'un ve Grégoras'ın tarihlerindedir. Tarihçi Grégoras'ın verdiği bilgilere göre, Theodora'dan

olma oğlu Halil'i çok seven ve hatta kendisinden sonra tahta geçmesini arzu eden Orhan Bey, tutsaklıktan kurtardığı bu oğlunu, 1359 Ağustos ayında, merkezi İzmit olan Bitini (Bitinya) beyliğine atamıştır. Theodora'nın da oğluyla birlikte İzmit'e gitmiş olduğu söylenebilir. Yine çocuk damat-gelin adayları Halil'le Irene'nin sûrî (göstermelik) nişan-düğünlerinin yapıldığı 1359'daki, seksenlik Orhan Bey'i yıkan vak'a da aydınlanmış değildir: Büyük oğlu Süleyman, Türk tarihçilerine göre, Rumeli'nde av peşinde at koştururken kazaen ölmüş; Dukas'a göreyse, Kantakuzenos'un oğlu Despot Mateos'la tutuştuğu muharebede, askerleriyle birlikte öldürülmüştür. Beylik işlerini oğlu Murad'a bırakan Orhan Bey de olaydan iki yıl sonra ölmüş; Şehzâde Halil'se, ağabeyi Murad'a başkaldırdığından yakalanıp boğulmuştur.

Theodora (II) [d. Sırbistan 1333(?) – ö. Bursa veya Sırbistan] Alderson'a göre, Sırp Prensi IV. Stephen Urosh ile Helena Shishman'ın kızı, Orhan Bey'in hatunu. Önceki Theodora ile adaş bu Sırp prensesi 1345'te yaşı yetmişe yakın Orhan Bey'le evlendiğinde en fazla 12 yaşındaydı. Çünkü annesiyle babası 1332'de evlenmişlerdi. Yaşamının sonraki evreleri bilinmemektedir.

Eftandise Hatun *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yer almayan bu ad, *Bursa Kütüğü*'nde, Eftandise Hatun binti Mahmud Alp künyesiyledir. "Eftandise," olasılıkla "Efendizâde"nin, yabancı kaynaklardaki bozulmuş biçimidir. Bu hatunun yaşamı da bilinmiyor.

Orhan Bey'in kızları

Şehzâde Hatun *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'un *The Structure of the Ottoman Dynasty*'sinde gösterilmemiştir. Oransay, *Osmanlı Devleti'nde Kim Kimdi*?'de, "*Orhan Gazi'nin üç kızından biri, belki en büyük çocuğudur*," diyor.

Fâtıma Hatun *Sicill*'de gösterilmemiştir. Alderson'da adı var. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'ndaki, "*Orhan Bey'in As-*

porça Hatun'dan doğan kızıdır," açıklamasını T. Gökbilgin'in *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Orhan" maddesiyle Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi*'ni kaynak göstererek yapmıştır.

Hatice Hatun *Sicill*'de ve Alderson'da gösterilmemiştir. Uluçay, hayatı konusunda bilgi bulunmadığını; *Bursa Kütüğü*'ndeki bilgiye göre, Orhan Bey'in kardeşi Savcı Bey'in oğlu (kuzeni) Süleyman Bey'le evli olup Toyhisar'da bir zaviye yaptırdığını; Bursa'daki türbesinde gömülü olduğunu yazmaktadır.

— **Hatun** Alderson, Aydınoğlu (II.) Mehmed Bey'in oğlu Tire Bey'i Süleyman'la evli göstermiştir. Orhan Bey'in adı bilinmeyen bu kızı, Fâtıma veya Şehzâde Hatun'dan biri olmalıdır.

MURAD HÜDAVENDİGÂR

Babası: Orhan Bey — Annesi: Nilüfer Hatun
Doğumu: 1326 — Ölümü: 1389
Beyliği: 1362 - 28 Ağustos 1389

"Bey" ve "Gazi" unvanlı Osmanlı beylerinin üçüncüsü olan I. Murad, Hüdavendigâr lâkabıyla anılmış; savaş meydanında öldürüldüğü için de şehit sayılmıştır. Bostanzâde, *Tarih-i Sâf*'ta "*Sultan Murad'ın Hatunu İstanbul kralının kızıydı,*" derse de, Bizans prensesleriyle evlenen babası Orhan Bey'di. Murad Bey Bulgar ve Sırp prensesleriyle nikâhlı evlilikler yapmıştı. Alderson, I. Murad Ailesi tablosunda, oğlu Yıldırım Bayezid'in annesi Gülçiçek'ten başka, ikisi Türk, ikisi Rum, biri Bulgar, biri de milliyeti bilinmeyen daha 6 eşini göstermiştir. Bursa Hisarındaki ilk Osmanlı sarayının haremi de döneminde kurulmuş olmalıdır.

Silsilenâmelerde, oğlu Bayezid'in annesi Gülçiçek Hatun gösterilmişken İbrahim, Savcı, Yakub adlı oğullarıyla kızı Nefise Melek'in hangi eşlerinden doğdukları bilinmiyor. Bilinmeyen bir başka gerçek, 1389 trajedisidir: Kosova Muharebesinde Murad Hüdavendigâr suikaste kurban gitmiş; o can çekişirken aynı çadırda bey olan oğlu Yıldırım Bayezid, kardeşi Yakub'u savaş meydanından getirtip aynı çadırda boğdurmuş; ardından, Edir-

ne ve Bursa saraylarında ilk kıyımı gerçekleştirerek Karamanoğlu ile evli kız kardeşi Nefise Hatun dışındaki üvey ana, kardeş, yeğen, kuzen vb aile bireylerini bertaraf etmiştir. Bu katliama ışık tutacak bir belge maalesef yoktur, ama Murad'ın onca hatunundan, onlardan doğma şehzâdelerden, kızlarından da Nefise dışında Yıldırım'ın saltanatında ve sonrasında ün veren yoktur. Bu konuda yalnızca, Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ndeki, Floransalı tarihçi Sabandojino'ya atfen verilen, "*Dimbajazito* (Yıldırım Bayezid) *percioche dapoi che da lui furono spenti e morti sette fratelli*" (Yıldırım Bayezid ruhundaki vahşetle yedi kardeşini idam ettirdi) cümlesi, bir katliamı düşündürmektedir.

Hüdavendigâr'ın Hatunları

GÜLÇİÇEK HATUN [ö. Bursa, 1400'den sonra(?)] Türk adı taşıyan Rum asıllı bu kadın, Orhan Gazi'nin gelini, Murad Hüdavendigâr'ın eşi, Sultan Yıldırım Bayezid'in annesi. Alderson, adının "Gökçiçek" olabileceğini hatırlatırsa da, vakfiye kayıtlarında Gülçiçek geçer. Sonraki kimi padişah ailelerinde de bu isme rastlanıyor. Ailesi, doğum yeri ve tarihi, öldüğü tarih bilinmediği gibi, onu Bursa Sarayına atan yazgı oyunu da meçhuldür. *Tarih-i Sâf* yazarı Bostanzâde Yahya'nın, "*Hatunları İstanbul kralının kızıydı,*" dediği hatun acaba Gülçiçek miydi? Mükrimin Halil Yinanç, *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Bayezid I." maddesinde, "*Bu hatunun biri Hicri 791 (1389), diğeri 802 (1400) tarihli iki vakfiyesi vardır. Bu vakfiyeler kendisinin aslen Rum olduğunu göstermektedir,*" diyor. Yinanç, sözünü ettiği vakfiyelerdeki hangi ibarelerin, Gülçiçek'in Rumluğuna kanıt olabileceğini açıklamamıştır. E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi*'nde, Kâmil Kepecioğlu'nun *Bursa Camileri* adlı basılmamış çalışmasındaki Bursa şer'iye sicilleri alıntılarına (c. 333, s. 117) (Hicri 772, M 1370) gönderme yaparak, "*Merhume Gülçiçek nâm hatunun Yahşi Bey Mahallesinde Mescid-i şerifi ve türbe-i münevverleri harap olduğundan yirmi üç bin dört yüz akçe sarfıyla tamiri*" cümlesine dayanarak türbeyle aynı semtteki sonradan eve dönüştürülmüş Yahşibey Mescidinin Gülçiçek Ha-

tun adına yapıldığını açıklıyor. Ancak sicil kaydında Gülçiçek'in Murad Hüdavendigâr'ın eşi, Yıldırım'ın annesi olduğu belirtilmemiştir. Dolayısıyla bu Gülçiçek başka bir hayırsever de olabilir. Nitekim Kâmil Kepecioğlu, –kişilerin yaşadıkları yılların denk düşüp düşmediğine dahi dikkat etmeksizin– Gülçiçek Hatun'un, Karasi Bey'i Aclan'ın [ö. 1325(?)] eşi iken, Orhan Bey'in Karasi topraklarını zaptetmesi (1345) üzerine Bursa'ya getirilip Murad'la evlendirildiğini yazarsa da Murad Bey'in, daha kendisi doğmadan dul kalmış bir kadınla evlendirilmesi olanaksızdır. Aclan Bey'in eşi Gülçiçek başka bir kadındı kuşkusuz. Oğlu Yahşi Bey'le Bursa'ya yerleşmiş; kimliği de zamanla Gülçiçek Hatun'un yaşamöyküsüne karışmış olabilir. Ya da Murad Bey'in ölümünden sonra Gülçiçek Hatun, Karasioğullarından Bursa'da oturan birisiyle evlenmiş, bu evlilikten de Yahşi Bey adında bir oğlu olmuştur.

1400 dolaylarında öldüğü, dolayısıyla oğlu Yıldırım'ın beyliğini gördüğü sanılan Gülçiçek Hatun için Bursa'da Pınarbaşı su şebekesi vakfedilmiş; Altıparmak Yahşi Bey Mahallesinde cami, zaviye, türbe ve evlerden oluşan bir külliye yaptırılmıştır. Bunlardan, Gülçiçek Hatun Türbesi ayaktadır. Dörtgen planlı, taş örgülü, kubbesi kiremit örtülü kitabesiz türbe, birkaç kez onarılmış veya yenilenmiştir. Padişah anaları türbelerinin en eskilerinden olan burada, içerideki dört mezardan hangisi Gülçiçek'indir, bilinmiyor. Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*'nda, ilginç bir vurgulamada bulunarak, "*Vaktiyle bu civar Rum Mahallesi idi. Gece Mahallesi derlerdi*" diyor. Bu açıklama, Gülçiçek Hatun'un Rum asıllı oluşuyla birlikte yorumlandığında, onun bir Rum mezarlığına gömüldüğü, sonradan bu semtin ve mezarlığın İslamileştiği sonucuna varılabilir.

Yıldırım Bayezid'in annesi hakkında bilgilerin kaynaklarda yer almayışı nedendir? Ailesi, din değiştirip değiştirmediği, Murad Bey'le evlendiği ve öldüğü tarihler bilinmiyor. Bursa'daki türbeyle ilgisi de kuşkulu; dayanaksız savlarla annesi Gülçiçek değil, Tamara idi diyenlere karşı çıkmak da anlamsızdır.

MARA/Tamara Hatun Murad Hüdavendigâr'ın nikâhlı eşlerinden ikincisi. Bulgar Kralı Ivan Şişman'ın (Sasmanos) (1371-1393)

kızı veya kız kardeşi, yahut lakabı yine "Şişman" (Sasmanos) olan bir başka Bulgar prensinin kız kardeşi Tamara/Tamar/Maria'dır. Annesi Ivanko Bassaraba Yahudi imiş. Maria'nın, Ivan Şişman'ın, Murad'ın yüksek egemenliğini tanıdığının kanıtı olmak üzere Osmanlı sarayına gönderildiğini; bu siyasi evliliğin, 1376'da veya daha önce 1370'te, hatta 1366'da gerçekleştiğini belirten kaynaklar vardır. Alderson, bu farklı tarihler için yorumunda, siyasal amaçlı bu evliliklerde, nikâh sözleşmesiyle gerçek evlilik seremonisi arasında uzun ya da kısa bir zaman bulunduğunu; Bulgar Krallığının, 1370'te Türklere boyun eğmesine karşın, o tarihte evlenecek yaşta olmayan Mara nikâhlanmış, düğünse 1376'da yapılmış olabilir diyor.

Düstûrnâme-i Enverî'de ise dünyalar güzeli "*ban kızı Maria*"nın, Niğbolu'ya yönelik akınların birinde, Murad Bey'in has adamlarından Gazi Hoca Ömer tarafından tutsak edilip Bursa'ya getirildiği hikâye edilmiş: "*Şeh Murad'ın var katında nâmdar / Bir bahâdır er-kim adıydı Hoca Ömer (Umur?) / Kâfirin cümle dilin bilürdi / Her ile 'azm-i sefer kılurdı / Bursa'da nâgâh ol bildi haber / Nigbolı içre bir bân kızı var / Adı Mârâ dört yüz bân âşığı / Kalferya Yökşeş anlar şaki / Kim görürse kız yüzün hayrân kalur / Âşık olub zâr ü sergerdân kalur / Nigbolı'ya kılur 'azm-i sefer / Sığınub Allah'a ol Hoca Ömer / Kırk bin erün içinden ol kızı / Gice uğruladı işit bu sözü / Bursa'ya getürüben kıldı düğün / Geldi anda Han Murad'a züfünun.*" İzleyen dizelerde ise Mara'yı alamayan Sırp prenslerinin bu kız yüzünden ayaklandıkları, gelişmelerin Kosova Savaşına neden olduğu anlatılmaktadır.

(Prenses) HATUN [d. İstanbul – ö. Bursa] Murad Hüdavendigâr'ın 1389'da evlendiği adı meçhul bu eşi, Bizans İmparatoru V. Ioannes Paleologos'un (1341-1391), Kantakuzenos'un kızlarından Helena ile evliliğinden doğmuş, imparator torunu, imparator kızı ve Osmanoğullarının yabancısı değildi. Çünkü teyzesi Theodora, Murad Bey'in babası Orhan Bey'le evlenmiş; kız kardeşlerinden Irene, Orhan Bey'in küçük oğlu Halil'le nişanlanmıştı. Tarihçi Neşrî'ye göre, Murad Bey, Kosova'da şehadetinden birkaç ay önceki bu sonuncu izdivacı

sırasında, oğulları Bayezid ve Yakub beyleri birer Bizans prensesiyle evlendirmiş; Bayezid'in oğullarını da sünnet ettirmişti. Osmanoğullarının bu ilk toplu sultan düğünü için Yenişehir Ovasında günlerce eğlenceler yapılmıştı. Bu düğünü, "*Hikâyet-i arûsi-i Sultan, tezevvûc-i bint-i Tekvur-ı Kostantiniyye*" başlığı altında anlatan Neşrî, imparatorun bir kızını Murad Bey'in "arus" (gelin) olarak aldığını, diğer iki kızını da oğullarıyla evlendirdiğini, "*Rivayet ederler ki, çünkû Sultan Murad Gazi, Şahin Lâla'yı akına gönderdi. Ol sene içinde kendisi Yenişehir'e gelip azim dûğûn edip İstanbul tekvurunun (imparatorun) kızını alıp ve iki kızını dahi iki oğluna alıverdi ve büyük oğlu Bayezid'in üç oğlunu sünnet etdi,*" cümlesiyle veriyor.

Demek oluyor ki, Osmanoğullarından üç kuşak (Orhan Bey, şehzâde Halil ve Murad Bey'ler, Yıldırım Bayezid-kardeşi Yakub) Paleologoslardan iki imparatorun, birbirleriyle teyze-yeğen olan kızlarıyla evlenerek içli dışlı olmuşlardı.

(Köstendilli) HATUN I. Murad'ın, Köstendil Lordu Konstantin'in kızı veya kız kardeşi olan eşi. Uzunçarşılı, Yorga'dan alıntısında; Osmanlı kuvvetleri, 1372'de Velbuzd'u (Köstendil) fethedince, Bulgar prenslerinden olup burada hükümet eden Çariçe Evdokia'nın oğlu Konstantin, Osmanlı uyruğu olmayı ve vergi ödemeyi kabul etmişti. Sultan Murad kenti ziyaret ettiğinde de, Kostantin'in üç kızından biri kendisine, diğerleri de oğulları Bayezid'le Yakub'a verilmişti.

(Çandarlı kızı) HATUN [d. Kastamonu – ö. Bursa] Bu evliliğin öyküsü ilginçtir: Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'nın John Vatatzes'in kızıyla evliliğinden doğma kızı, babasının ölümünden yıllarca sonra 1385'te, Candaroğullarından II. Süleyman'la (ö. 1393) evlenirken, Süleyman'ın kızı da Murad Hüdavendigâr'a verilmiş. Yanılgıya düşülmemesi gereken ilk durum, adı bilinmeyen bu kızın, II. Süleyman'ın önceki eşlerinden birinden doğduğudur. İkinci nokta, bu evliliğin tarihinin bilinmeyişidir. Sözgelişi, I. Murad'ın Candaroğlu kızıyla evlenişi, eğer kendi kızı Nefise'nin Karamanoğlu Alâeddin Bey'le evlenişinden önceyse, bu Osmano-

ğullarının Anadolu Türkmen hanedanlarıyla akrabalıklarının ilkidir.

(**Ahi kızı**) **Hatun** Ahi ulularından Seyyid Sultan'ın Murad Hüdavendigâr'la evlenen kızı. Osman Bey'in –yine bir Ahi şeyhi olan Edebali'nin kızıyla evlenişini hatırlatan bu izdivacın ayrıntıları ve Ahi kızının adı bilinmiyor.

— **Hatun** Alderson, Murad Bey'in bu yedinci hatununun varlığını, Taeschner'e göndermede bulunarak haber vermektedir.

Hüdavendigâr'ın kızı

NEFİSE MELEK HATUN [d. Bursa, 1360'tan önce – ö. Lârende, 1402'den sonra(?)] Murad Hüdavendigâr'ın biricik kızı, adını tarihe yazdırtan ilk Osmanlı prensesi. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmediği gibi, yaşamına ilişkin anlatılarda çelişkiler; buna karşılık, Nefise Melek kimliğini kanıtlayan belgeler vardır. Lârende Hatuniye Medresesi kitabesi ile Nefise Sultan'ın 1381'de Karamanoğlu Halil Bey'in oğlu Alâeddin Bey'le evlendiğine ilişkin *Münşeâtü's-Selâtîn*'deki nikâh hutbesi metni bunlardandır. Osmanoğulları-Karamanoğulları arasında yüzyıl sürecek bir mücadelenin ilk evresinde onun da yer alması önemlidir.

Nefise'yle ilgili sorular arasında, ne zaman doğduğu, annesinin adı sanı akla gelebilir. Annesi, I. Murad'ın veya imparator, prens, kral kızlarından biri; Ahi Seyyid Sultan'ın ya da Candaroğlu Süleyman Bey'in kızıydı demek sorunu çözmez. Doğduğu yıl konusunda da evlenme tarihine dayalı hesaplamayla 1360-1370 arası önerilebileceği gibi, büyük oğlu Mehmed Bey'in 1370'te doğduğunu gösteren eski bir takvim kaydı dikkate alındığında, en geç 1355'te doğmuş olabilir.

Karmaşık bir başka sorun, tarihlerin kendisinden Nefise Hatun, Nefise Sultan, Melike Sultan Hatun, Melek Hatun, Devlet Hatun, Mihriali gibi değişik ad ve lâkaplarla söz etmesidir. İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihindeki yanlışlıklar üzerine kaleme al-

dığı bir makalesinde, padişah eşleriyle kızlarının, çoğu zaman öz adlarıyla anılmayıp konumları gereği "devlet hatun," "sultan hatun" gibi takma adlarla (örneğin Yıldırım'ın aldığı Germiyanlı kızı da Sultan Hatun, Devlet Hatun idi) anıldıklarını; Nefise'nin ad ve lâkaplarının bunun tipik örnekleri olduğunu vurgulamıştır. Selçuklular, Anadolu beylikleri ve Osmanlılar için ortak bir sorun, belgelerde ve "mahkûk" (taşa kazılı) yazıtlarda, soylu kadınların, çoğu kez özadlarıyla değil onursal unvan ve lâkaplarıyla anılmalarıdır. Örneğin Nefise Hatun'un, Lârende'de (Karaman) yaptırdığı medreseye "Hatuniye" denilirken, Arapça kapı kitabesinde "*Melike Sultan Hatun*" okunuyor. Kitabeyi yorumlayan Halil Edhem Bey, "sultan hatun"un, son dönem Osmanlı prensesleri için kullanılan "sultanefendi" ile eşanlamda bir lâkap olduğunu belirtiyor. Diğer yandan, Feridun Bey *Münşe'atı*'nda özadıyla (Nefise Sultan) anılmıştır. Yazıtta ve *Münşe'at*'taki ibarelerden onun, kocasından dolayı "melike," babasından ve soyundan da "sultan hatun" unvan ve lâkaplarını aldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı arşivlerindeki Konya-Karaman tahrir defterlerinde, Hatuniye Medresesi vakfıyla ilgili kayıtlarda "*Vakf-ı medrese-i Melek Hatun bint Sultan Murad...*" "*Vakf-ı türbe-i Hatun ve medrese-i mezkûre benâm Hatuniyye*" ibarelerinden, bir adının da "Melek" olduğu ve "Hatun" sanıyla ünlendiği; bundan dolayı medresesine "Hatuniye" denildiği öğrenilmektedir. "Melek"in, sonradan "melike"den uydurulduğu ileri sürülebilirse de, Nefise Hatun, Nefise Sultan, Melek Hatun, Nefise Melek, Melike Sultan Hatun ve Şikârî'nin *Karamanoğulları Tarihi*'nde geçen "Mihriali" aynı kimliğe aittir.

Nefise Hatun'un eşi, Osmanlı tarihlerinde ve Şikarî'de, Karamanoğlu Halil Bey'in oğlu Alâeddin Ali Bey'dir. Şikarî, bir destan kahramanı yüceliğinde tanıttığı bu atak Karamanlı'nın, babası Halil'den ve öldürülen ağabeyi Süleyman'dan sonra, kırk yıldan fazla (1357?-1398) beylik yaptığını yazıyor. Oysa Nefise Hatun'un 1381'de, o tarihte sağ olduğu anlaşılan kayınpederi Halil Bey adına Lârende'de yaptırdığı medresenin kitabesi bunu doğrulamıyor. Şu halde Alâeddin Ali Bey, 1380'lerden, kayınbiraderi Yıldırım Bayezid'in buyruğuyla katledildiği 1398'e değin, 15 yıl kadar beylik etmiş olabilir. Onun serüvenlerle geçen yaşamı ve beyliği,

Şikârî'nin *Yâricanî* adlı şehnâmesinin başlıca konusudur. Nefise Hatunsa, Alâeddin Ali'nin destansı yaşamına yirmi yıl boyunca yazgıdaşlık etmiş; siyasi, askeri fırtınalara kocası ve oğullarıyla göğüs germiş; Osmanlılığı unutup tam bir Karamanlı olmuştu.

Nefise ile Alâeddin Bey'in evlenmelerini, Osmanlı-Karaman-Germiyan ilişkilerinin hareketlendiği 1378 yılına denk düşürerek anlatan Şikârî, Alâeddin Bey'in, elçi olarak Bursa'ya gönderdiği kardeşi(?) Davud Bey'e, Murad Hüdavendigâr'ın *"Ey şehzâdem! Mahbube bir kızım vardır. Adı Mihriali'dir. Maksadım kızımı Alâeddin Ali Bey'e vermektir. Döndüğün zaman bir münasip sözle bunu arz eyle. Lutfedip cariyeliğe kabul buyursunlar,"* dediğini yazmaktadır. Nefise-Alâeddin Ali izdivacının ayrıntıları da Şikârî'dedir: Alâeddin Ali Bey'e vekil olan amcası Hızır Bey'in oğlu Ali Bey, 1377'de bir mektupla Bursa'ya gelir. Murad Bey'e sunulan "başlık" hediyeleri arasında 18 top Mısır kumaşı, 9 kat halı, 7 safkan at, 9 katar deve de vardır. Bursa'da karşılanıp ağırlanan amcazâdenin vekâletiyle Nefise Hatun'un nişanı yapılıp izdivaç tarihi de kararlaştırılır. Bu izdivacı Saadeddin Efendi *Tâcü't-Tevarih*'te anlatır. Feridun Bey *Münşe'at*ı'ndaki *"Cennetmekân Sultan Murad Han Gazi hazretlerinin kerimeleri Nefise Sultan'ın Karaman hâkimi Ali Beğe akdinde yazılmış olan hutbe-i nikâhının suretidir,"* başlığı altında verilen Arapça metin, önemli bilgiler vermekle birlikte tarih açısından çelişkilidir.

O dönemlerde önemli olayların cuma hutbelerinde halka aktarılması âdetti. Hükümdarın kızının evlenmesi de –nikâhın, izdivacın gerekleri ve dinsel dayanakları açıklanarak– hutbede cemaate duyurulurdu. Bu belgede, "İslamın ve Müslümanların sultanı, meliklerin ve sultanların meliği, gazilerin ve mücahidlerin sığınağı..." sanlarıyla yücelenen, Osman'ın soyundan Orhan'ın oğlu Sultan Murad'ın, kızının nikâhı için kazasker Çandarlızâde Mevlâna Halil'i vekil atadığı belirtilmekte, Nefise Sultan da "iffetli, örtünenlerin (kadınların) efendisi, zamanın melikesi ve melikelerin benzeri olmayanı" nitelemeleriyle tanıtılmaktadır. Hutbe metninin Hicri 787 yılı Ramazan ayının son on gününde (25 Ekim-5 Kasım 1385) yazıldığı açıklanmakta, oysa Halil Edhem Bey, *Münşe'at*'ın yazma bir nüshasında, söz konusu tarihi Hicri

780 (M 1378) gördüğünü bildirmektedir. Şu halde evlenme akdi Hicri 780 veya bundan bir yıl önce yapılmış olmalıdır. Şikârî'nin verdiği tarih (1377-1378) bunu doğrulamaktadır.

Alâeddin Ali Bey-Nefise Hatun evliliğinin tarihini, Lârende'deki medresenin yapım tarihi Hicri 783'ü (M 1381), gösteren kaynaklar, yanılgıya yol açmıştır. Halil Edhem Bey "Karamanoğulları Hakkında Vesaik-i Mahkûke" makalesinde bu çelişkilerin üzerinde durarak Müneccimbaşının *Camiü'd-düvel*'i, Feridun Bey'in *Münşe'at*'ı ile Saadeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevarih*'indeki açıklamaları irdelemiştir. Çıkan sonuç, velimenin (düğünün) 1377-1378 arasında gerçekleştiği; Nefise Hatun'un Lârende'de, kayınpederi Halil adına yaptırdığı medreseninse bundan üç yıl sonra tamamlandığıdır.

Düğün öncesinde Nefise Hatun'u Karaman'a getirmek üzere elçi Abdülvehhab, Mevlâna Muslihiddin, Divan-ı Has'tan Mahmud Paşa, Hacıbeyoğlu Süleyman Paşa ve bunların hatunları, Lârende'den Bursa'ya gönderilmişler. Burada kıyılan nikâhta, Alâeddin Bey'e Mevlâna Muslihiddin, Nefise Hatun'a da Çandarlı Halil Efendi vekil olmuşlar. Karaman beyinin geline gönderdiği "ağırlık" (mihr-i muaccel) âdeta bir servettir. Mihr-i muaccelin listesi, Feridun Bey *Münşe'at*ı'ndaki Farsça "*Cennetmekân Sultan Murad Han Gazi hazretleri dergâhına Karaman hâkimi Ali Beğ tarafından musaheret* (damat olmak) *istida'sıyla gelmiş olan niyazname* (rica mektubu) *sureti*"nde verilmiştir: Nakit olarak 100 bin (akçe?), 100 baş at, 10 top akmeşe (ipekli), 20 takımlık sim sırma işlemeli Efrenciye kadifesi, 5 top Şam dokuması, 20 top harir-i kutni, 10 top Türki kadife, 10 top bûşirî, 20 top kemha-i küfri, 15 top kemha-i yek-rengi, 7 okka (9 kg) altın takı, cevahir türlerinden toplam 1 Bağdat rıtlı (413 gr) nefis la'ller, madeni elmas ve kırmızı yakutlar, bedahşan la'lleri, Horasan firuzeleri, Habeş zümrütleri, mercanlar, Mısır zebercetleri, yük hesabıyla misk ve amberler, 10 katar deve...

Alâeddin Bey, mühürlü bir ittihatnâmeyle de Ilgın kasabasını, Akşehir beldesini, Aksaray şehrini her üçünün bütün köy ve nahiyelerini –belgedeki deyimle– "*kalın başlık*" (mihr-i müeccel: Boşanma halinde nafaka) olarak vaat etmiştir.

Şikârî *Karamannâmesi*'nde, gelin alayının Sivrihisar'da Ertena (Moğol) güçlerince kuşatıldığı; Karamanoğlu'nun 40 bin kişilik orduyla hareket ederken Beypazarı'na sevk ettiği birliklerin Ertena ordusunu yendiği; bu başarısından sonra Eskişehir'de Germiyanoğlu Alişir Bey ve Osmanoğlu Murad Bey'le buluştuğu; Murad Bey'e, "tabl ü alem" (bağımsızlık simgeleri) verip kılıç kuşattığı(?); kızı Mihriali'nin (Nefise Hatun) çeyizine ek olarak daha üç sancak verdiği; Alişir Bey'le Karaman'a dönüp Saruhan, Aydın, Menteşe, Eşrefoğlu beylerini de davet ederek büyük düğün yaptığı anlatılmıştır.

Bu akrabalığın kuruluşu, kimi Osmanlı kaynaklarında geçmezken Neşrî *Kitâb-ı Cihan-nümâ*'da, Saadeddin Efendi *Tâcü't-Tevarih*'de, Osmanlı-Karaman mücadelesinin ilk safhası olan 1386'daki Murad Bey-Alâeddin Ali arasındaki savaşın sonunda, Nefise Hatun'un arabuluculuk yaptığına değinmişlerdir. Bu iki eserde özetle, Sultan Murad, Hicri 788'de (M 1386) Edirne'deyken Karamanoğlu'nun (Alâeddin Ali Bey'in), Hamid-ili'nde, Osmanlı topraklarında yağma ve kıyımda bulunduğu haberlerinin gelmesi üzerine padişahın Anadolu'ya geçip Kütahya'da ordugâh kurduğu; Karaman sınırına erişince Alâeddin Bey'in barış için elçi gönderip zaman kazanmaya çalıştığı; Murad Bey'in elçiyi geri çevirip Konya'ya yürüdüğü; tarafların, yeri göğü inletircesine savaştıkları; Alâeddin Bey'in sığındığı Konya Hisarının 13 gün kuşatıldığı; Konya halkının tepkisi üzerine Ali Bey'in, sultandan bağışlanma dileğinde bulunmak amacıyla "kadınların ve hatunların övüncü, hakan kızlarının en seçkini, sultanın öz kızı olan soylu eşi"ni, kentin bilginlerini ve şeyhlerini yanına katarak kayınpederine gönderdiği; Murad Bey'in, kızının yalvarışlarıyla merhamete geldiği, damadının huzuruna gelip etek öpmesine izin verdiği anlatılmaktadır.

Neşrî, Murad Hüdavendigâr'la kızı Nefise'nin buluşmalarını şöyle aktarıyor: "*Murad Han Gazi'nin kızı bu Karamanoğlu Alâeddin Beğin hatunu idi. Alâeddin Beğ gördü ki Sultan Murad'ın gazabı var. Aman vermeyip kendisini ele getürmek ister. Sultan Hatun'a haber gönderip eyitti: — Eğer beni babandan dilek etmezsen Konya'yı alır ve beni helâk eyler. Lutfedip bana yarlık edip hünkârın*

elini öpüp beni dilek edesin. Günahımı af ettiresin! dedi. Sultan Hatun dahi varıp pederi Gazi Murad'ın ayağına düşüp yalvarıp hünkârdan dilek edip — Bu kerre dahi günahından geç, artık böyle etmeye! deyip hezar (bin) *türlü zârla* (ağlayışlarla) *cürmünü affettirdi. Hünkâr eyitti: — Gelsin, elim öpsün. Tenezzül eylesin. İklimini* (ülkesini) *geri kendisine vereyim, dedi. Sultan Hatun dahi helâli* (kocası) *Alâeddin Beğe âdem gönderip eyitti: — Sabah gel, hünkârın elini öp, dedi. Karamanoğlu işitip sevindi. Sabah olunca(ya) canı az kaldı. Sabah Konya'dan çıkıp gelip hünkârın elini öpüp ayağına baş koyup bin türlü özür etti. Gazi Murad bunun ettiği yaramazlıklara kalmayıp yine iklimini kendiye bağışlayıp Karamanoğlu'na lûtf u kerem* (iyilik) *etti."*

Bu anlatı, "*Karaman Begi avreti padişahın kızı idi. Tiz Karaman Begi hatununa haber gönderdi ki lutf edüp atasıyla musalaha etmeğe derman etsün deyü envaı' özürler edicek padişahın kızı dahi bu tazarruyu kabul edip varıp atasıyla buluşup atasının elini ve ayağını öpüp Karamanoğlunu dilek etdi...*" yalınlığında, *Ruhî Tarihi*'nde de vardır. Nefise Hatun'un, kocasıyla babasının arasını bulmadaki başarısı, güçlü kişiliğini gösteriyor. Neşrî'nin, Hoca Saadeddin'in zengin anlatılarından yararlanan yazarlar: "*Nefise, babasının çadırına geldi. Ayağını elini öptü. Zari zari ağladı. — Devletli babam! Bir kere günahını affet. Katledip ocağımı söndürme. Çocuklarımı öksüz, beni dul bırakma. O da bundan sonra böyle işler yapmasın! dedi. Yine ağladı, sızladı... Baba kalbi dayanamadı: — Peki kızım, gelsin elimi öpsün. Bir daha bize karşı çıkmayacağına yemin etsin. Canını bağışlar, mülkünü veririm! dedi. Nefise Sultan o gece babasının yanında kaldı. Ertesi gün, Alâeddin Ali Bey, emirleriyle Konya hisarından çıkıp Murad'ın katına geldi. Kayınpederinin elini ve dizini öptükten sonra, elini kalbinin üstüne koyup: — Bu can bu tende kaldıkça!.. diyerek yemin etti. Ama çadırdan çıkınca, urbasının yakasını açıp koynundaki güvercini uçurdu. Emirlerine: — Ben, yemin ederken elimi bu canın üstüne koymuştum. O uçtu, yemin de bozuldu!*" gibi öyküler kaleme almışlardır.

Bu tarz duygusallıklar acaba yaşanmış mıdır? Oğlu Savcı Bey'i, isyan etti diye gözlerine mil çektirip sonra boğdurtan Murad Bey, kızının yalvarışlarıyla damadını affetmiş olabilir mi? Kaldı ki,

Konya Savaşının nasıl bittiği de açık değildir. Olaylar, Şikârî'nin masalsı tarihinden izlendiğinde tablo büsbütün farklıdır: Karamanoğulları soyundan olan bu yazara göre, Murad Bey, kızı Nefise'yi Alâeddin Bey'e vererek Anadolu toprakları üzerinde söz sahibi olmayı, "*aslı cinsi yörük oğlu iken*," Karaman sultanı ile akrabalık kurup şahlık mertebesine yükselmeyi amaçlamıştı!

Nefise Hatun'un yaşamında daha trajik sahneler vardır: İlkinden on yıl sonra, kardeşi Yıldırım Bayezid 1390'da Konya'yı ikinci kez kuşattığında, kocası Alâeddin Ali için bir daha af ve aman elçisi olmuş; bu arada, büyüyen oğulları Mehmed ve Bengî Ali beyler gözüpek birer Karamanoğlu olma yoluna girmişlerdi.

Nefise'nin, kocasının ve oğullarının serüvenleriyle geçen uzunca bir dönemde, Lârende'de mi, Konya'da mı, Niğde'de mi oturduğu bilinmiyor. Onun son kez tarih sahnesine yine, kardeşi Yıldırım Bayezid'le kocasının ve oğullarının mücadelesinde çıktığı saptanmaktadır. Alâeddin Bey, 1397'de Osmanlı topraklarına girip Ankara'yı kuşatınca Yıldırım'la Akçay Muharebesinde karşılaşmışlar. Yıldırım ele avuca sığmaz eniştesini bozguna uğratmış. *Tâcü't-Tevarih*'e göre, Alâeddin Bey, savaş alanından Konya'ya kaçarken yakalanıp öldürülmüş. *Düstûrnâme-i Enverî*'de "*Yıldırım Han işidüb anda gider / Karmanoğlu gelüben ceng eder / Pes Alâeddin sınur hem tutdular / Anunla oynayuben utdular / Yıldırım ânı Timurtaş'a verir / Anı berdâr etdi ol dahi varur*" dizeleriyle Alâeddin'in öldürüldüğü anlatılmaktadır. Alâeddin Bey'in kaçıp Konya'ya kapandığını, kentin kuşatıldığını yazan kaynaklar da vardır. Yıldırım'ın yanındaki Alman tutsak Johannes Schiltberger, anılarında bu konuya değinmiş: "*Karaman Bey'i, kayınbiraderinin şehre girdiğini görünce muharipleriyle üzerine atılarak onunla şehir içinde çarpıştı. Konya ahalisinden küçük bir yardım görseydi Bayezid'i zorla kentten çıkartabilirdi. Bu yardımı alamayınca kaçmak istedi. Yakalanıp Bayezid'in önüne getirildi. Padişah, neden kendisine tâbi olmadığını sorunca — Çünkü ben de senin gibi bir beyim! cevabını verdi. Bayezid çok öfkelenerek Karamanoğlu'nu birisinin alıp götürmesini bildirdi. Birisi, arka tarafa götürüp kafasını kestikten sonra döndü. Padişah ne yaptığını sorunca — Kafasını kestim! dedi. Bayezid çok hiddetlenerek adamın da aynı şekilde kafası-*

nı kestirdi. Bayezid, Alâeddin'in kellesini mızrağa geçirtip şehirde dolaştırttı."

Lârende'ye giden padişahın burayı da kuşattığı, Mehmed ve Bengî Ali beylerin, babalarının katli kendilerine pek ağır geldiğinden dayılarına karşı savunmaya geçtikleri; Nefise Hatun'un, kent düşerse oğullarının da idam edileceğinden korktuğu; Mehmed ve Bengî Ali beylerinse kendileri yüzünden halkın kırılmasını istemeyerek kentin ileri gelenleriyle kale kapısından çıktıkları; Bayezid'in ordugâhına yaklaşıldığında, Nefise Hatun'un, oğullarının kollarına girerek Bayezid'e doğru yürüdüğü; kız kardeşiyle yeğenlerini çadırından çıkarak karşılayan padişahın önünde yere kapanıp ayaklarını öperek kentin anahtarını teslim ettikleri; Osmanlı ordusu Lârende'ye girerken Nefise Hatun'la oğulları ve ailelerinin Bursa'ya gönderildikleri, tarihin bize ulaştırdığı bilgilerdir.

Nefise Hatun'la oğullarının 1402'ye kadar Bursa'daki yaşantıları üzerinde tahminler yürütmek zordur. *Düsturnâme*'deki, "*Bursa'da habs oldular bunlar kalur / Karman her bir kula kısmet olur*" dizeleri, annelerinden ayrı tutuklandıkları yorumuna açıktır. 1402 Ankara Muharebesinden sonra, Timur kuvvetleri Bursa'yı işgal edince Karaman beyzâdeleri aileleriyle önce Kütahya'ya gönderilmiş, sonra Karaman diyarına dönmüşler. Bu gelişmelerde Nefise Hatun'dan söz edilmiyorsa da, Lârende'ye döndüğü kesindir.

Büyük oğlu Mehmed'in beyliği (1403-1423) sırasında Lârende'de ölen Nefise Hatun, onca bâdire, korku ve acıyı, en fazla 40-45 yıllık bir yaşama sığdırmıştır. Gömütünün üstüne yapılan türbede tarih yoktur.

Lârende'de yaptırdığı "Hatuniyye Medresesi"nin Arapça kapı kitabesindeki (âyet ve hadislerden sonra) künyesi (Türkçesi) şudur: "*Bu kutsal ve şerefli medrese, (eşi) Emirü'l-kebir el-müeyyed el-muzaaffer Alâü'd-dünyâ ve'd-din bin Halîl bin Mahmud'un beyliği zamanında, Melike Sultan Hatun bint Sultan Murad bin Orhan bin Osman (adına) yedi yüz seksen üç (1381) yılında yapıldı.*" Kitabe, Nefise'nin kayınpederi Alâeddin Halil'in hayatta ve Karaman Beyi olduğunu belgeliyor. Nefise'nin unvanlarıyla babası Murad'ın "sultan" unvanı, kayınpederinin "emirü'l-kebir" unvanına kıyas-

la Osmanoğullarının Karamanoğullarından daha üstün konumda olduğunu gösteriyor. Nefise Hatun'un eşi Alâeddin Ali Bey, bu tarihten sonra Karaman Beyi olmuş görünüyor.

Hatuniyye Medresesine bitişik kubbeli bir türbede yatan Nefise Hatun, medrese ve türbe için, "*Vakf-ı medrese-i Melek Hatun binti Sultan Murad*" ve "*vakf-ı türbe-i Hatun der medrese-i mezkûre benâm-ı Hatuniye*" başlıkları altında vakıflar tesis ederek Lârende'deki Hatuniye Hamamı ile 3 değirmenin, 16 parça ekim arazisinin, 5 bağın; türbe için ayrıca Subaşı değirmeniyle 4 parça arazinin gelirlerini bağlamıştır.

YILDIRIM BÂYEZİD

Babası: Murad Hüdavendigâr — Annesi: Gülçiçek Hatun
Doğumu: 1360(?) — Ölümü: 9 Mart 1403
Sultanlığı: 28 Ağustos 1389 — 28 Temmuz 1402

Devletşah ve Despina adlı 2 hatunundan ayrıca, daha 6 eşi saptanıyorsa da tarih bilgileri güvenilir değildir. Örneğin ikisi de Maria adlı eşleriyle babası Murad Hüdavendigâr'ın eşi, Ivan Şişman kızı Maria; hatta II. Murad'ın eşi, Vılıkoğlu Ivan Brankoviç'in kızı Marya, kimi kaynaklarda karıştırılmıştır. Soy cetvellerinde Yıldırım'ın 12 oğlu, 5 kızı gösterilmiş, ancak bunların anneleri belirtilememiştir. *Behcetü't-tevarih*'te, Yıldırım'ın şehzâdelerinin annelerinin "kırnak" (Oğuz Türkçesinde savaş tutsağı, cariye) olduğu; *Cihannümâ*'da da "*Bayezid Hânın yedi oğlu var idi, cümlesi cariyedendi,*" diye yazar. Bunlar üstünkörü tanımlamalardır. Kâzım Baykal'ın *Bursa ve Anıtları*'ndaki, "*Bayezid'in karısı, Mahmud'un annesi Bülbül Hatun olacak*" vb bilgiler de güvenilir değildir. Yıldırım'ın ailesiyle ilgili belirsizliklerin temelinde 1402 Ankara Muharebesi sonrasındaki kargaşa vardır. Bu uğursuz olay, Osmanlı Devletine on yıl sürecek bir sarsıntı yaşatırken şehzâdeler, sultanlar, hatunlar âdeta bir kasırga önünde savrulmuşlardır.

Bursa Sarayı Haremi, Osmanoğullarının dördüncüsü olan Yıldırım zamanında olasılıkla daha kalabalıktı. Osman Bey bir veya

iki, Orhan Bey 3 eşle yetinmişlerken Murad Hüdavendigâr'ın hareminde 7 hatun yer almış; oğlu Yıldırım Bayezid'se 13 yıllık saltanatını 8 hatunla renklendirmiştir. Hatunlarından Despina (Sırp), Devletşah (Türk), Hafsa (Türk), Maria (İspanyol), Maria (II) (Macar), Angelina (Rum), V. Ioannes'in kızı (Rum), Prens Kostantin'in kızı (Bulgar)'dı. Bunlardan, Devletşah dışındakilerden biri veya birkaçı, Devlet Hatun sanını taşıyordu.

Yıldırım'ın hatunları

DEVLET HATUN binti Abdullah [ö. Bursa, 1422(?)] Yıldırım Bayezid'in eşi, Çelebi Mehmed'in annesi. Künyesindeki "binti Abdullah" (Allah'ın kulunun kızı), babasının Müslüman olmadığını gösteriyor. Devlet Hatun'la ilgili bilgiler yanıltıcıdır. Sözgelişi, Yıldırım'ın Türk eşi Devletşah'la Devlet Hatun'u bir saymak ve böylece Çelebi Mehmed'in annesi Türktü demek bu yanılgıların başında gelir. Buna karşılık, Yıldırım'ın, yabancı kökenli eşlerinden hangisinin "Devlet Hatun" sanıyla ünlendiği ve Çelebi Mehmed'in annesi olduğu kapalıdır. Çünkü siyasi amaçlarla haremine aldığı Türk, Sırp, Rum, Bulgar vb eşlerinden hangilerine "Devlet," "Sultan" lâkapları veya Türkçe-İslami adlar verildiği açık değildir.

Yıldırım'ın, Çelebi Mehmed'in annesi olan eşini öznel bakışlarla tanıtmayı amaçlayan kimi tarihçiler, Ahmed Tevhid'in, "Germiyanoğulları" konulu makalesinde, bu hanedanın sonuncusu Yakub Bey'in, erkek evladı olmadığından, 1428'de Edirne'ye gelerek ülkesini, kızkardeşi Devletşah Hatun'un, torunu olan II. Murad'a vasiyet ettiğine ilişkin açıklamasına göndermede bulunarak Devlet Hatun-Devletşah Hatun, aynı kadındı savındadırlar. Oysa bu konu, üzerinde durulmayacak kadar açıktır. Çünkü Çelebi Mehmed'in annesinin Devletşah değil, Devlet Hatun olduğu yazılı ve mahkûk (taşa kazılı) belgelerle kanıtlanmıştır. Bu, Çelebi Mehmed'in kişiliği açısından değilse de, tarihsel doğruların saptanabilmesi bakımından önemlidir. İ.H. Uzunçarşılı, Çelebi Mehmed'in annesi Devlet Hatun'un cariyeliğini kanıtladığı

gibi, güvenilir kaynaklardan *Behcetü't-tevarih*'te ve *Kitâb-ı Cihannümâ*'da, Yıldırım'ın yedi şehzâdesinin annelerinin de "kırnak-cariye" olduğu yazılıdır. Dolayısıyla cariye değil, bey kızı olan Devletşah Hatun, ne Çelebi Mehmed'in ne kardeşlerinden birinin anasıydı.

Cariye kökenli Devlet Hatun'la ilgili kanıtlayıcı bilgi, Merzifon'daki Devlet Hatun Zaviyesi kayıtlarından edinilmiştir. Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*'nde, Devlet Hatun'un Merzifon'da cami, imaret ve zaviye yaptırdığını yazmış; Ekrem Hakkı Ayverdi ise *Osmanlı Mimarisi*'nde, vakfiye kayıtlarına dayanarak yapının zaviyeden ibaret olduğunu kanıtlamıştır. Zaviyenin Arapça vakfiyesinde Sultan Çelebi Mehmed'in annesi kimliğiyle anılan kadın, "*Tâcü'l-havatin Devlet Hatun binti Abdullah*"tır. Bu künye üzerinde duran Ayverdi, "*Vakfiye gayet sarihtir. Çelebi'nin annesi Devlet Hatun'un babası Abdullah'dır. Halbuki yeni tarihler (İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, İ.H. Danişmend, Kronoloji, Y. Öztuna, Türkiye Tarihi) Devlet Hatun'un Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın kızı olduğunu yazarlar. Zaten en eski tarihler (Âşıkpaşazâde, Neşrî) Devlet Hatun diye zikretmeyip Sultan Hatun ismiyle anarlar. Tâcü't-Tevarih'de isim yoktur. Sultan Hatun ve Devlet Hatun başka başka mıdır? Bilinen, Çelebi Mehmed'in anne adının Devlet Hatun olduğudur,*" diyor.

Vakfiyedeki "Devlet Hatun binti Abdullah" künyesi, onun Germiyanoğlu Süleyman Şahın kızı değildi savına kesinlik kazandırıyor. "Abdullah'ın kızı" anlamına gelen "binti Abdullah" künyelemesine gelince, (baba adları gerçekten Abdullah olan kadınlar ayrı tutulmak koşuluyla) bu ulama, Hareme alındıktan sonra Müslüman olan cariyeler için "babası Allah'ın kulu" anlamında tercih ediliyordu. Şu halde Devlet Hatun, Hıristiyan bir babanın kızıydı. Yıldırım'ın eşi, Çelebi Mehmed'in annesi oluşu nedeniyle "Devlet Hatun" sanıyla anılmıştı.

Yukarıda sözü edilen zaviyenin, 23 Rebiülâhir 825 (17 Nisan 1422) tarihli vakfiyesinde, "*sultânü'l-'âzam şehinşah-ı mu'azzâm Sultan Mehmed*"in, Merzifon kenti dışındaki kendi medresesinin yanına annesi adına da bir sofa ile düzayak iki odadan ibaret bir zaviye yaptırdığı, buranın bakımı ve giderleri için araziler vak-

fettiği; vakıf mütevelliliğini Sinanüddin Yusuf bin Abdullah'ın üstlendiği; vakfiyede, vakfın yıllık gelirlerinden zaviye şeyhine, nakibe, aşçıya, sürücüye, ekmekçilere verilecek gündeliklerle zaviyede her gün pişirilip dağıtılacak yemek, ekmek için ne kadar buğday, et vs sarf edileceği yazılmıştır.

Ancak vakfiyedeki tarihin Çelebi Mehmed'in ölümünden (Haziran 1421) yaklaşık bir yıl sonrayı göstermesi bir yana, Ayverdi, adıgeçen eserinde, "*Devlet Hatun'un şahsiyetinden başka bu zaviyenin mevki de yapılıp yapılmadığı da bir mes'ele teşkil eder,*" der ve Çelebi Medresesi yanındaki Sultan Murad Camiinin temelini de Devlet Hatun'un attığına ilişkin yerel söylenceyi aktarır. Ayverdi'ye göre, "Çelebi Mehmed, bir zaviye yaptırıp annesinin ruhunu şâd etmeyi düşünmüş, ömrü vefa etmeyince onun birçok eserleri gibi bu da yarım kalmış." Ortada, yapılıp yapılmadığı bilinmeyen Devlet Hatun adına bir zaviye, bu zaviye için, oğlu Çelebi Mehmed'in düzenlettiği fakat kendi ölümünden sonraki tarihi gösteren bir de vakfiye olması gibi, açıklanması güç bir çelişki; Devlet Hatun'un 1422'de hayatta olduğu düşünüldüğünde ise Bursa'daki türbesinde okunan Hicri 816 (M 1414) ölüm tarihi ikinci bir çelişki oluşturmaktadır.

Bursa'daki Devlet Hatun Türbesi, Çelebi Mehmed'in Yeşil Türbenin alt tarafında Meydancık denen yerde kare planlı, sivri kubbeli sade bir yapıdır. Bursalılar, Muradiye'deki Fatih'in annesinin türbesi gibi, buna da Hatuniyye derler. Kitabesiz türbedeki mermer sandukanın baş tarafında, türbenin Çelebi Mehmed'in annesi Devlet Hatun'a ait olduğu okunurken; ayak ucunda da ölüm tarihi Ocak 1414 tarihini karşılayan "816 senesi Şevval ayında" yazılıdır. Baş taraftaki Selçuklu nesihi ile yazılmış girift Arapça yazıtın Türkçesi Kazım Baykal'ın, *Bursa ve Anıtları*'ndadır: "*Bu türbe, hatunların sultanı, iffetli hanımefendi, Bayezid oğlu büyük padişah Sultan Mehmed'in annesi Devlet Hatun'undur.*" Kitabede "merhume" sözcüğünün bulunmayışı, ölü için rahmet dilenmeyişi, baba adının yazılmayışı yoruma açıktır.

DEVLETŞAH HATUN [d. Kütahya – ö. Bursa, 1414] Yıldırım Bayezid'in nikâhlı eşi, Germiyanoğlu Süleyman Şahın kızı. *Sefine-i*

Mevleviyye'yi kaynak gösteren Ali Emirî Efendi'ye göre, annesi Mutahhare Hatun, Mevlâna'nın torunu, Sultan Veled'in kızıydı. *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nde, Sultan Hatun, kimi kaynaklarda da Şah Sultan, Devlet Hatun adlarıyla anılmıştır. Yıldırım Bayezid'in şehzâde iken evlendiği Devletşah'ın, Çelebi Mehmed'in annesi Devlet Hatun'la karıştırılması, Devlet Hatun bahsinde açıklanmıştır. Devletşah Hatun'un yaşamöyküsünden tarihlere yansıyan olaysa görkemli düğünüdür.

Germiyanoğlu Süleyman Bey'in kızı Devletşah Hatun'un, Murad Hüdavendigâr'ın oğlu Yıldırım Bayezid'le evlenişi, ilk dönem Osmanlı tarihlerinde yer alan önemli olaylardandır: Tarihçiler bu evliliği, iki ayrı nedene dayandırmışlardır. Birincisi sınırlarını genişletmek emelindeki Murad Hüdavendigâr, Karamanoğullarının saldırılarından yılan Germiyanoğullarına sözde arka çıkarak savunamadıkları kentlerini çeyiz olarak vermeleri koşuluyla, Süleyman Bey'in kızını oğlu Bayezid'e almayı amaçlamış. Süleyman Bey de oğlu Yakub Bey'i güçlükle ikna ederek kızını Bayezid'e vermeyi; çeyiz diye birkaç kaleyi teslim etmeyi uygun görmüş. Kimi tarihçilerse Süleyman Bey'in, Murad Bey'e başvurarak kızını, oğlu Bayezid'e vermeyi önerdiğini ileri sürmüşlerse de, Feridun Bey, *Mecmua-i Münşeâtü's-Selâtîn*'de, Osmanlı sarayının talebini, Germiyan beyinin de olumlu cevabını içeren iki mektuba yer vermiştir.

Görüşmelerden sonra, Süleyman Bey, İshak Fakih'i Murad Hüdavendigâr'a gönderip "Kızımızı oğlunuza alın. Birkaç hisarı cihaz verelim!" önerisinde bulunmuş. Devlet(şah) Hatun'a çeyiz verilecek topraklar konusunda anlaşılmış. 1378'de Anadolu Türkmen beylerinin davet edildiği büyük bir düğün düzenlenmiş. *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nde, düğün tarihi Hicri 783'tür (1381). Gelini getirmeye ve hisarları teslim almaya Bursa Kadısı Koca Efendi (Mahmud Ağa) başkanlığında, kadınlı erkekli bir heyetle kaleleri teslim alacak birlikler gönderilmiş. Süleyman Şah, kızının çeyizi olarak Kütahya, Tavşanlı, Eğrióz (Emet) ve Simav kentlerini Murad Hüdavendigâr'a bırakmış.

Bu düğün *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nde, "*Murad Han Gazi Germiyanoğlu ile nice dünür oldular?*" ve "*Oğlunu everip düğün ettiğini bildirir*" başlıkları altında ilginç ayrıntılarla anlatılmıştır: "*Germi-*

yanoğlu kendüyü gördü ki gayet pîr olmuş. Oğlu Yakup Bey'i okudu (çağırdı): — Ey oğul! Dilersen ki bu vilâyet sizin elinizde kala, Osmanlıyla birlik edin. Kızımın birini de Murad Bey'in oğlu Bayezid'e verelim. Dedi. İshak Fakih'i elçi gönderdiler. Elçi Murad Han Gazi'ye geldi. Hediye olarak iyi atlar getirdi. O zamanda altın, gümüş az idi. Denizli'de alemli ak bezler dokunurdu. Hıl'atı ondan giydirirler, sırtak tekele (giysi) dikerlerdi. Alaşehir'in kızıl ivlâdisini sincef eder, onu da hıl'at giydirirlerdi. İshak Fakih, Denizli'nin o bezlerinden de pişkeşler getirmişti. Dedi ki: — Kızımızı alın, oğlunuz Bayezid Han'a. Hem de kızımıza birkaç hisar verelim, cihazına tuta dedi. Murad Han Gazi de kabul etti. Kütahya'yı, Simav'ı, Eğrigöz'ü, Tavşanlı'yı kızına çeyiz verdi. Sözleşme ve karar muhkem oldu. Hazırlıklar tamamlandı. Etrafın beylerine okuyucular gönderdiler. Karamanoğlu'nu, Hâmidoğlu'nu, Menteşeoğlu'nu, Sarı Hanoğlu'nu, Kastamonu'da İsfendiyar'ı ile Mısır Sultanını, ayrıca kendi ülkesindeki sancak beylerini de okudular. Evrenüz Gazi'ye de gel dediler. Bundan sonra düğüne başladılar. Etrafın elçileri gelerek beylerinden saçılar (hediyeler) getirdiler. İyi atlar, deve katarları, türlü türlü acayip, görülmemiş nesneler getirdiler. Âdet üzere her kişi hediyelerini sundular. Mertebelerine göre oturdular. Mısır Sultanının da elçisi geldi ve o da saçısını çekti. Bu elçiye, öteki bütün elçilerin üstünde yer gösterildi. Bunlar da tamam olduktan sonra izin verilince sancak beyleri de geldi ve derecelerine göre pişkeşlerini sundular. Ama Evrenüz Gazi'nin dahi pişkeşleri ileri geldi: Yüz köle ve yüz kızoğlan cariye, on oğlanın elinde on gümüş tepsi, içi dolu flori (altın para); onunun elinde dahi on altın tepsi, içi dolu istevret (mücevher); sekseninin elinde gümüş maşrabalar, mücüş (eğri boyunlu) ibrikler. Hasılı bu kölelerin birinin eli boş değil. Etraftan gelen elçiler hayrette kaldılar ki '-bu hânın bir kulu böyle nimetler ile geldi. Elbette Murad Hân Gazi gör daha neylese gerekir.' Evrenüz Bey'in getirdiği kulu karavaşı (erkek kız köleleri), etraftan gelen elçilere üleştirdi; onların getirdikleri atların hepsini de Evrenüz'e verdiği gibi, o florilerden bazısını da geri kendisine verdi. Kalanını ise ulemaya ve fukaraya üleştirdi. Kendisine hiç nesne almadı. Niceleri düğüne müflis gelmişlerdi, zengin olup döndüler. Nazım:

Bu düğün-kim Murad Han etti kardaş / Yayıldı sofralar döküldü aş
Bir ay tamam yenildi türlü nimet / Fakir ü gânî ve hem yedi evbaş
Alemlü hıl'atın halk giydiler çok / Donandı hep yalıncak rind ü kallâş
Kazan kaynadı çok koyun pişirdi / Öküz kebabını ister oldu ferrâş
İtâlar eyledi altun ve akça / Hocalar gibi oldu cimri kulmaş (...)

Erenlerden Bursa Kadısı Koca Efendi ve kapıkullarından emir-i âlem Aksungur Ağa, çavuşbaşı Süle Çavuşun oğlu Demirhan Çavuş ve kapıkullarından da bin yarar sipahi ile gönderdiler. Hatunlardan kadı'nın hatunu ve Bayezid Hanın dadısı, Aksungur'un hatunu da birlikte idiler. Kütahya'ya vardılar. Germiyanoğlu düğünü Kütahya'da etmişti. Ululayarak dünürleri kondurdular. Konak ağaları getirdiler. Bunlara iyi ağalıklar ettiler. Bunlar da o konağa getirenlerin gönüllerini gayet hoş ettiler. Kızı, Aksungur'u, hatunu ile Bayezid Hânı, dadısına ısmarladılar. Germiyanoğlu da çeşnigirbaşı Paşacuk Ağayı, gelinin atını yedmesi için birlikte gönderdi. Hatununu da yenge eyledi. Söz verdiği kaleleri de teslim etti. İçlerine asker koydular. Gelini alıp Bursa'ya getirdiler. (...) Bu düğün ve Kütahya'nın fethi tarihi Hicretin 783'ündedir (M 1381)."

Tevarih-i Âl-i Osman adlı tarihlerin hemen hepsinde yer alan Germiyan kızıyla Yıldırım'ın düğününü, *Âşıkpaşazâde Tarihi*'nden alıntılar, terkipler, teşbihler, tasvirlerle renklendirip *Tâcü't-Tevarih*'te beş sayfaya yayarak aktaran Hoca Saadeddin Efendi'ye göre, Bursa'daki düğünde "*işret meclisleri*," söyleşiler, eğlenceler düzenlenmiş; kent kandillerle donatılmış, mum şenlikleriyle geceler gündüze dönmüş. Şehzâde ile bânu (Devletşah), "şîr ü şeker" (sütle şeker) gibi uyuşup mutlu olmuşlar.

İsa Çelebi ve Musa Çelebi'nin annesi olduğu tahmin edilse de Devletşah Hatun'un, Yıldırım'la geçen 22 yıllık evlilik yaşamı konusunda tek veri yoktur. Bursa'da Yıldırım Camiinin yanındaki türbede, Bayezid'in sandukasından başka daha dört sanduka vardır. Bu kitabesiz kabirlerden biri hatununun, biri de oğlu

İsa Çelebi'nin denilegelmişse de, bu söylenceye dayanılarak bir saptamada bulunulamaz. Devlet Hatun'la Devletşah Hatun'u ayrı ayrı tanıtmada duraksayan Alderson, XXIV. tablodaki 9. notta, bunların aynı kadın olmayabileceğini belirttikten sonra, Devletşah Hatun'un, Bursa'da, Yıldırım'ın kızı ve Emir Sultan'ın eşi Hundî Hatun'un türbesinde gömülü olduğunu ileri sürmüştür. Edirne'deki Devletşah Camii mahallesi de bu hatunun adını taşımaktadır. Saraçhane civarında, Tunca kıyısındaki cami, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinde yıkılmış, mahalleye de Papasoğlu, daha sonra Beğce denilmiştir.

DESPİNA HATUN [d. Sırbistan, 1375-ö. ?] Sırp Kralı I. Lazar'ın kızı, Yıldırım Bayezid'in nikâhlı Hıristiyan eşi. Asıl adı Maria'dır. Yorga, "Mileva/Olivera"; Gibbons, "Despina"; Osmanlı tarihleri, "Vlak kızı," "Laz kızı" kaydetmişler; Bursa Sarayında Despina Hatun denilmiştir. Onu, Çelebi Mehmed'in annesi, dolayısıyla Osmanoğulları soy cetvelindeki "Devlet Hatun" gösteren sav, kanıttan yoksundur. Çünkü Bayezid-Despina evliliği 1390'da, Çelebi Mehmed'in doğum tarihiyse kaynaklarda en erken 1373, en geç 1383'tür. Din değiştirmediği için İslami bir ad verilmeyen Despina'ya, nikâhlı eş konumu gereği, "kraliçe" anlamında "Devlet Hatun" denilmiş olabilir.

Kuzey Sırp hanedanından Kral Lazar'la (1371-1389) Militsa Bulco'nun kızı olan Despina'nın doğum tarihi, 1402'de Timur'un tutsağı olduktan sonraki yaşamı, ne zaman ve nerede öldüğü bilinmiyor. 1390'da Yıldırım Bayezid'le evlendiğinde herhalde genç bir kızdı. Türk tarihlerinde, beddualara hedef olan yegâne padişah eşi Despina'dır. Tarihçilerin bu ortak nefreti, Müslüman olmaması, sâde ve dindarâne yörüngesinden saptırdığı Osmanlı sarayına sefahati sokması, Timur'un tutsağıyken düştüğü onur kırıcı durumla açıklanabilir.

Despina'ya Yıldırım'a eş olma yolunu açan gelişmelerse tam bir trajedidir: 1389 Kosova Meydan Muharebesinde hem babası Kral Lazar hem müstakbel kayınpederi Murad Hüdavendigâr öldürülmüş; Sırp ordusu yenilmiş; savaşın ardından, Despina'nın henüz çocuk yaştaki kardeşi Stephan Lazareviç (1389-1427) an-

neleri Militsa'nın vesayetinde kral olmuştu. Militsa ile Priştine hâkimi Brankoviç, tahtlarını güvenceye almak amacıyla 1390'da Yıldırım Bayezid'le bir antlaşma imzaladılar. Sırp Krallığını haraca bağlayan Bayezid, Lazar'ın dul eşi Militsa'nın dostane yaklaşımlarını da geri çevirmeyerek bunun güvencesi olmak üzere kızı Despina'yı "kendisine cariye olarak sunma" önerisini memnuniyetle kabul etti. Gibbons, Yıldırım'la Despina'nın nikâhının, Balkanlar'daki ilk Türk camilerinden olan, Kroşevaç civarındaki Alacahisar Camiinde kıyıldığını yazıyorsa da çift, nikâh sırasında elbette ki camide değildi. Lazaroviç'in kız kardeşinin Bayezid'le evliliğini hoş karşılamayan kimi Sırp beyleri, Bayezid'i kuşkulandıracak haberler ulaştırmakta gecikmediler. Sırp kralı, annesi Militsa ile Bursa Sarayına konuk gelerek padişaha güven verdiler. Yıldırım'a gelince, *Düsturnâme*'de, "*Despine bir kız adı ol nigâr / Hüsnünün görmedi misâlin rûzigâr*" dizeleriyle güzelliği övülen prensese diyelim ki âşık olmuştu. Ancak Despina, babasını savaş meydanında öldüren sultana karşı yüreğinde sevgi değil, herhalde kin besliyordu.

*Tarih-i Sâf*taki, "*Nikâhlı iki hatunu vardı. Biri Germiyanoğlu'nun kızı, diğeriyse Las kralının kızıydı. Bu dinsiz kral kızına duyduğu aşırı yakınlık yüzünden bir süre yönetimden el çekti. Sevimsiz kadının her türlü hayırdan uzaklaştırması ile Allah'ın emirlerini unuttu. Atalarının kullanmadığı şarabı yine o uğursuzun teşvikiyle içmeye alıştı. Öylesine içkiye ve safaya daldı ki, 'halk sultanın tutumunu izler' sözü uyarınca vezirleri de içip içip kendilerinden geçerek zulme başladılar. Timurlenk olayına üç şey sebep olmuştur. Biri içki içmek, ikincisi haram kabdan yemek, üçüncüsü Las kralının kızını almak*" vurgulamasına koşut Âşıkpaşazâde de Bayezid'in tahta çıktığı yıl gerçekleşen bu evliliği ve siyasal gerekçelerini anlatırken Despina'nın, kendi dininden (Ortodoks) ve töresinden ayrılmadığını, üstelik Yıldırım'ı "kötü alışkanlıklara" sürüklediğini, arada nazımlara da yer vererek "*Bu bâb ânı beyan eder ki Bayezid Han Despot ilen neyledi anı bildirir*" başlığı altında öyküleştirmiştir: "*Vılakoğlu* (Lazareviç) *dahi Bayezid Hana elçi gönderdi, mübalağa armağanlar ile. Ve hem taht kutlu olsun dedi. Ve hem atası* (I. Lazar) *ağzından dahi bir mektub yazdı. Bir gökçek kızkardaşı*

var idi. O lazın dahi kızıydı. Bayezid Hana vermeğe aht etmişler idi. Bayezid Hana eyitti ki: — Karavaşunu (cariyeni) *al, varsın hizmet etsin. Dedi. Bayezid Han da elçi gönderdi. Kızı getirdiler. Kız ki geldi, han ile buluştu. Maksat neyse hâsıl oldu. Kız kendi töresince durageldi. Hizmet neyse etti. Eyitti ki: — Kızkardaşım halayığına Semendre'yi sadaka et! dedi. Han da kabul etti. Gögercinlik'i bile verdiler. Niğbolu'yu vermediler. Ve bu kavl ü karar* (uzlaşı koşulları) üzerine mukarrer (antlaşma) *olundu. Ta Timur vartasına değin. Bayezid Han sohbet esbabını* (söyleşi, eğlence kurallarını) *Laz kızı elinden öğrendi. Ali Paşa'nın da muaveneti* (desteklemesi) *ile şarap ve kebap meclisi kuruldu:*

Şarab u kebab meclisi kuruldu / Kâfir kızı gelip kadeh sürüldü
Ali Paşa dedi hânım ânı gör / Ki ne meclis bu sohbetde olundu
Şarap içmeğine Han Bayezid'in / Ali Paşa kâfir kızı bulundu
Buna dek Âl-i Osman içmediler / Nola Osman kâfir ile çok olundu"

Bu anlatıdan anlaşıldığına göre, Sırp Kralı Lazareviç, ülkesinin esenliği için kız kardeşini Yıldırım'a sözde "cariye" olarak sunmuş! Oysa besbelli ki Despina, büyük tehdit oluşturan Osmanlı hükümdarını, zevk ve safaya alıştırarak etkisizleştirmeyi, Kosova'da öldürülen babasının öcünü almayı amaçlamış. Tarihlerimizin onca güçlü, dindar, gazi tanıttığı Yıldırım Han da kurulan tuzağa düşmüş.

Sonraki Osmanlı tarihçileri de Yıldırım'ın, hareminde 12 yıl kalan Despina'ya tutkunluğunu, onunla zevk ve safa âlemlerinden başını alamadığını, içkiye alıştığını, giderek öfkeye boğulduğunu yineleyerek "Laz kızı Despina"yı suçlamışlardır. Örneğin Peçevî, "*Yıldırım Bayezid Han Semendre Beyi Vılıkoğlu'nun kızını almağla ol zamanda etrafda mülûkün* (beylerin) *mümtaz ve hesna kızları dururken âdâb-ı selâtinden* (sultanların disiplininden) *bî-haber kâfirin kızına rağbet etdi,*" der. Bostanzâde Yahya Efendi *Tarih-i Sâf*'da, Yıldırım'ın Timur'a yenik düşüp saltanatının ve yaşamının sönmesini açıklarken, "*Rivayet olunur ki Timurleng Vak'asına üç nesne sebep olmuşdur. Biri bâde-nuşluk* (içki içmek) *ve ikincisi*

harâm kabdan (altın gümüş tabaklardan) *taam yemek ve üçüncü hatunları laz* (Sırp) *kızı olmak*" yorumunda bulunuyor. Roman yazarlarının anlatımları daha renklidir. Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*'nda, "*Sırp Kralının kızkardeşiyle evliliği, zevke meyyal ahlakını büsbütün bozdu. Mehliça* (Despina) *letafeti ve işvesiyle Yıldırım'ın aklını başından aldı; Mehliça'nın tesiriyle işrete alıştı,*" diye başlayan sahneler anlatmaktadır.

1402 Ankara Savaşı sonrasında Despina ne oldu, sorusunun yanıtı açık değildir. Bir söylenceye göre Yıldırım'ın oğlu Emir Süleyman, bozgundan sonra Bursa'ya uğrayıp Rumeli'ne savuşurken, babasının haremindeki kimi kadınlarla birlikte Despina'yı da o taraflara götürmüş. Diğer söylencelere göreyse Despina, Bursa Yenişehri'nde, küçük yaştaki iki kızıyla yakalanarak veya Bursa'yı işgal edip Osmanlı sarayını yağmalayan Moğol çerilerince o sırada Kütahya'da bulunan Timur'a götürülmüş. Bursa Sarayındaki kadınların tutsak edilişi, Hammer'in *Osmanlı Devleti Tarihi*'nde, Şerefeddin Yezdî'nin tarihinden özetle şöyle aktarılmaktadır: "*Ankara savaşından sonra Timur, Bursa'ya doğru firar etmekte olan Süleyman Çelebi'yi takip ettirdi. Amacı Bursa'daki hazinelerin Rumeli'ne götürülmesini önlemekti. Takipçiler o kadar sürat gösterdi ki Ankara-Bursa yolu beş günde alındı. Ancak otuz bin süvariden sadece dört bini Bursa hisarının önüne kadar birlikte gelebildi. Süleyman Çelebi az daha düşman eline düşecekken kıyıya ulaşarak Rumeli'ne iltica etmek üzere bir sandala atlayabildi. Moğol askerleri Bayezid'in eşlerini, kızlarını, Ahmed Celayir'in Mustafa Çelebi'ye nişanlanmış olan kızını, Bursa'da tutuklu bulunan Karaman beyzâdeleri* (Yıldırım'ın yeğenleri Mehmed ve Bengî Ali beyler) *ile bunların haremlerini* (eş ve cariyelerini) *tutsak ettikleri gibi saray hazinelerini de ele geçirdiler. Bütün bunlar, Emir Şeyh Nureddin tarafından Kütahya'da bulunan Timur nezdine gönderildi. Bu görkemli esir kafilesinde çalgıcılar, rakkaslar da bulunuyordu. Şehinşah* (Timur)*, Bayezid'in Sırp prensesi olan zevcesini kendisine iade etti.*"

İspanyol elçisi Clavio, Ankara Muharebesi öncesindeki mektuplaşmalarında, Yıldırım'ın Timur'a, "*Gözdelerini, askerlerime vereceğim*!" diyerek hakarette bulunduğunu; buna içer-

leyen Timur'un, dinini değiştirmemiş olan Despina'ya, tutsak Yıldırım'ın da getirildiği içki âlemlerinde Moğol âdetleri uyarınca yarı çıplak sâkilik yaptırtarak yanıt vermiş olduğunu yazar. Hammer de bu sahneyi şöyle anlatıyor: "*Hatta bir gün ziyafette işi, haremlere mahsus kutsal gelenekleri açıkça bozmaya kadar vardırarak Bayezid'in nikâhlı eşi olan Sırp prensesini kendisine şarap sunmaya mecbur etti. Hiç şüphesiz ki bundan maksadı, Osmanlı padişahının, kendi eşleri hakkındaki yakışıksız sözlerinin intikamını almaktı. (...) Tatar hükümdarı Kütahya'da bir ay kadar kaldı. (...)* (Şerefeddin Yezdî'ye göre) *büyük bir ziyafet vererek Bayezid dahi bunda hazır bulundu. Ziyafet esnasında her milletten birtakım esirlerin kendisine ve davetlilere şarap sundukları görüldü. İbn Arabşah ve Kalkondil, bu ziyafette Sırp prensesinin* (Despina) *şarap takdim ettiğini yazmaktadırlar. Şerefeddin'in rivayetine göre Bayezid, ziyafette başında tâc, elinde asâ olarak hazır bulunmuştu. Eğer bu gerçek ise bunun, Timur tarafından, padişahla alay etmek için tertip edilmiş olması muhakkaktır ve bu da Kalkondil'in naklettiği aşağılayıcı sahneye tamamen uygun düşmektedir.*"

İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Bayezid I." maddesinde, Timur'un tertip ettirdiği "bezm"lere Bayezid'i de getirttiğini ve her seferinde ona, memleketini iade edeceği vaadinde bulunduğunu kaydeden Mükrimin Halil Yinanç, Despina ve kızlarının tutsaklığı konusunda da şunları yazmaktadır: "*Sultan Ahmed Celâyir'in, şehzâde Mustafa'ya nişanlanmış kızı Bursa'da esir edildiği gibi, Bayezid'in Yenişehir'de saklanmış olan zevcesi* (Sırp Kralının hemşiresi) *ile iki kızı da galiplerin eline düştü. Emir Şemseddin hazineleri ve Bayezid'in zevcesiyle kızlarını ve diğer akrabasıyla hanendelerini Kütahya'ya götürüp Timur'a takdim etmişti. Timur da kızlardan büyüğünü torunu Ebubekir Mirza'ya nikâhlamış, Paşa Melek adındaki küçüğünü de Emir Celâleddin İslam'ın oğlu Şemseddin Muhammed'le evlendirmiştir.*"

Osmanlı tarih yazarlarının yorumuna göre, Timur'un gece âlemlerinde Despina'nın yarı çıplak sâkilik etmesi, oynaması; demir kafes içinde eğlence çadırına getirilen Yıldırım'a bu sahnelerin izlettirilmesi, sonraki padişahlara bir ders olmuş; bir daha hiçbiri nikâhla hür Hıristiyan eş almayarak cariye (köle) kızları

tercih etmişler. Maria Olivera Despina'nın Semendre'de kral kızı olarak başlayan yaşamı, "sultanının sevgili hatunu" doruğunda geçen 12 yıldan sonra, 1402 felaketiyle drama dönüşmüş; Osmanoğulları için de bir ders olmuştur. Tarihin belirsizliklerinden ciltler dolusu roman konuları sağan yazarlar için, Despina'nın cazip bir esin kaynağı oluşu da bundandır.

Topkapı Sarayı Arşivindeki Fatih'e ait bir fermanda adı geçen Despina Hatun, Yıldırım'ın eşi sanılmışsa da bunun, Fatih'in üvey anası Mara Despina olduğu, "Koca Murad'ın Hatunları" bahsinde açıklanmıştır. M. Tayyib Gökbilgin'in, *Edirne ve Paşa Livası*'nda kaydını verdiği Hicri 884 (M 1479) tarihli tapu defterindeki "Despine Hatun" da Mara Despina'dır. Yıldırım'ın, Despina'dan doğma kızları, anneleriyle birlikte tutsak edilmişler; Timur bunlardan Oruz'u, torunu Ebubekir Mirza, Paşa Melek'i de Celâleddin İslam oğlu Şemseddin Mehmed'le evlendirmiş; bunlar eşleriyle birlikte Semerkand'a gitmişlerdir. Yıldırım'ın kızlarından Hundî'nin kocası Emir Buharî'nin adının da Celâleddin oğlu Şemseddin Mehmed'dir. Eğer bir rastlantı değilse, olası bir karıştırma daha akla takılıyor.

HAFSA HATUN [d. Ayasluğ – ö. ?] Aydınoğlu İsa Bey'in (1348-1390) kızıdır. Yıldırım Bayezid, 1390'da çıktığı Batı Anadolu seferinde, kendisine karşı koyacak güçten yoksun Aydınoğulları Beyliğinin topraklarını zaptetmek amacıyla İsa Bey'in kızı Hafsa Hatun'la evlenip istilasına meşruluk kazandırmayı gözetmiş; bu zoraki akrabalık tesisine ses çıkaramayan İsa Bey, kendisine yurtluk olarak bırakılan Tire'ye çekilmişti. Babası Anadolu beylerinin aydın ve hayırseverlerinden olan Hafsa Hatun'un, Bursa Sarayına gelişi, buradaki yaşamı, çocukları, ne zaman öldüğü konularında bilgi yoktur.

MARIA Aragon hanedanından Salona Kontu Louis Fadrique ile Kantakuzenos'un kızı Helena'nın(?) kızı. Bu prensesin Yıldırım'a eş oluşu konusunda iki ayrı tarih anlatısı vardır. Birincisi şudur: Maria, Yıldırım'a verilmezden önce, Genç Rocaberti adında biriyle, 1385'e doğru da Bizanslı soylulardan Stephan Dukas'la ni-

şanlanmış. Fakat her iki nişan da sözde kalmış. En son 1393'te İmparator II. Manuel Paleologos (1391-1425) ile nişanlanmış. Maria'yı İstanbul'a getirmekte olan Frenk gemisini Türk azepleri Çanakkale Boğazında ele geçirerek içindekileri tutsak etmişler. Soylu ve güzel Maria, Yıldırım'a sunulduğunda Türk padişahı prensese vurulmuş. Hareminde, şeriat kurallarına göre nikâhı altında bulundurabileceği sayıda hatun varken bunu da almaktan çekinmemiş.

İkinci öyküyse şöyledir: 1397'de Makedonya'ya bir sefer düzenleyen Yıldırım Bayezid, Karaferiye'de cami yaptırdığı sırada Yunanistan'daki Salona kentinin piskoposu kendisini ziyaret ederek Salona Dükalığını âşığıyla birlikte zalimane yöneten Helena Kantakuzenos'tan, zina yaptığı ve kötülükleri nedeniyle şikâyette bulununca Yıldırım, Salona'ya yönelmiş. Kimi kale ve kentleri alıp Salona'ya geldiğinde düşes Helena tarafından törenle karşılanmış ve kentin teslim edileceği bildirilmiş. Salona'nın ileri gelenlerini, bu arada son derece güzel olan kızı Maria'yı da Yıldırım'la tanıştırmış. Padişah hayran kaldığı dilber prensesi haremine almış. Fakat W. Miller'in savına göre, bir süre sonra bu kızcağızı daha fazla koynuna almaya değer bulmayarak boğdurtmuş!

MARIA (II) Macar soylularından John'un kızı olan bu Maria, 1402 Ankara Savaşından sonra Bursa Sarayının işgalinde Bayezid'in tutsak edilen eş ve cariyeleri arasındaydı. Timur, nezdindeki Kastilya Kralı III. Enrique'nin elçileriyle birlikte kendi elçilik heyetini İspanya'ya gönderirken Maria ile Bayezid'in diğer Hıristiyan eşlerinden Angelina'yı da hediyeler arasına katmıştı. Bu ilginç haber, Clavijo'nun seyahatnâmesindeki şu satırlarla belgeleniyor: "*Timur Ankara Harbinde kazandığı büyük zaferden sonra Kastil hükümdarı nezdine bir sefir göndermeye ve dostluk alâmeti olmak üzere mektup ve hediyeler irsaline karar vermiş ve Çağatay asillerinden Hacı Mehmed'i göndermişti. Hacı Mehmed, İspanya'ya ulaşarak Timur Bey'in gönderdiği her şeyi Kral Henri'ye teslim etti. Bunlar arasında bir mektup ile bazı hediyeler ve mücevherler, Ankara'da Türklerden esir alınan Hıristiyan kadınlar vardı.*"

Bundan daha önemli bir not; Klaviyo *Kadis'ten Semerkand'a*

Seyahat yapıtının 1582 baskısının editörü Argote de Molina, "*Discurso to the Editio Princeps*" başlıklı önsözünde, adları geçen kadınların, olasılıkla Niğbolu Savaşında tutsak edilip Bayezid'in haremine alındıklarını; bunlardan birinin, Macar Kontu John'un kızı Maria, diğerinin de Yunan asıllı Angelina olduğunu yazmıştır. Maria'nın, İspanya asilzâdelerinden Don Payo Gomez de Soto ile evlendiğini belirten editör, bu güzel kadın için o dönemde yazılmış şiirlerin İspanya edebiyatında yer aldığını da eklemiştir. Anlaşıldığına göre, Bayezid'in hareminden gelme Maria ve Angelina, güzellikleri yanında başka meziyetleriyle de İspanya'da ünlenmişlerdi.

Angelina Yıldırım Bayezid'in Rum asıllı eşi. Ailesi konusunda bilgi yoktur. Maria (II)'de değinildiği üzere Yıldırım'ın eşlerindenmiş ve Maria'nın yazgı yoldaşı olarak İspanya'ya gitmiş. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*'deki XXIV. tablonun 6. notunda, Klaviyo'nun editörüne göndermede bulunarak Timur'un, III. Enrique'nin nezdine Castil'e gönderdiği elçi heyetinin, I. Bayezid'in eşlerinden ikisini de yanlarında götürdüklerini; bunlardan, Grek olan Angelina'nın, daha sonra Don Diego Gonzales de Confreras ile evlendiği notunu düşmüştür.

V. Ioannes'in kızı Adı bilinmeyen bu prensesin, Bizans İmparatoru V. Ioannes Paleologos ile Kantakuzenos'un kızı Helena'nın kızı (dolayısıyla Salona Kontunun kızı Maria'nın üvey kız kardeşi) olduğunu, *The Structure of the Ottoman Dynasty*'deki XXIV. tabloda işaret eden Alderson, adı bilinmeyen bu kızı veya bunun yine adı bilinmeyen kız kardeşini, XXIII. tabloda da Murad Hüdavendigâr'ın eşleri arasında gösteriyor.

Prens kızı [d. Velbuzd (Köstendil)] Prensi Konstantin'in kızı olarak tanıtılan fakat adı bilinmeyen bu prenses, Yıldırım'la evlenirken kız kardeşlerinden teki baba Murad'a, diğeri şehzâde Yakub'a eş olmuştu. Alderson XXIII. ve XXIV. tablolarında, Yorga'nın *Geschichte des osmanischen Reiches* adlı yapıtına göndermede bulunarak, "*Sultan Murad, Konstantin'in merkezi olan Köstendil'i*

(Velbuzd) ziyaret etmiş ve onun üç kızından birisini kendisine ve diğer ikisini de oğulları Bayezid ile Yakub'a almıştır," diyor.

Yıldırım'ın kızları

HUNDÎ FÂTIMA HATUN [d. Bursa – ö. 1429(?)] Yıldırım Bayezid'in 5 kızından, yaşamöyküsü menakıba dönüşeni; Bursa'da Emir Sultan diye anılan Nur-bahşiyye tarikati şeyhi Buharalı Seyyid Şemseddin Mehmed'in eşi. Annesi bilinmiyorsa da 1390'larda Emir Buharî ile aşk evliliği yaptığına göre, o yıllarda 15 yaşından daha küçük değildi. Şu halde annesi, Yıldırım'ın 1370-1380 arasında evlendiği ilk eşlerinden biri; Germiyanlı kızı Devletşah Hatun veya Köstendil Prensi Konstantin'in kızıydı.

Onun, "Hundî" adı üzerinde durmak gerekir: Selçuklu, Memlûklü kadınlarında da rastlanan bu sözcük, kaynaklarda hondî, hunad, huvandî, erhondu, hudavend yazımlarıyla görülüyor. Hundî, Farsça "huvanden" (okumak, çağırmak), "hanende" (şarkı okuyan) sözcükleriyle aynı kökten, "hatun" gibi soylulukorun bildiren bir lâkaptı. Hundî'nin kardeşi Emir Süleyman'ın torunu olup Mısır sarayına gelin giden Fâtıma da –Memlûk sultanlarının eşlerine "haseki" anlamında "hundat" denildiğinden– orada "Hundat Hatun," "Hond Şehzâde Hatun" diye ünlenmişti. İlk Osmanlı bey ve paşalarının kızları da çoğunca Hundi/Hondi sanını taşımışlardır. Yıldırım'ın bu kızına ya doğuşunda Hundî adı verilmiş veya padişah kızı, şeyh karısı saygınlığıyla bu unvanı almıştı. Emir Buharî *Menakıbnâmesi*'nde ise "Sultan Hatun" adıyla geçer.

Hundî Hatun'un Osmanoğulları bireyleri arasındaki farklı konumu, ulu atası Osman Bey'in, Şeyh Edebali kızı Mal Hatun'la düşlere, kerametlere bağlanmış evliliğinin ikinci bir örneği olmasıdır. Padişah kızı olarak bir şeyhle evlenişi ise istisnai bir durumdur. Osman Bey'in şeyh kızıyla evlenmesindeki düş ve kerameti anımsatan kurgunun benzeri bu çift için de düzülmüş; bunlara menakıbnâme ve tarihlerde uzun uzun yer verilmiştir. Hundî Hatun'un, yarı ermiş bir kimlikle anlatılışı, kuşkusuz Nûr-

bahşiyye tarikatının kurucusu, Bursa'da adıyla anılan semtte tekkesi ve külliyesi bulunan kocası Emir Sultan (Buhara, 1368–Bursa, 1429) sayesindedir. Bizans kaynaklarında "*Mirasitis Behar*" olarak geçen bu zatı, Osmanlı tarihçileri, ermişlerin en büyükleri sırasında anmışlardır. Örneğin Saadeddin Efendi *Tâcü't-Tevarih*'de, Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da, "*Güzide-i evlâd-ı Hazreti Risâletpenâh* (Hz. Muhammed'in soyundan) *zübde-i mürşidân* (mürşidlerin en seçkini), *râh-ı hâdî* (doğru yola yönelten), *mukarrib-i Hazreti Bârî* (Tanrı'ya yakın)"; "*kutb-ı rûzigâr*" (zamanın ermişi) vb övgülerle yücelemişlerdir. Emir Sultan, veli-ermiş kimliklilerin, toplum ve yönetenler üzerinde etkili olduğu bir dönemde, padişah kızıyla evlenerek saygınlığını bir kat daha arttırmıştı kuşkusuz.

Manevi gücünü Yıldırım'ın, Çelebi Mehmed'in (1413-1421) saltanatlarında koruyan bu velî şeyh, tahta çıkmak üzere Amasya'dan Bursa'ya gelen ve önce dergâhına getirilen II. Murad'a (1421-1451) elini öptürüp beline kılıç bağlamıştır. Emir Seyyid, Sultan Buharî, Emir Sultan diye anılan ve ermişliğine (veliliğine) inanılan bu zatın, Kübreviye tarikatı mensuplarından olarak Anadolu'yu dolaştığı, çoğu Buharalılar gibi Bursa'ya gelerek Gökdere'de bir mağara ya da zaviyede takvaya çekildiği, Yıldırım seferdeyken gönlünü çeldiği kızı Hundî'yle evlendiği; Timur ordusunun Bursa'yı işgalinde tutuklanıp serbest bırakıldığı; savaşlara dervişleriyle katıldığı; *Hazâ Kitâb-ı Menâkıb-ı Emir Sultan*, *Vesiletü'l-metâlib* adlı yazma versiyonları olan *Menâkıbü'l-cevâhir*'de anlatılmıştır.

Hundî'nin yaşamı da bu menakıbnâmenin bir lejandıdır. Eserin dördüncü öyküsü, "*Emir Sultan'ın Bursa'ya gelüb Yıldırım Bayezid Hanın mahdumesini nikâh edüb aldukdan sonra vaki olan vekayi'in beyanındadır*" başlığını taşır. Bu bölümde, Yıldırım gazâdayken (1396 Niğbolu Savaşı) Bursa'ya gelen Emir Sultan kerametler göstermiş. Yıldırım'ın dindar kızı Hundî, iki gece üst üste düşünde Hz. Peygamber'i görmüş ve ondan, "Seni oğlum seyyid Muhammed Buharî'ye verdim. Ona var, zinhar emrime muhalefet etme!" uyarısını almış. Bu uyarı Emir Sultan'a da malum olunca nikâhlanmışlar. Kızının kendisinden izin almadan evlenmesine öfkelenen Yıldırım, Süleyman Paşa'yı kırk askerle Bursa'ya gön-

derip her ikisini ve aracılık edenleri öldürmelerini emretmiş. Eve giren askerler Emir Sultan'ın, Hundî'ye attırdığı okla taş kesilmişler! Bursa'ya dönen Yıldırım, Molla Fenarî'nin mektubu üzerine Emir Sultan'dan özür dileyip kızıyla barışmış.

Mecdî Mehmed Efendi *Hadaiku'ş-şakaik*'ta "Mevlânâ Şeyh Şemseddin Mehmed bin Ali Hüseynî-i Buharî" başlıklı Emir Sultan'ın yaşamöyküsünde, onun Yıldırım'ın kızıyla evliliğinin, Osmanlı hanedanına özel bir saygınlık kazandırdığını; Bayezid'in değerli bir inci olan kızıyla şeyh arasında kopmaz bir bağ (aşk); kutlu evliliklerinden de çocuklar doğduğunu; Osmanoğullarının Emir Sultan'a sonsuz saygı duyduklarını ve onun elinden kılıç kuşandıklarını vurgulamaktadır.

Menakıbnâmede, Hundî Hatun-Emir Sultan aşkı ve evliliği uzun bir "hikâyet" olup şöyle başlar: "*Meğer Yıldırım Bayezid Hânın Burusa'da bir mesture salihe-i 'âbide zâhide duhteri* (örtülü, namuslu, dindar kızı) *var idi. Ol duhter-i salihe bir gece Muhammed Mustafa'yı düşünde görür ki kendüye hitâb eder: — Seni oğlum Seyyid Mehmed Buharî'ye verdim. Ona var. Zinhâr* (sakın) *emrime muhalefet etme! deyü buyurur. Duhter uyanur, görür sarâyının içi nûrla memlû* (dolu). *Allah tealâya hamd ve şükr edib ve Hazreti Resul'e salâvat getirib şâd ü ferah-nâk ve mesrûr* (mutlu) *olur. Amma hicâbından* (utancından) *bu vakı'ayı* (düşü) *yani, — Ben falana varayım! demeği ikdâm edûb* (girişiminde bulunup) *kimseye demez. İkinci gece gine be-'aynihi* (aynen) *o duhter Hazreti Resûlü düşünde görür. Duhtere hitâb eder. Kelimâtın mefhûmu* (söylediklerinin anlamı) *bu ki benim emrime niçün muhalefet etdin, bu ahvali kimseye izhâr eylemedin* (açıklamadın). *İmdi eğer, sahih* (gerçekten) *benim ümmetimden isen kavlime* (sözüme) *muhalefet kılma. Sözüme muvafakat eyle* (uy). *Emrime itaat kıl. Oğlum Seyyid Mehmed Buharî'ye var! deyü tekrar tenbih eder. Duhter sabah uyanub hâtır-ı hutûr eder* (düşünü anımsar) *ki aceb Seyyid Mehmed Buharî'nün, yâni Emir Sultan'ın dahi bu vâkıadan* (düşten) *göreyim haberi var mı ola? deyü vâkı'asını kimseye ifşâ etmeden* (açmadan) *kendinin bir hâdimini* (uşağını) *gönderir. Eydür: — Var, Emir Sultan'ı gör. Her ne derse bana bi-'aynihi* (olduğu gibi) *gel cevab ver, der. Hâdim Emir Sultan'a mülaki olduğu birle* (buluştuğun-

da) *Emir Sultan, hâdime eydür: — Bu nikâhın hutbesi Arş-ı 'alâ'da okunmuşdur. Amma, şer'-i mutahhara muktezası üzre* (şeriat gereği) *zâhirde* (görünüşte) *yine nikâh lâzımdır. Hâdim-i mezkûr* (sözü edilen uşak) *Emir Sultan'dan bu kelimâtı* (sözleri) *işidüp ta'accüb edüb* (şaşakalıp) *gelüb Yıldırım Hânın duhterine Emir Sultan'ın kelimatını nakl eder. Duhter dahi vâkı'asını Kusûr-ı Serâyî* (saray köşkleri) *halkına söyler. Emr eder, Burusâ şehrinin âyanını ve ekâbirini* (ileri gelenlerini) *cem' etdürüb* (toplatıp) *ber-mûcib-i şer' ve âyin-i sünen-i Mustafavî üzre* (şeriat ve peygamber sünneti gereği) *nikâh olub Emir Sultan'a varur. Ammâ atasu Yıldırım Bayezid Hânun bu hâlden haberi yok!*

Ba'zı müfsidler (kötücüller) *bu ahvali Yıldırım Bayezid Hâna nâ-makbul vechile ve nâ-makbul kaville* (onaylamayacağı biçimde sözlerle) *arz eyler. Yıldırım Bayezid Hân, ziyâde gazûb* (kızan) *idi, derler. Bu hâlin aslını tefahhus etmeden* (sorup öğrenmeden), *takdirde* (yazgıda) *olacak nesne vardı. Süleyman Paşa nâm bir vezirini bir mıkdâr asker ile ve kırk nefer silahşor kapukullarıyle bile gönderdi. Şöyle emretdi ki, Burusâ'ya vardukları-birle bir yerde ârâm ve karar etmeden* (oyalanmadan) *varub evvelâ o iki bî-günahı* (suçsuzu) *kimse duymadan helâk* (yok) *edeler. Ve onlara müte'allıkleri* (ilgileri) *ve bu emre* (işe) *mübaşeretleri* (önayak olmaları) *kimse hep katledüb zîr-i hâk edeler* (yere gömeler).

Pes, Süleyman Paşa Edirne'den bir mıkdâr leşker (asker) *ile çıkub acele edüb Burusâ'ya karib* (yakın) *geldiler. Bir yerde nüzûl edüb* (inip) *kondular. Süleyman Paşa kendüyle gelen kırk kapukulunu ki her biri cenkde pehlivân diye mukaddemâ* (önden) *gönderdi ve onlara eyitdi: — Siz varun, kimse duymadan evvelâ Emir Sultan ile Yıldırım Hânun kızını helâk eylen* (öldürün). *Bâ'dehu* (daha sonra) *ben varayım, teftiş ve tefahhus edeyim* (sorup soruşturayım). *Katle müstehak* (idamı gereken) *kim var ise helâk edem.*

Pes, evvel kırk hûnî (kan dökücü) *bahadır tığ-ı bürrân* (keskin kılıç) *ellerinde uryan* (kınından sıyrılmış), *bî-muhabâ ve bî-tevakkuf* (korkusuz ve oyalanmadan) *Emir Sultan'ın harem-i harimine* (harem dairesine) *girdiler. Yaraklarını* (silahlarını) *çıkarub Emir Sultan'a ve Emir Sultan'ın tek ehli* (eşi) *Yıldırım Hânın kızına kasd etdiler. O âsitâne-i saadet-meâbın* (kutlu tekkenin)

huddâmından (hizmetlilerinden) *ba'zı kimesneler, onlara eyitdiler: — Hay! Zinhâr* (sakın) *bî-edebâne* (uygunsuz) *hareket eylemen. Hakikat-ı hâle* (gerçek duruma) *vâkıf olun, cehâleti giderin! Onlar aslâ bunların kelimâtına* (sözlerine) *mukayyed olmadılar ve istimâ' dahi eylemediler* (kulak asmadılar). *Hattâ Emir Sultan ile ehlinin* (karısı) *olduğu eve girmeğe hücûm ve ğulûv etdiler* (saldırdılar).

Pes Yıldırım kızı Sultan Hatun bu ahvâli ma'lûm edinüb (durumu öğrenip) *Emir Sultan'ın mübârek ayaklarına düşdü. Yüzünü sürüp: — Hâl nice olur? Bizi öldürmeğe adamlar geldi! dedi. Emir Sultan'ın bir kepâzesi* (yayı) *var idi. Kendilerinden hâli olmaz idi* (yanından ayırmazdı). *Hemân-dem* (derhal) *Yıldırım Bayezid Hânın kızı Sultan Hatun'a, Emir Sultan işâret edüb eyitdi: — Şu kepâzeyi eline al. Bununla kullara* (askerlere) *karşı kirişini* (yayını) *depret. Korkma! deyü buyurdu. Sultan Hatun Emir Sultan hazretlerine eyitdi: — Sultanım! Ben ok atmak bilmezem. Hususâ* (özellikle) *Bu kepâzedir, oku yokdur. Onlara karşı bunun kirişini kımıldatmakda faide yokdur. Dedi. Emir Sultan eyitdi: — Sözüme muhalefet etme, dediğimi tut. Tez ol! dedi.*

Pes, Yıldırım Hânın kızı Sultan Hatun Emir Efendi'nin emr-i şerifiyle (yüce buyruğuyla) *kepâzeyi eline alub Hak tealânın ism-i şerifini zikr edüb bununla eşhasa* (kişilere) *karşu kepâzenün kirişini hareket etdirdi. O kulların kimisi Emir Sultan'ın saadet-hanesine* (evine) *girmişdi ve kimisi haremi içine girmeğe kasd etmişdi. Yaraklarun hâzır edüb müteveccihler* (yönelmişler) *idi. Hemân-dem bi-izn-i Hudâ ve bâr-i Hak* (Tanrı'nın izniyle) *bu kepâzeden kırk yeşil yelkenlü oklar çıkub o gelen kırk nefer kimesneye dokunub kırkını bile helâk eyledi. Ammâ ne zahm* (yara) *belürdi ve ne kan çıkdı. Dokunan helâk olub oklar nâ-bedid* (yok) *oldu. Kande* (nereye) *gitdi? Aslâ kimse görmedi. Bu haber Süleyman Paşa'ya vardı. Taşdan katı ve demirden muhkem gönlüne eser* (etki) *etmedi. Nice etsün ki? Eceli gelmiş idi. Bu kerre o câhil, Emir Sultan'ın helâkine bizzat kendüsi kasd eyledi. Kendüyle bile gelen leşkeri* (askerleri) *alub Emir Sultan'ın katline 'azm etdi. Ammâ bu cânibde* (tarafta) *Emir Sultan söylenürlerdi ki: — Erenler, azizler! Kerem eylen, sabredün! Deyü kendi kendüye söylenürdi. Bu esnâda: — Hây neyledün? Dedi. Sultan Hatun eyitdi: — Sultanum! Yanunuzda kimse yok. Kimler*

ile söyleşürsüz? Emir Sultan eyitdi: — Rûm (Anadolu) *diyârının evliyâ-ullahı* (ermişleri) *cem' olub eyitdiler ki — Bu gelen leşkeri külliyen* (tamamen) *helâk ederüz, size ihanet kasd etdikleri sebebden! Ben dahi onlara derdim ki: — Lûtf eylen sabır edün! Ammâ, bizüm dervişlerden bir kimesne hâline vâkıf olmuş. Meğer bağçeçiler imiş. Gazaba gelüb: — Benüm şeyhime böyle ihaneti kasd edesiz? Deyüb eline kudret bıçağını alub Süleyman Paşa nâm veziri vurub belini ufatdı. O dem Süleyman Paşa'nın eceli gelmiş idi. Derhal helâk oldı. O dervişe çağırub dedim ki: — Hay neylersün? Ondan, Yıldırım Bayezid Hânın kızı Sultan Hatun eyitdi: — Bize dahi kasd eder kimse var mıdur? Emir Sultan eyitdi: — Var idi ammâ reislerinin helâk olduğunu görüb havf-nâk olub* (korkuya kapılıp) *cümle münhezim oldu* (hepsi yenildi), *dağıldılar. Baban Yıldırım Bayezid Hânın yanına değin gitdiler."*

Hammer, *Osmanlı Tarihi*'nde, "*Emir Buharî kemal-i takvasıyla beraber yalnız Bayezid'in dostluğunu değil kızlarından birinin de muhabbetini celp edip onunla izdivaç etmiştir,*" diyerek konuyu kısa geçmişse de bu ilginç öykü, manevi-mistik menakıbnâme çerçevesinden arındırılıp polisiye incelendiğinde, ermişlikle örtülmeye çalışılmış bir skandal ortaya çıkıyor: Bursa'ya 25-30 yaşlarında gelen Emir Sultan, Yıldırım Bayezid'in Rumeli'nde oluşundan yararlanarak kızlarından Hundî'yi ayartıp kaçırmış. Eniştesi Bursa kadısı Molla Fenârî nikâhlarını kıymış. Bir başka gerçek daha ortaya çıkıyor ki o da Bursa Sarayının Haremindeki hatunlar, uzak diyarlardan gelen yabancılarla kimdir, nicedir, demeden görüşebiliyor, âşıkdaşlık edebiliyorlarmış. Kentin kadısı da gazâdaki padişah babanın dönüşünü beklemeden, kızını nikâhlamış! Sonrası daha da ilginç: Durumu öğrenerek çileden çıkan padişah, önce bir vurucu timi, ardından bir muharebe birliğini Bursa'ya sevk etmiş. Tarafların oklu bıçaklı karşılaşmasında sonucu kılıçlar değil, ermişlere özgü doğaüstü güç gösterileri belirlemiş. Son aşamada Bursa'ya gelen Yıldırım'ı ise Molla Fenarî korkutup Emir Sultan'la barışmaya zorlamış. Bursa'daki dedikoduların önü de hadiselere düşlerden, ilahi muştulardan ermişlik tülleri sarılarak alınmış...

Hundî Hatun-Emir Sultan aşkı ve evliliği, Osmanoğullarının

efsaneler, ermişlik öyküleriyle örülü kuruluş evresinin son epizodu sayılabilir. 1390'lı yılların bu garip vak'asından sonra, Emir Sultan'ın yaşamına dair daha otuz yıllık bir sürecin olayları kayda geçmişken, Hundî'nin adı bir kez de Emir Sultan vakfiyesinde görülüyor. Emir Sultan'la evliliğinden iki kızıyla oğlu Emir/Seyyid Ali (Emir-Ali/İmralı adası bu zatın adını taşımaktadır) olmuştur. Emir Sultan'ın ölümüne düşürülen "İntikal-i Emir Türkî," Ebced hesabıyla Hicri 833 (M 1428-9) verir ki, bu da o yıllarda Bursa'yı kasıp kavuran veba salgınıyla eşzamanlıdır. Tarihler, Emir Sultan'ın vebadan öldüğünü yazdığına göre, Hundî Hatun ve Buharî ailesinin diğer bireyleri de aynı salgında ölmüş olabilir.

Bursa'da, Emir Sultan'ın adını taşıyan külliyenin, 19. yüzyılda yenilenen türbesinde, kendisinin, Hundî Hatun'un, oğulları Emir Ali ile adları bilinmeyen iki kızlarının mezar sandukaları vardır. Külliyenin ana yapısı ilk camiyi Hundî Hatun'un veya yeğeni II. Murad'ın yaptırdığı sanılıyor. Şimdiki camiyi III. Selim (1789-1807) yaptırmış, Sultan Abdülaziz (1861-1876) onartmıştır. Bursa'da Hundî Hatun'un adını taşıyan bir de hamam var. Emir Şemseddin Buharî vakfiyesindeki 15 Receb 874 (15 Ocak 1470) tarihi, Hundî'nin ölümünden çok sonraki bir zamanı işaret eder.

FÂTIMA [d. Bursa – ö. Bursa, 1417'den sonra(?)] Tarihlerde, "rehine kız" diye geçen Fâtıma'nın annesi, olasılıkla Yıldırım'ın Rum eşlerinden biriydi.

1402 bozgunu sonrasında Yıldırım'ın oğullarından Emir Süleyman, Bursa'ya gelip buradan Rumeli'ne savuşurken Mudanya'dan İstanbul'a geçmiş; yanına aldığı çocuk kardeşlerinden, bir şehzâde ile Fâtıma'yı, İmparator II. Manuel Paleologos'a (1391-1425) sözde konuk, gerçekte rehin bırakmıştı. *Âşıkpaşazâde Tarihi*'ndeki, "*Emir Süleyman bir kız kardaşını ki Fâtıma Kadın'dur ve kiçi kardaşı ki Kasımdur. Anları İstanbul'da rehin kodı ki hiç yağılık olınmaya*" tümcesi, anonim *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da, Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihan-nümâ*'sında, "*Andan Emir Süleyman Bursa'ya gelüb, kız karındaşı Fâtıma Hatun'la kiçi karındaşı Kasımı İstanbul'a rehin kodı ve ahd etdi ki hiçbir veçhile tekvura* (imparatora) *yağıluk* (düşmanlık) *etmeye,*" gibi aşağı yukarı aynı sözcüklerle yinelenmiştir.

Dukas ise *Bizans Tarihi*'nde, farklı bir bilgi olarak imparatorla anlaşan Emir Süleyman'ın, Rumeli'ndeki egemenliğine destek olması için, Manuel'in ayaklarına kapanarak "*—Ben senin oğlunum. Sense benim babamsın. Bundan sonra aramıza ne fitne, ne fesat, ne de rezalet girecek. Yalnız beni, atalarımdan kalan Rumeli'ye bey yap!*" dediğini belirtiyor. Manuel'in yeğeni Theodora ile de nişanlanan Süleyman, kız kardeşi Fâtıma Hatun'la kardeşi Kasımı İstanbul sarayına rehin bırakıp Edirne'ye savuşmuş. İkinci savsa, 1406'da, Anadolu yakasındayken kardeşi Musa Çelebi'nin Rumeli'ne geçtiğini haber almış, ivedi Edirne'ye dönüşünde adıgeçen "kiçi" (küçük) kardeşlerini rehin bırakmış.

İmparator II. Manuel'in, yıllarca İstanbul'da kalan bu iki kardeşe, Çelebi Mehmed'in taht kavgalarını sona erdirerek Osmanlı topraklarına tek başına egemen olduğu 1413'te özgürlük tanımasının siyasal nedenleri düşünülse de asıl neden İstanbul'u kasıp kavuran veba salgını olmuştu. Tarihçi Dukas'ın, Hıristiyan olmak istediğini iddia ettiği şehzâde (Kasım), bir söylenceye göre, 1417'de İstanbul'da vebadan ölmüş, o zaman kilise olan İmrahor Camii bahçesine gömülmüştü. Fâtıma Hatunsa Bursa'ya dönmüş olmalı ki, ağabeyi Sultan Çelebi Mehmed tarafından bir sancakbeyi ile evlendirilmiş, Bursa'da ölmüş ve Orhan Gazi türbesine gömülmüştür.

Paşa Melek Hatun [d. Bursa – ö. Semerkand] Yıldırım'ın, Despina'dan doğma kızı. Annesiyle birlikte Timur'un tutsağı olan bu kız, Moğol emirlerinden Celâleddin İslam'ın oğlu Şemseddin Mehmed'le evlendirilip Semerkand'a gönderilmiş. Paşa Melek'in, Yıldırım'ın kızı değil, Karamanoğlu'nun eşi olduğu; ayrıca Yıldırım'ın babası Murad Hüdavendigâr'ın, Kızıl Murad kızı Paşa Melek Hatun adında bir eşinin daha bulunduğu kanıtlanmamış söylencelerdir.

Erhondu Hatun [d. Bursa] Alderson'da yoktur. Ç. Uluçay'sa, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Bursa Kütüğündeki bir açıklamaya dayanarak Erhondu'nun, Pars Bey'in oğlu Yakup Bey'le evlendiğini; Umur Bey ve Mehmed Çelebi adında iki oğullarının

bulunduğunu yazar.

Oruz/Uruz Hatun [d. Bursa – ö. Semerkand] Alderson'da adsız gösterilmiştir. Yıldırım'ın, Despina Hatun'dan doğma kızı olup 1403'te Timur tarafından, bu da oğlu Mirânşah'ın oğlu Ebubekir Mirza (ö. 1408) ile evlendirilip Semerkand'a gönderilmiş. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*'nda, Oruz'un, Ayşe adında bir de kızından söz ediyor.

— **Hatun** Alderson, adsız göstermiştir. Hammer, "*Bayezid, bu kızını Napolili Ladislas'la evlendirmeyi amaçlamışsa da bu gerçekleşmemiştir. Çünkü padişah kızlarının Hıristiyanlarla evlenmesi âdet değildi,*" der.

ÇELEBİ MEHMED

Babası: Yıldırım Bayezid — Annesi: Devlet Hatun
Doğumu: 1373(?) — Ölümü: Haziran 1421
Beyliği: Fetret Döneminde (1403-1413)
5 Temmuz 1413 — Haziran 1421

Devletin ikinci kurucusu sayılan Çelebi Mehmed'in yaşamı baştan sona serüvendir. Sağalmayan savaş yaralarının, onu ölüme götürdüğü söylenir. Bu çelebi padişah "bezm"ler (içki ve söyleşi toplantıları) düzenlemekten de geri kalmazmış. Üç eşinden ikisi, Dulkadirli kızı Emine Hatun'la, Amasyalı Şadgeldi kızı Şehzâde Hatun, üçüncüsü "kul cinsinden" Kumru Hatundur.

Annesi Germiyanlı Süleyman Bey'in kızı Devletşah Hatundu diyen tarihçiler, bu padişahla Osmanoğullarının Rum, Sırp, Bulgar kanlarından arındığını; oğlu II. Murad'ın annesi de Dulkadirli kızıydı diyerek hanedanın Çelebi Mehmed'le yeni baştan Türkleştiğini vurgulamaktadırlar. Örneğin Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*'nda, "*Yıldırım'ın Osmanlı saraylarına soktuğu ahlak fesadı, haleflerinin huylarına göre revaç buluyordu. Çelebi Sultan Mehmed Dulkadiroğullarının kızıyla evleniyor, kızı Selçuk Sultan iffet ve fazileti ile biliniyordu. Bursa sarayı Orhan devrindeki milli ve sade şeklini alıyordu,*" diyor.

Âşıkpaşazâde Tarihi'nde "*Dört oğlu ve yedi kızı kaldı*" açıklamasına karşılık, şehzâdelerini sekiz (Mehmed Çelebi, Ahmed Çelebi, Murad Çelebi, Kasım Çelebi, Mustafa Çelebi, Mahmud Çelebi, Yusuf Çelebi, Orhan Çelebi); kızlarını sekiz, hatta dokuz (adları bilinenler: Ayşe, Hatice, Fâtıma, Sultan, Selçuk, İncü, İlaldı, Hafsa) veren kaynaklar var. Eş ve cariyelerinden hangisinin oğlu II. Murad'ın annesi olduğu belirlenebilmiş değildir.

Kızlarından "Hala Sultan" diye ünlenen Selçuk Hatun'un yaşamı bilinse de ötekilerinin doğum-ölüm tarihleri, evlilikleri dahi yeterince açık değildir.

Çelebi Mehmed'in hatunları

EMİNE HATUN, [d. Maraş – ö. Bursa] Dulkadirli Nâsireddin Mehmed Bey'in, daha zayıf olasılıkla Süli Bey'in kızı, Çelebi Mehmed'in nikâhlı hatunu. Neşrî'nin, *Kitâb-ı Cihannümâ*'daki, "*Andan sultan fikr etti ki bu kadar askerle karındaşı Musa Bey'e galebe edemez. Daha asker gerektir deyü kayın atası Dulkadiroğluna nâme yazıp elçi gönderdi ki, Rumeli'ne yine bir âli seferim vardır. Sizin dahi âli himmetiniz bizimle bilece olsun*;" Bostanzâde'nin *Tarih-i Sâf*'ındaki, "*Hatunu Dulkadiroğullarının yıldız kadar temiz ve lekesiz bir kızıydı,*" cümlelerinden, Çelebi Mehmed'in kayınpederinin Süli Bey (ö. 1398) değil, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed (1400-1442) olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu açıklama, Süli Bey'in ölümünden yıllarca sonraki Fetret devrinin kapanışı evresine (1411-1413) ilişkindir. Mordtmann'ın yazdığı ve M. Halil Yinanç tarafından ikmal edilen *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Dulkadırlılar" maddesinde, Timur'un 1401'de bölgeye zarar verdiği, buna karşılık Nâsireddin Mehmed'in, kızlarından biriyle (Emine) evli olan Çelebi Mehmed'le ittifak ettiği açıklanmaktadır. Bundan, Çelebi Mehmed-Emine Hatun evliliğinin en geç 1401'de gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Eğer Zambaur'un, Babinger'in, İ. H. Danişmend'in ileri sürdükleri gibi, Emine Hatun Süli Bey'in kızı idiyse, Çelebi Mehmed'le evlenişi ya babasının son yıllarında veya kuzeni Nâsireddin Mehmed'in beyliğinin ilk yıllarında gerçekleşmiş olmalıdır. Alderson'a göre, "*Kimi*

yazarlar, bu evliliği Ankara Savaşının (1402) hemen sonrasına koymaktalarsa da olasılıkla söz alma-nişan, Yıldırım Bayezid'in 1399'da Dulkadirli topraklarını elegeçirmesi sırasında; asıl evlilikse, Çelebi Mehmed'in Fetret yıllarını atlatıp Osmanoğullarını yeniden yapılandırdığı zaman gerçekleşmişti."

Bir Osmanlı şehzâdesinin bir Dulkadirli kızıyla evlenmesinin siyasal gerekçesiyse Memlûklerle-Dulkadiroğulları arasındaki sınır savaşlarıydı kuşkusuz. Dulkadirli Halil ve Süli beylerin Memlûk suikastlerine kurban gitmeleri üzerine, Nâsireddin Mehmed Bey, ülkesine sınırdaş sayılacak Canik-ili ve Amasya'da, yarı egemen sancakbeyliği yapan Çelebi Mehmed'e, kızı veya kuzeni Emine Hatun'u vererek aradaki ittifakı akrabalıkla güçlendirmeyi amaçlamış; karşılığında, Osmanlı tahtı için Çelebi Mehmed'e destek vermişti. Neşrî'nin, yukarıdaki cümlelerinin devamında, Dulkadiroğlu Nâsireddin Mehmed'in yanıtı ve oğlu Süleyman Bey'i yardıma göndermesi anlatılmakta; ancak gerek Neşrî'de, gerekse bu temasların abartılı anlatıldığı Saadeddin'in *Tâcü't-Tevarih*'inde, Emine Hatun'dan söz edilmemektedir. Osmanoğullarının, Germiyan, Karaman, Candar ailelerinden sonra, Dulkadiroğullarıyla da kız alarak akrabalık kurmaları gerçi önemlidir. Öyleyken, ne Oruç Bey ve Âşıkpaşazâde tarihlerinde, ne diğerlerinde, bu evliliğin düğününe değinilmemiştir. Bundan dolayı, Emine Hatun'un Amasya'ya mı, Bursa Sarayına mı gelin geldiği de bilinmiyor. Evliliğin tarihi konusuna gelince, Alderson 1404'ü; Emine Hatun'u, II. Murad'ın annesi gösterenlerse adı geçen padişahın 1403'te doğduğu hesabıyla en geç 1402'yi önermişlerdir.

Diğer yandan, Emine Hatun'un, Süli Bey'in veya daha güçlü olasılıkla Nâsireddin Mehmed'in kızı olması da ortadadır. Nâsireddin Mehmed'in, Canibeg Sufi'den dul kalan kızı Nefise Hatun'u 1440'ta bizzat Kahire'ye götürüp Sultan Çakmak'la evlendirdiğini yazan Arap kaynaklarında, Çakmak'ın, Çelebi Mehmed'le bacanak olduklarına dair herhangi bir açıklama yoktur. Emine Hatun eğer Süli Bey'in kızıysa, babasının sağlığında (1398'den önce) Çelebi Mehmed'le evlenmiş olabileceği gibi, kardeşi Sadaka Bey'in (1398-1400) ya da amcazâdesi Nâsireddin Mehmed'in (1400-1442) beylikleri döneminde de evlenmiş ola-

bilir. *Amasya Tarihi* yazarı Hüseyin Hüsameddin'in, "*Çelebi Sultan, Tokat'ta bulunduğu esnada* (1398'den önce) *Dulkadiroğlu Sülî Beğ'den sadakati mü'şir* (bağlılık bildiren) *bir mektup aldı. Kerimesini tezvic etmesini* (kızını almasını) *rica ediyordu. Sülî Beğin kızını ve hedâya-yı seminesini* (değerli çeyizini) *alup hudud-ı hükümetini*" koruduğu açıklamasını da dönemin kaynakları doğrulamaz.

Emine Hatun'un ölüm tarihi, nerede öldüğü, türbesi, Çelebi Mehmed'le evliliğinden doğan çocukları konularında bilgiler yoktur. Sonuçta, özgeçmişi kapalı bu hatunu II. Murad'ın annesi göstermek de öznel görüşlerdir.

Şehzâde Hatun [d. Amasya – ö. Bursa] Amasya'da yerel bir Türk beyliğini temsil eden Kutluşahlardan Hacı Şadgeldi'nin torunu, Amasya Beyi Dividdar Ahmed Paşa'nın (Beyliği: 1381-1393) kızı, Çelebi Mehmed'in nikâhlı hatunu. Asıl adının mı, yoksa lakabının mı "Şehzâde" olduğunu söylemek zordur. Kutluşahlara mensubiyetinden dolayı lakabı "şahzâde" idi denebilir. Çelebi Mehmed'in bu adda bir eşi olmayıp, "Şehzâde" sözcüğü Kumru Hatun'un lakabıydı diyen tarihçiler var. Bursa Muradiye'de Şehzâde Alâeddin Türbesindeki, II. Murad'ın kızı Şehzâde Hatun'un mezarı, bu adın hanedan kızlarına verildiğine bir kanıttır.

Amasya'yla ilgisi 1391-1413 arasında 20 yıldan fazla süren Çelebi Mehmed'in, bu kentin köklü hanedanından bir kızla evlenmesi doğaldır. 1400'lü yılların başındaki bu evlilikten, II. Murad'ın doğduğunu tahmin eden tek tarihçi, *Amasya Tarihi* yazarı H. Hüsameddin'dir: "*806 senesi evahırinde* (1404 Mayıs-Haziran) *Çelebi Sultan Mehmed'in bir oğlu doğdu. Adı Murad kondu. Sultan Murad'ın validesi Devatdar Ahmed Paşa kerimesi Şehzâde Hatun olduğu zannolunur.*"

Kumru Hatun Çelebi Mehmed'in bu eşinin cariye kökenli ve Selçuk Sultan'ın annesi olduğu belgelenebiliyorsa da, yaşamına, Çelebi Mehmed'in haremine ne zaman girdiğine ilişkin bilgi yoktur. Kızı Selçuk Hatun, 1483'te düzenlettiği vakfiyede, annesini "Kumru Hatun binti Abdullah" künyesiyle anarak, ruhu için Kuran-ı Kerim okunması koşuluna yer vermiştir.

Çelebi Mehmed'in kızları

SELÇUK HATUN [d. Merzifon(?), 1407 – ö. Bursa, 25 Ekim 1485] Büyük Banu, Hala Sultan diye anılmıştır. Çelebi Mehmed ile Kumru Hatun'un kızı, II. Murad'ın kız kardeşi, Fatih'in halası, II. Bayezid'in ve Cem Sultan'ın büyük halası. Hicri 888 Cemaziyelevvel (Haziran 1483) tarihli vakfiyesinde annesinin künyesini, "*Merhume Kumru Hatun binti Abdullah*" yazdırmıştır. Bundan, gayrımüslimken Müslüman olmuş cariyeliği ne kadar olası ise, adı Abdullah olan Türk bir babanın kızı demek de o kadar zayıf olasılıktır. Selçuk Hatun, babası Çelebi Mehmed'in şehzâdeliği ve Osmanlı tahtı için mücadele verdiği yıllarda Amasya'da doğmuştu. Selçukoğullarının atası Selçuk'un adının, Osmanoğullarında ilk kez bir kıza verilmiş olması ilginçtir. Selçuk Hatun, bu ayrıcalıklı adının hakkını vermek istercesine, yetkin bir kimlikle tarihte yer almayı başarmıştır. Siyasal-diplomatik girişimleri yanında, uzun ömrü, adını ebedileştiren hayırlarıyla da büyük halası Nefise Hatun'dan sonra, hanedanın kadın bireyleri arasında saygın bir kimliktir.

Ahmed Tevhid, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'ndaki "Selçuk Hatun Sultan" makalesinde, araştırmalarına karşın, doğum yerini ve tarihini saptayamadığını belirtip, "*Amasya Tarihi müellifi Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin zan ve tahminine nazaran Amasya'da veyahud Merzifon'da 811 senesi hududunda (1407'de) tevellid etmiştir,*" demekle yetiniyor. Bu durumda, babası Çelebi Mehmed'in öldüğü 1421'de 13-14 yaşlarında ve bekârdı. Ağabeyi II. Murad, 1425'e doğru Candaroğullarından İsfendiyar Bey oğlu İbrahim Bey'in (Beyliği: 1439-1443) kızı Hatice Halime Hatun'la evlenirken aralarında Selçuk Hatun'un da bulunduğu bekâr yedi kız kardeşini de gelin etmişti. Bu evlilikleri Âşıkpaşazâde özetle şöyle anlatıyor: "*Sual: Sultan Murad ol iki küçük er karındaşlarını ve ol kızları neyledi? Cevab: Kızların üçünü Karamanoğlu'na verdi: Birini İbrahim'e ve birini* İsa'ya ve birini Alâeddin'e ve ikisini dahi İsfendiyar oğlanlarına verdi. Birini İbrahim'e ve *birini Kasıma. Ve birini Anadolu Beğlerbeğisi Karaca Beğe ki, ol Varna uğraşında şehid oldu. Ve birini dahi İbrahim Paşa (Çandarlı) oğluna verdi ki ol kız Mekke'de öldü.*"

Bir makalesinde gelin edilen kızların adlarını tespite çalışan İ.H. Uzunçarşılı'ya göre, Hafsa Hatun, vezir Çandarlızâde İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmud Çelebi'ye; adı ya da lakabı "Sultan" olan, İsfendiyar Bey'in oğlu Çankırı sancakbeyi Kasım Bey'e; Selçuk Hatun da İsfendiyar Bey'in diğer oğlu İbrahim Bey'e verilmişti. Böylece II. Murad, kızını aldığı İbrahim Bey'e kendi kız kardeşi Selçuk Hatun'u vererek onunla damat-kayınpeder/kayınbirader-enişte hısımlığı kurmuştu. Oysa Ahmed Tevhid Bey, Selçuk Hatun'un, Anadolu Beylerbeyi Karaca Bey'le evlendirildiğini yazmaktadır. II. Murad'ın, kız kardeşlerinden üçünü Karamanzâdelerle evlendirmesi de bu sıralarda olup Bursa'da, Kastamonu'da, Lârende'de düğünler düzenlenmişti.

Selçuk Hatun'la ilgili asıl sorun, Karaca Bey (Paşa) ile mi, İsfendiyaroğlu İbrahim Bey'le mi evlendiğidir. "*Bu akd-i pürsürûrda* (bu mutlu düğün sırasında) *kendünün üç hemşiresini çıkardı* (gelin etti). *Zira, biri İsfendiyar oğlu Kasım Bey'e ve biri Anadolu Beğlerbeğisi Karaca Paşa'ya ve biri İbrahim Paşa oğlu Mahmud Çelebi'ye namzed olmuşdu,*" diyen Behiştî, II. Murad'ın, evlenen kız kardeşlerinin adlarını vermiyor. Saadeddin Efendi de *Tâcü't-Tevarih*'te Çelebi Mehmed'in kızlarından birinin Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa'ya verildiğini yazıyor. "Selçuk" adının geçmediği bu iki kaynağa göndermede bulunulan *Sicill-i Osmânî*'de ve Ahmed Tevhid'in makalesinde, Selçuk Hatun'un ilk kocası Karaca Bey gösterilmiştir. İ. Uzunçarşılı ise, *Belleten*'deki "Çelebi Sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun kiminle evlendi?" makalesinde, Karaca Paşa'yla evlenenin Ayşe veya Hatice Hatun olduğunu, Selçuk Hatun'un İbrahim Bey'le evlendiğini ileri sürer. Alderson, bu belirsizliği ilginç bir öneriyle aşmaya çalışarak Çelebi Mehmed Ailesi tablosunda, her ikisi de 1485'te ölen, biri "Karaca Çelebi"yle, diğeri Candaroğullarından İbrahim (II.) Bey'le evli iki Selçuk Hatun(!) göstermiştir.

Uzunçarşılı, *Belleten*'deki makalesinin dipnotunda, Behiştî'nin açıklamasına değinip, "*H. 828'de (M 1425) tarihinde daha beylerbeyi olmayan Karaca Bey'e verilmişse bu doğrudur,*" dedikten sonra, Selçuk Hatun'un eşinin Karaca Paşa olmadığını iki belgeye dayandırmaktadır: Kastamonu'daki bir türbenin kitabesi ve

Selçuk Hatun'un vakfiyesi. "*Ahmed Tevhid Bey üstadımız mehaz göstermeden Selçuk Hatun'un Anadolu Beğlerbeğisi Karaca Paşa ile evlendiğini yazarak her nasılsa yanılmış ve merhumun bu mütaleası bir kısım tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. Halbuki bugün elimizde bulunan muhtelif ve müteaddid vesikalar bunun yanlışlığını göstermiştir. Çelebi Mehmed'in henüz Amasya'da bulunduğu ve tekmil Osmanlı memleketleri idaresine sahip bulunmadığı sırada Selçuk Hatun'un Amasya'da doğmuş olduğu anlaşılıyor,*" diyor. Ayrıca İsfendiyar Bey'in 1439'da vefatı üzerine yerine oğlu –Selçuk Hatun'un eşi– İbrahim'in (1439-1443); onun da ölümünden sonra bunun büyük oğlu İsmail Bey'in geçtiğini, Selçuk Hatun'un da Bursa'ya döndüğünü yazıyor. Bu açıklamadan, İsmail Bey'in, (II.) İbrahim Bey'in önceki evliliğinden oğlu olduğu; dolayısıyla Selçuk Hatun'un, dul ya da başka eşleri bulunan bir beyle evlendirildiği sonucu çıkmaktadır.

"*Selçuk Hatun'un İbrahim Bey'den Yusuf, İshak Bâli adlarında iki oğlu, Hafsa ve Hatice isimlerinde iki kızı biliniyor. Bunlardan Emir Yusuf Çelebi ile Hafsa Hatun, Kastamonu'da Kırkçeşme mahallesinde Serçeoğlu camii civarında bir türbede medfundurlar. Türbe H. 840 (M 1436)'da Selçuk Hatun tarafından yaptırılmış olup kitabesinde Selçuk Hatun, hükümdar ailesinden olduğu için Sultan Hatun unvanıyla zikredilmektedir,*" diyen Uzunçarşılı'nın makalesindeki üç satırlık Arapça kitabede, halkın Hatun Sultan Türbesi dediği bu gömütü, Hicri 840'ta (M 1436), "*Bayezid oğlu Sultan (Çelebi) Mehmed'in kızı İsmetü'd-dünyâ ve'd-din Sultan Hatun*"un yaptırdığı açıksa da, "Sultan Hatun Selçuk Hatundur," Uzunçarşılı'nın yorumudur. İbrahim Bey'in türbede gömülü çocuklarından Emir Yusuf (ö. 1441) ile Hafsa Hatun'un (ö. 1442) annelerinin Selçuk Hatun olduğu ise Hicri 840 (1483) tarihli vakfiyeyle kanıtlanmıştır. Yine, Selçuk Hatun'la İbrahim Bey'in çocuklarından Hatice Hatun'un "evahır Şaban 906" (Mart 1501) tarihli vakfiyesinde ve Hicri 908 (M 1502) tarihli kabir taşında da baba adı İsfendiyar Bey oğlu İbrahim Bey yazıldığına göre, Selçuk Hatun-İbrahim Bey evliliğinde duraksama yoktur.

Selçuk Hatun'un, Karaca Paşa'yla evlendiğini yazanlardan Ahmed Tevhid Bey, Karaca Paşa'nın, bu addaki çağdaş kişiler-

den hangisi olabileceğini irdelerken Gelibolu'da gömülü Karaca Bey'i (ö. 1411); Varna Muharebesinde (1444) şehit olan Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa'yı; 1456'da Belgrat'ta şehit olan Karaca Paşa'yı sıralamakta. Bunlardan, Selçuk Hatun'un eşi olan Karaca Paşa'nın, Anadolu Beylerbeyi (1439-1444) iken Selçuk Hatun'un da Kütahya'daki paşa sarayında oturduğunu; kocası Varna'da şehit olunca 37 yaşında dul kaldığını; çocuklarıyla Bursa sarayına döndüğünü yazmaktadır.

Osmanoğullarının harem yaşamı, padişahların kadınları ve kızları üzerine çalışmalarında arşiv belgelerini kullanan Çağatay Uluçay da *Harem'den Mektuplar*'da, Selçuk Hatun'un Karaca Paşa'yla evliliklerini yazarak, "*Kardeşi II. Murad'ın İsfendiyaroğlunun kızıyle evlendiği sene (1425) o da Karaca Paşa'ya verilmişti. Bu mes'ut birleşmeden Hatice Hanım Sultan doğmuştu. Selçuk Sultan, kocası Karaca Paşa ile yirmi sene şen bir hayat yaşadı. Karaca Paşa 1444'te, Varna savaşında şehit düşünce dul kaldı. Bursa'ya yerleşerek ömrünün son yıllarını hayırlar yaparak, ibadet ederek geçirdi. Fatih Sultan Mehmed, çok sevdiği halasına birçok köy ve çiftlikler temlik etti. Selçuk Sultan, kendisine bağlanan tahsisat ve yapılan temlikler sayesinde rahat bir hayat sürmüştür,*" diyor. Oysa *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, "*Halil Edhem Bey, Selçuk Sultan'ın Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa ile evlendiğini yazmış ise de son araştırmalar bunları yalanlamıştır,*" dedikten sonra, II. Murad'ın, kız kardeşi Selçuk Hatun'u, Candaroğullarından, kızı Hatice Halime ile evlendiği –kayınpederi– İbrahim Bey'e verdiğini belirtmektedir.

Bütün bu açıklamalardan şu sonuçlara varılabiliyor: Selçuk Hatun, 1425-1443 arasında (18 yıl) İbrahim Bey'le evliydi ve Kastamonu Sarayında oturdu. Ölen çocukları için türbe yaptırdı. İbrahim Bey 1443'te ölünce Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa'yla evlendi; bir yıl sonra o da şehit olunca hayattaki çocuklarıyla Bursa'ya döndü. Yaşamının 1441-1485 arasındaki evresinde, Osmanlı ümerasından Mahmud Bey'le evlendiğine ilişkin söylence bir yanılgı eseri olup Çandarlı İbrahim Paşa oğlu Mahmud Çelebi'yle evlenen, Selçuk Hatun değil, kardeşi Hafsa Hatundur.

Osmanlı hanedanının diğer bireylerine göre çok uzun bir

yaşam sürerek "soy büyüğü" onurunu kazanan, yeğeni Fatih'in (1451-1481) döneminde "Bânûyü'l-'azâm," "Hala Sultan" "Hala Hatun;" II. Bayezid'in (1481-1512) ilk yıllarında da "Ulu Hala" denen Selçuk Hatun'un tarihsel misyonu 1481'dedir. Bu görevi, birinin yazgısı yaşamak ve saltanat sürmek, ötekininki esaret ve ölmek olan iki kardeşi uzlaştırma denemesidir. Ne var ki, 1481'de Fatih'in ölümünün ardından oğulları II. Bayezid'le Şehzâde Cem Sultan arasındaki saltanat mücadelesini, "ulu halalık"ın sevecenliği ve saygınlığıyla uzlaşıya bağlamak hem olanaksız hem tehlikeliydi. Buna karşılık, soy büyüğü ve "ulu" kimliğiyle giriştiği, erkeksi siyasal hesaplara aykırı çözüm arayışı, umduğu sonu vermedi. Mamafih, kendisine bir kazanım sağladı: Elçi hala misyonla adını tarihe yazdırdı.

Selçuk Hatun'u tarih sahnesine çıkartan Bayezid-Cem mücadelesi uzun bir öykü olup özeti şudur: Ağabeyi II. Bayezid'in padişahlığını onaylamayarak ayaklanan Cem, valilik yaptığı Karaman'dan ayrılıp Bursa'ya gelmiş; burada padişahlığını duyurmuş; adına hutbe okutup sikke kestirmişti. Selçuk Hatunsa, Cem'in tahta oturduğu Bursa Sarayının sahibi konumunda; padişah torunu, padişah kızı, padişah kardeşi, padişahların halası, hayırseverliği ve yaşı gereği de bütün Bursa'nın "sitti melike"si (kadınefendisi) idi. Yeğeni Fatih'in küçük oğlu Cem Sultan'ın, asker toplaması, halktan vergiler alması üzerine bu akıllı, bilgili, cesur şehzâdenin savaşı göze alacak derecede taht tutkunu olduğunu gördü. Gönlünde, bu yeğenini Bayezid'in saltanatına ortak etme arzusu uyanıverdi. Cem'in 31 Mayıs 1481'de başlayan Bursa'daki 22 günlük aldatıcı padişahlığında gelip gidenlerle görüştü; Cem yanlısı kadınların girişimlerinde önsafı tuttu.

Onun bu girişimlerini kanıtlayan bir mektup, Topkapı Sarayı Arşivinde olup İ. Hikmet Ertaylan'ın, *Sultan Cem*'inde yayımlanmıştır.* Fenarîzâde'nin II. Bayezid'e yazdığı bu uzun mektupta olup bitenler hikâye edilirken aynen şöyle deniliyor: "*Ol vakit ki Cem Çelebi Bursaya gelmiş mecmu'ı havatîn* (bütün ha-

* Kitabın yeni baskısı 2015 yılında Alfa Yayınları tarafından gerçekleşmiştir –ed.n.

tunlar) *şimdiki hâle dirilen olsun, gayrı olsun Selçuk Hatun halanız evine varub kimi şeker börek, kimi dürlü dürlü teberrükâtdan iledüb ahd ü peymân ederlermiş!*" Ne kadar ilginç! Bursa'ya girip sultanlığını ilan eden Cem'in en büyük destekçisi, yaşı 75'e ulaşan Selçuk Hatun; konağı veya sarayı da Cem yanlılarının merkeziymiş. Bursa ileri gelenlerinin eşleri, kızları, tepsilere şekerbörekleri döşeyip değerli hediyeler alıp Selçuk Hatun'un katına çıkarak Cem Sultan'a bağlılık yemini etmişler.

Başını Selçuk Hatun'un çektiği, ne o zamana kadar ne de daha sonraları Osmanlı tarihinde bir benzerine rastlanmayan bu "hatunlar lobisi," kadınlığın tarihi açısından önemlidir. Aynı mektuptan, önderliğini Fenarizâde Ahmed Bey'in hatununun yaptığı bir kadınlar grubunun da "Cem Sultan muhalifi-Bayezid yanlısı" lobi oluşturdukları; Fenarizâde'nin hatununa Selçuk Hatun'un evinde hayli baskıda bulunulduğu da öğrenilmektedir: "*Evde cariyenize ne kadar ilhah etmişler. Cevab vermiş ki benim ehlim* (Fenarîzâde) *Hindistan'da durur. Hayatı memâtı ma'lum değil. Bu böyle iken bana ne beğ ne paşa kaygısı? Deyü mukayed olmaz imiş.*" Bu konuda Ertaylan şu yorumu yapmaktadır: "*Görülüyor ki Cem taraftarı olan hatunlar, Fenarîzâde'nin karısını da Cem tarafına kazanmak teşebbüsünde bulunmuşlardı. Belki de bu, Hala Selçuk Hatun'un bir kurnazlığıydı, lâkin Fenarîzâde'nin karısı bu tuzaklara düşecek sade-dillerden değilmiş. Kocasının Bayezid'e bağlılığını bilen bu kadın kaçamaklı cevaplarla hem vakit kazanmış, hem de böyle tehlikeli bir oyuna girmekten kendini korumuş.*"

Söz konusu mektupta başka haberler de var. Örneğin Selçuk Hatun lobisine karşıt gruptan, Hasan Çelebi ile Fenarîzâde'nin hatunları çare olur umuduyla etkili dualar okumayı denemişler: "*Yine evdeki cariyenüz eydür: Bir gün Hasan Çelebi hatunusiyle bana eydür, bir dua elüme girdi. Gelin üç gece uykuyu haram edin. Ben bu duayı okudukça siz âmin deyin, baştaki sultanım* (Bayezid) *içün ki mukarrer padişah ola deyü cariyeniz yemin billah edüb eydür: Üçüncü gece nısfü'l-leylde benimle cemaatine eydür: Maksud hâsıl oldu. Şimden gerü rahat olun der.*" Bu satırların, Bayezid'e yaranmak için yazılmış safça bir faaliyeti anlattığı yadsınamaz. Demek ki, Cem'in Bursa'daki 22 günlük saltanatı, kadınları iki

cepheye ayıracak derecede hareketli geçmiş. Umutsuzluğa düşüldüğünde ise gece uykuları terk edilip dualara sığınılmış; o zamanın âdetlerince istiharelere yatılmış; vefk, istihraç yöntemlerine başvurulmuş; erenlerin kapıları çalınmış. Bunları o günün koşullarında doğal karşılamak gerekiyor.

Diğer yandan, Mehmed Mazhar Fevzi'nin, *Haber-i Sahih*'de yazdığına göre, Bursa'daki gelişmeleri kaygıyla izleyen II. Bayezid Üsküdar'a geçerek Bursa'ya yürümek üzere hazırlıklar başlayınca bunu haber alan Cem Sultan korkuya düşer. Kardeşlik duygularını tahrik ederek ağabeyiyle anlaşma çareleri arar. Bu zor oyununu Ulu Hala Selçuk Hatun başarabileceğinden Bursa ulemasından bir heyetle Selçuk Hatun'u İstanbul'a göndermeyi kararlaştırır. Hala Sultan Cem'i kırmayarak genç şehzâdeyi baba mirasından yoksun bırakmak istemez. Cem Sultan'ın, elçi-arabulucu heyetini yola çıkartmaktan bir amacı da Karaman'dan gönüllüler getirtmek için zaman kazanmaktı. Zaten ok yaydan çıktığına, askeri başarı da olanaksız göründüğüne göre anlaşma dışında bir çözüm yoktu. Doğal ki, Cem'in açmazını Bayezid de biliyordu. Bu incelikleri bilmeyen ve çözümü kolayca başaracaklarını sananlarsa Selçuk Hatun'la maiyetindeki Molla Ayas (İlyas) ile tarihçi Şükrullah'ın oğlu Ahmed Çelebi idi. Bayezid'in yanında kalıp, olup bitenlerden sözde Cem'i haberdar edecek –casusluk yapacak– bir de papaz vardı: Kızı güzel Iren'e Cem'in gönül verdiği Dimitrios Sofyan!

İbn Kemâl bu ilginç elçilik-arabuluculuk girişimini, *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da, "*Selçuk Hatun dergâh-ı gerdûn-iştibâha mülâkat itdüğini, cenab-ı kâm-yâbla musâlaha bâbında kelimât itdüğini beyân eyler*" başlığı altında ve "*İki birader turuşub, iki leşker uruşub, biri birine girişüb kırışmak mukarrer olıcak bâd-ı fitne esüb derya-yı şûr ü şerr taşub Bursa ile İstanbul arâsı emvâc-ı âsûbla tolıcak Selçuk Hatun mesâil-i istislâha* (barış girişimlerine) *tertib virmek-içün Bursa'dan geldi irdi,*" dedikten sonra *Hala Sultan*'ın araya girişini, padişahla buluşmasını; ona "*Karındaşını atası mülkinden mahrûm etme*" deyişini, "*Bursadan anaru nihayet-i vilâyet-i Yûnâna* (Konya-Karaman) *varınca Cem Sultan'a alıvermek içün*" çabasını, iki padişah olurlarsa onca asker ve leşkerle âdeta iki başlı ejder gibi ülkelere daha güçlü yürüyeceklerini; lakin "*noksan-ı idrâkinden*"

(kadınsı aklının eksikliğinden) "*Bir künâmda iki şîr, bir niyâmda iki şemşîr*" (bir aslan yatağında iki aslan, bir kında iki kılıç) olamayacağını anlayamadığını; İstanbul'da bir araya gelip görüş alışverişinde bulunan vezirlerin oybirliğiyle, "*Bir kişver içinde iki şehriyâr ve bir leşker arasında iki serdar olamaz!*" demeleri üzerine Hala Sultan'ın çabasının boşa gittiğini anlatır.

Ulu Halanın götürdüğü öneri görece hakça ve basitti, ama memleketin ikiye bölünmesi demekti. Fetret Devrinde babasıyla amcalarının savaşımlarını görmüş yaşlı hala, kardeş kavgalarının acıklı sonunu biliyordu. Bu nedenle II. Bayezid'le görüşmesinde, iki birader arasında, gelip geçici dünya sultanlığı için kan dökülmemesini; ülke topraklarının kardeşçe taksim edilip "*akd-ı müsalemete*" (barış imzalamaya) ve "*hakk-ı uhuvvete*" (kardeşlik hukukuna) uyulması konusunda, "*mâderâne*" (anacasına) şefaat dilemişti.

Sonuç ne olursa olsun, bu girişim altı yüzyıllık Osmanlı tarihinin son derece önemli bir olayıdır. O tarihlerde, başkanlığını bir kadının yaptığı benzeri bir girişim yoktur ve dönemin bütün tarihlerde yer almıştır. Behiştî, *Tarih-i Sultan Cem*'de, "*Cem Sultan, Sultan Murad'ın (II.) hemşiresi Selçuk Hatun'u Ayas ile beraber Bayezid'e gönderdi. Tasnif-i memleket ve teshim-i saltanat etmelerini* (ülkeyi bölüşüp saltanayı paylaşmamalarını) *aralarında mu'adat değil musâfat* (düşmanlık yerine dostluk) *olmasını istedi*," diyor. Saadeddin, *Tâcü't-Tevarih*'te, "*Selçuk Hatun padişahın elini öptükten sonra: — Padişahım, can beraber birader kanı dökmeğe âheng ve ehl-i islâm arasında ikâd-ı nâire-i ceng etmeyesin* (savaş çıkmasına sebep olma). *Rumeli memâlikiyle iktifa buyurub Anadolu vilâyetinin eyâletini ana erzani buyurunuz* (ona bırakınız) *ve min-ba'd râh-ı hılâfa gitmez* (bir daha aykırı yol tutmaz) *dedi ise de Sultan Bayezid Bayezid Hân-ı sânî, edille-i katıa' ile* (kesin kanıtlarla) *taksim-i memalikin mazarratını* (ülkeyi bölüşmenin sakıncalarını) *isbat ile lâ erhame beyne'l-mülûk!* (Sultanlar arasında kardeşlik yoktur) *cevabını verip diğer elçilerle beraber Selçuk Hatun Sultan'ı müreffehen ve mu'azzezen* (ağırlayıp ululayarak) *Burusa'ya gönderdi.*"

Ressam-karikatürist Ratip Tahir Burak'ın, tarihin anlattıklarına uyarak 1951'de hazırladığı resimli *Cem Sultan* tefrikasında,

Selçuk Hatun heyetinin Mudanya İskelesinden gemiyle İstanbul'a gidişi, II. Bayezid tarafından karşılanışı ve görüşmeleri de betimlenerek anlatılmıştır. Bu tefrikada Bayezid'le Selçuk Hatun'un konuşmaları şöyledir: "*Söze Bayazıt başladı. — Ne dersin şu Cem'in yaptıklarına? İhtiyar kadının cevabı: — Cem senin lütuf ve mürüvvetini bekler. Ömür ve âfiyetine dua eder! Demek oldu. — Boş sözleri bırak hala!.. Cem bana silah çekti. Bursa'da hutbe okuttu. Sikke darbeyledi. Elbette cezasını görecektir! — O senin kardeşindir, küçüğündür. Affetmek senin şanındandır. Ölüm hak miras helâl! Baba mirasından hakkını elbet bağışlarsın. Babanın mülkü ikinize de yeter. Bırak, Anadolu vilayetleri onun olsun. Rumeli'nde sen şan ve şerefinle saltanat sür. Bayazıt'ın cevabı çok kısa oldu: — Lâ erhame beynelmülûk!..*"

Bursa'ya eli boş dönen Selçuk Hatun'u bekleyen, hastalık ve ölümdü. Cem macerasının da Akdeniz diyarlarına taşındığı o evrede, bu şehzâde için saltanat ümidinin kalmadığına, tahtın sahibinin II. Bayezid olduğuna kanaat getiren Hala Sultan'ın, hem bağlılılığını bildirmek hem Kastamonu'daki mülk arazileri için berat-ı şerif almak amacıyla padişaha bir mektup kaleme aldığı saptanıyor. Topkapı Sarayı Arşivindeki bu mektup, "*Benüm Padişahım, azizüm, oğlum!*" diye başlıyor. Dua ve dilekten sonra şöyle devam ediyor:

"*Bu zâifenün arz-ı hâl etdüği budur ki benüm beğüm ve benüm padişahum, bundan esbak Kastamon'de olanca mülk köyceğizlerüm bâbında ki biri öz-ineklük verilüb ve birini bey'-i şer'î ile satu almış idüm. İmdi benüm beğüm ve benüm dayınacağım ve arkam siz ve sizden gayrı kimüm vardır? Sizden istemeyüb ya kimden isteyeyin? Evvel âhir yedüğümüz dahi senün sadakandur. Benüm bu mülk köyceğizlerümi bana ihsan edesiz. Oğlancuğum da siz, beğüm de siz, atam da siz, devletüm de siz. Evvel âhir hayır duâcınuz(ım) Şimdiki halde benüm beğim, eyyâm-ı saadet-bahşında cem'-i âleme murad-bahş olub ihsânın yetişi-yörürken hâşâ ki ben zâ'ife duâcına yetişmeye. Benüm beğim, benim değildür, kendi hayrun kendi ihsanındur. Ne diyeyin? Bâkî fermân senindür. Hak subhanehu ve tealâ zıll-ı vücûd-ı şerifinüzi üzerimizden eksük etmesün, âmin. Yâ Rabbelâlemin. Ve'dduâ kemâ-sebak. El muştak halan zâ'ife Selçuk Hatun.*"

Bursa Sarayı Türkçesinin de özgün bir belgesi olan bu tarihsiz mektubun 1482'de yazıldığı tahmin edilebilir.

Yaşamının son yıllarını yatakta geçirdiği sanılan Selçuk Hatun'un, gerek yukarıdaki mektubunun, gerekse tedavisi için II. Bayezid'den hekim istemek üzere yazdığı mektupların, Osmanoğulları tarihi için özel değeri vardır ve hanedan kadınlarının eşlerine, kardeşlerine, oğullarına yazdıkları mektupların ilk örnekleridir. Çağatay Uluçay'ın, *Harem'den Mektuplar*'da yayımladığı bu belgelerden, padişahın, ulu halasının ricâlarını yerine getirerek hekimler gönderdiği anlaşılmaktadır. Tabib Yakut'un tedavisinden memnun kalan Hala Sultan, "*Ciğer-kûşem Sultanım hazretleri*" diye hitap ettiği II. Bayezid'e, saltanatının sonsuz olmasını diledikten sonra şöyle yazmış: "*Amma sultanım. Ma'lum oluna ki şimdiki hâlde yine zahmimiz depreşüb bir az mizacımız sa'f olduğu ecilden taşra çıkub Çölmek köyünde devlet sarayında mütemekkinüz. İmdi, benim ciğer-kûşem devletlü sultanumdan temenni ve isti'da budur ki tabib hoca Yâkut devlet eşiğine yüz sürmeye vâsıl olıcak lûtf ü ihsan edüb gönderesiz. Ola ki bu derdimize devâ ola. Bâkî bu bâbda lûtfetmiş olasız.*" Bu pusuladan, eskiden beri çektiği rahatsızlığının depreştiği; Tabib Yakut'un tedavisi sonucu nisbeten iyileştiği; Bursa dışında Çömlek köyündeki yazlık saraya gittiği, orada iken Tabib Yakut'un bir sefer daha gelip tedavisiyle ilgilenmesini istediği anlaşılmaktadır.

"*El-fakire Selçuk karavaşı*" diye imzaladığı bir başka mektubunda artan hastalığını tabibin tedavi ettiğini yazmış. "*Zâife cariyeniz Selçuk*" imzalı son mektubunda ise dönemin ünlü tabibi şeyh Sinanüddin Yusuf'un kendisini yatakta bulduğunu, gereken ilaçları hazırladığını, tedavisi sayesinde günden güne iyileşip cemaziyelevvel ayında ayağa kalktığını yazmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, Selçuk Hatun'un ölümünden iki yıl önce Bursa'da tesis ettiği vakfa ait Arapça "*Selçuk Hatun binti Çelebi Sultan Mehmed Vakfiyesi*"nin bir sureti mevcuttur. Sağlığına kavuştuğunu belirttiği mektubundaki "cemaziyelevvel" ayı, Hicri 888 (M 1483) tarihli bu vakfiyede de kaydedildiğine göre, sağlığına kavuşunca Haziran 1483'te vakfiyesini tescil ettirdiği anlaşılıyor. Ağabeyi II. Murad'ın, yeğeni Fatih'in,

torun-yeğeni II. Bayezid'in temlik ettikleri, Manyas, Karacabey, Kite ve Soğanlık'taki çiftlik, köy ve arazileri, Bursa'daki bağ bahçe, ev ve dükkânları vakfeden Selçuk Hatun, vakfiyesine bunların gelirleriyle Kastamonu, Bursa ve Edirne'de yaptırdığı, türbe, cami, tabhane ve köprünün onarımlarının yapılması, görevlilerin gündeliklerinin ödenmesi, annesi Kumru Hatun'la ölen çocukları Emir Yusuf, Hafsa, İshak Bâli için Kuran okunması koşullarını yazdırmış.

İki yıl sonra 15 Şevval 890 (25 Ekim 1485) Pazartesi günü seksenine yaklaşmışken ölen Selçuk Sultan, Bursa halkının katıldığı cenaze namazından sonra Yeşil Türbede babası Çelebi Mehmed'in kabrinin ayak ucuna defnedilmiştir. Kabir sandukası ustuka tekniğiyle alçıdandır. E.H. Ayverdi, "*Yazı ve tezyinat alçılı bir sıvanın oyulmasıyla meydana getirilmiş olup müstesna bir güzellik ve bilhassa hususiyet taşır. Harç üzerine bu kadar güzel yazı pek görülmüş şey değildir,*" diyor. Bu bezeme üzerinde, yanlarda "Besmele," Kuran-ı Kerim'den Kasas Suresinin 88. âyeti, Ayete'l-Kürsi ve kabir duası yazılıdır. Sandukanın baş tarafındaki yazıt Arapçadır. Türkçesi "*Gazi Yıldırım Bayezid'in oğlu büyük sultan ve ulu hakan Sultan Mehmed'in kızı, merhume hayırsever Ulu Bânû Selçük Hatun*"dur. Ayak ucunda da Arapça ölüm tarihi yazılıdır: "*Tanrı bağışlasın ve kabrine nurlar insin. Tarih 15 Şevval 890 Pazartesi.*"

Selçuk Hatun'un yaptırdığı eserlerden saptanabilenler: Kastamonu'da Kırkçeşme Mahallesinde Hicri 840 (M 1436) tarihli türbe. Burada kendi çocuklarından başka, kimi Candaroğulları bireyleri gömülüdür. Bursa'da İrgandı (Hacı Seyfeddin) Köprüsü yakınındaki Hicri 854 (Ekim 1450) tarihli cami ve tabhane imareti. Selçuk Hatun Camii kemerli kapısı, mihrabı, kubbesi, çokgen kaideli minaresi ile klasik Bursa mimarisinin tipik yapılarındandır. Duvarlarının iç yüzeyleri, taş kaplamalar ve lacivert çinilerle bezelidir. Üç satırlık Arapça kapı kitabesi, "*Bu mescid-i şerifi Bayezid Gazi Hanın oğlu, –Tanrı memleketini,devletini, yüceliğini sonsuz kılsın– sultan oğlu sultan Mehmed'in kızı Selçuk Hatun Hicri 854 yılı aylarından Ramazan ayında* (Ekim 1450) *yaptırdı,*" anlamındadır.

Bursa'ya bir saat uzaklıkta, Karacabey yolunda Nilüfer Çayı üzerindeki Hicri 870 (M 1465) tarihli Mihraplı Köprü de Selçuk Hatun'un hayratıdır. 20. yüzyılda yıkılan köprüyü, Fr. Taeschner, Ekrem Hakkı Ayverdi, Sedat Çetintaş ve Cevdet Çulpan incelemiştir. C. Çulpan, Allom'un gravür betiminin, Selçuk Hatun köprüsüne değil, onun bir benzeri olan altı gözlü Abdal Çelebi köprüsüne ait olduğunu açıklamaktadır. Harap birkaç gözü Nilüfer çayının batı yakasında görülebilen köprünün iki taş kitabesi Bursa Müzesindedir. Bu yazıtları, Taeschner, Ahmed Tevhid duraksamalarla okumuşlardır. Bursa şairlerinden Cemalî'nin, köprü köşkündeki, –yazım sorunları olan– manzumesi şudur:

"Fi tarih-i hâze'l-hayrü'l-mübârek / İn'âm allahü sâhibetehâ ve bârek
Hayr-i hatun-ı za'ife Selçük nâm / Binti sultan ya'ni-kim sultan
Müstakim olmağa Sırat üzre / Ermeğe rûha rühla reyhân
Kıldı bu köprüyi binâ bunda / Hoş geçe tâ ki âdem ü hayvan
Zi-saadet ânun ki âlemde / Âdeti ola hayrile ihsân
Sıhhat ol ne câydır Cemâlî-kim / Kıldı derdmende çün dermân
Yetmişdi dahi sekiz yüz hem / Ki oldu tarihi vazı'nın ey cân
Fer bulub bend-i kesb-i Nilüfer / Gûyâ çeşmeler ki oldu revân
Kim-sanasın ki doğdu kavs-ı kuzâh / Yoğ-iken her-giz ebr ile barân

İkinci kitabe, köprünün iki büyük gözünün arasındaymış. Bu mermer levhadaki 5 satırlık Arapça yazıtın Türkçesi: "*Bu kutsal köprünün yapılmasını melikeler melikesi, hatunların sultanı ve yücesi, merhum Osman Han oğlu Orhan Han oğlu Murad Han oğlu Bayezid Han oğlu Sultan Mehmed Hanın kızı Selçuk Hatun yaptırdı. İffeti, temizliği sürekli olsun. Yıl 870 (1466).*"

Yazıtta Selçuk Hatun'un, Osman Bey'e değin ataları anılmıştır.

Edirne tapu defterlerindeki, "*Mahalle-i Selçuk Hatun maa odahâyı hatunü'l-mezkûre*" kaydı, Selçuk Hatun'un, Edirne'de Yıldırım civarında, Yeni Tophane semtindeki adıyla anılan mahallede cami ve vakıf odalar yaptırdığı; Edirne tarihi yazarları Badî Efendi, Dr. Rifat Osman ve M.T. Gökbilgin'in eserlerinden öğrenilmekte-

dir. Hicri 855 (1451) tarihli bu yapılar, 1877 Harbinde yıkılmış; Selçukhatun Mahallesi de Edirne topoğrafyasından silinmiştir.

Selçuk Hatun vakfının ilk mütevellisi, kızı Hatice Hatun (ö. 1502), II. Bayezid'in lâlası Koca Mehmed Paşa oğlu Mahmud Çelebi'yle evlenmiş; hayırlarıyla tanınan bu kızının, Osmanlı arşivlerinde, Hundî, Şahzâde ve Fâtıma Hatun adlı kızları, oğlu Süleyman Bey'le ilgili belgeler vardır.

HAFSA HATUN [ö. 1443'ten sonra] Hafise, Hâce Hatun, hatta Hatice de denmiştir. Alderson, "Hâce"yi, Çelebi Mehmed'in başka bir kızı tanıtmışsa da Hafsa-Hâce'nin eşi, Çandarlı ailesinden İbrahim Paşa'nın oğlu, Halil Paşa'nın kardeşi Mahmud Çelebi'dir. Hafsa Hatun, hacca gittiği için Hâce Hafsa Hatun diye ünlenmiştir. II. Murad'ın kız kardeşlerini gelin ettiği 1420'lerde, Mahmud Çelebi'yle evlenen Hafsa'nın bu evlilikten, İsfahan Şah adlı kızı ile dört oğlu Ali, Hasan, Hüseyin, Mustafa çelebiler doğmuş. Hafsa Hatun'un, eşi Mahmud Çelebi'nin ölümünden sonra gittiği Mekke'de öldüğünü Knolles yazıyor. Şu halde, Bursa'da babası Çelebi Mehmed'in Yeşil Türbesindeki sandukası bir simgedir. *Ruhi Tarihi*'nde, kocası Bolu Sancakbeyi Çandarlı İbrahimpaşazâde Mahmud Çelebi'nin, 1432'de İzladı-Niş arasındaki derbentte pusuya düşürülüp Belgrat'a götürüldüğü; Sultan II. Murad Edirne'ye dönünce, "*Mahmud Çelebi'nin avreti olan kız karındaşının gelüb matem suretiyle elini öpüp ziyade tazarru' etdiği* (yalvardığı), *Sultan Murad dahi ana merhamet edüp despota elçi gönderüp aralıkta musalaha* (barış) *edüp Semendre'yi gerü kâfire verüp Mahmud Çelebi*"yi kurtardığı yazılıdır.

Ağabeyi II. Murad'ın temlik ettiği köyleri, "*evail-i Ramazan 847*"de (Aralık sonu 1443) Bursa'da yaptırdığı, sonraları Bedreddin Mescidi adını alan camiye vakfetmesi, o sırada hayatta olduğunu göstermektedir. Caminin Arapça kitabesini A. Tevhid yayımlamıştır. Türkçesi şudur: "*Bu mescidi, Sultan Mehmed'in kızı Hafsa Hatun, Bayezid Kağan oğlu Mehmed oğlu, (kardeşi) Sultan Murad'ın (II.) saltanat günlerinde yaptırdı. Tanrı onun saltanatını ve devletini sonsuz kılsın.* (Cami) *847 yılı Muharrem başında* (1 Mayıs 1443) *ibadete açıldı.*"

Manisa'daki Sultaniye Medresesini de Hafsa Hatun'un yaptırdığı sanılıyor.

AYŞE HATUN [ö. Edirne(?), 1468'den sonra] Alderson'un adını vermediği Çelebi Mehmed'in bu kızının, Karamanoğullarından (II.) Mehmed Bey'in oğullarından İsa Bey'le 1425'te evlendiği sanılıyor. Edirne'de, Ayşekadın Mahallesindeki Ayşekadın Camii ile Üsküp'te bir cami yaptırmıştır. Ayşekadın Camii, onarımlarla günümüze kadar korunmuştur. Yalın üslubuyla dikkati çeker. E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*'te, Örfi-i Edirnevî'nin yazma *Edirne Tarihçesi*'nde minaresinin ve hareminin yenilendiğinin yazılı olduğunu belirterek plan ve kesitiyle caminin tanımını yapmıştır. Arapça kapı kitabesinde, Şehinşah Bayezid Han oğlu Sultan Mehmed'in kızı Ayşe Hatun'un, Hicri 873'te (1468) yaptırdığı yazılıdır. Caminin karşısındaki Ekmekçi Ahmed Paşa Hanına da çoğunca Ayşekadın Kervansarayı denilir. Ayşe Hatun, hayırları için Hayrabolu, Üsküp ve Yarhisar'daki mülklerini vakfetmiştir. Ayşekadın Camii 1469'da yapıldığına göre, ölümü bu tarihten sonradır. Bursa'da Yeşil Türbeye gömülüdür.

Sultan Hatun [ö. 1444(?)] II. Murad'ın, 1420'lerdeki düğünlerde gelin ettiği kız kardeşlerinden, Candaroğullarından İsfendiyar Bey'in oğlu Çankırı Sancakbeyi Kasım Bey'in (ö. 1451) eşi. Alderson, 1424'te evlenip 1444'te öldüğünü; Kasım Bey'in bu kez II. Murad'ın bir kızıyla evlendiğini belirtir.

İncu Hatun Adının, Osmanlı arşivindeki il yazıcısı defterinde geçtiğini kaydeden Alderson, İncu'yu, Karamanoğlu Alâeddin Bey'in, Nefise Hatun'la evliliğinden oğlu, Karaman Beyi II. Mehmed'le evli göstermiştir. Mehmed Bey 1423'te ölmüştür.

İlaldı Hatun Çelebi Mehmed'in bu kızının, Konya'da bir dârül-huffaz (hafızlar okulu) yaptırdığını, İ. Hakkı Konyalı *Konya Tarihi*'nde yazmaktadır. Şu halde, bu da Karamanoğullarına gelin gitmişti. Alderson'un, adını vermeksizin, Karamanoğlu II. Mehmed Bey'in (ö. 1423) İncu Hatun'dan önceki eşinden oğlu İbra-

him Bey'le evli gösterdiği herhalde bu İlaldı Hatundu. Bu durumda, İncu ve İlaldı kız kardeşler, Karamanoğullarından baba-oğulla evlenmişlerdi. Ancak İbrahim Bey-İlaldı Hatun evliliği 1427'de olduğundan, baba II. Mehmed Bey o sırada ölmüş bulunuyordu.

— Hatun Çelebi Mehmed'in bu kızı da 1420'lerde Karamanoğlu II. Mehmed'in oğlu Ali'yle evlenmiş.

— Hatun Alderson, Çelebi Mehmed'in bu kızının da 1425'te Karamanoğlu II. Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey ile evlendiğini işaret etmiştir.

II. MURAD

Babası: Çelebi Mehmed — Annesi:(?)
Doğumu: 1404 — Ölümü: 3 Şubat 1451
Saltanatı: 25 Haziran 1421 — Ağustos 1444
2. kez: Ağustos 1446 — 3 Şubat 1451

Ozan, aydın, mütefekkir II. Murad'ın, 30 yıl süren saltanatı, Bursa'da, Edirne'de, seferlerde; arada iki yılı da "açıkta" geçmiş. Bursa ve Edirne saraylarındaki haremleri konusunda bilgiler kapalı. Buna karşılık, "Baykara meclisi" denen içkili söyleşi, şiir oturumlarına düşkünlüğü tarihlere geçmiş. Şairlerle bilginlerin, bir padişahın çevresinde toplanıp onunla "ayş ü işret" etmeleri, bilim, yazın ve düşün konularını tartışmaları; onun önerdiği kaynakları yazmaları, çevirmeleri; II. Murad'ın harem yaşamını ikinci planda tuttuğunu düşündürüyor.

Tarih-i Sâf'ta, "*Biri Las kralının kızı olmak üzere iki karısı vardı,*" dense de nikâhlı eşleri, Hatice Halime, Hümâ, Mara, Hundî/Ümmügülsüm, Yeni(?) hatunlar olarak saptanıyor. Sayıları 4 ila 6 olarak verilen kızlarından, Erhundî, Fâtıma, Hatice ve Şehzâde hatunların birer bey paşa eşi kimliğiyle harem dünyalarına çekilmeleri de padişah kızları için yeni bir durumdur. Hiçbirinin yaşamı konusunda yeterli bilgi yoktur. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed*

ve Zamanı adlı yapıtında, bu kızlardan birinin deli ve sadist ve bunun II. Mehmed'in öz kardeşi olasılığını, ilginç bir araştırma konusu diye yazmaktadır.

Koca Murad'ın Hatunları

HATİCE HALİME HATUN [d. Kastamonu, 1415'ten önce(?) – ö. Bursa, 1502(?)] Candaroğullarından, İsfendiyar Bey'in oğlu II. İbrahim Bey'in (1439-1443) kızı, II. Murad'ın hatunu. Annesini, Çelebi Mehmed kızı Selçuk Hatun gösteren kaynaklar doğru değildir. Çünkü bu durumda dayısıyla evlenmiş olur. Kimi kaynaklarda adı Alime'dir. İsfendiyar Bey'in kızı Halime; İbrahim Bey'in kızı Hatice'dir. Hatice Halime'ye Fatih Sultan Mehmed'in annesidir diyenler de yanılıyor.

II. Murad'ın Candaroğullarından bir kızla evlenişindeki siyasal amaç açıktır. İsfendiyar Bey'le oğlu Kasım Bey arasındaki uzlaşmazlıktan yararlanan II. Murad, saltanatının başında Çandarlı topraklarının bir kısmını ilhak etmiş; bu durum karşısında Sinop'a çekilen İsfendiyar Bey, 1423'te elçi gönderip mektuplar yazarak dostluğun bozulmamasını, oğlu İbrahim Bey'in kızını kendisine vererek baba-oğul olmak istediğini bildirmişti.

Hatice Halime Hatun'la II. Murad'ın evlenme tarihini Babinger 1421, İ.H. Danişmend 1424, İ.H. Uzunçarşılı 1425 yazar. Olasılıkla sonuncusu doğrudur. Kastamonu'da, Bursa veya Edirne'deki hazırlıklardan sonra, iki payitahtta da şenlikler, ağırlamalar, hediye teatileri, gelin alayı düzenlenir. Eski tarihler, asıl düğünün Bursa'da yapıldığında birleşiyor. Düğün Edirne'deydi diyen Hammer, İdris-i Bitlisî'nin *Heşt Behişt*, Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*, Saadeddin'in *Tâcü't-Tevarih*'i ile *Solakzâde Tarihi*'ni kaynak gösteriyor. Düğünü, kız-evi konumundaki İsfendiyaroğullarının Devrekâni'de, Osmanoğullarının ise Bursa'da yaptıklarını açıklayan Âşıkpaşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da ayrıntılı bilgiler vermektedir:

"(Arnavutluk seferinden) *sonra Gaziler anda gazâya meşgul oldular. Kendi devlet-ilen düğün yarâğına Bursa'ya geldi. Düğün es-*

babı cem'i müheyyâ oldukdan sonra gelin getürmeğe gidenler erenlerden çeşnigirbaşı Elvan Beg idi ve kapubdan (saraydan) *hayli kullar dahi koşdular. Biri Şerefeddin Paşa ve biri Reyhan Paşa idi. Ve hatunlardan gidenler gelin almağa, Hacı Halil Paşa hatunu ve Sultan Mehmed (II.) dadısı Dadı Hatun ve Merih* (Meric) *Bula ve dahi Paşa Kirece ki Germiyanoğlu Yakub Beğin hatunu idi. Âna hünkâr, Şah Ana der idi. Sürdüler, Kastamoni'ye vardılar, kondular. Amma İsfendiyar düğününü Dürekâni'de* (Devrekâni) *eylemiş idi. Amma varan dünürlere ağırlık Kastamoni'de etdiler. Andan sonra kızı Paşa Kirece ile Dadu Hatun'a teslim etdiler. Bunlar dahi kızı alub döndüler, sürdüler, Bursa'ya getürdüler. Hünkâr bunda düğün ider iken Vılakoğlu, İshak Beğin oğlunu dutdu."*

Saadeddin Efendi ise bu düğünün Bursa'daki sahnelerini, *Tâcü't-Tevarih*'te "İzdivâc-ı padişah duhter-i İsfendiyar" başlığı altında anlatırken arada Farsça manzumelerle de süslemiştir ki, özeti şudur:

> *"Padişah, atalarının âdetlerine ve peygamber sünnetine uyarak nikâhla eş almak isityordu. Devlet işlerinin elverdiği ortam ve zaman doğar doğmaz Hicri 828'de (M 1425) Edirne'den Bursa'ya geldi. Uğurlu günlerde, sevinçler yaşandı, eğlenceler, şenlikler, düğünler, yemeler içmeler o güzel kenti bir baştan bir başa neşeye ve renge boğdu. Çünkü, daha önce İsfendiyar Beğ, ismette iffette, mahcubiyette eşi emsali olmayan, parlak yıldızlar gibi güzel kızını cihan padişahının sarayına perestâr* (hizmetçi) *vermek arzusunu bildirmişti. Padişah dahi böyle bir akrabalığın kendisine de onur vereceğini İsfendiyar Beğe yazmış bulunuyordu. Bunun için, velime-i nikâh* (evlilik) *ve düğünün gereklerini hazırlatmış; gelinin getirilmesi için de saygın erkeklerden ve kadınlardan kalabalık bir heyeti göndermişti. Bu meyanda çeşnigirbaşı Elvan Beg de kapıkullarından yine kalabalık bir birlikle gönderilmiş bulunuyordu. Yine hadımlardan Şerefeddin Paşa ile Reyhan Paşa, kadınlardan Çandarlı Halil Paşa'nın zevcesi Dâye Hatun –ki padişaha çocukluğunda dadılık etmişti– Germiyanoğlu Yakub Beğin hatunu –ki padişah ona Şah Ana derdi– ve Mirrih Bolay ve bazı iffet sahibi kadınlar, gelinin bindirileceği*

tahtırevan ile yola çıkartıldı. Öyle çok ve çeşit çeşit hediye ve ağırlıklar, altınlar, gümüşler ki parmakla sayılamaz, mihr-i muaccel olmak üzere gönderildi.

Bundan son derece mutlu olan İsfendiyar Beğ, gelini almaya gelecekleri beklerken ulaşan mektuptan, padişah hazretlerinin heyetlerinin Kastamonu'ya doğru geldiği haberini alarak daha da sevindi. Devlet erkânını ve ümerasını karşılama merasimi için çıkartırken Kastamonu'da da ziyafet, konuklama, ağırlama hazırlıklarına hız verildi. Her şey, usulünce en ileri derecede yerine getirildi. Nihayet, düğün alayı sonsuz sevinçle padişahın dergâhına uğurlandı. O seçkin ve namuslu gelin, Germiyanoğlu Yakub Beğin hatunu ile Halil Paşa'nın eşine teslim edildi. İsfendiyar Beğ, kendi ayan ve ümerasından bazı güvenilir kimseleri de yoldaş etti. Ayrıca kaleme gelmez elmaslar, parlak inciler, paha biçilmez cevahirler, nefis kumaşlar vesaireyi de kızının çeyizi olarak padişaha sunulmak üzere gönderdi. Gelin alayının Bursa'ya vardığı sultana haber verilince buyruğu üzere devlet erkânı gelenleri karşılamaya çıktılar. İsfendiyar Beğ tarafından gelenleri ağırlayıp konuklama, ziyafetler verme hususlarına son derece önem verilerek hepsi memnun edildi.

Yine bu büyük şenlik ve düğün vesilesiyle hanedanın iffetli kızlarından, padişahın üç hemşiresi de saygın ve ünlü üç sahibe namzet edildi. Bunlardan biri, İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey'e, biri Anadolu Beylerbeyisi Karaca Paşa'ya –ki Varna gazâsında şehit olmuştur– biri de İbrahim Paşa oğlu Mahmud Çelebi'ye verildi. Mahmud Çelebi'nin yüce eşi olan hatun, Mekke'ye hacca giderek orada Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Bu dört gelin için düğün hazırlıkları tamamlanınca şenlik ve şadlıklar başladı. Zurna ve cenk (savaş sesleri) *yerine ney ve çeng* (müzik ve oyun) *geldi; davulcular, def çalanlar sayesinde her taraf nağmeyle doldu. Doğal ki herkes de neş'elenip mutlu olarak eğlenceye doyarken her taraf temaşa yerine döndü. Beylerin paşaların dağıttıkları altın ve gümüşlerle herkesin eteği doldu. Şarkılar, sazlar, o hoş sesler ve nağmeler, zevk düşkünlerinin ruhlarına gıda oldu; hastalara da ilaç gibi yaradı. Yoksullar, miskinler dağıtılan bahşişler sayesinde âdeta zengin oldular. Bu arada din ululara, bilginlere, şairlere de gereği gibi caizeler*

verilerek hepsi hoşnut kılındı. İşte böylece hükümdarlara yaraşır büyük bir düğün bütün koşullarıyla yerine getirildi. Sanki yeryüzünden gam ve keder silinip gitti; mutluluk ve şadlık Anadolu ülkesini bir baştan bir başa doldurdu."

Dimitri Kantemir *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*'nde, II. Murad'ın Hatice Halime Hatun'la evlenişini, kızın büyükbabası İsfendiyar Bey'in, Osmanlı padişahının "*evlilik zevklerine daldığını*" sanarak bunu, bağımsızlık elde etmek için fırsat bilip sınır tecavüzüne kalkışmasına bağlar. II. Murad'ın orduyla üzerine yürümesi karşısında, İsfendiyar'ın bir oğlunu daha rehin gönderdiğini, "*eşsiz bir güzelliğe sahip bulunan tek kızını* [torununu(?)] *da sultana eş olarak vermeyi vadettiğini; Yunanistan seferinden sonraki yıl, yani H. 832-M 1428'de de Murad'ın, dört yıl önce sözü verilen İsfendiyar Bey'in kızıyla evlendiğini; bu evlilikten altı yıl sonra da Bizans fatihi ve Hıristiyanlığın belâsı kesilen büyük Mehmed'in* (Fatih) *dünyaya geldiğini*" yazar. Kantemir, bu cümlesiyle Halime Hatun'u, Fatih'in annesi gibi ima etmektedir.

II. Murad Bey düğününü ayrıntılarıyla veren Osmanlı tarihlerinde, İsfendiyar kızının sonraki yaşamına değinilmemesi, –konunun siyasi yönü kapandığından– doğaldır. Nitekim Âşıkpaşazâde, yine bir siyasal gelişmede onu son kez anmakta; II. Mehmed'in 1451'de tahta çıkışını ve babası II. Murad'ın cenazesinin Edirne'den Bursa'ya gönderilişini anlattıktan sonra, "*Bir küçük karındaşı var idi, İsfendiyar kızından olmuş. Âni dahi menziline yetürdü(!),*" diyerek Hatice Halime Hatun'dan doğma, o sırada henüz bir yaşındaki şehzâde Ahmed'in boğdurulduğunu bildirmektedir. Âlî de *Künhü'l-Ahbâr*'da, "*Emir İsfendiyar kızından vücûda gelmiş Sultan Hasan nâm birâder-i kühteri* (en küçük kardeşi) *var idi. Nizam-ı âlem için âni sâlik-i dâr-ı ahiret sâbi-yi mezburun* (ahirete yolladığı sabi çocuğun) *meyyitini pederi Sultan Murad'ın na'şı ile Bursa'ya gönderdi,*" diyerek söz konusu siyasi cinayeti doğruluyor ve çocuğun adını "Sultan Hasan" veriyor. Dukas, *Bizans Tarihi*'nde, "*Mehmed, babasının meşru* (nikâhlı) *karısı olan Sinop Beyi İsfendiyar'ın* (oğlu İbrahim'in) *kızından doğan ve henüz sekiz aylık küçük bir çocuk olan kardeşini,* –zira,

Mehmed kendisi bir cariyeden doğmuştu–, *o zaman protoostiarios* (kapıcıbaşı) *olan arhontlardan* (eşraftan) *Evrinoszâdelerden Ali'yi analığının evine göndererek boğdurdu. Oysa o sırada çocuğun anası –Mehmed'in üvey annesi– kendisini teselli için saraya gelmişti. Ertesi gün bu Ali'yi de idam ettirdi ve çocuğun anasını da arzusu hilâfına, babasının kullarından İshak* (Paşa) *ile evlendirdi,*" diye yazar.

Bu kısa pasajdaki haberler korkunçtur: Tahta geçtiği gün, babasının sarayında sayım yaptırtarak tüm hazine mallarını ortaya çıkarttıran, bunları koydurduğu mahzenleri mühürleten II. Mehmed, o gün başsağlığı için sarayına gelen üvey annesi "Tâcü'n-nisâ" Hatice Halime Hatun'un bu ziyaretini fırsat bilip Evrenoszâde Ali Bey'i konutuna göndererek beşikteki yavrusunu boğdurtmuş. (Thausne, *Cem Sultan* adlı eserinde boğdurulan çocuğun annesi Mara'ydı diyor) Ertesi gün, sözde bu cinayeti onaylamadığını, Evrenoszâde'nin kişisel bir eylemi göstermek; üvey annesi Hatice Halime Hatun'u teselli etmek için, Ali Bey'i de idam ettirmiş; kocasından sonra çocuğunu da yitiren kadıncağızı da istememesine karşın zorla İshak Paşa'yla evlendirmişti. Bunlar olur şey değilse de, ölen babanın haremini tasfiye etmek, kardeşlerini boğdurmak, kız kardeşlerini kocaya vermek, hanedan âdetlerindendi.

Dukas, hanedan hukuku açısından çok önemli bir açıklamada bulunarak İsfendiyar kızının, II. Murad'ın nikâhlı eşi; çocuğunun da, bir cariyeden doğmuş olan II. Mehmed'e göre öncelikli konumda olduğu için derhal boğdurulduğunu yazar. Hammer de bu bebek boğdurma konusunda, "*Mehmed, tahta oturur oturmaz, biraderi Ahmed'i idam ettirerek saltanat hakkını güvenceye almayı düşündü. Babası Murad, Sinop hâkimi İsfendiyar Beğin kızıyla izdivacından, henüz memede bir erkek evlat bırakmış idi. Yeni padişah, kendisi bir cariyeden doğmuşken bu küçük biraderinin, nikâhlı eşten doğmuş bulunmasından dolayı, bilahare saltanat davası güdebileceği ihtimaliyle bir önlem olarak Evrenoszâde Ali'yi boğulmasına memur eyledi,*" demektedir. İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*'te, "Şehzâde, Harem dairesindeki hamamda boğuldu," diyerek geçiştirse de Hammer bu vak'ayı, olanca korkunçluğuyla açıklamaktadır: "*Zevci Murad'ı*

kaybetmek uğursızluğuyla yasta olan kadıncağız, düçar olacağı yeni felaketten habersiz Mehmed'e tebriklerini sunmakta iken kendi oğlu da ruhunu teslim ediyordu. Cülûsunun hemen ardından saltanata başlayışını böyle bir vahşetle ortaya koyan hükümdarın, bütün Osmanlıların muhabbetini kaybetmemek için yalnız bir çaresi vardı ki o da cinayeti başkasına yüklemekten ibaretti. Evrenosoğlu Ali ertesi günü idam edildi."

Akla gelen bir diğer soru, II. Murad'la 1425'te evlenen Hatice Halime Hatun'un, bundan 25-26 yıl sonra bir çocuk doğurmuş olmasıdır. Hatice Halime Hatun'un, II. Murad'dan İsfendiyar adlı bir şehzâde daha doğurduğu, fakat bunun çocukken öldüğü haberi de kuşkuludur. Olası ki, II. Murad 1420'lerde İsfendiyar Bey'in bir kızıyla [Halime(?)] evlenmiş; bundan doğan şehzâdesi İsfendiyar çocukken ölmüştü. Bu ilk Çandarlı eşinin 1440'larda ölümü ardından, İsfendiyar oğlu İbrahim Bey'in kızını (Hatice) almış; bundan da Fatih'in boğdurduğu "küçük" Ahmed doğmuştu. Halil Edhem Bey, S. Lanee Paul'den çevirdiği *Düvel-i İslâmiye*'de, Candaroğulları soyağacında, Halime Hatun'u, İbrahim Bey'in değil, İsfendiyar Bey'in kızı göstermiş; altına "*Murad-ı sânî'nin zevcesi ve rivayete göre Fatih'in ve Küçük Ahmed'in validesi*" notunu koymuşsa da, II. Mehmed'in, Rum asıllı devşirme İshak Paşa'ya [ö. 1487(?)] kendi öz annesini verdiği düşünülemez.

İshak Paşa, II. Murad'ın sadık adamı ve hazinedarıydı. İstanbul'un fethinde ve Fatih'in seferlerinde de görevler almış; 1470-72 yıllarında veziriazamlık yapmıştır. Fatih'in ölümünden sonra II. Bayezid'in tahta geçmesinde rolü vardır. Sarayburnu'nda sarayı olan İshak Paşa'nın Hatice Halime Hatun'la evliliğinin nasıl geçtiği bilinmiyor. Çandarlızâde hatunun, bir hükümdarla 26 yıllık evlilikten sonra verildiği devşirme İshak Paşa'ya da –eğer boşanmadılarsa– 36 yıl hayat arkadaşlığı yaptığı gerçek midir? İshak Paşa'dan sonra daha 15 yıl yaşamış olabilir mi? Bursa'da Atpazarı'ndaki camii ile Emir Sultan'daki sıbyan mektebi için düzenlettiği Hicri Şevval 906 (Nisan 1501) tarihli vakfiyesi Vakıflar Arşivindedir. Ölümü en erken bu tarihtedir. Kükürtlü Kaplıcadaki Hatice Sultan Türbesine gömüldüğü sanılıyor.

HÜMÂ HATUN [ö. Bursa, Eylül 1449] II. Murad'ın hatunu, Fatih Sultan Mehmed'in, tarihlerin açık seçik tanıtmadığı annesidir. Edirne Sarayında dünyaya gelen Fatih'in doğum tarihi gibi, annesinin kimliği ve adı da tartışmalıdır. Kritovulos, "*Mehmed, tahta geçtiği sırada yirmi sekiz yaşındaydı,*" diyor. Bu hesaba göre, 1423'te doğmuştu. Doğum tarihini 1428'den 1432'ye değin farklı veren başka kaynaklar da var. Annesinin kimliğini belirlemede, Fatih'in doğum yılı önemlidir. Şayet 1425'ten önce doğmuşsa Hatice Halime Hatun'un; 1435'ten önce doğmuşsa Mara'nın oğlu olamaz.

İlk Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde annesinin adı geçmez. *Düstûrnâme-i Enverî*'de Fatih'in doğumu, "*Çün sekiz yüz otuz beş sâl olur / Hem Receb'den gün yigirmi altı gelür / Han Mehmed şenbih gicesi meger / Erteye karşu doğar hayrü'l-beşer*" dizeleriyle anlatılmakta, fakat annesinden söz edilmemektedir. Buna karşılık, yakın zaman Osmanlı tarihlerindeki, Fatih'in anası Hatice Halime Hatundu, Stella'ydı, Mara'ydı, Esther'di vb savlar kanıtlara değil, tahminlere dayalıdır. Hümâ'nın, Fatih'in annesi olduğu konusunda kuşku yok; ancak bu hatunun kökeni ihtilaflıdır. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı* adlı eserinde tüm olasılıkları tartışarak, "*Hüma'nın menşeinin kesinlikle belirlenememesi, her şeyden önce onun bir Türk soylu olmadığının ve köle olduğunun kanıtıdır. Aksi halde mutlaka bir kaynakta kaydedilmesi gerekirdi,*" sonucuna varmıştır.

Babinger'in açıklamasından anlaşılan şudur: Türk, Rum (Bizans), Slav hanedanlarından kızların nikâhlı eş olarak Osmanoğulları ailelerine katılmaları, kurulan akrabalıkların sonuçları, yapılan düğünler tarih olayları arasında yer almış; buna karşılık soylu olsun ya da olmasın, "cariye" (köle) konumunda Hareme giren kadınlar anılmamıştır. II. Murad'ın, Mehmed'den yaşça büyük oğulları Ahmed ve Alâeddin Ali'yi taht vârisliği için tercih ettiğini, fakat bu iki şehzâdenin ölümlerinin Mehmed'i tahta yaklaştırdığını kaydeden Babinger de bundan dolayı Fatih'in anası Hümâ'ya, yabancı (Hıristiyan) kökenli bir cariye demekle yetinmiştir. Sonuçta Hümâ'nın milliyeti, ailesi, asıl adı tartışmaya açıktır.

Bizans kaynaklarında Fatih'in annesinin "ecnebi" olduğu yazılıdır. Henri Mathieu, *La Turque et ses differents peuples* adlı eserinde, "*Fatih'in annesinin Stella adında bir İtalyan olduğunu, bu kızın henüz yedi yaşında iken Cezayir korsanlarınca kaçırıldığını, her nasılsa II. Murad'ın haremindeki cariyeler arasına katıldığını; Murad'a eş olduktan sonra Mehmed'i doğurduğunu, şehzâdenin ilk düşünsel eğitimini annesinden aldığını, hatta ondan İtalyanca öğrendiğini*" yazmaktadır. Bu kurgu, aşağı yukarı aynı sözcüklerle Fatih'in anasından, II. Mahmud'un validesi Nakşıdil'e değin, başka haseki ve valide sultanlar için de hayalperestliğin ötesinde bir keyfilikle uyarlanmıştır. Osmanlı kadınları üzerine roman yazanların da "başlangıç" konuları çoğunca budur.

Osmanlı tarihçileri arasında "Fatih'in annesi kimdi?" konusunu ilk kez kurcalayan, araştırıp soruşturduktan sonra, sarayda Hümâ adı verilen bu kadının aslen Fransız olup korsanlarca kaçırıldığını; II. Murad'dan hamile kalınca Müslüman olduğunu yazan, tarihçi İbrahim Peçevî'dir (ö. 1650). Oysa Fatih'in annesini bir Türk prensesi göstermek isteyenlerden İ.H. Danişmend, *Tarih-i Peçevî*'deki anlatıyı bir Fransız elçisinin hayalhanesinden doğmuş masal olarak nitelendirmiştir. Peçevî tespitlerini özetle şöyle anlatmaktadır: "*Hafız Paşa'nın sadareti sırasında Arzodası'nda oturuyor idim. Frınçe elçisi geldi. Vezir-i 'azâm taşra çıkınca bir saat elçi ile sohbet vaki' oldu. Bununla gâyet iftihar ederler ve — Sultan Mehmed'den sonra gelen şanı yüce padişahlar Frınçe padişahlarının akrabalarıdır, derler ve her zaman — Memleketimiz Âl-i Osman mülküne muttasıl* (sınırdaş) *iken bizden dostlukdan gayrı tutum olmamışdır. Krallarımız akrabalık hukukuna şöyle riayet ederler ve o temiz kızımız, İslama gelmemişti. Bundan dolayı halen türbesi kilitli ve kapalıdır. Ekser Galata'dan geldikçe câmi hareminden geçeriz ve türbesine nazar ederiz dedi.*"

Peçevî, elçiden bunu öğrendikten sonra kendi arkadaşlarıyla da tartışmış. Sonra elçinin sözünü ettiği türbeye(!) gitmiş (Fatih'in anasının türbesi İstanbul'da değil, Bursa'dadır), türbedarla görüşmüş. Diğer türbelerde olduğu gibi, orada da her sabah Kuran okunduğunu; türbenin, kapalı ve kilitli olmadığını

görmüş; bunu elçiye de bildirmiş. Ama o inadından şaşmamış. Peçevî'nin bu açıklaması *Cevrî Tarihi*'nde de yinelenmiştir.

İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü (1453) öncesinde ve sonrasında Fatih'in şahsiyetiyle birlikte annesinin kimliği de tarihçilerin gündeminde ön sırayı alınca, "Türklerin en büyük hükümdarlarından, İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmed'in annesinin özbeöz bir Türk-Müslüman hatun olması gerekir" görüşünü benimseyenler, bunu belgelemeye, hiç olmazsa bu yönde kanı uyandırmaya çalışmışlardır. "Fatih'in Anası" başlıklı bir yazıyı kaleme alan Ali Rız Sağman, İ. Hami Danişmend ve kimi yakın zaman tarihçileri, Fatih'in annesini hâlis Türk ve Müslüman göstermeyi denemişlerdir. Sağman, kanıttan yoksun, ikna etmeyi amaçlayan uzunca yazısında özetle şunları yazmış: "*Fatih'in anası olmak bahtiyarlığını taşıyan kadının adı ve kimin nesi olduğu üzerinde rivayetler muhteliftir. Halbuki Fatih'in anasının İsfendiyar Bey kerimesi (kızı) Alime Sultan olduğu hakkında asırlardan beri tevatüren sürüp gelen umumi kanaat malumdur. Buna rağmen düşman yabancı müverrihler tarihi yanıltmak gayretiyle bu genel inanışa aykırı cereyanlar meydana getirmişlerdir. Bunların başında Bizans müverrihleri gelir. Maksatları koca Fatih'i hiç olmazsa ana tarafından karanlığa salmak, onu ne idüği belirsiz bir kadından doğurtmak, bu kadının Hıristiyan olmak ihtimalini ileri sürebilmek, bu suretle de Fatih'i Türklükten biraz olsun uzaklaştırıp biraz olsun kendilerine yaklaştırmak...*"

Yazar bundan sonra, Fatih'in anasının adının hiçbir kaynakta görülmediğini, bunun kimilerince anasının önemsizliğine yorumlandığını ya da bir cariye olup Fatih'in şöhretine gölge düşüreceği kaygısıyla bu anadan tarihlerin söz etmediğini ilave ediyor. Peçevî'nin yazdıklarını ise "lâtife" türünden ve "haber-i vahid" (başka kaynakların doğrulamadığı güvenilmez bilgi) sayıyor. Kimi araştırmacıların ve Babinger'in "Fatih'in annesi değildir" dediği Mara ve Hatice Halime hatunlardan, ilkinin Fatih tarafından memleketine gönderilmesi, ikincisininse İshak Paşa'yla evlendirilmesi bunların öz anne olmadıklarına kesin birer kanıtken Sağman, bu gerçekleri bilmezlikten gelip "*Halime Sultan'ın Fatih'in öz anası olduğu umumi kanaatdir. Bu kanaat tam beş asırdır hiç*

bozulmadan ve değişmeden zamanımıza kadar gelmiştir. Kanaatin bu türlüsüne tevatür derler. Tevatür ilim ifade eder. Tarihin kaynakları arasında en kuvvetlisi şifahi rivayetler değil midir? Bu tevatür, şifahi rivayetlerin inkâr kabul eylemez dereceye gelmiş şeklidir," diyebiliyor.

Sağman gibi, Fatih'in annesi İsfendiyaroğlu İbrahim Bey'in kızı Hatice Halime (Alime) Hatundu diyenler çoktur. Fatih'in annesinin Muradiye'deki türbesinin, aşağıda verilecek kitabesinde, öz adı yer almazken "Melikeler melikesi, kadınların tâcı vb" sanlar taşıması, söz konusu savı güdenlerce bir bakıma "kanıt" sayılmış; türbede yatan ananın İsfendiyaroğullarının kızı ve padişah eşi olduğu için bu sıfatlarla anıldığı; şöhretinin ve saygınlığının aşırılığından, adının ve baba adının yazılmasına gerek duyulmadığı kabul edilmiştir. Oysa Fatih'in bu türbe için düzenlettiği, yukarısında tuğrası, altında kazaskerlerin imzaları bulunan tarihsiz vakfiyede, o dönemlerde hükümdar eşleri ve anneleri için yinelenen, "*Dürretü tâcü'n-nisâ fi'l-âlemin gurretü cebheti'l-İslâm ve'l-müslimin meliketü'l-melikât, müsdiletü siyâbi'l-hasenât ve'l-meberrât es-sittü'l-celîletü (...) Hatun binti Abdullah el-kâyinetü fî mahrusati Burusâ-humiyet (...) bi'l-imâreti Muradiyye eskenehâ ilh*" (kısaca, kadınların tacındaki inci, İslamın ve Müslümanların yüzündeki nur, kadın sultanların sultanı, hayırları, iyilikleri çok, şanı yüce kadınefendi) gibi, övücü bir dizi nitelemeden sonra "*Hatun binti Abdullah*" künyesi de vardır ki, bu son ibare, Fatih'in annesini tanımamıza yetmekte; onun İsfendiyar oğlu İbrahim Bey'in kızı olmadığını kanıtlamaktadır. Çünkü burada, cariye kökenli kadınların künyelerindeki "*binti Abdullah*" (Allah'ın kulunun kızı) ibaresi yinelenmiş; Fatih'in, adı verilmeyen anasının yabancı kökenli ve Hıristiyan iken sonradan Müslüman olduğuna açıklık kazandırılmıştır.

Fatih'in anasının, kızken korsanlar tarafından kaçırılıp II. Murad'ın haremine gönderildiği; sonradan Müslüman olduğu doğru olmalıdır. Kitabedeki ad noksanlığını tamamlayan bir belgeyse Bursa şer'iye sicillerindeki vakıf kaydıdır. Burada, "*Hatun binti Abdullah*"ın öz adı "*Hümâ*"dır. Bursa'nın en eski semtlerinden Muradiye'de, türbenin bulunduğu Hümâ Hatun Mahallesi-

nin de adını Fatih'in annesinden aldığı yadsınamaz. Oğlunun, 1451'de ikinci kez tahta çıkışından önce Bursa'da ölen Hümâ Hatun bir bahçeye gömülmüş; üzerine oğlunun yaptırdığı türbeye, kitabesindeki "*Hatun*" adından dolayı "*Hatuniye*" denilmiştir.

Bursa şer'iye sicillerindeki: a) 9 Rebiülevvel 930 (17 Ocak 1524) tarihli "*Fatih-i Kostantiniyye olan cenab-ı cennet-mekân ve Huld-âşiyân Sultan Mehmed Han tâbe serahûnun validesi olub mahmiyye-i Bursa'da vâki' Hatuniyye türbe-i şerifesinde medfun olan merkume Hümâ Sultan*;" b) 26 Cemaziye'lâhir 1006 (3 Şubat 1598) tarihli, "*Fatih Sultan Mehmed'in validesi olup Bursa'da Hatuniye Sultan türbesinde medfûn olan Hümâ Sultan eczâhânı* (Kuran cüzü okuyucuları) *müraca'at edip Hümâ Sultan'ın evlâdından Fâtıma Sultan'ın mütevelliliği zamanında vezâifden* (ödeneklerden) *bir habbe kalmamışdır demeleri üzerine Fâtıma Sultan'ın mahdûm-ı mükerremleri* (oğlu) *Osman Paşa vazifeleri* (ücretleri) *kendi vermişdir*;" c) 4 Rebiülâhir 1007 (4 Kasım 1598) tarihli, yine aynı konudaki berat kayıtları, Hümâ Hatun'un adı ve Fatih'in anası olduğu konusundaki tartışmaların gereksizliğini ortaya koymaktadır. (Hümâ, Doğu efsanelerinde, Anka gibi mitolojik bir kuştur. Başına konduğu veya gölgesinin düştüğü kimse, padişah olurmuş! Bundan dolayı "Devlet Kuşu" da denilirmiş. Doğu saraylarında, kadınlara verilen Hümâ adını, şair padişah II. Murad'ın, bu eşine vermesi anlamlıdır.)

Hümâ Hatun Türbesi, eşi II. Murad'ınkine 100 metre uzaklıkta, altıgen planlı sade bir yapı olup, bir adı da Ak Türbedir. *Osmanlı Mimarisi* adlı eserinde Hatuniye Türbesini tanıtan Ekrem Hakkı Ayverdi, "*Fatih'in annesi olan Mubârek Hatun'un türbesi câmiinin şarkındadır. Kitabesinde isim geçmezse de Hümâ Hatun olduğu 14 Receb 944 (17 Kânûn-ı evvel 1537) tarihli bir sicilden anlaşılmaktadır. Türbeye halk arasında Ak Türbe ismi yakıştırılmıştır,*" diyerek başka bir ad (Mubârek Hatun) daha ortaya atmış; fakat bunun, gördüğü sicil kaydında geçip geçmediğini yazmamıştır. Türbenin girişini çerçeveleyen kemerin altındaki üç satırlık kitabe, güzel bir sülüsle Arapça ve girifttir. Bundan dolayı, Ahmed Tevhid, Kâzım Baykal, Ekrem Hakkı Ayverdi okuyuşlarında farklılıklar vardır. Türkçesi şudur: "*Allah'a hamd olsun, bu aydınlık*

türbe yapıldı. Sultanü'l-'azâm ve hakanü'l-muazzâm es-sultan bin es-Sultan Bayezid Hân oğlu Mehmed'in oğlu sultânü'l-'azâm ve hakanü'l-muazzâm es-sultan bin es-Sultan Murad'ın –Allah saltanatını sürekli kılsın– hükümdarlığı günlerinde, yüce efendimiz Resululllah aleyhisselamın adını taşıyan, devlet çadırının direği oğlu es-Sultan Mehmed Çelebi'nin isteği üzerine, onun merhume annesi olan, hatunların soylusu ve efendisi –mezarı hoş kokulu olsun ve kıyamet gününde de şanı yüceler arasında yer alsın– için yapıldı (853 senesinin Receb ayında)."

Kitabenin ilginçliği, kendisi için türbe yapılan kadın hakkında hemen hiçbir bilgi içermemesidir. Adı, baba adı anılmadığı gibi, Müslüman mezarlarına yazılması âdet olan dua ve dileklere de yer verilmemiştir. Sondaki Receb 853 (Ağustos 1449), türbenin yapılışı veya Hümâ Hatun'un ölüm tarihi midir? Bu bilinmese de, bu tarihte veya daha önce öldüğü kesindir. Kitabeye göre türbe, II. Murad'ın saltanatında, oğlu Mehmed Çelebi'nin (Fatih'in) isteği üzerine annesi için yapılmıştır. Mehmed'in, bu kitabede "es-sultan" sanıyla anılması, bu tarihten beş yıl önceki kısa ilk padişahlığını telmih ediyor olmalıdır. Türbeyle birlikte bir "sıbyan mektebi" yapıldığı ise "Rebiülâhir 1010 (Ekim 1601) tarihli bir onarım belgesinden anlaşılmaktadır.

MARA HATUN [d. Sırbistan, 1420 – ö. Strumica, Makedonya, 1476/14 Eylül 1487]. Sırbistan despotu Georgi Brankoviç'in kızı, II. Murad'ın hatunu. Doğum yılını 1412'ye değin erkene alarak Fatih'in annesi yapmayı deneyen tarihçiler vardır. Annesi, Bizans Komnenos hanedanından Trabzon İmparatoru IV. Ioannes Komnenos'un kız kardeşi bir prensesti. Bizans imparatoru tarafından başına konulan Sırp krallığı tacını, Osmanlı padişahlarının himayesinde koruyabilen babası Georgi, 1414'te ikinci evliliğini Kantakuzenos hanedanından Irene ile yapmıştı. Kimi kaynaklar Mara'yı, bu evlilikten 1414-1419 arasında doğmuş gösterir. Sırbistan'da Maria Despina; Osmanlı sarayında Mara Hatun, Despina Hatun adlarıyla tanındığı gibi, Türk halk söylencelerinde de Meryem Hatundur. II. Murad'dan çocuğu olup olmadığı bilinmemektedir. Soylu bir Sırp güzeli olan Mara'nın teyzesi ve adaşı

Maria Despina, Yıldırım Bayezid'in eşi; dayısı Kalyoni de Trabzon İmparatoru idi.

Babası despot Georgi Brankoviç, 1430'a doğru tehlikeli bir siyasete yönelerek Macarlarla ittifak imzalarken Tuna üzerindeki Semendre'de (Smederevo) Sırpların son başkenti olacak bir kale yapımını başlatmıştı. II. Murad'ın vasalı konumunu da daha bir süre bozmamak amacındaydı. Türk akınlarını durdurmak için gelişip serpilen kızı Maria Despina'yı sultana sunmayı düşünüp düşünmediği bilinmezse de öneri II. Murad'dan geldi. Daha kırkına varmayan Osmanlı hükümdarı, güzelliğini duyduğu Mara'ya talip oldu. Bu, Brankoviç'e "Kızını verirsen yaptığın kaleye göz yumarım!" mesajıydı, ama kızın drahoması olmak üzere Sırp topraklarının bir bölümünün verilmesi de talep ediliyordu. Brankoviç, 1433'te karşısına dikilen padişahın mağrur elçisi Saruca Paşa'yla söz konusu evliliğin koşullarını görüştü. Bu "nişan" sözleşmesi demekti. Drahoma listesinde Sırbistan'ın henüz fethedilmemiş pek çok topraklarının yanı sıra, yüklü miktarlarda dirhem ve dinar da yazılıydı. Bizans tarihçisi Dukas bunları anlatırken, Brankoviç'in, bir "ejderha" gibi gördüğü II. Murad'ı yatıştırmak için nelere katlandığını, yemine dayalı bir barış karşılığında kızı Mara'yı padişaha vermeyi kabul ettiğini açıklar. Bizans tarihindeki bu bölüm, ilk Osmanlı padişahlarının, kral ya da prens kızlarıyla yaptıkları siyasal amaçlı evlilikler açısından önemlidir:

"Murad, Edirne'ye döndüğü zaman, Lazaros'un oğlu ve Bayezid'in (Yıldırım) *kayınbiraderi olan Sırp despotunun* (Despina'nın kardeşi Stephan Lazareviç'in) *vefat ettiğini haber aldı. Vârisi* (veliahtı) *bulunmadığından Murad, tahta geçen şahsa* [Georgi Brankoviç (1427-1456)] *elçiler göndererek veraset sebebiyle* (Büyükbabası Yıldırım'ın Sırp Prensesi Despina'yla evliliğinden dolayı) *bütün Sırbistan'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Lazareviç'in damadı ve Vulko'nun oğlu Georg Brankoviç, Murad'ın elçilerine mümkün olduğu kadar ikramda bulundu ve ejderhanın* (Osmanlı padişahı) *tehditlerini düşündü. Yani ejderha yer ve doyarsa sükûnet bulur; aksi takdirde Sırbistan'ı da, Bulgaristan'ı da, babasından kalan yerleri de yutardı. Müzakereye girişerek yeminle teyit olunmuş sulh yapılmasına mukabil, kızını padişaha zevce olarak vereceğini ve cihaz ola-*

rak Sırbistan'ın büyük bir kısmını terk edeceğini bildirdi. Bunlardan başka voyvodanın altın ve gümüş olarak nakten Murad'a gönderdiği paranın miktarı da mühimdi. Georg'un elçileri Murad'ı ikna ettiler. Murad da vezirlerinden Saruca Paşa'yı despotun kızı ile nişan muamelesini yaptırmak üzere Sırbistan'a gönderdi. Saruca, Georg'a yeminli teminat vermeye ve kendisinden teminat almaya da yetkiliydi. Saruca despotla görüşüp nişan muamelesini nizama koyarak avdet etti."

Dukas, nişan işinin gerçekleşmesinden sonra, Macaristan topraklarına bir akın düzenleyip Edirne'ye dönen II. Murad'ın, nişanı daha fazla uzatmayarak gelini getirtmek istediğini ve yine Saruca Paşa'yı görevlendirdiğini yazar. 1435 sonbaharında bir daha Semendire'ye giden Saruca Paşa'nın bir görevi de despota bağlılık yemini ettirmekti. Bu tören icra edildi. Fakat yaşının küçüklüğü gerekçesiyle babasının sarayında düğünü yapılamayan Mara'yı, çeyiziyle alıp Edirne'ye getirdi. Dukas, despotun Saruca Paşa'yı büyük bir saygıyla –daha doğrusu korkuyla– karşıladığını; Saruca'nın "*Gelini, hesapsız paralar, altın sırma işlenmiş elbiseleri (çeyizi) ile alarak Sırbistan'dan ayrıldığını,*" Mara'yla beraber iki erkek kardeşi Grighur ve Stepan'ın da Edirne'ye getirildiğini yazar. *Bizans Tarihi* yazarına göre, "*Ortodoks kilisesi onay vermediğinden kız tarafı açısından gayrımeşru sayılması gereken bu evliliğin*" Türk usulünce gerçekleştirilen muhteşem düğünü için, 4 Eylül günü Edirne Sarayında kösler vuruldu: "*Bunlar Edirne'ye geldiler ve büyük şenliklerle düğünler yapıldı. Murad'ın, İsfendiyaroğlu ailesinden bir karısı* (Hatice Halime Hatun) *vardı. Fakat Sırp prensesi, temiz ve vücudu itibariyle daha güzel olduğundan, Murad bunu daha fazla arzu ediyordu. Düğün bittikten ve kayınbiraderlerini büyük sevinç ve pek çok hediyelerle memleketlerine gönderdikten sonra, mevsim sonbahar olduğundan Murad Edirne'de istirahate çekildi. Bazan ava çıkardı, bazan tiyatro ve işret eğlenceleri ile vakit geçirirdi.*"

O yıllardaki seferlere katılarak "*Yüz akçaya altı yedi yaşında bir eyü oğlan,*" "*bir çizme karşılığı bir cariye*" alınabildiğini, II. Murad'la yüz yüze görüşmelerini yazan Âşıkpaşazâde'nin, Mara-II. Murad izdivacı konusunda anlattıkları da Dukas'ın anlattıkla-

rıyla örtüşmektedir: "*Murad Han Gazi azim asker cem' etdi ki Laz (Sırp) vilâyetini cümle zapt ede. Vılakoğlu duydu. Def'i içün tekrar elçi gönderdi. Mubalağa armağanlar ile bile gönderdi. Ve hem eyitdi ki: — Kızımın işde cihazı tamam hâzır ve müheyyâ oldu. Âdem gönderün cariyenizi alun! dedi. Paşalar hünkâra eydürler: — Sultanım! Kızı almak gerek dediler. Hünkâr eydür: — Tedariki neyise edün dedi. Üsküb'den İshak Beğin hatununu gönderdiler. Kapu'dan Reyhan Ağayı gönderdiler ve Özbek Ağayı gönderdiler. Bunlar hayli adam ilen Üsküb'e vardılar. Andan doğru Semendre'ye gitdiler. Birkaç günlük yol kalıcak Vılakoğlu, kâfir beğlerinin hatunların karşı gönderdi. Acayib konukluklar etdi. Dünürleri gâyet eyi ta'zim ile Semendre'ye götürdüler. Geldükden sonra bî-nihayet eyi ağırlıklar etdiler. Kızın cihazın(ın) hesabını yazmışlar. Ol cihaz defterini Özbek Ağaya verdiler. Vılakoğlu eyitmiş-kim: — Bu cihazı kızıma vermedim. Cem'isin hünkâra verdim. Diler ise bu cariyesine versin ve diler ise gayrı cariyesine versin, dedi. Elhâsıl-ı kelâm kızı Edrene'ye getürdüler. Hünkâr kendüye düğün etmedi. Eyitdi: — Bir sipahi kâfirin kızına dahi ne düğün gerek? dedi. Ve dahi cihâzın kaziyyesin bildürdüler, hünkâra ki Vılakoğlu demiş idi. Hünkâr eydür: — Benim cariyelerimin nesnesi yok mudur-kim, onun kızınun cihâzını ben alam da gayrı cariyelerime verem? dedi. Hiçbir nesnesini kabul etmedi. Gerü cihâzını kendüye verdi. Bir sehel zaman yanında durdu. Andan Bursa'ya gönderdi. Ve İsfendiyar kızı dahi Bursa'daydı. Âni Edirne'ye getürdü.*"

Âşıkpaşazâde'den öğrenilen gerçekler, II. Murad'ın hareminde, çok sayıda cariyesinin olduğu, buna karşılık nikâhlı iki eşini –Hatice Halime ile Mara'yı– bir arada bulundurmayarak birini, Bursa, diğerini Edirne Sarayında tuttuğudur.

Düstûrnâme-i Enverî'de ise II. Murad'ın, kardeşi "Küçük Mustafa" sorununu hallettikten (1423) sonra Rumeli'ndeki fetihlere devam ederken Sırp Kralı Georgi'nin (Despot Yorgi), kızını vererek tahtını güvenceye alışı şu dizelerle anlatılmaktadır: "*Laz'a gitdi, Lâz ilini aldı ol / Salâniki feth ider hem buldu yol / Aldı despot Yorgi'nin kızını şah / Ol lâ'ine muhkem andan oldu câh.*"

Dimitri Kantemir, *Osmanlı Devletinin Yükseliş ve Çöküş Tarihi*'nde, II. Murad'ın "*Lazoğlu'nun kızıyla evlenmesi*"ni daha

farklı bir gerekçeyle açıklamaktadır: "*Düzmece Mustafa'nın öldürülmesiyle Osmanoğullarının uğradığı kaybı gidermek için Murad, evlenmeyi aklına koydu ve önceden nişanlı bulunduğu Lazoğlu'nun kızıyla H 827-M 1424(?) yılında evlendi. Zamanının en güzel kadını bu prenses, Sırpların Elena'sı* (mitolojideki Güzel Helen) *idi.*" (Kantemir'in verdiği tarih, II. Murad'ın Mara'yla değil, İsfendiyar kızı Hatice Halime ile evlenişine ait olabilir.)

Güzel Mara Edirne'ye gelip gerdeğe girmeden, başhatunu Hatice Halime'yi Bursa'ya gönderen padişah, bir süre geçince bu kez Mara'yı Bursa'ya uğurlayıp Hatice Halime Hatun'u yanına getirtmiş. Mara'nın Bursa Sarayında ne kadar kaldığı bilinmediği gibi; o sırada henüz çocuk olan Şehzâde Mehmed Çelebi'nin (Fatih) annesi Hümâ Hatun'la Edirne'de mi, Bursa'da mı ikâmet ettiği de bilinmiyor.

Düğünden bir yıl sonra, Mara'nın Sırbistan'a dönen kardeşlerinin tahrikiyle ilişkiler bozulunca II. Murad, Mara'yı babası üzerinde baskıda bulunarak Macaristan'la ittifaktan caydırmaya zorlar. Bundan sonuç alamaz. Georgi Brankoviç'in 1432'de, padişahın kız kardeşi Hafsa Hatun'un eşi Mahmud Çelebi'yi salıvermesi karşılığında kendisine bırakılan Semendre Kalesini yeniden inşa ettirmesi ise 1438'de Sırbistan'a savaş açılmasına neden olur. II. Murad sefere çıkar. Üç ay boyunca kuşatılan Semendre, ardından diğer önemli kaleler alınarak Sırbistan baştan başa fethedilir.

Evliliği umulan barışı getirmeyen Mara, o 1438-39 savaş evresinde, Edirne ya da Bursa sarayında otururken, doğal ki, babası, kardeşleri, ülkesi için dualar etmiştir. II. Murad'ınsa, Mara'yı daha fazla incitmemek kaygısıyla hareket ettiği söylenemezse de, Semendre'yi askerlerine yağmalatmaması, savaş yaralarını sarması için kayınpederi Georgi'nin memleketinde kalmasına izin vermesi anlamlıdır. Padişah, despotun iki oğlunu –Mara'nın kardeşlerini– tutuklatarak Edirne'de göz hapsine aldırmış; baba Brankoviç'le gizlice haberleştikleri gerekçesiyle 1441'de gözlerine mil çektirerek Amasra ve Sinop kalelerine hapsettirmiştir. Masalsı bir söylenceye göreyse, Edirne Sarayında ablaları Mara'yı ziyaret ettikten sonra, padişah enişteleriyle sürek avına çıkmışlar; çevik-

lik ve nişancılıklarıyla II. Murad'ı kıskandırmışlar. Bir daha avlanamasınlar diye gözlerine mil çektirilmiş!

Mara'nın, 1444'te Edirne-Segedin Antlaşması öncesinde bir Rum papaz aracılığıyla babasını yönlendirdiği de başka bir söylencedir. Antlaşma imzalanınca tahtı oğlu Sultan Mehmed Çelebi'ye bırakarak Manisa'ya çekilen II. Murad'ın 1444-1446 arasındaki inziva yaşantısında Mara yanında mıydı bilinmiyor.

On altı yıl süren Koca Murad-Mara evliliğine "büyük bir aşk"tı demek için elde hiçbir veri yoktur. Buna karşılık, ince ruhlu, şair padişahın, Hıristiyan Mara'ya sevecen ve âdil davrandığına dönemin Bizans tarihçileri tanıklık ediyor. Mara, Osmanoğullarının ilk şair padişahı II. Murad'ın duygu dünyasına ne kadar girmiştir?.. "*Uyhuda dün gice cânum gibi canân gördüm*" dizesindeki canan, acaba Mara mı idi?.. Akıncı kollarına vatanını talan ettiren, babasına, ailesine, kardeşlerine onca kötülükte bulunan kocasına sevgi değil, kin beslemiş olması doğaldır.

Mara II. Mehmed'in annesiydi diyenlerin, "İstanbul fatihinin annesi Sırptı, Hıristiyandı!" demekten öte bir maksatları olmamalıdır. Çünkü tarihin verileri bu konuda en zayıf olasılığa bile açık değildir. Bir kez, Fatih'in doğum tarihi en geç 1432, oysa Mara'nın II. Murad'la evlenmesi 1435'tedir. Aşağıda tanıtılacak bir fermanda Fatih, bu Hıristiyan analığından, çekincesizce "anam" diye söz ediyor. Bu, öz ana-oğul oluşlarının değil, Fatih'in toleransının kanıtıdır.

Kendi annesi daha önce ölmüş bulunan II. Mehmed'in, babasının ölümüyle haremindeki dulları, paşalara nikâhlayarak dağıttığı saptanıyor. Hatice Halime Hatun'u İshak Paşa'ya vermesi gibi, Mara'yı da uygun biriyle evlendirmeyi veya memleketine iade etmeyi düşünmüş müdür?.. Hammer, "*Sırp prensesini de aynı şekilde tahkir etmek arzusundaydı. Lakin bu yolda bir muamelenin Sırp despotu Georgi ile harbi icap ettireceğinden çekinerek onu birçok hediyelerle ve tazimle, ayrıca mühim tahsisatlar vererek prens pederinin yanına gönderdi. Prenses Mara, pederine hitaben aradaki dostluğun teyidini içeren bir nâme-i padişahi ile Edirne'den ayrıldı,*" diyor. Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ni çeviren Mehmed Ata Bey şu kişisel yorumunu eklemiştir: "*Sultan Mehmed'in bu kadınlardan*

birini evlenmeye zorlarken diğerini babasının yanına göndermesi ve Çandarlı Halil Paşa'nın kendisinden uzak durması, saltanattan mahrumiyeti için adı geçenlerin fesat tertibine çalıştıklarına delâlet eder ki Manisa'dan gelir gelmez, bunları yapması da bunu gösteriyor."

II. Mehmed'in kendisini evlendirmek niyetini öğrenen Mara'nın, üvey oğluna, buyruklarına uyacağını, ancak asla bir başkasıyla yaşamını birleştirmeyeceğini kesin bir dille bildirerek Sırbistan'a dönmek istediğini ise Dukas yazar. II. Mehmed, Georgi Brankoviç'in ısrarlarını da önemseyerek dul analığını memleketine yolcu eder. Sırbistan'a dönen Mara'ya bu kez Bizans'ın son imparatoru XI. Konstantin Paleologos (1448-1453) talip olur. Daha önce iki evlilik yapmış olan imparatora, Trabzon imparatorunun, Gürcistan kralının kızları da önerilmiş. Dragozes adına temaslarda bulunan vekili Françez'in ise Mara'yı tercih etmesi ilginçtir. Babasının da ısrarına karşın, Mara, ne imparatorla ne bir başkasıyla evleneceğini bir kez daha açıklar. Kaldı ki, Bizans ileri gelenleri de bu evliliğe karşı çıkmışlardır.

Tarihçi Dukas, Mara'nın tepkisini ve sonraki gelişmeleri özetle şöyle anlatmaktadır: "*(II. Mehmed) koyu Hıristiyan olan, Sırp Kralı Georg'un kızı üvey anasını rasgele kullarından birisiyle evlendirmek istiyor idiyse de hükümdarlığının henüz payidar olmadığını ve memleket işlerinin henüz intizama girmek üzere bulunduğunu görerek ve Sırp despotunun bunu vesile edip Macarları Türkler aleyhine teşvik etmesinden korktuğu için istediğini yapamadı. Sırp despotu, damadı olan Murad'ın vefatını, yerine Mehmed'in padişah olduğunu duyunca taziyetlerini arzetmek ve kendisini teselli eylemek için, hemen elçiler gönderdi. Bu elçilere verilen vazifelerden biri, babası ile aralarında mevcut olan yeminli muahedelerin ve ittifakların yenilenmesi, diğeri de dul prensesi getirmeleri idi. Mehmed bunların hepsini kabul etti, elçilerle yeminle teyit olunmuş muahedeler yaptı. Memleketlerine iade ederken üvey anasını da büyük şan, şeref ve pek çok hediyelerle gönderdi. İaşesi, idaresi ve her türlü ihtiyacı için Sırp hudutlarında kendisine birçok yerler ihsan etti.*"

Şan ve şerefle döndüğü Sırbistan'da ve komşu Hıristiyan memleketlerde "Amerissa" (Emirin dul karısı), "Sultanina," hatta "İmperateix" (İmparatoriçe) sanlarıyla anıladursun, evlenme öne-

rilerinin peşini bırakmadı. 1456'da babası Georgi Brankoviç'in ölümü, kardeşleri arasındaki taht mücadelesinde, kendisinin de tahtın vârisi olduğunu savlaması gibi nedenlerle huzurlu bir yaşamı da olmadı. Taht kavgasında yenik düşünce memleketini terk etmek zorunda kaldı. 1457'de, korkusuzca sığınabileceği yegâne yere –Babinger'in deyimiyle "*minnettar kaldığı Osmanoğullarının kapısına*"– İstanbul'a geldi. Mara'nın, Sırp tahtına oturmak için öz annesini zehirleyen kardeşi Lazar'ın, kendisini de öldüreceğinden korkarak üvey oğlu II. Mehmed'e sığınması anlamlıdır. Mara, yeni Osmanlı payitahtı İstanbul'da iki yıl kaldı. 1459'da Sadrazam Mahmud Paşa Sırbistan'ı fethedip Osmanlı topraklarına katınca Mara da üvey oğlunun izniyle Serez'e giderek kendi mülkü Ezova'ya (Jezevo) yerleşti. Fatih, Selanik'teki Aya Sofya Manastırını, bütün gelirleriyle ve geri alınması olanaksız bir statüye bağlayarak analığına bağışladı.

Buna ilişkin belgeyi Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı* adlı yapıtında yayımlamıştır. Fatih'in bu fermanıyla manastırın bulunduğu araziyi avarız vergilerinden de muaf tutması analığına saygısının da ötesinde bir jestti: "*Şimdiki halde Seyyidetü'l-Havatinü'l-Mesihiyye anam Despina Hatun, mahrusâ-i Selanik'de Küçük Ayasofiyye demekle meşhur olan manastırı berveçh-i şer'-i şerif satun almış. Bu üzre şer'i mektubu dahi var imiş. Şimdiki hâlde bana 'arz olundu. Öyle olsa ben dahi müsellem ve mukarrer dutub iş bu hükm-i cihân-ârâyı virdüm ki mezkûr manastıra ber-vech-i şer'-i mutahhar mutasarrıf ola. Dilerse sata, dilerse bağışlaya. Fil-cümle her nice dilerse mülkiyet üzre mutasarrıf ola. Hiç ahad mâni ve dâfî olub tebdil ve tağyir etmeye ve içinde olan avârızdan muaf ve müsellem ola. Kimesne öşündürmeye ve zahmet vermeye. Biti(yi) mutaleâ kılanlar tahkik bilüb itimad kılalar.*"

Hicri 863 (M 1459) tarihli fermanda da Mara'nın, "bütün Mesihiye (Hıristiyan) kadınların hanımefendisi" olarak nitelendirilip Hıristiyanlığının apaçık vurgulanması Fatih'in ağzından "anam Despina Hatun" diye anılması da ilginçtir.

Özgürlük ve ayrıcalık elde eden Mara, 1459 sonrası yaşamında, manastıra çekilmiş görünümü verse de çevresine topladığı yurtsuz Sırplarla manastır keşişlerinin âdeta imparatoriçesi

olmuştu. 1461'de Trabzon'un fethi üzerine sürgün edilen İmparator David Komnenos ailesinin, Mara'nın yaşadığı bölgeye yakın Serez'e bağlı Ustrumca'da (Strymon) ikâmet ettirilmesinde, dul sultan hatunun bunlara göz kulak olacağı düşünülmüş olmalı. Osmanlı başkentine gitmek üzere Avrupa'dan, özellikle de Venedik'ten yola çıkan kimi elçiler, Aya Sofya Manastırına uğrayarak ondan, II. Mehmed'e karşı nasıl davranmaları gerektiği konusunda ve misyonlarıyla ilgili tavsiyeler alırlarmış. Venedik balyosları Mara Hatun'a "*Marengo del gran Turco*" veya "*Madregna del İmperador*" derlermiş.

Manastıra yerleşmesinden on yıl sonra, 1469'da, Mara, II. Mehmed'in izniyle ablası Katerina'yı da yanına almış. Donald M. Nicol, *Bizans'ın Soylu Kadınları*'nda, Mara'ya ayırdığı bahiste, o tarihten başlayarak kız kardeşlerin, Doğu Makedonya'nın bir tür gayrıresmi hariciye bürosu gibi çalıştıklarını, gelip geçen elçiler aracılığıyla Venedik ve İstanbul'la diplomatik ilişkiler kurduklarını, hatta 1463-1479 savaş evresinde arabuluculuk yaptıklarını yazmaktadır. Mara'nın, 1471'de İstanbul'a giden Venedik balyosuna eşlik ederek üvey oğlu Fatih nezdindeki arabuluculuğu, bu misyonlarına bir örnektir. Mara'nın Ezova'daki sarayında güzel sanatlar atölyelerinin bulunduğuna, ressamların, yazıcıların burada çalıştıklarına dair bulgulara ulaşıldığını yine M. Nicol yazmaktadır. Mara ve Katerina, "dini bir hizmet olmak üzere" Hıristiyanlarca son derece önemsenen İstanbul'daki "İsa'nın kaftanı" ile "dikenlerden yapılma tâcını" ve rôliklerden oluşan kutsal emanetleri satın almak isteyen Venediklilere yardımcı oldukları gibi, Tırnava'da saklanan Aziz Ivan Rilski'nin kemiklerini Rila'daki manaştıra taşıtmışlar. Osmanlı egemenliğindeki soydaş ve dindaşlarının sorunlarıyla ilgilenmeyi, onların koruyucusu olmayı görev edinen Mara, Aynaroz'daki kimi manastırların yaşatılması için de padişahın kendisine tahsis ettiği gelirlerden paylar ayırırmış. Doğal ki bu hizmetleri nedeniyle Ortodoks dünyasında ciddi bir nüfuza sahip olmuştu. Bu sayede kilise liderlerinin atanmasında etkiliydi. M. Nicol, buna bir örnek olarak şu vak'ayı anlatır:

"Müstakbel patriklerin ve patriklik makamında gözü olanların sultana rüşvet vererek adaylıklarına destek sağlamaları âdetti. 1465 başlarında patriklik tahtına Markos Ksilokarabes adında biri çıkmıştı. Rakibi Trabzonlu Simeon iki bin altın sikke toplayıp saraya sununca sultan da Markos'un yerine onun atanması için gerekli emri seve seve verdi. Mara bu rüşvet olayını işittiğinde doğru sultanın sarayına gitmiş, kendi cebinden iki bin altın sikke vererek Markos'u da Simeon'u da görevden aldırıp bu makama kendi adayı Filibe piskoposu Dionisios'u geçirmeye Mehmed'i ikna etmişti. Bu zat, Mara'ya dini konularda yol gösterirdi. Sultan, her ne kadar parayı görünce sevinse de bütün bu işlerden sıkılmıştı: — Sağ ol ana. Nasıl istiyorsan öyle yap! demekle yetinerek Mara'ya istediği izni verdi. Rakipleri çok geçmeden Dionisios'u tahtından indirdiklerinde yine Mara araya girerek onun bir manastıra çekilmesine izin çıkarttı. Mara'nın, aynı yöntemle patriklik makamına oturttuğu Sırp asıllı Rafael de görevinde başarılı olamayarak uzaklaştırıldı, ama yeni bir atamada yine Mara'nın dediği oldu."

İstanbul'da kaldığı yıllarda ve sonraki bir-iki gelişinde Fatih'le siyasal konuları görüştüğü, onu Venediklilerle barışa yönlendirdiği; Rum cemaatin devam ettiği kiliselerde ayinlere katıldığı; yeni yapılmış bulunan Topkapı Sarayının birinci avlusundaki, cemaate kapalı en eski Bizans kiliselerinden Aya İrini'ye giderek dua ettiği söylenen Mara'nın, mutaassıp bir Hıristiyan olduğunda şüphe yoktur. Fatih de onun bu dindarane tutumuna saygıda kusur etmemiş görünüyor. Hıristiyan dünyası ile Müslüman Türkler arasında bir denge öğesi konumu sergileyen Mara'nın, Osmanlı ve Venedik yönetimlerinde olduğu kadar, Raguza Cumhuriyeti nezdinde de saygınlığı söz konusuydu. Raguza'da kendisine ve ailesine ait bir banka hesabı ve adına çalışan temsilciler olduğu saptanmıştır. Zenginliğinin asıl kaynağı ise Fatih'in, otuz yıl süren saltanatı boyunca analığına ayırdığı ödenekler ve bol gelirli topraklar olmuş; II. Bayezid de (1481-1512) üvey büyükanasına, babasından farklı davranmamıştı. Hatta Mara, yaşamının bu son evresinde, giderek saygınlıkları artan Fenerli Rum soyluların

temsilciliğini de üstlendi. Çünkü her ne kadar bir Sırp prensesi ve Osmanlı hatunu olsa da, damarlarında Paleologosların, Kantakuzenosların, Komnenosların kanları dolaşıyordu.

Fatih'in saltanatının son yıllarına doğru, Hicri 884'te (M 1478) Edirne'de yapılan bir tapu tahririnde, Serez'den geçip Marmaracık yakınında denize akan Karasu ağzındaki Serez Gölünün Mara Despina Hatun'un timarı olduğu kaydedilmiştir ki, bu gölcükte dalyanlar vardı ve çıkrık kayıklarla balık avlanıyordu.

Dönemin yaşam koşullarına kıyasla uzun bir ömür süren, onca dindarlığına karşın soylu Hıristiyan kadınların âdeti rahibeliği seçmeyen Mara Hatun ölünceye değin dini ve dünyevi işlerle uğraşarak, II. Murad'la evlenişinden 52, eşinin ölümünden 36, üvey oğlu Fatih'in ölümünden 6 yıl sonra, 14 Eylül 1487'de Ezova'daki sarayında öldü. Kosnitza'da, dostu eski patrik Dionisios'un inzivaya çekildiği Eikosifoinissa Manastırına gömüldü. Bu manastır günümüze kadar ayakta kalmıştır. Mara'yı 1429'daki genç kızlık haliyle betimleyen yegâne portresi, babası Georgi Brankoviç'in Aynaroz'daki Esfigmenu Manastırına yaptığı bağışa ilişkin belgedeki aile topluluğu resmindedir.

Kimi Sırbistan, Makedonya tarihçileri, "*Sultan Murad'ın karısı, Sultan Mehmed'in üvey annesi olan Mara adlı hanımefendinin, geçimi için Sultan Mehmed'in, Serez yakınlarında, Ezova ile komşu bölgeleri de içine alan geniş toprakları bağışlaması sayesinde ömrünün sonuna kadar bir prenses otoritesine sahip olarak yaşadığını*" doğrular. Şimdilerde, Jezevo'ya (Ezova) bağlı Nigrita kasabasındaki ortaçağ surlarının harap bir kulesi, meraklılara "Mara Hatun Kulesi" olarak tanıtılıyor. Bu yakıştırma, onu, tarihi bir kalıntıda simgeleştirme arzusundan doğmuş olmalıdır.

II. Murad'ın Orhan adlı veya adı saptanamayan bir şehzâdesinin Mara'dan doğduğu; bu şehzâdenin Hıristiyan olup Papa Calixtus tarafından vaftiz edildiği, Calixtus Ottomanus adını aldığı, Avrupa'da yaygın bir söylencedir.

Hundî/Ümmügülsüm Hatun [ö. 14 Şubat 1486] Soyağacı listelerinde, II. Murad'ın eşleri arasında, bu bileşik adı taşıyan bir ya da biri Ümmügülsüm, diğeri Hundî, iki ayrı eşi daha yer alı-

yor. Hundî'nin, şehzâde Alâeddin Ali'nin; Ümmügülsüm'ün de Hundî'nin annesi veya Alâeddin Ali ile Hundî'nin öz kardeşi, annelerinin de Ümmügülsüm Hundî Hatun olduğu sanılıyor. Bu karmaşık duruma *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*'nda değinen Babinger, Hundî Hatun'un Hicri 833 / M 1430'da doğurduğu Alâeddin Ali Bey, şayet Fatih, 1432'de doğdu ise ondan iki yaş büyük, dolayısıyla tahtın vârisi olduğunu yazıyor. Söylenceye göre, II. Murad, bu oğlunu dokuz yaşına gelince, Şadibeyzâde Mahmudşah'ın kızı Yeni Hatun'la nişanlamış, 12 yaşındayken evlendirmiş. 13 yaşında baba olan şehzâde Alâeddin Ali, her nasılsa 1443'te attan düşerek ölmüş; böylece Mehmed'e (II) taht yolu açılmış. Babinger, Alâeddin Ali ve iki oğlunun, II. Murad'ın emriyle Kara Hızır Paşa tarafından boğulduklarını, fakat bunun nedeninin bilinmediğini yazıyor.

Yeni Hatun Alderson, Hammer'e göndermede bulunarak II. Murad'ın bu beşinci eşini adsız göstermiştir. Uluçay'sa Amasya Emiri Şadgeldi Paşa'nın torunu Yeni Hatun'u önermişse de Yeni Hatun'un, II. Murad'ın, oğlu Alâeddin Ali'ye aldığı kız olduğu yukarıda açıklanmıştı.

II. Murad'ın kızları

FÂTIMA HATUN [ö. Balıkesir, 1469'dan sonra(?)] II. Murad'ın kızı. Ç. Uluçay, Bursa türbelerinde gömülüleri gösteren bir 16. yüzyıl belgesinde, "*Sultan Murad Hân türbesine muttasıl* (bitişik) *türbede Fâtıma Sultan binti Sultan Murad Han ile Hatice Sultan*"ın gömülü olduklarını okuduğunu; *Bursa Kütüğü*nde de Çandarlı İbrahim Paşazâde Mahmud Çelebi'yle evli gösterildiğini yazıyor. Oysa daha güçlü olasılıkla Mahmud Çelebi, Çelebi Mehmed'in kızı Hafsa Hatun'la evliydi. Babinger, "*Fâtıma, II. Murad'ın, sonra Fatih'in vezirlerinden Zağanos Paşa'nın* (ö. 1469) *eşiydi*" diyor. Fâtıma Hatun, Bursa'da Kubad Çarşısında yaptırdığı mektebe, babasının temliknâmesiyle sahip olduğu Dimetoka'daki bir köyü vakfetmişti. Onun Bursa'da değil, Balıkesir'de Zağanos Paşa Ca-

mii avlusundaki eşinin türbesinde yattığı; Zağanos-Fâtıma Hatun evliliğinden doğan Sultanzâde Ahmed Çelebi'ninse, II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde defterdarlık görevinde bulunduğu daha güvenilir bilgilerdir.

ŞEHZÂDE HATUN [d. Bursa(?) – ö. Bursa, 21 Ekim 1480] Bu, Alderson'da, II. Murad'ın kızlarından dördüncü sıradaki adsız hatundur. Beylerbeyi Sinan Paşa'yla evli imiş. Bu zat, Divan edebiyatının ilk üstadlarından ozan, düşünür Sinan Paşa (ö. 1486) olabilir mi? Şehzâde Hatun'un Edirne'de oturduğu; kendisine ait bir köyü hibe ettiği kocası Sinan Paşa'nın bu köyü Edirne İmaretine vakfetmesinden anlaşılıyor. Bir başka köyünü de Medine-i Münevvere vakıflarına katan Şehzâde Hatun'un, Edirne'de cami, medrese, imaret ve çifte hamamdan oluşan külliyesi vardır. Bu külliyenin bulunduğu mahalle de onun adıyla anılıyor. Bursa şer'iye sicilindeki, "*Şahzâde Hatun binti merhum Sultan Murad Han fî türbeti's-Sultan Alâeddin tâbe serahû sene 885 (M 1480)*" kaydından, kardeşi Fatih Sultan Mehmed'den 6-7 ay önce öldüğü, Bursa'da Muradiye'de, Şehzâde Alâeddin'in yanına gömüldüğü öğrenilmektedir. Fatih'in mülknâmesiyle Yenişehir'de edindiği mülk köylerin adları M. Tayyib Gökbilgin'in *Edirne ve Paşa Livası* adlı eserinde verilmiştir.

HAFSA HATUN [ö. Edirne] Adını vermeksizin, II. Murad'ın bir kızının Candaroğlu İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey'le 1444'te evlendiğini yazan Alderson, Hammer'e göndermede bulunmuştur. Oysa kaynaklar, Kasım Bey'in, Çelebi Mehmed'in damadı; Hafsa Hatun'unsa Kasım Bey'in oğlu Kaya Bey'in eşi olduğunu gösteriyor. Şu halde, Kaya Bey'le Hafsa Hatun hala-dayı çocuklarıydı. Hafsa Hatun'un, yaşamının son evresini Edirne'de geçirerek orada öldüğü, Yıldırım Camii avlusundaki Sultanlar Türbesinde gömüldüğü rivayet edilir.

ERHUNDÎ HATUN Adı kimi kaynaklarda "Hundî"dir. Annesi Ümmügülsüm Hatun imiş. Mirahur İlyas Bey'le evli gösterilmişse de sicil kayıtları Yakub Bey'le evli olduğunu belgeliyor. Fakat

hangi Yakub Bey, bilinmiyor. Annesinden miras kalan Harala köyünü, annesinin İstanbul, Edirne ve Harala'da yaptırdığı mescitlere vakfetmiş. Bursa şer'iye sicillerindeki bir kayıt, "*Erhundî Hatun binti Sultan Murad Han*"ın zevci Yakub Bey'den önce öldüğünü de belgeliyor.

Hatice Hatun [d. 1425'ten önce – ö. ?] *Sicill*'de ve Alderson'da yoktur. II. Murad'ın bu adda bir kızı var mıydı, sorusuna karşılık tek kanıt, yukarıda Fâtıma Hatun'da değinilen ve Bursa türbelerinde yatanları gösteren eski bir belgedir. Ancak bu hatunun Çelebi Mehmed'in kızı Hatice olması gerekiyor ki, söz konusu belgede, baba adı yanlışlıkla II. Murad yazılmış olabilir.

— **Hatun** Alderson'da, Candaroğullarından II. İbrahim Bey'le Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun'un oğlu İsmail Bey'in (1443-1461) eşi gösterilmiş; evlenme tarihleri 1440 verilmiştir. Çocukları Hasan ve Yahya beylerdir. Hasan, Fatih'in bir kızıyla evlenmiştir. Candar-İsfendiyaroğullarının son hükümdarı Kemaleddin İsmail Bey, Kastamonu ve Sinop'u kapsayan yurdunun 1461'de Fatih tarafından zaptından sonra daha 18 yıl yaşamış, Filibe Sancakbeyi iken, 1479'da orada ölmüştür.

— **Hatun** Alderson, Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ni kaynak göstererek adı bilinmeyen bu kızın, bir Mehmed'le evlendiğini işaret etmiştir.

— **Hatun** Alderson bunun, Ağustos 1470'te İsa Bey'le evlendiğini belirttikten sonra, II. Murad'ın adı saptanamayan bu kızını, Angio Lello'nun çılgın bir sadist olarak tanımladığını; Babinger'inse *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*'nda, onun Fatih'in öz kızı olduğunun ileri sürülebileceğini yazdığını bildirmektedir.

FATİH SULTAN MEHMED

Babası: II. Murad — Annesi: Hümâ Hatun
Doğumu: 1 Nisan 1430 — Ölümü: 3 Mayıs 1481
Saltanatı: Ağustos 1444 — Ağustos 1446
2. kez 19 Şubat 1451 — 3 Mayıs 1481

Osmanoğullarının büyük hükümdarlarından Fatih Sultan Mehmed, hanedanın saray yaşamını "Kanunnâme"ye bağlamıştır. Padişahların eş ve cariyeleriyle ilişkilerini, Haremin mekânsal, örgütsel, töresel düzenini kuran odur. Babası II. Murad'ın 5, büyükbabası Çelebi Mehmed'in 2, atası Yıldırım Bayezid'in 8 hatununa karşılık, II. Mehmed'in düzineyi aşan hatunu saptanıyor. "Avnî" mahlaslı şiirlerinde "canân"lar, "yâr"lar, "mahbub"lar da çoktur!

"Âşıka dünyâ vü cân terk eylemek âsân olur
Lîk canân terkini itmek gelübdür câna güç"

"Göricek yaşımı nâz ile salınur ol yâr
Cûybâr ile bulur serv-i hırâman revnâk"

"Bir zerre mihr görmedüm ol mâhdan velî
Eşküm sitâre eyledüm âhımı kehkeşân"

"Bağlamaz Firdevs'e gönlünü Galata'yı gören
Servi anmaz anda ol serv-i dil-ârâyı gören"

"Bugün mülk ü hazaîn her ne cemiyet ki cem' itdüm
Mey ü mahbûba sarf olmazsa Avnî cümle zâyi'dür"

Dizelerindeki sevgililer kimlerdi? Bilinen şu ki, Avrupa âleminin "Osmanlı sarayı haremi"ne yönelik aşırı merakını tahrik eden "cariyelerle dolu şahane Harem-i Has"ın da, devşirme kökenli, genç ve yakışıklı gençlerden "İçoğlanları Haremi"nin de (Enderûn-ı Hümayun)" kurucusu odur.

Hareminin kalabalıklığına karşın, yetişkin üç şehzâdesiyle tek kızının anneleri konusunda duraksama yoktur. Otuz yıllık saltanatı boyunca yeni hatunlar, cariyeler alan Fatih'in, soyağacında sadece 8 çocuğu görülüyor. Bunun nedeni bilinmese de söylenceye göre üçüncü şehzâdesi Cem'in doğumunda sergilediği öfkeden dolayı, korkuya kapılan eş ve cariyeleri, hamile kalmamak için o zamanın yöntemlerini uygulamış olmalılar!

Saray haremleri örgütüne Bursa, Edirne saraylarından sonra, İstanbul'da yaptırdığı iki büyük sarayın yeni haremlerini de katan Fatih'in, Bayezid'deki Eski Sarayı aile yaşamına ayırmakla beraber, saltanat işleri için örgütlediği Sarayburnu'ndaki Yeni Sarayda da "saray-ı duhterân" denilen ayrı bir harem çekirdeği kurması da dikkate değer. Önce İstanbul'u, sonra Anadolu'nun, Doğu Avrupa'nın geniş topraklarını alarak erkini, "hakanü'l-havakin" (hanlar hanı), "sultânü's-selâtin" (sultanların sultanı), "sultanü'l-berrin ve hakanü'l-bahreyn" (karaların ve iki denizin hükümdarı), yani "imparator" olarak tanımlayan Fatih, "cariye" ve "içoğlanı" haremleri için de bu yüce kimliğine yaraşır kadrolar öngörmüştü.

Varlıklarından hiç söz edilmeyen "cariye" konumundakiler bir yana bırakılsa bile, "*Sadece nikâhlı hatunlarının değil, haremine giren bütün kadınların sağlıklı bir listesini yapmanın, bunlardan hangilerinin, hatunlara özgü ayrıcalıkları elde ederek yaşamlarını onun hareminde geçirdiğini saptamanın*" bile güçlüğünü vurgulayan Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*'deki XXVII.

tabloda, Fatih'in koynuna girmiş muhtelif ırklardan 17 hatun göstermiştir. Mamafih, bunlardan kimilerinin birer eş sayılamayacağı yaşamöykülerinden anlaşılıyor. Adnan Giz, "Fatihin Dört Karısı" yazısında, "*İsim ve hüviyetlerini az çok tesbit edebildiğimiz Fatih'in üç zevcesi Sittişah Sultan ile Gülbahar ve Gülşah hatunlardır,*" diyor ve Gülbahar'la Gülşah'ın "kul cinsinden" (cariye) olduklarını belirtiyor. A. Giz, Fatih'in dördüncü eşi olarak da Cem'in annesi Çiçek Hatun'u tanıtmış. Gerçek şu ki, Sitti Mükrime, Türk soylusu nikâhlı hatun; Gülbahar, II. Bayezid'in; Çiçek, Cem Sultan'ın anneleri olarak, Fatih'in eşleri arasında ön plandadırlar. Diğerleri için söylenebilecekler sınırlıdır.

Kızlarına gelince, Gevherhan Sultan dışındakilerin yaşamları belirsizdir. Kızları da "hatun" sanıyla değil, "sultan" sanıyla anılmışlar. Bu unvan sonraki padişahların kızları için de geçerli olacaktır.

İstanbul Fatihinin Hatunları

GÜLBAHAR HATUN [ö. İstanbul, 1492] Fatih Sultan Mehmed'in hatunu, II. Bayezid'in (1481-1512) annesi. "Gülbahar Hatun binti Abdullah" künyesi, gayrımüslim bir aileye mensup ve "kul cinsinden" (cariye) olduğunu belgeliyor. Babinger *Der Islam*'da Gülbahar'ı, alt sınıftan Slav; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa* Livası'nda, Fatih'in üçüncü eşi sırasında ve Arnavut asıllı tanıtmışlardır. Alderson, II. Bayezid'in annesinin kökeni tartışmalıdır, der. Gülbahar'ın Fatih'e eş, II. Bayezid'e ana olması elbetteki bir yazgıdır. Bayezid'in annesi olduğu: a) Gülbahar'ın sattığı köyün timara verilmesine ilişkin Fatih'in H. 883 (M 1478) tarihli fermanındaki, "*Ma'lûm ola-kim ferzend-i ercümendim* (oğlum) *Bayezid'in meliketü'l-melikât validesi* (kraliçelerin kraliçesi annesi) *Amasya tevâbiinde* (bağlı) *bir köy temlik edüb oğlum kapusunda hızmet eden Tâci Beğ*(in) *hatunu ol köyü satun alub* ...;" b) Oğlu Bayezid sancakbeyi iken Sinan Bey bin İshak'ı vekil atayıp Amasya'da Veled-i Kuzgun Mahallesinde yer satın almasına ilişkin Zilhicce H 872 (M Haziran 1468) tarihli Arapça hüccetteki, "*Meliketü'l-*

melikât tâcü'l-mükerremât fahrü'l-muazzamat fatihetü'l-meyâmin ve'l-hayrat (Kraliçeler kraliçesi, saygın kadınların tâcı ve övüncü, uğurlu ve iyiliksever) *Gülbahar Hatun Binti Abdullah*" künyesiyle kanıtlanmıştır. Fatih'in hareminde Müslüman olan Gülbahar'ın padişah hatunu oluşu için 1445-1446 yılları önerilmiştir.

Babinger, *Der Islam*'daki Sitti Hatun'u tanıtan yazısında, Gülbahar'ın "alt tabakadan bir Slav iken" Türklerin türlü efsaneler uydurarak bu hatunu Fransız hanedanına bağladıklarını yazmaktadır. Adnan Giz, "Fatih'in Dört Karısı" başlıklı makalesinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde incelediği belgelere dayanarak, "*Fatih Devri vesikaları arasında mevcut birkaç hüccet bu hanımın isminin vazihen Gülbahar binti Abdullah olarak tesbitine imkân vermektedir. İkinci Bayezid, Tokat'ta 890 (1485) tarihinde annesinin ruhuna Hatuniye* (Meydan) *Camii ile beraber bir imaret ve medrese yaptırmıştır. Caminin vakfiyesi bu hatun adına ve 898 (1493) tarihinde tanzim edilmiş olduğuna göre Gülbahar Hatun'un bu tarihten evvel ölmüş bulunduğuna hükmetmek lâzımdır*" diyor. Alderson ise *The Structure of the Ottoman Dynasty*'deki II. Mehmed ailesine ilişkin tabloda Gülbahar için, "*Her ne kadar II. Bayezid'in annesi olduğunda hemfikir kalınmışsa da menşei konusunda anlaşma yoktur,*" notunu düşmüştür.

Gülbahar'ın II. Mehmed'e cariye-eş oluşu için, ilk saltanatından, babası lehine feragata mecbur kalarak Manisa valiliğine döndüğü 1446 ve izleyen yıllar önerilebilir. II. Murad'ın 1449'da "Artık zamanı geldiği için oğlu Mehmed'i evermek istediği"; adaylığa Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızını seçtiğine göre, o tarihe kadar Mehmed Çelebi'nin nikâhlı bir eşi yoktu. Dolayısıyla –Gülbahar da dahil– 1449'dan önce haremine girenler olmuşsa, bunlar cariye idi. Kimi kaynakların Gülbahar'ı, Fatih'in ilk eşi göstermesi, oğlu ve halefi II. Bayezid'in annesi olmasındandır. Kaynakların, Bayezid'in doğumunu 1447, 1448, hatta 1451 vermeleri de Gülbahar'ın II. Mehmed'in haremine girdiği tarihi tahmindeki duraksamadandır.

Bayezid'i, bir veya iki yıl sonra da Geverhan Sultan'ı doğuran Gülbahar, 1451'de eşi padişah olunca Edirne Sarayına taşınmış olabileceği gibi, yaklaşık otuz yıllık bir zaman boyutunda hare-

mine aldığı hatun ve cariyelerin sayısı en az 17 verilen Fatih'in de onu bir süre Bursa Sarayında oturttuğu, oğlu Bayezid'i 1454'te Amasya sancakbeyliğine atadığında ise birlikte oraya gönderdiği, bu eşiyle ilişkisinin de tamamen kesildiği; oğlunun aralıksız 27 yıl süren Amasya'daki sancakbeyliği boyunca Gülbahar'ın orada kaldığı söylenebilir.

II. Bayezid'in Mayıs 1481'de tahta çıkmasından sonra Amasya'dan İstanbul'a dönen ve "valide hatun" konumunda, Eski Saraya yerleşen Gülbahar'ın, oğluna yazdığı tarihsiz iki mektubu Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindedir. Nerede yazıldıkları meçhul bu iki "biti"yi, *Harem'den Mektuplar*'da yayımlayan Çağatay Uluçay, Bayezid'in ivedilikle İstanbul'a gidip tahta oturmasından sonra, ailesiyle annesinin daha bir süre Amasya'da kaldığını, mektupların da o evrede yazıldığı kanısındadır. Bunlardan ilki, bir "Nevruz" kutlamasıdır ki, en erken 1482 Mart ayında yazılmış olabilir. Mektup, Osmanlı sarayındaki Nevruz geleneklerinin eskiden beri yerleştiğini de belgelemektedir:

"Ba'de'd-du'â Sultanım Hazretlerine selâm ve du'a edüb iki şah gözlerinden öperim kabul kılasız. Benim sultânım, Nevruz dahi mübârek olsun. Hemîşe bunun gibi mübârek günlere ve şerif saatlere yetişin, devletle. Benim devletlim, göresim geldi. Sizin göresiniz gelmediyse bizim geldi. Devletlü bâşınız-çün gelün göreyim. Benim beyciğezim, yakın sefer dahi ederseniz sağlıklarla bâri bir iki kezcik devletlü yüzünüzü görelüm gitmeden. Kırk günden artucak oldu kim, göremedim. Benim sultânım küstahlığımuzı ma'zur dutasız. Benim dahi sizden gayrı kimimüz var? Siz sağ olun. Bâkî devlet-i ebedi ve saadet-i sermedi. Kemter kemine valideniz."

Mektubun Amasya'dan değil, padişaha çok yakın bir yerden; Bayezid'deki Eski Saraydan, Sarayburnu'ndaki Yeni Saraya (Topkapı Sarayı) gönderildiği açık. II. Bayezid de babası gibi çoğu vaktini Yeni Sarayda geçirdiğinden, Eski Sarayda oturan, oğlunun yakında sefere çıkacağını haber alan Gülbahar Hatun, Nevruz (21 Mart) münasebetiyle yazdığı mektubunda oğlu padişahtan, İstanbul'dan ayrılmadan, bir-iki kez yanına uğramasını rica ediyor. II. Bayezid, ilk kez 1483 baharında, Morova seferine çıktığına göre, mektup, bu seferin hazırlık günlerinde yazılmıştı.

Gülbahar Hatun'un ikinci mektubu, siyasal içeriğiyle önemlidir: "*Bâ'de'd-du'â benim devletlim, ciğer-köşem. Çok selâm ve du'â edüb iki şah gözlerinden öperim. Benim sultânım, devletlü başınız-içün göresimiz geldi. Desturcuk verin, varayım, göreyim devletlü yüzünüzü. Yoksa size hâtırcağızım kaldı. Kendim ararım. Hiç gubar gelecek yerde kadem basmadım. Siz dahi bilirsiz-kim, ezeli du'âcınızım ve dahi Allah yârcığınız olsun Hızır Beğ oğluna vezirlik vermişsiz. Hem dahi öyle gerekdi. Sizi sevenleri biz dahi severiz. Sultânım. Ayâs Lâlanız dahi bunda imiş. Ol dahi sizün muhibbinüzdür, hem atandan dedenden kalmış pîrdür, iş görmüş kişidür. Sultanum ol dahi yanınıza yaraşur. Sultanım sağ olsun. Hem elin şimdi dilinde bu-kim, Hersekoğlu'n(u) pek çeri istemez. Kapuya geldüği acibdür? Yine kavga etmezlerse derler, ânın-içün dahi siz sağ olun. Sancaklar çok benüm beyciğezim. Ne hâcet-kim, ol itleri söyledesiz! Du'âcınız valideniz.*"

Uyarılarla dolu bu mektup, padişah annelerinin daha resmen "valide sultan" sanını almadıkları dönemde, Gülbahar Hatun'un saltanat işlerine karıştığını belgeliyor. Durum düşündürücü: Eski Sarayda oturan Gülbahar Hatun, oğluyla sık sık görüşememekten yakınıyor. II. Bayezid ise annesini ziyareti savsaklıyor ve Topkapı Sarayına gelmesine de izin vermiyor! Adıgeçen Hızır Bey, (ö. 1459) İstanbul'un ilk kadısı; Gülbahar'ın "vezirlik vermişsiniz" dediği Hızır Bey oğlu ise ünlü bilgin, mutasavvıf, şair Sinan Paşa'dır (ö. 1486). Olasılıkla II. Murad'ın kızı Şehzâde Hatun'un da kocasıydı. Fatih'in son saltanat yıllarında gözden düşerek Sivrihisar'a sürülmüştür. II. Bayezid affedip yeniden vezirlik vererek Edirne Darülhadisi müderrisliğine atamıştı. Bu mektubun da 1482-83 yıllarında yazıldığı tahmin edilebileceği gibi, "*Hem dahi öyle gerekirdi. Sizi sevenleri biz dahi severiz*" imasından da Bayezid'in, babasının muhalifleriyle arasının iyi olduğu, Gülbahar Hatun'un da eşi Fatih'in Sinan Paşa'yı cezalandırmasını onaylamadığı seziliyor. "*Ayas Lâlanız dahi bunda imiş. Ol dahi gâyet sizün muhibbinüzdür. Hem atandan dedenden kalmış pîrdür, iş görmüş kişidür. Sultânum ol dahi sizün yanınıza yaraşur*" cümleleri de manidardır. Adıgeçen Molla Ayas (ö. 1489) *Hadaiku'ş-şakaik*'teki özgeçmişine göre, Fatih'e şehzâdeliğinde hocalık etmiş, yaşamı-

na ermişlik öyküleri karışmış bir mutasavvıftı. Gülbahar, oğluna, ona güvenmesini, danışmanlığından yararlanmasını öneriyor. Nihayet oğlunu, "*elin dili*"nden, yani dedikodu ve söylentilerden haberdar etmek amacıyla Anadolu Beylerbeyi olan, Hersekli Stefan Vukçiç-Kosaça'nın oğlu Hersekzâde Ahmed Paşa'yı Yeniçerilerin istemediğini, adı geçenin Divan toplantılarına katılmasının bir taşkınlığa neden olabileceğini, sancakbeyliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmasını uyarması daha da önemlidir.

Sonuç olarak Gülbahar Hatun'un, siyasi gelişmeleri izlediği, dedikodulara kulak verdiği, önemli görevlerdeki kişileri tanıdığı, oğluna, analık duygusallığıyla değil, öngörülü bir danışman tavrıyla uyarılarda bulunduğu; dolayısıyla salt bir "harem kadını" olmadığı anlaşılıyor.

Padişah anası-valide hatun sıfatıyla 1492'ye değin Eski Sarayda yaşayan Gülbahar Hatun, altmış yaşlarında İstanbul'da öldü. Bu kentte türbesi bulunan validelerin ilkidir. II. Bayezid, annesi için Fatih Camii avlusuna bir türbe yaptırmıştır. Akkoyunlu prenslerinden Göde Ahmed Bey'le evlenen öz kızı Gevherhan ile adları bilinmeyen fakat bu ana-kızın hizmet cariyesi oldukları tahmin edilebilecek iki saraylı kadın da bu türbededir. Tokat'ta ve Edirne'de Gülbahar Hatun adına birer cami yaptırılmış; Amasya, Tokat, Lâdik ve Bozüyük'teki emlâki, bu camilere ve türbesine vakfedilmiştir. Türbe 1766 depreminde yıkılmış; Hicri 1196'da (M 1781) yeni baştan yapılmıştır. Edirne'deki Gülbahar Camii 20. yüzyılda yıkılmıştır. Edirne Müzesindeki kitabesi üç satırdır. İlkinde Kuran'dan âyet, ikinci satırda, "*Bu mübarek mescidi Gülbahar Hatun yaptırdı*" anlamında Arapça cümle, üçüncü satırda da Hicri 855 yılı Cemaziyelulâ ayında (Haziran 1451) yapıldığı yazılıdır. Bu tarih, Fatih'in tahta çıkışından dört ay sonrayı işaret eder ki eşlerinden biri o sırada bir cami yaptırmış olabilir mi, sorusu akla gelir. Ayrıca kitabede Gülbahar'ın baba adı yazılmadığı gibi, II. Mehmed'in eşi olduğu da belirtilmemiştir. Tokat'taki Görkemli Hatuniye Camii ve medresesi, İ. Aydın Yüksel tarafından, vakfiyesi ve kitabeleriyle *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Selim Devri V*'te tanıtılmıştır. 1795'te yenilenen caminin taç kapısındaki, İ.H. Uzunçarşılı'nın okuduğu Arapça kitabenin Türkçesi

şudur: "*Cennet-mekân firdevs âşiyân merhum ve mağfurun-leh Fatih Sultan Mehmed tâbe serah Hazretlerinin zevce-i muhteremeleri, vâlid-i mâcid merhum ve mağfurun-leh Sultan Bayezid-i Velî Han, merhume ve mağfurun-leha Gülbahâr Hatun türbe-i şerifidir. Sene 1196.*"

SİTTİ MÜKRİME HATUN [d. Elbistan – ö. Edirne, Eylül 1486] Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı, Fatih Sultan Mehmed'in hatunu. Adı Mükerreme, Sitti Hatun olarak da geçer. Babinger, bu hatunun Fatih'le evliliği üzerine *Der Islam*'daki makalesinde ölüm tarihini Nisan 1467 olarak vermiş; *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı* adlı eserinde düzeltmiştir. Kabir taşındaki H 891'i (1486), yanlışlıkla 871 (1466) gösteren başka kaynaklar da vardır. Fatih'in bu hatundan doğma çocuğu yoktu veya bilinmiyor.

II. Murad, Türkmen beylikleriyle akrabalık kurma siyaseti gereği, Sitti Mükrime'yi oğlu-veliahtı Mehmed Çelebi'ye alarak babası Çelebi Mehmed'in Emine Hatun'la evlenişiyle kurulan Dulkadirli-Osmanlı akrabalığını güçlendirmeyi amaçlamış; veziri Çandarlı Halil Paşa'ya, soylu bir Türkmen kızını gelin almak istediğini açıklamış. Mehmed Çelebi-Sitti Mükrime çiftinin üç ay süren düğününün, Murad'ın ölümünden önceki aylara ve Osmanoğullarının "bey" unvanlı ilk hükümdarları devrinin kapanışına rastlaması ilginçtir. Osmanlı tarihinde bu kadar uzun zamana yayılan bir başka düğün yoktur.

Arifî Paşa, "Maraş ve Elbistan'da Zülkadiroğulları" başlıklı makalesinde, bu evliliğe değinirken, Sitti Hatun'un doğup büyüdüğü Elbistan sarayındaki yaşantıyı, Süleyman Bey'in yeme içme düşkünlüğünü, güzel kadınları her şeyden çok sevdiğini, eşlerinin sayısını dörtte tutmakla beraber, hareminin cariyelerle dolu olduğunu, çocuklarının sayısının bilinmediğini, sarayında aynı sırada 45 beşik sallandığını; Osmanoğulları ile aralarında dostluk mesajları teati edildiğini belirtir. Mevcut dostluğu pekiştirmek, eski akrabalığı yeni bir bağla tazelemek için, II. Murad'ın, Süleyman Bey'in bir kızını oğluna almak üzere harekete geçtiğini, yetişkin beş kızından huyca ve güzellikçe en seçkini olan Sitti Hatun'a nişan konulduğunu yazar.

II. Murad'ın, oğlunu bir Türkmen beyinin kızıyla evlendirmesinin gerekçesini *Bizans Tarihi*'nde farklı bir yorumla veren Dukas'ın, daha önce Çelebi Mehmed'in, Dulkadirli hanedanından Emine Hatun'la yaptığı evlilikle, Çelebi Mehmed'in torunu Mehmed Çelebi'nin (Fatih'in) yine aynı Türkmen hanedanından Sitti Hatun'la evliliğini karıştırdığı anlaşılmaktadır. Dukas'ın yazdıkları, Sitti Hatun'un gelin gelişine, karşılanışına ilişkin cümlelerden ibarettir: "*Murad oğlunu evlendirmek istediğinden, Ermenistan hudutlarında bulunan beylerden Turğadır'ın* (Dulkadir) *kızını gelin olarak getirtti. Bu bey, o taraflarda bulunan ve Kapadokya'nın yukarılarında olan Türkmenlerin reisidir. Saruca Paşa büyük bir şan ve şerefle kızı babasının evinden aldı. Gelin, beraberinde külliyetli mallar ve çok kıymetli cihaz getirdi. Kayınpederi olan Murad, gelinin Gelibolu Boğazına yaklaşmakta olduğunu haber alınca istikbâli için Edirne'den eşrâf, ayan ve müsellâh en iyi askerler gönderdi. Bunlar gelini aldılar ve Edirne sarayına getirdiler. Padişah büyük bir sevinç ile gelini kabul etti ve düğün hazırlıklarına başladı. Bu düğüne hükmü altında bulunan Türk ve Hıristiyan reis ve beylerini davet etti. Bunların hepsi birçok hediyeler ile düğün merasimine geliyorlardı. Düğün eylülde başladı ve aralık ayında bitti. Murad, gelinin kendisiyle beraber Edirne'ye gelen akrabasını pek çok iltifatlara ve hediyelere gark ederek memleketlerine geri gönderdi. Yeni evlenmiş oğlunu da karısı ile beraber Küçük Asya'da Lidia'da bulunan beyliğine yolladı.*"

II. Murad'ın 1450 yılı ilkbahar-yaz aylarında, görücü olarak Amasya hâkimi Hayrüddin Hızır Ağanın (paşa) eşini; gelini getirtmek için de yine o yılın sonbaharında Saruca Paşa'nın başkanlığında kadınlı erkekli kalabalık bir heyeti gönderdiği, dönemin tarihçilerinin aktardıkları öyküsel anlatılardan da öğrenilmektedir. Kız isteme, nişan ve gelin getirme safhaları Neşrî'dedir: "*Rivayetdir ki Sultan Murad Kosova gazâsından dönüb Edirne'ye geldi. Halil Paşa'ya eyitdi: — Dilerim ki oğlum Mehmed'i everem. Şol Dulkadir oğlu Süleyman Bey bir hoş Türkmendir. Bizimle hayli sadakat ve dostluk eder. Anın kızını almak isterim. Dedi. Halil Paşa: — N'ola sultanım, lâyıkdır. Dedi. Derhal Amasya'dan Hızır Ağanın hatununu gönderdiler. Elbistan'a Süleyman Bey'e vardı, kız dileyü. Süleyman*

Bey'in ol vakit beş kızı var idi. Cümlesini bu hatunun önüne getürdüler. Hatun birini beğenip eline yapışıp iki gözlerinden öpüp parmağına iklim (ülke) *haracı değer hâtem-i cevherî* (mücevher taşlı yüzük) *geçirip andan hünkâra gelip Süleyman Bey'in keremini ve ita'atini ve kızının hüsnünü ve hulkunu* (güzelliğini ve ahlakını) *haber verdi. Andan Sultan Murad kabul edip tekrar Hızır Ağanın hatunuyle Rum âyanlarının hatunlarını âyan beyleriyle koşup gönderdi. Süleyman Bey dahi bunlara karşı gelip azim hürmetler edip dünürleri izâza kondurup lütûfla törelerince ağırladı ve kızı Hızır Beğin hatununa teslim edip gönderdi. Hatun dahi gelini alıp Edirne'ye getirdi. Hünkâr geline bî-kıyas* (ölçüsüz) *cihaz itâ etdi. Şöyle ki getirdiği cihaz anın katında muzmahil oldu* (değersiz kaldı) *Andan, düğün etmeğe etraf beylerini davet etdiler. Andan cemi' beyler ve kadılar ve âlimler, fakirler ve hâs ü âmm* (ileri gelenler ve halk) *anda cem' olup* (toplanıp) *hünkârın in'âmatıyla* (iyilikleriyle) *fakirler bây olup ni'mete müstağrak oldu* (bolluğa kavuştu)."

Gelinin, "Sultan Zelve" adıyla tanıtıldığı *Oruç Beğ Tarihi*'nde bu düğüne, "*Sultan Murad Han, Edirne'de oğlu sultan Mehmed'i everdi. Dulgadıroğlu Süleyman Beğ kızı Sultan Zelve'yi düğün eyleyip alıverdi. Sonra yaylağa çıktı. Sekizyüz elli üçte* (M 1449)" cümleleriyle değinilmiştir. *Düstûrnâme-i Enverî*'de, düğünün H 854 yılının Şevval-Zilkade-Zilhicce ayları (Kasım-Aralık 1450/Ocak 1451) boyunca devam ettiği anlatılıyor:

"Çün sekiz yüz elli dörde girdi sâl / Arnavud'a vardı kılmağa kıtal
Vardı andan geldi düğün eyledi / Oğluna ânı hümayun eyledi
Evlenür Sultan Mehmed ol zaman / Oldu Saruhan İline andan revân
Mâh-ı şevval içre olmuşdu düğün / 'Ayş-ı Zi'l-ka'de didi hadden füzûn
Çünki Zilhicce ayı oldu temâm"

Bu sultan düğününü Âşıkpaşazâde de ayrıntılıdır. *Rûhi Tarihi*'nde, öncesi sonrasıyla şöyle anlatılmış: "*Sultan Murad, Sultan Mehmed'e Dulkadiroğlu Süleyman Beğin kızını aldığıdır: Bir gün Sultan Murad*

Halil Paşa'yı çığırup Sultan Mehmed'i evermek bâbında meşveret edicek etrâfda olan beğlerin kızlarını arz edüb âkıbet Dulkadiroğlu Süleyman Beğ, padişaha ihlası (bağlılığı) *arz olunub onun beş kızı olub her biri cemal ve kemal-birle* (güzellik ve olgunlukla) *müzeyyen olub onlarun birisini almak vech* (uygun) *gördüler. Padişah-ı İslâm dahi Hızır Beğin hatununu ve Rum'un* (Anadolu'nun) *âyanlarınun hatunlarını Rum'dan müte'ayyin beğleriyle gönderdi. Süleyman Beğ, çün bu habere muttali oldu* (öğrendi) *be-gâyet ferah olub kendi karşu varub azim hürmet edüb gelenleri kondurub, ziyafetler edüb her birine eyi hil'atlar verdi ve kızlarını tamam arz etdi. İçlerinden birisini Hızır Beğ hatunu ihtiyar edüb* (seçip) *alub Edirne'ye geldi. Edirne'de cihaz edüb ulu düğünler ve ziyafetler edüb oğlu Sultan Mehmed'e verdi. Tarih sekiz yüz elli beşinciye gelüb Muharrem ayının gurresinde* (Şubat 1451) *padişah-ı İslâm Ada'ya av etmeğe gitmiş idi. Ada köprüsünün başında bir derviş durub padişaha nidâ etdi ki: — Hey padişah! Tövbe et ki ecel yakın gelmişdir! O vakit Saruca Paşa orda hâzır idi ve İshak Paşa dahi geldi. Onlara eyitdi ki: — Siz şahid olun ki mecmuu günahlarıma tövbe etdim. Doğru sarayına gelüb mübarek mizacına hastalık arız olub hekimler nice ki mu'alece* (ilaçlar) *etdiler, faide etmeyüb kafes-i bedende habs olunan tâvus-ı ilâhi* (ruh) *Arşa pervaz etti* (uçtu)."

Bu anlatıda, olağan koşullarda beyzâdeler için kız tercihi ve seçme yöntemi de açıklanıyor: Padişahın, evlenme yaşına gelen oğlu için önce vezirlerine danıştığı, dostane ilişkiler içinde olunagelmiş Anadolu Türkmen beylerinin kızlarına öncelik verildiği; görücü olarak da yüksek düzeyde görevlilerin hatunlarından bir heyet gönderildiği öğreniliyor.

Âşıkpaşazâde, düğün bahsinde, görüşmeleri, danışmaları, heyet tertiplerini, Edirne Sarayından Elbistan Sarayına gidiş ve dönüşü, gelin alayını, Edirne'deki sûr-ı hümayunu ayrıntılarken farklı bilgiler de vermiştir. Önce Amasya Hâkimi Hızır Ağanın hatununun Elbistan'a gidip kızları görmesi, "*tefâsil-i hâl ve iş'âr-ı mâfi'l-bâl*" (gördükten sonra kanısını bildirmesi) istenmiş. Bu ferman Amasya'ya ulaşınca Hızır Ağa, muhterem haremini, birkaç "*tavaşi ve havaşi*"yi (hadım ağaları ve hizmetlileri) yanına koşup "*Süleyman Beğin kerimelerini görmek içün Elbistan'a revâne*" eylemiş!

Bu iki cümlenin üzerinde durmak gerekiyor. Apaçık anlaşıldığına göre, padişah, tahtının vârisi şehzâdesine eş alırken "Bey kızı olsun, ötesi gerekmez!" dememiş. Güvenilir bir görücünün gidip görmesini, aday kızların niteliklerini, ne derece uygun düştüklerini öğrenmek istemiş. Görücü olarak Edirne'den bir hatunun değil de, Amasya'dan Hızır Ağanın eşinin gönderilmesine gelince, Hızır Ağa ve hatunu Amasya sancakbeyliğinde II. Murad'a yakın kişiler olmalı.

Bu evliliğin öyküye dönüştürülmüş anlatımı, sonraki Osmanlı tarihlerinde de yinelenmiş. Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevarih*'te, bu konuya Arapça Farsça dizeler de katarak dört sayfa ayırmıştır. Yazar Edirne'deki düğünün ayrıntılarını Selçuklu sarayındaki düğün geleneklerini çağrıştıran özellikleriyle veriyor. Osmanoğullarının, Bizans ve İstanbul kültürleriyle temastan önceki âdetlerinin Selçuklu törelerinin devamı olduğunu saptamak bakımından bu anlatının son bölümü önemlidir. Üç ay süren düğünün tarihe yansıyan sahneleri, Türk-Osmanlı törelerinin ayrıntılarına ışık tutmakla birlikte, saray düğünlerinin festival boyutu kazanması içinse daha bir yüzyıl geçmesi gerekecektir.

Düğünden sonra Mehmed Çelebi, eşi Sitti Hatun'la sancağı Manisa'ya dönerse de babasının ölümü üzerine Edirne'ye gelerek ikinci kez tahta çıkar. Fatih'in padişahlığı döneminde çoğunca Edirne'de oturan Sitti Hatun, burada bir saray, adıyla anılan bir de cami yaptırmıştır. Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*'nde "Sittişah Sultan Camii"ni tanıtırken bu eserin Mahkeme Bayırında, zarif, tek minareli, tek kubbeli şadırvanlı ve manzarasının çok güzel olduğunu, Mimar Hayreddin'in eseri olabileceğini, halk arasında Sultan Camii dendiğini, hemen aşağısındaki Edirne Lisesinin yerinde de eskiden Sitti Sultan Sarayının yer aldığını, bir ara Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oturduğu sarayın 1743'te yandığını yazmaktadır.

Caminin Arapça kitabesinin Türkçesi özetle şudur: "*Bu ulu ibadet makamını, sultan oğlu sultan, Gazi Ebü'l-feth Bayezid Hân'ın saltanatında, zamanın hatunlarının en hayırseveri Sitti Şah Sultan –ki Dulkadir oğlu Süleman'ın kızıdır– H 887'de* (M 1482) *yaptırmıştır.*"

Arifî Paşa *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'ndaki "Maraş ve Elbistan'da Zülkadiroğulları" başlıklı makalesinde, Sitti Mükrime'nin ölüm tarihi olan H 891'i (1486), 871 (1466) vererek başka araştırmacıları da yanıltmıştır: "*Sitti Hatun cenab-ı Fatih'le 18 yıl bir hayat-ı mes'udâne geçirerek 871 (1466) senesinde Edirne'de vefat eyledi. Orada Sultan Camii haziresinde medfunedir. 887 (1482) tarihli kitâbesinden, caminin Sitti Hatun'un sağlığında kendi tarafından yapıldığı mânası çıkıyorsa da bu hatun Fatih devrinde ölmüş, câmi ise Sultan Bayezid asrında yapılmış olduğundan esasen kırık dökük ve Arapça kitâbenin ifadesi doğru değildir. Şu hâliyle beraber mütaleâ-yı âcizânemizce Sitti Hatun hin-i irtihâlinde* (ölünce) *öteden beri ekser sultan hatunlarında vaki olduğu gibi kendi sarayı bahçesine gömülmüş ve cami de yanı başına sonradan yapılmıştır.*"

Arapça kitabelerdeki "tis'în" (doksan) ve "seb'în"(yetmiş) yazımlarının benzerliğinden kaynaklanan yanılgı burada da görülüyor. Arifî Paşa, kabir taşındaki H 891'i (1486), 871 (1466) vererek farklı yorumlara gitmiştir. Oysa kitabede caminin, Sitti Hatun'un sağlığında (H 887 / M 1481) yapıldığı; kabir taşındaki tarih (H 991 / M 1486) de kendisinin caminin yapımından beş yıl sonra öldüğünü belgeliyor. Kaldı ki, eğer cami ölümünden sonra yapılsaydı, "merhume" sözcüğüne yer verilmesi gerekirdi. Diğer taraftan, "*Gazi Ebü'l-feth Bayezid Hânın saltanatında*" ibaresi, Sitti Hatun'u hayatta gösterdiği gibi, II. Bayezid'le aralarında ana-oğul bağı bulunmadığının kanıtıdır. Eşi Fatih'in anılmaması ise, caminin onun ölümünden sonra yapılmış olmasıyla açıklanabilir. Şu halde Sitti Hatun bu camiyi, eşinin ölümünden sonra, üvey oğlunun saltanatında yaptırmıştır. Bu devletli kadının, bey kızı, sultan eşi olmasından dolayı "Sitti Şah Sultan" diye anıldığı kitabeden öğreniliyor. Adnan Giz, "Fatih'in Dört Karısı" başlıklı yazısında, "*Başbakanlık Arşivinde 925 Hicri (M 1519) tarihli ve 77 sayılı Edirne havalisine ait bir tahrir defterinde Sitti Hatun'un İpsala'da mülkü olan araziyi Edirne'de yaptırdığı camiye vakfettiğini belirten bir kayda tesadüf ettim ki bu vesika camiin Sitti Şah Hatun'un hayatında yapılmış olduğunu meydana koymaktadır,*" diyor.

Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri'nde, Sitti Hatun Camiini, planı, eski fotoğrafları, mimari özellikleri, haziresindeki mezar-

larıyla inceleyip tanıtan E.H. Ayverdi de kitabeyi yorumlarken, Arifî Paşa'nın makalesindeki yanılgıyı yineleyerek caminin, Sitti Hatun'un 1466'da ölümüyle yarım kaldığını; II. Bayezid'in tahta çıktığı 1481'de bitirildiğini yazmıştır.

Sitti Şah Sultan'ın mezarı, camisinin kıble tarafındadır ve Edirne için bir "ilk" olma özelliği vardır. Çünkü Osmanoğullarının erkek ve kadın bireylerinden, –Edirne'de ölenler de dahil– bu kentte gömülenlerin ilki Sitti Mükrime Hatundur. O başka bir "ilk"liği daha temsil eder ki, biri tahtırevan içinde, diğeri erkek kardeşiyle olmak üzere iki resmi vardır.

ÇİÇEK HATUN [ö. Kahire, 3 Mayıs 1498] Fatih Sultan Mehmed'in eşi, Cem Sultan'ın annesi. Osmanoğullarının, Türkiye'den çıkartıldıkları 1924'ten önce, yaşamını "sığınmacı" olarak Osmanlı sınırları dışında tamamlayarak Mısır'da ölen bir padişah eşi; Oğlu Cem Sultan'sa, Hıristiyan Avrupa dünyasının eline düşen Türk şehzâdesidir.

1459 yılının Aralık ayında, Edirne Sarayında Cem Sultan'ı doğuran Çiçek Hatun, Osmanlı kadın sultanları arasında farklı bir kimliktir. 1440'larda Sırbistan, Venedik veya Fransa'da başlayan yaşamını, cariyelikten, Fatih'in hatunluğuna, tutsak şehzâde Cem Sultan'ın bedbaht anneliğine, altmış yıllık serüvenini, Memlûk sultanlarının koruması altında Kahire'de tamamlamış tek padişah eşidir.

Çiçek Hatun'un, milliyeti, padişaha cariye olmazdan önceki yaşamı, ailesi konusunda, Gülbahar Hatun'un yaşamını hatırlatan belirsizlikler söz konusudur. Hakkındaki söylencelerden en yaygın olanı, bir roman başlangıcı olmaya değer: "Çiçek Hatun, Fransa Kralı Louis XI.'nin (1461-1483) kızı, Charles VIII.'nin (1483-1498) kız kardeşi, genç ve güzel bir prensesmiş. İstanbul'un kuşatılmasından önceki günlerde, Bizans İmparatoru Konstantin Dragozes'le izdivacına onay veren kral ağabeyi onu İstanbul'a göndermiş. Fakat kuşatma başlayınca imparatorla evliliği ertelenmiş. Kent düşünce de tutsak edilen Rum ve yabancı güzel kızlar arasında o da Fatih'e sunulmuş ve Türk hükümdarının haremine girmiş!" Bu söylence uydurmadır. Çünkü Bourbon

hanedanı prenseslerinin adları, unvanları kimlerle evlendikleri tek tek biliniyor.

Bu masalın esin kaynağı, Cem Sultan'ın Avrupa'daki esaret hayatının son günlerinde, Fransa Kralı VIII. Charles'ın şehzâdeye sempatisi ve Evliya Çelebi'nin, İstanbul'un fethi günlerindeki ganimet paylaşımlarına ilişkin *Seyahatnâme*'de anlattıklarıdır: "*Dahi Fransa kralının kızını padişaha verüp iskat-ı hak etdiler. Ertesi gün ale's-sabah Sultan Mehmed haremden çıkup Akşemseddin ile Tersâne bağında müşerref oldukda Akşemseddin buyurdular-kim — Padişahım bu gice pişmiş helva yediniz mi? Deyince Ebü'l-feth: — Hayır, yemedik! Akşemseddin buyurdular-kim: — Ya biz size şehr-i Manisa'da hâkim iken: — Akke kal'asını küffâr aldığına gam yemen. İslâmbol'u feth etdiğiniz günler pişmiş helva yersiz dediğim işte bu gice Fransa Kralı kızının bekâretin izâle edüp helvasını yediniz! der.*" Evliya Çelebi, bu hatuna "Akide" adı verildiğini belirtir.

Bu uydurma öyküdeki olası doğruluk, Çiçek Hatun'un İstanbul'un fethi karmaşasında ele geçirilmiş olabileceğidir. Fatih'in diğer oğulları 1453'ten önce doğduğundan İstanbul'un alınışından sonra doğan tek şehzâdesi Cem'dir. Cem'in doğum tarihini (1459) Quillet'in, *Histoire du Regne de Mahomet II*'de, 1454 vermesi de Çiçek'in, fetihten sonra Fatih'in haremine girdiğini doğruluyor. Halkondil, Sultan Mehmed'in, bir Fransızın kızını fetih günlerinde çıldırasıya sevdiğini yazmışsa da, bu Çiçek Hatundu demenin kanıtı yoktur.

Alderson, "*Çiçek Hatun, muhtemelen Türktü ve Cem'e nisbetle Dayı Ali Bey diye ünlenen bir de kardeşi vardı,*" diyor. Fatih ve oğullarını ana-baba Türk göstermek isteyenlerin dayanağı işte bu "Ali Dayı"dır. Bu konuda, İ.H. Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi'nde şunları yazmış: "*Bu hatunun milliyeti hakkında muhtelif rivayetler vardır. Rumluk, Sırplık, Fransızlık, İtalyanlık, Macarlık gibi birçok milliyetler isnat edilmiş ve hatta Macar milli kahramanı Hunyadi Janos'un yeğeni olduğundan bile bahsedilmiştir. Osmanlı menbalarında buna ait bir şey yoktur. Yalnız, Cem Sultan'ın Ali Bey isminde bir dayısı olduğuna göre ecnebilik rivayetlerinin şüpheli olması lâzımgelir.*"

Kardeşi Ali, her ikisinin Türklüğü için ne ölçüde bir kanıtsa, eniştesi padişah olan kişinin, Müslümanlığı seçmesi de doğaldır. Diğer yandan Cem'in, annesinden İtalyanca ve Rumca öğrendiği rivayeti ciddiye alındığında, kaynaklardaki "*Sırp prenseslerinden sarışın bir dilber*" veya "*Venedikli bir esir*" tanımlarının doğru olabileceği ağır basmaktadır. Bu konuda eski ve güvenilir tanıtım cümlesini, çağdaş tarihçilerden Kahireli İbn İyas (ö. 1523), *Bedâyîü'z-zuhûr fi Vakâyîü'd-dühûr* adlı Mısır tarihinde verir. Oğlu Cem'in Mısır'dan ayrılmasından sonra yıllarca Kahire'de yaşayan ve orada ölen Çiçek Hatun'u, İbn İyas tanımış olabilir. Tarihçi onun için "Çiçek Hatun, Saray-ı Hümayundaki esirelerden biridir," diyor. Bu, diğer olasılıkları geçersiz kılan bir belge sayılmalıdır.

Cem'in yaşamını araştırma konusu yapanlarla romanlaştıranların Çiçek Hatun için yazabildikleri de ya tahmin ya hayal verileridir. Ahmet Refik *Vâkıât*'ı ve *Thuasne*'ı izleyerek yazdığı romansı *Sultan Cem*'de, "*Fatih'in sarayı sultanlarla dolu idi. Zevcesi Gülbahar Sultan, Çiçek Hatun, halası ve Karaca Paşa'nın zevcesi Selçuk Hatun sarayın en mühim simaları idi. Sultanların bazıları İstanbul, bazıları Edirne sarayında otururlardı. Çiçek Hatun Edirne sarayında idi,*" derken tahminden öte bir şey söylememektedir.

Cem hakkındaki yabancı kaynakları da inceleyen Prof. İ. Hikmet Ertaylan, *Sultan Cem* adlı eserinde, "*Cem'in annesi Çiçek Hatun idi. Şark ve Garp kaynakları, bu hatunun milliyeti hakkında çeşitli iddialar ileri sürmektedirler. Hemen bütün muahhar garp müverrihlerinin esas kaynağı olan Guillaume Caoursin ve ondan naklen L. Thuasne, Cem'in annesinin bir Sırp prensesi olduğunu söylerler. Şark kaynaklarından bazılarında da esirelerden biri olduğu rivayeti vardır,*" dedikten sonra, Hammer'in de farklı bir şey söylemediğini belirtir ve *Devlet-i Osmaniye Tarihi*'ndeki, "*Cem, bir Sırp valideden doğmuş olduğu için bu memleketler hakkında nefretten ziyade teveccühü var idi*" cümlesini nakleder.

Thuasne da Cem'in annesiyle ilgili yorumlarda bulunurken, "*Sırp Krallığı hanedanına mensup Hıristiyan bir kadındır,*" der. Sırp kadınlarının, güzellikleri yanında çok iyi terbiye edilmiş olduklarından; Caoursin'e atfen, Osmanlı-Sırp-Macar hanedanları ara-

sındaki aile bağlarından, II. Mehmed'den önceki Osmanlı padişahlarının aldıkları prenseslerden, Macar Kralı Mathias Corvin'le akrabalıklarından söz eder. Bunun dayanağı, Cem Sultan'ın, Avrupa'da tutsakken "Üngürüs Beği" denilen Macar kralının yanına gitmek istemesidir. Yabancı yazarlarsa bunu, annesi Çiçek Hatun'un bir Macar prensesi, hatta Mathias Corvin'in akrabası olduğuna yormuşlardır.

Çiçek Hatun'un Osmanlı sarayına girişi konusunda da Cem'in, son ayında doğduğu 1459 yılında, Sırbistan'ın fethedildiği dikkate alınarak o yılın başında ele geçirilip Fatih'e sunulduğu sanılır.

Çiçek Hatun'a İtalyandı diyen Mehmed Tevfik Paşa, Şehzâde Cem'de, "*Anası Cezayir-i Bahr-i Sefid'den* (Oniki Adalar) *birinde Türk deniz fedâileri eline düşmüş, hüsn-i ikbâl ve tenâsüb-i endâmı* (şansı ve güzelliği) *onu, Osmanlı sarayına, padişah firâşına* (yatağına) *kadar götürüp yükseltmiş, aslı Venedikli bir esire idi,*" der. Buna karşı çıkan İ.H. Ertaylan, Tevfik Paşa'nın kaynak vermediğini belirterek, "*aslen Venedikli olsa idi Rodos'ta değil fakat Venedik'te konuşulan İtalyancayı bilmesi pek tabii olurdu. Fakat bilinen kaynaklardan hiçbirisi* (Cem'in) *anasının Venedikli olduğuna dair bir bilgi vermemektedir,*" diyor.

Çiçek Hatun'un, Bursa, Edirne, İstanbul saraylarının haremlerinden hangisinde yaşadığı, Fatih'in sevgisini ne ölçüde kazandığı da bilinmiyor. Yaşamının üç evresi, Fatih'in sarayındaki 12 yıldan daha kısa olmayan hatunluğu; oğlu Cem'in sancakbeyliğinde 10 yıl kadar, Kastamonu ve Konya saraylarındaki şehzâde analığı; ardından 20 yıl boyunca Kahire'deki çile hayatıdır. Fatih'in haremine girmesinden önceki yaşamı ölçüsünde değilse de, bu üç evre de yeterince aydınlık değildir. Kaynakların verdiği bilgilerse Cem'in yanında oluşu, ondan ayrılışı ve mektuplaşması gibi ilişkilerle sınırlıdır. Sözgelişi, Osmanlı yazarlarının, "*Mahmiye-i Edirne'de burc-ı şeref-i sulb-i Mehmed Handan Şehzâde Cem Sultan'ın vücûd-ı sa'di hilâl-i 'iyd gibi bedîd olub...*" (Sultan Mehmed'in oğlu Cem, Edirne burcundan bayramı müjdeleyen hilâl gibi doğdu) gibi benzetmelerle yüklü anlatılarında, Cem vardır da annesi yoktur!

Cem'in yaşam panoramasını son derece duygulandırıcı, özlü ve akıcı anlatan has nedimlerinden biri tarafından (ölümüne ka-

dar yanından ayrılmayan defterdarı Haydar Bey sanılıyor) kaleme alınmış olan *Vâkı'ât-ı Sultan Cem* ise kuşkusuz Çiçek Hatun için de birincil kaynaktır. Öyleyken bu eserde bile Çiçek Hatun'a değinmeler birkaç yerdedir. Cem'in doğuşu, çocukluğu, dadıları, muallimleri vb anlatılırken annesi bir kez olsun anılmamıştır: "*Saferin yigirmi yedincisinde şenbe günü geceden bir saat kaldıkda oğlu Sultan Cem Edirne şehrinde dünyaya geldi. Pes müeddebe dâyelerle terbiye olundu. Tâ şol vakte değin ki dört yıl dört aylık oldu. Muallime verildi, tâ ki ilm ü edeb öğrene.*" Bu cümlede eğiticiler dadılar anılıyor da "ana" sözcüğü geçmiyor. Ahmet Refik daha serbest bir kalemle yazdığı *Sultan Cem*'de bu cümleyi, annesine de yer vererek şöyle yinelemiş: "*Cem, Çiçek Hatun'un terbiyesiyle yetişti. Müeddebe dâyelerle terbiye olundu. Dört yaşına kadar anasının ağuşunda* (kucağında) *büyüdü. Dört yaşını dört ay geçmedi, Cem'in fikri terbiyesine çalışıldı. Dokuz yaşına kadar tahsiline itinâ edildi.*"

Üçüncü oğlu Cem'in doğumuna –ileride şehzâdelerin taht mücadelesine girişeceklerini düşünerek– memnun olmayan Fatih'in, Harem dairesinde lohusa Çiçek Hatun'un odasına girerek kundaktaki Cem'i öfkeyle yere fırlattığı veya tekme savurup beşiğini yuvarladığı; Çiçek Hatun müthiş bir korkuya kapılırken Cem'in de bu şiddetli savrulma nedeniyle bir gözünün hafif şehla kaldığı, arada sara nöbetine tutulduğu rivayeti; İbn Kemâl'in *Tevarih-i Âl-i Osmân* (VII. Defter)'ındadır: "*Kenâr-ı âsumân-ı saadetde bir ahter-i ferhunde-manzar tulû' etdiğini, Sultan Cem toğub sebzezâr-ı gülistân-ı siyâdetde ol gonce-i ter bitdiğini beyân eyler*" başlığı altında, Fatih'in hareme girişi Cem'in beşiğini devirişi şöyle anlatılmış: "*Sahib-kırân-ı devrân Keyhusrev-i zamân Sultân Mehmed Han'a ki gülistân-ı cinân-nişânında* (cennet örneği hareminde) *ol tâze gül açılduğı* (Cem'in doğduğu haberi) *hoş gelüb gülüb gönli handân olmadı. Belki gonce gibi gözin dürdi turdı. Dirler ki halvet-sarây-ı selvet-fezâyına* (Harem dairesine) *girdikde kuvvet-i gazabiyyesinün haddi şiddet bulub* (aşırı öfkelenip) *ol mevlûd-ı mes'udun* (mutlu bebeğin) *beşiğine depme urdı.* (Zevcesi Çiçek Hatun'a) *eyitdi: — Gülistân-ı cennet-âbâd-ı saltanata ziynet vermeğe şehzâdeler yeterdi. Bu şecer-i hılâf-semerden ne biter? Takdir-i Rabb-i kadîrle ol ikinün biri mâh gibi nagâh ufûl iderse bedr-i kadri tamâm olma-*

dan şâm-ı 'ademe giderse (biri ölürse diğeri) *âfitâb-ı cihân-tâb gibi 'âleme ziyâ virüb rûyi tutmağa biri yeter.*

Sığar on gedâ bir eve gîn ü târ
Bir iklime sığmaz iki tâcidâr

Râvi ki bu hikâyeti ider, eydür: Ol zamânda padişah-ı 'âlem, Sultan Cem'ün beşiğini nâgâh depüb havl ile salmışdı, kar'-i hevilnâkün feze'ından mezkûr şahzâdede halet-i sâr' sâhir (bayılma) *olmuş, sonra ayılub ol hâl zâyil oldukda gözlerinde nev'-i hivel* (şaşılık) *kalmışdı."*

Bu rivayet, Cem Sultan'ın yaşamına dair yapıtlarda işlenerek türlü sahneler canlandırılmış; hatta Fatih'le Çiçek Hatun arasında diyaloglara dahi yer verilmiştir. Ratip Tahir Burak, resimlediği Cem Sultan tefrikasında İbn Kemâl'in yukarıdaki anlatımını betimleme alt yazılarında şöyle çevirmiş: "*İkinci Mehmed, ani bir karar ile odadan çıktı. Sarayın uzun koridorlarından çevik adımlar ile geçti. Harem dairesine girdi. Genç ve güzel karısı Çiçek Hatun'un odasına bir fırtına gibi daldı. Velinimetine bir erkek evlât doğurmuş olmanın sevinciyle henüz kurtulduğu ıztırabın yorgunluğu çocuk yaştaki anneyi sessiz bir heyecan içinde yatağına mıhlamış gibiydi. Fatih doğruca beşiğin yanına gitti. Bir hamlede henüz dünyaya gözlerini açan yavruyu kavrayarak kaldırdı, dikkatle baktı. Sert bir hareketle genç karısına döndü. Kaşları çatılmış, gözleri kısılmıştı:*
— Benim erkek evlâda ihtiyacım mı vardı? Bunu kız doğuramaz mıydın? dedi. Bakışlarının yıldırımlarıyla kadıncağızın kalbini parçaladı. Sonra pençesindeki yavrucağı başının üstüne kadar kaldırdı ve şiddetle yere çarparak odadan çıktı. Orada bulunanlar sanki donmuş, taş kesilmişti. Ancak birkaç saniye sonra bu ölüm sükûnetini bir çığlık yırttı. Yatağından fırlayan ana yerde yatan yavrusuna kapandı ve bayıldı. Saray kadınları genç anayı âdeta gözyaşlarıyla yıkayarak güçlükle ayılttılar. Yavru ölmemişti. Çok geçmeden ağlamaya başladı. Feryadları hadım ve kadınların hıçkırıklarıyla beraber şehzâdenin anasının dudaklarındaki hain tebessümü söndürdü. Cem, doğduğu gün babasından yediği bu müthiş sillenin hatırasını ömrü oldukça bakışlarında taşıdı. Bu sadmenin tesiriyle şaşı kalmış-

tı. Anasının ve tayasının himayesinde kem gözlerden saklanarak sarayın bir köşesinde büyümeye koyuldu."

Sonraki karelerde de Fatih'in, şiir ve edebiyatla meşgul olduğu bir günde, güya bir daha görmediği bu oğlunun huzuruna çıkartılmasını istemiş. Çiçek Hatun'un korkular içinde Cem'i, mini mini bir şehzâde kisvesine sokup lâlasıyla gönderişi, padişah babanın, daha dört yaşındaki Cem'in davranışlarını, zekâsını beğenerek eğitimi için hocalar ataması, dokuz yaşına geldiğinde ise Kastamonu sancakbeyliğine göndermesi betimlenmiştir.

Vâkıât-ı Sultan Cem'de, "*Andan sonra selâse ve seb'în ve semânemi'e (H 873 / M 1469) yılının recebinün evâ'ilinde Kastamoni sancağına ya'nî Candar tahtına gönderildi dokuz yaşında idi anda tahsil-i ilm ü edebe meşgûl idi,*" deniyorsa da annesi Çiçek Hatun'un Kastamonu'ya gittiği belirtilmemiştir. Bu, hasekilerin, sancağa çıkan şehzâdeleriyle birlikte gitmeleri geleneğinden dolayı tarihçilerin tahminidir. Ahmet Refik'in *Cem Sultan*'da, "*Fatih Sultan Mehmed, oğlu Sultan Cem'i Kastamuni sancağına gönderdi. Validesi Çiçek Hatun da beraber idi,*" deyişi buna bir örnektir. Thuasne'ın, Hoca Saadeddin'in *Tâcü't-Tevarih*'inin Fransızca çevirisindeki bir ifade biçiminden yanılarak verdiği "*Cem, on yaşında annesinden ayrıldı,*" cümlesi ise tersini söylemektedir.

Fatih, 1473'te Cem'i İstanbul'a getirtip sünnet ettirdikten sonra "saltanat naibi" bırakarak Uzun Hasan'a karşı Doğu seferine çıktığına göre, doğal ki Çiçek Hatun da İstanbul'a dönmüştü. Ordudan haber alınmaması üzerine, Fatih'in ve sefere katılan büyük şehzâdeler Mustafa ile Bayezid'in savaşta öldükleri şayiasının yayıldığı; çevresindeki dalkavukların da Şehzâde Cem'i padişahlığını ilan etmeye heveslendirdikleri; hatta kimilerinin kendisine biat ettikleri, payitahtta karışıklıkların yaşandığı günlerde acaba, Çiçek Hatun, oğluna ne yönde telkinde bulunmuştu? Tarihler, muzaffer dönen Fatih'in oğlunu bağışlayıp, onu bu aymazlığa yönlendiren nedimlerini idam ettirdiğini yazıyor. Çiçek Hatun da suçlananlar arasında yer alsaydı, cezasız kalmazdı. Cem, Kastamonu'ya dönerken Çiçek Hatun olasılıkla yine yanındaydı.

Cem'in serüvenini araştıran, romanlaştıran kimi yabancı yazarlar, Kastamonu'da çocukluktan buluğ çağına geçerken Sırp

asıllı annesinden Sırpça, yabancı kökenli hocalarından da Rodos İtalyancası ve Rumca öğrendiğini ileri sürerler. Mehmed Tevfik Paşa ise kaynak göstermeksizin, annesi "Venedikli bir esire"ydi vurgulamasından sonra, "*Cem, hanedanının lisan-ı ırkı olan Türkçeden, Arap ve Fars lisanlarından fazla ana lisanı olan İtalyancayı, yine o ananın feyz-i müzahereti* (yardımı) *ile Rumcayı da daha aguş-ı mâderde* (ana kucağında) *öğrenmiş olup o lisanlarda okur yazar idi*," diyor.

1474'te Şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine Karaman valiliğine atanan Cem'in, annesini –ve eğer daha 15'ine varmadan Kastamonu'da evlendiği doğru ise– eşiyle ilk çocuğu olan kızını yanına alıp maiyetindeki şair Şahidî, musahipleri Sadi, Haydar, Celâl, kapıcıbaşı Sinan, Frenk Süleyman, Defterdar Ahmed beyler, dayısı Ali Bey, imamı Hatibzâde Nasuhî Çelebi, sufilerden Hüseyin ve Şadi beyler, çaşnigir İlyas Ağa, Şirmend Ağa ve daha niceleriyle Konya'ya gidişini anlatan kaynaklar yine annesi Çiçek Hatun'dan söz etmiyor. Konya yıllarında giderek delikanlı olan Cem, *Vâkıât*'taki öykümsü anlatımla "*Binmek ve inmek ve şikâr etmek ve ok atmak ve gürz salmak ta'lim eyleyerek*;" Konya Sarayındaki, bir zamanlar Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın kullandığı "*Gürzlere nice okka halkalar zamm edüb Hâce Selman'ın kitâb-ı Cemşid ü Hurşid'ini,* (babası) *Sultan Mehmed nâmına terceme ederek*," haremde eşiyle mutlu zamanlar geçirirken Çiçek Hatun'un şefkatinden de yoksun değildi.

Çiçek Hatun'un, Fatih'in ölümünden önce eşiyle bir kez daha görüşmüş olabileceği konusunda tek ihtimal, Cem'in, 1478'de babasının çağırması üzerine İstanbul'a gidişidir. Cem'i, "saltanatın vârisi, halefi" gördüğü ileri sürülen Fatih'in, oğluna verdiği görev, görece Rodos Şövalyelerinin temsilcileriyle barış koşullarını görüşmesiydi, ama asıl amacı, yirmi yaşına gelmiş şehzâdeyi, geleceğin padişahı olarak daha yakından tanımaktı. Cem Sultan, söz konusu diplomatik görev için önce İstanbul'a gelmiş; 1479'da barış görüşmeleri için Patara'ya gitmişti. Oradan Karaman'a döndüğü bilindiğine göre, annesini ve ailesini Konya Sarayında bırakmış olmalıdır. Şu halde Çiçek Hatun, âdeta dul bir eş gibi, yıllarca eşinden uzakta yaşadı.

Karaman'a dönüşü ardından Çiçek Hatun'un oğlunu evlendirdiğine ilişkin bir haber vardır. Cem'in, Kastamonu'da da evlendiği doğru ise bu ikinci evliliğidir. Kaynaklar, 1479'da Konya'da, haremindeki cariyelerden birini nikâhına aldığını, ertesi yıl da oğlu Oğuz'un doğduğunu; Hoca Saadeddin Efendi ise Fatih'in, bu torununu saray ve hanedan terbiyesi için İstanbul'a getirttiğini yazıyor. (II. Bayezid 1481'de padişah olunca, saraydaki bu bebek yeğeni Oğuz'u boğdurmuştur.)

1481 baharında Fatih'in beklenmedik ölümü, Cem'in, ailesinin, annesinin yaşamlarında bir dönüm noktası; yıllarca sürecek serüvenlerinin başlangıcıdır. Çiçek Hatun'un bahtsızlığı salt 40'ına varmadan dul kalmak olsa, ötekiler gibi, hatunluk hotozunu çıkartıp bir köşeye çekilerek ibadet ve hayır işleriyle avunabilirdi. Oysa onun yazgısında Osmanlı tarihinde benzeri görülmeyen bir "oğul macerası" vardır. Bir başka açıdan, Cem'in dramı, Osmanlı kadın sultanlarından ikisine yaşamöyküsü zenginliği kazandıracaktı: Biri, Cem'i Anadolu padişahı yapmak için kampanya başlatan Ulu Hala Selçuk Hatun; öteki, oğlunu ölümden ve yad ellerdeki sürgün yaşamından kurtarmak için uğraşacak olan annesi Çiçek Hatun. Fatih'in 3 Mayıs 1481'de, Gebze'de Tekfur Çayırındaki ordugâhta öldüğü haberinin Konya'ya ulaştığı günden, 1495'te Cem'in Nice'de; bundan üç yıl sonra Çiçek Hatun'un da Kahire'de ölümlerine değin süren ana-oğul serüvenleri gerçekten ilginç ve hazindir.

Bu ikiliyi karayazılarından kurtarabilecek şans, Fatih'in ölümü ardından Cem'in, ağabeyi Amasya Valisi Bayezid'den önce İstanbul'a gidip tahta oturmasıydı. Bu fırsatın kaçırılması sonun başlangıcı oldu. *Vâkıât*'ta şöyle deniliyor: "*Sultan Mehmed Gazi* (3 Mayısta) *fenâ dârından beka serâyına rıhlet etmiş* (ölmüş), (8 Mayıs) *düşenbe* (Salı) *günü ulak gelüb haber getürdü. Mâtem edüb yarındası Bursa şehrine müteveccih olundu. Bu tarafdan karındaşı Sultan Bayezid tahta müteveccih olub gelüb* (21 Mayısta) *tahta cülûs etdi.*"

Bunu haber alan Cem Sultan ise annesini ve ailesini Konya'da bırakarak bölgeden topladığı kuvvetle Bursa'ya geldi. II. Bayezid'in gönderdiği Ayas Paşa'yı yenerek sultanlığını duyurdu, adına sik-

ke kestirip hutbe okuttu. Ağabeyinin Bursa üzerine yürümek üzere hazırlandığını öğrendiğinde, Hala Sultan Selçuk Hatun'u İstanbul'a göndererek Anadolu'nun kendisine bırakılmasını önerdi. Red yanıtı gelince 22 gün süren Bursa padişahlığı sona erdi. 20 Haziran 1481'de, Yenişehir Muharebesinde de yenilince kaçıp Konya'ya döndü. Cem Sultan için firardan başka kurtuluş çaresi yoktu. Konya'da ancak üç gün kalabildi. Annesi Çiçek Hatun, eşleri, çocukları, danışmanları ve muhafızlarıyla kırk kişilik bir grup halinde 28 Haziran günü "*Ahalinin gözyaşları, ah ü enînleri, feryad ü figanları arasında Konya'dan ayrıldı.*"

Vâkıât'ta, Cem'in Yenişehir Savaşında "*sınup*" (yenilip) Konya'ya dönerken başına gelenler, annesine kavuşması; Konya'dan "Şam'a gitmek niyetiyle" ayrılışları anlatılmaktadır: "*Kırdan kıra gidüb bir yatsı vaktinde bir ekin üstüne konub atların biraz değlendürüb ekinden yemlendürüb gidildi. Rebiülâhir ayının yigirmi yedinci pençişenbe günü Konya'ya varıldı. Anasına buluşdı. Mübârek ayakları ziyâde zahmet edüb incitdi. Hatta divan etmeğe dört kişi Yorgan ile çıkarurlar idi. Ol esnâda hudavendigârun* (II. Bayezid'in) *gelüb basması istimâ' olundı. Acele ile validesin ve evlâdın ve cevârisin göçürüb cemâziye'l-ulânun gurresi yekçenbe gün Konya'dan Şâm niyetine çıkıldı. Konya'nun ve sa'ir Karaman memleketinün kavminün figânını firakını zârisini gören kıyamet kopdı sanurdı. Ancak kırk mikdarı âdem ile çıkıldı ammâ günden güne yetişmeğe başladı. Bulgar Dağında Uyuz Beg kavmına gelicek ba'zı eşirrâsı gicede ve gündüzde çok şirret etdiler. Onbirinci gün Tarsus sahrâsına varıldı. Tarsus Beği istikbâl edüb izzet ü hürmet ile Tarsus'a iletdiler. Ziyâfetler edüb gönderüb Adana'ya Ramazanoğlu'na buluşub andan kona göçe Antakya'ya gelüb andan yigirmi ikinci günü Haleb'e varub Ulubeğ Özbeg ile buluşdı, envâ'ı rağbetler ziyâfetler edüb hayli hoş gördüler.*"

Halep'te iken, gelenlerle kalabalıklaşan kafiledekiler, "*Hatta kendüsü ve validesi dahi mariz* (hasta) *oldular.*" *Vâkıât*'ta, Cem ve Çiçek Hatun, şöyle böyle iyileşince, yürüyüşe kona göçe devam edildiği, Hama'dan, Humus'tan, Baalbek'ten geçilerek Konya'dan ayrılışın 25. günü Şam'a varıldığı; Şam melikülümerası tarafından karşılanan Cem'in ve Çiçek Hatun'un burada da "âli ziyafetlerle"

ağırlandıktan sonra Kahire'ye hareket ettikleri; 30 Eylül 1481'de Kahire'ye geldiklerinde Memlûk Sultanı hariç, Mısır'ın bütün yöneticileri ve askerler tarafından karşılandıkları; ertesi gün donanma düzenlenerek "Şehrün ortasından uğradub sultan sarayına varılub Sultan Melik Eşref Sultan Kaytabây'a buluşulduğu;" sultanın, Cem'e teselli vererek "Sen benim oğlumsun, mahzun olma!" yollu sözler söylediği, üç gün ziyafetler verip Kantara'da ikâmet ettirdiği; Ramazanda da iftar ziyafetlerinin yinelendiği anlatılmaktadır.

Mısır'da iken hacca niyet eden Cem Sultan'la birlikte annesi Çiçek Hatun'un da Hicaz'a gittiğini yazan ikincil kaynaklara karşılık, *Vâkıât*'taki anlatımda bunu doğrulayan bir açıklık yoktur. Kahire'de kalan Çiçek Hatun, oğluna vekâlet vererek "hacı" olmuş mudur? Cem'in bu hac sırasında tanıştığı "*Oğuz soyundan Bayat boyundan*" Mahmud oğlu Hasan'ın, şehzâdenin isteği üzerine kaleme aldığı "*Câm-ı cem-âyîn*"de, "*Mısır tarafından gelerek hac ile şereflenen Osmanlılar sülâlesinden Sultan Cem Hazretleri*" ile tanışmasını anlattığı satırlarda da Çiçek Hatun'un haccettiğine dair bir ibare yoktur.

Hacdan Mısır'a döndükten sonra, Karaman beylerinin ısrarla davet etmeleri üzerine 1482 baharında Anadolu'ya dönen Cem Sultan'ın, annesini ve ailesini Mısır Sultanına emanet ettiğine de *Vâkıât*'ta değinilmemiştir. Cem ve Çiçek Hatun, bu kopuşun, ebedi bir ayrılış olduğunu kuşkusuz bilmiyorlardı. Haziran ayında, Karamanoğlu Kasım Bey'in desteğiyle giriştiği bir dizi eylemden, Ankara ve Konya kuşatmalarından sonuç alamayan Cem Sultan, ağabeyi II. Bayezid'in, annesi ve ailesiyle Kudüs'te oturmayı kabul ederse kendisine yıllık varidat ödeneceğini bildiren önerisini de kabul etmeyerek Taşeli'ne çekildi. Buradan da kıyıya inerek Rodos Şövalyelerine sığınmak üzere, 15 Temmuz 1482'de has adamlarıyla bir gemiye binip Anadolu'yu terk etti. Dayısı Ali Bey'in de yanında olduğunu, daha sonra onu, Rodos Şövalyelerinin üstad-ı azamının tahsis ettiği bir barça ile "*Taş-ili'nde Kasım Beg yanında kalan halkını ve esbâbını getürmeğe*" gönderdiği *Vakı'at*'ta yazılıdır. İ.H. Ertaylan, bu konuya değinirken, "Üstâd-ı azâm şehzâdenin ümidini kuvvetlendirecek teselliler vermiş, ailesi efradını getir-

mek için de derhal prensin zabitlerinden birinin emrine bir galer vereceğini vadetmişti. Filhakika Üstâd-ı azâm Cem'in yanından ayrılır ayrılmaz bir gemi techiz ettirmiş ve Cem'in dayısı Ali Bey bu gemi ile Asya sahillerine doğru harekete geçmişti. Cem'in bu aile efradı hakkında tenakuzlu rivayetler vardır. Bourbours, itimat nişânesi olmak üzere çocuklarıyla karısını orada bırakmıştı diyor ki, Mısır'dan dönerken ailesini Mısır'da bırakmış olduğuna dair bilgileri teyid etmiş oluyor. Ahmet Refik: Daha sonra İçil'de kalan ev halkından bahsetti. Onların da Rodos'a getirilmesi için bir gemi gönderilmesini rica eyledi. Diyor ki bu ev halkının kimler olduğu anlaşılamıyor," demektedir. *Vâkıât*'da, ev halkından söz edilmeyerek, "*Kasım Beg yanında kalan halkı*" deniliyor ki, bunlar yakın adamları olmalıdır.

1482 ilkbaharında oğlu Cem Sultan'ı bir daha görmemek üzere uzun bir serüvene yolcu eden Fatih'in dul eşi Çiçek Hatun, gelini, oğlunun cariyeleri, torunları ile Kahire'de kimsesiz kaldı. Onları, Cem'in ölümünden sonra 1496'da ziyaret eden Bayatî, *Câm-ı cem-âyin*'de şu bilgiyi vermektedir: "*Birkaç yıl sonra Mısır'a gittiğim sırada o şanlı ihsan sahibinin* (Cem Sultan'ın) *mahrem ağalarından Selman Ağa, validesi* (Çiçek) *sultanın yanında bulunuyordu. Bununla görüşüp ahvali anlayınca şu beyit yazıldı: 'Cem'in can şişesini uğursuz hâin Roma Papası kırmıştı. Onun ömür balı ecel zehriyle pek acı olmuştu' Haremağası Cem'in hanımıyla Rûm'a gidecek oldukta, Cem Sultan'ın sağlığında kendi hâline ait validesi hazretlerine gönderdikleri manzumeleri gördüm. Bunları tahmis ederek bu eserin hatimesinde yazıp bir nüshasını da Ezher Camisi kütüphanesine koydum ki o rahmetliğin ahvalini bildireceğinden hayırla anılmaya sebep ola.*"

Kahire'deki Çiçek Hatun, oğlunun Rodos'tan İtalya'ya oradan Fransa'ya geçiş dönüşlerle on üç yıl süren yarı tutsak yarı rehine yaşamından mektuplaşarak haberdar olmaya çalıştı. Diğer yandan, Rodos Şövalyelerinin üstad-ı azamı d'Aubusson, Cem Sultan tarafından yazılmış süsü verilen sahte mektuplarla adamlar gönderip oğlunu kurtaracağını vaat ederek Çiçek Hatun'dan ve Mısır Sultanından paralar sızdırmaktaydı: "*Bu tarafda Rodos Beği Mısır'da sultana ve* (Cem'in) *validesine âdemlerle haberler gönde-*

rüb bir mıkdâr meblâğlarını çekmek, içün eydürmüş ki Cem Sultan'ı size göndereyim ammâ gemiler yapdurmağa ve sâ'ir ceng âletine harc verün deyü bir yarar Frengi rehin koyub nâziklik ile yigirmi bin altunlarını almış. Sâbıka (Cem) *orada iken nişancısına verüb niçe mektublar nişanladub hıfz etmişler imiş.*" *Vâkıât*'taki bu satırlardan, oğlunun serbest bırakılacağı ve Mısır'a döneceği sözlerine kanan Çiçek Hatun'un elinde avcunda ne varsa Rodos Şövalyelerine gönderdiği anlaşılmaktadır.

1483'te Cem'in öldüğüne dair asılsız bir haber, İstanbul'da II. Bayezid'e ulaştırıldığı gibi, Mısır'da da yayılınca bundan, en çok Çiçek Hatun etkilenmiş. Doğruluğunu öğrenmek için 1484'te güvendiği birini göndermişse de, bu giden Cem Sultan'la görüştürülmemiştir. Ancak Çiçek Hatun'un ulağıyla tutsak şehzâdenin bir adamı buluşup Cem, annesi ve ailesi hakkında birbirlerine haberler aktarabilmişlerdir. d'Aubusson'un, Rodos'ta alıkoyduğu dayı Ali Bey hakkında "deli" dedikodusu yaydığını; Cem'in getirtilmesi için paralar sağdığını; Mısır Sultanınınsa, Cem Sultan'la sürekli "*mükâtebe ve müraselede*" (haberleşmede) bulunduğu gibi, himayesine aldığı Çiçek Hatun'dan da yardımını esirgemediğini içeren birkaç belgeyi İ.H. Ertaylan Topkapı Sarayı Arşivinde bulmuştur.

Rodos'un kurnaz, hilekâr şefi d'Aubusson, II. Bayezid'i ve Mısır Sultanını oyalarken Cem'in annesini daha kolay kandırıp dolandırmış; "Oğlunuz Cem'i size verelim amma, kurtarmak ve göndermek için kuvvetli silahlarla donatılmış büyük gemilere ihtiyaç vardır!" diyerek ondan 20 bin altın koparmıştır. Diğer yandan, II. Bayezid de Cem Sultan'ı getirtmenin ya da öldürtmenin güçlüğü karşısında, Mısır Sultanı Kayıtbay'a mektuplar yazarak şehzâdenin annesini ve ailesini İstanbul'a göndermesini istemiş, Cem'in Mısır'a dönmesini amaçlayan Memlûk Sultanının red cevabı vermesi üzerine iki devlet arasında doğan gerginlik, 1485'te savaş ilanına neden olmuştur.

Engellere karşın Cem'le annesi arasındaki haberleşmelerin aralıksız devam ettiğini yazan Ertaylan, "*Cem'in annesi de onu kurtarmak ve Mısır'a getirtmek için olanca kuvvetini sarf etmekte idi. Cem'le anası arasında mürasele vasıtası olan biri, Venedikli-*

ler tarafından yakalanmış yine serbest bırakılmıştı. Bu meyanda şehzâdenin casuslarından biri olduğu sanılan Paolo di Colle adlı birini daha görüyoruz. Hatta bu Floransalı Paolo'dan prensin şöhretini ve ulemaya karşı beslediği alakayı öğrenmiş olduğunu söyleyen Francesco Berlingieri, yazmış olduğu coğrafyadan nefis bir nüshayı 31 Mayıs 1484 tarihli ithafiyesi ile Sultan Cem'e takdim ile tekrar ecdadının tahtına oturduğu zaman kendisini unutmamasını istirham ediyordu. İki sene sonra bu Floransalı Paolo di Colle Kahire'de tekrar görülmüştü," der ve Çiçek Hatun'un, Cem'i Mısır'a getirtmek için verdiği mücadeleyi, Mısır Sultanına yalvarışlarını, Avrupa'ya elçiler gönderip servetler vermeyi vaat edişini, onun bu zaafından yararlanmak isteyen hilekâr d'Aubusson'un tuzağına düşüşünü ve hayli dolandırılışını, Çiçek Hatun'un Mısır'dan oğluna gönderdiği "çok güzel beyaz atın" Cem Sultan'a gösterilmeyerek Roma'da Papanın ahırına teslim edildiğini, II. Bayezid'in ise ana-oğul arasındaki münasebetlerden rahatsız olduğunu anlatır.

Topkapı Sarayı Arşivindeki Cem Sultan'la ilgili belgeler arasındaki Mısır Sultanı ile annesine yazdığı mektuplardan biri "*Anam Sultanum Hazretleri*" başlığını taşımakta olup o, bu mektubunda, yanlarındaki "*Santa Marya kızı Despot de Linâret Sinyor Dilinâret*" adlı cariyesinin, oraya giden adamlarına teslim edilerek yanına gönderilmesini istemektedir.

Bu mektupta, dua ve dilek sözcüklerinden sonra okunabilen satırlar şunlardır: "*Arz olunur ki biz(?) den sorarsanuz hoş ve esen ve sağ(?) hemân arzumuz budur ki mübârek didârun görmekdür ki müyesser olur. Âmin yâ Rabbelâlemin. Ammâ şöyle bilesiz ki iftihârü'l-ikrâm-perverini sizden şöylece dedi ki Papa hazretleri ve rua-yı Efrense* (Fransa Kralı) *hazretleri bizden varanlardan dilgîr imişler ki anda bizüm evde bir cariye var imiş. Despot Dilaret sinyor de Linâret kızı Santa Marya(?) imiş. İmdi gerekdir ki bizüm hâtırımız için elbetde ânı veren âdemlere himmet idesiz ki(?) rua bundan(?) gâyet dilek idilerdi. Ma'lumunuz olunur ki bende hâtırları kalur. Şöyle bilesiz, lûtf edesiz derler. Dahi(?) bizüm andaki(?) kullaruma selâm edüb iki gözleründen öper(?) bilcümle selâm ederüz. Kabul edeler. Ve dahi selâm. Şehzâde oğlun Cem.*"

Mektuptan anlaşıldığına göre, Papa ve Fransa kralı, soylu bir Hıristiyan kadının (sinyoritanın) Kahire'de Çiçek Hatun'un yanında cariye (köle) olmasını, onur kırıcı bularak, Cem Sultan'ın isteklerini görüşmek konusunda bu kızın, mektubu götürenlere teslim edilmesini bildirmişler.

1495 yılının ilk günlerinde, Fransa Kralı VIII. Charles'ın, Papa VI. Alexandre'dan Roma'da teslim alırken sağlığı yerinde olan Cem Sultan'ın, şubatta aniden rahatsızlanması, tarihçilerce Papanın şehzâdeyi zehirleyerek teslim ettiğine yorumlanmıştır. Öleceğini hisseden şehzâde, ağabeyi Sultan Bayezid'in, annesini ve bütün yakınlarıyla vefalı adamlarını görüp gözetmesini vasiyet ettiği, *Vâkıât*'ta şöyle anlatılıyor: "*Benden sonra karındaşım hüdavendigâr sultan Bayezid hazretlerine varasız. Beni reddetmesün. Ne vechile olursa benüm tâbutumu kâfir memleketinde komasun ehl-i islâm memleketine çıkarsun ve cemi' borçlarum edâ eylesün ve benüm anamı ve kızımı ve sâ'ir ta'allukatımı ve benüm üstümde hizmetde sâbıkası olan huddâmımı el tutmayub hallü hâline göre ri'âyet eyleye deyü vasiyyet etmiş.*"

Bahtsız şehzâdeye, Napoli'de Capua Şatosunda ölümünden (25 Şubat 1495) bir gün önce ve komada iken annesi Çiçek Hatun'dan son bir mektup ulaşmış. Yarı baygın sayıklayan şehzâdenin, bir ayılış ânında eline verilen mektubu okuyamadığı, yüksek sesle okunduğunda ise algılayamadığı *Vâkıât*'ta şu acıklı cümlelerle anlatılıyor: "*Ol esnada Mısır'dan validesinden âdem ve mektûb geldi. Lâkin mektûbu okumağa kaadir olamadı. Hattâ mefhûmunu dahi anlayamadı.*"

Çiçek Hatun'a, Cem'in ölüm haberinin ne zaman ve nasıl ulaştırıldığı bilinmiyor. Bu acı haber karşısında bedbaht anayla Cem'in eş ve çocuklarının ruh hallerini tahmin zor değildir. Ailenin o tarihten sonraki yaşantıları konusunda pek az bilgi vardır. Hoca Saadeddin *Tâcü't-Tevarih*'te, "*France Beği dahi şehzâdenin esvabını bakiye-i huddamına teslim edüb*" bunların, Mısır'daki annesine ve ailesine ulaştırılması için, Hatibzâde Nasuh Bey'in bir gemiyle yola çıkartıldığını, fakat "*hevâ ol tarafa revâne olmayub*" geminin Anadolu kıyılarına savrulduğunu, Cem'in terekesinin İstanbul'a getirilip Sultan Bayezid'e teslim edildiğini, bunlar ara-

sında "*Allah Sultan Cem'e yardım etsin!*" diye öten bir tuti kuşunun da bulunduğunu yazmaktadır. Bayatî de Kahire'de, haremağası Selman'ı bularak onun aracılığıyla Çiçek Hatun ve Cem'in hanımı ile görüştüğünü –ya da iletişim kurduğunu– şehzâdenin gurbetten yazdığı mektup ve manzumeleri görüp okuduğunu, kendi nazirelerini de *Câm-ı cem-âyin*'in sonuna ekleyerek Ezher Kütüphanesine bıraktığını bildirmektedir.

II. Bayezid, kardeşinin annesini, haremini ve çocuklarını İstanbul'a getirtmek isteyince Cem'in oğlu Şehzâde Murad, amcasının kendisini boğduracağı korkusuyla Rodos'a kaçmış; Çiçek Hatun, oğlundan sonra torununun da şövalyelere ilticasına tanık olmuştur. Ya da Şehzâde Murad, daha babasının sağlığında Rodos'a gitmiş veya Mısır'da ölmüştü. Cem'in kızlarından biri, Çiçek Hatun'un izniyle 1496'da, Sultan Kayıtbay'ın oğlu ve halefi (II.) Mehmed'le (1496-1498) evlenmiş; ancak Sultan Mehmed iki yıl sonra katledilince Cem'in dul kalan kızı İstanbul'a getirtilmişti. Bu kızın, 1504'te Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'le evlendirildiğini T. Gökbilgin *Edirne ve Paşa Livası*'nda yazıyor. Amcası II. Bayezid'in bir mülknâmesindeki "*Merhum ve mağfur Cem Sultan kızı sahibe-i 'ismet Gevhermülk Sultan*" bu olmalıdır.

Çiçek Hatun'un kanatları altında korunan Cem'in eş ve cariyelerinin nasıl dağıldığı konusunda ise tarihlere yansıyan bir bilgi yoktur. Cem Sultan öykülerinin en uzununu yazan Thuasne, annesinin akıbeti konusunda, "*Ne olduğu malum değildir*" ve "İşte bu suretle Cem ailesi sönüp gitti!" demektedir. Oğlunun 14 yıllık serüvenini, çok uzaklarda acılara boğularak izleyen; mektuplarda avuntular arayan Çiçek Hatun'un, Cem'den üç yıl sonra, 1498 yılı Ramazanında (Mayıs) Kahire'yi kırıp geçiren taun (veba) salgınında öldüğü sanılıyor. Bu durumda, 1499'da Cem'in naaşının Bursa'ya getirilip Muradiye'de gömüldüğünü öğrenememiş; eğer 1503 salgınında ölmüşse Cem'inin mumyalanmış cesedinin Hıristiyan diyarından getirilip atalarının toprağına defnedildiğini belki öğrenip avuntu duymuştur.

Fatih'in haremindeki varlığı 1459'da Cem'i doğurmasıyla öğrenilen Çiçek Hatun'un bu tarihten ölümüne kadarki yaşa-

mı 40-45 yıldır. Bunun son 15-20 yılında tarifsiz çileler yaşadığı kesin. Saint Jean Şövalyelerince Fransa ve İtalya kentlerinde dolaştırıldıktan sonra Roma'ya götürülerek Vatikan'da Papa VIII. Innocent'e teslim edilen Cem Sultan'ın, daha ilk görüşmede Papadan, "*Mısır'a anama, oğlancıklarıma göndermeğe himmet edesüz!*" ricasında bulunması, annesiyle ailesiyle bağının ne denli güçlü olduğunu gösteriyor ki, Rodos Şövalyeleri de onun bu zaafını istismar etmişlerdir. Vatikan'a gelen Mısır elçisinin annesinden getirdiği bir mektup, Çiçek Hatun'un, Cem'in serbest bırakılması karşılığında şövalyelerin talep ettiği 20 bin altını Kahire'de bir kampanya açarak topladığının kanıtıdır. Cem Sultan'ın, Napoli'de ölüm döşeğindeyken ulaşan annesinin son mektubunu öpüp koklaması; vasiyetnâmesinde, ağabeyi II. Bayezid'den, annesi Çiçek Hatun'la ailesinin Mısır'dan İstanbul'a getirtilip gözetilmelerini istemesi ise bu ana-oğulun, sevgi-sevecenlik simgeleri sayılmaya değer olduklarını düşündürmektedir.

GÜLŞAH HATUN [ö. Bursa, 1487] Fatih'in yetişkin üç şehzâdesinden Mustafa'nın annesi. Osmanlı tarihlerinde adı geçmeyen Gülşah'ın ölüm tarihini (Ocak 1474) yanlış veren Alderson, Fatih'in haremine 1449'da Manisa Sarayında girdiği, ertesi yıl da Mustafa'yı doğurduğu tahmininde bulunurken, Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, kaynak vermeksizin Gülşah Hatun'u, Karamanoğlu İbrahim Bey'in kızı göstermiştir. Fatih'in, Karamanoğullarından bir kızla evlenmesi tahmininin dayanağı, Şehzâde Mustafa'nın Karaman sancakbeyliğine atanması olabilir. Oysa eski tapu ve vakıf kayıtlarında "şehzâde anası" kimliği vurgulanarak "*Gülşah Hatun mâder-i Sultan Mustafa*" künyesiyle anılır ki bu, cariye olduğuna işarettir.

Şehzâde Mustafa'nın sancakbeyliği-beylerbeyliği yıllarında (1466-1474) Lârende (Karaman) ve Konya'da oturan Gülşah Hatun, 1474'te oğlu ölünce Bursa'ya dönmüş ve bir türbe yaptırmış, Fatih'in temlik ettiği Dimetoka'daki Sığıncalı (Balaban) köyünün gelirini, ölümünden sonra türbesinde Kuran-ı Kerim okuyacaklara vakfetmiştir. Hicri 890 (M 1485) tarihli tapu tahrir defterinde, buna ilişkin kayıt şöyledir: "*Vakf-ı Gülşah Hatun mâder-i Sultan Mustafa.*

Bundan evvel işbu Sığıncalu ki Balaban köyü dahi derler. (Hicri 884 / M 1479'da) mezbure hatuna mülklüğe *vermiş imiş. Mezbure hatun dahi Bursa'da türbesi üzerine huffâz ve cüz-hanlara vakfetmiş imiş. Sonra bozulup timara verilmiş imiş. Şimdiki halde gerü vakfiyet üzre tasarruf olunur.*" E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III.*'te, dörtgen planlı bu klasik türbenin şemasını ve fotoğraflarını koyarak tanımını yapmıştır. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*'nda, Fatih'in Amasya'da Bağluca köyünü de bu zevcesine paşmaklık verdiğini yazmaktadır. Bu belgeler, Gülşah Hatun'un 1480'lerde hayatta olduğunu, dolayısıyla oğlu Mustafa'nın kuşkulu ölümünden (25 Aralık 1474) on bir ay kadar önce öldüğüne dair Alderson'un verdiği tarihin yanlışlığını ortaya koymaktadır. A. Memduh Turgud Koyunoğlu'nun *İznik ve Bursa Tarihi*'nde ise Gülşah Hatun'un üvey oğlu II. Bayezid'in saltanatında 1487'de öldüğü yazılıdır.

ANNA HATUN Trabzon Rum İmparatoru David Komnenos (1458-1461) ile Helena Kantakuzenos'un kızı. Teselyalı Saganos'tan dul kalan bu prensesi, babası David, Osmanlı padişahına eş olarak vermeyi önermiş. Bu evliliği, Trabzon'un fethini engelleyeceği düşüncesiyle Fatih kabul etmemiş. Ancak 1461'de kent alınıp imparatorluk ailesi tutsak edilince, Anna'nın Hareme alınmasında bir sakınca kalmamış.

Babası, annesi, kardeşleri, hanedanının diğer bireyleri Siroz'a (Serez) sürülmüşlerken Anna, İstanbul Sarayı Hareminde cariye sıfatıyla da olsa Fatih'in eşleri arasında yer aldı ve bu durum iki yıl sürdü. 1463'te Serez'deki ailesinin, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'la haberleştikleri duyumu üzerine durum değişti. David Komnenos, kardeşi, oğulları, kuzenleri tutuklanıp Edirne'de zincire vuruldular. Daha sonra İstanbul'a getirtilerek Yedikule'de katledildiler.

Anna'ya gelince, bütün sevdiklerini ölüme gönderen sultanın eşi kimliğiyle sarayda kalmak istemese de –Bizans tarihçilerinin anlattıkları gerçekse– Fatih'le bir daha aynı yatağı paylaşmayı reddedemezdi. Hammer, Chancocondyles'in tarihinden şu vak'ayı aktarıyor: "*Padişah genç kızları oğullarına, yahut hademesine hediye etti. Bir takımını da esir olmak üzere Hareme almış ve*

daha sonra bunlardan bazılarını nikâhlamıştı. Trabzon hükümdar hanedanından yalnız biri –ki Kantakuzen ailesinden imparatoriçe Helena– kuvvet ve cesaretle zorlamalara tahammül ederek onuruyla öldü. Helena, idam olunan Komnenos bireylerinin cesetlerinin köpeklere, yırtıcı kuşlara yiyinti olması buyruğuna karşın, yüzüne kalın bir örtü örtünüp eline bir kazma alarak siyâsetgâha gelmiş na'aşlar üzerinden akşama kadar köpekleri ve kuşları kovmuş gece olunca da 10 na'aşı defn eylemiştir. Bu kadın bir müddet sonra elem yükü altında yaşamını noktalamıştır."

Anna, annesi Helena'nın da ölümünden sonra, Komnenos hanedanından hayatta kalan tek bireydi. Fatih'in bu eşine güven duyması ise olanaksızdı. Onun günün birinde kendisini zehirleyeceği kuşkusundan kurtulmak için en kestirme çözüme başvurdu: Anna'yı azat edip boşayarak hareminden uzaklaştırdı ve Zağanos Mehmed Paşa'yla evlenmeye zorladı. Böylece kendisine kin besleyen Anna Komnenos'un, güvendiği bir adamının hareminde gözaltında tutulmasını sağlamış olacaktı. Ne var ki Anna, Zağanos Paşa'yla evlenmeyi zorla kabul etse de, Müslüman olma önerisini reddetti. Bu tavrı, Kommenosların dramına bir facia daha ekledi: Anna'nın boynu vuruldu! Onun, Zağanos Paşa'dan boşanıp üçüncü evliliğini Elvanbeyzâde Sinan Bey'le yaptığı ve Müslüman da olduğu, W. Miller tarafından eski Rum kaynaklarına dayanılarak *The Latins in the Levant*'ta açıklanmıştır.

Âkide Hatun Evliya Çelebi ve tarihçi Hammer'e göre, İstanbul'un fethin izleyen 29-31 Mayıs 1453 yağma günlerinde ele geçirilen Frenk (Fransız) kızlarındanmış. Evliya Çelebi, ganimet ve tutsakların paylaşımı sırasında bu kızın da gaziler tarafından Sultan Mehmed'e verildiğini bir masal kurgusuyla anlatıyor. Ancak bu masal, Fatih'in diğer eşlerinden Çiçek Hatun'un kökeni konusunda da kimi yazarlara esin kaynağı olmuş görünüyor. Yine Evliya, Fatih, şehzâde ve Manisa'da sancakbeyi iken hocası Akşemseddin, "İslâmbol'u feth etdiğiniz günler pişmiş helva yersiz!" demiş. Öyle de olmuş. Fetih günü tutsak edilen Frenk kızlarından kendi payına düşen Fransa kralının kızıyla o akşam gerdeğe girip "*bekaretini izale etmiş. Ve ol duhterin ismi Akide Hanım olsun*

ve ol duhter-i nâ-şükûfenin bekâretün izale etdiğinüz içün size biz dahi hünkâr dedik!" diye lâtifelerde bulunmuş. "Şimdi gerekdirkim bu size haseki olan Âkide Hanım ile cevariliğe gelen üç bin" Müslüman kızının Akkâ, Remle ve Gazze'deki aileleri İstanbul'a getirtilip her birinin rızaları alınarak kızları gazilerle evlendirilmiş. Bu menkıbe-masal karışımına dayanılarak Âkide'nin Fatih'in haremine girdiğini söylemek zordur.

HELENA (Eleni) HATUN [d. Mora, Nisan 1442(?) – ö. Edirne, 1470] Son Bizans İmparatoru XI. Konstantin Dragozes'in kız kardeşi, Mora Despotu Demetrios Paleologos'la Bulgar Prensesi Zoe Asan'ın kızı. Babası Demetrios ile amcası Thomas'ın mücadelesinde, babası Fatih'in safına geçerek üstünlük sağlamayı kurup Paleologos hanedanına ihanet etmekten çekinmemişti. 1460'ta Mora seferine çıkan Fatih'e bağlılık bildirerek Thomas'ı Mora'dan kaçırmıştı. Bu gelişme üzerine Demetrios, Napoli Krallık hanedanına verilmesi kararlaştırılan nişanlı kızı Helena'yı, kendi durumunu güvenceye almak amacıyla Fatih'e eş olarak önermişti. Fatih bu sunuma teşekkür etmekle birlikte prensesle annesini bir haremağası eşliğinde Beotya'ya gönderdi. Mora'nın fethi tamamlandıktan sonra Demetrios'a İnoz'da oturması bildirildi. Hammer, Fatih'in, Helena'yı "*Harem-i Sultanide bulunmağa lâyık görmediğini ancak hizmetine bir haremağası verdiğini*" yazıyor. W. Miller ise Yunan kaynaklarına göndermede bulunarak, Fatih'in Helena'ya güven duymadığını ve kendisini zehirleyeceğinden çekindiğini yazmıştır. Bu durumda, Fatih'in bu prensesle evlenmediği; hatun adayı olarak bir süre saray hareminden uzakta tutulduğu veya yanılma ya da art düşünceyle bu evlilikten söz edildiği anlaşılıyor. Osmanlı tarihlerinde Fatih-Helena evliliği geçmez.

HATİCE(?) HATUN [ö. 1480'den sonra(?)] Zağanos Paşa'nın kızı, Fatih'in boşadığı eşi. Bursa şer'iye sicillerinden adının Hatice olduğu ve 1480'den sonra öldüğü saptanmıştır. Alderson, Chancocondyles'e atıfla Zağanos Mehmed Paşa'nın daha önce Mihaloğlu Mehmed Bey'le nişanlı olan bu kızının 1453'te II. Mehmed'in haremine girdiğini belirtiyor. O dönemin tarihçile-

rinden Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni* adıyla çevirilen yapıtında, İstanbul'un fethinden sonra gözden düşen kimi paşalardan söz ederken, "*Zağanos Paşa da memuriyetinden azil ve rütbesi alındı. Fatih hazretleri Zağanos'un bir süre önce evlendiği kızını da boşayarak baba ve kızını Anadolu'ya gönderdi. Geçimlerini karşılamak için bir toprağa yerleştirdi. Zağanos'un görev ve rütbesini de yine onun bir kızıyla evli olan Mahmud Paşa'ya verdi,*" diyor.

Karaman Kızı Alderson, Fatih'in, Karamanoğullarından İbrahim ve Mehmed beylerin birer kızı veya bunlardan birinin kızıyla evlendiğini belirlemenin zorluğunu açıklamaktadır. İ.H. Danişmend, İbrahim Bey'in; Hammer ise Mehmed Bey'in kızının II. Mehmed'e gelin gönderildiğini yazar. Bu evlilik İstanbul'un fethinden önce, 1451'de olmalıdır.

Marya (Marietta) Hatun Lesbos Lordu (Enez Beyi) Cenovalı I. Dorino Gattiluzio'nun kızı. Bir söylenceye göre, 1455'te Enez'i fetheden ve buradaki sarayda Dorino tarafından ağırlanan Fatih, Edirne'ye dönünce Marietta ile evlenmiş. Diğer bir söylenceye göreyse, ilk evliliğini Aleksios Komnenos'la yapan Marietta, 1461'de Trabzon'un ya da ertesi yıl Midilli adasının fethinde tutsak edilmiş. Kritovulos, Cenovalı Gattiluzio ailesinden, Dorino'nun ve babasının Enez ve Midilli'deki dukalıklarından, Fatih'in adalara müdahalesinden bahsetmiş; ancak Marietta ile evliliğine değinmemiştir.

Esmahan Hatun Kimliği konusunda açıklık yoktur. Alderson bu hatun için de Hammer'in *Osmanlı Tarihi*'ne atıfta bulunmuştur.

Turgatir'in kızı Adı ve kimliği konusunda bilgi bulunmayan bu hatunun varlığını Schlumberger haber veriyorsa da, "Turgatir'in kızı" Dulkadirli kızı çağrışımı yaptırdığından, bunun Sitti Mükrime Hatun'dan başkası olamayacağı açık. Dukas da Sitti Mükrime'yi Turğadır Kızı diye anmıştır. Fatih'in bu kızı daha tahta geçmeden, 1450'ye doğru Manisa Sarayında haremine aldığı haberi de durumu doğruluyor.

İren Hatun Alderson'da ve *Sicill*'de yoktur. Knolles, bunun da İstanbul'un fethi sırasında tutsak edilen kızlar arasında bulunduğunu yazmıştır. Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı'nda,* "İren Hatun da idam edildi" diyor.

Tamara Hatun George Phrantzes'in kızı. Hammer, Fatih'in haremine 1456'da girdiğini yazar.

Anna (II) [d. 1441 – ö. Temmuz 1470] Negroponte'nin (Eğriboz) son Venedik valisi Paolo Erizzo'nun kızı. Alderson, Eğriboz'un fethinde (1470) ele geçirildiğini, Fatih'in isteklerini reddettiği için öldürüldüğünü belirtir.

Fatih'in kızları

GEVHERHAN HATUN [ö. 1476'dan sonra] Fatih Sultan Mehmed'le Gülbahar Hatun'un kızı, II. Bayezid'in öz kız kardeşi, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in oğlu Uğurlu Mehmed Mirza'nın (ö. 1477) eşi. Bu evlilikten Osmanlı-Akkoyunlu torunları doğmuştur.

"Fatih'in kaç kızı vardı?" sorusunun, bu padişahın kişiliği açısından bir önemi yoktur kuşkusuz. Alderson, dört kızından ikisini Gevherhan ve Ayşe adlarıyla verirken diğer ikisinin adlarının bilinmediğini belirtmektedir. "Ayşe," Gevherhan'ın belki de diğer adıydı. 1481'de Anadolu Beylerbeyi iken Bayezid'in tahta geçmesinde etkili olan Sinan Paşa'nın, bu padişahın öz kız kardeşinin kocası olduğu rivayet edilir. Bu durumda, Gevherhan Sultan, Uğurlu Mehmed'in ölümünden sonra Sinan Paşa'yla evlenmiş olmalıdır. Öteki meçhul kızlar hakkında ise yorumda bulunmak zordur. Yine de onca hatuna ve cariyeye sahip Fatih'in, üç şehzâdesiyle tek kızının bilinmesi, gizemli bir durumdur.

Diğer yandan, İstanbul fatihinin kızı, II. Bayezid'in kız kardeşi, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın gelini, Uğurlu Mehmed Mirza'nın hatunu, Akkoyunlu Sultanı (Göde) Ahmed Bey'in annesi olan Gevherhan Sultan'ın yaşamının; hiç değilse ölüm tarihinin kayda geçmemesi daha da şaşırtıcıdır. Bu kızın, Fatih'le Otlukbeli'nde

(1473) savaşıp yenik düşen Uzun Hasan Bey'in oğluyla evlenişi de yazgının bir cilvesidir. Gevherhan-Mehmed evliliğini hazırlayan gelişmeler kısaca şöyledir: 1473 Savaşında, o zamanki deyimiyle "sınan" (yenik düşen) Uzun Hasan, hanedanı içindeki prestijini de bir ölçüde yitirmiş; mirzalar ve Bayındır beyleri isyanlar başlatmışlardı. Taht umudunu yitirerek ayaklanan İsfahan Valisi Uğurlu Mehmed Mirza, eyleminde başarılı olamayınca, 1474'te Osmanlı topraklarına sığındı. Fatih, Uzun Hasan'ın bu âsi oğlunu, kızı Gevherhan'la evlendirerek damat edindi ve Rumiye (Sivas, Amasya) Eyaleti valiliğine atadı. Zamanı geldiğinde Akkoyunlu tahtına oturması için kendisine yardımda bulunmayı da vaat etti. Fakat genç mirza, 1477'de kardeşi Halil'le Erzincan yakınlarında giriştiği savaşta öldürüldü.

Uğurlu Mehmed'in siyasal amaçlı damatlığı konusunda bilgiler pek azdır. Onun, Fatih'in bir "kızı" ile evlendiğini yazan tarihler, kızın adını vermiyor. Gevherhan'ın, Uğurlu Mehmed'le evliliğinden oğluna yazdığı bir mektubu, Topkapı Sarayı Arşivindedir. Üç yıl süren evliliğinde, Mahmud, Hüseyin, "Göde" (Gûdük) Ahmed ve Mehmed adlı dört mirza-sultanzâde doğurmuş olması başka bir şaşılacak durumdur. Bunlardan, vücut yapısındaki nisbetsizlikten dolayı Osmanlı tarihlerinde "Göde" diye anılan Ahmed Mirza, dayısı II. Bayezid'in kızı Aynışah Sultan'la evlenmiştir. Kısa yaşamını, dayısı-kayınpederi II. Bayezid'in himayesinde daha çok İstanbul'da geçiren Göde Ahmed, memleketine dönüp Akkoyunlu Sultanı (1496-1497) olmuşsa da, babası gibi öldürülmüştür.

Ayşe **Hatun** *Sicill-i Osmânî*'de adı yoktur. Alderson, bunu Fatih'in dört kızından biri göstermiştir. "Ayşe," belki de Gevherhan'ın önadıydı.

— **Hatun** Alderson, adını vermeksizin, Candaroğlu İsmail Bey'in oğlu Hasan Bey'le evlendiğini işaret etmiştir.

— **Hatun** Bu adsız sultan da Alderson'da Fatih'in dördüncü kızıdır.

II. BAYEZİD

Babası: Fatih Sultan Mehmed — Annesi: Gülbahar Hatun
Doğumu: Aralık 1447 — Ölümü: 10 Haziran 1512
Saltanatı: 22 Mayıs 1481 — 24 Nisan 1512

İstanbul'da tahta çıkan padişahların ilki olan II. Bayezid, babası Fatih'in "Eski" ve "Yeni" saraylarına eklentiler; Galata'da "gılmanân" (içoğlanları) için üçüncü bir saray yaptırdığı gibi Harem-i Padişahi örgütlerini genişletti. Sekizinin adları bilinen cariye eşleri, 7 oğlu, 17 kızı; bunlardan evlenenlerin eşleri ve çocuklarıyla mevcudu yüzü aşan kalabalık bir aileyi temsil etti. Sancakbeyliklerinde görevlendirdiği yetişkin oğullarının; vezirler ve Türk beyleriyle evlendirdiği kızlarının neden olduğu ailevi, siyasi sorunlar yaşadı ve oğlu Selim tarafından tahttan indirildi.

Babası II. Mehmed'in eşlerinden söz açmayan Bostanzâde Yahya Efendi, *Tarih-i Saf*'ta, "*Bayezid'in nikâhlı hatunu, Türkmen Beylerinden Emir Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatun olup denizlerin karaların kahramanı, Arap ve Rum ülkelerinin sahibi, sultanların en değerlisi Sultan Selim Han, bu hatunun oğludur. Sultan Bayezid, Ayşe Hatun öldükten sonra odalıklarla düşüp kalkmıştır,*" diyor.

II. Bayezid'in haremi ünsüz hatunlar ve cariyeler dünyasıdır. Eşleri arasında nikâhlı hatun konumundaki ikisi, birer Türkmen

soylusudur. O da babası Fatih gibi, bir Dulkadirli kızı (Alâüddevle Bozkurt kızı Ayşe) ile Karamanoğullarından (Nasuh Bey'in kızı Hüsnüşah) bir hatun almıştır. Bayezid'in, Türkmen hanedanlarından kızlar alması kuşkusuz, önceki padişahların evlenişlerindeki gibi siyasi amaçlara dayanıyordu. Babasının sağlığında, Amasya'da vali iken Dulkadiroğullarına damat olması Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin gergin bir döneminde, bu Türkmen beyliğiyle bağlaşıklığı güçlendirmeye hizmet etmişti. Buna karşılık, atalarının, komşu ya da haraçgüzar hükümdarların kızlarını alma geleneğine Bayezid'in nokta koyması, yeni bir yaklaşımdır. Bu padişahla Osmanlı sarayı haremi; soyluluğu, köylülüğü, Rum, Slav, Macar, Leh, Ulah, Rus, Lâtin, Fransız, Alman vb kimliklerini örten; sağır duvarların arkasındaki duhteran (kızlar) hapishanesine dönüşürken hanedan kadınlarının soylu-onurlu kimliklerinin simgesi "hatun" sanı da terk edilmeye başlandı.

Bayezid-i Velî'nin eşlerinden iki Türk hatununsa hür ve nikâhlı oluşları dışında, diğerlerinden farklı tutulduklarını söyleyebilmek için bir dayanak yoktur. *Tarih-i Saf-Tuhfetu'l-Ahbab*'ta, Bayezid'in, haremini cariyelerle doldurduğu şu cümlelerle vurgulanmış: "*Rivayet olunur ki kırk cariyeleri var imiş ve her birine yakınlık ederler imiş. Âhir su'istimal-i kuvve-i bedeniye* (cinsel-bedensel gücünü kötüye kullanmak) *ile mizâc-ı şerifleri mütegayyir* (sağlıkları bozularak) *ve âyine-i zamirleri mütekeddir* (görünüşleri üzgün, yaşlı) *olmuş idi*."

Alderson, XXVIII. tabloda sadece 8 hatununu, bunlardan ikisini de –Hüsnüşah, Ayşe– baba adlarıyla vermiştir. Uluçay, "Bayezid II.'nin Âilesi" makalesinde ve *Padişahların Kadınları ve Kızları* yapıtında, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki belgelerle Osmanlı tarihlerindeki bilgilerin, II. Bayezid'in ailesini tanımaya yetmediğini, eşlerinin birkaçının baba adlarının, –Abdullah, Abdülhay, Abdüssamed– saptanabildiğini; bunların, gayrımüslim ailelere mensup cariyeler olduğunu işaret etmiştir.

İ.H. Uzunçarşılı, II. Bayezid'in 7 kızını "Yavuz Sultan Selim kızı Hanım Sultan ve oğlu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri" makalesinde şöyle sıralıyor: Selçuk Sultan, Ayşe Sultan, Gevher Mülûk Sultan, Hümâ Sultan, Şehzâde Şah Hatun. Beyzâdelerle devşirme

kökenli bey ve paşalarla evlendirilen kızlarının sayılarını, adlarını, kimlerle evlendiklerini saptamanın güçlüğünü belirten Uluçay, damatların adlarını mevacip defterlerinden sıralıyor: (Davud Paşa oğlu) Mustafa Bey, (Mustafa Paşa oğlu) Hüdavendigâr Sancakbeyi Mehmed Bey, Silistre Sancakbeyi Nasuh Bey, Sinan Paşa, Davud Bey, Göde Ahmed Bey, Rumeli Beylerbeyi Yahya Paşa, Muslih Bey, Güzelce Hasan Bey, Karlıoğlu Mehmed Bey, Yunus Bey, Hersekzâde Ahmed Paşa. Ancak bu 12 damat, kızların sayısını karşılamamaktadır.

Bayezid-i Velî'nin hatunları

[Ayşe(?)] GÜLBAHAR HATUN / HATUNLAR [d. Trabzon – ö. Trabzon, 1505 veya 12 Haziran 1515] "Ayşe" ve "Gülbahar"ın; II. Bayezid'in iki ayrı eşi mi; oğullarından Yavuz Selim'in annesinin iki adı mı olduğu tartışma konusudur. En eski kaynak sayılan *Cenabî Tarihi*'nde Yavuz'un annesi "Ayşe Hatun"dur. Alderson da Ayşe göstermişken, *Sicill-i Osmânî*'de "Gülbahar"dır. Ayşe'ye, Dulkadirli Alaüddevle Bozkurt Bey'in (ö. 1515) kızı, II. Bayezid'in, şehzâde iken 1467'de evlendiği nikâhlı eşi, Yavuz'un da annesiydi diyen Alderson'un kaynakları, Halil Edhem Bey ve Babinger'dir. Yavuz'un annesi Gülbahar'dı tezini destekleyenlerden Gökbilgin ise "*Belki de adı Ayşe Gülbahar'dı*" önerisinde bulunmuştur. Uluçay, "*Bayezid'in kadınlarının nerelerde yattıkları bellidir. Yalnız Gülbahar ile Ayşe Hatun'un nerelerde yattığı malum değildir. Ayşe Hatun'a ait elimizde hiçbir belge yoktur,*" diyerek bu iki adın aynı kadına ait olabileceği üzerinde durmuş; "Ayşe Gülbahar" önerisini desteklemiştir. Bu karışıklığın bir nedeni de II. Bayezid'in annesinin adının da Gülbahar oluşudur. Kaynanagelin iki Gülbahar, Bayezid'in şehzâdeliğinde Amasya Sarayında aynı Harem ortamında bulunmuşlar; büyük Gülbahar, oğlu Bayezid 1481'de tahta çıktıktan sonra İstanbul'a giderken, Bayezid'in eşi Gülbahar ise Trabzon valiliğine atanan oğlu Şehzâde Yavuz Selim'in yanına gitmiş; olası ki, bir daha birbirlerini görmemişlerdi.

Bayezid'in bu eşinin "Gülbahar binti Abdüssamed" künyesi, onun Hıristiyan bir aileye mensubiyetinin ve cariyeliğinin kanıtıdır. Trabzon'daki yerel sözlü bilgilere göre, Maçka'ya bağlı Livena (Dübena) köyünün Rum papazının kızıymış. Amasya Valisi Şehzâde Bayezid'in haremine,Trabzon'un fethinden (1461) birkaç yıl sonra girdiği tahmin ediliyor. Soyağaçlarında, II. Bayezid'in çocuklarından hiçbirinin annesi gösterilmemiştir. Gülbahar'ın, Yavuz Selim'in Trabzon valiliği yıllarında bu kente yerleştiği, bundan dolayı Yavuz'un annesi Ayşe Hatun'la karıştırıldığı da bir olasılıktır.

İlk Osmanlı padişahlarının analarının Türklüğünü ileri sürenlerden İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde şöyle demektedir: "*Yavuz Sultan Selim, babasının valilikle bulunduğu Amasya'da dünyaya gelmiştir. Anası Dulgadır hanedanından Ayşe Hatun'dur. Doğumu için Osmanlı menbalarında 872 (1467), 874 (1469) tarihlerine de tesadüf edilir, 875 (1470) en kuvvetli rivayettir.*" *İslâm Ansiklopedisi*'ne "Selim I." maddesini yazan Şinasi Altundağ da herhangi bir kaynağa gönderme yapmaksızın, "*Annesi Dulkadıroğlu Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatundur*" diyor. Halil Edhem Bey, *Düvel-i İslâmiyye*'deki "Zülkadiroğulları" soyağacında, Alâüddevle'nin on evladından Ayşe Hatun için, "*872 senelerinde Bayezid-i Sânî tezevvüc etti, Selim-i Evvel'in validesi*" açıklamasını koymuştur.

Ayşe Hatun'un yaşamına veya vakfına ilişkin belgelere ulaşılamadığından, Ayşe ile Gülbahar'a aynı kadındı demek bir tahmindir. Yavuz Sultan Selim'in annesidir diyenlerin dayanakları, II. Bayezid'in 8 eşinden birinin; *Cenabî Tarihi*'nde, "Türkmen beyi kızı," *Tarih-i Sâfi*'ta da "Dulkadiroğlu Alâüddevle'nin kızı" gösterilmesidir. Osmanlı-Dulkadirli ilişkilerinin geliştiği bir evrede Fatih'in, oğlu Bayezid'i, Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatun'la evlendirmesi önemli, fakat buna ilişkin anlatıların dönemin *vakayinâme*lerinde yer almayışı şaşılacak bir durumdur. Söz gelişi, Fatih'in, 1449'da, Dulkadiroğullarından Süleyman Bey'in kızı, Alâüddevle'nin kız kardeşi Sitti Mükrime Hatun'la evlenişini ayrıntılarıyla veren tarihçilerden ne İbn Kemâl, *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da ne Saadeddin Efendi *Tâcü't-Tevarih*'te, Bayezid'in

evlenişine değinmişlerdir. Buna karşılık, en eski kaynak durumundaki *Cenabî Tarihi*'nde, Yavuz'un, Hicri 872 (1467) tarihinde Amasya'da doğduğu, annesinin, Türkmen beylerinin kızlarından, II. Bayezid'in nikâhlı eşi Ayşe Hatun olduğu yazılıdır. Bostanzâde Yahya Efendi'nin *Tarih-i Sâf Tuhfetu'l-Ahbab* adlı küçük eserinde de, "*Bayezid Hân hazretlerinin menkûhası* (nikâhlı) *hatunları Türkmen ümerâsından Emir 'Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatundur ki Selim Han hazretlerinin valideleridir*" deniyor.

Trabzon'daki, "Yavuz'un annesi" Gülbahar Hatun'un türbesinden kaynaklanan duraksama bir yana bırakılırsa *Tarih-i Sâf*'taki bu bilgiden, ayrıca F. Babinger'in *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*'nda; Halil Edhem Bey'in de bir belgeye dayanarak yazdığı "Mısır Fethi Mukaddematına Aid Mühim Vesika"da vurguladıkları üzere, Dulkadiroğlu Alâüddevle'nin kızı Ayşe Hatun'un, II. Bayezid'in nikâhlı eşi olduğu anlaşılıyorsa da *Tarih-i Sâf*'tan başka, onu Yavuz Selim'in annesi gösteren bir kaynak yoktur. Kaldı ki Yavuz'un, Dulkadirli Bozkurt Bey'i idam ettirmiş olması da, bir duraksama nedenidir. Bu olayın gerekçesini açıklayan çağdaş tarihçilerin, 90 yaşındaki Bozkurt Bey'in, Yavuz'un annebabası olduğunu belirtmemeleri düşünülemez. Sonuç olarak II. Bayezid'in, Yavuz Selim'i doğuran eşi Türkmen soylu Ayşe Gülbahar Hatundu demek, duraksamalıdır.

"Ayşe Gülbahar" hatunun ölüm tarihindeki ikilem başka bir sorundur. Hicri 911'de (M 1505) Trabzon'da ölmüş ve oraya gömülmüş olmasında bir anormallik olmadığı gibi, Evliya Çelebi'nin kaydettiği Hicri 921 (M 1515) ölüm tarihi de doğru olabilir, ama bu durumda oğlu İstanbul'da padişahken onun Trabzon'da kaldığını kabul etmek gerekiyor. Bu olasılığı Trabzon'da yaygın "Gülbahar" söylencesi güçlendiriyor: Gülbahar, Maçka köylerinden Livena'nın (Dübera) papazının kızı, adı da Maria imiş. Bayezid'le evlenerek Müslüman olmuş. Trabzon ve Maçka'daki kiliselerle manastırların korunmasını vasiyet etmiş! Bu söylence üzerine Antony Bruyev'in bir makalesi vardır.

Trabzon'daki Osmanlı mimari eserlerinin hem ilki hem de başlıcası sayılan tabhaneli Hatuniye/Büyük İmaret/Gülbahar Hatun Külliyesi, Gülbahar-Ayşe hatunlar ikileminde üçüncü bir

soru işaretidir: Yavuz Selim Trabzon'da vali iken (1487-1510) annesi de yanındaydı ve orada öldü, adını taşıyan külliye de oğlu tarafından 1514'te yaptırıldı deniyor. Oysa türbe kitabesindeki tarih, 1505'i karşılayan Hicri 911 okunmuştur. Gerçekten de o dönemlerde padişah hatunları Haremden ayrılıp sancağa çıkan şehzâde oğullarının yanına gidiyorlardı. Bu geleneğe uyan Ayşe Gülbahar'ın, oğlu padişah olmadan veya olduktan sonra Trabzon'da öldüğü; Yavuz'un da kent surlarının batısında, İmaret (Zağanos) kapısı yanındaki cami, tabhane, şadırvan, medrese, darülkurâ, mektep, imaret ve hamamla türbeyi kapsayan Hatuniye Külliyesini annesinin hayrı olarak yaptırdığı kesin. Hatuniye ya da İmaret adlarıyla bilinen bu yapılar topluluğu Trabzon'daki en büyük Osmanlı eseri olup, Polathane kazası arazisinin de külliyeye vakfedildiği belgeleniyor.

Külliyeyi, yapılışından 125 yıl sonra 1640'ta gören Evliya Çelebi, bu yapılar topluluğunu Trabzon şehrinin yegâne "selâtin" eseri olarak tanıtmış. Fakat "valide hatun"un adını yazmamıştır: "*Selim Hân-ı evvel burada hâkim iken valide-i muhteremeleri merhûm olduğundan Zağnos kapusundan taşrada bir kubbe-i pürenvâr içinde defn olunmuşdur. Türbedârları, cüz'-hânları doksana kadar vardır. Beher gün üzerinde üç hatm-i şerif tilâvet olunur. Merhûme sâhibetü'l-hayrat Rabia'-i Adeviyye misâl 'afife bir hatun imiş. (...) Câmi dahi türbe cenbindedir* (yanındadır)," "*Hatuniye câmiini Süleyman* (Selim) *Hân-ı evvelin valide-i mükerremeleri binâ etmişlerdir. Rûşen bir câmidir. Gâyet metin vakfı vardır. Hatta Poltapazarı nâmıyla ma'ruf kasaba da bu câminin evkafındandır. Başka nice ma'mûr vakıf karyeleri de vardır. Bu câminin itmâmına 'fe-temmet' lafzı tarih vâki' olmuşdur: Sene H 920 (M 1515). Hatuniye medresesi câmi hareminin dört çevresinde hücûrât-ı âliye ile âreste olmuş bir dârü'l-ulûmdur. Dersiâm ve talebesine aydan aya vakıf cânibinden vazife-i muayyene, lâhmiye, şem'iye* (et ve mum bedeli) *vâsıl olur. Hatuniye mektebi, câminin garb tarafında kâgir binâ* (olup) *çocuklar içinde ta'lim ederler. 'İmaret hamamı, Hatuniye câmiinin kurbündedir. Hatuniye imareti câminin ittisâlinde olub Trabzon'da nazîri yokdur. Câminin kıble tarafında matbah ve me'kel* (yemekhane) *var. Her gün sabah ve öğle vakitleri talebeye birer tas*

çorba ile birer nân-pâre verirler. Cum'a gecesi pilâv, zerde, yahni tevzi' ederler. İlâ-maşaallah şart-ı vâkıf böyledir."

Evliya Çelebi, Yavuz'un hayırsever annesinin adını acaba neden yazmamıştır? Uzunca bir süre kaldığı Trabzon'da bu hatunla ilgili pek çok şey dinlemiş olmalıdır. Sadece kentin Fatih, Bayezid, Selim ve Süleyman'a "tahtgâh"lık ettiğini anlatırken, "*Süleyman Han padişah olunca validesini buraya gönderüp bu şehri tahrir ve Batum sancağını da ilhak ederek başkaca eyalet etmişdir,*" diyor ki, "Selim"i yanılgıyla Süleyman yazmıştır.

Evliya Çelebi'nin çağdaşı Kâtib Çelebi de *Cihannümâ*'da, "*Câmi-i Hatuniyye ki Selim Hân validesi anda fevt olmağın meşhedi kurbünde* (türbesinin yakınında) *bir câmi'-i güzin binâ olunmuşdur. Bir medrese ve dârü'z-ziyâfe ve bir matbâh ve bir furun ve müsâfirîn içün ıstabl ve fukara ve talebe-i 'ulûma bâ'de'l-fecr ve bâ'de'z-zuhûr* (sabah ve öğleden sonra) *ta'am-ı muayyenleri vardır,*" diyerek aynı şeyleri yazıyor, fakat o da hatunun adını vermiyor.

Hatuniye Külliyesini, bu iki Türk yazardan yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1817'de gören Minas Bızışkyan, "*Bir tepenin üzerinde surla çevrili olarak yapılmış olan İmâret'in iki kapısı vardır. Muhteşem kubbeli ve aydın cami orta yerdedir. Cami kapısı kuzey tarafta mermer döşeli güzel bir avluya açılır. Cami kitâbesinde Hicri 952 (M 1545) tarihi vardır ki bu, tâmir edildiği sene olsa gerek. İmâret'in önünde şadırvanı ve etrafında talebelere mahsus hücreleri ile geniş bir meydan, güney tarafında mezarlık, doğu tarafında da türbe vardır. Yavuz Sultan Selim'in validesinin bu türbede bulunan mezarının üzerindeki kitâbede Hicri 911 (M 1505) tarihini okuduk. Câmi, müteveffa sultanın adına Hatuniye Câmii adını taşır. Vaktiyle burada mevcut mutfak ve fırından fakirlere ve medrese talebelerine günde iki defa yemek çıkardı. Fakat şimdi yoktur. İmaret mütevellisi Kızlarağası tarafından tâyin edilirdi. İmaret binasını eski bir manastıra benzettikse de buna dair hiçbir kitabe eseri bulamadık. Bununla beraber yerli Rumlar onun önceden S. Jan adında bir kilise olduğunu ve sonra câmiye çevrildiğini, üç yüz yirmi sene evvel de valide sultanın rûhuna tekke hâline getirildiğini söylerler. İmaret surlarının dışı, güneye ve batıya doğru Kabakmeydanı'na İncirlik'e ve Kabakmeydanı Mahallesine kadar uzanan saha kâmilen bahçedir.*"

Trabzon Tarihi yazarı Şâkir Şevket, Hatuniye Külliyesine, Vakfıkebir ve Vakfısagir öşür gelirlerinin vakfedildiğini, ayrıca Maçka'da "Mescit Yaylakları" denilen 32 yayladan alınacak yağ ve peynir hasılatının da bu külliyenin görevlileriyle mutfağına tahsis edilmiş olduğunu; giderek artan bu gelirlerin bir bölümünün beytü'l-mâle ayrıldığını yazmaktadır. Şâkir Şevket yukarıda değinilen konuyu da şöyle açıklamaktadır: "*Müşârünileyhâ* (adı geçen kadın) *an-asl Rum kızı olub eğerçi türbesinde mahkûk olan* (yazılı) *tarihindeki Bânû-yı Rûm* (Rum prensesi) *ta'biri de bu hâli musaddakdır* (doğrulamaktadır). *Vakfısagîr nahiyesinde kâin Vayvara karyesi* (köyü) *Hıristiyanlarından birisinin kızı iken Fatih hazretleri cânibinden* (tarafından) *aldırılarak Sultan Bayezid'e tezvic edildiği* (evlendirildiği) *mervidir.*" Bu açıklamadan, 1461'de Trabzon fethedildiği zaman, ele geçirilen esirler arasındaki Gülbahar'ın, şehzâde Bayezid'e verildiği anlaşılmaktadır.

Halil Edhem Bey, "Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri" başlıklı makalesinin, "Valide-i Sultan Selim-i Evvel Gülbahâr Hatun Türbesi, sene 911" kısmında; Evkaf Nezareti Arşivinde Gülbahar Valide Sultan'ın hayratına ait bir vakıfnâme bulunmadığını bildirmekte, Gülbahar Hatun/Hatuniye İmaret Camiinin güneybatısındaki altıgen türbenin –Sultan Selim'in yazdığı söylenen– Farsça kitabesini vermektedir:

"Çün zi-dünyâ sûy-i 'ukbâ gerd rû bânû-yı Rûm
Şüd mukarrer taht-ı Huld mülket-i dâim berû
Himmet-ez-devlet-i fâni dünye rûh çü tâft
Rû nihâd ez rây-i 'âlî devlet dâim berû
Rahmet-i dâ'im berû nâzil çü şüd ez feyz-i Hak
Geşt tarih-i vefâteş rahmet-i dâim berû
Allah el-bâkî Allah el-bâkî"

Kısaca, "Yüzünü dünyadan âhirete çeviren Rum prensesinin, Huld cenneti tahtında ebedi oturması, Tanrı'nın esirgeyiciliğinin üzerine inmesi" dileğini içeren dizelerin sonundaki "*rahmet-i dâim berû*" sözcükleri, Hicri 911 (M 1505) tarihini veren ebced sayılarını içerir. Altı dizelik yazıtta, türbede yatanın bir Rum

prensesi "Bânû-yı Rûm" olduğu vurgulanmış; bu ilginç unvanından sonra özel adına yer verilmediği gibi, Yavuz Selim'in annesi olduğu da belirtilmemiştir. Şakir Şevket'in, "Bânû-yı Rûm" sanına dayanarak türbede yatanın Rum soylu demesine itiraz eden H. Edhem Bey, "Rum" sözcüğünün o zamanlar "Anadolu" demek olduğunu belirtir ve "Anadolu prensesi" anlamında yorumlanmasını önerir. Türbe kitabeleri çoğunca Arapça yazılırken buradaki İslami dualar içermeyen Farsça manzume de manidardır. İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri V*'te, Hatuniye Külliyesini etüt ederek plan ve kesitlerini çizmiştir. T. Gökbilgin ise, Edirne'ye ilişkin belgelerde bu kentteki "Mahalle-i Gülbahar Hatun"un bu adını, aynı yerde Hicri 855'te (1451) bir mescit yaptıran, Yavuz'un annesi Gülbahar'dan aldığını, Bâdî'yi kaynak göstererek yazmaktadır.

HÜSNÜŞAH HATUN [ö. 1511'den sonra] Kimi kaynaklarda adı Hüsnüşâd'dır. II. Bayezid'in eşi, Şehzâde Şehinşah'la Sultanzâde'nin annesi. Karamanoğlu Nasuh Bey'in kızı gösterilmesi yanlıştır. Künyesi "Hüsnüşah binti Abdülcelil," cariye kökenli olduğunun kanıtıdır. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*'nde ve *Belleten*'deki makalesinde, *Konya Mecmuası*'nda çıkan bir yazıya göndermede bulunarak bu hatuna, II. Bayezid'in oğullarından Şehinşah'ın (doğumu 1464) annesiydi derken bu padişahın öteki şehzâdelerinin (Abdullah, Alemşah, Mahmud, Mehmed, Ahmed, Korkud ve Selim) annelerinin adlarına, gördüğü kaynaklarda rastlamadığını belirtmektedir. Uluçay ise "Bayezid II Ailesi" makalesinde, Topkapı Sarayı Arşivi belgelerindeki mühür ve imzalarda "*cariye Hüsnüşah*" ve "*valide-i Şehinşah*" okunduğunu yazmaktadır. Hüsnüşah'ın, oğlunun Saruhan ve Karaman valilikleri boyunca (1483-1511) önce Manisa'da, sonra Konya'da oturduğu; Şehinşah'ın 1511'de ölümü üzerine cenazesini Bursa'ya götürdüğü, kendisinin de orada öldüğü ve oğlunun yanına gömüldüğü, Manisa'daki Hatuniye Camii ile Kurşunlu Hanını (1497) yaptırdığı; hatta İ. Hakkı Konyalı'nın *Konya Tarihi*'nde yazdığına göre Tokat'ta da eserlerinin bulunduğu yinelenen bilgilerdir. Diğer yandan, İ. Gökçen'in *Manisa Tarihi Vakıflar ve Hayırlar* kitabında,

Vakıflar Arşivindeki belgeleriyle tanıttığına göre, Hüsnüşah Hatun, Manisa'daki cami, darüşşifa, imaret ve mekteple, Serâbâd Hamamı ve Kurşunlu Hanı kapsayan Hatuniye Külliyesini 1497'de tamamlatarak bir de vakıf tesis etmişti.

Çağatay Uluçay *Yeni Tarih Dünyası*'nda, daha sonra *Harem'den Mektuplar*'da yayımladığı "II. Bayezid'in Karısına yazılan Mektuplar" başlığı altındaki iki mektubun, şehzâde Mahmud'la Gevherşah Sultan'ın annesine (Hüsnüşah) yazıldığını tahmin ediyor. İkinci mektubun "*Valide-i Sultan Mahmud Mükerrem*" başlığı bunu doğrulasa da Hüsnüşah Hatun'un adı geçmemektedir. Yazansa Hasene/Hüsniye adında, siyasi işlere karışmış, oğluna sancakbeyliği isteyen ve hanedanla yakınlığı olan bir kadındır.

BÜLBÜL HATUN [ö. Bursa, 1515] II. Bayezid'in cariye eşlerinden, şehzâde Ahmed'le Hundî Sultan'ın annesi. *Sicill-i Osmânî*'de gösterilmeyen bu hatunun cariye kökenli olduğunu, baba adı "Abdullah" açıklıyor. Şehzâde Ahmed'in valilik yaptığı Amasya'da, Hatuniye Mahallesinde cami, mektep, imaret ve çeşme; Lâdik'te (Samsun) Bahşî Mahallesinde cami ve imaret, Bursa'da medrese yaptıran Bülbül Hatun, bunlar için 1509'da mülklerini vakfetmiştir. Amasya ve Lâdik'teki Hatuniye camileri, Y. Mimar İ. Aydın Yüksel tarafından plan ve kesitleri çizilerek çalışılmıştır. Üvey oğlu Yavuz Selim padişah olunca, şehzâde Ahmed'i 1513'te boğdurmuş; Bülbül Hatun, bahtsız oğlu için, Bursa'da, Muradiye'deki şehzâde türbelerine bir yenisini ekletmiş; iki yıl sonra kendisi de bu türbeye gömülmüştür. Topkapı Sarayı Arşivinde, üvey oğlu Yavuz'a yazdığı "*cariyeniz Bülbül Hatun*" imzalı mektubunda; oğlu şehzâde Ahmed'in "*metrûkâtı*"ndan kendisine gönderilen tayın bedelinin, hamam veya kervansaray yaptırılarak oğlunun türbesine vakfedilmesine yetmeyeceğini; bu hissenin oğlunun "öksüzce cariyeciklerine sadaka" olmasını; şehzâde Ahmed'de de Sultan Murad (II.) İmareti gelirinden Kuran okunmasını istemiş.

GÜLRUH HATUN [ö. Bursa, 1520'den sonra] Şehzâde Alemşah ile Kamer Sultan'ın annesi. Künyesindeki baba adı "Abdulhay," bunun da gayrımüslim kökenli cariye olduğunu gösteriyor. Oğlu

Manisa'da sancakbeyi iken II. Bayezid'e, valide-i Alemşah imzasıyla yazdığı uzun mektup, önemli bir belgedir. Bunda, Alemşah'ı çocukken koruduğunu, fakat yiğitlik çağına erince "*dinini ve dünyasını mamur edecek bir Müsliman lâla gerekirken*" bundan yoksun bırakılıp kötücüllerin elinde içkiye alıştığını, zurnalar ve davullarla kırlara gidip eğlendiğini, nihayet hastalandığını, güçbela iyileştiğini; fakat yine müfsitlerin tuzağına düşeceğini yazarak padişah kocasından, doğru ve dindar lâla-hoca istemektedir. İkinci mektubunda oğlunun içki iptilasından öldüğünü anlatmış. 1510'daki bu olaydan sonra, Bursa'da inzivaya çekilmiş; Kanuni'nin ilk saltanat yıllarında ölmüş; Muradiye'de yaptırdığı Gülruh Hatun Türbesine gömülmüştür. Aydın Güzelhisar'da ve Duraklı köyünde yaptırdığı mescitler için, Gördes, Demirci, Nazilli ve Birgi'deki dükkân, hamam ve kervansarayını vakfettiği, 25 numaralı Bursa şer'iye sicilindeki kayıtla belgeleniyor. Yavuz'un eşi Hafsa Hatun'un, 1520'lerde Sultan Süleyman'a oğlu Kanuni'ye bir mektubunda, amcası şehzâde Alemşah'ın annesinin vefat ettiğini belirttikten sonra, "*Benim Beyceğizim ol kızlar yetim kalup evvel ebeleri* (anne) *yanında yiyip içerlerdi, şimdi ebeleri fevt olup bize haber gönderdiler. Bir miktar me'kûlat etdiresüz, tâ bir yana oluncayadek* (evleninceye) *yiyüp içerüz dediklerini*" yazması ilginçtir.

Şirin Hatun Alderson, şehzâde Alemşah'ın annesi göstermiş; Uluçay, Şehzâde Abdullah'la Aynışah Sultan'ın annesi diyerek düzeltmiştir. *Sicill-i Osmânî*'de adı yoktur. Şirin binti Abdullah künyesi bunun da gayrımüslim cariyeliğine kanıttır. Şirin Hatun, Abdullah'ın Saruhan valiliğinde Manisa'da oturmuş; şehzâdenin 1483'te ölümü üzerine Bursa'ya gitmiş, orada ölmüştür. Oğlu için yaptırdığı türbede kendisi ve kızı da gömülüdür. Uluçay, Bursa ve Karacabey'de birer mektep, Trabzon'da da mescit yaptırdığını yazar.

Nigâr Hatun [ö. Antalya, 1503] Alderson, Şehzâde Abdullah'la Hatice Sultan'ın annesiydi derken, Uluçay, babasını Abdullah Vehbî saptamış; Şehzâde Korkud'la (1470-1513) Fâtıma Sultan'ın annesi olduğunu belirtmiştir. Oğlu Korkud 1503'te Antal-

ya sancakbeyliğine atanınca birlikte gitmiş, orada ölmüştür. II. Bayezid'in eşlerinden, Yavuz Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un Karadeniz'in liman kenti Trabzon'da; Şehzâde Korkud'un annesi Nigâr Hatun'un da Akdeniz liman kenti Antalya'da, –Mevlevihane haziresinde– gömülü olmaları ilginç bir rastlantı; padişah eşlerinin çoğunca Bursa'da ve İstanbul'da gömülü olmaları açısından da ayrıcalıdır.

Mühürnaz Hatun Şehzâde Korkud'un annesidir diyen Alderson, S. N. Fisher'e atıfla Korkud'u Yavuz'un öz kardeşi, annelerini de Ayşe Hatun gösterir. Uluçay, Korkud'un annesini Nigâr Hatun olarak düzeltmiştir. *Sicill-i Osmânî*'de, II. Bayezid'in eşleri arasında Mühürnaz/Mihrinaz yoktur.

Ferruhşâd Hatun [ö. 1521'den sonra] Kimi kaynaklarda adı Ferahşâd'dır. Uluçay'a göre, II. Bayezid'in oğullarından Kefe sancakbeyi Şehzâde Mehmed'in annesiydi. *Bursa Kütüğü*'nde ise Şehzâde Mehmed'in annesi, "Muhterem Hatun binti Abdülhay"dır. *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da Ferruhşâd yoktur. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*'nda, adını Ferahşâd olarak düzeltmeyi önermiştir. Şehzâde Mehmed'in 1505'te ölmesi üzerine İstanbul'a dönmüş; öteki ölü şehzâde anaları gibi Bursa'ya yerleşmiştir. Olasılıkla Muhterem Ferruhşâd çift adıyla da anılan bu cariye hatun, 1521'de Silivri'deki hayırları için bir vakıf tesis ettiğine göre ölümü bu tarihten sonradır.

— **Hatun** II. Bayezid'in, adı bilinmeyen bir hatunu. H. Hüsameddin *Amasya Tarihi*'nde, bu padişahın ilk eşini Amasya ileri gelenlerinden Emir Bey'in kızı Sultan Hatun olup Acem Ali Mahallesinde bir darülkura yaptırdığını, 1505'te de vakfını tesis ettiğini yazıyor. Uluçay ve Alderson ise II. Bayezid'in adını saptayamadıkları bir hatununu, Şehzâde Mahmud'la Gevherimülûk Sultan'ın annesi göstermişlerdir. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur.

II. Bayezid'in kızları

AYŞE HATUN [ö. 1512'den sonra] Annesinin adı bilinmiyor. Uluçay, Şehzâde Ahmed'in veya Korkud'un öz kardeşi olabileceği görüşündedir. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*'nda, Uzunçarşılı da "Yavuz Sultan Selim kızı Hanım Sultan ve oğlu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri" makalesinde, Ahmed Paşa oğlu Mehmed Paşa'yla evlendiğini yazıyorlar. Oysa adı geçenle II. Bayezid'in bu kızı değil, diğer kızı Gevherimülûk evlendirilmişti. Ayşe Hatun ise babası II. Bayezid'in tahta çıkmasından önce 1480'e doğru, Kaptanıderya Güveyi Sinan Paşa'yla (ö. 1504) evlenmiş; Gelibolu sancakbeyliği, Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinde bulunan kocasının yanında oturmuştu. Büyükbaba Fatih'in ölümünden sonra 1481-1482 yıllarındaki Bayezid-Cem mücadelesi sırasında, Anadolu Beylerbeyi olan Sinan Paşa kayınpederi II. Bayezid'in safında yer almış; Anadolu askeriyle destek vermişti.

Bu olaylar sırasında kocasından ayrı Kütahya Kalesinde kalan Ayşe Hatun, kamu hazinesine ait 25 bin akçeyi harcadığından, kocasıyla Gelibolu'ya döndükleri zaman Kütahya Kalesi dizdarı davacı olmuş. Ayşe Hatun, borcunu ödemek için, büyükbabası Fatih'in armağanı olan üsküfü, Gelibolu'da satamadığı gibi, rehin de bırakamayıp İstanbul'a gönderdiğini, babasına yazdığı bir mektupla bildirmiştir. Topkapı Sarayı Arşivinde, "*Sultan babam*," "*Devletlü Sultanım*" diye başlayan, "*cariyeniz Ayşe*," "*karavaşınız Ayşe*" imzalı başka mektupları da vardır. Bunlardan birinde, kocası Sinan Paşa ve çocuklarıyla sıkıntıya düşüp borçlandığı için yardım istemektedir. Babasının ve kardeşi Yavuz Selim'in temliknâmeleriyle edindiği Anadolu'da Bekirli, Kemer köyleri mülk gelirleriyle Gelibolu'da Sungurlu Mahallesinde mescit ve muallimhane (sıbyan mektebi), Edirne'de cami, İstanbul Vefa'da kendisi için türbe yaptırmış; 1505'te, Biga sancağındaki mülk köylerini vakfetmiştir. Vakıfnâmesinde, "*Meliketü'l-melikât iftihârü'l-havâtinü'l-muazzamât sâhibe-i 'ismet Ayşe Hatun binti el-merhûm-mağfur Sultan Bayezid*" sanlarıyla anılmıştır. Kızı (Mihrümâh?) Hanımsultan ve bunun kızları, kendi zamanlarının sancakbeyleriyle evlenmişlerdir.

AYNIŞAH HATUN [ö. Bursa(?) 1512'den sonra] II. Bayezid'le Şirin Hatun'un kızı, Şehzâde Abdullah'ın öz kız kardeşi, Akkoyunlu Göde Ahmed Bey'in eşi. *Sicill-i Osmânî*'de Aynışah; Alderson'da Hatice gösterilmiştir. Olasılıkla Hatice Aynışah'tı. Halası (Fatih'in kızı) Gevherhan'ın Akkoyunlu Uğurlu Mehmed Mirza'dan oğlu Göde Ahmed Bey'le (ö. 1498) 1489'da evlendiğini Âşıkpaşazâde yazıyor. Göde Ahmed Bey, çoğu zaman İstanbul saraylarında kaldığından dayısı II. Bayezid'in kızıyla daha erken bir tarihte evlenmiş de olabilir. Hala-dayı çocukları Aynışah'la Ahmed Bey'in oğlu Zeyneddin Bey'dir. Kızlarından biri, Yahya Paşazâde Bâli Bey'le evlenmiştir. 1512'de Yavuz Selim padişah olunca, kimi kız kardeşleri gibi, Aynışah da bir mektup yazarak saltanatını kutladığına göre bu tarihte sağdı. İstanbul'da Eminönü'nde yaptırdığı adıyla anılan sıbyan mektebinin vakfı 1506 tarihlidir. Bursa'da annesi Şirin Hatun'un türbesinde veya İstanbul'daki sıbyan mektebinin yanında gömülü olduğuna ilişkin iki söylence vardır.

HUNDÎ HATUN [d. Amasya(?), 1470'e doğru – ö. Bursa, 1511(?)] II. Bayezid'le Bülbül Hatun'un kızı, Şehzâde Ahmed'in öz ablası. Hersek Dukası Stepan Vukçiç Kosariç'in oğlu, devşirmelikten yetişme beylerbeyi "Hersekliоğlu" Ahmed Paşa'yla (ö. 1517) 1484'te evlendi. En geç 1470'e doğru doğmuştu. Ahmed Paşa, II. Bayezid ve Yavuz Selim dönemlerinde beş kez veziriazamlık yapmıştır. Çiftin çocukları Ali, Mustafa ve Mahdumzâde çelebilerle Hümâşah ve Kamerşah hatunlardır. II. Bayezid, bu kızına Keşan'da Seküllü köyünü temlik etmişti.

II. Bayezid'in şehzâdelerinin 1510'a doğru başlattıkları taht mücadelesinde Bursa'da oturan Hundî Hatun'la eşi Ahmed Paşa, Şehzâde Ahmed'i desteklediklerinden bu desteğe karşı çıkan Bursalılar, konaklarını yakmak istemiş. Hundî Hatun, Bursa kadısını, asesbaşıyı göreve çağırmış. Babası II. Bayezid'e yazdığı "*el-fakir muhibbe cariyeniz Hundî*" imzalı mektubunda, geceleyin evinin kaç kez ateşe verilmek istendiğini, aseslerin yetişip söndürdüğünü, kadıyı ve asesbaşıyı zorlayarak kundakçıları buldurttuğunu anlattıktan sonra, suçluların İstanbul'a kaçıp asesbaşıyı suçlu göstermeye çalıştıklarını yazması ilginçtir. Kardeşinden ve annesin-

den önce ölen Hundî, annesi Bülbül Hatun, Şehzâde Ahmed için Muradiye'de yaptırdığı türbede veya civarında gömülü olmalıdır.

SELÇUKŞAH HATUN [ö. 1508] Vakıf belgelerinde adı Selçik'tir. Alderson, ölüm yılını 1512 vermiş. *Sicill-i Osmânî*'de, "*Akıncı başbuğlarından Ferhad Bey'in (ö. 1485) eşi; yine ünlü bir akıncı başbuğu olup yaptırdığı büyük külliye ile Saraybosna'ya, Osmanlı-Türk silüeti katan ünlü akıncı başbuğu Gazi Hüsrev Bey'in (1480-1541) de annesiydi,*" denildikten sonra, başka bir sayfada, Gazi Hüsrev Bey'in babası Nasuh Bey gösterilmiştir. İ.H. Uzunçarşılı, kocası Ferhad Bey'in ümeradan ve sancakbeyi derecesinde olduğunu; Adana-Tarsus havalisinin muhafazasında iken bir Memlûk birliğinin baskınında öldürüldüğünü, oğlu Gazi Hüsrev Bey'in Bosna sancakbeyi olarak destansı bir yaşamdan sonra 1541'de 61 yaşında öldüğünü yazıyor. Uluçay ise Selçukşah Hatun'un 1485'te Mustafa Paşa oğlu Mehmed Bey'le evlendiğini; kızlarını, Neslişah ve Hatice hanımsultanlar işaret ediyor. Gazi Hüsrev Beğ ve onun Saraybosna'daki camii konusunda bir makale yazan M. Tayyib Okiç, Hüsrev Beğin babası, Trebinye Knezi Radivoye'nin kardeşi Ferhad Beğ, annesi II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'dı der ve Hüsrev Beğin, babasının sancakbeyi olduğu Serez'de 1480'de doğduğunu yazar.

Selçukşah, Serez'de yaptırdığı cami, medrese, sebil ve ribatın kurumsal giderlerini karşılamak için, 1508'de Drama'daki 2, Serez'deki 4 köyüyle bir vakıf tesis etmiştir. Edirne'de Selçukşah Camii ve mahallesi vardır. İstanbul Aksaray'da yaptırdığı cami, 20. yüzyılda yenilenmiştir. Bayezid Camiinin haziresine de 1505'te kendisi için türbe yaptırmış; 1508'de ölmüş, buraya gömülmüştür. Kızlarından biri, Veziriazam Yunus Paşa'yla, diğeri 1510'da Halil Paşa'nın oğluyla evlenmiş.

ŞAH HATUN [ö. 1506'dan sonra] II. Bayezid'in kızı. Alderson, adını vermeksizin Nasuh Bey'in eşi, Hüsrev Bey'in annesi göstermiştir. Uzunçarşılı adını, Şehzâde Şah Hatun veriyor. T. Gökbilgin, "Şahzâde Şah Hatun" adıyla tanıtmış; 1489'da Nasuh Bey'le evliliğini tahrir defterlerindeki, "*Seyyidetü'l-muhaderat Şahzâde*

Şah Hatun, zevce-i Nasuh Beğ" kaydına dayandırmıştır. II. Bayezid, 1503'te İstanbul'a gelen bu kızına da ihsanlarda bulunmuş. Şah Hatun'un kocası Nasuh Bey, İskenderiye sancakbeyliğinden sonra Silistire'de görev yapmıştır. Kimi kaynaklarda Ferhad Bey'in oğlu Gazi Hüsrev Bey ya da adaşı diğer bir Hüsrev Bey, Selçukşah-Nasuh Bey çiftinin oğlu gösterilmiştir. Dimetoka'da, Kurdoğlu Yakup, Büyük Altıağaç, Küçük Altıağaç, Umur Subaşı köylerinin gelirlerine sahip Şah Hatun ve eşi, o zamanın geleneklerine uyarak imaret, mektep ve camiler yaptırmışlardır. Şah Hatun, Bursa'da, kız kardeşi Hatice Sultan'ın türbesinde gömülüdür.

FÂTIMA HATUN [ö. Bursa, 1515'ten sonra] Sofu, Sofiye diye ünlüdür. II. Bayezid'le Nigâr Hatun'un kızı, Şehzâde Korkud'un kız kardeşi. Nigâr Hatun'un kızı olduğunu Eşrefoğlu Türbesi için düzenlenen vakfiye belgelemektedir. 1509 tarihli vakfiyedeki "*Sultan Fâtıma Hatun el mârûfe bi-Sofi Sultan*" künyesi, "Sofu" lakabının kanıtıdır. Alderson, Chalcocondyles'e göndermede bulunarak "Sofu," II. Bayezid'in başka bir kızıydı der ve kocası 1521'de Belgrat kuşatmasında ölen Hızır Ağa Mehmed Bey'di der. "*1489'da, veziriazam Dâvud Paşa'nın oğlu Hanya mirlivâsı Mustafa Bey'le* (ö. 1524) *evlendiği doğru bir saptama değildir,*" diyen Uluçay, kocasının Güzelce Hasan Bey olduğunu, 1501 ve 1509 tarihli iki vakfiye kaydıyla kanıtlamıştır. Kardeşi Korkud'un idamından sonra yaslı günlerini Bursa'da geçiren Fâtıma Hatun'un ölüm tarihi bilinmiyor. Üvey kardeşi Şehzâde Ahmed'in türbesinde gömülüdür. Bir kızı, Mesih Paşa'nın torunu Ahmed Bey'le, oğlu Mehmed Çelebi de dayısı Şehzâde Alemşah'ın kızıyla evlenmiş.

İLALDI HATUN [ö. 1518'den önce] II. Bayezid'in kızı, devşirme kökenli vezir "Hain" Ahmed Paşa'nın eşi. Tek çocuğu Şehzâde Hanımsultan'dır. Yavuz Sultan Selim 1512'de tahta çıkınca bir mektupla saltanatını kutlarken İstanbul'a gidip eşiğine yüz sürmesine, "*vekayi'-i rûzigâr*"ın (güncel olayların) engel olduğunu belirtmiş.

İlaldı'nın ölümünden 5-6 yıl sonra, ikinci vezirken Mısır valiliğine atanan Ahmed Paşa, Ocak 1524'te ayaklandığından, idam

edilerek kesik başı İstanbul'a gönderilmişti. Tarihlerde "Hain" lakabıyla anılır. İlaldı Hatun, Kratova'daki çiftliğinin geliriyle hayli zenginmiş. Ölüm tarihi ve gömüldüğü yer bilinmiyor. Uluçay, Yavuz Sultan Selim'in 1518'de aylık bağladığı hatunlar arasında adı geçmez. Bu tarihten önce ölmüş olmalıdır.

KAMERŞAH HATUN *Sicill*'de ve Alderson'da yer verilmeyen Kamerşah adı, Bursa şer'iye sicillerinde geçer. II. Bayezid'le Gülrûh Hatun'un kızı, Şehzâde Alemşah'ın öz kardeşi, Nişancı Kara Davud Paşa'nın (ö. 1505) eşi. Babası, Malkara'nın Sırt köyünü bu kızına temlik etmiş. Annesi Gülrûh'un, Bursa'da Şehzâde Alemşah için yaptırdığı türbede gömülüdür. Alderson'da, Candaroğullarından Kızıl Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Bey'le evli gösterilen hatun, Kamerşah olabilir. 16. yüzyıl Osmanlı ricâlinden Mustafa Paşa (ö. 1565) ile Şemsi Ahmed Paşa (ö. 1580), bu çiftin oğulları imiş.

HATİCE HATUN II. Bayezid'in, Hatice Aynışah'tan başka bir kızıdır. Edirnekapı Çukurbostan'da, cami, mektep ve çeşmeyi kapsayan küçük külliyesi vardır. İlk eşi Kara Mustafa Paşa 1481'de idam edilince Faik Paşa ile ikinci evliliğini yapmış, Bursa'da ölmüş. Mustafa Paşa'dan oğlu Ahmed Çelebi'nin Kükürtlü Hamamın arkasına yaptırdığı, dörtgen planlı, iki katlı, önü revaklı türbesine gömülmüştür.

GEVHERİMÜLÛK HATUN [ö. 1550] Soyları bir Frenk prensine çıkan, Arnavutluk'ta yerleşik Dukaginzâdelerden veziriazam Ahmed Paşa'nın oğlu Ankara Mirlivası Mehmed Paşa'nın (ö. 1557) eşi. Çocukları Ahmed (ö. 1537) ve Neslişah'tır (ö. 1567). Neslişah Hanımsultan da yine Dukaginzâdelerden İskender Bey'le evliymiş. Gevherimülûk, Eyüp'te Zal Mahmud Paşa Camii alanında yaptırdığı mektebin yanında; kızı Neslişah Edirnekapı'da, adıyla anılan mahalledeki caminin haziresinde gömülüdür.

HÜMÂŞAH HATUN [ö. Bursa, 1504] II. Bayezid'in kızı, Antalyalı Bâlî Bey'in (paşa) eşi. Bâlî Paşa, İstanbul'da yaptırdığı cami

ve türbe bitmeden 1495'te ölünce Hümâşah inşaatı tamamlatmış. Kendisi de aynı türbede veya Muradiye'de II. Murad'ın türbesi civarında gömülü imiş.

Sultanzâde Hatun II. Bayezid'le Hüsnüşah Hatun'un kızı, şehzâde Alemşah'ın öz kardeşi. *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Uluçay, Bursa şer'iye sicillerindeki Şehzâde Alemşah'a ilişkin kayıtlara dayanarak tanıtmıştır.

— **Hatun** Alderson, Fisher'e atıfla II. Bayezid'in adı bilinmeyen bu kızını Güzelce Rüstem Paşa'nın (ö. 1539) eşi göstermiştir.

— **Hatun** Alderson'a göre, II. Bayezid'in bu kızı Yahya Paşa'yla (ö. 1506) evlenmiş. Üç oğlu Ahmed Bey, Koca Bâlî Paşa, Mehmed Paşa imiş.
— **Hatun** Alderson, II. Bayezid'in adı bilinmeyen bu kızının 1498'de, "Cem Lâlası" diye ünlü Yakup Paşa'yla –efendisi Cem Sultan'a ihanetinin ödülü olarak– evlendirildiğini belirtmiştir.

— **Hatun** Adı saptanamayan bu sultan için Alderson'da 1501'de Mısır Memlûklerine gelin gittiği ve zina ile suçlandığı notu vardır.

YAVUZ SULTAN SELİM

Babası: II. Bayezid — Annesi: [Ayşe] Gülbahar
Doğumu: 1467 — Ölümü: 21 Eylül 1520
Saltanatı: 24 Nisan 1512 — 21 Eylül 1520

Selim'in haremi denilince akla ilk gelenler, oğlu Kanuni Süleyman'ın annesi Hafsa Hatun'la, Çaldıran Muharebesinde tutsak alınan Şah İsmail'in bânûsu Tâclı Hatundur. Ortadoğu İslam ülkelerini sınırlarına katmak, bir yandan da İran'daki Şii rakibi Şah İsmail'i alt etmek siyaseti güden, Sünni-Hanefi mutassıp bu padişahın eşleriyle kızlarının yaşamları konusunda bilgiler yetersizdir. Tahta geçtiği sırada 45 yaşında olan Yavuz, haremini, şehzâdeliğinde ve uzun yıllar valilik ettiği Trabzon'da kurmuştu. Tarihçi Âlî'nin, *Künhü'l-Ahbâr*'da, padişah olmazdan önce pek çok cariyesi varken, daha sonra bunları hareminden uzaklaştırıp kimi paşalara verdiğini, hatta hamileliği fark edilmeden verilen bir cariyeden doğan Üveys Paşa'nın (ö. 1546) Yavuz'un oğlu olduğunu yazması ilginçtir. Alderson da Üveys Paşa'yı "Selim I" tablosunda, şehzâdeler arasında göstermiştir.

Babası Bayezid'in onca eşi ve cariyesine karşılık, Yavuz'un, iki veya üç hatunla yetinmesi yorumlara açıktır. Şah İsmail'in eşlerinden Taclı Hatun'u haremine alıp, kısa bir süre geçince Tâcizâde

Cafer Çelebi'ye vermesiyse şaha hakaret amacına bağlanır. Yavuz'un harem yaşamındaki sadeliğin oğlu Kanuni Süleyman'a da örnek olduğu söylenir.

Alderson 10 kızından beşinin; İ.H. Uzunçarşılı, "Yavuz Sultan Selim kızı Hanım Sultan ve oğlu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri" makalesinde 7 kızının adlarını veriyor: Şahî, Şehzâde, Fâtıma, Hafsa, Gevherhan, Yeni Han, Hanım (Hatice) Sultan. Uluçay kimi karıştırmaları belgelere dayanarak düzeltmiştir. Kızlarından dördünün birer veziriazamla evlendikleri, fakat garip bir yazgı ortaklığıyla üçünün eşlerinin idam edildiği; birinin de boşandığı saptanıyor.

Yavuz Selim'in hatunları

HAFSA HATUN [d. 1478(?) – ö. İstanbul, 19 Mart 1534] Yavuz Sultan Selim'in eşi. Tek oğlu Sultan Süleyman'dı. Hafise, Ayşe Hafsa, Ayşe Hatun adlarıyla anılmıştır. Güzelliğiyle ün saldığı söylenen Hafsa, padişah annelerinden Hatun sanıyla anılanların sonuncusudur. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*'de, künyesini "Hafsa binti Abdül-muin" vermiştir. Bu, onun cariye kökenli ve sonradan Müslüman olduğunu gösterir. Kimi kaynaklardaki Türk asıllıydı, Kırım Hanının kızıydı savları kanıttan yoksundur. Şehzâde Selim'in haremine Trabzon'da girmiş, 1494'te Süleyman'ı doğurmuş. Hatice ve Fâtıma sultanların da annesi sanılıyor. Osmanlı kaynaklarında, ölümü dışında Hafsa Sultan'a ilişkin haberler yoktur. Hammer olasılıkla elçi mektuplarından edindiği bilgilerle, onun için harikulâde güzel bir kadınmış der. Milliyeti konusunda bir açıklamada bulunmamıştır.

Oğlunun sancakbeyliği yaptığı 1508-12 yıllarında onunla birlikte Şebinkarahisar, Bolu ve Kefe'de oturmuş; Yavuz Selim 1512'de padişah olunca geçici bir süre İstanbul'da kalmış; daha sonra Manisa sancakbeyliğine atanan Süleyman'ın yanına gitmiş. Oğlunun 1520'de tahta çıkması üzerine, İstanbul'a dönerek Bayezid'deki Eski Saraya yerleşmiş. Hafsa Hatun, gelinleri Hürrem, Mâhidevran, Gülfem üzerine yazılan yerli yabancı romansı yapıt-

larda ikincil kahramanlardandır. Ona yakıştırılan diyalog ve rollerin tarihsel verilere dayandığı söylenemez.

Saray Arşivinde saklanmış mektuplarını Adnan Giz ve Ç. Uluçay yayımlamışlardır. "*Valide-i Sultan Süleyman Şah*" imzalı bu mektuplarından birinde, kocası Selim'in tahta geçişiyle kendisini yanına aldıracağını beklediğini, fakat ümidi boşa çıkıp o şereften mahrum kaldığını, yine de unutulmama umudunda olduğunu belirtmektedir. Bu cümlelerden, Selim'in Trabzon valiliği yıllarında orada değil, oğlu Süleyman'ın yanında olduğu anlaşılıyor. 1522'de Sultan Süleyman'a yazdığı "*Nûr-ı didem, sürûr-ı sinem ciğer köşem beyceğezim*" hitaplı mektubunda ise ölen Mısır Valisi Hayırbay'ın dul eşinin bir yalvarı mektubu gönderip Mısır'da kimsesiz kaldığını ve kendisini yanına almasını istediğini; ödenek bağlanırsa bu dul kadını yanına getirteceğini yazmış. Hafsa Hatun'un bir başka mektubundan da Süleyman'ın üvey amcası Alemşah'ın, daha sonra eşi Gülrûh'un ölümleriyle yetim ve öksüz kalan kızları Ayşe ile Fâtıma'ya aylık bağlanmasını talep ettiği öğrenilmektedir. Yazı, ifade ve içerikleriyle incelenip yorumlanmaya değer bu mektuplara dayanarak Hafsa Hatun'un sevecen, merhametli, iyiliksever bir anne olduğu yorumlanır.

Manisa'da iken Saruhan, Bursa ve Menteşe yöresindeki çiftliklerinin geliriyle ovaya hâkim Timurtaşoğlu Ali Bey Bahçesinde yapımını başlattığı iki minareli camiyle imaret, medrese, mektep ve hankâhtan oluşan, halkın Sultaniye dediği Hafsa Sultan Külliyesi, İstanbul dışındaki valide külliyelerinin en büyüğü olup 1522'de oğlunun padişahlığında tamamlanabilmiştir. Hafsa Hatun, bütün mülklerini bu külliyeye vakfettiği gibi, Kanuni Süleyman da annesinin ölümünden sonra bu yapı topluluğuna darüşşifa (bimarhane) ve hamam ekletmiş; külliye, Manisa'nın simgesi olmuştur. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, Hafsa Hatun İstanbul Edirne yolu üzerine de bir konaklama külliyesi yaptırdığından burada gelişen kasaba (Havsa) onun adını almıştır. Niş'e bağlı Perkan kasabasında camii, Marmaris'te cami ve hamamı, Trabzon'da medrese ve imareti vardır.

Hafsa Hatun İstanbul'da ölmüş, kocası Yavuz Sultan Selim'in türbesi yanına gömüldükten sonra üzerine türbe yapılmıştır.

Hadîkatü'l-cevâmî'de bu türbede, Sultan Süleyman'ın, Murad, Mahmud ve Abdullah adlı üç küçük şehzâdesi ile bir de kadının gömülü olduğu yazılıdır.

Hafsa Hatun'la ilgili öyküye dayalı "Manisa mesir macunu" geleneği günümüze kadar yaşatılmıştır. Öykü şudur: Hafsa Hatun Manisa'da hastalanır. Tedavisi için çağırılan Merkez Efendi (Musa bin Muslihiddin bin Kılıç ö. 1552) bir macun hazırlar. Şifa bulan Hafsa Hatun 41 çeşit baharattan yapılan macunun halka da dağıtılmasını ister. Nevruzda mesir macunu dağıtılması âdet olur.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, 1520'de tahta geçen Süleyman'ın, nedeni belirtilmeksizin annesini Trabzon'a gönderdiği yazılıdır. Eğer bir yanılgı sonucu Selim yerine Süleyman denilmemişse Hafsa Sultan'ın bu kente, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği yeni bir eyaletin organizasyonu için gittiği, Batum'un da bağlanmasıyla Trabzon Eyaletinin oluşturulduğu; oğluna mektuplarını da buradan yazdığı düşünülebilir.

AYŞE HATUN Kırım Hanı Mengili Giray'ın kızı, Yavuz'un nikâhlı eşi. Alderson, han kızı Ayşe Hatun'un, 1511'de Yavuz'la evlenişi konusunda Fisher'e atıfla ilginç bir açıklamada bulunmuştur: Mengli Giray'ın bu kızı, daha önce Kefe sancakbeyi şehzâde Mehmed'le (ö. 1504) evliymiş. Bu şehzâdenin ölümünden sonra, II. Bayezid'in muhalefetine karşın, Selim dul yengesini almış! İkinci söylence, Mengli Giray'ın kızlarından birinin Şehzâde Mehmed'le, diğerinin de Yavuz'la evlendiğidir. Ayşe Hatun'un ölüm tarihi bilinmiyor. Kimi tarihçiler, Ayşe ile Ayşe Hafsa'nın ad benzerliğinden, Süleyman'ın annesi, Kırım Hanının kızı Ayşe Hafsa idi savını ileri sürmüşlerdir. Bu savla Kanuni'nin hem baba hem ana tarafından Türk soylu gösterilmesinin amaçlandığı açıktır.

TÂCLI HATUN Bağdat valisi Hulefâ Bey'in kızı, Şah İsmail Safevi'nin eşi. 1514 Çaldıran Muharebesinde tutsak düşmüş. 23 Ağustos 1514'te Yavuz'la gerdeğe girmiş. Çaldıran seferine katılan tarihçi Lutfî Paşa, Tâclı Hatun'un serüvenini anlatmıştır. Tâclı'yı bir süre ordugâhtaki hareminde tutan Yavuz, kimi cariyelerini

çevresindekilere verdiği gibi bunu da ulemanın onayıyla musahiplerinden şair Tâcizâde Cafer Çelebi'ye nikâhlı eş olarak vermiş. 1515'te İstanbul'a dönülünce Cafer Çelebi idam edildiğine göre, Tâclı Hatun bir yılda üç ayrı haremden geçtikten sonra dul kalmış! Sonraki yaşamı bilinmiyor.

Yavuz'un kızları

HATİCE HATUN [ö. 1543'ten sonra] Yavuz'un bu kızı, Süleyman'ın ünlü veziriazamı Makbul/Maktûl Frenk İbrahim Paşa'nın (1493-1536) eşiymiş. *Osmanlı Tarihi*'nde, Hatice Sultan'ın İbrahim Paşa'nın eşiydi diyen Uzunçarşılı, *Belleten*'deki: "*Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Makbul ve Maktûl İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi*;" "Yavuz Sultan Selim kızı Hanım Sultan ve oğlu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri" makalelerinde ise yanıldığını belirterek İbrahim Paşa'nın eşi Muhsine Hatundu diyor. Bunu, oğullarının vakfiyesi ve "Muhsine" imzalı bir mektupla belgeleyerek Hatice Hatun'un eşinin İskender Paşa olması gerektiğini ileri sürmektedir. Nigâr Anafarta da Uzunçarşılı'nın makalesini destekleyici "Makbul İbrahim Paşa Kanuni'nin Damadı mıydı?" yazısında Muhsine'nin padişah kızı olamayacağını kanıtlamaya çalışmıştır. Buna karşılık, Cemal Kutay'ın "Makbul İbrahim Paşa Nasıl Maktûl İbrahim Paşa Olmuştu?" yazısına aldığı, Şarlken'in elçisi Busbecq'in 21 Mart 1536 tarihli mektubundaki, "İbrahim Paşa, boğulduktan sonra ölüsü gizlice saraydan çıkartılıp, hanımı Hatice Sultan'dan bile gizlenerek, bilinmeyen bir yere gömdürüldü. Şu an dehşet içindeyim!" cümlesi, İbrahim Paşa-Hatice Sultan evliliğine kanıt gösterilmiştir.

Diğer yandan, Hammer, İbrahim Paşa'nın izdivacı münasebetiyle 22 Mayıs 1524'te Atmeydanı'nda başlayıp üç hafta süren şenlikler "sûr-ı hümayun" (saray düğünü) düzenlendiğini, gelinin saraydan 9. gün alındığını, nahılları vs yazmasına karşılık gelinin adını vermemiştir. Hammer'e göre, bu düğün 1529 Viyana bozgununu bir zafer gibi göstermek için Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a döner dönmez gerekli görülmüştü. O kadar

tantanalı tasarlanmıştı ki, mağlubiyet dedikoduları düğün şenlikleriyle unutturulacaktı. Eyalet valilerine, beylere, Venedik doçuna davetnâmeler gönderildi. Bu çapta düğünler hanedan bireylerine özeldi. Bu bakımdan, İbrahim Paşa'nın, adı bilinmese de bir padişah kızıyla evlendiği yadsınamaz. Tarihler, bundan önce İstanbul'da yapılan benzeri bir sultan düğününden söz etmez. Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'ın, Kanuni dönemini içeren yapraklarında, "*dokuzuncu hâdise*"yi, H 930 (M 1524) yılındaki, "*Sûr-ı İbrahim Paşa Cemiyeti*;" yani veziriazam Makbul İbrahim Paşa'nın düğününe ayırmış, ancak o da gelinin adını açıklamamıştır. Ancak evlilik ve düğün kararını Sultan Süleyman'ın vermesi, onun buyruğuyla evvela "*sûrı pür-sürûr mühimmâtının*" görülmesi dikkate alındığında, bu bir saray düğünü, evlenen de bir padişah kızıydı. Âlî'nin anlatışı özetle şöyledir:

"İbrahim Paşa'nın sağdıcı İkinci Vezir Ayâs Paşa ve Yeniçeri Ağası saraya giderek padişahı düğüne davet etmişler. Bunlara hil'at giydirilmiş. İbrahim Paşa da adı geçenlere, altın işlemeli, gülgûni eyer ve örtüleriyle birer at ve hil'at vermiş. İlk gün (18 Receb / 22 Mayıs) şeker yağması, ertesi gün Yeniçerilere ziyafet yağması, bir gün sanatkârlara türlü çeşitli yemekler sunulmuş; ertesi, ulemanın büyük ziyafeti gerçekleşmiş. Bu şölene bütün medrese danişmendleri, talebeler; hatta suhteler, mektebe yeni başlayanlar bile çağrılarak artıp taşan yemekler döşenmiş. O gün, ulemanın duaları sonucu, saltanat deryasının çok değerli bir mücevheri, Selim (II.) adı verilen bir şehzâde doğmuş. Şehzâdenin böyle bir eğlence ânında doğuşu onun ileride iyş ü işrete düşkün, aynı zamanda da bilginlere saygılı olacağına yorumlanmış. Ertesi gün sağdıç Ayâs Paşa ve devlet erkânının da atlanıp katıldıkları, büyüğü altmış bin, küçüğü kırk bin para değerinde, üzerleri sayısız türde süsler ve figürlerle bezeli gövdeleri balmumundan iki nahılla nahıl alayı tertip edilmiş. Şaban ayının 2. günü (5 Haziran) yine devlet erkânı saraya gelip Bab-ı Hümayun önünde toplanmışlar. Padişahın da alayda yer alması üzerine doğruca Atmeydanı'na gidilmiş. Saray-ı Hümayundan, meydandaki İbrahimpaşa Sarayına kadar yollara, altın işlemeli, rengârenk kumaşlardan pâyendazlar döşenmiş. Padişah attan inip İbrahimpaşa Sarayını onurlandırınca

davul ve zurna sadaları yeryüzünden gökyüzüne yükselmiş. Sonra cündilere (askerlere) *işaret verilmiş. Sırasıyla küştgirler* (güreşçiler), *kemankeşler* (okçular) *gösterilerde bulunmuşlar. Padişah bu gösterileri, sağında şeyhülislam Kemalpaşazâde Şemseddin, solunda ulemanın başı Mevlâna Hayreddin ile diğer ileri gelenler, yollu yolunca yerlerini alıp izlemişler. Hazine-i Âmiredeki, ta Nuşirevân yadigârlarından, örneği olmayan dünyaca ünlü, firûze gibi bir kâse ve ona uygun tepsi ile zamanın başdefterdarı olan Mustafa Çelebi padişaha şerbet sunmuş. Bundan sonra Süleyman varıp makamına oturmuş. Diğer büyüklere, rikâb-ı hümayun ağaları elinden fağfur kâselerle şerbetler sunulmuş.*

Geçmişin saygın kişilerinden Gonca Çelebi, adı geçen defterdarın hademesindenmiş. — Ben orada hazırdım deyü şu kıssayı anlatmış: Bütün erdemliler yerli yerine oturunca padişahın işareti üzerine ulema, bir âyetin tefsirine koyulmuşlar. Konuşulanlara kulak veren padişah da kimilerine iltifatta bulunmuş. Çaşnigirler, padişaha özel bir sofra hazırlayıp yemek çekmişler. Diğer ulema için de sımat tertip edilmiş. Akşam olunca, oyun ve gösteri sanatçılarının, gecenin sehere dönüşüne dek ateş-bazların, diğerlerinin, türlü çeşitli, tuhaf gösterileri, canlandırmaları seyredilmiş. Ertesi gün padişah ve bütün erkân, atlanıp koşu seyrine çıkmışlar. Bir menzil yerden koyuverilen atları temaşa etmişler. Bunu müteakip Müderris köyü semtine dikilen kabağa varmışlar. Cündîlerin hünerlileri orada seyredilerek nicelerine ihsanda bulunulmuş; kimilerine hil'atlar giydirilip terakkiler verilmiş. Bu coşkulu düğün için, o zamanın, başta Hayalî Bey ve Zâtî olmak üzere şairleri kasideler nazmedip o büyük toplantı gününde, eskiden beri uyulagelen hükümdarlar töresine göre ayakta durup okumuşlar. Bunlara da padişah tarafından caizeler verildiği gibi şairler arasında ünlenip ayrıcalıklar elde etmişler."

Düğünü, Âlî'den nakleden Solakzâde: "*Yahya Beğ, bir manzumesinde padişah-ı Dârâ-haşem Veziriazam İbrahim Paşa'ya sûr-ı pür-sürûr esnâsında senin düğünün ile benim düğünüm nicedir?*" diye sorduğunu; İbrahim Paşa'nın da "... benim düğünümü cihan padişahı şereflendirdi!" diye yanıtladığını yazdığını açıklar. Tarihçi Âlî, İbrahim Paşa'nın düğünden üç ay sonra Mısır'a hareket ettiğini belirtir. Mısır'dan eşine gönderdiği mektupları, Ç.

Uluçay "*Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*"nda yayımlamıştır.

İbrahim Paşa'nın 1524-1535 arasında yazdığı sevgi sözcükleri de içeren 10 mektubundan hiçbirinde eşinin adı geçmemektedir. Bunlardan "*Hazreti Hatunü'l-muazzama*" hitabıyla yazdığı mektubunda, İbrahim Paşa, "*kayın anama*" diyerek Hafsa Hatun'a da selamlar sunmakta, esenlikle Mısır'a ulaştığını haber vermektedir. İkinci mektubu İznik dolaylarından yazmış. Yine kayınvalidesi (Hafsa Hatun) ile "*yenge Bula*" dediği, olasılıkla Hürrem Haseki'ye selamlar yazmayı unutmamış; oğlu Mehmed için de "*gözüm nuru*" diyerek özlemini belirtmiştir. Üçüncü mektup, başlığındaki sevgi sözcükleriyle dikkati çeker. Bu da İznik'ten yazılmıştır. "*Hazreti cânum ve sevdiğim gözleri güzel*" hitabıyla başlar. İbrahim Paşa, oğulları Mehmed Şah'ın gözlerini öpmekte, kendisinin sıhhatte olduğunu bildirmektedir. Mektuplarından birindeki Arapça imzasının anlamı "Sizi seven âşığınız İbrahim"dir. Kimi mektuplarında, "*Hafsa Kadın'a selam ederim*" cümlesi okunur ki, bu kuşkusuz kayınvalidesidir.

İ.H. Uzunçarşılı ise *Belleten*'deki makalesinde İbrahim Paşa'nın eşinin Muhsine Hatun olduğunu belgeleyerek, "Muhsine, İbrahim Paşa'nın metresiydi ve boğdurulmuştu," savının yanlışlığını ileri sürmektedir. Uzunçarşılı'nın ve Nigâr Anafarta'nın yayımladıkları "Muhsine" imzalı mektup, "*sultanım*" diye başlıyor. Özlem dolu ilk satırlarından, gelen bir mektubun yanıtı olduğu anlaşılıyor. Devamı şöyledir: "*ve valideniz hazretleri dualar ve senâlar eder ve ciğer-kûşe Mehmed-Şah bî-had dualar edüp iştiyaklar arzeder.*" İmza köşesinde "*muhibbetü'l-müştak el-fakir Muhsine*" okunmuştur. Muhsine Hatun'un padişah kızı olamayacağını, Kumkapı'daki Muhsine Hatun Mescidinin basitliğiyle açıklayan Anafarta, *Tuhfetü'l-Mimariye*'deki "*Kumkapısı kurbünde bina olunan İbrahim Paşa zevcesi mescidi*" kaydının da Muhsine'ye padişah kızı denemeyeceğini gösterdiği kanısındadır. Sorunu aydınlatacak belgeler bulununcaya kadar Hatice Sultan'ın bir adı da Muhsine idi denebilir.

İbrahim Paşa-Hatice Hatun çiftinin, oğulları Mehmed Şah'tan (d. 1525) başka, birinin adı Fâtıma, iki de kızları varmış. Atmey-

danı'ndaki İbrahimpaşa Sarayını, Süleyman'ın, kız kardeşiyle enişte si için yaptırdığı söylenir. 12 yıl süren evlilikleri boyunca veziriazamlığı da devam eden İbrahim Paşa, 15 Mart 1536 gecesi, Âlî'nin açıklamasına göre, gençliklerinden beri senli benli oluşları sebebiyle arada, Sultan Süleyman'a alaylı biçimde yönelttiği "Türk!" sözcüğünü, o Ramazan gecesi de yineleyince içerleyen padişah âni bir kararla sarayda boğdurtmuş. Bu müthiş bir olaydır. Busbecq'in mektubundan öğrenildiğine göre, ertesi gün padişah, İbrahim Paşa'nın eşi olan kız kardeşini sabah erkenden kabul ederek kocasının ihanet ve günahlarından dolayı idam edildiğini, böylelikle saltanatın da kendisinin de kurtulduğunu anlatıp teselli etmiş. Busbecq mektubunun sonunda, "*Hatice Sultan'ın bugünlerde bir başka paşa ile evlendirilmesi beklenebilir. Çünkü sultanların dul olarak sarayda yaşamaları istenmeyen bir durumdur,*" diyor. 1573'te İstanbul'a gelen Stephan Gerlach ise İbrahim Paşa'nın öldürülüşünü dinlediklerine dayanarak anlatırken paşanın Macaristan kralı olmak emeli güttüğünü, bunu öğrenen Kanuni'nin bir gece şerbet içmeye çağırıp zehirlettiğini yazar ve bunda Hürrem'in parmağı varmış der. Güya Hürrem, paşanın evindeki değerli öteberi arasında gördüğü mücevherle süslü Venedik işi bir çift papucu beğenip istemiş. Paşanın eşi vermemiş. Üstelik bir de Kanuni'nin mendilini görmüş, kadının (Hatice Sultan olamaz) padişahla ilişkisi var sanısına kapılmış! Eğer bu haberler doğru ise, Uzunçarşılı'nın, "İbrahim Paşa damat değildir" savı, bir kanıt daha kazanıyor.

İbrahim Paşa'nın idamından sonraki yıllarda, Hatice Sultan'ın yaşamına ilişkin bilgi yoktur. Ölüm tarihi de bilinmemektedir. Edirnekapı'da mescidi, Topkapı'da medresesi varmış. *Hadikatü'l-cevâmî*'de ise Aksaray civarındaki Sultan Camiini "*Sultan Selim Hân-ı evvel kerimesi Hatice Sultan'ın kızı*"nın 1543'te yaptırdığı, yanındaki müstakil türbede de annesiyle kendisinin gömülü olduğu yazılıdır.

ŞAHİHUBÂN HATUN [ö. 1572] Adını, Şah Hatun, Şahî Hatun, Devletşahî, Şehzâdeşahî veren kaynaklar vardır. Yavuz'un bu kızı, Kânuni'nin veziriazamlarından, Arnavut asıllı, tarihçi Lutfî

Paşa'yla (ö. 1564) 1523'te veya daha önceki bir tarihte evlendirilmişti. O sırada Lutfî Paşa henüz mirliva (sancakbeyi) idi. Ç. Uluçay'ın, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'ndaki, Cevdet yazmalarından alıntı dipnotu, "Şah Sultan hemşire-i padişahî, zevce-i mirliva Lutfî Beğ, Rebiülâhir sene 929 (M 1523)" bunu doğruluyor. Oysa T. Gökbilgin, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "*Lutfî Paşa*" maddesinde, bu evliliği paşanın veziriazamlığında (1539-41) göstermiştir. Köprülüzâde Fuad, *Türkiyat Mecmuası*'ndaki "Lutfî Paşa" makalesinde, Yavuz Selim'e yakın olabilmiş devşirme kökenli paşalardan olan bu zatın, Kanuni'nin de güvenini kazanarak kız kardeşi Şahıhubân'la evlendiğini yazmaktadır.

Şahıhubân ile Lutfî Paşa'nın, 1520'lerde başlayıp 20 yıl kadar sürdüğü tahmin edilen evliliklerine yakışırılan menkıbevi bir öykü, *Hadîkatü'l-cevâmî*'de Şah Sultan Camii ve tekkesi bahsinde anlatılmaktadır. Özeti şudur: Süleyman 1536'da Körfez (Korfu) seferine giderken Lutfî Paşa, hasekileri ve kız kardeşi Şahıhubân da yanındaymış. Sefer dönüşünde, Lutfî Paşa ve Şahıhubân, Yanya'dan gelirlerken haramilerin saldırısına uğramışlar. O sırada, Merkez Efendiyi görmüş(!) ve kurtulmuşlar. İstanbul'a dönünce bu kerametinden dolayı adı geçen şeyhe bağlılıkları artmış. Onun için Eyüp Bahariye'de Şah Sultan Camii ile bir de hangâh yaptırmışlar. Oysa Lutfî Paşa, Korfu seferinden donanmayla dönmüş. Şah Sultan Camiinin yapılışı da çiftin boşanmasından yıllar sonra 1555'tedir.

Şahıhubân Hatun'u Osmanoğullarının yüzlerce kadın bireyi arasında öne çıkartan olay ilginçtir. 1541'de eşi veziriazam Lutfî Paşa'nın, Divan-ı Hümayunda yargılanan bir kadına uygulattığı işkenceli infaz, çifti boşanmaya, Lutfî Paşa'yı da ölümüne değin mansıpsız bırakıp bir çeşit sürgünde yaşamaya mecbur bırakan sonuçlar doğurmuştur. Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ında ve *Hasanbegzâde Tarihi*'nde olayın anlatımı özetle şöyledir: "*Lutfî Paşa'nın veziriazamlığında, bir fahişe, erkekle yakalanmış. Paşanın belirlediği ceza infaz edilerek kadının cinsel organı usturayla oyulmuş! Edebe aykırı bu olayı, hadımağaları gidip eşi Şahıhubân'a anlatmışlar. O akşamki buluşmalarında, Şahıhubân makul biçimde kocasını uyararak: — Hangi vezir zamanında, bu yüzden avret yerleri açılmıştır ki senin*

zamanında da yapılsın? demiş. Fakat paşa, bir daha böyle bir ceza uygulanmayacağına söz vermek şöyle dursun, kararının doğru ve gerekli olduğunda ısrar edip: — Bundan sonra da hangi fahişe elime girerse aynı şekilde siyaset edeceğim kesindir! demiş. Bunun üzerine Şahıhubân'ın öfke damarları kabarmış ve: — Sen, inatçı, zalim ve edepsizsin diye azarlamış. Lutfî Paşa, bu ölçüde azarlanmaya dayanamayarak demirden topuzuna el atıp padişah kızı eşinin üzerine yürümüş. Haremağaları ve cariyeler başına üşüşüp veziriazamı tekme tokat dışarıya atmışlar!"

Şahıhubân'dan olup bitenleri öğrenen padişah, kız kardeşinin isteği doğrultusunda boşanmalarını onaylarken, veziriazamlıktan azlettiği Lutfî Paşa'nın Dimetoka'daki sarayında oturmasına izin vermiş. Çiftin ayrılmasını söz konusu kavgaya bağlamakla birlikte, Lutfî Paşa'nın azlini, töresel kuralları değiştirmek, devlet işlerine yeni bir düzen vermek istemesiyle açıklayan kaynaklar da vardır. Şahıhubân'ın, fahişe kadının "siyaset" edilişine tepkisini de doğru anlamak gerekiyor: Yavuz'un dindar kızı, hemcinsine reva görülen işkenceye değil, infaz sırasında kadının "avret" yerlerinin teşhir edilmesine tepki göstermiştir.

Yine de Şahıhubân'ın tepkisi ve buna dayalı boşanma olgusu, kadın hakları tarihi açısından önemlidir. Ayrıca babası Yavuz Selim'den tevarüs ettiği sertlik ve mertlikle kocası veziriazama karşı çıkışı, Şahıhubân'ı, Osmanoğullarının öteki kadın bireylerinden farklı görmeyi gerektiriyor. Çiftin boşanma işlemleri de mihr-i müeccel nedeniyle hayli sorun olmuş. Lutfî Paşa, kendi eseri *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da, bütün bu olup bitenlere üstü kapalı değinerek, "*Kadın şerrinden ve münafıkların çirkin girişimlerinden yıldığını; kadınların kötülüğünden emin olmak için kendi arzusuyla istifa edip Edirne'deki çiftliğine çekildiğini*" yazmaktadır.

Lutfî Paşa'nın oğulları Ahmed, Abdi ve Mahmud beylerin anneleri Şahıhubân Hatun muydu, bilinmiyor. Esmihan adlı bir de kızları saptanmıştır. Kimi kaynaklarda bir daha evlenmediği ileri sürülen Şahıhubân'ın, Sünbüliye Şeyhi Merkez Efendi (ö. 1552) ile evlendiğini Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*'nde yazıyor. F. Köprülü ise "Lutfî Paşa" makalesinde bunun asılsızlığından söz ediyor. Bu ikinci evlilik doğru değilse bile,

Şahıhubân'ın, adı geçen şeyhe müritliği olasıdır. İstanbul'da Mevlevihane kapısı dışında tekke, Eyüp'te sahilhane, Davutpaşa'da mescit (1528), Eyüp Bahariyesinde cami, hangâh ve türbe; Silivrikapı'da sıbyan mektebi yaptıran Şahıhubân, bunlar için, babası Yavuz'un, kardeşi Kanuni'nin temlik ettikleri "*emlâk-i Şahî Sultan binti Sultan Selim Hân*" denen çiftlikleri vakfetmiştir. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmî*'de iki ayrı yerde Şahıhubân'ın eserlerinden söz etmektedir: "Şahıhubân odaları mescidi der Kurb-i Zeyrek" başlığı altında, Şahıhubân'ın Lâtif (Lutfî) Paşa'nın eşi ve "saraylı" olduğunu vurgulayarak Paşakapısı yakınında medresesi, Ebu Şibhetü'l-Hudrî Türbesi kapısı karşısında da bir mektebi vardır der. Kendi evinin de o civarda olduğunu belirtir. Şahıhubân'ın türbesinin Yenibahçe'ye yakın, Lâtif Paşa Hamamı karşısındaki mektebiyle aynı avlu içindeymiş. Kızı da yanında gömülüymüş. Yazan Ayvansarâyî, iki kubbeli mektebin bir kubbesi sayfiye (yazlık), diğeri şitâiyyedir (kışlık). "Şahıhubân Camii" başlığı altında ise özetle şu bilgiyi vermektedir: "Sultan Selim-i Kadim'in kızı, sadrazam Lutfî Paşa'nın eşidir. Eyüp'te yaptırdığı camisi civarında müstakil türbesinde gömülüdür. Bu mescidin çevresine hücreler yaptırarak Şeyh Yakub'a zaviye tesis etmişse de, adı geçen Merkezzâde yerine Kocamustafapaşa tekkesine nakledince, Şahıhubân da zaviyeyi medreseye dönüştürmüştür. "Silivri Kapısı dâhilinde Arabacı Bayezid Mahallesinde bir mektebi dahi vardır. Zikrolunan camilerden ve mektebinden mâdâ hâric-i surda Merkez Efendi tekyesi dahi hayratıdır. Mescidin kurbünde bir çeşmesi dahi vardır," denilmektedir.

Camisinin taç kapısındaki Hâtif'in manzum kitabesinde künyesi "Şah binti Selim Şah," düşülen tarih de H 963'tür (1555). Hayratı için düzenlenen "Şahsultan Vakfiyesi" Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde Emanet Hazinesi 3032 numarada kayıtlı olup 44 yapraklı, deri ciltli olup 977'de (1569/70) yazılmıştır. 18. yüzyılda yenilenen caminin avlu kapısının üzerinde ahşap bir mektep; ayrıca odalar, şeyhi için Haliç kıyısında yapılmış bir de ev varmış. Merkez Efendi'nin evine bitişik Hançerli Sultan Sarayı diye ünlü sahilsarayın ilk sahibi de Şahıhubân bilinir. Kimi kay-

naklardaki Sultan Selim Türbesinde gömülü olduğu ifadesi doğru değildir.

HAFİSE HATUN [ö. 10 Temmuz 1538] Hafsa da denilmiştir. İlk eşi, 1511'de evlendiği Veziriazam Dukaginzâde Ahmed Paşadır. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran dönüşü damadını 14 Mart 1515'te Amasya'da idam ettirmiş; İstanbul'da kocasını bekleyen Hafise Sultan'a bu kara haberi Selim götürmüştür. Dukaginzâde'nin Hafise'den önceki eşinden oğlu Mehmed Paşa, babasının idamından yıllar sonra II. Bayezid'in kızı, Yavuz'un kız kardeşlerinden Gevherimülûk Hatun'la evlenmiştir. Uluçay, dul Hafise Hatun'un, Enderûndan yetişme, Eğriboz, Gelibolu sancakbeylikleri, daha sonra vezirlikle kaptanıderyalık görevlerinde bulunan İskender Bey/Paşa ile evlendiğini yazar. İskender Paşa da idam edilince bir daha dul kalan Hafise Sultan, 7 yıl sonra Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında (1522) Boşnak Mustafa Paşa (ö. 1529) ile evlenmiş ve Sultanzâde Osman'ı doğurmuş. Bu "sultanzâde" Osman Paşa, (ö. 1568) Osmanoğullarının atası gibi "Kara Osman-şah" lâkabıyla ünlenmiş. *Peçevî Tarihi*'nde ve Şakayik Zeyli'nde Kara Osman Şah Bey'in Mora ve İnebahtı muhafızlığı yaptığı yazılıdır. Hafise Hatun, Sultan Selim Camiindeki şehzâdeler türbesine gömülmüştür.

HANIM SULTAN Yavuz Selim'in kızı, Nisan 1529'da ölen Çoban Mustafa Paşa'nın eşidir. Yavuz ve Kanuni'nin temlik ettikleri çiftlikleri varmış. Çoban Mustafa Paşa da kendi servetiyle başta, Gebze'deki ünlü cami olmak üzere, hayır eserleri yaptırarak 1528'de bir vakıf tesis etmiştir. İ.H. Uzunçarşılı, adını Hanım (Hatice) Sultan vererek İskender Paşa'nın zevcesiydi diyor. Yukarıda bu İskender Paşa'nın Hafise Hatun'la evlendiğini Uluçay'ın yazdığı belirtilmişti. Bir yanılma olduğu açık. Uzunçarşılı'nın açıklaması ise şudur: "*Selim'in yedi kızından sonuncusu olan Hanım (Hatice) Sultan, Vezir İskender Paşa'nın zevcesi, Osman Şah Bey'in validesidir. Padişah kızı kızına 'hanım sultan' denildiğinden bu padişah kızının bir sultandan (padişah kızından) doğduğu zannedilmiştir. Halbuki kendisine ve oğluna aid vakfiyelerde sarih olarak Hanım*

Sultan binti Sultan Selim denildiği görülüyor. Namına yapılmış mektep ve medresesine Hatice Sultan cami ve medresesi denilmesinden, bir adının da Hatice Hanım Sultan olduğu anlaşılıyor. İskender Paşa, Fatih döneminde devşirilmiş; Bostancı Ocağında yükselerek Bostancıbaşı olmuş. II. Bayezid'in son saltanat yıllarında Gelibolu donanma kaptanlığına atanmış. Divan-ı hümayuna ikinci vezir olmuş. Çaldıran seferi dönüşünde Amasya'daki asker ayaklanmasının tahrikçilerinden sayılarak 18 Ağustos 1515'te boynu vurdurulmuştur." *Sicill-i Osmânî*'de ise İskender Paşa'nın Fatih'in saltanatında iki kez Bosna valisi olup 1506'da öldüğü yazılıdır ki, durum daha da karışıyor ve bir başka İskender Paşa'dan söz ediliyor. Ölümünden beş yıl sonra tamamlanan camiinin kitabesinde ise Hanım Sultan Yavuz Sultan Selim'in torunu gösterilmiştir. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de de Sultan Camiinden bahsedilirken yine yanlış olarak Hanım Sultan, Hatice Sultan'ın kızı gösterilmiştir. Uzunçarşılı'nın "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Hanım Sultan ve Torunu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri" *Belleten*'in 159. sayısındadır.

FÂTIMA SULTAN [ö. İstanbul, 1555'ten sonra] Yavuz'un kızı. İlk evliliğini, 1524 veya 1530 toplu düğünlerinin birinde, Antalya Sancakbeyi Mustafa Paşa ile yaptığı sanılıyor. Kocasının cinsel sapkınlığından rahatsız olarak babası Yavuz'a mektup yazmış. "*Bir kişiye düştüm ki beni kelp hesabına komaz! Bunda gelelüberü bir gün bir saat gülmedim, bir kaftanımı giymedim, dul avret gibi dirilirüm,*" dedikten sonra, Mustafa Paşa'nın Antalya'da genç oğlanların peşinde, gece gündüz yemede içmede olduğunu anlatarak, "*Sultanım babacığım, kabalar yerine abalar giyem, arpa ekmeğin yiyem, tek sultanım eşiğinde olam,*" diye yalvarmaktadır. Sonunda Fâtıma Sultan Mustafa Paşa'dan boşanmış, Ahmed Paşa ile evlenmiş. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de ve Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi*'nde bu zat, vezirlik, veziriazamlık yaptıktan sonra 1555'te idam edilen Kara Ahmed Paşa olarak tanıtılmaktadır. Fâtıma Sultan, kocasının idamından iki yıl önce ölmüş veya daha 15 yıl yaşamış; hatta üçüncü evliliğini, Hadım İbrahim Paşa'yla (ö. 1563) yapmış. Bir söylenceye göre de, "hadım" olan İbrahim Paşa'yı kendisine "âhiret arkadaşı" edinmiş. Alderson, –bir hadımla evlenilemeye-

ceği için– Fâtıma Sultan-İbrahim Paşa birlikteliğini tuhaf bulduğunu açıklıyor. Herhalde bu, hacca gitmek gibi bir gerekçeyle yapılmış "sûrî" (göstermelik) evlilikti. Fâtıma Sultan, Kara Ahmed Paşa'nın Topkapısı dışında yaptırdığı camiinin yanındaki türbenin haziresinde gömülüdür.

Beyhan Sultan [ö. 1559'dan önce] Alderson, adını Selçuk Sultan verirken, Uluçay, Topkapı Sarayı Arşivindeki bir belgede Peykhân olarak da geçtiğini belirtiyor. M. Cevdet yazmalarından birindeki "*Beyhan Sultan hemşire-i padişah, zevce-i Ferhad Paşa*" kaydı, 1524'te idam edilen Ferhad Paşa ile bu tarihten önce evlendiğini gösteriyor. Esmihan adında bir de kızları varmış.

— Sultan Yavuz'un bu kızı, 1509 gibi erken bir tarihte, halası Sofu Hatun'un oğlu Mehmed Bey'le evlenmiş, eşinin [Çaldıran'da(?)] şehit düşmesi üzerine dul kalmış. Alderson, bunun, Hatice Sultan olabileceğini, dolayısıyla Frenk İbrahim Paşa'yla dulken evlendiğini bir varsayım olarak belirtiyor.

— Sultan Alderson'un, *Chalcocondyles Tarihi*'nden varlığını saptadığı, adı bilinmeyen Yavuz'un bu kızının kocası, 1525'te idam edilen Kaptanıderya İskender Paşadır diyor.

— Sultan Kırım Hanı Mengili Giray'ın oğlu ve ardılı, Yavuz'un, kayınbiraderi Saadet Giray Hanla (1524-1531) evlenen bu kızın, ne adı ne 1538'de ölen Saadet Giray'la hangi tarihte evlendiği, Kırım'da mı, İstanbul'da mı öldüğü biliniyor.

— Sultan [ö. 1597(?)] Yavuz'un bu kızı hakkındaki bilgiler de yetersizdir. Bunun bir kızı, Yemen fatihi Veziriazam Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1596) eşiymiş. Alderson'a göre, Sinan Paşa 90 yaşında ölünce dul kalmış. Sonra Güzelce Mahmud Paşa'yla evlenmiş, fakat ertesi yıl ölmüş.

İKİNCİ BÖLÜM

HASEKİLER, VALİDELER, SULTAN KIZLAR (1520-1648)

İlk dönemin yarısı kadar –128 yıl– süren bu evrede de dokuz padişahın sıralanışı, hanedan yapısındaki sorunlarla açıklanabilir. Kimi tarihçilerin bu dönemi "Kadınlar Saltanatı"nın başlangıcı göstermesi de aynı nedene bağlanabilir.

Bu dönemin bir diğer olgusu, padişahların, soylu-hür nikâhlı eşler yerine, haremlerine cariye (köle) kökenli devşirme-tutsak kızlar almalarıdır. Sultan Süleyman'ın, 5 şehzâde bir sultan doğuran hasekisi Hürrem'i daha sonra nikâhlaması bir istisna; II. Osman'ın müftü kızıyla, İbrahim'in Telli Haseki'yle nikâhlı evlilikleri ise bu iki kardeşin trajik akıbetlerini hazırlayan nedenlerdendir.

Bir başka durum; padişah annelerinden Hürrem Sultan'ın, oğlu II. Selim'in saltanatını görmemesine karşılık diğerleri, oğullarının saltanatında "valide sultan – mehd-i ulyâ-ı saltanat" sanını almışlardır.

Öncekiler şehzâdeliklerinde sancağa çıkar, o evrede haremlerini de kurarlarken, III. Mehmed'den sonraki şehzâdelerin saray-

da gözaltında tutulmaları da bu dönemde başlamıştır. Bunlardan tahta çıkanların eş olarak seçtikleri cariyelere çocuk doğurduklarında "haseki," ilk şehzâdenin annesine de "başhaseki" sanı verilirmiş. Ölen padişahın haseki ve gözdelerininse Eski Saraya kapatılmaları da âdet olmuştur.

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN

Babası: Yavuz Sultan Selim — Annesi: Hafsa Hatun
Doğumu: 6 Kasım 1494 — Ölümü: 7 Eylül 1566
Saltanatı: 30 Eylül 1520 — 7 Eylül 1566

Osmanlı tarihinde Sultan Süleyman zamanı, siyasi, askeri ekonomik üstünlüğe koşut; sanat, edebiyat, mimarlık atılımlarıyla da bir zirvedir. Yarım yüzyıla yakın hükümdarlığında "Kanuni," "Muhteşem" sanlarıyla ünlenen bu padişah, görkemli döneminin Sinan, Bâkî, Pirî Reis, Barbaros, Ebussuud vb ışıltılarına, has hareminden de hasekisi Hürrem Sultan parıltısını katmıştı.

Haremin bir bölümünün Eski Saraydan Yeni Saraya (Topkapı) taşınması Sultan Süleyman yıllarındadır. Ancak ne Süleyman'ın ne de oğlu II. Selim'in (1566-1574), torunu III. Murad'ın (1574-1595), hatta daha sonraki padişahların, Eski Sarayı tamamen terk etmediklerini doğrulayan haberler vardır. Örneğin diplomatik görevle İstanbul'a gelen Salomon Schweigger, 1578-1581 yıllarının bir gözlemcisi olarak, Eski Sarayın, III. Murad-Haseki Safiye zamanındaki konumunu şöyle tanıtıyor: "*Padişahın eşlerinin nedimeleriyle birlikte yaşadıkları Eski Saray, Sultan Bayezid Camiine*

yakındır. Burası yüksek bir duvarla çevrili olduğundan, içerideki bina gözükmez. Padişahın eşi, maiyetiyle ve cariyeleriyle birlikte burada yaşar. Binaya dışarıdan ne kadın girebilir, ne de erkek; sadece padişah gelir ve birkaç gün kalır."

Topkapı Sarayı Harem dairesinin Divan meydanına açılan araba kapısı kitabesindeki de Hicri 996 (M 1587) tarihi, Harem örgütünün o yıl buraya taşınışıyla ilgili olabilir. Bu tarihten yarım yüzyıl önce, Kanuni'nin sevgili hasekisi Hürrem için, saltanat rezidansı Yeni Sarayda (Topkapı) özel bir daire tahsis etmesiyse ayrıcalı bir durumdur. 1530'larda, Hürrem'le Süleyman'ın Yeni Sarayda yaşadıkları, Venedik balyoslarının raporlarındaki, "*Sultan Hanım'ın sarayı Büyük Türkün sarayının içindedir ve gizli yollar kullanılarak birinden ötekine gidilebilir. Burada, özel ibadet yerleri, hamamlar, bahçeler vardır. Yalnız ona değil, hizmetindeki 100 kadar nedimesine de her türlü konfor sağlanmıştır,*" cümlelerinden öğreniliyor.

Harem yaşamındaki asıl değişiklikse başkadır: Önceki padişahların haremlerinde cariye eşlerin üstünde, siyasi gerekçelerle alınan "mavi kanlı" (soylu Hıristiyan) ve/veya Anadolu Türk hanedanlarından nikâhlı eşler de vardı. Oysa Sultan Süleyman Avrupa ve Asya hanedanlarından prensesleri nikâhına alabilecekken bu yönde bir arayışa ilgi duymamıştır. İ.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde, "*Kanuni devrinden itibaren Osmanlı sülalesine ecnebi anaların artık tamamen hulûl ettiği muhakkaktır. Hem artık bu yabancı kadınlar ilk Osmanlılar devrinde bir iki misâline tesadüf edildiği gibi prenses değil, cariyedir. Onun için Osmanlı hanedanı bilhassa Kanuni devrinden itibaren baba tarafından padişah sülalesi ve ana tarafından da halayık ve cariye nesli şeklini alarak çok tuhaf bir ihtilat manzarası göstermeye başlamıştır,*" diyor.

Sultan Süleyman, cariye eşlerinden tekini (Hürrem) özgürlük bahşederek nikâhlı eş (sultan=kraliçe) konumuna yükseltmiştir. Hürrem'in, Süleyman'dan "ıtıknâme" (özgürlük belgesi) alıp nikâhlanması ve "haseki sultan" (kraliçe) olması hanedan tarihinde örneği olmayan bir durumdur. Osmanlı tarihlerinde, saray kadınlarına ilişkin haberlere ender rastlanır. Bu nedenle de çoğunca yabancı kaynaklara başvurulur. Hürrem'den elçiler, yaban-

cılar söz ettikleri gibi, kendi kaynaklarımızda da "hâlile" (nikâhlı eş), "valide" (şehzâde anası) olarak değinmeler vardır.

Ömrünün ve saltanatının uzunluğuna karşın, Süleyman'a hayat arkadaşlığı eden kadınlardan sadece üçünün, Mâhidevran, Gülfem ve Hürrem'in adları biliniyor. Karaçelebizâde, *Süleymannâme*'de sekiz şehzâdesinden beşinin (Mehmed, Abdullah, Selim, Bayezid, Cihangir'in), üç kızından Mihrümâh'ın anneleri Hürrem; Şehzâde Mustafa'nın annesi ise Mâhidevran'dı. Diğer üçünün; Murad, Mahmud ve Abdullah'ın buluğa ermeden öldüklerini yazar. Bunların annesi belki Gülfem'di. Mihrümâh'tan başka kızlarınınsa adları ve anneleri bilinmiyor. Nihayet, Süleyman'ın, Hürrem'in ölümünden (1558) sonraki yıllarını "ihtiyar dul" olarak geçirdiği söylenebilir ki, diğer padişahların özgeçmişlerine bakıldığında buna ikinci bir örnek gösterilemez.

Hürrem'in adıyla özdeşleşen "haseki" sanının, padişah eşleri için daha önce de kullanıldığı belgelenebilmiş değildir. Bu sözcüğün etimolojisi duraksamalıdır ve bu deyim, salt şehzâde doğuran cariye eşlere özgü onursal bir unvan değildi. Harem dışında, sarayın erkek görevlileri arasında da Bostancı hasekisi, tebdil hasekisi, haseki ağa, haseki kâtibi vb unvanlılar vardı. Sözcüğün, "has eski" deyiminden kaynaştığı ileri sürülürse de, *Mirkadü'l-Cihâd*'daki, "*Halife, tahta oturdu, Hassagîler eyitdiler*" örneği, erken Selçuklu döneminde, sarayda "hassa-gî"lerin (hassaya mensup) de bulunduğunu işaret ediyor.

Kanuni'nin Hasekileri

HÜRREM SULTAN [d. Batı Ukrayna(?), 1500(?) – ö. İstanbul, 17 Nisan 1558] Osmanlı hanedanının tek kraliçesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın nikâhlı eşi, II. Selim'in (1566-1574) annesi. Doğum tarihi kimi kaynaklarda 1504'tür.

Oğlu Selim'in padişahlığından önce öldüğü için "mehd-i ulyâ-ı saltanat" (Valide Sultan) sanıyla anılmaz. Buna karşılık kocasının döneminde ilk zamanlar "Hürrem Haseki"; sultanlık (kraliçelik) elde ettikten sonra "Haseki Sultan" ve "Hürrem-Şah" sanlarıyla

ünlenmiştir. 16-18. yüzyıllarda, padişahların şehzâde doğuran cariyelerine mahsus onursal "haseki" sanlı padişah eşlerinin en başında yer almıştır.

Ona, Harem âdetlerince verilen Farsça "Hürrem" adının anlamı "sevinçli, şen, mutlu"dur. Bu adı tarihçiler, güleç ve şen oluşuna yakıştırırlar. Venedik Balyosu (elçi) Pietro Bragadino, Hürrem'in güzel değilse de şirin ve genç olduğunu vurgulamaktadır. Topkapı Sarayında ve yabancı memleketlerdeki müzelerde bulunan portreleri de çok güzelmiş dedirtmiyor. Hatta "güzel değildi" diyenler de vardır. Bu resimlerde o, kalkık zarif burunlu, beyaz tenli, sıcak ve anlamlı bakışlı, giyim kuşamı özenli, gerçek bir kraliçeye yaraşır bir betim yansıtıyor. Ulahça, Rusça bildiği, mektuplarından Saray Türkçesini ve Divan edebiyatını öğrendiği, şiirler yazdığı, ürettiklerinden de kumaş, giysi, desen, moda uzmanı olduğu kanıtlanıyor.

Türkçede Hürrem'in özgeçmişine yer veren yazarlardan Şemseddin Sami, II. Abdülhamid'in saltanatında, 1891'de yayımlanan *Kamûsü'l-â'lâm*'da onu şu kısa paragrafta tanıtmıştır: "*Hürrem Kanuni Sultan Süleyman'ın zevcâtından* (eşlerinden) *olup Sultan Selim Hân-ı sânî* (II.) *ile şehzâde Bayezid'in ve Mihrümâh Sultan'ın validesidir. An-asıl Rus üserâsından* (tutsaklarından) *olup hüsn ü cemâli* (güzelliği) *ve akl ü dirayeti* (usu ve özgüveni) *hasebiyle fevkalâde bir nüfûz ve iktidar kesb etmişti. Ancak nüfûz ve iktidarını her vakit hayra âlet etmeyip sudûr-ı azâmdan* (büyük vezirlerden) *İbrahim ve Ahmed paşaların idâmına sebep olmuş; rivâyete göre padişah-ı müşârileyhin büyük oğlu şehzâde Mustafa'yı dahi hafiyen* (gizlice) *katl ettirmiştir. 965'te (1558) vefat edip Süleymaniye cami'-i şerifi avlusunda türbe-i mahsusunda medfûndur* (gömülüdür). *Avrupa'da (Rokselâne, Roxelâne) ismiyle şöhret bulmuştur.*" Görüldüğü üzere yazar, Padişah Abdülhamid'in büyük büyükbabaannesinin Rus asıllı bir köle olduğunu açıklamaktan çekinmemiştir.

Osmanoğulları ile "cariye" konumunda evlenen yabancı kadınların özellikle de valide sultanların kökenlerinin saray ortamında konuşulmasına izin verilmediğinden, sonradan bunların aileleri, milliyetleri, dinleri konusunda söylenceler, öyküler uydurulmuştur. Hürrem için anlatılanlar da bu türden kurgulardır.

Alderson, "*Hürrem, kesinlikle Slav kökenliydi,*" dedikten sonra, "*Annesi, babası, ailesi hakkında, efsanelerin aksine bilinen hiçbir şey yoktur,*" saptamasını ve önceki adı Roxelâna'nın ise, La Rossa'nın, yani Rus'tan uydurulduğunu belirtmiştir.

Padişah eşlerinin kökenleri üzerinde duran tarihçilerden İ.H. Danişmend "*Osmanlı Sarayında kadınlar saltanatını kurmuş olan Roxelane ismiyle meşhur Hürrem'in Rus dönmesi olduğu hakkındaki rivayetten dolayı Garp menbalarında, la Russe, la Rossa adlarıyla anılır. Bununla beraber Lehli olmak ihtimali de kuvvetlidir*" diyor. Aynı yazar, *Kronoloji*'nin bir başka yerinde, "*Aslen Rus, Leh, Fransız, hatta Çerkes olduğuna dair rivayetlere tesadüf edilir*" demektedir. Hürrem'in yaşadığı dönemde İstanbul'a gelen Venedik ve Avusturya elçileriyle kimi gezginler de Rusluğunu yazmışlardır. 1526'da gelen Venedik Balyosu Pietro Bragadino, 1534'te gelen Daniello Ludovici, "şehzâdelerin anası Rus asıllıdır" derlerken, bir süre içoğlanı olarak sarayda bulunan Menavino, Avrupalı aydınların ona "Rus kadını" anlamındaki "Rokzelane" adını uygun gördüklerini yazmaktadır.

Hürrem'in hem Rus hem Leh sanılması, vatanı Ukrayna'nın o zaman Lehistan sınırlarında olmasıyla açıklanabilir. Önceki adı Alexandra Lisowska iken Muhteşem Süleyman'ın "Haseki Sultan"ı olduktan sonra Avrupa'da, "gül" ya da "Rus kızı" anlamlarındaki "Roza, Rossa, Rosanne, Ruziac, la Rossa; daha yaygın olarak da Lehçedeki anlamıyla "Rutenyalı bâkire: Roxelana" diye ünlendiği doğrudur. Bunlar haseki sultanlığında ona yakıştırılan adlardır. Yaşarken ve daha sonraları, daima Haseki Sultan sanıyla anılmış; Aksaray'daki "Avret-pazarı" semtine de burada adına yapılan külliyeden dolayı "Haseki" denilmiştir.

Osmanlı Sarayının, güzellikleri yanında, güçlü kişilikleriyle de öncül kadın sultanlarının ilki kabul edilen Hürrem için kurgulanan yaşamöyküsünün özeti şudur: Ailesi Galiçya topraklarındaki Rohatyn/Rogatino kenti halkındanmış. Babası Marsigli, varlıksız bir Ortodoks papazı veya piskoposu imiş. Kırım Tatarlarının Dinyester boyunca Ukrayna'ya yineledikleri akınların birinde devşirilen tutsaklar arasında yeniyetme Alexandra (Hürrem) da varmış. O zamanların âdetince tutsaklar cinslerine, özelliklerine göre ay-

rılıp sağlıklı, genç ve güzel olanları, serdarlar ve eyalet paşalarınca han, şehzâde, padişah saraylarına sunulduğundan, o da baba ocağından ve yurdundan ebediyen ayrılma pahasına bu şansı yakalamış! Miller, Hürrem'in 14-18 yaşlarında iken, daha sonra veziriazam olan Hasodabaşı İbrahim (Paşa) tarafından Sultan Süleyman'a takdim edildiğini yazar. İbrahim Paşa, kimi mektuplarında "*Yenge Bulaya selâm*"ı ihmal etmemiştir ki, kendisi Sultan Süleyman'ın kız kardeşiyle evliyse, bu yenge de herhalde Hürrem'di.

Başlangıçtaki tutsaklık-cariyelik serüveninin benzerliği dışında, Hürrem'in diğer sayısız yazgıdaşlarıyla denk düşen ortak yönlerinden söz etmek zordur. Açıkçası, Hürrem Sultan'ın, diğer saray kadınlarından farklı bir ayrıcalığı söz konusudur ve Osmanoğulları tarihinde, kölelikten hür ve nikâhlı padişah eşliğine yükselebilmiş tek odur. Doğu-Batı devletleri katında çizdiği saygın kimliği de görmezlikten gelinmez. Tahtın, öz oğullarından birine kalması için siyasi cinayetlere önayak olduğu doğruysa, bu da o günün koşulları dikkate alınarak yorumlanabilir. Hürrem'in iç ve dış siyasetteki rolü, büyük bir padişahı kırk yıl boyunca aşkına ortak edişi, güzel sanatlara ve hayır işlerine düşkünlüğü, yazın yeteneği, saray haremine katkıları; kadınlığın tarihi bağlamında yeni baştan ve nesnel bakışlarla araştırılmaya değer. Hürrem'in renkli, farklı, ayrıcalıklı kimliği yadsınamaz.

Onun, Süleyman henüz şehzâde ve sancakbeyi iken Manisa Sarayına girdiğini kanıtlayan bir belge veya güvenilir haber yoktur. Çocuklarının en büyüğü olan Şehzâde Mehmed'i 1521'de, Süleyman'ın padişahlığının ikinci yılında doğurduğuna göre 1520 yılında, doğrudan İstanbul Sarayı Haremine girmiş de olabilir. Bu tarihten önce Manisa Sarayına alındığı varsayımının dayanağı, cariyelik koşulları olabilir: Çünkü tutsak kızlar ne kadar güzel olsalar da, saray haremlerinde birkaç yıl süren acemilik eğitiminden sonra sultana veya şehzâdeye sunulabiliyordu. Hürrem acemi cariyelik evresini, 1510'lu yıllarda, Kırım Han Sarayında, Manisa veya İstanbul Sarayında veya Hasodabaşı Frenk İbrahim'in (Paşa) gözetiminde bir yerde geçirmiş olmalıdır.

Elçi Busbecq, "*Süleyman'ın beş oğlundan en büyükleri Mustafa, Kırımlı bir cariyeden doğmuştu. Roxolana'dan da dört oğlu olmuş-*

tur. Bu kadın ile sultan, meşru surette evlidir. Oğullarının isimleri Mehmed, Selim, Bayezid ve Cihangir'dir," diyor. Eğer kayda geçen tarihlere güvenilirse, doğurgan Hürrem 1521'de Şehzâde Mehmed'i, 1522'de biricik kızı Mihrümâh'ı, 1523'te Şehzâde Abdullah'ı, 1524'te Şehzâde Selim'i, 1525'te Şehzâde Bayezid'i dünyaya getirmişti. Bunlardan, geleceğin padişahı Selim'i, 1524 Mayısındaki saray düğünü günlerinde doğurmasını, müneccimler şehzâdenin uğuruna yorumlarken eğlence düşkünü ve içkiye düşkün olacağını da ima etmişler. Osmanoğullarında, Hürrem'in şaşırtıcı doğurganlığının bir ikinci örneği, beş yılda beş çocuk doğuran başka haseki gösterilemez. Alderson, Mihrumah'la Abdullah'ın doğum tarihlerini 1522 verir ki, Hürrem'in bir yılda iki çocuk doğurması –şayet ikiz değillerse– olanaksızdır. Onun, gençliğini güzelliğini yıpratan bu rekora, padişahın aşkıyla koştuğu muhakkaktır.

Süleyman'la Hürrem'in böylesine bereketli gönül meyvesi topladıkları yıllarda İstanbul'daki Venedik Balyosu Pietro Bragadino, her nasılsa sarayın sağır duvarlarından kulağına ulaşan bir dedikoduyu, 1526'da Venedik'e gönderdiği raporuna kaydetmiş! Bu diplomat, padişahın, büyük şehzâdesi Mustafa'nın annesi Gülbahar'ı (Mâhidevran) ilgiden yoksun bırakarak bütün sevgisini diğer üç şehzâdesinin annesinde yoğunlaştırdığını da vurgulamış. Bu sevginin tek taraflı olmadığını ise Hürrem'in sarayda saklanmış mektupları doğruluyor. Örneğin 1526'da sefere çıkan padişahına, "*Benim sultanım, can ve gönülden sevgili şahım ve rûh-ı revânım*" gibi âşıkane sözcükler sıralayarak yazdığı mektup, Süleyman'a sevgisinin bir belgesidir.

Diğer yandan, Hürrem'in, öteki hasekileri –Gülfem'le büyük şehzâde Mustafa'nın annesi Gülbahar Mâhidevran'ı– Haremden silmek için zorlu bir mücadele sürdürdüğünü ise bir başka Venedik Balyosu Navagero yazmış. Bu balyosun anlattıklarına güvenilirse Mâhidevran, Hürrem'in saçlarını yolmuş, yüzünü tırnaklamış. Ama bu saç saça baş başa kavgaların sonunda Hürrem, Süleyman'ın katındaki etkinliğini arttırırken Mâhidevran Manisa'ya, sancakbeyi olan oğlu Şehzâde Mustafa'nın yanına gönderilmiş.

Bundan dört yıl sonra, 1530'daki daha ilginç ve önemli bir gelişmenin gözlemcisi İngiliz Sir George Young olmuş. Bu diplomat da Sultan Süleyman'ın, sarayda ve Atmeydanı'nda düzenlenen görkemli bir düğün ve nikâh akdiyle Hürrem'e "haseki sultan" sanını verdiğini açıklıyor. Young'un yazdığına göre, günlerce süren şenlik ve şehrâyinler sırasında, Atmeydanı'nda cambaz, hokkabaz, vahşi hayvan gösterileri, başta cirit olmak üzere silahşör turnuvaları, savaş oyunları sahnelenmiş; bu gösterileri Sultan Süleyman da hükümdarlara özgü "altın işlemeli" tören giysileri içinde ve kalabalık harem halkıyla izlemiş. Böyle bir mizansen acaba gerçek midir? 35 yaşındaki akıllı, güçlü padişah, beş çocuğunun anası 25 yaşındaki hasekisiyle yeni evleniyormuş gibi düğün dernek düzenletmiş midir? Young'un betimlediği 1530 Sûr-ı Hümayunu (düğünü) görece şehzâdelerin sünneti için yapılmış; doğal ki düğünü Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan, hasekisi Hürrem, Haremin ileri gelen kadınları da izlemişler. Padişahın, sevgili hasekisi Hürrem'e özgürlük bahşederek, şer'i kurallara göre nikâhına alışı da işte bu düğüne denk getirilmiş. Sûr-ı Hümayun denilen saray düğünlerinin hayli külfetli ve masraflı olması nedeniyle birkaç "velime" (evlenme) ve "hıtan" (sünnet) cemiyetinin bir arada yapılmasının bir saray geleneği olduğu biliniyor. Ayı ve günü bilinmese de Sultan Süleyman'ın Hürrem'i nikâhlı eş edindiğine, Mustafa Âlî de *Künhü'l-Ahbâr*'da, "*taht-ı nikâh-ı padişahîde*" (padişahın nikâhı altında) diyerek kesinlik kazandırmaktadır.

Solakzâde Tarihi'nde ise "Hıtân-ı Hazreti şehzâdegân-ı pâknijad..." başlığı altında 21 Şevval 936 (19 Haziran 1530) da başlayıp günlerce süren düğünün ayrıntılarını, vezirlerin padişaha şerbet sundukları kâselere varıncaya dek anlatılmış; nikâha ve Hürrem'e üstü kapalı da olsa değinilmemiş. Buna karşılık Solakzâde, İbrahim Paşa'nın, kendi düğünü (1524) ile Süleyman'ın, şehzâdelerin sünnet düğünü (1530) kıyaslamasına dair meşhur rivayeti aktarıyor: "*Sultan Süleyman, Makbul İbrahim Paşa'ya sormuş: — Senin düğünün ile benim düğünüm niçedir, kangısı mükelleftir, niçe anlarsın? demiş. O da: — Benim düğünümden âlâsı olmamıştır. Çünkü benim düğünüme, Budin'in, Mısır'ın, Şam'ın*

padişahı, zamanın Süleyman'ı teşrif etti! diyerek zımnen iki düğünü (nikâhı) karşılaştırmış."

Busbecq, İstanbul'da dinlediklerine dayanarak hem bu nikâha hem Hürrem-Süleyman aşkına, evvelki padişahların neden nikâhla eş almadıklarına, *Türk Mektupları*'nda temas ederken ilginç şeyler de anlatmaktadır. Örneğin bir gün İstanbul'da gezerken, "*Türklerin eski zaman insanları gibi, aşk işlerinde büyük bir kudret atfettikleri*" iki sırtlan görmüş. Sahipleri bunları kendisine satmak istememişler. Çünkü bu hayvanları sultanın zevcesi için saklıyorlarmış. Zira rivayete göre Hürrem büyü yaparak padişahın aşkını devam ettiriyormuş! Bu büyü konusu, o zaman İstanbullular arasında yaygın dedikodulardanmış. Zira bir padişahın köle asıllı kadınlarından herhangi birine âşık olması inanılır şeylerden olmadığından, herkes onun büyü yaptığı ve kendisinin bir "cadı" olduğu kanısındaymış.

Busbecq, Hürrem'in zevcelik hakkı elde edişini şöyle açıklamaktadır: "*Odalıklar çocuk doğuracak olurlarsa hürriyetlerini iktisap ederler. Süleyman'ın karısı Roxolana işte bu kaideden istifade etmiştir. Daha bir esir iken Süleyman'a çocuk doğurmuştur. Bu yüzden hürriyete nail olur olmaz Süleyman ile her türlü alakasını kesmeğe kalktı. Süleyman onu derin surette seviyordu. Süleyman ile münasebette bulunmak için onun meşru karısı olmak şartını koyuyordu. Bu, Osmanlı sultanlarının âdetlerine mugayir* (aykırı) *bir hareketti. Meşru bir zevceyi odalıktan ayırt eden yegâne şey cihazdan* (çeyiz) *ibarettir.* Çünkü halayıklardan hiçbirinin cihazı yoktur."

Busbecq, Şehzâde Mustafa'nın 1553'te boğdurulması olayını özetlerken de Süleyman-Hürrem aşkına ve nikâh konusuna değinmektedir: "*Süleyman'ın bir cariyeden* (Mâhidevran) *bir oğlu vardı. Roxolana'dan başka evlatları da olmuştu. Bu kadını o kadar seviyordu ki ona meşru bir zevce pâyesi vermiş ve cihaz yapmıştı. Türkler arasında bu* (cihaz) *meşru bir izdivaç alâmetidir. Süleyman bunu yapmakla kendisinden evvelki sultanların âdeti hilafına hareket etmiş oluyordu. Çünkü onlardan hiçbiri I. Bayezid zamanından beri evlenmemişlerdi. Bayezid mağlup olmuş ve karısıyla beraber Timurleng'in eline düşerek birçok tahammül edilmez azaplar çekmiştir. Fakat onun için, gözlerinin önünde karısının maruz kaldığı*

tecavüzler kadar ağır ve zillet verici bir hakaret tasavvur edilemez. Bayezid'den sonra tahta çıkan sultanlar, bu vak'ayı unutmayarak evlenmekten içtinap ettiler. Kaderleri ne suretle tecelli ederse etsin artık öyle bir felâket karşısında kalmamak istiyorlardı. Cariye mevkiindeki kadınlardan çocuk peyda etmişlerdi. Bunlara gelecek bir felaket, nikâhlı bir zevceye gelebilecek felâkete nispetle çok daha hafif olurdu."

Hürrem'in, Süleyman'la bir yastığa baş koyduğu yaklaşık kırk yılın ilk on yılını cariye-hasekilikle geçirdikten sonra, 1530'dan ölümüne değin 28 yıl boyunca resmen "haseki sultan" (hür nikâhlı eş) unvanını taşıyarak Muhteşem Süleyman'a kraliçelik ettiği anlaşılıyor. Padişahtan bu onurlandırıcı kimliği elde ettikten bir yıl sonra, 1531'de, özgürlüğünün ve nikâhının armağanı olarak sonuncu çocuğu Cihangir'i doğurdu. Bu şehzâde, "hür ve nikâhlı anneden" doğmuş olmakla ağabeylerine bir fark atmış görünse de, fiziksel özürlü –kambur– ve hassastı. Çocukluğunu sarayda annesi Hürrem ve ablası Mihrümâh ile geçirirken belagat (retorik), din, tarih, sanat eğitimi almıştı.

Kayınvalidesi Hafsa Sultan'ın 1534'te ölmesi, Hürrem'in Haremdeki konumunu daha güçlendirmiş olmalıdır. Bayezid'deki gizemli Eski Sarayda bulunan Harem-i Hasın kimi dairelerinin de 1540'larda Yeni Saraya taşındığı varsayılıyor. Ancak o yıllardaki saray haremlerinin iç düzenleri bilinmiyor.

Buna karşılık, Harem yaşantısı için uydurma öyküler çoktur. Sevgili kocası padişahın uzun seferlerinin aralıklarında, İstanbul ve Edirne'deki kalışlarında gece gündüz beraberlerdi kuşkusuz. Kimi tarihçiler, Haremde bir otorite ve denge öğesi olan Hafsa Sultan'ın ölümünden sonra Hürrem'in, Süleyman üzerindeki nüfuzunu, saray entrikalarında kullandığını; onun telkiniyle işlenen ilk cinayetinse Hafsa Sultan'ın ölümünden iki yıl sonra Veziriazam Frenk/Makbul İbrahim Paşa'nın katli olarak belirtirler. İbrahim Paşa'nın 1536'da, bir Ramazan gecesi sarayda konukken öldürülüp "Maktûl" oluşunda Hürrem'in rolünden söz edilse de bu gizemli infazın asıl nedeni yeterince açık değildir. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*'nde, Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ındaki imalara göndermede bulunarak, "İbrahim Paşa'yı asıl tehlikeye atan Sul-

tan Süleyman'ın sevgili zevcesi Hürrem Sultan idi. Bu kadın güzelliği ve şehzâdelerin annesi olmakla padişahın iyice sevgisini kazanmıştı. Sultan Süleyman ölecek olursa kendi çocuklarından Şehzâde Bayezid'in hükümdar olmasını istiyordu. Halbuki o tarihte büyük olarak ortada Şehzâde Mustafa vardı. İbrahim Paşa yaş itibariyle bunun hükümdarlığına taraftardı. Hürrem Sultan'ın ilk işi veziriazamı ortadan kaldırmaktı," diye yazıyor. Oysa Âlî, bambaşka bir nedenden söz ediyor: "*ve gâh olurmuş ki, kemâl-i beşâşeti hâlinde ol padişah-ı Skender-câha Türk deyü hitâb edermiş ba'zı ki ecdâd-ı 'izâmı Türkistândan geldüği ma'nâları terk edüb yüzünden mudhikâne (alaycı) güftârla söylermiş.*"

İ.H. Danişmend, Hürrem'in bu olaydaki rolünü, bühtan denecek kadar abartmıştır: "*Valide (Hafsa) Sultan ölünceye kadar Hürrem Sultan'ın mühim bir rol oynamadığı ve bilhassa siyasi işlere karışmadığı anlaşılmaktadır. Hafsa Hatun'un ölümü Harem-i Hümayunda çok şiddetli birtakım ihtiraslar uyandırmasıyla neticelenmiştir: Bu kapalı sahnenin en meşhur kahramanı da Hürrem Sultan'dır. Hürrem'in entrikaları büyük şehzâde Mustafa'ya karşı cephe almasıyla başlamıştır. Kanuni'nin Gülbahar Hatun'dan olan bu oğlu saltanat vârisi olacağından başka parlak meziyetleriyle halkın ve bilhassa ordunun teveccühünü kazanmaya başlamış ve bu suretle Hürrem Sultan'ın şehzâdelerini gölgede bırakmıştır. Hatta Makbul İbrahim Paşa'nın da Şehzâde Mustafa'ya taraftar olduğundan bahsedilir. Hürrem Sultan'ın veziriazama düşmanlığı işte bundan dolayıdır ve bu hisle Kanuni'ye daima İbrahim Paşa'nın aleyhinde telkinatta bulunmuş, Pargalı'nın Osmanlı tahtına göz diktiği hakkında nihayet Sultan Süleyman'ı iknaya muvaffak olmuştur! Hürrem Sultan'ın son İran seferine de muhalif olduğundan da bahsedilir. Bunun sebebi de Fransa sefiri Jehan de la Forest'nin çevirdiği entrikalara atfedilir.*" Bu açıklamalar kimi elçilik raporlarıyla tarihlerdeki muğlak bilgilere dayandırılır.

M. Tayyib Gökbilgin, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Hürrem Sultan" maddesinde, "*Hürrem Sultan'ın İbrahim Paşa aleyhine çalıştığı ve sadrazamın düşmanları ile birlik olduğu düşünülebilir. Hürrem Sultan 1535 Irakeyn seferi esnâsında, Sultan Süleyman'a yazdığı ve diğer çocukları yanında Cihangir'i de ismen zikrederek omuzundaki*

arızaya dâir malumat verdiği ve Barbaros Hayreddin Paşa'nın Tunus seferinden de padişaha hayırlı haberler gönderdiği mektupta, sadrazama selâmını bildirmekte ise de seferden avdetinden sonra İbrahim Paşa'nın iskat ve idamı için, padişah üzerindeki büyük tesir ve nüfuzunu kullandığı muhakkaktır," demekte, bu yorumunu Hammer'in *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tarihi*'ndeki göndermelere dayandırmaktadır.

Kimi yerli ve yabancı yazarlar, düzmece tarih kurgularına oturttukları romanlarında, Hürrem'i, Mâhidevran'ı, Gülfem'i, Hafsa Sultan'ı vb türlü dramatik sahnelerde buluşturmuşlarsa da bunları doğrulayan belgeler yoktur. Kaldı ki, Mâhidevran 1530'da sancağa çıkan oğlu Mustafa'yla İstanbul'dan ayrılmış; şehzâdenin 1553'te boğdurulması üzerine Bursa'da inzivaya çekilmiş, orada ölmüştür. Hürrem'in diğer birgesi Gülfem hakkındaki bilgiler ve hasekiler arasındaki kavga haberi de kuşkuludur. Aksine Hürrem, sevgili padişahına yazdığı mektuplarından birinde "*Gülfem cariyeniz*" diyerek ondan selam yazmıştır. "Mâhidevran'ın İstanbul'dan ayrılması, Hafsa Sultan'ın da ölümü ardından Hürrem'in Haremde tam bir egemenlik kurduğu" yazarların yorumudur. Ahmet Refik ise saray kadınlarının padişahlar üzerinde etkili oldukları yüzyıllık dönemin Hürrem'le başladığını *Kadınlar Saltanatı*'nda ileri sürer.

Hürrem-Süleyman mektuplaşmaları, padişahın sevda dizeleriyle dolu gazelleri, aşklarının yaşlılıklarında da sıcaklığını yitirmediğini gösterir. Sancağa çıkan şehzâdelere haseki analarının eşlik etmesi, baba padişahınsa yeni hasekiler edinmesi âdetken Hürrem'in bu geleneğe de uymadığı; aşkı bir yana, siyasal gelişmeleri izlemek ve yönlendirmek için de saraydan ayrılmadığı; Kanuni'ye danışmanlık ettiği, kimi mektuplarındaki cümlelere dayandırılır. Örneğin 1537 Pulya seferi sırasında İstanbul'dan yazdığı mektuptaki, padişaha payitahtı tehdit eden veba salgınından, ayrıca sefere ilişkin sağlıklı haberlerin ulaşmaması nedeniyle kentte dedikodular çıktığından söz ederek, "*Bir hafta iki hafta geçer ulak gelmeye âlem gulguleye gelür, dürlü dürlü sözler söylenür,*" cümlelerinden, onun özellikle başkentteki gelişmeleri izlediği anlaşılmaktadır.

Süleyman-Hürrem çiftinin biricik kızı Mihrümâh, 1539 yılında, halk arasında "Kehle ikbâl" (parlayışı bit'ten) diye anılan, Diyarbekir Beylerbeyi Hırvat asıllı Rüstem Paşa'ya nikâhlanır. Doğal ki, bu evlilik ve Şehzâde Bayezid ile Cihangir'in sünnetleri de söz konusu olunca saray, görkemli bir düğüne daha sahne olur. Mihrümâh'ın Rüstem Paşa'yla evlendirilmesine, Hürrem Sultan'ın, tahtın öz oğullarından birine kalması planının ilk adımı deniyor. Gelişmeleri gözlemleyen Busbecq şunları yazmış: "*(Mustafa'nın) üvey annesi (Hürrem) tahtı kendi oğullarından birine temin için elinden geleni yapıyordu. Bir zevce sıfatıyla Mustafa'nın haiz olduğu hukuku ve nefsinde topladığı meziyetleri hükümsüz bırakmak istiyordu. Maksadına nail olmak için Rüstem'in reyinden ve yardımından istifade etti. Sultanın çocuğu olan kızını Rüstem'e vererek kendi ikbâlinin muhafazasına onu da sıkı sıkıya bağlamıştı. Menfaatleri ortaktı.*"

Damat Rüstem Paşa'nın Kubbe vezirliğine atanarak İstanbul'a gelmesinden sonraki adım; 1541'de Mâhidevran'ın oğlu büyük şehzâde Mustafa'nın Manisa'dan Amasya Sancağına gönderilmesi, veliaht şehzâdelerin atandığı Manisa'ya Hürrem'in büyük oğlu Mehmed'in, Karaman valiliğine ortanca Selim'in, Kütahya'ya da şehzâde Bayezid'in atanmaları olmuştur.

Fatih'ten beri padişahların "Harem-Sarayı" olan Eski Sarayın bir bölümünün devlet işlerine mahsus Saray-ı Cedid-i Âmireye (Topkapı) bu yıllarda taşındığı doğru ise bu da Hürrem'in, Kanuni'ye daha yakın olmak arzusundan çok, siyasal gelişmeleri izleme amacıyla açıklanabilir. Bu konuda en güvenilir bilgiyi 1551'de İstanbul'a gelen Nicolas Nicolay veriyor: "*Büyük Türkün eşi kadın sultanın (Hürrem'in) burada sarayı vardır ve bu saray muhteşem hamamlarla çevrilidir. Sonra şehzâdelerin daireleri yer almaktadır.*" Venedik balyosları da 1530'lardan itibaren Hürrem'in Yeni Sarayda (Topkapı) yaşadığını raporlarında belirtmişlerdir. Bassano, "*Sultana'nın (Hürrem'in) sarayı (harem) Büyük Türkün sarayı içindedir. Bu muhteşem dairede, gizli odalardan geçilerek buluşulur. Ayrıca özel ibadet yerleri, hamam ve bahçeler vardır. Burada salt haseki sultana değil, onun yüz kadar nedimesine de konfor sağlanıyor.*"

Benzer haberleri, Contarini, Lello, Menavino da rapor veya anılarında yinelemişlerdir. Bu bilgileri, Evliya Çelebi'nin, Eski Sarayın 1541'de yanması üzerine Harem dairesinin Yeni Saraya taşındığına ilişkin açıklaması tamamlamaktadır. Yangının, taşınmaya gerekçe olsun diye çıkartıldığı da düşünülebilir. Topkapı Sarayının günümüze ulaşan dairelerinde, Kanuni-Hürrem çiftine mekânlık etmiş bir yer gösterilemezse de Haremi gezenler, buradaki büyüleyici atmosferin kurucusu ve ilk ünlüsünün Hürrem olduğunu duyumsarlar. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de verdiği bilgiye göre, 1540'lara değin, padişahlar günlük çalışmalarını Yeni Sarayda sürdürdüklerinden, çoğu zaman burada geceler; arada Eski Saraydaki eşlerinin ve çocuklarının yanına giderlermiş.

İster Eski Sarayda, ister Yeni Sarayda olsun, Kanuni'nin önüne serdiği olağanüstü varsıllığa karşın, Haseki Hürrem Sultan'ın mutluluğunu karartan olaylar az değildir: Şehzâdelerinden Abdullah'ın 1526'da 3 yaşında ölmesinden 17 yıl sonra da büyük şehzâdesi Mehmed 1543'te 22 yaşında delikanlıyken ölmüş; Âlî'nin deyişiyle bu oğlunu ifrat derecesinde seven "*valide-i saide*"si Hürrem, matemlere boğulmuş. Mehmed, annesine bir de Hümâşah adında henüz üç-beş aylık yetim torun bırakmış. Mehmed'den boşalan Saruhan Sancağına Şehzâde Selim gönderilirken Süleyman-Hürrem çiftinin 1544 yazında uzunca bir süre Bursa'da kalışlarının nedeni herhalde, oğullarının yası, kaplıcalarda şifa arama, en önemlisi de Mihrümâh'ın kocası Rüstem Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesi için Hürrem'in padişahı ikna etmesiydi.

Bursa'dan İstanbul'a döndüklerinde, azledilen Hadım Süleyman Paşa'nın yerini Rüstem Paşa'nın alması gecikmez. Bu değişiklikte ana ile kızın birinci derecede rol oynadıklarında tarihçilerin görüşü ortaktır. Dönemin tarih yazıcılarından eski veziriazam Lutfî Paşa'nın *Tevarih-i Âl-i Osmân*'da belirttiğine göre Hadım Süleyman Paşa ile Hüsrev Paşa, padişahın huzurunda "*edepsizlik ettiklerinden ötürü*"(!) her ikisi de vezirlikten uzaklaştırılmış; karısı Mihrümâh'la, kayınvalidesi Hürrem'in siyasal entrikalarına dümen tutacak "*vezir-i sânî*" Rüstem Paşa sadarete getirilmiştir.

Hürrem'in, saray ortamında yetkin ve yetkili bir "haseki sultan" (kraliçe) sıfatıyla eşinin siyasal girişimlerine yardımcı olduğu 1547'deki gelişmelerden de öğreniliyor. O yıl İstanbul'a, iki sığınmacı "mirza" (prens) gelir: Biri, Şirvanşahlar'dan Burhan-ı Ali, diğeri Şah İsmail'in küçük oğlu, Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza. Her ikisinin de amacı Osmanlı padişahından askeri yardım almak ve ülkelerinde yoksun bırakıldıkları taç ve taht haklarını elde etmekti. 1546-1547 kışını eşi Hürrem'le Edirne'de geçiren Sultan Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü münasebetiyle düzenlenen "alay-ı azim" mirzaların gözlerini kamaştırır. Bunu sarayda verilen ziyafetler izler. İşte o günlerde Hürrem de –bir kraliçeye yaraşır tarzda– genç mirzalara anne sevecenliğiyle yakınlık gösterir; özellikle Elkas'a şahane hediyeler sunar. Karaların ve Denizlerin Sultanı Süleyman, "keselerle altın gümüş paralar ve takımlar, gözlerin benzerini görmediği yadigârlar, bohça bohça altın işlemeli hil'atlar, kumaşlar, nadide kürkler, murassa eyerler, kılıçlar, genç köleler, güzel cariyeler, atlar katırlar..." bahşederken; tarihçi Âlî'nin ve Peçevî'nin deyimiyle, "*Halile-i celilesi*" (saygın eşi) Haseki Sultan Hürrem de –kraliçe inceliğiyle– daha anlamlı hediyeler; kendi eliyle diktiği ipekli gömlekler, sırmalı giysiler, yatak örtüleri, işlemeli Yorgan ve yastık yüzleri vs gönderir. Bunlar, kocasının pahalı hediyelerine kıyasla mütevazı, ama mirzalarda uyandırmak istediği güven duygusuna uygun nesnelerdi kuşkusuz.

Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da, padişahın eşi, şehzâdelerin eşsiz annesi, Meryem yaradılışlı, Asiye gibi namuslu, Hatice gibi saygın, Fâtıma gibi temiz Hürrem'in, padişahın işareti üzerine, mirzalar için altın ipliklerle işlenmiş, sanat eseri denecek özende, don, gömlek ve mendiller, hamam takımları hazırlayıp sunduğunu, bunların değerinin on bin altından fazla olduğunu anlatmaktadır: "*Şehriyâr-ı âfakın halile-i celilesi ve şehzâdelerinin vâlide-i bî-'adilesi Meryem hilkat Asiye-iffet Hatice-hürmet Fâtıma – 'ismet cenabından dahi, işârât-ı 'aliyye-i şehriyârî ile ton gömlek ve destimâl ve esbâb-ı hamâma müteallık ba'zı yâdigâr ki cümlesi zer-rişteden bahte ve tarsi'ât ve bedâ'yle perdahte olub anlar cânibinden gelen tuhfe ve tefarika on binden ziyade filori gitdiği şâyi' hâlâ ki essah vekâyi'dir.*"

Mirzaların ilticası, 1548 Elkas seferine neden olmuş; Hürrem'le Süleyman, bu sefer boyunca 20 ay hasret kalmışlardır. Hammer'e göre padişah bu uzun sefere hasekisinin telkiniyle çıkmıştır. Hürrem; ilk kez bu çapta bir sefere katılacak damadı veziriazam Rüstem Paşa'nın, askeri alandaki yeteneklerini göstererek padişahın gözüne girmesini; Manisa'daki Selim'in de Edirne payitahtında "saltanat kaymakamı" sıfatıyla devlet işlerinde deneyim kazanmasını; sefere çağrılmayan Amasya Valisi Mustafa'nın geri planda kalmasını hedeflemiştir. Bu, Hammer'in ve kimi tarihçilerin savlarıdır. Bu gerekçeleri ileri sürenler, olgunluk çağındaki ikilinin, aylarca ayrı kalmamak için neden başka yollara başvurmadıkları üzerinde durmamışlardır.

İ.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde aynen şunları yazmaktadır: "*Bu İran seferinin en mühim âmillerinden biri de Kanuni'nin sevgili karısı Hürrem Sultan'dır. Sultan Süleyman'ın yaşı ilerledikçe bu kadının da nüfuzu artmış olduğundan bahsedilir: Bilhassa bu sıralarda Kanuni'ye tamamıyla hâkim olan Hürrem Sultan'ın böyle bir sefer açtırmaktan maksadı saltanat verâsetini kendi istediği gibi halletmek fikriyle alâkadardır. Veraset meselesi bilhassa veliaht şehzâde Mehmed'in bundan beş sene kadar evvel vefatı üzerine alevlenmeye başlamıştır. Sultan Süleyman'ın şimdi artık Mustafa, Selim, Bayezid ve Cihangir isimlerinde dört oğlu kalmıştır: Kanuni'nin bunlardan en büyük oğlu olan Amasya valisi Mustafa'ya mütemayil olduğu rivayet edilir. Fakat şehzâde Mustafa Hürrem'den olmuş değildir. Onun için Hürrem kendi oğullarından Bayezid'in veliaht olmasını temine çalışmakta ve bu hususta kızı Mihrümâh Sultan da kendisine yardım etmektedir. (...) Rüstem Paşa da karısı ve kaynanasıyla beraber Karaman Valisi Bayezid'e taraftar kesilmiştir! Bununla beraber bir rivayete göre de Hürrem Sultan gene kendi oğullarından olan şehzâde Selim'e taraftardır ve hatta İran Seferinin açılmasını Selim'in saltanat kaymakamlığında bulunabilmesi için istemiş olduğundan bile bahsedilir.*"

Danişmend, "rivayet edilir," "bahsedilir" diyerek meçhul kaynaklara atıfta bulunuyor. Elkas seferi dönüşünde Kanuni'nin, Şehzâde Bayezid'i Halep kışlağına çağırmasına değinirken de, "*Kanuni'nin şehzâde Mustafa'yı tercih etmesine mukabil, Hürrem*

Sultan'ın idare ettiği saray partisinin saltanat verasetinde işte bu şehzâdeyi iltizam etmekte olduğu hakkında kuvvetli bir rivayet mevcuttur," demekte, bu çağrının siyasi gerekçesini aydınlatmanın mümkün olmadığını belirterek tahminlerinin bir kaynağa dayanmadığını itiraf etmektedir.

N. Nicolay, *The Navigations*'ta, 1551'de, Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem'in Yeni Sarayda oturduğunu yazıyor. Bunu, uzun süren Elkas seferi sonrasındaki özlem giderme duygusuyla açıklamak yadsınamazsa da padişahı, yeni bir Doğu seferine ikna etmek, Mihrümâh Sultan ve Rüstem Paşa ile planlanan operasyona gerekçeler hazırlamak için, yönetim sarayına taşınmış olabileceği de unutulmamalıdır. Ne var ki, Sultan Süleyman'ın, Elkas seferinden dört yıl sonra 1553'te çıktığı son Doğu seferi, çiftin mutluluğunu karartan sonuçlar getirmiş; seferin ilk aylarındaki trajik gelişmeler, Hürrem'le Süleyman'ı derinden yaralamıştır. Padişah Ereğli-Aküyük ordugâhında iken, Rüstem Paşa'nın sunduğu raporlardan isyan edeceğine kanaat getirdiği Şehzâde Mustafa'yı 6 Ekim 1553'te boğdurtmuş; cinayetten hemen sonra, duyduğu pişmanlıkla ve ordu içindeki hoşnutsuzluktan çekinerek Rüstem Paşa'yı da azletmiştir. Ordunun Halep kışlağına vardığı günlerdeyse babasına eşlik eden Şehzâde Cihangir, üvey ağabeyi Mustafa'nın boğdurulmasından duyduğu derin üzüntüden hastalanmış; vak'adan 51 gün sonra, 27 Kasım 1553'te Halep'te ölmüş, cenazesi İstanbul'a gönderilmiştir.

Padişah, dört şehzâdesinin en büyüğüyle en küçüğünü uğursuz 1553 Sefer-i Hümayununda kaybetmenin, üstelik evlat katili baba olmanın azap ve günahını, kışı Halep'te geçirerek dindirme hazırlığında, Cihangir'in cenazesi de İstanbul yollarında iken oğlunun ölümünden habersiz Hürrem'den bir mektup alır. Haseki Sultan bu mektubunu, "Şahına olan" sevgisini, zamanını elemler içinde geçirdiğini, İstanbul'da zafer müjdecilerinin beklendiğini, Edirne'ye gitmek istemediğini yazdıktan sonra, "*Tek, Hak tealâ bana mübarek cemâlini göstersin. Cihângir Şahımın gözlerinden öperim,*" sözleriyle bağlamıştır.

Sultan Süleyman, Hürrem'in özlem mektubuna karşın, İran'la savaş ve barış sürecini uzatarak iki yıl boyunca Anadolu'da kal-

mış; ikinci kışı Amasya'da geçirmiştir. Onun, evlat katili baba olarak neler hissettiği kadar, öz oğullarından birine saltanat yolunu açmak amacıyla onu bu cinayete azmettiren Hürrem Sultan'ın, sevgili oğlu Cihangir'in cenazesi İstanbul'a getirildiğinde duyduğu elem, korku, nedamet de sarsıcı olmuştu, kuşkusuz. Bu üzüntüler, ilerleyen yaşları, bozulan sağlıkları, İstanbul'da çalkanan dedikodular yüzünden, Hürrem-Süleyman aşkı ola ki soğumaya yüz tutmuştu. O yılların yabancı bir tanığı Busbecq şunları yazmış: "*Türkler arasında umumi surette dolaşan bir şaiaya göre Süleyman kısmen karısı Roxolana'nın büyüsü yüzünden –Çünkü o hemen hemen bir sihirbaz kadın gibi telakki ediliyordu– oğlu Mustafa'dan o kadar soğumuştu ki onu öldürmek için akıl danışmaya başlamıştı. Bir rivayete göre Mustafa, Rüstem'in ve üvey annesinin kendi aleyhindeki tasavvurlarını sezmiş ve canını kurtarmak için babasını tutuklayarak cebren imparatorluğu ele geçirmek istemiştir.*" *Sahayifü'l-ahbâr*'da ise bu konuya şöyle değiniliyor: "*Hâtır-ı hümayun* (padişahın gönlü) *şehzâde Mustafa tarafına mâil olup kendüyü veliahd etmeğe azm etmişler idi. Lâkin şehzâde Sultan Bayezid'in li-ebeveyn* (ana baba bir) *hemşiresi olan Mihrümâh Sultan Rüstem Paşa'nın zevcesi idi. Validesiyle* (Hürrem), *Sultan Bayezid'e veliahdlık tahsili dâiyesine düştüler. Bu maddede Rüstem Paşa'yı hevâdâr edüp ânın sâ'y ü nifakı ile maslahat tamam oldu.*" Bu da sonraki bir tarihçinin yorumudur.

Bu açıklamalar doğru kabul edilirse asıl tahrikçinin Mihrümâh, teşvikçisinin annesi Hürrem, planı kuran ve yürütenin de Rüstem Paşa olduğu ortaya çıkıyor. Bu açıdan, Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'da, Hürrem'le Mihrümâh'ın masum şehzâdenin idamında rol oynadıklarını yazması önemli, Müneccimbaşı da *Sahayifü'l-ahbâr*'da, Mihrümâh Sultan'la validesinin şehzâde Bayezid'e taht yolunu açmak derdine düştükleri, bu maksatla şehzâde Mustafa'nın ortadan kaldırılması için komplo düzenledikleri, yaşça Bayezid'den büyük Şehzâde Selim'in ise bu tertiplerle herhangi bir ilgisinin bulunmadığı tahminlerinde bulunmuş. Tarihçilerin Hürrem'i, küçük oğlu Bayezid'den yana göstermelerine karşılık, Ç. Uluçay, *Manisa Sarayı*'nda, onun Sarı Selim'i daha çok sevdiğini, Süleyman'a ardıl olmasını istediğini, gerek Karaman'da

gerekse Manisa'da iken birçok kez yanına gitmesiyle açıklamakta. Bunu belgelendiren, "*Saadetlü hüdavendigâr, kal'a-i mezkûra azimet idecek Haseki Sultan hazretleri ile Konya'ya Sultan Selim hazretlerine ve andan Bozdağ'a ve andan Manisa'ya geldi,*" Hicri 950 (1543) tarih kaydı önemlidir.

Peçevî Tarihi'nde Süleyman'ın ikinci İran (Nahcivan) seferine çıkmasından bir yıl önce veziriazam Rüstem Paşa'nın Konya-Aksaray taraflarında 1552 kışını geçirirken padişaha yazdığı telhislerde, Şehzâde Mustafa'nın "*tuğ ve alemler diktiği*," İran'la haberleştiği duyumlarının alındığı, kalkışmak amacında olduğu, Şah Tahmasb'ın kızıyla evlenip İran'dan destek sağlayacağı gibi uydurma haberlere de yer verildiği vurgulanmıştır. Rüstem'in, ele geçirilen birtakım mektuplarının da telhislerine eklediği Robertson'un *Histoire de l'empereur Charles-Quint* adlı yapıtında yazılıdır.

Sonunda, sancağı Amasya'dan, Konya Ereğli'sindeki ordugâha gelen Mustafa'yı, huzuruna çıktığı babası Sultan Süleyman "Ne yüzle karşımdasın a köpek!" ithamıyla dilsiz cellatlara boğdurtur. Dönemin ozanlarından Yahya Beğ, Mustafa için yazdığı mersiyede, "*Bir iki eğri fesâd ehli nitekim şemşîr/Bir iki nâme-i tezviri kıldı katline tîr*" dizeleriyle düzmece mektupların Mustafa'nın öldürülmesine neden olduğunu anlatmıştır.

Kanuni'nin Nahcivan seferinden İstanbul'a döndüğü 1555 yazında, Rumeli'ndeki yaklaşık bir yıldan beri süren "Düzmece Mustafa"(!) ayaklanması da ilginçtir: Söylenceye göre, bu olay da Hürrem Sultan'la hayattaki iki oğlundan küçüğü Karaman Valisi Şehzâde Bayezid'in oyunuydu. Ana oğul, Sultan Süleyman'ı, evlat katili damgasından kurtarmak için bir mizansen uydururlar. Güya Şehzâde Mustafa, babasının kendisini öldürtebileceği kuruntusuna kapılmış; Aküyük ordugâhına gitmeyip kendisine benzeyen birini göndermiş; fakat bu hilesi anlaşıldığından dublörü idam edilmiş. Bunun üzerine Şehzâde Mustafa da gizlice Rumeli'ne geçip isyan etmişti! Bu mizansenle hem padişah baba vicdan azabından kurtarılacak hem de Şehzâde Bayezid tarafından kandırılarak Rumeli'ne gönderilen (Düzmece) âsi Mustafa, yakalanıp öldürülerek bir hanedan cinayetine meşruiyet kazandırılacaktı.

Busbecq, Düzmece Mustafa, Şehzâde Bayezid ve Hürrem'in çabaları konularında duyduklarını özetle şöyle aktarıyor: "*Düzme Mustafa, Rumeli'ne geçtiğinde çevresinde toplananlara. — Hain bir üvey ananın kurbanı olduğumu görünce bana ikbâl zamanında olduğu kadar idbar zamanında da müzaheret edin! Bu ihtiyar âciz adam* (Kanuni) *üvey anamın* (Hürrem) *sihir ve büyüsüne zebundur! diyormuş.* (Entrikanın ayrımındaki padişahsa) *Bayezid'e kızmıştı. Ne ceza vereceğini düşünüyordu. Bu arada, kurnaz ve zeki bir kadın olan* (Hürrem) *Süleyman'ın maksadını kolayca anlamıştı. Hiddeti geçsin diye birkaç gün bekledikten sonra sultanın huzurunda meseleyi açtı. Gençliğin düşüncesizliğinden, kadere karşı koymanın imkânsızlığından bahsetti ve Türkiye'nin tarihinden misâller getirdi. Bir adamın gerek nefsi, gerekse ailesi için elinden geleni yapmasının tabii bir arzu olduğunu anlattı. İlk kabahati affetmek büyüklük şanındandır dedi. Evladına merhamet etmezse, hayatını kurtarmak için yalvaran bir anaya acımasını söyledi. Şöyle diyordu: — Allah'ın bana verdiği iki evlattan biri sizin gazabınıza uğrar ve kendisinden mahrum kalırsam ben bu acıya nasıl dayanabilirim? İşte bundan dolayı, karısı Süleyman'a hiddetini yenip zalimliğe kalkmamasını tavsiye ediyordu. İnsanın kendi evladına merhamet etmesinden ziyade buna lâyık ne vardı? Bayezid, bundan sonra muhakkak ki vazife ve itaat dairesinden dışarı çıkmayacaktı. Kadın bu lakırdılara gözyaşlarını ve okşamalarını da ilave etti. Süleyman yumuşadı. Yine karısının nüfuz ve tesiri altında kaldı. Kadın, tavassutunun verdiği neticeden memnun Bayezid'e mektup yazarak kendisini çağırtacak olursa huzura gelmekten hiç korkmamasını* (çünkü yetişkin şehzâdeler, kapıkullarını ayaklandırırlar gerekçesiyle İstanbul kapılarından içeriye ayak atamazlardı) *bildirdi. Bayezid atından inince babasının hizmetçileri kılıç ve hançerini almaya koştular. Oğlunun geçeceği yolda mevzi alan annesi bir pencereden ona bakıyor ve teşci ediyordu.*"

Veziriazam Rüstem Paşa'nın, bu dolapları kaynanası Hürrem'in ve eşi Mihrümâh'ın direktifleri doğrultusunda çevirdiğini yazan Danişmend, Şehzâde Mustafa'nın boğdurulması konusunda, "*Cinayetin bütün mesuliyeti Leh veyahut Rus cinsinden Hürrem Sultan'la onun hem damadı hem siyasi âleti olan Hırvat Rüstem'in*

boynundadır. Kanuni, bu vicdansız mahlukların o vesikalı iftiralarına aldanarak yola çıkmıştır. Osmanlı sarayı ile hükümetine musallat olan kadınlı erkekli devşirmelerle dönmeler, nihayet masum bir babayı masum bir evlada saldırtıp o feci levhayı derin bir menfaat zevkiyle seyretmişlerdir," dedikten sonra; Rüstem Paşa'nın 1555'te Kara Ahmed Paşa'nın idamı ardından ikinci kez veziriazamlığa atanmasını da özetle şöyle değerlendirmiştir: "*Rüstem Paşa, sarayda kadınlar saltanatını kurmuş olmakla meşhur Hürrem Sultan'ın fitne, fesat ve cinayet âletidir. Bu kanlı Hırvatın daha fazla açıkta kalmasına ne kaynanası Hürrem Sultan ne de karısı Mihrümâh Sultan razıdır. Bu sırada altmış yaşında olan, ömrü uzun sefer yorgunluklarıyla büyük mâtemler ve muazzam gaileler içinde geçmiş (...) Kanuni Sultan Süleyman ise artık karısıyla kızının elinde bir oyuncak haline gelmiştir. (...) Bu da Hürrem Sultan'ın gizli siyasetiyle alakadardır.*"

Bu ithamlar, kuşkusuz romancıların, senaryo meraklılarının ilgisini çekmiş, "tarihin verileri" diye sunulan yorumlar, dallandırılıp budaklandırılmış, gerçeklerle imgelerin karışımından portreler çizilmiştir. Söz gelişi M. Turhan Tan, *Hürrem Sultan* adlı tarih romanında, "*sevda esiri*" dediği Kanuni'nin iki yıllık hasretten sonra İstanbul'a dönüşünü şöyle betimliyor: "*Hünkâr 28 Ağustos 1553'te payitahtını terk etmiş ve ancak 1 Ağustos 1555'te Sarayburnu'na ayak basmış olduğuna göre tam iki yıl Hürrem'den uzak kalmış demekti. Ne Karabağ'da ne Erivan'da ne Erzurum'da ne Van'da bir dakika bile hatırından çıkarmadığı, yâr-ı can ve canan deyip tapındığı karısını gene eskisi gibi güzel, eskisi gibi cilvekâr buldu. İki yıllık ayrılığın acılarını unutmak için o solmaz ay yüzlünün kucağına atıldı. Öldürttüğü oğul, öldürttüğü torun (Mustafa'nın oğlu) belki hatırına gelmiyor, bütün cihanı, bağrında fitne kaynakları gizlenen o ay yüzlüden ibaret görüyordu.*" *Kadınlar Saltanatı*'nın yazarı tarihçi Ahmet Refik'in, Hürrem'i "roman kahramanı" seçen başka yazarların da bu tür betimlemelerle gerçeği ne kadar yakalayabildikleri kuşkuludur, ama Hürrem Sultan'a giydirilen her kimlik ayrıntısının tarihi öykü tutkunlarını daha da meraklandırdığı yadsınamaz. Bunlar tarih kültürümüze yerleşmiştir. Örneğin Hürrem'i sürükleyici bir üslupla ama karalayarak tanıtan Ahmet

Refik, Kara Ahmed Paşa'nın idam edilmesini izleyen günlerde, Aksaray'da yapılmakta olan Haseki Külliyesinde çalışan acemioğlanlarına "pabuç akçesi" dağıtılmasını, olayla ilgiliymiş gibi araya sokuvermiş, "*Hürrem Sultan, cinayetlerinden sonra, camiler ve darüşşifalar yaptırıyor, Avretpazarı'nda hayrathane kurarken Sultan Süleyman bu inşaata servetler feda etmekten geri durmuyordu*" diyerek hayırlarını bile kötülemiştir.

Usta yazarın, yer yer yaptığı kaynaklara göndermelerse Hürrem'in eylemleriyle değil, siyasal olaylarla ilgilidir. Turhan Tan ise, İstanbul'a yorgun ve bedbin dönen altmış yaşındaki padişahı, küçük oğlu Cihangir'in yasını tutan, hastalıklarla boğuşan, ellisini geçmiş Hürrem'le çılgın sevgililer gibi buluşturmuştur!

Gerçek şu ki, kimi canlıların kendi yavrularını yemeleri gibi, Süleyman ailesi de çocuklarını tüketmek eğiliminde görünüyor. Alderson'ın *The Scructure of the Ottoman Dynasty*'de verdiği "I. Süleyman ve Ailesi" tablosunda, Mustafa, Mehmed, Abdullah, Selim, Bayezid, Cihangir, Murad, Mahmud adlarında sekiz şehzâde (ki bunlardan beşi Hürrem'den doğmadır) ile Mihrümâh ve adları bilinmeyen daha iki sultan (kız) kayıtlıdır. Oysa 1550'lere gelindiğinde şehzâdelerden sadece ikisi, Selim ve Bayezid, sultanlardan da Mihrümâh ile adı bilinmeyen, Müezzinzâde Ali Paşa'yla evli bir diğer sultan hayattaydı. Busbecq, 1554'teki aile yapısını tanıtırken, "*Şimdi Süleyman'ın yalnız iki oğlu hayatta bulunuyor. Bunlardan Selim, büyük olduğu için babası tarafından veliaht tayin edilmiştir. Bayezid, annesinin muhabbet ve himayesini kazanmıştır. Ya Bayezid'i muhakkak surette bekleyen felâketten dolayı ona acıyor yahut kendisine karşı gösterdiği hürmetkârane muameleden dolayı yahut başka sebeplerden onu tercih ediyor. Herhalde herkes emin ki yeni sultanı seçmek kudreti onun elinde kalırsa Bayezid'i Selim'e tercih edecek ve onu tahta geçirecektir,*" diye yazıyor. Busbecq, Selim'in tahta geçince kardeşi Bayezid'i "nizam-ı âlem" için ortadan kaldıracağını, Hürrem'in de küçük oğluna bu yüzden daha sevecen davrandığını ima ediyor. Bayezid'in talihsizliği, kendisine taht yolunu açabilecek, hiç olmazsa boynunu nizam-ı âlem kemendinden kurtaracak annesinin Kanuni'den önce ölmesi olmuş; ana desteğinden yoksun kalınca da daha babası sağken taht için

başkaldırmış; uzun ve acıklı bir serüvenden sonra oğullarıyla birlikte İran zindanlarında boğularak isyanının bedelini ödemiştir.

Nihayet anlatı sırası ölüm vaktindedir: Muhibbî mahlasıyla şiirler yazan Sultan Süleyman, bu vaktin yaklaştığının farkındaydı: "*Mülk-i dünyâ kimseye kalmaz sonu berbad olur / Ey Muhibbî! Şöyle farzet-kim Süleymân olmuşuz!*" diyordu! Süleyman da, Hürrem de hem ölümün kapısında hem ünün, görkemin dorukların-da idiler; biri "*Magnifique* (Muhteşem) Süleyman," "*Grand Turc*," "Süleyman-ı Kanuni"; öteki "Hürrem Şah" (Kraliçe), "Roxalena" olarak anılıyorlardı. Üç kıtadan gelen elçiler, Süleyman'ın önünde baş eğip hükümdarlarının bağlılığını, saygısını bildiren nâmeler, kıymetli hediyeler sunarlarken hediye, hatta diplomatik mektup protokolünden "Kraliçe" saydıkları Hürrem'i de yoksun bırakmıyorlardı. Örneğin Lehistan Kralı Sigismund, mektuplarında, Haseki Sultanı "hemşirem" diyerek ve iltifat sözcükleriyle selamlıyor, onunla akrabalığından(!) övünçle söz ediyordu.

Süleymaniye'nin tamamlanışı münasebetiyle İran Şahı Tahmasb'ın tebrik için gönderdiği elçi, "Hatun-ı Harem" sanını taşıyan şahın eşinden de Hürrem'e ağır hediyeler ve bir mektup getirmiş; Haseki Sultan da bir "teşekkürnâme" yazmıştı. 16. yüzyılda, hanedan kadınları arasındaki yarı resmi fakat daha çok dostane ilişkileri belgeleyen bu nâmelerin örneklerine, Feridun Beğ, *Münşeâtü's-Selâtîn*'de yer vermiştir. Şahın hemşiresinin gönderdiği mektupta Hürrem'in, "*Firengis mertebet, Belkıs kudret, Züleyhâ ismet, Meryem iffet, sermâye-i mefharet-i nisvân, hurşîd-i hüsn ü ân, Kaydafe-i asr, Nûşabe-i dehr, melek hasâil, mazhar-ı enva'-ı fezâil Haseki Sultan Hazretleri*" sanlarıyla anılması ilginçtir. Dönemin diplomasi ve protokol kuralları gereği sıralanan bu benzetmelerle o, *Şehnâme*'nin kahramanlarından Efrasyab'ın kızı Firengis'e, Sebâ melikesi Belkıs'a, Firavun'un eşi Züleyhâ'ya, Hz Meryem'e vb benzetiliyor, tüm kadınların övünç kaynağı, güzellikte eşsiz, melek yaratılışlı olarak nitelendiriliyordu.

1555 Temmuzundan 1558 Nisanına kadarki 33 ay, çiftin, bir gün bile birbirlerinden ayrılmadıkları son evre oldu. Onca evlat kaybı yüzünden boğuldukları elem bir yana, yaşlı padişah "nikris-damla" (gut) illetinin pençesinde; Hürrem de kadın hastalık-

larına eklenen Harem koşullarına bağlı rahatsızlıklardan, erken yaşlanmaktan, hatta belki veremden mustaripti. Bu son üç yılda, yaz sonu Edirne'ye göçerek Kavak Sarayında veya Sarayiçi'ndeki kasırda baş başa kalıp acılarına avuntu arıyor, ola ki ömürlerinin muhasebesini yapıyorlardı.

Son kış Hürrem'in rahatsızlıkları artmış olmalı ki, ilkbahara doğru kapalı araba ile İstanbul'a getirildi. 17 Nisan 1558'de daha altmışını bulmamışken Bayezid'deki Eski Sarayda öldü. Cenazesi padişahın, cümle devlet erkânının, ulemanın, Ocak ağalarının da hazır bulunduğu bir cemaatle kaldırıldı. Cenaze namazını Bayezid Camiinde Müftü Ebussuud Efendi kıldırdı. Yazgının garip bir cilvesi de budur: Ukrayna topraklarında sıradan bir "papaz"ın kızı olarak dünyaya gözünü açıp vaftiz edilen bu güzel ve zeki kadının cenaze namazını, Osmanlı ulemasının en büyüklerinden bir "şeyhülislam" kıldırdı. Omuzlarda taşınan cenaze, yapımı henüz tamamlanmış Süleymaniye Camiinin kıble tarafına gömülmüş; Başmimar Sinan da padişahın buyruğuyla üzerine yaptığı özenli türbede, Hürrem'in renkli kişiliğini yorumlamıştır. Kubbe kasnağında, mermer kuşaklara işlenmiş âyetler okunan, revaklı girişinin iki yanı çini panolu bu zarif türbe sekiz köşelidir. İçerisi cennet bahçelerini anımsatan çiçekli çinilerle kaplanmıştır. Kapı cephesi dışındaki yedi iç cephede, kemerlerinde âyetler yazılı birer pencere, aralarda da nişler vardır. Ortadaki sandukanın önüne üzerinde, "*Cennet mekân firdevs âşiyan Gazi Sultan Süleyman Han tab-serah hazretlerinin harem-i ismetleri Haseki Hürrem Sultan 981*" yazılı, yakın zamanlara ait bir levha konulmuştur ki, Hicri 965 olması gereken ölüm tarihi yanlış yazılmıştır.

Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmî*'de, Hürrem'in türbesine torunu (II. Selim'in oğlu) Şehzâde Mehmed ile II. Ahmed'in bir kızının da gömüldüğünü yazmaktadır. Hürrem'in kimliğini somutlaştırır biçimde ve "Cennet köşkü" yorumuyla tasarlanan bu klasik türbeyle yanındaki, sekiz yıl sonra ölen Sultan Süleyman'ın daha görkemli türbesi, Mimar Sinan'ın, bu taçlı sevgililer için özgün birer tasarımıdır. Nakkaş Osman'ın Süleymaniye'yi betimlediği minyatüründe, Hürrem-Süleyman türbeleri de resmedilmiştir. Bursa'da ve İstanbul'da, Osmanoğullarının türbe topluluklarında,

bir padişahla eşine ait, bu görkemde ve yorumda başka çift türbe örneği yoktur.

Hürrem'in öldüğü günlerde, Mekke şerifinden şikâyet için İstanbul'da olan Mekkeli bir Arap, tesadüfen Hürrem'in cenaze alayını izlemiş ve gördüklerini Arapça not ederek Osmanoğulları tarihine önemli bir belge bırakmıştır. Topkapı Sarayı Arşivindeki bu belgenin Türkçesini Hayrullah Örs bir yazısında yayımlamıştır: "*Cenaze vezirlerin omuzlarında olarak Bayezid Camiine getirildi. Büyük Müftünün imametiyle namazı kılındıktan sonra defn olundu. Ölümü bütün İstanbul halkını müteessir etti.*" Topkapı Sarayı Müzesi müdürlüğü yapan Örs, Harem dairesinin 1540'larda Hürrem'in isteği üzerine Eski Saraydan Yeni Saraya (Topkapı) taşındığı rivayetinden hareketle, "*Yeni Sarayda oturan Haseki Sultanın ta Bayezid'e kadar vezirlerin omuzlarında taşınıp namazının orada kılınması için hiçbir sebep yok. Ayasofya'da kılınması, eğer buna bir engel varsa namazın esasen Hürrem'in, haziresine gömüldüğü Süleymaniye'de kılınması gerekirdi,*" diyor. Oysa, yukarıda açıklandığı üzere Edirne'den ağır hasta getirilen Hürrem, Bayezid'deki Eski Saraya alınmış, orada ölmüş, cenaze namazı da bu sarayın karşısındaki Sultan Bayezid Camiinde kılınmıştır.

Bir Hıristiyan olan Hammer'in, papaz kızı Rokselana'nın, Büyük Türk'ün kraliçesi ve Müslüman kimliğiyle ölümünü, hayırlarını değil entrikalarını hatırlatarak anlatışındaki öznellik fark edilir: "*Güzelliği ve zekâsı sayesinde sıradan bir cariyelikten imparatoriçeliğe yükseldikten sonra, kadınlık cazibesinin söndüğü bir yaşta bile nüfuzunu koruyabilmişti. Süleyman, devlet üzerinde nasıl mutlak surette hükmediyorsa fikir bakımından taşıdığı yükseklik sayesinde o da padişah üzerinde öyle hükmederdi. Düzenleriyle, entrikalarıyla iki sadrazamın öldürülmesini, Şehzâde Mustafa'nın katlini, kendinden sonra iki oğlu arasında felaketli bir çarpışma doğuran kıskançlığı hazırlamak suretiyle iktidarını suiistimal etmiş olduğu için tarihin kendisini şiddetle kınaması gerekir. Hürrem Sultan'ın İstanbul içindeki yedi tepeden birinin üzerinde ve Sultan Süleyman Türbesi yanında bulunan türbesi, heyecanlı bir tarihin ibret sayfası sayılabilir. Onun ölümüne şahit olan yıl (1558); kendisi gibi fettan olan Lehistan Kraliçesi Isabel'in de ölümünü gördüğü gibi, İngiltere*

Kraliçesi Maria ile Almanya İmparatoru Şarlken de aynı yıl yerin üstünden altına geçmişlerdi!"

Demek ki 1558, o zamanın devletlilerine ölüm getirmiş!

Ahmet Refik, yaşlı padişahın sevgili hasekisinin ölümüyle yalnız kalışını anlatırken bile insaflı olamamış: "*Nihayet ihtiraslarını siyasi cinayetlerle teskin eden Hürrem Sultan –Rus rahibin hilekâr kızı– Sultan Süleyman'ın kolları arasında hayata veda ediyordu. Sultan Süleyman bu ölümden pek müteessir olmuştu. Parlak saltanatını kanlarla kirleten Hürrem Sultan, onun zayıf kalbinde acı bir teessür bıraktı. Onu gözyaşları ile mezarına kadar uğurluyor; ruhunda sönmez muhabbetler doğuran güzel Rokzelan'ı Süleymaniye Camiinin yanına aşkının ebedi bir simgesi olmak üzere gömdürüyordu.*"

Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*'nda, –velev Hürrem gibi çok zeki olsalar da– kadınlar devlet işlerine karışmamalıdır yönündeki yaygın kanıyı şu cümlelerle pekiştirmektedir: "*Hürrem öldü. Fakat kadınların devlet işlerine karışması hortlamadı, bilâkis çimlendi ve kökleşti. Hürrem'le teessüs eden kadınlar saltanatı bir asır kadar Osmanlı İmparatorluğunu kemiren, mahveden bir âfet olarak yaşadı, bu yüzden Türk milleti senelerce çile çekti ve gözyaşı dökmeğe mahkûm oldu.*" Her iki tarihçinin ortak görüşlerinin, 16.-17. yüzyıllarla sınırlı olduğunu düşünüp geçmek gerekiyor!

Osmanlı saray kadınları arasında Hürrem, en özenli kreasyonları giyinen, bunları bizzat yapıp yakıştırandı. Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*'nda, Evkaf-ı İslamiye Müzesinde gördüğü ona ait dört "çevre"den (mendil) tekinin, mavi zeminli, kenarları sırmalı, üzerine yeşil ve lal ipeklerle çiçekler işlenmiş, diğerlerininse beyaz ipekten, kılaptanla karanfil desenli olduğunu; bu çevrelerden başka, yine onun adıyla kayıtlı, altın üzerine ufak inciler işlenmiş bir de dal iğne bulunduğunu yazmaktadır. Bunların sanatsal değerlerini irdeleyen yazılar da yayımlanmıştır. Topkapı Sarayında Hürrem'e ait olduğu söylenen muhtelif kaşbastılarla sim sırma ve ipek işlemeli bir çevre vardır. Uzmanlar, saraydaki padişah ailelerine ait eşya ve giysiler arasında, kumaşı ve biçimiyle özgünlük yansıtan kimi kaftan, yelek, gömlek ve benzerinin de Hürrem'e ait olabileceği kanısındadırlar. Onun Elkas Mirza'ya gömlek ve

tıraş önlüğü diktiği de bilindiğine göre, herhalde, usta bir terzi titizliğiyle kendi giysilerini de birer kreasyon olarak üretiyordu.

Onun bu sanatkâr yönünü Rokselana/Hürrem portrelerindeki şıklığı da yansıtır. O aynı zamanda, yaşadığı dönemde ve daha sonra yağlıboya portreleri yapılmış ender Osmanlı kadın sultanlarındandır. Portrelerinin en güzeli, padişah eşlerine özgü mücevherli hotozu, eski çağlardan beri bir tür hükümdarlık simgesi olagelen bir kulağındaki "mengüş"ü (hilal küpe) ile "Haseki Sultan" kıyafetli betimidir. Ressamı bilinmeyen bu tablo Topkapı Sarayındadır. Tarih verileri onu bir kreatör-modacı denebilecek kadar giysi ve aksesuar meraklısı olarak tanıtıyor. Ressam Tinterette'nin yaptığı, Arşidük Ferdinand koleksiyonundaki portresinde de yine yarı cepheden, başında daha ağır bir hotoz, üzerinde yarım kollu, açık yakalı, daha sade bir saray giysisiyle betimlenmiştir. Gür saçları örgülü biçimde arkaya bırakılmış, alnında, şakaklarında da zülüfler vardır. Çağının örtünme kurallarına göre hayli açık saçık bu resminde ve diğer portrelerinde, güzelliği kadar incelik ve zekâsının da yansıtılmasına özen gösterildiği seçilmektedir. Her iki tabloda ve Topkapı Sarayındaki diğer iki portresinde yüz hatlarının benzerliği, Süleyman'ın sevgili hasekisini betimleyen ressamların gerçekçi çalıştıklarının kanıtıdır. Hürrem bu resimlerinde ince ve nispeten uzun yüzlü, iri siyah gözlü, zarif burunlu, eskilerin deyimiyle "hokka gibi" ağızlıdır. Yüz ifadesindeki çekicilik, cihan padişahının kırk yıl süren aşkındaki haklılığı doğrulayan hisler uyandırır. Saraydaki portrelerinden Vixor(?) imzalı, yukarısında "*Rosa Solimani Turc imp.*" [Türk İmparatoru Süleyman'ın Gülü(?)] yazılı olanında, hamile gibidir. Siperlikli şapka biçimi verilmiş yaşmağı, çene altından sarılmış; giysisinin geniş devrik yakası arkada, sırtını gösterecek kadar geniş oyulmuştur. Sultan Süleyman döneminde İstanbul'a gelen ressam Melşiyor Loreş, profilden yaptığı "Roxelana"ı, topluca, elinde çiçek, başında incilerle süslenmiş dolama, kulaklarında armudi küpelerle betimlemiştir.

Hürrem'le Süleyman'ın sevgi yaşamları, 38 yıldan daha az değildir. Ancak bu uzun sayılabilecek sürede, padişah bir dizi sefere çıktığından hayli zaman ayrı kalmışlardır: 1521 Belgrat seferinde

(Mayıs-Eylül) 5 ay, 1522 Rodos seferinde (Haziran-Ocak) 6 ay, 1526 Macaristan (Mohaç) seferinde (Nisan-Kasım) 8 ay, 1529 I. Avusturya (Viyana) seferinde 7 ay, 1532 Alman seferinde (Nisan-Kasım) 8 ay, 1534 Irakeyn seferinde (Haziran-Ocak) 6 ay, 1537 Pulya seferinde 6 ay, 1538 Buğdan seferinde 5 ay, 1541'de II. Macaristan (Istabur) seferinde (Haziran-Kasım) 6 ay, 1543 Estergon seferinde (Nisan-Kasım) 8 ay, 1548-49 Elkas seferinde (Mart 1548-Aralık 1549) 1 yıl 9 ay, 1553-55 Nahcivan seferinde (Ağustos 1553-Temmuz 1555) 2 yıl ki, bu ayrılıkların toplamı yaklaşık 9 yılı bulmaktadır. Onlar özlem aylarında ve yıllarında karşılıklı aşk mektuplarıyla birbirlerini avutmaya çalışmışlar; buluştuklarında ise çoğu kez Edirne'ye giderek kışı bu ikinci payitahttaki romantik sarayda geçirmişler; birkaç kez de kaplıca kürü için Bursa'ya gitmişlerdir.

Hürrem Sultan, eşi Süleyman, kızı Mihrümâh, damadı Rüstem, Mimar Sinan'a külliyeler yaptırtarak payitaht İstanbul'u tarihinin en geniş kapsamlı imar kampanyasına açanlardır. Osmanlı kadın sultanlarının hiçbiri Hürrem Sultan kadar hayır eseri bırakmamıştır. Yaptırdıkları "Hürrem" adıyla değil, "Haseki Darüşşifası," "Haseki Sultan Hamamı" gibi, "haseki" ön adıyla anılagelmiştir. İstanbul-Aksaray'da, önceki adı Avretpazarı olan "Haseki" mahallesi de bu adını, onun yaptırdığı darüşşifa (hastane), cami, medrese, mektep, imaret, sebil, çeşme ve şadırvanı kapsayan Haseki Külliyesinden (1539-1550) almıştır. Günümüzde, Haseki Hastanesi olarak hizmet veren sağlık yurdunun kurucusu "*sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat merhume Haseki Sultan Hazretleri*"dir. Medresenin yapılış tarihi Hicri 946 (M 1539), darüşşifanınki Hicri 957'dir (M 1550). Bunlardan, Haseki Külliyesi, Hürrem'in sağlığında ve 11 yılda tamamlanmıştır. Ayasofya'nın karşısında Haseki çifte hamamı, Eğrikapı'da medrese, Edirne'de cami, imaret, köprü, suyolları ve çeşmeler; Cisrimustafapaşa'da cami, imaret ve kervansaray, Ankara'da cami, Kudüs, Mekke ve Medine'deki Haseki imaretleri de onundur. Bu hayır eserlerinin masrafları ve yaşatılmaları için Kanuni Sultan Süleyman, Hürrem'e, aşar gelirleri yüksek köy, mezra ve çiftlikleri bağışlamış, o da bunları vakfetmişti. A. Refik, *Türk Mimarları*'nda, Hürrem Sultan'ın 1539'da

Mimar Sinan'a Edirne'de yaptırdığı su yollarının 20. yüzyıla kadar kullanıldığını yazar.

Silistre sancağında Ahyolu ve Aydos kazaları öşür ve haraçlarının Haseki Sultan'a temlik edildiğine ilişkin mülknâme sureti Feridun Beğin *Münşeâtü's-Selâtîn*'indedir. Ölümünden bir yıl önce (1557) Edirne'de düzenlenen ve başta Rüstem Paşa, dönemin devlet ricâlinin tanık sıfatıyla imzaladıkları bir başka mülknâme, Vize sancağının Pınarhisar kasabasında temlik edilip vakfa bağlanan arazilerle ilgilidir. Bu ve diğer mülknâmelerle vakıflarının yönetim ve hesaplarına ilişkin Topkapı Sarayı Arşivinde çok sayıda belge vardır. Kanuni, eşinin vefatından sonra, onun hayrına Mekke ve Medine'deki yoksullara dağıtılmak üzere Mısır hazinesinden her yıl para ayrılması için Mısır beylerbeyine gönderdiği, "... *oğlum Selim'in validesi rûhu içün Mekke-i Mükerreme ve Medine-i münevvere fukarasına üç bin altun*" yollanması içerikli hüküm de Osmanlı arşivindedir.

Hürrem'in mektupları, Süleyman'ın "Muhibbî" mahlasıyla sevgili hasekisi için yazdığı gazeller, kimi aşk beyitleri, Osmanoğullarının hissi-edebi dünyalarının parlak ve samimi sayfalarıdır kuşkusuz. Fakat asıl, Hürrem'in Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan Kanuni'ye mektupları ilginçtir. Çünkü bunlarda salt sevgi-duygu tümceleri değil, siyasi konulara, aile içi sorunlara, İstanbul'u tehdit eden salgınlara, güvenlik işlerine ilişkin haberler de vardır.

Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları, Harem'den Mektuplar eserlerinin yazarı Ç. Uluçay, "*Hürrem Sultan Rus dönmesi olduğundan şivesinin bozuk olduğu, mektubuna yazdığı kelimelerden anlaşılıyor. Bununla beraber mektuplarından güzel konuştuğu ve yazdığı da görülüyor. Hürrem'in mektuplarında renk, çekicilik ve akıcılık vardır. Böylece Hürrem Hareme yeni bir üslup getirmiş; kızı Mihrümâh Sultan, oğlu şehzâde Mehmed'in kızı Hümaşah, Mihrümâh'ın kızı Ayşe Sultan da mektuplarını onun stilinde ve üslubunda yazmışlardır. En az kocası kadar içli olan Hürrem Sultan, tatlı dil, çekici ifade ile yazdığı mektupları, içine serpiştirdiği şiirlerle süslemiş, bu sayede kocasının gözünde gittikçe büyüyerek âdeta ikinci bir Osmanlı imparatoru haline gelmiştir,*" diyor. Uluçay, söz konusu mektupların, "*Bazı*

tarihi olayların aydınlanması bakımlarından hususi bir önemi" olduğunu belirtir. Hürrem, mektuplarında kendisini, "*zayıf, fakir cariyeniz*," "çirkin yüzlü" gibi sözcüklerle acındırırken, padişaha, "*Saadetim yıldızı sultanım*," "*Benin sultanım, cân ü azizim, gözüm nuru, iki cihanda ümidim*," "*Benim devlet güneşim, saadetim sermayesi sultanım*," "*Benim padişahım, şahım, Sultanım*," "*İki gözümün nuru, sermayesi*!" sözleriyle hitap ettiği görülmektedir.

Süleyman'ın "Muhibbî" mahlasıyla yazdığı şiirlerinin pek çoğundaki sevgiliye seslenişlerin muhatabı herhalde Hürrem'di. Hürrem de kimi mektuplarında aşk dizelerine yer vermiştir. Örneğin Muhibbî'nin,

"*Sorma aşkın hâletin Mecnûn'a bir divânedir.*
Açma aşkın sırrını Ferhad'a-kim efsânedir
Yâre varub dün gice derd-i derûnum 'arz eyledim
Hâba vardı gözleri yânımda san efsânedir"

dörtlüğüyle Hürrem'in,

"*Ey sabâ sultânıma zâr ü perişân diyesin*
Gül yüzünsüz işi bülbül gibi efgan diyesin"

beyti, eş değerde söyleyişlerdir.

Süleyman'ın Hürrem'e aşkını dile getirdiği ünlü gazeli şudur:

Celis-i halvetim vârım habibim mâh-ı tâbânım
Enîsim mahremim vârım güzeller şahı sultanım
Hayâtım hâsılım ömrüm şarâb-ı Kevserim Âdn'im
Bahârım bèhcetim rûzum nigârım vir-i handanım
Neşâtım işretim bezmim çerâğım nîrim şem'im
Turunc u nâr u nârencim benim şem'-i şebistânım
Nebâtım sükkerim gencim cihân içinde bî-rencim
Azizim Yusufum vârım gönül Mısrındaki hânım
Stanbulum Karamanım diyâr-ı milket-i Rûmum
Bedahşânım ve Kıpçağım ve Bağdadım Horasanım
Saçı vârım kaşı yâyım gözi pür-fitne bîmârım
Ölürsem boynuna kanım meded hey nâ-müselmanım

Kapunda çünki meddâhım seni medh ederim dâyim
Yürek pür-gam gözüm pür-nem Muhibbîyim hoş hâlim

Saray arşivindeki, yer yer şiirlerle de renklendirilmiş yedi mektubu vardır Hürrem'in. Buna karşılık Muhibbî mahlasıyla oluşturduğu *Divan*'ında Hürrem'e sevgisini olanca içtenliğiyle anlattığı gazeli meşhursa da hasekisine yazdığı bir mektubu ele geçmemiştir. Bu, padişahın yanıt vermediği şeklinde yorumlanamaz. Çünkü Hürrem, padişahının cevabı gecikince, ulak gelmeyince üzüldüğünü belirtmektedir. Şu halde Kanuni de gittiği yerlerden sevgili hasekisine mücevherler, kürkler, nadide hediyeler, hatta sakalından kopardığı "*tel*" gönderirken, onu "*kâğıdsız*" (mektupsuz) da bırakmıyordu. Fakat bunlar ve Hürrem'inkilerin de pek çoğu günümüze ulaşmamıştır. Hürrem, mektuplarını kendisi yazmış veya Haremin "kâtibe cariye"lerine yazdırmış olabilir. Bunlardaki yazım beceriksizlikleri açıktır. Birinde, Süleyman'ın mektubundaki, "*Eğer Türkçeyi iyi bilseydin daha çok şeyler yazardım*!" cümlesine yer verilmesi de Hürrem'in Türkçeyi yeterince bilmediğini belgelemektedir.

Ç. Uluçay'ın çevriyazılarını yayınladığı mektuplar oldukça uzun metinlerdir. İçeriklerinin büyük bölümü, "*Benâm ki çün nesîm-i subh-i re'fet-efzâ tahiyyet ki çün visâl-i şeker lebân-ı dilrübâ dualar ki âvaz-ı uşşak gibi pür-sûz senâlar ki kelimât-ı iştiyak gibi âteş-efrûz arzûlar...*" örneğinde görüldüğü üzere, Arapça ve Farsça sözcük takımlarıyla sevgi, dilek ve dua deyişleridir. Hatta âyetlere de yer verilmiştir. Hürrem âyetler yazabilecek düzeyde İslam kültürüne sahip olabilir mi? Herhalde danışmanları vardı. Mektuplarında, "... *Ol ki aşkı gönlümün tahtına sultandır... Bu benim miskin gözüm yaşına bakmayub kıyamet günün fikrine getürmeyüb...*" gibi Türkçe sözcükler,

"Rûzumu şeb gibi târik etdi ey mâh-ı iştiyak
Müşkil olur iftirak ah iftirak vah iftirak!"

veya

"Gâret etdi yakdı dil mülkini bir nâ-mihriban
Gîceler âhım şu'â'ı görünür gündüz duhân"

yollu beyitler de vardır. Son satırlarda veya derkenarlarda ise kimi bilgilerle Hürrem'in yönetim işlerine karıştığını delillendiren cümleler dikkati çeker. Daha eski iki mektubun, Şehzâde Abdullah ölmeden, Bayezid ve Cihangir doğmadan, yani 1525-26 yıllarında yazıldığı, diğerlerininse 1530'lu yıllara ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu 7 belgeden alıntılar aşağıdadır:

1. mektuptan: "... *Benim sultanım, firkat sözüne kenar yokdur. İmdi siz dahi bu derd-mendi esirgeyüb mektub-ı şerifinizi bu canibden çok eğlendirmiyesiz. Bâri anınla cânıma rahat hâsıl ola. Benim sultanım sormuşsuz ki eğer yazımı okumuş olsan dahi ziyade hasretler yazardın. İmdi benim sultanım bu kadar yeter. Cânıma te'sir ziyâde oldu. Hususa mektub-ı şerifiniz okundukda bendenüz, mîr* (şehzâde) *Mehmed ve cariyenüz* (kızınız) *Mihrümâh giryeler ve firgatler ederler. Anların giryeleri hod beni deli kılmışdır. Hemân gûyâ ki arada mâtem vardır. Sâbıka benüm sultan bendenüz Mîr Mehmed ve cariyenüz Mihrümâh ve Selim Han ve Abdullah envâ'-ı selâmlar edüb gubâr-ı pâyinize yüz sürerler ve bâdehu paşaya* (Makbul İbrahim Paşa olmalı) *küstüğümden istifsâr buyurulmuş. İnşaallahü tealâ mülâkat müyesser olur ise ol eşidilir. Hâliyâ biz dahi paşaya selâmlar ederiz, kabul kılalar."*

2. mektuptan: "... (Mekke'den gelen ermiş bir kişinin, düşünde Hz. Peygamberin verdiği yazılı bir gömlek getirdiğini; bunu savaşta giyenin galip geleceğini bildirdiğini açıkladıktan sonra) *Allahü tealâ aşkına ve Resulullah hürmetine ânı geymeyince olmayasuz ve bâdehu Mustafa* (şehzâde?) *bendenüz ve Mîr Mehmed çâkerünüz ve Mihrümâh cariyenüz ve Selim Han ve Abdullah bendelerünüz hazretinize senâlar edüb mübârek başmağınıza yüz sürerler. Gülfem cariyenüz hezârân niyaz-birle selâmlar edüb mübârek başmağınıza yüz sürer..."*

"Ve bâdehu ben Gülfem cariyenüze bir kutu kolonya-birle altmış dâne filori göndermişsiniz. Gözlerim karardı tiz ol bir

kutu kolonyayı yedüm (içtim?). *Gel gör-kim hâlim ne oldu? Andan konuk dahi evimizde bulundu ne söylediğümü bilmezem. Uzun gün uyukladum. Kimi burnuma fiske vurur kimi (...) Buluştuğumuzda söyleşürüz ve hem ben cariyenize and verüb kadınun harçlığından sormuşsuz. İmdi ben âna and verüb sordum, demedi. Vardum Envâr'a sordum eyitdi ki beş yüz filori kaldı. (...) Karındaşım Paşa hazretlerine selâmlar ederim...*"

3. mektuptan: (Çok açık bir Türkçeyle seferdeki kocasına duyduğu özlemi yana yakıla anlatıyor; gece gündüz ağlayıp sızladığını, kapıları gözlediğini, fetih müjdesi gelince sevindiğini, yedi iklime boyun eğdirmesini, insanlardan başka cinlerin de buyruğuna girmesini dileyerek dualar ediyor.) "... *Benim sultanım, yerler gökler kaim durdukça durasın padişahım. Gene bu cariyenüzü toprakdan kaldırub tezkire gönderüb beş bin filori in'âm eylemişsünüz. Mübarek bıyığınız kılı bana beş bin filoriden değil yüz bin filoriden artukdur. Andan sonra şehir etrafından sorarsanız şimdilik dahi hastalık vardır. İllâkim evvelki gibi değüldür. Azizlerimiz cevâb ederler-kim hazan yaprağın dökünce geçe derler. Benim sultanum tazarru' ve iltimâs ederim ki tezce tezce mübârek kâğıdunuzu gönderesiz. Zirâ ki billâh yalan değül, bir hafta iki hafta geçe ulak gelmeye âlem gulguleye gelür. Dürlü dürlü sözler söylenür. Mîr Mehmed Hânıma, Selim Hânıma* (bu iki şehzâde babalarıyla seferdedirler) *bin bin duâlar ve senâlar edüb mübârek gözlerün öperim. Bayezid bendenüz, Cihangir bendenüz, Mihrümâh cariyenüz hâk-i pâyinize yüz sürerler ve efendilerinin ellerin öperler. Gülfem cariyenüz ve Dâye cariyenüz hâk-i pây-i şerifinize yüz sürerler.*"

4. mektuptan: (aşkından döne döne söz ettiği bu mektubunda, sevgilisinden gelen cevap nedeniyle duyduğu mutluluğu anlattıktan sonra) "*Benim cânım pâresi, benim ömrümün hâsılı devletlü sultanım, mübârek mektubunuzda sıhhatünüz haberi almışız. Eğer biz bîçâre zâife cariyenüz cânibinden istifsâr edersenüz, vallah benin cânım, ne gicem gicedür, ne günüm gündür. Sizün gibi padişah sohbetünden ayrılam dahi benüm hâlim ne*

olsa gerekdir? Vallah ve tallah firakınuz âteşinde gice ve gündüz yanarım" diyor. Olasılıkla Haremin "şaire" cariyelerine yazdırdığı kırık dökük aşk dizelerini de eklemiş. Padişaha, mutfak giderlerinin elli bin akçayı bulduğunu, "*oğlancıklarının*" saygılarını belirttikten sonra, Şehzâde Cihangir'in sırtındaki iyileşmeyen yaraya yakı koyulduğunu ve baş verip deşildiğini; "İmam Hoca" dediği "İmam-ı Sultani"nin de "*Ne ölü ne diri, şöyle yatur*" halde komada olduğunu da yazmış.

5. mektuptan: Padişahın olasılıkla 1548 Elkas seferinde olduğu sırada, Mekke'den gelen hacılar aracılığıyla gönderdiği bu mektubunda, yine ayrılık ateşinde yandığını vurgulayarak Cihangir'in Mihrümâh'ın ve Gülfem cariyenin selamlarını bildirmektedir.

6. mektuptan: Padişaha pek çok dualar edip "*elem hasretiyle ciğeri kebâb ve gam firkatiyle dîdesi seylâb olmuş bîçâre cariyeniz,*" diyerek hasret oduna yandığını anlatıyor. Cihangir'in, ölen şehzâde Mehmed'in kızı Hümâşah Ayşe'nin, Peyk Kadın'ın selamlarından sonra "... *Benüm devletlüm, şehir ahvalinden sorulursa bihamdülillah emn ü âman üzere*" vurgulamasıyla İstanbul'da bir güvenlik sorunu bulunmadığını; halkın bugün yarın muştucular zafer haberi getirirler ümidiyle "şehir donanması" beklediklerini; kendisinin de Edirne'ye Bayezid'in yanına gitmeyip, sevgili padişahını beklemeyi yeğlediğini haber veriyor. Bu mektubun iki derkenarından birinde, cezalandırılması gereken birinden söz ederek: "... *Ol mel'una tezcecik nekbet-i zevâl irişmiş ola. Hazreti Hak, Karun gibi yerlere geçirüb helâk ede. Bir ulu aziz şöylece haber gönderdi ki padişah hazretleri bu yıl gitmese yeğ idi. Çünküm gitdi, Hakkun emri böyle idi, men' olmadı*" demekte; diğerinde "... *Rüstem Paşa, bendenüzdür. Nazar-ı şerifinizi üzerinden dirîğ etmiyesiz. Benüm devletlüm kimesnenin sözüne amel etmiyesiz. Hele şol cariyen Mihrümâh'ın yüzü suyuna...*" diyerek padişahtan, seferde yanında olan damat veziriazam Rüstem Paşa'nın korunmasını istemektedir.

7. mektuptan: Padişahın "*mektub-ı şerifinde bir iki gün ayağım ağrıdı,*" diyerek yürüyemediğini bildirmesi üzerine çok üzüldüğünü yazıyor ki, sefer koşullarında, Kanuni'nin gut hastalığının nüksettiği anlaşılmaktadır.

Hürrem Sultan'ın Süleyman'a büyü yaptığını ileri süren çağdaş elçiler ve yazarlar bir bakıma haklıdır. Çünkü onun her mektubu büyüleyici aşk sözcükleriyle, duygu itiraflarıyla doludur. Bu abartılı bitiklerin Harem kâtibelerinin marifeti olduğunu padişah elbette biliyordu. Ancak bu yazılanlar derecesinde Hürrem tarafından sevildiğinden de emindi.

Osmanlı padişahlarından hiçbirinin, Hürrem-Süleyman aşkına benzer gönül ilişkisinden söz edilemez. Onlarınki kadar uzun bir evlilik hayatı olmuş padişah da gösterilemez. Ukraynalı papaz Marsigli'nin kızı Hürrem, şansı ve sevgisi kadar, şanssızlığı ve acıları da Büyük Türkün eşi olduğu için yaşamıştır. Öz oğullarından birini tahtın vârisi yapmak uğruna verdiği savaşımı kazanmışsa da Selim'in padişahlığını görememiş, "mehd-i ulyâ-ı saltanat" (valide sultan) olamamıştır.

Hürrem'in yaşamöyküsünü konu alan Türkçe ve yabancı dillerde pek çok araştırma ve roman vardır. Kanımızca bunların en ilginci bir kenarda kalmış bir perdelik bir "facia"dır (trajedi). Çorlulu M. Fevzi, *Hürrem Sultan Facia* adlı bu yapıtını Şubat 1337'de (1921) Silivri'de yazmış ve oynanırsa "*sâfi hâsılatını*" da Kırkkilise (Kırklareli) Türk Ocağına bırakmış!

Son yıllarda Osmanlı hanedanına artan ilgi nedeniyle diziler de yapılmakta. Bunlardan, kurgusal *Muhteşem Yüzyıl*, Süleyman-Hürrem aşkını konu seçmiştir.

MÂHİDEVRAN [d. Kırım, 1500'e doğru(?) – ö. Bursa, 3 Şubat 1581] Kırım'dan gelme bir cariye, tutsak olmazdan önceki adı Bosfor(?) imiş. Saray hareminde cariyelere yeni adlar verilip künyelerine de baba adları, Arapça "Allah'ın kulu" yazıldığından, bu cariyeyi şehzâdeliğinde haremine alan Süleyman, ona Mâhidevran adını vermiş. Babası "Abdullah," bazen "Abdurrahman" ya da "Abdülmennan" geçmektedir. İ.H. Danişmend

Kronoloji'de, adı Gülbahar'dı derken, Ç. Uluçay *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, bunun doğru olmadığı kanısındadır. Busbecq, *Türk Mektupları*'nda, "*Süleyman'ın bir cariyeden bir oğlu vardı. Eğer yanılmıyorsam bu cariye Kırım'dan gelmişti. Çocuğun ismi Mustafa idi,*" diyor. Bu bilgiyi, başka bir mektupta, "*Süleyman'ın beş oğlu vardı. En büyükleri Mustafa idi. Bu, Kırımlı bir cariyeden doğmuştu,*" diyerek yineler. Her iki açıklamasında da Kırımlı cariyenin –Mustafa'nın annesinin– adını yazmamıştır. Hürrem de Kanuni'ye mektupların birinde, kendi şehzâdelerinin ve (üvey oğlu) Şehzâde Mustafa'nın esenlik haberlerini bildirmesine karşılık, bu şehzâdenin annesi olan Mâhidevran'dan (Gülbahar) söz etmemiştir. Bunu aralarının iyi olmayışına yormak bir tahmindir. Bursa'da Şehzâde Mustafa türbesindeki mezar sandukasına konulan levhada künyesi "*Mâhidevran binti Abdullah*"; saray arşivindeki belgelerde ise "*Mâhidevran binti Abdurrahman,*" "*Mâhidevran binti Abdülmennân*"dır. Şu halde gayrımüslim bir aileye mensuptu ve Süleyman'ın haremine Hürrem'den daha önce, Şehzâde Mustafa'yı 1515'te doğurduğuna göre; en geç 1514'te girmiş bir cariye idi. Süleyman, o tarihlerde şehzâde ve Saruhan sancakbeyi olarak Manisa Sarayında oturuyordu. *Sicill*'deki "*Bursa'da vaki Mâhidevran Hatun valide-i Sultan Mustafâ-i cedid Türbe-i şerifi*" kaydındaki "*Mustafa-i Cedid*" (Yeni Mustafa) tanımı, daha önce, yine Karaman valiliği yapan Fatih'in şehzâdesi Mustafa ile Kanuni'nin oğlu Mustafa'nın karıştırılmaması içindir.

İstanbul'daki Venedik elçileri raporlarına, Osmanlı sarayı ile ilgili söylenceleri de yazmayı ihmal etmediklerinden, doğruluk derecesi bilinmeyen Süleyman-Mâhidevran öyküsü de bu raporların birinde Avrupa'ya aktarılmış. Bu öyküye göre, ilk zamanlar Süleyman'la cariye Mâhidevran mutlularken Hürrem'in Hareme gelişiyle durum değişmiş. Kıskançlıklar, kavgalar başlamış. Bir seferinde, Mâhidevran, Hürrem'in saçını başını yolmuş, yüzünü tırmalamış. Bu huzursuzluk, Süleyman'ın 1520'de İstanbul'a gelip tahta oturmasından sonra uç vermiş görünse de padişahın annesi Hafsa Sultan'ın 1534'teki ölümüne değin Haremdeki sükûnet korunabilmiş. Bu tarihten sonra kavgalar artınca padişah, Mâhidevran'ı saraydan uzaklaştırıp Saruhan sancağına atadığı

Şehzâde Mustafa'nın yanına, Manisa'ya göndermiş! Bu söylence, Hürrem romanlarının başlangıç konularındandır. Oysa sancağa çıkan şehzâdelere öz annelerinin eşlik etmesi bir gelenekti. Dolayısıyla Mâhidevran'ın Manisa'ya gitmesi, Haremdeki kavgaya bağlanamaz.

Mâhidevran bir daha İstanbul sarayına dönmeyerek Şehzâde Mustafa'nın Amasya ve Karaman'daki valiliklerinde de yanında bulunmuş olmalı. Hürrem'in kendi oğullarına taht yolunu açmak amacıyla damadı Veziriazam Rüstem Paşa'ya düzenlettiği sanılan komplo sonucu, Sultan Süleyman'ın, 1553 sonbaharında Doğu seferine giderken Konya Ereğli'sinde ordugâha gelen 38 yaşındaki oğlu Mustafa'yı boğdurtmuştu. Bu korkunç cinayetten en çok etkilenen de annesi Mâhidevran olmuştu. Cenaze Bursa'ya gönderilirken Konya'daki Mâhidevran'la şehzâdenin cariyeleri de Bursa'ya sürgün edilmişlerdi. Yıllarca ödeneksiz bırakılarak kirasını ödeyemediği bir evde yoksulluğa mahkûm edilen, hakaretlere uğrayan bu bahtsız ve acılı annenin saray defterlerinden de silinip yoksul bırakılması daha da acıdır. Kamil Kepecioğlu'nun, Bursa şer'iye sicillerinde okuduğu iki ilâmdan birinde, "*Merhum oğlum Sultan Mustafa'nın müteallîgatının sakin oldukları evlerin sahiplerine on yıllık kirası verilmedi deyü şikâyette bulundukları bildirilerek H. 960 Recep ibtidasından 970 Zilhiccesi nihayetine kadar dokuz yıl altı aylık, günde on akçeden 34 bin 200 akçenin ödetildiği*" belgelenmektedir. Bursa kadısına yazılan ikinci ilâm da Mâhidevran'ın Bursa'da zor koşullarda yaşadığını gösteriyor: "*Bursa'da oturan merhum Sultan Mustafa'nın annesinin adamları, pazardan akçe ile et ekmek bal yağ vesair ihtiyaçları almak istediklerinde çarşı esnafı başkalarına öncelik tanıyıp hatta bazı Bursalılar ihanet edip saygıda kusur göstermekte imişler. Emrim ulaştıkta kasaplara, bakkallara ve diğer çarşı esnafına sıkı tenbihte bulunup adı geçenin ihtiyaçlarının en iyisinden bedeli ile sair müşterilerden öncelikli aldırıveresin. Hayınlık edenleri cezalandırasın.*"

Kanuni, Hürrem'in ölümünden birkaç yıl sonra, Mâhidevran'ın, Bursa esnafının insafsızlığından, biriken borçlarından ve oturduğu evinin kirasını ödeyememekten yakındığı mektubu üzerine, 1563'te Bursa kadısı aracılığıyla borçlarını ödetmiş, ödenek bağ-

latmış, ertesi yıl da Bursa hisarında İmaret-i İsa Mahallesindeki Leyszâde evini, oturması için satın aldırtmış. (Bir zamanlar bu evin bulunduğu sokağın günümüzdeki adı Mâhidevran'dır.)

Uzun yaşayan, üvey oğlu II. Selim'in, bunun oğlu III. Murad'ın saltanatlarını gören Mâhidevran, kendisine bağlanan gelirlerle geçindiği gibi birikimde de bulunarak oğlunun Muradiye'deki mezarının üstüne Mustafa-i Cedid türbesini yaptırmış; türbenin bakımı, hizmetleri ve görevlilerinin aylıkları için de konağını, iki değirmenini ve 100 bin dirhem gümüş parasını vakfetmiş. Oğlunun boğdurulmasından 28 yıl sonra Bursa'da ölmüş ve aynı türbeye gömülmüştür. Topkapı Sarayı Arşivindeki belgeler, bu türbenin, imam, müezzin, türbedar, cüzhan, nâzır, kâtip görevlilerine ödenecek ücretlerle kurban kesilmesi, aşure dağıtılması, Kuran okunması gibi hizmetleriyle ilgilidir. Bu belgelerde çoğunca "merhum Sultan Mustafa'nın validesi" denilerek adsız anılan Mâhidevran'ın 80 yılı aşan yaşamöyküsü, Cem Sultan'ın annesi Çiçek Hatun'un çileli yaşamını hatırlatır.

GÜLFEM HATUN [ö. 1561'den sonra] Kanuni Sultan Süleyman'ın üç hasekisinden yaşamöyküsü en az bilineni. Bunun adını da Gülbahar veren anlatılar vardır. "Gülbahar" Mâhidevran'ın değil, Gülfem'in bir başka söylenişi olabilir. Yenişehir kadısına yazılan Sultan Süleyman tuğralı bir fermanda, Arapça sözcüklerle "kadınların efendisi, örtünenlerin tâcı Gülfem Hatun" deniliyor ve bu belgeden, Gülfem'in, Yenişehir'e bağlı Karahisar köyüne su getirtip bir çeşme yaptırdığı öğreniliyor. Olabilir ki, Gülfem'in ailesi o köydendi. *Manisa Tarihi*'nde, bu kentteki 1524 tarihli Gülfem Hatun çeşmesini Gülfem Haseki'nin yaptırdığını yazan Ç. Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Âmire* adlı yapıtında, bu saraya ilişkin Hicri 1237 (1822) ve 1242 (1827) tarihli gelir ve gider defterlerinden "*Saray-ı Cedid'in suyu için Gülfem Hatun vakfının mütevellisine*" ödenen icar kayıtlarına da yer vermiştir.

Alderson, Gülfem'i, Süleyman'ın Hürrem'den önceki hasekisi gösterirken Uluçay'ın *Aşk Mektupları*'na göndermede bulunur. Oysa Uluçay, "Gülfem, Hürrem'den sonraki hasekilerindendi" di-

yor. Asıl dikkati çeken, Hürrem, Sultan Süleyman'a yazdığı mektuplarda Mâhidevran'ı anmazken dört ayrı mektubunda "*Gülfem cariyeniz hezarân niyâz-birle selâmlar edüb mübârek başmağınıza yüz sürer*," "*Gülfem cariyenize bir kutu kolonya-birle altmış dâne filori göndermişsiniz*," "*Gülfem cariyeniz hâk-i pây-i şerifinize yüz sürer*," "*Gülfem cariyeniz selâm edüb*," diyerek onun, kendisiyle aynı konumda bir eş olduğunu vurgulamıştır. Hürrem'in ifade tarzından Gülfem'le iyi geçindikleri de anlaşılıyor. Dolayısıyla elçilerin rapor ve mektuplarında anlatılan hasekiler arası kavga konusunda, olayın Hürrem'le Mâhidevran arasında geçtiği çıkarsamasında bulunulabilir. Fakat Hürrem'in Gülfem'i "Dâye" cariye ile beraber anması, onun haseki değil, Haremin hazinedar ustalarından olabileceğini de akla getirmektedir.

Soyağacı listelerinde Süleyman'ın Gülfem'den çocuğu kaydedilmemiştir. Diğer yandan, Süleyman'ın 1521-22 yıllarında çocukken ölen şehzâdeleri Mahmud'la Murad'ın da anneleri bilinmiyor; Gülfem bunların annesi olabilir. A. Refik'in *Kadınlar Saltanatı*'nda anlattığına göre, Gülfem Haseki, Üsküdar'da yaptırdığı camiye parası yetmeyince, Harem âdetlerince, padişahla geçirmesi gereken ve "nöbet" denen geceleri, mazeret beyan edip bir başka hasekiye satarmış. Sultan Süleyman bu davranışını hakaret saymış ve Gülfem'i boğdurtmuş. Bu romansı söylencenin belgeden yoksunluğunu *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda açıklayan Ç. Uluçay, 1561'de tamamlanan Gülfem Hatun Camii ile mektep ve türbesine, 34 oda, 11 ev, bir bahçe, altı dükkân ve bir fırının vakfedildiğini Topkapı Sarayı Arşivindeki vakıf kayıtlarından saptamıştır. Gülfem'in, Kanuni'nin buyruğuyla boğulduğu söylencesine gelince, bu da mezar taşındaki "şehide" sözcüğünden kaynaklanmış olmalı. Oysa Gülfem'in şehit sayılması için öldürülmesi koşul değildi. Bir salgında veya kaza sonucu ölenlerin, eceliyle ölen hayır sahiplerinin mezartaşlarına da şehit/şehide yazıldığına dair örnekler çoktur. Gülfem Hatun Camii ve gömülü olduğu türbe için, İ.H. Konyalı'nın, *Üsküdar Tarihi*'nde açıklamalar vardır.

Kanuni'nin kızları

MİHRÜMÂH SULTAN [d. İstanbul, 1522-ö. İstanbul, 25 Ocak 1578] *Hadîkatü'l-cevâmî*'de babasının sağlığında Hicri 954'te (M 1557) öldüğü yazılıdır. Onu Kanuni'nin tek kızı gösteren *Sicill-i Osmânî*'de de ölümü için *Hadîkatü'l-cevâmî*'deki H. 954 (1557) yinelenmiştir ki yanlıştır. Kanuni Süleyman ile Hürrem Sultan'ın kızı, II. Selim'in öz ablası, veziriazam Rüstem Paşa'nın eşi olan Mihrümâh'ın doğum tarihini de 1524 veren kaynaklar vardır. Ancak II. Selim'in doğum tarihi (28 Mayıs 1524) dikkate alındığında, Hürrem'in biricik kızı 1522 veya 1523'te doğmuştu. Yeğeni III. Murad'ın padişahlığında Hala Sultan sanıyla ünlenen Mihrümâh'ın adı "Ay ve güneş" anlamında olup Mihr-mâh, Mihrimâh (Ayışığı) yazılışları yanlıştır. Osmanoğullarında, İstanbul'daki ilk büyük "haseki" külliyesini annesi Hürrem'in yaptırmasına koşut, Mihrümâh da padişah kızları arasında İstanbul'a iki külliye birden kazandırmasıyla ilk sıradadır.

Mihrümâh'ın sarayda Hürrem'in dizi dibinde nasıl yetiştiğine, ne düzeyde bir saray eğitimi aldığına ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bir tahminle Haremin okumuş kadınlarından veya dışarıdan getirtilen hocalardan Kuran, ilmihal, kıraat, kitabet dersleri aldığı söylenebilir. Olgunluk çağında babasına yazdığı mektupları da –eğer Harem kâtibelerine yazdırmamışsa– o günkü koşullarda iyi düzeyde okur yazar olduğunu belgelemektedir.

Evlenme yaşı geldiğinde, Enderûndan yetişme Diyarbekir Beylerbeyi Rüstem Paşa'nın aday seçilmesini Tarihçi Peçevî "*Kul cinsinden* (devşirme-köle) Hırvatiyyü'l-asl" (Hırvat) oluşu nedeniyle, çirkin ve kabaydı diye eleştirmiş. Rüstem Paşa'nın biricik meziyeti, Haremdeki Hürrem-Mihrümâh ana-kız ikilisinin güvenini kazanmasıydı. Kimi tarihçiler onun, ikbâl ve servet düşkünlüğü nedeniyle türlü hilelere başvurduğu için "Mekrî" (hileci) diye anıldığını; "irtişâyı" (rüşveti) başlatan vezir olduğunu yazarlar. "*Kehle ikbâl*" lakabı konusunda da bir öykü anlatılır: Rüstem'in İstanbul'daki karşıtları, kendisinin cüzzamlı olduğu dedikodusunu yayarlar. Gerçeğin öğrenilmesi için bir saray

hekimi Diyarbekir'e gönderilir. Cüzzamlılarda bit yaşamazmış inancıyla Rüstem Paşa'nın iç çamaşırları yoklatılır; "kehle" (bit) bulunduğu haberi İstanbul'a ulaşınca, Rüstem'in damatlığı kesinleşir. Çağdaşı bir ozan da yazgının bu garip cilvesini,

"Olıcak bir kişinin bahtı kavi tâlihi yâr
Kehlesi dahi mahallinde ânın işe yarar"

dizeleriyle edebiyata kazandırır.

Mihrümâh-Rüstem çiftinin akla getirdiği bir soru, zarif ve duygusal Hürrem'le onca güçlü, bilimli, şair Kanuni'nin, kızları Mihrümâh için neden İstanbul'dan çok uzaklarda, Diyarbekir'de görevli, kaba saba, üstelik, neredeyse kızlarının babası yaşında bir damat seçtikleridir. Acaba, Rüstem hakkında Peçevî'nin, Solakzâde'nin yazdıkları doğru değil midir? Enderûndan yetişme bu zâtı herhalde Kanuni yakından tanıyordu. Hürrem'e, kocasından başka kimlerin Rüstem hakkında referans ulaştırdıkları bilinmiyor. Bilinen, Hürrem'in bu biricik kızını ısrarla Rüstem Paşa'ya vermek istemesi, bu konuda paşanın cüzzamlı olabileceği tehlikesini göze alacak derecede ısrarcı olmasıdır. Bütün bu soruların kestirme yanıtı "yazgı" olamaz.

Mihrümâh'ın evlenmesi ve küçük şehzâdeler Bayezid ile Cihangir'in sünnetleri için yapılan, 11-26 Kasım 1539'daki 15 günlük sûr-ı hümayun, Osmanlı saray düğünlerinin kusursuz bir örneği olurken tarihçi Mustafa Selaniki'nin, bundan 47 yıl sonra 1586'daki, III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la vezir Kanijeli İbrahim Paşa'nın düğünü bahsinde, Mihrümâh'ın Eski Saraydan gelin çıkışını anımsatarak: "*Sultan Süleyman Han zamanında Mihrümâh Sultan, Rüstem Paşa'ya Eski Saraydan çıktıkta, sadrazam Hadım Süleyman Paşa attan inip tutuk-ı sultan önünce yürümüşler; saltanat namusunu ve kadrini göstermişlerdi,*" hatırlatmasında bulunması önemlidir.

Düğünden sonra, padişah kızlarının, eşlerinin görevli olduğu yerlere gitmeleri âdetken Sultan Süleyman'la Hürrem, sevgili kızlarının İstanbul'dan ayrılmaması çaresini Rüstem Paşa'yı Diyarbekir valiliğinden Kubbe vezirliğine atayarak bulmuşlar, bun-

dan sonra padişah kızları evlendikleri paşalarla taşraya gitmeyip İstanbul'da oturmaları âdet olmuş.

Mihrümâh'ın kocası Rüstem Paşa, 9 yıl sürecek olan birinci kez veziriazamlığına (1544-1553) kayınvalidesi Hürrem'in desteğiyle atanmazdan önce, Sultan Süleyman veziriazamlıkta iki enişte sini denemiş; Makbul İbrahim Paşa "maktûl" olurken Lütfi Paşa azledilmiş ve eşinden ayrılmıştı. Bu kez aynı göreve padişahın, kendi damadını ataması ilginçtir. Çok geçmeden padişahın mutlak vekili, Divan-ı Hümayunun başkanı Rüstem Paşa'yla kayınvalidesi Hürrem ve eşi Mihrümâh'ın güçlü bir iktidar üçlüsü oluşturdukları tarihçilerin görüşüdür. Bu üçlünün amacı, padişahı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmekti kuşkusuz. Rüstem, rüşvet yoluyla servet edinmek; Hürrem, Mâhidevran'ın oğlu büyük şehzâde Mustafa'yı ortadan kaldırtıp kendi şehzâdelerinden birini tahtın vârisi yapmak emelindeydi. İç dünyası meçhul Mihrümâh Sultan'sa babası, annesi, kocası arasında en azından bir duygu etkeni idi. Bundan dolayı tarihçilerin gözünde, Hürrem-Rüstem-Mihrümâh, çıkarları çakışan bir üçlüdür. 1553'te, Sultan Süleyman'a, büyük şehzâdesi Mustafa'yı boğdurtanlar da bu üçlüydü denir. Bu olaydan hemen sonra azledilen Rüstem Paşa, İstanbul'a dönmüş, iki yıl boyunca Mihrümâh Sultan'la Üsküdar'daki saraylarında oturmuşlardır.

Her Osmanlı erkeği gibi kıskanç Rüstem Paşa, o sırada ağır bir rahatsızlık geçiren Mihrümâh Sultan'ın tedavisi için İspanyol asıllı bir hekimin saray haremine girmesine ve eşini muayene etmesine nasılsa izin vermiştir.

Mihrümâh'la annesi Hürrem'in imzalarıyla Lehistan kralına gönderilen tebrik mektubu ise 16. yüzyılda bir Türk prensesinin diplomatik ilişkilere bigâne kalmadığını belgeler ve Polonya devlet arşivindedir. Rüstem Paşa'nın ikinci kez veziriazamlığa (1555-61) getirilmesinde Mihrümâh'ın etkisi tartışılamaz. Öz kardeşleri Bayezid ile Selim'in taht adaylığında Bayezid'i desteklediğiyse tarihçilerin tahminidir. Oysa, Hürrem'in 1558'de ölmesi ardından alevlenen söz konusu mücadelenin, dramatik biçimde Bayezid'in aleyhine gelişmesi talihsiz şehzâdenin isyanı, İran'a

sığınışı, 1561'de idamı, Selim'in tahtın yegâne vârisi oluşu karşısında Mihrümâh-Rüstem ikilisi seyirci kalmış, müdahale edememişlerdir.

Annesinden üç yıl sonra 1561'de Rüstem Paşa'nın, 1566'da babası Sultan Süleyman'ın ölümleri ardından kardeşi II. Selim'e (1566-74) yaklaşan Mihrümâh, dönemin tarihçisi Mustafa Selanikî'ye göre, "*sultanların en büyüğü ve saygını*" konumunda, yeni padişahla sorunları görüşüyor, ona destek oluyordu. Bir seferinde, ivedi ve önemli harcamalar için Hazine-i Âmirenin açılmasına razı olmayarak kendi servetinden II. Selim'e 50 bin altın borç vermişti. Akıl almaz servetinin kaynağıysa babasının bağışladığı haslardı. Filibe'de 10 köyün, Tatarpazarı, Usturumca ve Samakov'da daha bir o kadar köyle demir madenlerinin gelirleri Mihrümâh'a bağlanmıştı. Haslarının yanında, Rüstem Paşa'nın rüşvetle edindiği büyük servet de kendisine ve kızı Hümâşah'a kalmıştı.

Günlük geliri 2 bin altına ulaştığı söylenen Mihrümâh Sultan, konumu ve zenginliği sayesinde, siyasal kararlarda etkili olurken hayır ve bayındırlık işlerine de ilgi duymaktaydı. Babasının "Süleymaniye," annesinin "Haseki," eşinin "Rüstem Paşa" külliyelerini yaptırmalarına koşut olarak o da Arafat dağından Mekke'ye suyolu döşettirmiş; Mimar Sinan'a, İstanbul'un iki yakasında iki önemli noktada birer külliye inşa ettirerek İstanbul'un imarına katkıda bulunmuştu. Bunlardan biri, Edirne'yi İstanbul'a bağlayan Sultan Yolunun Edirnekapı girişindeki cami, şadırvan, medrese, sıbyan mektebi, namazgâh, çifte hamam ve küçük bir arastayı kapsayan Edirnekapısı Külliyesi; diğeri Anadolu kervanyolunun ulaştığı Üsküdar iskele meydanındaki cami çeşme ve mihman-saraydan kurulu Mihrümâh Sultan Külliyesidir. Mihrümâh külliyeleri, kent dokusuna kattığı harikulâde estetiğin yanı sıra Avrupa ve Asya kıtalarına uzanan ana yolların başlangıç noktalarındaki işlevsellikleriyle de önemlidir. Üsküdar külliyesinin temeli Ocak 1548'de, Rüstem Paşa'nın ilk sadaretinde atılmıştı. Taç kapısındaki Arapça kitabede Mihrümâh, bu özadıyla değil, "hakanların hakanı, sultanların sultanı Sultan Süleyman'ın kızı Sultan Hanım" unvanıyla anılmıştır. E. Flandin'in gravüründe, Mihrümâh Külli-

yesinin zarif, romantik ve anıtsal mimarisiyle Üsküdar'ı taclandırışı özellikle vurgulanmıştır. Edirnekapı Mihrümâh Camii ise Sinan'ın, tarihi yarımadanın en yüksek yedinci tepesi için tasarladığı, surların gerisinde yükselen tek kubbeli tek minareli özgün bir yorumdur.

Sinan'ın gönül verdiği; bu muhteşem padişah kızı için birini güneşin (mihr), ötekini ayın (mah) simgesi olarak İstanbul'un doğusuna ve batısına inşa ettiği; iki külliyenin konumlarına bakılarak uydurulduğu söylenir.

Dönemin ünlü ozanı Bâkî, Mihrümâh'ın ölümü üzerine bir mersiye yazmıştır. Adı bilinmeyen bir İtalyan ressamının tuval üzerine tempera tekniğiyle yaptığı (97x69 cm) Mihrümâh portresi Plock Mazovia Müzesindedir.

Yeğeni III. Murad'ın ilk saltanat yıllarını da gören ve 51 yaşında ölen bu dul sultan, Edirnekapı Külliyesindeki türbeye değil, babası Süleyman'ın türbesine gömülmüştür. Doğum tarihi bilinmeyen oğlu Osman Bey, 1576'da ölmüştür. Kızı Ayşe Hümâşah Hanım Sultan (1543-1594) ilk evliliğini Vezir Semiz Ahmed Paşa'yla yapmış; 1579'da, öldürülen Sokollu Mehmed Paşa'nın yerine veziriazam olan eşi altı ay sonra ölünce, III. Murad, 1582'de halazâdesi Ayşe Hümâşah'ın, Nişancı Feridun Bey'le evlenmesine onay vermiş; ancak nikâhtan kısa bir süre sonra Feridun Bey de ölmüştür. Bu mutsuz evliliklerin ayrıntıları *Selanikî Tarihi*'ndedir. Hümâşah'ın, Veziriazam Ciğalazâde Sinan Paşa'yla (ö. 1605) evlenen kızı Saliha'nın torunu ise Veziriazam Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa'dır (ö. 1646). Şu halde, Mihrümâh'ın kocası Rüstem Paşa'dan ayrıca damadı, torununun kocası, torunun torunu olmak üzere soyunda daha üç sadrazam saptanmaktadır. Mihrümâh'ın kızı Hümâşah ve torunu Saliha'nın, aileye ait Rüstem Paşa sarayında oturdukları, bu sarayın divanhanesinde düğünler yapıldığı, *Selanikî Tarihi*'ndeki kimi açıklamalardan öğrenilmektedir.

Almanya elçisinin refakatinde bir din adamı ve kâtip olarak 1573'te İstanbul'a gelen Stephan Gerlach, günlüğünde Mihrümâh'la ilgili ilginç konulara değinmiştir. Örneğin Kara Ahmed Paşa'nın, veziriazamlığı zorla kabul ettiğini, sonunda

Hürrem'le Mihrümâh'ın iftirasına uğrayarak idam edildiğini (1555) yazar. Mihrümâh-Rüstem çiftinin kızı Ayşe (Hümâşah) Hanımsultan'ın Semiz Ahmed Paşa'yla, diğer kızı Saliha'nın da Cigalazâde (Yusuf) Sinan Paşa'yla evlenmelerinden söz eden Stephan Gerlach, günlüğünün bir başka yerinde dul Mihrümâh Sultan'ın, torununun 1577'deki düğününün masraflarını karşıladığını, günlük gelirinin 2000 duka olduğunu belirttikten sonra, kız torununun annesi Ayşe Sultan'ı Mart 1577'de ziyarete gidişini de yazmış: "*En önde güzel giysili atlılar, sonra kırmızı başlıklı 30-40 hizmetkâr, arabanın önünde gösterişli giysili ve atlı iki hadım zenci ilerliyormuş. Araba kırmızı kumaşla kaplı, önünde ve arkasında 4 altın topuz ve binmeye mahsus gümüş merdiven, yanlarında da halkalı altın kordonlar görülüyormuş. Arabanın en arkasında çok sayıda acemioğlan ve en geride de atlı iki haremağası varmış.*"

Gerlach'ın, 1577 yılı notları arasında, "Saygıdeğer efendim" dediği elçinin, Tersane zindanına kapatılan bir Almanı kurtarmak için, Rüstem Paşa'nın dul eşi (Mihrümâh) aracılığıyla padişaha ricada bulunduğunu ve bu maksatla sultan hanıma, 200 dukaya aslan biçiminde bir saat alıp gönderdiğini açıklaması, Osmanlı sarayında rüşvet alışkanlığının başladığı yılları işaret eder. Gerlach, günlüğünde Mihrümâh'ın ölümünü de kaydetmiştir: "*25 Ocakta (1578) Ahmed Paşa'nın kayınvalidesi Rüstem Paşa'nın dul eşi (Mihrümâh) vefat etti. Günde 2 bin duka geliri varmış ve her hafta kızı (Ayşe) ile damadına 2000 duka gönderirmiş. Ayrıca altın ve mücevherden oluşan paha biçilmez bir servetin sahibiymiş. Bedestende satılacak varlığından elde edilecek parayı padişah üçe ayırıp 2/3'ünü kendisi aldıktan sonra kalanını çocuklarına bırakacakmış.*"

Şair Bâkî'nin Mihrümâh'ın ölümüne yazdığı Mersiye *Divan*'ındadır:

Cây-i âsâyiş olur sanma cihân fânî
Eyleme kasd-ı 'imâret bu harâb eyvânı

Menzili bâr-ı belâ kōhne serâdır dünyâ
Genc-i rahat yeri zann eyleme bu virânı

Feleğin kasr-ı dil-âvizine meftûn olma
Niçe mirâsa girûbdür bu sarây-ı fânî

Düşmen ehl-i keremdür felek süfle-nüvaz
Görünüz nitdi o şehzâde-i âlîşânı

Âb u tâbın giderūb tef semūm kahrı
Berk-i nilüfere dōndürdü gül-i handânı

Kanı ol küngüre-i tâc-ı saadet-güheri
Kanı ol bârgeh-i lûtf ü kerem sultânı

Kanı ol dürr-i dilfirûz sehâ deryası
Kanı ol gevher-i nâyâb mürüvvet kanı

Mihr ü mâh-ı felek ü baht u saadet sultan
fiem'-i eyvân-ı serâperde-i 'ismet sultan

Raziye Sultan Alderson'ın "Süleyman I." tablosunda yer vermediği Raziye, *Sicill-i Osmânî*'de, Şeyh Yahya Türbesine gömülü gösterilmiş, ancak tarihçiler, Kanuni'nin Mihrümâh'tan başka kızı olmadığı konusunda birleştiklerinden, bunun, Mâhidevran'ın kızı veya torunu olabileceği belirtilmiştir. Söylenceye göre, Mâhidevran Bursa'da inzivada yaşadığı, padişahla da ilişkileri kalmadığı için kızı Raziye Sultan'ı padişahın süt kardeşi Yahya Efendi'ye manevi evlat olarak göndermiş. İkinci olasılık, Raziye'nin, Şehzâde Mustafa'nın kızı, Mâhidevran'ın torunu olduğuydu. Birkaç kez onarılan, sandukaları yenilenen Beşiktaş Yahya Efendi Türbesindeki mezarları *Asırlar Boyunca İstanbul*'da tanıtan H. Şehsuvaroğlu, sandukalardan birinin levhasında "*Kanuni Süleyman'ın kızı, Yahya Efendi'nin mânevi kızı Tasasız Raziye Sultan*" okumuştur.

— **Sultan** Doğum-ölüm tarihleri, adı ve annesi bilinmeyen bu sultan, 1571 İnebahtı Deniz Savaşında şehit olan Kaptanıderya Müezzinzâde Ali Paşa'nın zevcesiydi. Alderson, oğullarının büyüğü Ahmed'in 1550'de, Mehmed'in 1560'da doğduğunu; Ahmed'in 1571'de öldüğünü kaydetmiştir ki, İnebahtı Deniz Savaşında babası gibi şehit düşmüş olabilir.

— **Sultan** [ö. 17 Ekim 1521] Alderson'ın kaydettiği bu kız, Süleyman'ın tahta geçişini izleyen 1521 yılında ve çocukken ölmüştü. Adı ve annesi bilinmiyor.

II. SELİM

Babası: Kanuni Sultan Süleyman —
Annesi: Hürrem Sultan
Doğumu: 28 Mayıs 1524 — Ölümü: 15 Aralık 1574
Saltanatı: 30 Eylül 1566 — 15 Aralık 1574

Resmi söylemli, öznel içerikli tarihlerde eleştirilen padişahların ilki II. Selim'dir. Yazgı bütün engelleri bertaraf edip onu Osmanlı tahtına oturtmuş, ama saltanatı ve ömrü için aynı şansı tanımamıştır. Sekiz yıl padişahlıktan sonra, 50 yaşında ölen bu padişah, savaş meydanlarından uzak durduğu, ayyaşlığı, hamam âlemleri, hasekisi Nûrubânû'nun çevirdiği dolaplara seyirci kaldığı savlarıyla eleştirilir. Onun, babasına benzeyen tek yönü, harem yaşamı, eş seçişi ve aile yapısıdır. Babası Süleyman'ın, hasekisi Hürrem'le kızı veziriazam eşi Mihrümâh'ın konumlarına, II. Selim'in hasekisi Nûrubânû ile veziriazam eşi kızı Esmihan'ın konumları benzerdir. Annesi Hürrem'den sonra, Osmanoğullarının en nüfuzlu kadınlarından olan hasekisi Nûrubânû dışında, II. Selim'in hasekileri var mıydı sorusu adeta yanıtsızdır. Oğlu III. Murad'ın padişahlığında "mehd-i ulyâ" (valide sultan) sanıyla ünlenmese belki Nûrubânû da meçhul kalırdı. Bu durum, Kanuni'den başlayarak Harem dünyasının daha çok içe kapanışının; ancak valide sultan-

lık şansını yakalayabilen padişah eşlerinin dış dünyaya adlarını duyurabilecekleri yeni bir sürecin, II. Selim'in ardıllarıyla başlayıp devam edeceğinin işaretidir.

Haremini ergin şehzâdeliğinde kuran sakin mizaçlı II. Selim, kardeşleriyle yaşadığı taht mücadelesini oğullarına yaşatmamak için de büyük oğlu Murad'ı sancak yönetimine gönderirken, diğer altı şehzâdesini "kurbanlık gibi" sarayda tutmuştur. Bunlardan Mehmed, 1572'de ölmüş; Abdullah, Cihangir, Mustafa, Osman ve Süleyman'ı ise ağabeyleri III. Murad, tahta geçtiği gün boğdurtacaktır. II. Selim'in ne bu şehzâdelerinin ne Esmihan, Fâtıma, Gevheri Şah adlı kızlarının ve adları bilinmeyen daha iki kızının anneleri hakkında yeterli bilgi yok. Esmihan, Gevheri Şah sultanların annelerinin Nûrubânû olduğu sanılır.

Sarı Selim'in Hasekileri

VALİDE NÛRUBÂNÛ SULTAN [d. 1530(?) – ö. İstanbul, 7 Aralık 1583] II. Selim'in hasekisi, III. Murad'ın annesi valide sultan. Venedikli soylu bir ailenin gayrımeşru kızı. Doğumunu 1525, adını Cecelia Veneier-Baffo veren kaynaklar vardır. Korfu'da tutsak alındığını, oralı ya da Pariol Paros adasından Rum asıllı ve zeki olduğunu belirten Stephan Gerlach, günlüğünün bir başka yerinde de Venedikli olabileceğini açıklıyor. Alderson da Rossi'ye göndermede bulunarak aynı kökeni işaret eder. Ahmet Refik, devlet işlerine Yahudileri bulaştırdığından Yahudiydi der. Avrupalıların, Osmanlı Saray Hareminin en ünlüleri sayarak, "royne" (kraliçe) dedikleri Hürrem, Nûrubânû, Safiye üçlüsünün ikincisidir. Bundan dolayı "Orta Valide"; İstanbul'da külliye yaptıran valide sultanların ilki olduğu için de "Valide-i Atik" lâkaplarıyla ünlenmiştir. Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmî*'de onu "*Selim-i sânînin bânû-yı sarây-ı halvetleri*" (haremdeki kraliçesi) diye tanımlarken, Mehmed Rumî'nin *Şakayık Zeyli*'nde de oğlu Murad'ın doğumuna düşülen tarih "*Gül-i beşâret*"in, aynı zamanda annesinin de adı olduğu vurgulanmış. Oğlu III. Murad'ın çağdaşı olan *Tarih-i Sâf* yazarı Bostanzâde Yahya Efendi, bu padişahın, annesine saygısı-

nın aşırılığından söz edip, "*Bunun dönemine kadar valide sultan sözü kullanılmamıştır. İlk bu adı o koydu,*" diyerek valide sultanlığın ortaya çıkışını haber verir.

Öyküsel bir söylenceye göre, Barbaros Hayreddin Paşa, 1537'de Akdeniz kıyılarını vururken yakalanıp gemi ambarlarına kapatılan tutsaklar arasından seçtiği Baffo'yu Şehzâde Selim'e layık görmüş. Benjamin Arbel, "*Nur Banu (1530-1583) A Venetian Sultana*" makalesinde Nûrubânû'nun Korfulu olduğunu açıklarsa da, öykülerin olasılıkların çokluğu, onun İtalyan mı, Yahudi mi, Rum mu olduğu konusunu ortada bırakmıştır.

Nûrubânû'nun, Şehzâde Selim'in haremine en erken 1542'de Konya'da veya 1544'te Manisa Sarayında girdiği söylenebilir. Eğer öz anaları ise aynı yıl doğan Şah Sultan veya Gevheri Şah (1544) ilk, Esmihan (1545) ikinci kızı sanılıyor. Şehzâde Murad'ı (III.) 1546'da doğurmuştu. Şehzâde Selim'le Manisa'daki harem yaşamları aralıksız 14 yıldır. Hürrem'in öldüğü 1558'de, Sultan Süleyman'ın, oğlu Selim'i, önce Kütahya'ya, oradan Konya'ya, torunu Murad'ı da Akşehir sancakbeyliğine ataması üzerine Nûrubânû'nun oğlu Murad'la mı gittiği, koca Selim'le mi kaldığı kestirilemez. Selim-Bayezid mücadelesinin en kritik evresinde Selim'i korumak ve tahta kavuşturmak için kimi yöntemlere başvurmuş olmalıdır. Bu açıdan, Topkapı Sarayı Müzesindeki giysiler arasında bulunan, Derviş Ahmed bin Süleyman imzalı "tılsımlı gömlek," deseni ve yazılarıyla ilginç olduğu kadar, Selim'in şehzâdeliğinin son yılını gösteren Hicri 972 (1565) tarihiyle de dikkati çeker. Uzmanlara göre, bunu ve bir benzeri olan oğlu III. Murad'ın tılsımlı gömleğini Nûrubânû dokutturmuştu.

Selim, 1566'da padişah olunca, "başhaseki" sanını alan Nûrubânû, şehzâde annelerinin sancağa çıkan oğullarına refakat etmeleri geleneğine uymayarak İstanbul ve Edirne saraylarında oturmuş, Sultan Selim'den ayrılmamıştır. Sekiz yıl iki ay süren başhasekiliğinde, Hürrem gibi, nikâhlı eş olma girişiminde bulunup bulunmadığı; padişah katındaki etkinliği; şayet Esmihan öz kızı ise damadı veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'yla –Hürrem, Mihrümâh, Rüstem Paşa üçlüsü benzeri– bir dayanışma kurup kurmadığı, II. Selim'in, öteki hasekileriyle ilişkilerine müdaha-

lesi; Hafsa Hatun'dan beri, Hareme ve hasekilere yanaşarak bir tür taşra kâhyalığı yapan ve "Kira" diye anılan dönme – Yahudi kadınlar aracılığıyla ne tür işler çevirebildiği açık değilken bu konularda söylenceler çoktur. Romansı anlatılarda Nûrubânû, kadınlar saltanatının "kötü" bir kahramanı olarak öne çıkartılmıştır. A. Kemal Meram, *Padişah Anaları*'nda, "Yahudi kızı Raşel" dediği Nûrubânû'yu tanıtırken, "*Yalnız bir tek kadın duygularına ve tüm yaşamına egemen olmuştu Selim'in. Bu kadın Yahudi kızı Raşel'di. Ona çılgınca tutkundu. Yahudi Raşel'den İkinci Selim'in 11 çocuğu olmuştu!*" diyor ve daha pek çok şey yazıyor. Romanla tarih arasında sözde denge kuran N. Arzık, *Osmanlı Sarayında Yabancı Sultanlar*'da, söz konusu boşluğu "insaflı" doldurmuş: "*Mütevâzi, yumuşak İkinci Selim hayattayken, Nur Bânu kendisini pek belli edemedi canavarlık bakımından. Padişah onun için en büyük çıkar yoluydu. O çıkar yolundan istediğini sızdırmıştı, Selim farkında bile olmadan. Yemek, şarap, Selimiye Camii, başka saplantısı yoktu hayatta padişahın. Devlet Sokullu Mehmed Paşa'nın elindeydi. Koruyucusu Selim'in, Venedik ile savaşını da hiçbir zaman affedememişti Nur Bânu. Belki Murat'tan sonra doğurduğu çocukları zorla doğurmuştu. Esirliğini duymuştu onları karnında taşırken...*"

II. Selim döneminin iki büyük olayı 1570-71 yıllarındaki Kıbrıs'ın fethi ve İnebahtı Muharebesidir. Her iki savaşta da karşı taraf Venedik'ti. Bu durum, başhaseki Nûrubânû'nun Venedikli olduğu savını zayıflatırken bu kez, ayyaş II. Selim'i, şaraplarının nefasetini överek Kıbrıs'ın fethine teşvik ettiği söylenen Yahudi Yasef Nassi ile Nûrubânû arasında, soydaşlığa ve ortak çıkarlara dayalı bir işbirliği kurgulanmıştır. Nûrubânû'nun, Manisa valisi oğlu Murad'ın yanına gitmeyerek Selim'den ayrılmayışı ise Hürrem-Süleyman aşkı gibi bir tutkuya değil, içki müptelası padişah her an ölebileceğinden, sarayda tutulan şehzâdelerden birinin tahta çıkmasını önlemeye bağlanmıştır.

Nûrubânû hakkında en güvenilir bilgiler, Avusturya elçisinin vaizi Stephan Gerlach'ın günlüğündedir. 14 Ekim 1573 günü notlarında, "*Padişahın Korfulu eşi, 20 arabalık bir kafile halinde bulunduğumuz kervansarayın* (Elçi Hanı) *önünden geçti. Arabasında özel bir süsleme yoktu. Diğer arabalar gibi kırmızı kumaşla örtülüydü.*

Sadece çivibaşları altın kaplamalıydı. Arabanın önünde sarı külahlı, arkebüz tüfeği taşıyan Yeniçeriler yürüyordu. Arabalara at üstünde refakat eden en üst düzey görevliler ise hadım edilmiş zencilerdi. Padişahın kadınları neredeyse Tübingen kentinin yarısı büyüklüğünde, etrafı duvarlarla çevrili bir sarayda yaşıyorlar," diyor. Bu not, Nûrubânû'nun hasekiliği yıllarına ilişkin ender bilgilerdendir.

Tarihlerin, 1574'e değin Nûrubânû'dan söz etmeyişi doğaldır. Çünkü iktidarı damadı Sokollu Mehmed Paşa'ya bırakan II. Selim'in kısa süren saltanatı İstanbul-Edirne sarayları arasında gidiş gelişleriyle geçerken harem yaşamına ilişkin bilgiler hemen hiç yazılmamıştır. Zamanının tarihleri, örneğin Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da onu, saz söz meclisleri, işret âlemleriyle anlatır, "*'iyş u nûş deryasına daldı. Umûr-ı padişahi vezir elinde kaldı, irtişâya* (rüşvete) *el sunuldu*" der. II. Selim'in 15 Aralık 1574'te ölmesi üzerine, Nûrubânû'nun, Osmanoğullarının yazgısını ilgilendiren girişimiyle tarih sahnesine çıktığı saptanıyor: Ölen sultanın başhasekisinin, yeni padişahın validesi olarak inisiyatif alışının Mustafa Selanikî'nin tarihindeki özeti şudur: 14 Aralık günü Tersane Bahçesine giden ve Şemsi Paşa'yla dertleşen II. Selim saraya dönünce komaya girmiş. Ertesi, Ramazanın ilk sabahı güneş doğarken ölmüş. O sırada Divan-ı Hümayun toplantı halindeymiş. "*Kimesne bu sırra agâh olmayup Valide-i saadet-penâh-ı Sultan Murad Hân* (Nûrubânû) *re'yiyle buzlukda mübârek cesedi hıfz olunmuş.*" Veziriazam (Sokollu), Manisa'daki Şehzâde Murad'a mektupla durumu bildirmiş. Murad, Mudanya'dan Nişancı Feridun Bey'in kalyetesiyle İstanbul'a gelmiş. Ramazanın 8. çarşamba gecesi Top İskelesinde karaya çıkıp Sultan Bayezid Köşkünde veziriazamı beklemiş. Birlikte saraya çıkmışlar. İç biattan sonra beş şehzâdeyi boğdurmuş. Cülûs töreni ve cenaze alayları düzenlenmiş.

Nûrubânû'nun saray haremindeki hâkimiyetinin, bu ilginç operasyonu başarmasıyla güçlendiği kesindir. II. Selim'in uzun süren bir hastalıktan sonra ölmesi üzerine, naaşını sarayın buzhane denen mahzeninde saklarken damadı Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'yı, Şehzâde Murad'ın ivedilikle gelmesi için görevlendirmesi; sarayı bir hafta boyunca denetimde tutması; oğlunun, tahta geçtiği gece, babasının öteki hasekilerinden doğma

şehzâdelerini boğdurtması, Nûrubânû'nun Hareme ve Saraya hâkimiyetiyle açıklanabilir. Stephan Gerlach, III. Murad'ın tahta çıkması üzerine, "*babasının kadınlarından sarayda kalan tek kadının* (Nûrubânû) *olduğunu, diğerlerinin Eski Saraya gönderildiğini; padişahın, en büyüğü sekiz yaşındaki erkek kardeşlerini huzurunda boğdurttuğunu, bunlardan birisinin annesinin bu cinayeti öğrenince kendisini bıçaklayarak intihar ettiğini*" yazmaktadır.

1574-83 arasında "valide-i saadet-penah," "mehd-i ulyâ-yı saltanat" sanlarını taşıyan Nûrubânû bu sıfatları kuşkusuz, ölen eşinin tahtını, saraydaki şehzâdelerden birine kaptırmayarak Manisa'daki kendi oğluna sunması karşılığında elde etmişti. Artık sarayda, padişah analarına özgü yeni bir makam tesis ediliyor; valide sultanlık mevkiini ilk temsil eden de Nûrubânû oluyordu. Oğlu III. Murad'ın saltanatının başında hareme gelip yerleşen haseki Safiye Sultan da duygusal padişahı giderek avcuna alacaktı. Kadırga Sarayında oturan kızı Esmihan Sultan'la damadı Sokollu Mehmed Paşa'nın desteğini yeterli görmeyen valide sultan, Eski Saraydan getirttiği Canfeda Kadın'ı Harem kethüdası yaptı. Buna karşılık Haseki Safiye de Harem-i Has vekilharcı Raziye Kadın'la işbirliği halindeydi. Bu iki grup, salt III. Murad'ın yönetim ve siyasetini etkileme yarışıyla yetinmeyerek tarihçi Âlî'nin deyimiyle "*irtişaya el uzattılar.*" Timar beratlarından haslara, mansıplara değin dirlikler ve görevler, rüşvet karşılığı verilmeye başlandı. Nûrubânû, kendisine servetler yağdıran Canfeda'ya o kadar bağlandı ki, oğlu Murad'dan dileği, kendisi öldükten sonra da Canfeda'yı koruması yıdı! Harem kethüdası Canfeda'nın saray dışındaki rüşvet eli ise Ester Kira adlı Yahudi kadındı. Bu ikilinin arasında soydaşlık ve belki akrabalık vardı. Valide sultanın ve Canfeda'nın Ester Kira aracılığıyla İstanbul'daki Yahudi zenginlerinden de rüşvet sızdırmaları, daha çok Nûrubânû ile Ester Kira'nın suçlanmalarına nedendi. Siyaset-ticaret ilişkilerini bilen ve saray haremine girebilen İstanbullu kimi Yahudi kadınlar (kiralar) valide sultanın, hasekilerin rüşvet alınalarına aracılık yapıyorlardı.

Saraydaki bir cinayete de Nûrubânû'nun adının karıştığı saptanıyor. Şöyle ki: Harem kadınları ile dış dünya arasındaki bağlantıyı sağlayan zülüflü baltacılardan Rıdvan, valide sultanın gü-

venini kazanmış bir gençti. Mücevheratçıları saraya getirir; valide ve hasekiler, bu zengin satıcıların sundukları takıları beğenirlerse alırlardı. Yine bir gün Rıdvan'la saraya gelen bir Yahudi, getirdiklerini gösterdikten sonra Harem kapısından, Ortakapı'dan çıktı, ama Alay Meydanında kaybolup evine dönmedi. Tutuklanan Rıdvan yoklandı, satıcının getirdiği ziynetler gömleğine dikili, Yahudinin cesedi de sarayın odun ambarında ortaya çıktı. İşkenceye koşulan Rıdvan, kendisini bu cinayete Nûrubânû Sultan'ın yönlendirdiğini söyleyince saray ve İstanbul bu dedikoduyla çalkandı. Rıdvan o gece idam edildi.

Olasılıkla bu rezaletten sonra valide sultan, saraydan ayrılarak Topkapı civarında Yenikapı Hasbahçesinde yaptırdığı kendi sarayına veya Eski Saraya çekildi. Nitekim, 18 Nisan 1577'de III. Murad'ın, Harem dairesinin bulunduğu Eski Saraydan deniz kıyısındaki (Yenikapı) sarayına taşındığını ve Pariolu (Paros) bir Rum olan annesini de yanından ayırmadığını yazan Stephan Gerlach, günlüğünün bir başka yerinde padişahın, aklı başında bir kadın olan valide sultanı kendisine mahkûmları affetmesi uyarısında bulunduğu için yanından uzaklaştırmak ve Eski Saraya yerleştirmek istediğinden söz etmektedir.

Nûrubânû'nun son günlerini geçirdiği Yenikapı'daki "Bağçesaray"da öldüğünü tarihçi Selanikî yazar. Lokman'ın *Şehinşahnâme*'sindeki bir minyatürde, bu sarayın, İstanbul surlarındaki kapısından, valide sultanın cenazesinin çıkarılışı betimlenmiş; derkenarda da kendi sarayında yıkanıp kefenlendikten sonra, tabuta konan naaşının omuzlar üzerinde götürüldüğü belirtilmiştir. Resimde, tabutun önünde matem giysili III. Murad, sağında şehzâdeleri; cemaat arasında da zülüflü içoğlanları, valide sultan sarayının haremağaları, vezirler, ulema seçilmektedir. Bu minyatür, öldüğü yer ve cenaze merasimi için harika bir görseldir. Nûrubânû Sultan'ın naaşı, namazı Fatih Camiinde kılındıktan sonra, cenaze alayı ile Ayasofya'ya götürülüp eşi II. Selim'in türbesine gömülmüş; şairler valide sultan için mersiyeler yazmışlar. Ölümüne, Hicri 991 (1583) yılını karşılayan "*Valide Sultana rahmet ede Hakk*" gibi dizelerle tarihler düşürülmüş, sadakalar dağıtılmış, hatimler indirilmiş.

Tarih-i Selaniki'de adı anılmaksızın, "*Valide Sultân merhûmenin dünyâdan rıhletüdür*" başlığı altında o günkü merasim özetle şöyle anlatılmaktadır: "*991 Zilkadesinin 22. Çarşamba günü (7 Aralık 1583) Hazreti padişahın, hayır ve hasenat sahibi validesi, Yenikapı semtindeki Bağçe-saray'da, fani dünyadan ukba sarayına göçtü. Cümle ulema, şeyhler, devlet erkânı, cenaze yanınca yayan gidip padişah da matem libaslı, gözleri yaşlı ardınca gidip Eski Sultan Mehmed Han* (Fatih) *câmi-i şerifinde halk da hazırken cenaze namazı kılındı.Padişah ayrılıp Saray-ı Âmire'ye döndü. Diğerleri cenazeyi Ayasofya avlusundaki Sultan (II.) Selim Türbesine defneylediler. Kırkıncı günü tamam oluncaya değin sırasıyla vezirler, kadılar gece gündüz ziyareti aksamayarak Kuran hatimlerine, salâvata, tesbihe devam ettiler. Fukaraya ve düşkünlere pek çok sadakalar dağıtıldı.*"

Nûrubânû Valide Sultan, has gelirlerden, rüşvetlerden edindiği servetle Üsküdar Toptaşı'nda, sonraları, Orta Valide Külliyesi, Atik Valide Külliyesi adlarını alan, birer şerefeli iki minareli ve orta kubbeli cami ile şadırvan, medrese, darülhadis, darülkurra, darüşşifa, sıbyan mektebi, imaret, yolcular için han-ı kebir (kervansaray), çifte hamam ve şem'i-haneyi darüşşifa kapısı yanında çeşmeyi kapsayan bir külliye yaptırarak bu tesisler için bir de vakıf kurmuştur. Üsküdar'da Yeşildirekli, Divanyolu'nda Çemberlitaş, Aksaray'da Langa Havuzlu hamamlarını, Alemdağ, Mercan Mescitlerini yaptırmış, bunları da Atik Valide Sultan evkafı kapsamına almıştır.

Kadınlar Saltanatı, Kızlar Ağası gibi klasik yapıtları olan Ahmet Refik başta olmak üzere, padişahların harem yaşamlarını kaleme alan usta yazarlardan günümüze değin, "kadınlar saltanatı" konulu yarı tarih-yarı roman yazanları, Nûrubânû'yu gelini Safiye Sultan'la çekişme halinde, III. Murad'ı kadın-perestliğe tahrik yolunda, rüşvet ve yolsuzluk batağında bir saraylı olarak işlediklerinden onun İstanbul'un, özellikle de Üsküdar'ın imarına hizmetleri göz ardı edilmiştir.

Hürrem'den sonra en ünlü haseki ve ilk valide sultanlık mevkiini elde eden Nûrubânû ile son hayırsever valide sultan Pertevniyal (ö. 1883) arasında tam üç yüzyıl vardır. Bu uzun dönemde oğullarının saltanatını gören valideler de çoğunca Hürrem'in ve

Nûrubânû'nun izinde, İstanbul'da külliyeler, hanlar, hamamlar, su tesisleri yaptırmışlardır.

Kale Kartanou Alderson, herhangi bir açıklamada bulunmaksızın, bu kadının, 1537'de, yani Şehzâde Selim 13 yaşında iken onun haremine girdiğini belirtmiştir. Yabancı bir kaynaktaki yazılımıyla alınan bu ad, meçhul hasekinin kızlık adı veya Farsça "Nûrubânû" bileşiğinin yabancı kaynaklardaki yazılışıdır. Bu durumda, Barbaros Hayreddin'in 1537 tutsak edip 13 yaşındaki Şehzâde Selim'e lâyık gördüğü aynı yaşlardaki Baffo-Nûrubânû, bu Kartanou olmalıdır.

— **Haseki(?)** [ö. 21 Aralık 1574] II. Selim'in adı bilinmeyen bu hasekisini, küçük şehzâdelerden Süleyman'ın annesi gösteren Alderson, III. Murad tahta çıkınca diğer dört kardeşiyle birlikte bunu da boğdurttuğunu; oğlunun öldürülmesine dayanamayan bu bahtsız ananın intihar ettiğini yazar.

Ayşe **Hubbî Hatun** [d. Amasya – ö. İstanbul 1589] Mahlasının Hubbî mi, Hubbâ mı okunacağı kimi araştırmacılarca tartışma konusudur. Hubbî, kaynaklarda ve soy tablolarında II. Selim'in eşleri arasında gösterilmez. Ama adıgeçen padişahla duygusal yakınlıkta olmuş, söyleşi arkadaşlığı etmiş, kültürlü İstanbul kadınlarındanmış. Eyüp'teki türbesi ise o dönemin haseki sultan türbelerine benzerliğiyle dikkati çeker.

Asıl adı Ayşe olup II. Selim'in şehzâdeliğindeki hocalarından Şems Efendi'nin eşi; Beşiktaşlı Şeyh Yahya Efendi'nin torunudur. Şems Efendi hac yolunda (1551) ölünce, genç dul olarak Şehzâde Selim'in Manisa'daki sarayına kapılanmış. Şairliği yanında hoşsohbet olan Hubbî Hatun, şehzâdenin nedimesi-musahibesi imiş. II. Selim'le harem ortamındaki dostluk ilişkileri yirmi yıldan fazladır. Haremdeki musahibeliğini III. Murad zamanında da sürdürmüş. Hubbî Hatun'un damadı Mehmed Vusulî, Hubbî Mollası diye ünlenmiş ve Fındıklı'daki Molla Çelebi Camiini, kayınvalidesi Hubbî Hatun'un hayrı olmak üzere de Demirtaşpaşaoğlu Oruç Bey'in yıkık hamamını 1564'te yeniden yaptırmıştır.

Selanikî Tarihi'nde 1587 yılı olayları anlatılırken bir şehir yağması girişiminde, İstanbul Kadısı Ali Çelebi Efendi'nin yerine Hubbî Mollası Muhyiddin'in atandığı anlatılır. Hubbî, Divan edebiyatının kadın ozanlarındandır. Yaşamına, gazel, kaside, mesnevi, muamma tarzlarındaki şiirlerine, tezkirelerde yer verilmiştir.

Sarı Selim'in kızları

ESMİHAN GEVHER SULTAN [d. Manisa, 1545 – ö. İstanbul, 8 Ağustos 1585] İsmihân, Esma, Esmahan Sultan olarak da geçer. II. Selim ile Nûrubânû Sultan'ın kızı, veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın, sonra Kalaylıkoz Ali Paşa'nın eşi.

Kaynakların güzelliğini değil, çirkinliğini, boyunun kısalığını, saray entrikalarındaki rolünü anlattıkları Esmihan Sultan, herhalde zeki, ihtiraslı ve ola ki kibirliydi. Büyükbabası Kanuni Sultan Süleyman hayattayken, 1562'de, kız torunları için yaptırılan sûr-ı hümayunda, ikinci vezir Sokollu (Tavil/Uzun) Mehmed Paşa (ö. 1579) ile evlendirildi. Bu evlilik uğruna iki eşini boşayan Mehmed Paşa 56, Esmihan 17 yaşındaydı. Sokollu, kayınpederi Şehzâde Selim'den de 18 yaş büyüktü ve Esmihan'la evlenmeden önceki eşinden bir oğlu vardı. Bu yaşlı başlı paşanın damat adayı seçilişinde iki gerekçeden söz edilebilir: Geleneksel gerekçe, padişah kızları için çoğunca, olgunluk çağında, sevecen, güvenilir, yükünü tutmuş, sultan eşinin bir dediğini iki etmeyecek, onu hırpalamayacak gün görmüş paşaların tercih edilmesiydi. Özel gerekçeyse taht uğruna isyan eden Şehzâde Bayezid'e karşı düzenlenen askeri operasyonda Sokollu'nun orduya komuta ederek büyük şehzâde Selim'in yanında yer almasıdır. Evlilik kararı ise Şehzâde Bayezid'le oğullarının 1561'de İran'da idam edilmeleri; Selim'in, Kanuni'nin hayattaki yegâne oğlu olarak taht şansını elde etmesi ardından verilmişti.

Kanuni Sultan Süleyman'ın, sevgili torununun kocasını veziriazam atadıktan sonra, yaşlı ve hasta olmasına karşın, Sokollu'nun ısrarıyla bile bile ölüme gidercesine çıktığı son seferinde İstanbul'dan çok uzaklarda, Avusturya sınırında vefat etme-

si üzerinde durulacak bir konudur. Mehmed Paşa'nın kayınpederi Selim'i tahta geçirmek için hasta padişahı sefere götürdüğünü ima eden cümleler, Ali'nin *Heft Meclis*'inde ve *Künhü'l-Ahbâr*'ında yakalanıyor. Sokollu, Selim tahta geçinceye değin Süleyman'ın ölümünü gizli tutmak konusunda da kusursuz bir başarı sergilemiştir. Bu başarısı ve Esmihan'a bağlılığı sayesinde, II. Selim'in sonsuz güvenini kazanarak veziriazamlara özgü "vekil-i mutlak" yetkesini, kayınpederinin padişahlığı boyunca elinde tuttuğu gibi, kayınbiraderi III. Murad'ın saltanatının ilk beş yılında da korumuştu. Böylece o, üç padişah döneminde 14 yıl boyunca (1565-1579) veziriazamlık etti.

Padişah torunu, padişah kızı, padişah ablası, veziriazam eşi Esmihan'a gelince, bu bahtı açık sultan, Osmanoğullarının zengin ve sözü geçer kızları arasında, halası Mihrümâh'dan sonra ikinci sıradadır, ama yaşamı 40 yıldan ibarettir. Büyükbabası Kanuni'nin, babası II. Selim'in, bir yaş küçük kardeşi III. Murad'ın padişahlıklarında Manisa ve İstanbul saraylarında, Sokollu'nun onun için Kabasakal'da yaptırdığı muhteşem sarayda, bir eli yağda bir eli balda geçtiğinden şüphe yoktur. Söylenceye göre, kendi sarayları yapılırken II. Selim'in ihsan ettiği 100 bin altını, Paşa inşaata harcamayıp, harçlık yapsın diye sultan eşine vermiş.

Yüksek duvarlarla çevrili bu sarayın bir bölümünde (selamlık) paşa ve memurlarının, diğer bölümünde (Harem) de eşi Esmihan Sultan ile ağalarının ve cariyelerinin ikâmet ettiğini yazan Stephan Gerlach'ın, M. Oswald'dan naklettiğine göre, "*II. Selim'in bu kızı, çirkin ve kısa boylu olmasına karşın, çevresindekileri eğlendirmeyi bilen neşeli bir kadınmış. Dairesinde 300 bakire cariye varmış. Arada bunların yaşlılarını evlendirirmiş. 100 kadar cariye sofra hizmetçisiymiş. Bunların, ipek giysili olup göbekten göğüs altına kadar, enli sırma ve mücevher işli kuşaklarında, birer hançer varmış. Diğer cariyeler iplik eğişir, dikiş diker, kumaş dokurken kimileri de muziplikler yapar sultanı oyalarlarmış. Paşa yanına gelirken sağına soluna bakamazmış. Çünkü eğer gözü bir cariyeye ilişirse zavallı kızcağız sabaha sağ çıkmazmış!*"

Esmihan'ın saray entrikalarına da karıştığı; Haseki Safiye'ye tutkun kardeşi Murad'ı, güzel kızlara meylettirmek amacıyla Ka-

basakal'daki sarayında padişaha cariyeler sunduğu söylenir. III. Murad'ın iptila derecesinde harem yaşamına yönelişinde, annesi Nûrubânû ile ablasının girişimleri de etkiliymiş. *Müneccimbaşı Tarihi*'nde, tahta çıkıncaya kadar "nikâhlı" eşi Safiye'den başkasına eğilimi olmayan III. Murad'a, hemşiresi Esmihan'ın *"bir nice peri-cemâl cariye"* hediye ettiği anlatılır.

Esmihan Sultan'ın, annesi Nûrubânû, halası Mihrümâh, yengesi Safiye kadar güçlü bir Harem kimliği olduğu, Stephan Gerlach'ın şu notuna dayandırılabilir: *"18 Haziran 1577'de dayak cezasına çarptırılan bir Yahudinin yakınları mahkûmun bağışlanması için Rüstem Paşa'nın eşi olan yaşlı Sultan Hanıma* (Mihrümâh) *ve Sokollu'nun eşi Sultan Hanıma* (Esmihan) *büyük miktarda para* (rüşvet) *önermişlerse de kurtaramamışlar. Sonunda Haseki Sultana* (Safiye) *ve Sokollu'nun eşine binlerce duka rüşvet vermişler. Saray haremiyle bu tür ilişkileri Yahudi kadınlar yürütmekteydi. Esmihan, Hıristiyan davacıların davadan vazgeçmeleri için patriğe haber göndermiş ve o günden sonra konu kapanmış."*

Sokollu Mehmed Paşa'nın, 12 Ekim 1579 günü Topkapı Sarayındaki divanhanede bir meczûb tarafından hançerlenip öldürülüşü, nedeni gizli kalmış bir suikasttı kuşkusuz. Esmihan Sultan, Valide Nûrubânû, Haseki Safiye, III. Murad, bu olayın içinde mi, dışında mı idiler? Otuz dört yaşında dul kalan Esmihan ikinci evlilik için sabırsızlık göstermiş; kardeşi III. Murad'a yeni eş adayı olarak "Meşaleler Muharebesi" kahramanı, genç, yakışıklı vezir Özdemiroğlu Osman Paşa'yı beğendiğini bildirmiş. Garip mizaçlı Özdemir Paşa bu öneriye olumlu yanıt vermeyince Esmihan, kendisine ulaşan önerilerden, bu kez Budin Beylerbeyi Kalaylıkoz Ali Paşa'yı (ö. 1587) gözüne kestirmiş. Tarihçi Peçevî'ye göre, Ali Paşa evli barklıymış, hatunu da güzelmiş. Ne var ki, III. Murad'ın "hayırlı iş için" gönderdiği hatt-ı şerif ulaşınca padişahın enişte si olmayı yeğleyerek karısını boşamış. İstanbul'a çağırılan Ali Paşa'nın Budin'deki paşa sarayından ayrılırken terk ettiği eşinin ağlayışları halk arasında yankı uyandırmış. Esmihan Sultan'la Ali Paşa, 1580'de –veya 1584'te– evlenmişler. Bu ikinci evlilik, II. Selim'in kızına mutluluk getirmediği gibi, Kalaylıkoz'dan çocuk doğururken ölmüş, Mahmud adı verilen oğlu da yaşamamış.

Selanikî Tarihi'nde, doğumdan iki gün sonra sultanın, elli gün sonra da oğlunun ölümleri anlatılırken, "*mizâcı şerif ve unsur-ı lâtifinde olan fütûr u tegayyür def' ü ref' müyesser olmayup şehr-i Şa'bânın onuncu günü*" öldüğü; Esmihan Sultan'ın tedavisi için çaba sarfedildiği de açıklanmıştır.

Babası II. Selim'in türbesine gömülen Esmihan Sultan'ın Sokollu'dan çocuklarının sayısı ve adları kaynaklarda farklıdır. Hasan Paşa (ö. 1602), olasılıkla Sokollu'nun önceki eşindendi. Alderson, Esmihan-Sokollu çocuklarını, Mahmud (ö. 1585), Hasan Paşa (ö. 1602), İbrahim Han (ö. 1622) ve bir de kız olarak sıralamıştır. Sultanzâde İbrahim Hanın soyu, İbrahimhanzâdeler lakabıyla sürmüştür. Cafer Paşa'yla evlenen kızının adı bilinmiyor. Kimi kaynaklarda, Nişancı Feridun Bey, Esmihan Sultan'ın eşi gösterilmişse de adı geçen, Mihrümâh'ın kızı Hümâşah'la evliydi.

Esmihan Sultan'ın Kadırga'daki, Bizans imparatorlarının aynı yerdeki saray kalıntıları üstüne ahşaptan inşa edildiği sanılan sahilsarayı, Fatih'teki Esmihan Medresesi (Yazılı Medrese, Hemşire Sultan Medresesi) Üsküdar'daki kervansarayı, Eyüp'teki darülkurrası, Fener'deki sıbyan mektebi, Balçık'ta ve Edirne Saraçhane'deki hamamları, Mudanya'daki camii, Akkâ civarında hacılar için yaptırdığı su tesisi biliniyor. Ancak yıkılan, yenilenen bu yapıtlardan hiçbiri, halası Mihrümâh'ın, babası II. Selim'in, annesi Nûrubânû'nun, kocası Sokollu Mehmed Paşa'nın anıtsal yapıtlarıyla kıyaslanacak boyutlarda değildi.

ŞAH SULTAN [d. Manisa 1544 – ö. İstanbul 3 Kasım 1577] Kimi kaynaklarda ölüm tarihi Eylül 1580'dir. II. Selim'in şehzâdeliğinde doğan kızlarının büyüğüdür. Annesi Nûrubânû'dur. Şah Sultan'la Gevherhân ve Esmihan'ın düğünleri, büyükbabaları Kanuni'nin saltanatının son evresinde, Eylül 1562'de İstanbul'da yapıldı. Şah Sultan'ın evlendiği Yeniçeri Ağası Çakırcıbaşı Hasan Ağa, vezirliğe yükseltilerek düğün masrafları için kendisine, İç Hazine'den 15 bin altın verildi. Hasan Paşa 1574'te Karaman beylerbeyi iken Konya'da öldü. 30 yaşında dul kalan Şah Sultan, kardeşi III. Murad'ın onayıyla ikinci evliliğini Zal Mahmud Paşa'yla (ö. 1577)

yaptı. Alderson, Enderûndan yetişme Zal Mahmud'un bu onura lâyık görülmesini, III. Murad'ın 1574'te tahta çıktığı sırada kardeşi şehzâdelerin topluca boğulmalarındaki rolüne bağlayan bir not düşmüştür. Köse Hüsrev Paşa adıyla ünlenen bir oğulları ve adı bilinmeyen bir de kızları olan Şah Sultan-Zal Mahmud Paşa çiftinin, kendi servetleriyle Mimar Sinan'a Eyüp'te yaptırdıkları külliye, Zal Mahmud Paşa Camii ile medrese, imaret, türbe ve çeşmeyi kapsayan özgün bir mimari topluluktur.

Kimi kaynaklarda Şah Sultan-Mahmud Paşa çiftinin aynı gece öldüğü ve Eyüp'teki kendi türbelerine gömüldükleri yazılı ise de, 22 Ekim 1577 günü ölen vezir (Zal) Mahmud Paşa'nın cenazesinin Eyüp'e götürülüşünü izleyen Stephan Gerlach, "*Ölen vezirin dul karısı Sultan Selim'in kızıdır ve babası ona Atmeydanı'nda güzel bir konak armağan etmiştir*," diyor. Kitabının bir başka sayfasında, "*Bugün (3 Kasım 1577) saat 12'de Mahmud Paşa'nın eşi, Sultan Selim'in kızı için düzenlenen cenaze törenine tanık olduk. Gösterişsiz bir törendi. Tabutun baş tarafında kadınların taktıkları altın ve mücevherlerle süslü bir başlık, orta kısmında dört parmak eninde murassa bir kuşak vardı. Her ikisi birkaç bin duka değerindeydi. Tabutun her iki yanında ve arkasında kalabalık bir cemaat yürüyordu. En arkadan (Sokollu) Mehmed Paşa, yanında Rumeli Kazaskeri, onun arkasında da Mustafa Paşa, Ahmed Paşa, Sinan Paşa, Anadolu Kazaskeri, Rumeli Beylerbeyi, Yeniçeri Ağası, at üstünde ve siyah giysiler içinde cenazeyi takip ediyorlardı. Yeniçeriler her zamanki başlıklarının yerine başlarına sarık sarmışlardı*," diye yazıyor. Bu ayrıntıdan, Şah Sultan'ın ve Zal Mahmud Paşa'nın 1580'de değil, 1577'de ve 12 gün arayla öldükleri de öğreniliyor.

GEVHERMÜLK SULTAN [d. Manisa, 1544 – ö. İstanbul, 1587'den sonra] "Hacı"lığını da kaydeden Alderson'da adı Gevherimülûk, *Selanikî Tarihi*'nde ve Uluçay'da Gevherhân'dır. Şah Sultan'la aynı yıl doğdukları doğruysa annelerinin ayrı olması gerekir. 1562 sûr-ı hümayununda evlendiği Kaptanıderya Piyale Paşa'ya (ö. 1578) düğün harcamaları ve saray donatımı için iç hazineden 10 bin altın ihsan edildi. On altı yıl süren evliliklerinde Ayşe ve Fâtıma adlı iki kızları oldu. Kimi kaynaklar-

da Mehmed Bey adında bir de oğulları gösterilmiştir. Piyâle Paşa ölünce, Gevhermülk Sultan o yıl, Kubbe vezirlerinden Boyalı Mehmed Paşa'yla evlendi. Olasılıkla ertesi yıl hacca gitti. 1587'de Cağaloğlu'nda bir medrese yaptıran Gevhermülk, Cisriergene'deki (Uzunköprü) Doğanderesi Mahallesiyle Karayusuflu köyünü, Filibe'de, Göbekli, Yeğenbeğli, Derziler mülk köylerini medresesine vakfetmişti. Ölümü bu tarihten sonradır. Babası II. Selim'in türbesinde gömülüdür.

FÂTIMA SULTAN [ö. Ekim 1580] Doğum tarihi ve annesi bilinmiyor. *Sicill-i Osmânî*'de, II. Selim evladının en küçüğüydü deniliyor. Ağabeyi III. Murad'ın ilk saltanat yılı olan 1575'te vezir Kanijeli Siyavuş Paşa (ö. 1590) ile evlendi. Çeyizi ve düğünü için 5000 altın harcandığı gibi, padişahın ve Nûrubânû Valide Sultan'ın onayıyla yerleşeceği sarayın donanımı için de iç hazineden ayrılan paralarla türlü eşya, giysi ve mutfak evanisi alındı. Fâtıma Sultan, beş yıl süren evliliğinde, biri Sinan Bey, diğerinin adı bilinmeyen iki sultanzâde doğurmuş; bir erken doğumda da hem kızı hem kendisi ölmüştür. Alderson, Fâtıma Sultan'ı, Siyavuş Paşa'nın önceki eşinden oğlu Mustafa Paşa'nın da annesi göstermiştir. Babasının türbesinde gömülü olan Fâtıma Sultan, Edirnekapı'da medrese ve sıbyan mektebi yaptırmış; Yanya'da göl kıyısı köylerinin mukataa gelirlerini bu iki kuruma ve ruhuna Kuran okunması hizmetine vakfetmiştir.

— **Sultan** Alderson, adı bilinmeyen bu sultanın, çok erken bir tarihte, (1553'te) Köse Hüsrev Paşa'yla (ö. 1587) evlendiğini göstermiştir. Bu durumda, II. Selim'in çocuklarının en büyüğü olması gerekir.

— **Sultan** Alderson, adı, doğum ölüm tarihleri bilinmeyen bu sultanın, Fugger'e göndermede bulunarak, Cerrah Mehmed Paşa'yla (ö. 1604) evlendiğini işaret etmiştir.

III. MURAD

Babası: II. Selim — Annesi: Nûrubânû
Doğumu: 4 Temmuz 1546 — Ölümü: 16 Ocak 1595
Saltanatı: 21 Aralık 1574 — 16 Ocak 1595

1578-81 yıllarında, elçilik göreviyle İstanbul'da bulunan Salomon Schwigger, bu padişahın hareminin o sırada Bayezid'deki Eski Sarayda olduğunu belirttikten sonra, "*Padişahın eşi* (Safiye Sultan) *maiyetiyle ve cariyeleriyle burada yaşar. Binaya dışarıdan ne kadın girebilir ne de erkek. Sadece padişah gelir ve birkaç gün kalır,*" der. Türkçe, Arapça, Farsça lirik, tasavvufi şiirler yazan, besteleri olan III. Murad, harem yaşamına düşkün padişahların ilk sırasındadır. *Müneccimbaşı Tarihi*'nde 50'den fazla olduğu açıklanan haseki ve gözdeleriyle bir o kadar da kızlarının gerçek sayılarını, adlarını saptamak olanaksızdır. Bu açıdan, Alderson'ın, *The Structure of the Ottoman Dynasty*'de verdiği XXXII. tabloda, onlarca eksikten söz edilebilir. Yine de söz konusu tabloda, 6 hasekisi; 4'ü eceliyle ölmüş, 19'u ağabeyleri III. Mehmed tarafından boğdurulmuş 23 şehzâdesi; 8'i ayrı ayrı, 7'si toplu düğünle evlendirilmiş, 17'si salgında ölen 32 kızı gösterilmiştir.

1582'ye değin, Şehzâde Mehmed'le iki kızının annesi Haseki Safiye ile yetinen III. Murad'ın, 1582-1595 arasında ise cariyelerle

ilişkisi bir rekordur. *Müneccimbaşı Tarihi*'nde, ablası Esmihan'ın hediyesi güzel cariyelere yanaşamayan padişahı, Safiye Sultan'ın büyü yaptırarak bağladığını öğrenen Valide Sultan Nûrubânû'nun büyüyü çözdürdüğü; bundan sonra "Şehriyâr hazretlerine kudret gelüp" bütün cariyelerle münasebette bulunduğu, çevre memleketlerden getirilip hediye edilmedik güzel ve bakire cariye kalmayınca, "*giderek seyyibelere* (dullara) *dahi tenezzül olunduğu*," ölümünden sonra, saraydan çıkartılan cariyelerinin Yeniçeri çorbacıları ve kimi yöneticilerle evlendirildikleri; III. Murad'ın kusurlarının kadınlarla düşüp kalkmak ve rüşvet almak olduğu anlatılır.

Saltanatı boyunca Harem odalarında sallanan şehzâde ve sultan beşiklerinin 20'den az olmadığını; hasekilerinin sayısını 40'tan fazla, çocuklarını 48-102, hatta 130 veren kaynaklar vardır. Ölümünü izleyen günlerde, dul kalan hasekileri, gözdeleri, şuna buna verilmek üzere Eski Saraya gönderilmiş; bir söylenceye göre, bunlardan hamile olan 27'sinden kimileri Kızkulesi'nden denize atılmış, kimilerine Harem yöntemleriyle düşük yaptırılmış. Öldüğü sırada 30 kızı 20 şehzâdesi hayatta imiş. Tarihçi Âlî, "*vefâtında yirmi altı duhteri*" (kızı) hayatta idi diyor. Tahta çıktığı gün beş kardeşini boğduran III. Murad, ne kendi şehzâdelerini bekleyen kaçınılmaz sonu ne de kızlarının yazgısını düşünmeden yaşamış –tarihlerdeki tanımıyla– melankolik bir padişahtı.

Süreyya, *Sicill-i Osmânî*'de, kızlarının 20'den fazla, fakat hepsinin adlarının saptanamadığını; çoğunun 1598-99 yıllarındaki çiçek salgınında ölüp babalarının türbesine gömüldüklerini yazar. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de 19 şehzâdesiyle kızlarından 20'sinin kendi türbesinde; kızı Ayşe Sultan'la adları bilinmeyen diğer 14'ününse III. Mehmed'in türbesinde; bu türbenin dışındaki sakıf altında da daha 4 kızının gömülü olduğu belirtilmiştir. İki türbedeki sayı 39'dur. Alderson, "III. Murad Ailesi" tablosunda 17 kızının 1598'deki veba salgınında öldüğünü; yedisinin, babalarının ölümünden 18 yıl sonra 1613'teki toplu düğünde saray görevlileriyle evlendirildiklerini açıklıyor.

III. Murad'ın Hasekileri

VALİDE SAFİYE SULTAN [Venedik(?), 1550(?) – İstanbul, 10 Kasım 1605] III. Murad'ın başhasekisi, III. Mehmed'in, Ayşe ve Fâtıma sultanların annesi, I. Ahmed'in, I. Mustafa'nın babaannesi. Safiye Haseki, Safiye Valide Sultan, Safiye Rabia Sultan, Venedikli Baffo adlarıyla da bilinir. Ölüm tarihini 1617, hatta 1621 veren kaynaklar varsa da doğru değildir. Safiye ve Kösem Sultan, oğullarından sonra torun saltanatını gören padişah analarıdır. Safiye'nin, Venedikli soylu Baffo ailesinden olduğu; babası Korfu valisiyken Adriyatik'te seyahat ettikleri geminin Türk korsanlarınca vurulması sonucu tutsak düştüğü yaygın bir söylencedir; *Tarih-i Selaniki*'deki "*Valide-i Padişah-ı cihân-penâh* (III. Mehmed'in annesi) *ol hanedanda terbiye olmuşdu,*" cümlesi ise ilk tutsaklık ve cariyelik yıllarını Ferhad Paşa'nın konağında geçirdiğine göndermedir. Serpilip eğitildikten sonra güzelliği ve zekâsı da fevkalâde görülerek en geç 1563'te Manisa Sancakbeyi Şehzâde Murad'a sunulmuş. III. Murad'ın ilk saltanat yıllarında İstanbul'da bulunan Avusturya elçilik heyetinden Stephan Gerlach ise, "*Padişah Sultan Murad'ın eşi Bosna kökenli bir cariyedir. Daha önce Ferhad Paşa'nın eşi olup, halen Mustafa Paşa'yla evli kadın tarafından, Murad'a şehzâdeliğinde ve Manisa'da valiyken hediye edilmiş,*" diyor.

Safiye 16 Mayıs 1566'da Şehzâde Murad'ın ilk şehzâdesi Mehmed'i doğurunca geleceğin hasekisi ve valide sultanı olabilme şansını kazanmıştı. Tutku derecesinde kendisine bağladığı Murad'ın, şehzâdeliği boyunca başka cariyelerle ilişki kurmasına fırsat vermediği gibi, padişahlığının ilk yıllarında da sevgileri devam etmiş. Kayınvalidesi Nûrubânû'ya ve Harem kadınlarına göre, Safiye, Murad'ı büyüyle kendisine bağlamış. Genç haseki gösterişe, görkeme fakat en çok paraya düşkünmüş. O yıllarda İstanbul'da elçilik göreviyle bulunan Salomon Schwigger, adını anmadan; "*padişahın eşi, sık sık gezintiye çıkar. Paşalardan birinin eşini ziyarete gider. Böyle durumlarda sarayda görevli yüzlerce hadım uşaktan bazıları ona eşlik ederler. Gezintilerini üzeri kırmızı örtülerle kapatılmış, iki küçük atın çektiği bir kupa arabasıyla ya-*

par," diyerek hem Safiye'ye hem saray haremine dair önemli bir haber vermiştir.

Bir diğer gözlemci, Çemberlitaş'taki Elçi Hanında ikâmet eden Gerlach, 18 Nisan 1577'de Eski Sarayla Yeni Saray (Topkapı) arasında yapılan bir Harem göçünü izlemiş. Padişahın annesi Nûrubânû'nun kafilesinden sonra Haseki Safiye de gösterişsiz bir alayla çok sayıda araba ve atlı refakatinde Elçi Hanının önünden geçerken. günlüğüne şunları yazmış: "*Arabasının önünde saray hizmetkârları, haremağaları atlı olarak ilerliyorlardı. Kırmızı kumaş kaplı arabasının önünde arkasında yeşil ipek kordonlar, binek yerinde basamakları gümüş kaplı küçük bir merdiven vardı. Haseki sultanın yanında iki oğlu oturmakta olup dışarıdan içerisinin görülmemesi için arabanın girişine ince bir perde asılmıştı. Büyük şehzâde (Mehmed) bir ara perdeden baktı. Fakat bulunduğum üst kattan yüzünü seçemedim. Arkadan gelen arabalarsa bakımsız ve toz içindeydi.*"

Gerlach'ın Safiye Sultan ve III. Murad'la ilgili bir diğer notu da şu: "*Sultan Murad, müzik dinlemeyi, çeşitli gösterileri izlemeyi seviyor. Hemen her gün sarayında usta Yahudi çalgıcılar, türlü cambazlar, hünerbazlar gösterilerini sergilerken padişahın eşi sultan da çocuklarıyla bir kafes ya da gözenekli bir perde arkasından oyunları seyrediyor. Gerek bu sultan gerekse saraydaki diğer kadınlar, halktan Türk kadınları gibi giyiniyorlar. Tek fark, boyunlarında kollarında parmaklarında görülen mücevherli takılar. Başlarında da konumlarına uygun tarzda taçları var.*"

İstanbul sarayına başhaseki sultan olarak gelen Safiye, Murad'la 32 yıllık hayat arkadaşlığının ilk 20 yılında onun tek hasekisi idi. Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da, "*Menkûhâ-i memdûhâları* (övülmüş, saygın nikâhlı eşi) *Safiye Hatun*" diyor ki, bu tanımdan onun cariyelikten azat edilip III. Murad'la nikâhlandığı anlamı çıkmaktadır. Şehzâde Mehmed (III.) 1582'deki sünnet düğünü sonrasında, Manisa sancak beyliğine atanınca Safiye Sultan'ın da oğlunun yanına gittiği tahmin edilebilir. Bu ayrılık, III. Murad'ı cariyelerle düşüp kalkmaya yönlendirmek çabasındaki Valide Nûrubânû, Esmihan Sultan ve Harem kethüdası Canfeda Kadın için bir fırsat olmuştu, kuşkusuz. Âlî, özellikle Esmihan Sultan'ın, Safiye'nin

yaptırdığı büyüyü bozmak girişimlerini uzun uzun anlatmaktadır. Salamon'un da belirttiğine göre bunlar padişaha, devletin geleceği noktasında, tek şehzâdeyle yetinmemek gerektiğini anlatıp güzel cariyeler sunmaya başlamışlar. Bu ısrarlar sonucu harem yaşamının mutluluğuna eren padişah, hasekisi Manisa'dan döndükten sonra da bu yeni alışkanlığını sürdürmüş.

Safiye, sarayın önceki etkili sultanlardan, Murad'ın halası Mihrümâh'ın (ö. 1578), Valide Nûrubânû'nun (ö. 1583), Murad'ın ablası Esmihan'ın (ö. 1585) hayattan çekilmelerinden sonra Haremin egemeni olmayı başarmış görünüyor. Bu evrede Haremin yöneticileri de tarihçi Âlî'nin "*Bânû-yı Harem-i muhterem olan Can-fedâ Hatun*" dediği Kethüda Canfeda Kadın, Safiye'nin sırdaşı Raziye Kadın, saray dışında da Yahudi Ester Kira idi. Bunlar, hem saray yaşamını hem dışarıyı denetimde tutarak, sarayda sonuçlanan her işlemden rüşvetler almaktaydılar. Canfeda, padişahı, haremde güzel cariyelerle oyalarken; oğlu Mustafa Paşa beylerbeyi, damadı Molla Muhyiddin büyük kadılardandı. Kazasker Yahya Efendi'nin nikâhlısı Raziye Kadınsa, Safiye'ye akıl hocalığı, III. Murad'a da falcılık, müneccimlik yapıyordu. Ester Kira'nın görünürdeki görevi, Harem gereksinimlerine aracılıktı, ama asıl iltizam, dirlik, mansıp, gümrük işlemlerini valide sultana rüşvetler sızdırarak yürütüyordu. Giderek dış ilişkilere ilgi duyan Safiye'nin elçilerle, özellikle de Venedik balyosuyla iletişimini Ester gerçekleştiriyordu. Bir seferinde, korsanlar yüzünden Osmanlı-Venedik ilişkileri gerginleşince, çıkabilecek savaşı önlemiş, hatta Venedik Cumhuriyetinin tazminat ödemesini sağlamıştı.

Bu tezgâh kurulunca Safiye, kıskanmak şöyle dursun, padişahın cariyelerle gece gündüz düşüp kalkmasına göz yumarak kadın tutkusu günden güne artan duygusal ve tenperver III. Murad'ı daha çok etkisizleştirip on yıl boyunca siyasal kararlara karıştı.

Eşinin, 1595'te kış ortasında ölmesi üzerine, ayaklanmaya neden olabilecek bu âni ölümü, oğlu Mehmed Manisa'dan gelene kadar 11 gün gizleyerek o kritik evrede önemli bir rol oynadı. Manisa'dan gelen Mehmed, annesiyle buluştuktan sonra babasının naaşını gördü. Saraydaki ilk gecesinde, annesinin aldığı önlemlerle 19 üvey kardeşini boğdurttu. Cülûs töreninden, III.

Murad'ın ve şehzâdelerin cenazelerinin kaldırılmasından sonra "*mehd-i ulyâ-ı saltanat*" unvanı ile resmen valide sultan olan Safiye, Saruhan sancağına, torunu 13 yaşındaki Mahmud'un gitmesi gerekirken, konağında yetiştiği Ferhad Paşa'nın oğlu Hacı Bey'i göndertti. Böylece şehzâdelerin sancağa çıkmaları geleneği de sona erdi.

Selanikî, III. Mehmed'in annesine teslimiyetini, "*Valide-i saadet ile meşveret buyurup umûr-ı mülk ü millet ahvâlin söyleşmeğe lâyık*" gördüğünü; Safiye'nin, "şimdi dâhil-i meclis ve mahrem-i râz olıcak başka kimse yokdur!" uyarısı üzerine Hâce-i Sultani Sadeddin Efendiyi de resmi danışman yaptığını açıklamaktadır. Safiye Sultan güvendiği kişileri mirahurluk, kapıcıbaşılık gibi görevlere getirterek kendisine bağlı bir kadro oluşturmayı gözetmiş, örneğin has adamlarından Osman Ağayı Darüssaade ağası yapmıştı. Bunlar, dış dünya ile saray arasındaki rüşvete dayalı dolapları çevirenlerdi. Gelibolulu Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da, kısa zamanda doruğa çıkan yolsuzluk ve haksızlıkları, güçsüzlerin birer köşede çaresiz kalışlarını, güçlülerin de korkularından Sultan Mehmed'e gerçekleri anlatamadıklarını yazar: "*Valide-i saideleri, bânû-yı zamân ve muhaddere-i zî-şân Asiye-iffet ve Fâtıma-'ismet ve müdebbire-i mûlk ü devlet olan Sultân-ı ra'fet-nişân hazretlerine 'arz etmezler. Hâşâ sümme hâşâ ki anlar böyle ihtilâl-i âleme rıza vereler...*" yollu ağır bir dokundurmada bulunarak Safiye Sultan'ın devlet yularını eline aldığını ve âdeta "valide padişah" olduğunu vurgulamaktadır.

III. Mehmed, annesi Safiye Sultan'a, "*yevmî üç bin çil akçe vazife* (gündelik) *ve sâlyâne üç yûz bin yazlık ve üç yüz bin kışlık*" ferman ettiği gibi, "*güzide zeametlerden on yûkden mütecaviz has paşmaklık*" tahsis etmişti.

Sadaret Kaymakamı İbrahim Paşa, İstanbul'a özgü esnaf geleneği "şek-buk" münasebetiyle 1595 Mayıs ayında, Yenihisar'daki Feridun Bey Bahçesinde, padişaha, Safiye Sultan ile kızları Ayşe ve Fâtıma sultanlara günlerce süren bir ziyafet verdi. "*Şahane tekellûfat ile bî-bedel pişkeşler çekildi. Külli masraf olub*" türlü yemek ve yiyecekler dökülüp saçıldı; bunun için binlerce dinar harcandı. Kaptanıderya Sinan Paşa da Hasbahçe Tersanesinde, yeşil boyalı,

karpuz kıçlı, üç fenerli yeni bir hünkâr baştardası yaptırdı. Otuzuna basan padişah, daha kırklı yaşlardaki alımlı annesiyle arada bu görkemli tekneye biniyor; dümende tersane kethüdası duruyor; kaptanıderya hizmete amade deniz gezintileri yapıyorlardı.

Haziran 1596'da Üngürüs (Macaristan) seferi için Davutpaşa sahrasında otağa çıkan oğlu III. Mehmed'le damadı Veziriazam İbrahim Paşa'yı, Safiye Sultan, kızlarını da alarak uğurlamaya gitti. Avlanmak bahanesiyle ordugâhtan ayrılan padişah bir süre annesi ve ablalarıyla birlikte olup, "*Hezâr iştiyak ve derd-i hasret ile vedâlaşub didegiryân ve ciğer püryân*" oldular. Son kez bir de "*Valide-i izzet-penah hazretleri Halkalu Sarâyına tekrar arabalar ile giceden yetişüb yine izz-i huzûr-ı şehinşahî ile mülâkat eyledi.*"

Oğlunu uğurlayan Safiye Sultan, İstanbul'a dönerken karşılaştığı seferber Yeniçeri ve sipahi bölüklerine arabasından avuç avuç filoriler, çil akçeler saçtı. Edirnekapı'da, Sadaret Kaymakamı Hasan Paşa bin nefer korucu ve Yeniçeriyle selamlayıp alayla saraya götürdü. Padişah, Hasan Paşa'ya her konuda annesine danışmasını emrettiğinden sadaret kaymakamı, atama ve değişiklikleri Safiye Sultan'ın onayıyla yapmaya koyuldu. İstanbul kadısının değiştirilmesine ilişkin cepheden ferman geldiğinde, valide sultan, halk kadıdan hoşnut diyerek hükmü uygulatmadı. Dindarlığını vurgulamak ve İstanbulluların sempatisini kazanmak için oğlunun sağ salim ve zaferle seferden dönmesi dileğiyle Âşıkpaşa Mahallesinde İmam Gazalî soyundan bir ermişin üstüne türbe yaptırdı. Eğri Kalesinin fethi müjdesi geldiğinde de sadakalar dağıttı. O sırada İstanbul'da bulunan gezgin John Sanderson'ın, padişahla sefere giden İngiltere elçisi Edward Barton'ın valide sultan katındaki saygınlığını; Safiye'nin, rüşvetle sancakbeylerinin, ulemanın, valilerin atama ve uzaklaştırılmalarında etkili olduğunu yazması önemlidir.

III. Mehmed'in, enîştesi İbrahim Paşa'yı 27 Ekim 1596'da veziriazamlıktan azledip mührü Cigalazâde Sinan Paşa'ya verdiği haberi geldiğinde ise seferdeki padişaha, "*Valide-i saadet-penâh hazretleri*" sıfatıyla gönderdiği "*mektub-i şefaatleriyle mühr-i sadaret yine İbrahim Paşa'ya*" verildi. *Selanikî Tarihi*'nde içeriği açıklanan bu mektubunda Safiye Sultan, oğluna âdeta emrederek,

"*cümleden mukaddem* (her işten önce) *mühr-i izzet ve sadrazamlık yine İbrahim Paşa hazretlerine mukarrer buyurılup, kat'a hilâfına cevâz gösterilmeye*" diyordu. Başka önerileri de içeren bu mektubu, murassa kılıç ve sorgucu, mücevherli abâyî ve hil'atları, Ağa Dilsiz adlı adamıyla cepheye gönderdi. III. Mehmed annesinin mektubunu alır almaz, Sinan Paşa'yı azledip, Damat İbrahim Paşa'yı ikinci kez 18 Aralık 1596'da veziriazam atadı. Yeni İngiliz elçisi Lello, muhtırasında buna değinirken, "*Yüce Türk, Almanya İmparatoru ile anlaşıp Tatarları harbe girmekten alıkoyan eniştesi İbrahim Paşa'yı, şikâyet üzerine uzaklaştırarak boynunun vurulmasını emretmişti. Fakat valide sultanın, oğlu Yüce Türk nezdinde hatırı çok yüksek olduğu için affetti,*" diyor. Oğlunun zaferle dönüşü anısına Davutpaşa'da bir kır köşkü yaptıran Safiye Sultan burada büyük bir ziyafet hazırlattı. Kendisi ve Harem halkı arabalarla Davutpaşa'ya gelerek padişahı karşıladılar.

1597-1606 yılları boyunca İstanbulda kalarak Safiye Sultan'ı tanıyan ve yönetim işlerindeki etkinliğini öğrenen İngiliz Elçisi Lello, Orhan Burian'ın çevirdiği muhtırasında, çağdaş tarihçilerin "*Safiye'nin III. Mehmed zamanında devlet idaresine karışmasına*" değinmekten çekindiklerini yazmıştır. Lello, valide sultanın devlet adamlarıyla ilişkilerini, atama ve uzaklaştırılmalara müdahalesini açıklamış; "*Annesinin, padişaha her istediğini yaptırdığını*" öğrendiğini de vurgulamıştır.

Akıl almaz boyutlardaki rüşvet dolaplarını, Ester Kira Kadın ve Yahudi sarraflar aracılığıyla çeviren Safiye Sultan, bu yoldan kazançlarının en büyüğünü 3 Kasım 1597'de veziriazam olan Hadım Hasan Paşa'dan sağmış; o da haklı olarak, "*Valide sultan beni taksîde bağladı!*" demişti. Lello da Hasan Paşa'nın Safiye'nin sadık adamlarından olduğunu ve "*Makamını valide sultandan satın aldığını,*" Safiye Sultan'ın, Hasan Paşa'ya emir vererek içeride ve dışarıdaki üzücü olayların oğluna bildirilmemesini istediğini, çünkü padişahın bu haberlerden üzünüye kapıldığını uyarmıştı. Olup bitenleri şeyhülislamdan öğrenen padişah, 3 Nisan 1598'de Hasan Paşa'yı tutuklatıp Yedikule'de boğdurdu.

Anadolu'yu ve İstanbul'u kırıp geçiren, sarayda ve Eski Sarayda onlarca padişah kızının ve cariyelerin ölümüne neden olan

salgınlar nedeniyle kentten uzaklaşmayı yeğleyen ana oğul, Mayıs 1598 ilkbaharda, sözde gül ve kiraz mevsimini geçirmek bahanesiyle Davutpaşa çiftliğindeki saraya göçtüler. Buradan, tebdil-i hava eylemek için, denizden İskender Çelebi Bahçesine gittiler. Valide sultan, Eyüp Sultan türbesini ziyaret etti. Aylar sonra saraya dönerlerken arabalarının önünü kesen işsiz medrese mezunları (suhteler) Safiye Sultan'ın arabasını durdurup boş yere ağlayıp yalvararak, "*Halk-ı âleme iyiliğiniz çok bizim de duamızı alınız!*" dediler; Anadolu kazaskerinin tayinleri rüşvetle yaptığından yakındılar. O yılın aralık ayında İstanbul'a gelen İran Elçisi Hüseyin Beğ ile eşi Güliter Hatun, Safiye Sultan'a türlü hediyeler, Acem diyarının ipeklilerini sundular.

III. Mehmed, annesinin ısrarı üzerine 8 Ocak 1599'da, vezir-i azam Cerrah Mehmed Paşa'yı azledilip yeniden göze giren damat İbrahim Paşa'yı göreve getirdi. Çıktığı seferde başarılı olamayan bu yaşlı vezir kayınvalidesinin güvenini yitirirken, annesinin baskısından bıkan padişah da paşanın Macaristan'dan dönmesine izin vermedi. Safiye Sultan, damadı İbrahim Paşa Macaristan'da iken, İstanbul'da sadaret kaymakamlığına getirttiği diğer damadı Halil Paşa aracılığıyla dilediğini yapabiliyordu. Bu arada, Anadolu ve Rumeli ağnam ve haraç vergileri gelirlerini, kendi üzerine aldıktan sonra, sırdaşı, danışmanı, rüşvet eli Ester Kira aracılığıyla bu gelirlerin toplanmasını iltizama verdi. Oysa bu yıllık vergiler, dirlik sahibi sipahilerindi. İstanbul gümrüğü iltizamı da Ester'in ve oğullarının elindeydi. Vergi toplama ihalelerini tekellerinde tutan Yahudiler, Divan-ı Hümayuna başvurarak 12 bin altın rüşvet verdiklerini açıkladılar. İşin ucunda valide sultan olduğundan, şikâyet örtbas edildi.

Safiye, Kira Kadın aracılığıyla İstanbul'daki Venedik balyosu ile de gizlice haberleşiyor, Floransalı Medicilerle de mektuplaşıyordu. İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in Thomas Dallam'la 1599'da gönderdiği değerli hediyeler arasında, büyük bir org-saat, valide sultan için yaptırılmış 600 altın değerinde zarif ve sanatkârane bir de araba vardı. Gerçi bu hediyeleri taşıyan *Hector* adlı gemiye, limana giriş izni verilmesinde, orgun saraya taşınmasında sorunlar yaşandı. Padişah ve Safiye Sultan, kendi baştardalarıyla birkaç

kez, liman dışında bekletilen *Hector*'un çevresinde dolaşarak bu görkemli gemiyi merakla incelediler. Hediyelerin saraya taşınması da padişahın, denizden 6 mil mesafede, annesinin oturduğu bir saraya gittiği sırada mümkün oldu. Gelen değerli hediyelerin karşılığında ise İngiltere'ye birtakım ticari ayrıcalıklar tanındı.

Sonunda beklenen oldu ve 1 Nisan 1600'de ayaklanan askerler, Kira ile oğullarının başlarını, valide sultanın da devlet işlerine karışmamasını istediler. Lello'nun "Keranuk" dediği Kira, saraya sığındı. III. Mehmed ve valide sultan, kadını kapı dışarı ettiler. Tarihçi Naimâ, kaçarken yakalanan "*mel'unenin öldürülüp rüşvet aracı olan ellerinin, sonra cinsel organının kesildiğini, bu parçaların, onunla işbirliği ederek servet ve mevki sahibi olanların kapılarına çivilendiğini*" yazar. Lello, "*Valide sultan nezdindeki saygınlığı sayesinde kayırlarak Anadolu kazaskeri olan zatın* (Ahizâde Abdülhalim Efendi) *kapısına çivilenen el parçasının üstündeki kâğıtta — Ya molla, kaç kez öptüğün eli bir daha öp!*" yazılı olduğunu belirtir. Bu korkunç olayı gözlemleyen gezgin Sanderson ise zengin bir Yahudi kadın diye andığı Kira'nın öldürülüşünü, cesedinin Atmeydanı'nda köpeklere yedirilişini, başının ve ayıp yerlerinin mızraklara geçirilip dolaştırılıp, özellikle Yahudilere gösterilmesini, sipahilerin vahşetlerle valide sultana öfkelerini duyurmak istediklerini, çünkü öldürdükleri Yahudi kadının onun rüşvet işlerini çevirdiğini yazmıştır.

Lello, "*Valide Sultan, bu olaylara neden olanlardan birisinin de damadı Halil Paşa olduğu kanısıyla oğlu padişaha onu azlettirdi ve yerine (Hadım) Hafız Ahmed Paşa sadaret kaymakamı atandı. Bu da valide sultana rüşvet vererek bu makamı elde etmişti ama cephede bulunan veziriazam İbrahim Paşa'yla uzlaşamadı,*" diyor. Bütün bu olanlardan etkilenen ve doğal ki korkan Safiye Sultan'ın, aleyhindeki tepkileri yatıştırmak için, "*Benüm dâmadlarum bana düşmendir. Kul tâifesinin bu veçhile hücûmunda ikisinin de rey' ve ma'rifetleri vardur. Yahudiye* (Kira Kadın) *siyâset* (idam) *mukarrer oldu. Böyle fâhiş veçhile olmak ne lâzım idi? Deryaya atılsa olmaz mıydı?*" diyerek damatlarını suçlaması, Kira'ya uygulanan işkenceyi de ayıp ve çirkin sayması ilginçtir. Ayaklanmanın yatıştırılması ise Kira'nın, oğlunun ve daha kimilerinin katledilmeleriyle

değil, asıl Safiye Sultan'ın el altından ayaklanmacı önderlerine verdiği paralarla sağlanmıştı.

Lello, 1601'de Macaristan'da ölen İbrahim Paşa'dan sonraki veziriazam Yemişçi Hasan Paşa'nın Slav kökenli, valide sultanla da akraba olduğunu yazarsa da, aralarındaki bağ, Safiye'nin, İbrahim Paşa'dan dul kalan kızı Ayşe Sultan'ın 1602'de Hasan Paşa'yla nişanlanması veya evlenmesi olmalıdır. Yeni veziriazam Hasan Paşa'nın da cepheye gitmesi üzerine, sadaret kaymakamlığına yine öbür damadı Halil Paşa'yı getirten Safiye, onun aracılığıyla rüşvet çarkını sürdürürken III. Mehmed de annesinin nüfuzu altındaki saltanatını tehlikede görerek ulema efendilerle bir cephe oluşturma çabasındaydı.

1603 yılının ilk günlerinde kul taifesi denen Yeniçerilerle sipahiler bir daha ayaklandı. Sorun yine yolsuzluk, rüşvet ve pahalılıktı. Kapıkulları 5 Ocak günü III. Mehmed'i ayak divanına çağırdılar. Elebaşıları, padişaha, memleketin halini bilmediğini, devlet işlerini valide sultanla çevresindeki çıkarcı birkaç kişinin çekip çevirdiğini, iyi işler şöyle dursun büyük zararlar verdiklerini, Yemişçi gibi bir cahilin veziriazamlığa getirildiğini uluorta açıkladılar. Veziriazam damat Yemişçi Hasan Paşa cephede, Saatçi Hasan Paşa İstanbul'da sadaret kaymakamıydı. Padişah, annesinin ve çevresindekilerin bir kusurlarının bulunmadığını; suçlunun, kendisine doğru bilgi vermeyen sadaret kaymakamı olduğunu söyledi. Tutuklu paşa ayak divanına getirildi. Lello'nun anlattığına göre, sarığının kıvrımlarına, kuşağına Safiye Sultan'ın ve başkalarının pusulalarını doldurmuştu. Eylemciler, cephedeki veziriazamın zulümlerini ve yanlış hareketlerini padişaha neden bildirmediğini sorduklarında valide sultanın, kapıağasının ve başkalarının verdikleri emirleri ve mektuplarını gösterdi. Bunları dinleyen padişah diyecek söz bulamadı. Azledilen Saatçi Paşa oradan uzaklaşıp izini kaybettirdi.

III. Mehmed'i hal' edip oğlu Mahmud'u tahta oturtmayı amaçlayan âsiler, Valide Sultan Safiye'nin idamını dayatmayıp sürülmesini, fakat yandaşlarının oracıkta idamlarını talep ettiler. Valide sultanın adamlarından kapıağasının, kızlarağasının –biri ak, öteki kara iki saray şefinin– boyunları vuruldu. Padişah ayakla-

nanlara ihsanda bulunarak annesinin sürgüne gönderilmesini de önledi. Doğal ki, o korkulu saatlerde, Safiye olup bitenleri sarayın güvenli bir yerinde saklanarak izliyordu. Cephedeki Yemişçi Hasan Paşa ise ortalığın yatıştığı haberi gelene kadar İstanbul'a dönüşünü erteledi. Yeni sadaret kaymakamı Güzelce Mahmud Paşa ise Yemişçi'yi, o kadar zulmedip aç bıraktığı askerin öldüreceğini, veziriazamlığın ve ondan dul kalacak (Ayşe) sultanın kendisine verileceğini umuyordu. Oysa Yemişçi Paşa gizlice İstanbul'a gelip Yeniçerilerin desteğini sağladı. Safiye Sultan da Güzelce Paşa'nın idamı için ferman çıkarttırdı!

Valide Safiye'nin oğlunu sevk ettiği son aymazlık, torunu şehzâde Mahmud'u, bunun annesi hasekiyi ve kimi cariyeleri boğdurtmak oldu. Sancağa gönderilmeyerek sarayda tutulan büyük şehzâde Mahmud, 19'una gelmiş ateşli bir gençti. Servet edinmekten başka bir amacı olmayan babaannesi Safiye ile onun güdümündeki babası III. Mehmed'in düştükleri durumdan, Anadolu'daki Celâli ayaklanmalarından, İstanbul'daki eylemlerden duyduğu rahatsızlıkla babasına, kendisini serdar atayıp Anadolu'ya göndermesini önermişti. Safiye, torunu Mahmud'un annesini sevmediğinden, kuruntulu padişaha, bu hasekinin Mahmud'u tahta geçirmeyi amaçladığını uyardı. Naimâ'nın anlattığına göre şehzâdenin annesi haseki, bir şeyhe başvurarak oğluna taht kısmet olup olmayacağını, III. Mehmed'in ne zaman öleceğini sormuş, bunların yanıtlarını içeren kâğıdı da kızlarağası padişaha ulaştırmıştı. Dualar yazılı vefk pusulasında, hasekiye hitaben oğlunun altı aya varmadan padişah olacağı müjdesi vardı. Safiye-Mehmed ikilisi, Şehzâde Mahmud'la annesini sorguladılar. Padişah, oğlunu birkaç gün falakaya yatırttı, hapse attırdı. Hasekinin ve şehzâdenin masumane yanıtları, itirafları, Safiye-Mehmed ikilisini ikna etmedi. Padişah, oğluna sempati besleyen askerlerin kendisini tahttan indirecekleri vehmiyle ulemayı toplayıp zorla fetva aldıktan sonra 7 Haziran 1603 gecesi Mahmud'u boğdurttu, şehzâdenin annesi ile otuz kadar cariye de diri diri çuvallara konulup denize atıldı.

Lello bu saray trajedisinden sonraki durumu özetle şöyle veriyor: "*Valide sultan artık kendinin de, oğlunun da bir düşmanı kalmadı-*

ğından dilediği gibi tahakküme devam edebileceği kanısındaydı. Yemişçi Hasan Paşa kendi adamı olduğu için buyruklarına karşı çıkmazdı. Fakat aksi bir durum ortaya çıktı. Yemişçi, valide sultanın kendi hazinesini doldurduğunu, padişahı yanılttığını, kendisinin de hüküm yürütemez olduğunu gidip III. Mehmed'e anlattı ve valide sultanın saraydan uzaklaştırılmasını önerdi. Özgüvenden yoksun padişah, Yemişçi'nin anlattıklarını annesine aktarınca Safiye, oğluna, en büyük düşmanının bu hain paşa olduğunu bildirdi. Adamlarından Yeniçeri ağası ile şeyhülislam da aynı yönde telkinde bulundular. Yemişçi 4 Ekim 1603'te veziriazamlıktan azledildi. Padişahın eniştesi olduğundan bir an idamdan kurtulabilirdi ise de Safiye Sultan buna izin vermedi. Konağı kuşatılarak teslime zorlandı ve idam edildi." Bu olaylar, Safiye'nin adı verilmeksizin Osmanlı kaynaklarında da anlatılmıştır.

Yaşamı boyunca, servet edinimi hırsını soğutmayan Safiye Sultan'la ilgili son sahneler kapalıdır. 21 Aralık 1603 gecesi oğlu III. Mehmed ya vebadan veya zehirlenerek esrarengiz biçimde öldü. Sabah İstanbullular adını ilk kez duydukları, daha sünnet olmamış, 14 yaşındaki Şehzâde Ahmed'in padişah olduğu haberiyle uyandılar. Safiye ulu kayınpederi Kanuni Süleyman'dan, kayınpederi II. Selim'den, kocası III. Murad'dan, oğlu III. Mehmed'den sonra, torunu Ahmed'i de Osmanlı tahtında gördü. İzleyen günlerde Mısır'dan İstanbul'a gelen yeni veziriazam Yavuz/Malkoç Ali Paşa ilk önlem olarak valide sultanı –torunu çocuk padişah Ahmed'i kendi çıkarları için kullanacağı gerekçesiyle– 10 Ocak 1604'te, kalabalık Harem kadrosuyla Eski Saraya gönderdi. Safiye'in "Gözyaşı Sarayı"nda geçen son iki yıllık yaşamına ilişkin hiçbir bilgi yoktur. Ancak gelini yeni valide sultan Handan'la (ö. 12 Kasım 1605) aynı günlerde (10 Kasım 1605) ölmüş olması; hele bir de I. Ahmed'in, kendi annesi Handan'ı zehirlettiği söylencesi varken Safiye'nin eceliyle öldüğü kuşkuludur. Kocası III. Murad'ın Ayasofya'daki türbesine gömülmüştür.

Hayrata düşkün görünmek gereğini duyan Safiye Sultan, servetinin bir bölümünü sözde "cami-i şerif, imaret ve ribat" yaptırmaya ayırıp Eminönü İskelesi civarındaki Yahudi mahallesini seçmiş. "*Emin İskelesinde bina olunacak hayrât u hasenât ve câmi-i şerifin resmi ta'yin olunup* (projesi hazırlanıp)" temelinin atılması

için uğurlu bir zaman belirlenmiş. "*Burada kifayet mikdarı kâgir yapulu evler alunub*" yıkılmış; külliyenin yapımı hazırlıklarına başlanmış. Darüssaade ağası Osman Ağanın kethüdası Kara Mehmed bina emini atanmış; Veziriazam Hasan Paşa da kamulaştırma ve yıkım çalışmalarıyla görevlendirilmiş. Cami temelinin atılışı 7 Nisan 1598'dedir. O gün Tophane'den ve gemilerden toplar atılırken, valide sultanın temel atma töreninde bulunmasını istemediği veziriazam Hadım Hasan Paşa'ya da Bostancıbaşı gönderilerek mühr-i hümayun alınmıştı. Kazılan temel çukurlarını değirmen döndürecek kadar sular basmasına karşın, "*server-i serdar-ı mühendisân-ı ruzigâr mimar Davud Ağa*" olanca yeteneğini göstererek ilk temel taşını 20 Temmuz 1598'de koysa da, cami inşaatı III. Mehmed'in ölümü, Safiye Sultan'ın 1604'te Eski Saraya gönderilmesi üzerine pencere seviyesinde yarım kalmıştır. Nedeni *Silahdâr Tarihi*'nde şöyle açıklanıyor: "*Bin altı (1598) tarihinde Fatih-i Eğri merhûm Sultan Mehmed Hânın validesi, Bağçekapusu dahilinde Gümrük'e nâzır mücededen ta'mir-i binâsına mübâşeret eylediği câmi'-i şerif, oğlu vefâtıyle kendü Sarây-ı Atik'a nefy olunmağın el çekilüb nâ tamâm muattal kalmışdı.*"

Fakat bu büyük külliye girişiminde de yolsuzluklar örtbas edilemeyecek düzeyde olup temel atılmasından iki yıl sonra henüz kamulaştırma bedelleri ödenmeden yüzlerce ev ve dükkân, bir kilise ile bir sinagog yıkılmıştı. Cemaatler, Divana şikâyetlerinden sonuç alamayınca ibadethanelerini yeniden yaptırmak için valide sultana rüşvet vererek, "*birer virane kiliselerini*" yenilemek üzere beratlar almışlar, bu durum, ulemayı birbirine düşürmüş, yapılan yeni bir kilise yıktırılmıştı. Ulemadan kimileri de Safiye Sultan'a mektup yazıp halkın hukuku çiğnenerek öbür dünyanın kazanılamayacağını bildirip, "*hayrat ve hasenatınız hukuk-ı 'ibâd ile âlûdedür*" uyarısında bulunmuşlar; bina emini suçlu görülüp değiştirilmiş, valide sultan sözde aklanmıştı.

Selanikî Tarihi'nde Safiye Sultan'ın bir medresesinden söz edilerek, "*Valide-i padişahi hazretlerinin medrese-i şerifleri*"ne, Şeyh Ebülvefa Camiinde ders veren müderris Sarıgürzzâde kaynı Mustafa Efendi'nin atandığı belirtilmiş ise de, herhalde bu yeni yapılmış bir medrese değil, Mustafa Efendi'nin görevlendirilme-

sinden ibaret bir işlemdi. Nitekim, yine *Selanikî Tarihi*'nde, Edirne Kadısı Kafzâde'nin yerine "*Valide Sultan hazretleri müderrisi Mustafa Efendi*"nin atandığı bilgisi de, bir medrese yaptırmayıp kendi adına bir müderris görevlendirdiğini doğrulamaktadır. Safiye Sultan'ın, Üsküdar Karamanlı köyünde mescit yaptırarak eşi III. Murad ve kendisi için Kuran okunması koşuluyla vakıf tesis ettiğine ilişkin Topkapı Sarayı Arşivinde belgeler; Kahire'deki Melike Safiye Camiini de Safiye Sultan hayratı gösteren yabancı gezgin notları vardır.

Sonuç olarak, kayınvalidesi Nûrubânû, torunu I. Ahmed'in hasekisi Mahpeyker Kösem'le kıyaslandığında, onca para hırsına karşın bıraktığı önemli bir yapıt yoktur. Servetinin ne olduğu da bilinmemektedir.

Safiye Sultan; tarihin aynasına, çocukken yaşadığı tutsaklık serüveninden, Ferhad Paşa Sarayında büründüğü yeni kişilikten, saray hareminde geçirdiği sınavlardan, karıştığı entrikalardan, sarayı ve Osmanoğullarını tehdit eden ayaklanmalardan aldığı derslerle her tehlikenin parayla atlatılabileceğine, paradan başka güven öğesi bulunmadığına inanmış bir haseki ve valide sultan portresi çizer. Bu kimliğin oluşumunda kayınvalidesi Nûrubânû'nun etkisi de tartışılamaz. Yaşamını öyküleştiren yerli yabancı romanlara bakıldığında ise ulaşılabilen bir avuç bilginin, yüzlerce sayfaya, bir tutam toz gibi serpiştirildiği açıktır.

ŞEMSİRUHSAR [ö. İstanbul, 1613'ten önce] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yer verilmeyen, III. Murad'ın bu hasekisini Uluçay, Saray Arşivindeki bir belgeyle tanıtmış ve Rukiye Sultan'ın annesi olduğunu kanıtlamıştır. Medine'deki Mescid-i Nebevi'de Kuran okunması için vakıf tesis eden Şemsiruhsar'ın, 1613'ten önce öldüğünü de gösteren bu belgede özetle, "*Merhum Murad Han'ın evladından Rukiye Sultan'ın, bir süre önce ölen annesi sahibü'l-hayrat Şemsiruhsar Hatun binti Abdülgaffar'ın ruhuna, 8 kişinin Kuran okuması koşuluyla 1100 altın sikkeyi Mescid-i Nebevî'ye vakfettiği*" yazılıdır. Şemsiruhsar binti Abdülgaffar künyesindeki baba adı, bu hasekinin gayrımüslim kökenli olduğunu göstermektedir.

Nazperver Ahmet Refik *Kadınlar Saltanatı*'nda III. Murad'ın bu adda bir hasekisinden söz etmiş; Alderson da Nazperver'e III. Murad Ailesi tablosunda yer vermiştir.

Şahhubân Ahmet Refik bunu da III. Murad'ın hasekilerinden göstermiş; İstanbul Yenibahçe'de hayratının ve kendisinden başka bir kadının daha gömüldüğü türbesinin bulunduğunu belirtmiş. *Sicill-i Osmânî*'de Şahıhubân'dır.

Fakriyye Alderson kaynak belirtmeden III. Murad'ın hasekileri sırasında yer vermiştir.

Mihriban Alderson'da III. Murad'ın hasekiler sırasındadır. Kumkapı'da Cündî (Cinci) Meydanındaki, ayakta kalabilen bölümü, başka bir yapıya dönüştürülmüş olan Mihriban Sultan Medresesi, bunun hayratı olabilir. Ç. Uluçay ise Mihriban'ı, *Hadîkatü'l-cevâmî*'ye ve Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*'na göndermede bulunarak III. Murad'ın kızları sırasında tanıtmıştır.

— Alderson bunun için "Şehzâde Mehmed (III.) tarafından babası III. Murad'a sunulan Slav asıllı bir cariyeydi," dipnotunu koymuş. Fakriyye veya Mihriban olabilir.

III. Murad'ın kızları

AYŞE SULTAN [d. Manisa, 1565'ten önce – ö. İstanbul, 15 Mayıs 1605] III. Murad'la Safiye Sultan'ın büyük kızı. III. Mehmed'in birkaç yaş büyük ablası. Babasının sağlığında 20 Mayıs 1586'da saray düğünüyle Bosnalı İbrahim Paşa'yla evlendirildi. Gelin alayı muhteşem oldu. Ayşe Sultan, gelenekler uyarınca dört at koşulu gelin arabasında, Osmanoğullarına mahsus kırmızı atlas cibinlik içine oturtuldu. Saray kapısından önce Veziriazam Siyavuş Paşa çıktı. Devlet erkânı kortejin önünde yaya yürürken balmumundan yapılma nakıl denen, türlü çeşitli bezeklerle donatılmış dü-

ğün ve uğur simgeleri alayın en önündeydi. Gelin arabası İbrahim Paşa'nın sarayına gelince, damat paşa ve kızlarağası Ayşe Sultan'ı koltuklayarak Hareme götürdüler. Padişahın gönderdiği samur kürkü giyen İbrahim Paşa, günlerce kadınlara ve erkeklere ziyafetler verdi. Davetliler de yükte hafif pahada ağır hediyeler sundular. Nihayet, yenge kadın, paşayı Ayşe Sultan'ın odasına götürüp gerdeğe soktu. İbrahim Paşa, iki rekat namaz kıldıktan sonra yirmi yaşlarındaki sultanın eteğini öptü ve oturmak için ayakta iznini bekledi.

İbrahim Paşa, Mısır valiliğinden İstanbul'a çağrıldığında, altın kaplı, mücevherlerle bezeli bir taht yaptırıp III. Murad'a sunmuş; cülûs ve bayram törenlerinde kullanılan bu murassa taht ve öteki hediyeleri sayesinde damat adayı olmuştu. Önceki padişah kızlarına en çok yüz bin altın mihr konulurken Ayşe Sultan için üç yüz bin altın mihr-i müeccel yazılmıştı. Âlî'nin tanımıyla, alçakgönüllü, derviş meşrep, yaşı altmışı geçmiş İbrahim Paşa, torunu yaşındaki Ayşe Sultan'la 15 yıl süren evliliğinde Kubbe vezirliği, sefer serdarlığı üç kez de veziriazamlık yaptı. İlki kayınbiraderi III. Mehmed'in 1596'daki Eğri seferindedir. Kuşatma ve muharebelerden korkmuş; padişahı da korkutmuş; Haçova savaş meydanında ricat önermişti. Böyle bir zillete engel olarak savaşın kazanılmasını sağlayan Cigalazâde Sinan Paşa, azledilen damat paşanın yerine veziriazam olduysa da Valide Safiye Sultan oğluna mektup yazarak kızı Ayşe Sultan'ın yaşlı kocasının ikinci kez sadarete getirilmesini sağladı. Son sadaretini iki yıl boyunca Macaristan'da geçirdi. İstanbul'a dönmesine izin verilmediğinden 10 Temmuz 1601'de –İstanbul'daki İngiltere elçisi Lello'nun duyduklarına göre– kederinden veya zehirlenerek orada öldü.

Ayşe Sultan'ın dulluğu uzun sürmedi. Safiye Sultan, kızına namzet seçtiği Yemişçi Hasan Paşa'yı sadarete getirtti. Seferdeki veziriazam, Ayşe Sultan'la nikâhı için İstanbul'a bir vekil gönderdi. 6 Nisan 1602'de nikâh kıyıldı. Peçevî'nin, Arnavut asıllı Yemişçi'nin sert, kaba ve cahil olduğunu yazması bir yana, halk arasında da uğursuzluğuna inanılmıştı. Naimâ, bu evliliğin "sûrî" –sözde– kaldığını, çünkü seferden döndüğü günlerde sarayda ve İstanbul'da yaşanan olaylar nedeniyle Yemişçi'nin, III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'la ger-

değe giremediğini yazar. 1603 yılının korkutucu olaylarını Ayşe Sultan'la kapıkullarına dayanarak atlatmayı öngören Hasan Paşa, tehlikeli bir oyuna başvurarak III. Mehmed'e, hazineye akması gereken servetlerle zengin olan valide sultanın telkinlerine kanmamasını; valide sultan saraydan uzaklaştırılmazsa yakında daha büyük ayaklanma yaşanacağını anlattı. Padişah, bu gizli uyarıları annesine aktarınca Hasan Paşa için kurtuluş umudu kalmadı. Safiye'nin, damadı olacak adamın nankörlüğünü affetmesi olanaksızdı. Oğluna, bu hainin kapıkullarını parayla elde etmeye çalıştığını söyledi. 4 Ekim 1603'te azledilen paşa, başına gelebilecekleri tahmin edip Ayşe Sultan'ın sarayına kapandı ve savunma önlemleri aldı. Safiye Sultan'sa Hasan Paşa'yı affedilebileceği kaygısıyla oğluna türlü tezvirler yetiştiriyordu. 16 Ekim günü Bostancıbaşı, 200 acemioğlanı ile Ayşe Sultan sarayını kuşattı. Yemişçi ve sadık adamları, oklarla kılıçlarla duvarlara tırmanan askerleri yıldırmaya çalışırlarken Ayşe Sultan da annesine ve kardeşine pusulalar göndererek kocasının bağışlanması girişiminde bulunmakta; eğer affedilirse birlikte hacca gideceklerini ve artık hacılar gibi yaşayacakları sözünü yinelemekteydi. Safiye, kızını da tehdit ederek kocası gibi cezalandırılacağını uyardı. Teslim olmaktan başka çare kalmayınca Yemişçi, celladı içeri aldırdı; namaz kılıp gömleğini çıkardı. Kementle boğulduktan sonra, cesedi pis bir çukura atıldı, çünkü Müslüman mezarlığına gömülmemesi emredilmişti.

İkinci kez dul kalan Ayşe Sultan, İngiliz elçisi Lello'nun anlattıklarına bakılırsa Yemişçi Hasan Paşa seferde iken sadaret kaymakamı olan Güzelce Mahmud Paşa'ya âşık olmuş, gizlice sevişmişti. Güzelce Paşa ise Yemişçi'nin seferden dönemeyeceği tahminiyle onun hem servetine hem sultan eşine sahip olmak düşüncesindeydi. Oysa İstanbul'a dönen veziriazam, kayınvalidesi Safiye'ye durumu anlatarak bir mansıp bekleyen Güzelce'nin idamı için ferman çıkarttırmıştı. Peçevî, bunu öğrenen Mahmud Paşa'nın, III. Mehmed ölünceye değin gizlendiğini ve ortaya çıkmadan öldüğünü; Naimâ ise "tebdil-i suret" ile birkaç yıl tekke tekke dolaştığını, 1604'te ortaya çıktığını ve I. Ahmed'in gözüne girip Yemişçi'den dul kalan Ayşe Sultan'ı dört yüz bin akçe mihr ile nikâhına aldığını yazmaktadır.

Ayşe Sultan, bu üçüncü evliliği bir yılı bulmadan 40-42 yaşlarında öldü ve kardeşi III. Mehmed'in Ayasofya'daki türbesine gömüldü. 28 Zilhicce 1013 (18 Mayıs 1605) tarihinde düzenlenen muhallefât defterinde kimi giysileri de yazılıdır. İlk kocası İbrahim Paşa'nın hayrı olmak üzere, Şehzâdebaşı Camii avlu kapısının yanına çeşme yaptırmıştır. Üsküdar Ayazma'daki H 1007 (M 1598) tarihli Ayşe Sultan çeşmesinin kitabesinde "*Cenab-ı Hazreti Ayşe Sultan çün ihya etdi bu azb-i Fıratı –Dedim tarihine ânın kıldı icrâ zülâl-i ayn'ül-hayatı*" beyti yazılıdır. Adına düzenlenen vakıfnâmeyle de ölümünden sonra, nakit varlığından cenaze giderleri karşılanarak kalanının hayır ve sevap işlerine sarf edilmesini, cariye ve kölelerinin, ayrıca esir pazarından bedelleri ödenerek alınacak iki cariyenin azat edilmelerini; ayrılacak 10 bin akçenin 500 akçe ve daha az borcu olanların salıverilmelerine harcanmasını; iki bin akçenin yoksul hastalara, yetimlere, âmâ ve sakatlara dağıtılmasını, kalanının da Mekke, Medine ve Kudüs'te yoksul kadınlara, tutsak Müslümanların kurtarılmasına ayrılmasını koşul koymuştu.

FÂTIMA SULTAN [d. Manisa, 1565'ten önce – ö. İstanbul] III. Murad'la Safiye Sultan'ın ikinci kızı. III. Mehmed'in ablası. Fâtıma Sultan, 8 Aralık 1593'te başlayan ve bir hafta süren görkemli bir düğünle Kaptanıderya Halil Paşa'yla (ö. 23 Aralık 1603) evlendirildi. Âlî, "*Vezir-i diğer Halil Paşa'nın halile-i celilesi Fâtıma Sultân*"ın, III. Mehmed'in öz kız kardeşi olduğunu belirtmektedir. Nikâhı Hoca Saadeddin Efendi kıymış; mihri 300 bin sikke-i hasene (altın) olarak belirlenmişti.

Düğünün ayrıntıları *Selanikî Tarihi*'nde "*Vezir-i mü'şir Halil Paşa hazretlerinün Sultân-ı ismet-penâh hazretlerine ittisâlleri ve düğün cemiyetidür*" başlığı altında anlatılmıştır: Düğün süresince Divan-ı Hümayun oturumlarına ara verilmiş; Topkapı Sarayında hazırlıklar yapıldıktan sonra, gelenek uyarınca gelin alayı Eski Saraydan çıkarılacağı için çeyiz ve ağırlıklarla düğün araç gereçleri oraya götürülmüştü. Harem halkı ve saray görevlileri de geçici olarak Eski Saraya göçmüşler, bir hafta boyunca ziyafetler verilmiş; acemioğlanları, işlenen 300 parça nahılları da Eski Saraya gö-

türmüşler. Düğünün 7. günü padişah III. Murad ve bütün devlet erkânı gelerek yiyip içip eğlenmişler. Vezirler ve davetliler, mücevherli, murassa istefanları, levhleri, bilezikleri, yüzükleri, türlü akmişeleri sunmuşlar. Şekerlemeler ve diğer ikram edilecekler de getirilmiş. Düğün sağdıcı Mehmed Paşa'ya ve saygın görevlilere hil'atlar giydirilirken diğer görevlilere donluk kumaşlar hediye edilmiş. Nikâh Eski Sarayda 12 Rebiülevvel günü kıyılmış. Daha sonra üç gün boyunca Fâtıma Sultan'ın yüz cariyesi, kırk hadım haremağası ve yüz kat çeyizi katar katar, Halil Paşa'nın sarayına taşınmış. Çeyiz yüklenirken yol vermeleri için Eski Saray halkına 180 bin akçe bahşiş dağıtılmış. Düğün alayından iki gün önce ulemaya, bir gün önce de devlet erkânına Halil Paşa sarayında ziyafetler verilmiş. Son ziyafet günü, sipahiler savaş; matrakçılar matrak oyunları, idman ve hüner gösterileri sergilerken, sazendeler ve guyendeler, Irak ve Hicaz makamlarında konser vermişler. Ziyafetten sonra şerbetler içilip hafızlar Kuran okumuş, topluca dualar edilmiş. Sûr-ı Hümayun geleneklerinden olarak davetlilere şekerden filler, aslanlar, atlar, develer katırlar, zürafalar, türlü kuşlar, meyveler, sinilerle sepetlerle sunulmuş. At binen erkân, mehter eşliğinde "*debdebe-i saltanat velvele-i tabl ü nakkare*" ile Eski Saraya yönelmişler. Fâtıma Sultan'ın babası III. Murad da Kasımpaşa Çeşmesi karşısında, Saray-ı Âmirenin (Topkapı) köşe burcunda yaptırılan şehnişinden (eski alay köşkü) alayı izlemiş. Eski Saraya giden devlet erkânı oyalanmayıp Fâtıma Sultan'ın bindirildiği "*kırmızı atlas duhte cibinlik içine cevahirle murassa eğerlü at ve yedeği çekilüp*" ağalar, hadımlar iki yanda yürürken, minare gibi iki nahıl da önde olarak İstanbulluların hayranlıkla izledikleri gelin alayı tertip edilmiş.

Alderson, Damat Halil Paşa'nın Anconalı Paggi ailesine mensup bir İtalyan olduğunu bildirir. Osmanlı kaynaklarına göreyse Bosnalıydı. Çocukken devşirilmiş veya tutsak düşmüş; Enderûnda yetişmiş; Yeniçeri ağalığı, beylerbeylik, kubbe vezirliği, kaptanıderyalık görevlerinde bulunmuştu. Bacanağı İbrahim Paşa, veziriazam ve serdarıekrem olarak sefere çıktığında, Halil Paşa da sadaret kaymakamlığına getiriliyor; böylece Safiye Sultan her iki damadını denetimi altında tutabiliyordu. Fâtıma

Sultan'ın Halil Paşa'dan oğlu Sultanzâde Mahmud 1598'de çocukken öldü.

Lello'nun "*Yüce Türkün ikinci ablası ile evliydi*" dediği Halil Paşa, 1603 yılının son günlerinde öldüğüne göre, *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da, Fâtıma Sultan'ın ikinci eşi gösterilen Vezir Cafer Paşa'yla (ö. 1609) 1601'de değil, 1603'ten sonra evlenmişti. Babası III. Murad'ın türbesinde gömülüdür.

HÜMÂ SULTAN Doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor. *Sicill-i Osmânî*'de iki ayrı Hümâ-Hümâşah'tan hangisinin III. Murad'ın kızı olduğu belirtilmediği gibi, Nişâr Mustafazâde Mehmed Paşa (ö. 1586) da Hümâ Sultan'la, başka bir yerde ise Hümâşah'ın kızı Fâtıma Hanımsultan'la evli gösterilmiştir. Alderson ise Kanuni Süleyman ailesi tablosunda, adı geçen paşanın, önce Kanuni'nin şehzâdesi Mehmed'in kızı Hümâşah'la, daha sonra Ferhad Paşa'nın kızı Fâtıma Hanımsultan'la evlendiğini; "III. Murad ailesi" tablosunda ise bu padişahın kızlarından Hümâ Sultan'ın, önce Lâla-Kara Sokoloviç Mustafa Paşa (ö. 1580) ile, bunun ölümünden sonra da Nişâr Mustafazâde Mehmed Paşa'yla evlendiğini gösteriyor. Diğer yandan, Süreyya ve Alderson, Lâla Mustafa Paşa'nın, Memlûk Sultan'ı Kansu Gavri'nin kızıyla evlendiğini de yazıyorlar. Bu karışıklığı fark eden, G. Oransay, düzeltme açıklaması yapmıştır.

III. Murad'ın, 1580'de ölen Sokoloviçli Lâla/Kara Mustafa Paşa'yla evli Hümâ adlı bir kızı varsa da bu sultan, babasının şehzâdeliğinde ve erken bir tarihte doğmuştu. Murad'ın, şehzâdeliğinde ve padişahlığının ilk yıllarında, Safiye'den başka hasekisi olmadığına göre Hümâ'nın annesi de Safiye Sultan'dı. Hümâ, 1580'de ölen ilk eşi Mustafa Paşa'dan sonra, 1586'da ölen Nişâr Mustafazâde Mehmed Paşa ile evlenmiş olabilir.

FAHRİYE SULTAN [ö. İstanbul, 1641'den sonra] Babası III. Murad'ın türbesinde gömülü olduğu yazılı *Hadîkatü'l-cevâmî*'de adı Fahri Sultan'dır. *Sicill-i Osmânî*'de, III. Murad'ın sayıları yirmiyi geçen kızlarının, adı bilinenlerindendir deniyor. 1604'te Çuhadar Ahmed Paşa'yla (ö. 1618) evlenmiş. Fahriye Sultan

ölünce Çuhadar Paşa bu kez, yine III. Murad'ın kızlarından Fethiyye Sultan'ı almış. Oysa Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Fahriye Sultan'ın, Bosna Beylerbeyi Sofu Bayram Paşa ile evlendiğini, 1641'den sonra öldüğünü belgelemiştir. Alderson, III. Murad'ın hasekileri arasında da bir "Fakriyye" gösteriyor.

Fethiyye Sultan Alderson'a göre, Fahriye Sultan'ın ölümünden sonra 1615'te eniştesi Çuhadar Ahmed Paşa ile evlenmiş. Oysa Fahriye 1615'te değil, 1641'den sonra ölmüştür. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur.

Rukiye Sultan [ö. İstanbul] III. Murad'ın Şemsiruhsar adlı hasekisinden doğan kızıdır. Ç. Uluçay bu sultanın adını, annesinin vakfına ilişkin bir belgede saptamıştır. *Hadîkatü'l-cevâmî*'ye göre, babasının türbesinde gömülüdür.

Mihrümâh Sultan [ö. İstanbul] III. Murad'ın bu kızı, yeğeni I. Ahmed'in saltanatının ilk yılı olan 1604'te Mirahur Ahmed Paşa ile evlenmiş. *Sicill-i Osmânî*'de, babasının öldüğü 1595'te, hayattaki kızlarının yaşça büyüğü olduğu ve gençken öldüğü belirtilmiştir.

Hatice Sultan Alderson'dan başka kaynaklarda adı yoktur.

— **Sultan** *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Alderson, adı bilinmeyen bu sultanın annesi cariyeyi, Şehzâde Mehmed'in (III.) babası III. Murad'a sunduğunu dipnotta belirtmiştir.

"17" Sultan Alderson, 1598'deki veba salgınında, III. Murad'ın 17 kızının öldüğünün rapor edildiğini dipnotta belirtiyor.

"7" Sultan Alderson, III. Murad'ın evlilik çağına gelmiş yedi kızının, yeğenleri I. Ahmed'in padişahlığında, 1613'teki toplu düğünde, saray görevlileriyle evlendirildiklerini dipnotta açıklıyor.

III. MEHMED

Babası: III Murad — Annesi: Safiye Sultan
Doğumu: 16 Mayıs 1566 — Ölümü: 21 Aralık 1603
Saltanatı: 27 Ocak 1595 — 21 Aralık 1603

Kısa ve gizemli bir yaşamı olan bu padişahın hasekileri ve kızları da kapalı kutudur. Sancağa çıkan son şehzâde; haremini şehzâdeyken kuran padişahların da sonuncusudur III. Mehmed. Dokuz yıllık saltanatının ilk günü 19 kardeşini, babası III. Murad'ın hamile cariyelerini; saltanatının son yılında da kendi öz oğlu Mahmud'u, bu oğlunun annesi hasekisini, kimi cariyeleri ve enişteşini boğdurmuştur. Haremdeki yetkeyi annesi Safiye Sultan temsil ederken hasekileri ve kızları, adları dahi bilinmeyen bahtsızlar olarak kenarda kalmışlar. Bu 9 yılda, annesinin kurduğu rüşvet ve yolsuzluk düzeninin alevlendirdiği eylemler, Anadolu'daki Celâli tuğyanları doruğa ulaşmış; Osmanoğullarının saray yaşamı kadar ülke ve dünyadaki otoritesi de bir iniş-bozuluş sürecine girmiştir.

Dört hasekisinden Handan ile bir diğeri hakkında pek az bilgi varsa da yedi şehzâdesinden dördünün ve altı kızının adları bilinmiyor. Haseki Handan ise, oğlu I. Ahmed'in tahta çıkışıyla valide sultan olarak adını Haremin dışında duyurabilmiştir. Ç.

Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, III. Mehmed başlığı altında sadece Handan Sultan'ı, birkaç satırla tanıtarak, "*Handan Sultan'dan başka kadınlarının ismine rastlayamıyoruz. Alderson, ikisi isimsiz, birisi de Mahpeyker Kadın olmak üzere daha üç hasekisinden söz ediyorsa da bunları tevsik etmek güçtür,*" diyor. Topkapı Sarayı Arşivinde de III. Mehmed ailesine ilişkin belgelere rastlanmıyor!

III. Mehmed'in Hasekileri

VALİDE HANDAN SULTAN [ö. İstanbul, 12 Kasım 1605] III. Mehmed'in hasekisi, I. Ahmed'in annesi/valide sultan. *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da, I. Ahmed'in ve kardeşi-ardılı I. Mustafa'nın annesi gösterilmiştir. Alderson, ölüm tarihini gün farkıyla 26 Kasım 1605 verirken, "öldürüldüğünü" de işaret etmiştir. Ailesi ve milliyeti bilinmiyor. Saray çevresinde Benli Haseki(?) diye ünlenen Handan, I. Ahmed'i 1590'da, Manisa'da doğurmuş. Şu halde III. Mehmed'in haremine o henüz Saruhan sancakbeyi ve şehzâdeyken 1583'ü izleyen yıllarda girmişti. I. Mustafa'nın da annesiydi savı doğru değildir. Çünkü kaynaklar, I. Mustafa'nın, Handan Sultan'ın ölümünden 13 yıl sonra tahta çıktığı tarihte, annesinin hayatta olduğunu doğruluyor. Handan'ın adı bilinmeyen bir kızı, 1604'te Vezir Kara Davud Paşa'yla (ö. 1623) evlenmişti.

III. Mehmed'in 1603'te ölümü üzerine, hasekileri, kızları, cariyeleri; en başta da annesi Safiye Sultan Eski Saraya gönderildiğinde Handan Haseki Topkapı'da kaldı veya o da gidenler arasındaydı. Handan'ı önceki valide sultanlardan farklı kılan durum, Nûrubânû ve Safiye validelerin, padişah eşlerinin ölümünü, oğulları sancaktan gelene kadar gizleyerek sorumluluk almalarıydı. Oysa III. Mehmed, bir kış gecesi esrarengiz biçimde öldüğünde, tahta çıkacak şehzâde Ahmed saraydaydı.

Dönemin tarihlerinde Handan Sultan'dan "mehd-i ulyâ" (valide sultan) olarak söz edilmiyor. Dış dünyaya kapalı Haremde, bir suikaste kurban gitmiş olabileceği ise yabancı kay-

naklarda yer alan saray söylencelerindendir. Alderson, III. Mehmed ailesi tablosunda, Handan için, T. Shirley'den şu alıntıyı yapmıştır: "*I. Ahmed, annesini onore edeceği yerde, onu 1605 Ağustosunda zehirledi ki bu, Harem entrikalarının da bir sonucuydu.*" Bu sav birkaç yönden irdelenebilir: Bir kez, o sırada 14 yaşında olan I. Ahmed'i, ana katili olmak gibi ağır bir ithamla karşı karşıya bırakıyor. İkinci olarak zehirlenen "valide," diyelim ki Handan değil, büyükanne Safiye idi. Bu durumda da iki validenin iki gün arayla ölümü yanıt bekliyor. Buna bir rastlantı denemeyeceğine göre her ikisi ya suikaste kurban gitti veya salgında öldü. Bu arada, çocuk yaşta tahta çıkmasına karşın, I. Ahmed'in, huzurunda boğdurttuğu veziri bir de kendisinin hançerlemesi; çocuk yaştaki kızının önünde, onun nikâhlı kocasını boğdurtması; yani ölüm kararları vermekteki fevriliği de hatırlanmak gerekiyor.

10 Kasım 1605'te büyük valide Safiye Sultan, iki gün sonra 12 Kasım 1605'te Handan Sultan ölmüş; Safiye, III. Murad'ın, Handan da III. Mehmed'in türbesine gömülmüş. Annesinin cenaze töreninde hazır bulunan padişahın ertesi gün, fırtınaya karşın bir kadırgayla Mudanya'ya gitmesi, Bursa'da atalarının türbelerini ziyaret etmesi de manidar. Bu kısa seyahat, anne ve babaanne acılarına teselli arayışına yorumlanabileceği gibi, Harem sakinlerini vuran bir salgın ya da bir saray cinayeti ardından çıkılmış zorunlu bir gezi de olabilir. Oğlunun saltanatının ilk iki yılında valide sultan konumunda olan Handan'ın bu kimliğiyle çağdaş kaynaklarda anılmayışı nasıl açıklanabilir? Topkapı Sarayı Arşivindeki, Menemen ve Kilizman'daki haslarını vakfettiğini gösteren Hicri 1019 (1610) tarihli mevacib defterinde okunan, "*Cennet-mekân merhume valide Handan Sultan vakf-ı şerifleri zevâidinden Menemen ve Kilizman hasları*" ibaresinden adına bir vakıf tesis edildiği öğreniliyorsa da, vakıf gelirlerinin bağlandığı kurum belirtilmemiştir.

MAHPEYKER III. Mehmed ailesi tablosunda bu adı işaret eden Alderson, bunun kesin bir saptama olmadığını, I. Ahmed'in hasekisi Mahpeyker'in, III. Mehmed'in hasekisi sanılmış olabilece-

ğini vurgulamıştır. Diğer yandan, I. Ahmed'e halef olan kardeşi I. Mustafa'nın annesi kimdi sorusu hepten yanıtsızdır. Valide Handan, Sultan I. Ahmed'in ve I. Mustafa'nın annesiydi diyen Alderson, Handan'ın 1605'te öldüğünü, oysa I. Mustafa'nın annesinin 1622'de sağ olduğunu dikkate almamıştır. İriyarı bir Çerkes cariye olduğu söylenen; *Tûğî* ve *Naimâ* tarihlerinde, kendisinden "*Sultan Mustafa'nın validesi*" diye söz edilen bu hasekinin adı ola ki Mahpeyker'di. I. Mustafa'nın 1623'te ikinci kez hal edilmesi üzerine tahta çıkan yeğeni IV. Murad'ın annesi (I. Ahmed'in hasekisi) de Mahpeyker'di (Kösem). Bu ikisinin art arda valide sultan oluşları nedeniyle birincinin silik kimliği, anlı şanlı ikincisinin kişiliğinde kaybolmuş olabilir mi veya tarihçilerin, I. Mustafa'nın annesinden söz edip adını vermeyişleri nedendir? Sözgelişi *Tûğî* ve *Naimâ* tarihlerinde, 1622 Genç Osman Vak'asında, ikinci kez tahta oturtulan I. Mustafa'nın Eski Saraya, oradan annesiyle arabaya bindirilip Yeniodalar'daki Orta Camiye götürülüşleri, ana oğlun konuşmaları; Damad Kara Davud Paşa'nın veziriazamlığa atanmasını sağlayan validenin, Yeniçerilere seslenerek, "*Ağalar, siz bilmezsiniz, Osman ne yılandır! Bundan sağ kurtulur ise bizden ve sizden kimse komaz*!" deyişi; ana oğlun saraya dönüşleri vb anlatılarda da validenin adı verilmemiştir.

Olasılık şudur: I. Ahmed'in annesi Handan Valide, I. Mustafa'nın annesi değildi. III. Mehmed'in hasekilerinden I. Mustafa'nın annesi, 1622'de hayattaydı. Bunun adı belki Mahpeyker'di.

— **Haseki** [ö. İstanbul(?), 1598] Alderson, III. Mehmed'in, adını açık bıraktığı bu hasekisinin ölüm tarihini vermiştir.

— **Haseki** [ö. İstanbul, 7 Haziran 1603] Şehzâde Mahmud'un annesi. Alderson'ın adı bilinmeyen bu haseki için notu: "III. Mehmed, 7 Haziran 1603'te, büyük şehzâdesi Mahmud'u boğdurduğu gibi, şehzâdenin annesi olan hasekiyi de denize attırmıştı"dır.

III. Mehmed'in kızları

— **Sultan** [ö. İstanbul] Alderson, bu kızının annesi Handan Valide Sultan'dı diyor. Öz kardeşi I. Ahmed'in ilk saltanat yılında (1604) Kara Davud Paşa ile evliydi. 1622'de, 23 gün veziriazam olan Davud Paşa, Genç Osman Vak'asının sorumlularından olarak 1623'te idam edildiği sırada eşi sultanın hayatta olup olmadığı bilinmiyor. *Sicill-i Osmânî*'de babasının türbesine gömülü kızlar arasında gösterilmiştir. Davud Paşa'nın, bu sultandan doğan "sultanzâde" oğlunu tahta geçirmek amacıyla olayları tetiklediği konusunda Alderson, Sir T. Roe'nin *Negotiations* yapıtına göndermede bulunmuştur.

— **Sultan** Adı, doğum ölüm tarihleri bilinmiyor. 1617'de ölen Ali Paşa ile evlendiği saptanabilmiş. Alderson, bu sultana ilişkin dipnotta, Ali Paşa'nın, Chalcocondyles, III. Mehmed'in; Hammer'se I. Ahmed'in bir kızıyla evli olduğunu yazdıklarını bildirmektedir. Avusturya elçisi Werner 1616'da İstanbul'a gelirken uğradığı Budin'de Ali Paşa'yla görüşmelerini anlatırken, "Kendisi herkesten saygı gören, liberal ve Hıristiyanlara yakınlık duyan biridir, 50 yaşlarındadır. Türk hükümdarının kızkardeşiyle evlidir," diyor. Sözü edilenin, I. Ahmed'in kız kardeşi olduğu anlaşılıyor.

— **Sultan** Adı meçhul bu sultan, babasının ölümünden bir yıl sonra, Kasım 1604'te Mirahur Mustafa Paşa'yla (ö. 1610) evlenmiş. Y. Öztuna, adı Hatice'ydi diyor.

— **Sultan** Adsız ünsüz bu sultansa, Kanije Kalesinin savunucusu, yaşlı vezir Tiryaki Hasan Paşa'nın (ö. 1611) eşiymiş.

— **Sultan** III. Mehmed'in bu beşinci kızı, 10 Ekim 1612'de, Cigalazâde Sinan Paşa'nın oğlu Mahmud Bey'le (ö. 1623) evlenmiş.

— **Sultan** [ö. 1628] Alderson, salt ölüm tarihini veriyor.

I. AHMED

Babası: III. Mehmed — Annesi: Handan Sultan
Doğumu: 18 Nisan 1590 — Ölümü: 22 Kasım 1617
Saltanatı: 21/22 Aralık 1603 — 22 Kasım 1617

Osmanoğullarında, sancağa çıkmadan cülûs eden, haremini tahta çıktıktan sonra oluşturan ilk padişahtır. Babası III. Mehmed, onu sarayda tutarak yönetim deneyiminden yoksun bırakmış; buluğa erdiği halde sünnet de ettirmemişti. 1603'te ansızın ölünce de kritik bir dönemde, Osmanoğulları tahtına, saray ortamından dışarıya çıkmamış, çocukluk çağındaki bu oğlu oturdu. III. Mehmed'in ölümü, adı sanı duyulmamış Ahmed'in gece iç biatla tahta çıkışı sarayın iç dünyasında yaşanan esrarengiz bir olaydır. Bir ay önce atanan Veziriazam Malkoç Ali Paşa Mısır'daydı. İstanbul'a dönünce çocuk padişah onun sarayında sünnet edildi. Sarayda kapalı tutulan yaşıtı üvey kardeşi Şehzâde Mustafa'nın boğulması Fatih Kanunnâmesi'nin bir gereğiyken "mecnûn ve meczûb" denilerek kapalı tutuldu. Bu, 200 yıl sürecek şehzâdelerin saray hapsinin ilk uygulamasıdır.

Sünnet yarası iyileşen Ahmed'in koynuna Mahfirûze, Mâhidevran, Mahpeyker adlı cariyeler verildi. Büyük oğlu Osman (II.) 1604 Kasımında doğduğunda Ahmed 15'ini doldurmamış-

tı. İzleyen aylarda büyük kızları Ayşe ve Fâtıma doğdu. Bu ilk çocuklar arasında ay farkı olduğuna bakılırsa hareminde en az üç hasekisi vardı. Daha sonra katılanlarla haseki ve gözdelerinin sayısı 14'e ulaşmıştı denilirse de, bu sayı onun 14. padişah olarak, 14 yaşında tahta çıkıp 14 yıl saltanat sürmesi gibi rastlantılara bir 14 daha eklemek için uydurulmuş olmalıdır. Eşlerinin gerçek sayısı bilinmiyor.

Gençliğine karşılık dindar ve mutaassıp olan Ahmed, harem yaşamını dış dünyaya kapalı tutmakta babasından da aşırı davrandığından haremi bir sır kutusu olmuş; ölümünden sonra, hasekilerinden yalnızca ikisi, II. Osman'ın annesi Mâhirûze ile IV. Murad'la İbrahim'in anneleri Mahpeyker Kösem, valide sultan oldukları için tanınabilmişlerdir. On iki şehzâdesinden yedisinin, dokuz kızından yedisinin anneleri kimdi sorusu yanıtsızdır.

I. Ahmed'in Hasekileri

VALİDE MÂHİRÛZE SULTAN [ö. İstanbul, 28 Ekim 1620] Ölümü, Alderson'da 1621'dir. I. Ahmed'in hasekisi, II. Osman'ın annesi. Oğlunun padişahlığında iki yıl mehd-i ulyâ/valide sultan sanıyla anılmış; Nûrubânû, Safiye, Handan ve I. Mustafa'nın annesinden sonra valide sultanların 5. sırasında yer almıştır. Kimi kaynaklarda Hatice Mahfirûze, Mahfirûze, Mahfirûz, Mâh-ı Feyrûz'dur. Milliyeti, ailesi bilinmese de Yunan asıllı olduğu, ilk adının Basillie olduğu yabancı kaynaklar da geçer. I. Ahmed'in haremine Kösem Sultan'dan daha önce girdiği, başhaseki konumunda olduğu sanılıyor. 1604'te büyük şehzâde Osman'ı (II.), 1605'te Mehmed'i doğurdu. Mâhirûze'yi Şehzâde Bayezid (d. 1612) ve Hüseyin'in (d. 1613) de annesi gösteren cetveller, Kösem Sultan'la Haremdeki rekabetlerinin 1611'den sonra başladığını anlatan romansı yapıtlar vardır. Kayınbiraderi I. Mustafa'nın 3 ay süren birinci saltanatında (1617-18) Eski Sarayda oturmuş; dolayısıyla oğlu II. Osman padişah olunca valide sultan alayı ile Eski Saraydan Yeni Saraya (Topkapı) gelen padişah annelerinin ilki Mâhirûze olmalı.

Oğlunun kısacık ömrünü trajik biçimde sona erdiren vak'alara tanık olmadan, henüz otuzlu yaşlarındayken, H 1029 yılı Zilhicce ayı başında (28 Ekim 1620) ölmüş. "*Hazreti Eba Eyyub-ı Ensarî civarına gömüldüğüne*" ilişkin belge, Topkapı Sarayı Arşivindedir.

VALİDE MAHPEYKER (KÖSEM) SULTAN [d. 1589(?) – ö. İstanbul, 3 Eylül 1651] Doğumu, kimi yerde 1585'tir. I. Ahmed'in hasekisi, IV. Murad'la Sultan İbrahim'in annesi valide sultan, IV. Mehmed'in babaannesi valide-i muazzama. Mahpeyker, Hatice Mahpeyker, Kösem, Kösem Sultan, Kösem Valide, Büyük Valide Sultan ad ve sanlarıyla tanınmış; resmi yazılarda "*Sâhibetü'l-makam ümmü'l-mü'minin Valide Sultan hazretleri,*" "*Hazreti Mahpeyker Sultan dâmet ismetühâ valide-i padişah-ı âlem-penâh*" resmi unvanlarıyla ölümünden sonra da *Valide-i Maktûle, Valide-i Şehide* olarak ünlenmiştir. Osmanlı hanedanı kadınları arasında resmen naibe denebilecek padişahlık yetkesini, taht değişikliğine onay verecek düzeyde kullanan tek kadındır. Hasekisi olduğu I. Ahmed'in, kayınbiraderi I. Mustafa'nın, üvey oğlu II. Osman'ın, kendi oğulları IV. Murad'ın ve İbrahim'in, torunu IV. Mehmed'in –ki 36 padişahın 6'sı– bunların, 1603'ten 1651'e uzanan yaklaşık yarım yüzyılı bulan saltanatlarında, sarayın en nüfuzlu kadını olmuş; Osmanoğullarının bir fetretini atlatabilmiş; sonunda, "baş veren devletliler" zincirine katılarak öldürülmüştür.

Babası Rum asıllı bir papaz, kızlık adı da Anastasya –kısaca Nasya– imiş. Onu yakalayan akıncılar Bosna beylerbeyine vermişler. Saraya sunulacak nitelikte görülmüş. Güzelliği yanında şirin, konuşkan, iri-yarı bir kızmış. Saray geleneklerine göre Mah-peyker (ay yüzlü) adı verilmiş. Onu Kösem adıyla tanıtan ilk kaynak 1645'te yayımlanan Pietro della Valle'nin *Voyages* adlı yapıtıdır. Söylenceye göre bu lakabı, eşi I. Ahmed, onu öteki haseki ve gözdelerinin önündeki sürünün kösemenine benzetirmiş. R. Ekrem Koçu, *Kösem Sultan* adlı romansı yapıtında, Milo Venüsü'nden esinle Kösem'i, Türklerin Değirmenlik adını verdiği Milo adasının, Rum papazının kızı Afro olarak tanıtır. Venedik Balyosu Simon Cantarini'nin, 1612'de, yirmili yaşlarındaki Mahpeyker'in, "*Güzel, kurnaz, birçok yetenekleri olan, mükemmel*

şarkı söyleyen, I. Ahmed tarafından çok sevilen bir haseki olduğunu, ancak padişahın onunla devlet işlerini konuşmayacak kadar dikkatli davrandığını" kaydetmesi, Kösem'i göz önünde canlandırmaya olanak veren bir betimlemedir. Bundan otuz yıl sonra, 1645'te bir başka Venedik balyosu, hükümetine yazdığı raporda ellili yaşlardaki valide sultanı şöyle tanımlamış: "*Kösem Sultan adıyla ünlenen Ana Kraliçe, yaşlıca fakat çok güzeldir.*"

Sultan I. Ahmed'in ilk hasekilerinden olan Mahpeyker, herhalde padişahla akran, belki birkaç yaş da büyüktü. Kızları Fâtıma Sultan'ı (1606), Ayşe Sultan'ı (1608), Ahmed'in 12 şehzâdesinden dördünü; Murad'ı (1611), Süleyman'ı (1612), Kasımı (1613) ve İbrahim'i (1615) doğurmuştu. I. Ahmed'in saltanatı evresindeki hasekiliği, hatta adı bile tarihlere geçmemiştir. Kayınbiraderi I. Mustafa'nın (1617-8, ikinci kez 1622-3) ve üvey oğlu II. Osman'ın (1618-22) kısa saltanatlarındaki durumu; trajik öykülü art arda dört cülûsun, bir de padişah katlinin yaşandığı bu altı yılı, Eski Sarayda mı, Topkapı Hareminde mi geçirdiği de bilinmiyor. II. Osman'ın, 1619'da Eski Sarayda düzenlettiği bir ziyafete onun da katıldığını, burada üç gün kaldığını Venedik balyosu raporunda yazdığına göre, Yeni Saraydaki (Topkapı) dairesinde ikâmet ediyordu.

Mahpeyker Sultan'ın etkin siyasi kimliği, oğullarının ve torununun padişahlıklarında, Osmanlı tarihinin 1623-1651 arasındaki yaklaşık otuz yılındadır. Onun hanedan geleneklerine kattığı ilginç bir yenilik, kendi nüfuzunu arttırmak amacıyla ve daha I. Ahmed'in sağlığında, biri altı, diğeri beş yaşındaki iki kızından Ayşe Sultan'ı, Veziriazam Nasuh Paşa, Fâtıma Sultan'ı da Kaptanıderya Hasan Paşa ile "sûrî" (düğünle sınırlı, gerdeksiz) evlendirmesi olmuştur.

10 Eylül 1623'te sarayın gizemli iç dünyasında gerçekleştirilen, meczûb I. Mustafa'nın tahttan indirilip 12 yaşındaki IV. Murad'ın cülûsuyla sonuçlanan operasyonda rol oynadığı kuşkusuzdur.

1623'te oğlu IV. Murad tahta geçtiğinde eğer Eski Sarayda idiyse görkemli bir valide alayı ile Topkapı Sarayına dönmüştü. Oğlu küçük olduğundan devlet yönetiminde söz sahibi, yani

saltanat naibesi oldu. Söylenceye göre ergenlik çağına girmekte olan Murad'ı haremden uzak tutmayı amaçlayarak içoğlanlarıyla düşüp kalkmasına göz yumdu! R. Ekrem Koçu, *Kösem Sultan* romanında, valide sultanın Harem dairesindeki hünkâr hamamını yıktırarak çıplak cariyelerin buluğ çağındaki IV. Murad'a, yıkamak bahanesiyle yaklaşmalarını önlediğini; Enderûn hamamında içoğlanlarından "*Pakize tellâklara*" yıkattırarak hemcinslerine alışmasına yol verdiğini yazar.

Naibeliğini Sultan Murad'ın 1632'de mutlak egemen oluşuna değin koruyan Kösem Valide, bu tarihten sonra da iç ve dış sorunlarda oğluna danışmanlık etti. IV. Murad seferdeyken İstanbul'un yönetimiyle ilgilendi. Ticaret merkezlerinde ve kapıkulu ocaklarında güvendiği kişilerle işbirliği kurdu. Saltanata yönelik kıpırdanmaları dikkatle izlemekteydi. Örneğin 1633'te Bursa'ya giden padişahın, yolları onartmayan İznik kadısını idam ettirmesi üzerine, Şeyhülislam Ahizâde Hüseyin Efendi, valide sultana bir tezkire yazıp üzüntüsünü belirtince bunu bir ihtilal belirtisi sayarak oğluna, "*Arslanım acele gelesiz. Cülûs tedbiri içün sözler ve cemiyetler olmakda*" diye haber uçurunca, Murad İstanbul'a dönüp Ahizâde'yi boğdurtmuştu. Mahpeyker, acımasız oğlunun, Şimşirlik'te hapis üvey kardeşi Bayezid'i, öz kardeşleri Süleyman'ı, Kasımı boğdurmasını önleyemezken İbrahim'i, masum ve ehliyetsiz göstererek Haremin gizli bölümlerinde saklayıp koruyarak şehzâdesi olmayan IV. Murad'dan sonra tahta çıkmasını sağlaması Osmanoğulları ocağını sönmekten kurtarmıştır.

Mahpeyker Valide, IV. Murad'ın 8 Şubat 1640'ta ölümü, ruhsal yapısı bozuk küçük oğlu İbrahim'in tahta çıkışıyla bir kez daha gayriresmi saltanat naibeliğini üstlendi. Oğlu Murad'ı içoğlanlarına yönelten Kösem, bu kez hanedanın yegâne erkek temsilcisi durumundaki İbrahim'in ivedilikle çocuk sahibi olması için cariyelerle ilgilenmesini amaçladı. Bir yandan da atamalardan, iltizam ve mukataa işlemlerinden rüşvet ve hediyeler alarak servetine servet katıyor; halk arasında dindar ve hayırsever tanınmak için de İstanbul'da ve taşrada hayır işlerine paralar harcıyordu.

Sarayda ve dışarıda kurduğu otoriteye karşın, çılgınlıklarını önleyemediği İbrahim'le araları açılınca, oğlunun sevgili ha-

sekilerini bizzat döverek sindiriciliğini sürdürmeye çalıştı. Ruh sağlığı büsbütün bozulan padişah ise validesini Rodos'a sürmeye kalkıştı. Oysa, Venedik'in çıkarları nedeniyle kendisiyle dostluk kuran ve pahalı hediyeler sunan balyosun kanısınca valide sultan, İbrahim'i, üfürükçüsü Cinci Hüseyin Efendiyi, kaptanpaşayı –Yeniçerilere dayanarak– cellada gönderecek güçteydi. Tarihçi Naimâ'nın, "*validesinden havf ve vehm üzere idi*" dediği Sultan İbrahim, sonunda "*Rodos'a neyfini ferman idüb lâkin yine ref' olunub taşra bağçelerine*" çekilmesine razı oldu. İskender Çelebi Bahçesine (Florya) giden Kösem Sultan, İbrahim'in, yaşamını söndürecek bir buyruk vermesinden korkarak inzivaya çekildi.

O durumda bile vüzera ve ulema, görüşünü almak üzere kendisine başvurmaktaydılar. Hatta bir seferinde Veziriazam Salih Paşa, valide sultanla gizlice görüşerek padişahı tahttan indirmeyi önermişti. 1648'deki kapıkulu eylemleri öncesinde de kendisinin, Veziriazam "Hezarpâre" Ahmed Paşa'yla gizlice görüşüp yaşamından emin olmadığını, oğlu İbrahim'in tahttan indirilmesi çaresine bakılmasını istediği rivayet edilir. Kapıkullarının Ahmed Paşa'yı öldürüp Fatih Camiinde ulema ile işbirliği yaptıktan sonra, "*Bu padişah bize gerekmez, şehzâdeyi padişah edelim!*" demeleri bundan sonradır. *Tarih-i Gılmânî*'de gelişmeler şöyle anlatılır: "*Ertesi gün Bab-ı Hümayuna geldiler. Arz ağaları ve Büyük Valide* (Kösem Sultan) *karşı çıkıp: — Toplanmaktan muradınız nedir? Diye sordular. Onlar da: — Padişahımız şehzâdeleri katletmiş. Aslı nedir? Dediler. Arz ağaları: — Allah göstermesin şehzâde efendilerimizin hepsi sağdır dediler. Yeniçeriler: –Sağ oldukları nereden belli? Madem ki sağdırlar, getirin görelim dediler. Arz ağaları ve Valide Sultan gidip Sultan Mehmed'i Kuşhane'den çıkardılar ve Bab-ı Hümayuna getirdiler. O sırada Yeniçeriler arasından biri avazı çıktığı kadar: — Cülûstur! Diye bağırdı. Bu söz ağızdan ağıza dolaştı. İçeriden taht-ı şerif çıkarılarak kapı önüne kuruldu. Talihli şehzâde tahta oturtuldu.*"

Bu sahnelerin *Naimâ Tarihi*'ndeki anlatılışı farklıdır. Naimâ, İbrahim'i tahttan indirme kararını verenlerin, bir kadı ile bir müderrisi valide sultana gönderip Sultan İbrahim'in hal' edilmesine karar verildiğini, toplum kararına muhalefet edilmemesini,

büyük şehzâde Mehmed'in biat için camiye gönderilmesini istediklerinde, "*Valide haber gönderüb câmi'de cülûs olagelmemişdir. Saraya gelsünler!*" dediğini yazıyor. Mahpeyker Sultan'ın salt bu çıkışı, tarih önünde aklanmasına yeter. Kösem, bir saray kadını kimliğiyle camide cülûsun dinsel; sarayda cülûsun dünyasal öncelikli olduğu ayrımında iken hal' kararını veren ulu(!) din bilginlerinin bunu algılayamamaları şaşırtıcıdır. Bu çıkışıyla ulemayı saraya gelmeye mecbur eden valide sultan, Harem dairesinin girişinde ihtilalci ulema ve Ocak ağalarıyla –başını ipek bir mendille örtmeyi yeterli görüp– yüz yüze tartışırken de sağduyulu, akılcı davranabilmiş; belki devlet yararına fakat herhalde kendi yaşamı ve ihtirası için oğlunu feda edebileceği duyarsızlığını da kanıtlamıştır.

Naimâ, Mahpeyker'in kişiliğine ve döneminin en yetkin siyasetçisi olduğuna ayna tutan o ilginç görüşmeyi özetle şöyle veriyor: "*Valide Sultan tarafından saraya gelsünler haberi gelüb cumhûr kalkub Sarây-ı Sultânî'ye teveccüh etdiler. Bostancıbaşı ağa kapuyu açub cümle Bab-ı Hümayundan içerü girüb dehliz-i Harem-i Hâs'a erdiler. Şeyhülislam ve kadı ve Muslihiddin Ağa ve Bekdaş oğlu Murad Ağa dehliz kapusu* (Haremin perde kapısı) *kurbüne vardıklarında Sâhibetü'l-makam Ümmü'l-mü'minîn valide sultan hazretleri zâhir oldu. Başlarına siyah ibrişim destmâl setr etmişler, bir siyah hadım ağa, mirvehe-salardı. Ulemâ ve ağalar cümle dest-beste selâm-ı kıyâm edüb huzûrunda durdular. Evvelâ ağalara hitâb edüb böyle tehyîc-i fitneye bâ'is olmak insâf mıdır? Her biriniz bu hanedân-ı 'aliyyenin perverde-i ihsânı değil misiniz? dedikde Koca Muslihiddin giryân giryân söze gelüb: — Benüm devletlü sultânım gerçeksiz. Bendeniz ve cümlemiz bu Devlet-i 'aliyyenin naim-i firâvânına mazhar olmuşuz,*" dedikten ve yönetim bozukluğunu, yolsuzlukları Sultan İbrahim'in harem ve eğlence yaşamına dalışını anlattıktan sonra ulemanın fetvası gereği, "*Elhamdülillah, şehzâde lâyık-ı tahtdır. Cülûs olmayınca cemiyet dağılmaz. Mademki cülûs olmaya nice kanlar dökülür. Bir ferd emin olmaz. Lûtf idüb fesâda ba'is olacak muhalefetden hazer idesiz. Emir, şer'-i şerifindir dedi.*"

Bu kararı dinledikten sonra, şeyhülislama, kazaskerlere, Ocak ağalarına tarizler yönelten Kösem Sultan, oğlu İbrahim'in, uyarıl-

madığı için yanındakilerin kötü amaçlarına uyduğunu; musahiplerini atmak gerektiğini söyleyerek son kez oğlunu kurtarabilme şansı aradıysa da, topluluğun ısrarı karşısında bu kez, "*Yedi yaşında ma'sumun saltanatı nice mümkündür?*" diye sordu. Ulemadan Hanefi Efendi, akıl hastasının saltanatı caiz olmayıp, aklı yerinde çocuğun padişah olabileceğini, bu konuda fetvalar verildiğini bildirdi: "*Benim sultânım lûtf edüb gayrı tarikle def' kaydında olman. Heman şehzâde hazretlerini getürün dedi. Ba'dehu Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi söze gelüb açık ve vâzıh ol kadar küstahâne sözler söyledi ki bu mahalle tahrir olunma(z). Valide hazretleri bu hususda adâb-ı münâzere üzere merdane mübâhese idüb def'e müteallık bir söz komayub söyledi amma beri tarafdan mülzem ve müskit cevâblar verilüb bir vechile def'i mümkîn olmadığın bilüb bir mıkdâr sükût idüb: — imdi varayım sarıcağın sardırub çıkarayım deyüb gitdi. Cümle 'ulemâ ve ağalar Allâhü tealâ ömrünizi ziyâde etsün deyü alkışladılar. Valide Sultan hazretleri şehzâdeyi çıkarmağa içerü müteveccih olub taht-ı hümayun çıkarılmağa izin verüb mu'tad üzere Bâbüssaade önüne taht kuruldu. Şehzâde-i civan-baht Sultan Mehmed hazretlerinin sinn-i şerifleri yedi yaşında, başlarında münâsib mücevveze 'arz ağaları etrâfın almış, Kuşhane Kapusu semtinden zuhûr idüb muntâzırına 'arz-ı didâr eyledi.*"

Mahpeyker Validenin, camide cülûsa karşı çıkarak devlet geleneğinden ödün vermeyişi; ulemayı, padişahı uyarmadıkları için eleştirmesi; cülûs için gelenlerle dehliz kapusu önünde tartışması, valide sultanla yapılan bir "ayak divanı" idi. Abdülaziz Efendi, Hanefi Efendi gibi dönemin önde gelen din bilginlerine düşüncelerini açıklaması, yönelttiği sorular; ikna olunca da soğukkanlılıkla oğlunun tahttan indirilip yedi yaşındaki torununun tahta oturtulmasını kabul edişi ve bu değişikliğin sorumluluğunu üstlenmesi, onun kritik bir dönemde üstlendiği sorumluluğun kanıtlarıdır.

8 Ağustos 1648'de IV. Mehmed'in tahta çıkışında birinci derecede etkili olan Kösem Sultan'ın yeni konumu, Eski Sarayda inzivaya çekilmek olmalıydı. Nitekim, III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan, oğlunun ölmesi, torunu I. Ahmed'in tahta çıkması üzerine Eski Saraya gönderilmiş ve orada ölmüştü. Oysa Kösem,

valide sultanlığı gelini Hatice Turhan'a bırakmayarak Valide-i Muazzama sanıyla üçüncü kez saltanat naibesi oldu. Bunun Osmanlı tarihinde bir örneği yoktur. İzleyen günlerde, Haremde hapsedilen İbrahim'i, içoğlanlarının tekrar tahta oturtmak için eyleme geçecekleri duyumu üzerine, bunun kendi sonu olacağını hesaplayarak oğlunun kapatıldığı iç köşkün kapı ve pencerelerini ördürttü. 18 Ağustosta da ulemanın fetvasıyla boğdurulmasına ses çıkarmadı. Saraydaki otoritesini saltanat işlerine karışan Ocak ağalarının desteğiyle elde etmişti. Bunların ilk safında, Muslihiddin Ağa, Kara Murad Ağa, Bektaş Ağa, Kara Çavuş Mustafa Ağa, Çelebi Kethüda vardı. Bunlar, vezirleri âdeta yetkisiz bırakmakla kalmayarak türlü yolsuzluklarla servet edinmekte; mansıpları, dirlikleri rüşvetle vermekte; gümrüksüz mal getirtip kendi adamlarına sattırmaktaydılar. Valide sultan, döndürdükleri her türlü dolapta ortaklarıydı. 1649'da Sofu Mehmed Paşa'yı idam ettirip kendi içlerinden Kara Murad'ı veziriazamlığa getirdiler. *Hadikatü'l-Vüzerâ*'daki, "*Cülûs-ı Mehmed Hânî'de Yeniçeri ağası olub bin elli dokuzda cemâdielâhiresinde (21 Mayıs 1649) Sofu Mehmed Paşa'nın yerine Büyük Valide Sultan iradesiyle veziriazam oldu,*" cümlesinden de anlaşıldığı üzere, ağalar oligarşisinin kararları, çocuk padişahın naibesi durumundaki büyük validenin onayıyla uygulanıyordu. Bundan dolayı, yeni iktidara, sonraları kadınlar ve ağalar saltanatı denilmiştir.

Silahdâr Tarihi'nde ve *Risâle-i Teberdâriye*'de anlatıldığına göre, aynı günlerde Harem geleneklerinde bir değişiklik öngören Kösem Sultan zenci hadımağalarının Harem dairelerine girmelerini yasakladı. "*Bâ'de'l-yevm, kendü hâlinize olasız. Gerek Harem umuruna ve gerek taşra umuruna karışmayasız. Cümleniz azadsız kölesiz. Ancak Harem kapısı önünde oturmaktan gayrı işiniz yokdur,*" uyarılarını içeren bir hükümnâme yazdı ve Hareme giren haremağalarının katledileceğini bildirdi. Bu çıkışıyla İbrahim dönemindeki pek çok kötülüğün sorumluluğunu merhametsiz, hilekâr ve cahil haremağalarına yüklemeyi amaçlamıştı. Bunların başlatacakları bir kampanyaya karşılık da Ocak ağalarıyla dayanışmaya önem verdi. Yaşamı boyunca soğukkanlı ve dikkatli hareket eden Kösem Sultan, ola ki yaşlılık zaafıyla, saray için-

de iki güçlü örgütü karşısına aldığının ayrımında değildi. Bunlar, İbrahim'in tahttan indirilip boğdurulmasına infial gösteren Enderûn içoğlanları ile Haremdeki yetkileri kısıtlanıp aşağılanan zenci hadımlardı. İbrahim'in dul hasekisi, IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan'sa, bu iki örgüte dayanarak kayınvalidesini tasfiye etmeyi, hiç olmazsa Eski Saraya göndermeyi amaçlıyordu.

Kösem Sultan'ın Ocak ağalarından Kara Murad'ı (Paşa) 1649'da veziriazamlığa getirmesi, Bektaş Ağa aracılığıyla da İstanbul'un ticari yaşamını denetim altında tutma çabası; Murad Paşa'dan sonra, 1650'de üvey kızı Kaya Sultan'ın eşi Melek Ahmed Paşa'yı, Ağustos 1651'de diğer üvey kızı Gevherhan'ın eşi Siyavuş Paşa'yı sadarette denemesi, gelişmelerin hızla aleyhine dönmesini önleyemedi. Melek Ahmed Paşa'nın para ve vergi operasyonu yüzünden patlak veren esnaf ayaklanması saraydaki odaklaşmaları daha da belirginleştirdi. Kösem Sultan, Ocak ağalarının idamlarını güçlükle önleyebildi. Bir komploya uğrayacağını sezerek Haremin tavaşi ağalarından Başlâla Uzun Süleyman, Hoca Reyhan ve Musahip İsmail Ağaları, hatta torunu IV. Mehmed'i ortadan kaldırmayı, gelini Turhan Sultan'ı Eski Saraya göndermeyi; diğer iki torunundan, saf ve ihtirassız Dilâşûb'un oğlu Şehzâde Süleyman'ı (II.) tahta oturtmayı tasarladı. Saray helvacıbaşısı Üveys'ten iki kavanoz zehirli şerbet hazırlamasını istedi. Cariye Melekî Kalfa bunu Turhan Valideye haber verince Ramazanın 17. günü (2 Eylül 1651) Osmanoğullarının gizemli haremi, korkunç bir hesaplaşmaya sahne oldu.

Kösem Sultan, o gece bir grup Ocak askerini saraya alıp IV. Mehmed'i tutuklatmayı, Süleyman'ı tahta geçirmeyi planlamış, bunun için sarayın koltuk kapılarını açık bıraktırmıştı. Turhan Sultan ve haremağaları ise zülüflü Baltacılarla Hasodalıları silahlandırmışlardı. Durumu öğrenen Veziriazam Siyavuş Paşa akşam saraya geldiyse de bu iç hesaplaşmanın sonuçlarından korkarak konağına döndü. Teravih namazından sonra "Büyük valideyi isteriz!" bağırışlarıyla harekete geçen Hasodalılar, kendilerine engel olmak isteyen hasodabaşını yaralayarak Hareme yürüdüler. Onlara 120 kadar zülüflü Baltacı da katıldı. Valide dairesini bekleyen kapı gulamlarını öldüren silahlı kalabalığın Ocak askerleri

olmadığını fark eden Kösem Sultan saklanmak için nihanhane denen gizli odaların birinden ötekine geçerek bir asmakat dolabına gizlendi. Onu orada bulup aşağıya sürükleyen Baltacılarla Hasodalılar, üzerine çöküp mücevherlerini yağmaladılar, parmaklarını kırdılar, kulaklarını yırttılar. Kuşhane kapısı önüne kadar sopa ve silah darbeleriyle sürüklediler. Öldü sanarak bıraktılar. Fakat kımıldadığını görünce bir kez daha saldırdılar. Zülüflü Kuşçu Mehmed, Kösem Sultan'ı bir perde ipiyle boğdu. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâme*'de, o meş'um gecenin sorumluluğunu saraya gelmişken olacaklardan korkup konağına giden Veziriazam Siyavuş Paşa'ya yükler ve "... *Efendisi Sultan Murad'ın validesi Kösem Sultan'ı dahi şehid edüp kendisi de 54 günden sonra bir musibet-i elîm ile mühürden oldu,*" der.

Bu trajik olayı, *Naimâ Tarihi*'ndeki ayrıntılı anlatıdan esinlenerek öyküleştiren usta yazarlar, Ahmet Refik, Turan Tan, Reşad Ekrem Koçu'dur. Saray hareminde bir benzeri yaşanmamış bu suikast, Kösem Sultan'ın, valideliğinin ötesinde, çok etkili kişiliği, hatta fasılalarla 30 yıla yayılan diktatörlüğüyle açıklanabilir. Harem kapısını Hasodalılarla zülüflü Baltacılara açanların haremağaları oluşu ise kapıkulu ocaklarından destek alan Kösem'e karşı saray kadrolarının dayanışmasıydı. Ertesi gün Kösem'in cenazesi Eski Saraya götürülerek oradan kaldırıldı ve eşi I. Ahmed'in Atmeydanı'ndaki türbesine gömüldü. Kösem'in destekçilerinden bostancıbaşı, kireççibaşı ve kimi haremağaları idam edildi. Fakat eylemler bitmedi. Büyük validenin öldürülüşüne tepki olarak Ocak ağaları başkaldırdılar. Veziriazam Siyavuş Paşa, sancak-ı şerifi çıkartarak Ocaklılara karşı Müslümanları eyleme çağırdı. Ağaların zulmünden bıkmış olan halk ve esnaf silahlanıp harekete geçince, Yeniçeriler sindi, zorba ağalar da yakalanıp idam edildi.

Mahpeyker Kösem Sultan'ın dışarıdaki imajıyla Haremdeki kimliği farklıdır. Boğulduğu Kuşhane kapısı taşlığı ve ölüsünün bir süre bekletildiği oturma sekisi, Harem cariyelerince "Valide Sultan makteli" denilerek kutsanmış, seki çırağmasında, harem kapanıncaya değin geceleri mum yakılmıştır. Bu, Kösem suikastının ve o gece cariyelere yönelik tecavüzlerin daima hatırlanması maksadına bağlanabilir.

Mahpeyker Kösem Sultan'ın Osmanoğulları tarihinde özel bir yeri vardır. Şöyle ki: İlk belirtileri III. Murad'da, melankoli olarak görülen ruhsal rahatsızlık; III. Mehmed'de vehim, I. Ahmed'de aşırı dindarlık, I. Mustafa'da delilik, II. Osman'da acımasızlık-çocuksu cesaret, IV. Murad'da sadizm, alkolizm; İbrahim'de epilepsi, şehvet tutkusu olarak tezahür ededursun, bunların saltanatlarını, cariye, haseki, yenge, üvey ana, valide sultan sıfatlarıyla geçiren Kösem; galiba sarayın en akıllısı ve sağduyulu olanıydı. Onun, Hürrem, Nûrubânû, Safiye, Turhan ve Gülnûş sultanların zamanlarına oranla son derece kritik bir evrede, etkili bir siyaset sergilediği açıktır. Diğerleri eşleri veya oğulları olan padişahları etkileyerek birtakım yönlendirmelerde bulunabilmişlerken Kösem Sultan, IV. Murad ve İbrahim ile IV. Mehmed'in ilk saltanat yıllarında fiilen devleti yönetmişti. Toplam 20 yılı bulan iktidarı, Osmanlı tarihinin çalkantılı evrelerindendir. Güçlü iktidarı, "erk ve yetke erkeklerindir" dogmasıyla çelişse de, bir dizi sarsıntının, Haremden bir kadının sorumluluk yüklenmesiyle aşılması, siyaset ve yönetim tarihleri açısından önemli bir olgudur. Oysa Kâtip Çelebi *Fezleke*'de "Zikr-i ihtilâl-i ahvâl-i devlet ve tegallûb-ü nisvân bâ-umur" başlığı altında, IV. Murad'ın diğer kardeşlerini boğdurması sonucu hanedanın tek vârisi olarak tahta çıkan İbrahim'den şehzâdeler vücuda gelmesi için cariyelere rağbetin arttığını, –doğal ki başta annesi valide sultan– "nâkısatü'l-akl" (eksik akıllı) harem kadınlarının her işe burun sokmaları sonucu düzenin bozulduğunu yazar.

Kösem Sultan'ın görkemli yaşamı ve trajik ölümü kadar, zenginliği ve yaptırdığı eserler de dikkati çeker. Kıbrıs, Midilli, Eğriboz, Zile, Menemen, Gazze, Kilis ve Ezdin'deki paşmaklık ve emlâkinden yılda 250 bin riyal değerindeki gelirini, kethüdalarına ve vergi toplayıcılarına tahsil ettirirken Nûrubânû ve Safiye sultanlar gibi rüşvet dolabını da döndürmüştü. Girit seferinin başladığı 1645'te, İstanbul'daki Venedik balyosu, valide sultanın son derece haris, aynı zamanda zengin, hatta Osmanlı ülkesinin en zengini olduğunu; halk üzerindeki nüfuzunun artıklığını, Kapıkulu subaylarını kendisine bağladığını, eğer isterse tahttaki oğlunu (İbrahim'i) indirebileceğini bütün

İstanbulluların bildiğini yazmıştır. Albertus Bobovius ise saray anılarında, valide sultan ağası denen bir zenci hadımın ona kâhyalık yaptığını, ayrıca hizmetinde Hazine ve Kiler ağalarının bulunduğunu yazmıştır. Kösem'in yaşadığı yıllarda İstanbul'a gelen Tavernier anılarında, "*İbrahim'in annesi olan Kösem, son derece akıllı ve devlet işlerine yatkın bir kadındı. Torunu Mehmed yedi yaşındaydı ve ergin oluncaya değin yetkileri yaşlı sultan Kösem'e verilmişti. Fakat bu kadın sultan, kısa bir zamanda yetkilerini kötüye kullanarak torununa karşı düzenlediği bir komploda yaşamını yitirmiştir*" der.

Halk arasında dindar, hayırsever valide sultan olarak tanınışı ise donanma için kadırga yaptırması, her yıl saraydan çok sayıda cariyeyi çırak çıkarıp İstanbul ailelerine gelin vermesi, hapishanelerdeki mahkûmların diyetlerini, medyunların borçlarını ödeyip salıverdirmesi; sadakalar dağıtması, sarayda selâtin camilerin hocalarına Kuran okutması, hacı kafilelerine yollarda su ve şerbet dağıtmak üzere sure alayına sakalar katması gibi, halkın sevap saydığı girişimleriyle açıklanabilir.

Öldürüldüğü sırada, yağmalananlar dışında, ortaya çıkartılan mal varlığından 20 sandık dolusu filorin hazineye alınarak o sıradaki para darlığı giderilmiştir. Yaptırdığı tesislerin başlıcaları, Üsküdar Atik Valide semtindeki, 1640 tarihli Çinili Cami ve aynı addaki çifte hamamı, darülhadis, sıbyan mektebi, kütüphane, mahfel-i hümayun, sebil ve çeşmeyi kapsayan külliyesi; Üsküdar Çinilisuyu şebekesi ve çeşmeleri; oğlu Sultan Murad'ın inşa ettirdiği Anadolukavağı istihkâmı içindeki mescit, Sultanselim'deki Valide Medresesi, mescit ve çeşmesi, Yenikapı'da çeşme, Karamürsel yakınında Yalakdere Köprüsü, Konya'da han, Yunanistan'da haslarının bulunduğu Livadya yakınında Barda suyu üzerindeki yedi gözlü Valide Sultan Köprüsü, Mekke-Medine yolunda Cüdeyde vahasında su tesisi, ticari bir tesis olarak da İstanbul'un, Kapalıçarşı'dan sonra en büyük çarşı hanı olan Çakmakçılar'daki kervansaray planlı, üç avlulu Büyük Valide Hanıdır. Ölümünden sonra bu hanın kilitli ve mühürlü odaları açıldığında, sandıklar içinde mücevherat, değerli eşya, şallar, kumaşlar ortaya çıkmıştır. Mülk arazilerini ve kervansarayını Çinili

Külliyesi ile diğer hayırlarına vakfetmiştir. Bunlar, Evkaf-ı Mahpeyker Sultan olarak anılagelmiştir. *Hadikatü'l-cevâmi*'de yaptırdığı cami ve mescitler tanıtılırken, "*Kösem Valide demekle şöhret bulan Mahpeyker Sultan'ın, kırk seneden mütecâviz müttekâ-i sarây-ı devlet ü ikbâl* (devlet yapısının dayanağı) *olduğu*" vurgulanmış; Anadolukavağı Mescidi bahsinde de "*bâniyesi Kösem Valide demekle şöhret bulan Mahpeyker Sultan'dır. Bu mescid-i şerif kal'a ile beraber olarak 1033'te* (1624) *fevkani binâ olunmuşdur*" denilmiştir.

Topkapı Sarayı Hareminde Kösem'in ayak izlerini nerelerde aramalı?.. Revan, Bağdat köşkleri, Sünnet odası, kocası I. Ahmed'in yaptırdığı çok pencereli hasoda, büyük kayınbabası III. Murad'ın kasr-ı şerifi, Hasoda (Hırka-i Saadet Dairesi) Karaağalar taşlığı, araba kapısı, Haremin alt katları, oğlu İbrahim'in kapatıldığı, sonra boğulduğu Kubbeli Kasır, öldürüldüğü dehliz Mahpeyker'le tanışıksa da, o zamanki Harem mekânları 1665'te yanmıştır.

Kösem Sultan'ın yaşamı gerçi romanlara, piyeslere konu olmuştur. Yaşamöyküsünü belgelere gerçek haberlere dayandırarak yazmaksa olanaksız. Çünkü o bir Harem kadını. Altmış yıllık ömrü için 60 belge bulmak zordur. Onu bize tanıtan verilerse özneldir, önyargılıdır. Durum bu olunca kurguculara gün doğuyor demektir. Yabancı yazarların, saray haremini ve kadınlarını işledikleri yapıtlardaki uydurmalar ve yanlışlar, Kösem Sultan'ı anlatan kimi yerli yazarların yapıtlarında da görülür. Örneğin J. Bell'in *Kösem Sultan, Topkapı'da Bir Gelin*, Doğu dünyasına ilişkin rasgele derleme bilgilerin harmanlanışına bir örnektir. Kösem'i, verileri en doğru ve ayrıntılı kullanarak iki ciltlik *Kösem Sultan*'da ustaca anlatan Reşad Ekrem Koçu olmuştur.

Fâtıma Alderson, I. Ahmed'in bu hasekisi hakkında, A.L. Castellan'ın, 1812'de Paris'te basılan Osmanlı âdet, ahlak ve giysileri üzerine yazdığı *Moeurs, useges, costumesdes Ottomans* adlı yapıtında (III/107) ilginç bir öykü anlatıldığını belirtmektedir.

I. Ahmed'in kızları

AYŞE SULTAN [d. İstanbul 1608(?) – ö. İstanbul, 1656(?)] Doğum tarihi 1605 gösterilirse de, Naimâ, Nasuh Paşa'yla nikâhlandığı 1612'de üç yaşındaydı diyor. Ayşe'nin, Sultan İbrahim'in kızı olduğu doğru değildir. I. Ahmed'le Mahpeyker Kösem Sultan'ın kızı, II. Osman'ın üvey kız kardeşi, IV. Murad'la Sultan İbrahim'in öz ablaları, IV. Mehmed'in halasıydı. Dört yaşından itibaren, üçü veziriazam, yedi vezirle nikâhlanıp evlenmiş; bunlardan ikisi idam, biri katledilmiş; ikisi savaşlarda ölmüştür. Adnan Giz, "Ayşe Sultanlar" makalesinde, Osmanlı prensesleri içinde, yaşamı bununki kadar saltanatın oyuncağı edilmiş bir ikincisinin bulunmadığını belirtir.

Ayşe Sultan'ın ilk "sözde-göstermelik" eşi, 1611'de Kuyucu Murad Paşa'nın yerine veziriazam olan Nasuh Paşadır. I. Ahmed, Kürt Mîr Şerif'in kızıyla evli bu zengin paşanın servetinden bir kısmını sızdırmak amacıyla önce, 3-4 yaşındaki kızı Kösem'i (Kösem Sultan'la adaş) namzet yapmış; eşini boşayan Nasuh Paşa, çocuk sultanla Şubat 1612'de nikâhlandıktan sonra Doğu seferine çıkmış, Kösem de ölmüştü. Seferden dönünce o yılın kasımında Ayşe Sultan'la nikâhlandı. Dört yaşındaki sultan, görkemli bir düğünle Nasuh Paşa sarayına gelin gitti. Naimâ, "*Kendüye verilen sultan henüz üç yaşında idi,*" diyor. Nikâhtan sonra üzerinde "Ayşe Sultan binti Ahmed Han sene 1022 (1613)" yazılı bir mühür kazdırıldı. Doğal ki zifaf için Nasuh Paşa, Ayşe Sultan'ın buluğa ermesini bekleyecekti. Fakat yazgı buna izin vermedi. Zengin, kibirli, zalim damat paşayı, şeyhülislam ve kızlarağası padişaha gammazladılar. 6 Ekim 1614'te Yeniçeri ağası sarayını kuşattı; cellâtlarla içeri giren Bostancıbaşı, Ayşe Sultan'ı kucaklayıp bir pencere içine oturttuktan sonra Nasuh Paşa'yı boğdurdu.

1620'de, kardeşi II. Osman'ın onayıyla Budin Beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa'yla ikinci ve sahici evliliğini yaptığında da Ayşe Sultan henüz çocuktu. Bu evlilik bir yıl bile sürmedi. Damat paşa 1621 Lehistan seferinde şehit olunca 13 yaşında dul kaldı. Beş yıl sonra 1626'da kardeşi IV. Murad tarafından Van Beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa'ya namzet oldu. Altmışlık damatla on sekizindeki ge-

lin sultanın düğünleri 13 Mart 1627'de yapıldı. Bu üçüncü evlilik, veziriazamlığa atanan Ahmed Paşa'nın, 10 Şubat 1632'deki ayak divanında linç edilip öldürülmesine değin beş yıl sürdü.

Bu korkunç olaydan bir ay sonra IV. Murad, ablası Ayşe Sultan'a dördüncü eş olarak Diyarbekir Beylerbeyi Murtaza Paşa'yı uygun gördü. Bu evliliğin gizli ve ilginç bir gerekçesi vardı: İdam edilmesi gereken bir zorba, bir tür müjdecilik göreviyle Ayşe Sultan'ın nişan bohçası verilerek Diyarbekir'e gönderildi. Bohçada idam emri vardı! Ayşe Sultan, tanımadığı yeni kocasını bekleyedursun, yaşlı ve hastalıklı vezir, üç yıl sonra İstanbul'a gelebildiğinden düğünleri 1635'te yapıldı. Gerdek gecesi sakat ve yaşlı veziri beğenmeyen sultanın, kız kardeşlerine dert yanışı, İstanbul'daki Venedik balyosunun kulağına kadar gitmiş; o da bunu önemli bir saray haberi olarak raporuna yazmıştı. IV. Murad'la Doğu seferine giden Murtaza Paşa, Nisan 1636'da Revan'da öldü. Ayşe Sultan'ın 1639'da başlayan beşinci evliliğinde eşi, Şam Beylerbeyi Silahdar Ahmed Paşa oldu. Beş yıl sürecek bu evliliğin gizli gerekçesiyse o bölgede bir zenginin servetini gasp ettiği öğrenilen Ahmed Paşa'nın İstanbul'a getirilip elindekilerin alınması idi. Halep ve Şam'daki görevlerinden 1642'de döner dönmez, hapsedilip malları müsadere edildi. 1643'te bağışlanarak kubbe vezirliğine getirildiyse de Kasım 1644'te öldü. Ayşe Sultan bir kez daha dul kaldı.

Kardeşi Sultan İbrahim'in padişahlığında, 37 yaşındayken Mart 1645'te altıncı evliliğini yaptığı Voynuk Ahmed Paşa, 1647'de padişahın gazabına uğrayarak Edirne'ye sürüldü. Ertesi yıl kaptanıderya olarak donanmayla Girit seferine giden Voynuk Paşa 28 Temmuz 1649'da orada şehit düştü. Ayşe Sultan beş yıl dul oturdu. Yeğeni IV. Mehmed, İstanbul'a getirtmek istediği zorba vezirlerden İbşir Mustafa Paşa'ya 1654'te sadaret mührünü gönderirken, halasını vereceğini de bildirmişti. Ayşe Sultan'ın başağası Mercan Ağanın ikna ettiği İbşir Paşa, sonunda İstanbul'a geldi. *Silahdâr Tarihi*'nde, "*ertesi mâh-ı Rebiülâhirin 18. Perşembe günü alay ile Üsküdar'a gelüb vâsıl, mukaddemâ kendüye tezvic olunan Ayşe Sultan bağçesine nâzil oldukda, ol gün fermân-ı padişahi üzere Pâşâ-yı mumaileyh Darüssaltanat-ı 'aliyyeye karib oldukları*" ve doğruca Ayşe Sultan'ın oturduğu Nasuh Paşa Sarayına götü-

rüldüğü anlatılmıştır. I. Ahmed'in, onca koca görmüş kızı, taşralı, cahil ve gözüpek yeni eşiyle adamlarına mükellef ziyafet verdi. İbşir Paşa, nikâh ve evlilik masraflarının karşılanması için Şam'da Maanoğlu Emir Mülhem zimmetindeki alacağını gösterdiğinden Ayşe Sultan, sadaret kaymakamına bir pusula yazarak 40 bin kuruşun kalan 28 bin kuruşunun adı geçenin kefilinden alınmasını istedi. Her ikisi de 40'lı yaşlarda olan çiftin düğünleri 28 Şubat 1655'te yapıldı. Veziriazamlığı 6 ay, evliliği 2,5 ay süren İbşir Paşa 11 Mayıs 1655'te idam edilince Ayşe Sultan yedinci kez dul kaldı.

Sonra ne oldu? Bu sultanın başından bir sekizinci nikâhın geçip geçmediğini, çocuklarının olup olmadığını, ölüm tarihini kaynaklar haber vermiyor. Babası I. Ahmed'in türbesine gömülen Ayşe Sultan için, Hicri 1028'de (1618) Okçubaşı'nda bir sebil yapıldığı İstanbul Sebilleri'nde yazılı ise de, verilen tarihte sultan'ın on yaşlarında olduğu dikkate alındığında, ya tarihte ya adda bir yanlışlık söz konusudur.

FÂTIMA SULTAN [d. 1606 – ö. 1667'den sonra] Annesinin adı bilinmiyor. I. Ahmed'in bu kızı da babasının sağlığında ve belki ağabeyi II. Osman'ın saltanatındaki sûrî (göstermelik) nikâhlardan sonra, 19 yaşından 62 yaşına değin –1624-1667 arasındaki 43 yılda– altı vezirle evlenmiş; bunlar ölmüş veya idam edilmiş bu nedenle, beş kez dul kalmıştır. Abartmayı seven Evliya Çelebi ise Fâtıma Sultan'ın 12 kez evlendiğini yazar. Padişah kızlarının en çok koca görenlerindendir. Alderson, "*Kocaların bu şekilde bir koleksiyonu, ölen yaşlı eşinin yerine padişahın, genç kızlarına ve kızkardeşlerine yine yaşlı koca bulması, 17. yy'a özgü bir gelenektir. Fâtıma ile kızkardeşleri Ayşe ve Gevherhan sultanların sayıları belirsiz evliliklerini –her ne kadar olanaksız gözükse de– kaynaklara dayanarak saptamaya çalışan Adnan Giz, tatminkâr bir açıklamada bulunmuştur,*" der.

Giz'in makalesinde Fâtıma Sultan'ın saptanabilen kocaları şöyle sıralanmıştır: (1.) 1624'te Kaptanıderya Çatalcalı Hasan Paşa'yla (ö. 1631) evlenip boşanmış; (2.) 1626'da evlendiği Vezir Çatalcalı Kara Mustafa Paşa 1628'de idam edilmiş; (3.) 1631'de nikâhlandığı Kaptanıderya Canbulatoğlu Mustafa Paşa'yı, IV. Mu-

rad 1636'da idam ettirmiş (Bu tarihi izleyen 24 yılda, bir veya birkaç evliliği daha olmalıdır). (4.) 1660'ta, Sultan IV. Murad'ın kızı Kaya Sultan'ın ölümüyle dul kalan eski veziriazam Tırnakçı Melek Ahmed Paşa'ya, Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Kaya'nın halası olan Fâtıma Sultan'ı namzet yapmış; "*Melek'e bir fil verdim, doyursun*!" diye haber göndermiş. –Evliya Çelebi'nin masallaştırdığına göre– bunu der demez, Köprülü kendisi ölmüş! Melek Ahmed Paşa'nın 1662'de ölümü üzerine Fâtıma Sultan yine dulluğa dönmüş. (5.) 1663'te Kundakçızâde Kanbur Ağa Mustafa Paşa (ö. 1666), (6.) 1667'de Kozbekçi Yusuf Paşa (ö. 1678) ile yaptığı evlilikleri üçer yıl sürmüş.

Sonuncu evliliği *Tarih-i Râşid*'de özetle şöyle anlatılıyor: "*Merhum Sultan Ahmed Hanın kızlarından 'İsmetlû Fâtıma Sultan, büyük vezirlerden Silistre Muhafızı Yusuf Paşa'ya 'akd ve tezvic olunmak üzere ferman çıkmış; adıgeçen vezir gereken hazırlıkları tamamlamıştı. Rebiülevvelin 14. günü* (4 Ağustos 1667) *şeyhülislam ve Sadaret kaymakamı paşa ve Hazinedâr musahib Yusuf Ağa Havuzlu Bahçe'de 'akd olunan nikâh meclisine gelüb Darüssaade ağasının hasta olması sebebiyle tarafından vekil olan musahib Yusuf Ağa ile Yusuf Paşa'nın vekili huzurunda şeyhülislam efendi nikâh kıydı. Merasim bitince adıgeçenlere padişahın gönderdiği samur kürkler giydirildi.*"

Fâtıma Sultan'ın da çocukları olup olmadığı, ölüm tarihi bilinmiyor. Babası I. Ahmed'in türbesinde gömülüdür. Topkapısı dışındaki Ahmedpaşa Camii önünde, Fâtıma Sultan'ın hayratı bir yol çeşmesi vardır.

GEVHERHAN SULTAN [d. İstanbul – ö. İstanbul] I. Ahmed'in bu kızının üç evliliği de veziriazamlık yapan paşalarladır. İlkin, Öküz/Öksüz Kara Mehmed Paşa'yla babasının saltanatında, yaşı küçük olduğundan "sûrî" (göstermelik) oldu. 13 Haziran 1612'de nikâhlandı. 55 yaşındaki damat paşa, zifaf için Gevherhan'ın buluğa ermesini bekledi. Mehmed Paşa 1620'de ölünce Gevherhan genç yaşta dul kalmış oldu. Kardeşi IV. Murad'ın tahta çıktığı 1623'te, Kaptanıderya Topal Recep Paşa'yla evlendirildi. İkide bir Yeniçerileri kışkırtan, IV. Murad'ı ayak divanına çıkmak,

âsilerle yüzleşmek mecburiyetinde bırakan Recep Paşa, sonunda veziriazamlığı elde etse de padişahın intikamı gecikmeyerek 18 Mayıs 1632'de idam edildi. Gevherhan-Recep Paşa çiftinin 9 yıl süren evliliklerinde Safiye Hanımsultan (d. 1630) adlı bir kızları oldu.

Sicill-i Osmânî'de üçüncü evliliği, 1632-1636 arasında Canbulatzâde Mustafa Paşa ile gösterilmiştir. Alderson, Canbulatoğlu padişah torunuydu derken G. Gönensay, Abaza Mehmed Paşa'nın kölelerindendi diyor. 1643'te kardeşi İbrahim'in saltanatında, –daha sonra 1651 ve 1656'da iki kez sadrazam olan– Siyavuş Paşa'yla evlenen Gevherhan Sultan'ın, bu eşinin 25 Nisan 1656'da ölümünden sonraki yaşamı ve ölüm tarihi bilinmiyor. Babası I. Ahmed'in türbesinde gömülüdür. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, I. Ahmed'in bu adda bir kızının olmadığı görüşüyle Gevherhan'a yer vermemiştir.

HANZÂDE SULTAN [d. İstanbul, 1607(?) – ö. İstanbul, 23 Eylül 1650] Fâtıma Sultan'dan yaşça küçük olduğu belirtildiğine göre en erken 1607'de doğmuştu. Kardeşi IV. Murad'ın padişah olduğu 1623 yılının Eylül ayında kul kethüdası Bayram Ağaya namzet oldu. Bu sayede vezirliğe terfi eden eşiyle evlilikleri 15 yıl sürdü. 1637'de veziriazam olan Bayram Paşa, 26 Ağustos 1638'de öldü. Beş yıl dul kalan Hanzâde'yi, kardeşi Sultan İbrahim, 1643'te Vezir Nakkaş Mustafa Paşa'yla (ö. 1653) evlendirdi. 1647'de sevgili hasekisi Hümâşah'a hizmette kusur ettikleri(!) için Hanzâde ve kardeşleri Ayşe, Fâtıma sultanlar, padişah tarafından Edirne'ye sürüldü. Evliya Çelebi, İbrahim'in türbesine gömüldüğünü yazar.

ÂTİKE SULTAN [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1670'ten önce(?)] Burnaz Âtike Sultan da denirmiş. On dokuz yıl süren ilk evliliğini, kardeşi IV. Murad'ın saltanatında, 1633'te(?) Musahib Cafer Paşa'yla (ö. 1647); ikinci evliliğini, 1647'yi izleyen bir tarihte Koca Kenan Paşa'yla yapmış. Kenan Paşa 1652'de ölünce o yılın temmuz ayında Doğancı Yusuf Paşa'yla (ö. 1670) evlendi. Bu evlilik, 1670'ten önce Âtike'nin ölümüyle sona ermiş olabilir. Üç

evliliğinin toplam süresi 30 yıl dolayındadır. Âtike Sultan 50'li yaşlarda ölmüş, kardeşi İbrahim'in türbesine gömülmüştür.

ÂBİDE SULTAN [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1647'den sonra(?)] *Sicill-i Osmânî*'de adı Ubeyde'dir. Sultan I. Ahmed'in 1610'larda doğan küçük kızlarındandır. Babası I. Ahmed'in ölümünden 24 yıl sonra, kardeşi İbrahim'in saltanatında, 1641'de evlendiği vezir Küçük Musa Paşa 1647'de öldü. Başka evliliği var mıdır, bilinmiyor. Babası I. Ahmed'in türbesinde gömülüdür.

Kösem Sultan [d. İstanbul 1606 – ö. İstanbul, Mart 1612] I. Ahmed'in, hasekilerinden Mahpeyker'in lakabı Kösem olduğu gibi, bir de Kösem adlı kızının olması duraksama konusudur. Bu ada, önceki ve sonraki padişah ailelerinde rastlanmayışı da başka bir sorudur. Daha 6 yaşında iken Şubat 1612'de Veziriazam Nasuh Paşa'yla (ö. 1614) sûrî evlendirilen Kösem, bir ay sonra öldü. Sefere çıkmış bulunan Nasuh Paşa, İstanbul'a dönünce bu kez I. Ahmed'in hepsi de çocuk olan kızlarından Ayşe ile yine sûrî evlendirildi.

Zeyneb Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1617'den sonra(?)] Alderson, bu sultanın salt adını verirken *Sicill-i Osmânî*'de de küçükken öldüğü ve babasının türbesine gömüldüğü yazılıdır. Zeyneb, adaşı padişah kızlarının yanıltmasından ortaya çıkmış bir kimlik de olabilir.

— **Sultan** Alderson, adı dahi saptanamayan bu sultan'ı, 1624'te ölen Şehit Ali Paşa'nın eşi göstermiştir.

I. MUSTAFA

Babası: III. Mehmed — Annesi: Bilinmiyor
Doğumu: 1591 — Ölümü: 20 Ocak 1639
Saltanatı: 22 Kasım 1617 — 26 Şubat 1618
2. kez: 19 Mayıs 1622 — 10 Eylül 1623

III. Mehmed'in bu meczûb oğlunu tahta oturtacak denli öngörüsüz olan vezirlerin, Ocak ağalarının, ulemanın, saray ileri gelenleriyle Harem kadınlarının ortak anlayışına göre Mustafa, delilikle ermişlik gel-gidi arasında bir "meczûb"tu. Babasının, kardeşi I. Ahmed'in saltanatlarında varlığı gizli tutularak saraydan dışarıya çıkartılmamıştı. Mustafa'ya yarı ermiş gözüyle bakıldığından, I. Ahmed'in ansızın ölmesi üzerine, herhalde kendisinden kerametler beklenerek tahta oturtuldu; olmayınca üç ay sonra indirildi. İkinci kez, yeğeni II. Osman'dan sonra tahta çıkartılıp bir yıl sonra yine indirildi. Ama meczûbluğundan çekinilerek eceliyle ölünceye kadar Haremin bir iç kasrına kapalı tutuldu.

I. Mustafa ya ruhsal rahatsızlığından veya genetik bir sorundan dolayı, 25 yaşında olmasına karşın, erkeklik tepkileri göstermek bir yana, çocuk gibiydi. Annesine, cariyelerine sığınmak, onların eteğini bırakmamak telaşındaydı. Genç Osman Vak'asında ikinci kez tahta çıkartılmak üzere hapsedildiği odaya

kubbeden giren Yeniçeriler onu, dadılığını yapan iki cariyeyle bulmuşlar; Orta Camiine de aynı cariyelerle ve annesiyle götürmüşlerdi.

Tarihlerde, I. Mustafa'yla ilişkisi olan bir kadın veya kızın adı geçmez. Dahası, padişahlığını gören annesi valide sultanın da adı bilinmiyor. Onun sulbünden bir şehzâde, sultan da dünyaya gelmemiştir. I. Mustafa, Osmanoğullarının gerçek anlamda sorunlu, eşten, evlattan yoksun tek kimliğidir.

II. OSMAN

Babası: I. Ahmed — Annesi: Hatice Mahirûze
Doğumu: 15 Kasım 1603 — Ölümü: 20 Mayıs 1622
Saltanatı: 26 Şubat 1618 — 19 Mayıs 1622

Babası I. Ahmed gibi, 14 yaşında tahta çıkan "Genç" lâkaplı Osman'ın annesi Hatice Mahirûze, oğlunun saltanatında "mehd-i ulyâ"/valide sultan olmuştu. Kısa saltanatı, saray cinayetlerinin en fecisiyle sona eren II. Osman'ın Topkapı Sarayında unutulmamış anıları vardır. Haremin bir taşlığı ile Çifte Kasırlardan Sultan Osman Köşkü, onun adını taşır. Saltanatına ve yaşamına son veren büyük ayaklanmada kaçmak için kullandığı gizli dehlizler, sarayı gezenlere gösterilir. Babası I. Ahmed şehzâdeliğinde sancağa çıkmadığı gibi, Osman da çıkmamış; dolayısıyla o da genç şehzâdelerin sancakta deneyim kazanma, kendi haremini kurma ayrıcalıklarından yoksun kalmıştı. Bu toy ve afacan padişahın, tahta geçince Harem gelenekleriyle bağdaşmayan bir aile kurmayı arzu etmesinde, aşırı dindar babasının, buluğa erince cariyelerle düşüp kalkmamasını, nikâhla aile kızları almasını öğütlediği akla geliyor. Kaldı ki, 14 yaşında tahta çıkıp 18 yaşında hal' edilerek öldürülmesi dikkate alındığında, harem yaşamına ne kadar zaman ayırmış olabilir?

Yine de cariye kökenli birkaç hasekisi, aile kızı nikâhlı eşleri saptanıyor. Sonuçta, bu gencecik padişahın, Osmanoğulları soyağacında iki hatun, iki haseki, iki şehzâde, bir kızdan oluşan yedi bireylik bir aileyle yer aldığı görülüyor.

II. Osman'ın Hasekileri, Nikâhlı Eşleri

ÂKİLE HATUN II. Osman, Şeyhülislam Mehmed Esadullah Efendi'nin bu kızıyla bir olasılık, 19 Mart 1622'de nikâhlanmış. Alderson'da, bundan 40 gün önce de yine nikâhla aldığı bir eşi daha görülüyor. Alderson, şeyhülislam kızını "Ukayle" yazımıyla vermiş; Ç. Uluçay, Âkile olarak düzeltmiştir. II. Osman'ın bu kızla Nisan 1621'de Hotin (Lehistan) seferi öncesinde evlendiği sanılıyor. Alderson ise Osman'ın tahttan indirilmesinden iki ay öncesini (19 Mart 1622) vermiştir. Her iki nikâhlı evlilik, "Sultan Osman Vak'ası"nın nedenleri arasında gösterilir. Ulema ailesine mensup "hür" ve "nikâhlı" Âkile'ye, cariye (köle) olmayıp seçkin bir aileye mensubiyetini vurgulamak için "hatun" sanının verildiği açıktır.

Nev'î Tarihi'ndeki, "*merhum Sultan Osman Müftî Esad Efendi'nin kızıyla evlendiğinde şair Haşimî'nin düşürdüğü 'Müfti kızını 'adlile aldı Sultan sene 1031*" tarih dizesindeki H 1031 yılı, 16 Kasım 1621-4 Kasım 1622 tarihleri arasını kapsar. II. Osman-Âkile Hanım evliliği, düğün yapılamadan sonuçsuz kalmış olabilir. Söz konusu tarihin derkenarında Âkile Hanımın, II. Osman'ın öldürülmesinden sonra Ganizâde Nâdirî Efendi ile evlendiği yazılıdır.

Meylişah Alderson'ın II. Osman tablosunda verdiği bu ad, kimi Osmanlı tarihlerinde, Meylikaya/Meleksima'dır. II. Osman'ın, Mayıs 1621'de Hotin seferine çıkarken doğan şehzâdesi Ömer'in (Alderson'da, Emir) annesi sanılıyor. Bu şehzâde, babasından sonra, iki yaşında ölmüş.

Ayşe Aralık 1619'u karşılayan H 1029 Muharrem tarihli başmaklık defterinde Ayşe, II. Osman'ın tek hasekisidir. Cariye kökenli

bu haseki hakkında başkaca bir bilgi yoktur. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, Ayşe'yi nikâhlı eş ve Pertev Paşa'nın kızı göstermiştir.

— **Hatun** II. Osman, adı bilinmeyen ancak nikâh kıyıldığına göre "hür" olan bu hatunla 7 Şubat 1622'de evlenmiştir. Alderson, Roe'nun *Negotiations* yapıtından ilginç bir bilgi aktarıyor: Kanuni Süleyman'ın oğlu Mehmed'in (ö. 1543) cariyelerinden Aya, şehzâde öldükten sonra Pertev Paşa ile evlenmiş. II. Osman'ın nikâhla aldığı bu eşi, Pertev-Aya çiftinin torunu imiş.

II. Osman'ın Kızı

Zeyneb Annesinin adı bilinmiyor. *Sicill-i Osmânî*'de "sabiye" (çocuk) iken öldüğü ve I. Ahmed Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

IV. MURAD

Babası: I. Ahmed — Annesi: Mahpeyker Kösem
Doğumu: 9 Temmuz 1611 — Ölümü: 8 Şubat 1640
Saltanatı: 10 Eylül 1623 — 8 Şubat 1640

Biri dışında hasekilerinin adlarının bilinmeyişi, şehzâdelerinin yaşamaması, kızlarının çokluğu ile farklı bir aile tablosu çizer bu padişah. Hareminden sızdırılmış bir haber de yoktur. Genel tanımla IV. Murad'ın 17 yıllık saltanatı iki evreye ayrılır. İlk evre, 12 yaşında tahta çıkışından itibaren, annesi Kösem Mahpeyker'in naibeliğinde geçen çocuk padişahlığıdır ki, 17-18 yaşına değin sürmüştür. Kösem Sultan, Hareme ve yönetime egemen olabilmek amacıyla bu yıllar boyunca oğlunun, "Haremden uzak" Enderûn ortamında oyalanmasını gözetmiş; Murad da bu yönlendirme nedeniyle Hasodanın genç zülüflü ağalarıyla gece gündüz eğlenmiş, spor yapmış, at binmiş, cirit, lobut müsabakalarına katılmış; o ortamdaki cinsel sapmalara eğilim göstermiş. İkinci evre, gençlik ve ataklık çağına girip iktidarı kavradığı 1630'lu yıllardır. Bu evrede de eğiliminde değişiklik olmamakla birlikte, Doğu'ya yaptığı iki büyük sefer, İstanbul dışındaki gezileri, Haremden çoğunca uzak kalmasını gerektirmiştir.

The Structure of the Ottomans Dynasty'deki "IV. Murad Ailesi" tablosunda hasekilerinin adlarını veremeyen Alderson, "*Eşlerinden hiçbirinin adının kaydedilmemiş olması şüphe uyandırıyor,*"

demekte haklıdır. Destan kahramanlarını anımsatan IV. Murad'ı, ardılı olacak şehzâdelerden yoksun bırakıp bir düzine kız babası yapan hasekileri, adsız ünsüz kalmayı bir bakıma hak etmişlerdir! Evliya Çelebi ise abartmayı ihmal etmeyerek IV. Murad'ın kız-oğlan 32 çocuğunun olduğunu, Kaya Sultan dışındakilerin, babalarının sağlığında öldüğünü yazmıştır. Kızlarının sayısını 3, 6, 12 veren kaynaklar vardır.

IV. Murad'ın Hasekileri

Ayşe [ö. İstanbul, 1679'dan sonra] IV. Murad'ın adı bilinen tek hasekisidir. Ailesi, milliyeti, doğum ve ölüm tarihleri, çocukları bilinmemektedir. Ayşe'nin varlığını, IV. Murad'ın ölümünden 39 yıl sonraki bir mevacib defterinde okunan, "*Hazreti Ayşe Sultan haseki-i merhum Sultan Murad Han Gazi*" belgelemektedir. 1640'ta 28 yaşında ölen Murad'ın, kendisinden daha genç olması gereken hasekisi Ayşe'nin daha 40 yıl yaşamış olması doğaldır.

Sanavber Hatun IV. Murad'ın kadınlarından olması muhtemel Sanavber bint Abdülmennan adına kayıtlı, Topkapı Sarayı Müzesi Emanet hazinesinde, Muharrem 1038 (1628) tarihli 14 yapraklı bir vakfiye mevcutsa da bu kadın hakkında başka bilgi yoktur.

IV. Murad'ın kızları

KAYA ESMİHAN SULTAN [d. İstanbul, 1633 – ö. İstanbul, 1656(?)] Ön adı, belki "Kayı" idi. Alderson, "*Ölüm tarihi kesin değildir, ikinci çocuğunu doğururken öldüğü söylenir,*" der. 1644'te 11 yaşında, Tırnakçı Melek Ahmed Paşa'yla evlendirilmiş; doğum bilgisizliğine kurban gitmiştir. *Sicill-i Osmânî*'de evlenme tarihi 1648'dir. Kimi kaynaklar 26 yaşında öldüğünü yazarsa da doğru değildir. Evliya Çelebi, Melek Ahmed Paşa'nın akrabası, ailenin de yakını olarak Kaya Sultan'ın ölümünü uzun uzun anlatmış ve Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığının (1656-1661) ilk yılında öldüğünü işaret etmiştir.

Babaannesi Kösem Sultan, Kaya Sultan'ı, oğlu IV. Murad'ın danışmanı, arkadaşı, sırdaşı Silahdar Mustafa Paşa'yla sûrî (göstermelik) nikâhlamak istemiş; Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa buna karşı çıkmış. Yedi yaşındayken babası IV. Murad öldü; Silahdar Mustafa Paşa da idam edildi. Amcası Sultan İbrahim'in onayıyla Ağustos 1644'te Bağdat Valisi Melek Ahmed Paşa'yla evlendirildi. Bu sırada Ahmed Paşa kırkını geçmiş, Kaya Sultan ise daha buluğa ermemişti. Saray âdetlerince gelin alayı düzenlenerek Melek Paşa'nın konağına götürüldü. Gerdek gecesi, iri yapılı şişman Ahmed Paşa odaya girince korkmuş, yanına yaklaştırmamış. Kocası ne zaman okşamak istese saçını başını yolarmış. Söylenceye göre, dadıları, fal bakıcılar, Kaya Sultan'ı korkutarak hamile kalırsa doğururken öleceğini uyarmışlar! Bu nedenle yedi yıl zifaf gerçekleşmemiş. Söylence doğru ise Kösem Sultan, torununa niçin hamile kalmadığını sorarak paylarken, Melek Paşa'ya da "*her cihetten destur*" vermiş! On iki yaşındayken kızı Afife Hanımsultan'ı doğurmuş.

Melek Ahmed Paşa'nın dostu Evliya Çelebi'ye göreyse, Kaya Sultan kocasına sevgiyle bağlanmış. Mutlu çift, Eyüp Topçular'daki sarayda, Bahariye'deki yalılarında mutlu bir yaşam sürmüşler. Eremya Çelebi Kömürciyan, Üsküdar'da da sahilsaraylarının bulunduğunu yazmaktadır. Melek Paşa'nın yeniden Bağdat valiliğine atanması üzerine Kaya Sultan, babaannesi Kösem Sultan'a başvurarak atamayı durdurtmuş. 5 Ağustos 1650'de sadrazamlığa atanan Melek Ahmed Paşa, bir yıl sonra, 21 Ağustos 1651'deki esnaf-Ocaklı ayaklanmasında azledilip 1654'te sadaret kaymakamıyken Van valiliğine atandı. Evliya Çelebi, yedi aylık hamile Kaya Sultan'ın, Melek Paşa'nın peşinde çavuşlar kayıkla Üsküdar'a geldiğini görünce aklı başından gittiğini, haremden doğum vâveylâsı koptuğunu yazar.

Meğer Kaya Sultan yedi aylık hamileymiş, paşa Haremden kutu içinde bir düşükle çıkmış. Görenler ağlamışlar. Melek Paşa herkese bebekceğizin naaşını gösterip, "Bakın ağalar ne civan peyker olacakmış; bakın kaşlarına gözlerine..." diye yanıp yakılmış. Evliya teselli etmiş. 1655'te Van valiliğinden İstanbul'a dönen paşa, mansıpsız otururken Kaya Sultan üçüncü kez hamile olmuş. Evliya, doğumdan önce Melek Paşa'nın, Kaya Sultan'ın gördüğü

düşleri, bunların tabirlerini uzun uzun anlatır. Doğuma yakın sadakalar dağıtan, Enderûn koğuşlarına, Mekke ve Medine'ye 20 bin altın vakfeden, bağ ve bahçelerini, çiftliklerini, bütün mülkünü vasiyet eden ve yedi yıldır sazı sözü eğlenceyi bırakıp ibadete yönelen Kaya Sultan Eyüp yalısında bir alay ebe, hekim kadın, sultanefendiler hazırken bir kız doğurur. Kaya Sultan pek şişmanmış. Cahil ebeler "son" içeride kaldı, yüreğine yapıştı diyerek ellerini bileklerine kadar rahmine sokup karıştırmışlar; "son"u alamayınca bir ebe, badem yağıyla yağladığı kolunu dirseğine kadar daldırmış! Eline gelenleri koparıp koparıp dışarı çıkarmış. Kaya Sultan'ın çığlıklarına aldırmayan diğer bir ebe aynı şekilde elini kolunu daldırıp ciğer, bağırsak demeden, kopardıklarını "İşte son!" diye çıkartmış! İç organları parçalanan Kaya Sultan üç gün boyunca dayanılmaz acılar içinde çırpınıp kan kaybederken Harem halkı dualar okumakta, ebeler, kalfalar, dadılar da sultanı kilime yatırıp çalkalamakta, bu fayda vermeyince baş aşağı asmakta, olmadı içi çiçek suyu dolu fıçıya oturtmakta imişler!

Zavallı sultan ölür ölmez hazır bekleyen görevliler muhallefât tespiti için odalarını mühürlemişler. Saraydan Darüssaade ağası bir ekiple gelip mallarını hazineye götürmüş. Paşanın kişisel servetine de el konulmuş.

Evliya Çelebi'nin, Kaya Sultan'ı ölüme götüren bu cehalete yazdığı tarih şudur: "*Bir eksikli dedim ey Evliyâ tarih / Melek seng ile dövünsün ki ayrıldı Kaya'sından.*" Yine, Evliya'nın anlattığına göre, Eyüp Camiindeki cenaze namazından sonra Ayasofya'ya getirilen cenaze, burada Sultan İbrahim Türbesine gömülürken Melek Paşa'nın tabuta kapanıp ağladığını, sarası tutup yığıldığını gören Köprülü Mehmed Paşa öfkelenerek, "*Behey âdem! Ayıp değil mi, bir avret için böyle ağlarsın? Elem çekme, sana bir sultan daha veririm, ahdım olsun!*" demiş. Sevdiği sultan eşini, Köprülü'nün önemsemeyişine içerleyen Melek Ahmed Paşa, "İnşaallah ahdına yetişme!" diye beddua etmiş. Köprülü sözünde durarak Melek Paşa'ya I. Ahmed'in kızı –Kaya Sultan'ın halası– Fâtıma Sultan'ı namzet seçmişse de bunların evlenmesinden önce ölmüş!

Cehaletin kurbanı olan Kaya Sultan, İstanbul'un kadınlar dünyasında yıllarca bir ermiş gibi anılmış.

SAFİYE SULTAN [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1659'dan sonra] Alderson, 1659'da Siyavuş Paşa'nın kardeşi Sarı(?) Hüseyin Paşa'yla evlendiğini göstermiş; Uluçay, Sarı Hasan Paşa (ö. 1688) olarak düzeltmiştir. Kethüdasının sürgün edilmek istenmesi üzerine, "*Safiye Sultan binti Murad Han*" mühürüyle zamanın sadrazamına veya sadaret kaymakamına yazdığı serzenişli pusula *Harem'den Mektuplar*'da yayımlamıştır. "*İzzetlü ve saadetlü pâşâ hazretlerinin huzûr-ı şeriflerine hezârân selâmdan sonra sizden mukaddem gelen vezirler ırz-ı padişaha ve âbâ vü ecdâdımıza ri'âyeten mansıb ile kethüdamı mesrûr edüb siz azil etdikden sonra sürmek fermân etmişsiz. Allah'dan revâ değildir ve bundan sonra ben üç yıldır hassımdan bir akçe almadım ve muhasebe görmedim. Lûtf ü ihsân edüb 'ırz-ı padişahı sıyanet edüb*" cümleleri okunan pusulanın derkenarında da "*Kethüdam kulumu halâs edesiz âbâ vü ecdâdımıza ri'âyet edesiz. 'Irz bizimdir, bâkı ne demek lâzım? Ma'lûm oluna*" eklemesi vardır.

Safiye Sultan da, Kaya Sultan gibi doğum sırasında ölmüş, büyükbabası I. Ahmed'in türbesine gömülmüştür. Oğlu Sultanzâde Mehmed Rezmi'dir (ö. 1719). Kızı Rukiye Hanımsultan (ö. 1696) 1694'te Muruloğlu Gürcü Mehmed Paşa'yla evlenmiştir.

RUKİYE SULTAN [d. İstanbul – ö. İstanbul, Mart 1696] Alderson ölümü için, 1716 gibi çok geç bir tarih vermiştir. *Sicill-i Osmânî*'de 1663'te Divriğili vezir Şeytan/Melek İbrahim Paşa ile evlendiği belirtilmiştir. Çift, Ortaköy Defterdarburnu'ndaki, Rukiye Sultan'a temlik edilmiş Valide Safiye Sultan Yalısını yıktırarak yeni bir sahilsaray yaptırdı. İbrahim Paşa, Defterdarburnu Camiini de yeniletti. (Bu ünlü yalı, Lâle Devrinde bu kez Fâtıma Sultan-Nevşehirli Damad İbrahim Paşa tarafından Neşetabad adıyla, bir kez de Melling, Hatice Sultan için yenilenmiştir.)

1685'te idam edilen İbrahim Paşa'dan Rukiye Sultan, Ayşe (ö. 1717) ve Fâtıma (ö. 1727) adlı iki kız doğurdu. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, *Sicill-i Osmânî*'ye atfen, Rukiye Sultan'ın 1693/4'te Gürcü Mehmed Paşa ile evlendiğini yazıyorsa da, G. Oransay, *Osmanoğulları*'nda Gürcü Paşa ile evliliğini göstermemiştir. Kızı Fâtıma Hanımsultan 1699'da Bıyıklı Mehmed Paşa'yla (ö. 1701) evlenmiştir.

H 1107 Şaban ayı başında (Mart 1696) düzenlenen borç defterinde, *"Eyüp'te oturmakta iken ölen, merhum Murad Hanın kızı merhume Rukiye Sultan"*ın tereke defterindeki hesaplara göre hayli borç bıraktığı saptanarak bunların ödenmesi için terekesinden seçilen kimi değerli eşya hazineye alınmıştır. Şehzâde Camii türbeleri haziresinde gömülüdür.

Rukiye Sultan (II) Adını Alderson verir.

Gevher Sultan [d. İstanbul, Ocak 1630] Adı, doğum tarihi Alderson'dadır.

Hanzâde Sultan Adı Alderson'dadır. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, Nakkaş Mustafa Paşa ile evlendiği, 1675'ten sonra öldüğü, Eyüp'te ve Salacak'ta sarayı, Sultan İbrahim'in türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Ayşe Sultan Alderson, 1655'ten önce Ermeni asıllı Malatuk Süleyman Paşa'yla (ö. 1687) evlendiğini kaydetmiştir.

Esmihan Sultan IV. Murad'ın bu kızı I. Mustafa türbesinde gömülüdür.

Fâtıma Sultan Alderson, IV. Murad ailesi tablosunda adını vermiştir.

Hafise Sultan Adı Alderson'dadır.

— **Sultan** Adı bilinmiyor. Alderson, Kaptanıderya Ammarzâde Mehmed Paşa (ö. 1648) ile evlendiğini belirtmiştir.

— **Sultan** [d. 1627] Alderson, 1640'ta Beyceğizli Hacı Sinanoğlu Kaptanıderya Tüccarzâde Mustafa Paşa'yla (ö. 1641) evlendiğini yazmıştır.

SULTAN İBRAHİM

Babası: I. Ahmed — Annesi: Mahpeyker Kösem Sultan
Doğumu: 4 Ekim 1615 — Ölümü: 18 Ağustos 1648
Saltanatı: 8 Şubat 1640 — 8 Ağustos 1648

Osmanlı tarihine eleştirel gözle bakanların boy hedeflerinden biridir İbrahim. Ölümünden yüzyıllar sonra "deli" lâkabı da takılmıştır. Otuz altı padişahın on sekizincisi; sonraki on sekiz padişahın da "ata"sıdır. Osman Bey birinci ata; İbrahim ikinci atadır. Osmanoğulları, amcası I. Mustafa'nın, ağabeyleri II. Osman'ın ve IV. Murad'ın değil; bunun sulbünden yürümüştür. Ona bu ayrıcalığı bahşedense kendi şehzâdeleri yaşamayan, İbrahim dışındaki kardeşlerini de boğduran IV. Murad olmuş; tahta çıktığı 1640 yılında, başka bir Osmanoğlunun bulunmayışı gibi çok kritik bir durum ilk kez yaşanmıştır. İbrahim'i sarayın bodrumunda, asmakatlarda saklayarak büyük oğlu Murad'ın cellatlarından kurtaran anne Mahpeyker Kösem Sultan, ölüm korkusuyla eserekli hallere tutulmuş bu oğlunu cariyelerle düşüp kalkmaya, bir an önce onları gebe bırakmaya teşvik etmiş. Önceleri harem yaşamına çekinceli yaklaşan genç padişahın, erkeklik damarları bir kez coşunca da şehzâdeler, sultanlar doğmaya başlamış. İbrahim'den bebekler dünyaya getiren Turhan, Dilâşûb, Muazzez ve ötekileri, bu deli

dolu padişahın, hanedânın sürekliliğine sağladığı katkı bereketli olmuştur.

Bulûğundan 25 yaşına kadar cariyelerden uzak kalan İbrahim'in birdenbire harem cennetine düşmesi, vezirlerin, valilerin güzel kızlar sunma yarışına girişmeleri, onu fanteziler arayan "zendost" yapmış. Kâtib Çelebi *Fezleke*'de, devlet işlerine saray kadınlarının el atmasına (tegallûb-i nisvana) değinirken bunu, IV. Murad'ın İbrahim dışında kardeşlerini idam ettirmesine; tek kalan İbrahim'den hanedana şehzâdeler kazanılması için cariyelerin revaç bulmasına bağlayarak açıklamış. Naimâ da bu hali olabildiğince üstü kapalı anlatır: "*Erkân-ı devlet ve 'ayân-ı saltanat hin-i cülûsunda birer cariye gönderüb padişah hazretlerini tevâlüd ve tenâsül semtine terğıb etdiler. Zümre-i nisvân dahi matlubları olan veçh üzere ol hususda ikbâli gördüklerinden mahbesden henüz rehâ bulan sâde-dil şehriyârı şivekârlık* (oynaşmalar) *ile lezzete düşürüb zendostluk fenninin mesâil-i garibesin ta'lim etdiler. Giderek padişah-ı âlî-câh nisvan ile ülfete me'lûf oldu.*"

Alderson, sekiz buçuk yıllık serüvenli saltanatında İbrahim'e hayat arkadaşlığı etmiş 11 haseki ve gözde sıralamış. Bunlardan üçünün adları bilinmiyor. Haseki-gözde sayısı nihayet 15'e çıkarılabiliyorsa da onun bu kadarla yetindiği sanılmamalıdır. Tarihin göz ardı ettikleri arasında kimbilir İbrahim'in daha kaç cariyesi de vardı? Penzer, *The Harem*'de, bu padişahın, ağabeyi IV. Murad'ın saltanatı boyunca her günü boğdurulmak korkusuyla geçirmekten psiko-nevroza yakalandığını, tahta geçince de bu rahatsızlığının doğal belirtilerinden olarak cinsel fantezi ve sapıklıklara yöneldiğini anlatarak örnekler verir. Haremini her ırktan ve tipten cariyelerle doldurup bunlarla geceli gündüzlü sevişmeyi, hatta sarayın selamlığı sayılan Sofa köşkleri tarafına geçip havuzbaşı âlemleri yapmayı âdet edinen; kız kardeşlerini gözdelerinin hizmetine koşan, devlet işlerini cariyeleriyle müşavere eden İbrahim, sonuçta "Harem-i İsmet" imajını lekeleyen padişah olmuştur. Onun harem çılgınlıklarını, Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*'nda ve *Samur Devri*'nde; İskender Fahrettin, *Telli Haseki* romanında anlatmışlardır.

"Sûrî" (göstermelik) nikâhlarla birkaç kez evlendirdiği bebeklik çağındaki kızlarını yaşlı başlı paşalara zorla verişi, kuşkusuz

para sızdırmak, kendisine güzel cariyeler sunmalarını sağlamak içinmiş ve çoğunca da eski yeni kaptan paşaları seçermiş. Naimâ, padişahın 2-3 yaşlarındaki kızlarını "*azim nahıllar ve cemiyetlerle vüzerâdan*" uygun gördükleriyle evlendirmesini garip işler olarak tanımlıyor.

İbrahim'in Hasekileri

VALİDE HATİCE TURHAN SULTAN [d. Rusya, 1627(?) – ö. Edirne, 5 Temmuz 1683] Sultan İbrahim'in başhasekisi, IV. Mehmed'in annesi valide sultan. Turhan Haseki, Hatice Turhan Sultan, Turhan Valide Sultan adlarıyla ünlenmiştir. Beşiktaş'taki çeşmesinde adı Hatice Sultan'dır. Doğum tarihi, Şehzâde Mehmed'i doğurduğu 1642'de, 15 yaşından daha küçük olamayacağı varsayımıyla tahminidir.

1668'deki Doğu gezisinden dönerken İstanbul'a uğrayan Tavernier anılarında, "*Bugün hüküm süren IV. Mehmed, İbrahim'le Çerkes bir kadının oğludur,*" diyerek Turhan Sultan'ın Çerkesliğini ileri sürmüştür. R. Ekrem Koçu ise, *Kösem Sultan* romanında, Turhan'ın Ukraynalı bir köylü kızı olup Tatar esircilerce çalındığını, Tuna boyu sancakbeylerinden (Kör) Süleyman Paşa'ya satıldığını, onun da bu 13 yaşındaki kızı, aldığı bir rica mektubu üzerine saraya Kösem Sultan'a hediye ettiğini bir saray söylencesi olarak aktarır. Turhan Sultan'a, Ukraynalı, Romen, Ulah, Macar veya Çerkesdi demek; günün birinde doğrusunu kanıtlamak; onun Osmanlı sarayındaki 8 yıl başhaseki, 35 yıl da valide sultan olarak temsil ettiği kimlikten daha önemli değildir. Turhan'ı hanedan tarihinde öne çıkartan şansı, hayattaki tek Osmanoğlu olarak 8 Şubat 1640'ta tahta oturan İbrahim'e, ilk şehzâdeyi vermek yarışında 1 Ocak 1642'de ipi göğüslemesi olmuştur. Onu ve öteki cariyeleri yarışa sokan Kösem Valide Sultan'ın, oğlunu şehzâde babası yapabilmek telaşıyla türlü çeşitli muskalar yazdırıp ilaçlar, macunlar hazırlatması da doğaldı kuşkusuz.

İbrahim'e sunulan bir düzine cariye arasındaki Turhan, uzun boylu, narin, sarışın, beyaz tenli, mavi gözlü imiş. Ahmet Refik

Samur Devri'nde, "*Kumral bir Rus kızıydı. Teninin beyazlığı gözlerinin maviliği son derece cazibeliydi. Sultan İbrahim'i en ziyade teshir eden o idi,*" diyor. Bu betimlemeler çok sonraları yapılan portrelerinden alınan esinlere dayanır. Geleceğin padişahını doğurarak başhaseki sanını alsa da İbrahim'in aşırı kadın düşkünlüğünden, fakat daha çok Valide Kösem'in Haremdeki otoritesi nedeniyle başhasekilik şanına layık bir konum elde edemediği açık. Turhan Haseki'nin, İbrahim'ce sevilmediği de söylenebilir. Bunu kanıtlayan bir olay dönemin tarihlerine geçmiştir ki özeti şudur: "*Sultan İbrahim, Şehzâdesi Mehmed'i emzirmek için çocuğuyla birlikte Hareme alınan kadına tutulmuş. Bir gün, Mermerlik'te sevişirlerken Turhan Haseki, kucağında şehzâde Mehmed, üzerlerine gelmiş. Kadının oğlunu seven padişaha, kendi şehzâdesini sevmesi gerektiğini ihtar etmiş. Padişah, Turhan'a kızarak Mehmed'i mermer havuza fırlatmış. Mahpeyker Kösem Valide, duruma el koymuş ve sütanneyi kovmuş.*"

Sultan İbrahim'in 1648'de tahttan indirilip on gün sonra idam edilmesi, 7 yaşındaki oğlu IV. Mehmed'in de cülûsu olaylarında Turhan Haseki'nin adı geçmez. Demek ki bu önemli operasyonlar, Büyük Valide Kösem Sultan'ın inisiyatifinde gerçekleşmişti. Dahası, oğlunun padişahlığının ilk üç yılında da onu tarih aydınlığına çıkartan bir haber yoktur.

2 Eylül 1651 gecesinde, Osmanlı hareminin gelmiş geçmiş en güçlü kadını Kösem'in katliyle sonuçlanan saray baskını, talihin Turhan Valideye ikinci kez gülüşüdür ve ölümüne değin, 32 yıl sürecek asıl valide sultanlığı bu tarihte başlar. Ertesi gün oğlunun naibeliğini resmen üstlenmiş; "*Mazhar-ı lûtf-i Samed / Valide-i Sultan Mehmed*" yazılı mührünü bastığı hükümnâmelerle yönetimde fiilen söz sahibi olmuştur. Kösem Sultan'ın öldürülmesinden sonraki günlerde veziriazamlığa getirilen Gürcü Mehmed Paşa, bir görüşmelerinde her zamanki "*Ben sakalımı Devlet-i Âliyyenin hizmetinde ağarttım!*" sözünü bir daha yineleyince Turhan Validenin, "*Ak sakal insana akıl getirmez paşa! Bundan sonra kazaskerin sözünden çıkma!*" uyarısında bulunuşu ilginçtir. Devlet, özellikle de hazine işlerini valide sultana danışmadan yürütmeye; saray giderlerini kısıp yolsuzlukları önlemeye çalışan Tar-

huncu Ahmed Paşa'nın 1653'te idam edilişinde Turhan Sultan'ın onayı vardı kuşkusuz. Yerini alan Kaptanıderya Derviş Mehmed Paşa ise valide sultanın yakını biliniyordu. Öncekinin denk bütçe çabasına karşılık yeni veziriazam, genç ve deneyimsiz valide sultanın direktiflerine uymuş, ama kıtlık, yokluk, pahalılık, enflasyon sorunlarını önleyememişti. Dolayısıyla ufukta önlenemez bir ayaklanma vardı.

Bu sırada, Diyarbekir'den İstanbul'a Saçlı Şeyh denen bir meczûb çıkageldi. Çevresinde kerametine inananlar çoktu. Saçlı Şeyh, ulemadan nakibüleşraf Zeyrekzâde'ye çıkıp hatun kişilerin yönetime karışmalarının fitne ve fesada yol açtığını, bu nedenle dul valide sultanın münasip biriyle evlendirilip saraydan uzaklaştırılmasını önerdi. Derviş Paşa ve nakibüleşraf, Saçlı Şeyhi, delidir diye Süleymaniye darüşşifasına kapattırdılar. Halkın şeyhi ziyareti ve dedikodular önlenemeyince de memleketine gönderdiler.

Hatice Turhan 1656'daki korkunç Çınar Vak'asına değin valide sultanlığının beş yıllık ilk evresinde haremağalarını, hasodalıları, saray dışından kimi güçleri kenetleyen bir saray oligarşisini de yönetti. Veziriazam atamaları dahil, her konuda tek yetkili konumdaydı. Oğlu çocuk padişah IV. Mehmed'i ise Hasodanın ağaları, yaşıtı içoğlanları, saray bahçelerinde uçar kaçar peşinde koşturarak ava alıştırıyorlardı. Turhan Sultan'ın başlıca yardımcıları, kendisine danışman yaptığı Darüssaade Ağası Uzun Süleyman Ağa, daha sonra onun yerine atanan Behram Ağa, hazinedar ağa, valide ağası, padişahın sütannesi Melekî Kalfa, bunun kocası olup Valide Sultan'ın kahvecibaşısı Şaban Ağa idi. O, bunların telkinlerine uyarak sözde devleti yönetiyor; "Arslanım" dediği oğlu adına "beyaz üzerine hatt-ı hümayun"larla buyruklar verirken mansıplar da aynı cahil ve muhteris kişilerin önerdiklerine ihsan ediliyordu.

Bu durum, yaygın güvensizlik, ekonomik sorunlar, 18 Şubat 1656'daki ulufe sorunu, Çınar Vak'asını hazırladı. Eylemlerin, İstanbul'u ve sarayı dehşete boğduğu günlerden 24 Şubat 1656'da, henüz 14 yaşındaki IV. Mehmed, korkular içinde Alay Köşküne inip aşağıda toplanan asker ve esnaf kalabalıkları önünde ayak divanına çıktı. Annesi oradaydı kuşkusuz. Abdi, Silahdar,

Karaçelebizâde, Naimâ tarihlerinde ayrıntılarıyla anlatılan Çınar Vak'asının başlıca nedenleri, sikke ayarının bozulması, pahalılık, Turhan Sultan'la Melekî Kalfa'nın, valide ağasının, haremağalarının adları etrafındaki yolsuzluk dedikodularydı.

Günlerce süren ayaklanmanın gözlemcilerinden Eremya Çelebi Kömürcüyan, *Rûznâme* adlı yapıtında ayak divanını özetle şöyle açıklamaktadır: "*Padişah gözyaşlarını silerek aşağıdakilere — Ne istersiniz? diye sordu. Askerler de 31 kişinin adları yazılı defteri gösterdiler. Bunlar, padişahın çocukluğundan istifade ederek birer sultan kesilip mansıpları benimsiyorlar, hassa hazinesinin gelirlerini kendi evlerine akıtıyorlar, birbirlerini destekleyerek sarayda ve dışarıda istedikleri gibi hareket ediyorlardı. Sarayın içinde olanlar valide sultan ile kethüdası, Mülkî* (Melekî) *Hatun, Musahib* (Yusuf Ağa), *Kızlarağası* (Behram Ağa), *Valide Ağası Corco* (İbrahim Ağa), *saray ağası, vs idiler. Padişah: — Bunlardan üçünü bana bağışlayın dediyse de içeriden (annesince) söylenenleri tekrarladığından bu üç kişinin kimler olduğunu bilmiyordu. Askerler: — Zahmet etme padişahım, kimseyi bağışlamayız! diye bağırınca dehşete kapılan padişah, gözyaşları dökerek: — Kullarım, annemi bana bağışlayın! diye yalvardı. Merhamete gelen askerler: — Anneni sana bağışladık. Fakat diğerlerini diri olarak bize teslim et dediler. Bu esnada kapıağası ve kızlarağası boğdurularak cesetleri saray surundan âsilere atıldı.*"

25 Şubat sabahı bir daha sarayı kuşatan âsilerin elebaşılarının padişahın huzuruna çıkıp yerine getirilmeyen isteklerini yinelediklerini yazan Eremya Çelebi, Valide Kethüdası "Corco" lâkaplı İbrahim Ağa ile Turhan Sultan'ın adamlarından Hazinedar Yusuf'un, hasodabaşının da o gün idam edildiklerini haber veriyor. 27 Şubat günü ise valide sultanın kadın danışmanı, padişahın dadısı Melekî Kalfa idam edildi: "*Asesbaşı ve subaşı, Mülkî Hatun'u ve dört adamını kendi bahçesinde yakalayıp hapiste boğduktan sonra kilimlere sararak bir beygire yükletip At Meydanı'ndaki ağaca asmaya götürdüler. Katledilenler; sadrazam, ağa, defterdar, reis, beylerbeyi ve diğer ricâli tâyin ve azlediyorlar, büyük rüşvetler alıyorlar; reayaya zulmediyorlardı. O kadar büyük nüfuz, azamet ve kudret sahibi olmuşlardı ki yüzlerini görmek kimsenin haddi değildi.*

Adamları tarafından 'Büyük Sultan' diye anılan Mülkî Hatun, kendi çocuğu için mücevher ve inci ile süslü bir altın beşik yaptırmıştı. Kalabalık bir maiyet ve muhafızlar arasında araba ile saraya gittiği vakit, herkes onun ilgisine mazhar olmak için gayret sarf ederdi. Muhteşem koltuklara oturup karşısındaki uşakları titretirdi. Sultanlara has erguvani esvaplar giymiş ve mücevherli kemer takmış olduğu halde padişahın önünde geziniyor ve padişah, bütün ricâlin önünde ona 'teyzem' diye hitap ediyordu. Kalemi eline alıp padişah emirlerini kendi isteğine göre değiştirirdi. Büyük Valide (Kösem) *Sultan zamanında kâhya olan Şaban Kalfa ile evlendirilince saraya pervasızca girip çıkmaya başlamış; birkaç yıl sonra da Küçük Valide* (Turhan) *Sultanla birleşerek Büyük Valide Sultana tuzak kurmuş ve onu bir bahane ile öldürtmüşlerdi."*

Eremya Çelebi bu noktada sözü Turhan Sultan'a getirerek şu ilginç bilgileri vermektedir: *"Bugünkü Valide* (Turhan) *Sultan, Büyük Valide Sultan zamanında, okur yazardır ve evden dışarı çıkmaz diye ünlenmişti. Bu bir hakikatti. Fakat kaynanasından daima korkardı. Nihayet Mülkî'nin iştirakiyle onu öldürtmüşlerdi. Bundan sonra da müştereken ve gizlice birçok cinayet işlemişlerdir. Muhtelif yerlerde yeni hamamlar ve tezyinatlı yeni köşkler inşa ettirerek keyf ve safa sürmüşlerdi. Fakat fırtına kopunca mahvoldular. Yalnız Valide Sultan, padişahın: — Allah rızası için annemi bana bağışlayın diye yalvarması sayesinde kurtuldu."*

Bu açıklamalar, Turhan Validenin, kimi kaynaklardaki tanımların aksine, Kösem'in izinden giden servet ve görkem düşkünü bir padişah anası olduğu kanısını uyandırıyor ve Kösem Sultan'ın başına gelenden daha feci bir akıbetten de şans eseri kurtulduğu anlaşılıyor.

Yeni bir ayaklanmanın çıkmasından kaygılanan valide sultan, vak'anın ertesinde Süleyman Paşa'yı uzaklaştırdıktan sonra 1656 yılı Mart-Eylül ayları arasında Deli Hüseyin, Zurnazen Mehmed, Siyavuş, Boynueğri Mehmed paşaları veziriazamlıkta denedi. *Tarih-i Gılmânî*'de açıklandığına göre, padişah ve valide sultan, Mehmed Paşa'ya sefer hazırlıkları için emir vermişler; Boynueğri, *"Yirmi bin kese akçe isterim. Yoksa sefere gitmem mümkün olmaz!"* demesi üzerine onu da azletmişlerdi. O sırada Trablusşam eyaleti-

ne atanmış olup İstanbul'da oyalanan Köprülü Mehmed Paşa, Mimar Kasım Ağa ve başkaları aracılığıyla koşullarını kabul ettirerek 15 Eylül 1656'da "sadrazam" oldu. Bu karar, Turhan Sultan'ı ve oğlu IV. Mehmed'i, daha fazla götüremeyecekleri siyaset, yönetim, maliye sorunlarıyla uğraşmaktan kurtarırken Köprülüleri de iktidara taşıdı.

Venedik ablukasını kaldırmak, kapıkulu ocaklarını ıslah etmek, sefere çıkmak, Anadolu'daki anarşiyi söndürmek gibi görevleri üstlenen Köprülü, valide sultanla genç padişahın, İstanbul'da kalmaları durumunda, müdahalelerinin önlenemeyeceğini düşünerek onları payitahttan uzaklaştırmayı yeğledi. IV. Mehmed'i Istırancalarda, Balkanlar'da avlanmaya, bunun için de askeri bir kamp işlevindeki atalarının başkenti Edirne'de oturmaya ikna etti. Turhan Sultan'ınsa, Köprülü'nün diktatörlüğünde siyasetle ilgilenmesi hepten olanaksızdı. Bu yeni dönemde haslarından edindiği servetle hayır işlerine yöneldi. 1659-60 kış, ilkbahar ve yaz aylarını Edirne'de geçiren ana oğulun ve Harem halkının, İstanbul'u kasıp kavuran Ayazma yangını gerekçe gösterilerek daha bir süre Edirne'de kalmaları kararlaştırıldı. Oysa, Mehmed Halife'nin *Tarih-i Gılmanî*'de yazdığına göre, hem padişah ve Valide Turhan Sultan hem iç halkından pek çoğu Edirne Sarayında sıtmaya yakalanmışlardı. Bu nedenle eylül sonlarında IV. Mehmed, Kırklareli ve Vize dolaylarında avlanarak, valide sultan ve Harem halkı da arabalarla İstanbul'a hareket ettiler. Ekim ayında Davutpaşa Sarayına gelen padişah ve valide sultan buradan Topkapı Sarayına gittiler.

1661 ilkbaharında Üsküdar'a geçen padişah ve valide sultan, Ramazanı burada geçirdikten sonra mayıs ayında Bursa'ya giderek bir süre de orada oturdular. Sonra Çanakkale'ye gidip İstanbul'dan gelen kadırgaya her iki yakada yapılan Seddülbahir ve Kumkale istihkâmlarını incelediler. Padişah, annesinin yaptırdığı Boğazhisarlarını beğenerek usta ve kalfalara bağışlarda bulundu. Tarihçi Abdî, "*Budur bu kal'anın her birine ey tarih Abdî / Kilid-i Bahr-i İstanbul sedd-i pâk-i Sultânî*" dizeleriyle biten ve Hicri 1072 (1661) tarihini veren bir kaside-kitabe yazdı. Ahmet Refik *Yeni Mecmua*'daki "Turhan Sultan ve Çanakkal'a" makale-

sinde, "*Kösem ve Turhan, Osmanlı vatanına büyük hizmetler etmişlerdir,*" dedikten sonra Çanakkale Boğazının iki yakasındaki kalelerden Seddülbahir'deki yaldızlı çerçeveli uzun manzum kitabedeki, padişahın "mâderi" ve "Valide Sultan" atıflarına dikkati çekerek her iki kalenin Turhan Sultan'ın kişisel servetiyle yapıldığını belirtir. Seddülbahir'in manzum kitabesi İstanbul'da Askeri Müzededir. İstanbul'un güvenliği için önemli olan Çanakkale Boğazının iki yakasında, içlerinde cami, mektep, hamam, kışla ve dükkânlar bulunan "Yeni Kaleler" yapılmazdan önce 1656'da, bir Venedik donanması İstanbul sularına gelmiş, herkesi korkutmuştu. L. Thys-Şenocak, "Bir Valide Sultanın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale" makalesinde, önemli bir vurgulamada bulunarak Osmanlı saray kadınları askeri yapılara ilgi duymamışlarken, Turhan Sultan'ı bu işe yönelten gerekçeyi sorgulamakta; onun bu yönde bir yatırımı gerçekleştiren tek saray kadını olduğunu ileri sürmektedir. Valide sultanın, Kale-i Sultaniyyeye yapılmasını istediği caminin inşasına başlanırken, onlar da ana oğul, kışı geçirmek üzere Gelibolu'dan Edirne'ye gitmişler. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın 30 Ekim 1661'de ölmesi üzerine yerine Köprülü'nün vasiyeti uyarınca oğlu Fazıl Ahmed Paşa'yı atayan IV. Mehmed, 1662 ilkbaharında annesi, Harem halkı ve Fazıl Ahmed Paşa ile İstanbul'a döndüler.

Avusturya seferi hazırlıkları sürerken Turhan Sultan'ın gündeminde, temelini 1598'de Safiye Sultan'ın attığı; Kösem Sultan'ın 1640'lardaki girişimine karşın yarım kalan Valide Külliyesiyle Mısır Çarşısı vardı. *Silahdâr Tarihi*'nde açıklandığına göre, daha önce Avretpazarı'ndaki Cerrah Mehmed Paşa Camiini tamamlatmayı tasarlayan valide sultanı, Mimar-ı Hassa Mustafa Efendi caydırdı; Safiye Sultan'ın, Bahçekapısı dahilinde Gümrük'ün karşısında yapımını başlattığı, fakat oğlu III. Mehmed'in ölümü, kendisinin de Eski Saraya sürülmesi sonucu aşağı pencereler seviyesinde, "*el çekülüb nâ-tamam*" durumda kalan ve bir alay Yahudi mahalleleri arasında mezbeleliğe dönen hayratı tamamlatmaya razı etti. 23 Temmuz 1661'de, "*etrafına çifte çarşu ve bir türbe ve bir darülkura ve bir mekteb ve iki kapularında birer sebilhane ve deryaya nâzır bir âlî kasır (hünkâr kasrı) yapılmaya*" başlandı. Bu büyük proje

için, Hocapaşa'ya kadar yayılmış bulunan Yahudi evleri kamulaştırılıpyıkıldı. Yahudiler ünlü "*kaza belâ sandıklarından*" bin kese akçe rüşvet vermek istedilerse de, Köprülü Mehmed Paşa kabul etmemiş, evini yerini satmaya yanaşmayanların idam edileceğini Yahudiler arasında tellal gezdirerek duyurmuştu.

Turhan Sultan, Valide Külliyesinin yapımı sürerken 1662 sonbaharında Fazıl Ahmed Paşa'yla sefere çıkan oğlu IV. Mehmed'i uğurlamak için Edirne'ye gitti. Padişahın cephe savaşlarını izlemek gerekçesiyle Edirne'de oturması, Rumeli'nde, Balkanlar'da aylarca süren av partileri düzenlemesi nedeniyle Turhan Valide de çoğunca Edirne Sarayında oturdu; İstanbul-Edirne gidiş gelişlerinde, kendisine bir muhafız birliğiyle bir vezir eşlik etmekteydi. Gelinleri, torunları, cariyeler ve diğer Harem görevlileriyle Fazıl Ahmed Paşa'nın 1664 sonbaharında Belgrat'ta padişahla buluşup dönüşlerine değin Edirne'de oturdu. 1665 Temmuz ayında Topkapı Sarayı Harem dairesi bir cariye tarafından yakıldığı sırada da Turhan Sultan'la gelini Rabia Gülnûş Edirne'de idiler. Önden Turhan Valide ve hasekiler, arkadan da IV. Mehmed, 1665 Ağustos ayı başında İstanbul'a döndüler. *Tarih-i Râşid*'de, "*Devletlû Valide Sultan hazretlerinin İstanbul tarafına 'azimetleri karâr-dâde ve levâzım-ı nakl ü hareketleri âmâde olmağın ka'ide-i mu'tad üzere vüzerâdan Sivas valisi Çavuşzâde Mehmed Paşa hizmet-i hıfz ü harasetlerine mülâzim olarak*" Muharrem ayının 20. günü (2 Ağustos) İstanbul'a geldiği yazılıdır. Yeni Harem yapılıncaya kadar Turhan Sultan ve hasekiler, Bayezid'deki Eski Sarayda oturdular.

31 Ekim 1665 Cuma günü, Yeni Valide Camii, padişahın, valide sultanın, Haseki Gülnûş Sultan'ın, devlet erkânının katıldığı törenle ibâdete açıldı. *Silahdâr Tarihi*'nde ibadete açılış töreni anlatılırken, "*Padişah hazretleri ile valide sultan ve haseki sultan mükemmel alay ile câmi'-i şerife teşrif buyurub salât-ı cum'a edâdan sonra evvelâ valide sultan hazretleri cami'-i şerifi tehniye ve teşrif içün rikâb-ı hümayuna yekpâre zümrüd kabzalı bir altun hançer ve sâfi şırık elmas ile müzeyyen bir kuşak ve sâfi elmas ile müzeyyen bir Gazi sorgucu ve on re's donanmış küheylân at 'arz eylediği*" gibi, Fazıl Ahmed Paşa'ya, Kaptanıderya Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya, vezirlere, ulemaya, cami vaizi Vanî Efendi'ye ve daha bir-

çoklarına, mimarlara, diğer çalışanlara, kendi kethüdası Mustafa Efendi'ye, başağası Abbas Ağaya kürkler, ödüller, akçeler dağıttığı; padişahın mükemmel alay ile saraya döndüğü; vezirlerin tekrar camiye gelip valide sultanı ve haseki sultanı alıp ululamalarla saraya götürdükleri, o gün cami avlusunda miktarı belirsiz akçeler saçıldığı; yapılan hesaba göre, cami, türbe, sebilhane ve kâgir dükkânlarla dağıtılan hediyeler ve kürkler için "*kapu kapamaca 3080 kese akçe*" harcandığı açıklanmaktadır.

Topkapı Sarayının yanan Harem dairesinin yerine yenisinin inşasına da aynı günlerde başlandı. Üç yılda tamamlanan bu yeni haremde, görkemli bir hünkâr dairesinden ayrıca valide sultan ve hasekilere tahsis edilecek süitler, taşlığın bir cephesiyle yan ve karşı cephelerde de kalfa cariyelerin odaları, hamam ve kilerle cariyeler için iç avlulu, revaklı kâgir koğuşlar planlanmıştı.

1668 yazı başında, IV. Mehmed, Girit seferine çıkmayı düşündüğünden, o sırada Edirne'de olan annesi ve ailesi İstanbul'a döndüler. *Tarih-i Râşid*'de, "İrsâl-i Hazreti Valide Sultan ve Haseki Sultan be-cânib-i Âsitâne" başlığı altında, Valide Turhan ve Haseki Gülnûş sultanların, Musahib Mustafa Paşa'nın muhafızlığıyla yola çıkışları anlatılmaktadır.

Turhan Sultan'ın Edirne'ye gidiş ve dönüşlerinde, her iki kentte halkın merakla izlediği valide sultan alayları da ihmal edilmiyordu. Fransız gezgin Tavernier, Edirne'den dönen Turhan Sultan'ın 2 Temmuz 1668 sabahı İstanbul'a girişini, "çok üstün nitelikli" Fransızlarla izlemiş. Gördüklerini anlatırken kortejde yer alan atlı yaya bölükleri, askerlerin giyim kuşamlarını, vezirlerin takımlarını, zırhlı, kaftanlı, mızraklı, eyerlerinde işlemeli sadaklar bulunan, sorguçlu sipahileri, Yeniçeri ağasını, yayaları, kapıcıları, Bostancıları, medreselileri, seyyidleri, şerifleri, valide sultanın arabasının önünde yürüyen haremağalarını vb betimlemiştir. Valide sultanın arabasını şöyle anlatıyor: "*Altı atın çektiği ilk arabanın etrafında, ellerinde, ucuna kırmızı at kuyrukları bağlanmış mızraklarıyla 6 kapıcı göründü. Bu tuğlar kimi paşaların valide sultana eşlik ettiğini simgeliyordu. İçinde valide sultanla bir hasekinin* (Gülnûş olmalı) *bulunduğu 6 beyaz atın çektiği ikinci arabaya kimi paşalar eşlik ediyordu. Arabanın kapılarındaki küçük*

kafeslerden, sultan kadınların görünmeden dışarıya bakabilmeleri için, kapı hizasında birer kara hadım yürümekteydi. Kaldı ki yolun iki yanındaki halka, başlarını kaldırıp bakmamaları uyarılıyordu. Dörder atın çektiği diğer 12 arabada cariyeler vardı. Daha geride birçok tahtırevan, sultanların gereksinimleri olan buz kalıplarını taşıyan dört araba vardı. 5-6 bin kişiden oluşan bu atlı grup yaklaşık üç saatte İstanbul'u katederek saraya ulaştı."

Valide Sultanın 15 Nisan 1677'de Edirne'den İstanbul'a gelişinde ise padişah, sadrazam ve şeyhülislam tarafından Küçükçekmece'de karşılandığını, Turhan Sultan'ın, gelenlere samur kürkler giydirdiğini Sarı Mehmed Paşa *Zübde-i vekayiat*'ta yazmaktadır.

IV. Mehmed'in, Balkanlar'da, Teselya'da, Romanya'daki av serüvenlerine veya Fazıl Ahmed Paşa'yla çıktığı Avusturya-Macaristan seferlerine, kimi kez Turhan Sultan, hasekiler, şehzâdeler de katılıyor; padişahın kalabalık ailesi için özel harem otağları kuruluyor, hatta kimi yerlerde ahşap saraylar inşa ediliyordu. Halime Doğru, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı*'nda, 1672 seferinde Babadağı'nda otağ-ı hümayundan ayrıca Turhan Valide ile Haseki Gülnûş için, ertesi yıl yine Babadağı'na gelindiğinde bunlar ve padişahın kız kardeşleri için kurulan otağları; doğumu yakın olan Gülnûş'un Hacıoğlupazarı'na götürülüşünü, Şehzâde Ahmed'in (III.) orada doğduğunu; Akpınar'da inşa edilen Kasr-ı Padişahi'deki valide sultan, haseki sultan, Beyhan ve Gevherhan sultanların dairelerinin gereksinimlerinin karşılanmasını; arşiv belgeleriyle açıkladığı gibi, 1673 seferinde de Turhan Sultan'ın doğduğu topraklara, –Ukrayna'ya– kadar gidişi, oraların havasını soluyuşu, belki ailesiyle de buluştuğunu anlatmıştır.

Valide sultan, yaşamının en mutlu günlerini, 1675 Mayıs-Haziran aylarında günlerce süren saray düğününde yaşadı, kuşkusuz. Torunlarından Şehzâde Mustafa'nın sünneti, Hatice Sultan'ın evlenmesi vesilesiyle düzenlenen ve Edirne şenliği denen bu düğün, İstanbulda yapılan saray düğünleri kadar parlak geçmiş; şenlikler boyunca verilen ziyafetlerde valide sultanı kethüdası temsil etmiş; Şehzâde Mustafa'yı Darüssaade ağası ile valide sultan kethüdası koltuklayarak sünnete getirmişlerdi.

Turhan Valide, 1680'de Edirne'ye son gelişinde, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, vezirler, şeyhülislam ve ulema tarafından karşılandı. Sağlığı bozulduğundan dinlenmesi için, 1681'de Eyüp'te bir yalı yapımına başlanmışsa da, burada oturduğu şüphelidir. Ölümü, *Tarih-i Râşid*'de, "İrtihâl-i Hazreti valide sultan" başlığı altında, "*Valide sultanın sağlığı bozulduğu gibi, tedavisinin de mümkün olmadığı*" vurgulanarak anlatılmıştır. Öldüğü (10 Receb 1094 / 5 Temmuz 1683) sırada, oğlu IV. Mehmed Belgrat'ta idi. İstanbul'daki türbesine gömülmesini vasiyet ettiğinden, namazı Edirne'de kılınıp cenazesi, arabayla İstanbul'a koşturuldu. Tabutu buz kalıpları arasına yerleştirilmiş olarak gece gündüz yol alındı. Yemiş İskelesinde (Eminönü) yapılan Valide Camii-Yeni Cami avlusundaki türbesine gömüldü. Buraya Havatin (kadınlar) Türbesi de denilmiştir. Valide Turhan Sultan'ın ölümüne değinen vak'anüvis ve tarihçilerden Râşid "*taht-ı revân-ı tâbut ile 'azm-i mesîre-i lâhut ettiği*" haberinin, cephedeki orduyu üzüntüye boğduğunu, merhumenin "*zühd ü takvada Meryem ve Asiye ve Zührâ*" örneği hayırsever olduğunu vurgulanmaktadır.

Onu yakından tanımış olması gereken Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Turhan Sultan'ın ölümünü, "*Vefât-ı Valide Sultan*" başlığı altında anlatıyor: "*Edirne Kaymakamı vezir-i râbi' Fâzıl Mustafa Paşa'dan rikâb-ı hümayuna mektub gelüb mah-ı mezburun onuncu Salı günü bi-emrullah-i tealâ Valide Sultan Hazretleri fevt olub namâzı kılındıkdan sonra arabaya tahmil ve sür'at ve isti'câl ve i'zâz ve ikrâm birle pencişenbih günü İstanbul'a varub ba'de'l-asr, binâ eyledüği Câmi'-i şerifi türbesinde defn olunduğın 'arz eylemiş. Kendülere ve 'âmme-i nâsa hüzn ü elem olub hayfâ devletin rükn-i a'zâmı gitdi diyüb zârilikler eylediler ve der'akıb merhumenin eşyâsın kabz idüb Harem-i Hümayunun nizam-ı ahvali ve şehzâdelerin muhafazaları bâbında kethüdâ-ı hareme hıtâben sâdır olan mü'ekked hatt-ı şerifle hazinedâr Ali Ağa Edirne'ye irsâl buyuruldu.*"

Kayınvalidesi Mahpeyker Kösem Sultan'ı haris, merhametsiz, siyaset ve servet düşkünü tanıtan tarihçiler, Turhan Sultan'ı görkemli yaşantısına karşılık, siyasal ihtirastan uzak, iyiliksever, müşfik, dindardı diyerek övmüşler; ta Göriceli Koçi Bey, tarihçi Solakzâde, mimar Kasım Ağa gibi döneminin aydın ve

sanatkârlarının danışmanlığından yararlandığını vurgulamışlardır. Oğlu IV. Mehmed'in, kardeşleri Süleyman ile Ahmed'i boğdurtarak kendi şehzâdesi Mustafa'ya (II.) taht yolunu açmak düşüncesine karşı çıkmış, üvey oğullarının bir saray cinayetine kurban gitmemeleri için önlemler aldırmıştır.

IV. Mehmed'ten başka Âtike Sultan adlı bir de kızının olduğu bilinmektedir. A. Refik *Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*'nda ve ona atfen Alderson, Turhan Sultan'ın, Müslüman olup Yusuf Ağa (ö. 1689) adını alan bir de kardeşinden söz eder. Hayırseverliğiyle ünlenen Turhan Sultan'ın büyük mirası kuşkusuz Yeni Valide Camii ve Külliyesidir. Evliya Çelebi bu caminin, saray haremindeki ötücü kuş kafesleri model alınarak yapıldığını yazar. Kıble kapısındaki kitabe şudur:

"Câmi'i-Valide Sultan bulub itmâmı
Oldu her kûşesi bir şeyh-i güzîne mevâ
Sâl-i itmâmına tarih murad etmişdim
Biri kalkub dedi ki Kâbe-i ehlü't-takvâ
sene 1084"

Turhan Sultan, külliyeden ayrıca Çanakkale Boğazı istihkâmlarını, Edirne Sarayı Gülhane ve Şikâr kasırlarını, Çanakkale, Resmo ve Kandiye'de camiler; Hicaz yolunda kuyular, Çanakkale ve İstanbul'da birer kütüphane, Beşiktaş'ta çeşme yaptırmıştır. Türbesi, Osmanoğullarından 6 padişahın, birçok şehzâde, sultanefendi ve kadınefendinin son durağı olmuştur. Bu türbede gömülü padişahlar, oğlu IV. Mehmed, torunları II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman ve V. Murad'dır.

VALİDE SALİHA DİLÂŞÛB SULTAN [ö. Edirne, 3 Ocak 1690] Sultan İbrahim'in hasekisi, II. Süleyman'ın annesi valide sultan. Adı Âşûb Sultan, Âşûbe, Saliha Dilâşûb da geçer. Valide sultan iken kopçaları elmaslı, askıları incili, ortası elmaslı bir çift küpesinin kaydedildiği 1690 tarihli bir saray belgesinde, Aşûbe Sultan anılmıştır. Alderson, *Silahdâr Tarihi*'ndeki 90 yaşında öldüğü bilgisine doğru demek için, İbrahim'e sunulduğu 1640'ta 40 yaşın-

da kabul etmek gerektiğini; bunun, Harem gelenekleri açısından olanaksızlığını belirtmiştir.

Saraya ne zaman alındığı ve milliyeti bilinmeyen Dilâşûb, Sultan İbrahim'in ilk hasekilerindendi. Kaynaklardaki "yaşlıca, meczûb, meşrep ve safdil" tanımlanması da Harem kuralları açısından düşündürücüdür. Eltisi Turhan Haseki'nin Şehzâde Mehmed'i (IV.) dünyaya getirmesinden 105 gün sonra 15 Nisan 1642'de ikinci şehzâde Süleyman'ı doğurdu. Yazgının bu oyunu, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinden sonra, Dilâşûb'la oğluna kırk satır misâli kırk yıl hapsi reva görmüştür. Dilâşûb, üvey oğlu IV. Mehmed'in 1648-1687 arasındaki uzun saltanatı boyunca Eski Sarayda münzevi yaşadı, yaşlandı; oğlu Süleyman'sa çocukken kapatıldığı Kafes Kasrında dünyadan tecrit edildi.

Büyük valide Kösem, 1651'de, torunu IV. Mehmed'i hal' edip Turhan Sultan'ı Eski Saraya göndermeyi; diğer torunu Süleyman'ı tahta oturtup saf Dilâşûb'u avcunun içine almayı tasarlamış, fakat giriştiği mücadeleyi hayatıyla ödemişti. Bu olaydan sonra Hatice Turhan'ın 32 yıl süren valide sultanlığında Süleyman'la diğer şehzâdeleri Harem kafesinde, Dilâşûb'la öteki şehzâde analarının da Eski Saraydaki gözaltı yaşamları değişmedi. Eski Sarayın koşulları bilinmeyen ortamında, sessiz, dindarane, hastalıklı bir ömür dolduran Dilâşûb, yılda iki kez –bayramlarda– oğluyla herhalde görüştürülüyordu.

O uzun ve karanlık evrede ve İstanbul'da Ocaklı-esnaf eylemlerinin devam ettiği Temmuz 1656'da, ilginç bir olayın başladığı gibi bittiğine *Silahdâr Tarihi*'nde bir cümleyle değiniliyor: "*Şehzâde-i evvel Sultan Süleyman validesi Âşub Sultan kethüdası Kara Ali Ağa ile ebnâ-yı sipahiyândan Karaçelebizâde Mahmud Efendi kethüdası diger Ali Ağa rüesâ-i askeriye ile ittifak ve şehzâde-i mezkûru iclas (tahta oturtma) tedbirinde olmak töhmetiyle katl olundular.*" Bu cümle, Dilâşûb'un Eski Saraydaki kırk yılının yegâne haberidir.

8 Kasım 1687'de IV. Mehmed hal' edilip II. Süleyman padişah olunca, Dilâşûb da sabrının ödülü olarak görkemli "valide alayı" ile Topkapı Sarayı Haremine döndü. Oğlu II. Süleyman 45 yaşında olmasına karşın ihtiyar görünüşlü, ona kıyasla annesi büsbütün yaşlı izlenimi veriyordu. Uzun bir unutulmuşluktan

sonra ortaya çıkan ve yıldızları parlamış gözüken bu garip ana oğul, ümmi, dünyadan habersiz ve mütevekkildiler. *Silahdâr Tarihi*'nde, II. Süleyman'ın cülûs töreninden sonra ilk buyruğu, ağabeyi IV. Mehmed'in, kendisinin yıllarca hapsedildiği Şimşirlik Odasına kapatılması; Eski Saraydaki annesinin de getirilmesi olmuş; "*Ol gün, padişah-ı cedidin validesine müjdeciler gidûb bî-nihâye ihsanlar*" almışlardı.

Sessiz ve sorunsuz valide sultanlığı 2 yıl, 2 ay süren Dilâşûb Valide Sultan da, öfkelenmekten ve sadrazam değiştirmekten başka bir beceri gösteremeyen II. Süleyman da üç kıtaya yayılmış devletin sınırlarını ve sorunlarını kavramaktan uzaktılar. Padişah, sefere çıkmak için Haziran 1688'de İstanbul'dan Edirne'ye giderken annesi ve Harem halkı beraberindeydi. Ana oğul, bir daha İstanbul'a dönemeyeceklerini bilmiyorlardı. 1689 ilkbaharında Engürüs (Macaristan) seferi için Edirne Sarayı önüne otağ kuruldu. II. Süleyman bir fermanla, valide sultanın Edirne'de kalacağını bildirip orduyla Sofya'ya kadar gittiyse de gelen bozgun haberleri üzerine Edirne'ye döndü.

Yetmişli yaşlarda olması gereken valide sultan, Edirne'ye hasta getirilmişti ve bir yıldan beri yataktı. 3 Ocak 1690 (H 22 Rebiülevvel 1101) tarihinde, birgesi Turhan Sultan gibi, Edirne Sarayında öldü. Cenazesi arabayla İstanbul'a gönderilip Kanuni Sultan Süleyman türbesine gömüldü. Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa, ölümünü ve cenazesinin İstanbul'a gönderilişini kısaca vermiş: "*Vefat-ı Valide Sultan: Padişah Hazretlerinin validesi Âşûb Sultan doksan yaşında pîr ü âlîl ve bir seneden berü sâhib-i firâş idi. Mah-ı mezbûrun yigirmi ikinci pâzâr günü fevt olub cümle vüzerâ ve 'ulemâ ve âyân-ı Divan davet ve Darüssaade önünde şeyhülislam efendi imâmetiyle namâzı kılınub arabaya tahmil ve Sultan Süleyman Han-ı kadim türbesine defniçün küçük mirâhûr Şirin İbrahim Ağa ile İstanbul'a gönderildi.*"

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Dilâşûb Sultan'ın vefatı haberini, farklı açıklayarak hastalanıp birkaç gün yattıktan sonra öldüğünü; Kanuni Süleyman'ın değil, annesinin (Hafsa Sultan'ın) türbesine gömüldüğünü; valide sultanın ölümü üzerine II. Süleyman'ın, Haremdeki cariyelerin zaptı rabtı için "başbuğ" atayıp kethüda

kadına has tahsis ettiğini ve ilk kez bir Harem kadınına başbuğluk verildiğini bildirmektedir.

MUAZZEZ HANIM [ö. İstanbul, 12 Eylül 1687] Sultan İbrahim'in, "Haseki-i sânî"si (İkinci haseki), II. Ahmed'in annesi. Hatice Muazzez, Hatice Sultan da denirmiş. Milliyeti, doğduğu yer ve tarih bilinmiyor. Adını içeren 9 Ağustos 1642 tarihli en eski belge, Haremdeki odasının donatılması için Tersane Yalısından eşya getirilmesine ilişkin Sultan İbrahim'in buyruğudur. "*Haseki-i Sânî Hatice Muazzez*"in, İbrahim'in üçüncü şehzâdesi Ahmed'i doğurduğu sırada 18-20 yaşlarında olduğu tahmin edilebilir. *Tarih-i Naimâ*'da, 6 Zilhicce 1052 (25 Şubat 1643) tarihinde, "*Sultan İbrahim Hazretlerinin sulbünden, haseki-i sânî Mu'azzez Hanımdan Sultan Ahmed nâm bir şehzâde vücuda geldi*" denilerek İbrahim'in ikinci hasekisi olduğu belirtilmiştir.

İbrahim'in tahttan indirilip IV. Mehmed'in tahta çıktığı 1648'den Kösem Sultan'ın öldürüldüğü 1651'e değin oğluyla Topkapı Sarayı Hareminde oturduğu sanılan Muazzez bu tarihte Eski Saraya gönderilirken, Şehzâde Ahmed de Şimşirlik Kasrına kapatılmış; IV. Mehmed, Turhan Valide ve Harem takımı Edirne Sarayına göçtüğünde Süleyman ve Ahmed de tutuklu götürülmüşler, ama anneleri İstanbul'da Eski Sarayda kalmıştır. Bu durum 1687'ye değin değişmedi. Hatice Muazzez, 11 Eylül 1687'de çıkan yangının Eski Sarayı da sarması sırasında yaşadığı korkudan ertesi gün öldü. Cenazesi, Üsküdar Sarayı civarında yüksekçe bir sofaya gömüldü. Ölümünden iki ay sonra tahta çıkan üvey oğlu II. Süleyman, her ne sebeptense Muazzez'in mücevherlerini kendi hasekilerine dağıtmış, II. Ahmed 1691'de tahta çıkınca bunları geri aldırıp iç hazineye koydurtmuş.

TELLİ HASEKİ HÜMÂŞAH [ö. 1671'den sonra] Sekizinci haseki. İbrahim'in pek sevdiği ve nikâhladığı bu kadına Haremde, "Haseki Sultan" veya "Telli Haseki" denirmiş. Hümâşah bir bakıma, İbrahim'in harem çılgınlıkları kreşentosunun primadonnasıdır. Padişah, olasılıkla 1647'de Hareme giren Hümâşah'ta, aradığı şivekârlığı bulmuş, ona âşık olmuş. Bu işveli, akıllı cariyenin ıs-

rarlarına dayanamamış, bir kez de şer'i nikâh kıyıp düğün yapmayı denemek istemiş. Tarihçi Naimâ'nın anlattığına göre, hanedan gelenekleri arasında böyle bir âdet yokken Kuran-ı Kerim'in nikâh kıyın buyruğuna ve peygamberin sünnetine uyarak(!) ve atası Sultan Süleyman'ın Hürrem'e yaptığını yaparak, önce Hümâşah'ı azat etmiş. Atmeydanı'ndaki İbrahimpaşa Sarayına göndermiş. Bu sarayın ivedi döşenmesi için defterdarı görevlendirmiş. İbrahim, Hümâşah'la nikâhlanınca oraya sevişmeye gitmeyi düşünmekteymiş. Fakat Hazinede nakit kalmadığından, bu büyük sarayın tamamı donatılamamış. Meydana bakan kubbeli divanhanenin döşenmesiyle yetinilmiş. Osmanoğullarının tarihinde bir benzeri olmayan bir soyguna da başvurularak, "*Gecelerde bedestenler ve mahzenler ve hanlar açılup sâhibinin izni var ise hoş, yoğise dükkânı ve mekânı basılup padişaha yarar ol makule emtia'-i nefise*," bedelleri ödenecek denilerek zorla alınıp düğün için kullanılmış! Bu soygun İbrahim'in feci sonunu hazırlayan nedenlerdendir.

Sarayda nikâh kıydırılırken Darüssaade ağası Hümâşah'a, Sadrazam Salih Paşa da İbrahim'e vekil olmuş. "*Mısır hazinesi*" (Mısır eyaletinin hazineye ödediği yılllık gelir) mihr yazılmış. Davutpaşa çayırındaki düğünde vezirler, ulema, davetliler hazır bulunmuşlar. Hümâşah'ı almaya giden koca vezirler ve ulema, başlarında mücevvezeler, örfler ile gelin arabasının önüne düşmüşler. Telli duvağıyla saraya dönen Hümâşah, o günden sonra "Telli," "Telli Haseki" diye ünlenmiş.

Sultan İbrahim'in, Haremin masalcı kadınlarından dinlediği bir öyküden aldığı esinle Hümâşah'ın dairesini samurlarla kaplatma girişimi de ilginçtir. Hazinede kürk alacak akçe yokluğundan, geceleri bedesten ve hanlardaki kürkçü dükkânlarının kapıları zülüflü Baltacılara kırdırılıp kürk, ipek gasp ettirilmesi, çarşı esnafını isyan ettirmiş.

İbrahim, saltanatının son yılını, Telli Haseki'den başka kimseyi gözü görmeden geçirmiş. Hareme özgü kıskançlık ortamında, öteki hasekileri sindiren Telli'yle kayınvalide Kösem Sultan da baş edememiş. İbrahim annesini saraydan uzaklaştırmış. Hümâşah'a, öteki hasekilerinden daha fazla haslar, paşmaklıklar vermiş. Kendi kız kardeşlerini Hümâşah'ın sofra hizmetiyle, IV. Murad'ın kızı

Kaya Sultan'ı da eline su dökmekle görevlendirmiş. Bunu hakaret sayan sultanefendileri Edirne Sarayına sürmüş.

Orhan adı verilen bir de şehzâde doğurunca büsbütün şımaran, İbrahim'in anormal duygusallığını çılgınlığa dönüştüren İstanbul yosması Telli, bu hallerin nereye kadar sürebileceğini nereden bilsin? Padişahın tahttan indirilip öldürülmesinden sonra Eski Saraya gönderilmiş. Oğlu Orhan'ın da ölmesi üzerine inzivaya çekildiği, üzüntüden öldüğü söylenir. Uluçay, "*merhum Sultan İbrahim'in hasekisi Hümâşah Sultan hazretlerine, saray hazinesinden 1672'de mevacip ödendiğini*" gösteren belgeye dayanarak ölümü bu tarihten sonradır der.

1932'de yeni harflerle yayımlanan İskender Fahrettin'in, *Telli Haseki* yapıtı, kaynaklardan, halk edebiyatı verilerinden yararlanılarak Hümâşah'ın yaşamı ekseninde işlenmiş ilginç bir romandır. Ahmet Refik'in *Kadınlar Saltanatı* ve *Samur Devri* romanlarında da Hümâşah'la öteki hasekilerin öyküleri vardır.

ŞEKERPÂRE [ö. 1649(?)] Alderson, bunu Şivekâr'la karıştırmıştır. Şekerpâre'yi, Şehsuvar Usta adıyla tanıtan kaynaklar da vardır. Naimâ ise "*musâhibelerdendi*" diyor. Bu durumda, Haremin "hazinedar usta" unvanlı cariyelerinden olup, çırağ edilip saraydan ayrıldığı halde Haremle ilgisini kesmediği sanılıyor. Sadrazama, vezirlere, şuh kadınlar, güzel cariyeler bulmaları için, "*Selamdan sonra. Öteyi gün bir karı bulmuş idin. Bunu bize gönderesün!*" yollu, ipe sapa gelmez buyruklar yazan, gece yarısı sadrazamı saraya çağırıp neden kadın göndermediğini soran İbrahim'in, hem aklını hem gönlünü çelenlerden biri de bu fettan kadın olmuş. İş çığırından çıkıp Harem kuralları terk edildiği için, o da padişahın gözdeleri arasında yer almış. Şekerpâre, sarayla işi olanlara aracılık eden Hubyâr ve Yahudi Harun'la ortaklık kurmuş. İbrahim'in tahttan indirilmesinden iki ay önce malları müsadere edilerek Mısır'a sürgüne gönderilmiş. Evliya Çelebi, orada Kara Musa Paşa'yla evlendiğini yazmaktadır.

Şekerpâre hakkında anlatılanlar da romanlara esin kaynağı olmuştur. *Tarih-i Gılmânî*'de Sultan İbrahim'in feci sonunu hazırlayan nedenler sıralanırken, "*Şekerpâre adında bir kadın da ortaya*

çıktı. Padişah katında Cinci Efendi kadar ün kazandı. Hatta 1646'da Musahip Yusuf Paşa'nın, onun sözüyle idam edildiği söylenir. Sultan İbrahim memleket işleriyle uğraşmaz idi. Cinci Hoca ve Şekerpâre Kadın padişaha pek fazla sokuldular. Âlemin haraplığına sebep oldular. Padişahın sayesinde büyük rüşvetler yiyor, kethüdalar, hizmetliler, daire halkı kullanıyorlardı. Bunların şerrinden aciz kalmış olanların hepsi birleştiler," deniliyor.

Naimâ da özetle şunları anlatıyor: "*İbrahim'in gözdelerinden Şekerpâre'nin rüşvetler topladığı biliniyordu. Valide* (Kösem) *Sultanla ters düşüp hayli dayak yediği de duyulmuştu. Sonunda durumu padişaha açıklanarak 26 Mayıs 1648'de, evinde yakalanıp bir kayığa konularak Sakız'a sürüldü. Eski Halep valisi Hasan Paşa'nın karısı Hamide Hatun Şekerpâre'nin dostuydu ve İbrahim'le söyleşilerinde çoğunca o da bulunurdu. Hamide de sürgün edilecekti. Ama bir cariyesi — Hamide benim! deyip öne atıldı. Şekerpâre'nin malları müsadere edildi. Aracısı sebzeci ile Süleyman Dede'deki emanetleri de alındı. Akıl almaz bir servet toplamış; bunları valide sultanın yaptırdığı hanın (Büyük Valide Hanı) bir odasında saklamıştı. Anahtarı Süleyman'da, çekmeceler mühürlüydü. 16 sandık ağzına kadar cevahir, altın, gümüş doluydu. Bunlar, Sultan İbrahim'in önüne yığıldığında, — Hay kâfir kız! Bana akşama ekmek alacak param yok der, yemin ederdi! dedi. Müsadere edilenler arasında kürkler, inciler, kumaşlar 250 kese de gümüş akçe vardı. Şekerpâre kethüdası Sebzeci dedikleri ki, Ispanakçıbaşı damadı İbrahim Çelebi idi. Onun da boynu vurulup Aksaray çarşısına asıldı. Süleyman Dede'yi geceleyin boğup ortadan kaybettiler. Şekerpâre'yi, mübaşir Koç Beg oğlu Pehlivan Ahmed Ağa sürgün yeri Mısır'a götürmüş. Mübaşirin anlattığına göre gafil yakalandığı için yanına harçlık alamadığından yolculukta mübaşirden borç almış.*"

ŞİVEKÂR [ö. 1693] Naimâ'nın, "*Yedinci hasekiye paşmaklık nâmıyla eyâlet-i Şâm in'am olundu. Köprülü Mehmed Paşa müsellim ta'yin olunup gönderildi*" dediği, Sultan İbrahim'in yedinci hasekisi, şişkoluğuyla ünlü Şivekâr'dı. Alderson, bunu Şekerpâre'yle karıştırmıştır. Bu kadın, İbrahim'in fantezi arayışları sayesinde Hareme giren 150 kiloluk bir dev anası idi. Öyküsü özetle şöy-

ledir: Masalcıları, İbrahim'e, kadın ne kadar irikıyım ve şişman olursa, sevişmesinin de öylesine tatlı olacağını anlatmışlar. Bir gün Üsküdar'da tebdil gezerken gördüğü feraceli şişman kadınlar padişahı büsbütün tahrik etmiş. İstanbul'un en şişman güzelinin bulunmasını buyurmuş. Saray adamları araştırıp soruşturup bir Ermeni yosması bulmuşlar. Boylu poslu, hem de adamakıllı şişmanmış. R. Ekrem Koçu, *Kösem Sultan*'da, Şivekâr'ı, harikulâde canlandırmıştır. Harem kuralları gözardı edilerek Sultan İbrahim'e sunulan bu kadına Şivekâr adı ve "haseki" pâyesi verilmiş, hasekilerin altıncı veya yedincisi olmuş; padişahı büyülercesine kendine bağlarken, "*sadrazamın huzûr-ı şeriflerine*" mektup yazıp kendisine hizmet eden Baltacı Hasan'a aylıklı görev verilmesini isteyecek kadar da pervasızmış.

İbrahim'in tahttan indirilmesi üzerine öteki hasekileri gibi Eski Saraya gönderilen Şivekâr, daha 45 yıl yaşamış. Bu belki başka bir Şivekâr'dı. Uluçay, Topkapı Sarayı Arşivindeki Ocak 1782 tarihli iki belgede, Şivekâr Haseki'nin sarayın Seferli koğuşu içoğlanları için, yılın belirli aylarında Kuran cüzleri vakfettiğini saptamıştır. Belgeler bu vakfın, Şivekâr'ın ölümünden yüzyıl sonra yürümekte olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Sultan İbrahim'e yönelik abartılı öyküler ve delilik savı gibi, Şivekâr konusundaki söylenceleri de ihtiyatlı karşılamak gerekir.

ZAFİRE İbrahim'in ilk göz ağrısı denebilecek bu Gürcü cariyenin öyküsü, Venedik balyosunun bir raporunda yazdıklarından öğrenilerek merak uyandırmıştır. Öykü kısaca şudur: IV. Murad daha sağken Kösem Sultan'ın köşe bucak sakladığı Şehzâde İbrahim'in yanındaki bir cariye hamile kalmış. Murad ölüp İbrahim tahta çıktığı sırada Zafire'nin doğumu da yakınmış. Kösem Sultan, bu Gürcü cariyenin değil de hasekilerin doğuracağı şehzâdelerden birini veliaht yapmak için, Kızlarağası Sünbül Ağayı Zafire'yi ortadan kaldırmakla görevlendirmiş. O da hamile cariyeyi denize atmak yerine Cankurtaran'daki kendi konağına götürmüş. Doğan çocuğa benden deyip Osman adını vermiş. Oysa bütün Darüssaade ağaları gibi, Sünbül de hadım olup, Osman'ın İbrahim'den olduğunu bilmeyen yokmuş. Ad yakıştırmakta mahir İstanbul-

lular, çocuğa "*Kızlarağasının piçi*" demişler. Dedikoduların önü alınamayınca 1645'te Sünbül Ağa, Zafire ve Osman sürgüne gönderilmişler. Bindirildikleri kalyon Malta korsanlarınca vurulmuş; Sünbül Ağa öldürülürken, Zafire ve Osman tutsak edilip Malta'ya götürülmüş.

Raporunda bunları anlatan Venedik balyosunun, hükümetine, Osman'ın ve haris bir kadın olan annesi Zafire'nin, ileride Osmanlılara karşı koz olarak kullanılmak üzere Malta Şövalyelerinden alınmasını önermesi ilginçtir. Osmanlı-Venedik ilişkilerinin 1645'te bozulmasını ve Girit savaşlarını, doğruluğu kuşkulu bu Zafire-Osman olayına bağlayan kaynaklar vardır. Zafire'nin akıbeti bilinmiyor. Kızlarağasının Piçi denen Osman ise, Malta'da düzmece Osmanlı şehzâdesi ilan edilmiş. Daha sonra Hıristiyan, hatta rahip olmuş, Fransa kralından sözde "prens" muamelesi görmüş. Zafire ve Osman öyküsünün, Cem Sultan serüveninden beslenmiş bir yönü var gibidir. Bu ilginç öyküyü Ahmet Refik, *Kızlar Ağası* adlı yapıtında romanlaştırmıştır.

Hubyâr *Sicill*'de yoktur. Alderson, bunun, Sultan İbrahim'in ölümünden sonra Mustafa Çavuş'un oğlu İbrahim Paşa ile evlendiği notunu düşmüş. Uluçay, Haremdeki musahip, nedime cariyelerdendi diyor. Oysa *Naimâ Tarihi*'nde Hubyâr'ın, Veziriazam Ahmed Paşa'nın kardeşi İbrahim Ağanın karısı olduğu yazılıdır. Sultan İbrahim'e yeni cariyeler bulan Hubyâr, bir yandan da Şekerpâre ile saraya akan rüşvetlerin aracılığını yaparmış. Dolayısıyla padişahın eşlerinden olmaması gerekir.

Ayşe Uluçay, bunun Ocak 1645'te İbrahim'in hasekilerine katıldığını "... *yeni haseki Ayşe Sultan hazretlerinin odası döşemesi*" cümlesini içeren ve Darüssaade ağasına yazılan fermanla kanıtlamıştır. *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur.

Mâhienver Naimâ'nın, adını belirtmeksizin "*Beşinci hasekiye Hamid sancağı in'âm olundu,*" dediği, bu hasekinin, Mâhienver olduğu; Sultan İbrahim'in, 2 Mayıs 1646 (16 Rebiülevvel 1056) tarihli, "*Beşinci Haseki Mâhienver Sultan'ın odasının döşenmesi için*

bezirgânbaşı Yusuf'tan birtakım eşya aldırttığına, Haremde haseki dairelerinin döşendiğine ilişkin fermanından öğrenilmektedir. Bu da *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'un İbrahim ailesi tablosunda gösterilmemiştir.

Saçbağlı *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Alderson'da gösterilmiş; Uluçay, "nedime-musahibe" tahmininde bulunmuştur.

Sakızula Alderson'da, İbrahim'in kadınları arasındadır.

Poliye Alderson, bunu da İbrahim'in hasekileri sırasına koymuştur.

Voyvoda Kızı [Binnaz(?)] Alderson, İbrahim'in adı bilinmeyen hasekilerinden biri olarak önermiştir. R.E. Koçu, *Kösem Sultan*'da, Binnaz Hatun olarak veriyor: "*Harem dalkavuklarından bir masalcı Voyvoda kızı Binnaz Hatun vardı. İstanbul'un yırtık sürtük mahalle karılarındandı. Yüzlerce masal bilirdi. Sultan İbrahim de geceleri masal dinlemeye meraklıydı. Saraya getirilmiş, padişah hoşnut kalınca da Hareme yarı yerleşip kalmıştı. Bir ayağı yine dışarıda, mahallesinde idi. Padişaha masallar anlatırdı,*" diyor. Voyvoda kızı Binnaz, bir haseki ya da gözde değildi. Padişahı, Acem masalları, bin bir gece öyküleri anlatıp oyalayan o günün bir dramatoloğumeddahı idi. İbrahim, onun bir masalından etkilenerek Kösem Sultan'ı saraydan uzaklaştırmıştı.

Handanzâde Kızı(?) Alderson'ın, Handanzâde kızı dediği bu haseki, *Hezarpâre Ahmed Paşa'nın eşiydi. İbrahim'in gözdesi oldu. Karşılığında paşaya sultanın kızı* (Beyhan) *verilmişti.*

Mu'id Ahmed Kızı(?) Alderson, 1646-1647'de şeyhülislam olan Mu'id Ahmed Efendi'nin bu kızını İbrahim'in almak istediğini, babası vermeyince hamamdan kaçırttığını, fakat daha sonra evine gönderdiğini, A.L. Castellan'a atıfla açıklıyor. Fakat bu, müftü kızının İbrahim'in hasekisi ya da gözdesi olduğunu belgelemiyor.

İbrahim'in kızları

GEVHERHAN SULTAN [d. İstanbul, 1642 – ö. Edirne, 21 Ekim 1694] Çocukluğunda art arda paşalara nikâhlanan, düğün alayları düzenlenip gelin arabasına bindirilen Gevherhan'ın dört yaşındayken ilk kocası(!) Musahip Câfer Paşa oldu. Nikâh 23 Kasım 1646'da kıyıldı. Buna ilişkin belge de "*Saadetlü azametlü padişah-ı âlem-penâh zıllullah Sultan İbrahim Han hazretleri*"nin kızı Gevher Hanımın, Cafer Paşa (ö. 1647) ile evlenirken çeyiz harcamalarının Hazine-i Âmireden yapıldığını göstermektedir. Bütün devlet ricâli padişaha hediyeler sunadursun, Gevherhan da gelin arabasına bindirilip Hocapaşa'daki Halil Paşa Sarayına götürülmüş.

Alderson'a göre, Cafer Paşa, Gevherhan Sultan'la değil, Âtike Sultan'la; Gevherhan ise 1647'de Kaptanıderya Çavuşzâde Mehmed Paşa'yla sûrî evlendiler. Gevherhan, 1653'te –buluğa erdikten sonra– kardeşi IV. Mehmed'in saltanatında, Çavuşzâde Mehmed Paşa'yla gerdeğe girdi, Halil Paşa Sarayı da kendisine verildi. Kocasının 1681'de ölümünden sonraki yıllarını Edirne'de geçirdiği sanılan Gevherhan, 1692'de elli yaşında iken Kaptanıderya Helvacı Palabıyık Yusuf Paşa'yla (ö. 1714) evlendi. İbrahim'in bu kızının "*beş kocası oldu*" diyen Rycaut ise, "*Sultan İbrahim dört beş yaşlarındaki üç kızını evlendirmiştir. Bunlardan Gevherhan'ın daha şimdiden beş kocası olmuştur. Ama henüz bâkire imiş. Sondan bir önceki kocası Raab suyunu geçerken boğulmuştur. Şimdi ise çok zengin olan Budin Valisi otuz yaşındaki Gürcü (Çavuşzâde, Haseki) Mehmed Paşa ile evlidir. İbrahim, saltanatını bu paşanın servetiyle sürdürebilir. Ancak Gevherhan küçüktür ve önceki damatlar gibi Mehmed Paşa da onun yatağına yaklaşamamaktadır,*" der.

Kardeşleri IV. Mehmed'in, II. Süleyman'ın ve II. Ahmed'in saltanatlarını gören Gevherhan 52 yaşında Edirne'de öldü. *Tarih-i Râşid'de*, "*vefât-ı hemşire-i padişah-ı âlempenâh Gevherhân Sultan*" başlığı altında, Edirne şehrinde oturmakta olan Gevherhan Sultan'ın 2 Rebiülevvel 1106'da (21 Ekim 1694) öldüğü, cenazesinin İstanbul'a götürülüp Şehzâde Camii bahçesine gömüldüğü yazılıdır. Padişah II. Ahmed, ablasının İstanbul ve Edirne'deki mallarını, kendi kadınlarından Rabia'ya ve başkalarına borcu ol-

duğu gerekçesiyle Darüssaade ağasına müsadere ettirmiş, haslarını da kendi kızı Asiye Sultan'a vermiş.

FÂTIMA SULTAN [d. İstanbul, Eylül 1642 – ö. 1661'den sonra(?)] Üç yaşındayken, 1645'te, Hanya fatihi Kaptanıderya Musahip (Silahdar) Yusuf Paşa'ya (Josef Markoviç) nikâhı kıyıldı. Çeyiz ve gelin alayları düzenlenerek saray düğünü yapıldı. Çocuk gelin, arabaya bindirilip Yusuf Paşa'nın sarayına götürüldü. İstanbullular bu yapmacık düğünü merakla izlediler. Fakat aradan bir yıl geçince Sultan İbrahim, Yusuf Paşa'yı 22 Ocak 1646'da idam ettirdi. Padişah, genç yaşta ölüme gönderdiği damadının cesedi karşısında, "*Ne güzel kırmızı elma gibi yanakları varmış? Yazık oldu ki kıydım!*" diyerek ağlamış.

Dört yaşında dul kalan(!) Fâtıma Sultan, bir ay sonra 23 Şubat 1646'da Musahib Fazlı Paşa'yla (ö. 1657) nikâhlandı ve öncekinden görkemli bir düğün yapıldı. Doğal ki, bu düğünde de devlet ricâli, sarayla işi olanlar, padişaha hediyeler sundular. Fâtıma Sultan bu kez, 50 nahıllı gelin alayıyla Binbirdirek'teki Fazlı Paşa Sarayına götürüldü. 1647'de kaptanıderyalığa atanan damat paşa, birkaç ay sonra eyalet valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

1648'de İbrahim tahttan indirildiğinde Fazlı Paşa taşrada, 6 yaşındaki Fâtıma Sultan da saraydaydı. Babasının hasekileri, kızları ile o da Eski Saraya gönderildi. Fazlı Paşa'nın, 1657'de ölümüne değin Fâtıma Sultan'la evlilikleri sûrî (göstermelik) kaldı. 14 Mayıs 1661 tarihli bir belge, Sultan İbrahim'in kızı Fâtıma Sultan'ın mevacibini gösteriyor ki bu tarihte yirmi yaşlarında idi. Ne zaman öldüğü ve nereye gömüldüğü bilinmiyor. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, Fazlı Paşa'dan adı saptanamayan bir kızı olduğunu, bu hanımsultanın 9 yaşında iken Vezir Silahdar Kenan Paşa ile sûrî evlendirildiğini; Fâtıma Sultan'ınsa üçüncü evliliğini Kozbekçi Koca Yusuf Paşa'yla (ö. 1678) 1667'de yaptığını, bu eşinden sonra dul olarak 1682'de öldüğünü yazmaktadır.

BEYHAN SULTAN [d. İstanbul, 1645 – d. İstanbul, 15 Aralık 1700] Adı Beğhân, Peykhân Bibi olarak da geçer. Babası İbrahim'in çılgınlık yıllarında doğan bu sultan da önce sûrî nikâhlarla düğün

figüranı yapılmış. 1646'da daha bir yaşındayken nikâhlandığı Küçük Hasan Paşa ertesi yıl öldü. 16 Eylül 1647'de İbrahim'in baskısı üzerine eşini boşayan Veziriazam (Hezarpare) Şehrî Ahmed Paşa'ya nikâhlandı. Naimâ, Eski Sarayda yapılan düğünü, 2 yaşında, ikinci kez gelin olan Beyhan Sultan'ın Ahmed Paşa'nın sarayına götürülüşünü, alayın önündeki değerli bezeklerle donatılmış minare misâli nahılları, halkın bu gülünçlükleri seyredişini anlatır. Ahmed Paşa 7 Ağustos 1648'de idam edilince Beyhan Sultan üç yaşında yine dul(!) kaldı. "Âtike'nin belki ama Beyhan'ın evliliklerinin gerçek olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunlar sûrî nişanlardı," diyen Alderson, üçüncü ve gerçek ilk evliliğini, saptanamayan bir tarihte Uzun İbrahim Paşa'yla yaptığını işaret eder. Bu damat paşanın da 1683'te idamı üzerine Beyhan Sultan, 1689'da Bıyıklı Mehmed Paşa'yla evlenmiş, 1699'da eşi, ertesi yıl da kendisi ölmüştür. Sultan İbrahim'in en uzun yaşayan ve en son ölen evladı Beyhan Sultan'dır. *Nusretnâme*'de, Edirne'de bir sarayı olduğu, yeğeni II. Mustafa'nın (1695-1703) saltanatı sırasında bu sarayın yandığı yazılıdır. Kanuni Sultan Süleyman Türbesinde gömülüdür. Osmanlı arşivlerinde, Beyhan Sultan'ın mülkleri ve mevacibine ilişkin belgeler vardır.

ÂTİKE SULTAN [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1666'dan sonra] İbrahim'le Turhan Haseki'nin kızı, IV. Mehmed'in öz kız kardeşi. Adı Atiyye de geçer. Alderson, ilk sûrî evliliğini 1646'da Cafer Paşa'yla yaptığını gösteriyorsa da doğru değildir. 1648'de Kaptanıderya Sarı Kenan Paşa'ya nikâhlandı. 1659'da kocası idam edilince aynı yıl Anadolu Müfettişi Mostarlı İsmail Paşa ile evlendi. Bunun da 1666'da Erzurum'da ölümü üzerine dul kaldı. Eremya Çelebi Kömürcüyan, Kandilli'de sarayının bulunduğunu yazmaktadır. Kardeşi IV. Mehmed'in saltanatında ve genç yaşta öldü. Ölüm yılı ve gömüldüğü yer bilinmiyor.

Ayşe Sultan ? [d. İstanbul 1646 – ö. İstanbul] Alderson, bu sultanın, ikinci evliliğini 28 Şubat 1655'te, Veziriazam İbşir Paşa'yla yaptığını işaret ediyor ki yanlıştır. Çünkü İbşir Paşa belirtilen tarihte I. Ahmed'in kızı Ayşe Sultan'la evlenmişti. Sultan İbrahim'in

bu adda bir kızının olup olmadığı; iki kez evlendiği de belgelenememiştir. *Sicill-i Osmânî*'de, kardeşi IV. Mehmed'in saltanatında öldüğü, babası İbrahim'in Ayasofya'daki türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Kaya Sultan *Sicill-i Osmânî*'de adı geçmeyen bu sultanın, babası İbrahim'in hal' ve idam edilmesinden bir yıl sonra Ekim 1649'da Haydarağazâde Mehmed Paşa'yla sûrî nikâhlandığı; damat paşanın 1661'de idam edildiği Alderson'un saptamalarıdır. Kaya Sultan'ın ölüm tarihi ve gömüldüğü yer bilinmiyor.

Ümmügülsüm Sultan [d. İstanbul – ö. Edirne, 1654(?)] 1653'te Mirahur Abaza Ahmed Paşa ile evlenmiş; *Sicill*'e göre, az müddet sonra ölmüş, Edirne'de Selimiye Camii haziresine gömülmüş; Ahmed Paşa da 1656'da idam edilmiştir.

— **Sultan** [d. İstanbul, 1640] Alderson, İbrahim'in adı saptanamayan bu kızının, 1647'de, kız kardeşi Beyhan Sultan'la nikâhlanan Veziriazam Hezarpâre Ahmed Paşa'nın, önceki eşinden oğlu Bâkî Bey'le 6 Ağustos 1648'de nikâhlandığını belirtiyor. Böylece baba oğul sûrî nikâhlarla sözde bacanak olmuş görünseler de ertesi gün Ahmed Paşa idam edilmiştir.

— **Sultan** Alderson, İbrahim'in kızları arasında gösterdiği –adı bilinmeyen– bu sultanın, Kuloğlu Mustafa Paşa'ya namzet yapıldığını; paşanın bu onursal evliliği kabul etmediğini; 1675'te IV. Mehmed'in kızlarından Hatice Sultan'la; İbrahim'in bu kızınınsa Ocak 1666'da Cerrah Kasım Paşa'yla (ö. 1676) evlendiğini yazar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kadınlar, Gözdeler, Sultanefendiler (1648-1789)

Kanuni'den İbrahim'e 128 yılda 6 kuşaktan 9 padişah yer almışken; IV. Mehmed'den torunu I. Abdülhamid'e kadar 141 yılda 3 kuşaktan 9 padişah var. Bunların yaşamlarının toplam 260 yılı da Kafes hapsinde geçmiş. Yine bu dönem boyunca babalarının ölümü veya tahttan indirilmesi sonucu, henüz çocukken kafes hapsine konulup ileri yaşta tahta çıkanlar olmuş. Büyükbabası tahtta iken doğan bir tek şehzâde ise yok! Bu anormallikler, Osmanoğullarının orta evresindeki koşulların sonucudur. Uzun hapis yaşamları ardından ileri yaşlarda tahta çıkan bu dönem padişahlarının harem hayatları da önceye kıyasla daha kapalı, dış dünyadan habersiz Kafkasya kökenli eşlerle geçmiş; kimi padişahların çocukları da olmamıştır. Haremdeki padişah eşlerinin resmi sanları da hatun-haseki yerine "Kadın"a dönüşmüş. "Haseki"nin yerini "kadın"ın alışı olasılıkla IV. Mehmed zamanındadır.

1699 Karlofça, 1712 Prut Antlaşmalarından sonra, Orta ve Kuzeydoğu Avrupa topraklarından devşirme ve akınlarla oğlan

kız tutsak etme olanakları ortadan kalkınca, bu kez Kafkasya yörelerinden kızlar getirtilmesi, saray hareminin cariye gereksinimi bu yoldan karşılanması gelenekselleşmiş. Çerkes, Gürcü, Abaza kökenli cariyelerin kimileri gedikli, kalfa, usta düzeylerine yükselirken, kimileri de tahttaki padişahın kadınları, gözdeleri olmuş. Cariye kaynağının Batıdan (Avrupa'dan) Doğuya kayışı, Kafkasya'dan tutsak veya ailelerinin rızasıyla devşirilen kızların Harem kadrolarını oluşturması saray kültürünü de etkilemiştir.

IV. MEHMED

Babası: Sultan İbrahim — Annesi: Hatice Turhan Sultan
Doğumu: 1 Ocak 1642 — Ölümü: 17 Aralık 1692
Saltanatı: 8 Ağustos 1648 — 8 Kasım 1687

Büyükbaba I. Ahmed'in 27 yaşında ölümünü (1617) izleyen 31 yıldaki, 5 cülûs, 4 tahttan indirme, 2 padişah ve 4 şehzâde katlinden sonra, torun IV. Mehmed, 1648'de 7 yaşındayken babası İbrahim'in yerine tahta oturtulmuştu. Hanedanın bir fetreti de budur. Bu tarihten, IV. Mehmed'in torununun torunu Abdülmecid'e (1839-1861) kadar 191 yıl boyunca bir daha, babasından sonra tahta çıkan şehzâde de olmadı. Saltanat, kardeşten kardeşe, amcadan yeğene, kuzenden kuzene geçedurdu. Sıradaki şehzâdelerse, 8-10 yıldan yarım yüzyıla varan sürelerle taht umudu-ölüm korkusu çaprazında, dış dünyadan soyutlanmış Haremin, önceleri "Şimşirlik," daha sonra "Kafes" denen gizemli hapishanelerinde, koşulları meçhul yaşamlar sürdüler. Kimileri hücremsi loş odalarında öldü, kimileri de "dünyaya yeni gelmiş gibi" ışığa kavuşup tahta oturdu.

Altı buçuk yaşında cülûs ederek 39 yıl saltanat süren IV. Mehmed'in Haremdeki cariyelerle ilişkisi, padişahlığının onuncu yılına doğru başlamış olmalıdır. Dört şehzâdesinin büyüğü Mus-

tafa (II.) 1664'te doğduğunda 22 yaşındaydı. Altı kızından, yaşça daha büyükleri herhalde vardı. Av tutkusu nedeniyle "Avcı" lakabıyla tanınan bu padişah, annesi Turhan Sultan'a bağlılığı, başhasekisi Gülnûş'a düşkünlüğüyle de tanınır. Seferlere, aylarca süren av partilerine annesini, kadınlarını, çocuklarını da götürmüş, bu sayede IV. Mehmed ailesi Bursa'yı, Çanakkale'yi, Balkan kentlerini görebilmiş; Haseki Gülnûş, küçük oğlu Ahmed'i (III.) Hacıoğlupazarı'nda (Romanya) doğurmuştu.

Buna karşılık, IV. Mehmed'in –iki oğlunun padişahlıklarında valide sultan olan– Gülnûş dışındaki kadın ve gözdelerinin kimlikleri bir yana, adları ve sayıları bile doğru saptanamıyor. Haseki ve gözdelerinden Gülnûş, Gülbeyaz, Gülnâr, Güneş'in adlarının "gül"lü, "G"li başlaması bir rastlantı mıdır? Afife gözde mi, kadın mı idi? Dürriye, Hatice, Cihanşah, Nevruz hakkında hiçbir bilgiye ulaşılamıyor. Meçhullerin sayısını Kâniye, Siyavuş, Rukiye'yi de katarak yediye çıkartanlar da var. İkinci gruptaki adlar belki de ön adlardı. Gülnûş'un ön adları "Emetullah Rabia," bu olasılığı güçlendiriyor. Güvenilir bir açıklama, çağdaş tarihçi Fındıklılı Mehmed Ağanın *Silahdâr Tarihi*'ndeki şu cümlesinde saklı: "*Sultan Mehmed'in baş haseki(si) Gülnâr Sultan ile cariyeleri Afife Kadın, Eski Saraya nakl olunub sair beş nefer mahsûsiyyeleri ile iki yüz kadar cariye dahi taşra çıkarılup israfât külliyet ile tenzil olundu.*" Bu cümlede, Gülnûş eğer yanlışlıkla Gülnâr yazılmamışsa sorun daha da çatallanıyor: "*Beş nefer mahsusiyye*" tanımı, Gülnûş dışında beş de gözdenin bulunduğu; Afife Kadın'ınsa, Haremin kâhya kadını/hazinedar ustası, dolayısıyla padişahın, sırdaşı, musahibesi, aynı zamanda belki gözdesi olduğu söylenebilir.

Kızlarından Hatice, Küçük, Fâtıma Emetullah ve Ümmügülsüm sultanların yaşamöyküleri biliniyor. Gevherhan(?) ve adları bilinmeyen iki sultan, herhalde çocukken ölmüşlerdi.

IV. Mehmed'in kadınları, gözdeleri

VALİDE EMETULLAH GÜLNÛŞ SULTAN [d. Resmo(?), 1642(?) – ö. Edirne, 6 Kasım 1715] Alderson, doğumunu 1642

verirken *Sicill-i Osmânî*'de, 75 yaşına yakın öldüğü yazılı. IV. Mehmed'in başkadını, II. Mustafa (1695-1703) ile III. Ahmed'in (1703-1730) annesi. Kaynaklarda, Rabia Gülnûş, Ümmetullah, Hatice Gülnûş, Gülsüm Emetullah gibi değişik adlarla geçer. İstanbul'da Valide-i Cedid/Yeni Valide sanıyla ünlenmiştir. Kentin imarına katkısı olan padişah annelerindendir. Mahpeyker Kösem Sultan gibi, bu da iki öz oğlunun saltanatlarında valide sultanlık etmiştir.

Kimi tarihçilere göre 1570'lerde Nûrubânû ile başlayıp Safiye, Kösem, Turhan Validelerle devam eden "Kadınlar Saltanatı"nın son temsilcisidir. 1650'lerden 1710'lara değin, kocası IV. Mehmed'in, kayınbiraderleri II. Süleyman ve II. Ahmed'in, oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed'in saltanatları boyunca hal' vak'alarını, ayak divanlarını, ihtilalleri görmüş; şenliklerin, zaferlerin, bozgunların heyecanlarını yaşamış; önceki hasekilerden farklı olarak seyahatlere çıkmış; Balkanlar'a, Romanya'ya, Ukrayna'ya kadar giderek kocasının hükmettiği ülkeleri gözlemlemişse de, yaşamını renklendiren bu seyahatlerden tarihin belleğinde pek az veri kalabilmiştir.

Öyküye göre, Gülnûş, Girit Resmolu Rum Verzizzi ailesine mensupmuş. Fevkalâde güzelmiş. Alderson da kaynak göstermeksizin aynı kökeni ve doğum yılını işaret etmiştir. Gülnûş'un 1646'da Resmo'un fethi sırasında tutsak edilişi ve Hareme girişine ilişkin anlatı, Hüseyin Kâmî Hanyavî'nin *Girit Tarihi*'ndeki, Serdar Deli Hüseyin Paşa'nın, Resmo fethinden sonra, saraya 30 pençik oğlanı ve 10 cariye sunduğuna ilişkin habere, yani söz konusu 10 kızdan tekinin de Gülnûş olduğu varsayımına dayandırılmıştır. Hareme alınışı, ad verilişi, Turhan Sultan tarafından eğitilişi vs ulana ulana kurgu tamamlanmış, bu masal, bir padişahın başhasekisi, iki padişahın annesi ünlü valide sultanın yaşamöyküsüne başlangıç yapılmıştır. Oysa bu yakıştırmanın tutarsızlığı ortadadır: Hüseyin Paşa'nın 1646'da Sultan İbrahim'e gönderdiği cariyeler, herhalde 3-4 yaşında değil, yetişkince kızlardı. O tarihte 4 yaşında olan Şehzâde Mehmed'den de 8-10 yaş büyüktüler. Buna karşın, aralarından birisi Gülnûş'tu dense, ilk şehzâdesini 18 yıl sonra 1664'te, ikincisini 27 yıl sonra 1673'te doğurması

açıklanamaz. Dolayısıyla bu anlatı da padişahların cariye eşlerinin kökenleri, aileleri için uydurulan öykülerdendir.

Tarih-i Râşid'de, Valide Gülnûş Sultan'ın ölümüne ilişkin haberde; IV. Mehmed'in başhasekisi olduğu, adı geçen padişahın hal' edilmesi üzerine altı sene kadar Eski Sarayda gözlerden uzak köşesine çekildiği; oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed'in saltanatlarında, iyiliksever bir valide sultan olarak Haremin "baş sedirinde" oturduğu; "*O günden bu ana gelince, elli altmış sene kadar zamân 'ömr-i nâzeninleri müsaade-i rûzigâr ile güzerân ettiği*" vurgulanıyor. Bu açıklamadan, onun en erken 1650'lerde Hareme girdiği, ömrünün elli-altmış yılının, Osmanlı sarayında geçtiği anlaşılıyor. Saraya ne yoldan, hangi tarihte ve kaç yaşlarında geldiği ise belirtilmemiştir.

Konu üzerinde durulduğunda, Turhan Valide'nin, Kösem'in bertaraf edildiği 1651'den sonra, o sırada 10 yaşında olan oğlu IV. Mehmed'in, buluğa ereceği günleri düşünerek beğendiği kimi acemi cariyeleri kendi gözetimi altında geleceğe hazırladığı; bunlardan, Harem âdetlerince Gülnûş adı verilen kızın, 1660'a doğru IV. Mehmed'in gözdeleri arasına katıldığı, Şehzâde Mustafa'yı doğurunca da "haseki" veya "kadın" sanı verildiği tahmin edilebilir.

Adını anmaksızın ondan ilk söz eden yabancı, Tavernier'dir. Doğuya yaptığı seyahatler sırasında, Osmanlı sarayıyla da ilgilenen bu gezgin, edinebildiği bilgileri, 1678'de yayımlanan *Nouvelle Relation de L'Interieur du Serrail du Grand Seigneur* adlı yapıtında anlatmıştır. 1675'te Edirne'de yapılan şehzâdelerin görkemli sünnet düğününe değinirken, IV. Mehmed'in cimriliğini, ava düşkünlüğünü, hasekisinin de çok güzel olduğunu vurgulamıştır.

1656'daki Çınar Vak'ası atlatılıp yönetim de Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'ya bırakıldıktan sonra, IV. Mehmed'in, annesi Turhan Sultan ve ilk haseki ve cariyeleriyle Edirne'ye ilk gidişi 1657'dedir. O sırada padişah 16 yaşında olduğuna göre hasekisi de o yaşlardaki belki Gülnûş'tu. Genç padişah, izleyen yıllarda İstanbul'dan Edirne'ye haremiyle gidiş gelişlerini sıklaştırınca, hocası Vanî Efendi'nin temelli oturması önerisi üzerine 1663'te, Saray ve Harem kadrolarını Edirne'ye taşıdı. Gülnûş, büyük şehzâde Mustafa'yı 2 Haziran 1664'te Edirne'de doğurdu. O sı-

rada IV. Mehmed Balkanlar'da sürek avındaydı. Haber ulaşınca ülkenin her tarafında yedi gün yedi gece şenlikler, donanmalar yapılmasını buyurdu.

Gülnûş'un şansı, şehzâde annesi olması kadar Valide Turhan Sultan'la iyi geçinmesi, padişahın da sevgisini kazanmasıydı. IV. Mehmed'in, aylarca süren av partilerine ya da avlanmak için katıldığı askeri seferlere, annesini, kız kardeşlerini, başhaseki Gülnûş'u, öteki kadınlarını da götürmesi, haremindeki dirlik düzenliği akla getiriyor. Ava doymayan, güzel hasekileriyle gözdelerinden de uzak kalmak istemeyen padişah, sevgili eşlerini kapalı Haremden dış dünyaya çıkarmak gibi, örneği görülmeyen bir açılıma cesaret etmişti. Gülnûş bu sayede, Filibe, Karinabad, Yanbolu kentlerini, Bulgaristan, Teselya, Makedonya ve Romanya'yı dolaştı. 1665'te Şehzâde Mustafa bir yaşında iken gümüşlerle işlenmiş özel arabasıyla İstanbul'dan Edirne'ye, oradan da Dimetoka'ya ilk gezisini yaptı. Buradaki küçük kale sarayda 25 gün konuk oldu. Taya Kadın Çiftliğine, oradan Selanik'e gitti. İstanbul dışındaki gezileri aralıklarla sürerken çoğu zaman da Edirne Sarayında oturdu.

Kiraz mevsiminde İstanbul'a gelindiğinde ise Eyüp Bahariye'sinde, Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki yazlık saray ve kasırlarda ikâmet ediyorlardı. Gülnûş'un, IV. Mehmed'in aşırı ilgilendiği gözdesi Gülbeyaz'ı, böyle bir ilkbahar-yaz mevsiminde Kandilli Sarayında boğdurttuğu söylencesini, Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı* adlı romansı yapıtında, gerçek olgu düzeyinde işlemiştir. Yine onu acımasız tanıtmak isteyenler, Şehzâde Mustafa'yı doğurunca padişahın aklını çelip kayınbiraderleri Süleyman'la Ahmed'i boğdurtmayı kurduğunu, Valide Turhan Sultan'ın buna engel olduğunu yazmışlardır.

IV. Mehmed'in, Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Fazıl Mustafa Paşa ile çıktığı seferlere annesi Turhan Sultan'ı, başhasekisi Gülnûş'u, Haremden daha başkalarını götürmesiyse, yukarıda değinildiği üzere, ayrıca bir olgudur. İstanbul ve Edirne saraylarının Harem-i Haslarındaki haseki ve gözdelerden, aylarca süren araba yolculuklarına katlanarak en uzak mesafelere gidebilenler arasında Gülnûş'un daima yer aldığı görülür. 1672, 1673, 1674

Lehistan seferlerinde, Edirne Sarayı İsakçı'ya taşınmış izlenimi verir. *Silahdâr Tarihi*'nde, Kamaniçe seferi boyunca padişahın, Kubbe Veziri Divrikli Şeytan/Melek İbrahim Paşa'yı, başhasekisi Gülnûş'un muhafızlığına atadığı; İbrahim Paşa'nın, 1672-1673'te bu görevi nedeniyle Babadağı'nda kışladığı yazılıdır. Koçi denen özel kapalı arabalarda Balkanlar'ı aşan valide sultan, Başhaseki Gülnûş, Şehzâde Mustafa, padişahın kız kardeşleri Gevherhan ve Beyhan sultanlarla Harem kadroları için otağ-ı hümayuna yakın, çevresi perdelenmiş harem çadırları kurulması âdetti. Akpınar ve Hacıoğlupazarı'nda da sarayımsı ahşap konaklar yapılmış; bu arada, Gülnûş'un cariyeleri, hizmetlileri, özel eşyaları ve diğer gereksinimleri için, konforlu arabalar koşulmuştu. Bir hamilelik dönemini yollarda ve İsakçı'da geçiren Gülnûş, doğum yaklaşınca Hacıoğlupazarı'na gönderilirken Edirne'den de hekim ve ebeler getirtilmişti. Şehzâde Ahmed, 25 Aralık 1673'te Hacıoğlupazarı'nda doğdu ve velâdet gelenekleri de orada icra edildi.

Tarih-i Râşid'de ve *Zübde-i vekayiat*'ta, Şubat 1674'te öldüğü bildirilen "*Haseki Sultan kethüdâsı el-hac* İmadeddin"in, Rumeli beylerbeyi pâyeli bir paşa oluşuysa, Gülnûş'un padişah katındaki saygınlığıyla açıklanabilir. İmadeddin'in yerine kapıcıbaşı Hacı Hızır Ağanın Haseki Sultan kethüdalığına atandığı da aynı kaynaklardan öğrenilmektedir.

Gülnûş, hasekiliğinin en mesut günlerini, 1675 ilkbaharında, oğullarının sünneti, olasılıkla öz kızı Hatice Sultan'ın da evlenişi münasebetiyle Edirne Sarayının Sırık meydanında düzenlenen sûr-ı hümayunda yaşadı. Bu düğünün törensel safhalarında, Valide Turhan Sultan'la Başhaseki Gülnûş'u, kethüdalarının vezirler safında temsil ettikleri, *Zübde-i vekayiat*'ta yazılıdır. Yabancı bir gözlemci sıfatıyla gezgin Tavernier'in, Gülnûş'un bu düğüne verdiği önemi yorumlayışı şöyledir: "(IV. Mehmed'in) *oğlu çok görkemli bir törenle sünnet edilmiştir. Bu şehzâdenin çok güzel bir kadın olan annesi, bu törenin Türkler ve yabancılar için çok görkemli olmasını sağlamak amacıyla şehzâdenin o gün giyeceği giysinin tümünün elmaslarla kaplanmasını istemiş. Bunun gerçekleşmesi için de hazineden çok değerli parçalar bozulmuş sonra da her şey yerine geri götürülmüştür.*"

1675 Edirne şenliğini yansıtan herhangi bir görsel bulunmadığından, Tavernier'in bu birkaç cümlesi üzerinde durmak gerekir: Gülnûş'un fiziği konusunda, salt "çok güzel" denilmesi, önemli bir ayrıntı sayılmayabilir. Buna karşılık, sünnet düğününü, IV. Mehmed'in değil de haseki sultanın, iç ve dış siyasetler açısından bir fırsat sayarak devletin zenginliğini yansıtacak imajlar araması; görüşlerini padişaha da kabul ettirmesi onun akıllı, öngörülü bir saraylı olduğunu ortaya koymaktadır. Yerli kaynaklarda ise Gülnûş'un bu ilginç yaklaşımı şöyle dursun, onun ve öteki hasekilerin düğünü izleyip izlemediklerine bile değinilmemiştir.

1681'de Rusya ile barış imzalanması üzerine IV. Mehmed o yılın şubat ayında Haseki Gülnûş'la Edirne'den İstanbul'a hareket ederken, Valide Turhan Sultan'la koruması altındaki Şehzâde Süleyman ve Şehzâde Ahmed Edirne'de kalmışlar; Kara İbrahim Paşa'nın muhafızlığıyla arkadan gelen Harem halkı Karaağaç'a gelinceye kadar padişah, Eyüp'te veziriazam yalısında oturmuştur.

Kayınvalidesi Turhan Sultan 1683'te ölünce Osmanlı sarayının en nüfuzlu kadını konumuna yükselen Gülnûş, bu nüfuzunu dört yıl sürdürebilmiştir. 1687'de IV. Mehmed tahttan indirilip oğulları Mustafa ve Ahmed'le Kafes Kasrına kapatıldıklarında devrik padişahın kadınları, gözdeleri de Eski Saraya gönderilmişlerdi. *Silahdâr Tarihi*'nde bu gelişmeler anlatılırken "Gülnûş"tan söz edilmeksizin "*Başhaseki Gülnâr ile cariyesi Afife Kadın*"ın Eski Saraya gönderildikleri yazılıdır. Bu açıklama kimi soruları yanıtsız bırakıyor: Şehzâdelerin annesi Başhaseki Gülnûş ne olmuştur? Akla gelen, Gülnâr-Gülnûş adlarının karıştırıldığı veya yazım hatası yapıldığıdır. Çünkü IV. Mehmed hareminin kâhya kadını şair Afife'nin, Eski Saraydaki sıkıntılı yaşamı anlatan, "*Söyleyin Gülnûş'a kareler bağlasın / Ah etdikçe ciğerini dağlasın / Sultan Mehmed Şimşirlik'de ağlasın*" dizelerinden, Eski Saraya gönderilen hasekinin Gülnâr değil, Gülnûş olduğu anlaşılıyor.

Sonuçta, öyle ya da böyle, Gülnûş'un kâh Edirne Sarayının bir içeri dairesinde, kâh İstanbul'da Eski Sarayda, kapalı geçen yaşamı kayınbiraderleri II. Süleyman ve II. Ahmed'in kısa saltanatları süresince yedi yıldır. Bu çileli evrenin ilk beş yılında, göz hapsindeki kocasıyla "*eyyâm-ı mu'tadede*" (belirli zamanlarda) görüşür-

lermiş. II. Süleyman'ın 1689'da Edirne'ye göçüşünde eski padişahla şehzâdeleri de götürülmüş; IV. Mehmed'in Aralık 1692'te orada ölümünden sonra dul kalan Gülnûş'un kapalı yaşamı daha iki yıl iki ay sürmüştür. Onun, hasekiliğiyle valide sultanlığı arasındaki yedi yılda, yetişkin iki şehzâdesi de kafes hapsinde tutulmuşlar; 1691'de II. Süleyman'ın, 1695'te de II. Ahmed'in ölümünün ardından büyük oğlu Mustafa'nın 6 Şubat 1695'te Edirne'de tahta çıkışıyla kâbus sona ermiştir.

II. Mustafa'nın, ilk işi annesini Edirne'ye getirtmek için Tevki' Elmas Mehmed Paşa ile Darüssaade ağasını ve Matbah eminini İstanbul'a göndermesidir. Bundan, Gülnûş'un, bekleyiş yıllarını Eski Sarayda geçirdiği anlaşılıyor. *Silahdar ve Râşid* tarihlerinde anlatıldığına göre, valide sultanla kalabalık maiyetinin, kapalı arabalardan oluşan bir konvoyla İstanbul'dan Edirne'ye gelişinde padişah, annesini Babaeski'de karşılayıp elini öpmüş; Solak Çeşmesi yanında otağlar kurulmuş; İskender Çelebi Bahçesinde de ziyafet hazırlanmış. Burada dinlenen valide sultan, oğluyla birlikte Edirne'ye ulaştığında, kentte coşkulu bir bayram havası yaşanmış. Gülnûş Sultan Edirne Sarayına giderek Harem dairesine yerleşmiş.

II. Mustafa, kısa saltanatını, –arada İstanbula gitse de– babası ve amcaları gibi Edirne'de geçirdiği; buradan Avusturya seferlerine çıktığı için, Valide Gülnûş Sultan da 1695-1703 döneminde çoğunca, oğlunun kadınları ve çocuklarıyla birlikte Edirne'de oturmuştur. 1703 yılı yazında, İstanbul'da başlayıp Edirne'de sonuçlanan "Edirne Vak'ası," Gülnûş Valide açısından, "bir gözünü ağlatan, ötekini güldüren" yazgı oyunudur. 22 Ağustos 1703'te, büyük oğlu II. Mustafa padişahlıktan çekilirken küçük oğlu III. Ahmed tahta çıkarsa da, bu değişikliğe karşın ayaklanma daha günlerce sürdüğü gibi, Edirne sokakları da vahşet görüntülerine sahne olmuştur.

Yeni padişahın, saray kadroları, tutuklu II. Mustafa, Valide Gülnûş, hasekiler, şehzâdeler, sultanlar ve tüm Harem halkıyla Edirne'den ayrılıp İstanbul'a dönüşü, 14 Eylül 1703'tedir. Davutpaşa Sarayına inen padişahın İstanbul'a girmesi için, burada bir gün kalınarak alay-ı hümayun tertibi beklenmiş. Valide sultanla

eski padişah ve dört şehzâdesi ise Ayvansaray İskelesindeki Hatice Sultan Sarayına, oradan kayıklarla Yalı Köşküne götürülüp Topkapı Sarayına çıkarılarak *Tarih-i Râşid*'deki deyimiyle, "*kendülere mahsus olan mahallere isâl*" olunmuşlar.

16 Kasım 1703'te sadrazam atanan Damat (Enişte) Hasan Paşa'ya, Gülnûş Valide, kahvecibaşısı ile "*çukaya kaplu bir sevb-i samur kürk ve bir kabza-i cevher hançer irsal olunmağla mu'tad üzere nerdübân başından istikbâl olunub iktisâ olundukdan sonra kahvecibaşıya bir samur kürk ve bir donanmış at ve beş kese akçe-i nakd ve ma'en gelen teberdârlara beş yüz kuruş ihsan*" eder. Kafes hapsine alınan II. Mustafa'nın bilinmeyen bir nedenle ölümü de o yılın son günlerindedir. Bütün bu vak'alar, 60'ını geçen Gülnûş Valideyi hayli sarsmış olmalıdır.

Valide sultanlığının ilk evresi trajik biçimde kapanan Gülnûş, yaşamının son 12 yılını, küçük oğlu III. Ahmed'in saltanatında, valide sultanlığının daha parlak ve hayırseverlikle taçlanan evresi olarak İstanbul saraylarında geçirmiş, Seray-ı Cedid-i Sultani adıyla anılan Topkapı Sarayının Hareminde kendisi için özel bir Valide Sultan Dairesi hazırlanmıştır. III. Ahmed 1704'te, annesinin dairesinde, "*merkez-i daire-i sarây-ı behişt-asâ olan tahtanî bir oda üzerine müceddeden fevkanî bir kasr-ı âlî ve bir oda binâsına fermân-ı hümayun ile ihtimam ve mâh-ı mezburun* (Zilhicce 1115) *on beşinci günü* (20 Nisan 1704) *ahsen-i tarh üzre itmâm*" ettirir. *Tarih-i Râşid*'deki bu haberden, yaklaşık yarım yüzyıllık bir terk edilişten sonra III. Ahmed'in ve annesinin dönüşünde Saray-ı Hümayun Hareminde, onarım ve yenilemeler yapıldığı; "Haremin tam merkezinde," valide dairesine bitişik, alt kat üstüne bir kasır (Hünkâr Sofası?) ile bir odanın (Yemiş Odası?) 20 Nisan 1704'te tamamlandığı öğreniliyor. Yeni dairesine yerleşen Valide Gülnûş'un, başağası Uzun Süleyman Ağayı Darüssaade ağası yapmak istemesi üzerine sadrazam Damad (Enişte) Hasan Paşa, padişaha çıkıp "*Bu zat, şimdi bulunduğu makamda saltanat işleriyle zaten ilgileniyor. Eğer Kızlarağası olursa kendisiyle uzlaşmam ve söyleşmem mümkün olmaz, istiklâl benden ona geçer!*" yollu uyarısına karşın Uzun Süleyman Darüssaade ağalığına getirilmiş; Hasan Paşa da 28 Eylül 1704'te sadaretten uzaklaştırılmıştır.

1705 yazında, ana oğulun mesirelerde görülmeleri, İstanbullulara, kırk yıldır unuttukları saray-saltanat geleneklerinin yeniden başlayışının müjdesi olur. III. Ahmed, harem kadınlarıyla Tersane Bahçesine, buradan da Çifte Havuzlar'a gider. Çünkü, "*birkaç gün ve gece kalınıp eğlenilmek*" ve "*kemerler seyri murad edilmiştir.*" İşte o günlerde ve sadaret kethüdası Osman Ağanın veziriazam adına ziyafet verdiği bir sırada, Edirne Vak'ası tertipçilerinin yeni bir ayaklanma için Bayezid Camiinde toplandıkları duyumu gelmesi üzerine *Tarih-i Râşid*'de, korkuya kapılan padişahın ertesi gün Harem halkıyla saraya döndüğü yazılıdır.

Harem ortamında oğlu padişahı, "koltuğunun altına" alan Gülnûş'un, siyasetle, hatta diplomasiyle bu ikinci valide sultanlığında da ilgilendiğini doğrulayan bilgiler vardır. O bir yandan küçücük torunu Fâtıma Sultan'ın müstakbel eşi Silahdar Ali Paşa'nın sarayındaki "parti" toplantılarına katılıyor; yabancı elçiler, aracılarla kendisine hediyeler, mektuplar sunarlarken o da birçok konuda oğlunu etkileyebiliyordu.

Voltaire, *XII. Şarl'ın Tarihi*'nde, Poltova'da yenilerek 1711'de Türklere sığınan Demirbaş Şarl'ın İstanbul'daki adamı filozof Fonseca'yla Paris'teki görüşmesinden, Gülnûş Valide Sultan hakkında dinlediklerini de aktararak önemli bilgiler vermiştir: "*Hükümdarın annesi olup ilk önce oğlu tarafından fena muamelelere uğramakla beraber sarayda nüfuz kazanmaya başlayan Valide Sultana mektuplar yollamağa muvaffak olduğunu Kont Poniatowski bana bizzat söylemiş ve yazmıştır. Bu prensesle* (Valide Sultan) *sık sık temas eden bir Musevi kadın, kendisine İsveç kralının mütemadiyen zaferlerinden bahsediyor ve onu hikâye ettiği şeylerle mütehassıs kılıyordu. Fevkalâde adamlara karşı hemen bütün kadınların hatta onları görmeden gayr-i ihtiyari duydukları gizli temayülle bu prenses de sarayda işbu hükümdarı hararetle müdafaa ediyor; onu* (Şarl'ı) *'Arslanım' diye anıyor; bazen padişah oğluna* (III. Ahmed)*: — Şu çarı* (Petro) *parçalaması için Arslanıma ne zaman yardım edeceksiniz? diye soruyordu. Hatta sarayın kat'i kanunlarına riayetsizlik ederek Kont Poniatowski'ye birkaç mektup yazacak kadar ileri gitmiştir ve bu tarihin yazıldığı şu anda işbu mektuplar kontun elinde bulunmaktadır.* (Sadrazam Çorlulu Ali Paşa) *aleyhinde bir*

*lâyıha takdimine cüret etmiş olan Poniatowski, onu iskat ettirmek gibi cesurane bir tasavvurda bulundu: Bu vezirin, Valide Sultanın hoşuna gitmediğini, siyah haremağalarının başı olan Kızlarağasıyla Yeniçeri Ağasının kendisine karşı kin beslediklerini biliyordu. Onun aleyhinde söz söylemeye üçünü de tahrik etti. Nihayet, Silahdar (*Şehit Ali Paşa*) da Çorlulu Ali Paşa'yı iskat için Valide Sultanla ve saray erkânı ile birleşti. (*Böylece*) bu eski vezir, bir çocuğun (*Silahdar*) hevesiyle bir ecnebinin (*Poniatowski*) entrikalarına kurban oldu. Sabık sultan (II.) Mustafa'nın kızı olan karısı elinden alınıp kendisi Kefe'ye sürüldü. Numan Köprülü sadrazam oldu. (*Baltacı* Mehmed mührü almaya geldiği zaman) İsveç Kralının tarafını sarayda hâkim bir vaziyette buldu. Valide Sultan padişahın gözdesi (*Silahdar*) Ali, Kömürcü siyah hadımağalarının reisi kızlarağası ve Yeniçeriler ağası, çara karşı harp istiyorlardı."*

Diğer yandan, Prut Savaşı ve antlaşma sonrasında, III. Ahmed'in kendisine kızgın olduğu duyumunu alan Baltacı Mehmed Paşa İstanbul'a dönüşünü erteleyerek bir süre Kartal sahrasında beklerken valide sultana uzun bir mektup yazarak devlete hizmetlerini sayıp dökmüş; padişahın öfkesine maruz kaldığını belirterek himayesini istemişti. Topkapı Sarayı Arşivindeki, –Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın, "*Devletlü Valide Sultan*"a hitaben yazdığı bu mektubu gibi belgeler de Gülnûş'un, iç ve dış sorunlarla ölünceye kadar ilgilendiğini göstermektedir. Damad Silahdar Ali Paşa'nın Mora seferine çıkması üzerine, kethüdası el-hac Mehmed Ağayı, vezirlikle sadaret kaymakamlığına tayin ettirerek İstanbul'daki gelişmeleri izlemeye alması; yine adamlarından Osman Ağayı da kethüdalığı göreviyle Edirne'ye getirtmesi, yaşamının son günlerindedir.

1715 yazında, Mora'dan zaferle dönen Sadrazam Ali Paşa'yı karşılamak için oğlu III. Ahmed'le Edirne'de bulunan Gülnûş Valide Sultan, yaşlılıktan kaynaklanan rahatsızlıklarının artması sonucu 5 Kasım 1715 Salı gecesi Edirne Sarayında öldü. *Tarih-i Râşid*'de, "İrtihâl-i Hazreti valide sultan" başlıklı uzun açıklamada özetle, devletlü valide sultanın sağlığının bozulduğu; birkaç ay boyunca uzman tabiplerin tedavi çabalarına karşın ecelin önlenemediği; ordunun Edirne'ye döndüğü günün ertesinde (Hicri 9

Zilkade 1127 / 6 Kasım 1715) öldüğü; padişahın buyruğu üzerine bütün vezirlerin, ulemanın, devlet erkânının toplanmasıyla saray meydanında kılınan namazdan sonra, kapalı arabaya konulan cenazenin, ordu tarafından Solak çeşmesine değin teşyi edildiği; Rikâb-ı Hümayun Kaymakamı Mehmed Paşa'nın muhafızlığında ivedilikle İstanbul'a gönderildiği; 9 Kasım günü Üsküdar'daki camiinin cadde tarafındaki, madeni şebekeli pencereleri mermerden, üstü açık türbesine gömüldüğü anlatılmaktadır.

Gülnûş'un görkemli mezar taşında, kitabeden başka, kadın mezarlarının simgesi servi motifi de dikkati çeker. Türbenin dışında, 1723'te ölen son kethüdası Vezir Kayseriyeli Mehmed Paşa'nın mezarı vardır. Gömülüşünün 40. günü olan 19 Aralık 1715'te de (22 Zilhicce 1127) Matbah Emini Osman Efendi ile Müteferrikabaşı Yusuf Ağanın, Valide Sultan İmaretinde hazırlattıkları yemekler, türbe önünde Üsküdar fukarasına dağıtılmıştır.

Gülnûş Sultan'ın İstanbul'a kazandırdığı önemli başka mimari eserler vardır. 1665'te yanan Topkapı Sarayı Harem dairesinin yeniden yaptırılması Gülnûş'un hasekiliği dönemindedir. Yeni Haremde, valide sultanla hasekilere ayrılan daireler, sarayın en iyi korunan bölümleridir. 1673'te Lehistan'da fethedilen Kamaniçe'de onun adına camiye çevrilen kilise, daha sonra yine kiliseye dönüştürülmüştür. Mekke'deki Hasekiye İmaretini IV. Mehmed'in padişahlığında yaptırmış; valide sultanlığında da hac yolu üzerinde köprüler, çeşmeler, sebiller tesis edilmiştir. II. Mustafa'nın, annesinin isteği üzerine Galata Kalesi içinde yanık kilise arsasına yaptırdığı, Şubat 1697'de ibadete açılan tek minareli "*camii şerif ve mabed-i lâtif*" için, dönemin şairlerinden Zamirî, bir tarih kasidesi yazdığı gibi, Râzî'nin kasidesinin de caminin "*tâk-ı dergâhında*" yazılı olduğu *Mecmuâ-i tevarih*'ten öğreniliyor. Bu kasidenin ilk dizesi "*Cenab-ı Valide Sultân ümm-i Mustafa Hân-kim*"dir. Son dizesinde düşülen tarihte yanlışlık vardır. *Hadikatü'l-cevâmi*'de açıklandığına göre yanmış bir kilisenin arsasına yapılan, hünkâr mahfili, abdest muslukları, Harem kapısında çeşmesi de bulunan Valide Camii, diğer adıyla Galata Yeni Camii 1697 (Hicri 1109) tarihlidir. "*Ma'bed-i Valide Sultân ola darülhasenât*" tarihi düşülen bu ahşap cami günümüze ulaşmamıştır. Karşısına da valide sul-

tanın kethüdası Mehmed Paşa, Galata cihetinin ilk medresesini yaptırırken Arap Camiini de avlusunu işgal eden zimmileri çıkartarak onartmış; Hırdavatçılar Çarşısına Emetullah Gülnûş Valide Sultan Çeşmesini yaptırmıştır. Valide Gülnûş'un bir başka hayratı sebil çeşme, Üsküdar Gülfem Hatun Mahallesinde çarşı karakolunun karşısındadır. Yazıtındaki, "*Valide Sultan sebil-i mâ'i Kevser eyledi*" dizesi, Hicri 1121 / M 1709 tarihini verir.

Gülnûş Validenin III. Ahmed dönemindeki en önemli girişimi, Üsküdar'da Balaban İskelesi yakınında yaptırdığı büyük camidir. *Tarih-i Râşid*'de, Üsküdar Cedid Valide Camiinin temel atma töreni özetle şöyle anlatılmaktadır: "*Gecesini gündüzünü hayra ve iyiliğe harcayan Valide Sultan Üsküdar'da bir cami'-i şerif yaptırmaya niyet edip öylesine bir büyük hayır ve ulu yapı yüceltilmesine himmet buyurdular. Arsası belirlendikten, gereken malzeme ve yapıcılar temin edildikten sonra 8 Ekim 1708 (23 Receb 1120) Çarşamba günü, padişahın fermanı gereği vezirler, ulema ve diğer ileri gelenler, davet olunup Valide Sultan kethüdası tarafından döşetilip donatılan yerde cümlesi oturup önlerinde dua edildikten sonra Üsküdar Kadısı Müneccimbaşı Mehmed Efendi'nin belirlediği uğurlu saatte caminin temeli atıldı. Daha sonra, Ayazma Bahçesinde sâhibetü'l-hayrat Valide Sultan tarafından tertip olunan büyük ziyafette bütün vezirlere, bilginlere, şeyhlere yemekler ikram edildi.*" Adını taşıyan ve 1708-1710 yıllarında yapımı tamamlanan anıtsal Cedid Valide Külliyesi, iki minareli, orta kubbeli, hünkâr mahfilli selâtin camiyle şadırvanı, çeşmeleri, imareti, sıbyan mektebini, mahyacı odasını, arasta ve meşrutaları kapsar. Dönemin şairi Nâbî bu yapıt için yazdığı tarih manzumesinde Gülnûş'u "*Hazreti hatun-ı cennet*," "*Hazreti hayru'n-nisâ-ı 'asr*" (çağın hayırsever kadını) olarak tanımlamıştır. Gülnûş'un ölümünden sonra, caddeye bakan avlu cephesine, açık türbeyle iki yanındaki sebil çeşme ve muvakkıthane eklenmiştir. Çeşme kitabesinin Hicri 1121 (M 1709) yılını veren tarih beyti, "*Her gelen atşana der Hızır eyleyib sevk-ı sevâb / Valide Sultân bünyâd etdi bu nev çeşmeyi*"dir. Toptaşı'ndaki Atik Valide (Nûrubânû) Külliyesinden dolayı bu yeni külliyeye Üsküdarlılar "Cedid Valide Camii," "Küçük Valide Camii," "Yeni Valide Camii" demişlerdir. Kitabesindeki "*Câmi'-i Valide Sultan aceb*

bâlâ eser / Dâr-ı ehl-i iktidâ vü menzil-i ehl-i ricâ" dizeleri, adını Cedid Valide Sultan, tarihini ebced hesabınca H 1120 (M 1708) verir. Bu anıtsal yapı topluluğunun, Üsküdar'ın pitoreskliğini bir kat daha zenginleştirmiş; kasabanın giderek rağbet görmesinde etkili olmuştur. Tarihçi Râşid, "*Valide Sultan merhumenin Balaban İskelesi kurbünde müceddeden binâ ve ihyâ buyurdukları câmi-i şerif mahrûse-i mezbûreye* (Üsküdar'a) *'azim revnak ve şân verdi,*" diyor. Üsküdar'ın bu parlayışı sayesinde, eskiden beri Ramazan gecelerinde İstanbul cihetindeki Süleymaniye, Sultanahmet ve Valide Camiinde mahyalar kurulması âdetken III. Ahmed'in 13 Temmuz 1721 tarihli fermanıyla bu ayrıcalık, Cedid Valide Camiine de tanınmıştır. Caminin harimindeki iki katlı, kubbeli tek dershaneli sıbyan mektebinde, Üsküdar çocukları 20. yüzyılın ilk çeyreğine değin eğitim almışlardır.

Emetullah Sultan'ın vasiyetnâmesi 14 yapraktır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesinde kayıtlıdır. III. Ahmed'in annesi, bu vasiyetnâmesinde ölümü sırasında ve sonrasında yapılmasını istediği işlemleri açıklamış.

Üç vakfiyesinden ilki 17 yapraktır, H 1109 (1697); ikincisi Sakız adasında yaptırdığı caminin vakfiyesidir. Üçüncü vakfiyesi 81 yapraktır. İlk yaprağında III. Ahmed'in tuğrası vardır. Üsküdar'daki camisi ile diğer hayratının evkafı mukataasına ait hududnâme, H 1123'te (1711) düzenlenmiştir.

AFİFE KADIN Doğum-ölüm tarihleri, milliyeti bilinmeyen bu gözde, *Silahdâr Tarihi*'nde iki ayrı yerde "*baş cariye Afife Kadın,*" "*cariyeleri Afife Kadın Eski Saraya naklolunup...*" tanımıyla anılıyor.

Afife şairmiş. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*'nde "*IV. Mehmed'in, ailesi arasında en çok Afife Kadın Efendiyi severmiş,*" diyor. 1681'de, Harem halkı Edirne'de iken Afife Kadın'ın, ağası İsmail'i İstanbul'a göndererek mevacibini aldırdığına ilişkin belgeye dayanan Ç. Uluçay, onu IV. Mehmed'in kadını ve Hürrem'den sonra Haremin ikinci kadın şairi gösterir. *Silahdâr Tarihi* ile Ahmet Refik'in, *Kadınlar Saltanatı*'ndaki "başcariye" tanımı konusunda da "*vesikalarda ve Harem teşkilatında baş-*

cariyelik diye bir makamdan bahsedilmediğini, Afife'yi bir cariye olarak değil, IV. Mehmed'in kadınefendisi" saymak gerektiğini belirtir. Oysa, *Silahdâr Tarihi*'nde 28 Kasım 1684'te (20 Zilhicce 1095) Çatalca tarafındaki bir av partisi anlatılırken padişahın, "*şikâr tarıkı üzre büyük oğlu Sultan Mustafa ve baş cariyeleri Afife Kadın ve bir mıkdar Harem ve gılmân-ı Enderûn ile Çatalca'ya doğru 'azimet-i hümayun buyurub ertesi Baba-i atık'e* (Babaeski) *ve ertesi cum'a menzil-i Bergos'a* (Lüleburgaz) *vüsul ve henüz harem-i şerif erişmemekle*" deniliyor. O yıllarda Enderûnda olan ve "*her vak'anın künhüne* (içyüzüne) *vâkıf idim,*" diyen Silahdar Mehmed Ağa, yanlış tanımlamada bulunmayacağına göre, Afife'nin "başcariye" olduğunda duraksama yoktur. Dolayısıyla *Silahdâr Tarihi*'ni kaynak alan Ahmet Refik doğrusunu yazmıştır. Yine, *Silahdâr Tarihi*'nde, IV. Mehmed 1687'de tahttan indirilip Şimşirlik'e kapatıldığında hasekisi Gülnâr Sultan'la cariyesi Afife Kadın'ın Eski Saraya gönderildiği yazılıdır.

Afife Kadın'ın ozanlığı, IV. Mehmed'le "müşaare"leri (dizelerle konuşma) de ilginçtir. A. Refik, *Kadınlar Saltanatı*'nda şu örneği veriyor: "Şiire merakı vardı. *Bazen padişahla karşılıklı şiir yazarlardı. Bir defasında IV. Mehmed şöyle bir kıta yazmıştı: Beyazlar geydiğince bir dürr-i yektâya benzersin / Siyahlar geydiğince sen hemen Leylâ'ya benzersin / Yeşiller geydiğince tûti-i gûyîye benzersin / Benim hoş-bû Afifem sen gül-i rânâya benzersin!*" Bu dörtlüğe Afife yanıt vermiş: "*Beyazlar geydiğince padişahım aya benzersin / Siyehler geydiğince Kâbe-i ulyâya benzersin / Kızıllar geydiğince cevher-i hamrâya benzersin / Benim heybetli hünkârım hemen deryaya benzersin.*"

IV. Mehmed'in tahttan indirilip Şimşirlik'te hapse konulmasını; Gülnûş'un, Afife'nin de Eski Saraya gönderilmelerini ima eden "*Söyleyin Gülnûş'a, kareler bağlasın / Ah etdikçe ciğerini dağlasın / Sultan Mehmed Şimşirlik'de ağlasın / Bana hayf değil mi der Sultan Mehmed*" dizeleri de Afife'ninmiş denirse de, bu dörtlükler, IV. Mehmed'in tahttan indirilmesinden sonra çağdaş halk ozanlarınca söylenmiş bir destanın parçaları da olabilir.

GÜLNÂR(?) IV. Mehmed'in bu adda bir hasekisinin varlığı kuşkuludur. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, "Gülnûş" adının önce "Gülnûr"a, daha sonra "Gülnâr"a dönüşmesiyle ortaya bu asılsız kimliğin çıktığını, bu nedenle IV. Mehmed'in bu adda bir hasekisinin olmadığını ileri sürer. *Kadınlar Saltanatı*'nda Gülnâr'ı "başkadın" diye tanıtan Ahmet Refik'in kaynağı *Silahdâr Tarihi*'dir ve bu çağdaş kaynakta aynen "*Sultan Mehmed'in başhaseki(si) Gülnâr Sultan ile cariyeleri Afife Kadın Eski Saraya nakl olub sair beş nefer mahsusiyeleri ile iki yüz kadar cariye dahi taşra çıkarılub...*" denildiği, Gülnûş'un anılmadığı görülüyor ki, bir yazım hatasıyla Gülnûş'un, Gülnâr'a dönüştüğü sanılıyor. *Sicill-i Osmânî*'de yer verilmeyen Gülnâr'ı, Alderson bir kaynağa gönderme yapmaksızın IV. Mehmed'in eşleri sırasına koymuştur.

Gülbeyaz Alderson, IV. Mehmed ailesi tablosunda göstermiştir.

Güneş Bu da yalnız Alderson'da işaret edilmiştir.

Hatice Alderson, "*Rakibesi Güneş tarafından öldürüldüğü veya bir suikaste kurban gittiği söylenir,*" dipnotunu koymuş.

Cihanşah İ.H. Danişmend'in *Mufassal Osmanlı Tarihi*'nde, IV. Mehmed'in hasekilerindendir.

Dürriye Bu da *Mufassal Osmanlı Tarihi*'ndedir.

Nevruz Adını Danişmend'in verdiği bu kadının, İstanbul'da Süleymaniye semtindeki Nevruz Kadın Sıbyan Mektebini yaptıran saraylı olup olmadığı araştırılmış değildir.

IV. Mehmed'in kızları

HATİCE SULTAN [d. 1660(?) – ö. Edirne, 5 Temmuz 1743] Doğum tarihi tahminidir. Ölümünü 9 Mayıs veren kaynaklar da vardır. IV. Mehmed'in büyük kızı. Annesi olasılıkla Gülnûş'tu.

Edirne Şenliği denen, 1675'teki büyük düğünde Kaptanıderya Musahip Sarıkçı Mustafa Paşa'yla gerçek evlilik yaptığına göre en geç 1660'ta doğmuş olmalıdır. Padişah kızlarının uzun ömürlülerindendir. Babası IV. Mehmed'in, amcaları II. Süleyman ve II. Ahmed'in, kardeşleri II. Mustafa ve III. Ahmed'in, yeğeni I. Mahmud'un saltanat evrelerini görmüştür.

1675'teki düğünün tören, şölen ve eğlenceleri, dönemin tarihlerinde ayrıntılanmıştır. *Silahdâr Tarihi*'nde, *Zübde-i vekayiat'ta* IV. Mehmed'in, büyük kızı "*saadetlü Hatice Sultan hazretleri*"nin, Vezir-i sânî Musahib Mustafa Paşa'ya namzetliğini onayladığı, Defterdar Ahmed Paşa'nın sağdıç olarak görevlendirildiği; 21 Hazirandaki nişan alayından sonra, 23 Haziranda padişahın, devlet erkânının tebriklerini kabul ettiği; izleyen günlerde de sırasıyla şeyhlere, Ocak ağalarına, ulemaya, vezirlere ziyafetler verildiği anlatılır.

Hatice Sultan'ın, Edirne Sarayı Hasodası Köşkünde sergilenen çeyizinin "şa'şasından gözler kamaşmış" imiş! 30 Haziranda sarayın Sultankapısı yanındaki misafir odasında, vezirler de hazırken şeyhülislam nikâh kıymış, hazır olanlara Darüssaade ağası kürk giydirmiş. Yedinci gün saray meydanına uzun serenler dikilerek cambazlık gösterileri yapılmış. Sultan Selim Camiinin minaresi ile saray meydanındaki direk arasına da ip gerilerek minareye çıkan iki cambaz, biri perçeminden, öteki ayağından ipte sallanarak birbiri arkasından sıyrılarak saray meydanına inmişler, meydandan minare şerefesine ip üzerinde yürüyerek çıkmışlar. 4 Temmuzda, Hatice Sultan, gelin alayı tertip olunarak damadın sarayına götürülmüş, kına gecesi burada yapılmış. Sonraki günler dini toplantı ve şenliklerle geçmiş, Mustafa Paşa'nın sarayında davetlilere güzel kokular, şerbetler, boyama denen el havluları dağıtılmış. Son iki gün, Timurtaş Ovasına otağlar kurulup atlı yaya koşular, oyunlar, yarışmalar düzenlenmiş. Nihayet son akşam, devlet erkânı atlanıp Musahip Mustafa Paşa'yı "*gerdekhane*"ye götürmüşler. Şeyh Vanî Efendi'nin duasından, ikramlar yapıldıktan sonra dönmüşler. Ertesi sabah damat paşaya padişahın huzurunda kürk giydirilmiş. Düğün emininin tuttuğu deftere göre bin yüz kese akçe harcanmış. Bu düğünün kısa bir anlatımı da *Tarih-i Râşid*'dedir.

Bir dönem kaptanıderyalık da yapan, Enderûndan yetişme, "Sarıkçı" lakabıyla ünlü Damad Musahip Mustafa Paşa'nın, Edirne'deki beylik sarayı, Hasköy'deki köşkü, Ayvansaray'daki yalısı pek muhteşemmiş. IV. Mehmed, İstanbul'a geldiği zamanlarda, damadının ve kızının yalısında konuk olur, burada ziyafetler verilirmiş.

Mustafa Paşa, Boğaz Muhafızı iken Ekim 1686'da ölünce, Hatice Sultan'la evliliğinden doğan oğulları Mehmed, Hasan, Vâsıf (Asaf?), Ali ve Abdullah beyleri, dedeleri IV. Mehmed, Enderûnda eğitilmeleri için saraya aldırmış. Ancak bu sultanzâdeler erken yaşlarda ölmüşlerdir. Padişah dul kalan kızını, vurucu kırıcılığıyla tanınmış Serçeşme Yeğen Osman Paşa'ya –Anadolu'daki eşkıya eylemlerini önlemesi koşuluyla– vermek istemişse de 1687'de tahttan indirildiği için bu evlilik gerçekleşmemiş.

Beş yıl dul kalan Hatice Sultan, ikinci evliliğini, silahdarlıktan Mısır valiliğine atanıp sonra azledilen devşirme kökenli vezir Moralı Hasan Paşa'yla 1691'de yapmıştır. *Zübde-i vekayiat*'ta, bu evlilik karşılığında Hasan Paşa'nın, ordunun sefer giderleri için hazineye 150 kese bağışta bulunduğu yazılıdır. Hatice Sultan'ın 1695'te tahta geçen kardeşi II. Mustafa'nın, Sürmeli Ali Paşa'yı idam ettirip Elmas Mehmed Paşa'yı sadarete getirmesi üzerine, "İsmetlü Hatice Sultan hazretleri, başağası yediyle sadrazam hazretlerine bir samur kürk" göndermiş. Başağayı karşılayan yeni sadrazamın da getirenleri ödüllendirip hil'atlar giydirdiği, ihsanlarda bulunduğu *Tarih-i Râşid*'de yazılıdır.

Hatice Sultan'ın ikinci eşi Enişte Hasan Paşa, Sakız'ı savunmadaki kusuru nedeniyle bir süre Edirne Sarayı Kapıarasında hapsedildikten sonra bağışlanarak Azak muhafızı, bir süre sadaret kaymakamı, 1703-1704'te de kayınbiraderleri II. Mustafa'nın son, III. Ahmed'in ilk sadrazamı olmuş ve "Enişte" lakabıyla ünlenmiştir. Eylül 1704'te azledilince, "*havass-ı tekaüd*" olarak verilen İzmit'te eşi Hatice Sultan'la zorunlu ikâmete tâbi tutulmuşsa da, İstanbul'daki sahilhanelerine dönmelerine izin verilmiş; ikinci kez Mısır, ardından Trablus valiliklerine, Kütahya'nın teftişine, en son Rakka valiliğine gönderilmiş, Aralık 1713'te Urfa'da ölmüştür.

Dul olarak daha 30 yıl yaşayan Hatice Sultan, yeğeni I. Mahmud'un saltanatında seksenini aşkınken Edirne'deki sarayında ölmüş. *Mür'i't-tevarih*'te H 1156 (M 1743-4) yılı olayları arasında, "*Vefat-ı emme-i Padişah* (padişahın halası) *Hatice Sultan*" başlığı altında ayrıntı verilmemiştir. Cenazesi İstanbul'a getirilerek babaannesi Valide Turhan Sultan Türbesine gömülmüş; başağası Beşir Ağa da Eski Saraya gönderilmiştir. Ayvansarâyî'nin *Mecmuâ-i tevarih*'indeki, "*Tarih-i Vefât-ı Hatice Sultan bint-i Mehemmed Han*" manzumesinde, İstanbul'da ve Edirne'de sıbyan mektebi, sebil-çeşme ve mescitler yaptırdığı; 14 cemaziyelevvel 1156'da (5 Temmuz 1743) öldüğü bilgisi vardır. Hatice Sultan'ın sarayı, Ayvansaray Kapısı dışında, sebil ve sıbyan mektebinin karşısındaydı. İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin 1913'te yapılan bir denetiminde, Hatice Sultan mektebi için "*150 mevcutlu, faal ve muntazam*" notu düşülmüştür. Tanışık'ın *İstanbul Çeşmeleri*'nde verilen kitabesinde, sebil-çeşmenin 1711'de (H 1123) yapıldığı yazılıdır. Dönemin Hassa Başmimarı Bekir Ağanın eseri olduğu sanılan çeşmenin tarih manzumesinde, Hatice Sultan'ın adı geçmez. Tanışık, Üsküdar Küçük İhsaniye Harem yolundaki harap çeşmenin kitabesinde, "*Hatice Sultan bint es-sultan Mehmed Han*" okumuştur. Verdiği H 1178 (1764) tarihi, Hatice Sultan'ın ölümünden 21 yıl sonrayı işaret ediyor. Eyüp'teki sahilsarayına bitişik harap Yâvedûd mescidi ve türbesini 1739'da yenileten Hatice Sultan, mescide minber de koydurtarak camiye çevirtmiştir. Buna ilişkin manzum tarih *Mecmuâ-i tevarih*'tedir. Azatlı kölelerinden hattat, kemankeş Abdülbâkî Efendi (ö. 1745) Üsküdar'da, bilimle uğraşırken genç yaşta ölen diğer kölesi Abdi Ağa (ö. 1728), Hatice Sultan sebilinin yanında gömülüdür.

KÜÇÜK SULTAN IV. Mehmed'in Küçük Sultan adlı bu kızının doğum ve ölüm tarihleri, Alderson'un işaret ettiği ilk kocasının adı bilinmiyor. *Silahdâr Tarihi*'nde ve *Tarih-i Râşid*'de, 1675 düğününde, Hatice Sultan Musahib Mustafa Paşa ile evlenirken, yine IV. Mehmed'in kızlarından "*Küçük Sultan hazretlerini tezviç için taraf-ı hüsrevânîden*," rikâb-ı hümayun kaymakamı üçüncü

Vezir Merzifonlu Kara Mustafa'nın damat adayı seçildiği, 25 Haziran günü vezirlere verilen ziyafet sırasında kendisine "müjde" verilip samur kürk giydirildiği yazılıdır.

Bu evliliğin sûrî kaldığını ileri süren tarihçilere karşılık, Alderson, Merzifonlu'nun, Küçük Sultan'la evlendiğini, oğlu Ali Bey'in de bu evlilikten doğduğunu belirtir. Oysa dönemin tarihlerinde, Merzifonlu, "damad" sanıyla anılmamaktadır. *Hadîkatü'l-vüzerâ*'daki yaşamöyküsünde de damatlığından söz edilmez. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Hatice Sultan'ın düğününde Merzifonlu'ya Ümmî Sultan'ın namzet edildiğini; fakat "küçük"lüğü, paşanın da idam edilmesi nedeniyle evliliklerinin gerçekleşmediğini yazarak "Küçük"ü ad değil, Ümmî Sultan'ın sıfatı olarak yorumlamıştır. Oysa işaret ettiği *Silahdar* ve *Râşid* tarihlerinde, Ümmî Sultan'ın Merzifonlu'ya namzetliğine ilişkin bir haber yoktur. Kara Mustafa Paşa'nın damatlığı; "Maktûlzâde" lakabıyla anılan oğlu Ali Paşa'nın annesinin de Küçük Sultan olup olmadığı açık değildir.

FÂTIMA EMETULLAH SULTAN [d. Edirne – ö. İstanbul 13 Aralık 1700] Adı, *Nusretnâme*'de Emetullah, *Sicill'-i Osmânî*'de ve Alderson'da Fâtıma'dır. Eylül 1695'te evlendiği Tırnakçı Çerkes İbrahim Paşa 1697'de idam edilince ertesi yıl Topal Yusuf Paşa (ö. 1716) ile ikinci evliliğini yapmış. *Nusretnâme*'de çiçekten, *Sicill-i Osmânî*'de veremden öldüğü yazılıdır. Bayezit'teki konağından alınan cenazesi, önde Darüssaade Ağası Nezir Ağa, arkada kocası Yusuf Paşa yürüyerek Alayköşkü yolundan Valide Camiine götürülüp musalla taşına koyulmuş; vezirler, ulema, Divan ileri gelenleri namazını kıldıktan sonra Valide Türbesinde babası IV. Mehmed'in yanına gömülmüş.

Tırnakçı İbrahim Paşa'dan kızları Safiye ve Rukiye hanımsultanlardır. Rukiye Hanımsultan (ö. 1720), 1708'de dayısı III. Ahmed'in padişahlığında, Bosna'dan çağırılan Sirke Osman Paşa (ö. 1724) ile evlenmiş; Rukiye Hanımsultan ölünce Sirke Osman Paşa'ya, bu kez de II. Mustafa'nın kızlarından Emetullah nikâhlanmıştır.

ÜMMÜGÜLSÜM [d. İstanbul, 1680'den önce(?) – ö. 10 Mayıs 1720] *Silahdâr Tarihi*'nde "*merhum Sultan Mehmed Han duhterlerinden Ümmî Sultan*," *Tarih-i Râşid*'de ise "*Gülsüm Sultan*," "Ümmügülsüm Sultan" adlarıyla anılıyor. II. Süleyman'ın, Mayıs 1691'de Harem halkıyla Edirne'ye göçüşünde, o sırada bekâr olan yeğeni "Ümmî Sultan hazretlerinin" de kafilede olduğu, Topkapı Sarayı Arşivindeki bir harçlık pusulasıyla belgeleniyor.

Birkaç yıl Edirne Sarayı Hareminde kalan ve evlilik yaşına gelen Ümmügülsüm Sultan, amcası II. Ahmed'in saltanatında, vezirliğe yükseltilen Silahdar Çerkes Osman Paşa'yla evlendirilmiş. 15 Aralık 1693'te kıyılan nikâhta, "*altı kere yüz bin kuruş*" mihr-i müeccel öngörülmüş. Vezir ve damat olunca saraydaki silahdarlık görevinden ayrılan Çerkes Osman Paşa'ya, "*Edirne'de Beylerbeyi Hamamı*" yakınındaki merhum Sinan Paşa sarayının verildiği, sarayın onarılıp döşendiği; 11 Nisan 1694'te (15 Şaban 1105) Padişah II. Ahmed'le hasekisi (Rabia) sultanın burayı onurlandırmaları üzerine, Edirne'de bulunan vezirlerden Nişancı Mehmed Paşa, Defterdar İsmail Paşa ile diğer devlet erkânının, Saray-ı Hümayunda toplanıp gelin sultanı alayla Sinan Paşa sarayına getirdikleri *Tarih-i Râşid*'de ve *Zübde-i vekayiat*'ta anlatılmıştır.

Ümmügülsüm Sultan, olasılıkla 40 yaşını bulmadan, Küçük Osman Paşa'dan (ö. 1727) yedi yıl önce ölmüş, babaannesi Turhan Sultan'ın türbesine gömülmüş. Kızları 1699'da doğan Fâtıma (ö. 1730), diğeri 1701'de doğan ve çocukken ölen Hatice hanımsultanlardır.

Gevherhan Alderson'da Gevher'dir. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. İbrahim'in kızı Gevherhan, IV. Mehmed'in kızı sanılmış olabilir.

— Alderson'a göre, IV. Mehmed'in adı saptanamayan bu kızı, 1687'de Edirne'de rikâb Kaymakamı Kasım Mustafa Paşa ile evlenmiş.

— Alderson, adı bilinmeyen bu sultanı da IV. Mehmed'in kızları arasında göstermiştir.

II. SÜLEYMAN

Babası: Sultan İbrahim — Annesi: Saliha Dilâşûb
Doğumu: 15 Nisan 1642 —
Ölümü: Edirne, 22 Haziran 1691
Saltanatı: 8 Kasım 1687 — 22 Haziran 1691

Üç ay büyük kardeşi IV. Mehmed, bu avantajıyla 39 yıl saltanat sürerken, talihsiz Süleyman da bu uzun zaman boyunca Haremde Şimşirlik hapsinde kalmış; çocukluğunu, gençliğini, olgunluk çağını, İstanbul ve Edirne saraylarının dünyaya kapalı, "Kafes" denen odalarında geçirmişti. 1687'de İstanbul'da Topkapı Sarayındaki cülûsundan yedi ay sonra, Haziran 1688'de, devlet erkânı ve bir kısım saray halkıyla Edirne'ye gitti. Annesi Saliha Dilâşûb ve haremine aldığı kadınlarla kalfaları da kapalı koçilerle Edirne Sarayına göçtüler. 1690 kışında Edirne'de ölen annesi Dilâşûb'un cenazesi İstanbul'a gönderildi. O yılın yaz-güz aylarını Edirne'de geçiren II. Süleyman, kasımda, Harem halkıyla İstanbul'a döndü. 1691 baharında, sefer hazırlıkları yapmakta olan Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, İstanbul'da kalmasını sakıncalı gördüğü, vücudu şişmiş, yatalak haldeki padişahla birlikte Kafes hapsinde tutulan ağabeyi (IV.) Mehmed'i, kardeşi Şehzâde Ahmed'i (II.) de Edirne yolculuğuna çıkarttı.

Arabayla götürülen II. Süleyman, Ramazandan bir gün önce (29 Mayıs 1691) Davutpaşa Sahrasındaki ilk konaklamada, Darüssaade ağasına kafiledeki harem kadınlarına yol harçlığı olmak üzere bahşişler dağıtmasını buyurmuş: "*Sen ki Darüssaadetim* (ağası) *Mehmed Ağasın. Hat-ı şerifim mûcibince tevzi' edesin.*" Bu ferman, altısı kendi "kadın"ları olmak üzere sekiz kadının adlarını veriyor. Topkapı Sarayı Arşivindeki binlercesi arasında tek bu belge, II. Süleyman'ın haremini tanıtıyor.

Harçlık verilenlerden ilki, padişahın yeğeni –IV. Mehmed'in bekâr kızı– Ümmügülsüm Sultan'dır. İkincisi kethüda kadındır. Adları sıralanan diğer altısı, II. Süleyman'ın cariye kökenli, "kadın" sanlı eşleridir.

Çocukluğundan beri kapalı yaşamaya alışmış, hantal yapılı, öngörüsüz, sinirli ve hastalıklı II. Süleyman'ın bu altı kadınla paylaştığı harem yaşantısı olasılıkla sönüktü; bunlardan çocuğu da olmadı. Kardeşi Ahmed'in (II.) 1687'de ölen annesi Muazzez'in terekesindeki mücevherlere el koyarak kendi kadınlarına dağıttığı; II. Ahmed'in ise tahta çıkınca bu üç-beş parça takıyı geri aldırdığı saray arşivindeki başka bir belgeden öğreniliyor. Bu ikinci belge, yaşlanmış ama çocuksu kalmış iki kardeş padişahın ruh hallerini düşündürüyor.

Kimi kaynakların II. Süleyman'ı kadınsız ve çocuksuz göstermesi yanlış, I. Mustafa'dan sonra çocuğu olmayan ikinci padişah olduğuysa doğrudur.

II. Süleyman'ın kadınları

Hatice Kadın Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Topkapı Sarayı Arşivindeki harçlık dağıtımı belgesinde adının diğer beş kadından önce yazılmış olmasına dayanarak "başkadın" göstermiştir. 1691'deki Edirne'ye göçte, "*Hatice Kadın'a bir kese yüz kuruş*" bahşiş verilmiş.

Behzad Kadın Davutpaşa'daki konaklamada buna bir kese 100 kuruş bahşiş sunulmuş. II. Süleyman, 1687'de ölen üvey annesi

Muazzez'in "*bir elmaslı kopça*"sını Behzad Kadın'a vermiş; II. Ahmed tahta geçince annesine ait kopçayı aldırmış.

Süğlün Kadın Davutpaşa'daki harçlık dağıtımında bunun payına bir kese 100 kuruş düşmüş. Padişah, Muazzez'in ziynetlerinden "*elmaslı çift kopça, bir çift lâ'l küpe, 83 dâneden dizili inci askı*"yı bu kadınına vermiş. Takıların en değerlileri layık görüldüğüne göre, Süğlün'e sevgisi farklıymış!

Şehsuvar Kadın Edirne'ye göçte buna bir kese 100 kuruş verilmiş. Muazzez'in ecnasından, Şehsuvar'a "*elmaslı çift kopçayla inciden abdest küpeleri*" düşmüş.

Zeyneb Kadın Adı, Davutpaşa'daki bahşiş dağıtımı pusulasında geçiyor. Darüssaade ağası buna da bir kesede 100 kuruş vermiş.

İvâz Kadın Bahşiş pusulasında son sırada ve bir kese 100 kuruş verilmiş.

II. AHMED

Babası: Sultan İbrahim — Annesi: Hatice Muazzez
Doğumu: 25 Şubat 1643 — Ölümü: 6 Şubat 1695
Saltanatı: 23 Haziran 1691 — 6 Şubat 1695

Sultan İbrahim'in bu oğlunun da 52 yıllık yaşamının 42 yılını örten Kafes hapsine karşılık, Edirne'de başlayıp yine orada sona eren saltanatı 44 aydır. Padişahlığında İstanbul'a bir kerecik olsun gelemeyen II. Ahmed'in harem yaşamı Edirne Sarayında geçti. Oluşturabildiği aile de bir kasaba eşrafınınkinden daha kalabalık değildi: İki kadın, iki şehzâde, bir veya iki kız... Çünkü II. Süleyman gibi, II. Ahmed de Kafes yaşamını yanına verilen cariyelerle oyalanarak sözde bekâr geçirmiş; aile mutluluğu, saltanatına koşut kısa sürmüştü. Babası Sultan İbrahim'in birçok hasekisinden biri olan annesi Muazzez'se, 1687'de Eski Sarayda çıkan yangında korkudan ölmüş; oğlunun padişahlığını görmeye ömrü vefa etmemişti.

Saray içoğlanlarından –daha sonra silahdarlığa yükselen– tarihçi Fındıklılı Mehmed Ağa, II. Ahmed'in saltanatında, Haremin sağır duvarları arkasından dış dünyaya yansıyan bir "*vak'a-i garibe*"yi, haremağalarının cariyelerle içli dışlı olmalarını yazar. Kuşkusuz bu, padişahın gevşekliğinin sonucuydu. II. Ahmed, ön-

lem olarak karaağaların Hareme girmelerini yasakladı. Fakat bu kez de bir komployla karşılaştı: Cariyeler, sözde Harem pencerelerinden; damlarda, ağaçlarda erkekler varmışçasına, "*Koca gördük!*" diye feryatlar ederek tepki göstermişler; olan, hasbahçede meyve toplayan bir bostancıya olmuş; II. Ahmed'in buyruğuyla bu zavallının kapı önünde boynu vurulmuştu!

II. Ahmed'in kadınları

HASEKİ REBİA SULTAN [ö. İstanbul, 14 Ocak 1712] Milliyeti, ailesi, doğum tarihi bilinmiyor. II. Ahmed'in ikiz şehzâdeleri İbrahim'le Selim'in (d. 7 Ekim 1692), kızı Asiye Sultan'ın annesi; başına tac giydirdiği haseki sultanıdır. *Silahdâr Tarihi*'nde Hicri 1104 yılı olayları arasında, Muharrem ayının 24'ünde (5 Ekim 1692) "*Padişah hazretlerinin başcariyesi Rebia Kadın*(ın) *bir batından, on saat bir çeyrekde Sultan İbrahim, bir çeyrekden sonra Sultan Selim nâm iki şehzâde*" doğurduğu da yazılıdır. II. Ahmed'in hareminden yansıyan bu haber ilginçtir. Bir kez, önceki padişahların şehzâde ve kızlarının "velâdet" denen doğum haberleri tarihlere geçmiş olsa da, annelerin adları, doğumun safahatı gibi ayrıntılara rastlanmaz. İkiz şehzâde doğumu da hanedan tarihinde enderdir. Tarihçi de Osmanoğullarında, bu padişaha gelinceye değin ikiz şehzâde olmadığını vurguluyor. (İkizlerden Selim 25 Mayıs 1693'te ölmüştür.)

II. Ahmed, ertesi sabah, ülkenin her tarafında dört gün dört gece şehir donanması yapılmasını, çarşıların, sokakların süslenmesini buyurmuş. Kendisi de dört gün boyunca, Edirne Sarayının Alay Köşkünde, Sırık meydanında, gündüzleri mehter çaldırıp "*pehlivanlar güreşdürüb ciridler*" oynatmış. Geceleri fişeklerle yapay şimşek gök gürültüsü gösterileri, top tüfek atışları, şenlikler icra edilmiş. Fen sahipleri olanca becerilerini sergilemişler; şairler tarih içerikli kasideler yazmışlar. İhsan kapıları sonuna kadar açılarak hepsine bahşişler dağıtılmış. Haremde de loğusa gelenekleri yapılmış. Edirneliler şenlik ve donanmalarda, Rebia ile II. Ahmed'in ikizleri için sevinedursun, padişahsız İstanbul'daki

donanma gecesinde (6 Ekim 1692), Balat Camii civarındaki bir hallaç dükkânına düşen ateş, Kesmekaya'ya kadar yayılarak 1500 ev ve dükkânı yakmış; zenginden yoksuldan, Müslümandan, gayrımüslimden niceleri kül fukarası olmuş.

Bebek şehzâdelerin kırklandığı 14 Kasım günü ise "*Padişah hazretleri, başcariyeleri Rebia Kadın*'ı," haseki sultan pâyesi vererek ödüllendirmiş ve "*tac*" giydirmiş! Haslar vermiş; Kapıcılar Kethüdası Çerkes Yusuf Ağayı haseki sultan kethüdalığına atamış; Sultan Selim Camiinde mevlit okutturmuş; Mekke'den getirilen hurmalardan, mihrap önünde oturan vezirlere de ikram ettirmiş.

Temmuz 1693'te, padişahın müzehhep tuğralı bir mülknâmesiyle merhum Kara İbrahim Paşa'nın, emlâk-i hümayuna katılan Kuzguncuk'taki yalısı, "*Haseki Rebia Sultan'a hibe ve temlik*" edilmiş; ayrıca paşmaklık has, Halep'ten de çiftlik gelirleri bağlanmış. Aralık 1694 tarihli bir hüccette de ikiz şehzâdelerin annesi Rebia, "*Kadınların sultanı ve tâcı, namus simgesi, incilerin incisi iffet burcundan doğan güneş, zamanın Ayşesi*" vb anlamlı benzetmeler içeren Arapça uzun bir elkap sıralamasıyla Selçuklu melikeleri gibi, "*Cenab-ı haseki Rebia Sultan hazretleri*" diye ulu-lanmış.

1695'te II. Ahmed'in ölümü üzerine, henüz birkaç aylık olan kızı Asiye ile İstanbul'a Eski Saraya gönderilen yirmi yaşlarındaki Rebia'nın, daha 17 yıl yaşadığı; Eski Sarayda öldüğü, cenazesine 370 kuruş sarf edildiği Osmanlı arşivindeki bir başka belgeden öğreniliyor. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de, Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesinde, II. Süleyman'la II. Ahmed'in ve Ahmed'in bir kadınının gömülü olduğu yazılıdır ki adı belirtilmese de bunun Rebia olduğunda şüphe yoktur.

Şayeste [ö. 1710] *Sicill-i Osmânî*'de bunun için "ikbâl" (gözde) denilmiş. II. Ahmed'in kızlarından bir ya da ikisinin annesi olmalıdır.

II. Ahmed'in kızları

Asiye Sultan [d. Edirne, 23 Ekim 1694 – ö. İstanbul, 9 Aralık 1695] *Silahdâr Tarihi*'nde, 3 Rebiülevvel 1106 Cuma günü öğlene yakın "*Şehriyâr-ı muazzam hazretlerinin Haseki Sultan'dan Asiye nâm*" kızının veladetinin duyurulması için Çalıcı Mehterbaşı Mehmed Ağa ile cephedeki sadrazama hatt-ı hümayun gönderildiği yazılıdır. Babasının ölümünde dört aylık olan Asiye Sultan, annesiyle İstanbul'a gönderilmiş; bir yaşındayken Eski Sarayda ölmüş. Asiye Sultan'ın, 2 Cemazielevvel 1107'de öldüğü; vezirler, ulema, divan memurlarının cenazeyi Eski Saraydan alıp Süleymaniye Camiinde namazını kıldıktan sonra babasının yanına defnettikleri *Nusretnâme*'deki bilgilerdendir. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de de Asiye Sultan'ın Süleymaniye Türbesinde II. Ahmed'in yanına gömüldüğü yazılıdır.

Âtike Sultan [d. Edirne, 24 Ekim 1694] *Sicill-i Osmânî*'de 4 Rebiülevvel 1106'da doğduğu, küçükken öldüğü, Yeni Cami Türbesine gömüldüğü belirtilmiştir. Alderson'un "II. Ahmed ailesi" tablosunda, doğum tarihi 21 Ekimdir. *Tarih-i Râşid*'de ise "*Velâdet-i 'Âtike Sultan*"a, Hicri 1106 yılı olaylarının başlangıcında değinilmiştir. Dolayısıyla Eylül-Ekim 1694'te doğduğu kesinlik kazanıyor. Râşid, Âtike adı verilen bu sultanın doğumunun II. Ahmed'i ve saray halkını sevince boğduğunu da ekliyor. Babasının öldüğü (6 Şubat 1695) tarihte Asiye gibi dört aylık olan bu kızın ne zaman öldüğü bilinmiyor. Asiye'nin ve Âtike'nin aynı tarihte doğmuş gösterilmeleri; *Silahdâr Tarihi*'nde Asiye'nin, *Tarih-i Râşid*'de de Âtike'nin doğumunun açıklanması; bir yanılmayı işaret ediyor: Olasılıkla Asiye-Âtike aynı kızdı.

Hatice Sultan *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da gösterilen bu kızdan, çağdaş tarihlerde söz edilmiyor. *Sicill*'de "tıflî" (çocuk) iken ve babasının saltanatında öldüğü, İstanbul'da Sultan Süleyman Türbesine gömüldüğü belirtilmiştir. Bu da düzeltilmeye muhtaç bir tanımlamadır.

II. MUSTAFA

Babası: IV. Mehmed — Annesi: Emetullah Gülnûş Sultan
Doğumu: 5 Haziran 1664 — Ölümü: 20 Aralık 1703
Saltanatı: 6 Şubat 1695 — 22 Ağustos 1703

IV. Mehmed'le Rabia Gülnûş'un büyük şehzâdesi Mustafa, çocukluğunu ve gençliğini, babasının av peşinde koştuğu yıllarda Edirne'de geçirmişti. Eski geleneklere dönülüp sancağa çıksaydı, haremini şehzâdeliğinde oluşturabilirdi. Oysa Kafes hapsindeki amcaları Süleyman (II.) ve Ahmed (II.) gibi, o da bir bakıma gözaltında idi. IV. Mehmed, tahtı kardeşlerinden birine değil, bu oğluna bırakmak amacıyla Mustafa'yı yanından ayırmıyordu. 1687'de tahttan indirilip yerine kardeşi Süleyman geçince kendisi ve şehzâdeleri 23 yaşındaki Mustafa ile 14 yaşındaki Ahmed, Kafes hapsine alındılar. Mustafa, iki amcasının kısa saltanatlarından sonra, 31 yaşında Edirne'de tahta çıktı. Bunalımlı bir evreye rastlayan padişahlığını çoğunca Edirne'de sürdürdü.

Adları saptanabilen dokuz kadını ve gözdesiyle kalabalık bir haremi vardı. On bir kızı, on bir de şehzâdesi oldu.

Eşlerinden ikisi, Saliha ve Şehsuvar, oğulları Mahmud (I.) ve Osman'ın (III.) saltanatlarında valide sultan sanını almışlarsa da bu iki padişahın çocukları olmadığından II. Mustafa'nın soyu yü-

rümemiştir. Tahttan indirilişinden dört ay sonraki ölümünü, o sırada İstanbul'da olan Lady Montegü, –halk arasında konuşulanlara dayanarak– bir zehirlenme sonucu olduğunu yazmıştır. Yine Montegü, II. Mustafa'nın kadınlarından Hafise'den dinlediklerini aktarırken çokça söylenegelen, haremde padişahların beğendikleri kıza mendil atmalarının doğru olmadığını, yeni bir cariyeyi kızlarağası aracılığıyla davet ettiklerini, bir padişahın kaç eşi olursa olsun, ilk eşini daima üstün tuttuğunu, eğlencelerde bütün hasekilerin padişahın çevresinde bir halka oluşturduklarını ve birbirlerini kıskandıklarını öğrendiğini anlatmıştır.

Babası IV. Mehmed'le başlayıp amcaları II. Süleyman ve II. Ahmed'le devam eden Edirne Sarayındaki yaklaşık yarım yüzyıllık saltanat sürecinin son temsilcisi II. Mustafa'dır.

II. Mustafa'nın kadınları

VALİDE SALİHA SULTAN [ö. İstanbul, 21 Eylül 1739] II. Mustafa'nın kadını, I. Mahmud'un (1730-54) annesi. Kökeni, saraya alınışı bilinmiyor. Valide sultanlığında adına yaptırılan Azapkapı'daki Saliha Sultan sebil-çeşmesine ilişkin masalsı halk öyküsünde, onun bu semtte oturan yoksul bir ailenin kızı olduğu anlatılagelmiştir. Oğlunun padişahlığında, Galata cihetine su tesisleri, Azapkapı'da da bir su mimarisi şaheseri olan meydan çeşmesini yaptırması, burayla bir aile bağı olasılığını güçlendirmektedir.

Oğlu I. Mahmud'un saltanatında, "mehd-i ulyâ-ı saltanat/ Devletlü Valide Sultan İsmet-penah" sanını taşıyan Saliha, Nûrubânû'dan başlayarak saray protokolünde ve yönetimde etkili padişah annelerinin sekizincisidir. Oğlunun "Sebkatî" mahlasından dolayı, Saliha Sebkatî Valide Sultan sanıyla da anılmış, hayırsever padişah annelerinden olarak bir dizi eser bırakmıştır.

Mahmud'u 1696'da Edirne Sarayında doğuran Saliha'nın "hasekiliği (kadınlığı) 8 yıldır. 1703'teki Edirne Vak'asında tahttan indirilen II. Mustafa, haremiyle İstanbul'a getirildiğinde Eski Saraya gönderilen eşleri ve kızları arasında Saliha Kadın da vardı.

Kayınbiraderi III. Ahmed'in saltanatı boyunca 27 yıl Eski Sarayda kapalı yaşadı. 1730'da Patrona Halil Ayaklanması sonunda oğlu I. Mahmud tahta çıkınca valide alayıyla Topkapı Sarayı Haremine geldi.

Şemdanizâde Süleyman Efendi, *Mür'i't-tevarih*'te o günlerde yaşanan gülünçlüklere örnekler veriyor: Zorbalar, Deli İbrahim denen birini İstanbul kadısı atamışlar. Adamın cariyesi doğurmuş. Cümle ileri gelenlere, bu arada valide sultana loğusa şerbeti gönderilmiş! Saliha Sultan'sa Kafes hapsinden kurtulup tahta oturan 34 yaşındaki oğlunun münasip cariyelerle haremini oluşturması için Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa'yı çarşı pazardan cariye buldurmakla görevlendirmiş! Patrona zorbalarını alt edecek grubun başındaki Mısırlı Kabakulak İbrahim Paşa bunu öğrenince, sadrazamla temas kurabilmek için, Halil Ağa adlı sadık bir adamını esirci kıyafetine sokup, yanına da birkaç cariye katarak Paşakapısına göndermiş! Mehmed Paşa, cariyeleri muayene edeceğim diye huzurundakileri çıkartıp Halil Ağa ile baş başa kalınca anlaşmışlar! Bir operasyonla âsiler tepelenmiş. Başarısından dolayı Kabakulak İbrahim Paşa sadrazam olmuş. Yönetim işlerine karışan Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağayı sürgüne göndermek isteyince Haremin bu güçlü ve akıllı şefi, valide sultana koşmuş. Saliha Sultan da oğlu I. Mahmud'u ikna etmiş ve hesap tersine dönmüş.

Mür'i't-tevarih'te pek güzel hikâye edildiğine göre, "*Beşir Ağa, fırâvan hedâya ile Valide Sultana varub*" dil dökmüş, yalvarmış. Valide sultan merhamet edip "*gece padişaha varup niyâz etdikde padişah mahzur beyân etmiş. Sonunda: — Ey oğul! Sana validelik hakkımı helâl etmem deyicek padişah, gerçi bizim üzerimize paşanın hakkı ve hukuku çok. Lâkin hakk-ı valide cümleden çok deyüp*" Beşir Ağayı yerinde bırakmış ama "*Ya sadrazam buna kızarsa?*" sorusuna, Saliha Sultan'ın "*Paşa'yı def'den özge çâre olmaz!*" yanıtı üzerine, 8 Eylül 1731'de İbrahim Paşa azledilmiş. Hacı Beşir Ağayı sürgüne götürmek üzere hazırlanan çektiriyle İbrahim Paşa Ağriboz muhafızlığına gönderilmiş. Topal Osman Paşa'nın aylarla sınırlı sadrazamlığından sonra, Revan Seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa sadarete çağırılmış. Onu ilk tebrik eden, "*mükemmel bir at ve samur kürk*" gönderen valide sultan olmuş.

Saliha Sultan-I. Mahmud ana oğul ikilisi; Lâle Devrini bir ayaklanmayla kapatan Patrona Halil avanesinin ortadan kaldırılmasından sonra, siyasetteki zayıflıkları bir yana bırakılırsa doğaya ve Boğaziçine tutkunlukları, bayındırlık ve kültür işlerine, özellikle de su tesislerine düşkünlükleri sayesinde İstanbul'a önemli kazanımlar sağlamışlar; 1730'larda öncülük ettikleri kampanya, su sıkıntısı yaşanan Galata-Tophane ve Boğaziçine hayat getirmiştir. Saliha'nın, oğlunun çocuğu olmayışına üzüldüğü; halkın duasını alarak muradına erebileceği umuduyla hayır işlerine yöneldiği söylenir.

Tarihteki imajı, iyilikseverlikle açıklanabilecek Saliha Sultan, çoğunca Edirne Sarayında geçirdiği sekiz yıllık hasekiliğinden, İstanbul'da Eski Saraydaki 27 yıl süren kapalı yaşamından, nihayet oğlu I. Mahmud'un saltanatının ilk 9 yılındaki valide sultanlığından sonra, 1739 sonbaharında ölmüştür. Gömüldüğü yer konusunda, kaynaklar, iki ayrı yer, Nuruosmaniye'deki türbeyi, Bahçekapı'daki Turhan Valide Türbesini gösterir.

Karaköy'deki Arap Camiini onartan, Alacaminare Camiini yenileten Saliha Sultan adına, İstanbul'un mimari zenginliğine ve su kültürüne kazandırılan Neo-klasik yapıtlarla bunları besleyen başka tesisler de vardır. Bunlardan bazılarının yapımına III. Ahmed zamanında başlandığı doğrudur. Çünkü inşa edilen bendler, havuzlar, isale hatları ve maksemler; İstanbul'un başlıca su tesislerinden olarak Büyükdere'deki bendlerden, Galata sırtlarına (Taksim) buradan Tophane ve Haliç kıyılarına içme suyu akıtmayı amaçlayan kapsamlı bir çalışma olup uzun bir zamanda yapılmıştır. *Mür'i't-tevarih*'te, bu tesisin son aşamasının I. Mahmud'ın ilk saltanat yıllarında tamamlanabildiği; bir yandan da padişahın, Valide Saliha Sultan'ın, sadrazam ve vezirlerin, valide kethüdasının ileri gelenlerin katkılarıyla Galata-Tophane-Beşiktaş semtlerinde, 40 yeni çeşme akıtıldığı açıklanmaktadır. 1732'de, bugün Taksim dediğimiz meydandaki Maksem'den, I. Mahmud'un, annesiyle kadınlarının da kapalı koçularla hazır bulundukları bir törenle Maksem'in cephesindeki başçeşmeye ve semtlere su verilişi; sadrazamın ziyafeti, *Mür'i't-tevarih*'te anlatılıyor: "*Kırk aded çeşmeye su koyuverilmek için Beşiktaş sahilhanesinden padişah, alây-ı*

'azim ile vezirin ziyâfeti için, binâ olunan Maksem'e teşrif buyurdukda, valide sultan ile Harem-i Hümayun dahi Maksem'e gelir iken padişah, valide koçusunu istikbâl ve ol hayrât-ı cariyeyi validesine ihdâ edüp Maksem'den mübârek eliyle ibtidâ çeşmelere su saldıkda du'âlar olundu (...) Ziyafetden sonra vezire kürk ve bina emini Soğancıbaşı Ağaya hil'at giydirildi."

Adına yapılan su tesislerinin başlıcaları, Kılıçpınarı bendi ve su şebekesi, Galata'da Türk çeşme mimarisinin en güzel örneklerinden olan 1732 tarihli Bereketzâde Çeşmesi, Eyüp Defterdar'da, Yâvedûd Camii yanındaki Hicri 1148 / M 1735 tarihli çeşme; Silivrikapı'da, Sitti Hatun Mescidi karşısındaki son dizesi aynı tarihi veren, "*Zebân-ı lüleden gûş eyledim tarihini Rûhî / Suvardı âlemi kandırdı suya Valide Sultan*" manzum yazıtlı, üç cepheli köşe çeşmesi; Tophane'de, Kadiriler yokuşunda yenilenen ve kitabesinin son "*Valide Sultan akıddı çeşmeye âb-ı zülâl*" dizesinden Hicri 1144'te (1731) yapıldığı belgelenen çeşme ve Çengelköy'deki Valide Sultan Çeşmesidir.

I. Mahmud'un annesinin en önemli hayratı ise İstanbul'daki su mimarisinin şaheserlerinden sayılan 1732 tarihli Azapkapı Saliha Sultan sebil-çeşmesidir. Bu anıtsal yapı hakkında bir İstanbul öyküsü de düzülerek Saliha Sultan'ın yaşamı ile sebil-çeşmenin yapılışı ilişkilendirilmiştir: "II. Mustafa'nın annesi Valide Gülnûş Sultan bir gün arabasıyla Azapkapı'dan geçerken, çeşme başında su sırası beklerken testisi kırıldığı için ağlayan bir kızcağız görmüş. Acıyıp arabasına almış. Saray hareminde eğitip büyüttüğü Saliha'yı, oğlu Mustafa'yla evlendirmiş. Çiftin şehzâdesi (I.) Mahmud, padişah olunca annesinin Azapkapı'ya çeşme-sebil yaptırma arzusunu yerine getirmiş." Bu anıt çeşme, dönemin başmimarı Kayserili Mehmed Ağanın eseri sanılıyor. İki tarafında birer çeşme, ortada sebil ve bir de su haznesinden oluşmaktadır. Doğudaki çeşmenin kitabesi, "*Hazreti Valide Sulṭan yâni / Mâder-i Hazreti Sultan Mahmud*" dizeleriyle başlayıp "*Oldu tarihe sezâ ey Vehbî / Çeşme-i Valide-i Hân Mahmud,*" Hicri 1145 (M 1732) tarihini veren dizelerle biter. Sebilin kitabesi "iç" rediflidir. Fakat her üç manzumede de doğrudan valide sultanın adı geçmez. Şair Seyyid Vehbî, "Saliha"yı, ikinci çeşmedeki manzumenin, "*Zikr ü fikri*

bâkiyât-ı salihat" dizesindeki "salihat" sözcüğünü tevriyeli kullanarak anmıştır. Unkapanı köprüsü yapılmazdan önce, bu sebilçeşme ile Saliha Sultan sıbyan mektebi ve Sokollu Mehmed Paşa camii üçlüsü, Galata surlarının kemerli Azapkapısı önündeki meydanını süslüyordu. Sıbyan mektebi ve kapı, 1930'lu yıllarda yıkılmıştır.

Saliha Sultan'ın saraydaki yaşamı, şehzâde ve sultan doğurmayan gelinleriyle ilişkisi, dış dünyayla teması konularında, tarihlere yansıyan bilgiler yoktur. Daha garibi, I. Mahmud döneminin kimi sıradan olaylarının anlatıldığı *Mür'i't-tevarih*'te, H 1152 (M 1739) olayları arasında, Valide Saliha Sultan'ın ölümüne değinilmemiştir. Saliha Sultan'ın ölümünü Esad Efendi *Teşrîfât-ı Kadîme*'de "İrtihâl-i valide sultan mağfiret nişân" başlığı altında anlatıyor: 17 cemaziyelahir 1152 (21 Eylül 1739) tarihinde, hava değişikliği için gittiği Tırnakçı yalısında bir saat geçince uzun zamandan beri mûbtelâ olduğu tedavisi olanaksız illetten ölüvermiş. Namazı Yalı Kasrı önünde kılındıktan sonra cenazenin Valide Camii Türbesine gömülmesi ferman buyurulduğundan, kaymakam Paşa, şeyhülislam, ulema, Ocak ağaları ve devlet erkânı acele çağırılmış; bu gelenler, Yalı Köşkünde padişahın gelişini beklemişler. Saltanat kayığıyla getirilen cenaze, Sepetçiler Kasrı yanındaki tahta musallaya konulmuş. Şeyhülislamın mazereti olduğundan namazı Rumeli kazaskeri kıldırmış. Cenaze olayı tertip edilerek, Valide Camii türbesine defnedilmiş. I. Mahmud'u 18-20 yaşında doğurduğu tahminiyle öldüğü sırada 60'ını geçmişti. Turhan Sultan'ın Türbesinde ve onun sandukasının önünde gömülüdür.

VALİDE ŞEHSUVAR SULTAN [d. 1676 – ö. İstanbul, 27 Nisan 1756] II. Mustafa'nın kadınlarından, III. Osman'ın annesi. 12 Aralık 1754 – 27 Nisan 1756 arasında 16,5 ay mehd-i ulyâ-yı saltanat/valide sultan sanını taşımıştır. Milliyeti ve ailesi bilinmiyor. 1699'da Osman'ı (III.) doğurdu. 1702'de eşlerine ihsanlarda bulunan II. Mustafa, Şehsuvar Kadın'a da yakut ve elmas taşlarla bezeli bir çift bilezik vermiş.

1703'te tahttan indirilip İstanbul'a getirildikten kısa bir süre sonra ölen II. Mustafa'nın diğer eşleri gibi, Şehsuvar da Eski Sara-

ya gönderildi. Henüz 5 yaşındaki oğlu Osman ise Topkapı Sarayı Kafes Kasrına kapatıldı. Şehsuvar Kadın'ın Eski Sarayda, oğlunun Topkapı'daki kapalı yaşamları, III. Ahmed'le I. Mahmud'un saltanatları boyunca 51 yıl sürdü. Şehsuvar Kadın'ın Eski Saraydaki yaşamı konusunda ulaşılabilen yegâne bilgi, *Tarih-i Râşid*'dedir. 30 Eylül 1715 Ramazan Bayramı gecesinde, "*Sarây-ı 'Atik'de Şehsuvar Kadın kahve odası ta'bir olunur mahallinde*" yangın çıkmış; Şehsuvar'ın odalarıyla daire-i hümayun, merhum Sultan Murad Kasrı, horanda hamamının yanındaki kilere kadar yerler yanmış.

III. Osman 1754'ün son günlerinde tahta çıkınca annesi Şehsuvar da valide alayı düzenlenerek o zamanlar Saray-ı Cedid de denen Topkapı'ya gelmiş. Şehsuvar'ın, yarım yüzyıl bekleyişten sonra valide sultan oluşu, Osmanlı tarihinde benzeri görülmeyen bir yaşam sürprizidir. Onun valide sultan sıfatıyla Eski Saraydan, Yeni Saraya törenle gelişi *Hâkim Efendi Tarihi*'nde, bu kaynaktan aktarma *Vâsıf Tarihi*'nde, ayrıca *Mür'i't-tevarih*'te bir saray haberi olarak yinelenmiştir. Vâsıf; "*Davet-i Hazreti valide Sultan ez-sarây-ı 'Atik be-Sarây-ı cedid*" başlığı altında özetle: "*Kadınların tâcı İsmetlü Valide Sultân hazretlerinin Rebiülevvel ayının dördüncü çarşanba günü* (18 Aralık 1754), *Darüssaade ağası Beşir Ağa ve Haremeyn takımı ve valide kethüdası ağa vesa'ir bulunmaları kanun olan devlet ricâli Eski Saraydan valide sultan hazretlerini tahtırevân ile alıp dört yanını peykler, solaklar, musahip ağalar ile sararak Saray-ı Cedid meydanına getirdiler. Burada, padişah hazretleri, müşfik validesini karşılayıp görüştü. Bu kavuşmadan dolayı her ikisi de Allah'a hamd ü senâ ettiler,*" der. 22 Aralık günü de Şehsuvar Valide, saltanat geleneklerinden olmak üzere, kahvecibaşısıyla Sadrazam Köse Bâhir Mustafa Paşa'ya mücevher kabzalı bir hançer ve bir samur kürk göndermiş. Sadrazam da saygıyla aldığını bildirerek kahvecibaşıya samur kürk, donanmış at ve bin altın, maiyetindekilere dağıtması için beş yüz kuruş, dolap halifesine ayrıca beş yüz kuruş vermiş. Valide sultanın kâtibiyle şeyhülislama samur kürk göndermiş. Ağababasızâde İbrahim Ağa da valide sultan kethüdalığına atanmış.

Şemdanizâde de valide alayını şöyle anlatıyor: "*Cülûsun altıncı günü Sultan Osman Hânın valide-i mükerremesini, Haremeyn hoca-*

ları ve mütevellileri ve Yazıcı ve Darüssaade Ağası ve Teberdârân ve Valide Kethüdası, Sarây-ı 'Atik'den Peykler ve Solaklar, tahtırevân etrafında yürüdüğü hâlde Valide hazretleri, Kolluklara altun vererek Sarây-ı Cedid'e geldikde, padişah istikbâl ve destini bûs ve du'âsını celb eyledi." Şehsuvar Valide, o saraydan bu saraya, görkemli bir alayla kafesli tahtırevan içinde getirilirken yollara dökülen İstanbullular, hepimizin annesi sayılır düşüncesiyle yaşlı valide sultanın kafesleri açıp selam vermesini beklemişlerse de "kapalı" geçip gitmiş. Kimileri, Hz. Peygamber ölünce dul eşlerinin kimseyle evlenmediklerini, bütün ümmetin "mahrem"i sayıldıklarını örnek verip "*Valide sultan da cümlemizin annesi ve mahremidir,*" demişler. Öyle anlaşılıyor ki beklenti, Şehsuvar'ın, yol boyunca herkesi selamlarken bol bol bahşişler saçması imiş. Oysa, alayı yönetenler, böyle bir savurganlığı önlemişler.

Topkapı Sarayındaki valide sultan dairesine yerleşen seksenine yakın Şehsuvar'ın, 55 yaşındaki oğlu III. Osman'ın cariyelerden uzak durmasındaki rolü veya mutaassıp padişahın, Harem dairesinin hünkâr hamamı, hünkâr sofası, Sultan Osman Köşkü mekânlarında gerçekleştirdiği tadilatlara karışıp karışmadığı da bilinmiyor.

Valide sultanlığı bir buçuk yılı bulmayan Şehsuvar'ın ölümü, 27 Nisan 1756'dadır. *Mür'i't-tevarih*'te, "*Valide Sultan vefâtı*" başlığı altında ve kısaca, "*Mi'raç gecesi valide sultan vefât etmekle ricâl-i devlet ve ulemâ cenâzesini Nûr-ı Osmânî Türbesine nakl eyledi*" denilmektedir. *Vâsıf Tarihi*'nde, "*Vefât-ı Hazreti valide sultan*" başlığıyla anlatılırken bir dizi basmakalıp övgü sıralanmış. Bedensel hastalıkları olduğu; bundan dolayı yaşama gücünü yitirdiği, acılar çektiği; sonunda "*ruh kuşunun ten kafesinden uçtuğu,*" tekfin ve techiz işleri usulünce yapıldıktan sonra III. Osman'ın, annesinin cenazesini Bâbüsssade'ye kadar teşyi ettiği; şeyhülislamın, kaymakam paşanın, devlet ricâliyle ulemanın, tabutun ardınca Nuruosmaniye'ye kadar yürüdükleri açıklanmaktadır. Tarihçi, onun için, "*Rabia-i 'Adeviyye gibi leyl ü nehâr ibadet ve tâ'at-i Bâri ile vakit geçirdiği ve ekseri vakitler abdestsiz yere basmadığı, hizmetindeki cariyelere de her gece bin beş yûz İhlâs-ı şerif okutmadan uyumadığı rivayet edilir,*" diyor. Anlaşılan o ki, oğlunun gariplik-

lerine koşut, Şehsuvar'ın da inanç aşırılıkları varmış. Ağabeyi I. Mahmud'un yaptırdığı ve Mahmudiye denecek olan camiye, Nuruosmaniye adını veren III. Osman, Ayvansarâyî'nin *Hadikatü'l-cevâmi*'de belirttiğine göre burada, "validesi Şehsuvar Sultan için müstakil bir türbe" yaptırmıştır.

HAFİZE HANIM [d. 1682 – ö. 1718'den sonra(?)] II. Mustafa'nın gözdesi. Milliyeti ve ailesi konusunda bir bilgi yoktur. II. Mustafa'nın haremindeki bu kadını tanıtan tek kaynak Lady Montegü'nün *Şark Mektupları*'dır. Adı belki de Hafise idi. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, kimi padişah eşlerine, bu tarihe kadar "ikbâl-gözde" denildiğine belgelerde rastlanmadığını, L. Montegü'nün, tahttan indirilen II. Mustafa'nın iki "gözde"sinin hemen evlendirildiklerini yazmasının bu açıdan önemli olduğunu belirtir.

Hafize'nin, Montegü'nün mektuplarına yansıyan yaşamöyküsü şöyledir: Devlet ricâlinin, padişaha güzel cariyeler sunmaları âdet olduğundan Reisülküttab Ebubekir Efendi de Hafize'yi on yaşlarında iken II. Mustafa'ya takdim etmiş. Hafize, eğer doğru ise beş şehzâde ve bir sultan (kız) doğurmuş: Mehmed (1698), Selim (1699), Murad (1702) Ahmed ve Murad (ikizler, 1703). Bu şehzâdeler küçük yaşlarda ölmüş. Adı bilinmeyen kızı yaşamış. II. Mustafa ölünce, III. Ahmed, Hafize'yi evlendirmesi koşuluyla ilk sahibi Reisülküttab Ebubekir Efendi'ye (ö. 1723) vermiş. Eski haseki, 1718'de Lady Montegü ile görüştüğü sırada 36 yaşındaymış. Bundan, doğum tarihi tahmin ediliyorsa da, ne zaman öldüğü bilinmiyor.

Bu kadının öyküsü ve 1718'deki yaşantısı, adını "Hafize" veren Lady Montegü'nün uzun bir mektubunun konusu, özeti de şudur: "*Halk arasında konuşulduğuna göre III. Ahmed, ağabeyi Mustafa'yı zehirlettiği gibi, sultan denilen bu gözdesine de hakaret olsun diye Babıâli görevlilerinden biriyle evlenmesini emretmiş. Hafize, padişahın ayaklarına kapanıp ağabeyine beş şehzâde doğurduğunu, bu hakareti yapmaktansa kalbine hançer saplamasını yalvarmış. Gerçi o sırada şehzâdeleri hayatta olmayıp bir kızı varmış. Sonunda, kızını annesiz bırakamayacağı için, yatağını paylaşması olanaksız seksen*

yaşındaki Reisülküttab Ebubekir Efendiyi uygun görerek merhum padişah eşine ihanet etmemenin çaresini bulmuş. Zaten Ebubekir Efendi, yıllar önce, Hafize'yi on yaşında bir çocukken saraya sunan kişiymiş. II. Mustafa öldüğü zaman Hafize 21 yaşındaymış. On beş yıldan beri kendi sarayında yas tutuyor; ziyaretçi kabul etmiyormuş. (Lady Montegü ile) *özenle donatılmış geniş bir odada görüşmüşler. Hafize güzelmiş, fakat çektiği çilelerden erken solmuş. Giysileri fevkalâde imiş. Dolamasının düğmeleri iri elmaslardan; takıları, kemeri, yakasındaki iğne, küpeleri de elmaslarla işliymiş. Boynunda inci dizileri, ortasında iri bir zümrüt varmış. Saçlarına zümrüt ve elmas iğneler iliştirildiği gibi bileziklerinde, yüzüklerinde de değerli taşlar görülüyormuş. Akşam sofrasına oturmuşlar. Sapları elmaslı altın bıçaklar, sırma işlemeli peşkirler, altın yaldızlı çini kâseler ve kaplar; altından leğen ibrik, altın tabaklı çini kahve fincanları leydiyi hayran bırakmış. Yemekten sonra bahçede de dolaşmışlar. Hafize'nin sarayında bir tek haremağası dahi bulunmuyormuş ve 30 kadar cariyesi hizmet ediyormuş. II. Mustafa, seferlere çıkarken çok sevdiği Hafize'yi de götürürmüş."*

Âlicenab Başkadın [ö. Edirne, Nisan 1699] Bunun, II. Mustafa'nın diğer eşlerinin milliyetleri, aileleri konusunda –biri dışında– bilgi yoktur. *Sicill-i Osmânî*'de II. Mustafa'nın Başkadını idi deniyor. Öldüğü Hicri 1110 (1698/99) yılına ait bir saray belgesinde de "*saadetlü Âlicenab Başkadın Hazretleri*" olarak anılmıştır. II. Mustafa padişahken Edirne'de ölmüş ve Darülhadis Camii haziresine gömülmüş.

Afife Kadın *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da gösterilmemiştir. Âlicenab Başkadının anıldığı belgede bu da "Afife Kadın" olarak geçmektedir.

Hüsnüşah Kadın [ö. 1 Şubat 1700] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da bunun adı yoktur. Uluçay, bir saray defterindeki, Hicri 11 Şaban 1111'de ölen Hüsnüşah Kadın'ın (başlıkta sehven Hümâşah denilmiş) terekesinden, Darüssaade ağasınca, Enderûn Hazinesine konulmak üzere alınan "*murassat*"a (altın üzerine

mücevher işli) ilişkin kayıttan bu kadının varlığı kanıtlanmaktadır. Fakat Hüsnüşah, II. Mustafa'nın babası IV. Mehmed'in, amcaları II. Süleyman veya II. Ahmed'in eşlerinden biri de olabilir.

Anna Sophia Alderson bu kadın için koyduğu dipnotta, "*Anna Sophia von Wippach, Ernest Wilhelm von Hanstein'in eşi olup 1695 seferinde, oğlu Heinrich'le Osmanlı ordusuna tutsak düşmüş; güzelliği nedeniyle II. Mustafa'nın haremine girmişti,*" diyor. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur.

Hatice Kadın *Sicill-i Osmânî*'de gösterilmemesine karşılık, Alderson, bir adı da Mahfirûze idi diyor. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, II. Mustafa'nın tahta çıktığı 1695'te, kadınları için alınan eşyalara ilişkin belgede bunun da adı geçer diyor.

Hanife Kadın *Sicill-i Osmânî*'de gösterilmemiş; Alderson, Hafiten adıyla tanıtmıştır. İkbâl hanımlardanmış. II. Mustafa'nın ölümünden sonra bu da saraydan çıkartılıp birisiyle evlendirilmiş. Bu evlilikten bir kızı ve İbrahim adlı oğlu olmuş. Hanife ölünce terekesindeki mücevherleri satılığa çıkarılmış; bunları, kızının vasisi olan damadı almış.

II. Mustafa'nın kızları

AYŞE SULTAN "Büyük" [d. Edirne(?) 30 Nisan 1696 – ö. İstanbul, 26 Eylül 1752] Çağdaş olmalarından dolayı, buna, "Büyük," amcası III. Ahmed'in kızı Ayşe'ye de "Küçük" denilirmiş. *Tarih-i Râşid*'den, II. Mustafa'nın, bu ilk çocuğunun doğumuna pek çok sevinerek adını Ayşe Sultan koyduğu, kent kadılarına bu mutlu doğumu müjdeleyen fermanlar gönderdiği; 4 yaşına gelince de bir hatt-ı hümayunla Ayşe ve Emine sultanlara yetmiş beşer keselik has mukataalar tahsis ettiği öğreniliyor.

1703 Mayısında, Sultan II. Mustafa'nın, üç kızını birer paşayla nişanlamak istemesi üzerine, 7 yaşındaki Ayşe Sultan, Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu Numan Paşa'ya (ö.

1719); Emine Sultan, Silahdar Çorlulu Ali Paşa'ya, Safiye Sultan da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Maktûlzâde Ali Paşa'ya namzet olmuşlar. Üç sultanın sûrî düğünlerinin ertesi yıl yapılacağı, dolayısıyla padişahın düğün hazırlıkları gerekçesiyle daha bir süre İstanbul'a gelmeyip babası IV. Mehmed gibi av peşinde gezeceği dedikoduları yayılmış. Düğün hazırlıkları, damatların Edirne'ye çağırılmaları, Ayşe Sultan'a bir saray tahsisi işleri sürerken 1703'ün Ağustos ayında Edirne Vak'ası denen ayaklanmada II. Mustafa tahttan indirilince, sultanların düğünü ertelenmiştir.

III. Ahmed, beş yıl sonra 1708'de, Eğriboz Muhafızı Köprülüzâde Numan Paşa'yı, yeğeni Ayşe Sultan'la zifaf için İstanbul'a çağırmış ve 8 Nisan 1708'de nikâhları kıyılmış. *Tarih-i Râşid*'de anlatıldığına göre, nikâh için 20 bin mihr-i müeccel öngörülerek 4 Mayısta cihaz alayı, 5 Mayısta da gelin alayı tertip edilmiş. Numan Paşa'nın gönderdiği nişanlar şunlardı: Elmas istefan, elmas bilezik, zümrüt küpe, elmaslı çaprast, altun kaplı mücevherli na'lin, çift mücevherli mest papuç, 2 bin sikke-i hasene, üzerlerine boyama puşideler örtülmüş 40 şekerleme tablası. Bunlar, başlarında mücevveze özel kuşaklı hizmet ağalarınca saraya götürülmüş. Daha önce Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin mülkü iken Edirne Vak'asından sonra el konulup vârislerinden alınan "*Zeyrek Sarayı demekle ma'ruf, sarây-ı vâlâ-yı rasînü'l-bünyân*" Ayşe Sultan'a verildiğinden, 4 Mayıs günü cihaz alayı Zeyrek Sarayına gittiği gibi, ertesi gün de Ayşe Sultan bu saraya taşınmış. Fakat her nedense Numan Paşa'nın zifafa girmesi daha bir süre ertelenmiş.

Aynı kaynakta Ayşe Sultan'la Numan Paşa'nın zifafının 1710 yılı Mart ayında gerçekleştiği anlatılır. Ancak iki ay (haziran-ağustos) sadaretten sonra azledilen Numan Paşa, eyalet valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmış, 1719'da Girit valisiyken ölmüştür. Yirmi üç yaşında dul kalan Ayşe Sultan, kuzeni şehzâdelerin 1720'deki sünnet düğününde, kale muhafızlıklarında bulunmuş Tezkireci-Silahdar İbrahim Paşa'yla ikinci evliliğini yaptı. Alderson'ın "*ikinci kocasının kimliği bilinmemektedir*" notunu koymasıysa, 1724'te Erzurum'da öldüğü belirtilen bu zatı, *Sicill-i Osmânî*'deki çağdaş İbrahim Paşalardan hiçbiriyle bağdaştırama-

dığındandır. G. Oransay ise Elçi İbrahim Paşa'yı (ö. 1721) öneriyor. Fakat bir de Tezkireci İbrahim Paşa (ö. 1722) vardır. Ayşe Sultan üçüncü evliliğini 1725'te Hotin Muhafızı Koca Mustafa Paşa'yla yapmış; 1728'de bu eşinin de ölümü üzerine bir daha evlenmemiştir. Büyükbabaannesi Hatice Turhan Sultan'ın Yeni Camideki türbesinde babası II. Mustafa'nın yanına gömülüdür. Üç evliliğinden de çocuğu olmadığı için Zeyrek'teki sarayı kuzeni "Küçük" Ayşe Sultan'a kalmıştır.

EMİNE SULTAN [Edirne(?), 1 Eylül 1696 – ö. İstanbul, 1739] Ayşe Sultan'dan dört ay küçük. Doğduğu sırada babası II. Mustafa, Avusturya seferindeydi. Y. Öztuna, *Hanedanlar II*'de Emine Sultan'ın Belgrat'ta doğduğunu yazmaktadır.

Tarih-i Râşid'de II. Mustafa'nın, bu kızına, 1700 yılında 75 keselik has mukataa bağladığı, 1701'de henüz 5 yaşındaki Emine Sultan'a, Şam valisi Hasan Paşa'yı namzet yaptığı ve nişan hazırlıkları için kendisine emir yazıldığı; fakat hacı kafilelerinin Hicaz'a gidiş dönüşlerini iyi organize edememesine kızan padişahın görevinden ve damat adaylığından uzaklaştırdığı yazılıdır.

Vezirlik verilerek yeni damat adayı seçilen Silahdarı Çorlulu Ali Paşa'nın Emine Sultan'la düğünleri, uzun bir beklemeden sonra III. Ahmed zamanındadır. Emine Sultan'ın nikâhı, Ayşe Sultan'la aynı günde –8 Nisan 1708'de– kıyılmış. Sadrazamlığa atanan 38 yaşındaki Ali Paşa 12 yaşındaki eşi Emine Sultan'a elmaslı, zümrütlü, yakutlu çaprastlar, salkım küpeler, çok değerli çeyiz parçaları, ayrıca 2 bin altın mihr-i muaccel vermiş. *Tarih-i Râşid*'de, 13-18 Muharrem 1120'deki (4-9 Nisan 1708) bu çifte düğünün ayrıntıları anlatılmaktadır. Emine ve Ayşe sultanların nikâhları için ulema, Divan-ı Hümayun hacegânı efendiler, Ocak ağaları ve diğer devlet erkânı sadrazam sarayına davet olunup bunlara ziyafet verilmiş. Şeyhülislam Ebezâde Abdullah Efendi, Kaptanıderya el-Hac İbrahim Paşa ve Sadaret Kethüdası Abdurrahman Ağa, ileri gelenlerle saraya gidip misafir odası denen yerde oturtulmuşlar. Emine ve Ayşe sultanlar tarafından nikâh için vekil atanan Darüssaade Ağası Süleyman Ağa da buraya gelmiş. Çorlulu Ali Paşa'nın vekilliğini Kaptan Paşa, Numan Paşa'nın ve-

killiğini de Kitapçı Ali Efendi yapmış. Yirmişer bin altın mihr-i müeccel üzerine şeyhülislam nikâhları kıymış, Ayasofya Şeyhi İspirî damadı Mustafa Efendi dua etmiş. Sultanlar tarafından şeyhülislama, vekillere samur, Ayasofya şeyhine kakım, oturumda bulunanlara da samur kürkler giydirilmiş.

Çorlulu Ali Paşa'nın Emine Sultan'a gönderdiği nişanlar, elmaslı istefan, elmas çaprast, elmaslı bilezik, lâli salkım küpe, mücevherli ayna, elmaslı nikâb, bir çift incili mest pabuç, bir çift altın kaplı mücevherli nalın, 2 bin sikke-i hasene, 40 tabla şekerleme olup bunlar, ağaların başları üstünde, örtülü tablalarla saraya götürülmüş. Çeyizi de katarlara ve kapalı arabalara yüklenip sadrazam sarayına nakledilmiş. Cihaz alayından üç gün sonra yine devlet erkânı saraya gelip misafir odasında bir süre oturup dinlendikten sonra, Ortakapu önünde atlarına binerek mürettep alay ile Emine Sultan'ı Çorlulu Ali Paşa'nın sarayına götürmüşler. Padişah III. Ahmed ile Valide Gülnûş Sultan da düğün alayını temaşa etmek için veziriazam sarayına giderek iki gece orada kalmışlar. Ahmed Rasim, *Resimli Osmanlı Tarihi*'ndeki "153. Fâide"de, bu düğünün tafsilatını vermektedir.

Düğünden 3 yıl sonra 1711'de Damat Çorlulu Silahdar Ali Paşa'nın idam edilişi, düğünün anılarını bir dramla söndürmüştür. Gerdek odasına saygıyla girip eteğini öpen vezir kocasının kesik başı saray kapısındaki ibret taşına konulduğunda, 15 yaşındaki Emine Sultan kimbilir neler hissetmiştir. Mamafih, bu çocuk dul için damatlık sırasında daha iki vezir vardı: 1712'de Trabzon Valisi Recep Paşa (ö. 1726) ile evlendirildi. Ondan da otuz yaşında dul kalınca 1728'de Aydın muhassılı Vezir Abdullah Paşa'ya nam-zet oldu. *Küçükçelebi-zâde Tarihi*'nde, "*Merhum Mustafa Han hazretlerinin mukaddemâ vezir* (Receb) *Paşa merhum*"dan dul kalan kızı Emine Sultan'ın, büyük vezirlerden Aydın Valisi Abdullah Paşa'yla evlendirilmesinin uygun görüldüğü; İstanbul'a gelen Abdullah Paşa'nın, kapı kethüdasının evine indiği; ertesi 1 Haziran 1728'de nikâhlarının kıyıldığı; iki gün sonra, çarşamba gecesi de "*hacle-i zifâfa duhûl eyledikleri*" yazılıdır.

Üçüncü eşi Abdullah Paşa'nın da 1736'da ölümünden sonra bir daha evlenmeyen Emine Sultan'ın, ikinci (Recep Paşa'yla) ve

üçüncü (Abdullah Paşa'yla) evlilikleri arasında bir de Kız Hüseyin Paşa oğlu İbrahim Paşa'yla (ö. 1724) evlendiğini belirten *Sicill-i Osmânî* yazarı M. Süreyya'ya, Alderson itiraz eder. Çünkü İbrahim Paşa'nın ölümü, Recep Paşa'nınkinden öncedir.

Kırk üç yaşında ölen Emine Sultan, Mevlevihanekapısı'ndaki türbesinde gömülüdür. Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i tevarih*'te, II. Mustafa kızı Emine Sultan'ın mezarının, Mimar Acem Camii haziresinde olduğunu, "*Ruh-ı pâkiçün olup fatihâ-hân tarihin / Diyelim cennet ola kabr-i Emine Sultan*" beytine dayandırmaktaysa da ikinci dizenin, ebced hesabıyla Hicri 1102 (M 1691) yılını gösterdiği işaret edilmiştir ki bu, ölümünden 48 yıl önceyi gösteriyor. Dolayısıyla bir yanlışlık söz konusudur. Ayvansarâyî ise *Hadîkatü'l-cevâmî*'de, Mevlevihanekapısı'ndaki, aynı zamanda Halveti zaviyesi olan Mimar Acem Alisi Camiini anlatırken, "*Sultan Mustafa Hân-ı sânînin kızı Emine Sultan, bu camiye bitişik, üstü açık müstakil türbede gömülüdür. Yanındaki çeşmesinin tarihi budur: Remzî geldi bir güzel tarih / Emine Sultan'a becâ hayır du'â 1151*" (1738) bilgisini vermektedir. H. Şehsuvaroğlu da Yeni Cami türbeleri haziresinde Hicri 1150 (1737) tarihli bir Emine Sultan mezarı saptamıştır. Bu, III. Ahmed'in 1730'lu yıllarda çocukken ölen kızlarından Emine Sultan olmalıdır.

Emine Sultan, Şehremini'ndeki Küçük Saray meydanında, harap Çivizâde Camii minaresi önündeki kendi adıyla anılan meydan çeşmesini 1736'da (Hicri 1149) yaptırmıştır. Hazneli olan bu çeşmenin, manzum tarih kitabesinin son dizeleri, "*Çeşme-sâr-ı dilde Remzî yazdılar tarihini / Âmine Sultan icrâ etdi lûtf-i Zemzemin*," yapılış tarihini verir. Onun bir çeşmesi de Mevlevihanekapısı'nda, Mimar Acem Camii avlu kapısının dışındadır. Bunun suyu Emine Sultan'ın sarayından veriliyormuş. Bu çeşme için de manzum kitabe yazan şair Remzî, "*Dedim itmâmına Remzî gelüb bir mısra'-ı tarih / Şifâ-yı sadr ola mâ iç zülâl-i Âmine Sultan*" dizeleriyle Hicri 1148 (1735) yılını veren bir tarih düşürmüş. Emine Sultan'ın, Şehremini'deki Küçük Saray denen kendi konağında oturduğu; olasılıkla buradaki Halveti dergâhıyla da bağlantısının bulunduğu anlaşılıyor.

Mehmed Ziya'nın, *İstanbul ve Boğaziçi* eserinde "*Emine Sultan da* (vefatı 1152) *bu civarda Mi'mar Camii kabristanında pencere*

önünde medfundur (gömülüdür) *Mezarı önündeki çeşmenin kitabesinde suyun Emine Sultan binti Mustafa Han Sarayına câri olduğu* (aktığı) *ve burada Saray Meydanı bulunmasına bakılırsa Emine Sultan Sarayının burada olduğu anlaşılır,*" açıklaması vardır.

SAFİYE SULTAN [d. Edirne, 13 Ekim 1696 – ö. İstanbul, 15 Mayıs 1778] Padişah kızlarının uzun yaşayanlarındandır. Kaynaklarda dört kez evlendiği gösterilmiştir. İlk eşi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Maktûlzâde Ali Bey'dir. *Tarih-i Râşid*'de, Ali Bey'in, Safiye Sultan'dan önce Rukiye Sultan'la nişanlandığı yazılıdır. Rukiye 1703'te küçük yaşta ölünce Ali Paşa'ya Safiye Sultan namzet olmuş ve düğün için büyümesi beklenmiş. 1710'da, Padişah III. Ahmed, ağabeyi II. Mustafa'nın bu kızını evlendirmek için o sırada Adana valisi olan Ali Paşa'yı İstanbul'a çağırmış. Ali Paşa ile Safiye Sultan'ın düğünleri 6 Mayıs 1710 ve izleyen günlerdedir. Damadın sağdıcı Süleyman Paşa, saraya şu hediyeleri götürmüş: Padişaha, mükemmel donanımlı bir at; Safiye Sultan'a elmaslı bilezik, elmas istefan, zümrüt küpe, mücevherli nikap, mücevherli ayna, inci işlemeli bir çift nalın, iki bin tuğralı altın, Darüssaade ağası ile sultanın ağasına birer samur kürk, çiçekler, şekerleme tablaları ve meyveler. Yeni evlilere Demirkapı'daki Rami Paşa Sarayı verilmiş.

Tarih-i Râşid'de, "*Vuku'-ı zifâf-ı Safiye Sultan be-Maktûlzâde Ali Paşa*" başlığı altında bu evlilik anlatılmıştır. Ali Paşa, Süleymaniye'deki kendi sarayında vezirlerle ulemaya ziyafet verdiği gibi, nikâhın ve düğünün gerektirdiklerini de eksiksiz yerine getirmiş. Hırka-i Saadet odasında şeyhülislamın kıydığı nikâhta, Ali Paşa'ya, sağdıcı Nişancı Süleyman Paşa, Safiye Sultan'a da Darüssaade Ağası Süleyman Ağa vekillik etmişler. Mihr-i müeccel 10 bin altın olarak yazılmış. Nikâh duasından sonra, şeyhülislama, sağdıç paşaya ve Darüssaade ağasına samur kürkler giydirilmiş. Ertesi gün çeyiz alayı, izleyen –perşembe– gün de seher vakti bütün devlet erkânı Saray-ı hümayuna gelerek geleneksel gelin alayı ile Safiye Sultan'ı Demirkapı'daki Rami Paşa Sarayına götürmüşler. Ali Paşa o akşam "*mahrem-i halvethane-i zifâf*" olmuş. Ertesi cuma günü, selâmlık alayına çıkan padişah amca, cuma namazını Valide Camiinde kıldıktan sonra, çifti tebrike gelerek Ali Paşa'ya

samur kürk giydirmiş. Damat paşa da padişaha, cins bir at, içinde değerli kumaşlar bulunan bir bohça takdim etmiş. III. Ahmed düğün gösterilerinden olmak üzere o güne mahsus güreşleri seyredip ikindi vakti saraya dönmüş. Kuzeni Fâtıma Sultan'ın düğününden bir yıl sonraki Safiye Sultan düğününün onunki kadar görkemli olmayışının nedeni, ölmüş bir padişahın kızı oluşundandı; gelin alayında da devlet ricâli ve ulema yer almamıştı.

Safiye Sultan-Maktûlzâde Ali Paşa çiftinin, Sultanzâde Bayezid'le Zahide Hanımsultan adlı iki çocukları oldu. Rakka mâlikânesi mutasarrıfı, Şam valisi ve Emirü'l-hac görevleriyle Arabistan'a giden Ali Paşa'nın, hacılar kafilesiyle Mekke'den dönüşünde Eylül 1723'te Güzelce Bürke'de ölünce üç yıl dul kalan Safiye Sultan, amcası III. Ahmed'in onayıyla "*Hayli zamandan beri ber-veçh-i arpalık Teke ve Günye sancaklarıyla Fâş Kal'ası muhafazasına me'mur*" iken, 1726'da Kandiye eyaletine atanan Mirâz Mehmed Paşa'yla 1 Temmuz 1726'da nikâhlandı. Bu bilgi Küçükçelebizâde'dir. Mirâz Mehmed Paşa, İstanbul'a gelerek 5 Ağustosta gerdeğe girmiş. İki yıl sonra 1728'de ölünce Safiye yine dul kalmış.

Safiye Sultan'ın üçüncü evliliğini, eyalet valilerinden, "Eyyubî Hasan Paşa Kethüdası" diye ünlü vezir Kara Mustafa Paşa'yla yaptı sanılıyor. Bu zatın da 1736'da ölümü üzerine, dört yıl daha dul oturmuş. Kardeşi I. Mahmud'un padişahlığında ve yaşı da ilerlemişken 1740 yılında, 66 yaşındaki Alanyalı Hacı Ebubekir Paşa'yla kızı Zahide Hanımsultan da adı geçenin oğlu Hacı Süleyman Bey'le nikâhlanmışlar. Damat olduktan sonra kaptanıderyalığa atanan Ebubekir Paşa, 1751'de ikinci kez Cidde valiliğine atanınca, yaşlılığını ileri sürüp emekliye ayrılmış ve 6 bin kuruş tekaütlük bağlanmış. 1759'da ölümüne değin "*zevcesi Safiye Sultan'ın sarayında istirahat eylemiş.*" Şemdanizâde, *Müri'i't-tevarih*'te, "*Otuz sene Cidde vâlisi olup bundan akdem Âsitâne'ye getirülüp halilesi Safiye Sultan sarayında müteka'iden sâkin olan el-hacc Ebubekir Paşa vefât etti. Yüz yaşını tecâvüz etmiş idi,*" deniyor ki, İstanbul'a yatalak getirildiği anlaşılan Ebubekir Paşa, 100 değil, 85 yaşında ölmüştü.

Safiye Sultan, Ebubekir Paşa'nın ölümünden sonra daha yirmi yıl kadar yaşadı ve Osmanoğulları kadın bireylerinin hayal ede-

meyecekleri kadar ileri bir yaşta, seksenini aşmışken gripten (*arız olan şiddetli nevazil*) öldü. Mezarı Süleymaniye Türbeleri haziresinin, ana yola bakan hacet penceresi önündedir.

15 Şaban 1154 (15 Ekim 1741) tarihli vakfiyesinde ve sonraki eklemelerde, Ayasofya, Fatih, Bayezit ve Valide Sultan camileri için dersiye, vaiziye, duagû cihetleri (aylıkları), erdemli din ve bilim adamlarına ödenekler koydurmuş; Defterdar Ahmed Çelebi Mahallesindeki köşkünü, su haznesini, hamamını, bahçesini, Üsküdar'daki yalısını, Silivri'deki çiftliğini vakfetmiştir. Fatih Halıcılar'da, Sultan Selim Medresesi civarındaki çeşmesinin kitabesinde son dize, "*Çün etdi Hakk muvaffak Safiye Sultan'ı*," yapılış tarihi olan H 1163'ü (1749) verir. Paşabahçe ile Tepeköy arasındaki, ölümünden sonra yenilenen çeşmesinden ayrıca, Üsküdar'da Lütfipaşa Mahallesinde Bulgurlu Mescidi karşısında da adına yapılmış bir çeşme vardır. Ölümünden sonra kuzeni I. Abdülhamid, Safiye Sultan'ın sarayını kızı Zahide Hanımsultan'a vermiş.

EMETULLAH SULTAN [d. Edirne(?) 1701 – ö. İstanbul, 19 Nisan 1727] Kimi listelerde Ümmetullah, Heybetullah geçer. II. Mustafa bu kızına, annesi Emetullah Gülnûş Sultan'ın adını koymuş; valide sultan da bu doğum anısına kırmızı, yeşil, beyaz renklerde minekârî, elmaslı mücevherli şemsesi olan bir kuşak yaptırıp üç yaşındaki torunu Şehzâde Osman'a (III.) hediye etmiş. Şu halde Emetullah, Osman'ın öz kız kardeşi, anneleri de Şehsuvar Kadın'dı.

Babası II. Mustafa iki yıl sonra tahttan indirilip dört ay sonra da ölünce 2 yaşındaki Emetullah, annesiyle Eski Saraya gönderildi ve evlenme çağına kadar orada kaldı. III. Ahmed, şehzâdelerinin sünneti için düzenlettiği 1720 düğününde, ağabeyi II. Mustafa'nın kızlarını da evlendirirken Emetullah'a Musul Valisi Sirke Osman Paşa'yı (ö. 1724) uygun görmüştü. Osman Paşa'nın 1709'da evlendiği önceki eşi, IV. Mehmed'in kızı Fâtıma Sultan'ın kızı Rukiye Hanımsultan o yıl ölmüş, Sadrazam İbrahim Paşa, damat adayı paşaları İstanbul'a davet etmişti.

Tarih-i Râşid'de, Emetullah'ın Sirke Osman Paşa ile evlenişi uzun bir anlatımdır. Özeti şudur: "Osman Paşa'nın hazırlattığı nişan

takımını, kapıkethüdası olan Tophane Nâzırı Kıblelizâde Mehmed Bey, Paşakapısı'nda kethüdabey odasına getirdiğinde, sadaretten, nikâhta bulunmaları gerekenlere tezkireler yazılmış. Çağrılanlar, teşrifata göre giyinip, atlanmış olarak nikâh töreninde bulunmak için saraya gitmişler. Damadın sağdıcı Tevki' Kaymak Mustafa Paşa olmuş. Sadrazamın ağaları da el boyama örtülü 20 adet çiçek tablalarını, nişan bohçalarını, akçe keselerini, cevahirli takıları, padişaha sunulacak donanmış atı, alayla saraya götürmüşler. Nişan takımından: donanmış at padişaha, 2000 altın, elmas yüzük, elmas çapraz, bir çift elmaslı bilezik, elmas istefan, bir çift büyük çapta zümrüt küpe, mücevherli nikab, mücevherli murassa ayna, bir çift altın ve inci işlemeli nâ'lin, bir çift incili filâr ve pabuç Emetullah'a; çuhaya kaplı samur kürk Darüssaade ağasına; diğer saray ağaları ile Harem kadınlarına da çuha donluklar, kumaşlar, boyamalar, çiçek tablaları sunulmuş. 9 Eylül 1720 günkü nikâha gelenlere tatlı ve kahve ikramından sonra, şeyhülislam, 20 bin altın mihr-i müeccel yazarak nikâhı kıymış. Yine âdet uyarınca şeyhülislama, Emetullah Sultan'ın gönderdiği feraceye kaplı samur kürk, sağdıç Mustafa Paşa'ya da serasere kaplı samur kürk, nikâhta hazır bulunan erkânın her birine de konumlarına göre hil'atlar giydirilip hediyeler verilmiş. İki gün sonra, cihaz alayında yer alacaklar saraya gelmişler. Emetullah'ın *'cihâz-ı ziynet-efzâsını'* Kubbealtı'na bitişik Harem-i Hümayun kapısından, Baltacılar çıkarmışlar. Çadır mehterlerinin on katar katıra ve üç arabaya yükledikleri çeyiz; ağaların, kafesler ve tablalarla taşıdıkları gümüş ve altın evani, alay eşliğinde sarayın Soğukçeşme kapısından çıkacağı sırada, Emetullah'ın amcası III. Ahmed de Alay Köşküne gelmiş. En önde, Kuran-ı Kerim taşıyan Eski Saray ağası olmak üzere, Kapıkulu bölüklerinin, saray görevlilerinin, haremağalarının, devlet erkânının yer aldığı uzun kortej, Alay Köşkü önünden Şengül Hamamı yokuşu, Divanyolu, Vezneciler içinden, Süleymaniye yoluyla Ağakapısı yakınındaki Haylî Efendi Hanesi denen ve Emetullah Sultan için yeni baştan yapılmış olan saraya gelirken, Ocak ağaları, Tiryakiler Çarşısı başında iki tarafa selama durdukları gibi, Yeniçeri ağası maiyetiyle Ağakapısı önünde, kapıcıbaşılar da Eski Saray kapısı önünde selama durmuşlar. Çiftin oturacağı sarayın kapısında da Sirke Osman Paşa, sağdıç Mustafa Paşa ile ilgili-

ler karşılamış. Tatlı, kahve, şerbet ve buhur ikramı ile kimilerine hil'atlar giydirilip hediyeler verilmiş.

Ertesi perşembe günü de önde altı küçük, iki büyük nahıl, gelin arabası ve diğer arabalarla görkemli bir gelin alayı, yine Bab-ı Hümayundan çıkıp Ayasofya ve Cebehane önünden, Soğukçeşme yoluyla Alay Köşkü altından, Eski Vezir kapısı yanından, Şengül Hamamı yokuşundan, Veziriazam sarayının önünden, Cağaloğlu Sarayı yakınından, Mahmud Paşa Camii yoluyla, Cebecibaşı Sebzî Efendi evinin önünden Divanyolu'na çıkmış. Simkeşhane ve Vezneciler içinden geçilip çiftin sarayına gelinmiş. Bu kez de kapıcıbaşılar, hacegân, Ocak ağaları ve diğerleri, Süleymaniye Camii avlusunun dışındaki meydanda selama durduktan sonra dağılmışlar. Sağdıç paşa, Yeniçeri ağası, sekbanbaşı, defterdar, tezkireci, teşrifatçı vb saraya çıktıklarında, merdiven başında damat paşa tarafından karşılanıp içeri odaya alınmışlar. Sirke Osman Paşa bu kez de gelin sultanı arabadan indirmeye gitmiş. Odaya dönünce tatlı, kahve, şerbet ve buhur ikramında bulunulmuş. Damat paşanın, sağdıç paşaya sunduğu bohça içindeki ferace samur kürk gösterilmiş, ileri gelenlere de hil'atlar giydirilmiş. Herkes konaklarına dönmüş. Akşam da veziriazam ve vezirler gelip Osman Paşa'yı zifafa koymuşlar."

Tarihler, özetlenen bu tantanalı düğünden sonra, Seddülbahir muhafızlığına, ardından Şehrizor, Konya valiliklerine atanan Osman Paşa'nın 1724'te, 23 yaşında dul kalan Emetullah'ın da üç yıl sonra öldüğünü yazıyor. Yeni Cami Türbesine gömülen Emetullah'ın 1723'te doğan kızı Hibetullah Hanımsultan (ö. 1744) Hacı Ali Paşa ile evlenmiş. Alderson, bu kızın adını Ümmetullah vermiştir. Hatice Turhan Sultan Türbesine gömülen Emetullah'ın terekesi kızı ile annesine (Şehsuvar) ve kardeşlerine taksim edilmiş.

RUKİYE SULTAN [ö. İstanbul, 24 Aralık 1703] Bunun, 1698'de ölen Rukiye Sultan'dan kısa bir süre sonra doğduğu ve aynı adın verildiği anlaşılıyor. *Tarih-i Râşid*'de, babası Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idamından dolayı Maktûlzâde diye anılan ve Amcazâde Hüseyin Paşa'nın himayesinde büyüyen Ali Bey'e, vezirlik ve Kandiye eyaleti valiliği verilerek 15 Mart 1702 tarihinde de henüz çocuk

yaştaki Rukiye Sultan'a damat adayı olduğu; 1703'te II. Mustafa'nın, Köprülüzâde Numan, Maktûlzâde Ali ve Silahdar Çorlulu Ali paşalara namzet olan üç kızı için *"velâyim-i sûr-ı izdivacları"*nın kararlaştırıldığı; her birine birer saray tahsisi gerektiğinden birine, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Sarayının (Zeyrek Sarayı), diğerine Muhsinzâde Mehmed Efendi (paşa) hanesinin, bir diğerine de Hastalar Odası denen sarayın münasip görüldüğü; sûr (düğün) emini atanan Ruznamçeci Muhsinzâde Mehmed Efendi'ye de hil'at giydirildiği açıklanmaktadır. Ancak II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi nedeniyle düğün yapılamadığı gibi, Rukiye Sultan da ölmüş ve Yeni Cami Türbesi haziresine gömülmüş.

Rukiye Sultan (II) [d. Edirne – ö. Edirne, Şubat 1699] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da, II. Mustafa'nın bu adda tek kızı gösterilmiştir. *Tarih-i Râşid*'de Hicri 1110 yılı Şaban ayında öldüğü, *"Saray-ı hümayunda cümle küberâ-i erkân-ı Divan namazını edâ"* ettikleri yazılıdır ki, en fazla bir yaşında olmalıdır.

Fâtıma Sultan [ö. 1699] *Sicill-i Osmânî*'de küçükken öldüğü, Yeni Cami Valide Sultan Türbesine gömüldüğü belirtilmiştir.

Ümmügülsüm Sultan [d. Edirne, 10 Haziran 1700 – ö. Edirne, 1 Mayıs 1701] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da, Edirne'de öldüğü ve orada gömüldüğü yazılıdır.

Zeyneb Sultan [ö. İstanbul, 18 Aralık 1705] *Tarih-i Râşid*'de H 1117 yılı Ramazanın ikinci günü, küçükken öldüğü, Yeni Cami Valide Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Hatice Sultan [d. Edirne(?) 15 Mart 1698] *Nusretnâme*'de 3 Ramazan 1109 Cumartesi gecesi doğduğu yazılıdır. Kimi kaynaklarda doğumu 1691 gösterilmişse de, o tarihte II. Mustafa henüz şehzâde ve Şimşirlik hapsinde olduğundan çocuk sahibi olması mümkün değildi.

Esma Sultan *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da gösterilmemiştir.

III. AHMED

Babası: IV. Mehmed — Annesi: Emetullah Gülnûş Sultan
Doğumu: 31 Aralık 1673 (Hacıoğlupazarı) —
Ölümü: 1 Temmuz 1736
Saltanatı: 22 Ağustos 1703 — 1 Ekim 1730

Otuz beş kızı 22 şehzâdesiyle dönem padişahları arasında ilk sırayı alan III. Ahmed'in saltanatı boyunca 20 "kadın"ı ve bir veya birkaç da "ikbâl"i olmuştu. Bu durumda, 78 bireyden oluşan kalabalık bir aileyi temsil etmiş görünse de kimi kadınları, çocuklarından da çoğu küçükken ölmüştür. Kadınlarına gelince bunlardan hiçbirinin milliyeti, ailesi, saraya gelişleri konusunda bilgi yoktur. Ancak bunların Rusya ve Kafkasya'dan getirilip satılan kızlar olduğunda kuşku yoktur.

Diğer yandan, III. Ahmed zamanındaki planını günümüze kadar koruyan Topkapı Sarayı Hareminin sanıldığının aksine geniş olmadığı; çokeşli, çok çocuklu bir padişah için yetersizliği üzerinde de durmak gerekiyor. Dolayısıyla bu mekânda III. Ahmed'in eşlerinin, kızlarının, şehzâdelerinin yerleşim düzeni nasıldı sorusu yanıtsız kalmaktadır. Haremde III. Ahmed'le ilgisi bilinen en çarpıcı mekân, "Yemiş odası" denen Edirnekâri bezemeli küçük hasodadır. Kitabesindeki nüzhetgâh (dinlenme odası) tanımla-

masının bu odayı inceleyenlerin dikkatini çekmemesi şaşılacak bir durumdur. Oysa Hünkâr sofasıyla III. Murad kasrı ve I. Ahmed hasodası arasındaki bu özel odanın planı, dekorasyonu, bağlantıları incelenerek Lâle Devri padişahının haremdeki yaşamına yorumlar getirilebilir.

Ahmet Refik, *Lâle Devri* adlı yapıtıyla III. Ahmed'in saltanatının son 12 yılındaki gündelik yaşama dönük gelişmeleri, kültürel açılımları, eğlence hayatını anlatırken, *Fâtıma Sultan* adlı yapıtında da bu padişahın aile yaşamından pek ziyade hoşlandığını, çoğu vaktini kızlarında, yeğenlerinde geçirdiğini; bazen bütün hanedan bireylerini çevresine topladığını belirtir. Damadı İbrahim Paşa'nın bir telhisine yazdığı şu buyruğu dikkate değer: "*Havalar gâh sıcak gâh serince. Müfarakat* (ayrılık) *bu vakitde münasib değil. Ramazan-ı şerifde azlık ile zevk olmaz.*" Fakat daha önemlisi, döneminin Oryantalist ressamlarının tablolarında da, III. Ahmed, Türk-İslam saray mekânları ve gelenekleriyle örtüştürülmesi güç ortamlarda, çevresi Harem kadınları, saray görevlileri ile dopdolu olarak betimlenmiştir. Örneğin Van Mour'un "*III. Ahmed'in Av Eğlencesi*" ve C. Van Loo'nun "*Gözdesine konser verdiren Büyük Türk*" tablolarındaki ayrıntılar gerçeklerle bağdaşmasa da ilginçtir.

Unutulmaması gereken, 57 çocuğuyla 21 eşinin aynı zaman diliminde III. Ahmed'in çevresinde olmadıklarıdır. Çoğu bebekken veya küçük yaşlarda ölen –birkaçı dışında– çocuklarının annelerinin adları bilinmiyor. Örneğin Üsküdar'da Tembeller Mescidi yanında, şehzâdesi Mehmed'in annesi için yaptırdığı çeşmenin, *Mecmuâ-i tevarih*'te verilen kitabesindeki, "*Sultan Mehemmed mâderi ol banû-yı iffet-nişân*" dizesi, ad içermediğinden, anne kimdi sorusu yanıtsız kalıyor. Otuz beş kızından, evlenmek, orta yaşlara ulaşmak şansını yakalayanların sayısı dokuzdur. Bu nedenle III. Ahmed'in kadınları gibi kızları da sayılarıyla değil, onları çocukken ölüme götüren saray koşulları bağlamında incelenmelidir. Yaşayanlarınsa daha 3-5 yaşlarındayken babaları, hatta dedeleri yaşlarındaki vezirlerle önce "sûrî" (göstermelik); 12-15 yaşlarında da zifaflı evlendirilmelerininse zengin paşaların servetlerinin, "nişan ve hediye sunumu" gerekçesiyle müsadere edilmesi için öngörüldüğü kuşkusuzdur.

III. Ahmed'in kadınları

EMETULLAH KADIN [d. 1690'dan önce – ö. İstanbul, 1740] Bu ad, Ümmetullah'ın Türkçeye uyarlanmış biçimidir. Alderson'da "Ümmetullah Bânû"dur. Belgelerdeki "Emetullah binti Abdülmennan" künyesi, cariye olarak saraya alındıktan sonra Müslüman olduğunu gösteriyor. *Mecmuâ-i tevarih*'te ve *Sicill-i Osmânî*'de III. Ahmed'in başkadını gösterilmiştir. Uluçay da saray arşivindeki belgelere dayanarak III. Ahmed'in tahta çıktığı 1703'te başkadın unvanını aldığını, ertesi yıl da III. Ahmed'in ilk çocuğu Fâtıma Sultan'ı doğurduğunu yazar.

Arşiv belgeleri, padişahın, 1707'de Emetullah'a paşmaklık olarak Galata'daki beylik fırını, Bayezid'de eski darbhane arsası ile üstündeki Simkeşhane Hanını temlik edip; hanın yanına Emetullah adına mescit, mektep, çeşme ve sebil yaptırdığını; handa, simkeşhane eminine ayrılan 7 odadan başka, iki katta 157 oda, ahşap mütevelli odasıyla kapıcı ve telci odaları, hanın dış tarafında da 29 dükkân bulunduğunu gösteriyor. Bunlardan 7 dükkânla 115 han odası, Emetullah adına vakfedilmiş; vakfiyesinde, gelirlerden görevliler için belirlenen aylıklar dışında, sıbyan mektebinde okuyacak 50 çocuğa kavuk, kuşak, kapama, mest ve pabuçtan oluşan birer takım mektep giysisi, ısınmaları için kömür, yazın içtikleri su için kar alınması; Medine'de Mescid-i Nebeviye hizmet eden 40 ağaya harçlık ayrılması koşulları sıralanmıştır. Bayezid'de tramvay caddesi üzerinde, Simkeşhane sırasındaki kubbeli sıbyan mektebi, 1910'a doğru son kez onarılmış olup, burada iki muallim, ortalama 35 öğrenciye temel eğitim vermekteydi.

Mektebin önündeki sebilin yazıtını İ. Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*'nde, "*Bu sebil ve mektebi Başkadın 'abâd eyledi 1119*" (1707) okumuş; ad içermeyen sebili, IV. Mehmed'in başkadını Gülnûş'un yaptırdığı notunu düşmüştür. Oysa 1707'de Emetullah "başkadın," Gülnûş ise "valide sultan"dı. Bu güzel eserler, 1956'da, Bayezid Meydanı ile Aksaray'a inen cadde genişletilirken yıkılıp kaldırılmıştır. III. Ahmed'in başkadını (Emetullah) kendi parasıyla bir çeşme de Üsküdar İmrahor'da Ayazma Camii civarında yaptırmıştır. Şair Nedim'in, bu çeşme için yazdığı "*eyledi*"

redifli kasidenin, Hicri 1141 (M 1728) yılını veren tarih beyti şudur: "*Söyledi tarih-i itmâmın onun kilk-i Nedîm / Başkadın bu çeşme-i vâlâyı icrâ eyledi.*" Manzum yazıtta, padişahın Üsküdar'a su getirdiği, bu sayede yeni çeşmeler yapılırken, "*Başkadın hazretlerinin dahi bu zibâ çeşmeyi kendi mâliyle yaptırıp bir hayr-ı vâlâ eyledi*"ği vurgulamakta, ancak başkadının adı anılmamaktadır.

1730 Patrona Ayaklanmasında Emetullah'ın iri taşlı iki elmas yüzüğünün ve başka mücevheratının müsadere edildiğine ilişkin bir saray belgesinden, kendisinin de Eski Saraya gönderildiği öğreniliyor. Tahttan indirilen III. Ahmed, daha altı yıl sarayındaki dairesinde tutuklu yaşadığına göre hayattaki eşlerinin Eski Saraya gönderilişi olasılıkla ölümünden sonradır. Emetullah'ın, Kıbrıs fatihi Lâla Mustafa Paşa'nın kabrinin ayak ucunda gömülü olduğu söylencesine karşılık *Mecmuâ-i tevarih*'te, Başkadın Emetullah'ın, Eyüp'te, III. Ahmed'in hareminden çırağ edilmiş Nebherî Kadın kabri yanında ve Müezzinbaşı Abdülganî'nin mezarına yakın gömüldüğü; mezartaşına yazılan beş beyitlik bir kasidede "*Emetullah Hatun*"un tanıtıldığı; "*Hazreti valide-i Fâtıma Sultân oldu*" dizesinde de III. Ahmed'in büyük kızı Fâtıma Sultan'ın annesi olduğunun vurgulandığı; "*Başkadın medfenini Hak ede gülzâr-ı Cinân*" son dizesininse Emetullah'ın, Hicri 1152 (M 1739/40) yılında öldüğünü gösterdiği belirtilmiştir.

MİHRİŞAH KADIN [ö. İstanbul, Nisan 1732(?)] Alderson'da Mihrişah-Mihrimâh-Emine adlarıyla verilmiştir. B.S. Baykal, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Mustafa III." maddesinde, bu padişahın annesini "*Mihrümâh Sultan*" kaydetmiştir. Adın yanlış yazıldığı bir yana, Mihrişah, oğlu III. Mustafa'nın saltanat günlerine ömrü yetmediğine göre "valide sultan" sanını resmen alamayan padişah annelerindendi ve yaşamını "kadın" sanıyla tamamlamıştı.

III. Ahmed'in bu "İkinci Kadını," biri padişah olan dört şehzâdesinin (Süleyman 1710-1720, Sultan III. Mustafa 1717-1774, Bayezid 1718-1771 ve Seyfeddin 1728-1732) de anneleriydi. Süleyman ve Seyfeddin çocukken ölmüş; Mustafa, babasından ve iki amcazâdesinden sonra padişah olmuş; Bayezid ise kırk yılını Kafes hapsinde geçirerek yaşlı bir şehzâde olarak ölmüştür.

Mihrişah Kadın'ın oğulları için Üsküdar'da yaptırdığı çeşmelerden, Bulgurlu'daki H 1141 (M 1728) tarihli olanı bir Lâle Devri çeşmesidir. Rahmî'nin yazdığı manzum kitabesindeki, "*Çeşme-sâr-ı ümm-i Sultan Bayezid oldu revân*" tarih dizesinde, Arapça "ümm" (anne) sözcüğüyle Mihrişah ve o tarihte 10 yaşındaki Bayezid adlı şehzâdesi yâd edilmiş. Yine Üsküdar Selamsız'daki duvar çeşmesini de aynı tarihte Mihrişah'ın Şehzâde Süleyman için yaptırdığı, "*Sultan Süleymân validesi etdi icrâ*" dizesinden öğreniliyor. Mihrişah Kadın adına yapılan Galata Hendek Sokağındaki çeşmenin tarihi 1732'dir. Kitabesi Seyyid Vehbî'nindir. Tarih içeren son dizesi şudur: "*Oldu bu 'ayn-ı safâ ihyâ berâ-yi Mihrişah*" (1145).

Ölüm tarihindeki duraksama, Mayıs 1762 (Hicri Şevval 1175) tarihli saray belgesinin "*Bundan akdem vefat eden İkinci Mihrişah Kadın merhûmenin Enderûn-ı Hümayunda füruht olunan eşyası defteridir,*" cümlesindeki "akdem" sözcüğünün, "az önce" anlamından kaynaklanmaktadır. Eğer adı geçen Mihrişah, III. Mustafa'nın annesiyse bundan onun belgenin tarihine yakın bir zamanda öldüğü; dolayısıyla oğlunun tahta çıktığı 1757'de hayatta olduğu; hatta birkaç yıl da valide sultan sanını taşıdığı anlamı çıkar. Oysa bunu doğrulayacak bir tarih bilgisi yoktur. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de ise III. Mustafa'nın, padişah olunca merhume annesi için Üsküdar Ayazma'da cami yaptırmaya başladığı yazılıdır. Bu durumda iki olasılık söz konusudur: Parasal konulara meraklı ve tutumlu Sultan Mustafa, 30 yıl önce ölen annesinin o zaman müsadere edilip iç hazineye konulan ecnasını 1762'de sattırmıştır veya belgede bir başka Mihrişah'tan da söz edilmektedir.

Diğer yandan, III. Mustafa'nın bir kadını ve III. Selim'in annesi de bir Mihrişah'tı; gelin kaynana birbirlerini tanımasalar da adaştılar. 1805'te ölen ikincisinin, özellikle valide sultanlık yaşamı bilindiğinden 1762'de öldüğü düşünülemez. Sonuçta, Topkapı Sarayı Arşivindeki (D no. 8096) belgede geçen "İkinci Kadın Mihrişah" kimdi, sorusuna kesin yanıt bulmak zordur. Mihrişah'ın mezarı, Yeni Cami Havatin Türbeleri haziresinde, eltisi Rabia Şermî'nin mezarıyla yan yanadır. Baş taşının kenarına yazılan, "*Merhûme valide Sultan*" ibaresi, Mihrişah'ın mezarının oğlu III.

Mustafa'nın padişahlığında yenilendiğini belgeler. Manzum yazıt, "*Ümm-i şehzâde olub bulmuşken 'izz ü 'alâ*" dizesiyle başlar.

ŞERMÎ RABİA KADIN [ö. İstanbul, 1732] Rabia Şermî, Şermî Kadın da denirmiş. III. Ahmed'in kadını, I. Abdülhamid'in annesi. Ölüm tarihi *Hadikatü'l-cevamî*'de ve *Sicill-i Osmânî*'de Hicri 1135 / M 1723 verilmişse de yanlıştır. Alderson, ölüm tarihini işaret etmemiştir.

III. Ahmed'in diğer kadınları gibi bunun da kökeni ve doğum yılı bilinmiyor. 20 Mart 1725'te I. Abdülhamid'i doğurdu. Şehzâde 3 yaşını bulunca, Şermî için Üsküdar Şemsipaşa'da bir çeşme yaptırıldı. Bunun manzum yazıtı, dönemin şairlerinden Ramî'nin olup adı geçenin divanında da vardır. Son dizeleri "*Sâl-i tarihin gelip hâtif dedi Rahmî ânın / Mâder-i Abdülhamid Şehzâde icrâ kıldı mâ*"dır. 1730'da III. Ahmed tahttan indirilince, 5 yaşındaki şehzâdesi, 44 yılını geçireceği Kafes Kasrına konulurken Şermî Kadın da Eski Saraya gönderilmiş, orada veya Topkapı'daki dairesinde göz hapsine alınan Sultan Ahmed'in yanında ölmüştür.

Şermî Kadın'ın, III. Ahmed'in kadınlarından Mihrişah'ın, kızı Fâtıma Sultan'ın aynı yıl içinde ölmeleriyse salgın-bulaşıcı hastalık, hatta zehirlenmeye bağlanabilir. I. Abdülhamid'i Hicri 1137 / M 1725'te doğurduğu dikkate alındığında, ölümüne ebcet hesabıyla düşürülen ve H 1135'i (M 1723) veren, "*Ola Şermî Kadının menzili Adn-ı âlâ*" tarihi yanlıştır. *Mecmuâ-i tevarih*'teki, "*Bu çeşmeyi dahi zehî pakize bünyâd eyledi / Sultan Mehmed mâderi ol bânû-yı iffet-nişân*" dizelerindeki "*Bânû*" belki de III. Ahmed'in başka bir kadınıydı. Bu durumda, Üsküdar Bülbülderesi Çıkmazbostan Sokağındaki Hicri 1141 (M 1728) tarihli, kitabesi "*Üçüncü Kadın etdi çeşme-i mâ-i zülâl icâd*" tarih dizesiyle biten Üçüncü Kadın Çeşmesi, adı bilinmeyen bu kadın için yapılmış olabilir. Sultan Ahmed'in girişimiyle 1728'de Üsküdar'da tesis edilen su şebekesinin beslediği çeşmeler, öyle anlaşılıyor ki, kimi eşleriyle kızlarının hayratı olarak yapılmış; bunlara, Başkadın, İkinci Kadın, Üçüncü Kadın çeşmeleri denilmişti.

III. Ahmed zamanında daha çok "Şermî Kadın" diye tanınan Rabia Şermî, ölümünden yıllar sonra, oğlu I. Abdülhamid'in yap-

tırdığı Beylerbeyi Camiinin dış kitabesindeki "*Rûh-ı âl-i güher valide sultan için / Kasr-ı Firdevs gibi Hazreti Abdülhamid / Yapdı bu câmi'-i pâki ede ecrin îsâl / O şehin validesi Rabia Sultan'a Mecid*" ithaf dizelerinde ise Rabia Sultan adıyla anılmıştır.

Rabia Şermî'nin Rokoko üslubundaki görkemli mezarı, Yeni Cami Havatin Türbeleri haziresinde, hâcet penceresi önünde, eltisi Mihrişah'ın mezarının yanındadır. Mezartaşına Tuba ağacı, selvi ve çiçek motifleri işlenmiş. Baş taşının kenarında "*Valide-i Sultan Abdülhamid*" yazılı. Mezarı tanıtan H. Şehsuvaroğlu, manzum yazıtın "*Etdi gerdûne-i tâbut ile 'azm-i 'ukbâ*" dizesinin, onun yaşamını özetlediğini vurgular.

Ayşe **Behrî Kadın** *Sicill-i Osmânî*'de "*Hacc edip gelmiş ve vefatında Eyüp'e gömülmüştür*" deniyor. Doğum-ölüm tarihlerini saptayamayan Alderson, Behrî Kadın'ı 1704'te doğan Fâtıma Sultan'ın annesi gösteriyor ki, yanlıştır. "Buharî," "Behrî," "Mihrî," "Hâce" takma adlarıyla da tanınan Ayşe bir belgede, Haremde "ikinci hazinedar olduğuna" göre ikinci hazinedarlıktan "kadınlığa" yükselerek III. Ahmed'in eşleri arasında yer almıştı. Hac ibadetini, III. Ahmed'in ölümünden sonra hacılar kafilesine katılarak veya vekil atayarak yerine getirmiş olabilir.

Hatem Kadın [ö. İstanbul, 1772] *Sicill-i Osmânî*'de, Sultan III. Ahmed'in kadınları arasındadır. 21 Mart 1715'te, ikiz Saliha Sultan'la şehzâde Selim'i doğurmuş, Selim 3 yaşında ölmüş. Kızı Saliha dört kez evlenmiş. Hatem Kadın'ın mezarı Eyüp Sultan haziresindedir.

Muslî Kadın [ö. İstanbul, 1749] "Küçük" Ayşe Sultan'la Zübeyde Sultan'ın annesi. Adı, *Vâsıf Tarihi*'nde Muslıhe Kadın'dır. Adını Muslu, Musallî, ön adını Emine veren listeler vardır. Mezarı Yeni Cami haziresinde olup, kızı Zübeyde yanında gömülüdür.

Rukiye Kadın [ö. İstanbul, 1738'den sonra] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da, III. Ahmed'in kadınları arasında yer verilmemiştir. Uluçay, "*Saadetlü Rukiye İkinci Kadın*"dan söz eden 1704 tarihli

belgeyle kimliğini saptamıştır. 1738'de ölen kızı Hatice Sultan'ın hayratı olmak üzere yaptırdığı Rukiye Kadın Çeşmesi, Yeni Cami Türbesinin yanındadır. Bu tarihten daha sonra ölmüş ve türbe haziresine gömülmüştür.

Fâtıma Hümâşah [ö. İstanbul, 1732] Adı saray belgelerinde geçer. H. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*'da, Yeni Cami haziresinde gömülü olduğunu yazar.

Gülşen Kadın [ö. İstanbul, 1730'dan sonra(?)] Gülnûş olarak da geçer. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. III. Ahmed'in tahttan indirildiği sırada, varlıkları müsadere edilen kadınlara ilişkin, Topkapı Sarayı Arşivindeki muhallefât defterinde Gülşen Kadın'ın adı da vardır.

Hürrem Kadın [ö. İstanbul, 1730'dan sonra] 1730'da ziynetlerinin müsadere edilmesi dolayısıyla muhallefât defterinde bunun da adı geçiyor.

Meylî Kadın [ö. İstanbul, 1730'dan sonra] Aynı muhallefât defterinde bununda adı var.

Hatice Kadın [ö. İstanbul, 1722] Adı muhallefât defterinde geçtiği gibi, *Sicill-i Osmânî*'de de Yeni Cami haziresine gömüldüğü yazılıdır.

Nazife Kadın 1730 tarihli muhallefât defterinde "Nazife Kadın" diye anılmış.

Nejat Kadın Adı aynı muhallefât defterindedir.

Sadık Kadın Bu da aynı defterde yer alıyor.

Hüsnüşah Kadın [ö. İstanbul, 1733] *Sicill'-Osmânî*'de "Yeni Cami kabristanına" gömüldüğü yazılıdır. Alderson'da Hasanşah yazılmıştır.

Şahin Kadın [ö. İstanbul, 1732] *Sicill'-i Osmânî*'de III. Ahmed'in eşleri arasında gösterilmiş. Mezarı, Yeni Cami haziresinde demir şebekelidir.

Ümmügülsüm Kadın [ö. İstanbul, 1768] *Sicill'-i Osmânî*'de, "*Hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Ahmed Han hazretlerinin*" kadınları arasındadır. Yeni Cami Valide Sultan haziresinde gömülüdür.

Zeyneb Kadın [ö. İstanbul, 1757] *Sicill-i Osmânî*'de Esma Sultan'ın annesi deniyorsa da doğru değildir. Yeni Cami Valide Sultan Türbesindedir.

Hanife Kadın [ö. İstanbul, 1750] *Sicill'-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Yeni Cami Türbeleri haziresinde gömülüdür. H. Şehsuvaroğlu, mezarını tanıtırken "*Esma Sultan'ın valide-i müşfikası Hanife Hanım*"ın ölüm tarihini Hicri 1263 (M 1750) kaydetmiştir.

Şayeste Hanım (ö. İstanbul, 1722) *Sicill'-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Yeni Cami haziresindeki mezartaşında "İkbâl Şayeste Hanım" yazılıdır.

III. Ahmed'in kızları

FÂTIMA SULTAN [d. İstanbul, 22 Eylül 1704 – ö. Nisan-Mayıs 1733] Kimi kaynaklarda ölüm tarihi 3 Ocaktır. *Mür'i't-tevarih*'te verilen "*Zilkade 1145*," 15 Nisan-14 Mayıs 1733'ü karşılar. III. Ahmed ile Emetullah'ın kızı, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın eşi. Alderson'da annesi Ayşe Mihrî'dir.

Tarih-i Râşid'de, III. Ahmed'in ilk çocuğu olduğu belirtilerek Hicri 1116 yılı, "*Cumâde'l-ulânın yirmi ikinci günü şehinşah hazretlerinin sulb-i tâhirlerinden*" doğan bu ilk sultan için üç gün donanma buyurulduğu; İstanbul'da dükkânların ve sokakların süslendiği, doğan sultana Fâtıma adı verildiği, şehrâyinde "*Topçubaşı Mazlum Ali Ağanın, sekiz mavna üzerine denizde bir kale inşa ederek burç ve barularına kırk şahî top ve Frenk giysili otuz*

kırk nefer âdem koyub," padişahtan izin geldikten sonra her birinde, Yeniçeri giysili 20-30 cenkçi bulunan iki mavna ile yapma kalenin Yalı Köşkü önünde kuşatılıp fethedilmesi gösterisinin çok ilgi çektiği, donanmanın dördüncü gününde ordu alayı tertip edildiği, sanatkâr gruplarının kendi mesleklerini icra ederek köşkü önünden geçtikleri, Fâtıma Sultan'ın doğumuna şairlerin kasideler yazıp tarih düşürdükleri anlatılmaktadır.

III. Ahmed, Fâtıma Sultan 4 yaşına basınca, silahdarı Ali Ağayı vezir yapıp bu kızıyla nikâhlamayı uygun görmüş. Veziriazam Çorlulu Ali Paşa ise bir dediği iki edilmeyen Silahdar Ali'nin, hem vezir hem damat olursa mevkiine göz dikeceği kaygısıyla III. Ahmed'i bu düşüncesinden caydırmaya çalışmış. Bir gün Eyüp'te Dürri Yalısında huzura çıktığında, daha 3-4 yaşındaki sultanın evlilik çağına gelinceye kadar Ali Ağanın silahdarlıkta kalmak isteyeceğini ileri sürerek Kubbe Veziri Abdurrahman Paşa'nın damat adaylığını önermiş. Abdurrahman Paşa'ya nişan tedarikinde bulunması bildirilirken, sadrazam da alelacele Bahçekapısı'ndaki Kasapbaşı Mehmed Ağanın evini satın aldırıp onartmaya, tavanları yaldızlanan odaları donattırmaya; padişaha ziyafet hazırlığına koyulmuş.

Ziyafetten bir gün önce, silahdarıyla binişe çıkan III. Ahmed, arabada söyleşirlerken genç silahdarın damatlığa istekli olduğunu öğrenmiş. Ertesi gün ziyafete gittiğinde, "*Bu saray pek darmış! Hem bu acelecilige sebep nedir*?" demiş ve silahdar ağanın namzetliğini ima etmiş. Bunun üzerine, Sadrazam Çorlulu durumu açtığı Kaptanıderya İbrahim Paşa'dan padişahın, kızını dilediğine vermesine karşı çıkılamayacağı yanıtını alınca, bir daha huzura çıkıp Abdurrahman Paşa'nın onca hazırlık yaptığını, namzetliğinin duyulduğunu bildirerek adı geçene Küçük Sultanın namzetliğini onaylatmış. Sonunda, 18 Kasım 1708'de Silahdar Ali Ağaya damatlık hil'atı giydirilmiş.

Düğün yapılmadan önce çiftin, eski sadrazam Bıyıklı Mustafa Paşa'nın mülküyken Paşakapısı'na yakınlığı nedeniyle defterdarlara tahsis olunagelen büyük sarayda oturmaları uygun görülmüş. Burasının gereği gibi hazırlanması için Defterdarlık 2 Ocak 1709'da o civardaki Suyabatan Sarayına taşınarak, Fâtıma Sultan

Sarayı diye anılacak olan yapı onarılmış. Padişah "sûrî" (göstermelik) evlilik için büyük bir düğün yapılmasını buyururken 4 Mayıs 1709 günü Silahdar Ali Ağadan da âdet gereği, hatem (mühür yüzük) murassa küpe, çift bilezik, muarassa ayna, taşlı nikap, inci işlemeli ayakkabı, elmas düğmeli istefan, elmaslı sorguç ve şekerlemeden oluşan nişan ağırlığını göndermesi istenmiş.

11 Mayıs 1709'daki nişan alayında iki gümüş nahıl (ağaç maketi) ile değerli takı ve giysilikler, 120 tabla şeker ve 2 şeker bahçesinden oluşan nişan takımı; padişaha, Valide Gülnûş Sultan'a, Fâtıma Sultan'ın annesi Emetullah Kadın'a, Haremin ileri gelenlerine hediyeler getirilmiş. Çeyiz alayı günü çarşılar süslenip toplar atılmış ve mehter çalmış; Paşakapısı'nın yukarısındaki saray donatılmış. Nikâh ve düğün toplantıları için sarayın Alay meydanına çadırlar ve otağlar kurulmuş. Çift için hazırlanmakta olan saraydaki işler bitmediğinden, gelin alayını bütün İstanbullular görsün diye, sûrî düğünün Eyüp'teki Validesultan Sahilsarayında yapılması uygun görülmüş. 13 Mayıs sabahı erkenden, damadın sağdıcı ve vekili Kaptanıderya el-hac İbrahim Paşa, Ahırkapı'daki sarayından, samur erkân kürklü, başında kallavi kavuk, divan rahtlı ve bisatlı olarak atına binip alayla sahilsaraya geldiğinde, hasoda yanındaki sofada, damat Silahdar Ali Ağa, sağdıcı ve beraberindekiler tarafından karşılanmış. Burada kahve, şerbet ve buhûr sunulduktan sonra mücevherlerle dolu nişan kafesleri, altın dolu keseler, en değerli ve pahalı emtia bohçaları, rengârenk şekerlemeler, nebât şekerinden yapılma bahçe betimlemeleri, halis gümüşten iki nahıl, hasoda ağalarınca divanhanede sergilenmiş. Silahdar Ali Ağaya vezirlik verilişi de o gündür. Ziyafetler, donanmalar; çeyiz ve gelin alaylarında kafesler ve tepsiler içinde taşınan mücevherler, gümüş fenerler, cibinlikler ilgi toplamış.

Asıl düğün günü 16 Mayısta, çocuk gelin Fâtıma Sultan, kalabalık bir kortej eşliğinde gümüş bir arabayla saraydan çıkmış. Çeyiz alayından daha kalabalık kortejin güzergâhını muhzırlar açarken çok uzun bir yürüyüş kolu oluşturan gelin alayı, İstanbulluların hayran bakışları arasında, önden geriye doğru, asesbaşı, subaşı, dergâh-ı âli çavuşları, gedikli zaimler, Divan-ı Hümayun hacegânı, Kapıkulu bölükleri, Yeniçeri ağası, çavuşbaşı,

tezkireciler, ulema, sağdıç İbrahim Paşa, kubbe vezirleri, sadrazam ve şeyhülislam, haremağaları, Valide Sultan ve Fâtıma Sultan kethüdaları, önde iki büyük, arkada daha küçük nahılları taşıyan Tersane azepleri, kapıcıbaşılar, donanımlı atlara binmiş teberdarlar, saraçlar; kendi atlı maiyetiyle Darüssaade ağası, ellerinde saçı keseleriyle kesedarlar, en arkada da gümüş gelin arabasına bindirilmiş Fâtıma Sultan, mehter takımı ve Harem kadınlarının bindiği, atlarına diba kumaşlar bağlanmış 31 araba ile hareket etmiş.

Bu kortej, Topkapı Sarayından çıkıp Uluyol'u izleyerek Edirnekapı'dan Haliç kıyısındaki Valide Sultan Sahilsarayına ulaşırken padişah ve Gülnûş Valide Sultan da saltanat kayıklarıyla denizden gelmişler. Akşam sahilsarayda yenilip içilmiş; sofa gösterileri izlenmiş. Yatsı namazı kılındıktan sonra şeyhülislamın duasıyla Damat Ali Paşa, sembolik olarak henüz 5 yaşındaki Fâtıma Sultan'ın oturtulduğu odaya "gerdeğe" girmiş! Zifat "sûrî" (sözde) olduğundan dadısı, Fâtıma Sultan'ı yalnız bırakmamış. Konu figüranı konumundaki Ali Paşa, 17 Mayıs günü devlet adamlarına ağır hediyeler dağıtadursun, izleyen on beş gün boyunca Veliefendi çayırında cambaz gösterileri, saray hareminde çengi oyunları, akşamları Haliç'te sallar üzerinde top ve fişek atışları sürüp gitmiş, yemekler verilmiş. Eyüp yalıları, günlerce mehter ve fasıl sesleriyle çınlamış; Haliç'in iki yakası seyirci kayıklarıyla dolmuş.

Bu düğünün çok uzun ve ayrıntılı bir açıklaması *Tarih-i Râşid*'dedir. Ahmet Refik, *Fâtıma Sultan* adlı öykü tarzındaki kitapçığında; Ç. Uluçay da "Fâtıma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma" başlıklı, saray belgelerinden kaleme aldığı uzun makalesinde bu düğünü ve Fâtıma Sultan'ın yaşamöyküsünü, Lâle Devri şenlikleri çerçevesinde anlatmışlardır. Silahdar "Kömürcü" Ali Paşa düğünden sonra çocuk eşi için Salacak'ta bir saray yaptırmış; 1713'te sadrazamlığa atanmıştır, ama 1716'da Petervaradin Savaşında şehit düşünce Fâtıma Sultan'ı daha on iki yaşındayken kız oğlan kız dul bırakmıştır.

III. Ahmed, bu sevgili kızına sahiden koca adayı olarak bu kez o sırada sadaret kaymakamı olarak iç ve dış siyasette etkin vezir İbrahim Paşa'yı seçer. *Tarih-i Râşid*'de açıklandığına göre padişahın, bu akıllı vezire güveni sonsuzdu. Muşkara'dan (Nevşehir)

gelmiş; Baltacılar koğuşunda yetişmiş, Darüssaade ağası kâtibi iken padişahın dikkatini çekmişti. Hatta tarihçi Râşid, daha önce Fâtıma Sultan'ın, Silahdar Ali Paşa'ya namzet yapılmak istendiği, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın da bunu önlemeye çalıştığı günlerde, III. Ahmed, yaşadığı sıkıntı nedeniyle İbrahim Ağaya yakınmak yollu, "*İbrahim, eğer sen müteehhil (evli) olmasaydın, devlet-i sıhriyetimizle sana ihtisas verüb bu gaileden halâs olurduk!*" dediğini yazar. Râşid'in yorumuyla Silahdar Ali Paşa'nın şehit düşmesi, bu dileğin gerçekleşmesine yardım eder. İbrahim Paşa 22 Şubat 1717'de saraya çağırılıp huzurda samur kürk giydirilir. Mart ayı sonunda da Edirne'de düzenlenen görkemli bir saray düğününün aşamaları sonunda, yetişkin çocuklarının annesi ilk hanımını boşamış bulunan İbrahim Paşa ile "bekâr dul" Fâtıma Sultan gerdeğe girerler. Bu sahici evlenişinde sultan daha on üç yaşında, İbrahim Paşa ise ellisini geçmiş; kayınpederi III. Ahmed'den de yaşça büyüktü.

Düğünden birkaç gün sonra Lady Montegü de Edirne'ye gelir. Onun 1 Nisan 1717'de buradan yazdığı mektup ilginçtir: "*Saray halkı şimdi burada. Bu şehre gelmezden birkaç gün evvel de padişahın kızı evlendi. Bu münasebetle Türk hanımları bütün süslerini ortaya döktüler. Yeni gelin fevkalâde bir debdebe ile zevcinin sarayına götürüldü. Hanım sultan, Petervaradin'de vefat eden Sadrazamın (Ali Paşa) zevcesi idi. Fakat birinci izdivacı bir nikâhtı. Çünkü vezirle hiç oturmamış; fakat servetinin çoğunu tevarüs etmiş. Sadrazam saraya gidip sultanı görmeye müsaade almış. Kendisi o zamanlar devletin en yakışıklı adamlarındanmış, sultan da zevcine âdeta bir muhabbet bağlamış. Şimdi elli yaşında. Yeni zevcini görünce gözyaşlarını bir türlü tutamamış. Mamafih bu da liyakat erbabından, padişahın pek gözdesi. Fakat kendisini on üç yaşında genç bir kızın gözüne şirin göstermek için bu kâfi değil...*" Paşanın, Fâtıma Sultan'a tutkusuna da değinen Lady Montegü, "ömrümün tâcı, gözümün nûru, Sultanım, meleğim!" dediğini aktarır. Bir başka mektubunda ise Şehit Ali Paşa'dan Fâtıma Sultan'a kalan saray, kente hâkim ağaçlık bir tepede –kapıcının demesine göre– 800 odalı(!) imiş. Montegü bu sarayın dekorasyonunda, mermer, yaldız ve boyanın en incelerinin kullanıldığını, pencere camlarının

İngiltere billûrlarından olduğunu, hamam dairelerini uzun uzun anlatır.

Evliliklerinin ilk aylarında dadısı Fâtıma Sultan'ı yalnız bırakmazken, 1718'de sadrazamlığa atanan İbrahim Paşa da onun için Çırağan Neşatâbâd ve Üsküdar saraylarında; Sadâbâd köşklerinde unutulmaz eğlenceler düzenletir. Ama çapkınlıktan da geri kalmaz. On iki yıl sürecek bir zevk ve sefa evresi başlatmıştır. III. Ahmed'se bu kızına ve Ümmügülsüm'e Vidos Çiftliğini, Eyüp'teki Validesultan Yalısını temlik eder. 1718'den 1730'a değin süren ve "*dünyâdan kâm alma*"nın amaçlandığı Lâle Devrinin, Çırağan ve Sadâbâd âlemlerinde Fâtıma Sultan, gençliğinin bütün arzularını yaşamış olmalıdır. Nevşehirli'den Mehmed Bey (ö. 1737) adında bir de oğlu olur. Fâtıma Sultan'ın zamanla İbrahim Paşa'nın çapkınlıklarını kıskanmaya başladığı; diğer yandan, Avrupa'ya, özellikle de Fransa'ya ilgi duyduğu; İstanbul'daki elçilikle ilişki kurarak Fransa'nın isteklerini babasına ve kocasına kabul ettirmeye çalıştığı; saray haremine Fransız giyimlerinin ve kimi Avrupa geleneklerinin girmesine öncülük ettiği de söylenir.

İbrahim Paşa-Fâtıma Sultan çiftinin mutlu yılları kâbusa dönüşmesi 1730'daki Patrona Ayaklanmasındadır. III. Ahmed tahttan indirilirken kocası İbrahim Paşa öldürüldü, mallarına el konuldu; Fâtıma Sultan da Eski Saraya gönderildi. Hastalanıp yatağa düşünce I. Mahmud, Çırağan Sarayında oturmasına izin verirse de fazla yaşamaz. 29 yaşındayken ölür. Yeni Cami Valide Turhan Sultan Türbesi dışında ayrı bir sofaya gömülür. Bu sırada babası eski padişah (III.) Ahmed saray hareminde göz hapsindeydi.

Mezartaşındaki 6 dizelik yazıtta, eski padişah Sultan Ahmed'in kızı olup dindarlığı ve iffetiyle tanındığı, kocasından üç yıl sonra öldüğü belirtilmiş; "*Fâtıma Sultan'ı Allah haşr ede Zehrâ ile*" son dizesinde H 1145 tarihini veren tarih düşülmüştür. O yıl, III. Ahmed'in büyük şehzâdesi Süleyman da çiçekten ölerek âlemi mateme boğmuş! Şehzâdenin, ablası "*İbrahim Paşa halilesi eshâb-ı hayratdan Fâtıma Sultan binti Ahmed Hânın merhûme o yıl öldüğünü*" yazan Şemdanizâde, eski padişahın iki evlat acısını çektiğini açıklamaktadır. Fâtıma Sultan'ın İbrahim Paşa'dan oğlu Sultanzâde Mehmed Bey ise annesinden dört yıl sonra 14 yaşında ölmüştür.

Fâtıma Sultan'ın ölümüyle ilgili kuşku uyandıran bir de mektup vardır: Efendisi Erdel Kralı Rakozi ile III. Ahmed'in koruyuculuğuna sığınan ve uzun süre Tekirdağ'da oturan K. Mikes, *Türkiye Mektupları*'nda, Tekirdağ'dan yazdığı 28 Mart 1731 tarihli mektubunda; bir yıl önceki ayaklanmadan (Patrona) sonra, bu kez İstanbul'daki Arnavutların ayaklandıklarını; olayın yatıştırıldığını; bu hadisenin, önceki padişahın "*kızı ve zavallı sadrazam İbrahim Paşa'nın karısından*" bilindiğini; duyduğuna göre, cesur bir kadın olan Fâtıma Sultan'ın, kocasının zamanındaki gibi devleti idare etmek arzusuna kapıldığının konuşulduğunu; gerçek veya yalan, ayaklanma ondan bilinerek denize balıklara atıldığını(!) yazmış. Mektubunu şöyle bağlamış: "*Böyle bir sultan hanımın vücudu başka türlü de ortadan kaldırılabilirdi sanırım, ama bir kere böyle olmuş, ne yapabiliriz*?" Mikes, İstanbul'dan kendisine ulaşan asılsız bir haberi ciddiye almış olabileceği gibi, Osmanlı saraylarındaki meçhul cinayetlerden birini açıklamış da olabilir. Bu durumda, Fâtıma Sultan'ın 1733'te değil, bu tarihten iki yıl önce öldüğü sonucu da çıkmaktadır.

Arşivlerde Fâtıma Sultan'la ilgili epeyce belge vardır. Ahmet Refik, Çağatay Uluçay ve başka yazarlar Fâtıma Sultan-İbrahim Paşa evliliğini bir aşk yakıştırmasıyla süsleyerek yarı öyküsel anlatmışlardır. Fâtıma Sultan, Lâle Devrindeki imar çalışmalarına da katılmıştır. Örneğin Cağaloğlu'ndaki sarayına yakın harap Terzibaşı Pirî Ağa Mescidini 1727'de yeniden yaptırdığından, buraya Fâtıma Sultan Camii denilmiş. Bu yenileme, *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde, "*Binâ-yı câmi'-i pür-nûr Fâtıma Sultan*" başlığı altında özetle şöyle anlatılmaktadır: "*Fâtıma Sultan'ın Sarayına bitişik daha önce Pirî Ağanın yaptırmış olduğu mescid-i şerif basık ve dar ve zamanla harap olup baykuşlarla örümceklerin yuvasına dönüştüğünden, oysa babası padişahın, kocası sadrazamın zamanında her tarafa câmiler, mescitler yapıldığından burası böyle bırakılamazdı. Fâtıma Sultan bir gün saray-ı hümayundan dönerken gezmiş; hayrata düşkünlüğü nedeniyle genişletilerek yenilenmesini, minber de konulmasını, kendi sarayı alanından bir miktar arsanın da katılmasıyla öncekinden daha geniş ve yüksek, sakfı kurşunla kaplı, kâgir bir cami-i şerif yapılmasını buyurmuş. Uğurlu bir saatte temel atıl-*

mış, Sadrazam İbrahim Paşa'nın da desteğiyle kısa zamanda kubbesi örtülüp minaresinin tuğladan örülmesi tasarlanmışken, Fâtıma Sultan'ın isteği üzere beyaz mermerden yapılarak külahı altın yaldızla ışıldatılmış. Caminin içi de türlü âvizeler ve kandillerle bezenmiş. İmam, hatip, müezzin, duahan gibi görevliler atanmış. 24 Ekim 1727 Cuma günü, padişah ve sadrazam, cuma selamlığı için Fâtıma Sultan'ın camisine gelmişler. Namazdan önce, zamanın din bilginlerinden Şeyh Yahya Efendi'nin vaazını dinlemişler. Namazdan çıkışta, padişah kızının hediye ettiği atla sarayın inip binme yeri olan Cirid Meydanı tarafındaki merdiven yerine kadar gelmiş. III. Ahmed kızının yaptırdığı camiye şu tarihi düşürmüş: 'Fâtıma Sultan Allah câmi'in etsün kabul!' Fâtıma Sultan ertesi gün camiyi gezerek çil altınlar saçmış. Sadrazamın huzurunda cami görevlilerine ihsanda bulunulmuş. Bina emini olan Galata voyvodası ile mimara kürk giydirilmiş."

Sonraları Gümüşhaneliler Dergâhı adıyla da anılan Fâtıma Sultan Camii 1957'de cadde genişletilirken yıkılmıştır.

Fâtıma Sultan-İbrahim Paşa çifti, Üsküdar cihetine 20 çeşmelik bir su şebekesi yaptırmışlardır. Çeşmelerinin en güzeli Cedid Valide Camii avlusundaki, kitabesinde, "*Şâkirâ gördükde itmâmın dedim tarihini / Fâtıma Sultan yapdı çeşme-i pür-nûr-ı pâk*" yazılı, 1728 tarihli Fâtıma Sultan çeşmesidir. Muslihiddin mektebini onartan ve bir kütüphane vakfeden Fâtıma Sultan'ın Cağaloğlu'ndaki sarayı Patrona Ayaklanmasında yakılıp yıkılmış, yerine Cağaloğlu Hamamı yapılmıştır. Kethüdası Aşûb Kadın'ın da 1722'de kendi adıyla anılan bir çeşme yaptırdığını, İ. Tanışık *İstanbul Çeşmeleri*'nde yazar. Darüssaade Ağası Camii yanındaki Fâtıma Sultan çeşmesiyse 1729 (Hicri 1141) tarihlidir. *Mecmuâ-i tevarih*'teki, Şâkir'in manzumesinde Fâtıma Sultan benzetmelerle övülmektedir. Yıkılan bir çeşmeden Topkapı Sarayına getirilen taş kitabe de bir başka Fâtıma Sultan çeşmesine ait olup Saraylı Şirin Kadın'ın bu çeşmeyi H 1179'da (M 1765) onarttığını belgeler.

ÜMMÜGÜLSÜM SULTAN [d. İstanbul, 11 Şubat 1708 – ö. İstanbul, 1732] Ablası Fâtıma Sultan'la yazgıdaşlığından söz edi-

lebilecek Ümmügülsüm, Zeyneb Sultan'ın da ikiziydi. Daha bir yaşındayken 5 yaşındaki ablasının 1709'da Silahdar Ali Paşa'yla –göstermelik– evlendirilişi sırasında, Kubbe Veziri Abdurrahman Paşa'ya "namzet" olur! Çünkü III. Ahmed, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'ya, "*Abdurrahman Paşa hazretleri tarafından nişan gelmek ferman buyrulmağın, sadrazam kethüdası Abdullah gidüp nişanı ahz (alsın) ve anın dahi nişan tepsileri ve şeker tablaları üzerine boyamalar örtülüp öteki tertip üzere ağalar getirsinler,*" buyruğunu vermişti. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa da türleri, değerleri, miktarları belli "nişan ağırlığı"nı ve hediyelerini hazırlayıp saraya göndermiş. Ümmügülsüm bebek için nadide mücevherlerle işlenmiş yüzük, bilezik, küpe, sorguç; altı bohça içinde değerli kumaşlar, çiçekler, şekerleme tablaları; padişah babaya süslü donanımlı bir binek atı, mücevherli kuşak, beş bohça kumaş; başkadına ve kadınlara elmaslı, zümrütlü, incili takılar ve değerli kumaşlar; şehzâdelere, sultanlara, Darüssaade ağasına hediyeler; Abdurrahman Paşa'nın servetini tüketmiş, belki borca da sokmuştu. Bu tükenişin karşılığında ise kendisine Haremden gele gele, başkadın tarafından "nişan makraması," yani süslü püslü bir mendil gelir! Doğal ki, Ümmügülsüm Sultan'la evlenmek için de onun büyümesini bekleyecekti. O nedenle Rumeli valiliğine atanarak İstanbul'dan uzaklaştırıldı, İstanköy muhafızı iken 1715'te öldü. Nişanlısının varlığından ve ölümünden habersiz Ümmügülsüm'se daha yedi yaşındaydı.

Tarih-i Râşid'de açıklandığına göre III. Ahmed, 1724'ün ilk günlerinde, saray geleneklerine göre evlenme çağına gelmiş sayılan üç kızını –Ümmügülsüm, Hatice (III) ve Âtike sultanları– damat adayları belirleyerek bir saray düğünüyle evlendirmeyi uygun gördü. Bu kararda, iktidarını güçlendirmeyi amaçlayan büyük damadı –Fâtıma Sultan'ın eşi– Sadrazam İbrahim Paşa etkiliydi. Seçilen üç damat adayından biri Nevşehirli'nin önceki eşinden oğlu Mehmed Bey, biri de Nevşehir'den gelen yeğeni Genç Ali Bey'di.

Ali Bey'e önce küçük mirahurluk, sonra kapıcılar kethüdalığı, Ümmügülsüm'e namzet olunca da, III. Ahmed'in fermanıyla vezirlik verilip Paşakapısı'nda amcası İbrahim Paşa tarafından "*serasere kaplı samur hil'at*" giydirildi. İzleyen günlerde de nişan-

cılık görevine getirildi. Padişah namzet kızlarının bir an önce evlenmelerini istediğinden, damat adaylarının sunacakları nişanları hazırlamalarını buyurdu. Damad Ali Paşa'nın borç harç hazırladığı çok değerli mücevherat ve takılardan oluşan nişan takımı, iki tepsi ve gümüş kaplı otuz kutu içinde "*kandiyyat ve enva'-ı sükkeriyat*" (şekerlemeler) mihr-i muaccel olarak da iki bin altın, Paşakapısı'na sunuldu. Sultanların 21 Şubat 1724'teki nişan alayında görevlendirilenler, kıyafetleri, saraya gidiş, harem kapısı önünde karşılama, nahıllar, nişan tepsileri, bunların hareme gönderilmesi, içeriden nişan makramalarının gelişi, nikâh töreni için gündelik düzeninden farklı döşenip süslenen Kubbealtı'nda, sultanların vekili olan Darüssaade Ağası Beşir Ağa ile damatların vekilleri vezirlerin, Sadrazam Nevşehirli'nin huzurunda, Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin önce Ümmügülsüm Sultan'ın on bin tuğralı altın mihr-i müeccel ile Ali Paşa'ya, ikinci sırada Hatice Sultan'ın Ahmed Paşa'ya, son olarak da Âtike Sultan'ın, Mehmed Paşa'ya yine onar bin tuğralı altın mihr-i müeccel ile nikâhlarını kıyışı; Ayasofya şeyhi İspirîzâdenin duası, davetlilere kürklerin giydirilip hediyelerin verilmesi; izleyen günlerdeki "*velime ve ziyafet*" için davetiyeler gönderilmesi; davetlilerin çokluğu nedeniyle on gün boyunca her gün öğlen ve ikindide ikişer kez ziyafet düzenlenmesi; önce Ali Paşa'nın, sonra öteki damatların da ziyafetler vermeleri, "*cihâz ve arus alayları*" Ümmügülsüm Sultan'ın cihazının görkemli bir alayla kent içinden geçirilip Kadırga limanına bakan sarayına götürülmesi; arus (gelin) alayının görkemli nahılları, dört şehzâdenin mücevher sorguçlu destarlar, erkân kürkleri, murassa takımlı atlarla kortejde yer alışları; mehterhanenin çaldığı marşlar eşliğinde törene katılanların ilerleyişi; çeyiz ve gelin alaylarını Alay Köşkünden izleyen padişahın, kızı Ümmügülsüm Sultan'ın sarayını görmeye gidişi, damat paşanın gerdeğe girmesi üzerine devlet erkânının konaklarına dönüşü, ayrıntılarıyla *Tarih-i Râşid*'dedir.

Bu düğün dökünüşünün kocası Genç Ali Paşa'yı bunalttığını gören Ümmügülsüm Sultan, babasına veya sadrazam enistesine, "*Devletli sultanım hazretlerine 'arz-ı hâlimiz budur ki*" diye başlayan bir "ariza" yazması ilginçtir: "*Bizim ahvalimiz ve paşam dua-*

cınızın ahvali kime nihân (gizli) *ise mürüvvetli sultanıma ayândır. Ahvalimizi arz etmiş idik. Şimdiki hâlde hâlimiz ziyade mükedder* (sıkıntılı) *Paşam kulunuz ziyâde düyûna müstağrak olup* (borca batıp) *dâyinler* (alacaklılar) *her birisi bir tarafdan hücûm edip aman vermiyorlar. Gece ve gündüz takaza ve rencide eylemekden* (incitmekten) *hâli değillerdir. Bizim ise dahi olanca cevahirciklerimiz rehinde olup halâs müyesser olmadı.*" Bu mektup, Lâle Devri denen ve sözde pek cümbüşlü geçtiği sanılan yıllarda, padişah kızı, vezir eşi bir sultanın borç sorunu nedeniyle nasıl bunaldığını belgeliyor.

Ümmügülsüm Sultan'ın Ali Paşa'yla altı yıl süren mutlu evliliği, Eylül 1730'da Patrona kıyamında sona erdi. Genç Ali Paşa ayaklanma ortamında öldürüldü veya hem ihtilalcilerin eline düşmekten hem alacaklıların baskısından kurtulmak için vatanı Anadolu'ya savuştu. Yirmi iki yaşında dul kalan, babası da tahttan indirilen Ümmügülsüm Sultan kimbilir daha ne sıkıntılar çekti? Henüz 28 yaşında iken, tamtakır denebilecek durumdaki sarayında öldü, Yeni Cami türbeleri haziresine gömüldü. Mezartaşında, onun daima ibadet ettiği, ölüm gününün de kendisine malum olduğu(!) yazılıdır. Sarayının eşyası ve başka neleri varsa, kuzeni I. Mahmud'un buyruğuyla iç hazineye konulmak ve satılmak için müsadere edildi. Genç Ali Paşa'dan iki oğlu, Sultanzâde Mehmed kendisinden önce, Sultanzâde Mustafa Bey de 1737'de çocuk yaşta ölmüştür.

Üsküdar'a su getirterek kadınları, kızları adına çeşmeler yaptıran III. Ahmed, Rum Mehmed Paşa Mahallesindeki çeşmeyi de bu kızının hayratı olarak tescil ettirmiştir. Şâkir'in yazdığı manzum kitabesinde, Sultan Ahmed ve Ümmügülsüm Sultan övülürken, "*Nâmdaş-ı Ümmü Gülsüm nûr-ı çeşm-i zıll-i Hak /Hazreti sultân-ı vâlâ şân-ı ismet-intimâ*" denilmekte; "*Hazreti Şâkirâ dedim sitâyişbirle tarihin ânın / Akdı iç bu çeşmeden mâ-i hayat can efzâ*" dizeleri de 1728 (Hicri 1141) tarihini içermektedir.

HATİCE SULTAN [d. İstanbul, 27 Eylül 1710 – ö. İstanbul, 1738] *Tarih-i Râşid*'deki 3 Şaban 1122 (27 Eylül 1710) doğum tarihi, *Sicill-i Osmânî*'de 7 Muharrem 1132 (20 Kasım 1719), dola-

yısıyla yanlıştır. Annesi Rukiye Kadınmış. 1724'te Şam Valisi Çerkes Osman Paşa'nın oğlu Sayda Valisi Ahmed Paşa'ya (ö. 1735) namzet edilerek damat adayının kapı kethüdası Paşakapısı'na çağırılıp hil'at giydirilmiş ve paşanın İstanbul'a gelmesi bildirilmiş. İstanbul'dan uzakta olan Ahmed Paşa'nın nikâh vekilliğini, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın damadı ve kethüdası Mehmed Paşa üstlenmiş. *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde ayrıntılarıyla anlatılan bu düğün öncesinde damattan gelen değerli nişan takımı ve iki bin tuğralı altın mihr-i muaccel, "*kandiyat ve sükkeriyat* (şekerleme) *ve otuz adet gümüş kaplı kutularda olarak ve çiçek tepsileri Paşakapısı'na*" sunulmuş. 25 Şubat 1724'te İstanbul'a gelen Ahmed Paşa'ya, Paşakapısı'nda, İbrahim Paşa tarafından kürk giydirildikten sonra, eşi olacak Hatice Sultan'a verilen saraya giderek iki gün dinlenmiş. Çeyiz ve gelin alayları, zifaf, aynen Ümmügülsüm Sultan-Ali Paşa'nınki gibi olmuş. 27 Şubat 1724'te düğün başlamış. Arus alayı 9 Mart 1724'te yapılmış. Ertesi gün cuma selamlığına çıkan padişah, namazdan sonra saraya dönmeden, kızını ve damadını tebrike gitmiş. Padişahı ilk kez gören damat Ahmed Paşa, gelenek uyarınca III. Ahmed'e süslü takımlı bir at sunmuş.

Alderson, Hatice Sultan'ın kaptanıderyalığa atanan Hâfız Ahmed Paşa ile evliliğinin gerçekleşmediğini, nedeninin de bilinmediğini, III. Ahmed ailesine ayırdığı tabloda ve ilgili dipnotta kaydettiği gibi, Ümmügülsüm ve Âtike sultanların nikâhlarının kıyıldığı 6 Mart 1724'te Hatice Sultan'ın da Ali Paşa adında bir vezirle evlendiğini işaret ediyor. Tanıtmadığı bu Ali Paşa'nın, Ümmügülsüm Sultan'la evlenen Yeğen/Genç Ali Paşa olmadığı açık. Ancak *Tarih-i Râşid*'de Hatice Sultan'la Ahmed Paşa'nın evliliği kuşkuya yer bırakmayan biçimde anlatılmıştır. Alderson, Hatice Sultan'ın daha sonra da Halil Ağa adında biriyle evlendiğini ve Sultanzâde Süleyman İzzî Efendiyi (ö. 1755) doğurduğunu işaret ediyor.

Hatice Sultan 28 yaşında öldü ve Yeni Cami türbeleri haziresine gömüldü. İstanbul'da adını taşıyan iki veya üç çeşmeden söz edilir. Bunlardan biri, babası III. Ahmed'in 1728'de Üsküdar Bülbülderesi'nde yaptırdığı Hatice Sultan Çeşmesidir. Ebe Hafi-

ze Mektebi yanındaki bu harap çeşmenin Çinilikköşk'e götürülen taş kitabesindeki altı beyitlik manzume Nedim'indir. Son beyti, "*Bî-bedel dedi bu tarihi Nedim / Çeşme-i pâk-i Hâdice Sultan 1141*" (1728) tarihini verir. İ. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, Hatice Sultan ölünce annesi Rukiye Kadın'ın Yeni Cami türbeleri civarında, bir çeşme daha yaptırdığını yazar. Her iki çeşmenin yazıtlarında sultanın adı geçmemektedir.

ÂTİKE SULTAN [d. İstanbul, Şubat 1712 – ö. İstanbul, 1737] Annesinin adı bilinmiyor. Âtike'nin ablası Fâtıma Sultan'ın eşi Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın önceki eşinden oğlu Mehmed Bey'e, 6 Ocak 1724 gecesi, saraydaki bir helva sohbetinde devlet kuşu kondu. O gece III. Ahmed'in beğenisini kazanan Mehmed Bey'e, *Küçükçelebi-zâde Tarih*'inde açıklandığı üzere, ertesi gün sarayda "*Mabeyn odasında huzûr-ı hümayunda vezaret verilip samur kürk*" giydirildi ve Âtike Sultan'a namzet oldu.

Mehmed Paşa (ö.1768) da Ali ve Ahmed paşalar gibi, nişan takımlarını ve 2 bin altın mihr-i muacceli Paşakapısı'na sundu. Âtike Sultan'ın nikâhı da ablaları Hatice ve Ümmügülsüm sultanlarla birlikte kıyıldıktan sonra çeyiz alayı 13 Mart 1724'te düzenlendi. Nevşehirli'nin damadı ve kethüdası Mehmed Paşa, sağdıç olarak çeyizi, Âtike Sultan'a tahsis edilen Toygun Mustafa Ağa Sarayına götürdü. 16 Mart günü gelin alayının geçtiği sokaklar boyunca evler, dükkânlar çocuklarla kadınlarla hıncahınç dolmuştu. Alayda yer alan devlet erkânı, ulema ve diğer saygın konuklar, yeni evlilerin sarayında bir süre dinlendikten sonra kendi konaklarına döndüler. Ertesi gün Padişah III. Ahmed, kızını ve damadı Mehmed Paşa'yı, cuma namazından sonra, saraylarına gidip tebrik etti. Bu evliliğin ilginç bir yönü, III. Ahmed'le Sadrazam İbrahim Paşa arasındaki hısımlığa getirdiği karmaşıklıktır: Padişahın damadı olan paşa, oğlunun Âtike Sultan'la evlenmesiyle padişahla dünür; eşi Fâtıma Sultan ise kendi kız kardeşinin üvey kaynanası olmuştu!

Patrona Ayaklanmasında âsilerin ilişmediği Mehmed Paşa, 1732'de Selanik, oradan Hüdavendigâr valiliğine atandı. 1735'te hastalanıp emekli oldu. O kendi hastalığıyla uğraşadursun gen-

cecik Âtike Sultan ölüverdi ve Hatice Turhan Valide Türbesine gömüldü. Babası III. Ahmed, bu kızı için Salacak-Doğancılar arasında Âtike Sultan Çeşmesini yaptırmıştır. *Mir'ât-ı İstanbul*'da verilen ve "*Su gibi ezberledi Sadi gören tarihini / Kıldı icrâ Âtike Sultan mâ-i Zemzemi*" beytiyle biten kitabesi Sadi'nindir. Son dize 1728 (Hicri 1141) tarihini içermektedir.

SALİHA SULTAN [d. İstanbul, 21 Mart 1715 – ö. İstanbul, 11 Ekim 1778] III. Ahmed'in bu kızının dünyaya gelişi üzerine sadrazam, sultanın doğuşundan uğur ve hayırlar umarak tarihler düşürülmesini buyurmuş. *Tarih-i Râşid*'in yazarı da ebced hesabıyla Hicri 1127 yılını içeren "*Kadem basdı vücûda Saliha Sultan saadetle*" tarihini düşürmüş ve bir de Farsça dize yazmış. Padişahtan otuz altın ihsan-ı şahane gelmiş. *Mür'i't-tevarih*'te ise Saliha Sultan'ın, Ayşe Sultan'la ana baba bir kardeş oldukları yazılıdır. Fakat bu ikisi, yedi ay arayla aynı anneden doğmuş olamaz.

Saliha Sultan dört kez evlendi. İlki, 13 yaşındayken babası III. Ahmed'in sağlığında 25 Mayıs 1728'deki üçlü sultan düğünüyledir. Padişah, bu kızını Deli Hüseyin Paşazâde Revan Kalesi Muhafızı Sarı Mustafa Paşa'ya, Ayşe Sultan'ı Silahdar Mehmed Ağaya, 8 yaşındaki Zeyneb Sultan'ı da İbrahim Paşa'nın bir başka yeğeni olan Küçük Mirahur Mustafa Bey'e namzet yapmıştı. *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde anlatıldığına göre, her üçünün nişan ve nikâhları yapıldıktan sonra yaşça büyük olan Saliha Sultan, Ümmügülsüm, Hatice ve Âtike sultanların dört yıl önceki düğünleri gibi bir düğünle gelin edildi. Bu sûr-ı sultanide de takılardan, mücevherattan, şekerleme kutularından, kumaş bohçalarından, süslenip donatılmış atlardan nişan gönderilmesi; Kubbealtı'nda şeyhülislamın 10 bin tuğralı altın mihr-i müeccel ile nikâh kıyması, İspirîzâdenin dua etmesi, gösterişli çeyiz ve gelin alayları yinelendi. Saliha Sultan, 28 Mayıs günü Eyüp Defterdar İskelesi yakınındaki sahilsarayda Sarı Mustafa Paşa'yla gerdeğe girdi.

Mustafa Paşa 1731'de ölünce, 16 yaşında dul kalan Saliha Sultan 1736'da kuzeni I. Mahmud tarafından Abdi Paşazâde Güleç/Sarhoş Ali Paşa'yla evlendirildi. 1744'te Ali Paşa da öldü. Saliha Sultan'ın ikinci dulluğu 14 yıl sürdü. O arada, Sarı Mustafa Paşa'dan kızı

Fâtıma Hanımsultan, 1748'de Yahya Paşa biraderi İbrahim Bey'le evlendi. Düğün Saliha Sultan Sarayında yapıldı. *Mür'i't-tevarih*'te, "*Hanımsultanın zifafı için Saliha Sultan Sarayında çarşamba gün ziyafet olunup*" perşembe günü sabah erkenden önde kılavuz çavuş (eskort) dizi dizi saray ve devlet görevlilerinin, gelin arabasıyla cariye arabalarının, mehter takımının, Alay Köşkü altından geçip hanımsultanı "*dâr-ı zifâfa götürüşleri*" anlatılmaktadır.

III. Mustafa, 1758'de 43 yaşındaki ablası Saliha Sultan'ı, nikâhlı iki eşini boşamak durumunda kalan Sadrazam Koca Ragıb Mehmed Paşa'yla evlendirdi. Yaşını başını almış, şair, mütefekkir paşanın bu zoraki izdivacı, *Hâkim Tarihi*'nde ayrıntılı, *Mür'i't-tevarih*'te, kısaca anlatılmış. "*Receb'de* (mart/nisan) *padişahın hemşiresi Saliha Sultan mahlûle* (eşsiz) *olmağın, sâhib-i devlet* (sadrazam) *Râğıb Paşa'ya münâsib görülüb tezvic olundu*" denildikten sonra, çöpçatanlığı üstlenen vezir kethüdası Ahıskalı Mehmed Ağaya üç tuğlu vezirlik ihsan edildiği belirtilmiş. *Vâsıf Tarihi*'nde de "*Tezvic-i hazreti Saliha Sultan be-sadr-ı azâm*" başlığı altında, şeyhülislamın kıydığı nikâh, verilen hediyeler, giydirilen hil'atlar, gönderilen şekerlemeler, çiçekler, meyveler, gelin alayı, süslemeler, yemekler, karşılamalar vs anlatılmış. Saliha Sultan'ın Valide Hamamı civarındaki sarayı düğünden önce yandığından, burası yeniden yapılıncaya kadar yeni evliler sultanın Eyüp'teki sahilsarayında oturmuşlar.

Ragıb Paşa'nın 1763'te ölümü ardından Saliha Sultan'ın üçüncü dulluğu bir yıl sürdü. III. Mustafa, bu kez ablasını eski Yeniçeri ağalarından Kaptanıderya Turşu Mehmed Paşa'yla evlendirdi. Ancak bu izdivaç da uzun sürmedi; dördüncü eşi 1770'te öldü. Sağlığı giderek bozulan Saliha Sultan'a hekimlerin koyduğu tanı, istiska (su toplama) idi. 1778'de ağır hasta iken isteği üzerine Eyüp'teki Bahariye Yalısına götürüldü ve o gece öldü. Eyüp Sultan Türbesinin kapısı yanına gömüldü. Müsadere edilip satılan mallarının parasıyla borçları kapatıldı. "*El-muhlisetü'l-kaîme Saliha Sultan*," "*el-hakir Saliha cariyeleri*" vb imzalı kimi yazı ve mektupları Topkapı Sarayı Arşivindedir.

Saliha Sultan'ın 13 yaşından sonraki 50 yıllık yaşam serüveninde dört eşiyle toplam evlilik süresi 19, dulluk süresi 31 yıldır.

Bilinen çocuklarından üçü Sultanzâde Ahmed (ö. 1736), Fâtıma ve Hatice hanımsultanlar, ilk eşi Sarı Mustafa Paşa'dandır. Ayşe ve Emine hanımsultanların babaları kaynaklarda gösterilmemiştir. Bunlar olasılıkla Sarhoş Ali Paşa'dandı. Sarayındaki cariyelerinden Gülbeyaz'la oğlu Teberdar İsmail Efendiyi özgürlük belgelerini vererek azat etmişti.

AYŞE SULTAN (Küçük) [d. İstanbul, 11 Ekim 1715 – ö. İstanbul, 9 Temmuz 1775] III. Ahmed'le Muslî Kadın'ın kızı, Zübeyde Sultan'ın öz ablası. Amcası II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan'a "Büyük," buna da "Küçük" denilmiştir.

1728'de on iki yaşında iken babası III. Ahmed'in silahdarı Kunduracızâde İstanbulî Mehmed Ağaya namzet oldu. Bu ve kız kardeşi Zeyneb Sultan'ın nikâhları, abla konumundaki Saliha Sultan'la birlikte kıyılmakla beraber, düğünleri sonraya bırakıldı. Bu arada, Ayşe Sultan'la nişanlı Silahdar Mehmed Ağaya, Rumeli beylerbeyliği pâyesi (paşalık) ihsan edildi. Bu ayrıntıları veren *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde, Ayşe ve Zeyneb sultanların düğünleri anlatılmaktadır. III. Ahmed döneminin saraydan İstanbul'a taşan son büyük gösterisi bu sûr-ı hümayun olmuştur. Tarihçi, Ayşe ve Zeyneb sultanların nikâhlarının 28 Eylül 1728'de sarayda şeyhülislamca kıyıldığını; geleneksel saray düğünün 4 Ekimde başladığını; Ayşe Sultan için Süleymaniye'de Valide Kethüdası Mehmed Paşa sarayının tahsis edildiğini; çeyiz ve ertesi gün de gelin alaylarının yapıldığını anlatmaktadır.

1730 Patrona Halil Ayaklanmasında Sadrazam İbrahim Paşa öldürülünce III. Ahmed, Ayşe Sultan'ın kocası Silahdar Mehmed Paşa'yı 1 Ekim 1730'da sadarete atadıktan bir saat sonra tahttan indirildi. Yeni padişah I. Mahmud, Mehmed Paşa'yı makamında bıraktı, ama o karışık evrede sadarette yüz gün tutunabilen damat paşayı Halep valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırdı. Mehmed Paşa bir daha İstanbul'a dönmeyerek 1737'de öldü.

Yirmi iki yaşında dul kalan Ayşe Sultan, 1740'ta Topal Osman Paşa'nın oğlu Gül Ratıb Ahmed Paşa'yla nikâhlandı ise de, *Mür'i't-tevarih*'te yeni eşi kaptanıderyalığa atanıp sefere çıktığından evliliklerinin ertelendiği yazılıdır. Döneminin sayılı aydınlarından ve

Nâmık Kemal'in atası olan şair Ratıb Ahmed Paşa, 1742 yılı Aralık ayında nikâhlısı Ayşe Sultan'la Demirkapı'daki mîri sarayda zifaf oldu. Ratıb Paşa, 1744'te ikinci kez atandığı Mora valiliği sırasında 1748'de öldü. Ayşe Sultan 33 yaşında ikinci kez dul kaldı. Paşanın ölümünü 1757 gösteren tarihler vardır. Amcasının kızı "Büyük" Ayşe Sultan 1752'de çocuksuz ölünce, onun Zeyrek'teki ünlü sarayının buna verildiği de *Mür'i't-tevarih*'ten öğreniliyor. Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin, ondan önce de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın ikâmetgâhı olan, Haliç'e nâzır bu ahşap sarayın temel kalıntıları günümüze ulaşmıştır.

Ayşe Sultan üçüncü evliliğini, kardeşi III. Mustafa'nın saltanatında, Riyale Ahmed Kaptanın oğlu Tırhala Valisi Silahdar Mehmed Paşa'yla (ö. 1788) 16 Ocak 1758'de yaptı. 62 yaşındaki damatla 43 yaşındaki sultanın nikâhını, vekilleri aracılığıyla vezirlerin, ulemanın Darüssaade ağasının hazır bulundukları Hekimbaşı Sarayında, şeyhülislam beş bin altın mihr-i müeccel ile kıydı. Sultanefendi ve damat paşa, şeyhülislama, bohça içinde, beyaz çuhaya kaplı samur kürk sundukları gibi Darüssaade ağasına da Ayşe Sultan Sarayında samur kürk giydirilip bohça içinde kürk verildi. Davetlilere ziyafetler çekildi.

Bu damat da önceki kimi damatlar gibi silahdarlıktan vezirlikle taşra görevine çıkmıştı. Ayşe Sultan'ın ilk eşiyle hem adaş hem lâkapdaştı. Eyalet valiliklerinde, serdarlıklarda dolaştırıldığından, İstanbul'daki Ayşe Sultan, Zeyrek ve Demirkapı saraylarında, Eyüp'teki Bahariye Yalısında "evli-dul" yaşamasını sürdürdü. Bu arada, kızlarından Zekiye Hanımsultan da 1760'da, Enderûndan yetişme Haremeyn mütevellisi Lâlazâde Nurî Efendi ile evlendirildi. III. Mustafa'nın, eniştesi Silahdar Mehmed Paşa'yı 1770'te sadrazam ataması da çiftin ayrı kalışlarını sona erdirmedi. Çünkü sadrazam paşa, serdar-ı ekrem olarak cepheye gönderildi. Bir yıl sonra da azledilip Gelibolu'ya sürüldü. Ayşe Sultan'ın girişimleri sonucu vezirliği verildi ise de eyalet valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

Olasılıkla çoğu padişah kızları gibi, Ayşe Sultan da kocasını sevmemiş veya uyuşamamışlar; bundan dolayı, görece 17 yıl süren evlilikleri çoğunca ayrı geçmiştir. O zamanki koşullara göre

uzunca bir ömür sürdüğü söylenebilecek "Küçük" Ayşe Sultan, yaşlı ve hasta olarak yalısında hava değişiminde iken öldü. Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i tevarih*'te, üçüncü evliliğinden söz etmeyerek, "*Kapudân-ı sâbık Râtıb Ahmed Paşa'nın zevcesi olup Zeyrek Sarayında sakine iken 'hüsnü'l-hatem'* (Hicri 1189) *Şa'banının altısında* (3 Ekim 1776) *Ortaköy yalısında vefat edip Valide Câmii Türbesine ihzâr ve namazdan sonra türbe haricinde diğer hemşireleri yanına defn olundu. Eyub'da Bahariye kurbünde vaki' sahilsarayı dahi vardır,*" açıklamasını vermiş.

Kimi malları Hazine-i Hassaya alınırken Küçük Ayşe Sultan'ın çeşitli hayırlar için düzenlettiği 21 Ekim 1743 (H 15 Şevval 1156) tarihli vakfiyesi ve ölümünden sonra kızı Rukiye Hanımsultan'ın 29 Aralık 1776 (17 Zilkade 1189) tarihli vakfiye zeyliyle İncelü mukataası bedeli, babası III. Ahmed'in mülknâmesiyle sahip olduğu Rami Paşa Sarayı, Bahariye Sahilsarayı, Eyüp'teki bahçe ve bostan, İzmit'te kahvehane ve değirmen, Silivri ve Beypazarı'ndaki çiftlikleri vakfedilmiş; bunların gelirleriyle çeşmelerinin yaşatılması, kendisi ve babası için Kuran okunması, vaazlar verilmesi ve kimi yardımlar öngörülmüştü. Topkapı Sarayı Arşivinde, söz konusu mülknâmeden başka, temessükleri, cihâz defteri, kardeşi I. Abdülhamid'in feraşet beratı, Zeyrek Sarayındaki eşyası, muhallefâtı vb konularda da belgeler vardır.

ZEYNEB SULTAN [d. İstanbul, 1720(?) – ö. İstanbul, 25 Mart 1774] Adı kimi kaynaklarda Zeyneb Âsımâ'dır. Dört köşe mühründe "*Saadetlü Zeyneb Sultan binti Gazi Ahmed Han*" yazılı imiş. Annesinin adı bilinmiyor.

III. Ahmed, bu kızını da daha yedi-sekiz yaşında iken Ayşe ve Saliha sultanlarla birlikte nişanladı. Zeyneb Sultan'ın namzedi, bu sayede önce nişancılık, ardından kaptanıderyalık görevlerine getirilen, Deli Hüseyin Paşazâde Sinek/Küçük Mustafa Paşaydı. 1728'deki nişandan sonra düğünleri 8-9 Aralık 1728'de yapıldı. Zeyneb Sultan'a, Saray-ı Hümayunun karşısındaki Kıbleli Sarayı tahsis edildi. Çocuk gelin giydirilip kuşatılıp alay düzülerek buraya götürüldü. İki saray arası çok yakın olduğundan, alay da saray görevlileriyle sınırlı tutulmuştu. Tarihçi Küçükçelebizâde,

kendisinin de Horasani destar ve ferace kürkle alayda yer aldığını yazmaktadır.

Çiftin zifafı 1733'te gerçekleşti. Beraberlikleri, 1763'te kaptanıderyalıktan emekliye ayrılan Sinek Mustafa Paşa'nın ertesi yıl ölümüne değin otuz yıl sürdü. Padişah sarayındaki saygınlıkları ise Zeyneb Sultan'ın ağabeyi III. Mustafa'nın tahta çıktığı 1757'den sonradır. Bir seferinde, Damat Sinek Mustafa Paşa'nın ısrarı sonucu idamına ferman çıkartılan Konya Valisi Sarı Abdurrahman Paşa, 1761'de ayaklanmış; "*Padişah tuğlarımı ref' eder, lâkin ruhumu bana Hâlikim verdi. Hatun sözü Sinek sözüyle can vermem*!" diyerek Bolu'yu, Gerede'yi basmıştı.

Sinek Paşa'nın 1764'te ölümü üzerine 44 yaşında dul kalan Zeyneb Sultan, ertesi yıl, Vezir Melek Mehmed Paşa ile evlendi. Melek Paşa da kaptanıderyalık ve sadrazamlık görevlerinde bulundu. Zeyneb Sultan, 1774'te ağabeyi III. Mustafa'nın ölümünden, kardeşi I. Abdülhamid'in tahta çıkışından iki ay sonra, 55 yaşında öldü. Yaptırdığı caminin önündeki türbesine gömüldü. *Mür'i't-tevarih*'te, "*Vefât-ı Zeyneb Sultan*" başlığı altında özetle, "*Zamanın şehinşahının hemşiresi olup Paşakapısı yakınında ve Alay Köşkünün karşısında bulunan güzellikte eşsiz yüce camiyi yaptıran Zeyneb Sultan hazretleri, Dârü'l-karar cennetine gitmek üzere bu dünyadan ayrılınca büyük mal varlığı irsen padişahın hazinesine nakl olundu,*" açıklaması vardır. I. Abdülhamid, bir hatt-ı hümayunla "... *Muharremü'l-haramın onikinci rûz-i cum'ada* (25 Mart 1774), *hemşiresi Zeyneb Sultan*"ın öldüğünü, evinin ve yalısının taraf-ı mîriden (kamu hazinesince) zaptedileceğini; borçlarının da hazineden ödeneceğini bildirmişti.

1769'da (Hicri 1183) Soğukçeşme/Alemdar'da, Hassa Mimarı Tahir Ağanın eseri olan Türk Baroku üsluplu Rûh-ı Sultaniye (Zeyneb Sultan) Camii, sıbyan mektebi, sebilhane ve çeşme ile kendi türbesini; Sirkeci'de Salkımsöğüt Aydınoğlu Tekkesi karşısındaki çeşmeyi yaptıran Zeyneb Sultan bunlar için, Ortaköy'deki yalısından ayrıca, Aralık 1773'te (Şevval 1187) Hocapaşa Hubyar'daki iki evini de vakfetmişti.

1328 Sâlnâme-i Servet-i fünûn'da, Alemdar Mustafa Paşa'nın Yedikule dışındaki mezarından alınan kemiklerinin, 1912'de as-

keri törenle Zeyneb Sultan Camii haziresine taşındığına ilişkin haberin devamında, 1877-8 Rus Harbinde Balkanlar'dan taşıp gelen göçmenlerin bir kısmının da bu camiye yerleştirildikleri, son derece sanatkârane olan tezyinat ve pencerelerin bu sırada tahrip edildiği; korunabilmiş tek pencerenin bütün zarafeti ve güzelliğiyle dikkati çektiği; çevresinin bir kez de tramvay hattı döşenirken tahribe uğradığı; Zeyneb Sultan'la kocası Melek Mehmed Paşa'nın türbelerinin, sebilin yıkıldığı; kemiklerinin birer sandukçaya konularak cami içinde saklandığı; cami mütevellisi Hatice Hanımın da sebil-çeşme enkazıyla yenisini yaptırırken öldüğü; Alemdar Mustafa Paşa için burada bir türbe tasarlandığında, bunlar için de ayrı bir türbe yapılmasının düşünüldüğü; eğer yeni türbeler yapılırsa Soğukçeşme Caddesine ayrı bir güzellik kazandırılacağı yazılıdır. Rus Harbinden 1917'ye değin harap durumda kalan cami, o tarihte ve cumhuriyet döneminde birkaç kez onarılmış; Eminönü'ndeki Hamidiye Külliyesinin sebili de caminin sokak köşesine taşınmıştır.

ESMA SULTAN (Büyük) [d. İstanbul, 14 Mart 1726 – ö. İstanbul, 13 Ağustos 1788] III. Ahmed'in kızı. Annesi, *Sicill-i Osmânî*'de Zeyneb gösterilmişse de, Hanife Kadın'dır. *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde 1138 yılı Receb ayının 10. günü doğduğu, ad vermelerdeki âdete uyularak Kuran'dan bir sayfa açıldığında, içinde "Esma" geçen âyet uğur tutularak bu adın verildiği yazılıdır. Babası tahttan indirildiğinde dört yaşındaydı.

Şubat 1743'te, kuzeni I. Mahmud'un onayı üzerine Yakub Paşa'yla nikâhlandı. Düğünleri Kadırga Sarayında yapıldı. İlk kocası ertesi yıl öldü. İkinci eşi Adana Valisi Yusuf Paşa olacaktı. Bu zat, Esma Sultan'ın namzetliği haberi kendisine ulaştığında, nişan tertibi işiyle İstanbul'daki kapı kethüdasını görevlendirmiş; sadarete yazısında da "*Sultan Ahmed Han efendimiz hazretlerinin kerime-i mükerremelerinden Esma Sultan*"ın kendisine namzet kılınmasından duyduğu mutluluğu bildirmişse de arası çok geçmeden ölünce Esma Sultan yine dul kaldı. Ağabeyi III. Mustafa tahta çıkınca kısmeti açıldı. 24 Haziran 1758'de Vezir Muhsinzâde Mehmed Paşa ile evlendi. Düğün yine Kadırga Sarayında yapıldı. Evli-

likleri sürerken Muhsinzâde iki kez (1765-68, 1771-74) sadrazam oldu. Kocasının iki sadaretinde de bu tarihi sarayda oturdular.

Esma Sultan, deneyimli bir devlet adamı olan kocasının sadrazamlıklarında, ağabeyleri III. Mustafa'nın (1757-74) ve I. Abdülhamid'in (1774-89) saltanatları boyunca Paşakapısı'nda ve sarayda nüfuz sahibiydi. 1785'te Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın Şehzâde Selim'le anlaşarak ayaklanacağı dedikodusunu padişaha ulaştırınca paşa sadaretten azledilip Cidde valiliğine atandı. Görevine giderken Bozcaada'da idam edildi. Oysa bu duyumun aslı yoktu ve değerli bir devlet adamı sağduyusuz Esma Sultan'ın müzevirliğine kurban edilmişti.

Eşi Muhsinzâde Mehmed Paşa, 1774'te sefer dönüşü Edirne'de öldü. Cenazesi İstanbul'a getirilerek Eyüp Sultan civarındaki türbesine gömüldü. Esma Sultan daha 14 yıl yaşadı. Altmış iki yaşında öldü ve aynı türbeye gömüldü.

Saray çevresi ve İstanbul halkı arasında, Esma Sultan'ın dindar, tutumlu ve zengin olduğu sanısı yaygındı. Bunda iki yüzyıl önceki büyük halası ve adaşı, II. Selim'in kızı, Sokollu'nun eşi Esmihan Sultan'la zenginlik, nüfuz ve onun gibi Kadırga Sarayında oturuşundan kaynaklanan çağrışım da etkiliydi kuşkusuz. Rumeli'nde çiftlikleri, Arnavutluk'tan mukataa gelirleri vardı. Rusya ile savaşıldığı bir sırada ölünce, müsadere edilecek servetinin hazine açıklarını kapatacağı umulmuştu. Oysa yalısında ve sarayında nakit birikimi çıkmadı. Bunun üzerine Esma Sultan'ın nüfuzundan yararlanıp servetler edinen kethüdası Çelebi Mehmed Efendi, kapı çuhadarı Said Ağa hapsedilirken masraf kâtibi Osman Efendi sürüldü, sultanın tefecisi Dimitri de idam edildi.

Esma Sultan'ın, 1781'de Kadırga Cündî (Cinci) Meydanına yaptırdığı adıyla anılan namazgâhla çeşmeler kısmen zamanımıza ulaşmıştır. Aynı yerdeki sarayı ahşaptı. Eyüp Bahariye'sindeki beylik Hançerli Sultan Yalısı da kendisine tahsis edilmiş ve Esma Sultan'ın adıyla ünlenmişti. Ortaköy'de sahilsarayı, Terkos'ta çiftliği de vardı. Bunlar ölümünden sonra hayattaki yeğenlerine paylaştırıldı.

Mecmuâ-i tevarih'te, "*sâhibetü'l-hayrat tâcü'l-muhadderât-ı zaman Esma Sultan cenaplarının Kadırga Limanında vâki' sarây-ı*

âlileri mukabilinde merkez-i daire-i meydan olan mahâlde bir hayr-i câri binâ ve ol etrafı ihyâ eylemişdir ki çâr kûşe bir mürtefi namâzgâh-ı âlî olup yirmi kademe nerdibân ile 'uruc olunur ve tahtında abdest muslukları vardır," diye yazan Ayvansarâyî, o zamanlar Cündî Meydanı adıyla bilinen ve Atmeydanı gibi binicilik, cirit ve gösteri meydanı olan Cinci Meydanındaki Esma Sultan namazgâhını da tanımlıyor: Dörtgen biçimli, yirmi basamakla çıkılan namazgâhın altında abdest muslukları, iki yanında kitabeli anıtsal çeşmeler, denize yakın olarak da hayvanların su içmesi için üç taş tekne bulunuyordu. İstanbul'da bir benzeri olmayan bu namazgâhın bir işlevi de cirit alanının ortasında tıpkı, Atmeydanının dikilitaşları gibi merkezlik etmesiydi. Namazgâh zeminden hayli yüksek yapıldığından, meydandaki yarışlardan etkilenmesi söz konusu değildi.

Ayvansarâyî tarih içerikli altışar beyitlik çeşme kitabelerinden birincisinde, Sultan Ahmed'in kızı Esma Sultan'ın namazgâhın iki yanına iki çeşme yaptırdığı, bu hayrının sevabını eşi merhum veziriazam Muhsinzâde'nin ruhuna bağışladığı anlatılmış; sonuncu "*Dil-güşâ kıldı bu nev çeşmeyi Esma Sultan*" dizesinde de H 1193 (M 1779) yılını içeren tarih düşülmüştür. Diğer çeşmenin kitabesinde ise yine Sultan Ahmed'in kızı Esma Sultan'ın su akıtır gibi altın ve gümüş sarf edip Allah yoluna yaptırdığı bu çeşmeden, susayanlar kana kana içsin diye gümüş gibi arı duru su akıttığı; "*musallaya*" (namazgâha) gelenlerin de çeşmede abdest alıp yukarıya çıkarak Sultan Abdülhamid'in ömürlü olması için dua etmeleri; eşi Muhsinzâde'yi de hayırla anmaları vurgulanmaktadır. "*Bu zibâ çeşmeden iç Besmeleyle âfiyet bâdâ*" son dizesi de yine Hicri 1193 (M 1779) tarihini vermektedir.

ZÜBEYDE SULTAN [d. İstanbul, 28 Mart 1728 – ö. İstanbul, 4 Haziran 1756] *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde 17 Şaban 1140'te doğduğu ve Zübeyde adının verildiği yazılıdır. Annesi Muslî Kadın, öz ablası Ayşe Sultan'dır. Babası III. Ahmed tahttan indirildiği sırada iki, öldüğünde sekiz yaşındaydı.

Eski Sarayda büyüyen ve ilk evliliğini kuzeni I. Mahmud'un padişahlığında, 6 Ocak 1748'de Anadolu Eyaleti Valisi Karaalizâde

Süleyman Paşa'yla yapan Zübeyde Sultan'ın düğünü *Mür'i't-tevarih*'te şöyle anlatılıyor: "*Muharremin beşinde (6 Ocak 1748) hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Ahmed Hânın bâkire kerimelerinden Zübeyde Sultan'ın izdivac vakti gelmeğle Sultan Mahmud Hân, Edirne Bostancıbaşılığından üç tuğa nail olan Süleyman Paşa'ya murad-ı hümayunları ta'alluk etmekle vezir kethüdası Yusuf Ağa sağdıç olup tabla tabla meyveler ve şükûfeler ve yirmi nahl ve şeker bağçeleri ve gümüş nahl, piyade vezir ağaları ile ve sim tepsilerde mücevherat ve akmişe ve altı bin kuruş kiseleri alay ile götürüp Darüssaade Ağasına teslim ve mahalline isâl olunup yine yevm-i mezburda tarafeynden vekil ile Müfti-i enâm akd-i nikâh eyledi. Lâkin Süleyman Paşa Anadolu valisi bulunup kable'z-zifaf vefat etmekle iş bu sene âhirinde hünkâr kapıcılar kethüdası Numan Beğe Selanik mansıbı ile üç tuğ verilip tekrar bâkire-i mahlûle ana 'akd ve sâbıkı misillü nişân ve nükûd geldi ve Ayasofya kurbünde vâki' Sultan Sarayı sultân-ı müşarileyhâya inayet buyrulmağla beytü'z-zifaf kılındı.*"

Kocası Süleyman Paşa düğünden altı ay sonra öldü. Ertesi 1749 yılının yine 6 Ocak günü, kapıcılar kethüdası iken vezirlik verilerek Selanik ve Kavala valiliğine atanan Numan Paşa'yla evlendirildi. Babasının temlik ettiği Edirne'deki Dilsiz Mehmed Ağa Çiftliğinin gelirleriyle refah içinde yaşayan Zübeyde Sultan'a kuzeni I. Mahmud da Eyüp sahilinde beylik yalı tahsis etmişti. Eşi Numan Paşa ise taşra görevlerinde dolaştırılıyordu. Zübeyde Sultan da çoğu kardeşleri gibi uzun ömürlü olamadı ve 28 yaşında İstanbul'da öldü. *Vâsıf Tarihi*'nde, "*Bir müddetten beri hasta olup Ramazan-ı şerifin altıncı*" (4 Haziran 1756) günü eceliyle öldüğü yazılıdır. Valide türbesi haziresinde annesi Muslî Kadın'ın yanına gömülen Zübeyde Sultan, *Mür'i't-tevarih*'teki tanımıyla "*Ömründe saz ve söze kulak asmamış, etrafında olan fukara ile hakk-ı civâra riayet etmiş bir Saliha sultan*" imiş. Ortalığa çıkmaz, dünyevi zevklerden uzak durur; gece gündüz kitap okuyarak Allah'ın rızasını kazanmaya çalışırmış. Yoksullara yardım eden, Ramazanda yetimleri, dulları doyurup giydiren, bayram aylarında güzel giysilerle sevindiren, dindar bir sultanmış.

Ayşe Sultan (II) [d. İstanbul – İstanbul, 1706] *Sicill*'de ve Alderson'da yoktur. "Küçük" Ayşe Sultan'dan on yıl önce ölmüş, Hatice Turhan Sultan Türbesine gömülmüş.

Rukiye Sultan [d. İstanbul, 3 Mayıs 1707 – ö. İstanbul, 29 Ağustos 1707] *Tarih-i Râşid*'de 29 Muharrem 1119'da doğduğu, o yılın Cemaziyelevveli sonunda öldüğü yazılıdır. Bu da Hatice Turhan Sultan Türbesinde gömülüdür.

Hatice Sultan (II) [d. İstanbul, 21 Ocak 1707 – ö. İstanbul, 22 Ocak 1708] Bir yaşında ölmüş; Yeni Cami Türbesi haziresine gömülmüş. Uluçay, III. Ahmed'in kızları arasında göstermezken *Raşid Tarihi*'nde "*Velâdet-i Hatice Sultan*" başlığı ile H 1118 yılı Şevval ayının 16. günü padişahın (III. Ahmed'in) Hatice adı verilen bir kızının doğduğu, 1119 yılı Ramazanının 27'sinde öldüğü ve Valide Sultan Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Zeyneb Sultan (II) [d. İstanbul, 11 Şubat 1708 – ö. İstanbul, 5 Ekim 1708] Ümmügülsüm Sultan'ın ikizi. Annesinin adı bilinmiyor. Sekiz aylıkken ölmüş. *Tarih-i Râşid*'de "İrtihâl-Zeyneb Sultan" başlığı altında, 20 Receb 1120'de öldüğü ve sarayda cenaze namazı kılındıktan sonra, "*vükelâ-i devlet önüne düşüb*" Valide Sultan Türbesine defnedildiği yazılıdır.

Zeyneb Sultan (III) [d. İstanbul, 5 Ocak 1710 – ö. İstanbul, Temmuz 1710] Altı aylıkken, babası III. Ahmed ve Harem halkı, Tersane Bahçesinde sayfiyede bulundukları sırada orada ölmüş; *Tarih-i Râşid*'de, sandalla Yalıköşkü'ne götürülen cenazesi orada devlet erkânınca karşılandığı, cenaze masraflarının ve tabut bedelinin karşılanması için de harc-ı hassa eminine buyruk verildiği, Valide Türbesinde iki yıl önce ölen Zeyneb (II) Sultan'ın yanına gömüldüğü yazılıdır. Topkapı Sarayı Arşivinde cenaze masraflarına ilişkin bir belge vardır.

Hatice Sultan (III) [d. İstanbul, 8 Şubat 1710 – ö. İstanbul] *Sicill*'e göre doğumundan kısa bir süre sonra öldü, Yeni Cami (Turhan

Sultan) haziresine gömüldü. Uluçay, III. Ahmed'in kızları arasında göstermemiştir.

Rukiye Sultan (II) (İstanbul, 7 Mart 1712 – İstanbul, 1 Ekim 1715) Alderson'da ölüm tarihi 1 Ekim 1714'tür. 1719 (Hicri 1132) tarihli mevacip defterinde, "*merhume Rukiye Sultan validesi...*" cümlesinde adı geçen bu olmalıdır. Hatice Turhan Sultan Türbesinde gömülüdür.

Ferdâne Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1718] III. Ahmed'in küçükken ölen kızlarındandır.

Ümmüseleme Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1719] Alderson'da, Ümmüselma. *Sicill-i Osmânî*'de, adaşı bir sultanın da aynı yılda öldüğü yazılıdır. Yeni Cami Havatin türbeleri haziresine gömülmüş.

Reyhane Sultan [İstanbul, 1719'dan önce – ö. İstanbul, 1720] Adı, Alderson'da Rihane, Uluçay'da Reyhân'dır. Saray arşivindeki 1719 (Hicri 1131) tarihli defterde adı geçtiğine göre bu tarihten önce doğmuştu. Mezarı Yeni Cami Havatin türbeleri haziresindedir.

Rukiye Sultan (III) [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1720] Bu üçüncü Rukiye, *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Yeni Cami türbeleri haziresindeki küçük kabirlerden biri bununmuş.

Emine Sultan [d. İstanbul, 1711(?) – ö. İstanbul, 1720] Çocukken ölmüş, Yeni Cami Havatin türbeleri haziresine gömülmüş. Osmanlı arşivindeki bir mevacib defterinde cihet (ödenek) ayrılan Emine Sultan bu ise, doğumu da en geç aynı yıl olabilir. 1719 tarihli bir saray belgesindeki "*Emine Sultan hazretlerinin validesine*" cümlesinde anne adı geçmez.

Beyhan Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1720] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Havatin türbeleri haziresinde Hicri 1132 tarihli mezarı vardır.

Nazife Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1723] Alderson, küçükken ölen ve annesinin adı bilinmeyen bu sultanın, 1725-1764 yılları arasında yaşadığı; Uluçay, bunun doğru olmadığı kanısındadırlar. Bir padişah kızının 40 yaşına kadar yaşayıp da ün vermemesi, evlenmemesi mümkün değildir. Fiziksel-ruhsal sorunları nedeniyle Eski Sarayda kapalı tutulmuş da olabilir. Havatin türbeleri haziresindeki mezarının manzum yazıtı yaşamı konusunda bilgi içermemektedir.

Emetullah Sultan [d. İstanbul, 1719(?) – ö. İstanbul, 1724(?)] Alderson'da adı Ümmetullah'tır. Küçükken ölmüş, Yeni Cami haziresine gömülmüş.

Rabia Sultan [d. İstanbul, 19 Kasım 1719(?) – İstanbul, 1724(?)] 1724'te, ablası Ümmügülsüm'ün düğününde Damad Ali Paşa buna da hediye gönderdiğine göre o tarihte hayatta idi. Oysa Alderson 1722'de öldüğünü işaret eder. Yeni Cami Havatin türbeleri haziresinde gömülüdür.

Emetullah Sultan (II) [d. İstanbul, 17 Eylül 1723 – ö. İstanbul, 28 Ocak 1724] *Tarih-i Küçükçelebizâde*'de 16 Zilhicce 1135'te dört aylıkken öldüğü yazılıdır. Havatin türbeleri haziresine gömülmüş.

Naile Sultan [İstanbul, 15 Şubat 1725 – ö. İstanbul, Ekim 1727] *Küçükçelebizâde*'de Hicri 1137 yılı cemaziyelâhırının ilk günü doğduğu yazılıdır. 1727 (H 1140) tarihli, "*merhume Naile Sultan validesi Kadın*" cümlesini içeren belgeden de ölüm tarihi öğrenilmektedir. İki buçuk yaşında ölmüş ve Hatice Havatin Türbesine gömülmüştür.

Ümmüseleme Sultan (II) [d. İstanbul, 12 Ekim 1724(?) – ö. İstanbul, 5 Aralık 1732] Kimi kaynaklarda Ümmüsselma. Halife padişahların, Hz. Muhammed'in yakını kadınların adlarını kızlarına verdiklerine bir örnek de budur. Alderson, doğum-ölüm yılını 1732 göstermiştir ki bu tarihte, III. Ahmed eski padişah olarak tutuklu idi;

yanındaki cariyelerin doğum yapmalarına da Harem kuralları gereği izin verilmiyordu. Saray arşivindeki bir mevacip defterinde, "*saadetlü Ümmüseleme hazretleri*"ne de Hicri 22 Muharrem 1137 (12 Ekim 1724) tarihinde ödenek yazıldığına göre doğumu için önerilecek en geç tarih bu olabilir. *Sicill-i Osmânî*'de Ümmüseleme'nin aynı addaki üçüncü "sâbî" (çocuk) sultan olduğu ve Yeni Cami haziresinde kız kardeşlerinin yanına gömüldüğü belirtilmiştir. I. Mahmud'un Hicri 17 Cemaziyelâhir 1145 (5 Aralık 1732) tarihli buyruğuyla ödeneği kesildiğine göre bu tarihten önce ölmüştü.

Emine Sultan (II) [d. İstanbul, 1724'ten önce – d. İstanbul, 1732(?)] Ahmet Refik'in *Lâle Devri* adlı yapıtında, 1724'teki Ümmügülsüm Sultan düğününde buna da hediyeler verildiği yazılıdır. Yeni Cami Türbesinde gömülüdür.

Rebia Sultan [d. İstanbul, 28 Ekim 1727 – ö. İstanbul, 4 Nisan 1728] Kimi kaynaklarda doğum tarihi farklı, adı da Rabia'dır. Oysa, *Küçükçelebizâde Tarihi*'nde, Hicri 1140 yılının 12 Rebiülevvelinde doğduğu için Rebia Sultan adının verildiği yazılıdır. Bilindiği gibi, 12 Rebiülevvel, Hz. Muhammed'in doğum günü kabul edilir. Altı aylıkken ölmüş, Havatin türbeleri haziresine gömülmüş.

Sabiha Sultan [d. İstanbul, 19 Aralık 1726 – ö. İstanbul, 27 Aralık 1726] *Tarih-i Küçükçelebizâde*'de Hicri 24 Rebiülâhir 1139'da doğduğu, dokuz gün yaşadığı yazılıdır. Havatin türbelerinde gömülüdür.

Ümmügülsüm Sultan (III) [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1729] *Sicill*'de ve Alderson'da yer verilmeyen bu adı Uluçay, Yeni Cami Havatin türbeleri haziresindeki mezar kaydına dayandırmıştır.

Ümmühabibe Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1730] Anne adı ve doğum tarihi bilinmiyor. Küçükken ölmüş ve Yeni Cami Türbesi bahçesine gömülmüş.

Âkile Sultan [d. İstanbul – ö. İstanbul, 1737(?)] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Mezarı Yeni Cami Havatin türbeleri haziresindedir.

Ümmügülsüm Sultan (IV) [ö. 1742] Bunun varlığı, Yeni Cami Havatin türbelerindeki mezarları inceleyen H. Şehsuvaroğlu tarafından, türbe haziresindeki Hicri 1155 tarihli, küçük mezarı bulunarak ortaya çıkarılmıştır.

I. MAHMUD

Babası: II. Mustafa — Annesi: Saliha Sultan
Doğumu: 2 Ağustos 1696 — Ölümü: 13 Aralık 1754
Saltanatı: 30 Eylül 1730 — 13 Aralık 1754

I. Mustafa ve II. Süleyman'dan sonra, çocuğu olmayan üçüncü padişahtır. İki yaş küçük kardeşi-ardılı III. Osman da aynı talihsizliği yaşadığına göre saray hareminin gizemli iç dünyasında, cinayetlerin yanı sıra, tarihe yansımayan başka operasyonların da kuşkusu doğuyor. II. Mustafa'nın bu bahtsız oğulları, yıllarca Kafes hapsinde kalmaları yetmezmiş gibi olasılıkla kısırlaştırılmışlar da.

Mehtaba, güzel sese ve kadınlara doyamadan bu dünyadan ayrılacağını sık sık yinelermiş I. Mahmud. Cariye kökenli yedi kadını, dört ikbâl hanımından ayrıca cariyeleri de saptanıyor. Ç. Uluçay *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, arşiv belgelerine dayanarak *"I. Mahmud'un kadınlarına ikbâllerine ve cariyelerine muhtelif zamanlarda yapdığı in'am ve ihsanların defterlerinde, kadınlarının isimleri verilmemiştir. Yalnız birinde ikbâllerinin adları gösterilmiştir,"* diyor. Bunların şehzâde ve sultan doğurmamaları Sultan Mahmud'un kısırlığından olsa da o zamanın anlayışına göre kusur kadınlara yüklenmiş!

Boğaz'da serv-i simin (mehtap) seyrine çıkmak; ay ışığında cariyelerini saray havuzlarında yarı üryan oynaştırmak; has bahçelerde gündüzleri halvet, geceleri fasıl; I. Mahmud'un 27 yıl süren hapis yaşamından sonraki 24 yıllık saltanatının başlıca zevkleri olmuş; çocuğa hasret kadınlarıysa çeşmeler, sıbyan mektepleri yaptırmışlar.

I. Mahmud'un kadınları, ikbâlleri

AYŞE BAŞKADIN [ö. İstanbul, 1746] *Sicill-i Osmânî*'de başkadın gösterilmiştir. Şu halde yeni padişahın haremine 1730'larda alınmıştı. Ölüm tarihi doğruysa I. Mahmud'un sağlığında ölen tek kadını budur. Fatih'te Çörekçikapısı'nda sıbyan mektebi ve çeşme yaptırmıştır. Nereye gömüldüğü bilinmiyor. Alderson, buna "hâce" (hacı) diyor.

HÂTEM BAŞKADIN [ö. İstanbul, 1769] *Sicill-i Osmânî*'de bu da başkadın gösterilmiştir. Ayşe'nin ölümünden sonra başkadınlığa yükseldiği söylenebilir. *Mir'ât-ı İstanbul*'da, mezar kitabesine dayanılarak "*Hanım Kadın*" sanıyla tanıtılmıştır. Öldüğü tarihte tahtta bulunan III. Mustafa, amcazâdesinin bu eşinin, Üsküdar'da yaptırdığı Ayazma Camiinin haziresine gömülmesine izin vermiştir.

ÂLİCENAB KADIN [ö. İstanbul, 1775] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Bu ve Ayşe, aynı kadın; adı da Hacı Ayşe Âlicenab mı idi? Her ikisinin "başkadın" ve "hacı" sanları, Fatih'te mektep ve çeşme yaptırmaları bu olasılığı güçlendiriyor. Ayşe'in (1746), Âlicenab'ın (1775) ölüm tarihleri ise duraksama nedenidir. Âlicenab'ın adı, sıbyan mektebi ve çeşme yaptırdığı, vakıf tesis ettiği için belgeleniyor. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda "hacı" denildiğine göre hacca gittiğini yazmaktadır. I. Mahmud'un ölümünden sonra "*sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat iffetlü âlicenab başkadın*," Fatih Camii yakınında mektep, çeşme ve sebil yaptırmış; Sığla ve Aydın'daki emlâkini vakfetmiş. Yeni Cami Havatin türbeleri bahçesinde gömülüdür.

VERDİNAZ KADIN [ö. İstanbul, 16 Aralık 1804] Adını Hacı Virdinaz, Hacı Hatun veren kaynaklar da vardır. Mezarı Şehzâdebaşı'nda imiş. Dördüncü kadın olduğu, I. Mahmud'dan 50 yıl sonra öldüğü dikkate alındığında padişahın haremine geç evrede girmiş olmalı. İ. Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*'nde, Aksaray Muradpaşa Camii civarındaki Verdinaz'ın hayratı Hacı Hatun sebil-çeşmesiyle Verdinaz Kadın sıbyan mektebi ve sebil-çeşmesinin, cadde yapımlarından daha önceki yıllarda yıkıldığını yazmaktadır. Galata su iskelesinde de ikinci bir çeşme yaptırarak Çatalca'daki çiftlik köyünü vakfetmiş.

HATİCE RÂMİ KADIN [ö. İstanbul, 16 Ocak 1780] I. Mahmud'un altıncı kadını. Beşiktaş'ta çarşı içindeki köprü ve köprü hamamını (bugün mevcut değildir), eski Beşiktaş Sarayı mutfağının karşısına (Akaretler Sokağının başına) da sıbyan mektebi ile sebil-çeşme yaptırmıştır. I. Mahmud'un ölümünden bir yıl sonra (1755) Haremeyn Müfettişi Mustafapaşazâde İbrahim Bey'le evlenip saraydan ayrılmış, Beşiktaş'a yerleşmiş.

TİRYÂL KADIN [ö. İstanbul, 1785] Ölüm tarihi Alderson'da 1789'dur. *Sicill-i Osmânî*'de, I. Mahmud'un ikbâl hanımı, Alderson'da kadınlarından gösterilmiştir. Bu da altına (?) kadınmış. Yeni Cami Havatin türbesi ek odasına gömüldüğüne göre, yaşamını Eski Sarayda dul tamamlamış olmalı. Saray çevrelerindeki saygınlığından dolayı "mehd-i ulyâ-i sânî" (ikinci valide sultan) denirmiş.

Raziye Alderson'da adı vardır.

Meyyase Hanım Uluçay'ın bir saray belgesinden saptadığı "başikbâl"dir.

Fehmi Hanım I. Mahmud'un "ikinci ikbâl"imiş.

Sırrî Hanım İkbâl hanım veya "hazinedar usta" imiş.

Habbâbe Hanım I. Mahmud'un ikbâllerinden veya hazinedar ustalarındanmış.

III. OSMAN

Babası: II. Mustafa — Annesi: Şehsuvar Valide Sultan
Doğumu: 2 Ocak 1699 — Ölümü: 30 Ekim 1657
Saltanatı: 13 Aralık 1654 — 30 Ekim 1657

15. yüzyıl kapanırken doğan Kanuni Süleyman, 16. yüzyıl biterken doğan I. Ahmed, 17. yüzyılın sonunda doğan III. Osman, yan yana getirildiğinde yüzer yıl arayla Osmanoğulları bireylerinin yaşamlarındaki değişmeler apaçık görülebilir. Örneğin Kanuni'nin Hürrem'i, I. Ahmed'in Mahpeyker Kösem'i; III. Osman'ın kalfa düzeyindeki silik kadınları... Veya Süleyman'ın biricik kızı Mihrümâh, I. Ahmed'in, bir dizi evlilik yapan kızı Ayşe, evlat yoksunu Osman... Kıyaslanabilir mi?

Saray haremindeki sürekli gerileyişin asıl sorumlularıysa şehzâdeleri hapseden, çocuk sultan kızları da paşaların servetlerini iç hazineye akıtmak için ondan ötekine nikâhlayan padişahlardı, kuşkusuz. Osmanoğullarının içten çürüyen ulu çınara benzetilmesinde bu gerçek de vardır.

III. Osman, çocuksuz padişahların dördüncüsüdür. Babası II. Mustafa, 1703'te tahttan indirildiği ve birkaç ay sonra da öldüğü sırada beş yaşındaydı. Annesi Şehsuvar Kadın, Eski Saraya gönderilirken o, Kafes Kasrında gözaltına alındı. Koşulları yeterince

bilinmeyen o ortamda, hizmetine bakan kara hadımlar ve bir-iki kalfa cariye dışında kimseyle temas etmeksizin 51 yıl kapalı tutuldu. Bu uzun yarım yüzyılı çoğunca oturarak ve yatarak geçirdiği için vücutça gelişemedi; hareme, kadınlara karşı da nefret duydu. 55 yaşında tahta çıkınca ilk buyruğu, cariyelerin kendisine görünmemesi olmuştu! Haremi, alıştığı inzivâ dünyasına benzetmeye çalıştı; eğlenceleri, saray kadınlarının dışarıya çıkmalarını yasakladı. Bu kararlarında, Eski Saraydan valide alayı ile Saray-ı Hümayuna dönen ümmi ve dindar annesi Şehsuvar'ın da etkisi mutlaka vardı. Bu garip padişahın, haremde, tabanı kabaralı takunyalarla dolaştığı; ayak sesini duyan cariyelerin kendisine görünmemek için saklanmalarını emrettiği söylenir. Olasılıkla çocukluğundan yaşlılığına değin hizmet cariyeleriyle oturmaktan, onların sazlarını sözlerini, masallarını dinlemekten, hatta olası ki alaylarından usanç getirmişti; uyluğunda da iyileşmeyen "kurt uru" (lope) vardı ve belki de bundan dolayı cariyelerden uzak duruyordu. Varlığı saptanan dört kadınından üçünün adları biliniyor. Osmanlı tarih yazıcılarına göre, "*Sultan Mahmud'un ve Sultan Osman'ın lüle-i serçeşme-i recüliyetleri isâle-i selsâl-i tenâsül etmede hûşgîde ve âtıl*"; yani erkeklik damarları kurumuş, işe yaramaz olmuştu!

III. Osman'ın kadınları

ZEVKÎ KADIN [ö. İstanbul(?)] Adı kimi kaynaklarda Zerkî geçer. III. Osman'ın üçüncü kadını. Kimliği ve özgeçmişi bilinmiyor. Eşinin kısa saltanatında İstanbul'daki imar faaliyetlerine, 18. yüzyılda üsluplaşan Türk Barokunun, taş mektep-çeşme bütünlüklü, özgün bir örneğini yaptırtarak katılmıştır. Mektep, eski Fındıklı Sarayının (19. yüzyılda bu sarayın yerine yapılan Çifte Saraylar, günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesidir) avlusunda; Barok esintili Zevkî Kadın duvar çeşmesi de mektebin sokak cephesindedir. Çeşme kitabesinin son dizesi, "*Üçüncü Zevkî Kadın kıldı icrâ gel zülâl iç ma*" Hicri 1169 (1755) tarihini verir. Bu ve diğer kitabeler, sıbyan mektebiyle çeşmenin 1755'te (Hicri

1169) III. Osman'ın saltanatında, üçüncü Zevkî Kadın tarafından yaptırıldığını belgeler. Su akıtmayı, ilim öğretmeyi, eğitimi en büyük sevaplardan sayan Hz. Muhammed'in bir hadisine ve önceki padişah eşlerinin geleneğine uyan Zevkî Kadın'ın iki katlı sıbyan mektebinin üst katı, kubbeli ve ocaklı dershanedir. 1912'de onarılan yapı, günümüzde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinin kullanımındadır. Zevkî'nin doğum-ölüm tarihleri gibi nerede gömülü olduğu da bilinmiyor.

Leylâ Başkadın [ö. İstanbul, 1794] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da başkadın gösterilmiştir. III. Osman'dan 37 yıl sonra, 1794'te ölmüş ve Karacaahmet Mezarlığının uzantısı olan Ayrılık Çeşmesi Mezarlığına gömülmüştür. III. Osman öldüğü sırada genç ve çocuksuz oluşu nedeniyle çırağ edilip Hacı Mehmed Emin Bey adında bir zatla evlendirildiğini, bu evlilikten oğlu Feyzullah'ın doğduğunu Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da yazıyor.

— **Kadın** III. Osman'ın ikinci kadını imiş. Adı bilinmiyorsa da Başkadın Leylâ ile "Üçüncü" Zevkî Kadın arasında, "İkinci" konumda imiş.

Ferhunde Emine [ö. İstanbul, Ağustos 1791] *Sicill*'de ve Alderson'da yoktur. Uluçay, Topkapı Sarayı Arşivindeki Muharrem 1206 (Eylül 1791) tarihli bir belgeyle "*merhum III Osman'ın Dördüncü Kadını Ferhunde Emine*"nin varlığını ortaya çıkarmıştır.

III. MUSTAFA

Babası: III. Ahmed — Annesi: Mihrişah Kadın
Doğumu: 28 Ocak 1717 — Ölümü: 21 Ocak 1774
Saltanatı: 30 Ekim 1757 — 21 Ocak 1774

III. Ahmed'in büyük oğlu bu padişah, Lâle Devrinin coşkulu günlerine girilirken doğmuş; çocukluğu o ortamda geçmişti. 1730 Patrona Ayaklanmasında babası tahttan indirilip saray hapsine konulurken 13 yaşındaki Mustafa ile diğer şehzâdeler de Kafes Kasrına kapatılmışlardı. Mustafa, buluğ döneminde, "eğreti gelin" misâli, cariyelerle ilişkiyi o ortamda deneyip öğrenmiş olmalıdır. Mahbeste geçen 27 yıldan sonra, kırk yaşında tahta çıkınca, yüreği çocuk ve eş özlemiyle dolu bir baba ve koca olmuş; 1759'da doğan ilk kızı için benzeri görülmemiş bir velâdet şenliği düzenletmişti.

Yaşama direnci gösteren kızları, Şah, Beyhan ve Hatice sultanlarla oğlu (III.) Selim'in, müşfik bir babanın kanadı altında, eğitimlerine önem verilerek yetiştirilmelerinin karşılığını fazlasıyla ödediklerine tarih tanıklık ediyor. Özellikle de kızları, 18. yüzyılın son, 19. yüzyılın ilk evresinde, Türk kadın dünyasına açılım ve çağdaşlaşma yolunda öncülük etmişler; Selim ise siyaset, ordu, eğitim, mimarlık, şiir ve müzik alanlarında gündeme getirdiği yeniliklerle kardeşlerini desteklemiştir.

Babası III. Ahmed, 17.-18. yüzyıl padişahları arasında eşlerinin ve çocuklarının çokluğuyla dikkati çekerken III. Mustafa altı eşle yetinmiş. Bunlardan dördü "kadın," ikisi "ikbâl" pâyeli imiş. Çoğu yaşamayan çocuklarının sayısı 12'dir. Kritik durumsa, baba-oğul III. Ahmed-III. Mustafa saltanatları arasında taht sırası alan iki kısır padişah yüzünden, Harem-i Hümayunun, otuz yıl boyunca çocuk sesinden, velâdet şenliği, beşik alayı geleneklerinden yoksun kalması olmuştur. Diğer yandan, Kafes Kasrında da esrarengiz vak'alar yaşanmış; III. Ahmed'in şehzâdelerinden Seyfeddin ve Süleyman'ın 1732'de, Mehmed ve Mahmud'un 1756'da vakitsiz ölümlerine, daha doğrusu, "Kafes suikastlarına" tanık olan Mustafa, kendisinin de zehirlenebileceği vehmiyle panzehir tutkunu olmuş; bu yüzden solgunlaşmıştı. Fakat gariptir, Mustafa'nın saltanatında da kardeşlerinden Numan 1764'te, Bayezid 1771'de "Kafes"te ölmüş; geriye kardeşlerin küçüğü (I.) Abdülhamid kalmıştı.

Kadınlarının, hanedan sönmesin gayretiyle Mustafa'nın kucağına kızdan oğuldan ak pembe yavrular koymaları için iki yıl beklenerek ilk doğum sevinci 1759 yılı Martında bir "ismet-penah sultan"ın (kız) dünyaya gelişiyle yaşanmış. İzleyen yıllarda doğan iki şehzâdeden Selim (III.), 10 kızdan da üçü, saray çocuklarını vuran badireleri aşabilmiş; diğerleri birkaç aylık, 2-3 yaşında ölmüştür. Hareme çağırdığı hekimler, hasta çocuklarını tedaviye çalışırken III. Mustafa da sırtında gecelik entarisi, kederler içinde, gözleri yaşlı, umut ve şifa sözcükleri beklermiş. Tahta geçer geçmez yaptırdığı Lâleli'deki türbesine, kendisinden önce dokuz evladının gömülmesi ne büyük acıdır!

III. Mustafa'nın kadınları, ikbâlleri

MİHRİŞAH VALİDE SULTAN [d. 1745'ten önce – ö. İstanbul, 16 Ekim 1805] III. Mustafa'nın başkadını. Emine Mihrişah olarak da bilinir. Bu padişahın annesinin ve bir kızının adı da Mihrişah'tır. III. Selim'le Hibetullah ve Fâtıma sultanların annesi Mihrişah Valide Sultan'ı, Şah Sultan'ın da öz annesi gösteren kaynaklar, Şah

Sultan'la Selim'in, sekiz ay arayla doğduklarını dikkate almamıştır.

Mihrişah Kadın, yeni padişahın haremindeki Gürcü cariyelerdenmiş. Ceneviz asıllıydı söylencesi de vardır. 24 Aralık 1761'de Selim'i doğurdu. III. Mustafa'nın diğer üç kadınefendisinden daha kıdemli, büyük şehzâdenin de annesi dolayısıyla "başkadın"mış.

Mihrişah, padişahın 1774 kışında ansızın ölmesi üzerine Eski Saraya gönderildi. Oğlu Selim, Topkapı Sarayı Haremindeki "Kasr-ı uzlet" de denen Kafes hapsinde, kendisi Eski Sarayda, I. Abdülhamid'in 15 yıllık saltanatı boyunca kapalı kaldılar. Başkadınlığı ve şehzâde anası oluşu dışında, III. Mustafa'nın saltanatındaki yaşantısına ışık tutan bilgiler azdır.

Saray arşivindeki bir belgenin, hazine ve para konularına meraklı III. Mustafa'nın, 1773'te Mihrişah'tan senet karşılığı 231 kese 55 kuruş tutarında borç para aldığını göstermesi ilginçtir. "*Bâis-i tahrir-i hurûf budur ki*" diye başlayan bu senedinde padişah; savaş giderleri ve asker ulufesi nedeniyle iç ve dış hazinelerin boşaldığını, elde avuçta bir akçe kalmadığını; savaşı sürdürmek ve zafer kazanmak için, oğluyla kızlarının annesi kadından aldığı borcu, savaş bittikten sonra, kendi vakıflarının gelirleri fazlasından ödeyeceğini belirtmiş. Borç senedinin yırtılmayıp saklanmış olması; III. Mustafa'nın da savaşlar bitmeden ölmesi, Mihrişah Sultan'ın 231 kese 55 kuruş alacağının ödenmediğini gösteriyor.

Amcası I. Abdülhamid'in ölümü üzerine 7 Nisan 1789'da tahta çıkan ve ilk cuma selamlığı için Ayasofya Camiine giden III. Selim, ertesi gün de "*Valide-i muazzamalarının resm-i naklini*" gerçekleştirmiş. Bu alayın, yazma *Edib Tarihi*'ndeki, "*Resm-i kadim-i saltanat-ı seniyye üzere Valide Sultân hazretleri Sarây-ı 'Atikden alınub alay-ı vâlâ ile Sarây-ı Cedide getürüldükde Sultan Selim hazretleri resm-i istikbâl icrâ buyurdukları*" cümlesiyle başlayan anlatımı *Cevdet Tarihi*'nde de aktarılmıştır.

O gün alay eşliğinde, Bayezid'deki Eski Saraydan tahtırevanla çıkan Mihrişah Valide Sultan'ı Divanyolunun iki yanında sıralanan Yeniçeriler selamlamış. Alay, önde mücevveze kavuklu divan çavuşları, bunların arkasında paşalı kavuğu, bol yenli erkân kürkü, elinde asâsıyla Valide Kethüdası Mahmud Bey; daha geri-

de iki taraflı Baltacılar, tahtırevanın önünde de Darüssaade ağası yürüyerek Bab-ı Hümayundan girdiklerinde, Has Furun kapısı önünde alayı karşılayan III. Selim, üç kez temennâ edip tahtırevan perdesinden annesinin elini öpmüş, Harem kapısına kadar yanında yürümüş.

Ertesi gün de "mehd-i ulyâ-yı saltanat"ın harem-sarayı onurlandırdığına ilişkin valide sultanın bir hükümnâmesi, Arzodasında kürk giydirilen sadaret kaymakamına sunulup törende bulunanların huzurunda okunmuş. Bu duyuru üzerine devlet erkânı Mihrişah Sultan'a hediyeler göndermişler. Mihrişah Valide Sultan alayını, sarayın Bab-ı Hümayunundan girerken gösteren gravür, bu geleneksel törenin ayrıntıları açısından önemlidir. Resmi törenlerde Mihrişah'ı temsil etmek üzere Darbhane Emini Yusuf Ağanın valide sultan kethüdalığına atandığını yazan Ahmed Câvid, *Hâdika-i vekayî*'de, padişahın, sadaret kaymakamına gönderdiği, "*Kaymakam Paşa! Darbhane Nâzırı Yusuf Ağanın sadakat ve istikâmeti nezd-i hümyûnumda ma'lûm olduğuna binâ'en Darbhane nezaretini idare etmek şartıyla ismetlû validem kethüdalığına kürk ilbâs edesün,*" içerikli kısa hatt-ı hümayununa da yer vermiştir. Aynı kaynakta, 1790'daki büyük seferberlik sırasında Mihrişah Valide Sultan'ın, "*Allah rızasıyçün, kendi servetinden 500 Bostancı yazdırıp her birine 80'er kuruş ve birer çuka nimten, potur ve birer çift filâr* (terlik)" verdiğini; sefere gidecek askerlerin alay göstermesini de sarayın Sultan Osman Kasrını teşrif edip bu 500 "*tuvana askeri kasrın altından geçerlerken temaşa ettiğini*"; seferber askerler için gerekli "*çerge çadır ve sâir evâni-i matbah ve me'kûlat ve meşrûbatlarının*" da valide sultanca karşılandığını yazmaktadır.

İyiliksever ve nâzik Mihrişah Valide Sultan, 16 yıl boyunca oğlunun yenilikçi girişimlerini desteklerken III. Selim de Topkapı Sarayı Harem dairesinin valide sultanlara mahsus bölümünü annesi için kapsamlı bir tadilattan geçirtmiş. Kendi özel dairesiyle bağlantılı bu daire, 18. yüzyıl sonu mimari ve tezyini özelliklerini yansıtır. Valide sultan oda ve sofasının duvarlarındaki yazı kuşaklarında, Münîb'in, III. Selim'i ve Mihrişah'ı öven; padişahın annesinin, herkesin derdine çare bulmaya çalıştığını, kimseden nesne kabul etmediğini, padişah oğlunun başarısı için dualar ettiğini vurgulayan

dizeleri okunur. Saray söylenceleri de III. Selim'in her gün Mihrişah Sultan'ın dairesine geçerek annesiyle görüştüğü yönündedir.

Mihrişah Sultan, oğlunun binişlerine katılır, bahar ve yaz mevsimlerinde İstanbul'un uzak mesirelerine, Haliç ve Boğaziçi Yalılarına; Şah Sultan'ın Eyüp'teki sahilsarayına gidermiş. Örneğin 22 Temmuz 1796'da, padişah seher vakti tebdil binişi yoluyla dört çifte tebdil kayığıyla Büyükdere'ye gittiğinde Valide Kethüdası Yusuf Ağa tarafından karşılanmış. Konakta sabah taamı yedikten sonra atla Acı Elma Deresi mevkiine gidip annesiyle buluşmuş. 1797 ilkbaharında Beşiktaş Sarayına giden padişah, "*Valide Sultan hazretleri için müceddeden bina ve inşa olunan daire-i mahsusâyı temaşa etmiş.*"

Mihrişah'ın, III. Selim'in siyasal ve askeri reform girişimlerine müdahale edecek donanımdan yoksun olmakla birlikte kimi yakın adamlarının atamaları veya affı için oğlunu etkilediği doğrudur.

Kronik sıtmalı valide sultanın, yaşlılıktan ve saray koşullarından kaynaklanan rahatsızlıklarına hekimlerin tanısıysa tuhaftır: "*Ahiret hastalığı nöbeti*"(!) Ne var ki bu illete Hallaç Baba'nın terapileri yararlı olmadığından(!) altmış yaş dolayında, Topkapı Sarayındaki dairesinde ölmüş. *Cevdet Tarihi*'nde bu olay, herhalde bir "kadın" ölümü diye bir cümleyle verilmiş: "*Recebin yirmi ikinci çarşanba günü Sultan Selim Hân hazretlerinin valide-i mükerremeleri Mihr Şah Sultân fevt olmağla 'azim âlây ile Topkapu Sarây-ı hümayunundan alınub Edirnekapusundan ihrac ile Hazreti Hâlid* (Eyüp Sultan) *civârında binâ etmiş olduğu türbesine defn olundu.*" Osmanzâde Taib'in *Hadikatü'l-vüzerâ* adlı yapıtının yazma bir zeylinde –Sadrazam Hâfiz İsmail Paşa'nın tanıtıldığı sayfadaki– derkenarda, "*Merhum Sultan Selim Han hazretlerinin, işbu 1220 senesi Receb-i şerifinin 22. günü saat üçte iken validesi, dâr-ı dünyadan dâr-ı bekaya intikal eyledi. Eyüb'de türbesinde medfundur*" okunuyor. Bu saptamadan, Mihrişah Validenin 16 Ekim 1805'te saat 10.00'da öldüğü anlaşılıyor.

III. Selim'in sakin yaratılışlı annesinin de önceki valide sultanların hayırseverliklerine koşut girişimleri vardır. Bazıları bugüne ulaşmayan veya harap durumdaki çeşmelerinden ikisini,

çocukken ölen kızları Hibetullah ve Fâtıma sultanlar için 1791 ve 1797'de yaptırmıştır. Üsküdar İhsaniye'deki Mihrişah (Hibetullah) Çeşmesinin, Sünbülzâde Vehbî'nin yazdığı kitabesindeki, "*Hibetûllah'a kıldı hibe hem ecrin-kim / Hayr-i cârisiyle ola rûhu şâdân*" dizeleri, yapım tarihi olan H 1206'yı (1791) verir. Manzumede, Hibetullah'ın "tıfl" (çocuk) iken öldüğü de vurgulanmış; sultancığın annesinin "Valide Sultan hazretleri" olduğu; Hibetullah, Fâtıma ve III. Selim'in de öz kardeşlikleri belirtilmiştir. İ.H. Tanışık'ın, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, "Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi" adlandırması yanılgı sonucudur.

Fındıklı Molla Bayırı merdivenli yoldaki çeşmeyi de yine çocukken ölen kızı Fâtıma Sultan hayrına 1797'de yaptırmıştır. Kitabesinin son dizeleri, "*Canfezâ tarihi Vehbî teşnegâna müjdedir / Fâtıma Sultan Ruhiyçün gel iç 'aynü'l-hayat 1212*"dir. İ.H. Tanışık, Mihrişah Valide Sultan'ın, bu çeşmeyi (kayınbiraderi) I. Abdülhamid'in, çocukken ölen kızı Fâtıma Sultan için yaptırdığını yazıyorsa da doğru değildir. Çünkü Fâtıma Sultan, III. Mustafa'nın kızıdır. Mihrişah, 1793'te Halıcıoğlu'nda Humbaracılar Kışlası Meydanına Humbaracıyan Mescidini, Halıcıoğlu Mihrişah Camiini, mezarlık önüne kitabesi "*Mâder-i Sultan Selim'in çeşmesinden Zemzem iç*" dizesiyle biten çeşmeyi, Hasköy yolu üzerindeki bir diğer çeşmeyi yaptırmış; 1794'te, Kâğıthane'deki Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesini yeniletmiştir.

Beşiktaş Kılıçalipaşa'da akıttığı 1797 tarihli çeşmenin kitabesinde, "*Mehd-i ulyâ-ı saltanat devletlü Mihrişah Valide Sultan aliyyetü'ş-şân*"ın, adına yaptırılan Büyük Valide bendinden bu çeşmeye yarım masura su verildiği yazılıdır. *Hadîkatü'l-cevâmî*'deki açıklamaya göre, Eyüp Bostan İskelesine yakın, Papasoğlu Bahçesi de denilen Zeyneb Sultan Sarayı bahçesine, "*bir türbe-i şerife ve imaret ve sebil ve türbe karşısında müstakil mekteb ve hocasına ve üç türbedâra evler binâ etmek üzere 1207 Şevvâlinin yirmi altıncı günü*" (6 Haziran 1793) temeli atılan Mihrişah Valide Sultan Külliyesi, "*Ashâba Zemzem hem sebil-i 'ayn-ı safâ-i Mihrişah*" tarih dizesine göre Hicri 1210 (M 1796) tamamlanmış; 1801'de de türbenin iki yanına çeşmeler eklenmiştir ki biri "Mihrişah Kadın," diğeri, "Şah Sultan" adınadır.

1796/7'deki Valide bendi ve Mihrişah suyolu yapımları, İstanbul'un III. Ahmed döneminde başlatılan su kampanyasının devamıdır. Kasımpaşa Hacı Ahmet Camii önünden Kurtuluş'a çıkan yokuşun başındaki diğer bir çeşmenin kitabesinde, valide sultanın, Bahçeköy'deki bendin tamamlanmasından sonra bu çeşmeyi yaptırtarak 25 Temmuz 1797'de, iki masura "*mâ-i leziz*" (tatlı su) bağlattığı yazılıdır.

III. Selim'in *Rûznâme*'sinde, Valide bendi yapılınca padişahın annesiyle birlikte, 16 Temmuz 1797'de (H 1 Muharrem 1212) buraya bir biniş (gezi) düzenlediği, "*Perşenbe günü biniş-i hümayun ile Büyükdere'den valide-i muhteremeleri devletlü Mihrüşah Sultan hazretlerinin müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak oldukları Bağçeköyü'nde vâki' bend-i cedide teşrif ve kenâr-ı bende binâ olunan kasr-ı şahane*"de bir süre dinlendikleri; biniş-i hümayun ricâline rütbelerine göre bohçalar, atiyyeler dağıtıldığı; bina emini ile Yani Kalfa'ya, bendin yapımında çalışanlara ihsanlarda bulunulduğu; buradan, Bahçeköy mesiresine gidilerek Fıstıklaraltı'nda kurulan otağda saz dinleyip yemek yedikten sonra, akşama yarım saat kala, Büyükdere'den filikalara binilerek Kireçburnu'nda akşam namazı kılındığı, yine kayıklarla mehtap seyri yapılarak Beşiktaş Sarayına dönüldüğü anlatılmaktadır.

Bendin manzum kitabesini yazan Misâlî, "*Misâlîyem verince Valide Sultan ihsânın / Bu vâlâ Sedd(i) tutub bend etdi Hakk'a âh-ı ihsânı*" dizeleriyle Hicri 1211 (1796) tarihini düşmüştür. Haremin hazinedar ustalarından Çaşnigir Zeyneb için Eminönü balıkpazarında yaptırdığı –kitabesinde "*Hazinedar usta çaşnigir Zeyneb*" yazmasına karşın–, halk arasındaki adıyla Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi de bugün yerinde yoktur. 1797'de Beşiktaş Kılıçali Mahallesindeki adıyla anılan çeşme; 1801'de Levent Kışlası ve Hasköy Lağımcılar Kışlası camileri; Kasımpaşa Mevlevihanesi de Mihrişah'ın hayırlarıdır. Adını taşıyan diğer yapılar, Boyacıköy Camii, Tabhane Hamamı, Küçüksu Camii olup, bunlar 1792-1803 arasında yapılmıştır.

Mihrişah Valide Sultan'ın son iki çeşmesi, Boğaziçi'nin iki yakasındadır. 1805 tarihli Yeniköy Çeşmesinin kitabesi, "*Sâhibü'l-hayrat ve'l-hasenât devletlü 'ismetlü Mihrişah Valide Sultân*

'aliyyetü'ş-şân hazretleri 1220"dir. Diğeri, öldüğü yıl oğlu III. Selim'in, Küçüksu'daki eski kasrın yanına yaptırdığı Mihrişah Sultan mesire çeşmesi olup Boğaziçi kıyılarının simgelerindendir. Meydan çeşmeleri formunda, dört cepheli, fırdolayı basamaklı, kubbeli ve saçaklı, Hicri 1221 (M 1806) tarihlidir. Hatif'in yazdığı 16 beyitlik kitabesi, cephe alınlıklarına dörder beyit olarak işlenmiştir. M. Raif'in *Mir'ât-ı İstanbul*'unda, eski Küçüksu Kasrının ve Mihrişah Valide Sultan Çeşmesinin kitabelerinin tamamı vardır.

Mihrişah, hayırlarının yaşaması için 1790-1797 arasında kurduğu vakıflara pek çok akar bağlamış. Vakıf gelirlerinden hizmet ve işletme giderleri yanında, sıbyan mektebi öğrencilerine de her yıl birer entari, hırka, dizlik, kuşak, çift yemeni-mest ve harçlık verildiği saptanıyor. Mihrişah Valide Sultan ve III. Selim vakıfları, daha sonra III. Mustafa vakıflarıyla birleştirilmiştir. Eyüp Sultan Camiine vakfettiği yazma kitaplar, 1924'te Hüsrevpaşa, 1965'te Süleymaniye kütüphanesine devredilmiştir. *Cevdet Tarihi*'nde, "*Civâr-ı Hazreti Ebi Eyub el-Ensârî'de (R.A.) Valide-i padişahi Mihrişah Sultan hazretlerinin inşâsına sarf-ı nükûd ihtimam eylediği imaret evasıt-ı Receb-i şerifde* (Şubat başı 1795) *hıtâm bulmağla*" binâ emini Haffafzâde Mehmed Emin Efendi'nin Galata kadılığına getirildiği yazılıdır.

ÂDİLŞAH KADIN [ö. İstanbul, 19 Aralık 1803] III. Mustafa'nın bu kadını Çerkes asıllıymış. Alderson'da ön adı Ayşe'dir. Beyhan (d. 1765) ve Hatice (d. 1768) sultanların annesidir. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da doğum tarihini vererek 1748 üçüncü kadındı diyor. İstanbul'da Tekfur Sarayı yakınında yaptırdığı camiye çiftliklerini vakfettiğine ilişkin 7 Mayıs 1795 tarihli vakfiyesiyle 8 Temmuz 1797 tarihli zeyli, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindedir. Âdilşah'la birgesi Rifat Kadın'ın, 15 Aralık 1803'te başlayan Ramazan ayında ve belki aynı gün ölmelerinin nedeni bilinmiyor. III. Mustafa türbesinin yanındaki etrafı pirinç şebekeli açık türbesinin, "*Beyhan ve Hatice sultanların valideleri Âdilşah Kadınefendi yatmaktadır,*" yazılı eski levhası bugün yoktur. Öldüğü yıl, Beyhan Sultan'ın annesinin hayrı olmak üzere bir mektep yaptırdığını gösteren bel-

gelerde özetle, "*Beyhan Sultan, validesi Âdilşah Kadın ruhu için İstanbul'da Yeşillioğlu Sarayına yakın bir mektep yaptırdığı gibi, burada muallim ve meşk* (yazı alıştırması) *hocası da görevlendirmiştir,*" deniyor.

Beyhan ve Hatice sultanlar, 1805'te, Eğrikapı-Tekfur Sarayı yakınındaki ahşap mescidi yıktırarak yerine, anneleri Âdilşah Kadın Şişehane mescidiyle, mektep ve çeşmesini yaptırmışlardır. *Sicill-i Osmânî*'de de Beyhan ve Hatice sultanların yine annelerinin hayrı olmak üzere Mahmudpaşa'da da çeşme ve mektep yaptırdıkları belirtilmiştir. 1913'teki sıbyan mekteplerinin genel denetimine ilişkin "yazma" raporda, "*Âdilşah mektebi, Fatih kurbünde* (yakınında) *olup kâgir iki dershane ile bir muallim odası ve müştemilattan ibarettir,*" notu düşülmüştür. Bu, Tekfursarayı civarındaki sıbyan mektebi olmalıdır.

RİFAT KADIN / HANIM [ö. İstanbul, Aralık 1803] *Sicill-i Osmânî*'de, Alderson'da gösterilmemiştir. Padişahların saray haremindeki cariyelerden seçim yaparak kendi ailelerini kurmaları geleneği açısından Rifat Kadın ayrıcalı durumdadır. Çünkü III. Mustafa, bir tebdil gezisinde bu İstanbul hanımını görüp vurulmuş; zendostluk hevesine kapılmış. Hür bir aile kızını veya kocalı bir kadını, saray haremine almanın çarelerini ararken diğer yandan Rifat Hanımla gizlice buluşabilmek için sadrazamla hanımını araya koymuş. Onlar sayesinde kaçamaklar yapmış. Sonunda, Rifat, sadrazamın konağına alınarak saray kuralları, haremde nasıl davranıp nasıl konuşacağı öğretilmiş. Kimliği saklanarak bir cariye gibi ve gizli yollardan hareme sokulmuş.

III. Mustafa'nın bu macerasını ve sevgilisine "Dördüncü Kadın" pâyesi verdiğini, saray arşivindeki belgeleriyle Ç. Uluçay, *Harem Hayatının İçyüzü*'nde özetle şöyle anlatmaktadır: "*Padişah, Rifat Hanımla ve her ne yoldan temin edildi ise bir cariye kızla sadrazamın* (Bahir Mustafa Paşa veya Muhsinzâde Mehmed Paşa olmalı) *konağında buluşurmuş. Bu ilişkilerinin dedikodusu Harem-i Hümayuna ulaşınca sadrazama bir hatt-ı şerif yazarak eşinin ve kızının: Bizim avret için filanındır* (padişahındır) *demesünler. Keyfiyet bilinmesün. Bir hanımdır, kimin kızıdır bilmeziz,*

desünler. Zira (Haremdekilerden) *sakladık. Şimdi suâl ederler uyarısında bulunarak bu hanımın, bugün yarın saraya getirilmesini, misafir geldiğinde açılan tenha Karakulak Şimşirlik kapısı tarafından Hareme sokulmasını buyurmuş. Sadrazamsa, cariye kızın boşboğaz olduğunu, saray haremine girerse, padişahın Rifat Hanımla ilişkisini söyleyebileceğini bildirmiş. Bunun üzerine III. Mustafa; Rifat Hanımın, kimden alındığını ve kim olduğunu söylememesini uyararak kendisine çekidüzen verilip Harem kurallarının öğretilmesini, daha da önemlisi, daima padişaha sokulup yanından ayrılmamasının, 'gece gündüz avretçesine' davranmasının öğütlenmesini buyurmuş!"*

Padişahın ölümüne kadar Haremde "Dördüncü Kadın" sanıyla on yıl geçiren İstanbullu Rifat Hanımın, ömrünün kalan otuz yılı boyunca Eski Sarayda mı yaşadığı, İstanbul'daki ailesine mi döndüğü bilinmiyor. Ancak Ramazana rastlayan Aralık 1803'te, Âdilşah Kadın'la aynı günlerde ölmesi belki bir rastlantıdır. Mihrişah'ın Eyüp'teki türbesine; Âdilşah ve Aynülhayat'ın, Lâleli türbesine gömülmelerine karşılık, Rifat Kadın'ın Haydarpaşa Mezarlığına gömülmesi de manidardır ve dul kalınca kendi aile ortamına döndüğünü düşündürmektedir.

AYNÜLHAYAT KADIN [ö. İstanbul, 1 Ağustos 1764] Ailesi bilinmiyor. Mihrümâh Sultan'ın annesidir. *Sicill-i Osmânî*'de, 1760'ta Katırcıhanı Mescidini yaptırdığı yazılıdır. Esad Efendi, *Teşrîfât-ı Kadîme*'de "Vefat-ı Kadın Hazreti Şehriyârî" başlığı altında: 2 safer 1178 (1 Ağustos 1764) tarihinde, "*Allah'ın gölgesi padişahın kadınlarından Aynü'l-hayat nâm üçüncü Kadın'ın öldüğünü, Hassa-i hümayunda gasl edildiğini, Harem kapısından ağalarca çıkarıldığını avluya konan musallada namazı kılınıp Helvacılar naaşını taşıyıp törenle Lâleli'deki türbeye götürülerek gömüldüğünü*" yazmış. III. Mustafa Türbesi haziresindeki mezarının kitabesi şudur: "*Merhûme Mihrümâh Sultan'ın validesi sahibü'l-hayratın* (III. Mustafa'nın) *zevce-i menkûhesi 'Aynülhayât Kadın 1178* (1764)." Sonradan yazılan bu tanıtım kitâbesinde Aynülhayat Kadın'ın, padişahın nikâhlı eşi olduğu vurgulanmıştır.

Fehime Hanım [ö. İstanbul, 1761] *Sicill-i Osmânî*'de, III. Mustafa'nın ikbâli olduğu, doğum yaparken öldüğü için "şehide" sayıldığı yazılıdır.

Gülman Doğum-ölüm tarihi, kimliği bilinmiyor. Alderson "Gülnâr" olabileceğini belirtmiştir.

III. Mustafa'nın kızları

HİBETULLAH SULTAN [d. İstanbul, 14 Mart 1759 – ö. İstanbul, 7 Temmuz 1762] Adına yaptırılan çeşmenin kitabesinde annesi Mihrişah'tır. Çoğu kaynaklarda ise anne adının bilinmediği yazılıdır. Adı Heybetullah, Heyyibetullah olarak da geçer. Bunun velâdet şenlikleri, III. Mustafa dönemi *vakayinâme*lerinin en renkli konusu olmuş; Türk temaşası tarihinin de önemli olayları arasında yer almıştır. Dönemin şairlerinden Haşmet'in "*Velâdetnâme-i Hibetullah Sultan*" başlıklı kasidesiyle tarih düşürdüğü bu bebek sultanın daha üç aylıkken nişanlanması "sûrî" (göstermelik) olsa da şaşırtıcıdır.

III. Ahmed'den sonraki I. Mahmud'un ve III. Osman'ın çocukları yoktu; saray hareminde 1728-1759 arasındaki 31 yıl boyunca doğum olmadı. Bundan dolayı Hibetullah'ın dünyaya gelişi, hanedanın süreceğine kanıt sayıldı. Mihrişah'ın doğurmasına otuz-kırk gün varken, Bedesten kethüdalarına durum bildirilip dükkânlarda avizelerle diğer donanma öteberisinin hazır bulundurulması istenmiş; şehrâyinciler ve Ocak ağaları da yarıştan geri kalmamak, sürpriz gösterilerle ilgi toplamak için gizliden gizliye gösteri hazırlıklarına koyulmuşlardı. Velâdet ilan edilince zengin yoksul herkes, kapılarını pencerelerini bezeyip süsleyerek akşamları da mumlar, kandiller yakarak geceyi gündüze çevirmişler. Hibetullah'ın doğduğu Topkapı Sarayı Harem dairesinde donatılan loğusa odasına gelen ricâl eşleri Mihrişah'ı kutlayarak değerli hediyeler sunmuşlar. III. Mustafa'nın annesi Mihrişah Kadın hayatta olmadığından Hibetullah'ın beşik alayı için altın beşiği, "valide sultan" makamında gözetilen padişahın ablası, sadrazam

Ragıb Paşa'nın eşi Saliha Sultan göndermiş. Saray avluları, kapıları baştan başa kandiller, bayrak ve flamalarla bezenmiş; Bab-ı Hümayun dışında da ışıklı gösteri aygıtları kurulmuş.

Vâsıf, "*Sarây-ı hümayunda dahi tertib-i levâzım-ı sürûr ü şâdi kılınup Hane-i hassa ve Kilâr ve Seferli daireleri âvize-i Süreyyâpeyker ve envâ'-ı zer ü ziver ile tezyin olunduğundan başka, Topkapu, İncülü ve Ağa Bağçesi köşkleri ve Bâbüssaade ve Ortakapu vesâ'ir mahaller*"in masallardaki Çin nigârhaneleri gibi süslenip donatıldığını, Bab-ı Hümayunun yanına altın işlemeli bir sayeban kurulduğunu, imaret duvarından saray meydanına doğru iki yüz kadar, Bab-ı Hümayun duvarından Bâbüssaade'ye varıncaya dek dört yüz kadar meşale yakılıp kapı aralarına da billûr avizeler, sayısız kandiller asıldığını; sağda ve solda, içleri şamdanlarla aydınlatılmış büyüklü küçüklü birkaç yüz yapı maketinin sıralandığını; Paşakapısı'nın da renkli ışıklar saçan kandiller, avizeler, garip heykeller, tuhaf canlandırmalarla donatıldığını anlatır.

Yedi gün yedi gece süren "*Âsitâne ve havalisindeki resm-i şehrâyin*"de halkın coşkusu devam ettiğinden, şenlik ve donanmalar üç gün uzatılmış; esnaf alayları tertip edilerek her zanaat kolu, kendi zanaati uyarınca alay göstermiş. Denizde de sallar üzerinde şaşılacak gösteriler sergilenmiş. Püskürtmeler, çarhıfelek biçiminde yapay fişekler fırlatılmış; her ocağa "icad"larını göstermeleri için bir gece ayrılmış. Sadrazam Ragıb Paşa ve dönemin diğer ozanları Hibetullah'ın doğumuna kasideler yazmışlar. Ragıb Paşa ebcedle, "*Binde bir vaki' olur böyle Dilârâ tarih / Oldu kevne tarab-âver Hibetullah Sultan*" Hicri 1172 tarihini düşürürken, Şair Haşmet *Velâdetnâme-i Hibetullah Sultân* adlı risale boyutunda bir sûrnâme kaleme almış. Hâkim Efendi, "*Vuku'-ı velâdet şehrâyin-i Hazreti şehriyârî be-yümn-i kudüm-i hazreti Hibetullah Sultan aliyyetü'ş-şan*" başlığı altında, sultanın doğumundan 40-50 gün önce başlayan hazırlıkları, İstanbul'daki bütün evlerin boyanıp kapılarının süslenişini, saçaklara, kapılara kandiller, avizeler asılışını, çarşılarda da esnafın birbiriyle yarışırcasına arastaları, dükkânları donatmalarını, içoğlanlarının yine yarışırcasına Enderûn odalarını kandiller, avizeler, flama ve bayraklarla süslemelerini, camilerdeki duaları, şehrâyin hazırlıklarını, doğumun ilanını, günlerce süren

şenlikleri, oyuncuları, geleneksel esnaf alayını en ayrıntılı ve renkli anlatan tarihçidir. Hâkim'in bu uzun anlatısından, *Vâsıf Tarihi*'ne bir özet aktarılmıştır. Şemdanizâde de *Müʾi't-tevarih*'te, geceleyin davullar çalınıp sabah olunca toplar atıldığını, tellalların toplanma yerlerinde nida ettiklerini, çarşılarda bütün dükkânların, ricâl konaklarının süslendiğini; sadrazamın ve devlet ricâlinin saraya sundukları değerli hediyeleri yazmıştır.

Gerek Haşmet'in manzum eseri, gerekse Hâkim Efendi'nin, Vâsıf'ın, Şemdanizâde'nin anlattıkları, Osmanlı temaşa ve eğlence tarihinin özgün tür ve sergilemelerini ayrıntılarıyla yansıtmaktadır. Fakat asıl çarpıcı olan, daha Hibetullah doğmadan önce, III. Mustafa'nın, bir hatt-ı şerif göndererek velâdet şenliklerini bahane edinip kadınların sokak, çarşı pazar, mesire ve eğlence yerlerine dökülmemeleri konusunda, "*bir avret görülmek lâzım gelürse bilâ amân haklarından gelineceğini muhakkak bileler deyü*" sadrazamı uyarması; meyhanelerin kapatılmasını, ayyaşların, Bektaşilerin ortalıkta görülmemelerini buyurmasıdır.

Osmanoğullarının süreceği umudunu yeşerten sultan sıfatıyla hanedan tarihinde özel bir yeri olan Hibetullah için yapılanların bununla da kalmadığı; üç aylık bebekken Hamid Hamza Paşa'yla sûrî (göstermelik) nişanlandığı, doğumundaki gibi olmasa da bir dizi gelenek ve törenin bir daha yinelendiği, III. Mustafa'nın, bu uğurlu kızına Gümrükçü çiftliklerini temlik ettiği saptanıyor. Fakat ne yazık ki, saray hareminden dünyaya ses veren onlarca bebek ve çocuk gibi, Hibetullah da çiçekten ya da başka bir çocuk hastalığından, 3,5 yaşında ölmüştür. *Vâsıf Tarihi*'nde, "*padişahın bahçesinde körpe bir fidan*" "*çemenzârda bir gül-i sadberk olan Hibetullah'ın bu fani âlemde üç sene kadar hayat bulabildiği*;" sadrazam ve şeyhülislamla diğer ricâlin, ilmiye ve Ocak ileri gelenlerinin naaşını kuşattığı; III. Mustafa'nın, Hibetullah'ı Lâleli Külliyesinde aile türbesine gömdürdüğü yazılıdır.

ŞAH SULTAN [d. İstanbul, 20 Nisan 1761 – ö. İstanbul, 11 Mart 1803] Alderson annesini yazmamış. Uluçay, Başkadın Mihrişah'ı gösteriyor. Oysa 24 Aralık 1761'de Selim'i (III.) doğuran Mihrişah, sekiz ay sonra da Şah Sultan'ı doğurmuş olamaz.

Vâsıf ve Cevdet Tarihlerinde, "*1174 senesi Ramazanının on beşinci isneyn gecesi* (20 Nisan 1761) *bir duhter-i pakize*" doğduğu, Şah Sultan denildiği; o gün Paşakapısı'na gelerek doğumu bildiren Darüssaade ağasını, sadrazamın usul gereği ödüllendirdiği; ertesi gün de uzak yakın her tarafa buyuruldular yazılıp "velâdet" müjdesi verildiği, ancak Ramazan olduğundan şehrâyinin bayramın ikinci gününe bırakıldığı; herkesin halince hazırlıklar yapmasının öğütlendiği, ozanların, Şah Sultan'ın doğumuna da manzum tarihler yazdıkları, bayramın ikinci günü İstanbul'da evlerin, sokakların, dükkânların "*Huld cennetini kıskandıracak*" biçimde süslenip rengârenk ışıklandırıldığı, oyunbazların, sazendelerin semt semt konserler verip gösteriler sergiledikleri; geceleri donanmalar yapıldığı; bunu fırsat bilen zevk ü safa düşkünlerininse, "*Ne 'aceb tiz geçer zevk u sefa eyyâmı / Ermeden nısf-ı nehârı erişür akşamı*" diyerek eğlendikleri anlatılmaktadır.

Şah Sultan, akla uğursuzluk getiren iki rastlantının masum kahramanı gibidir. İlki, 1764'te daha üç yaşında iken "namzet" edildiği Sadrazam Köse Bâhir Mustafa Paşa'nın ertesi yıl idam edilmesidir. *Vâsıf Tarihi*'nde, anlatıldığına göre Padişah III. Mustafa, sadrazamı sıhriyetle mutlu kılmak(!) istemiş, 24 Nisan 1764'te, üç yaşındaki kızı Şah Sultan'ı kendisine namzet buyurmuştu. Bâhir Mustafa Paşa da cevahir ve takılardan oluşan nişan takımını hazırlayıp gümüş nahıllar, çiçek sepetleri, türlü çeşitli şekerlemelerle saraya göndermiş; Darüssaade ağası, nişan getiren vezir ağalarının önderi sadrazam kethüdasına samur kürk, maiyetindekilere de hil'atlar giydirmişken bir yıl sonra azledilen damat adayı, Kapıarası'na alınıp hayli işkence ve soru cevaptan sonra Midilli adasına sürgün, orada idam edilip, başı İstanbul'a getirilmişti! Üç yaşına basan Şah Sultan'ınsa olup bitenlerden haberi yoktu!

İkinci kez, yedi yaşında iken, Nişancı –sonra– Sadrazam Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa'ya namzet edildi. Bu ikinci nişan, *Çeşmîzâde Tarihi*'nde ve *Mür'i't-tevarih*'te ayrıntılı anlatılmıştır. Özetle, cuma selamlığından sonra, devlet ricâlinin Paşakapısı'nda sadrazamı ziyaretleri âdet olduğundan, 2 Ocak 1768 günü bu maksatla Paşakapısı'na gelen Mehmed Emin Paşa'ya namzetlik

müjdesi verilip hil'at giydirildi. Padişahtan gelen bu "mutlu" habere itiraz söz konusu olamayacağından, paşa nişan takımını, teşrifat defterinde yazıldığı üzere birkaç gün içinde hazırladı. Takımda şunlar vardı: Bir büyük elmas yüzük, elmaslı zümrüt küpe, elmas, zümrüt ve inci ile süslenmiş şal nikab, bir çift zümrüt düğmeli inci, avizeli çaprast, bir çift elmas bilezik, murassa kolanlı elmas kuşak, elmas ile bezeli ayna, elmas, zümrüt ve lû'lû-i şehvar ve lâ'l-i abdâr ile bezeli bir çift filâr, yine elmas zümrüt lâ'l ve inci ile murassa bir çift pabuç, elmas ve sair cevahirle işlenmiş nalın, pâyendâz için üç top İstanbul dibâsı, üç adet şeker bahçeleri ve altı tablaya sıralanmış şekerleme dolu 18 fağfurî kâse, 22 tablada yine şekerleme doldurulmuş 60 billûr tabak, şekerlemelerle dolu 20 adet İngiliz işi billûr bâdiye ve 24 adet billûr kâse, balmumundan yapılma çiçeklerle bezeli iki billûr fanus, 24 tablada 120 sepet düğme meyve, 40 tabla çiçek, dört sepet Frengi çiçek, padişah için süslenmiş bir at ile meyve, şekerleme, çiçek tablaları, Şehzâde Selim'e ve Mehmed'e, küçük sultan Beyhan'a şekerleme bahçeleri. Bunlar, Paşakapısı'nda görüldükten sonra defteriyle birlikte kethüdabey tarafından saraya götürülüp Darüssaade ağasına teslim edildi. Karşılığında, damat adayı paşaya götürmesi için kethüdabeye "*nişan yağlığı ve bohçası*" verildi. Padişahın huzurunda kethüdabeye samur kürk, yanındakilere de hil'atlar giydirildi, ama Bâhir Paşa'nın kara yazgısı Mehmed Paşa'yı da vurdu: Nişandan bir yıl sonra Edirne'ye sürgün ve orada idam edildi. Osmanlı tarihinde bu raslantının bir benzeri yoktur. *Tarih-i Cevdet*'te bu konuda, "*Henüz sinn-i temyize resîde olmadan sadr-ı vakt Mustafa Paşa'ya ve ba'dehu serdar-ı ekrem olan Mehmed Emin Paşa'ya 'akd-i nikâh olunmuş ise de ikisi dahi fevâsıl-ı karîbe* (kısa aralıkla) *ile fevt olduklarından Sultan (I.) Abdülhamid Hânın evâil-i saltanatında vezir Mustafa Paşa'ya tezvîc olunmuşdu,*" denmiş.

Şah Sultan, amcası I. Abdülhamid'in padişahlığında, 6 Kasım 1778'de üçüncü evliliğini Vezir Nişancı Seyyid Mustafa Paşa'yla (ö. 1813) yaptığı sırada on sekizini doldurmamıştı. Görkemli bir gelin alayıyla geldiği Cağaloğlu Sarayında gerdeğe girdi. Ertesi gün padişah I. Abdülhamid yeni evlileri kutladı. Bu evlilikten kızları Şerife Havva (1780) doğmuş, fakat yaşamamıştır. Sivas

valiliğine atanan Vezir Mustafa Paşa ise taşra valiliklerinde dolaşamayacak yaşta ve hastalıklıydı. Hicri 1198 (1784) tevcihatında vezirlikten uzaklaştırılıp zevcesi "*Şah Sultan 'aliyyetü'ş-şân hazretlerinin*" Eyüp'teki sahilsarayında oturmasına izin verildi. Bu tarihten sonraki beraberlikleri sağlık sorunlarıyla geçti.

Şah Sultan'ın, kardeşi III. Selim'in padişahlığındaki açılım ve yeniliklere, Beyhan ve Hatice sultanlara kıyasla uzak duruşu da olasılıkla sağlık nedenlerindendi. Selim kimi binişlerinde onu da ziyaret ediyordu. Sözgelişi, 15 Kasım 1792 günü, Haliç'te sağnağa yakalanan padişahın, Şah Sultan'ın sahilsarayına gittiği; Ağayeri'ne Küçük Ağavat (Küçük Oda içoğlanları) kullarını getirtip top ve tomak oynattığı; ikindiden sonra, sadrazamı (Melek Mehmed Paşa) da tebdilen getirtip devlet işlerini görüştüğü; akşam saraya döndüğü; bundan on beş gün sonra yine Şah Sultan'ın konuğu olduğu; 23 Mayıs 1793'te "*Şah Sultan mizâçsız* (hasta) *olmağla*" bir kez daha ziyaret ettiği; bu gelişlerini 1793, 1794'te de yinelediği; 15 Temmuz 1796'da, tebdil binişiyle Göksu'ya teşrifinde ise, "*Şah Sultan kethüdaları İbrahim Efendi dairesinde meşk eyleyen sazende ve hanendeler getürdülüb ağâzelerini*" dinleyip eğlendiği, Şah Sultan'ın gönderdiği "*ta'amı*" yiyip akşamdan sonra "*mehtâbda dahi saz çaldırılub*" yatsı vakti saraya döndüğü; 12 Ocak 1797'de de "*tebdil zevrakçesiyle*" Şah Sultan'ı ziyarete geldiği *Rûznâme*'de anlatılıyor. Bu haberlerden, Şah Sultan'ın sarayında, kethüdasının örgütlediği bir saz-söz ekibinin bulunduğu da öğrenilmektedir.

Sağlığı giderek bozulan ve hekimlerden sık sık ilaç receteleri alan Şah Sultan 42 yaşında öldü. *Tarih-i Cevdet*'te, "*Merhum Sultan Mustafa kerimesi Şah Sultan dahi Zi'l-ka'denin on yedinci günü* (11 Mart) *âzme-i sarây-ı 'ukbâ olmağla civâr-ı Hazreti Hâlid'de mukaddemâ ihzâr eyledikleri lâhde defn olundu*" denildikten sonra, kullukta inanışta kusursuz, yoksulları koruyan, düşkünlerin elinden tutan bir sultan olduğu açıklanıyor.

Has ve mukataa gelirlerinden edindiği kişisel servetiyle 1792'de Cağaloğlu Yeşildirek'te, Kasım Gönânî Mescidi karşısına yaptırdığı çeşme için Keçecizâde İzzet Molla'nın yazdığı, "*Dedim bâ feyz-i Hak bünyâd olunca 'İzzetâ tarih / Mu'anven oldu ihyâ*

çeşme-i 'alâ-i Şah Sultân" dizeleri, Hicri 1207 (1792) tarihini verir. 1800'de de Eyüp'te Zal Mahmud Paşa Camii yanına yaptırdığı kendi türbesiyle sıbyan mektebi ve sebil, mütevazı bir külliyedir. Bunlar için tesis ettiği vakfın 17 Receb 1216 (7 Kasım 1801) tarihli vakfiyesi ve 15 Rebiülevvel 1218 (23 Haziran 1803) tarihli zeyli Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindedir.

BEYHAN SULTAN [d. İstanbul, 15 Aralık 1765 – ö. İstanbul, 7 Kasım 1824] Adı dönemin kaynaklarında Big-han'dır. Doğumu, *Vâsıf Tarihi*'nde 14 Ocak 1766; saray arşivindeki III. Mustafa'nın çocukları cetvelinde 2 Receb 1179 (15 Aralık 1765)'dir. Annesi Âdilşah Kadın'dır. III. Selim'in bu üvey kız kardeşi 18. yüzyıl sonunda Osmanlı saray yaşamının çağdaşlaşmasında etkili olmuş, İstanbul'da saraylar, muvakkithane, çeşmeler yaptırmıştır. Annesinin Âdilşah Kadın olduğu III. Mustafa Türbesindeki mezarının başucunda, "*Beyhan ve Hatice sultanların valideleri Âdilşah Kadınefendi*" yazılı levhadan anlaşıldığı gibi, arşiv belgelerinde ve Beyhan Sultan'ın annesinin ölümü üzerine Hatice Sultan Sarayı karşısında yaptırttığı mektebe ilişkin belgede de "... *Âdilşah kadın valide-i Beyhan Sultan*" adı geçmektedir. Kimi kaynaklarda annesinin Mihrişah Valide gösterilmesinin nedeni ise Beyhan Sultan'ın, Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesine gömülmesindendir.

Vâsıf Tarihi'nde Hicri 1179 senesi Şaban ayının ikinci gecesi (14 Ocak 1766) doğduğu; "*Big-han Sultan*" adı verildiği belirtilmiş; *Mür'i't-tevarih*'te de "*velâdet-i Beyhan Sultan*" için aynı tarih kaydedilmiştir. Velâdetlere özgü şehir donanması –kış koşulları nedeniyle– bir ay sonra yapılmış. III. Mustafa, "*huzûr-ı hümayunda ulemâya Sûre-i Fatiha-i şerifeyi tefsir*" ettirmiş. Önceki sultan doğumlarında olduğu gibi, zengin yoksul herkesin evlerini, dükkânlarını, sokaklarını süsleyip donattıkları, her taraftan saz sesleri ve şarkılar yükseldiği; sarayda da Enderûn odalarında süslemeler, avizelerle aydınlatmalar, sazlı sözlü eğlenceler yapıldığı, kös davul mizmâr seslerinin göğü çınlattığı adı geçen tarihlerde anlatılıyor.

Beyhan Sultan, babası III. Mustafa öldüğü zaman dokuz yaşındaydı. O ve iki yaş küçük öz kız kardeşi Hatice Sultan, amcaları

I. Abdülhamid döneminde (1774-89) sarayda kapalı kaldılar. İlk kızlık çağında bunalım geçirdikleri, I. Abdülhamid'in sadrazama gönderdiği bir hatt-ı hümayundan öğrenilmektedir: Sık sık bayılan Beyhan Sultan'ın durumunu, anneleri Âdilşah Kadın, padişaha ağlayarak anlatmış ve evlendirilmesini istemiş. Beyhan Sultan o sırada 17-18, Hatice Sultan da 15-16 yaşlarında idiler. Bunun üzerine, amca I. Abdülhamid, sadrazama, kardeşinin "*içerideki*" (Harem) kızları Beyhan ve Hatice sultanların evlenme vakitleri gelmiş olup anneleri Âdilşah Kadın'ın feryat ve figan ettiğini; kızı Beyhan Sultan'ın sık sık bayılıp çığlıklar atmasına bir çare bulamadığından yakındığında kendisinin de üzüldüğünü; zamanı gelen kızların evlenmelerinin gerektiğini bildirmiş. Bu hatt-ı hümayun saray arşivindedir. Padişah, sadrazamla görüştükten sonra, Beyhan Sultan için Halep Valisi Silahdar Çelik/Perişan Mustafa Paşa'yı damat adayı seçmiş.

III. Mustafa'nın kızlarını yakından tanıyan ve Hatice Sultan'a kethüdalık da eden Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehasinü'l-âsâr*'da, Beyhan Sultan'ın düğününü ayrıntılı anlatmıştır. Özetle, Beyhan Sultan'ın, vezir Silahdar Çelik/Perişan Mustafa Paşa; Hatice Sultan'ın da Vezir Esseyyid Ahmed Paşa ile evlenmelerinin onaylandığı; Halep Valisi Mustafa Paşa'nın bu haber kendisine ulaşır ulaşmaz İstanbul'a döndüğü ve 29 Nisan 1784'te nişan takımını, sağdıcı Sadaret Kethüdası Mehmed Hayri Efendi'ye teslim edip Enderûn-ı Hümayuna gönderdiği; Darüssaade ağasının odasında tarafların vekilleri hazırken şeyhülislam tarafından nikâhlarının kıyıldığı, duadan ve ilgililere hil'atlar giydirilip para keseleri verildikten sonra, 5 Mayıs günü sultanın değerli eşya ve evaniden oluşan çeyizinin "*alay-ı vâlâ ve tertib-i dil-ârâ ile ismet-sarây-i sultânîlerine*" götürüldüğü; ertesi gün de gelin alayı tertip edilerek Beyhan Sultan'ın Topkapı Sarayından Cağaloğlu'ndaki Çifte Saraylara getirildiği; burada, sadrazamın, şeyhülislamın, kazaskerlerin bir süre oturup söyleştikleri, bu arada, düğün geleneklerinden olarak hanende ve sazendelerin dinlendiği; yatsıdan sonra gerdeğe giren damat Mustafa Paşa'nın, ertesi cuma sabahı Paşakapısı'na giderek vezirlerin eteklerini öptüğü; sadrazam tarafından samur kürk giydirildiği; o gün cuma se-

lamlığından sonra padişahın da tebrik ziyaretinde bulunup akşama doğru saraya döndüğü anlatılmaktadır. I. Abdülhamid'in *Rûznâmesi*'nde ise saraydan tebdil-i kıyafetle çıkan padişahın, yeğeninin çeyiz alayının Kapalıçarşı'dan geçişini izleyişi de anlatılmaktadır. Beyhan Sultan tek çocuğu Hatice Hanımsultan'ı, 1785'te doğurmuştur.

1786'da ölen kethüdası ve matbah-ı âmire Emini Kapıcıbaşı Arkıdoğlu el-hac Mehmed Ağanın yerine, Kapıcıbaşı el-hac Salih Ağa kethüda atanan Beyhan Sultan'ın, ağabeyi III. Selim 1789'da tahta çıkması ve yüksek gelirli bazı mukataaları kendisine bağlaması üzerine yaşamının renklendiği; *Hadikâ-i Vekayi*'de ise 1790 seferberliğinde, asker celbindeki sıkıntılar nedeniyle iâneye başvurulunca bütün masraflarını karşıladığı 50 askeri, iki Bostancı hasekisinin başbuğluğunda cepheye gönderdiği öğreniliyor. Beyhan Sultan'la III. Selim'in, Şah Sultan ve Hatice Sultan'a kıyasla daha sık görüştüklerini Selim'in saltanatının 1791-1802 arasındaki günlüğü *Rûznâme* belgelemektedir. Padişahın sık sık Beyhan Sultan sarayına gittiği; çoğu kez "tebdilen" gerçekleşen bu gidişlerde birlikte oyunlar eğlenceler izleyip hanende ve sazende dinledikleri; Ramazanlarda birlikte iftar ettikleri; Selim'in, Beyhan Sultan'ın yaptırdığı sahilsarayla ilgilendiği de *Rûznâme*'den öğreniliyor.

Ablası Şah Sultan, kız kardeşi Hatice Sultan gibi, Beyhan Sultan'ın da bir yenilikler sürecinin başlangıcında, çağdaşlaşma açılımlarına öncülük ettiği saptanıyor. Aydın ve sanatsever bir sultan (prenses) olarak yabancı elçilerin eşlerine partiler vermesi; alafranga ve eğlence düşkünlüğü nedeniyle adı etrafında dedikodular çıkmış olması da doğaldır.

Ödeneklerinin ve çiftliklerinden gelirlerinin bir kısmıyla Yeşillioğlu'ndaki Çifte Sarayları onartan Beyhan Sultan'ın, Haliç'te ve Boğaziçi'nde de Hatice Sultan'la paylaştıkları sahilsarayları vardı. Akıntıburnu'ndaki Hümayunâbâd Sahilsarayı muhteşem, bahçesindeki selsebilli havuz, yapay çağlayan, çiçek tarhları eşsizdi. Tersane Bahçesinde kendisine tahsis edilen beylik kasır, o zamanın en lüks eşyasıyla donatılmıştı. 1791'de Ortaköy'deki Lâle Devrinden kalma eski Çırağan Sarayını III. Selim'in onayıyla

yıktırıp yerine Yorgi Kalfa'ya Avrupai tarzda kargir bir sahilsarayı daha yaptırmaya başlamış; bu çalışmalar sürerken ağabeyi III. Selim bahren binişlerle Eyüp Sahilsarayına gelip bazen Şah Sultan'a, bazen da Beyhan Sultan'a konuk oluyormuş.

Sır Kâtibi Ahmed Efendi'nin *Rûznâme*'de yazdığına göre 1792 Kasımının 6'sında ve 22'sinde, "*Hemşire-i muhteremeleri Beyhan Sultan hazretlerine tebdilen teşrif, ahşama değin eğlenüb saraylarına avdet*" etmiş. Bir başka sefer, Rusya elçisinin, usul olan merasimle İstanbul'a geldiği 7 Ekim 1793 günü, saraydan tebdilen ayrılıp "*Eyüp'te Beyhan Sultan Sarayını teşrif edib*" akşam vakti saraya dönmüş; ertesi gün de yine tebdil binişi yoluyla Sadâbâd'a gitmiş. Mihrişah Valide Sultan ve Beyhan Sultan da padişah gelmezden önce ve tebdilen orada hazır bulunarak akşama kadar, Levend Çiftliğinde talim gören neferlerin gösterilerini izlemişlerdi.

Beyhan Sultan'ın Çırağan'daki sahilsarayı, "*dört yük ve on bin elli kuruş*" gibi çok yüksek bir maliyetle 1795'te tamamlanmıştı. Bu sarayın inşa ve masraf defterleri, Beyhan Sultan'ın düğünü, gelirleri, mirası, vakıfları vb konulardaki çok sayıda belge, Topkapı Sarayı Arşivindedir. Aynı yıllarda, kız kardeşi Hatice Sultan da mimar Melling'e Neşatâbâd Sahilsarayını yaptırmakla meşguldü. Beyhan Sultan, sahilsarayı bitip içi de donatılınca III. Selim'i, Mihrişah Valide Sultan'ı, ablası Şah Sultan'la kız kardeşi Hatice Sultan'ı davet etmiş; ziyafetler, konserler verilmişti. Kendisine ayrılan selamlık dairesinde mabeyncileriyle iki gece kalan padişah, daha sonra da her fırsatta bahren binişe çıkıp annesi Mihrişah Valide ile buraya gelir, bazen geceleri de kalır; fasıllar geçilir, iftarlar, ziyafetler düzenlenirmiş.

Beyhan Sultan'ın bir gün Kâğıthane'de verdiği ziyafeti onurlandıran padişahla valide sultanın burada türlü eğlenceleri izledikleri, akşam da kayıklarla Haliç sularında mehtap seyrine çıktıkları, gecenin ilerleyen saatlerinde "*şarkı ağâzesiyle rûy-i âbda mehtâb seyri ederek geşt ü güzâr eyledikleri*," bir başka sefer Selim'le annesi Mihrişah'ın, "*tebdilen Eyüp Sarayına gelip iftar ettikleri sahurdan sonra, mehtâbda saraya döndükleri*," bir sefer de yine tebdilen ve habersiz Eyüp'teki sahilsaraya giden III. Selim'in Beyhan Sultan'ı

bulamayınca Bahariye Mevlevihanesini ziyaret edip saraya döndüğü *Rûznâme*'den öğreniliyor.

Beyhan Sultan da arada Topkapı Sarayına konuk olup saraydaki konserleri, eğlenceleri izlermiş. Bu gidişlerinden birinde de geceleyin –bir tür saray tiyatrosu denebilecek– "*Ağa Yerinde Frenk mülâ'abeleri* (oyunları) *temâşâ buyurulmuş.*"

Gerçek şu ki Beyhan Sultan, III. Selim'in saltanatı boyunca göz kamaştırıcı bir yaşam sürmüş; öte yandan, yolunun İstanbul'a düşmesine izin verilmeyerek eyalet valiliklerinde dolaştırılan kocası Mustafa Paşa 1798'de ölünce görece dul ama daha da özgür kalmış. Fakat annesi Âdilşah Kadın'ın 1804'te ölmesi, 1807-1808 yıllarındaki Kabakçı Mustafa, Alemdar Mustafa ihtilallerinde ağabeyi III. Selim'in tahttan çekilmesi, 14 ay sonra öldürülmesi onun renkli yaşamını da karartmış. Son yıllarını Cağaloğlu'ndaki sarayında ve Akıntıburnu'ndaki sahilsarayında geçirmiş; ölümünden bir yıl önce, kethüdası Sadık Efendi öldüğünden yerine Enverî damadı Lâz Mahmud Efendi atanmış.

Kimi hanedan kadınları gibi o da su hayrını ve eğitimi önemseyerek yeni bir tatlısu tesisiyle Kuruçeşme Hamamının arkasına ve Akıntıburnu'na kendi adıyla anılan birer çeşme yaptırmıştır. Kuruçeşme'dekinin, 1801 tarihli kitabesi hazne duvarındadır. 1804'te yapılan Akıntıburnu Çeşmesinin kitabeleri, Enderûnlu Vâsıf'ındır. Tarih beyti, "*Vâsıfâ şayeste tahrir eylesem tarih-i tam / Yapdı Beyhan Sultan âlâ tarh-ı dilcû çeşmesâr 1219*"dur. Hırka-i Şerif'teki Mesihpaşa Çeşmesini onartmış; kız kardeşi Hatice Sultan'la ortaklaşa anneleri Âdilşah Kadın için, Tekfur Sarayı civarında cami, sıbyan mektebi, çeşme yaptırıp vakıf kurmuşlardır. 1 Rebiülevvel 1219 (28 Mayıs 1804) tarihli vakfiye ve 29 Cemaziyelevvel 1223 (11 Temmuz 1808) tarihli zeyli Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindedir.

Beyhan Sultan, kızı Hatice Hanımsultan'ı, kuzeni II. Mahmud'un saltanatında, 1814'te gelin etti. 1824 sonbaharında öldüğü sırada 59 yaşında ve hanedanın en yaşlısı idi. Görkemli yaşayışının noktalayan ölümü, *Cevdet Tarihi*'ne şu tek cümleyle kaydedilmiştir: "*Sultan Mustafa-i sâlis hazretlerinin kerime-i muhteremeleri Bighân Sultan Rebiülevvelin on beşinci gecesi* (7 Kasım

1824) 'âzm-i Dârü'n-Na'im olmağla Kasaba-i Ebi Eyyüb Ensârî'de Mihrişah Valide Sultan türbesine defn olundu."

HATİCE SULTAN [d. İstanbul, 14 Haziran 1768 – ö. İstanbul, 17 Temmuz 1822] Annesi Âdilşah Kadın, iki yaş büyük öz ablası Beyhan Sultan'dır. Doğumunu 7 Muharrem (25 Mayıs) gösteren kaynaklar varsa da *Çeşmîzâde Tarihi*'nin son konusu bu doğumdur ve Hicri 27 Muharrem 1182 verilmiştir. III. Mustafa, "*Hatice Sultân nâm bir duhter-i meh-peykerleri yümn ü ikbâl ile*" dünyaya gelince Sadrazam Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya bir hatt-ı şerif göndererek "velâdet" gereğinin yapılmasını buyurmuş. Çarşı pazar donatılmış; dört gün boyunca top şenlikleri yapılmış; tersane emini, topçubaşı, cebecibaşı ve gümrük emini ağalar, dört takım sal hazırlayıp bunlarda, sırayla bir gün bir gece fişekli gösterileri, oyunbazlıklar icra edilmiş. Birçok şair gibi, *Çeşmîzâde Tarihi*'nin yazarı Reşid Efendi de Hatice Sultan'ın doğumuna bir tarih kasidesi yazdığı için padişahça ödüllendirilmiş.

Babası III. Mustafa'nın ölümü üzerine altı yaşında yetim kalan Hatice Sultan, annesi ve ablasıyla Eski Saraya gönderilmiş. Okur yazar, bilgili cariyelerden saray eğitimi almış. Beyhan Sultan gibi, bu da bunalımlar geçirmekteyken anneleri Âdilşah Kadın, kayınbiraderi I. Abdülhamid'in huzuruna çıkıp gelinlik yaşlarındaki kızlarını evlendirmelerini istemişti. O tarihlerde Hatice Sultan'ın kethüdası, yüksek düzeyde bürokrat, diplomat, *Mehasinü'l-âsâr* yazarı Ahmed Vâsıf Efendi idi. III. Mustafa'nın bu kızı da okuyan düşünen aydın bir sultandı. Bunalımı olasılıkla kapalı Harem ortamına mahkûm edilmesinden kaynaklanıyordu. On sekiz yaşındayken 3 Kasım 1786'da nikâhı kıyılarak Hotin Muhafızı Vezir Seyyid Ahmed Paşa'yla evlendirildi. *Sultan Abdülhamid Hân-ı Evvel Rûznâmesi*'nde belirtildiğine göre, "*İsmetlû Hatice Sultan hazretleri Muharremin onuncu günü* (9 Kasım) *'akd-i nikâh olmağla cihâz alayı tertip ve şevketlü padişah hazretleri Alay Köşkünde tebdil binişi ile*" çeyiz alayını temaşa etti; ertesi gün de gelin alayı yapıldı.

Önceki eşinden yetişkin çocukları bulunan orta yaşlardaki damat paşadan çocuğu olmayan Hatice Sultan'ın yaşamı da Beyhan

Sultan'ınki gibi, ağabeyi III. Selim tahta çıktıktan sonra değişti. Kocası Ahmed Paşa da 1798'de ölünce, otuz yaşında dul kaldı ve bir daha evlenmedi.

Şah ve Beyhan sultanlar gibi, modern yaşama ve bu maksatla da yeni saraylara gereksinim duymaktaydı. Ortaköy Defterdarburnu'nda Kantemiroğlu Yalısı arsasına 1726'da yapılmış olan Neşatâbâd Sahilsarayını III. Selim kendisine verince bu eski sarayı yıktırıp, yerine Türk ve Avrupa mimarilerinin sentezi yeni bir saray yaptırmak istedi. Bu arzusu, Danimarka Maslahatgüzârı Baron de Hubsch'un bahçeli yalısına özenmesinden doğmuştu. Baron, Hatice Sultan'a, o sırada İstanbul'da bulunan Alman asıllı Fransız ressam ve mimar Anton Ignaz Melling'i (1763-1831) salık vermiş veya III. Selim'in Danimarka kralından ricası üzerine, Melling İstanbul'a gelmişti.

Melling'le 1790'da tanışan Hatice Sultan, ondan, Türk ve Avrupa mimarilerinin sentezi yepyeni bir kıyı köşkü tasarımı istedi. Melling'in 1793'te tamamladığı, Türk tarzı yalılardan çok farklı "modern" Hatice Sultan Köşkü, İstanbul ve Boğaziçi mimarisi için özgün bir yenilik, İstanbul'un büyüleyici manzaralarına kondurulmuş ilk Avrupai sahilsaray oldu. Bu modern yapı, Frenk mimarisine ilgi duymayan III. Selim'in ve Osmanlı ricâlinin de hayranlığını uyandırdı. Padişah binişler düzenleyerek kız kardeşinin konuğu olmaya ve Melling'le de görüşmelere başladı. Hatice Sultan, Melling'e, Beşiktaş'taki yazlık saltanat sarayına özel bir köşk ilave ettirerek bunu ağabeyine armağan etti.

Hatice Sultan'ın, sarayının selamlık dairesine Melling'in yerleşmesine izin vermesiyse aşk dedikodularına yol açtı. Bundan etkilenmeyen mimar, sultana yakınlığı sayesinde, tasarımlarına esin almak gerekçesiyle saray haremlerine dahi girebiliyordu. Bu bakımdan, *Voyage Pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* adlı albüm kitabındaki harem yaşantıları resimlerin, o ortamlardaki gerçek gözlemlerine dayandığı sanılır.

Sanatçının 1796'da Eyüp Defterdar İskelesindeki sahilsarayı yenilediği sırada sultanla ilişkileri daha içtenlikli ve çok yönlüydü. Onun için özel kumaşlar dokutturuyor, giysi modelleri çiziyor; almak istediği mücevher ve takıları araştırıyor; eşya tasarım-

ları hazırlıyor; sultanın mekânlarını donatıyor; kahve takımlarına varıncaya kadar her konuda ona danışmanlık ediyordu. Lüks düşkünü Hatice Sultan bu faaliyetlerinden memnundu. Onu "başmimar" unvanıyla kendisine kethüda tayin ettirmişti. "*Rağbetlu Melling Kalfa*" diye başlayan pusulalarıyla buyruklar veriyor; bir siparişten ötekine koşan Melling'se, "*Haşmetmeab hoşnud olsun, hizmetkârınız her gününüzü hoş geçirmenizi sağlamayı dileyor,*" yollu yanıtlar yazıyordu.

Hatice Sultan, sahilsarayının bahçesine kendisi için bir villa yapmasına da izin vermişti. Daha ilginci, Melling, Fransızca öğrettiği sultandan, kendisi de Türkçe öğreniyordu. Bunu öylesine ciddiyetle yürüttüler ki, sonunda Latin alfabesiyle kaleme aldıkları Osmanlı yazımına uygun mektuplarla haberleşmeye başladılar. Fransa'daki özel bir koleksiyonda korunan, on sekizi Hatice Sultan'a, yedisi Melling'e ait 25 mektup, çevri yazılarıyla, *Hatice Sultan ile Melling Kalfa Mektupları* adıyla yayımlanmıştır. Melling, "*İsmetlu kudretlu velinimetim efendim hazretleri Hak tealâ mübârek vücûd-ı hümayunlarını kem ahvâlden emin eyleye*" gibi övgü ve dualarla söze girerken, Hatice Sultan da "*Melling Kalfa, Mektub malûmum oldu. Lâkin bugün yarın dersin vermezsin, vakit kalmadı ben de şaştım Aman hemân çalışasın. Cümlesini bir saat evvel isterim... Elmas bugün gelecekdir. Geldikde o saat gönderirim. 9 tâne püskül irsâldir,*" diye yazıyordu.

Bu belgeler, Latin harflerinin Türkçeye uyarlanışının ilk denemeleri olup tarihsel önemi söz konusudur. Girişimin, yenilikçi III. Mustafa'nın kızı, Nizam-ı Cedidci III. Selim'in kız kardeşinden ve yeni Türk alfabesinin kabulünden 130 yıl önce gelmesiyse daha da önemlidir.

Melling İstanbul'da saygınlığının doruğundayken, Bonaparte'ın Mısır'ı işgali nedeniyle Fransız elçiliği mensupları Yedikule'ye kapatıldığında da serbest kalmıştı, ama saraya gelemediği gibi aylığı da kesilmişti. 1799'un son günlerinde bir adamıyla Hatice Sultan'a ulaştırdığı mektubunda, "*Karda yağmurda size itaat ettim. Şimdi neden sıkıntı içinde bırakıyorsunuz? Hiç param yok!*" diyor, bin kuruş istiyordu. Sonunda, Galata'da Cenovalı bir bayanla evlenerek Hatice Sultan'dan uzaklaştı. 1801'de savaş

gerginliği sona erince bir yıl kadar daha III. Selim'in, Mihrişah Validenin, Beyhan ve Hatice sultanlarla kimi devlet ricâlinin saray ve köşklerinin dekorasyonlarıyla uğraşma olanağı elde etti. 1802 yazında, pek çok çizimler, resimler, notlarla birlikte Hatice Sultan'ın mektupları da yanında olarak İstanbul'dan ayrıldı. Birbirlerine ne yönde duygularla bağlandıkları bilinmese de Hatice Sultan'ın Avrupa yaşayışına; Melling'in ise İstanbul'a hayranlıkları, aralarındaki sıcaklığın asıl kaynağıydı. Melling İstanbul'u daha yakından tanımak, bu olağanüstü kente modalar taşımak; nihayet, *Voyage pittoresque du Constantinople* albümüne İstanbul saraylarının iç ve dış görüntülerini yansıtmak için Hatice Sultan'a ihtiyaç duymaktaydı.

Ahmed Rasim'in, *Resimli Haritalı Osmanlı Tarihi*'ndeki "fâide"lerden biri "*Hatice Sultan Sarayı ve Melling*" konusundadır. Üstat yazar, Melling'in *Voyages pittoresque*'inden ve Auguste Boppe'un *Les peitres du Bosphore au xviii siecle* yapıtından özetlediği bu "faide"de, III. Selim'in Hatice Sultan'ı pek sevdiğini, Türkleri, Avrupa medeniyetine yakınlaştırmak düşüncesini açtığında, Hatice Sultan'ın padişahı desteklediğini, Melling'in çağırılışını anlattıktan sonra özetle şunları yazıyor: "*Mösyö Melling, sultan sarayında birkaç gün zarfında bir takım taassup ve cahil düşüncelerle uğraşmak zorunda kalınca aniden ayrıldı. Hatice Sultan, buna ağaların sebep olduğunda şüphe etmedi. Ertesi günlerin birinde, Melling Sicilyateyn Elçiliğinde baloda iken Hatice Sultan'ın gönderdiği bir Baltacı tarafından ikna edildi. Bu sefer, üstlendiği işleri sürdürmeye koyuldu. Sultan, sarayın iç dekorasyonunda da yenilikler istediğinden Melling, projesini balmumundan müsennem* (maket) *olarak sundu. Mimarlığa atanan Melling, sarayın tezyinatını değiştirmeye başladı. Ressamken mimar olan Melling, mekânı boğan bezeme ve renklerin yerine sade bir süsleme uyguladı. Bu arada Türkçe de öğreniyordu. Bu kolaylık sayesinde çevirmene de gerek kalmamıştı. Melling, içine girilip de çıkılamaz labirent-vari bir bahçe tasarımı önerince sultan bunu da sevinçle onayladı. Bu bahçe hıyabanı, budanarak her şekle sokulabilen leylâk, gül ve akasya ağaçları dikilerek yapıldı. Tarhların kıvrımları son derece karmaşıktı. Hatice Sultan bir gün, cariyelerini buraya salıverdi. Kızlar, ilk eğlenceli demler-*

den sonra hareme giden yola çıkışları aramaya başladılar. Dönüp dolaşıp aynı yere geliyorlardı. Bu çiçek mahbesi oyunundan hoşlanarak kahkahalar atıyorlardı. Fakat sarayın sofu harem başağası, Melling'in Hatice Sultan'dan gördüğü iltifatı çekemiyor; yenilikleri dinsizlik görerek sinirleniyordu. Hatta bir gün sultana hakarette bulundu. O sırada bahçede olan Melling de aleyhine söylediklerini duydu. Hatice Sultan başağayı bir gemiye bindirterek sürgüne gönderdi. Melling'e ise sarayının yanında ona mahsus küçük bir daire daha yaptırdı. Hatice Sultan'la görüşmeye gelenler Melling'e başvuruyorlar; sultansa görünmemekle birlikte konukları şekerlemeler, kahveler, şerbetler ikramıyla ağırlıyor; sarayını gezmek isteyenlere izin veriyor; kayıklarına da Keşmir şalları, Hint kumaşları, sırmalı çevreler, saray şekerlemeleri, gülyağı şişeleri gibi hediyeler koydurtuyor; elçiler de eşleri veya kızları ile porselen, mücevher cinsinden hediyeler gönderiyorlardı. Hatice Sultan, bir defasında, Avrupalı kibar hanımlarla erganun çaldı. Elçi kızları dans ettiler. Hatice Sultan'ın sarayında bulunan III. Selim, parmaklıklı bir paravana arkasından bu sahneleri izlemekteydi."

Melling'in İstanbul albümündeki resimlerden birkaçı, Topkapı ve diğer sultan saraylarının haremlerinden kesitlerdir.

Padişah kızları arasında farklı bir kişiliği temsil eden Hatice Sultan hakkında bir dedikodu da çağdaşı şair ve Mevlevi şeyhi Galib'le olan dostluğundan çıkmış; Galib'in kimi şiirlerini onun için yazdığı konuşulmuştu. Onu "harem" konulu Oryantalist anlatıların kahramanları arasına katan bir başka olgu, çağdaşı saraylılardan amcası I. Abdülhamid'in kadını, kuzeni II. Mahmud'un annesi Nakşıdil Valide Sultan'ın yaşamına ilişkin "Aimée" öyküsüdür. Bu uydurma konuyu kaleme alanlar Hatice Sultan'ı da öykü kahramanları arasına katmışlardır. Osmanlı arşiv belgeleri, Hatice-Nakşıdil yakınlığı hakkında herhangi bir bilgi vermezken, 1980'lerde ABD'de yayımlanan Barbara Chase-Riboud'un *Valide* romanında Hatice Sultan, Nakşıdil'in sırdaşı, dostu tanıtılmıştır.

Gerçek olan, Hatice Sultan'ın ağabeyi III. Selim'in saltanatı boyunca, saray hareminin dışa açılışına öncülük etmesi; saraylılardan başlayarak kadın saygınlığını gündeme taşımasıdır. Bunu aşırılığa kaçmadan başarmasıysa övülmeye değer. Onu, Avrupai

yaşayışla ilgilenen ve o yaşantıya özenen bir sultan göstermek yerine, Türk dünyasının merkezi İstanbul'da yeni bir süreç başlarken oynadığı rolle tanımak daha doğrudur. Bu açıdan Hatice Sultan'a tarihteki yerini almasında haksızlık edilmiştir.

Ölümü, *Cevdet Tarihi*'nde, sıradan bir padişah kızıymış gibi, şu tek cümleyle verilmiş: "27 *Şevval* (1237) *günü hüdavendigâr-ı esbak Sultan Selim Han hazretlerinin hemşireleri Hatice Sultan dâr-ı ukbâya gitdi*"(!) Ölüm haberlerini, cennet dilekleriyle bağlayan Cevdet Paşa'nın, bir Frenkle dostluğundan ve adı etrafındaki dedikodulardan dolayı bu dileği Hatice Sultan'dan esirgeyip "öbür dünyaya gitti" demesi manidardır. Elli dört yaşında ölen sultan, Eyüp'te üvey annesi Mihrişah Sultan'ın türbesine gömülmüş, varı yoğu müsadere edilmiş; buna karşılık hayli yüklü borçları iç hazineden ödenmiştir.

Çocuğu olmadığından ablası Beyhan Sultan'a, ondan da Âdile Sultan'a kalan sahilsaraylarının Boğaz sularına akseden harikulâde güzelliği yüz yıl olsun korunamamıştır. Onca saray, köşk, lüks düşkünlüğüne karşılık, Eminönü Kasaplar –içinde 1806'da yaptırdığı Haticesultan Çeşmesi dışında hayratı yoktur. Çeşmenin manzum kitâbesi Sünbülzâde Vehbî'nindir. Son beyti "*Vehbî su gibi dil-cû tarihin etdi inşâd / Âb-ı zülâli cârî kıldı Hatice Sultan*" Hicri 1221 tarihini içerir. Ablası Beyhan Sultan'la anneleri Âdilşah Kadın hayrına, St. J. Baptiste Kilisesinin yerine yaptırdıkları Âdilşah Kadın (Şişehane) Mescidine, Hatice Sultan Camii de denildiğini Tahsin Öz *İstanbul Camileri*'nde yazmaktadır. Çeşmesinin bakımı ve hac yolunda su dağıtılması için sahibi olduğu dükkânlarla Yahûdhane ve çiftliğini bağladığı bir de vakfı vardır. Y. Öztuna, Ahmed bin Mehmed Emin'in 1804'te basılan *Ferâidü'l-fevâid* adlı yapıtını Hatice Sultan'a ithaf ettiğini yazar.

Mihrümâh Sultan [d. İstanbul, 5 Kasım 1762 – ö. İstanbul, Mart 1764] Annesini Aynülhayat olarak veren Alderson'da, doğum tarihi 1760'tır. Uluçay, doğum ve ölümünü, Topkapı Sarayı Arşivindeki *Sultan Mustafa Rûznâmesi*'nden 5 Şubat 1762-6 Ekim 1764 veriyor. *Vâsıf Tarihi*'nde, "*velâdet-i Mihrümâh Sultan H. 1176 yılı Rebiülâhir ayının on yedinci Salı gecesi*" (5 Kasım 1762)

doğduğu; beş gece şehrâyin yapıldığı gibi, halka da –padişaha dua etmeleri koşuluyla– eğlenme izni verildiği; şenlikler için yüz bin kuruştan ziyade masraf yapıldığı yazılıdır. *Sultan Mustafa Rûznâmesi*'nde ise Mihrümâh Sultan'ın dünyaya geldiği günün sabahı III. Mustafa'nın, Silahdarağa Yerini teşrif ettiği; ihsanlarda bulunup altın gümüş saçtığı; kuşluk yemeğinden sonra Yalı Köşküne indiği; burada, sadrazamın, şeyhülislamın, kazaskerlerin, Yeniçeri ağasının tebriklerini kabul ettiği; mehterhane çalarken pehlivan gösterilerinin izlendiği; top şenliği yapıldığı; ferman gereği, İstanbul'da evlerin, dükkânların, sokakların beş gün beş gece donatılıp süslendiği; fakat Mihrümâh'ın bir buçuk yaşında öldüğü; Lâleli Türbesinde Hibetullah'ın yanına gömüldüğü anlatılır.

Mihrişah Sultan [d. İstanbul, 11 Aralık 1762 – ö. İstanbul, 21 Şubat 1769] Annesi bilinmiyor. *Mür'i't-tevarih*'te ve *Vâsıf Tarihi*'nde, "*1176 Cemaziyelevvelinin 23'ünde, Mihrişah Sultan ketm-i ademden vücûda geldiği*" ancak bundan bir ay önce de Mihrümâh'ın doğumu için velâdet şehrâyini yapıldığından padişahın, halkı masraftan korumak amacıyla bu kızının doğumunda üç gece "*derya donanmasıyla*" yetinilmesini buyurduğu; geceki deniz gösterilerininse öncekilerden daha parlak ve seyretmeye değer bulunduğu anlatılmaktadır.

İ.H. Konyalı *Üsküdar Tarihi*'nde, bu semtteki Mihrişah Camiini buna atfediyor. Babasının sağlığında, yedi yaşında ölen Mihrişah Sultan da Lâleli Türbesine gömülmüştür.

Hatice Sultan (II) [d. İstanbul, 15 Haziran 1766 – ö. İstanbul, 1767] Alderson, III. Mustafa'nın Hatice adlı ünlü kızından iki yıl önce bu Hatice'nin doğduğunu fakat çocukken öldüğünü belirtmiştir.

Fâtıma Sultan [d. İstanbul, 9 Ocak 1770 – ö. İstanbul, 26 Mayıs 1772] Topkapı Sarayı Arşivindeki, III. Mustafa'nın çocuklarını gösterir cetvelde 13 Ramazan 1183'te doğduğu yazılıdır. Alderson sadece adını vermiştir.

I. ABDÜLHAMİD

Babası: III. Ahmed — Annesi: Şermî Rabia Kadın
Doğumu: 20 Mart 1725 — Ölümü: 7 Nisan 1789
Saltanatı: 21 Ocak 1774 — 7 Nisan 1789

Yaşamını ve saltanatını 18. yüzyılda tamamlayan padişahların sonuncusu olan Abdülhamid, 44 yıl boyunca Kafes Kasrında çile doldurmuştu. Mamafih, kafesine güzel cariyeler almasına göz yumulması bir yana, bunlardan doğan bir ya da iki kızını da sözde "gizlice" haremden çıkarttıp dışarıda büyütülmelerini sağlamıştı. "Hamid sana kurban olsun!" diye ilan-ı aşk ettiği Ruhşah'la macerası da herhalde şehzâdeliğinde ve kafes yıllarındaydı.

Ağabeyi III. Mustafa'nın ansızın ölümü ardından 49 yaşında tahta oturunca elini çabuk tutmuş; bir dizi kadın, ikbâl ve cariyeler edinip masal padişahlarınınki gibi bir harem kurmuştu. Saltanatının ilk üç yılında kadınlarından doğuran olmadı, ama 1777'den ölümüne kadarki 12 yılda aile tablosunu 15 kadın, bir o kadar sultanefendi ve 11 şehzâdeyle aile ve tenasül zenginliğine kavuşturmayı başarmış; dahası, Osmanoğullarının son üç kuşağındaki 8 padişahın atası olma şansını da yakalamıştı.

Kadınlarının, kızlarının gerçek sayısını ve adlarını saptamak zor, belki olanaksızdır. Saraydaki bir belgede 10 kızının 7

şehzâdesinin velâdet tarihleri verilmiş. Oğullarından Mustafa (IV.) ve Mahmud (II), kızlarından da üçü yaşama direnci gösterebilirken, diğerleri birkaç aylık, en fazla birkaç yaşında türbelere taşınmıştır. I. Abdülhamid de babası III. Ahmed, ağabeyi III. Mustafa gibi, evlat acılarıyla kavrulmuş padişahlardandır. Dindarlığına ve ileri yaşına karşın harem hayatına, başta "hayal-baz" (Karagöz) olmak üzere, o dünyaya özgü oyun ve eğlencelere, hanende sazende fasıllarına düşkünmüş. Binişlere çıkar, yeğenleri Şah ve Beyhan sultanların yalılarına günübirlik konuk olurmuş. Çevresi, "velî" gibi tanıtsa da, o yüreğindeki gençlik duygularını soğutamamış, "deli"cesine âşık olup, sevda mektupları yazabilen bir gönül adamı, saf, samimi bir şehriyârmış! Kadınlarından Ayşe Sineperver, oğlu IV. Mustafa'nın, Nakşıdil de küçük oğlu II. Mahmud'un saltanatlarında valide sultan olmuşlardır.

Topkapı Sarayı Haremine yeni daireler ekleterek kendi ailesini, İstanbul manzaralarına açık, Türk konakları tarzındaki bu yeni süitlere (İkbâller Dairesi) yerleştirmesi; kadınlarını güngörmezlikten kurtarması; Haremin gizemli özelliğini yitirme sürecine girişinin ilk işareti sayılır. Büyükbabası IV. Mehmed zamanında yenilenen Eski Haremde kendisi için özel bir Hünkâr dairesi yaptırırken kalan bölümleri yeğeni ve veliahtı (III.) Selim'le cariyelere bıraktığı bir tahmindir. İkbâller Dairesinin kadınefendi süitlerini, taşlığını, divanhanelerini, sofalarını, merdivenlerini, sahanlıklarını, hamam ve diğer müştemilatını gezenler, I. Abdülhamid'in, kadın dünyasını keşfedebilmiş ilginç bir hükümdar olduğu kanısında birleşirler.

I. Abdülhamid'in kadınları

AYŞE SİNEPERVER VALİDE SULTAN [ö. İstanbul, 11 Aralık 1828] I. Abdülhamid'in altıncı kadını, IV. Mustafa'nın annesi valide sultan. İ.H. Tanışık'ın *İstanbul Çeşmeleri*'nde verdiği 1782 ölüm tarihi yanlıştır. Alderson, "Seniyeperver" yazmıştır. Ön adı Ayşe'yi, Sineperver'den başka bir kadın sanıp bu padişahın Ayşe adlı diğer iki hanımından ayrıca bunu da üçüncü Ayşe gösteren

listeler de vardır. IV. Mustafa'nın ve "Küçük" Esma Sultan'ın annesi olan Sineperver, oğlunun 14 aylık padişahlığında mehd-i ulyâ-yı saltanat (valide sultan) sanıyla anılmıştır.

18. yüzyılda saray haremine alınan çoğu cariyeler gibi bunun da Gürcü veya Çerkes asıllı olduğu bir tahmindir. Kırk dokuz yaşında tahta çıkan I. Abdülhamid'in 11 kadını arasında önce "Altıncı," daha sonra "İkinci" pâyesi alan Ayşe Sineperver 1776'da Şehzâde Ahmed'i (ö. 1778), 1778'de "Küçük" Esma Sultan'ı, 1779'da Şehzâde Mustafa'yı (IV. Mustafa) doğurdu.

Abdülhamid'in ölümü üzerine 1789'da kızı Esma Sultan'la gönderildiği Eski Sarayda 18 yıl kaldı. Kabakçı Ayaklanmasında oğlu IV. Mustafa'nın tahta çıkışından bir hafta sonra, 7 Haziran 1807 Pazar günü "*'azim alay ile Eski Saraydan Sarây-ı Hümayuna*" dönüşü; padişahın, annesini Ortakapı'nın önünde karşılayışı, *Cevdet Tarihi*'de bir cümleyle geçiştirilmiş. III. Selim'i yeniden padişah yapmak amacıyla İstanbul'a gelen Alemdar Mustafa Paşa, 28 Temmuz 1808'de Topkapı Sarayını basınca, IV. Mustafa'nın adamları içeride III. Selim'i öldürürken saray kapısına kadar gelen Ayşe Sineperver de Alemdar'la münakaşa etmiş, ama oğlunun tahttan indirilmesini önleyememişti.

Tahta çıkan II. Mahmud üvey annesini cezalandırmazken, III. Selim'in öldürülmesi olayına karışan, cellatlara yol gösteren IV. Mustafa'nın on kadın ve cariyesini Kızkulesi açıklarında boğdurtmuştu. Bunlar, herhalde Sineperver'in talimatıyla hareket etmiş bedbahtlardı. Yeni valide sultan Nakşıdil, valide alayıyla Topkapı'ya geldiğinde, Sineperver henüz Haremde idi. *Tarih-i Atâ*'da, Nakşıdil, kendisine ayrılan "*daire-i mahsusa*" yerleşince, eski valide Sineperver'in de kural gereği "*Eski Saraya nakli iktizâ ederken*" II. Mahmud'un merhamet gösterip kadim usule aykırı olarak "*valideliğine*" (üvey annesine) saray hareminde bir daire tahsis ettiği yazılıdır. Böylece daha dört ay Topkapı'da kalan Ayşe Sineperver, sarayda tutuklu oğlu IV. Mustafa'nın 17 Kasım 1808'de boğdurulmasından sonra, Eski Saraya gönderilmiş olmalıdır. Son yıllarını ise kızı Esma Sultan'la geçirmiştir.

Saray arşivindeki bir pusula ve bir mektup, Ç. Uluçay tarafından Ayşe Sineperver'e atfedilerek *Harem'den Mektuplar*'da yayım-

lanmıştır. Pusula, "İsmetlû kerimesi"ne (Esma Sultan?) feraşet vekilliği beratı verilmesi için "*Kethüda Bey*"e yazılmıştır. Feraşet vekilliğine atananlar, Medine'deki Ravza-i Mutahhara'nın hizmetlerini oradaki ilgililere yaptırtmak koşuluyla Haremeyn evkafından "cihet" denen ödenek alırlardı. Tarihsiz pusulanın, "*Merhûm efendi hayatta olaydı, iki katlığına bile sözümüz geçerdi,*" cümlesindeki "merhum efendi" acaba kimdi? Ne bunun, ne İsmetlû sultanın ne de yazanın adları geçtiğinden, pusulayı Ayşe Sineperver'in yazdığını söylemek zordur.

"*Şevketlû, kudretlû, kerametlû padişahım efendim*" diye başlayan, "*kulunuz Sineperver*" imzalı tarihsiz bir mektupta ise, "... *Benin efendim, sultânım, arzuhâl-i kulları budur ki ben cariyenize bir ev kerem edesiz. Zirâ alacak kudretim yokdur. Siz efendimden ricâ niyâzım budur. Ben kulunuzu bir hane ile mesrûr edesiz. Vallahi'l-'azim alacak kudretim yokdur. Kasımpaşa bucağında kaldım, benim sultanım, padişahım inâyet buyurasız, bir hane ile mesrûr edesiz*" deniyor. Ç. Uluçay, bunu da Ayşe Sineperver'e atfediyor. Oysa saraydan çıkma, Kasımpaşa'da oturan Sineperver adlı bir cariyenin yazdığı açık. Mektuptaki, "*Sultan Selim Efendileri ve Sultan Mehmed Efendimizi bağışlasun ve nice şehzâdeler ile dahi sevindirsin,*" cümlesinde adları geçen iki şehzâde, Sultan III. Mustafa'nın oğulları (III.) Selim ve Mehmed'den başkası olamaz. Şu halde, bu Sineperver, Ayşe Sineperver'den önceki bir saraylıydı.

Yaşamının sonuna doğru gözleri görmez olan Ayşe Sineperver için *Cevdet Tarihi*'nde, "*Sultan Mustafa validesi, gözleri nâ-binâ olduğu hâlde yirmi iki sene kadar muammer olup* (yaşayıp) *1244 tarihi evasıtında* (1828 sonu) *vefat ettiği*" Eyüp Sultan dışında şebekeli bir türbeye gömüldüğü yazılıdır. 1776'da ilk şehzâdesini doğurduğu sırada yirmili yaşlarda olduğu hesabıyla yetmiş yaş dolayında öldüğü söylenebilir. A. Refik, I. Abdülhamid'in kadınlarından en uzun yaşayandır diyor.

Sineperver, İstanbul'daki dükkânlarıyla bostan ve tarlalarını, Fatih'te Hırka-i Şerif-Karagümrük arasında yaptırdığı sıbyan mektebi ile çeşmelerinin yaşatılması için vakfetmiş; II. Mahmud da analığının çiftliklerini ve servetini Esma Sultan'a vermiştir. Ayşe Sineperver çeşmesinin kitabesinde, "*Sâhibü'l-hayrat ve'l-*

hasenât merhum ve mağfurünleh Sultan Mustafa Hân Valideleri İsmetlü Sineperver Valide Sultan 'aliyeyü'ş-şân hazretlerinin eser-i hayratıdır. Sene 1241 (1825)" yazılıdır. *İstanbul Çeşmeleri*'nde bu kitabeyi veren İ.H. Tanışık, Sineperver'in ölüm tarihini yanlışlıkla 1782 kaydetmiştir. Üsküdar Balaban'da I. Abdülhamid'in saltanatında yaptırdığı Hicri 1194 (1780) tarihli köşe çeşmesinin, *Mir'ât-ı İstanbul*'a alınan üç beyitlik kitabesinin tarih dizeleri, "*Hakk Sineperver Kadın'ı şah-ı şeref-unvânını / Şehzâde vü sultânını sıhhatde kılsın ber-kemâl*"dir.

NAKŞİDİL VALİDE SULTAN [d. 1766(?) – ö. İstanbul, 28 Temmuz 1817] Ölüm tarihi 22 Ağustos gösterilirse de doğru değildir. I. Abdülhamid'in sekizinci kadını, II. Mahmud'un annesi valide sultan. Önceleri Nakşî Kadın denirmiş. 18. yüzyılın ikinci yarısında saray haremine çoğunca Kafkasya'dan Çerkes ve Gürcü kökenli cariyeler alındığından Nakşıdil de Gürcü sanılıyor. Ama onun saraya gelmezden önceki yaşamına bambaşka bir kimlik giydirilmiş; yazınsal yapıtlarda Nakşıdil'e "Marthe Aimée Dubucq de Rivéry" adlı soylu bir Fransızdı denilmiştir. Oysa milliyeti ve ailesi, diğer saraylılardan farksız, yani meçhuldür. Ünlü haseki ve valide sultanlar için uydurulan öyküler gibi, Nakşıdil hakkında düzülmüş öykülerin ortak vurgusu, onun Cezayirli korsanlarca tutsak edildikten sonra, Cezayir Beylerbeyi Mehmed Paşa tarafından I. Abdülhamid'e sunulmuş bir Fransız soylusu olduğudur. İlkin İngiliz gazetelerince yayımlanan bu düzmece öykünün özeti aşağıda verilmiştir.

I. Abdülhamid'in, Ruhşah'la yaşadığı aşk biliniyorsa da Nakşıdil'e sevgisinin derecesi yanıtsızdır. Bilinen, 1785'te Mahmud'u doğurduğu; padişahın 1789'da ölümü üzerine Eski Saraya gönderildiği; oğlu II. Mahmud'un tahta çıkışının dördüncü günü (31 Temmuz 1808) de yaklaşık yirmi yıldır oturduğu Eski Saraydan kortej eşliğinde ve gerdûne denen kapalı saltanat arabasıyla Topkapı Sarayına döndüğüdür.

Tarih-i Şânizâde'de, Eski Sarayla Topkapı Sarayı arasında yinelenen geleneksel valide alaylarının bu sonuncusunun özgün anlatımı şöyledir: "*Teşrîf-i hazreti Valide Sultân 'aliyyetü'ş-şân-ı*

hakânî be-Sarây-ı Cedîd-i Sultânî: Cülûs-ı hümayun-ı meymenetmakrûnun dördüncü günü valide-i cihân-bânî hazretleri ber-mûcîb-i resm ü kanûn Sarây-ı 'Atikda müretteb ve muhteşem alây-ı ferehnümûnlariyle gerdûne-süvâr hareket olarak Bab-ı Hümayunı sebkat buyurduklarında (el-cennete taht akdâmü'l-ümmühât) hadîs-i Hazreti Sâhib-i saadet muktezâsınca dâhil-i bab-ı vasatda teşrîf-i kudüm-i meymenetlerine muntazır olan padişah-ı salâh-haslet Hasfurun önüne kadar istikbâl ve ol mahalde şükrâne-i ni'met visâl ve temennây-ı resm-i istikbâli ikmâl buyurduklarından sonra Harem-i Hümayun tarafına sevk ü delâlet buyurdular."

İstanbul'daki bu sonuncu valide alayı, Tayyarzâde Atâ'nın *Tarih-i Atâ*'sında, *Mustafa Necib Tarihi*'nde ve *Cevdet Tarihi*'inde aynı içerikle anlatılmıştır. *Tarih-i Atâ*'da, Nakşıdil için düzenlenen valide alayının, III. Murad zamanından beri "... *kanun hükmüne konulmuş olan Sarây-ı hümayuna mahsus teşrifât-ı mer'iyye*"den olduğu vurgulandıktan sonra, valide sultanın bindiği süslü gerdûnenin önünde, yanlarında, Enderûn ricâli ile Darüssaadeden, Bostancılardan, Baltacılardan kortejde yer alanlar tek tek sayılmış; alayın güzergâhı, saraya gelindiğinde, resmi üniformalı Hasoda erkânının karşılaması, alaydakilerin atlarından inip sıralanmaları; Ortakapı'dan Has Furun önüne kadar yürüyen padişahın, annesini selamladıktan sonra mabeyn-i hümayuna dönmesi, valide sultanın araba kapısı önündeki duadan sonra hareme girerek kendisine ayrılan daireye yerleşmesi açıklanmaktadır.

Oğlu II. Mahmud'un otuz bir yıllık saltanatının ilk dokuz yılında valide sultan sanını taşıyan Nakşıdil'in –soylu ve okumuş bir Fransız olduğunu vurgulayan yakıştırma öyküden yola çıkılarak– genç hükümdarın her konuyu annesine danıştığı; onun uyarısı üzerine, hanedanın Topkapı Sarayından Beşiktaş Sarayına taşındığı; II. Mahmud'un kimi köklü yenilikleri annesinin tavsiyelerine uyarak gündeme getirdiği, hatta tahta çıktığı günlerdeki eski tarz giyim kuşamı terk edip Avrupa hükümdarlarını öykünmeye başladığı ileri sürülür. Oysa bu padişah dönemindeki köklü değişiklik ve yenilikler, 1826'daki Vak'a-yı Hayriyeden, yani Nakşıdil'in ölümünden on yıl sonra gündeme gelmiş; 1839'a kadar devam etmiştir.

Nakşıdil'in hastalanması ve ölümü ile ilgili bilgiler *Tarih-i Şânizâde*'dedir. Tarihçi, olayı özetle şöyle anlatıyor: "*Eskiden beri, 'illet-i gaşy ve merak'* (bir tür bayılma, *neurose*) *rahatsızlığı olduğu söylenen valide sultanın, o zamanki hekimbaşı Mes'ud Efendi ile uğursuzlukta ona ayakdaşlık eden iki Rum hekimin tedavisi ve tertip edilen ilaçlarla iyileşmesi şöyle dursun, gün be-gün bayılmaları sıklaşmış olup Valide Sultan bu durumdayken Şevval ayının ortasında* (Temmuz sonu) *bir gün yemek yediği sırada, dairesinin yakınından kopan gürültü, kavga sesleri ve ağlayışlardan dehşete kapılıp lokmasını yutamamış ve boğularak ölüvermiş. Naaşı büyük bir hüzünle Fatih Camii avlusundaki türbesine gömülmüş.*"

Cevdet Tarihi'nde de valide sultanın ölümüne, hekimlikle ilgisi olmayan ve gözden düşen Hekimbaşı Mes'ud Efendi'nin uzaklaştırılıp Mustafa Behçet Efendi'nin atanması bahsinde değinilmekte, "... *işte bu vak'a dahi esbâb-ı sâireye munzam olarak Mes'ud Efendi'nin azline karar verildi,*" denilmektedir.

Bu kaynaklara göre Nakşıdil'in ölüm nedeninin "resmi" açıklaması; hekimbaşı ve Rum tabiplerin yanlış tedavileri ve cariyelerin kavgasından paniğe kapılan valide sultanın boğazını tıkayan lokmadır! O zaman konuşulanlara göreyse vereme yakalanan Nakşıdil, hastalığı ilerleyince hava değişimi için Çamlıca'da Gümrükçü Osman Ağa bağ köşküne götürülmüş. Oysa köşkün bulunduğu yerin ona nisbetle Validebağı adını alışı, buraya kendisi için bir kasırla bir eyvan yapılışı, ölümünden dört yıl öncedir. Vâsıf'ın *Divan*'ında, "*Tarih-i Eyvân-ı Valide Sultan berâ-yı şehriyâr-ı Mahmud Han, der-kurb-i Çamlıca-i kebir*" başlıklı, Sultan II. Mahmud'u öven, annesinin Çamlıca'da yaptırdığı eyvanı ve köşkü betimleyen bir kaside vardır. Bu uzun manzumenin, "*Hususâ ol hıdiv-i 'âlem-ârânın safâsıyçün / Bu eyvân-ı ferahzâyı binâya ibtidâr oldu / Cenab-ı Valide Sultan-ı iffet-şân edûb inşâ / Şehinşah-ı cihân-ârâya andan bergüzâr oldu / Bu tarz-ı nev-mülûkî kasr-ı 'âlînin binâsıyle / Değişdi nâmı şimdi Eskidâr'ın Üsküdâr oldu*" beyitlerinde, Nakşıdil'in burada yaptırdığı eyvanı ve kasrı oğlu II. Mahmud'a armağan ettiği apaçık vurgulanmış. Son beyti olan "*Ne dilcû kasr-ı vâlâ kıldı inşa Valide Sultan / Ne rengin ve müzeyyen cilvegâh-ı tâcidâr oldu*" ebcedli dizelerinden de Validebağı

Kasrının, 1813 yılını karşılayan Hicri 1228'de yapıldığı öğrenilmektedir.

Çamlıca havasında da iyileşemeyen Nakşıdil Valide, umutsuz durumda Beşiktaş Sarayına getirilmiş ve burada ölmüştür. Oğlu Mahmud'un, gelinlerinin, torunu Abdülmecid'in de veremden öldükleri bilindiğine göre, Nakşıdil'in de devasız derde yakalandığı herhalde doğrudur. O zamanların anlayışında, bir padişah annesinin "*illet-i fukara*" denen verem ya da bulaşıcı bir hastalıktan öldüğünü açıklamak yakışık almayacağı gibi, hekimbaşını azletmek için de valide sultanın ölümü, yanlış tedavi ve boğulmaya bağlanmış görünüyor.

Nakşıdil'in Barok üsluplu türbesi Fatih Camiinin avlusundadır. II. Mahmud'un buyruğu üzerine –herhalde hakkındaki eski dinini terk etmemişti dedikodusunu önlemek amacıyla– saraydaki kutsal emanetler arasındaki Peygamberin kızı Hz. Fâtıma'nın denilen gömlek de sandukasına örtülmüş. Bu türbeye ve dışına, sonraki yıllarda I. Abdülhamid'in kızlarından Ayşe Dürrüşşehvar, II. Mahmud'un kadınlarından Zernigâr, Zeynifelek; kızlarından Fâtıma, Mihrümâh, Münire, Fâtıma (II) sultanlarla Abdülmecid'in ikbâllerinden Ceylanyâr da gömülmüş.

Nakşıdil Valide Sultan adına İstanbul'un mimari ve kültürel zenginliğine eklenen yapılar, başta Nakşî Kadın çeşmeleridir. Bunlardan, 1788 (Hicri 1203) tarihli ilki, Sultanahmet'te eski Cebehane/Tevkifhane yanındaki I. Ahmed zamanından kalma çeşmenin yenilenmesidir. Diğeri, 1809'da (Hicri 1224), Üsküdar Alemdağ'da Sarıkadı Köyü Camiinin yıkılan Âtik Valide Çeşmesinin yerine yaptırdığı Nakşıdil Valide Sultan Çeşmesi; üçüncüsü, ölümünden sonra oğlu II. Mahmud'un 1817'de (1232) Fatih'te yaptırdığı Nakşıdil Valide Sultan sebil-çeşmesi olup türbe ve imaretle bir aradadır. Yine II. Mahmud'un Tophane karşısında, mezarlık sırasına 1818'de (1233) yaptırdığı bir Nakşıdil Valide sebili daha vardır.

Nakşıdil'le ilgili öyküye gelince: Onun, Aimée adında soylu bir Fransız olduğuna ilişkin sav, ilkin II. Mahmud'un tahta çıktığı 1808'de bir İngiliz gazetesinde yer almış; sonraki yıllarda Fransa'da da merak uyandıran bir öyküye dönüşmüştür. Kahra-

manı Aimée olan ilk romanın yayımlanışı ise 1821'dedir. Kırım Harbi sırasında, 11 Şubat 1854 tarihli *Illustration*'da konu bir kez daha tazelenerek 1855'te Paris'te basılan La *Turquie Actuelle*'de de yer almış. Bu uydurma ve hayallerle süslü öykünün özeti şudur: Martinik adası soylularından Normandiya asıllı Dubucq de Rivéry ailesinin kızı olan Aimée, 1763'te doğmuş, mutlu bir çocukluk-gençlik dönemi geçirmiş. En yakın arkadaşı, kuzeni Joséphine Rose Tacher de la Pagerie imiş. Bir gün bir falcı bunlara her ikisinin de dünyaca ünlü birer erkekle evleneceklerini söylerken Aimée'ye, korsanlara esir düşeceğini, götürüldüğü sarayda hükümdar eşi olup doğuracağı çocuğun da ünlü bir hükümdar olacağını anlatmış. Aimée 1776'da Nantes'a gidip bir manastırda sekiz yıl eğitim gördükten sonra, 1784'te Martinik'e dönerken bindiği gemi, Gaskonya Körfezinde fırtınaya yakalanarak batmış. Bir İspanyol gemisi, başka yolcularla onu da kurtarmış. Ne var ki İspanyol gemisi de Palma açıklarında korsanların tuzağına düşmüş. Cezayir'e götürülen tutsaklar arasındaki Aimée'yi padişaha sunulacak derecede güzel bulan Cezayir Dayısı onu I. Abdülhamid'e göndermiş.

Diğer yanda, Aimée'yi öldü sanan kuzeni Joséphine ise Martinik'teki bir akrabasına mektubunda, "*Aimée'nin ölümüne ne kadar üzüldüğümü anlatamam. Sizden uzun yıllar ayrı kaldıktan sonra, kavuşma sevinciyle dönerken okyanusun derin sularına gömülmesi ne feci bir âkıbet? Zavallı Aimée! Tanrı'nın çizdiği yazgıları aklımız almıyor. Benim acım büyük, fakat biliyorum ki sizinki benden de büyük*!" diye yazmış. Fransa arşivlerindeki bu mektup, gerçi Joséphine'le Aimée'nin akrabalığını kanıtlıyorsa da, Martinikli soylu güzelin okyanusta boğulmayıp korsanların eline geçişinden Osmanlı sarayına gelişine, Nakşıdil adı verilerek I. Abdülhamid'in kadınları arasına katılışına, II. Mahmud'u doğuruşuna uzanan meçhul hayat öyküsü için ipucu denebilecek tek sözcük içermediği gibi, Aimée'nin Martinik'e dönmeyip boğulduğunu doğrulamaktadır. Joséphine ise ilkin Beauharnais adlı bir soyluyla evlenmiş; ondan ayrıldıktan sonra Napoléon Bonaparte'la ikinci evliliğini yapmıştır. Yine Fransa'daki arşivlerde bulunduğu ileri sürülen bir başka mektup da Matmazel Aimée'nin üvey annesi

Madam de Loransen'e aitmiş. Bunda, "*Aimée'nin boğulduğunu sanmıştık. Keşke ölseydi de başına gelenleri yaşamasaydı. Büyük Türkün sarayına satılmış ve valide sultanlık pâyesini elde etmiş. Türk hükümdarı olan oğlu* (II. Mahmud) *kendisine aşırı saygı duymaktaymış. Şu sıralarda öldüğü, adına yapılmış bir türbeye dayandırılıyorsa da türbesi o hayattayken yapılmış olabilir,*" deniliyormuş.

Söylence ve sözde belgelerle örülen Aimée-Nakşıdil öyküsü asıl, Kırım Harbi ittifakıyla başlayan ve giderek güçlenen Osmanlı-Fransız ilişkileri ortamında inandırıcı ve ayrıntılı bir çerçeveye oturtulmuştur. En çok güncellik kazanışı da Nakşıdil'in torunu Abdülaziz'in III. Napoléon'un davetlisi olarak 1867'de Fransa'ya yaptığı gezi sırasındadır. Bir Osmanlı padişahının ilk kez Avrupa'yı ziyaretinin uyandırdığı merak ortamında, eski bir korsan öyküsü, kahramanlarına uygun kimlikler yakıştırılarak tazelenmiş; bir yandan da kamuoylarının, iki hükümdarı kardeş torunu sanmaları amaçlanmış.

Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*'nde, konunun nasıl ciddiye alındığını özetle şöyle anlatıyor: "*Sultan Aziz, Osmanlı hanedanına ait bir hususi mesele ile de meşgul olmuş, Sultan Mahmud'un validesi Nakşıdil Sultan'ın akrabasını tanımak arzusuna düşmüştü. Birinci Napolyon'un akrabasından Aimée de Rivery isminde bir kızın İkinci Mahmud'un validesi olduğu rivayet ediliyordu. Bu rivayet ilk defa Ubucini'nin 1855'te Parisde basılmış olan (La Turguie actuelle) adlı eserinde görülmüştü. Paris büyükelçiliğinde bulunmuş olan Münir Paşa, bu rivayete temas ile esbak İstanbul valisi Süleyman Kâni Bey üstadımıza şunları anlatmış: 'Pariste, Nakşıdil valide sultanın akrabası olduklarını iddia edenlerden Baron dö Gransey ile görüşmüştüm. Bu zat bana Nakşıdil Sultan'ın Fransa'daki akrabasına hediyeler göndermiş olduğunu söylemiş ve bu hediyelerden kendisinde olanları göstermişti. Üçüncü Napolyon'un ikinci mabeyncisi de Sultan Aziz ile imparatorun mülakatlarında iki hanedan arasındaki karabetten bahsolunduğunu işittiğini bana teyid etmişti. Abdülaziz, Fransa seyahatinde Dubuc ailesini tanımak istedi. Üçüncü Napolyon da bu aileden hayatta bulunanları araştırdı. Bunlardan bazıları Orleon'da oturuyorlardı. Fakat aileleri efradından birinin Müslüman olmuş bulunmasından kalben müteezzi* (ra-

hatsız) *bulunan bu müteassıp adamlar padişah ile görüşmek istemediler. Sultan Aziz bunlara Aimée'nin bir minyatürünü gönderdi. Aimée'nin mahfuz resmine –biraz yaşlı olarak– benzeyen bu minyatür ailece saklandı.*"

Öykünün Türkiye'ye yansıması da ilkin Kırım Harbi sırasında ama daha yaygın biçimde Abdülaziz'in Avrupa gezisi sonrasındadır. Hatta Aimée Dubucq'ün eniştesiyim diyen Marle adında biri, mirasa konma hülyasıyla 1869'da İstanbul'a gelip Fransa elçiliğine başvurarak aynı öyküyü yinelemişse de elçilik bu başvuru belgesini önemsemeyerek arşive kaldırmıştır. Alberic Chuct ise 1931'de *Illustration*'da yayımlanan yazısıyla konuya, bilimsel araştırmaya dayalı açıklıklar getirerek gerçek bir şahsiyet olan Aimée'nin 1784'te değil, 1790'da (II. Mahmud'un doğumundan 5 yıl sonra) bir deniz yolculuğu faciasında kaybolduğunu kanıtlamıştır.

Osmanlı haremi üzerine kurgulanan her söylence gibi, Aimée-Nakşıdil öyküsü de uyandırdığı ilgiden dolayı roman konusu olmakta gecikmez. Kimi Batılı yazarlar yalan yanlış bilgileri hayallerle süsleyerek öykünün versiyonlarını kaleme alırlar. Bunların öncülerinden Jouy adlı yazar, *L'Hermite de Province ad*lı romanında; Sydney Daney, 1864'te yazdığı *Martinique Tarihi*'nde, Dr. Cabanes, *Tarihin Sırlarını İfşa* adlı yapıtında, hayal ürünü olay ve savlar ortaya atarlar. Hatta Nakşıdil'e (III.) Selim'le gizli bir aşk yaşatanlar; resmen Müslümanlığı kabul etmiş görünse de Katolik inancını koruduğunu, oğlu II. Mahmud'a bu inancını açıkladığını, padişahın da Beyoğlu'daki Antoine Manastırından Başrahip Pere Chysostome'u gizlice saraya getirtip annesi Nakşıdil'i onunla baş başa bıraktığını; vasiyeti gereği cenaze töreninin bile gizlice Hıristiyan âdetlerine göre yapıldığını; annesinin kökenini merak eden padişahın, Nante'a ve Martinik'e dedektifler gönderip araştırmalar yaptırdığını kurgulayanlar bile vardır. Örneğin Fransız yazarlardan J. Balde, Aimée'nin, yazgısındaki serüvenleri yaşamadan önce yapılmış ve daha sonra kaybolmuş bir minyatür resmini, 1867'de Paris Sergisini ziyarete gelen –sözde Aimée'nin torunu– Sultan Abdülaziz'in "aşırmış" olabileceğini yazmış! Michel de Grece'nin Nakşıdil'in bu uydurma öyküsünü konu alan

Saraydaki Gece romanı da Jack Smight tarafından, kimi sahneleri Topkapı'da çekilen *Gözde* adlı sinema filminde işlendiği gibi. M.B.A. Morton da uydurma Aimée serüveninin ilhamıyla *The Veiled Empress* (Yaşmaklı İmparatoriçe) adını verdiği, satış rekorları kıran bir roman kaleme almıştır.

Bizde bu konuyu araştıranlardan Ahmet Refik "*Mahmud-ı Sâninin Validesi*" başlıklı uzun yazısında, bu kurgunun amacının, II. Mahmud'un reformlarının temelinde, Fransız asıllı annesinin telkinlerinin bulunduğuna kamuoyunu inandırmak olduğunu ileri sürmüş; dahası II. Mahmud'un torunu V. Murad'ın, yabancı bir gazeteciye Fransızca öğrenmesinde ve Fransız edebiyatına olan merakında soyaçekimin etkisinden söz ettiğini de ilave etmiştir. Alderson, "Abdülhamid I ailesi" tablosunda, Nakşıdil için koyduğu dipnotta, "*Morton'ın yapıtındaki varsayıma inanan Dr. J.K. Birge, yazarın tezini dayandırdığı belgelerin kopyalarını görmesine izin verdiğini; bunları metinle birlikte incelemesi sonunda, Morton'ın bu belgeleri kullanmadığı veya çarpıtarak kullandığı sonucuna varmıştır. Bunlar bir yana, Aimée'nin İstanbul'a geldiği konusunda veya valide sultan olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur,*" diyor.

Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Aimée'nin, Nakşıdil Sultan olduğunu doğrulayacak herhangi bir belge bulunmadığı gibi, Fransa'daki kayıtlarda 1776 doğumlu olduğu saptanan bu kadının 1785'te henüz 9 yaşındayken II. Mahmud'u doğurmuş olamayacağını vurgular. M. Rasim Özgen imzasıyla *Tarih Hazinesi* adlı mecmuanın ilk dört sayısında tefrika edilen, "Sultan Mahmud'un anası Nakşıdil Sultan, bir Fransız melezi mi idi?" başlıklı yazıda da aynı öykü anlatılarak konu üzerinde "İngiliz," "Amerikan," "Aile" ve "Türk" tezleri olmak üzere dört tezden söz edilmekte ve "*her biri bu esrarengiz maceraya gönül vermiş birer âşık vaziyetinde olan biyografiar arasında yalnız tarihçiler, şeceretiler değil doktorların, âlimlerin de bulunduğunu; mevzuun öylesine didiklenmesi neticesinde ortaya atılan hakikatler karşısında, direnenler de her şeyi inkâr edenler de var!*" denilmektedir.

RUHŞAH HATİCE KADIN [ö. İstanbul, 1807(?)] I. Abdülhamid'in aşk mektupları yazdığı, ailesi ve milliyeti bilinmeyen bu "kadın,"

Sicill-i Osmânî'de yoktur. Hamidiye Türbesindeki mezarında ve Ç. Uluçay'ın *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda "başkadın"dı denmiş. *Tarih Hazinesi*'nde yayımlanan "Topkapı Sarayında Müthiş Bir Aşk" yazısında, I. Abdülhamid'in, belgelerde adları geçen kadınları belirtilerek, "*Bunlar arasında bir Ruhşah'a rastlamıyoruz. Fakat yine Topkapı Sarayı Arşivinde kayıtlı bir muhallefât defterinde Abdülhamid'in kadınlarından bir Ruhşah adına rastlıyoruz. Abdülhamid'in bu Ruhşah'ı şehzâdeliği zamanından beri sevmiş olması ihtimali üzerinde de durulabilir,*" deniyor.

Ailesi, doğum tarihi bilinmeyen Ruhşah'ı, birkaçı dışında padişah eşlerinden farklı kılan, I. Abdülhamid'i sevda tutsağı etmesidir. Çocukluk, gençlik ve orta yaş dönemlerini Kafes Kasrının kapalı ortamında geçiren padişahın bu tutuluşunun haklı nedenleri olabilir. Saray arşivinde her nasılsa saklanmış Abdülhamid'in el yazısıyla beş mektup saptanmıştır. Gerçi Kanuni Sultan Süleyman'ın Hürrem'e, Abdülmecid'in kimi kadınlarına "aşk" derecesindeki bağlanışlarını belgeleyen şiirler, mektuplar varsa da, I. Abdülhamid'inkiler daha coşkulu ve pervasızdır. Onun, Harem dairesinde, sesini duyurabileceği, yanına getirtebileceği Ruhşah'a hükümdarlığına yaraşmayan yalvarışlarla mektuplar yazması, üstelik bunların saray arşivinde saklanmış olması şaşırtıcı bir durumdur. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*'nda, Ruhşah'ın I. Abdülhamid'e, "*Ayağın altına yüzüm sürerek...*," "*İster döv, ister öldür, sana teslimim!*," "*Sen bana merhamet etmezsen kim eder?*," "*Hâmid'in sana kurban olsun!*," "*Teşrifinle kulunu ihyâ eyle!*" dediğini vurguluyor.

R.E. Koçu da *Topkapu Sarayı*'nda, padişahın Ruhşah'a aşkını, romansı bir üslupla, "*Ruhşah adındaki cariyesine ahir ömründe çılgın gibi âşık olan padişaha karşılık Ruhşah çocuk denecek yaşta bir âhu-yi vahşi idi. Velinimetinden kaçar, yaşlı hükümdara ezâ ve cefâdan zevk alırdı. Topkapı Sarayında, Türk rokokosunun ibdâ ettiği altın yaldızlı muhteşem yatak odasından bu âşık padişahın fettan Ruhşah'a yazdığı şu feryadnâmeye bakın!*" cümleleriyle anlatıyor.

Mektuptan çok, davet içerikli bu tarihsiz pusulaların içerikleri şöyledir:

"Ruhşahım, Hamid'in sana kurban ola. Cenab-ı Hallak-ı âlem cemi-i mahlukatın hâlikıdir. Bir kusur ile gazab eylemez. Efendim, sana bende olmuş bir kulunum, ister darb eyle, ister öldür. Sana teslimim. Bu gece gel, niyâzımdır. Billâhi sebeb-i illetim ve belki mevtim olursun. Ayağının altına yüzüm sürerek ricâ ederim. Kendimi zaptedemiyorum, billahülâzim."

"Efendim, Hamid sana kurban olsun. Bu gece teşrifinle kulunu ihyâ eyle. Billâhi sabra mecâlim kalmadı. Hem ayın ibtidâ gecesidir. Kerem senindir. Bu gece kendimi güçle zaptetdim. Ayağın öpeyim, Allahü tealâ aşkına beni bu gece mahzun eyleme efendim. Sana kul ve kurban olayım efendim."

"Abdülhamid'in Ruhşah'ına kul ve kurban olsun. Bir kusur ile beni unutma. Benim vücûdum türâb olunca ben senden geçer isem Allah lâyığımı versin. Efendim, gideyim diyorum, belki getür buyursun diye, götürmeyor. Sen benim, ben senin.İnşaallah-ı tealâ ömrüm oldukça cem' oluruz efendim, benimle. Nârin ayağına yüzüm sürerek ricâ ederim."

"Abdülhamid'in cânı Ruhşah, kuşca cânım, efendim yoluna fedâ olsun. Hakk tealânın birliği hakkıyçün böyle bilesin. Kademin türâbına yüzüm sürerim."

"Fe-süphânalllah, ben kulun siz efendime bu kadar arzu-yı iştiyak üzre olub benim bu hüzn ü elem ü kederim ve perişân hâlime dermân ve açılmış yâreme merhem olursun ümidiyle sizden şefkat me'mûl eder iken gicelerde firâşımıza gelmemek sebebi ne ola? Eâzım-ı Bârî hakkıyçün benim âteş-i âh ü figânımı söndürür ise ancak cenab-ı merhametin söndürür. Sen bana bu vaktimde merhamet etmedikde kim eder? Vallahi her gice sabahı çıkarırım. Bu gice bunda çıkardım. Billâhi hak değildir. Bu bir iki gicede gelürsüz deyü me'mûl eder iken böyle eylemen Allahü tealâ râzı değildir. Bu gice dahi gelmez iseniz bilirim ki bana muhabbetiniz yokdur. Benim bu hâlime düşmanım bile rahm eder. Ahşam sabah gelüb bir lahza oturmak iş değildir. Kulun, ayağına gider yüzünü sürer idi anda sabaha dek. Beni istemezsiz

deyüdür. Hakk tealâ bilür benim sana hâlimi. Dünyada eğer benim de ömrüm tamam olur ise seni fikr ederim. Vallahi sümmebillâhi benim hâlim pek fenâ oluyor. Sen de böyle etdikde billâhi mevt bana hayır gelür."

Bunların sırası, yazılış tarihleri belli değildir. Sevda ve vuslat sözleri bir tarafa bu beş belgeden neler öğreniliyor? Bir kez, Harem kurallarına uymayan, sıradışı, meşru da olmayan bir ilişki söz konusu gibi: Bir padişah, kendi haremindeki kadın veya gözdelerinden birine karşı bu derecede aciz konumda olamaz. Dolayısıyla Abdülhamid bu pusulaları padişahlığı sırasında değil, Kafes hapsinde geçen şehzâdeliğinin kısıtlı ve kapalı ortamında yazmış olmalıdır. Kimi cümlelerinden kendisinin bulunduğu yerden ayrılamadığı ve Ruhşah'ı beklediği anlaşılıyor. Kısacası, şimdiye kadar yazılageldiği gibi, bu aşkı yaşlı bir padişahken değil, "Kafes"te geçen şehzâdeliğinde yaşamış olmalı: Tutulduğu cariye Ruhşah'la buluşmak için hizmet cariyelerine, haremağalarına bahşişler verip sevgilisine pusulalar ulaştırıyor; Ruhşah ise günün birinde tahta oturacağına ihtimal vermediği hapisteki şehzâdeyi savsaklıyor; ilişkileri duyulursa cezalandırılacağından korkuyor. Eğer bu aşk Abdülhamid'in padişahlığında yaşanmışsa, Hareme özgü entrikalarla buluşma engellenip ödünler kopartılıyormuş.

Saray arşivindeki başka belgelerden, 26 Ocak 1807 tarihli ilmühaberde, "*Abdülhamid Han'ın başkadınlarından iffetlü Ruhşah Hatice Kadın hazretlerinin*" mühürlü bir takrirle başvuruda bulunarak eşi merhum padişahın, 28 Kasım 1779'da temlik ettiği İzmit'te bir, Silivri'de iki çiftliğini vakfetmek istediği; dolayısıyla Abdülhamid'in padişah olduktan sonra kendisine, "başkadın"lık pâyesi verdiği öğreniliyor. Yaşlılığında Mekke'ye giden veya vekil atayarak hac ibadetini yerine getiren Ruhşah, Hamidiye Türbesi avlusunda gömülüdür. Taşında "*Başkadın el-hâce Hatice Kadın*" yazılıdır.

FÂTIMA ŞEBİSEFA KADIN [ö. İstanbul, 1805] Doğum tarihi ve ailesi bilinmiyor. İstanbul'da Şebsafâ Hatun olarak anılagelmiştir. Kızı Hibetullah Sultan'ı, I. Abdülhamid'in ölümünden bir ay önce

doğurmuş. 1801 tarihli, "*Hibetullah Sultan aliyyetü'ş-şânın validesi, merhum Abdülhamid Hanın Altıncı Kadını iffetlü Şebisefa Kadın*" künyesini veren belgelerden, kendisine paşmaklık olarak temlik edilen Selanik'teki çiftlikleriyle İstanbul gümrüğü hisselerinden edindiği gelirlerle Aydın Güzelhisar'daki Depecik Çiftliğini satın aldığı öğreniliyor.

İstanbul Zeyrek'te kendi adıyla anılan Şebsefa Hatun Camii ile sıbyan mektebini ve çeşmesini, küçükken ölen şehzâdesi Mehmed'in hayrına yaptırmıştır. Mezarı caminin avlusundadır. Caminin kapı kitabesinde bu yapıların Hicri 1202 (M 1787) yılında tamamlandığı yazılıdır. 1805 tarihli vakfiyesiyle çiftliklerinin gelirlerini camiye ve sıbyan mektebine bırakmış; ölümünden sonra mülkleri ve vakıf mütevelliliği kızı Hibetullah'a verilmiştir. İki katlı, dershanesi tonozlu sıbyan mektebinde 20. yüzyıla değin geleneksel öğretim yapıldıktan sonra tadilata gidilmiş, bir ara kız ortaokulu olarak kullanılmıştır.

NEVRES KADIN [ö. İstanbul, Nisan 1797] Haremde hazinedar usta iken padişahın eşleri sırasına katılarak "iffetlü üçüncü kadın" olmuş. Bunu gösterir belgede, "*Sultan Abdülhamid Hanın hareminde hazinedar kadın rütbesinde olan üçüncü iffetlü Nevres Kadın*" tanımlaması vardır. Çocuğu olmayan Nevres Kadın, I. Abdülhamid'den sonra Ortaköy'deki yalısına taşınarak Büyükçekme –Burgaz ve Selanik'in Buğdan bucağındaki çiftliklerinin; Çorlulu Ali Paşa vakfı ve Ahyolu mukataaları gelirleriyle geçinmiş. Ölünce, üvey kızı Hibetullah Sultan, bunların kendisine bırakılmasını istemiş; bunun üzerine muhallefât defteri düzenlenerek mutfak giderleri, borç alacak hesapları çıkartılmış. Bu defter, Nevres Kadın'ın, bir hükümdarın dul eşine yaraşır tarzda yaşadığını; yalısında cariyelerin, aylıklı görevlilerin bulunduğunu gösteriyor.

BİNNAZ KADIN [ö. İstanbul, Mayıs 1823] *Sicill-i Osmânî*'de "Üçüncü Kadın Beğnaz," Alderson'da "*Beynaz Kadın*"dır. Ahmet Refik, "*Mahmud-ı Sânînin Validesi*" başlıklı makalesinde Binnaz'ı, IV. Mustafa'nın annesi gösteriyor ki yanılmadır. I. Abdülhamid'in

tahta çıkmasından önce, "*Makbul ide Mevlâ iki âlemde Binnaz*(ı)"; tahta çıkışından sonrakinde ise "*Saadetlü ikinci Binnaz Kadın hazretleri 1189* (1775)" ibareleri yazılı iki ayrı mührü Topkapı Sarayı Müzesindedir. Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda Binnaz, I. Abdülhamid'in ilk saltanat yılında "ikinci kadın"dı diyor.

Hicri 1198 (1784) tarihli vasiyetnâme içerikli para vakfiyesindeki "*Binnaz Kadın binti Abdullah*" imzası ise cariye kökenli ve saraya alındıktan sonra Müslüman olduğunun kanıtıdır. Bu belgede, eşi padişahı mütevelli atadığını belirterek ölümünden sonra cariyelerine özgürlük verilmesi; bunlardan ölenler olursa tekfin-techiz, mezar, kefaret, ıskat, sadaka, hatim, vb için gerekli harcamaların vakfından karşılanması koşulları sıralanmıştır. I. Abdülhamid'den sonra daha 34 yıl yaşayan Binnaz Kadın, Ramazan ayında ölmüş, Bahçekapı'da, Hamidiye Türbesi avlusuna gömülmüş. Düzenlenen muhallefât defterinde, satılan mallarının bedelinin hazineye alındığı yazılıdır. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da Binnaz'ı, III. Mustafa'nın "Dördüncü Kadını" göstererek; 1774'te çocuksuz dul kalınca Çayırzâde İbrahim Ağayla evlendiğini ve seksen yaşlarında öldüğünü yazmış.

MEHTÂBE KADIN [ö. İstanbul, 1807(?)] I. Abdülhamid tahta çıkınca, yeni harem örgütlenmesi uyarınca ve Darüssaade Ağası Beşir Ağanın arzı üzerine 14 Temmuz 1774'te beşinci kadın sanını almış. Mehtâbe'ye bu sanın verilmesini belgeleyen müzehhep tuğralı beratta özetle, "*Mutluluk yuvası Harem-i Hümayun dairemdeki cariyeler hazinesinden Mehtâbe Kalfa'ya, Darüssaade Ağası Beşir Ağanın arzı üzerine beşinci kadınlığı tevcih ettim,*" denilmiş. Bundan, Mehtâbe'nin o tarihe kadar "kalfa cariye" konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra beşinci kadınlığa yükselen Mehtâbe, 1790'da kayda değer bir girişimde bulunarak kira gelirlerini, kayınpederi III. Ahmed'in Fazlıpaşa'da yaptırdığı kütüphaneye vakfetmiştir. Beypazarı eshamından gelirlerini gösterir defter de Topkapı Sarayı Arşivindedir.

HÜMÂŞAH KADIN [ö. İstanbul, 1778] *Sicill-i Osmânî*'de "*Abdülhamid-i evvelin haseki yani ikbâllerinden olup, beş yaşında*

ölen şehzâde Mehmed'in (d. 1776) annesidir. Yeni Cami Havatin türbeleri haziresine gömüldü. Eyüb'de, Dolmabahçe ve Emirgân'da (Hicri 1197-M 1782) *çeşmeleri vardır*," deniyor. *Hadîkatü'l-cevâmî*'de, I. Abdülhamid'in yaptırdığı eski Dolmabahçe İskelesi civarında ve anayol üzerinde, Şehzâde Mehmed'in hayrı olmak üzere annesi "*Hümâşah Kadın hazretlerinin*," şehremini Hacı Hâfız Mustafa Efendiyi bina emini atayıp bir çeşme yaptırdığı yazılıdır. Üzerinde sofa, yanında mahzeni bulunan çeşmenin taşındaki âyet-i kerime, Ebced hesabıyla Hicri 1193 (1779) tarihini vermekte imiş. Çeşmenin tasını asılı bulundurmak ve teknesini temizlemekle görevli Karabâli Bostancılarının bölükbaşısına, bu hizmeti için vakf-ı hümayundan günde 15 akçe ödenirmiş.

Nükhetsezâ Hanım [ö. İstanbul, 4 Haziran 1850(?)] *Sicill-i Osmânî*'de, "*Sultan Abdülhamid-i evvel hazretlerinin başikbâli*" olduğu, 23 Recep 1266'da vefat ettiği, Yeni Cami Türbesine gömüldüğü yazılıdır. Kimi kaynaklarda yanlış olarak Nükhetsema adıyla ve IV. Mustafa'nın annesi gösterilmiştir. *Sicill-i Osmânî*'deki, I. Abdülhamid'den 61 yıl sonrayı gösteren ölüm tarihi kuşkuludur. Abdülhamid'in torunu Abdülmecid'in de bu adda bir ikbâli olup ikisi karıştırılmış olabilir.

Ayşe Kadın (II) [ö. İstanbul, 1784] *Sicill-i Osmânî*'de I. Abdülhamid'in başkadını olup 1775'te öldüğü, Yeni Cami haziresine gömüldüğü yazılıdır.

Ayşe (III) [ö. İstanbul, 1825] *Sicill-i Osmânî*'ye göre bu da I. Abdülhamid'in kadınlarından olup bu da Hamidiye Türbesi haziresine gömülüdür.

Muteber Kadın I. Abdülhamid'in beşinci kadını olduğunu mühürlerindeki "*devletlü beşinci Muteber Kadın hazretleri*" yazısıyla belgeliyor.

Mislinâyâb Kadın Ç. Uluçay, H. Şehsuvaroğlu'nun *Asırlar Boyunca İstanbul* adlı yapıtına göndermede bulunarak Nakşıdil türbesin-

de yatanlardan Mislinâyâb'ı, I. Abdülhamid'in kadını gösteriyor. Oysa, kaynakta, Mislinâyâb'a, adı geçen padişahın eşi denmediği gibi türbede gömülü II. Mahmud kadınları arasında yazılmıştır.

Dilpezir [ö. İstanbul, 1809] *Sicill-i Osmânî*'de I. Abdülhamid'in kadınlarından olduğu ve Hamidiye Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Mihriban Kadın [d. 1762(?) – ö. İstanbul, 1828(?)] Kaynaklarda rastlanmayan bu adı Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da vererek Esma Sultan'ın annesi göstermiş. Eyüp'te gömülüymüş.

I. Abdülhamid'in kızları

ESMA SULTAN "Küçük" [d. İstanbul, 17 Temmuz 1778 – ö. İstanbul, 4 Haziran 1848] I. Abdülhamid ile Ayşe Sineperver'in kızı, IV. Mustafa'nın bir yaş büyük öz ablası. Dört köşeli mühründeki künyesi, "*Kerime-i sultan Abdülhamid Han İsmetlû Esma Sultan 1195*"tir. *Cevdet Tarihi*'nde, Hicri 1192 yılı "*Cemâziyelâhirin yirmibirinci Perşembe günü, şehriyâr-ı zaman Abdülhamid Hân hazretlerinin*" doğan kızına, Esma Sultan adı konduğu ve hemen top şenliği başlatıldığı haberi vardır. Yine aynı kaynakta, Abdülhamid'in şehzâdeleriyle kızlarının doğum sırasına göre tanıtıldığı cetvelde de "*1292'de doğup berhayat olarak 1264 tarihine dek*" yaşadığı yazılıdır. Oysa Alderson, G. Young'un *Constantinople* yapıtına göndermede bulunarak 1778'de doğanı başka bir Esma Sultan göstermiş; bunun ne zaman öldüğünü belirtmeyerek âsil Esma Sultan'ının doğumunu 5 Haziran 1782 vermiştir.

Çocukluğunda, halası Esma Sultan (III. Ahmed'in kızı) hayatta olduğundan, "Küçük Esma Sultan" olarak ünlenmişti. Çocuğu olmadığı için kendisini evlat edinen halası "Büyük" Esma Sultan öldüğünde 10, babası öldüğünde 11 yaşında olan Esma, 14 yaşına geldiğinde, 16 Şubat 1792'de kuzeni III. Selim'in seçimiyle 36 yaşındaki Küçük Hüseyin Paşa'ya namzet edildi. *Rûznâme*'de padişahın Sünnet odasında huzuruna çıkan çukadarı Küçük Hü-

seyin Ağaya vezaret hil'atı giydirtip kaptanıderyalık mansıbı ile çırağ buyurduğu; damat adayı paşanın padişahın elini öptüğü, "*Kapudan takımının*" gelmesi üzerine Babıâli'ye geçtiği, burada da bir kat hil'at giydirildikten sonra Tersaneye gittiği yazılıdır. Padişah, bu konuda sadrazama hatt-ı hümayununda şöyle buyurmuş: "*Ammim merhûmun kerimesi Esma Sultan yetişti. Şimdi hemen tezvicin vakti gelmekle başçukadar Hüseyin Ağaya rütbe-i vezaret ihsan eyleyüb Kapudan Paşalık ile çırağ eyledim ve Tersâneye irsâl eyledim. Esma Sultânı dahi kendine namzed edeceğim. İktizâ eden beratını gönderesin. İki işi bir eyledik.*" *Cevdet Tarihi*'nde açıklandığına göre, 29 Mayıs 1792'de Esma Sultan'ın nişan alayı tertip edildiğinden III. Selim Alay Köşküne inerek alayın geçişini temaşa etmiş; Esma Sultan'la Küçük Hüseyin Paşa'nın nikâhları o gün kıyılmış. Kaptanıderya Hüseyin Paşa sefere çıktığından düğün ve zifaf için dönüşü beklenmiş. Donanma-i Hümayunun İstanbul'a gelmesi üzerine Hüseyin Paşa düğün hazırlıklarına koyuladursun, padişah da Sadrazam Koca Yusuf Paşa'yı sûr-ı hümayun işleriyle görevlendirmiş.

15 Aralık 1792'de kar yağışıyla birlikte Esma Sultan'ın düğünü de başlamış. O gün "*çengiler ve tavşanlar ve hanendegân cem ve ihzâr olunduğundan tavşan ve musiki fasıllarıyla eğlenilüp kâ'ide-i harem üzere iffet-sarây-ı şahanede dahi şenlik ve düğün olmağla saat beşe değin gice Şevkıyye*"de eğlenilmiş. Ertesi günlerde de düğün eğlenceleri yine aynı kasırda devam etmiş. 20 Aralıktaki cihaz alayını padişah Alay Köşkünden izlemiş. Perşembe günü gelin alayı, saraydan çıkıp Divanyolu'ndaki, Esma Sultan'a temlik edilen ve onarılan beylik Yeşil İmaret Sarayına (arsasına Sultan Mahmud türbesi ile Cağaloğlu mektepleri yapılmıştır) hareket ettiğinde, İstanbullular, soğuğa karşın, önünde nahıllar taşınan korteji izlemişler. Damat Paşa ile davetlilerin kahve içme ve karşılıklı hediyeler sunma âdetinden sonra, o akşam zifaf olmuş. Ertesi cuma günü III. Selim Hân Ayasofya Camiindeki cuma selamlığından sonra Esma Sultan'ın sarayını onurlandırmış.

Kaynaklar, III. Selim'in, kuzeni Esma Sultan'ın davetlerini geri çevirmeyerek tebdil binişi yoluyla sarayına veya yalısına gidip konuğu olduğunu, bu vesileyle eğlenceler, fasıllar düzenlendiğini,

bazen de Esma Sultan'ın saraya konuk geldiğini yazmaktadır. *Rûznâme*'de, 1797 yaz mevsimi sonundaki bir gelişinde "*Esma Sultan misafir olmağla Haremde çavuş halveti ve tomak oyunu*" yapıldığı yazılıdır. Esma Sultan o yıllarda, daha çok "*Kapudanpaşa Sultanı*" olarak ünlenmişti ve amcası III. Mustafa'nın kızları Şah, Beyhan, Hatice sultanlarla yarışırcasına sarayında davetler düzenliyor, maiyetiyle mesirelere gidiyordu. İstanbul'da Esma Sultan'ın ve eşinin yaşamlarına ilişkin dedikodular yaygındı. *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki "Esma Sultan" maddesinde özetle şunlar anlatılıyor: "*Küçük Hüseyin Paşa, zeberdest* (güçlü kuvvetli) *pırpırı haytaları himayeden zevk alırdı. Hatta kendi adına nisbetle Hüseyin Paşa çıplakları diye anılan yalın ayaklı yarı çıplak genç kalyoncular*dan *bir merasim kıtası teşkil etmişti. Küçük Esma Sultan'ın pırpırı zeberdest delikanlılara karşı düşkünlüğü için, kocasının yanında göz göze geldiği Kaptanpaşa çıplaklarının tahrikkâr tesiri olmuştur denebilir.*"

On bir yıl süren evlilik hayatı ardından Küçük Hüseyin Paşa'nın 1803'te ölümü üzerine 25 yaşında dul kalan Esma Sultan, bir daha evlenmedi. Öz kardeşi Mustafa için Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına destek verenlerdendi. III. Selim'in tahttan çekilmesi, kardeşi IV. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla sonuçlanan eylemde rol oynadığından, adı geçenin saltanatında saraydaki nüfuzu doruktaydı. Ama kısa sürdü. 1808'de Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın sarayı basması sırasında, eski padişah III. Selim'in öldürülmesinde de herhalde etkili olmuştu. II. Mahmud'a ve Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı eylem hazırlıkları başlatan Yeniçerilerle temasını, Eyüp'teki yalısına gidip gelirken Çardak İskelesi kolluğundaki Yeniçeri zabiti aracılığıyla yaptığı rivayet edilir.

1808'deki Babıâli Vak'asında Alemdar Mustafa Paşa'nın intiharı, sarayda ise II. Mahmud'un, Osmanlı hanedanının tek vârisi kalmak amacıyla ağabeyi IV. Mustafa'yı boğdurtması olayları sırasında Esma Sultan'ın adının gündeme gelmesi ilginçtir. Sarayının önünde toplanan Yeniçerilerin II. Mahmud'a yönelttikleri, "*Biz de Esma Sultan'ı tahta oturturuz*!" tehdidi tarihe geçmiştir. Bunu duyanlar, İstanbul kahvehanelerine türlü havadis taşımışlar; İstanbul'da Esma Sultan padişah olacakmış dedikodusu yayılmış.

Olaylar yatıştıktan sonra II. Mahmud'la üvey ablası Esma Sultan'ın arası düzeldiği gibi, kendisine Girit, Edremit ve Biga'da zengin mukataalar bağlanmış. Sultan Mahmud da sık sık ablasının ziyaretine gitmeyi âdet edinmiş. Bir seferinde, padişah yine gelmek istediğini bildirince Esma Sultan, "*Emr-i şahane-i hümayunları buyurulmuş ki inşaallahü tealâ bayramdan evvelce va'diniz üzre mübârek teşrif-i hümayun buyururum deyü. Benim velini'metim, Melek Efendim hazretleri hazreti Hüdâ hakkıyçün cihân kadar memnun ve mesrur oldum...*" içerikli bir mektup yazıp davetçi olmuş.

Halası "Büyük" Esma Sultan'ın, "Hançerli Sultan Yalısı" diye bilinen sahilsarayı ile Maçka Sarayında ve Ortaköy'deki kendi yalısında, göz kamaştırıcı bir yaşam süren Esma Sultan, pahalı ve süslü giysileri, cariyelerini kırlara götürmesi, sarayındaki incesaz takımıyla konuşulurmuş. R.E. Koçu, onun yaşayışını özetle şöyle anlatır: "*Çok serbest ve muhakkak ki çok câzip bir kadındı. Dolayısıyla çok güzel konuşurdu. Sultan Mahmud otuz seneyi aşan saltanatı boyunca üvey ablasına sonsuz bir hürriyet bahşetti. Esma Sultan'ın halk ağzına düşen ve rezâlet denilebilecek hareketlerine göz yumuldu. Mevsimlere göre Divanyolu'ndaki sarayında, Kuruçeşme ve Haliç'teki yalısında otururdu. İstanbul'un en şık, en süslü kadını idi. Mesire yerlerinde güzel cariyeleriyle sık sık görünür; giyinişi, tuvaleti İstanbul'un kibâr muhitinde derhal moda olurdu. Beyoğlu ve Galata kaldırımlarından şıkırdım Rum oğlanları toplatır, Kuruçeşme'deki Tırnakçı Yalısına getirtir, adamları o güzel kötü delikanlıları soyarlar, şehvetengiz köçek esvapları giydirerek sultanın huzurunda oynatırlardı. Güzel aşüfte cariyelerinden birini sokağa salar, talimli kız kaş, göz, gamze, mendil, şemsiye işmarları ile kayıkçı, manav, bakkal takımından bir şehbaz ve şehlevend oğlanı peşine takar, Eyüp'teki yalının bağçesine getirir; oğlan gaflet edip adımını içeri atar atmaz sultanın adamları: — Irz ehli hatunun peşine düşen bre uygunsuz yaramaz! diyerek üstüne çullanır, kıyasıya döverlerdi. Heykel vücutlu yüzü güzel eli ayağı düzgün ve zehir gibi acı kuvvete sahip erkek ihtişamının timsâli o pırpırı gencin dayak sahnesini seyreden Esma Sultan, delikanlının ayaklarına kapanarak af dilemesinden zevk duyardı...*"

Koçu, bu anlattıkları için, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın haremi Melek Hanımın imzasıyla New York'ta yayımlanan *Thirty Years in the Harem* (Haremde Otuz Yıl) adlı romansı yapıtı kaynak gösterir ki, anı-roman içerikli bu yapıt, yakın zamanda Türkçeye çevrilerek *Haremden Mahrem Hatıralar* adıyla yayımlanmıştır.

Halk ozanı Râzî'nin "*Esmasultan Bağında Gördüm bir körpe civân*" dizesiyle başlayan türküsü, kadınlı erkekli İstanbul halkının mesirelere açılışının anılarını taşır. Bu açılışa öncülük edenlerin başında Esma Sultan vardı. Kapalı Harem ortamlarında solanların dışarıya çıkışlarına, halvet eğlencelerinin yerini kır, çayır geleneklerinin alışına; yalılarda, kasırlarda ve Çamlıca köşklerindeki davetlere, moda akımlarına öncülük eden Esma Sultan'ın adı etrafında türlü dedikodular çıkmış olması doğaldır. Harem konusuna meraklı çağdaş Avrupalı yazarların, yanlış ve uydurma bilgilerle işledikleri yapıtlarda Esma Sultan da sorumsuzca kullanılan figürlerdendir. Oysa kuzeni Hatice Sultan gibi bir açılım öncüsüydü. Yaşamöyküsü bu açıdan incelenmemiştir. Çamlıca tepelerinin, Göksu-Küçüksu vadilerinin, çayırların halka açılışında, Boğaziçi'nde yeni sahilsarayların moda oluşunda Esma Sultan'ın rolü vardır. Saraylarından günümüze ulaşanı yoktur. Ortaköy'deki yanık sahilhane, "Esma Sultan Yalısı" olarak anılıyorsa da Simon Maksutyan'a ait olduğu söylenen bu kargir yalıda oturan, Sultan Abdülaziz'in kızı Esma Sultan, eşi de Kabasakal Mehmed Paşadır.

II. Mahmud'un kadınlarından Pertevniyal, 1830'da Şehzâde Abdülaziz'i onun Eyüp'teki yalısında doğurmuş; II. Mahmud da 1839'da Çamlıca'daki köşkünde ölmüştür. Bu kır köşkünün bulunduğu büyük hasbahçe, o zamanlar, Esma Sultan Bağı olarak ünlenmişti. İleri yaşında yeğeni Abdülmecid'in saltanatını da gören Esma Sultan, kadınlara düşkünlüğüyle tanınan bu padişaha, sarayında eğitip yetiştirdiği cariyeleri, sözde "nöbetçi" olsun(!) diye takdim edermiş.

Esma Sultan, babası I. Abdülhamid'in, kuzeni III. Selim'in, kardeşleri IV. Mustafa ve II. Mahmud'un, yeğeni Abdülmecid'in saltanatlarını görerek, 70 yaşında ölmüş; babasının Hamidiye Türbesine değil, Divanyolu'ndaki sarayının yerine yapılan Sultan Mahmud Türbesine gömülmüştür.

Serveti, taşınmazları, yeğeni Âdile Sultan'la bunun kızı Hayriye Hanımsultan'a kalmıştır. Saray arşivinde düğününde gelen hediyeler, mülknâme ve temessükleri, Eyüp Sarayının inşası pusulaları, mektupları, sarayındaki hizmetlilerin listeleri, giderleri ve mukataa gelirleri belgeleri, kethüdasına buyrukları, borç senetleri, Pesend adlı cariyesinin boğdurulması ve muhallefâtına ilişkin pek çok belge vardır.

HİBETULLAH SULTAN [d. İstanbul, 6 Mart 1789 – ö. İstanbul, 18 Eylül 1841] Alderson'da adı Heybetullah'tır. Annesi Fâtıma Şebisefa Kadın'dır. III. Mustafa'nın ilk, kardeşi I. Abdülhamid'in ise ölümünden bir ay önce doğan son çocuğuna Hibetullah adı verilmesi garip bir rastlantıdır. I. Abdülhamid'in *Rûznâmesi*'nde Hibetullah'ın doğumu özetle şöyle açıklanmıştır: "*Şevketlü efendimiz hazretlerinin iffetli altıncı kadınından Hibetullah Sultan ismi verilen bir kızı dünyaya geldi. Hazinedar Ağa Paşakapısı'na müjdeye gidip sair devlet ricâline haber gönderilmeyerek cephede bulunan sadrazama yazıldı.*" *Cevdet Tarihi*'nde ise Hicri 1203'te doğup 1257'de öldüğü kaydedilmiştir.

Kuzeni III. Selim'in himayesinde büyüyen Hibetullah Sultan, 1801'de 12 yaşında iken Damad Seyyid Ahmed Paşa'nın oğlu Alâeddin Paşa'ya namzet olmuş. Eyalet valiliklerinde dolaştırılan nişanlısının İstanbul'a gelmesine 1804'te izin verilerek nişan ve nikâhları 30 Ocak 1804'te kıyılmış; izleyen günlerde de düğünleri yapılmış, Kadırga Sarayında gerdeğe girmişler.

Bu evlilik sırasında kazılan mühründe "*İsmetlü Hibetullah Sultan kerime-i Abdülhamid Han 1218*" yazılıymış. Evlenişinden bir yıl sonra annesi Şebisefa Kadın'ın ölmesi, 1808'de de üvey ağabeyi IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesinden sonra Hibetullah Sultan ablası Esma Sultan gibi saltanat işlerine karışmak istemiş. II. Mahmud her ikisini de göz hapsine aldırtarak dışarıyla haberleşmelerini yasaklamış. 1812'de kocası Alâeddin Paşa'nın ölümü üzerine 23 yaşında dul kalan ve ablası gibi bir daha evlenmeyen Hibetullah'ın çocuğu var mıydı bilinmiyor.

Kadırga'daki "Büyük" Esma Sultan Sarayında, Üsküdar saraylarında yaşamış ve 52 yaşında ölmüştür. Sultan Mahmud

Türbesine gömülüdür. Üsküdar İhsaniye'deki Hibetullah Sultan Çeşmesi, adına yapılmış olmalıdır. Ancak İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, manzum kitabedeki anlam karışıklığından dolayı, "*Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi*" diyor ki, bu adda bir valide sultan yoktur. Topkapı Sarayı Arşivinde, Hibetullah Sultan'ın Kadırga limanındaki sarayının onarımına, gümüş evanisine, mermer mezarı için yapılan masrafa, çiftliklerinin tapularına, sarayının giderlerine, görevlilerinin maaşlarına, kethüdasının düzenlediği hesap pusulalarına ilişkin pek çok belge ve defter vardır.

AYŞE DÜRRÜŞŞEHVAR HANIM [d. İstanbul, 1767(?) – ö. İstanbul, 11 Mayıs 1831] "Âhiretlik Hanım" takma adıyla tanınmıştır. Doğum tarihi, farklı kaynaklarda 1760, 1767, 1774'tür. Bunun nedeni, Dürrüşşehvar, babası Abdülhamid'in şehzâdeliğinde dünyaya geldiğinden, doğumunun resmen açıklanmaması ve gizli büyütülmesidir. Mühründeki Hicri 1181 (1767) doğum tarihi olmalıdır.

"Kafes" hapsindeki yetişkin şehzâdelerin, kendilerine eşlik eden cariyelerden çocuk edinmeleri yasaktı. Bu nedenle şehzâdeden hamile kalan cariyeye Hareme özgü yöntemlerle düşük yaptırılıyor veya doğan bebek boğuluyordu. Şehzâde Abdülhamid de Kafes hapsinde iken hamile kalan bir cariyesinin kaçamak doğurduğu kızını saraydan gizlice çıkarttırıp dışarıda "*ihfaen*" (gizli) büyüttürmüş. 1774'te padişah olunca 7-8 yaşındaki Ayşe Dürrüşşehvar'ı, varlığını resmen ilan ettirmeyip "ahiret kerimesi" (evlatlık kız) kimliğiyle saraya aldırmış. Böyle bir çözümle ortaya çıktığı için de padişah kızı diğer sultanefendilere eşit konumunda gözetilemeyerek "sultan" sanı esirgenmiş ve "hanım" denilmiş. "*Hemîşe ziver-gân-ı merâm ola Dürrüşşehvar 1181*" kazılı mühründe baba adının yazılmaması da aynı nedendendir.

Durrüşşehvar, Üsküdar'da bir kütüphanesi olan Hacı Selim Ağanın oğlu Nişancı Ahmed Nazif Efendiyle nikâhlandığı 1784'te herhalde 17 yaşındaydı. I. Abdülhamid'in bu kızına aşırı sevgisinden yararlanan kocası Ahmed Nazif'le kayınpederi Hacı Selim'in nüfuz istismarını 1789'da tahta geçen III. Selim, her ikisini de idam ettirerek cezalandırdı. Dürrüşşehvar'ın Ahmed

Nazif Bey'den Atiyyetullah ve Zeyneb (d. 1789) adlı iki kızı olmuştur. Kocasının idamından sonra bir daha evlenmedi. Kardeşi II. Mahmud'un padişahlığında, saray çevrelerinin soylu kadınlarından geri kalmayarak Kuruçeşme Sarayında görkemli bir yaşam sürerken o zamana kadar gizli tutulan annesini de yanına almış.

Ölüm tarihini de belgeleyen 11 Mayıs 1831 (12 Zilkade 1246) tarihli hüccetteki, "*Abdülhamid Hanın ahretliği hanım demekle meşhur olup Boğaziçi'nde Kuruçeşme'de oturmakta iken vefat eden Ayşe nâm-ı diger Dürrüşşehvar Hanım*" cümlesinden, 1831 yılı Mayıs ayının ilk günlerinde 64 yaşında öldüğü öğreniliyor. Fatih'te Nakşıdil Valide Sultan Türbesi bahçesinde gömülüdür. Annesinden dolayı "Ahretlik Hanım" diye ünlenen kızı Zeyneb, İzmir kadısı İsmail Rahmi Efendiyle evlenmiş.

HATİCE SULTAN [d. İstanbul, 12 Ocak 1776 – ö. İstanbul, 8 Kasım 1776] *Cevdet* Tarihi'nde "*bî-rûh*" bir şehzâde ile Hatice Sultan'ın Hicri 1189'da doğdukları; Hatice'nin Hicri 1190'da vefat ettiği kaydı vardır. I. Abdülhamid'in padişahlığındaki ilk çocuğudur. Bundan dolayı "*velâdetnâme-i Hatice Sultan fermânı*" ile doğumu kadılıklara duyurulmuş; *Mür'i't-tevarih*'te açıklandığı üzere "*Sulb-i şehriyârîden veled vücûda gelecek deyü*" doğumdan bir ay önce İstanbul'da hazırlıklar yapılmış; ricâl ve kibar konakları süslenmiş; esnaf da padişahın nesli zuhur edecek coşkusuyla dükkânlarını donatmıştı. Ancak ilk şehzâdenin ölü doğmasından duyulan üzüntüyle süslemeler bozulmuş, ama 11 gün sonra bir cuma gecesi mehter köslerinin vurulmasıyla hüzün ve elem dağılıp herkes sevince boğulmuş. Sarayburnu'ndan, Tophane'den, Tersane'den ve yabancı gemilerden dört yüz pâre top atılmış. Hatice Sultan'ın doğumu vesilesiyle her tarafta on gün süreyle donanma ve şenlikler yapılması için fermanlar yazılıp çarşılarda münadiler dolaştırılmış.

Doğumdan dört gün sonra başlayan ve yedi gün yedi gece süren şehir donanmasında, zenginler süsleme ve aydınlatma işleri için otuzar, kırkar kese harcadıkları gibi, "*Moskov elçisi*"nin İstanbul'da bulunduğu sırada yapılan bu gösterilerle halkın morali de yükseltilmiş. Öteki elçilerse sevinerek kutlamalara katıl-

mışlar. Veziriazam Derviş Paşa da Paşakapısı'nı mükemmel donattırmış. Perendebazalar, çengiler, köçekler, paşanın karşısında hünerlerini sergileyedursun, Yahudi dönmesi Lâtif, oyunlarıyla herkesi şaşkına çevirmiş. Yedinci gece derya donanması yapılmış; cebehaneliler sallar üzerinde ateş-bazlık ve fişenk-feşanlık gösterileri; Tophaneliler, çengi, atlı karınca, dönmedolap, mehterhane, mahya, top tüfenk oyunları sergilemişler. Dokuzuncu gece tersaneliler, beş sal, iki çektiri, üç kalyon üzerinde kaleler kuleler kurup dahme denen, sekiz yüz bin havayi fişeği birden berhava ederek geceyi gündüze çevirmişler.

Mür'i't-tevarih'te, Hatice Sultan'ın on aylıkken Kadir gecesinde öldüğü, henüz Hamidiye Türbesi yapılmadığından Yeni Cami Havatin türbeleri haziresinde gömüldüğü yazılıdır. Alderson, Young'un *Constantinople* yapıtına göndermede bulunarak, 16 Ekim 1784'te doğan bir Hatice Sultan daha göstermişse de, *Cevdet Tarihi*'ndeki cetvelde I. Abdülhamid'in bu adda ikinci bir kızı yoktur.

Ayşe Sultan [d. İstanbul, 30 Temmuz 1777 – ö. İstanbul, 8 Eylül 1777] *Mür'i't-tevarih*'te, bu sultanın doğumunda üç gün top şenliğinin yeterli görüldüğü; 54 gün sonra da "cennet kuşlarıyla uçmaya gittiği" yazılıdır. *Cevdet Tarihi*'ndeki cetvelde I. Abdülhamid'in ikinci kızıdır. "*1191'de tevellüd edüb kırk gün kadar yaşamıştır,*" deniyor. Havatin türbeleri haziresindeki küçük mezarlardan biri bunundur.

Rabia Sultan [d. İstanbul, 20 Mart 1780 – ö. İstanbul, 27 Mayıs 1780] Doğum ve ölüm tarihinin (14 Rebiülâhir – Cemaziyelevvel 1194) verildiği *Cevdet Tarihi*'nde üç gün top şenliği yapıldığı, I. Abdülhamid'in, merhume annesinin anılması için bu kızına Rabia adını verdiği, ancak 69 günlükken öldüğü yazılıdır. Hamidiye Türbesinde gömülüdür.

Aynışah Sultan [d. İstanbul, 10 Temmuz 1780 – ö. İstanbul, 11 Ağustos 1780] *Mecmuâ-i tevarih*'te Aynışah'ın doğumuna ebced hesabıyla Hicri 1194 (M 1780) yılını veren "*Dedi Baba-i âlem mevlidi tarihini müjde / Gözüm nûru cihâna geldi el-hak 'Ayn-Şah*

Sultân"tarihinin düşürüldüğü; *Cevdet Tarihi*'nde, Hicri 1194 Recebinin 7'sinde doğup 26'sında öldüğü, Hamidiye Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Melekşah Sultan [d. İstanbul, 28 Ocak 1781 – ö. İstanbul, 24 Aralık 1781] 11 aylıkken ölen bu sultanın doğum ve ölüm tarihleri *Cevdet Tarihi*'ndedir. Bahçekapısı'ndaki türbe-i cedidde (Hamidiye Türbesi) gömülüdür.

Rabia Sultan (II) [d. İstanbul, 10 Ağustos 1781 – ö. İstanbul, 13 Şubat 1782] *Cevdet Tarihi*'nde, "*Rabia Sultân-ı Sânî*" adıyla anılıyor. Hicri doğum ve ölüm tarihleri verilerek Hamidiye'ye gömüldüğü açıklanmıştır.

Fâtıma Sultan [d. İstanbul, 12 Aralık 1782 – ö. İstanbul, 13 Kasım 1785] *Cevdet Tarihi*'nde I. Abdülhamid'in sekizinci kızıdır. Üç yaşındayken çiçekten ölmüş, babasının türbesine gömülmüş. Bunun da annesinin adı bilinmiyor. I. Abdülhamid, bu kızına, yaşaması umuduyla henüz dokuz aylıkken Neşatâbâd ve ve Bahariye Sahilsaraylarını vermiş. İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, III. Selim'in annesi Mihrişah'ın, bu küçük sultanın ruhu için Fındıklı Molla Bayırında, Taksim şebekesinden su bağlanan bir çeşme yaptırdığını yazıyorsa da, Mihrişah Validenin Fâtıma Sultan'a özel ilgisinin nedeni açıklanmamış. Söz konusu çeşme için Sünbülzâde Vehbî'nin yazdığı manzum kitabenin, "*Canfezâ tarihi Vehbî teşnegâna müjdedir / Fâtıma Sultan ruhıyiçün gel iç 'aynü'l-hayât 1212*" (1797) dizeleriyse ölümünden 12 yıl sonrasını işaret ediyor. O tarihte bir başka Fâtıma Sultan da saptanamıyor.

Alemşah Sultan [d. İstanbul, 11 Kasım 1784 – ö. İstanbul, Şubat 1786] Alderson, adından dolayı erkek sanarak I. Abdülhamid'in şehzâdeleri arasında göstermiştir. *Tarih-i Cevdet*'te, "*26 Zi'l-hicce 1198 pazartesi günü saat sekizde padişahın bir kızı dünyaya gelerek Alemşah adı verildiği ve üç gün top şenliği yapıldığı, sultanın on yedi ay yaşadıktan sonra öldüğü*" yazılıdır. Babasının türbesine gömülmüş.

Saliha Sultan [d. İstanbul, 27 Kasım 1786 – ö. İstanbul, 5 Haziran 1787] *Cevdet Tarihi*'nde Hicri 1201 yılı Safer ayında doğup Şaban ayında öldüğü yazılıdır. Hamidiye'de gömülüdür.

Emine Sultan [d. İstanbul, 5 Ocak 1788 – ö. İstanbul, 12 Mayıs 1791(?)] *Cevdet Tarihi*'nde, "*Hicri 1202 tarihinde doğduğu, Abdülhamid Hân hazretlerinin vefatında hayatta olduğu, 1205 senesi Recebinin 4. günü öldüğü ve pederinin türbesine gömüldüğü*" yazılıdır. I. Abdülhamid, bu kızına da yaşayacağı umuduyla Sakız adası gümrük mukataasından ödenek bağlatmış; Mora'da Argos kasabasında bir de han satın almış. O yıl ölen "Büyük" Esma Sultan'ın Kuruçeşme'deki sahilsarayı ile iki bağını da temlik etmiş; kızını eğlendirmeleri için keman, ney, tambur çalan sanatkârlarla hanendeler görevlendirmiş. Babasının ölümüyle bir yaşında yetim kalan Emine Sultan çiçekten ölmüş, bu da Hamidiye'ye gömülmüş.

Zekiye Sultan [d. İstanbul – ö. 20 Mart 1788] Cevdet *Tarihi*'nde, *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Alderson, ölüm tarihiyle göstermiştir.

Ahter Melek Hanım (?) [d. 1758(?) – ö. 1786(?)] Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da "*I. Abdülhamid'in şehzâdeliğinde doğan kızı, manevi kızı da olabilir,*" diyor. Kaynaklarda rastlanmıyor. "Âhiretlik Hanım" diye ünlenen kızı Dürrüşehvar'ın kızı Zeyneb, annesinden dolayı Zeyneb'le karıştırılmış olabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KADINEFENDİLER, İKBÂLLER, SULTANEFENDİLER (1789-1924)

Yüz otuz beş yıl süren son üç kuşakta da 9 padişahla bir halifenin, "kadınefendi" ve "ikbâl hanım" pâyeli eşleri; çocuksuz biri dışında, sultanefendi kızları yer alıyor. Saray dünyasının giderek dışarıya açıldığı bu evrede, yetişkin şehzâdelerin "Kafes uzleti"nden kurtularak ailelerini kurup saray, kasır, köşk, sahilhane sahibi oldukları görülüyor. Önceki padişahların kadınları, Haremin "hayaletler"i iken, bu son üç kuşağın hem anneleri hem eşleri, kavgaları, kıskançlıkları, aşkları, acıları, ölümleri, duvarlara asılan tabloları, fotoğrafları, mektupları vb ile sır olmaktan çıkmış; anılara, romanlara, makalelere konu olmuştur. Bu panoramada sıralanan portreler daha farklı yansımalar sunuyor. En sonuncularıysa, bir kıyının değil, uygar bir "sürgün treninin" yolcuları olmuş; Osmanoğullarının tarih sahnesi kapanmıştır.

III. SELİM

Babası: III. Mustafa — Annesi: Mihrişah Valide Sultan
Doğumu: 24 Aralık 1761 — Ölümü: 28 Temmuz 1808
Saltanatı: 7 Nisan 1789 — 29 Mayıs 1807

Şehzâde Selim'in, buluğ çağından 28 yaşına değin "Kafes"te geçirdiği yıllarda cariyelerle teması ne düzeydeydi? Tahta çıktıktan sonra kadınefendi pâyesi verdiklerinden, şehzâdeliğinde kafesine aldıkları var mıydı? Bu sorulara yanıt veren tek belge yok! Tarihten ve soybilim verilerinden öğrendiğimiz, III. Selim'in "kısır" padişahların sonuncusu olduğudur: I. Mustafa, II. Süleyman, I. Mahmud, III. Osman ve III. Selim. Bu seriye IV. Mustafa'nın da dahil edilmemesinin nedeni, ölümünden sonra doğup ölen kızıdır. Kısır padişahların bu ortak yazgısının sebebi Kafes yaşamının koşullarıydı veya tahttakiler, Kafestekileri kısırlaştırtmışlardı! Selim bunların sonuncusudur.

Selim'in sayıları bir düzineyi bulan ve hiçbiri doğurmayan kadınefendi ve ikbâllerinin, onun tahttan indirilişinden öldürülüşüne kadarki 14 aylık gözaltı yaşamına –Refet Kadın dışında– yazgı ortağı olmayışları da manidardır. Haremindeki 12 kadının kökenleri de bilinmiyor. Olasılıkla Çerkes ve Gürcü kızlardı. Bilinen kadın ve ikbâlleri dışında Mihriban, Nefise, Fâtıma, Fer'icihân, Nev-

res adlı daha beş kadın kimi listelerde yer almışsa da bunlar, onun usta ve kalfa unvanlı cariyeleri olmalıdır. Üsküdar İhsaniye'de 1808 tarihli eski bir çeşmenin, "*Sultan Selim Hân efendimizin cariyelerinden sâhibü'l-hayratTıflıgül Hânımın rûh-ı şerifi ve Allah rızasıyçün fatiha 1223*" kitabesinde adı geçen Tıflügül de herhalde onlardan biriydi.

III. Selim'in kadınları

REFET KADIN [d. 1780(?) – ö. İstanbul, 22 Ekim 1867] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da doğum tarihi, 90 yaşında öldüğü hesabına dayandırılmıştır. Uzun yaşayan ender saraylılardandır. *Sicill*'de, "*Dördüncü Kadının ism-i âlisinin Refet Kadın*" olduğu, 90 yaşını aşmış olarak Hicri 1287'de (1870) öldüğü, Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesine gömüldüğü yazılıdır. Uluçay *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Refet Kadınefendi'nin 23 Cemaziyelâhir 1284'te (22 Ekim 1867) 87 yaşındayken Beşiktaş Hayreddin'deki sahilhanesinde öldüğünü, çiftliklerini, muhallefâtını, cenaze masrafını gösterir belgelerle açıklamıştır.

Tahttan indirilişinden sonraki yaşamında III. Selim'in dairesinden ayrılmayan Refet Kadın'ın tarihsel kimliği önemlidir. IV. Mustafa'nın görevlendirdiği suikastçılar, cariyelerin kılavuzluğunda Selim'in haremdeki dairesine ulaştıklarında eski padişahın yanında, Refet Kadın ve iki cariye varmış. Bunlar cellatlara engel olmaya çalışmışlar; kılıç yarası alan Refet Kadın, kafası yüzü parçalanmış Selim'in cesedi önünde çığlıklar atarak ağlamış; o korkunç cinayetin tanığı olmuş. Sultan Abdülaziz zamanına kadar yaşayan bu saray kadının anılarını, tanık olduğu Sultan Selim cinayetini ondan dinleyip yazan bir Tanzimat aydını çıkmamış, hayret! Refet Kadın Selimiye'de adını taşıyan bir sıbyan mektebi yaptırmış.

NEF'İZÂR BAŞKADIN [ö. İstanbul, 30 Mayıs 1792] III. Selim'in başkadını. Nâfizâr, Sâfizâr, Sefizâr adlarıyla da geçer. İ.H. Uzunçarşılı, *Belleten*'deki bir makalesinde adını Leb-i zâr veriyor.

Rûznâme'de, Ramazan bayramının haftası olan 28 Mayıs 1792 günü, "*mizacsız olan başkadının tebdil-i hevâ için Topkapu'ya nakl eylediği*," o gün İncili Köşke inen padişahın da Topkapı'ya gelerek Nef'izâr'ın bayramını kutladığı ve buradan yukarı saraya çıktığı yazılıdır. Başkadın bundan iki gün sonra ölmüş; Lâleli Türbesi yanındaki odaya gömülmüştür.

ÂFİTÂB BAŞKADIN [ö. İstanbul, 1813(?)] *Sicill-i Osmânî*'de başkadın gösterilmiş; Alderson'daki ölüm tarihine karşılık, Uluçay, III. Selim'in tahttan indirildiği 1807'de öldüğünü saptamıştır. Başkadınlığı Nef'izâr'ın ölümünden sonra almış olabilir. Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*'de Selimiye'de, caddeye yakın mezarının taşında "*Âfitâb-ı Selimî Âfitâb Kadın*" künyesini okuduğunu yazıyor. Tire'deki Selimiye vakıf çiftlikleri gelirlerinden Âfitâb'a da pay ayrıldığını gösteren belge, Topkapı Arşivindedir. Lâleli Türbesinde gömülüdür.

ZİYBİFER KADIN [ö. İstanbul, Mart 1817] Zîybülfer de geçiyor. *Mir'ât-ı İstanbul*'da, III. Selim'in ikinci kadını iken 1816'da öldüğü, Üsküdar Selimiye Camii haziresine gömüldüğü yazılıdır. Osmanlı ve Topkapı Arşivlerindeki, "*Merhum ikinci Zîbifer Kadın hazretleri muhallefâtı defteridir*," "*Zîbifer İkinci Kadınefendi Hüdâvendigâr-ı sâbık*" adlarını içeren belgeler, Kütahya çiftliklerinden, Kıbrıs gelirlerinden, Rakka gümrüğünden, Filibe ve Edirne cizyelerinden gelirleri olduğunu göstermektedir. Selim'den sonra Boğaziçi'nde Beylerbeyi Camii yanında, satın aldığı yalıda oturan Ziybifer Kadın'ın ölüm tarihi de "*Merhum ikinci Zîbifer Kadın hazretleri muhallefâtı defteri*"ndeki, Hicri 21 Rebiülâhir 1232 (10 Mart 1817) tarihli belgeden öğrenilmektedir. Sözü edilen belgelerde, 1808-1816 arasında, Ziybifer'in yalısının onarımına, mutfak ve terzi ödemelerine, gelirlerine ilişkin hesaplar da vardır.

TÂBISEFA KADIN [ö. İstanbul, 14 Mart 1854] *Sicill-i Osmânî*'de III. Selim'in bu kadınefendisinin 1854'te (Hicri 1274) öldüğü, Lâleli Türbesi dışına gömüldüğü yazılıdır. G. Oransay, kabir taşında, "üçüncü kadın" ve ölüm tarihinin 26 Cemaziyelâhir 1271

(14 Mart 1855) okunduğunu belirtmiştir. Uluçay, saray arşivi belgelerinden, Kütahya'daki çiftliklerden gelirlerini, III. Selim tahttan çekilince haremden ayrılıp Fındıklı'da oturduğunu saptamıştır.

NÛRUŞEMS KADIN [ö. İstanbul, Mayıs 1826] *Sicill-i Osmânî*'de "beşinci kadınefendi" olduğu ve Lâleli Türbesi bahçesine gömüldüğü belirtilmiştir. Mühründe "*Nûrişems Beşinci Kadın*" yazılıymış. Tire'deki çiftliklerin gelirlerinden ayrıca İstanbul gümrüğü ile Midilli mukataalarından ayrılan payları; ölümünden sonra H 27 Şevval 1241 (4 Haziran 1826) tarihinde düzenlenen, "*Sultan Selim tâbe serahu hazretlerinin beşinci kadınları olup Boğaziçi'nde Kuruçeşme mahallesinde bir bab sahilhanede sâkine iken bundan akdem vefat eden Nurişems Kadın binti Abdülmennân'ın veraseti*"ne ilişkin muhallefât hücceti belgeler, günlük mutfak giderleriyle diğer masraflarını gösterir pusulalar da Topkapı Sarayı Arşivindedir. Bunlardan birinde, baba adının "Abdülmennân" kaydedilmiş olması, Nûruşems'in gayrımüslim bir aileden alındığına kanıttır. Lâleli Türbesi haziresinde gömülüdür.

Demhoş Kadın *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da gösterilmemiştir. Topkapı Sarayı Arşivinde "*Demhoş Kadın evkafı muhasebesine dair*" bir defter vardır. Burada, "İffetlü Demhoş Kadın"ın, Hicri 1214-1221 (1799-1806) yıllarına ait gelirleri yazılıdır. Bu kadınefendinin III. Selim'den sonraki yaşamı ve ölüm tarihi bilinmiyor.

Goncenigâr Kadın Doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen bu kadının varlığı da Demhoş Kadın'ın adını veren defterdeki "*Gonce Nigâr Kadın eshamına dair*" Hicri 1214-1222 (1799-1807) tarihleri hesaplarından öğrenilmiştir.

Mahbube Kadınefendi "... *iffetlü Mahbube Kadınefendi*"nin adı ve hesabı da yine Goncenigâr ve Demhoş hesaplarının bulunduğu defterde olup III. Selim'in, Mahbube'ye Beypazarı eshamından ödenek ayırdığı görülmektedir.

Aynısefa Kadınefendi Listelerde gösterilmeyen bu kadınefendiyi, Uluçay, Hicri 1209 (1794) tarihli tayinat defterinde saptamıştır. Kadınefendiliğe 1794'te yükseldiği anlaşılan Aynısefa hakkında başka bilgi yoktur.

Pakize Hanım *Sicill-i Osmânî*'de bulunmayan bu adı, Alderson, III. Selim tablosunda göstermiştir. Uluçay bunun, III. Selim'in ikbâli değil, cariyelerinden olduğunu ve İsmail Dedeefendiyle (ö. 1845) evlendirildiğini yazar.

Meryem Hanım *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Uluçay, III. Selim'in tahttan çekilişinden üç ay sonraya ait 22 Ağustos 1807 (17 Cemaziyelâhir 1222) tarihli belgeye dayanarak, "*İsmetlü iffetlü Meryem Hanımefendi*"nin, bu padişahın bilinen tek "*ikbâl*"i olduğunu açıklamaktadır.

IV. MUSTAFA

Babası: I. Abdülhamid —
Annesi: Ayşe Sineperver Valide Sultan
Doğumu: 8 Eylül 1779 — Ölümü: 17 Kasım 1808
Saltanatı: 29 Mayıs 1807 — 28 Temmuz 1808

Kabakçı ve Alemdar vak'aları arasındaki 14 ayda Osmanlı tahtında kalan bu padişahın eşleri, çocukları konusundaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Sıradan bir Harem kadını olan annesi Ayşe Sineperver Valide Sultan'la öz kız kardeşi Esma Sultan'ın, kadınefendilerinin, erkli cariyelerinin etkisiyle amcazâdesi III. Selim'i katlettiren, kardeşi II. Mahmud'un peşine cellatlar salan IV. Mustafa, yanlışlıklarının bedelini tahtını ve yaşamını yitirerek ödemiştir. Kadınefendileriyle cariyelerinden kimilerinin ayaklarına taş bağlanıp denize atılışı; 1807-1808 rûznâme ve *vakayinâme*lerinin ışığında işlenebilse, bu trajedi içinde annesine, kız kardeşine, boğdurulan eşleriyle cariyelerine önemli roller düşeceği kuşkusuzdur. Eceliyle ölen kadınları babası I. Abdülhamid'in türbesinde gömülüdür.

IV. Mustafa'nın kadınları

ŞEVKİNÛR BAŞKADINEFENDİ ([ö. İstanbul, 1812] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da IV. Mustafa'nın başkadınefendisi gösterilmiştir. Kayınpederi I. Abdülhamid'in Bahçekapı'daki türbesinin haziresinde gömülüdür. H.Y. Şehsuvaroğlu'nun, *Asırlar Boyunca İstanbul*'da verdiği bu bilgideki "IV. Mustafa," basım sırasında sehven "III. Mustafa" dizilmiştir.

PEYKİDİL KADIN [ö. İstanbul, Ağustos 1808] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Alemdar Vak'asında, IV. Mustafa'nın, hayattaki tek Osmanoğlu kalması ve tahttan indirilmemesi için III. Selim'le Şehzâde Mahmud'a suikast düzenleyenlerdendi. Alderson, çevirdiği entrikalar sonucu II. Mahmud'un Peykidil'i idam ettirdiğini belirtiyor. Olasılıkla Kızkulesine götürülüp denize atılanlardandı.

Dilpezir Kadın [ö. İstanbul, 1809(?)] Alderson'da, IV. Mustafa'nın dört kadınından biridir. Gömüldüğü yer bilinmiyor. Uluçay'ın işaret ettiği *Sicill-i Osmânî*'de ve *Asırlar Boyunca İstanbul*'da adı yoktur.

Seyyare Kadın [ö. İstanbul, 1817(?)] IV. Mustafa'nın en son ölen kadınefendisi. *Sicill-i Osmânî*'ye göre 1817'de (Hicri 1232) ölmüş, Hamidiye Türbesi haziresine gömülmüş.

— **Kadın** Adı bilinmediği gibi varlığı yokluğu da kanıtlanamamış bu kadın, Osmanlı şehzâdesi ve tahtın gerçek vârisi olduğunu iddia eden Ahmed Nadir'in annesiydi. Prof. Dr. Semavi Eyice "Ahmed Nadir: Osmanlı Tarihinde Esrarengiz Bir Düzmece Şehzâde" başlıklı makalesinde IV. Mustafa'nın oğlu olduğunu ileri süren Ahmed Nadir'i ve annesini belgelerle tanıtmıştır. Özetle: "*Şehzâdeyim, diyen Ahmed Nadir'in annesi, IV. Mustafa'nın kadınlarındanmış. Eski padişahın tahttan indirilip dört ay sonra idam edildiği sırada hamile imiş. Bir Rus gemisiyle kaçarak Gürcistan'a ailesinin yanına dönmüş. Birkaç ay sonra orada Ahmed Nadir'i doğurmuş.*" Çiçek Hatun-Cem Sultan, Zafire-Osman, ana oğul ikili-

lerinden sonra; bu kadın ve oğlu Ahmed Nadir, bir üçüncü "sürgün şehzâde ve annesi" serüvenin kahramanlarıdır.

IV. Mustafa'nın kızı

EMİNE SULTAN [d. İstanbul, 6 Mayıs 1809 – ö. 13 Kasım 1809] Annesinin adı saptanamayan bu bebek sultanefendi, IV. Mustafa'nın tek çocuğudur. *Sicill-i Osmânî*'deki kayda göre 1224 Rebiülevvelinin 21'inde doğmuş 3-4 ay sonra ölmüş. On dört ay süren saltanatında çocuğu olmayan IV. Mustafa'nın, 28 Temmuz 1808'de tahttan indirilip 17 Kasım 1808'de boğdurulmasından altı ay sonra doğan ve altı aylıkken ölen Emine Sultan, büyükbabası I. Abdülhamid'in Hamidiye Türbesinde, babasının yanına gömülmüş. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, Emine Sultan'ın varlığını Osmanlı arşivinde incelediği bir tayinat defterindeki kayıtla da kanıtlamıştır.

Dadısı Muhteviye Hatun'un, Karacaahmet Mezarlığında saptadığımız mezartaşı yazıtı şudur: "*Hüve'l-hayyü'l-bâkı, merhûm ve mağfurun-leh hüdavendigâr-ı sâbık Sultan Mustafa Han hazretlerinin kerime-i muhteremesi Emine Sultan'ın dadısı ve Said Bey'in halilesi merhûme Saraylı Muhteviye Hatun rûhiyçün Fatihâ 11 Zi'lka'de sene 1227 (16 Kasım 1812).*"

II. MAHMUD

Babası: I. Abdülhamid —
Annesi: Nakşıdil Valide Sultan
Doğumu: 20 Temmuz 1785 — Ölümü: 1 Temmuz 1839
Saltanatı: 28 Temmuz 1808 — 1 Temmuz 1839

Osmanoğullarının son dönemindeki (1839-1924) altı padişahla bir halifeden, ikisinin babası, diğerlerinin büyükbabası olan II. Mahmud; padişahlığının 1808-1823 arasındaki ilk 15 yılında, hanedanın tek erkek bireyi olarak kritik bir evre geçirmiş; onca şehzâdesi arasından Abdülmecid'le Abdülaziz'in yaşama şansı yakalamalarıyla bu riski atlatmıştı. Sağlığı bozuk, siyasi sorunlar ağırken, temel bir görevinin de hanedana şehzâdeler kazandırmak olduğunun elbette farkındaydı. Haremi de tıpkı büyük atası İbrahim'e yapıldığı gibi, onu cariyelerle ilişkiye teşvik ediyordu. Bundan dolayı eşlerinin sayısını saptamak olanaksızdır. "Kadınefendi," "ikbâl" sanlarını alabilmiş yirmiye yakın eşinin adları biliniyorsa da başka ikbâlleri, gözdeleri de vardı.

Bilinenlerin Alderson'daki sıralaması şöyledir: Âşubcân, Eb(r)ureftâr, Gülcemal, Hüsnümelek, Lebrizifelek, Nev'ifidan, Perestev, Pervizifelek, Zernigâr, Âlicenab, Bezmiâlem, Fâtıma, Huşyâr, Kerime, Mislinâyâb, Nûritâb, Tiryâl, Pertevniyal. Ulu-

çay; Âşubcân, Bezmiâlem, Hoşyâr, Saliha, Nûritâb, Pertevniyal, Piruz-i Felek, Vuslat, Zernigâr "kadınefendi"; Hüsnümelek, Zeynifelek, Tiryal, Lebriz de "ikbâl"ler sırasında Alderson'daki Ebrureftâr, Gülcemal, Hüsnümelek, Perestev, Âlicenab, Fâtıma, Kerime ve Mislinâyâb'a Uluçay yer vermezken, Uluçay'ın tanıttığı ikbâllerden Vuslat ve Zeynifelek de Alderson'ın listesinde yoktur.

Unutmamalı ki, padişah eşlerinin kayıtlara geçebilmesi için, şehzâde, sultanefendi doğurmaları, adlarına hayır kurumu ve vakıf tesisi; padişahın kendilerine ihsan, tevcih veya tebrikte bulunması ya da ölmeleri gerekiyordu. Kaldı ki, bu durumlarda bile kadınefendi ve ikbâllerin çoğunca adları anılmayarak örneğin "İsmetlü Üçüncü Kadınefendi" gibi bir tanıtma yeterli olmaktaydı. Bu bakımdan, II. Mahmud'la ilişkisi olan Harem kadınlarının gerçek sayılarını ve adlarını saptamak zordur. Bunların aileleri konusunda ise bilgiler ya yok veya güvenilir değildir. Şu kadar ki, 19. yüzyılda Hareme çoğunca Kafkasyalı Çerkes ve Gürcü asıllı cariyelerin alındığı biliniyor.

II. Mahmud'un daha sonra "valide sultan" sanıyla resmi kimlik kazanan iki kadınefendisi Bezmiâlem ve Pertevniyal ayrık tutulsa da diğer eşlerinden kimileri, özgürlüğe yönelen kızları, Doğu dünyasının en batısındaki saray kadınlığı tarihinin önemli bir grubunu oluştururlar.

Yazma bir mecmuada, bu padişahın şehzâdeleriyle kızlarının doğum-ölüm tarihleri kayıtlıdır. Her birinin doğumunda "velâdet-i hümayun" şenlikleri düzenlenen 20 kızından 16'sı çiçekten, kuşpalazından, saray haremini terk etmeyen salgınlardan ölmüştür. II. Mahmud'un haremiyle birlikte Topkapı Sarayından Boğaziçi saraylarına taşınmasında, şehzâdelerinin, kızlarının ve kadınlarının zamansız ölümleri herhalde etkili olmuştu. En uzun ömürlü kızı Âdile Sultan, babasının katlandığı evlat acılarını "... *Kimi ma'sum, kimi âkil, kimi genç / Gördü çoğu acısın(ı) ol padişah*" dizeleriyle anlatmıştır.

II. Mahmud'un kadınefendileri ve ikbâlleri

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN [d. 1807(?) – ö. İstanbul, 2 Mayıs 1853] Mahmud'un ilk 7 kadınefendisinin ikincisi 1839'a değin "kadınefendi," oğlu Abdülmecid'in padişahlığında "valide sultan." Gürcü ya da Çerkes olduğu, esircilerden Hareme alındığı söylencelerdir. Osmanoğullarını kötülemeyi amaçlayanların, örneğin A. Kemal Meram'ın, *Padişah Anaları*'nda, "*Leon adında bir Rus Yahudisinin kızıydı. Halil Paşa tarafından II. Mahmud'a sunulmuştu. Gerçek adı Suzi idi. Abdülmecid, Bezmiâlem Sultan takma adıyla anılan Rus Yahudisi kızın oğludur,*" vb savların güvenilir dayanağı yoktur. Bilinen tek çocuğu Abdülmecid'i 25 Nisan 1823'te doğurduğu sırada, 18-20 yaşlarında olmalıdır. II. Mahmud'un 1817'de ölen annesi Nakşıdil Valide Sultan'la haremde bir arada bulunmuş, kaynana-gelin ilişkileri olmuş mudur? Bu da meçhuldür.

Adının ve Haremdeki varlığının duyuluşu, 1 Temmuz 1839'da, 16 yaşındaki oğlu Abdülmecid'in tahta çıkışı, kendisinin de "mehd-i ulyâ-ı saltanat" oluşuyladır. II. Mahmud, kız kardeşi Esma Sultan'ın Çamlıca'daki köşkünde, veremin pençesinde yarı komada iken Bezmiâlem, veliaht Abdülmecid, hekimler ve bu güçlü padişahtan sonra duruma hâkim olmak, sadareti ele geçirmek düşüncesindeki Serasker Koca Hüsrev Paşa bu köşkte idiler. O sabah erkenden, padişahın öldüğünü ilk öğrenen Hüsrev Paşa olmuş; Abdülmecid'i, Harem İskelesinden Topkapı Sarayına götürürken bir yandan da cülûs toplarını ateşletmişti. Bu cülûsun bir özelliği; 1648'de Sultan İbrahim'in yerini oğlu IV. Mehmed'in almasından 189 yıl sonra, padişahlığın bir kez daha babadan oğula geçiyor olmasıydı. Kapanışa değin de benzeri cülûs bir daha olmayacaktır.

Bu, tahtın doğrudan babadan oğula geçmesi nedeniyle Bezmiâlem'in de kardeş, kuzen, yeğen padişahların anneleri gibi, valide alayı ile Eski Saraydan Topkapı'ya getirilmesi söz konusu olmadı; ilk günden itibaren, henüz otuzlu yaşlardaki genç annenin, 13 yıl 10 ay sürecek valide sultanlığı resmen başladı. Tarihler, "mehd-i ulyâ-ı saltanat" sanını ilk alanı Nûrubânû (ö. 1583)

gösterdiklerinden, Abdülmecid'in annesi, bunların on dördüncüsüdür.

Tanzimât-ı hayriyye ile köklü değişimlerin gündeme geldiği bir dönemde, Bezmiâlem Valide Sultan, çocuk denecek yaştaki oğluna, analığının yanı sıra onun hükümdarlık görevinde de yardımcı olmayı gözetti. Oğlu Abdülmecid'le ilk siyasi diyaloğunun tarihe geçen öyküsü şudur: II. Mahmud'un cenazesi Divanyolu'nda defnedilirken sağnağa yakalanan yeni padişah ve devlet erkânı Köprülü kütüphanesinin revakına sığınırlar. O aralık, Serasker Hüsrev Paşa, "Başvekil" (sadrazam) Rauf Paşa'dan "*tarz-ı cebbarane ile: — ver mührü*!" diyerek sadaret mührünü alır. Akşam haremde bunu öğrenen Bezmiâlem, bu atamanın doğru olmadığını hatırlatınca Abdülmecid'in yanıtı, "*Valide, tayin eden kim, bana soran mı oldu*?" olmuş.

Bezmiâlem'in, ilk günden sarayda ve dışarıda olup bitenlerden oğlunu haberdar edip uyarması doğaldı. Abdülmecid'in İstanbul'dan uzakta olduğu zamanlarda da oğluna mektuplar yazdığı biliniyor. Ancak bu mektupları kendisinin mi yazdığı; Haremdeki kâtibe cariyelere dikte mi ettirdiği konusunda bir tahminde bulunulamaz. Bu üslupsuz ve basit mektuplar, yazının kendisine ya da bir cariyeye ait olmasından çok, içerikleriyle dikkati çeker ve yeniliklere öncülük eden baba oğul iki padişahtan birine eşlik, diğerine annelik eden bir saray kadınının dünyası ve kültürü konusunda da fikir verir.

Osmanlı sarayı hareminde III. Selim'in kız kardeşleri Beyhan ve Hatice sultanlarla başlayan Avrupai yaşam eğiliminin, Nakşıdil'in 1808-1817, Bezmiâlem'in 1839-1853 arasındaki valide sultanlıklarında daha da belirginleştiği gözlemlenir. Avrupa'da kraliçe ve ana kraliçelere uygulanan protokol ve seremoninin bir oranda Osmanlı sarayında da yerleşmesi bu ikisinin valide sultanlıklarındadır. Bunun somut bir kanıtı, yeni sarayların Mabeyn ve Harem daireleri arasında yer alan valide sultan daireleri olmuş; ancak Dolmabahçe Sarayının tasarımındaki görkemli valide sultan dairesi, Bezmiâlem'in ölümünden sonra tamamlandığından bu dairede Abdülaziz'in annesi Pertevniyal oturmuştur.

Alafrangalığın, lüks düşkünlüğünün, israfın, Bezimiâlem'in

valide sultanlığında saray haremine yerleştiği de doğrudur. Ancak bu dönüşüm, daha çok Abdülmecid'in kadınlarıyla kızlarının yarışırcasına sürdürdükleri savurganlık tutkusunun sonucuydu. Mısır Valisi Abbas Paşa'nın, (1848-54) Bezmiâlem'e, rebap, ud, kanun ve Arap teflerinden bir saz takımıyla hanende ve sazende toplulukları yollaması da o dönemdeki saray yaşamına bir gönderme olarak anlamlı bulunmuştur. Leyla Saz (ö. 1936) anılarında, saz takımının, valide sultanın ölümünden sonra da saraydaki gösterilerde yer aldığını; orkestrada lir, rebap, kanun, tambur, Arap tefi çalan kızlarla Etiyopyalı Zeyneb adlı bir de zencinin bulunduğunu yazıyor.

Yolsuzluk dedikodularının, israf ve eğlencenin, Bezmiâlem'in ölümünden sonra da sürdüğünü vurgulayan Cevdet Paşa *Tezâkir*'de, Cidde tüccarlarından Ferec Yüsr'ün, Hazineden düşük kurla aldığı altınları Hicaz kentlerinde yüksek fiyatlarla bozdurup büyük kazanç sağladığını, bu maksatla İstanbul'daki yetkili ve etkin birçok kişiye rüşvetler verdiğini, bunlar arasında Bezmiâlem'in de bulunduğunu ima eder. Valide sultanın gümrük işlerinden sağladıklarının ölümünden sonra konuşulması; hatta Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın 1859'daki sadrazamlığında, yolsuzluk konuları tartışılırken padişahın yüzüne karşı, "*Merhume valide sultan, bundan dahi irtikâb etmiş*!" ithamı üzerine Abdülmecid'in, "*Benim ölmüş validemden ne isteniyor*?" dedikten sonra Kıbrıslı Paşa'yı görevden alması düşündürücüdür.

Cevdet Paşa dedikodulara konu olan harem olaylarına değinirken, "*Bezmiâlem Valide Sultan dahi eğerçi bu yolda lisana gelmiş idi. Lâkin saraylıların zapt ü raptına muktedir idi. Ânın vefatından sonra bu karılar artık zapt olunmaz oldu ve etmedikleri rezalet kalmadı*," der. Nakibüleşraf Tahsin Bey'in de Bezmiâlem'in katındaki saygınlığını istismar ederek iltizam satışlarından pek çok paralar kazandığını vurgular.

Diğer yandan Bezmiâlem'i, Osmanlı valide sultanlarının en hayırseverlerinden ve son derece saygıdeğer gösteren kaynaklar da vardır. Bu genel kanıda, oğlunun ve dört torununun saltanatları boyunca daima yücelenerek anılmasının payı olsa da sevecen validenin, yaşadığı dönemde de halktan saygı gördüğü yadsına-

maz. İstanbullular onu akıllı, onurlu, hayırsever, yoksullara yardımı iş edinmiş kutlu bir ana olarak görmüşlerdir.

Nârin ve duygusal bir kadın olduğu anlaşılan Bezmiâlem'in sağlığının 1840'larda bozulduğu, Abdülmecid'in doktoru Spitzer'in, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda yayımlanan anılarından öğreniliyor. Adı geçen doktor, muayene etmek için haremde huzuruna çıkışını şu ilginç gözlemleriyle anlatır: "*Çırağan Sarayına geldiğim zaman, uzakta bir koltukta feraceli bir hanım oturuyordu. Bu valide sultandı. Önümde kılavuzum haremağası olduğu halde saygıyla eğilerek yaklaştım. Haremağası, padişahın sözlerini söyledikten sonra Valide Sultan beni gayet samimi kabul etti. Yüzünde ince bir yaşmak vardı. Altında, yanaklarına sürdüğü allık pek barizdi. Oğlunun, sağlığı konusundaki duyarlılığından bahsettim. Tıbbi konulardaki sorularıma sükûnet ve suhuletle cevaplar verdi. Yaşı 36 civarında gösteriyordu. Vücudunu çok iyi korumuştu. Bir Gürcü kızına özgü göz kamaştırıcı derecede beyaz ve ince ellerinin harikulâde güzelliği, yüzünün hatlarının düzgünlüğü ve zindeliği dikkatimi çekti. Çıkarken bana son derece lütufkâr davrandı. Kendisine icap eden ilaçları bizzat yapmaklığımı emretti. Feracesinin cebinden çıkardığı bir kese altını da haremağası aracılığıyla sundu.*"

Hizmetine bakan cariyelerle Yalova'ya kaplıcaya giden Bezmiâlem, gençliğinde vereme yakalanmıştı. Bu tanıyı koyan Spitzer, padişahın çok üzüldüğünü fark ederek annesinin tedavisi sorumluluğundan bağışlanmasını rica etmişti. Abdülmecid, ona "*Nasıl münasipse öyle yapınız. Eğer validem ölümden kurtulursa bu ancak Allah'ın emriyle olacaktır. Eğer vakti ve saati gelmiş ise sizin hekimliğinizin bir hükmü olmaz!*"

Bezmiâlem Valide Sultan bundan on yıl kadar sonra –S. Adulphus Slade'ın yazdığına göre– 46 yaşında öldü. Naaşı, Beşiktaş Sarayından oğlunun saltanat kayığı ile Topkapı Sarayına nakledilerek burada tekfin ve techizi yapılıp namazı kılındı. Devlet erkânının katıldığı cenaze alayıyla Divanyolu'na götürülüp kocası II. Mahmud'un türbesine gömüldü. Abdülmecid, annesinin cenazesi için –devir, dua ve sadaka hizmetlerine– o zamana göre bir servet sayılan 79 bin kuruş harcamıştır.

S. Adulphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi* adlı anılarında, Bezmiâlem Valide Sultan'ın ölümünü ve cenaze alayını ayrıntılı olarak anlatmıştır:

"*Mayıs ayı başında Beşiktaş sarayında sabahleyin işitilen kadın çığlıkları, karakol filikalarına ve geçen kayıklara, Valide Sultanın ölümünü anlattı. Yine bu erken saatte cenaze hünkâr kayığına konularak başka kayıklara bindirilmiş Valide Sultan maiyetiyle Eski Saraya (Topkapı) gönderildi. Orada yıkanıp âdete göre ıtriyat sürüldükten sonra altın işlemeli kumaşlarla süslenmiş tabuta yatırıldı. Önünde, ödağacı kokusu yayan buhurdanlıklar ve Kuran okuyucular olduğu halde saraydan çıkarılıp merkez avlusundaki* (Orta avlu / Divan meydanı) *servi ağaçlarının altında birkaç dakika duruldu. Burada saray imamı Kuran okudu. Bu dua okunurken* (cenaze namazı kılınırken) *orada bulunanlar kunduralarını çıkarıp ters çevirerek tabanlarına basıp durdular ki bu büyük hürmet alâmetidir. Sonra alay teşekkül etti. Askeri paşalar at üzerinde, etraflarında seyisleri ve çavuşları olduğu halde tek sıra önde gidiyorlardı. Arkalarından gelen birtakım dervişler dualar, ilahiler okumakta idiler. Daha arkadan yine tek sıra üç büyük zat, yani Anadolu Kazaskeri, Rumeli Kazaskeriyle Evkaf Nâzırı yürüyorlardı. Birtakım saray hademesi de bunların arkasında idi. Sonra tek sıra ve atlar üzerinde devlet nâzırları göründü ki en arkada Şeyhülislam, Kaptan Paşa ve Sadrazam vardı. Padişahın haremağaları bunların arkasında olup yaşlı, kederli tavırlı ihtiyar bir zenci olan reisleri yani kızlarağası,* (Darüssaade ağası) *hemen tabutun peşinde yürümekte idi. En arkadan da ölen sultanın haremağaları, iki taraflarına gümüş para saçarak geliyorlardı. Cenaze alayı yer yer asker konulmuş sokaklardan geçerken birçok kadınlar hıçkırıklarla ağlamakta idiler. Şark kadınları için istedikleri vakit gülmek ve isteyince ağlamak kolay bir işse de bugün dökülen yaşların yürekten geldiği anlaşılıyordu. Çünkü kadın cinsi, o gün büyük bir müdâfi, fakirler ise şefkatli bir dost kaybetmiştiler.*

Cenaze alayı Sultan Mahmud Türbesi bahçesinin önünde durdu, o taraflardaki mekteplerin talebesi biraz ötedeki yamaç üzerine dizilmişler ilâhiler okuyorlardı. Alay orada tekrar düzeldikten sonra yaldızlı bahçe kapısından girdi ve gül ağaçları arasından ilerleme-

ğe başladı. En sonda içeride türbenin kapıları açılıverince alaydaki kadınların, şefkatli hanımlarına son vedaları olan çığlıkları son bir saygı ve sevgi alâmeti olarak acı acı yükseldi. Bu çığlıklar garip bir âhenkle dervişlerin okumalarına ve alaydaki atların kişnemelerine karışıyordu. Valide Sultanın ölüsünü İkinci Mahmud'un yanına gömdüler.

Sultan anne Gürcü idi. Çocukken saraya getirilmiş, kırk altı yaşında ölmüştür. Zevci İkinci Mahmud'un ölümünden sonra on beş sene yaşamış; büyük servetini hayır işleri yapmaya hasretmişti. Hususiyle aşağı sınıftan olsun, yukarı sınıftan olsun kadınların dâvasını daima müdafaa ederdi. İki cami bir de yoksullara mahsus olmak üzere hastane yaptırmıştır ki Türkiye İmparatorluğunda gerçekten hastane demeye değer tek müessesedir. Lâkin kendisinin ölümünden beri hastane fakirlere eskisi derecesinde faydalı olamamaktadır. Sultan ana, oğlu üzerindeki tesirini oğlunun ve devletin iyiliğine hizmet için kullanmıştır. Abdülmecid anasının tesirini kaybedince kendisini, mezara götüren vakitli vakitsiz taşkın hareketlere kaptırdı..."

İstanbul açısından Bezmiâlem Valide Sultan'ın önemli hizmetleri söz konusudur. Halk sağlığı için ilk modern sağlık kurumu, zengin bir vakfa dayalı olarak "Valide Sultan Gureba-i Müslimin Hastanesi" onun adına 1845'te tesis edildi. İlk biçimiyle hastaneden başka, duvarları kâgir, ahşap çatılı, tek minareli bir camiyle bitişiğinde, kitâbesinde "*Yapdı dilcû mâder-i şah-ı zamân 'aynü'ş-şifâ*" okunan bir de çeşme vardı. *Lutfî Tarihi*'nde, 1845 yılı haberleri arasında valide sultanın, Yenibahçe'de Nakkaş Paşa arsasına yaptırdığı bu hastanenin açılışı da anlatılmıştır. O gün bütün vekiller, ulema, memurlar orada toplanarak hastane camiinde cuma namazı kılarak padişahın, Fatih Caminden gelmesini beklemişler. Açılış duasını, duahanlıkta eşsiz Murad Molla şeyhi yapmış. Padişah ve topluluk, hastanenin servislerini, koğuşlarını, eklentilerini gezerek yapıların sağlamlığını, her taraftaki özeni pek beğenmişler. *Lutfî Tarihi*'nde hastane için kaydedilen şu yorum önemlidir: "*Hayır sahiplerine iyi örnek olmak üzere padişahın validesi Bezmiâlem Sultan tarafından gureba (kimsesizler) ve fukara için İstanbul'da yeni ve mükemmel bir hastane inşa edilmiş; o gün bugün her gün yoksul, kimsesiz hasta-*

lar burada tedavi olunagelmiştir. Yenibahçe'deki hastane faydalı bir hayrattır."

Bezmiâlem adına, içinde matbaası ve büyük bir kütüphanesi de bulunan ilk modern Mülkiye (sivil) Rüştiyesi, kocası II. Mahmud'un türbesinin arkasındaki alanda 1850'de inşa edildi. Önceleri Bezmiâlem Valide Mektebi, daha sonra Darülmaarif, Mekteb-i Maarif adlarıyla anılan okulun açılış törenini onurlandıran Padişah Abdülmecid, okulu ve okumayı özendirmek için, oğlu Murad Efendi (V.) ile kızı Fâtıma Sultan'ı da yanında getirip kaydettirmiş; mektep nâzırı Kemal Efendi'den (Paşa) şehzâdeyle sultana diğer öğrencilerle eşit bakmasını istemişti. Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*'nda, "*Bu mektebi, Valide Sultanı teşvik edip yaptırmaya sebep olan Kemal Efendi (Paşa) merhumdur derler. Tarihini kendisi söylemiştir: 'Yazdı tarihin Mekâtib Nâzırı abd-i kemin / Mehd-i Ulyâ bak pek âlâ mekteb inşâ eyledi*'" diyor. Bezmiâlem Gureba-i Müslimin Hastanesi ve Valide Mektebi, işlev ve yapılarında değişiklikler olmasına karşın hastane ve okul olarak günümüze ulaşmış kurumlardır. O sırada İstanbul'da yayımlanan Fransızca *Le Journal de Constantinople* gazetesindeki (24 Nisan 1850) habere göre, okulun bütün masraflarını padişahın annesi karşılıyordu. Payitahttaki yabancı gözlemciler de Bezmiâlem'in mektebini ilk Türk koleji olarak tanımlamışlardır.

Cevdet Paşa *Tezâkir*'in *Tetimme*'sinde bu okulla ilgili bir olayı özetle şöyle anlatır: "Kemal Efendi Darülmaarif'i, rüştiye üstü düzeyde ve ileride açılacak Darülfünun'un hazırlık aşaması olarak düşünmüş; valide sultanı böylece hoşnut etmek istemişti. Oysa Bezmiâlem, sıbyan mektepleri çocuklarla doluyken kendi mektebinde az sayıda talebe bulunmasına akıl erdiremeyip kethüdası Hüseyin Bey'e sormuş. O da mektep nâzırı Kemal Efendi'nin muavini Vehbi Molla'nın dedikodusuna inanmış olarak, "*Kemal Efendi kendi icadı rüştiyelerin parlaklığını gölgelemesin diye Darülmaarif'e fazla talebe almıyormuş*!" haberini getirmiş. Valide Sultan öfkelenip emredince Vehbî Molla civardaki sıbyan mekteplerinin çocuklarını toplayıp bu güzel mektebi sıbyan derecesine indirmiş.

Ertesi yıl (1851), Encümen-i Dânişin mektebindeki açılış töreninde, Sultan Abdülmecid ve devlet erkânı hazırken söylev için kürsüye gelen Sadrazam Reşid Paşa, "*Valide-i muhteremelerinin ihya buyurdukları mektepte*" Encümen-i Dânişin açılış töreninin yapılmasının anlamını vurgulamış.

Bezmiâlem de önceki valide sultanların geleneğine bağlı kalarak başka su ve eğitim tesisleri de yaptırmıştır. Bunlardan, bulunduğu semte (Valideçeşmesi) adını veren Maçka yokuşundaki mermerden anıt çeşme, kübik mimarisiyle klasik meydan çeşmelerinden farklı, Avrupai üslupludur. Şükrî ve Ziver'e ait manzum kitabelerdeki "*Bu semti Valide Sultan kıldı âb ile dilşâd*" dizesi II. Mahmud'un öldüğü, Abdülmecid'in tahta çıktığı Hicri 1255 (1839) yılını gösterir.

Adına yapılan diğer eserler, Cisr-i Cedid (Yeni Köprü) ya da Valide Köprüsü denilen ve 1845'te açılan yeni Galata Köprüsü; Galata'daki Bereketzâde Çeşmesi, Kasımpaşa'da İplikçi Caddesinde Kara İmam Camii duvarının önündeki yeniliettiği eski çeşme, Sultanahmet'teki Üçler Çeşmesi, Beykoz'da Bezmiâlem Valide Mektebi, Edirnekapı'da Bezmiâlem Sıbyan Mektebi, Silivrikapı'da Bâlâ Tekkesi civarında, 1841 tarihinde yenilettiği, kitabesinde, "*Bu 'ayn-i pâki câri etdi mâder-i hakan*" dizesi okunan Abdullah Ağa Çeşmesi; Kasımpaşa, Beşiktaş, Tarabya (torunu II. Abdülhamid 1901'de onartmıştır) ve Alibeyköyü'ndeki Bezmiâlem Valide Çeşmeleridir. Râmi-Maltepe yolundaki 1834 tarihli çeşmesi Yıldız Sarayına çıkan yoldayken buraya getirilmiştir. Tarabya'daki hazneli ve bezemeli çeşmesinde, Abdülmecid'in tuğrası ve Hicri 1269 (1852) tarihi vardır. Torunu II. Abdülhamid tarafından 1901'de onartıldığını, tarihçi Lutfî Efendi'nin, ebcedle tarih düşürdüğü "*Sâye-i Sultan Hamid Hânda / Oldu ma'mûr Bezmiâlem çeşmesi 1319*" dizeleri belgelemektedir. İstanbul dışındaki hayırları ise Medine ve Kerbela'da Bezmiâlem sebilleri, Mekke'deki Gureba-i Müslimin Hastanesidir.

Bütün bu eserlerin bakımı, hizmetlerin devamlılığı için, kadınefendiliği ve valide sultanlığı dönemlerinde edindiği mülk ve servetlerle 1840'ta vakıf tesis etmiş; sonraki yıllarda buna ekleme-

lerde bulunmuştur. Vakıflar Arşivinde 1 asıl 13 zeyl olmak üzere, 14 vakfiyesi vardır.

Adına bir de cami yapılması vefatına yakın gündeme gelmiş; duvarları örülmekteyken ölmesi üzerine, Bezmiâlem Valide Sultan (Dolmabahçe) Camiini oğlu Abdülmecid tamamlatmıştır. Valide sultanlığının ilk günlerinde anıt çeşme, ortalarına doğru 100 yataklı bir hastane, son yıllarında da okul ve cami yaptırması anlamlıdır. İstanbul'da ve başka kentlerde padişah annelerinin eserleri gerçi çoktur. Bunlar, hayırsever annelerin adlarından ziyade "Haseki," "Valide-i Atik," "Büyük Valide," "Yeni Valide," "Valide-i Cedid" gibi, unvanlarıyla anılagelmişken Bezmiâlem'inkiler salt "Valide" sanıyla tanınır. Bu, halkın ona tanıdığı ayrıcalı saygınlık ve son büyük valide oluşuyla açıklanabilir.

Abdülmecid'e yazdığı 13 mektup Topkapı Sarayı Arşivindedir. Bunlar, oğlunun harem yaşamını düzenleme, kadınefendileriyle ilişkisi, gelinlerinin torunlarının sağlığı, seyahatler, siyasi sorunlar, dedikodular, hareme ulaşan haberler ve analık duygularını yansıtan cümlelerle epeyce bir bilgi içerir. Mektuplarında yazım bozuk, içtenlik tamdır. Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*'da, Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Bezmiâlem Valide Sultan" başlıklı yazısında ve başka yazarlar bu mektupları yayımlamışlardır. Bezmiâlem bir pusulasında, "*Benim Arslanım Efendim, iki gözüm, tahririmiz şu oluyor ki; mâlum-ı şahanenizdir ki da'ima kadınlarla kalfaların hasretleri bitmez. Altıncı Kadının kalfası Nûrsefa ile hasretleri mesmuunuz olursa bana sual etmeden rağıb ve i'tibâr etmeyesiz*," diyor. Anlaşıldığına göre, padişahın kimi kadınları, gelin olup saraydan ayrılan eski kalfalarını özledikleri bahanesiyle dışarı çıkıyorlarmış. Valide sultan bunun istismar edildiği kanısıyla oğlunu uyarmış.

Yeni cariyeler edinmek isteyen Abdülmecid'e, "*Benim arslanım bir cariye hazırlamıştım. Çabuk kalkmadığınızdan meks olundu. Makbul sureti göster efendim. Acaba haz eder mi diye pek üzülüyor. Benim güzelim, şimdi görseniz güzel olur. Benim yanımdadır. Gündüz gözü ile gör. Hazinedar kalfa ile gönderdim,*" diye yazıyor. Bir pusulasında ise Harem cariyelerinden sazende ve hanendeleri oğlunun dairesine gönderdiği öğreniliyor: "*Benim Arslanım,*

geçende ifade ve tembih buyurulmuş olduğu veçhile Nakibüleşraf kulunuz geldi teşrif eder misiniz? İş'âr buyurunuz. Rağbet buyurursa mütemekkin olduğum (oturduğum) *odanın altında bir küçük oda var. Onda olup odanın merdiveni olduğundan mahfice* (gizlice) *teşrif ederseniz münasip olur.*" Bu apaçık bir dinletme tertibatıdır ve Topkapı Sarayı Harem dairesinde tanıma uygun mekânlar bulunduğu gibi, demek ki yeni saraylarda da benzeri yerler varmış.

Bir başka mektubunda, Salıpazarı şeyhinin dileği konusunda, "*Benim nûr-ı 'aynım arslanım, efendim. Bu arzuhâli, Darüssaade ağasına Yunus Efendi getirmiş, lisanen şekvâ etmiş. Tekkeye şevketlü efendimiz gelmiyor. Cennetmekânın* (II. Mahmud'un) *yadigârıyım demiş. Elli bin kuruş deynini* (borcunu) *niyaz eylemiş,*" diyerek oğlundan, şeyhin borcunun ödenmesini istemiş.

O yıllarda Osmanoğullarının en yaşlısı ve padişahın halası olmasına karşın, dedikodulara neden olan davranışlarıyla ünlü "Küçük" Esma Sultan, bir seferinde Abdülmecid'e de kafa tutmuş. Pişmanlığını Bezmiâlem Valideye açmış. O da oğluna, "*Benim arslanım, efendim, Esma Sultan halanız pek pişman imiş. Sakın efendim, yüz vermeyesiniz. Bir mikdâr kendülerini bilsinler ve sizin kadr ü kıymetinizi bilsinler efendim. Pişman olduklarına vukufum olduğundan tahrir etdim. Merhamet etme efendim. Bir eyyam bakalım kendisinden ne haber zuhur ederse âna göre,*" uyarısında bulunmuş.

Bezmiâlem, bir tutumundan ötürü kızdığı sadrazamı hoşgörmesi konusunda Abdülmecid'in ricasını geri çevirmeyerek, "*Sadrazam kulunuza tembih buyurulduğu riâyetden kusur olunmaz efendim. Hatırın için iki kat riâyet ederim,*" diyor.

Topkapı Sarayı Arşivinde, mektuplarından ayrıca, cenaze törenine, Valide Mektebinin masraflarına, Kâbe'ye ve Hz. Muhammed'in türbesine hayırlarına ilişkin belgeler de vardır.

PERTEVNİYAL VALİDE SULTAN [d. 1810(?) – ö. İstanbul, 8 Kasım 1883] Ölüm tarihi Alderson'da 5 Şubat 1883'tür. II. Mahmud'un beşinci kadınefendisi, Sultan Abdülaziz'in annesi valide sultan. Bunun da ailesi hakkında kesin bilgi yokken, A.K. Meram, *Padişah Anaları*'nda "*Asıl adı Besime idi. Kadın hamam-*

larında natırlık yapan bir çingene kızıydı. II. Mahmud bu kadını sokakta görmüş, âşık olmuştu. Zorla haremine getirterek gözdeleri arasına soktu!" demektedir ki, olacak şey değil.

Pertevniyal, ikinci ikbâlken 9 Şubat 1830'da Abdülaziz'i doğurdu. beşinci kadınlığa yükseldi. 1839'da II. Mahmud ölünce 9 yaşındaki oğlu Şehzâde Abdülaziz'le Beşiktaş Sarayında kendilerine ayrılan daireye yerleşti. Bu hanedan geleneğine uymayan bir ilk uygulama idi. II. Mahmud ve önceki padişahlar şehzâdeliklerini "Kafes" hapsinde geçirirlerken anneleri de Eski Sarayda kapalı bir hayata terk ediliyor; şayet oğulları tahta çıkarsa, valide alayı düzenlenerek saraya dönüyorlardı. Sultan Abdülmecid, analığı Pertevniyal'e, kardeşi Abdülaziz'e bunu reva görmedi. Sonraki yıllarda, Bezmiâlem Valide Sultan ve Sultan Abdülmecid, Pertevniyal Kadınefendi'nin, gençlik çağına ulaşan oğlu Abdülaziz'i, kendi yetiştirmesi cariyelerden Dürrinev'le baş göz edivermesini de görmezlikten geldiler. Doğal ki, bu bir nikâh gerektirmediği gibi, olay dışarıya da yansıtılmadı. Dürrinev, 1857'de, yine Pertevniyal'in koruyuculuğunda Şehzâde Abdülaziz'in ilk çocuğu Yusuf İzzeddin Efendiyi doğurdu. Böylece 1590'da Şehzâde Mehmed'in (III.) anası olarak torunu Ahmed'i (I.) kucaklayan Safiye Sultan'dan 277 yıl sonra, bir şehzâdenin şehzâdesi doğmuş; dolayısıyla Pertevniyal de şehzâde anasıyken torun kucaklamıştı. Şu farkla ki, I. Ahmed'in doğumu şenliklerle kutlanmışken ne Dürrinev'in ne Şehzâde Yusuf İzzeddin'in varlıkları resmen açıklandı; velâdet töreni yapılmadı. Şehzâdenin varlığı da babası padişah oluncaya değin gizli tutuldu.

Pertevniyal'in koruyuculuğundaki bu nev-zuhûr şehzâde ailesinin konumu; sağlığı giderek bozulan Abdülmecid'in son yıllarında bir başka veçhe aldı ve "Veliahtlık, ekber şehzâde Abdülaziz'in mi, padişahın büyük oğlu Murad'ın mı hakkı?" sorusu gündeme geldi. Abdülmecid, oğlu lehine bir girişimin yanlışlığını kavrayıp tasavvurundan vazgeçmiş görünse de saray kadınları, Pertevniyal'in kaygısını körüklemeyi sürdürdüler. Halk arasında da Serasker Rıza Paşa'nın Murad yanlısı; sık sık Pertevniyal'le görüşen Damad Mehmed Ali Paşa'nın da Aziz yanlısı olduğu konuşulmaktaydı. Haremlerdeki asıl savaşımsa Nahid Sırrı Örik'in,

"İki Valide Arasında" yazısında anlattığına göre, Pertevniyal ile Murad'ın annesi Şevkefzâ arasındaydı. Çünkü Bezmiâlem Valide Sultan da, Abdülmecid'in diğer yetişkin şehzâdelerinin anneleri de ölmüştü. Saraydaki kadınefendi çokluğuna karşın Pertevniyal ve Şevkefzâ dışında valide sultanlık beklentisi olan yoktu. Şevkefzâ, tahtın ekber evlada değil, padişahın büyük oğluna kalmasını istiyordu; Pertevniyal'e göreyse, yerleşmiş kurala uyulmalı; ölenin yerini hanedanın ekber evladı almalıydı. Gerçek şu ki, Osmanoğullarının kapanışından 60-70 yıl önceki bu analar mücadelesi, 1876'da peş peşe yaşanan iki trajik sahneyle kapanacak, Pertevniyal da, Şevkefzâ da onursal valide sultanlık makamını kaybeden tahilsizler olacaklardır.

Abdülmecid'in ölümünden hemen önceki son bayramda, Hareme özgü tören icra edilirken güçlükle oturabilen padişahın, hazinedar ustanın ortaya koyduğu torba dolusu altınları cariyelere saçmasını analığından istemesi üzerine Pertevniyal heyecanlanmış; üvey oğlunun ricasını yerine getirememişti. Demek ki, her ne kadar kendi oğlunun padişahlığını arzulasa da genç yaşta ölüme giden Abdülmecid için üzüntü duymuştu. Padişahın öldüğü 25 Haziran 1861 günü ise Abdülaziz, veliaht dairesinden alınıp cülûs için Topkapı Sarayına götürülürken, Pertevniyal korkuya kapılmış, bunun bir tuzak olmasından kaygılanarak kendisi de Topkapı'ya gitmişti. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'deki açıklamasına göre, devlet erkânının gelişine değin bir odada oturtulan oğlunun yanına girip "*nûr-ı didesini kendi gözüyle görerek*" güven duymuştu.

Pertevniyal Kadınefendi, Abdülaziz'in cülûsu üzerine resmen "mehd-i ulyâ-ı saltanat" sanını alırken, Murad, "ekber" şehzâde, yani veliaht oldu. Annesi Şevkefzâ ve kendi haremiyle Dolmabahçe Sarayının veliaht dairesine yerleşti. Taht değişikliğinin sonuçlarına değinen Cevdet Paşa'nın, Bezmiâlem Valide Sultan'a kıyasla Pertevniyal'in "iffetçe" üstünlüğünü ima ettiği şu cümlesi ilginçtir: "*Validesi* (Pertevniyal) *Sultan hazretlerinin dahi kemâl-i salâh ve iffeti başkaca bâdî-i tesliyet oldu.*" Öte yandan, Âlî Paşa'nın, ilk saltanat günlerinde Abdülaziz'e, "*Devlet erkânı Murad Efendiyi tahta davete gidiyorlardı, onları ben size çevirdim!*" yollu dokun-

durması; Pertevniyal Valideye de "*Rumlar ve Ermeniler, bizim padişahımız Abdülmecid idi. Bu* (Abdülaziz) *Müslümanların padişahıdır. Biz kabul etmeyiz,*" diyerek isyana hazırlandıkları haberinin ulaşması, yeni padişahla annesini kuruntulara sevk etmişti.

Yapımı ve donanımı tamamlanan Dolmabahçe Sarayının görkemli valide sultan dairesine yerleşen Pertevniyal, oğlunun 15 yıl süren saltanatı boyunca, "mehd-i ulyâ-ı saltanat" unvanının gerektirdiği ayrıcalıklara sahip oldu. İhtisab nâzırı, sonra şehremini unvanıyla İstanbul'un ilk belediye başkanı olan Hüseyin Hasib Bey, aynı zamanda valide sultan kethüdası idi. Bu zat İstanbul'la ilgili kimi buyrukları valide sultandan alıyor; Mecâlis-i Âliyede de onu temsil ediyordu. Keçecizâde Fuad Paşa'nın, ilk sadaretinde (1861-1863) saray savurganlıklarını ve askeri harcamaları kısmak istemesinden alınan ve bir süre saraydan çıkmayan Abdülaziz'in bu hali Pertevniyal'i üzmüş, oğluna okumaları için cinciler, muskacılar, şeyhler aramaya başlamıştı. Bunun dedikodusu halk arasında yayıladursun valide sultan, Hulusi adında bir vaize yazdırttığı anlamsız, içeriksiz Türkçe bir duayı camilerde okutturmuştu! Öngörü yoksunluğundan bunun sonucunu algılaması zordu. O oğlu için böyle garip önlemler peşindeyken ahali, "*Padişah merak* (psikolojik rahatsızlık) *getirmiş,*" "*cünûn alâmeti* (delilik belirtileri) *var imiş!*" diye konuşur olmuştu.

Oğluna en hayırlı hizmeti, ona güzel cariyeler bulmakta gören Pertevniyal, köle satışının yasaklanmasına karşın, Kafkasya'dan getirilen "gönüllü" cariyelerin en seçmelerini, kâhyası Hüseyin Hasib Efendi ve diğer adamları aracılığıyla Harem için aldırtıyor; ricâl konaklarındaki cariyelerden güzellikleriyle ünlenenleri de getirtip oğluna gösteriyordu. Diğer yandan Abdülaziz, şehzâdeliğinde oturduğu Kurbağalıdere'deki sayfiye köşkünü yeğeni veliaht Murad'a vermiş, o da orada yeni bir köşk yaptırmıştı. Meraklı Pertevniyal'in yeni köşkü görmeden edemediğini, H.Y. Şehsuvaroğlu *Sultan Aziz*'de şöyle anlatıyor: "*Köşkün inşaatı bittiği zaman Sultan Aziz'in valdesi görmek arzusunda bulunmuş. Sarayda nazarına inanılan Pertevniyal Valide Sultan'ın geleceği gün, köşkün merdivenbaşının görünen bir yerine kara bir leke sürülmüş. Pertevniyal, billûr parmaklıklı merdivenlerden çıkarken — kasır ne*

kadar güzel olmuş! demiş ve o an gözü kara lekeye ilişerek — Fakat bu leke münasebetsiz duruyor, demesiyle saraylıların itikadınca köşk nazardan kurtulmuş!"

Veliaht Murad'ın, üvey babaannesi Pertevniyal'den uzak durmasına karşılık, kardeşi şehzâde Abdülhamid, Ahmed Saib'in *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*'nda yazdığına bakılırsa Pertevniyal Valide Sultan'a yanaşarak amcası Abdülaziz'in sempatisini kazanmayı amaçlıyordu. Esasen Pertevniyal, küçük yaşta annesini kaybeden Abdülhamid'e Perestû derecesinde olmasa da analık duygusu beslemekteydi. *Kızıl Sultan* adlı bir kitap yazan George Doris de Şehzâde Abdülhamid'in Pertevniyal'le dostluğuna şöyle değiniyor: "*Abdülhamid bu aralık sarayda biriyle münasebetini arttırdı. O da Sultan Aziz'in annesi 'Pertevâle' Kadın idi. Bu kadın yaşlı ve mutassıp olmakla beraber hayalperestti. Bundan dolayı Abdülhamid'i pek sevmişti. İşte, valide sultana bu suretle yanaştıktan sonra Abdülhamid için yeni bir mevcudiyet devresi başladı. Hamid ekseriya yanında bulunduğu zaman, Pertevâle Kadın buna kendi muhitindeki sahtekârlar vasıtasıyla sihrin esrarını, ilm-i nücûm* (astroloji) *öğretirdi.*"

Yazar bu açıklamasından sonra, Pertevniyal'in etkisinde kalan Abdülhamid'in, tahta geçtikten sonra da bu konulara merakının eksilmediğini iddia ediyor.

Diğer yandan Abdülaziz dönemi ricâlinin Pertevniyal'e yaranmada yarıştıkları saptanıyor. Cevdet Paşa, Halep'ten getirttiği dokumaları valide sultana sunulmak üzere Harem-i Hümayuna gönderdiğini, karşılığında kendisine bir yüzük ihsan edildiğini; Pertevniyal'in torunu Şehzâde Yusuf İzzeddin'e bir tay hediye ettiğinde de haremden murassa bir kutu gönderildiğini; teşrifat gereği valide sultan kâtibe kalfasına yazdığı tezkirelere karşılık da teşekkürnâmeler aldığını *Tezâkir*'de yazarak bu yazıların metinlerine de yer vermiştir. *Mecelle*'yi hazırlarken de "*Atebe-i ulyâ-yı sipihr-i'tilâ-yi sultânilerine ma'ruz-ı 'abd-i memlûkleridir ki*" girişli ve uzun dualarla bağlanan bir tezkire kaleme aldığı gibi; *Kavâid-i Türkiyye, Kısas-ı Enbiyâ* ve diğer eserleri basıldıkça birer nüshalarını özel olarak valide sultana ulaştırdığını da yazmaktadır. 1874'te Yanya valiliğine atandığında ise Pertevniyal'e

bir "vedanâme" sunmuş. Maarif nâzırlığından Suriye valiliğine atandığında da Dolmabahçe Sarayına gidip Sultan Abdülaziz'e ve Pertevniyal Valide Sultan'a teşekkürlerini arz ettiğini; o günlerde, validesinin yönlendirmesiyle padişahın, Mahmud Nedim Paşa'yı yeniden sadarete getirmeyi amaçladığını, fakat bu gerçekleşmeden tahttan indirildiğini bildirmektedir.

Her saltanatta yaşandığı gibi, Sultan Abdülaziz'in ve Pertevniyal'in de kendilerini dev aynasında görmeleri kaçınılmaz olmuş. Tarihler, valide sultanın israf batağına gömüldüğünü, oğlununsa huzuruna girenlere defalarca yer öptürdüğünü, "taabbüd"den (tapınma) söz eder olduğunu yazıyor. 1875'te patlak veren dış ve iç sorunlar, özellikle de mali bunalım, tehlike çanları çalmaya başladığında, herkes padişahın hal' edileceğini konuşadursun, Koşuyolu'ndaki bağ köşkünde oturan Pertevniyal, Midhat Paşa'dan bir lâyiha istemiş. Paşanın kaleme aldığı önlemleri yerinde bulsa da bunu oğluna ulaştırmaya cesaret edememiş. Giderek hal' beklentisi güçlenirken 29 Mayıs 1876'da, Bab-ı Seraskeriye giden Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin, Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya, babaannesi Pertevniyal'i kastederek, "*Bu hatun senden ne ister? Sen Murad Efendi ile muhabere ediyormuşsun, diye seni mezemmet ediyor* (kötülüyor)" demesinden kuşkulanan Hüseyin Avni Paşa'nın ihtilali o geceye aldığı rivayet edilir.

Ertesi sabah, top sesleriyle uyanan Pertevniyal, "*Arslanımı hal' ettiler!*" dedikten sonra gidip oğlunu uyandırmış. 30 Mayıs 1876 sabahı alacakaranlıkta, Süleyman Paşa kumandasındaki Mekteb-i Harbiye talebeleriyle iki tabur asker, Dolmabahçe Sarayını kuşatmış bulunuyordu. Veliaht Murad'ı, Bab-ı Seraskeride tahta oturturlarken Abdülaziz, annesi, eşleri ve çocuklarının da sağnak altında Topkapı Sarayına götürülmeleri sorunsuz gerçekleşti.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*'te, Pertevniyal'in ölümünden sonra ortaya çıkan *Sergüzeştnâme*'sinden özetle şunları aktarmıştır: "*Toplar atılınca cariyeler beni yangın var diyerek uyandırdılar. Fakat böyle vakitsiz atılan topların saltanat değişikliği hengâmesi bildirdiğini hissettim ve oğlumu yine yangın var imiş diyerek uyandırdım. Ama o da etrafa bakıp saltanat tahtından düştüğüne hükmetti ve beni Sultan Selim'e döndürdüler! dedi. Daha sonra*

— Anacığım bu işi kim yaptı, biliyor musun? diye sorduğunda: — Oğlum Hüseyin Avni Paşa olsa gerektir, dedim. — Yalnız o değildir, cevabını verdi ve ağlamaya başladı. Ben elem ateşini teskin için: — Arslanım, bir kere etrafıyla tahkik edelim dediğimde: — Artık tahkikatın sırası değil! dedi. Sonra Hafız Mehmed Bey gelip durumu arzetti; oğlumu ve beni İstanbul Sarayına götürdüler."

Haftalık *Hayat* mecmuasında da tefrika edilen "Sergüzeştnâme"yi Pertevniyal, oğlunu yitirdikten yıllar sonra yazmış veya yazdırmıştır. Anıları yayımlayan Midhat Sertoğlu, hatıratın asıl değerinin, valide sultanın, oğlunun intihar etmeyip öldürüldüğüne değinmemesini gösterir. Sertoğlu şu eklemeyi yapmıştır: "*Hakikatte böyle bir şey olsaydı bunu yazmaması imkânsızdı. Esasen, hatıralarının kendi ölümünden sonra ortaya çıkmasını istemesinin sebebi de budur. Pertevniyal Valide Sultan oğlunun öldürülmeyip intihar ettiğini biliyordu.*"

Abdülaziz, Pertevniyal, kadınefendiler ve çocuklar; sefaletin, perişanlığın, hatta aç kalmanın ne demek olduğunu Topkapı'da, birkaç gün yaşadılar. Yine o günlerde, Dolmabahçe Valide Sultan Dairesinin mühürlenen kapıları açıldı. Ziya Şâkir, ortaya çıkanları *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de sayıyor: "*Sekiz sandık altın ile dört sandık tahvilat bulunmuştu. Altın sandıklarının her birini sekiz hamal kaldırabilmişti. Bu sekiz sandıkta 5120 okka (yaklaşık 16,5 ton) altın olduğunu söylüyorlardı. Bunlar, eski Valide Sultanın şahsi serveti idi.*"

1 Haziranda, Aziz ailesinin Çırağan Sarayına taşınmalarına izin çıktı. İki gece de burada kalan aile, 4 Haziran günü, asıl büyük felaketi yaşadı: Abdülaziz, o sabah abdest alıp odasına dönmüş. Bir cariye yan pencereden, ayna karşısında makasla sakalını bıyığını düzelttiğini görüp valide sultana haber vermiş. Fakat biraz sonra odasından hırıltılar gelince kapı kırılıp içeri girildiğinde, eski padişah, kesik bileklerinden kanlar boşalarak ölmek üzere bulunmuş. Kadınlar, cariyeler vâveylâ koparırken Pertevniyal, henüz nefes almakta olan oğluna sarılıp bayılmış. Oysa Sultan Abdülaziz'in mabeyncisi Fahri Bey *İbretnümâ*'da: İstediği makas verildikten sonra, eski padişahın valide sultanı odadan çıkartıp kapıyı hiddetle örttüğünü; az sonra, hazinedarların feryadını du-

yunca valide sultanla koşup içeri girdiklerini; Abdülaziz'i "*köşe minderi üstünde yastığa dayanarak sağ tarafı üstüne yatmakta, minderin önü, yerler kan içinde kalmış ve sol kolundan kan akmakta ve gözlerini gülümseyerek açıp kapamakta olduğunu; valide sultanın hemen oğlunu kucaklayıp ağlamaya başladığını*"; daha sonra, cenazenin götürüldüğü karakolda, ağlamakta olan Sadrazam Rüşdi Paşa'nın Pertevniyal'e taziye ziyaretinde bulunmak istemesi üzerine, haber vermek için gittiğinde, bir odada döşek içinde baygın bir halde, yanında da üç zabit bulunduğunu; sorduklarına cevap alamadığını yazıyor.

H.Y. Şehsuvaroğlu da *Sultan Aziz*'de, olay sırasında, "*Türlü hakarete uğrayan, henüz can üzerinde olan oğlunun üzerine kapanmış bulunduğu sırada kulaklarından askerlerce küpeleri çekilip alınan, sonra da başı açık, oğlunun cesedinin götürüldüğü karakol meydanına çıkartılan Pertevniyal'e yapılan hakaret ve zulümlerin, yeni valide sultan Şevkefzâ'da en küçük bir infial ve merhamet*" uyandırmadığını; Sultan Murad'ı Dolmabahçe'ye yerleştiği ilk günlerde de temizlik ve düzenlemeler sırasında, Pertevniyal'in dairesinde büyüler bulunduğunu, bunların birinde "iğneler batırılmış vaziyette ve üzerinde Murad" yazılı bir at kafası resmi görüldüğünü yazmaktadır.

Mahmud Celâleddin Paşa *Mir'ât-ı Hakikat*'te özetle diyor ki: "*Sultan Abdülaziz'in ölmek üzere bulunduğu cariyelerin feryadından anlaşılınca, annesi, Yusuf'u kaybeden Hz. Yakup'un koşması gibi, gelerek ciğerpâresinin üstüne kapanmış ve birlikte ölmeyi canına minnet bilmişti. Karakolhaneye giren Nazif isminde bir zabit, valide sultanı, merhumun cesedi üzerinden kaldırırken kulağındaki küpeyi parmağındaki yüzüğü zorla alıp gitmişti. Valide sultan birkaç saat kendinden geçmiş bir halde kalıp merhumun cesedi İstanbul Sarayına nakledildikten sonra, zabitler yerden kaldırarak üstü başı açık bir halde karakolhane meydanına çıkarıp bırakmışlardı. Sultan Mahmud'un ikbâllerinden Tiryâl Hanım da yalısından kaldırılıp karakolhane meydanına getirilmişti. İkisi, yanlarına bir cariye verilerek araba ile uzaklaştırılmışlar ve dört beş gün hapis ve tazyik olunmuşlardı. Onlar bu halde iken Abdülaziz'in ve annesinin pek güzel cariyeleri çıkarılıp içlerinden şehirde sığınacak yerleri*

bulunanlar şuraya buraya dağıtılmış; kimsesizleri, kapanın elinde kalıp saray hareminin ırz ve namusu ayaklar altına alınmıştı. Bu rezaletten sonra valide sultan, İstanbul Sarayından çıkarılıp Ortaköy dairesine getirilmiş ise de pencereleri kapalı bir odada hapsolunarak torunlarıyla görüşmekten men'edilmiş ve hayli müddet saklı mallarını öğrenmek maksadıyla sıkıştırılmıştır." Yazar, fesat hareketlerinin başı dediği Hüseyin Avni Paşa'nın, millete saygısız, sefih bir kişi olup Abdülaziz'in harem-sarayına dokunacak bazı rezilâne hareketlere giriştiğini; bu hareketlerini valide sultan öğrenince İstanbul'dan uzaklaştırıldığını, fakat daha sonra döndüğünü de belirtir.

Ziya Şâkir, kadın ve kalfalardan dinlediklerinden ve onlardan birinin ağzından kaleme aldığı *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, Abdülaziz'in intiharından 13 gün sonraki Çerkes Hasan Vak'ası ardından, bu eylem bir ayaklanma girişimidir denilerek teşvikçileri arasında Pertevniyal de olmalı gerekçesiyle zavallı kadıncağızın kapatıldığı "*Topkapı Sarayının zindan gibi odalarında feryat ve figan ile vakit geçirdiğini*," bu felaketine son verilmesi için, tanıdığı kadınefendilere haberler gönderdiğini; fakat sorunun karmaşıklığı sebebiyle kimsenin bir müdahaleye cesaret edemediğini yazar. N.S. Örik de "İki Valide Sultan Arasında" yazısında, Pertevniyal'in dairesinden bir saraylıdan dinlediğini şöyle aktarıyor: "*Bu hanımefendiden duyduğuma göre büyük bir cami yaptırmasından da anlaşıldığı veçhile gayetle mütedeyyin olan ve —Ömrümde üç şeyi pek sevdim. İbadet, evlat ve çiçek! diyen Pertevniyal, İslam dininin kini şiddetle men'etmiş bulunmasına rağmen ömrünün son anına kadar Şevkefzâ'ya düşmanlığını, gayzini muhafaza etmiş; Şevkefzâ'nın talihsiz oğluyla birlikte Çırağan Sarayında mahpus yaşaması ve bu mahpusluğun gittikçe acı bir mahiyet alması, kalbinde beslediği kini azaltmamış. Her gece yatsı namazından sonra uzun uzun dua etmek âdeti imiş ve bu dua esnasında çok kere coşup kendinden geçer ve — Yarabbi! Şan ve debdebenin en yükseğine mazhar oldum ve ciğerpâremin irtihaliyle her şeyi kaybettim. Hiçbir şeyin hasretini çekmiyorum, hiç kimseden bir şikâyette bulunmuyorum. Fakat oğlumun kanını Şevkefsâr kulundan talep ediyorum, diye haykırırmış. Yani Sultan*

Aziz'in katlinde veyahut intihara mecbur kalmasında, Şevkefzâ'yı en büyük, hatta tek müsebbip saymakta son dakikaya kadar sabit ve musır kalmış."

Valide sultanlığı sona erdiğinden artık "eski padişah eşi," yani "kadın" olarak anılan Pertevniyal, oğlu Abdülaziz'den sonraki yedi yılını, gelinleri ve cariyeleriyle bir zaman Topkapı Sarayının dışarıya kapalı bakımsız dairelerinde inzivada geçirdi. Daha sonra II. Abdülhamid'in iradesiyle Ortaköy Saraylarının bir dairesine yerleşti. N.S. Örik, Pertevniyal'in yetiştirmesi bir saraylıdan dinlediklerine dayanarak, *"eski valide sultanın son gününe kadar, çökmüş bir ihtiyar kadın manzarası arz etmeğe razı olmayarak saçı azalınca başında peruka taşıdığını"* yazıyor.

1883'te ölen Pertevniyal'in cenazesi sessizce kaldırılıp Aksaray'daki külliyesinde kendi türbesine gömülmüştür.

Yıktırılan harap Hacı Mustafa Camiinin yerine yapılan, İtalyan mimar Montani'nin, Gotik, Hint ve Türk üsluplarından esintili tasarımı olan Aksaray Valide Sultan Külliyesi, Kasım 1871'de tamamlanmıştır. İstanbul'daki valide sultan eserlerinin sonuncusudur. Külliye, iki minareli, tek kubbeli camiyle çevresindeki Mahmudiye Mektebi, kütüphane, muvakkithane, çeşme ve türbeyi kapsar. Sütunlu dış avlu kapısının yanındaki çeşmenin kitabesindeki, *"Durur cümle akan sular bu 'ayn-ı mehd-i ulyâya"* dizesi, ebced hesabıyla Hicri 1284 (M 1867) tarihini verirken orta avlu kapısının iki yanındaki çeşmelerden birinde okunan, *"Yapdı âlâ çeşme-i nev valide, valide sultân"* dizesi Hicri 1288'i (1871) gösterir. Pertevniyal, inşa tarihini yazan vak'anüvis Lutfî Efendi'ye 2500 kuruş ihsanda bulunmuştur.

Pertevniyal adına Karagümrük'te, Beşiktaş Yahya Efendi dergâhında, Gureba Hastanesine inen sokağın başında, Eyüp Defterdar'da Yâvedûd Türbesi arka sokağında çeşmeler yaptırmıştır. Medine-i Münevverede yapımını başlattığı hastane inşaatı, 1876'da Abdülaziz'in tahttan indirilmesi üzerine yarım kalmış, 1889'da tamamlatılmıştır. Beşiktaş'taki Yahya Efendi Türbesini onartan Pertevniyal Valide, dergâha da kendi vakfından yılda üç bin kuruş "erzak-ı zamime" bedeli tahsis etmiş; *"fukaraya kemâl merhametlü"* valide sultan olarak pek çok yoksula aylık-yıllık

bağlaması, kimsesiz çocukları sarayda veya Mahmudiye Mektebinde yetiştirmesiyle de anılmıştır. Koşuyolu'nun üst tarafında, Kızlarağası Çeşmesi civarındaki bağ ve tarlalarını düzenli ektirip biçtirdiği; cömert bir saraylı olarak aydınlara, sanatçılara, "*Mehd-i 'ulyâ-i saltanat-ı seniyye devletlû 'ismetlû sultân-ı 'aliyyetü'ş-şân hazretleri*" sıfatıyla pırlantalı, mücevherli hediyeler verdiği; tesis ettiği vakfın koşullarından olarak Medine-i Münevvere yoksulları için surrelerinin (para keselerinin), defteri mucibince her yıl gönderildiği de belgeleniyor.

HUŞYÂR KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1859] veya Hoşyâr. A.K. Meram'a bakılırsa, bu da bir Arapla bir zencinin kızıydı ve Tunus'tan kaçırılmıştı! Oysa Burgaz'da kızı Mihrümâh hayrına yaptırdığı medrese ve cami için düzenlettiği 7 Zilhicce 1268 (22 Eylül 1852) tarihli vakfiyedeki künyesi "İsmetlû Huşyâr Kadınefendi binti Abdullah bin Abdurrahman"dır. Medresenin kitabesinde, III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın "manevi evladı" olduğu belirtildiğine göre, saray âdetlerince adı geçen tarafından yetiştirilip II. Mahmud'a sunulmuştu. Mihrümâh'la Zeyneb sultanların annesi ve ikinci kadınefendi konumundaydı. Kızı Zeyneb Sultan bebekken; 1836'da Said Mehmed Paşa ile evlendirilen Mihrümâh ise çocuk doğururken ölmüştür. II. Mahmud'un Bursa'ya sürdüğü Damat Said Paşa'yı affettirip İstanbul'a dönmesini sağlayan Huşyâr Kadınefendi, 1838'de kızı Mihrümâh'ın, bir yıl sonra da padişahın ölümleri üzerine Maçka Sarayına çekilmiş; kendisi de hac için gittiği Mekke'de ölmüş.

Huşyâr, 1840'ta kızı Mihrümâh'ın hayrına, Kasımpaşa Hacı Ahmed Camii meşruta duvarındaki harap çeşmeyi yenileterek ortasında üvey oğlu Sultan Abdülmecid'in tuğrası görülen bir de kitabe alınlığı koydurmuş. Manzum kitabenin, "*Oldu hurûf-ı cevherî tarih itmamı zehî / Huşyâr Kadın ihyâsıdır Zemzem gibi 'ayn-ı safâ 1256*" (1840) dizelerinden yenilemenin, Abdülmecid'in ilk saltanat yılında yapıldığı öğreniliyor. İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, kitabedeki tuğranın yanıltmasıyla Huşyâr'ı, Abdülmecid'in aynı addaki kadını ile karıştırmıştır. Huşyâr, manevi annesi Beyhan Sultan ile kendi kızı Mihrümâh için 1844'te

Burgaz'da da bir medrese yaptırmıştır ki, Hicâbî'nin yazdığı medrese kitâbesi, kimlik bilgileri içermektedir:

"Ah-kim Beyhan Sultan nûş edüp câm-ı ecel
Mânevi evlâdı İkinci Kadın oldu hasretân
Ol İkinci Kadının da Mihrümâh Sultan dahi
Duhter-i sa'd-ahteridir ol Firdevs-âşiyân
Çünki valideleri Huşyâr Kadın sâhib-sehâ
Ruhları içün nakdini hayrata sarf eder hemân
Şehr-i Burgaz'da dahi bir medrese inşâ edüp
Anların ervâhını ukbada kıldı şâdumân
Ey Hicâbî söyle şâyeste buna "tarih-i tâm"
Öyle bir medresedir bu sanasın 'ayn-ı Cinân. Sene 1260"

II. Mahmud'a yazdığı üç mektubu Topkapı Sarayı Arşivinde ve Ç. Uluçay tarafından *Harem'den Mektuplar*'da yayımlanmıştır. "*Huşyâr Kadın bendeleri*" imzalı ilki, "... *Efendim kân-ı kerem-i inâyet-i şahanelerinden arzıhâl ederek damadım kullarının kabahatin afv buyurmanız niyâzım oldukda, her ne kadar efendimi ta'ciz ediyor isem de nâsın kabahatini afvetmek (...) benim ciğerimin pâresine, yüreğimin yâresine merhamet edüb bu recâmı kabul eyleyüp damadım Said kullarının kabahatini afveyleyüb Âsitâne-i Aliyyelerine gelmesiyle giriftâr olduğum intizar ve hüzün elem çekmeden bendenizi halâsa himmet*" cümlelerini içerir. Damadı Said Paşa'nın bağışlanmasına dairdir. İkinci mektup, bu ricasının yerini bulduğu, padişahın affettiği damadının İstanbul'a dönmesi için Halil Ağanın gönderildiği; üçüncüsü de Halil Ağanın Said Paşa'yı İstanbul'a getirmesi üzerine, Huşyâr'ın padişaha teşekkürüdür.

Üvey oğlu Abdülmecid'e yazdığı bir mektubunda, "... *Mihaliç kazasındaki Süle çiftliği*" senedinin yenilenmesinden memnuniyetini bildirdikten sonra çiftlik demirbaşı hayvanlarıyla ekilip biçilenlerden elde edilen gelirlerinin kendisine ödenmesini istemektedir. Bu mektubun yukarısındaki, Sultan Abdülmecid'in, "İsmetlû Kadın Efendi" başlıklı hatt-ı hümayununda, Mabeyn-i Hümayun Müşiri Rıza Paşa'ya, Huşyâr Kadınefendi adına çiftliği teslim alacak memurları göndermesi yazılıdır. Diğer mektupla-

rından birinde, padişahın bayramını kutlamakta, birinde de ilkbaharda padişahın Boğaziçi'ne göçmesi âdet olduğundan, "*Benim gül gibi nâzik efendim, nakl-i hümayununuz müteyemmen* (uğurlu) *ve mübarek olsun*" dileği vardır ve "*zarifçe mücevher fincan zarfı*" gönderdiği bildirilmektedir.

NEVFİDAN BAŞKADINEFENDİ [ö. İstanbul, 27 Aralık 1855] Alderson, Nevifedâ diye de anıldığını işaret ediyor. Hacca gittiğinden mührüne "Devletlü Hâciye Nevfidan Başkadın Hazretleri" yazdırmış. II. Mahmud'un başkadınefendisi, ilk çocuğu Fâtıma Sultan'ın annesi veya analığı; Emine Sultan'la Şehzâde Osman'ın annesi. Bunlar küçük yaşta öldüğünden padişah, gönlü yaralı Nevfidan Başkadını, Zernigâr Kadınefendi'nin ölümüyle öksüz kalan Âdile Sultan'a analık etmekle görevlendirmişti.

Üvey oğlu Sultan Abdülmecid'den izin alarak 1842'de hacca gitmiş; dindarlığı ve hayırseverliğiyle tanınırmış. Hacı kafilelerin toplandığı Şam'dan Abdülmecid'e yazdığı mektubu Topkapı Arşivindedir. *Harem'den Mektuplar*'da yayımlanan bu mektubunda Hâciye Nevfidan Kadın, padişahtan, "*Eğer izn-i hümayununuz olur ise Medine-i Şerifin fukaraları içün her sene sizin surre kalkdığı vakıtda bu beş kîse akçe benim ismim ile gittiğini istiyorum. Ol niyet ile aldım. Allah size ömür versin,*" ricasında bulunmuş. Hac için yola çıkanları Şam'da karşılayan Medineliler, ziyarete gelen varlıklı kişilerden para yardımı sözü almayı âdet edindiklerinden, her yıl İstanbul'dan surre alayıyla Mekke ve Medine'ye gönderilen yüzlerce "surre"ye (para keseleri) dindar Nevfidan'dan da beş surrelik ilave sözü almışlar. O da bunu belgelemek üzere padişahtan bir berat düzenletmesini istemiş.

Bezmiâlem Valide Sultan'dan üç yıl sonra ölen Nevfidan, II. Mahmud Türbesine gömülmüştür.

HÜSNÜMELEK HANIM [d. 1807(?) – ö. İstanbul, 1867'den sonra] II. Mahmud'un başikbâli. Asıl adı Maryam'dı denilerek buna da Ermenilik yakıştırılmıştır. Harem âdetince şehzâde veya sultanefendi doğuran padişah eşlerine "kadınefendi," ikbâllere "hanım" deniyordu. Zernigâr gibi, Esma Sultan'ın yetiştirme-

lerinden olan Hüsnümelek, güzelliği yanında işveli, kıvrak bir rakkase (dansöz) imiş. II. Mahmud, ablası Esma Sultan'ın sarayındaki bir şölende oynarken görüp beğenmiş. Amaç da "beğendirmek" olduğundan, Esma Sultan, Hüsnümelek'i padişaha –doğal ki bir ödün karşılığında– armağan etmiş. II. Mahmud, bu güzel kızı başikbâl pâyesi vererek eşleri arasına almış. Hatta onun için, "*Hüsnümelek bir peridir / Cümlesinin dilberidir*" dizeleriyle başlayan bir şarkı yazıp bestelemiş. Leyla Saz, bu ikbâlin, "tavşan" denilen çok zor ve yorucu oyunu öğrettiği rakkaselerin saray düğünlerinde gösteriler yaptığını anılarında anlattığına göre, ölümü Beylerbeyi'nin yapıldığı 1867'den sonradır.

Çocuğu olmayan Hüsnümelek'in, II. Mahmud'a yazdığı "*Hüsnü Melek Kulları*" imzalı mektuplarında, basmakalıp "*Şevketlü mehâbetlü, kerâmetlü veli ni'met-i bî-minnetim efendim*," "*Benin sebeb-i hayatım, melek misillü efendim, evkat-ı hâmisede duâ-ı hayırlarından başka meşguliyetim yokdur*," "*Rabbimiz tealâ bundan başka efendimiz hazretlerinin hususunda bir elem keder vermeyüp cümlemize bağışlasun*" vb hitap, övgü, dilek, dua, tebrik cümleleri okunur. Bir mektubunda, beşinci kadınefendi ile şehzâdenin ve Münire Sultan'ın ziyaretine gelişlerini; bir diğerinde padişahın, valide sultanı (Nakşıdil) ziyarete gidip sağ salim dönmesinden memnuniyetini belirtmektedir. Bu açıklamadan, Hüsnümelek'in saray haremi dışında bir köşk veya konakta yaşadığı, kadınefendilerin kendisini ziyarete geldikleri, Nakşıdil Valide Sultan'ın da –olasılıkla sağlık sorunları sebebiyle– yine başka bir yerde ikâmet ettiği anlaşılıyor. Şu halde, gizemli Haremden dış dünyaya açılma özgürlüğünü ilk yaşayanlardan; II. Mahmud'un aldırttığı çarşaflarla İstanbul mesirelerine giden bahtiyarlardandı. Sultan Mahmud Türbesi girişinde, soldaki odada gömülüdür.

TİRYÂL HANIM [ö. İstanbul, 1886] II. Mahmud'un son yıllarında Hareme alınarak üçüncü ikbâl pâyesi verilen Tiryâl Hanım, 1835'te Şehzâde Nizameddin'i doğurdu. Şehzâdesinin 3 yaşında ölümünden sonra, analık duygusunu Şehzâde Abdülaziz'e yöneltmiş. Tiryâl Hanımın Abdülaziz'e ve Pertevniyal Valide Sultan'a

yaklaşarak hayli saygınlık ve servet edindiğini, eski padişahın ölümü sırasında yalısından alınıp tutuklandığını, 4-5 gün boyunca sorguya çekildiğini, yalısının ve bağ köşkünün arandığını, epeyce bir malının müsadere edildiğini Mahmud Celâleddin Paşa *Mir'ât-ı Hakikat*'te yazar.

Tiryâl Hanım, önceleri eski Beylerbeyi Sarayında, Abdülaziz'den sonra ise Çırağan fer'iyyesinde oturmuş. İkbâl pâyeli olmasına karşın saray haremlerinde ikinci valide sultan gibi saygı görürmüş. Çamlıca'daki köşkünü, torunu saydığı Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'ye vermiş. II. Mahmud'dan 47 yıl sonra, üvey torunu II. Abdülhamid'in saltanatının 10. yılında, dulluk yoldaşı Nûritâb'la aynı yıl ölmüş; Yeni Cami Havatin türbesi haziresine gömülmüş. Mezarının önünde Tiryâl Hanım Çeşmesi vardır.

Saray arşivindeki iki mektubundan tarihsiz olanı, seyahate çıkan II. Mahmud'a veya Abdülmecid'e yazılmıştır. Hüsnümelek'in mektubu gibi, dualar, dilekler içerir. 1862 tarihli ikincisi bir emektarının oğlunun Enderûna alınması için hazine kethüdasına yazılmış bir pusuladır. Üsküdar Ahmediye Medresesinin kapısı yanındaki Tersane Emini Ahmed Ağanın Ahmediye Çeşmesini ve suyolunu Sultan Abdülaziz zamanında yeniletmiştir. İ.H. Tanışık'ın, *İstanbul Çeşmeleri*'nde kaydettiği kitabesi şudur:

"Cennetmekân Gazi Sultan Mahmud Hân-ı Sânî aleyhi
Hazretlerinin harem-i ismet-penâhilerinden Üçüncü ikbâl
Devletlü Tiryâl Hanım hazretlerinin işbu mâ'i'l-hayatın
Menbâ'ından bed' ile mecrâsının mücedded hükmünde ta'mir ve
ihyâsına
Himmet ve bu babda nail-i muvaffakiyet olmuşlardır.
Sene 1280 fi 27 R" (Eylül 1863)

AŞÛBCAN KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 10 Haziran 1870] Bir Bulgar derebeyinin kızıymış. Harem teşrifatında üçüncü kadınefendi imiş. Ayşe (1809) ve Saliha (1811) sultanların annesidir. II. Mahmud'dan 31 yıl sonra ölmüş, Divanyolu'ndaki Sultan Mahmud Türbesi girişindeki odaya gömülmüştür.

Padişahın, oğulları Abdülmecid ve Abdülaziz'i yanına alarak kendisini Maçka Sarayında ziyaret etmesinden duyduğu memnuniyeti belirten, övgü, ululama ve dua terkiplerinin sıralandığı, berat kandilinin kutlandığı mektubunu, bir kâtibe cariyeye yazdırmış olmalıdır. Her satırda yinelenen dualar arasında şöyle deniyor: "*Benim efendim, efendimiz hazretleri, dünkü gün teşrif-i şahanelerinize bir derece mesrur oldum (...) Necabetlû çift şehzâde nevcivânları cenab-ı Allah bağışlasın. (...) Biz garip cariyelerin üzerine daim eyleyüp ömr-i şahanelerinize berekât ihsan eyleye...*" Akla gelen bir soru, Aşûbcan'ın neden saray hareminde yaşamadığı, Maçka Sarayında oturduğudur. Mektubundaki "*Biz garip cariyeler*" kadınefendiler, "*Benim efendim*," koca-eş; "*efendimiz hazretleri*" de padişah anlamında kullanılmış.

FÂTIMA BAŞKADINEFENDİ [ö. İstanbul, Şubat, 1809] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da, II. Mahmud'un tahta çıkışından 6 ay sonra doğan ilk çocuğu Fâtıma Sultan'ın annesi gösterilmiştir. Şu halde, padişah daha şehzâde iken cariyesi imiş. Her ikisi de "başkadın" pâyeli olduğundan bununla Nevfidan'ın kimlikleri arasında bir iltibas (ayırt edilmesi zor benzerlik) söz konusudur. Fâtıma Başkadın, Fâtıma Sultan'ın doğumunda veya izleyen günlerde ölmüş; adı kızına, analık görevi de Nevfidan'a verilmiş olabilir.

ZERNİGÂR KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1830] Ölüm tarihi, Alderson'da Hicri 1248'dir (1832). Beyhan Sultan'ın Huşyâr'ı sunması gibi, I. Abdülhamid'in kızı "Küçük" Esma Sultan da cariye olarak yetiştirdiği Zernigâr'ı, 1820'lerde kardeşi II. Mahmud'a sunmuş; ikbâller sırasına giren Zernigâr, 1826'da Âdile Sultan'ı doğurunca yedinci kadınefendiliğe yükselmiş; dört yıl sonra ölmüş. Fatih'te Nakşıdil Valide Sultan Türbesinde gömülüdür.

Vuslat Kadınefendi [ö. İstanbul, Mayıs 1831] *Sicill-i Osmânî*'de, Alderson'da yoktur. Üçüncü kadınefendi pâyeli olduğuna göre II. Mahmud'un, bebekken ölen çocuklarından birinin annesiydi. Karacaahmet Kabristanında (2987 numara ile tescilli) manzum kitabeli mezartaşında: "*Üçüncü Kadın ismet-penah*"ın, varlığını Hak

yoluna harcadığı, şair Neşet'in de Hâce Vuslat Kadın'ın ölümüne tarih düşürdüğü okunur. Saray arşivindeki 15 Zilhicce 1246 (27 Mayıs 1831) tarihli muhallefât pusulasında, "*Defter oldur ki merhume Üçüncü Vuslat Kadın hazretlerinin*" bahçe içindeki hanının kira gelirleri gösterilmiştir.

Pirûzifelek Kadınefendi [ö. İstanbul, 21 Eylül 1863] Pervizfelek de geçer. II. Mahmud'un altıncı kadınefendisi, Atiyye Sultan'ın annesi. Saray arşivindeki ölümüne ilişkin "*Cennet-mekân Sultan Mahmud Hân-ı Sânî hazretlerinin kadınlarından Pirûz-ı Felek nâm Altıncı Kadınefendinin vefatı*" içerikli belgede, ölüm tarihi ve Sultan Mahmud Türbesine bitişik odaya gömüldüğü yazılıdır.

Perestev Kadınefendi [d. 1803 – ö. İstanbul, 16 Şubat 1866] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. II. Mahmud'un kadınlarından olup Perestû da denilirmiş. Sultan Abdülmecid'in de bir kadınefendisinin adı Perestû'dur.

Ebrureftâr Kadın [ö. İstanbul, 1839'dan önce] *Sicill-i Osmânî*'de II. Mahmud'un kadınlarından gösterilmiş; Alderson'da adı Ebureftâr'dır. Fatih'te Nakşıdil Valide Sultan Türbesinde gömülüdür.

Mislinâyâb Kadın [ö. İstanbul] II. Mahmud'un kadınlarından. Bu da Fatih'teki Nakşıdil Valide Sultan Türbesinde gömülüdür.

Âlicenab Kadın [ö. İstanbul] Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindeki (E.H.) 12 Şaban 1255 (1839) tarihli 8 yapraktan ibaret vakfiyenin açıklamasında "*II. Mahmud'un başkadını Âlicenab Kadın'ın vakfiyesidir*" kaydı vardır.

Zeynifelek Hanım [ö. İstanbul, Aralık 1841] Alderson'da yoktur. Oransay, adının Zeynimülk okunabileceğini işaret etmiştir. II. Mahmud'un ikinci ikbâli olan bu hanımın varlığı, ölümünden sonra düzenlenen tereke pusulasından öğrenilmektedir: "*Cennetmekân İkinci İkbâl Zeynifelek Hanım hazretlerinin fûruht*

olunan terekesi beyân olunur.." diye başlayan 26 Aralık 1841 pusulada, muhallefâtının 412.835 kuruşluk bölümü doğrudan; 23.586 kuruş da satılanların bedeli olarak Hazine-i Hassaya alınmıştır. Nakşıdil Valide Sultan Türbesinde gömülüdür.

Lebrîz Hanım [ö. İstanbul, 13 Şubat 1865] Ölüm tarihini veren Alderson, adını Lebrîzifelek kaydetmiştir. II. Mahmud'un dördüncü ikbâli. Eski Beylerbeyi Sarayındaki yarı hissesini, üçüncü ikbâl Tiryâl Hanıma sattığına ilişkin belge, saray arşivindedir. Sultan Mahmud Türbesinde gömülüdür.

Nûritâb [ö. İstanbul, 2 Ocak 1886] II. Mahmud'un uzun yaşayan kadınefendilerindendir. Karacaahmet'te 5847 numarayla tescilli 1300 (1883) tarihli ağalarından Alâeddin Ağanın mezartaşında Nûritâb, "*Sultan Mahmud Han hazretlerinin kadınlarından devletlü ismetlü Dördüncü Nûritâb Kadınefendi*" sanıyla anılmıştır. Sultan Mahmud Türbesine bitişik odada gömülüdür. Nûritâb'ın başkalfası Hâce Mahpâre Hanımın (ö. 1904) mezarı da Karacaahmet'tedir.

Kamerî [ö. İstanbul] Alderson'da adı Kerime'dir. Kadınefendi veya ikbâldi. Nakşıdil Valide Türbesindedir.

II. Mahmud'un kızları

SALİHA SULTAN [d. İstanbul, 18 Haziran 1811 – ö. İstanbul, 5 Şubat 1843] Doğum tarihini 17 Nisan veren kayıtlar vardır. II. Mahmud'un 18 kızından, yetişkin yaşlara ulaşabilen dördünün en büyüğüdür. Annesi Aşûbcan Kadınefendidir. *Tarih-i Şânizâde*'de ve *Cevdet Tarihi*'nde Hicri 1226 yılı Cemaziyelevvelinin 25. günü doğan Saliha Sultan için üç gün top şenliği düzenlendiği yazılıdır. Doğal ki, Topkapı Sarayı Harem dairesinde de geleneksel loğusa merasimi düzenlenmiş, bu vesileyle Hareme ziyarete gelen devlet ricâli eşleri, Saliha Sultan'ın babaannesi Nakşıdil Valide Sultan'ı, Aşûbcan Kadınefendiyi kutlayıp hediyelerini sunmuşlardır.

Bir yaş küçüğü Mihrümâh Sultan'la birlikte sarayda eğitim alan Saliha Sultan, muhtemelen sağlık sorunları nedeniyle geç evlendirilmiştir. Padişah bu kızına, Koca Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden, ressamlığı da olan Tophane Müşiri Gürcü Halil Rifat Paşa'yı (ö. 1856) damat adayı seçti. Çiftin nikâh ve düğünlerinin anlatımı *Tarih-i Lutfî*'dedir. Özetle, "*Saliha Sultan'ın Tophane Müşiri Halil Rifat Paşa'yla evlenmesine dair hatt-ı hümayun gereği, şenlik tertibi ve bu meserrete bütün bendegânın katılmasının; taşralardaki vezirlerin de –bulundukları yerlerden ayrılmamaları gerekenler dışında– diğerlerinin, ayrıca ulemanın ve şeyhlerin de davet edilmesinin istediği; bu vesileyle kürek mahkûmları hakkında da umumi af çıkartıldığı; tarafların vekil ve şahitlerinin hazır bulunduğu nikâh merasiminin, –her ne kadar Enderûnda, Harem-i Hümayun kapısı civarındaki Emin Odası denen mahalde yapılması eski bir âdet ise de– hayırlı olması dileğiyle Hırka-i Şerif odasında yapıldığı; nişan alayının,* (Eski Sarayın yerindeki) *Bab-ı Seraskeriden hareketle Divanyolu'ndan Saray-ı hümayuna kadar, İstanbul halkının izlemesine imkân verildiği; sûr-ı hümayununsa gayet mutantan olarak Dolmabahçe'de yapıldığı*" açıklanıyor.

O zaman hasbahçe olan Dolmabahçe'de bir hafta devam eden düğün boyunca yapılan gösteriler; kurulan çadırlarda davetlilerin ağırlanması da *Tarih-i Lutfî*'de özetle şöyle verilmiştir: "*20 Mayıs Salı günü sadrazam, şeyhülislam, serasker paşa, vekiller ve vezirler, Beşiktaş Sarayında sergilenen Saliha Sultan çeyizini temaşa eylediler. Ertesi gün alay tertiplenerek çeyiz Neşatâbâd sarayına götürüldü. Bir sonraki gün de gelin alayı yapıldı. Cuma günü, Ayasofya'daki selamlık merasiminden sonra padişah, kızını ve damadını tebrik için Neşatâbâd'a gitti. Düğün boyunca davetlilerle taşradan gelenlere, 22 Mayıs 1834 günü, çayıra kurulan çadırlarda ikramlarda bulunulduğu gibi, padişah da Beşiktaş Sahilsarayı inşası tamamlandığından, Beylerbeyi Sarayından buraya nakletmişti. 24 Mayıs 1834 Cumartesi günü başlayan sûr-ı hümayunun ilk gününden nihayetine değin türlü çeşitli coşku ve mutluluk verici gösteriler, geceleri de saraylarla devlet yapılarında, ayrıca donanma gemilerinde, Boğaziçi'ndeki sahilhanelerde, türlü*

türlü kandiller yakılarak ışıklandırmalar; padişahı öven sözlerle mahyalar yapıldı. Akşamları sallar üzerinden fişekler atıldı. Perşenbe gecesi donanma gemilerinden, Yıldız köşkünden, Beyoğlu taraflarındaki Asâkir-i Muntazama kışlalarından bir saatten fazla nöbet atışları, harp sanatı ve ateşli gösterileri yinelendi; sanki geceler gündüz oldu. Padişah, kullarına ve duacılarına rütbeler atiyyeler dağıtarak her birini şadân kıldı."

1834'teki İstanbul ziyaretinde, serasker Halil Paşa'yı bir cuma selamlığında camiden çıkarken gören Miss Julia Pardoe, Saliha Sultan'la ilgili dinlediği bir olayı da nakleder: *"Bir gün arabasıyla bir kahvehanenin önünden geçiyormuş. Orada ulemadan otuz kırk kişi çubuk içmekteymişler. Sultanın arabasını görmezden gelerek yerlerinden kalkmamışlar. Saliha Sultan öfkelenmiş ve bir adamını göndererek silahlı bir muhafız çağırtmış; ona kahvehanedekilerin hepsini Seraskerin konağına götürmesini, kendisine karşı saygısızlıklarından dolayı dövülmelerini buyurmuş. Seraskerse, avluyu dolduran ulemayı görünce, yönetime karşı hoşnutsuzluktan bir eylemin başladığını sanarak telaşa kapılmış. Ama durumu öğrenirken bir yandan da ulemanın kızgınlığını fark etmiş. Her birine yüzer kuruş ihsanda bulunarak dağıtmış. Durumu padişaha bildirmiş."*

Kendilerine tahsis edilen Ortaköy Defterdarburnu Neşatâbâd ve Fındıklı saraylarında oturan Saliha Sultan'la Damat Halil Rifat Paşa'nın ilk çocukları Sultanzâde Abdülhamid Hafidî Bey'in, düğünden 10 ay sonra, 22 Mart 1835'te dünyaya geldiği; II. Mahmud'un, loğusa kızını ziyarete gittiği de yine aynı kaynağın verdiği haberler arasındadır.

Saliha Sultan, 32 yıllık kısa yaşamı ve 9 yıl süren evliliğinde mutlu olamamış. İki oğlundan Abdülhamid Bey bir yaşında ölmüş; diğer oğlu Asâf Mahmud Celâleddin Paşa (1853-1903) Abdülmecid'in kızlarından Seniha Sultan'la evlenmiştir. Kızı Ayşe Sıdıka Hanımsultan, *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da gösterilmemiştir. Yazma bir mecmuadaki kaydına düşülen notta ise, *"Sultan Mahmud Han Gazi'nin duhter-i pakizeleri Saliha Sultan hazretlerinin Rifat Halil Paşa'dan Hafidî Bey nâmında bir evladı olmuşdur. Fi 23 Ramazan 1250* (23 Ocak 1835)" açıklaması vardır.

Kendisinden 15 yaş küçük kız kardeşi Âdile Sultan, ablası Saliha Sultan'ın geçmişini, mutsuzluğunu bir manzumeyle anlatmıştır:

"Saliha Sultan hemşirem biri / Asumân-ı devletin mâh-peykeri
Sevgili bir ânesi Aşûbıcân / Ayrılır bir tânesinden bî-amân
Şah babamız lütf ü ihsân eyledi / Kim Halil Paşa'ya 'akd etmiş idi
İftiraka uğradı pek çekdi gâm / Yârelenmiş bağrını deldi sitem
Hüsn ü ahlakı güzel mâsum idi / Merhametli misli yok merhûm idi"

"*İftiraka uğradı pek çekdi gâm*" dizesindeki "*iftirak*" (ayrılık acısı) ve "gam" sözcükleriyle babasının ve oğlunun ölümlerinden duyduğu üzüntü vurgulanmış. *Lutfî Tarihi*'nde, Saliha Sultan'ın vefatı haberinde, Sultan Abdülmecid'in hemşiresi, Halil Rifat Paşa'nın "*halile-i muhteremesi*" olup 5 Şubat 1843 gecesi vefat ettiği, naaşının Fındıklı'daki sarayından deniz yoluyla Bahçekapısı'na; oradan da devlet erkânının ve saray mensuplarının katıldıkları "*mürettep alay*" ile babası Sultan II. Mahmud'un türbesine götürülüp gömüldüğü yazılıdır. Oysa yazma bir mecmuada "*Eyüp'te Valide Sultan* (Nakşıdil) *İmareti karşısına defn olunmuşdur,*" notu vardır.

MİHRÜMÂH SULTAN [d. İstanbul, 6 Haziran 1812 – ö. İstanbul, 31 Ağustos 1838] Doğumunu 29 Haziran, ölümünü 12 Temmuz veren kayıtlar vardır. Annesi Huşyâr Kadınefendidir. II. Mahmud, 1835'te, 23 yaşındaki bu kızı için Asâkir-i Hassa feriki (korgeneral) eski Bahr-i Sefid Boğazı Muhafızı Bursalı Seyyid Said Mehmed Paşa'yı (ö. 1868) damat adayı seçti. Sadarete gönderdiği hatt-ı hümayununda, "*Kerime-i muhteremem Mihrümâh Sultan'ı, bu defa müşir nasb eylediğim Said Paşa'ya tezvic etmeyi*" uygun gördüğünü belirterek en kısa zamanda ve uğurlu bir günde nikâhlarının kıyılmasını, Muharrem ayı başında (Nisan 1836) Beşiktaş Sarayında düğün, o ayın sonunda ise şehzâdeleri Abdülmecid ve Abdülaziz'in hıtan (sünnet) cemiyetlerinin yapılmasını bildirdi. Müşirliğe yükselen damat adayı henüz 30 yaşındaydı. Yazma bir mecmuadaki kayıttan öğrenildiğine göre Mihrümâh Sultan, "*15*

Ağustos 1835'te Said Paşa'ya 'akd olunub 9 Mayıs 1836'da Bebek Sarayında zifâf oldu." *Tarih-i Lutfî*'de de "*Akd-i hibâle-i Mihrümâh Sultan*" başlığı altında, saltanat gelenekleri uyarınca Hırka-i Saadet dairesinde, devlet ricâlinin, ulemanın hazır bulundukları törenle nikâhın kıyıldığı; seraskerlik dairesinde 9 ayda hazırlandıktan sonra aynı yerde sergilenen cihaz takımının, "*gayet mükellef ve müzeyyen alay ile Divanyolu caddesinden Saray-ı Hümayuna getirildiği; mükemmel mızıka, sonra bir tabur asakir-i muntazama, asker çavuşları, mülâzimleri, yüzbaşıları, binbaşıları, alay eminleri, kaymakamlar, miralaylar, mirlivâlar, ferikler; başlarında şekerleme tablaları, saksonya-kârî kâseler derûnunda şekerleme memlû tepsiler, türlü akmişe ve lahuri şallar, gümüş tepsilerde murassa takılar ve mücevherat ve mihr-i muaccel taşıyan Bab-ı Seraskeri hademeleri; bunları izleyen asakir-i mansure çavuşları; en son, arkasında bir tabur askerle mızıka takımı olan Serasker Hüsrev Paşa'nın, alayı izlemek için caddenin iki tarafına biriken, dükkânları evleri hıncahınç dolduran benzeri görülmedik ahali kalabalığının arasından geçerek Saray-ı Hümayuna gelişi*" anlatılmıştır.

Nikâhtan sonra padişah, kızına, Harem ve Enderûn halkına ihsanlarda bulundu. Mihrümâh'ın düğünü, Beşiktaş sırtlarındaki Bayıldım Kasrı meydanlığında, kıyıdaki Dolmabahçe hasbahçesinde düzenlendi. 28 Nisan 1836'da başlayıp mayısın ilk haftasında da devam eden düğünün ayrıntıları da yine *Tarih-i Lutfî*'dedir: "*Elli iki senesi Muharreminin onbirinci* (28 Nisan 1836) *günü vükelâ-yı Devlet-i Aliyyeye oba ve haymeler tahsisiyle icrâ-yı sûr ve çarşambadan başlayarak bir hafta çekilen ziyafet-i âliye ve ikrâmlarla büyük küçük herkes memnun kılınırken Bayıldım köşkünün sadrazama tahsis edildiği; nâzır ve vezirlere obalar ve çadırlar verildiği; sûrun birinci günü ulemaya, paşalara, devlet erkânına, gayrımüslim cemaat reislerine ziyafet çekilerek atiyyeler dağıtıldığı; İstanbul'daki sefirlerin de davet edildiği; gündüzleri hanendegân ve sâzendegân, canbâzân ve zorbâzân; geceleri de sallar üzerinden fişek gösterileri; Bahçekapısı'ndan, Boğaziçi'nin nihayetine kadar iki taraflı sahilhanelere ve diğer binalara, donanma gemilerine kandiller asılarak şehrâyin yapıldığı; düğünün sekizinci Çarşamba günü nişan alayı ertesi gün de gelin alayı tertip edildiği*," izleyen gün-

lerde de Kâğıthane'de şehzâdelerin sünnet düğününün yapıldığı anlatılmaktadır.

Mihrümâh'ın düğününü izleyen yabancılardan Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*'da, sefirlere muhteşem ziyafetin Boğaza nâzır her yanı pencereli bir köşkte verildiğini, aşağıda ip cambazlarının, at cambazlarının, İranlı pandomimacıların gösteriler yaptıklarını; kadınların bol feraceleri ve beyaz yaşmaklarıyla yamaçta sıralanarak oturduklarını; akşam yemeğinin verildiği eski tarz otağda yüz kişilik bir sofra kurulduğunu; bir önceki gün gelin sultanın 40 katır, 20 araba ve tepsiler taşıyan 160 hammalla çeyizinin götürüldüğünü; asıl düğün günü Mihrümâh'ın, hiç görmediği kocasına teslim edileceğini; gelinin muhteşem arabası ile 6 aygırın, Rus Çarının hediyesi olduğunu yazar.

Damad Said Paşa, müşir rütbesiyle hassa ve mansure ordularının komutanlığına atanırken yeni evlilerin oturması için Arnavutköy Akıntıburnu'ndaki Beyhan Sultan Sahilsarayı esaslı onarımdan geçirildi. Eski gravürlerde, azman konsollara bindirilmiş şahnişinleriyle dikkati çeken bu saray, Mihrümâh'ın ölümünden sonra kardeşi Sultan Abdülmecid tarafından yıktırılıp yeniletilmiştir.

Nikâh töreninde ve düğünde, davetli yabancılar arasında bulunan Miss J. Pardoe, *18. Yüzyılda İstanbul*'da, Sadrazam Rauf Paşa'nın, Şeyhülislam Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi'nin hazır bulunduğu nikâh törenini, bir yabancı gözüyle izlemiş; katılanları, törenin kurallarını, protokolü, giyim kuşamları, yapılan duaları, şerbet ve muhallebi ikramını, ikramlardan yararlanmak için çevreyi saran Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudileri, çocukları; çeyiz alayının seraskerlikten çıkışını; Mihrümâh'ın, II. Mahmud'un kızlarının en genci olmasına karşılık, Said Paşa'nın da sarayın en alımlı damadı olduğunu, padişahın bu kızı için önerilen yedi adaydan, yakışıklı Said Paşa'yı seçtiğini; içoğlanı olarak sarayda yetişen genç paşanın yaşamını; Serasker Damat Halil Paşa'nın ona manevi babalık yaptığını, Kâğıthane'deki düğün eğlencelerini anlatır.

II. Mahmud, damadı Said Paşa'yı 1837'de görevden uzaklaştırıp Bursa'ya sürdürünce Mihrümâh çok üzülmüş. Annesi

Huşyâr'ın girişimiyle gerçi Said Paşa affedilmişse de evliliği sadece iki yıl süren Mihrümâh muhtemelen veremdi ve doğum yaparken 26 yaşında öldü. Babaannesi Nakşıdil Valide Sultan'ın Fatih'teki türbesine gömüldü. II. Mahmud, bu kızı için Eyüp'te Nişancılar Camii duvarına bitişik bir çeşme yaptırttı. Kitabesinde Rufî'nin Hicri 1254 (1838) tarihini içeren şu dizeler yazılıdır: "*Bende Rufî söyledi bir beyt ile / Mısra'ında tarih oldu 'ayan / Eyledi bu dilcû çeşmeyi / Mihrümâh Sultan-(i)çün Mahmud Hân.*"

Ablası Mihrümâh'ın ölümünün aileye yaşattığı acıları da Âdile Sultan şu dizelerle anlatmıştır:

"Ol ikinci kardeşim sultan âh / Nûr-ı kalbim çeşm-i cânım Mihrümâh
Hace Huşyâr Kadın ânın mâderi / Babamızın hem ikinci hemseri
Ânı da Mahmud Han etdi atâ / Bende-i hassı Said Paşa'ya tâ
Haftalarca sûr ü şenlik edûb / Duhterin gönlün alub memnûn edûb
Çünki çok gördü felek bu hâleti / Ol meyâna saldı nâr-ı firkati
Hastalandı oldu mânendi hilâl / Anlaşıldı geldi vakt-i irtihâl
Âkibet civân iken ol bedr-i tâb / Münhasif oldu yerin etdi turâb"

ATİYYE SULTAN [d. İstanbul, 11 Şubat 1824 – ö. İstanbul, 11 Ağustos 1850] Yazma bir mecmuada 29 Rebiülevvel 1239'da (2 Ocak 1824); *Cevdet Tarihi*'nde de 1239 senesi Rebiülâhirinin selhi Perşembe günü (2 Ocak 1824) doğduğu ve üç gün top şenliği yapıldığı yazılıdır. Annesi Pirûzifelek Kadınefendidir. Zeki, duygulu, narin ve yetenekli olan Atiyye Sultan çocukluğunda, 10 ay büyüğü şehzâde Abdülmecid'e özendiğinden, onun gibi mahmudiye fesi ve erkek çocuk giysileri giymiş; bu kıyafetiyle fotoğrafı çekilmiş; biraz daha büyüyünce de Abdülmecid'le beraber serasker dairesine giderek askerlik dersleri almış.

Ali Rıza-Mehmed Galib'in, ortak yapıtları *On Üçüncü Asr-ı Hicride Osmanlı Ricâli*'nde yazdıklarına göre Atiyye Sultan, erkek çocuk kıyafetinde, ağabeyi Şehzâde Abdülmecid'le Serasker kapısına gittiklerinde, Serasker (Koca) Hüsrev Paşa birçok ikrâmlarda

bulunurken başından fesini çıkarıp ak saçlarını gösterir, "*Velinimetim babanız padişah uğrunda böyle ağardı. Ben ihtiyarladım. Söyleyiniz başımı kesmesin*!" gibi laflar edermiş. Çocuklar da saraya dönünce annelerine, saray kadınlarına bu sözleri naklettiklerinden Sultan Mahmud da duyar ve memnun olurmuş.

II. Mahmud, 15 yaşına gelen bu kızı için damat adayı araya dursun, annesi Pirûzifelek Kadınefendi de çeyizini hazırlıyormuş. Sandığına mücevherli, murassa taçlar, kemerler, takılar, çelenkler, aynalar, saatler koyarmış. Fakat Sultan Mahmud, Atiyye'nin mürüvvetini görememiştir.

Abdülmecid, padişahlığının ikinci yılında, nedeni bilinmez bir kararla Atiyye'ye, Müze-i Askerinin kurucusu Rodosizâde Ahmed Fethi Paşa'yı (1801-1858) namzet seçti. 1840'ta gerçekleşen nişan sırasında, damat adayı 39 yaşında, yani padişahtan 23 yaş büyüktü. Daha kötüsü, hanedan kuralları gereği, Fethi Paşa'nın ilk eşini boşaması gerekirken, Rodoslu bir Rum olup ihtida eden zevcesini (çocuklarının annesi ki, bunlardan biri Taif'te boğulan Mahmud Celâleddin Paşadır) boşamayacağını Sultan Abdülmecid'e söylemekten çekinmemişti. Diğer yandan Atiyye Sultan'ın çeyizine sırma işlemeli, elmaslı, incili giysiler, kürkler, şallar; damat Fethi Paşa için, kenarları roza elmaslar, inciler, tırtıllar, sırmalarla işlenmiş tıraş peşkiri; kullanılırken mızıka çalan mine tuğralı, murassa sakal tarağı, gecelikler, seccadeler, kürkler konuldu. Çiftin yerleşeceği Arnavutköy Sarayı özenle hazırlanmış; Âdile Sultan da ablasının evliliğine, "*Kardeşim Abdülmecid edüp cülûs / Atiyye Sultan'ı etdi nev-arus*" dizeleriyle tarih düşürmüştü.

Geleneksel düğün, 1840 Ağustos ayının altısında başlayıp bir hafta sürdü. Bu kez de İstanbul'daki Avrupa devletleri elçileri düğüne davet edilerek her birine ve maiyetlerine değerli hediyeler dağıtıldı. *Lutfî Tarihi*'nde "*Akd ü sûr-ı Atiyye Sultan*" başlığı altında nikâh ve düğün anlatılmakta; 6 Haziran Perşembe günü Hırka-i Şerif odasında nikâh kıyıldığı, damat paşa tarafından "*tehiye olunan girân-bahâ mücevherât ve nefâis-i eşyâdan mürekkeb nişan takımının mükemmel alay ile Divanyolu'ndan Ayasofya caddesiyle*" saraya getirildiği; 8 Ağustosta Dolmabahçe sahasında sûr-ı hümayunun başladığı, çadırlara alınan devlet erkânına

yemekler sunulup türlü eğlenceler izlettirildiği; yabancı elçilerin de "*madamalarıyla davet olunarak*" gereken ağırlama ve ulamanın esirgenmediği; "*gündüzleri çadırlarda çalgılar ve meydanda canbazlar, geceleri deniz üzerinde sallardan atılan musannâ' fişenkler temaşâsıyla*" halkın vakit geçirdiği; Boğaziçi yalılarının kandillerle süslendiği; düğünün altıncı günü cihaz, ertesi günü gelin alayı düzenlendiği; zifafın ertesi cuma günü damat Fethi Paşa'nın padişahın ayağına yüz sürdüğü; Sultan Abdülmecid'in de o gün Akıntıburnu'ndaki Tevfikiyye Camiindeki cuma selamlığından sonra çiftin sarayına gidip akşam yemeğini yedikten sonra saraya döndüğü açıklanmaktadır. Düğüne davetli yabancı elçilerle eşlerinin ağırlanması için, Tüfenkhane divanhanesinde sayebanlar kurulup ziyafetler verilmesi, bu arada, düğün mahalline yakın sulara gelen İngiliz ve Fransız gemilerinden toplar atılması, mızıka-i hümayunun da alafranga besteler çalması, Tanzimatın ilanından sonraki bu ilk düğünün özellikleri olmuştu.

Aslen Rum olan Ayşe Şemsinûr Hanımın üstüne kuma geldiğini, olasılıkla daha sonra öğrenen veya öyle görünmek durumunda kalan Atiyye Sultan'la Fethi Paşa, önceleri Arnavutköy, daha sonra Kuruçeşme Sahilsaraylarında, kimi zaman da Eyüp Defterdar'daki Esma Sultan Sarayında ve Kâğıthane Köşkünde oturdular. Kızları Seniye Hanımsultan 1843'te, Feride Hanımsultan 1847'de doğdu. Âdile Sultan'ın, kendisinden iki yaş büyük bu ablası için yazdığı manzumenin "*Zevci ile olmamıştı şâd-kâm / Bulmadı zevk-i dünyâyı tamam*" dizelerinden, mutlu olmadığı anlaşılan Atiyye Sultan evliliğinin 10. yılında henüz 26 yaşında iken, biri 7, diğeri 3 yaşında iki kızını öksüz bırakarak öldü. Babası II. Mahmud'un türbesinde gömülüdür.

ÂDİLE SULTAN [d. İstanbul, 23 Mayıs 1826 – ö. İstanbul, 12 Şubat 1899] II. Mahmud'un çocuklarının en uzun yaşayanıdır. Annesi, Esma Sultan'ın yetiştirmelerinden "Dördüncü" Zernigâr Kadınefendidir. Kaptanıderyalık ve sadrazamlık görevlerinde bulunan Mehmed Ali Paşa'nın (1813-1868) eşi olan Âdile Sultan, Halk şiiri ile Divan şiiri arasında yalın deyişler yazarak "divan" (kategorik şiir mecmuası) oluşturmuş biricik padişah kızıdır.

Bu becerisi, saray ortamında iyi bir eğitim aldığının da kanıtıdır. Tanzimat sonrasında Harem kadınlarının dışa açılışlarına öncülük eden Âdile Sultan, kardeşleri Abdülmecid (1839-61), Abdülaziz (1861-76) ile yeğeni II. Abdülhamid'in (1876-1909) saltanatlarında, otoriter bir sultanefendi olarak saygınlık kazanmıştı.

Tarih-i Lutfî'de, "*Velâdet-i Âdile Sultan*" başlığı altında "*Kırk bir senesi Şevvâlinin on beşinci günü Âdile Sultan nâmıyla bir duhter-i meâli-ahter*"in doğduğu; üç gün top şenliği yapılması için ülkenin her tarafına emirler gönderildiği yazılıdır. Âdile'nin doğumundan üç hafta sonra İstanbul'da sonuncu "kul ayaklanması" ve kapıkulu ocaklarının kapatılması (Vak'a-i Hayriyye) olayları yaşandı. Dört yaşına geldiğinde ise annesi Zernigâr, saray haremini kemiren veremden öldü. Âdile Sultan özel hocalardan din, edebiyat, müzik dersleri alırken Hattat Ebubekir Mümtaz Efendi'den de ta'lik öğrendi. On üç yaşına geldiğinde babası II. Mahmud da veremden öldü. Ağabeyi Abdülmecid, 1845'te Tophane Müşiri (Hemşinli) Mehmed Ali Paşa'ya namzetliğini onayladı. *Lutfî Tarihi*'nde, padişahın, kız kardeşi için Mehmed Ali Paşa'yı uygun görmesi üzerine paşanın mabeyn-i hümayuna çağırılıp durumun bildirildiği, bu karara ilişkin hatt-ı hümayunun da serkurenâ Hamdi Bey'le Babıâli'ye gönderildiği; 27 Nisan 1845'te de Hırka-i Saadet dairesinde nikâhın kıyıldığı yazılıdır.

Âdile Sultan'ın Haydarpaşa çayırında yapılan görkemli düğününün, Komaski'nin havalandırdığı balon ve bunun İstanbullulara yaşattığı heyecandan dolayı, saray düğünleri açısından ayrı bir önemi vardır. *Lutfî Tarihi*'nde, düğünün ayrıntıları özetle şöyle verilmiştir: "*7 Haziranda başlayıp bir hafta süren düğün Üsküdar'da Haydarpaşa sahrasında gayet mükellef ve şahane tertip olundu. Düğün için her türlü hazırlık yapılmış; davetliler ve İstanbul'daki sefir ve maslahatgüzarlarla eşleri için, buradaki padişah kasrının önüne çadır kurulmuştu. Davetliler, padişah tarafından iltifatlarla kabul edildi, hepsine ikramlarda bulunuldu. Elçilerin geldiği gün baloncu Komaski'nin uçurduğu balonu temaşa eden herkes mutlu oldular. Geceli gündüzlü bir hafta boyunca her türlü eğlencelerden başka, bütün saraylarla mîri yapılara, Boğaziçi'nde iki taraflı sahilhanelere asılan kandiller, denizin yüzünü aydınlattı. Sûrun 7. perşenbe*

günü (13 Haziran) Âdile Sultan (eski) Beylerbeyi sahilsarayından koçulu sandala bindirilip bahren tertip olunan mükemmel alayla Neşatâbâd sarayına getirildi. O gün pek çok rütbeler, nişanlar dağıtıldı, İstanbul'da ve taşralarda hafif suçlular bağışlanıp salıverildi."

Vak'anüvis, Âdile Sultan'ın çeyizi ve Neşatâbâd'ın donatılması için 30 yükten (1 yük: 100 bin akçe) fazla harcama yapıldığını yazıyor. Çeyizinde elmaslı, zümrütlü yakutlu, incili takılardan giysilere, değerli kumaşlarla kaplanmış yatak takımlarına, kristallere kadar yüzlerce parça varmış.

Bu evliliğin halk masallarına uyarlanmış bir de öyküsü İstanbullular arasında anlatılırmış. Güya Mehmed Ali Paşa çocukluğunda "Sandıkçı Güzeli" diye ünlü bir çıraklmış. Âdile Sultan Sandıkçılar Çarşısından geçerken onu görüp âşık olmuş. Babası Sultan II. Mahmud veya ağabeyi Abdülmecid, Mehmed Ali'yi Enderûna almış. Burada eğitim gördükten sonra rütbe verilip Âdile Sultan'a namzet olmuş. Bu masalın gerçekle bağdaştırılması olanaksız. Çünkü Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan'dan 13 yaş, belki daha büyüktü.

Masal bir yana, Hemşinli Hacıalioğullarından Ömer Ağanın oğlu Enderûndan yetişme Ferik (korgeneral) Mehmed Ali Paşa'nın, Abdülmecid döneminin önde gelen devlet adamları arasına katılışı eşi sayesinde oldu. Evlendikleri yıl kaptanıderyalığa atandı. 1848'de serasker, 1851'de ikinci kez kaptanıderya, 1852'de sadrazam, 1853'te ikinci kez serasker oldu. Cevdet Paşa *Tezâkir*'de özetle, "*Mustafa Reşid Paşa devletin gücünü korumayı gözetirken ve Rusya ile savaş sürmekteyken vükelâ yekdiğerinin aleyhinde idi. Mehmed Ali Paşa'dan intikam almak istedi ise de halilesi (eşi) Âdile Sultan'dı ve muamele-i şedidede* (ağır işlemde) *bulunamadı. Bunun için demir elli bir vasıta arardı. Nihayet softaları tahrik ettiği gerekçesiyle Kastamonu'ya sürgün edilmesi kararlaştırıldı. Mehmed Ali Paşa, kararın tebliği için Çırağan'a çağırıldı. Oysa o itibarının iade edileceğini sanıyordu. Gelir gelmez saraya sokulmadan Sâik-i Şadi vapuruna götürüldü. Vapur Karadeniz'e açıldı,*" diyor.

Askeri ayaklanmaya tahrik ettiği suçlamasıyla 1854'te Kastamonu'ya sürülen Mehmed Ali Paşa'nın cezası, eşinin araya

girmesiyle kısa zamanda bağışlandı: "*Zât-ı şahane hemşiresi Âdile Sultan'ın şikestegî-i hâtırına* (gönlünün kırılmasına) *dayanamayıp zevci Mehmed Ali Paşa'yı akdemce bu kadar tekdir ve terzil etmiş iken kapudanlığa iade etti.*"

1857'de yetişkin kızlarından Refia Sultan'ı evlendirmeye karar veren Abdülmecid, Mehmed Ali Paşa'nın önceki eşinden oğlu Edhem Paşa'yı namzet seçti. O yıl bir saray düğünüyle bu evlilik gerçekleşince padişahla paşa arasındaki akrabalık da güçlendi. Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa'nın davranışlarına, müsrifane yaşayışına kızan Abdülmecid, bir seferinde Babıâli'ye gelerek enişte-dünürünü huzuruna çağırtmış, yüzüne karşı "*Hain herif!*" diye azarlamıştı. 1861'de Abdülaziz padişah olunca Mehmed Ali Paşa, mabeyn müşirliğini üstlendi. Hatta yine Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de yazdığına göre, "*Padişahın hemşiresi Âdile Sultan'ın zevci ve kapudan-ı derya olan Mehmed Ali Paşa, işbu cülûs-ı hümayun günü düğün fodulu gibi dolaşır ve sanki Sultan Abdülaziz'i tahta o cülûs ettirmiş kendisi atabeg-i saltanat olmuş gibi bir tavr-ı mütehakkimânede* (otoriter davranışta) *görünürdü ve müsteşâr-ı saltanat makamına geçerek ekseriya geceleri bile sarayda kalmaya*" başlamıştı. Oysa, Abdülaziz enişte sini, babasını ve ağabeyini tüketip bitiren kişilerden görmekteydi. 1863'te görevlerinden uzaklaştırdı ise de 1866'da bir kez daha kaptanıderya atandı. 1867'de kaptanıderyalık yerine Bahriye Nezareti kurularak açıkta bırakılan Mehmed Ali Paşa, ertesi yıl Mecâlis-i Âliye azâsıyken öldü.

Âdile Sultan'la Mehmed Ali Paşa'nın 23 yıl süren evliliklerinin görece mutlu geçtiği söylenebilirse de dört çocuklarından üçünün bebekken, Hayriye Hanımsultan'ın da yeni evli iken ölümleri; paşanın dillere destan çapkınlığı, Âdile Sultan'ı mutsuz eden nedenlerdi.

Âdile Sultan, kocasının ve kızının ölümleri üzerinden muayyen bir zaman geçince, temaşa yerlerinde, mesirelerde, yakın çevresinden hanedan ve saray kadınlarıyla görülmeye başladı. Bilinçli olmasa da, Tanzimatla getirilmeye çalışılan yeniliklere saraylıların alışmasına da öncülük ederek, kadın dünyasını uyanışa yönelten çabaların dışında kalmadı. Evlerinden dışarı çıkmaları çok sınırlı tutulan kent kadınları, Âdile Sultan'ı ve saray kadın-

larını örnek alarak Boğaziçi gezilerine çıkmak, sulara, mesirelere açılmak gibi alışkanlıklar edindiler. Bu gelişme tutucu çevrelerin tepkisini çekse de öncü konumundaki Âdile Sultan'ın aynı zamanda dindar ve hayırsever oluşu tepkileri önlüyordu. Ramazan davetlerine devlet ricâlinin yanı sıra sultanefendileri, hanımsultanları, ricâl ve elçi eşlerini de çağırması, bunlar için salonun paravanayla ayrılan tarafında sofralar donatılması; saray ve köşklerini müzisyenlere, edebiyatçılara, siyasetçilere açması, din ve tarikat çevrelerinden saygın kişileri toplantılarda buluşturması, davetlerinde İstanbul mutfağının en nefis yemeklerinin alafranga servisle sunulması, alaturka ve alafranga konserleri kadın davetlilerin de dinlemesi önemli yeniliklerdi.

Şaşırtıcı olan, dönemin padişahı –Âdile Sultan'ın dört yaş küçük kardeşi– Abdülaziz'in ve devlet erkânının bu yeniliklere ayak uydurmalarında yaşanan sorunlardı. Örneğin 1866'da bir yaz akşamı Âdile Sultan'ın Kuruçeşme'deki sahilsarayında Mısır Hıdivi İsmail Paşa onuruna verdiği ziyafette Sultan Abdülaziz, hıdivin güzel kızı Tevhide Hanıma göz koymuş; cariye gibi elde edemeyeceğinden nikâhla almaya kalkışmıştı. Bunu öğrenen Sadrazam Fuad Paşa, padişaha, Mısır valisine damat olmasının sakıncalarını bildirmiş; bu yüzden azledilmişti. Yine de Fuad Paşa'nın mektubu işe yaramış, Abdülaziz'in Tevhide Hanımla evlenmesi suya düşmüştü.

Âdile Sultan'ın hem otoriter hem hoşgörülü olduğunu yazanlar, kardeş ve yeğen padişahlara uyarılarda bulunduğunu; Abdülaziz'e, "*Unutma ki erkek olsaydım, şimdi padişah bendim*!"; II. Abdülhamid'e de, "*Neden dediğimi yapmıyorsun? Halanım ve yaşça büyüğünüm*!" dediğini naklederler. "*Oğlum*" dediği II. Abdülhamid, kendisini saygıyla karşılayıp nargilesini getirir, kahvesini bizzat sunarmış. Ayşe Osmanoğlu anılarında, büyük halası olan Âdile Sultan'ın güzel yüzlü, ince yapılı, kumral, elâ gözlü ve çok nâzik olduğunu, alaturka giyindiğini, saray kurallarına titizlikle uyduğunu, ağır kumaşlardan dikilmiş dört etekli entari, güderi pabuç, şal kuşak, bol yenli salta giyinip kuşandığını, başındaki hotozun üzerine oymalı ipek yemeni örttüğünü, zümrüt, lâl işli gül broş taktığını anlatır. 19. yüzyıl kapanırken ölen Âdile Sultan'ın bir fotoğrafının bulunmayışı ise şaşırtıcıdır.

Çapkınlığıyla ünlü kocası Mehmed Ali Paşa'yı bir detektif gibi izleyip inkârı olanaksız "suç üstülerle" mahcup edişine ilişkin öyküler vardır. Elif Naci, "Türk Sarayında Müstesnâ Bir Prenses Âdile Sultan" yazısında, hazinedar kalfalarından şu iki öyküyü aktarır: Yanında bir kalfası, tebdil kıyafetiyle sözde Hırka-i Şerif ziyaretine giderken Mehmed Ali Paşa'nın, metresine dayayıp döşediği konakçığın önünde arabasını durdurup kapıyı çalmış. Açan genç kadına abdest tazelemek istediğini söylemiş, içeriye buyur edilmiş. Abdest sonrası ayaküstü konuşurlarken konukseverliğine teşekkür ederek eşini sormuş. Metres hanım, muhatabını tanımadığından safça, Mehmed Ali Paşa deyivermiş! Âdile Sultan hiç renk vermeden, "*Efendiniz, sizin gibi bir zevcesi olduğu için pek bahtiyar olmalı, Allah sahibinize bağışlasın!*" demiş. Mehmed Ali Paşa mesirelerde arabasını kenara çektirir, gelip geçen güzel kadınlara laf atarmış. Âdile Sultan bir gün, yine tanınmayacak kıyafet içinde ve kira arabasıyla Kâğıthane'ye gitmiş. Yüzünü yelpazeyle gizleyip arabasını birkaç kez paşanın önünden geçirterek kur yapmış. Heyecanlanan paşa, o zamanın âdetince markalı mendilini Âdile Sultan'a atıvermiş. Akşam Mehmed Ali Paşa Mabeyn dairesinden Hareme geçtiğinde, Âdile Sultan'ı yatakta uyur vaziyette, gündüz arabasına attığı markalı mendili de kendi yastığının üstünde bulmuş!

27 Temmuz 1868'de eşinin, bir yıl sonra 26 Temmuz 1869'da da İşkodralızâde Ali Rıza Bey'le evli kızı Hayriye Hanımsultan'ın ölümleri üzerine bir süre yas tutan Âdile Sultan, yine kır gezilerinde, saray eğlencelerinde, dini toplantılarda, konserlerde avuntu aramaya başlamış. Son yıllarında ise dindarane yaşamaya meyletmiş. Kandilli'deki sarayında, Küçükçamlıca'daki Validebağı Kasrında, Kuruçeşme'deki Esma Sultan Sahilhanesinde, Fındıklı Sarayında, hafızları, şeyhleri, ulemayı çevresine toplarmış. Nakşibendilerin Silivrikapı'daki Bâlâ dergâhının Şeyhi Ali Efendi'ye bağlandığı, tekkeyi yenilettiği, sıklıkla geldiği burada zikirlere katıldığı, tutku derecesinde türbe ziyaretlerine yöneldiği, tasavvufla ilgilendiği bilinir.

Sermet Muhtar Alus, son yıllardaki yaşantısı konusunda, "*Gayet kapalı, horozdan kaçan takımından olduğu söylenirdi. Halbuki sarayındaki cariyelerin en kartları bile boyalı süsler içinde seyir yer-*

lerinden ayrılmazlardı," der. Leyla Saz da çocukluğunda annesiyle konuğu oldukları Âdile Sultan'ın sarayındaki protokol kurallarını, yemek, kahve, saz âdetlerini anılarında anlatmıştır.

Âdile Sultan, kurumuş çeşmeleri, bakımsız mahalle mekteplerini onartması, yoksul çocukları okutması, hastaları tedavi ettirmesi, gelinlik kızların çeyizlerini hazırlatması, yoksul ailelere yardımları, Muharrem ayında kazanlarla aşure pişirtip dağıttırmasıyla da İstanbul'da uzun zaman anılmıştır.

Son kez Yıldız Sarayına yeğeni II. Abdülhamid'i ziyarete gidişinde, padişahlara özgü merasimle ve mızıka-i hümayunun çaldığı marşlarla karşılanmış. II. Mahmud'un hayattaki son kızı olarak 2 Şevval 1316 (12 Ocak 1899) tarihinde Fındıklı Sarayında 73 yaşında ölmüş; vasiyeti gereği, cenaze namazı Eyüp Sultan'da kılınarak Mehmed Ali Paşa'nın, kızı Hayriye Hanımsultan'ın, küçükken ölen çocukları Sıdıka, Aliye hanımsultanlarla İsmail Bey'in gömülü olduğu, Eyüp Bostan İskelesindeki aile türbesine defnedilmiş. Sabri'nin, ölümüne düşürdüğü Hicri 1316'yı gösteren tarih beyti şudur: "*Çâr yâr imdâd 'iyd-i visâl etdi bugün / Rûh-i pâk-i Âdile Sultan Cennet-mekân.*"

Âdile Sultan, sahibi bulunduğu arsa, dükkân, konak, kasır, bağ, çiftlik gibi taşınmazlarla nakit servetini 1871'den itibaren tesis ettiği 14 vakfa bağlamıştır. Arap Camii şadırvanının yenilenmesi, Galata Mevlevihanesine şadırvan, Seyyid Nizameddin dergâhına sarnıç, Beylerbeyi Bedevi dergâhında annesi Zernigâr için sarnıç, Dudullu çeşmelerinin ve namazgâhının yenilenmesi, Arap Camii yanında ve Küçükmustafapaşa'da sıbyan mektepleri, hayratının başlıcalarıdır. Ölümünden sonra, Kandilli'deki sarayı kız lisesi, Koşuyolu'ndaki köşkü ve korusu öğretmenler için sağlık kurumu (Validebağı Prevantoryumu) yapılmıştır.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de Abdülmecid'in saltanatındaki köşk, saray, şitâiyye, sayfiye israfatını anlatırken, Fındıklı'daki eski sahilsarayın yıkılıp yeni bir çifte-saray yaptırıldığını kaydediyor ki burada, Âdile Sultan'dan sonra, Abdülmecid'in, Abdülaziz'in kızları oturmuş; II. Meşrutiyette Meclis-i Mebusan toplanmış; bir ara darülfünun ve lise yapılmış; yanmış, onarılmıştır. Halen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesidir.

Muhibbî (Kanuni Süleyman) *Divanı*'nı bastıran Âdile Sultan'ın münâcat, naat, methiye ve mersiyelerle, tasavvufi gazeller içeren kendi divanı ise basılmamıştır. Osmanoğullarının kızları arasında klasik tarzda "Divan"ı olan tek sultan tanınır. Ancak eleştirmenler, "*Başka bir acı da gösterdi bana zâlim felek / Ya'ni-kim zevcim Ali Paşa da gitdi Adn'e dek*" gibi dizeler içeren şiirlerini başarılı bulmazlar. Besteleri de vardır. Nikâhına, çeyizine, sarayına dair belgeler ve mektupları saray arşivindedir.

FÂTIMA SULTAN [d. İstanbul, 4 Şubat 1809 – ö. İstanbul, 5 Ağustos 1809] *Tarih-i Şânizâde*'de, Hicri 18 Zilhicce 1223'te doğup 23 Cemaziyelâhir 1224'te öldüğü yazılıdır. II. Mahmud'un tahta çıkışından 6 ay sonra doğan çocuğudur. Annesi Nevfidan Kadın'dır. Alderson, "*IV. Mustafa'nın ölümünden sonra 1809'da saray dışında doğduğu ileri sürülen kızı Emine Sultan hesap dışı tutulursa I. Abdülhamid'in son çocuğu Hibetullah'dan 20 yıl sonra doğan ilk hanedan çocuğuydu. Bu nedenle de gösterişli törenler yapılmıştı,*" diyor.

Şehzâdelerin tahta çıkmazdan önce "baba" olmalarına izin verilmediğinden, 28 Temmuz 1808'de 24 yaşında tahta çıkan II. Mahmud'un, bu kızının 6 ay 7 gün sonra doğması, Nevfidan'ın, ondan şehzâdeliğinde hamile kaldığına kanıttır. O zaman bu olay dedikodulara neden olmuş. Tarihçi Cevdet Paşa ise günler sayılarak hesaplamalar yapıldığını, doğum vakti yaklaştığı bir sırada –yani beklenenden önce– Fâtıma Sultan'ın dünyaya geldiğini; bundan dolayı herkesin mutlu olması gerekirken, fesatçıların bu doğumu "*hudavendigâr-ı sâbıka (IV. Mustafa) isnâd ederek sonra kâzib ve makhûr*" olduklarını; yani Nevfidan'ın II. Mahmud'dan değil, ağabeyi IV. Mustafa'dan gebe kaldığı dedikodusunu yaymaya çalışan kötücüllerin, çok geçmeden padişahın birer ikişer çocukları doğunca iftiralarının anlaşıldığını; üç gün top şenliği yapılmasına ise kışın şiddetinin elvermediğini; "*Boğaziçi'nde bazı cemiyetli mahallerde müsaade-i havâ ile bazı kandil donanmaları ve hayâl ve meddâh gibi şeylerle resm-i şâdi icrâ ve ikmâl*" olunduğunu yazmaktadır.

Tarih-i Cevdet'te, "... *Fâtıma Sultânın dahi çiçek hasteliğinden vefâtı hadisesi dâğıdâr-ı hüzn ü keder etmişdir,*" deniyor. Nuruosmaniye Türbesine gömülen bu bebek sultan için Keçecizâde İzzet

Molla, "*Fâtıma Sultan çiçekten 'ademe kıldı intikal*" dizesiyle tarih düşürmüştür.

FÂTIMA SULTAN (II) [d. İstanbul, 20 Nisan 1811 – ö. İstanbul, Nisan 1825] II. Mahmud'un, Fâtıma adlı kızlarının ikincisi. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Doğum-ölüm tarihini 30 Nisan 1810 – 7 Mayıs 1825 veren kayıtlar vardır. *Tarih-i Şânizâde*'de ve *Cevdet Tarihi*'nde, "*Mâh-ı Rebîülevvelin yirmi beşinci cum'a gicesi yine Fâtıma Sultan ismiyle müsemmâ bir duhter-i melek peyker-i nâhid*"in doğduğu, üç gün top şenliği yapıldığı yazılıdır. Doğumuna "*Sarây-ı âleme sûr-âver oldu Fâtıma Sultân*" tarihi düşürülmüştür. On dört yaşında ölen Fâtıma Sultan'ın yaşamı konusunda duraksama ve çelişkiler söz konusudur. Nakşıdil Valide Sultan Türbesinde gömülüdür.

HATİCE SULTAN [d. İstanbul, 8 Eylül 1825 – ö. İstanbul, 22 Aralık 1842] Annesi yedinci kadınefendi Pirûzifelek'tir. *Tarih-i Lutfî*'de, bu velâdet için, "*Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de üç gün üç gece toplar endahtı ve Anadolu ve Rumeli'ye tatarlar çıkartılıp uzak eyaletlere de kapı kethüdalarına haber verilerek ilan-ı meserret kılındığı*" yazılıdır. Ağabeyi Abdülmecid'in ilk saltanat yıllarında 17 yaşındayken Beşiktaş Sarayında çiçekten ölmüş, babası II. Mahmud'un türbesine gömülmüş.

Ayşe Sultan [d. İstanbul, 8 Temmuz 1809 – ö. İstanbul, 24 Şubat 1810] Annesi ikinci kadınefendi Aşûbcan'dır. Bebekken ölmüş, Nuruosmaniye Türbesine gömülmüş.

Şah Sultan [d. İstanbul, 22 Mayıs 1812 – ö. İstanbul, 14 Ekim 1814] Beşinci kadınefendi olan annesinin adı kayıtlara geçmemiştir. *Tarih-i Şânizâde*'de Hicri 1227 yılı Cemaziyelevvelinin 10. günü doğduğu, mutat törenlerin yapıldığı yazılıdır. Alderson, doğduğu yıl öldüğünü yazıyor. Oysa 2,5 yaşında ölmüş, Nuruosmaniye Türbesine gömülmüştür.

Emine Sultan [ö. İstanbul, 12 Ağustos 1812 – ö. İstanbul, 28 Haziran 1814] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Annesi

Başkadın Nevfidan'dır. *Tarih-i Şânizâde*'de Hicri 11 Şaban 1228 de, *Cevdet Tarihi*'nde 10 Şabanda doğduğu; "*top şenliği ile resm-i şâdumânî icrâ kılındığı*;" 9 Rebiülevvel 1231'de öldüğü belirtilmiştir. Gömüldüğü yer bilinmiyor.

Şah Sultan (II) [d. İstanbul, 14 Ekim 1814 – ö. İstanbul, 10 Mayıs 1816] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Kimi listelerde ölüm tarihi 13 Nisan 1817'dir. Annesi dördüncü kadınefendi imiş. Nuruosmaniye Türbesinde gömülüdür.

Zeyneb Sultan [d. İstanbul, 19 Nisan 1815 – ö. İstanbul, 9 Mart 1816] Annesi üçüncü kadınefendi Huşyâr'dır. Bebekken ölmüş; Nurosmaniye'ye gömülmüştür.

EMİNE SULTAN (II) [d. İstanbul, 6 Aralık 1815 Salı gecesi – ö. İstanbul, 25 Eylül 1816 Salı gecesi] Annesi Başkadın Nevfidan'dır. Doğum tarihi *Şânizâde*'de ve yazma bir mecmuada 4 Muharrem 1231'dir. Doğumu haberi üzerine ahali "*şâd ü handan*" olmuş, top şenliği yapılmış. Eski Beşiktaş Sarayı Hareminde dadısıyla birlikte uyumakta iken dördüncü kadın dairesi hamamı külhanında çıkan yangın, bitişik camlı köşkü sarmış, her ikisi de "muhterıken" (yanarak) ölmüş. Yangının uyandırdığı telaş ve korkudan ateşi söndürmeye çalışan ağalara, küçük sultanla dadısının yattığı yeri söylemek kimsenin aklına gelmemiş. İş işten geçtikten sonra Darüssaade ağası ile silahdar ağa, padişahın önünde denize atlayıp sözde intihar etmek istemişler(!), ama merhamet gösterip engelleyen II. Mahmud, kızıyla dadısının yandıkları yere gömülmelerini emretmiş. Bu mezarlar, Beşiktaş Sarayının yerine yapılan Dolmabahçe Sarayı içinde de (Uzunyol denilen koridor üzerinde) korunmuştur.

Hamide Sultan [d. İstanbul, 17 Temmuz 1817] Alderson, doğduğu yıl öldüğünü belirtmiş; G. Oransay bunun adının "Hamide," bir yıl sonra doğanınsa "Hamide" farkını vurgulamıştır.

Hamide Sultan [d. İstanbul, 7 Temmuz 1818 – ö. İstanbul, 16 Şubat 1819] Alderson'da doğumu 17 Temmuzdur. Kayıtlarda an-

nesinin adı geçmiyor. *Tarih-i* Şânizâde'de, Hicri 29 Şaban 1233'te doğduğu; "İstanbul ve havalisinde, iki gün top şenliği ile lâzime-i meserret icrâ olunduğu;" *Letâif-i Enderûn*'da ise "*Ramazan-ı şerifin üçüncü günü, sülâle-i tâhire-i Âl-i Osman'dan bir duhter-i pakize-ahter*"in doğduğu, Hamide adı verildiği, Ramazan sebebiyle resmi törenler yapılmayarak silahdar ağanın "*çil pâre serpmesi, üç gün mehterhane çalınması, gündüzleri top atılması*" ile yetinildiği yazılıdır. Nurosmaniye Türbesinde gömülüdür.

Münire Sultan [d. İstanbul, 9 Kasım 1822 Cuma gecesi – ö. İstanbul, 23 Mayıs 1825] Doğum tarihi Alderson'da 16 Ekim 1824'tür. Annesinin adı bilinmiyor. İki buçuk yaşında çiçekten ölmüştür. İzzet Molla'nın "*Hak hayfâ ki çiçekten gitdi Münire Sultan*" dizesi ve *Tarih-i Cevdet*'teki, "*Yine çiçek hasdeliğinden Şevvâlin beşinci günü Münire Sultan dahi Dâr-ı ukbâya gitdi*" cümlesi ölüm tarihini veren kayıtlardır. Gömüldüğü yer bilinmiyor.

Fâtıma **Sultan (III)** [d. İstanbul, 10 Ağustos 1828 – ö. İstanbul, 23 Ekim 1830] Adı, yazma bir mecmuada, Fâtımatü'z-zehrâ'dır. Annesi altıncı kadınefendi Pirûzifelek olmalıdır. Doğumu 7 Muharrem 1244'tür (20 Temmuz 1828). *Tarih-i Lutfî*'de, H 1244 yılı Muharrem ayının 27. gecesi doğduğu; bu mutlu doğum için bir tarih kasidesi yazan vak'anüvis Esad Efendiyi, II. Mahmud bin altın(?) vererek ödüllendirmiş. Bu Fâtıma Sultan da 2 yaşında ölmüş; Nakşıdil Valide Sultan Türbesine gömülmüş.

Hayriye Sultan [d. İstanbul, 12 Ocak 1832 – ö. İstanbul, 15 Şubat 1833] Annesi, II. Mahmud'un ikbâllerindenmiş. İki yaşında ölmüş, Nakşıdil Valide Sultan Türbesine gömülmüş.

Cemile Sultan [d. İstanbul, 1818(?)] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Doğum-ölüm tarihleri, annesi bilinmiyor. Adı ve küçükken öldüğü, bir belgede (BOA, Cevdet-Saray, No. 398) geçmektedir.

Esma Alderson'da adı var. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur.

ABDÜLMECİD

Babası: II. Mahmud — Annesi: Bezmiâlem Valide Sultan
Doğumu: 25 Nisan 1823 — Ölümü: 25 Haziran 1861
Saltanatı: 1 Temmuz 1839 — 25 Haziran 1861

On altı yaşında çıktığı Osmanlı tahtını, 38 yaşında ölümüyle kardeşi Abdülaziz'e bırakan ve "*Beni kadınlarımla kızlarım bitirdi!*" itirafında bulunan Abdülmecid'in haklılığını Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inden okumalıdır. Tarihçi öyle ilginç şeyler anlatır ki, yazan bir başkası olsa inanılması güçtür. Yaşamının son yıllarında kadına, içkiye daha çok meyleden Abdülmecid, doğal ki sarayı tutsak alan israf ve sefahatı da önleyemez. Dolmabahçe Sarayı ile öteki köşk ve kasırlar yapıldıktan sonra tantanalı yaşam ve savurganlık bir kat daha artar. Yeni saraylarda Avrupalı prenseslere öykünerek yaşamak isteyen kadınlarıyla yetişkin kızları israf ve lüks yarıştırırlar. Saray çevrelerindeki skandalların da arkası gelmez. İşte *Tezâkir*'den parçalar:

> "*Padişah, sevdiği kadınlardan usanıp anları aylık bağlayarak saraydan çıkarır, yerlerine diğer cariyeler tedarik ederdi. Nihayet Serfirâz namında bir kadına tutuldu. Başka kadınlara yaklaşmaz oldu. Serfirâz'a kimse bir şey diyemez, istediği yerlerde*

gezer tozardı. Diğerleri de onu kıskanır, ona nispet seyir yerlerinde ve Beyoğlu'nda ırz ve namusu muhil olacak veçhile dolaşırlardı. Kerimeleri sultanlar da bu yolda onları taklit ederlerdi. Onların bu misillü hal ve hareketleri namus-ı saltanatı ihlâl eder olduğundan hünkâr müteessir olsa dahi bunların önünü alamazdı. Saray kadınları öteden beri Sarây-ı hümayunda bir köşeye çekilmişlerdi. Hatta feraceleri bile yoktu. II. Sultan Mahmud devrinden kalma arzularını alsınlar diye kendilerine birer ferace verilmişti. Kendilerine seyir ve temaşa kapıları açıldı. Her yerde gezmeye başladılar. Şurada burada türlü rezaletler eder oldular..."

"Zât-ı Şahane kendisini bundan (Serfirâz'dan) *alamayıp bu cihetle sair kadınlar nazarında kendisini suçlu gibi görerek onlara dahi bir şey diyemiyordu. Onlar da birbirleriyle inadına yarışa çıkar gibi israflara düşüp Hazine-i Hassayı iflâsa çıkardılar. Maliye hazinesi dahi iflâsa çıka-yazdı. Fuad Paşa'nın imzaladığı borçlanmadan da Hazine-i Hassa borçlarına fayda olmadı. Padişah ise para için pek sıkılmakta idi. Hatta geçende* (Dolmabahçe Sarayı inşaatında çalışan) *saray amelesi için güç hal ile tedarik olunabilen on beş bin keseyi (1 kese: 500 kuruş) alarak beş bin kesesini götürüp kendi eliyle Serfirâz Hanıma vermiş ve sair kadınlara da susma hakkı olarak beşer yüz kese ihsan buyurmuş olduğu öğrenildi."*

Cevdet Paşa, 1853 savaş durumu sebebiyle Rumeli ordusu için gerekli olağanüstü masrafların sekiz yüz bin kese, buna mukabil Köçeoğlu'nun, saraylılardan elbise ve diğer eşyalardan dolayı alacağının da buna eşit bir miktara ulaştığını yazmaktadır.

Sevecenliği ve hassaslığı yanında kadınlara aşırı eğilimli Abdülmecid sık sık yeni cariyelerle yatıyor, bunlardan ilgi duyduklarını ikbâllik, kadınefendilik pâyeleri vererek ödüllendiriyor, dolayısıyla şımartıyordu. Hoşlanmadıklarını ise âdet gereği "çırağ" ederek saraydan uzaklaştırıp yeni cariyeler buluyordu, ama aşırı ilişki yüzünden vücutça daha zayıf düşüyordu. Tarihçiler, kadınlara zaafının Abdülmecid'i genç yaşta ölüme sürükleyen başlıca neden olduğunda birleşirler.

Nahid Sırrı Örik de doğru veya yanlış, özetle şunları yazmıştır: "*Kendisi pek genç iken mühimce bir de hastalık geçirdiğinden vücutça nahif olup daha otuzunda âdeta yaşlı bir adam manzarası arz etmişti. Kırkına varmadan sönüp gidişi tutulduğu verem hastalığını tedavi ettirmeyişinden ve bâhusus o hastalığa sebebiyet vermiş iki âmilden, şehvet ve içkide ifrata son vermeyişinden ileri gelmiştir. Saatlerce içip sızarak bazen sarayına şallar içinde sarılıp getirilen Abdülmecid'de şehvet, marazi nispetteydi. Pek küçük kızlara rağbetle bunlardan bir kaçının ölümlerine sebep olup ziyadesiyle nedamete düşmüş, selâmlığındaki bazı genç mabeyncilere iltifatları da fena tefsirlere uğramıştı. Fakat umumiyetle iyi evlat iyi baba olduğunu kabul etmek lâzımdır. Sayısız macera ve münasebeti arasında da ancak birisi bu sevgiye lâyık olmak üzere üç zevcesine karşı derin bir bağlılık göstermiştir ki (biri) genç yaşında veremden vefat eden Gülcemal Kadın'dır. Serfirâz Kadın'a ve Bezmî Hanıma karşı da büyük aşk duymuş ve bu son iki aşk kendisini müstebit bir şark sultanının değil, herhangi kocanın belki kabul etmeyeceği vaziyetlere düşürmüştür.*"

Abdülmecid'in, eşleri konumundaki –hür ve nikâhlı biri dışında– cariye kökenli 22'si saptanabilen kadınefendi ve ikbâllerinden çoğunun yaşamöyküleri şöyle böyle biliniyor. Neveser, Nergis, Şemsinûr, Zeynimelek/Zerrinmelek adlı dört gözdesiyle adı sanı meçhul öteki gözdeleri hakkında ise bilgi yoktur. Gerek bunların gerekse Abdülmecid'e eş olduktan sonraki yaşamları az çok bilinen diğerlerinin aileleri, memleketleri de gizli tutulmuştur. O dönemde Osmanlı sarayı haremine çoğunlukla Kafkasya'dan getirilen Çerkes ve Gürcü cariyeler alındığına göre bunların da aynı kökenlerden oldukları kabul ediliyor. Abdülmecid'in torunu, II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu anılarında, büyükbabasının kadınlarının neseplerinin ancak onları tanıyan aynı kabilelerden yaşlı cariyelerin anlattıkları hikâyelerden öğrenilebildiğini, başkaca bir kayıt kuyut bulunmadığını itiraf ederek Abdülmecid'in kadınefendi ve ikbâllerinin hepsinin Çerkes olduğunu yazmaktadır.

Bunların Servet-sezâ (servet değerinde), Tîr-i müjgân (ok kirpikli), Gül-cemâl (gül yüzlü), Piristû (kırlangıç) gibi, güzelliklerini ve fiziksel özelliklerini anımsatan adları, saray gelenekleri

uyarınca Haremde veriliyor; geçmişleri, asıl adları, aile bağları bir daha anılmıyordu. Leyla Saz Hanım da anılarında Sultan Abdülmecid'in sarışın, beyaz tenli kadınlardan hoşlandığını yazdığına göre, eşleri olasılıkla bu özelliklere sahipti. Kural gereği sayıları 9+9'a kadar çıkabilen; en kıdemlileri "başkadınefendi," "başikbâl hanım"; diğerleri "ikinci," "üçüncü" pâyeli "kadınefendi" ve "ikbâl"ler, cariye kökenli oldukları için nikâhsızdılar. Sadece Bezmiârâ kendisine nikâh kıydırtmış; bundan dolayı şımarmış, iffetsizliği görülmüş; padişahtan boşanarak başkasıyla evlenmiştir. Bu, hanedan tarihinde benzeri olmayan bir olaydır.

Abdülmecid'in, 22 yıllık saltanatında ona hayat arkadaşlığı eden kadınlarıyla gece beraberlikleri gelişigüzel değildi. Gelenekler uyarınca her biriyle Haremin kadın şefi hazinedar ustanın düzenlediği "nöbet" cetveline göre beraber olabiliyordu. Böylece harem dairelerini paylaşan kadınefendiler, ikbâller ve gözdeler arasındaki kıskançlıklar bir ölçüde önleniyor; aybaşı halinde, hasta ve keyifsiz durumdakiler padişahın halvetine sokulmuyordu. Abdülmecid'e, başta annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından zaman zaman bâkire cariyeler sunuluyordu. Bunlar bir şehzâde ya da sultan (kız) doğurarak ikbâllik ve kadınefendilik pâyeleri elde etme şansını yakalayamazlarsa "gözde," "odalık" olmaktan öteye geçemiyorlardı. Hatta gözdeler de kıdemlerine ya da padişahtan gördükleri ilgiye göre başgözde, ikinci, üçüncü sanlarıyla anılıyorlardı. Bunlardan birkaçının –Hüsnücanân, Safderûn, Yıldız– adları biliniyorsa da sayıları bilinmiyor.

Abdülmecid'in, kadınlarının ve çocuklarının sayıları; kadın ve döl bereketiyle dikkati çeken önceki padişahlardan –III. Murad, İbrahim, III. Ahmed ve II. Mahmud– ile kendi oğlu II. Abdülhamid'den daha az değildir. Babasının, sadece dördü yetişkin yaşlara ulaşabilmiş 18 kızına karşılık; Cevdet Paşa'nın verdiği listeye kesin olmayan 4 adın daha eklenmesiyle Abdülmecid'in 25 kızı sayılabiliyor. Leyla Saz ise yedisi küçükken ölmüş 15 kızının adlarını sıralar. Bunlardan sekizi yaşama şansı yakalamışlar, ama onlar da savurganlık ve davranışlarıyla babalarını yıpratmışlardır.

Abdülmecid'in kadınefendileri ve ikbâlleri

SERVETSEZÂ BAŞKADINEFENDİ [ö. İstanbul, 24 Eylül 1878] Abdülmecid'in başkadınefendisi. Dört köşeli mühründe, "*Devletlü Başkadın Servetsezâ Kadınefendi Hazretleri*" yazılıymış. Çocuğu olmadığından, 1851'de ölen Gülcemal'in öksüzleri 11 yaşındaki Fâtıma, 9 yaşındaki Refia sultanlarla 7 yaşındaki Şehzâde Reşad kendisine evlatlık verilmişti. Abdülmecid'in ölümünden sonra Kabataş Sarayının bir dairesinde daha 17 yıl yaşayan Servetsezâ Başkadınefendi, kayınbiraderi Abdülaziz'in, üvey oğulları V. Murad'ın ve II. Abdülhamid'in saltanatlarını görmüş; 1878 yılı Ramazanında Kadir gecesinde ansızın ölmüş. O zaman, kimileri Tanrı'nın iyi kullarından olduğunu, kimileri de suikasta kurban gittiğini konuşmuşlar.

Ali Fuad (Türkgeldi) Bey, *Görüp İşittiklerim*'de bu suikastın öyküsünü özetle şöyle anlatılıyor: "*Servetsezâ, çok sevdiği V. Murad'ın, iyileşince tekrar padişah olması gerektiği düşüncesiyle II. Abdülhamid'i saltanat naibi sayarmış. O Ramazanın son günlerinde, oğulluğu şehzâde Reşad Efendi'nin dairesine giderek ertesi akşam da II. Abdülhamid'e iftara gideceğini ve ağabeyinin hakkını vermesini uyaracağını söylemiş. Reşad Efendi, — Aman valide! Böyle bir şey yapma, hem kendine hem ağabeyimiz Murad Efendi'ye yazık edersin. Demişse de Servetsezâ, ertesi akşam saraya gidip iftardan önce II. Abdülhamid'in huzuruna çıkmış: — Arslanım, ben bu akşam niye geldim, bilir misin? İki yıldır kardeşine vekâlet ediyorsun. Artık hakkını ver. Biraz da o saltanat sürsün! demiş. Padişah da — Pek doğru söylediğini, iftardan sonra bu konuyu aralarında konuşmalarının uygun olacağını bildirmiş. İftardan sonra buluştuklarında kendisine bir şerbet sunulmuş ve hemen ardından sancılanmış. Arabayla Kabataş Sarayına götürmüşler; ertesi gün ölmüş.*"

Abdülmecid'le akranlığı tahminiyle ölümünde 50'li yaşlardaydı denebilir. Abdülmecid'in türbesi haziresine gömülen ve dili belasına kurban gittiği sanılan Servetsezâ'ya ait, Topkapı Sarayındaki belgelerden biri, "*İşbu 1295 senesine müsadif olan Ramazan-ı şerifin leyle-i Kadirinde muntazır-ı rahmet-i Rabb-i gafûr olan ismetlû Servetsezâ Başkadın Efendi hazretlerinin*" mirasına ilişkin

muhallefât pusulasıdır. Bunda Kabataş Sarayı dairesindeki eşyasıyla Erenköy'deki köşkünün Hazine-i Hassaya devredildiği yazılıdır.

TİRİMÜJGÂN KADINEFENDİ [d. Kafkasya, 19 Ağustos 1819(?) – ö. İstanbul, 3 Ekim 1852] Abülmecid'in ikinci Kadınefendisi, II. Abdülhamid'in öz annesi. Ziya Şâkir, adının "Gülnihâl" olduğunu yazıyor. Bu belki cariyelik adıydı. "Kirpikleri ok gibi" anlamına gelen "Tirimüjgân"ı Abdülmecid vermiş olmalı. Doğum tarihini ay-gün olarak gösteren Alderson, Abdülmecid'in haremine girişini 10 Kasım 1841; ölümünü de *Sicill-i Osmânî*'deki 17 Receb 1269'u karşılayan 26 Nisan 1853 olarak kaydetmiş. Ölümünü daha erken, 17 Muharrem 1265 (14 Aralık 1848) gösteren listeler de vardır.

Ayşe Osmanoğlu hatıralarında, babaannesinin, Kafkasya Çerkes kabilelerinden Şapsıhlara mensubiyetini, Haremin aynı kabileden yaşlı kalfalarından öğrendiğini; aleyhinde bulunanların, "*Küçük Esma Sultan'ın sazendelerinden Çandır adında bir Ermeniydi*," diyerek zavallı büyükanalarına iftira ettiklerini belirttikten sonra, "*Büyükbabam Abdülmecid'in bütün haremleri Çerkestir. Saraya Rum ve Ermeni cinsinden bir kadının girdiği ne görülmüş ne de işitilmiştir. Babamın şahsi düşmanları annesinin Çandır adında bir Ermeni olduğunu söylemişlerdir. Bu iddiayı ilk defa ortaya atan, Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı adlı eserin sahibi Ahmed Saibdir. Ahmed Saib, Rus ordusunda subayken Türkiye'ye gelen ve Osmanlı ordusuna alınan bir Çerkestir. Sırf babamdan umduğu derecede ikbâl görmediği için ona düşman olduğunu*" yazar. Yine saray söylencelerine göre Şapsıhlar, güzel kızlarını saraya verirlermiş. Abdülhamid de Şapsıhlı cariyelere "validemin soyundan" diyerek iltifat edermiş.

Oysa Ahmed Saib, Kahire'de yazdığı Abdülhamid'in *Evâil-i Saltanatı*'nda, kendisine atfedilenin tam aksini yazarak, özetle, "*Abdülhamid'in annesi Çamdır adlı bir cariye idi. 1849'da veremden öldü. Yüz yılımızda Abdülhamid'in düşmanları, özellikle sarraflar bu cariyenin Ermeni asıllı olduğunu söylerler ve bununla padişahı aşağılamak isterlerse de doğru değildir. Bu hanımın da diğerleri gibi*

Çerkes olduğu kuşkusuzdur. Şu kadar ki bu cariye, Abdülmecid'in gözde cariyelerinden değildi. Sarayın düşük hizmetlilerindendi. Bir rastlantı sonucu padişahla yakın ilişki kurmuş, bugünkü sultanı doğurmuştur," demektedir. Bu sava, *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri* adlı, yazarı belirsiz kitapta da değinilmektedir: "*Abdülhamid'in doğumu hakkında sonradan birtakım rivayetler çıkmıştı. Bunlardan biri, Abdülmecid'in meşru oğlu olmadığı; babasının veya annesinin saray hizmetkârlarından bir Ermeni olduğuydu. Bu rivayet ve dedikoduların kaynakları, Abdülhamid'in öteki Osmanlı padişahlarına hiç benzemeyen fizyonomisi, diğer taraftan Abdülmecid ve Abdülaziz saraylarının bir türlü örtbas edilemeyen rezaletleriydi.*"

Ziya Şâkir'in, *Sultan Hamit Şahsiyeti ve Hususiyetleri*'ndeki, daha farklı anlatımsa şudur: "*Bazı kadınlar, Abdülhamid'in annesi Gülnihal Kadın için: — O Kafkasyalı bir Ermeni kızı imiş. Çerkes esirciler küçük yaşta kaçırmışlar, Çerkesçe öğretmişler. Ondan sonra saraya satmışlar. Hatta bir gün hamamda yıkanırken tam belinin ortasında, dövmeden bir haç işareti gördük derlermiş. Halbuki, Gülnihal ile Kafkasya'dan gelen kızlar: — Onun anasının Şapsıh, babasının Ibıh kabilesine mensup, dolayısıyla sütbesüt Çerkestir diye iddia ederlermiş.*" Yazar, Abdülmecid dönemini anlatanların, o devirde sarayda bir tek Ermeni ayvaz da bulunmadığına tanıklık ettiklerini; dolayısıyla II. Abdülhamid'in, ne ana ne de baba tarafı için söylenenlerin asla doğru olmadığını vurgulamaktadır.

Saray hareminde hizmet cariyesi iken güzelliğiyle dikkati çekip 16 yaşındaki Abdülmecid'in kadınları arasında yer alan Tirimüjgân, Ayşe Sultan'ın, babası Abdülhamid'den dinlediklerine göre, saray kalfaları arasında inceliği ve güzelliğiyle hayranlık uyandırmış, yeşil elâ gözlü, açık kumral saçlı, beyaz şeffaf tenli, ince yapılı, ince belli, elleri ayakları harikulâde, çok güzel bir kadınmış. Duygusal Abdülmecid'i kendisine aşkla bağlamış.

Tirimüjgân, Naime Sultan'ı (1840), Şehzâde Abdülhamid'i (1842) ve Mehmed Âbid'i (1848), eski Çırağan Sarayında doğurmuş. Naime Sultan 3 yaşında çiçekten, Âbid Efendi daha ayını doldurmadan ölmüş. Tirimüjgân Kadınefendi de yakalandığı veremden kurtulamayarak eski Çırağan Sarayının fer'iyye dairesinde veya hekimlerin tavsiyesi üzerine hava değişimi için götürüldüğü

eski Beylerbeyi Sarayında, 30 yaşlarında ölmüş; Yeni Cami Havatin türbesine gömülmüş. Onca güzelliğine karşın Tirimüjgân, Abdülmecid'e mutluluk yerine üç ölüm acısı birden yaşatırken hayatta kalan tek çocuğu Abdülhamid'i de öksüz bırakmıştı.

VALİDE ŞEVKEFZÂ [d. 12 Aralık 1820(?) – ö. İstanbul, 17 Eylül 1889] Adı Şevki-efzâ, Şevkefsâr da geçer. Abdülmecid'in tahta çıkışından bir ay sonra, 1 Ağustos 1839'da ikinci kadınefendi sanını almış, ertesi yıl büyük şehzâde Murad'ı (V.) doğurmuş. V. Murad'ın 1876'daki kısa saltanatına koşut valide sultanlığı üç aydır. Son üç padişahın anneleri, oğullarının cülûslarından yıllarca önce, genç yaşlarda öldüklerinden, valide sultanların sonuncusu Şevkefzâ'dır. Çerkes asıllı bu kadınefendi, Alderson'un verdiği doğum tarihine göre Abdülmecid'den üç yaş büyüktü. Bu da doğaldır. Çünkü 16 yaşında tahta çıkan ve ivedilikle haremini kurup çoluk çocuk sahibi olması gereken Abdülmecid, saltanatının ilk yıllarında, kendisinden büyük cariyeleri de eş edinmiş olabilir.

Ziya Şâkir, *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, V. Murad'ın harem inde bulunmuş kadınlardan dinlediklerine dayanarak Şevkefzâ için: "*Sultan Mecid'in bu mergup ve makbul gözdesi, kara kaşlı, kara gözlü, orta boylu, tombulca, kibar ve nâzik edalı idi. Sakin zamanlarında çok mülâyimdi. Zekâ itibariyle pek yüksek bir derecede değildi. Hatta, kurnazlık düşünemeyecek derecede basitti. Fakat çarçabuk tesir altına girecek kabiliyette idi. En zayıf tarafı, oğluna karşı beslediği muhabbetin derecesi idi. Onun tekrar saltanat makamına getirilmesi için hayatı mevzubahs olsaydı, onu bile feda etmekten çekinmezdi. Fakat bu hususta bizzat planlar yapabilecek derecede becerikli değildi,*" der.

Şevkefzâ, Gülcemal'in ve Tirimüjgân'ın ölümlerinden sonra Abdülmecid'in ikinci kadınefendiliğine yükselmişti. O devirlerde, teşrifat sıralamalarında, padişah eşlerinin başkadınlıktan dokuzuncu ikbâlliğe kadar inen konumlarının, sivil ve askeri rütbeler kadar önemli olduğu unutulmamalıdır. Haremdeki mevkiler, bu sıralamalara göre belirlendiğinden, kadınefendi ve ikbâllerin daireleri (süitleri), hizmetlerine verilen ağalar ve cariyeler, ödenekleri, padişah katındaki saygınlıkları, bu onursal derecelerle orantılıydı.

Abdülmecid'in Şevkefzâ'ya özel bir ilgisi olduğunu anlatan herhangi bir söylence yoktur. O da Çerkes asıllı cariyelerdenmiş. Diğerlerinden ayrıcalı konumu, geleceğin veliahtı ve padişahı demek olan büyük şehzâde Murad Efendiyi (21 Eylül 1840) doğurmasıydı. Öteki kadınefendilerden daha hırslı, bencil; olasılıkla daha cahilmiş. İki yıl sonra doğurduğu Aliyye Sultan 2 yaşında ölmüştür.

1852'de Tirimüjgân'ın ölümü üzerine ikinci kadınefendi pâyesini almasından bir yıl sonra da Bezmiâlem Valide Sultan'ın ölümü üzerine Haremde yeni bir durumun doğduğu açık: Çocuğu olmayan Başkadın Servetsezâ'nın da Şehzâde Murad'a sempatisinden ve Sultan Abdülmecid'in bu oğlunu veliaht yapma girişiminden cesaret alan Şevkefzâ; kayınbiraderi Şehzâde Abdülaziz'e, onun annesi Pertevniyal'e karşı hasmane tavır takınmış; Abdülmecid'i, "Âl-i Osman" geleneğini değiştirerek ilk zamanlardaki gibi, saltanatın babadan oğula geçmesi için köklü bir karara yönlendirmeye uğraşmıştı. Biricik emeli, Abdülmecid'den sonra Abdülaziz'in değil, oğlu Murad'ın padişah olmasıydı. Fakat bu zamansız bir girişimdi. Çünkü tahttaki padişah, daha 30'unda, veliaht olsun dediği oğlu da 13 yaşındaydı. Gerçi Abdülmecid de Murad'ın eğitimine, diğer şehzâdelerden daha fazla önem vererek onu bir bakıma tahta hazırlıyordu, ama sonunda deneyimli devlet adamlarının, kimi elçilerin düşüncelerini öğrenince bunun olamayacağını anlamıştı. Şevkefzâ ise gizli ya da açık, girişimlerini yıllarca sürdürmekten geri adım atmadı. Bu nedenle en çok da Pertevniyal'le araları açıldı. Abdülmecid genç yaşta ölüme giderken bile Şevkefzâ'nın kimi elçilerle gizlice temas yolları arayıp Murad'ın tahta geçirilmesi için yardım istediğini, Nahid Sırrı Örik, "İki Valide Sultan Arasında"da yazıyor ve şu söylenceyi aktarıyor: "*Hatta Sultan Mecid ölüp Abdülaziz'e biat için ricâle Topkapı Sarayına gitmelerini bildiren davetiyeler yazıldığı sırada, vükelâdan eski serasker Hasan Rıza Paşa'nın yardımıyla biate gidenlerin karşısına oğlunu çıkarmağa gayret etmiş. Davetiyelerde tahta geçecek padişahın adını bir müddet boş tutmağa muvaffak olmuştur.*"

Abdülaziz'in tahta oturuşu Şevkefzâ açısından bir düş kırıklığı olsa da bu kez de onun, kayınbiraderinin tahttan indirilip oğlu

Murad'ın cülûsunu amaçlamak gibi daha tehlikeli; yeğenlerine hoşgörülü padişaha karşı da yakışıksız bir ihtirasa kapıldığı söylenir. Kendi oğlu için hak gördüğünü, kayınbiraderi Abdülaziz'in de kendi oğlu için düşünerek Yusuf İzzeddin'i veliaht yapmaya kalkışabileceği ise tek korkusu olmuş; ihtirası ve korkusu 15 yıl boyunca eksilmemiş, ana oğul mütemadiyen Pertevniyal'in ve Abdülaziz'in aleyhine çalışmışlar. Şevkefzâ dışarıya dedikodular uçururken, Murad da kimi aydınlarla, devlet adamlarıyla görüşerek amcasına karşı komplolar düşlemiş; Mason örgütüyle temas kurmuş.

Ziya Şâkir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*'nde, Abdülhamid'in anlattıklarından özetle şunları aktarıyor: "*Şevkefzâ kadın çok yaman bir şeydi. İnsanın yüzüne güler, arkasından kuyusunu kazardı. Bir taraftan amcama gider, ağlar, sızlar, oğlu için şefaat diler; bir taraftan da amcam hakkındaki dedikoduları körüklerdi. Amcamın hal'i meselesinde bu kadın çok mühim rol oynamıştır. Bu kadının yegâne derdi saltanat sürmekti. Birader merhumu tahta çıkarmak ve kendisi de valide sultan olmak için o zamanın inkılâpçılarıyla birleşti. Fakat talihi yüzüne gülmedi. Saray adamları vasıtasıyla Sultan Murad'ın tamamen iyileştiğini ilana başladı. Bundan maksadı benim saltanat makamını fuzuli olarak işgal ettiğimi iddia edebilmek içindi. Doktorları Çırağan Sarayına gönderdim ve biraderi muayene ettirdim. Âfiyete kavuşması şöyle dursun âdeta hayatından bile ümit kesilecek bir hale geldiği anlaşıldı. Bunun üzerine propogandacıları saraydan çıkarttırdım. Bundan sonra Şevkefzâ, saray dışında bir komite teşkil ettirdi. Kadının fendi erkeği yendi derler ya. Eğer Çırağan Sarayını sıkı bir inzibat altına almasaydım, bu kadın başımıza kimbilir daha ne işler çıkaracaktı! Çok fena bir kadındı. Pek çok entrikalar çevirdi.*"

Kaynana-gelin konumundaki Pertevniyal'le Şevkefzâ arasındaki kadınsı kıskançlık ve düşmanlığın bir sonucu, Osmanoğullarının birbirine küs ve rakip "Mecidiler," "Aziziler" denen iki kola ayrılışı olmuştur.

Şevkefzâ'nın, 30 Mayıs 1876'da kayınbiraderi Abdülaziz'in tahttan indirilip oğlu V. Murad'ın padişah olmasında ihtilalcilere destek verdiği ileri sürülürse de Mekteb-i Harbiye Nâzırı

Süleyman Paşa'nın, *Hiss-i İnkılâp*'ta, Dolmabahçe Sarayını sarıp kendisinin Murad'ı almak üzere veliaht dairesine girdiği sıradaki gözlemi, Şevkefzâ'nın böyle bir ruh halinde olmadığını düşündürüyor. Süleyman Paşa, "*Murad Efendi hazretleri o aralık merdivenin üzerinde salonvâri bir mahalde bulunmakta ve validesi dahi başı örtülü arkasında durmakta idi*" dedikten sonra, Murad'ın cülûs için Harbiye'ye götürülüşü sırasında, Serasker Hüseyin Avni Paşa'dan, "*Cedid valide sultana müjde versin!*" emri gelince, Lâla Süleyman Ağayı, saraya gönderdiğini, ancak yeni valide sultanın, –torunu (Murad'ın oğlu) Şehzâde Salâheddin Efendi Harbiye'de okuduğundan– kendisini Hareme davet ettiğini, huzuruna çıkıp saygı sunduğunu, Şevkefzâ'nın "*Dâr-ı dünyada bir evlâdım var. Evvel Allah sonra size emanet*" diyerek güven belirttiğini, o sırada top sesi duyulunca "*Bu atılan biat topudur. Tebrik ederim. Artık bendenize müsaade buyurun da askerin yanına gideyim,*" deyip ayrıldığını yazar. Bu heyecansızlık ve tevekkül, Şevkefzâ'nın hırslı bir saraylı olmayıp serinkanlı olduğu izlenimi vermektedir.

Asıl felaket günü 4 Haziran 1876'ya gelince, o gün amcası Abdülaziz'in intihar ettiği haberini sofra başında öğrenen V. Murad, "*Halk bunu benden bilecek!*" diyerek çılgına dönmüş. Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat*'te yazdığına göre Şevkefzâ ise teselli edecek yerde, "*Bizim hâlimiz ne olacak? İşte amcanızı da öldürdüler!*" diyerek feveran etmiş. Nahid Sırrı Örik de "İki Valide Sultan Arasında"da, o korku-şaşkınlık ortamında, cinnetin pençesindeki oğluna adeta vekillik edebilmişse de ne Sultan Aziz'in ailesini ne Pertevniyal'i himaye edici bir yaklaşımda bulunduğu gibi, hatta onların mallarını ele geçirmeye çalıştığını yazıyor. Ziya Şâkir, *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, "*Pertevniyal'in kapıları açılan dairesindeki, hazine denebilecek miktardaki kişisel servetinin, hanedan kuralları gereği artık Şevkefzâ'nın olduğunu; bu muazzam servetin, tamamiyle yeni valide sultanın eline geçtiğini; Harem dairesinin bir altın ve elmas mahşeri haline geldiğini; yeni kadınefendilerin, hazinedarların, gözdelerin ve kalfaların kendilerine bol bol in'am ve ihsan edilen ziynet eşyalarını takıp takıştırarak âdeta birer geline benzediklerini*" anlatmaktadır.

Pertevniyal ise oğlu Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü, suikastçıları Şevkefzâ'nın teşvik ettiği savındaydı. Oysa onun böyle işler çevirecek yetenekte olmadığını saraylılardan dinlediklerine dayanarak yazan Ziya Şâkir, bu tür dedikoduların, Sultan Abdülhamid'in işgüzar hafiyelerince yayıldığını açıklar.

V. Murad'ın üç aylık kısa padişahlığında, oğlunun hastalığının ilerlediği, bu durumda tahtta tutulamayacağı tabip Kapilyon ve paşalarca kendisine bildirildiğinde "*Oğlum iyi olmayacaksa beni iclâs edin (tahta oturtun). İngiltere'de Kraliçe Viktorya hükümdar değil mi?*" dediğini Lütfi Simavi Bey'e atfen yazan N.S. Örik, "*Bu çılgın istek farzı muhal gerçekleşseydi?*" sorusunu yöneltiyor. Oysa Mahmud Celâleddin Paşa *Mir'ât-ı Hakikat*'te, II. Abdülhamid'in, cülûsu töreni tamamlanınca, V. Murad'ın hal'inin tebliğini irade etmesi üzerine, Rıza ve Nâmık paşalarla İstanbul Kadısı Hâlid Efendi'nin Dolmabahçe Sarayına giderek valide kethüdası Salih Efendiyle birlikte, "*Takdir-i ilâhi icâbı meydana gelen bu saltanat değişikliğini valide sultana tebliğ ettiklerinde, tabii olarak biraz ağladıktan sonra Sultan Murad'ın, Harem bahçesinden arabaya konularak Çırağan Sahilsarayına*" götürüldüğünü; "Şevkefzâ'nın, Sultan Mecid'in öteki şehzâdelerini ziyafet bahanesiyle Nisbetiye Kasrına toplayıp zehirletme teşebbüsünün de bir iftira olduğunu, ancak oğlunu uzun müddet tahtta tutmak; torunu şehzâde Selahaddin Efendi, birkaç yaş daha büyüyünceye değin, kendi naibeliğinde oğlunun padişahlığına vükelâyı razı etmek amacını güttüğünü" yazıyor. Ziya Şâkir de *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, bir kalfadan dinlediklerine dayanarak, "*Sultan Murad cülûs eder etmez validesi bütün biraderlerini zehirleterek oğlunu rakipsiz bırakmak istemiş. Bunun için de Nisbetiye köşkü ziyafeti tertip edilmiş,*" söylencesine değinmiştir. Saray ortamında üretilip dışarıya sızdırılan bu haberler belgeden yoksundur.

Belgelenemeyen bir gerçek de Şevkefzâ'nın "valide sultanlığı"dır. Oğlunun kılıç alayına çıkamayışı gibi, onun "mehd-i ulyâ-ı saltanat"lığına ilişkin resmi bir işlem de yapılmamıştır. Diğer yandan, 1876'da, 30 Mayıs ihtilaliyle 31 Ağustos müdahalesi arasındaki 93 günlük padişahlıktan sonra rahatsızlığından ötürü oğlunun hal' edilmesi gündeme geldiğinde ise,

Ziya Şâkir'in *Sultan Hamit Şahsiyeti ve Hususiyetleri*'nde yazdığına göre, gizlice görüştüğü Mütercim Rüşdi Paşa'yı ikna etmiş ve ondan, "*Merak buyurmayınız, sultanın cülûsu meselesini mümkün olduğu kadar tehir ederim,*" sözünü almışmış. Oysa hal' kararını sükûnetle dinleyen validenin, Dolmabahçe'den nereye gideceklerini sormakla yetinmesi, oğlu V. Murad'ı tahtta tutmak umudunun kalmadığını gösteriyor. Aynı gün eski padişah, annesi, kadınefendileri ve çocukları, tebdil arabalarıyla Çırağan Sarayına nakledildikten sonra, yeni padişah II. Abdülhamid, o gün akşam, Dolmabahçe'den Çırağan'a gelerek baygın halde yatan Murad'ı ve Şevkefzâ'yı ziyaret etmiştir.

Şevkefzâ'nın, oğlu Murad'ın ruhsal rahatsızlığı geçinceye değin ailenin önderliğini üstlenmesi doğaldı. Tartışmalı valide sultanlığı sona ermiş olup artık ona Büyük Kadınefendi ve bazen de Valide Kadınefendi denecekti. V. Murad, kadınları ve çocuklarıyla Çırağan Sarayında gözaltına alındığında, hal' fetvasına, "tedavisi olanaksız deli" tanısı yazıldığı için ailenin reisliği Şevkefzâ'ya düştü. Diğer yandan, oğlunu yeniden tahta çıkartmak için, nefesi keskin hocalar, üfürükçüler getirtip Murad'a muskalar yaptırtarak çamaşırlarını tütsületmesi; hekimler buldurtması da doğaldı ve Murad'ın tanıdığı Hekim Doni'yi de saraya aldırtmıştı. Ziya Şâkir'in *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*'de yazdıklarına bakılırsa, Şevkefzâ cahil fakat haris bir kadındı. "*Bir ay kadar ıstırap ve sükûnetle yaşadı. Fakat bu müddet zarfında planlarını yaptı; taraftarlar hazırladı.*" Bir yandan da oğlunun iyileştiği haberlerini yaymaya başladı. Bunun için eski mabeyncilerden Seyyid ve Raif Beylerle eski Harem-i Hümayun müdürü Topal Osman Efendiyi, Kerküklü Derviş Efendiyi kullanıyor; adı geçenler, her gün bilhassa Ayasofya, Bayezid, Fatih camilerinin çevresindeki softa ve avam kahvelerini dolaşarak Sultan Murad'ın iyileştiğini anlatıyorlardı.

Bu dedikoduları haber alan II. Abdülhamid, Çırağan'a bir doktor ekibi gönderdi. Ekipte yabancı elçiliklerin doktorları da vardı. Şevkefzâ bunların karşısına dikilip "*Arslanım, mutadları üzere Kuran-ı Kerim okudular ve kuşluk uykusuna yattılar. Hiçbir şeycikleri yoktur. Bir başka zaman buyurun!*" de-

miş, sonunda Murad'ın muayenesine razı olmuştu. Olumsuz rapor, Şevkefzâ'nın umudunu söndürse de bu kez, oğlunun Çırağan'dan kaçırılıp Rumeli taraflarına götürülmesi fikrine destek vermeyi göze almıştı. İ.H. Uzunçarşılı, "V. Murad'ı Kaçırma Teşebbüsü" makalesinde Şevkefzâ'nın, 1876 yılının son günlerinde, Murad'ın kız kardeşlerinden –adını belirtmediği– birine yazdığı mektubuna da yer vermiştir ki, özeti şudur: "*Sevdiğim gözüm, ciğerim hazretleri, şaşmaz mısınız bundan birkaç gün evvel kapumuza birtakım çarşaflılar gelmişler. Tutup zaptiyeye götürmüşler. Gûya efendimizi ve Selahaddin efendiyi Rusyaya kaçıracaklarmış da memurlar tutmuşlar. Allah akıl versin. Sultan Murad'ın ne ihaneti vardır ki hasmı olan Rusya'ya kaçsın? Vallahi buna kahkaha ile gülmelidir. Kapuların miftahı memurlarda ve etrafımız kordon... Böyle serbest kapuya gelip biz içeriye gireceğiz demişler. Gün ortası böyle şey olur mu? Zaptiye miralayı hiç gelmeyip o gün kapının önünde oturup hemen çarlılar* (çarşaflılar) *geldiği anda yasaktır deyip eline ve ayağına bakıp ve yüzünü açıp baktıktan sonra hiçbir şey demeyip arabaya bindirip Mabeyne götürmesi, bu ne rezaletdir? Artık bu dünyada bizim başımıza gelmeyen kalmadı... Böyle bir hasta nereye kaçar? Hem eyü olsa niçün kaçacakdır?.. Kurenası istifsare geldiler. Efendimiz de yüzlerine bakmayup heman validem nerededir? Diyerek uzunyola (tuvalete) girdi. Onlar da bakakaldılar. Sonra giderlerken ikisine dedim ki, burası saray değil mi? Şehir evi midir kalp adamlar geliyor? Allah bilir mahcup oldular, çıkıp gittiler. Vay yazıklar olsun! Biraderlik böyle mi olur. Mazallah şerlerinden. Bu husus için Sadr-ı âzama kâğıt yazmak istedimse de yine durdum. Eğer yazmaklığımız icap ederse bildiresiniz efendim. Valideniz.*"

Bu mektup, V. Murad'ı kaçırma girişimlerinin, 5 Aralık 1876'daki ilkiyle ilgilidir. Şevkefzâ mektubunda bu girişimin II. Abdülhamid'in bir komplosu olduğunu belirtiyorsa da iki kâtip, bir Rum ve bir Lehistanlının, kadın kıyafetinde Çırağan Sarayına girmelerini kendisinin sağladığı sanılıyor. İ.H. Uzunçarşılı da "Doktor Mehmed Emin Paşa" yazısında, V. Murad ve II. Abdülhamid'le şehzâdeliklerinden beri yakınlığı olan Dr. Emin Paşa'nın, V. Murad tahttan indirildikten sonra birkaç ay, gün aşırı

Çırağan'a giderek eski hükümdarı tedavi ettiği gibi, siyasi konularla ilgilenişinden Şevkefzâ'nın alındığını; "*İki parmak apoletliler işimize karışıyorlar,*" diyerek adı geçen hekime taş attığını açıklamaktadır. İkinci ve üçüncü teşebbüslerse, 93 Harbinin yenilgiyle sonuçlandığı 1878'de, yine Şevkefzâ'nın çabalarıyla biri masonlarca, diğeri Ali Suavi'nin başını çektiği başıbozuklarca gerçekleştirilmişti. İ.H. Uzunçarşılı, *Belleten*'deki üç ayrı makalesiyle bu çabaların ayrıntılarını belgeleriyle açıklamıştır. "K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi" başlıklı yazıdan, komite üyelerinden Nakşibend Kalfa'nın, Şevkefzâ'nın dairesinden çırağ edilmiş bir cariye olup komite çalışmalarındaki etkinliği öğreniliyor. Ziya Şâkir ise Nakşibend'in saraydan çıkarken komite çalışmaları için bir sepet dolusu(!) altın götürdüğünü yazıyor. Bu cesur kadının özverili çabaları bir öykü konusudur. Şevkefzâ'nın mektuplarını Gazi Osman, Mütercim Rüşdi paşalara götürecek kadar cesaret göstermiş, sonunda Kleanti ile Yunanistan'a kaçmıştır. Şevkefzâ'nın, nefesi denenmiş üfürükçülerden medet umduğu; örneğin Alemdağ'da oturan bir şeyhe tesbih çektirmek; Murad'ın çamaşırlarını suyolundan dışarı gönderip tütsülettirmek, Hint Baldırı Kara'ya dualar okutturup uzaklardan Çırağan'a doğru üflettirmek(!) gibi önlemleri de ihmal etmediği öğreniliyor.

1878'deki üçüncü girişim, Ali Suavi Vak'asıdır. Bu acemice girişimde Şevkefzâ'nın, Çırağan dışında, artık Nakşibend gibi yürekli bir eli de yoktu. Olay, Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın Ali Suavi'nin başına indirdiği sopayla sona erdiğinde ise cariyeler Murad'ı kaçırarak taşodaya kapatmışlar. Hasan Paşa bu odanın kapısını kırdırmak isteyince Şevkefzâ gelip açtırmış. Cariyeler zavallı Murad'ı yüzü sapsarı, omuzları çökmüş olarak koltuklayıp çıkarmışlar. Yıldız'dan gönderilen bir araba, ana oğlu sorgu için Şale Köşküne götürmüş. Yıldız mahkemesi öncesinde II. Abdülhamid, ağabeyi Murad'ı "deli" olduğu gerekçesiyle sorguya aldırtmazken, Şevkefzâ'yı en ağır baskılarla sorgulattırmış. Büyük Kadınefendi bu şiddetli "istintak"tan duyduğu teessürle, "*Benim gibi bir âciz kadını bu yolda isticvaba mecbur edecek sebep bilinmeyince ne söz bilip de söyleyebilirim?*" dese, ağlayıp sızlasa da Malta Köşkü yanında kurulan çadırda yargılanmıştır.

Ana oğul Çırağan'a döndüklerinde ise Murad, fer'iyye dairesinde gözaltına alınırken annesi ve eşleri asıl saraya kapatılmışlar. *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, Şevkefzâ ile oğlu Murad'ın, 1878'i izleyen hapis yıllarında, hemen her sabah görüştükleri, sarayın günlük işlerini kararlaştırdıkları anlatılmaktadır. II. Abdülhamid, analığı Şevkefzâ'yı dış dünyadan bütün bütün soyutladığından 1878-1889 arasındaki 11 yılda neler olup bittiği yeterince bilinmiyor. Ziya Şâkir, "*Valide Kadınefendi, bir hayli yaşlanmış olmasına rağmen, dinç ve sıhhatli iken 1312 (1886) senesinde boynundaki şiş birdenbire büyümeye başlamış, nihayet onu yatağa sermiş. Bu hastalık şiddetli ateşler arasında üç ay kadar devam etmişti. Doktor Rifat Paşa bu hastalığı yenmek için çok dikkat ve ihtimam göstermişse de kurtarmak mümkün olmadı,*" diyor. Bu açıklamadan, son üç yılını yatakta geçirdiği anlaşılıyor.

Şevkefzâ'nın 17 Eylül 1889'da Çırağan Sarayında ölümü üzerine, yapılan resmi duyuru ilginçtir. Doktorların raporunda ne adı ve ne de V. Murad'ın annesi olduğu belirtilmeyip "*Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin İkinci Kadınefendisi hazretleri*" denilmiş! Zavallı Şevkefzâ'nın naaşı, Sirkeci İskelesine yanaşan istimbottan, tabutunu taşıyacak sayıda saray hademelerince alınıp Yeni Cami avlusundaki Havatin türbesine "gizlice" gömülmüştür. Oysa şehzâde ve padişah analarının cenazeleri için resmi tören düzenlenmesi, cenaze alayında vükelâ, ulema ve ricâl gruplarının yer alması saray ve hanedan törelerindendi.

Abdülmecid'in dört oğlu sırasıyla padişah olmuşken kadınefendilerinden oğlunun padişahlığını gören yalnız Şevkefzâ'dır. Talihin bu üç aylık göz kırpışı ise Şevkefzâ için 13, oğlu Murad için 28 yıl sürecek kötü yazgının da nedeni olmuştu. Osmanoğullarının son validesi Şevkefzâ'nın yaptırdığı bir hayır eseri de yoktur. Onun, oğlu Murad'ın, gelinlerinin öyküsünü, saraylılardan dinledikleriyle romansı bir anlatıyla kaleme alan Ziya Şâkir'in *Çırağan Sarayında 28 Sene: Beşinci Murad'ın Hayatı*'ndan okumalıdır.

PERESTÛ KADINEFENDİ [d. 1830(?) – ö. İstanbul, 1904] Abdülmecid'in dördüncü kadınefendisi, II. Abdülhamid'in analı-

ğı. Bu padişahın saltanatında "valide sultan makamı"nda tutularak onurlandırılmıştır. Kaynaklarda Rahime Piristû adıyla geçer. Ufak tefek, narin, şeffaf tenli, mavi gözlü, sarı saçlı, nâzik, gösterişli, kibirlice, Çerkeslerin Ibıh kabilesinden saraya getirilmiş bir kızmış. Ayşe Osmanoğlu, anılarında, üvey babaannesini böyle tanımlıyor. Ahmed Saib, *Abdülhamid-i Sânî'nin Evâil-i Saltanatı*'nda, saray hareminde önceleri "kâhya kadın" olan Perestû'nun, Abdülmecid'in sevgisini kazanarak eşleri arasına katıldığını yazıyor. Masalsı bir söylentiyse şudur: "Küçük" Esma Sultan, Ibıh kabilesi soylularından birinin henüz bebek olan bu kızını evlatlık almış. Çok hafif, kuş gibi olduğundan Piristû (kırlangıç) adını vermiş. Sultanefendi, Perestû'yu kızı gibi büyütmüş. Abdülmecid, halası Esma Sultan'ı bir ziyaretinde Perestû'yu görüp âşık olmuş. Hala yeğen anlaşmışlar. Sözde nikâh da kıyılarak saraya gelin gönderilmiş. Sarayda da düğün yapılmış. Karacaahmet'teki bir mezartaşı (No 6241) "*Dördüncü devletlü Perestû Kadınefendi'nin hemşiresi Mihrifidan*"ın (ö. 1282/1865) Yusuf Paşazâde Muhasebe Meclisi azâsı Fâzıl Bey'in eşi olduğunu belgeliyor.

Perestû'nun çocuğu olmamış veya olmuşsa ölmüş. Buna karşılık genç yaşta ölen diğer kadınefendilerin öksüz bıraktığı iki çocuğa analık etmiş. Bunlar, Düzdidil'in öksüzü Cemile Sultan'la Tirimüjgân'ın oğlu (II.) Abdülhamid'dir. Her ikisini de öz analarıymış gibi kol kanat gererek büyütmüş. Annesi ölünce günlerce ağlayan Abdülhamid'i, babası Abdülmecid bir akşam yanına çağırmış. Birçok öğütler verdikten sonra başını gecelik hırkasının altına sokup daha önce öksüz kızı Cemile Sultan'ı evlatlık verdiği Perestû Kadınefendi'nin dairesine götürmüş, "*Bak kadınım, sana güzel bir evlat getirdim!*" diyerek hırkasının eteğini açıp şehzâdeyi teslim etmiş, "*Bugünden sonra senin anan budur, öp elini evladım,*" dediği gibi Perestû'ya da, "*Bu çocuk önce Tanrı'ya, sonra sana emanet!*" demiş. Perestû, bu iki çocuğu öylesine sevgiyle büyütmüş ki, Abdülhamid analığından söz açıldığında, "*Annem ölmemiş olsaydı, o da bana ancak bu kadar bakabilirdi,*" dermiş.

Perestû ile Abdülhamid arasındaki ana oğul içtenliğinin bir kanıtı 1876'da yaşanmıştır. G. Doris'in *Kızıl Sultan*'da yazdığına göre, V. Murad'ın tahttan indirilmesi, Abdülhamid'in cülûsu, za-

manın iktidar sahiplerince kararlaştırıldığında eniştesi Mahmud Paşa, Abdülhamid'e giderek durumu bildirmiş ve ne olur ne olmaz kaygısıyla sarayda kalmaması uyarısında bulunmuş. Bunun üzerine Abdülhamid, en emin yer bildiği, analığı Perestû'nun konağına gitmiş. Nitekim, 31 Ağustos 1876 sabahı Dolmabahçe Sarayı kuşatılırken Serasker Redif Paşa da Abdülhamid'i Perestû'nun Maçka'daki konağından alıp cülûs için Topkapı Sarayına götürmüş.

Ölümüne değin 28 yıl boyunca onursal anlamda "mehd-i ulyâ-ı saltanat" pâyesini taşıyan Perestû, Abdülhamid'in her yıl 15 Ramazanda Topkapı Sarayındaki Hırka-i Saadet ziyaretine koşut, "Mehd-i Ulyâ Kadınefendi" pâyesiyle Fatih Atik Âli Paşa Camiinde düzenlenen kadınlara mahsus Hırka-i Şerif ziyaretine nezaret edermiş.

II. Abdülhamid'in kızı, Perestû'nun üvey torunu Ayşe Osmanoğlu anılarında ondan söz ederken, "*Mehd-i ulyâ-yı saltanat olan Perestu, Haremin başı olmasına rağmen hiç kimsenin işine karışmaz ve kimseyi incitmezmiş. Her işte dürüstlük arar, günlerini ibadetle ve fakirlere yardımla geçirirmiş. Abdülaziz, padişahlığı zamanında (1861-1876) Perestû Kadın'a Maçka'da bir konak hediye etmiş. Perestû'nun en büyük zevki arada oraya kaçıp oturmakmış. Abdülhamid ise analığının gittiğini öğrenince araba gönderip aldırtırmış. Haremdeki merasimlerde ağır kumaşlardan dört etekli entari giyer; Hanedan-ı Âl-i Osman nişanı ile Şefkat ve Liyakat nişanları göğsünde, kınalı saçlarının üzerine dantel gibi oyalarla işlenmiş kalpak biçimi hotoz kor, 'valide tâcı' denilen zümrüt iğneyi bunun üstüne takar, iki yanına da zümrütlü iğneler iliştirirmiş. Dört parça eteğinin ikisini önüne, ikisini yanlarına takar, aynı kumaştan veya şaldan kuşak bağlar, sağ elinin serçeparmağına yakut yüzük takar; beyaz güderiden pabuçlar, iyi kumaşlardan uzun etekli entari, üzerine de aynı renkte salta giyer, başına oyalı hotoz kormuş. Narin yapılı olmasına karşılık bu haliyle azametli görünürmüş*" diyor.

Oysa Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı* adlı yapıtında, Abdülhamid'in, şehzâdeliğinde Perestû'ya iyi davranmadığını, amcası Abdülaziz'e analığının saray hademeleriyle ilişkide bulunabileceğini uyardığını, bu iftirayı öğrenen Perestû'nun üvey oğluna kırılarak Maçka'daki konağına çekildiğini; Ahmed

Saib ise *Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı*'nda Perestû'nun Haremde çok saygın kâhya kadınken Abdülmecid tarafından kendisine Şehzâde Abdülhamid'in terbiyesinin tevdi edildiğini yazarlar.

Ayşe Sultan, *Babam Sultan Abdülhamid*'de, üvey babaannesi Perestû'nun, Maçka'daki konağına çekildikten sonra 80 yaşlarında iken öldüğünü, Şazeli Tekkesinde ve Hamidiye Camiinde ruhuna mevlid okunduğunu yazar. Abdülmecid'in bu hayırsever kadını, Silivrikapı'da Bâlâ tekkesinin önüne Perestû Kadın sebil çeşmesini, Eyüp'te de kendi türbesini yaptırmıştır. İki cepheli üç pencereli dört sütunlu, ahşap saçaklı Bâlâ Tekkesi sebilinin 1896'daki açılışında üç gün üç gece halka şerbet dağıtıldığını İzzet Kumbaracılar *İstanbul Sebilleri*'nde yazıyor. Sebilin "*Kalender kaldırub yed-i savb Hakk'a yaz bu tarihi / Su iç mâ'-i hayâtın 'aynıdır bu çeşme-i bâlâ*" tarih kitabesinden başka, "*Cennet-mekân Firdevs-âşiyan Gazi Ebülfeth Sultan Mehmed Hân hazretlerinin topçubaşısı bu makamın bânî-i evveli Bâli Süleymân Ağa hazretlerinin rûh-ı kudsiyyeleri için Perestû Kadınefendi'nin hayratıdır 13 Zilkade 1313*" (26 Nisan 1896) içerikli bir kitabesi daha vardır.

VERDİCANAN KADINEFENDİ [d. 1826(?) – ö. İstanbul, 9 Aralık 1889] *Sicill-i Osmânî*'de 70 yaşında öldüğü yazılıdır. Abdülmecid'in üçüncü kadınefendisi. Diğerleri gibi bu da Çerkes veya Gürcü asıllı bir cariyeydi. Altıncı kadınefendi iken 9 Aralık 1844'te Topkapı Sarayı Harem dairesinde Münire Sultan'ı doğurdu. Doğum yapması için götürülmüş olamayacağına göre, Abdülmecid, 1843-1844 kışını haremiyle birlikte Topkapı Sarayında geçirmiş ya da kimi eşleri ve hizmet cariyeleri burada kalmaktaydı. 1847'de de Şehzâde Kemaleddin Efendiyi doğuran Verdicanan, Abdülmecid'in ölümünden bir yıl sonra 1862'de, biricik kızı 18 yaşındaki Münire Sultan'ı da yitirdi. Ortaklarından ikbâl pâyeli Gülistu'nun Mayıs 1861'de bir ay sonra da Abdülmecid'in ölümüyle hem yetim hem öksüz kalan 5 yaşındaki Mediha Sultan, 4 aylık analık etmesi ve avunması için, saray gelenekleri uyarınca Verdicanan'a verildi.

Öz evladı gibi büyüttüğü gelişip serpilen Mediha Sultan'ın, Samipaşazâde Necib Paşa'ya âşık olduğunu öğrenince, o sırada taht-

ta olan II. Abdülhamid'in evlenmelerine onay vermesi için Verdicanan, padişahın analığı Perestû Valideye mektup yazmış; bunun üzerine Paris sefaretindeki görevinden İstanbul'a çağırılan Necip Paşa, vezirlik rütbesi verilerek 1879'da Mediha Sultan'la evlendirilmişti.

Onun, Perestû'ya ricasını, II. Abdülhamid'e de teşekkürlerini içeren mektupları, duygu yüklü ve samimidir. Perestû'ya yazdığı, "*Devletlü İsmetlü can beraberim yoldaşım efendim hazretleri*" diye başlayan, "Üçüncü Kadın" imzalı mektubunun özeti şudur: "... *Benim canım iş bu arizâmın sebeb-i veçhi şu oluyor ki kerimem Mediha Sultan dört buçuk seneden beri padişahın emrine ve benim reyime boyun eğip benim de hâlim şudur demez iken bu kerre her nasılsa tahammülün haricinde bir iştir tutup bana mektup yazmış. Ben de bir deyecek söz bulamayıp çâresiz sizi rahatsız etmeyi düşündüm. Gerek sizi gerekse şevketlü efendimiz hazretlerini asla ta'ciz etmek istemem ve istemediğimi elbette bilirsiniz. Lâkin kendi de bir âlişan olduğundan hakikaten söz ile olunacak idareden âcizim ve kendisinin yazmış olduğu kâğıdı leffen (ekte) gönderdim, görünüz. Hele bugünlerde ziyade mahzundur. Sırasına göre karşımdan bile ağlayarak kalkıyor. Benim de hâlim malum, dayanamıyorum. Bana dokunuyor, kuzum yoldaşım. Artık ben telâş ve üzüntülerden ne yazdığımı bilmiyorum. Rica ederim, efendimizi bana gücendirmeden sadra şifa verecek bir haber gönderirseniz gözüm yoldadır. Lûtfunuza sığınarak hatm-i kelâm eyledim.*"

Bu mektuba, Mediha Sultan'ın aşkını açıkladığı mektubu da ekleyen Verdicanan, Mediha Sultan'la Necib Paşa'nın 1879'da nikâhlarının kıyılması üzerine II. Abdülhamid'e de övgü ve dualardan sonra teşekkürlerini bildirmiş: "... *Dünkü pazar günü emr-i padişahi ile Mediha Sultan'ın nikâh takrirleri alındığından, ne derecelerde memnun olduğumu anlatamam. Bu cariyeleri teşekkürümü beyân için gelip efendimizin hâk-i pây-i şahanelerine saatlerce başım koymak arzusunda idi isem de bir mâni zuhûr eder de emelime muvaffak olamam diye bu arizâmın takdimini münasip gördüm. Mediha Sultan cariyeleri dahi hâk-i pây-i şehriyâranenize yüzünü ve gözünü sürer.*"

Altmış yaşlarında iken Ortaköy fer'iyye dairesinde ölen Verdicanan, Yeni Cami Havatin türbesinde gömülüdür.

GÜLCEMAL KADINEFENDİ [d. 1826(?) – ö. İstanbul, 29 Kasım 1851] Abdülmecid'in kadınefendisi, Sultan Mehmed Reşad'ın annesi. Padişahın tahta çıktığı 1839'daki ilk eşleri arasında yer almış. Üçüncü ikbâl iken 1 Kasım 1840'ta, Beşiktaş Sarayında Fâtıma Sultan'ı doğurunca ikinci ikbâl; 7 Şubat 1842'de Refia Sultan'ının doğumunda "İsmetlü devletlü Beşinci Kadınefendi" olmuş. Alderson, *Almanach de Gotha*'ya atfen, Abdülmecid'in kadınefendileri arasında 27 Mart 1843'te yer aldığını bildiriyor. 2 Kasım 1844'te Eski Çırağan Sarayında, geleceğin padişahı Şehzâde Reşat Efendi'yi (V. Mehmed) doğurunca da dördüncü kadınefendiliğe yükselmiş. Şehzâde ve sultanların çoğunun bebek veya 1-2 yaşında öldüğü Abdülmecid'in saraylarında, üç çocuğunun da bu yazgıdan kurtulması, Gülcemal'in yavrularına özenle bakan bir anne oluşuyla açıklanabilir.

Abdülmecid, Gülcemal için, "*Bu kadın, kendisine karşı kalben en hakiki bir muhabbet hissettiğim yegâne zevcemdir, onunla ömrümü birlikte geçirdiğim için gençliğimden beri kendisine bütün kalbimle merbut oldum,*" dermiş. Leyla Saz, "*Saray haremine girebilen şarlatan bakıcı kadınlardan biri, kadın hekim havasında Abdülmecid'in kadınefendilerine kurşun döker, kocakarı ilaçları verirmiş. Bir gün, sülük uygulamak için Gülcemal'i iyice ısıtılan hamama sokmuş. Sülükler ete gömülünce yaralardan kanlar akmaya başlamış. Gülcemal bayılmış. Abdülmecid'e haber vermişler. O da Hekim İsmail Paşa'yı çağırtmış. Hekim, kadınefendiyi bembeyaz ve baygın halde görünce telaşlanmış. Tedavi sonucu iyileşmiş,*" diye yazar.

Genç Gülcemal'in, Hareme özgü ilkel müdahalelerden şans eseri kurtulsa da dört yılda üç çocuk doğurmanın getirdiği yıpranışının da etkisiyle II. Mahmud'dan beri sarayı sarmış bulunan vereme yakalanmış olması doğaldır. O zamanki koşullarda tedavi edilemeyen bu hastalığın pençesinde son günlerini yaşarken, Abdülmecid'in refakatinde hareme girerek kendisini muayene eden Avusturyalı doktor Spitzer, bu müstesna kadınefendiyi yakından görmüş. Anılarında, "*Padişah, yüzündeki şalı bizzat açtı. İşte o zaman karşımda öyle güzel bir kadın başı gördüm ki, ömrümde bir böylesini daha görmemiştim. Abdülmecid'in onu ne kadar sevdiğini anlatırken, — Bu kadın, kalben en gerçek sevgiyi duyduğum biricik eşimdir,*" dediğini yazar.

Abdülmecid, "nöbet" gereği sıra Gülcemal'e geldiğinde bu eşiyle sabahlara kadar söyleşir, tatlı sesli Gülcemal'in kendine özgü üslubuyla aktardığı Doğu masallarını, saray öykülerini dinlermiş. Bu nöbet geceleri kuşkusuz salt öykülerle geçmiyor; diğer kadınefendi ve ikbâllerden daha kültürlü olan, kitap okuduğu söylenen Gülcemal, padişahla edebi konuları, saraydaki yaşantıyı, aile ilişkilerini, hatta belki siyaset de konuşuyorlardı.

Soğuk bir kasım günü 30'una varmadan ölen Gülcemal, Haremde, iffeti, asaleti, hassasiyeti, bilgisi, güzel sesi ile ünlüymüş. Veremden ölen eşlerinin bu üçüncüsünün arkasından, Abdülmecid acılara boğulmuş. Gülcemal, Yeni Cami karşısındaki Hatice Turhan Sultan türbesinin iç odasında gömülüdür. Kızı Refia Sultan'ın kabri de aynı yerdedir.

Annesinin ölümü sırasında 7 yaşında olan ve 58 yıl sonra tahta çıkan Sultan V. Mehmed Reşad (1909-1918) yeni alınan bir "buğu" gemisini (vapuru) saraydan seyrederken annesinin adını böyle zarif bir gemide yaşatmak amacıyla "*Ne güzel gemi! Buna rahmetli anacağımın adını koysunlar*" demiş. Vapur, *Gülcemal* adı verilerek askeri okul gemisi yapılmıştır. Eski saraylılar Sultan Reşad'ı, sarışınlığı, mavi gözleri, yaradılışındaki sakinlikle annesine benzetirlermiş.

BEZMİÂRÂ HANIMEFENDİ Doğum-ölüm tarihleri bilinmiyor. Adı, Alderson'da Bezmî, kimi kaynaklar Bezmican'dır. Abdülmecid'in nikâhlı eşi. Bu kadın cariye değil, "hür" olduğundan padişah Bezmiârâ'yla resmen evlenmiş. Böylece II. Osman-Ukayle evliliğinden iki yüzyıl sonra Osmanlı sarayında bir padişah daha hür bir kızla nikâhla evlenmiş. Diğer yandan, Bezmiârâ, cariye eşlere verilen ikbâllik, kadınefendilik pâyelerinden de yoksun bırakılmayarak nişanlanınca "altıncı ikbâl," nikâh kıyılınca da altıncı kadınefendi olmuş.

Bezmiârâ, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail Kâmil Paşa'nın eşi Zehra Hanımın cariyesi ve sözde evlatlığı imiş. İsmail Paşa 1822'de Sudan'da öldürülünce dul kalan Zehra Hanım evlatlığı Bezmiârâ'yla İstanbul'a gelip yerleşmiş. Zamanla hanedan ve ricâl çevreleriyle yakınlık kurmuş. Davetlere, saraydaki tören-

lere büyüyüp gelişen Bezmiârâ'yı da götürürmüş. Bu alımlı kız, güzelliği, yetenekleri, hele piyano çalmadaki maharetiyle Harem ortamlarında ünlenmiş.

Genç kızlara düşkün Sultan Abdülmecid'in, Bezmiârâ'nın özelliklerini çokça duyduğundan bir gün huzurunda piyano çaldırttığı bu işveli kıza hemen âşık oluvermesi(!), Zehra Hanımdan istemesi bir mizansen olmalı. Zehra Hanım, Bezmiârâ'nın cariye (köle) değil evlatlık olduğunu, ancak nikâh kıyılırsa verebileceğini bildirmiş; Abdülmecid de Bezmiârâ'yı nikâhla almış; göz kamaştırıcı çeyiz takımları ve "gelin alayıyla" saraya gelen Bezmiârâ, lahana yaprağı şeklinde, inciler ve değerli taşlarla bezeli gelinlik giymiş; başına, gerdanına, omuzlarına zümrüt, yakut, firuze, pırlanta işlemeli takılar takıp kuşanmış. Nikâhlı eş olduğundan, daha ilk anda altıncı kadın pâyesi verildiğini, Haremde gösterişli bir daire hazırlandığını, Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*'nda anlatır.

Bezmiârâ'yı yakından tanıyan Melek Hanım, anılarında bu kızın Abdülmecid'in aklını başından alışını şöyle anlatır: "*Abdülmecid'in kadınlarından Bezmiârâ Hanıma karşı tutumu, zayıflığının hangi noktaya kadar vardığını göstermektedir. Abdülmecid, ünlü Mısırlı İbrahim (İsmail) Paşa'nın dul karısı Mısırlı hanımı ziyarete gittiği bir gün orada genç bir köle kız görür. Kızın güzelliği kendisini o kadar derinden etkiler ki ona sahip olmaktan başka bir şey istemez. Çekiciliğiyle sultanı etkilediğini anlayan genç köle kız onun nikâhsız karısı olmayı reddeder. Kendisiyle evlenmeyi kabul etmedikçe ısrarlarına kulak vermeye yanaşmaz. Sultan, kızın bu tutumu karşısında çok şaşırır. Kudreti ne kadar büyük olursa olsun bir köleyi arzularına boyun eğdiremiyordu. Öte yandan sultan hiçbir zaman evlilik sözleşmesi imzalamamıştı. Bir kadınla evlenirse bütün yerleşik kuralları ihlal etmiş olacaktı. Hissettiği çok güçlü duygular ve zayıf karakteri yüzünden Abdülmecid çok hoş bir karar aldı. Âşık olduğu kadınla nikâh yapmaya razı oldu. Düğünleri son derece görkemli oldu ve Osmanlı padişahlarında çok ender görülen bir tavırla karısına hep sadık kaldı. Abdülmecid karısına hem âşıktı, hem de saygı duyuyordu. Hatta annesi ölmüş olan yedi yaşındaki oğlunu ona teslim edecek kadar ileri götürdü bu işi.*"

Melek Hanım anılarında devamla: "*Bezmiârâ ise tanık olduğu bu sevdaya karşılık verecek yerde saraydaki en basit hizmetçilerle bahçıvanlarla kapıcılarla entrikalar çevirmeyi tercih etti. Kıskançlık duygularıyla çileden çıkmış, ilkgençlik yıllarında olması ve özel durumu nedeniyle saygı duymak zorunda olduğu çocuğa* (Şehzâde Abdülaziz veya Murad) *karşı kin ve nefret duyuyor, onu aşılmaz bir engel gibi görüyordu. Çünkü bir oğlan doğurmuş olsa tahta çıkamazdı. Genç veliahda sürekli kötü davranıyordu. Çocuğa karşı nefreti öyle bir noktaya gelmişti ki bir gün vahşi bir hayvan gibi çocuğun kolunu ısırdı! Hiç kimse padişah hazretlerine olup biteni anlatmaya cesaret edemiyordu. Abdülmecid karısını çılgın gibi sevdiğinden, kendisine anlatılanları kabul etmeyecekti. Bununla birlikte sadık bir hizmetkâr kendisini tehlikeye atmadan durumu efendisine anlatmanın yolunu buldu. Bu cariye zaman zaman sultanı karagöz oyunuyla eğlendirmekle görevliydi ve küçük tiyatro oyunları düzenleme imtiyazı vardı. Bundan yararlanarak padişahın huzurunda bir tür komedi oynamaya karar verdi. Oyunun konusu, bir köleyle evlenen, ona âşık bir sultan ile sarayın en düşük hizmetçilerinden seçtiği gözdeleriyle düşüp kalkan, tahtın vârisine kötü davranan, sonunda onu öldüren, zayıf ve nankör karısıydı. Abdülmecid imayı anladı ve genç veliahdı getirtip sorgulayarak çektiği sıkıntıları itiraf ettirdi. Padişahın çılgına dönüp Bezmiârâ'yı çuvala koydurtarak denize attırdığı sanılmamalıdır. Öfkesi bile ölçülü olduğundan, annesi Bezmiâlem'e, ertesi gün, Bezmiârâ'yı eşyalarıyla ona armağan ettiği kayığa bindirip göndermesini bildirdi,*" diye yazıyor.

O günün anlayışına göre Bezmiârâ'nın, boşandıktan sonra bir kenarda oturması ve evlenmemesi gerekiyordu. Eğer evlenirse, bu, saltanata karşı saygısızlık sayılırdı. Fakat o buna aldırmadı. 1859'da ferik (korgeneral) ressam Tevfik Paşa ile evlendi. Hoşgörülü Abdülmecid'in buna aldırmadığı söylenir. Melek Hanıma göre, "*Bezmiârâ saraydan ayrıldıktan sonra gayrıahlaki hareketlerine gitgide artan bir küstahlıkla devam etti. Tevfik Paşa diye biriyle açıkça samimi ilişkiler kurarak sultana karşı meydan okudu ve bu adamla evlendi. Osmanlı tarihinde bir padişahın eski karısının sıradan bir faniyle evlenmesinin ilk örneğidir bu. Abdülmecid, eski eşinin ikinci evliliğini kayıtsız karşılamış gibi gözüktü. Tevfik Paşa, fazla*

bir geliri olmamasına karşın zevk ve sefa içinde yüzüyor, borç yapıyor; kendisine işi düşen herkesi dolandırıyordu."

Abdülmecid 1861'de ölünce yerine geçen kardeşi Abdülaziz aynı hoşgörüyü göstermeyerek Tevfik Paşa'yı azletti ve karı-kocayı Bursa'ya sürdü. Tevfik Paşa başına gelecek belalardan çekinerek gerçi Bezmiârâ'yı boşadı, ama Melek Hanım'ın anlattıklarına bakılırsa, "Çok geçmedi,Tevfik Paşa vakitsiz bir ölümle cezasını çekti. Affedilmez suçu, büyük bir beceriyle ve Şark diplomasisinin o ihtiyatlı tutumuyla cezalandırılmış oldu." Melek Hanım'ın yazdıklarına inanmak gerekirse saray, birtakım entrikalara başvurarak İstanbul'a getirtilen Tevfik Paşa'yı zehirletmişti!

Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, Bezmiârâ'nın, Haremde kendisinden esirgenmeyen üstünlüğün değerini bilmediğini, sonunda Abdülmecid tarafından boşandığını, buna çok üzülen analığı Zehra Hanımın kahrından öldüğünü açıklıyor. Cevdet Paşa ise *Tezâkir*'de, "*Beşinci kadın olup bed-huyluğu hasebiyle padişahın talâk-ı selâse ile boşadığı Bezmî Hanım, Zi'l-ka'de evâilinde* (2 Haziran 1859) *Erkân-ı harb reisi Tevfik Paşa'ya nikâh olundu. Görülmemiş ve işidilmemiş bir keyfiyet olduğu cihetle herkese pek çirkin göründü,*" diyor.

Bezmiârâ, üçüncü kez, Bursa Evkaf Müdürü Uzun Ahmed Bey'le evlenerek İstanbul'a gelip yerleşti. Zehra Hanımdan kalan servetini tüketip yoksul düşünce küçük bir kira evinde yaşamak zorunda kaldı. Son eşinden olma henüz memedeki kızını gizlice Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı –Kâmil Paşa'nın eşi– Zeyneb Hanıma verdirdi. Cavidan adındaki bu kızı, Zeyneb Hanım evlat edinip büyütmüş; Cavidan Hanımla da Abdülmecid'in Serfirâz Hanımdan doğma şehzâdesi Süleyman Efendi evlenmiş; lakin kıskançlık nedeniyle boşanmışlar; Cavidan ikinci evliliğini sevgilisiyle yapmış!

Önce Bezmiârâ'nın, ardından kimliğini gizlemeye çalıştığı kızı Cavidan'ın romanlara konu olan yaşantıları, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbulluların anlatmaktan dinlemekten bıkmadıkları dedikodu idi.

Adnan Giz, "Padişahlar da Âşık Olur" başlıklı yazısında, Ç. Uluçay *Harem'den Mektuplar*'da, Topkapı Sarayı Arşivindeki

Bezmiârâ'nın, Abdülmecid'e yazdığı bir mektubu yayımlamışlardır. "*Cariye-i ahkârın Bezmiârâ Hanım*" imzalı bu mektubunda, analığının (Zehra Hanım) hastalandığını, ziyaretine gidip birkaç gün kalmak üzere izin verilmesini; ancak bu günlere denk düşecek "nöbeti"nin –yani padişahla geçireceği gecenin– yanmasına üzüldüğünü yazmış. Bu satırlar, padişahların, kadınlarından hangisini isterse onunla yatma özgürlüklerinin olmadığını; her birine sırayla birer gece "nöbet" belirlendiğini doğrulamaktadır.

Ne zaman öldüğü, nereye gömüldüğü bilinmeyen Bezmiârâ'nın yaşamına, Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* adlı kitabının sonunda bir bölüm ayırmıştır.

SERFİRÂZ HANIM [ö. İstanbul, 9 Haziran 1905] Adını Ayşe Serfirâz, Serefrâz veren kaynaklar da vardır. *Sicill-i Osmânî*'de gösterilmeyişi belki de onun bir padişah eşine yakışmayan davranışlarından ötürüdür. Nahid Sırrı Örik, "*Gülcemal'in ölümünden (1851) sonra, aslen Rus ırkından olup saraya yetişkin bir kız olarak takdim edilen ve Süleyman Efendiyi dünyaya getiren Serfirâz Kadın'ın*" güzelliği ve şuhluğuyla Abdülmecid'in aklını başından aldığını, o zamanlara yetişmiş ve saraylıları tanıyan kimselerden dinlediğini anlatır. Bu ele avuca sığmaz hanımın, Ceylanyâr'ın ölümünden sonra altıncı ikbâllikten ikinci ikbâlliğe yükselişi de padişahın zaafıyla açıklanabilir. Serfirâz, Bedia Sultan'ın (ö. 12 Temmuz 1858), Şehzâde Safdeddin Osman Efendi'nin (ö. 23 Mayıs 1855), Şehzâde Süleyman Efendi'nin (ö. 13 Temmuz 1909) annesidir. Alderson, Bedia'yı Bedihe, Safdeddin'i Seyfeddin kaydetmiş; annelerini göstermemiştir. Düzeltmeleri G. Oransay, *Osmanlı Devleti'nde Kim Kimdi*?'de yapmıştır.

Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey'in, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*'nda anlattıklarına göre, Serfirâz'la iki kız kardeşini, Trabzon Valisi Damad Halil Paşa satın alıp Bezmiâlem Valide Sultan'a hediye olmak üzere Hafız Ömer Faiz Efendi ile İstanbul'a göndermiş. Bunlar, vaktiyle bir Çerkes beyinin Rusya içerisinden esir aldığı Leon namında bir Moskofun kızlarıymış. Çerkeslerin eski âdetleri gereği, tutsakların çocukları da beylerin mallarından sayıldığından, bunlar da satılmış.

Bezmiâlem Valide Sultan, kızlara Mümtaz, Râna, Serfirâz adlarını vererek en güzelleri Râna'nın, ileride oğlu Abdülmecid'e lâyık olacağını düşünmüş. Özenle terbiye edilmesini kalfalara tembihlemiş. Bir akşam valide sultanın haremdeki dairesinde kadınefendiler topluluğuna mevlid-i şerif okunurken mabeynden harem dairesine geçmekte olan Abdülmecid, mevlidi duyup bir tarafa gizlenerek izlemeye başlamış. Şeker dağıtan kızlardan biri dikkatini çekmiş. Mevlitten sonra valide sultan Râna'yı hazırlatıp padişaha göndermiş. Kız huzura çıkıp padişahın ayağına yüz sürmüş. Abdülmecid, annesinin bu iyiliğine çok memnun olduğunu belirtmekle birlikte Râna'nın kendi hizmetinde kalmasını, ama istifraş (koynuna almak) için şeker dağıtan cariyeyi göndermesini rica etmiş. Valide sultan, oğlunun tarifine uyanın Râna'nın küçüğü Serfirâz olduğunu anlamış ve derhal takdim edilmesini emretmiş. Bu duruma orada bulunanlar hayret etmişler.

Ali Rıza Bey öykünün devamını şöyle bağlıyor: "*Sultan Mecid'in bu Serfirâz Hanıma olan meyil ve muhabbeti, o vakti gören saray mensuplarınca malumdur. Serfirâz Hanımefendi bir zamanlar kendi dairesi halkını alıp tebdilhava vesilesiyle Yıldız kasr-ı hümayununa çıkmış ve uzun müddet orada ikâmet etmişti. Sultan Mecid'in kendisini görmek ve kırgınlığına karşın, gönlünü almak için bir gece önünde fener çektirip yürüyerek ve isteksizce Yıldız'a gittiğini; kulaktan kulağa haber kabilinden Reşad Fuad Bey hikâye etmişti.*"

Yazar yapıtının sonunda Serfirâz'ın yaşamına ilişkin daha bazı olaylar anlatmakta ve "*Serfirâz Hanımefendi ikbâl sınıfına dahil olduğunda, pederi Leon İstanbul'a gelip kendisini tanıttırmış ve sâye-i şahanede refaha mazhar olarak hacca da gittiği rivayettir,*" demektedir.

Bu hanımın, Bezmiârâ Kadınefendi'nin yaptıklarını unuttturan, dedikoduları bütün İstanbul'a yayılan rezaletleri, Abdülmecid açısından son derece onur kırıcıyken onu böylesine şımartan neden kuşkusuz padişahın kendisine düşkünlüğü olmuştu. Dönemin tarihçilerinden Cevdet Paşa, *Tezâkir*'in 13 Tezkiresinde 1855-1856 yıllarını özetlerken saray yaşamına da değinmiş ve sözü Serfirâz'a getirerek onun "Küçük Fesli" denen Ermeni sevgilisiyle ilişkisini apaçık yazmıştır:

"Serfirâz namındaki ikbâl, pek ziyade padişahın gönlünü çeldiğinden, ekseriya Yıldız köşkünde oturmakta olduğu halde çarşı içinde Küçük Fesli deyü maruf olan bir ermeni oğlanına vurulup bu uğurda ödenmesi kabil olmayan borçlar ederdi. Geçenlerde bir gün adı geçen çalgıcı oğlanı Beyoğlu'nda bir kahvehanede otururken bir Hırvat gelip üzerine bir tabanca sıkmışsa da kurşun elbisesine dokunup geçmiş. Bunun üzerine, artık İstanbul'da durması caiz olmayacağı mütalaasıyla ailesi kendisini Adalar'a kaçırdılar. Henüz bir ay geçmeden Küçük Fesli akşam üzeri Beşiktaş'taki hanesine giderken iki kişi gelip kamalar ile kendisini yaralamışlar. Birkaç gün sonra öldü. Ölmezden önce kendisini Serfirâz Hanımın adamlarının vurmuş olduğunu söylemiş olması üzerine ailesi tarafından İngiltere, Fransa ve Rusya sefaretlerine verilen arzıhâllerde 'Serfirâz Hanım gerçi ona vurulmuş idi. Lâkin kendisi ona bir veçhile temayül etmeyip hatta kendisini talep etmeye gelen Baltacılara, bulamadık dedirtmek için paralar vererek def ederdi' diye yazılı imiş. Fakat sefaretlerden buna dair Babıâli'ye verilen yazılarda bu sözler çıkartılarak diğer münasip ibareler yazılmış idi."

Cevdet Paşa, Serfirâz'ın, sarayı yüz yirmi beş bin kese borca sokarak Osmanlı Devletinin daha sonra karşılaşacağı parasal krizlerin doğuşunu hazırladığını ileri sürmekte, *"Öteden beri Harem-i Hümayun kadınları bir yere çıkıp gezmez iken bir vakitten beri arabalar ile her yere gider oldular. Diledikleri gibi sefahat eder oldular. Hele padişahın gözdesi olan Serfirâz Kadın pek ziyade aşırıp taşırdı. Tavır ve hareketleri namusa dokunur raddelere vardı. Tahsisat-ı hümayun günlük harcamalara yetmediğinden aylık tahsisat yirmi bin keseye çıkartılmıştı. Halbuki Serfirâz Hanımın bir sene zarfında ettiği borç yüz yirmi bin keseye ulaşmıştı,"* demektedir.

Cevdet Paşa başka olaylara da değinir. Bu kadının hafifmeşrepliğini, israfını; sarayla ilgili dedikoduları önlemek amacıyla Serfirâz'ın gözetilip kollanmasını padişahın Serasker Rıza Paşa'dan istediğini yazdıktan sonra, *"Bir gün, mecbur ve meftun olduğu Serfirâz Hanım –ki sefahat ve israfların asıl sebebi hep o idi– onun odasına gittiğinde kapısını açmadığından hünkâr pek ziyade*

gönlü kırılmış olarak cebren kapıyı açtırıp — Niçin açmıyorsun? Deyü sual buyurdukta — Rıza Paşa (serasker) gibi bir herif bizim tedip ve terbiyemize memur olmuş. Bu surette biz edepsiz imişiz demek oluyor. Edepsiz olanlar böyle edepsizlikler dahi edebilir! Demesiyle Zât-ı Şahane: — Ne yapayım. O kadar herif üzerine hücum etti. Çaresiz böyle bir surette teşebbüs lâzım geldi. Bir müddetçik böyle gitsin. Sen ona bakma!" diyerek özür dilediğinin rivayet edildiğini, ancak bu konuyu sorduğu bazı vükelânın bu rivayetleri inkâr ettiklerini anlatır.

Yine Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de bir seferinde de, "*Hünkâr, meftunu olduğu Serfirâz Hanımın yanına gideceğini Darüssaaade Ağası Tahsin Ağa ile haber verdikte Serfirâz Hanım, hünkâr için: — Rıza Paşa'dan ruhsat tezkiresi almış mı?*" dediğini; hatta o günlerde (yabancı) gazetelerde bunu ima eden fıkralar çıktığını; Abdülmecid'in de Serfirâz'ın bu hakaretini o sırada yanlarında bulunan Darüssaade ağasının dışarı sızdırdığına hükmederek kendisini azlettiğini kaydeder ve "*Zât-ı Şahane bu karıya pek ziyade meftun ve mecbur idi. Ol fettânenin dahi etmediği kalmadı. Masraflarına Hazine-i Hassa değil cihanın hazineleri toplansa kifayet etmez idi,*" yargısında bulunur.

Serfirâz'ın neden olduğu ahlaki, mali, siyasi sorunlara, *Maruzat* ve *Tezâkir*'de yer yer değinen Cevdet Paşa, bir de yorumda bulunarak Kırım Harbi öncesinde Rusya Hariciye Nâzırının yabancı elçilere "*Devlet-i Osmaniyye bir hastadır. Elimizde ölecek!*" dediği 1853'ün bunalımlı ortamında bu kadının rolü olduğunu, "*Böyle tenk ve tetik bir vakitte birkaç kadının ve belki Serfirâz nam bir yaramaz karının hakkından gelinip de devleti muhataradan kurtarmak kabil olmuyordu,*" demektedir.

Abdülmecid'in 1861'de ölümü üzerine dul kalan Serfirâz, Ortaköy Sarayının bir dairesinde henüz 6 aylık olan oğlu Şehzâde Süleyman'ı (ö. 1909) büyüttü. Yazgının şaşırtıcı tecellilerinden olarak Abdülmecid'in boşadığı Bezmiârâ'nın, Mısırlı Zeyneb Hanıma verdiği, üçüncü kocasından olma kızı Cavidan, Şehzâde Süleyman Efendiyle evlenip Serfirâz'ın gelini oldu. Son yıllarını oğlunun Bebek sırtlarındaki Nisbetiye kır köşkünde geçiren Serfirâz, Abdülmecid'den 44 yıl sonra öldü. Haluk Şehsuvaroğlu,

Asırlar Boyunca İstanbul'da, Beşiktaş Yahya Efendi Türbesi yanındaki şehzâde ve kadınlar türbesinde yatanları tanıtırken, "*Sultan Mecid'in kadınlarından Süleyman Efendi Validesi Serefrâz Hanımın sandukasının*," üç küçük şehzâde ile II. Abdülhamid'in eşlerinden Dilpesend Kadınefendi'nin sandukası arasında; vefat tarihininse 5 Rebiülâhir 1323, 27 Mayıs 1321 (9 Haziran 1905) olduğunu bildirmektedir.

DÜZDİDİL KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 18 Ağustos 1845] Doğum tarihi ve ailesi bilinmiyor. Kimi kaynaklardaki "Rûzidil"i, "Rusdil" yazımıyla ve Düzdidil'den başka gösteren Alderson, 1824-1887 arasında yaşamış başka bir kadınefendiydi der. Bu, 20-25 yaşlarında ölen Düzdidil, üçüncü kadınefendi pâyesini taşıyordu. 1841'de Neyyire Sultan'ı (ö. 1844) doğurmuş. 1843'te doğurduğu Cemile Sultan'ın ikinci yaş gününde öldü. 1845'te (23 Şubat-15 Nisan) 2 ay yaşayan Samiye Sultan da olasılıkla bunun kızıydı. Ancak o zamanlar, miladi takvim kullanılmadığı, yaş günü geleneği olmadığı için bu rastlantının farkına herhalde varılmamıştır. Düzdidil, Abdülmecid'in hareminden çıkan ilk kadınefendi cenazesi olarak Yeni Cami avlusundaki Havatin Türbesine gömülmüş, Abdülmecid, 3 yaşında öksüz kalan Cemile Sultan'ı, çocuksuz eşlerinden Perestû Kadınefendi'ye evlatlık vermişti.

HUŞYÂR KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1849] Hoşyâr da okunabilir. Üçüncü kadınefendi iken 8 Mayıs 1840'ta, Abdülmecid'in ilk kızı Mevhibe Sultan'ı doğurmuştu. *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da adı yoktur. Mıhalıç'ta Süle çiftliğinden geliri olan Huşyâr, kimi kaynaklarda II. Mahmud'un da aynı adlı kadınıyla karıştırılmış. Örneğin İ.H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*'nde, Kasımpaşa Hacıahmet Camii çeşmesini (Abdülmecid'in tuğrasından dolayı) bunun yenilettiğini yazmıştır.

MÂHİTÂB KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1888] Abdülmecid'in beşinci kadınefendisi. Alderson'un *The Structure of the Ottoman Dynasty* adlı yapıtındaki Rusdil (Ruzidil) Kadınefendi bu olmalı-

dır. 1848'de Sabiha Sultan'ı, 1852'de başikbâl iken, eski Çırağan Sahilsarayında "şehzâde-i civan-baht Nureddin Efendi"yi doğurmuş. Bezmiâlem Valide Sultan bu torunu için de görkemli beşik alayı düzenletmiş. Devlet erkânı eşleri, değerli hediyelerle hareme gelip loğusa ziyaretinde bulunmuşlar. Şehzâde anası olduktan sonra beşinci kadınefendilik pâyesiyle ödüllendirilen Mâhitâb, Abdülmecid'i yiyip bitiren eşlerindenmiş. H.Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*'de, dönemin tarihlerinden şu olayı aktarır: "*Abdülmecid son senelerinde kadınların ve kızların elinde büsbütün yıpranmış, Harem dairesinde bile hayatına kastedileceği vehmine kapılmıştı. Bir gün sarrafı Deli Boğos'u çağırıp — Beşinci Kadın beni öldürecek, kamanın sapını çabuk yap! Emrini vermiş. Arkasından da Beşinci Kadına gidip — Senin hainliğini Boğos bile biliyor. Bana bir şey yapma(-yasın) diye kamanın ucunu sivriltti! demiş.*"

Öteki kadınefendi ve ikbâllere kıyasla uzun yaşayan Mâhitâb, 1884'te 32 yaşındaki oğlu Nureddin Efendiyi yitirdikten sonra yas içinde daha dört yıl yaşamış, ellili yaşlarda ölmüş. Yeni Cami Havatin türbesinde gömülüdür. Topkapı Sarayındaki 20 Şaban 1306 (1888) tarihli muhallefât defterinde, hazineye geçen sim buhurdan, gülabdan, kahve askısı, kahve tepsisi, ayaklı tatlı kâsesi, şerbet kupaları ve porselen bardaklarla fer'iyye dairesinde mevcut diğer eşyası yazılıdır. Bunlar arasında, ikinci ikbâl iken Sultan Abdülmecid tarafından kendisine verilen müzehhep tuğralı bir feraşet beratının kaydı da vardır.

NEV'ESER KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 11 Nisan 1889] Alderson, "*Sicill-i Osmânî'de, I. Abdülhamid'in kadınları arasında gösteren Süreyya bu yanlışını düzeltmiştir,*" diyor. Önce başikbâl, sonra beşinci kadınefendi olan Nev'eser, Şehzâde Mehmed Burhaneddin Efendi'nin (1849-1876) manevi annesidir. Şehzâdenin ölümünden sonra daha 13 yıl yaşamış; II. Abdülhamid'in saltanatında, 60 yaşlarında ölmüştür. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar II*'de ölüm tarihini 12 Eylül 1889 kaydetmiş.

NÜKHETSEZÂ HANIM [d. 2 Ocak 1827 – ö. İstanbul, 15 Mayıs 1850] Abdülmecid'in ilk başikbâli. *Sicill-i Osmânî* ve Alderson'da-

ki, "*10 Haziran 1852'de Abdülmecid'in haremine girdi, 19 Aralık 1892 öldü,*" bilgisi *Almanach de Gotha*'dan alınmadır. Oysa Ç. Uluçay, Abdülmecid, 1846'da Rumeli gezisindeyken Çırağan Sarayı Harem dairesinde Şehzâde Ahmed'i; 1847'de Nazime/Neyyire Sultan'ı, 1849'da da eski yazlık Beylerbeyi Sahilsarayında Şehzâde Burhaneddin Efendiyi doğurduğunu saray arşivindeki belgelerden saptamıştır. Abdülmecid'in kimi eşleri ve çocukları gibi Nükhetsezâ da saray haremini kemiren veremden, "*1266 senesi Receb-i şerifinin üçüncü günü* (23 yaşında) *bu fâni âlemi terk*" etmiş ve Yeni Cami türbesine gömülmüş. Satılan muhallefâtına ilişkin belgeler saray arşivindedir. Oğlu Burhaneddin'e, Nev'eser Kadınefendi analık etmiştir.

NALÂNDİL HANIM [d. 1829(?) – ö. İstanbul, 1875(?)] Abdülmecid'in Çerkes asıllı başikbâli. İkinci ikbâl iken Çırağan Hareminde, 5 Aralık 1851'de Seniha Sultan'ı, 20 Mart 1853'te de Şehzâde Mehmed Abdüssamed Efendiyi doğurmuş, kendisinden önceki başikbâl Bezmiârâ, altıncı kadınefendiliğe yükselince başikbâl olmuş. 1855'te Şehime/Şahime Sultan'ı doğurmuş. Ölüm tarihi *Sicill-i Osmânî*'de Hicri 1282 (1865), Alderson'da ise *Almanach de Gotha*'ya atıfla 2 Aralık 1890 gösterilmiştir. Topkapı Sarayı Arşivindeki Hicri 1275-1292 (1858-1875) arasında tarihlenen belgeler, kızı Seniha Sultan'ın evlendiği tarihte (1877) hayatta olmayıp, 1875-1876'da öldüğüne yorumlanabilir. Yeni Cami Türbesinde Abdülmecid'in diğer eşlerinin yanında gömülüdür.

NESRİN HANIM [ö. İstanbul, 2 Ocak 1853] İkinci ikbâlliğe kadar yükselen bu hanım, 1846'da Şehzâde Mehmed Ziyaeddin Efendiyi, 1848'de Behice Sultan'ı, Abdülmecid'in Bursa seyahatine çıktığı 1850 yılında da ikiz şehzâdeler Nizameddin ve Bahaeddin'i doğurmuş, üç şehzâdesi de çocukken ölmüş.

İstanbul'da Selimiye'de çıkan bir yangına çok üzülen Abdülmecid'i teselli etmek için yazdığı "*Kulunuz Nesrin*" imzalı mektubundaki "... *Efendim dün gece ihrak olan mesken Selimiye kışlasında imiş. Şimdi nasıl işitdim ise aklım başım yarı beraber kül olmuş kıyas edüp Hudâ hakkıyçün destime destmâl alup âvaz ile*

ağladım. O derece keder eyledim. Siz efendimin kederi cümlemizin kederidir. Bu kadar düğün dernek oldu, dünya yerinden oynadı, zararsız ziyansız elbet bir tarafdan çıkar efendim. Dost var ise düşman da eksik değil, hasudunuz çokdur. Elbet ya mala, ya sevdiği bir şeye uğrar deyu meşhûr kelâmdır efendim, kısmetden çıkılmış ne çâre siz sağ olun efendim. İnşallah gine yaptırırsınız efendim. Yanan ev olsun..." gibi saf ve samimi ve ifadeler, –eğer bir kâtibe cariyeye yazdırmadı ise– onun okur yazar olduğunu belgeler.

Nesrin Hanım da çocuklarının üzüntüsünden ve hareme bulaşmış veremden genç yaşta ölmüş, Yeni Cami türbesine gömülmüştür. Kızı Behice Sultan da genç kızlık çağında yine veremden ölmüştür.

GÜLİSTU HANIM [ö. İstanbul, Mayıs 1861] Sultan Abdülmecid'in ikbâli ve son padişah VI. Mehmed Vahideddin'in annesi. Adını Gelistu, Gülüstü, Gülistan olarak veren kaynaklar da vardır. Abdülmecid'in dokuz ikbâlinden dördüncüsü olan Gülistu Hanım da olasılıkla Çerkesdi. Beşinci ikbâlken ikiz Zekiye ve Fehime sultanları (1855), ertesi yıl Mediha Sultan'ı, 2 Şubat 1861'de de Şehzâde Vahideddin'i doğurdu. Leyla Saz anılarında, Vahideddin'in doğumunda "Harem" ve "Saray" orkestralarının sıra ile konser verdiğini; erkeklerin bahçede, kapı önünde; kızların içeride ve bahçe kapısının yanındaki paravananın arkasında yer aldıklarını yazar. Abdülmecid'in haremindeki birçok kadın gibi Gülistu Hanım da veremdi. Oğlunu doğurduktan üç ay sonra öldü. Onu bir ay sonra (25 Haziran) Abdülmecid izledi. Osmanoğullarının son padişahı olacak Vahideddin daha dört aylıkken anasız babasız kaldı. Gülistu, Abdülmecid'in ölen kızları ve kadınları için Fatih'te Nakşıdil Valide Sultan Türbesinin avlusunda yaptırdığı daire planlı tek kubbeli türbeye gömüldü.

Vahideddin, 57 yıl sonra 1918'de tahta çıkınca babasının ve annesinin türbelerini arada ziyaret ederdi. Annesinin gömülü olduğu ve "Yeni Türbe" denene, "Gülistu Valide Sultan Türbesi" diyerek özel bir önem atfetmişti. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuad (Türkgeldi) buna dair bir anısı şudur: "*Sultan Vahideddin bana: — Bugün de İstanbul'a geçelim de Yavuz ile pederi ve valideyi ziyaret*

edelim, dedi. Beni de maiyyetine alarak otomobil ile doğru Sultan Selim'e azimet etti. Orada ziyaretlerini ifadan sonra Fatih civarında validesi Gülistu Hanım ile büyük annesi Nakşıdil Valide Sultan'ın kabirlerini ziyaret etti."

ŞÂYESTE HANIM [ö. İstanbul, 11 Şubat 1912] Gülistu'dan sonra Abdülmecid'in beşinci ikbâli ve kendisinden 51 yıl sonra ölen son eşi. 1853'te "meyyit (ölü) bir şehzâde doğurduğu" biliniyor. O sırada 18-20 yaşlarında olduğu kabul edilirse ölümünde 75-80 yaşlarında olmalıdır. 30 Eylül 1856'da "üçüncü ikbâlden" doğan Naile Sultan'ın (ö. 18 Ocak 1882) annesi olasılıkla bu Şâyeste Hanımdı. Çünkü 1856'da Şâyeste üçüncü ikbâldi. Son yayımlanan *Saraydan Sürgüne* de Şâyeste'nin kız kardeşi Hüsnidil'in de Safvet Paşa'nın eşi olduğu belirtilmiş. Afife Rezzemaza'nın bu anılarından, hanedan kadınları arasında, böyle birçok akrabalıklar kurulduğu ve artık eskisi gibi aile kökleri unutturulan kadınlar döneminin kapandığı, akrabalık ilişkilerinin bilindiği ve güçlendirildiği öğrenilmektedir. Şâyeste Hanım, 1861'de Gülistu ve Abdülmecid'in ölümleriyle daha kundakta yetim öksüz kalan Şehzâde Mehmed Vahideddin'e, Sultan Abdülaziz tarafından analık tayin edilmişti. Osmanlı padişahlarının sonuncusu ve Abdülmecid'in en küçük şehzâdesi Vahideddin'i bir ana şefkatiyle büyütmüştü. Beşiktaş Yahya Efendi de şehzâde ve kadınlar türbesinde gömülüdür.

CEYLANYÂR HANIM [ö. İstanbul, Şubat 1856] Adı Ceylânkâr olarak da geçer. Ölüm tarihini 17 Ocak 1855 veren listeler vardır. İkinci ikbâl olan Ceylanyâr'ın, 31 Mart 1852'de Çırağan Sarayında doğurduğu Şehzâde Mehmed Rüşdi Efendi dokuz aylıkken öldüğü gibi, kendisi de genç yaşta veremden ölmüş, Nakşıdil Valide Sultan Türbesi haziresine gömülmüş. Abdülmecid, mezarının üstüne Yeni Türbeyi yaptırmıştır.

NERGİZEV HANIM [ö. İstanbul, 26 Ekim 1848] Nergizû, Nergis olarak da tanınan dördüncü ikbâl Nergizev'in kısa yaşamı bilinmiyor. Abdülmecid'in bu hanımının 1848'de Çırağan Sarayında doğurduğu Şehzâde Mehmed Fuad iki aylıkken, kendisi de oğ-

lundan bir ay sonra veremden ölmüş. Yeni Cami Türbesine gömülen bu ikbâl hanımla ilgili, Topkapı Sarayı Arşivinde, "*Altmış dört senesi Zilkade ayının yirmi sekizinci günü (26 Ekim 1848) terk-i âlem-i fena eden müteveffa Dördüncü İkbâl Nergizev Hanım merhume*" sözcüklerini içeren bir belge vardır.

NAVEKMİSÂL HANIM [ö. İstanbul, 5 Ağustos 1854] Abdülmecid'in beşinci ikbâli iken ölen bu hanımın varlığı da Topkapı Sarayı Arşivindeki ölümünden sonra düzenlenen borç defterinden öğrenilmektedir: "*1270 senesi Zilkade ayının on üçüncü* (5 Ağustos 1854) *Pazartesi günü Üsküdar'da kâin Şemsi Paşa Kasr-ı Hümayununda vefat edip irade-i seniyye ile Yeni Cami türbe-i şerifinde medfun olan cennetmekân Beşinci İkbâl Navekmisâl Hanımefendi merhumenin tespit olunan borçlarına ait defterdir.*"

Zeynimelek [ö. İstanbul, 1842] veya Zerrinmelek. *Sicill-i Osmânî*'de ikinci ikbâl gösterilmiştir. Abdülmecid'in ilk yıllarında ve çok genç ölen eşlerinden olup Yeni Cami Türbesinde gömülüdür. Y. Öztuna, 18 yaşında öldüğünü yazıyor.

Rûzidil [d. 5 Mayıs 1824 – ö. İstanbul, 31 Ekim 1887] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Doğum-ölüm tarihini ve Abdülmecid'in haremine 2 Ekim 1842'de girdiğini, Alderson, *Almanach de Gotha*'dan vermiş; adını Rusdil yazmıştır. Bu kimi kaynaklarda Rûzidil adıyla gösterilen Düzdidil'le aynı kadın olabilir.

Şayân(?) Listelerde yer almayan bu adı, Y. Öztuna, *Devletler Hanedanlar II*'de önce başikbâl, daha sonra dördüncü kadınefendi olarak tanıtıyor. Abdülmecid'in kızlarından Behice Sultan'ın analığı imiş.

Abdülmecid'in kızları

FÂTIMA SULTAN [d. İstanbul, 1 Kasım 1840 – ö. İstanbul, 26 Ağustos 1884] Cevdet Paşa doğumunu 6 Ramazan 1256 kaydet-

miş. Beşiktaş Sarayı Hareminde doğdu. Babası Abdülmecid daha 17 yaşındaydı. Annesi Gülcemal Kadınefendi, öz kardeşleri Refia Sultan ve Sultan Mehmed Reşad'dır. İlk kocası Galib Paşa denizde boğulmuş, ikincisi Nuri Paşa, Taif'e sürülmüş, orada çıldırmıştır. Doğal ki, her padişahzâdenin doğumundaki gibi, Fâtıma Sultan'ın dünyaya gelişi de üç gün boyunca beş vakit toplar atılarak, yalılarda konaklarda, çarşılarda avizeler asılıp kandiller yakılarak, saraydan Babıâli'ye ve eyaletlere, hatta yabancı elçiliklere doğum müjdesini içeren hatt-ı hümayunlar gönderilerek cihana ilan edilmişti. Dönemin edebiyatçıları, çetrefil "ebced" yöntemleriyle bu mutlu velâdete de "*Terennüm-sâzı nazm oldu bu tarih içre gelmekde Esad / Kudum-i Fâtıma Sultan cümbüş-âver-i devrân*" gibi tarihler düşürmüşler; kasideler yazmışlar. Beşik alayı, Haremde eğlenceler tertip edilmiş; devlet erkânının eşleri saraya loğusa ziyaretine gelmişler. Bezmiâlem Valide Sultan, bir torunu daha olduğu için sevinmiş, o ve padişah, Gülcemal'e değerli hediyeler vermişler. Bebeye dâye ve kalfa cariyeler tayin edilmiş. Saraya, padişahı kutlamaya gelen mülkiye, askeriye ve ilmiye ricâline şerbetler sunulmuş.

1847'de, Fâtıma Sultan'la kendisinden sadece dokuz gün büyük şehzâde Murad Efendi, bir-iki yaş küçük diğer kardeşleri Refia Sultan, Şehzâde Abdülhamid ve Cemile Sultan, Sultan Abdülmecid'in buyruğu gereği Bed'-i Besmele merasimiyle ilk derslere başlamışlar. Her birine özenli mektep kıyafetleri hazırlanmış, boyunlarına pırlanta işlemeli cüz keseleri asılmış. İlk günkü derste padişah babaları "Besmele" çektirmiş.

Anneleri Gülcemal'in 1848'de ölümüyle öksüz kalan Fâtıma Sultan'la kardeşleri Refia Sultan ve Şehzâde Reşad Efendi, Başkadınefendi Servetsezâ'ya evlatlık verildi. Abdülmecid, bu kızının ve adları sayılan diğer çocuklarının geleneksel din ve saray eğitimi yanında modern eğitim de almasını istediğinden, kendi hocası Safvet Efendiyi (Paşa) Farsça, Fransız muallimleri de Fransızca öğretmekle görevlendirdi. Saraydaki bu çalışmalar süredursun, babaanne Bezmiâlem Valide Sultan, hayırlarına bir yenisini daha katarak 1849-1850'de, Rüştiye üstü yeni bir okul yaptırdı. Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Valide Mektebi denen bu kurumun

açılış törenine Padişah Abdülmecid bir velî sıfatıyla katıldı ve Fâtıma Sultan'la Murad Efendiyi yeni okula yazdırdı.

O günün anısını Ebuzziya Tevfik Bey, *Mecmûa-i Ebuzziya*'da özetle şöyle anlatıyor: "*Lise hükmünde olan Valide Mektebinin resmi açılış zamanı gelmiş. Mektep Müdürü Kemal Efendi* (Paşa)*, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya, bu merasimi Zât-ı şahanenin şereflendirmesini rica etmiş. Padişah da muvafakat etmiş. O gün gelince Abülmecid Han gerdûne-i hümayuna* (saltanat arabası) *şehzâde Murad Efendi ile Fâtıma Sultan'ı alır. Ellerinden tutarak mektebe girer. Mektep kapısında istikbâl ve ihtiram için sıraya girmiş olan vükelâ arasında Kemal Efendi'ye yaklaşarak bu iki evladına: — Efendinin elini öpünüz. Bundan sonra sizin hocanız,* (Kemal) *Efendidir, demiş ve Kemal Efendi'ye de: — Bunları sizin terbiye elinize tevdi ediyorum. Diğer talebelerle müsavi* (eşit) *tutmanızı rica ederim! buyruğunu verir.*" O yılın sonundaki sınavda da bulunan padişah, başarısından dolayı Kemal Efendiyi kutlarken "*Âferin Kemal Efendi, maarif her iki dünya için saadet sermayesidir. Halkın, kız erkek evlâdını terbiyeye gayret ediyorsunuz. Kendi çocuklarımı da terbiyeye himmetinizi beklerim*" dedikten sonra yine Şehzâde Murad'a ve Fâtıma Sultan'a, hocalarının elini öptürmüş. "*Aliyyülâlâ*" derecesinde başarılı olanlara, özel olarak yaptırttığı, üzerinde "*nişân-ı âferin-i imtihandır*" yazılı, her ikisine de birer nişan vererek, "*Bu nişanları şimdi bir teşvik hediyesi olarak alınız. Lâkin takmağa hakkınız yoktur. İnşaallah siz de gelecek imtihanda iktidar gösterirsiniz, o zaman nâzır efendi kendi eliyle nişânınızı size takar!*" buyurmuş.

Padişah çocuklarının halk çocuklarıyla aynı okula devam etmelerinin ve gerçek başarının ödüllendirilmesinin gerektiğini vurgulayan Abdülmecid'in bu davranışı bir devrimdi. Kayıt ve sınav işlemleri gerçi sembolikti ve Kemal Efendi, kimi muallim ve hocaları saraydaki şehzâdegân mektebine göndererek şehzâde ve sultanların eğitimlerinin Mekteb-i Maarif-i Adliyye düzeyinde sürdürülmesini sağlamıştı.

Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*'de, Sultan Reşad'ın, çocukluk ve gençlik anılarını naklederken güzel ve kültürlü bir prenses olan ablası Fâtıma Sultan için, "*Şişe gibi bir kızdı. Güzelliği validemizden almıştı,*" dediğini yazar. Fâtıma Sultan, 1851'te

henüz on bir yaşında iken Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu yirmi beş yaşındaki Ali Galib Bey'le (1829 – 14 Eylül 1858) nişanlandı. Kızlarının en büyüğü Fâtıma Sultan'ın mürüvvetini görecek olan Abdülmecid ise o sırada yirmi sekiz yaşındaydı. Ayrıca bu izdivacın siyasi amaçları vardı. Cevdet Paşa'nın yorumuna göre, Mustafa Reşid Paşa, padişah katındaki onca saygınlığına karşın, oğlunu damat yapmakta; padişah da Tanzimatın kurucusu Reşid Paşa'yla dünür olmakta yarar görmüşlerdi. O günlerin tanıklarından, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın eşi Melek Hanım, *Harem'den Mahrem Hatıralar*'da, "*Abdülmecid'in kızı Fâtıma Sultan evlenme yaşına gelmişti ve yüksek sınıflardan bazı kişilerin çocukları arasında sultanla evlenmek isteyenler vardı. Reşid Paşa ve özellikle de çok kibirli bir insan olan karısı, oğulları Ali Galib Paşa'nın padişaha damat olmasını çok istiyorlardı. Öteki nâzırlar da sadrazama yağ çekmek istiyorlardı. Fâtıma Sultan'ın, sadrazamın oğluyla evlenmesi için padişah katında girişimlerde bulundular. Israrlar sonucu padişah razı oldu bu evliliğe,*" diyor.

Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'deki yorumuysa olumsuzdur: "*Reşid Paşa, oğlunu damad etmek için bu kadar fedakârlıkları ihtiyar etmesi kendisince büyük bir hatâ idi. Sevgili oğlu Galib Paşa bir anda vezirlik verilerek vükelâ sırasına geçmişti, ama kısa boylu ufak tefek, tüy sıklet olması sebebiyle Fâtıma Sultan kendisini beğenmemiş; aralarında sıcaklık ve bağlılık doğmamıştı,*" diyor.

Nişandan sonra Fâtıma Sultan'ın büyümesi için üç yıl beklendi. Düğün hazırlıkları başlamak üzereyken, 12 Mart 1854'te Müttefik devletlerle İstanbul Antlaşması imzalandı ve Rusya'ya savaş (Kırım Harbi) ilan edildi. İngiltere ve Fransa birlikleri İstanbul'a gelmeye başladı. O ortamda bu düğünün bir moral ve güç gösterisi olacağı düşünüldü. Ne var ki, dönemin kimi devlet adamlarıyla o sırada hariciye nâzırı olan Mustafa Reşid Paşa arasındaki sürtüşmeler vardı. Sultan Abdülmecid'e düğün harcamalarını karşılayabilecek mali güçten yoksun olduğunu açıklayan Mustafa Reşid Paşa'ya hazineden para aktarmanın hile-i şer'iyyesi bulunmuş; Baltalimanı'ndaki sahilhanesi Hazine-i Hassa tarafından 250 bin altın lira karşılığında satın alınmıştı. Bu büyük meblağın belki önemli bir miktarı düğün giderlerine harcandı, ama işlem ahlaki

açıdan eleştiriye açıktı. Daha kötüsü, Abdülmecid, Hazine-i Hassanın satın aldığı Baltalimanı Sahilhanesini, kızıyla damadı Galib Paşa'nın oturmalarına tahsis etti!

Nikâhı, Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet dairesinde Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Bey Efendi kıydı. 7 Ağustos 1854'te Çırağan Sarayında başlayan geleneksel sûr-ı hümayun (saray düğünü) yedi gün yedi gece sürdü. 10 Ağustos günkü zifafla çift evlendi. (Alderson evlenme tarihini 24 Şubat 1854 verir.)

Fâtıma Sultan geçici olarak Ortaköy Defterdarburnu'ndaki Neşatâbâd adıyla anılan, Melling'in Hatice Sultan için yaptığı sahilsarayda oturduğundan düğün alayı, bu sarayla Baltalimanı arasında "bahren" (deniz yoluyla) düzenlendi. O sırada İstanbul'da bulunan de Villers Franqueux, Çırağan'la Baltalimanı arasındaki düğün sahnelerini izlemiş, bu izlenimlerini 2 Eylül 1854 tarihli *Illustration* dergisinde yayımlamıştır. V. Franqueux, Boğaziçi sularında saltanat kayıklarıyla yapılan gelin alayını şöyle anlatmaktadır: "*Alay, şark usulü üzere çok parlak bir surette düzenlenmiştir. Alayın başında, beş çifte kayığa binmiş hazinedar kethüda* (cariye) *bulunuyordu. Onu, hazinedar ustanın* (cariye) *kayığı takip etmekteydi. Bunların çevresindeki on kadar kayıkta da cariyeler vardı. Arkada ise on ikişer çifte daha otuz kadar kayık, en arkada da iki mavna ilerliyordu. Bunlar zengin çeyiz takımlarıyla doluydu. Çeyizin tutarı altmış milyon(?) imiş. Bunlardan ziynet grubundakileri prensesin annesi* (analığı Servetsezâ) *vermiş. Çeyiz takımında elmas, inci, sırma işlemeli sırt samuru, pırlantalı, incili, harçlı, klaptan işlemeli tırtıllı al atlas, mavi, pembe, mor, tirşe şalakî entariler; yine incili sırmalı, tırtıllı klaptanlı ipek işlemeli yatak, yemek, kahve, hamam takımları; zümrüt, lâl işlemeli aynalar, gümüş fincan zarfaları, taam tepsileri, örtüler, muhtelif gümüş, porselen, kristal takımlar... vardı. Devlet ricâlinin Baltalimanı sarayına gönderdikleri düğün hediyeleri 500 bin altın tutarında hesaplanmıştı. Çırağan ile Baltalimanı arasındaki dört kilometrelik kıyı şeridi kayık ve mavnalarla dolduğu halde, Çırağan sarayı iskelesinden hâlâ başka kayıklar hareket ediyordu. Halk ise, kıyıları doldurmuş bu görkemli alayı seyretmekteydi.*"

Genç evliler, Baltalimanı Sahilhanesine yerleştiler. Bu Avrupai yapı, Boğaziçi'ndeki sultan saraylarıyla yarışacak görkemdey-

di. Selamlık ve Harem daireleri, somaki mermerden sütunları, merdivenleri, şömineleri, ışıldayan parkeleri, vitrayları, dönemin dekorasyon anlayışını yansıtan tavanları ile ünlüydü. Vezirlik rütbesi verilen damad-ı hazreti şehriyârî Ali Galib Paşa, gençliğine ve deneyimsizliğine karşın, kayınpederi Abdülmecid, babası Mustafa Reşid Paşa sayesinde Meclis-i Vâlâ âzalığı, nâzırlık gibi önemli görevlere atandı. Oysa yeni evliler ilk günden mutlu olamadılar. Fâtıma Sultan mutsuzluğunu ve sorunlarını kardeşi Şehzâde Murad'a yazıyor; Murad da ona teselli içerikli, "*Hemşire-i vefakârım*" hitaplı cevaplar göndererek "*Öteden beri çekmekte olduğunuz şu ıstırap ve eleme hiçbir suretle vicdanım rıza göstermiyor. Şurası var ki zevc ile zevce arasına kimse giremediğinden bugünkü günde selâmet yolunuzu aramak size düşecek bir vazifedir. Bu halde size düşecek de doğrudan doğruya zât-ı şahaneye arz ve beyân eylemektir,*" diyordu.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*'de, padişahın, 1858'de, Sadrazam Âli Paşa'yı, damat paşaları huzuruna çağırıp her birine son derece ağır eleştiriler yönelttiği bir gün, "*Sultanlar geceleri mehtâblarda gezermiş. Benim gece mehtâbda gezer kızım yoktur. Anları da reddedeceğim. Bu heriflerin* (damatlarının) *harekâtı artık nâmusuma dokunur oldu! Deyü tekdir ettikten sonra içlerinden hasseten Ali Galib Paşa'ya işaret ile* (borçlanmaları hatırlatıp)*: Bu borçlanma maddesine ibtidâ bu köstebek kıyafetli herif sebep oldu. Bunu bir vakit Hazine-i Hassa nâzırı etmiştik. Bana Fâtıma Sultan'ın otuz bin kese akçelik borç defterini gösterdi. O zaman babasının (Mustafa Reşid Paşa'nın) fesadından korkuyordum. O cehennem oldu kurtulduk. Lâkin bu babasından müfsid olacak!*" dediğini yazar.

Melek Hanım da kocası Kıbrıslı Mehmed Paşa sadrazamken gerçekleşen bu evlilik ve sona erişi konusunda ilginç şeyler anlatmıştır: "*Bu evlilik, en fazla isteyenlerin umduğu olumlu sonuçları vermedi. Sultanların kocaları, karılarının neredeyse köleleridir. Çağırılmadan huzuruna çıkamazlar. Sultan çağırtmazsa selamlıkta kalmak zorundadır ve hareme girmeye cesaret edemez. Genç paşa, son derece zeki, sultana da çok bağlı olmasına rağmen sultanın gözüne giremedi bir türlü. Bir ay içinde haremde ancak iki gece kalabiliyordu ve bu durum büyük bir acı veriyordu kendisine. Öğrenmiş*

olduğu son derece sinir bozucu bir olay da tuz biber ekti çektiği acılara. Karısının eski nâzırlardan birinin oğluna ilgi duyduğunu anladı. Mektuplaşıyorlarmış. Ama kesin bir şey bilmiyordu. Kendisinin dışarıda sanıldığı bir gün elinde bir mektupla bir hadım gelir. Ama Galip Paşa'nın orada olduğunu görünce mektubu bırakmadan alelacele dönüp gider. Genç adam, babası Mustafa Reşid Paşa'ya giderek kuşkulandığı durumu kanıtlayan gerçeği anlatır. Reşid Paşa hiç vakit kaybetmeden saraya gider, padişahın huzuruna çıkar. Fâtıma Sultan'ın kocasını nasıl mutsuz ettiğini anlatır. Abdülmecid kızını ayıplayacağı yerde Reşid Paşa'ya boşanır: — Nasıl! Bu evliliğin gerçekleşmesi için bana o kadar ısrar ettiniz. Şimdi de şikâyet ediyorsunuz. Sultana karşı birtakım suçlamalar yapıyorsunuz. Daha fazla hıncımı dökmemi istemiyorsanız gidin buradan. Hiç beklemediği böyle bir kabulle bunalan zavallı baba, son derece üzüntülü bir halde eve döner. Bu muamele ve oğlunun düş kırıklığı onu umutsuzluğa düşürür. Bu ve daha başka nedenler ölümünü çabuklaştırır."

Melek Hanım, Mustafa Reşid Paşa'nın ani ölümünü (7 Ocak 1858) buna bağlar. Yazgı da Fâtıma Sultan'la Ali Galib Paşa'nın evliliğine dört yıl ömür biçmiş olmalı ki babasının ölümünden sekiz ay sonra damat paşa da 14 Eylül 1858 gecesi Boğaziçi yalılarındaki içkili âlemlerin birinden Baltalimanı'na dönerken kayığına bir römorkörün çarpması sonucu denize düşüp boğulmuştur.

Melek Hanım bu kazayı ve sonrasını da şöyle anlatmaktadır: *"Babasının ölümünden üç* (sekiz) *ay geçmişti ve sultan da üç haftadır çağırtmıyordu kendisini. Genç adam biraz hava almak amacıyla geceyi,* (banker) *Kamondo adlı zengin bir Yahudinin kır evinde geçirmeye karar verir. Bir tekneye biner ve bankacıyla konuklarının arasında hoş vakit geçirir. Gece olunca tekrar tekneye biner. Eve dönerken aniden buharlı bir gemi çıkar önlerine, çarpışırlar ve dayanaksız tekne parçalanır. İki köle efendilerini kurtarmaya çalışırlarsa da hep birlikte boğulurlar. Ertesi gün anne, oğlunu her zamanki gibi göremeyince sıkıntı içinde gelmesini bekler. Evde olağanüstü bir karışıklığın olduğunu fark eder. Acı haberi öğrenince bayılır. Tekrar gözlerini açtığında delirmiştir. Hayatının geri kalan bölümünü odasına kapatılmış halde elleri ve ayakları bağlı olarak geçirmiştir. Kocasının öldüğünü öğrenen* (Fâtıma) *sultan, gerçekten çok üzüldü,*

hastalandı ve iyileşmesi için uzun bir süre geçmesi gerekti. Paşayı hiç sevmemiş olmasına rağmen gene de dostluk duyguları içindeydi. Her zaman iyiliksever olan Abdülmecid sürekli yanına giderek kendisini teselli etti."

Tarih-i Lûtfî'de ve *Tezâkir-i Cevdet*'te de bu olayın ayrıntıları vardır. Mustafa Reşid Paşa ailesine yakınlığıyla tanınan Cevdet Paşa olayı şöyle hikâye etmektedir: *"Ali Galib Paşa Rebiülevvelin yirmi birinci (14 Eylül) Cuma günü araba ile Büyükdere'ye ve andan Fındıksuyu'na gidip orada akşam taamını ettikten sonra gece saat dörde karip avdet ile Büyükdere'ye gelirken arabası devrilmek gibi bir muhatara savuşturarak Büyükdere'ye gelip üç çifte kayığa râkiben avdet etmiş ve havanın mağmum ve kayıkçıların sarhoş olması hasebiyle Yeniköy'ün üst tarafında vâki' tabya hizasında kayık bir İngiliz vapuruna çatıp devrilmiş olduğundan pek âlâ yüzgeç olan hamlacısı paşayı çıkarmak isteyip ancak paşa kendisine pek sıkı sarılmış olduğundan ikisi birlikte batmışlar. Bu arada Şevki nam uşağı dahi beraber gark olmuş. Boğulanların en genci en sonra çıkmak mücerreptir derler. Bu defa dahi öyle oldu ki haftasında hamlacı zuhur etti. İki gün sonra pazar gecesi Ali Galib Paşa'nın na'aşı Beykoz tarafında zuhur etti."*

Olay, *Lutfî Tarihi*'nde *"teessüf"* başlığı altında verilmiştir: *"Ali Galib Paşa üç çifte kayığı ile gece vakti Boğaziçi'nde Büyükdere'den avdetinde, Tarabya açıklarında üzerlerine uğrayan römorkör bir küçük vapur ile kayığı devrilerek kendisiyle bir adamı ve kayıkçılardan birisi kaybolduğu seher vakti şâyi' oldu. Kaç günlerden sonra na'aşları bulunarak Galib Paşa'nın na'aşı pederi Reşid Paşa türbesine ve adamın na'şı memleketi olan Anadolu Kavağı câmii civarına defn olundular."*

Balıkhane Nâzırı Ali Rıza Bey ise *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*'nda, Galib Paşa'nın kethüdası Hakkı Bey ve bir uşağı ile Sarıyer'den Baltalimanı'na gelirken Yeniköy önünde karşılarına çıkan römorkörün çarpacağını sanarak denize atlayıp derhal boğulduğunu, Beykoz'da ığrıp içinde uşağıyla birbirine sarılmış vaziyette bulunduklarını, Sultan Mecid'in ihsan ettiği kıymettar pırlanta yüzüğün, avcuna bükülmüş parmağında görüldüğünü, naaşının babasının Emirgân'daki yalısına getirildiğini anlatır.

Fâtıma Sultan'ın, yüz binlerce altına mal olduğu rivayet edilen o anlı şanlı düğününden dört yıl sonraki durum, Mustafa Reşid Paşa'nın kalp hastalığından veya zatürreden; oğlu Ali Galib Paşa'nın, kaza mı suikast mı, cinayet mi olduğu meçhul ölümleri; Reşid Paşa'nın kibirli hanımefendisinin çıldırması olmuştu! Tanzimatçı paşanın ailesinin bu trajik sonu bir uğursuzluklar zinciridir. Diğer yandan, bu olaylar üzerine, saray çevrelerinde ve İstanbul'da dedikodular almış yürümüş; Fâtıma Sultan'ın 19 yaşında dul kalışına acınırken hazine olanaklarını sömürenlere, kolay yoldan rütbeler, mevkiler elde edenlere duyulan toplumsal öfkeden, zavallı genç Ali Galib Paşa'ya acımak şöyle dursun, ölümünün ilahi bir ceza olduğuna inanılmış; bir ozan bu ölüme, yolsuzluklar ateşiyle yürekleri yanan yoksulların bedduaları sonucu diyerek tarih düşürmüştür:

"Âteş-i zulm ile yandıkça kulûb-i fukara
Böyle vapuru kazâ çarkına uğrar vükelâ"

Cevdet Paşa, halkın Mustafa Reşid ve oğlu Ali Galib paşalara kızgınlığına değinirken oğlunu Abdülmecid'e damat yapmak için paşanın çabalarını, Mabeyn-i Hümayunu, Enderûn halkını hoşnut kılmak için pek çok paralar harcadığını; Harem kadınlarının ve haremağalarının hatırlarını gözetip ehliyetsiz kişilere görevler verdiğini, büyük işler başararak kazandığı şöhretini bu uğurda mahvettiğini; hele oğlunu henüz deneyimsiz bir gençken vezirlik rütbesiyle devlet ricâli sırasına sokmasının, onun bir dediğini iki etmemesinin tepkiler doğurduğunu; Fâtıma Sultan'ın da padişah babasının "*köstebek kılıklı*" dediği Ali Galib'i beğenmeyip sevmediğini uzun uzun anlatır.

Leyla Saz ablasıyla yaşıt olan Fâtıma Sultan'ı sahilsarayında ziyaret ettiklerini, fakat eski samimiyetin yerini artık resmiyet ve protokolün aldığını vurgulayarak bu saraya ilişkin gözlemlerini aktarmıştır.

Abdülmecid beş ay dul kalan kızına 1859'da Ârif Paşa'nın oğlu Mabeynci Mehmed Nuri Bey'i (ö. 1883) münasip görür. Fâtıma Sultan'sa, daha yakışıklı olan Mabeynci Salih Paşa'yı ya da Osman

Bey'i istemekteymiş. Sonunda padişahın dediği olur. Düğünden önce, henüz yirmisindeki damat, müşirlik verilerek Nuri Paşa yapılır! 24 Mart 1859'da başlayan bu evlilik 22 yıl sürmüş; çocukları Mehmed Fuad (1859-1862) ile Emine Lutfiye Hanımsultan (1863-1866) küçük yaşlarda ölmüştür.

1876'da V. Murad tahta çıkınca, Fâtıma Sultan'a Dolmabahçe Sarayında özel bir daire verirken eniştesini de mabeyn müşiriğine atamış, ancak bu mutlu beraberlik de kısa sürmüştür. II. Abdülhamid'in, Sultan Abdülaziz'i öldürttükleri savıyla 1881'de Yıldız'da yargılattığı gruba dahil edilen Damat Nuri Paşa, Midhat Paşa'yla Taif'e sürgün edilince yolda delirmiş; 1883'te Taif'te ölmüştür. II. Abdülhamid'in, gayrıresmi yoldan göz hapsine aldırdığı; ama dışarıya karşı kendi sarayına kapanmış gösterilen Fâtıma Sultan'sa, bir gün yasakları eslemeyerek çok sevdiği V. Murad'ı görmek için Çırağan'a gitmiş; Yıldız Sarayından koşturulan kapıcılar kendisini içeriye almayınca sinirlenerek: "*Beni buraya girmekten men'eden kimmiş, o pinti herif mi? Kardeşimi görmeden şuradan şuraya gitmeyeceğim, geceyi burada geçireceğim!*" diye avaz avaz bağırmaya başlayınca, Yıldız'dan gelen Cevher Ağa özür dileyerek Fâtıma Sultan'a kapıları açtırmış.

Fâtıma Sultan, Nuri Paşa'dan bir yıl sonra, 1884'te 44 yaşında öldü. Abdülmecid'in büyük kızının kısa ömrü, başlıbaşına bir öykü konusudur. Büyükbabası Sultan Mahmud'un veya babası Abdülmecid'in türbesine gömülmesi gerekirken kardeşi II. Abdülhamid duyduğu hınçla Yeni Cami Türbesine gömdürtmüştür.

Ölümünden 6 yıl sonra, mabeyn-i hümayundaki muhallefâtından ayrılıp hazineye gönderilen 22 sandık içindeki gümüş evani arasında işlemeli tepsiler, yemek payatası (tabağı) yemiş tabağı ve yemişlikler, kandiller, aynalar, sehpalar, buhurdan, gülabdan, yazı takımı, çekmeceler, hokkalar, şerbet kupaları, hoşaflık ve kaşıkları, bardaklar, baston, kahve zarfları, murassa iğneler, sırma kemerler, kahve puşideleri de varmış.

REFİA SULTAN [d. İstanbul, 7 Şubat 1842 – ö. İstanbul, 4 Ocak 1880] Alderson'da doğumu 8 Ocak, ölümü 1879'dur. Annesi ikinci ikbâl Gülcemal Kadınefendidir. Abdülmecid'in evlilik

çağına değin hayatta kalabilen kızlarının yaşça ikincisi Fâtıma Sultan'ın öz kız kardeşi, Sultan Reşad'ın öz ablasıdır. Beşiktaş Sarayında, Hicri takvime göre 25 Zilhicce 1257 Pazar günü saat 9'a beş kala doğmuş. Daha sonra vak'anüvis olacak olan Lutfî Efendi, ebced hesabıyla Hicri 1257 tarihini veren "*Doğub Refia Sultan oldu cihân pür-nûr*" diye bir tarih düşürmüş olsa da, onun doğuşunun dünyayı ışığa boğması şöyle dursun, kendi kısacık ömrü de ışıklı bir mutluluk içinde geçmemiştir. Sultan Reşad anılarında bu ablasının akıllı olduğunu vurguluyor. Bu doğru olsa bile kadınlar için salt şansın ve güzelliğin önde olduğu bir dönemde akıl Refia Sultan'a fayda sağlayabilir miydi bilinmez!

Beş yaşında iken öz ablası Fâtıma Sultan, üvey ağabeyi Şehzâde Murad, yaşıtı Şehzâde Abdülhamid, bir yaş küçüğü Cemile Sultan'la birlikte Refia Sultan da saraya özgü eğitimi almak için hoca önüne oturdu. Kuran-ı Kerim, ilmihâl, akaid, hüsnühat, kıraat, *Tevarih-i Âli Osman* (hanedan tarihi), Arabi, Farisi gibi klasik derslerin yanında, Tanzimat padişahının kızı olarak Fransızca ve Batı müziği dersleri de aldı. Piyano öğrenmesi için Therese Romano adlı bir İtalyan bayan muallim görevlendirilmişti. Okuyup öğrenmeyi sevdiği söylenen Refia Sultan'ın hayatı belki tatlı sürebilirdi; lakin daha 6 yaşında iken, dünya güzeli annesinin şal örtüler altında veremden ölüşü kimbilir ona ne duygular yaşatmıştı? On beşinde evlendiğine göre, eğitim-öğretimi 1847-1857 arasındaki 10 yılda başlayıp bitmişti.

1854'te, 12 yaşını doldurduğu günlerde, halası Âdile Sultan'ın kocası Mehmed Ali Paşa'nın önceki hanımından oğlu Mahmud Edhem Bey'le nişanlandı. Abdülmecid, damat adayına paşalık rütbesi ihsan etti, ama kızından 10-12 yaş büyük bu paşa çocuğu subayın, Refia Sultan'ı mesut edip edemeyeceğini düşünüp araştırmadı. Çünkü büyük kızı Fâtıma Sultan'ı, Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Galib Paşa'yla evlendirmesine koşut, sadrazamlık, kaptanıderyalık görevlerinde bulunan enişteşi (Âdile Sultan'ın kocası) Mehmed Ali Paşa'yı da dünür edinmesi gerekiyordu. Doğal ki yeni damat paşalar –başta Mustafa Reşid Paşa– devlet adamlarının görüşleri alınarak seçiliyordu. Nitekim, Abdülmecid bu konuda sadrazama gönderdiği hatt-ı hümayunda, zamanı gelince

nikâhları da kıyılmak üzere, Refia Sultan'ın Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Edhem Paşa'ya, Cemile Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa'nın oğlu Mahmud Celâleddin Paşa'ya, Münire Sultan'ın da Mısır Valisi Abbas Paşa'nın oğlu İlhâmi Paşa'ya namzetliklerini uygun gördüğünü, damat adaylarından ikisinin getirtilip durumun kendilerine tebliğ edildiğini; İlhâmi Paşa'nın adaylığının ise Babıâli'den Abbas Paşa'ya bildirilmesini buyurmuştu.

1854'te nişanlanan Refia Sultan'la Mahmud Edhem Paşa'nın nikâhları gelenekler uyarınca Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet dairesinde, müneccimbaşının belirlediği uğurlu saatte kıyıldı. İzleyen 21 Temmuz 1857 günü de saray düğünü başladı. Leyla Saz, yedi yaşında bir gözlemci olarak bu düğünden belleğinde kalanları, sözgelişi gelin alayında, dört atlı bir gerdûneye bindirilen sultanın, babasının sarayından kendisine tahsis edilen Ortaköy Defterdarburnu Sarayına saltanat ve refakat arabalarıyla götürülüşünü, Edhem Paşa'nın koltuklayıp arabadan indirişini, avludaki mızıka takımının marşlar çalışını anılarında nakletmiştir.

Abdülmecid, çok geçmeden damadı Edhem Paşa'yı vezirlikle ödüllendirerek Meclis-i Vâlâ üyeliğine atadıysa da bunun, mutsuz ve talihsiz kızını bir parça avuttuğu söylenemez. N.S. Örik'in "Çapkın Damat Paşalar" yazısından Edhem Paşa'nın ne ölçüde çapkın ve düzenbaz, Refia Sultan'ınsa –kardeşi Reşad'ın akıllıydı görüşünü yalanlarcasına– ne denli "sâf" iki zıt karakter olduklarını anlamak zor değildir: "*Edhem Paşa da odalık almayarak şehirde gönül eğlendirenlerdendi. Haremlerinin huzur ve rahatı ve herhalde serveti için asıl afet teşkil edenlerinden Edhem Paşa, haremi Refia Sultan'dan sonra yine evlenerek züriyet sahibi olmuş ve mecnun ölmüştür. Bu paşanın saray dışındaki maceralarına pek yüksek maaşı kâfi gelmediğinden bir plan tertip etmiş. – Herhalde merhum Sultan Mehmed Reşad'dan daha zeki olmaması icap eden, kendinden de pek genç, hem de güzel olan– karısını, bir acaip derde tutulmuş olup bu derdin devasının, inciler ezilerek yapılacak bir murabbayı kaşık kaşık yemek olduğuna ikna etmiş! Sarayda inci namına –çeyiz takımına işlenmiş olanlardan, sultanın göğsünü ve kulaklarını tezyin edenlere kadar– ne varsa cümlesini almış, kendisine bunlardan* (sözde) *murabba* (marme-

lat) *yaptırmış! Bu hikâyeyi pek mevsuk bir menbadan öğrendim.*" Örik böyle yazmış.

Refia Sultan, mutsuzluğunu ve sağlık sorunlarını savurganlıkla unutmaya çalışmış bir padişah kızı olabilmiştir. Babasının ikide bir "*hınzır herif*" dediği kayınpederi, aynı zamanda halası Âdile Sultan'ın kocası Mehmed Ali Paşa'ya, hem kendisinin hem de padişah babasının kırgın ve kızgın oluşlarının nedenleri bir yana, hanedan içindeki huzursuzluğun asıl nedeni, kadınefendi ve ikbâl hanımlarla Refia Sultan'ın ve kız kardeşlerinin savurganlıkları idi. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'de yazdığına göre, Abdülmecid bir keresinde, Münire Sultan aracılığıyla kızlarına akıllarını başlarına toplamaları uyarısında bulunurken diğer yandan Refia Sultan'ın kethüdası Eşref Efendiyi tutuklatmıştı. Cevdet Paşa, 27 Temmuz 1858'de ansızın Babıâli'ye gelen Abdülmecid'in, Sadrazam Âlî Paşa, Kaptanıderya Mehmed Ali Paşa huzuruna girdiklerinde, Refia Sultan'ın altmış bin kese akçe borcu meselesini açarak Mehmed Ali Paşa'ya, "*Sen bunu bilirdin, niçin mâni olmadın? dedikte, Kaptan Paşa, her ne kadar haberim yok demişse — Kethüdası olacak Eşref katırı senin adamın değil midir? Onu sen kethüda etmedin mi? Siz bunları yapıyorsunuz tâ ki ben kederle öleyim!* dediğini; *damat paşaların mezbahaya götürülür gibi huzuruna getirildiğini, onlar renkten renge giredursun; padişah, maliye nâzırına, Mehmed Ali Paşa'yı ve damatları işaret edip: — Refia Sultan'ın borcunda Mehmed Ali Paşa'nın dahli var zannederdim. Ancak pek çok yeminler ile beni inandırdı. Bunların cümlesi namussuzdur,*" dediğini yazmaktadır.

Ali Akyıldız, saray arşivlerindeki belgelerden yararlanarak kaleme aldığı *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan* adlı eserinde, bu bahtsız prensesin inançlarını, duygularını, hayırseverliğini, hastalıklarını, mutsuzluğunu, saray çevrelerindeki israf tutkusundan onun da kurtulamadığını, nasıl alışveriş yaptığını, borçlarını anlatmış; ona ait mektupları belgeleri vermiştir.

Kız kardeşlerinden Behice Sultan'a yazdığı bir mektubunda, o gün Bahariye dergâhına, oradan da çarşıya gidişini, yalıya dönünce mektubunu aldığını ve çok sevindiğini anlatışı; dünya gerçeklerinden uzak iç âlemini yansıtır. Alışveriş yaparak sürekli borç-

landığı, saraylı saf sultanları sömürüp soyan tüccar-tefeci Kosti'yi, çeyiz hazırlığındaki kız kardeşi Behice Sultan'a tavsiye edecek kadar aymazlıkla kaleme aldığı mektubunun son bölümünde, adını anmadığı kocasından (Edhem Paşa) ise kızgınlıkla söz edişi ilginçtir: "... *Karındaşçığım! Belki paşa sıkılır diye düşündüm, buyurmuşsunuz. Allah onu kahretsin! Sıkılmadığı ne kaldı? Orasını düşünmek lâzım değil. Dün gece âdettir, elbette damatlar bize geleceklerdir deyü söyleşiyor idi. İnşaallah yarınki cuma veyahut pazar günü gelirse yalıda bulunur, teşriflerine muntazır olurum. Efendim bugün Kosti bazergân arabanın yanına geldi, mübârek hâk-i pây-i devletinize yüz sürdü. İşitmiş, pek memnun oluyor ve pek çok recâ ediyor. Ne isterse benden alsınlar, bu günde hizmetlerini ben edeyim! diye. Bendeniz de peki, hemşireye yazarım diye söyledim. Pek acele yazdım, kusurumun afvını recâ ederim.*"

18 Aralık 1879'da, yani ölümünden iki hafta önce ağabeyi II. Abdülhamid'e yazdığı mektubunda ise ameliyat edilmesine izin verdiği için teşekkür ederek doktorların "*Ameliyatınız iyi geçti*" avutmasına inandığını belirtmiş, "*İzn ü ruhsat-ı şahaneleriyle âmeliyatın icrâsından başka bir çârem kalmadığı cihetle korkarak ve ağlayarak ve arasını da pek uzatmayarak etibbâ* (doktorlar) *kullarına teslim olacağımı hâk-i pây-i şahanelerine arz ve ifademle Mevlâ-i müte'âlden sonra hazreti cihandârîlerine sarılup dayanarak ameliyat-ı kebirenin* (büyük ameliyatın) *icrası vaktinde elden geldiği kadar kullarını incitmeksiz kis'i almalarına dikkat eylemelerini etibbâya emr ü ferman buyurulmasından*" dolayı da minnettarlığını bildirmiş.

Babası Abdülmecid öldüğü sırada 19 yaşında olan Refia Sultan, bir 19 yıl daha yaşadı. Bu evrenin son beş yılında, yumurtalıklarında oluşan kistten kaynaklanan ıstıraplarla pençeleşti. Yerli yabancı doktorların önünde 12 kez yattığı ameliyat masasından nihayet kalkamayarak 4 Ocak 1880 Pazar günü, babası gibi 38 yaşında öldü. Sultan II. Abdülhamid'in buyruğu gereği, ertesi gün Defterdarburnu Sarayından alınan cenazesi, denizden Sirkeci'ye getirilip burada cenaze alayı düzenlenerek Yeni Cami Türbesinde annesi Gülcemal Kadınefendi'nin ayak ucuna gömüldü. Çocuğu olmayan Refia Sultan'dan geriye iki milyon kuruşluk yüklü bir

borç, yüzlerce kalemden oluşan bir muhallefât, değerli mücevherler, çok sayıda mektup, belge, birkaç da fotoğraf kaldı. Belgeler Topkapı Sarayındadır.

CEMİLE SULTAN [d. İstanbul, 17 Ağustos 1843 – ö. İstanbul, 26 Şubat 1915] Cevdet Paşa doğumunu 21 Receb 1259 kaydetmiştir. Üç yaşındayken annesi Düzdidil Kadınefendi öldü. Annesini Rûzidil gösteren kaynaklar varsa da bu, eski harflerle "Düzdidil – Rûzidil" yazımlarının benzerliğinin bir yanıltması olmalıdır. Abdülmecid'in haremiyle birlikte yaz mevsimini geçirdiği eski Beylerbeyi Sarayında doğdu. II. Abdülhamid'den bir yaş küçük, Sultan Reşad'dan bir yaş büyüktü. Erkek olsaydı, II. Meşrutiyetin padişahı olacaktı. Bu sultanla ilgili bir efsanenin, saraylılarca ortaya atıldığı söylenir: Güya, dört aylık Cemile Sultan, beşiğinde yatarken bir haremağası odaya girmiş. Bebek de olsa bir sultanın bulunduğu yerde yapmaması gereken bir davranışla aynanın önünde durup fesini düzeltmiş. Tam o sırada cariyeler, Cemile Sultan'ın beşiğinden doğrulup haremağasına doğru parmağını salladığını görmüşler! Bundan dolayı adı "*Parmak Sallayan Sultan*"a çıkmış!

Üç yaşında iken annesi Düzdidil Kadınefendi ölen Cemile Sultan'ı, torunu Mevhibe Celaleddin Hanımın ve yeğeni Ayşe Osmanoğlu'nun anılarında açıkladıklarına göre babası Abdülmecid, elinden tutup Perestû Kadınefendi'ye götürmüş, "*İşte bir kız evlât getirdim*!" diyerek kendisine evlatlık vermiş. Perestû Kadınefendi de bir kız sahibi olduğu için çok sevinmiş. Ufak tefek, cana yakın fakat vakur Cemile Sultan'ı öz kızı gibi yetiştirmiş.

Babasına çok benzediği, onun gibi nâzik, konuşmasının da mükemmel olduğu söylenen Cemile Sultan, 1854'te henüz 11 yaşında iken bir-iki yaş büyük ablalarının nişanlanmaları sırasında "namzet" (damat adayı) seçilen, Ahmed Fethi Paşa'nın oğlu Mahmud Celâleddin Bey'e (1836?-1884) namzet edilmiş. Bu seçimde de önceki sultanlar için geçerli olan gerekçe söz konusu; Mahmud Celâleddin de Refia Sultan'ın namzedi Edhem Paşa'yla aynı konumdaydı. Babası Ahmed Fethi Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa'nın annesi olan önceki eşi Ayşe Şemsinur Hanımın üstüne, II. Mahmud'un kızlarından Atiyye Sultan'la evlenerek "damat" ol-

muştu. Abdülmecid, bu enişteşini de oğlunu kızı Cemile Sultan'a namzet yaparak ödüllendirdi. Vezirlikle Meclis-i Vâlâ azâlığına atanan Mahmud Celâleddin Paşa, "damad-ı şehriyârı" olabilmek için, Cemile Sultan'ın on beş yaşına gelmesini bekledi. Bu arada, çiftin oturmaları için Fındıklı'daki eski sarayın yerine 1856'da Avrupai tarzda yeni bir sahilsarayı yapımı başlatıldı.

1858 ilkbaharında 17 Mayıstan 11 Haziran'a kadar, borç paralarla gerçekleştirilen peş peşe görkemli düğünlerle Abdülmecid'in iki kızı daha, Cemile ve Münire Sultan evlendiler. Bu düğünlerin ayrıntılarını *Tezâkir*'de anlatan Cevdet Paşa, iki hafta süren sûr-ı hümayunun öncekilere oranla daha tekellüflü olduğunu; vükelâ çadırlarından Dolmabahçe'ye kadar yolun iki tarafına meşaleler dizildiğini; sahraların yüzlerce fener ve kandillerle donatılmış çadırlarla dolduğunu, günde beş defa toplar atıldığını; yeme içme, eğlenme tertiplerinin; çalgı, oyun, cambaz gösterilerinin mükemmelliğini yazmaktadır.

Fındıklı Sarayı henüz tamamlanmadığından zifaf ve çiftin geçici ikâmetleri için Emirgân'daki Giritli Mustafa Paşa Yalısı kiralandı. Leyla Saz anılarında, "*Emirgûne'deki yalıya sultanın çeyizinin hademeleri başlarında götürüldüğünü; değerli eşyaların konulduğu tepsi ve sandıklarla yatak takımlarının, çuha kaplı arabalara yerleştirilip nakledildiğini, kortejin Levend Çiftliği-Maslak yolunu izlediğini*" yazar. Cemile Sultan'ın zifafı 4 Haziran günü gerçekleşti. Genç evliler, Boğaziçi yalılarındaki altı aylık balayı döneminden sonra, 1859 kışı ortasında, Fındıklı'daki Çifte Sarayların, Cemile Sultan Sarayı diye anılacak kuzey kanadına taşındılar.

1861'de babası Abdülmecid öldükten sonra amcası Abdülaziz'in (1861-1876) saltanatı boyunca, eşi Mahmud Celâleddin Paşa'yla Fındıklı Sarayında, Kanlıca, Göztepe, Erenköy köşklerinde, Üsküdar Özbekler Tekkesi karşısındaki bağlı bahçeli köşkte, varlıklı, saygın ve sevgiye dayalı bir yaşam sürdüler. Mahmud Celâleddin Paşa, Tanzimat meclislerinde üyelik, ticaret nâzırlığı görevlerinde bulundu. Cemile Sultan, 1876 ihtilallerinde, ağabeyi V. Murad'ın rahatsızlığı nedeniyle Abdülhamid'in padişahlığını desteklerken, eşi de kimi devlet adamlarıyla bu yönde görüşmeler yaparak II. Abdülhamid'in tahta çıkmasında etkili oldu. Yeni padişah, bu

desteğine karşılık eniştesini mabeyn, ardından Tophane müşirliğine atayarak ödüllendirdi.

İlk birkaç yıl Cemile Sultan ve Mahmud Celâleddin Paşa, II. Abdülhamid'e en yakın, saltanat düzeninin en etkili kişileri konumundaydılar. Midhat Paşa'yı sadrazamlıktan uzaklaştırtanlar da onlardı. Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*'nda, "*Kızlarağası Behram Ağa, cahil ve her işe karışırdı. Önceleri kendi sultanı ve Damat Mahmud Paşa'nın eşi Cemile Sultan'ın etkisi altındaydı. Cemile Sultan, bunun aracılığıya Sultan Hamid'e etki yapardı,*" diyor. Cemile Sultan, saraydaki merasimlerde, Abdülmecid'in hayattaki kızlarının en büyüğü sıfatıyla padişahın sağında yer alır; oturmak gerektiğinde ise tahtın sağına konulan yüksek koltuğa oturur; kadınların katıldığı Harem merasimlerinde ise valide sultan konumundaki analığı Perestû Kadınefendi'nin yanında durur veya yürürdü. Ayşe Osmanoğlu, anılarında halasının bu merasimlerde daima saray geleneklerine uygun klâsik biçimde, uzun etekli, kahverengi elbise giyip başına dantelden veya tülden aynı renkte hotoz koyduğunu yazar.

Bu gidiş uzun sürmedi. Sultan Abdülaziz'in intihar etmeyip suikasta kurban gittiği savı gündeme gelince eski padişahı öldürtmekle itham edilenlerin listesinde, Midhat Paşa, Fâtıma Sultan'ın eşi Nuri Paşa ve bir sürpriz olarak Cemile Sultan'ın eşi Mahmud Celâleddin Paşa da yer aldı. Daha kötüsü II. Abdülhamid, "*Millet haini olan bir adama enişte diyemem. Kendisi de koca diyemez. Onu unutsun!*" yollu uyarılarla Cemile Sultan'ı boşanmaya zorladı; 1880'de Mahmud Celâleddin Paşa'yı da azledip Çeşme'ye sürdü. Padişahın, eniştesine güvensizliği yeni değildi. Ziya Şâkir'in *Sultan Hamid Şahsiyeti ve Hususiyetleri*'nde yazdığına göre enişte paşanın sarayda aşırı nüfuz kazanması, Başkadın Nâzikedâ'nın, Cemile Sultan'a bağlılığındandı. Oysa saray muhitinde ve dışarıda her gün Mahmud Celâleddin Paşa'yla ilgili dedikodular, hatta Cemile Sultan'la paşanın, Rusya elçisi İgnatiyef'e casusluk yaptıkları konuşulur olmuştu. Sultan Abdülhamid, eniştesinin V. Murad ve Şehzâde Kemaleddin ile yakınlığını da biliyor; dolayısıyla Murad'ın kaçırılması tasavvurlarından haberdar olduğuna inanıyordu. Çünkü bir görüşmelerinde, Abdülhamid'in sıkıştırması

üzerine, "*Benimle uğraşacağınıza asıl düşmanlarınızla uğraşınız, yoksa sabık hükümdarı kaçıracaklar!*" demişti. Ziya Şâkir, *Çırağan Sarayı'nda 28 Sene*'de de yıllar sonra Filizten Hanımdan, "*Bilmem yalan bilmem gerçek, eski kalfalardan bazıları, Mahmud Paşa hakkında iyi söylemezlerdi. Onu âdeta iki yüzlülükle itham ederlerdi. Hatta efendimizin kaçmağa hiçbir niyeti yoktu; fakat Damat Mahmud Paşa ne yaptı yaptı bir manevra çevirdi, Abdülhamid'e yaranmak için bu meseleyi bizzat tertip etti, derlerdi,*" yollu bir söylence nakleder.

1881'de Yıldız mahkemesinde yargılanan Mahmud Celâleddin Paşa idam cezasına çarptırıldı. Abdülhamid güya Cemile Sultan'a acıyarak cezayı kalebentliğe çevirdi; rütbe ve nişanları alınan enişte sini Taif'e sürdürdü. 1884'te Taif zindanında Midhat Paşa gibi boğduruldu. II. Abdülhamid'in onca baskısına karşın Cemile Sultan'ın kocasından boşanmaya yanaşmaması bir kadın direnişi olarak önemlidir.

Paşanın acıklı âkıbetinden sonra saray ve hanedan muhitlerine küsen Cemile Sultan, 6 çocuğundan, ilk önce ölen 2 yaşındaki Besim'den sonra üç evladının daha acısını yaşadı. Miralay Hayri Bey'le evli kızı Fethiye Hanımsultan 28, (1887), Fâtıma Hanımsultan 11, (1890) Sâkıp Bey 33 (1897) yaşında öldü. Sâkıb Bey'in ikizi olduğu sanılan Mehmed Celâleddin Bey'in ölümü, Cemile Sultan'dan bir yıl sonra 1916'dadır. Küçük kızı Ayşe Sıdıka Hanımsultan'ın 1900'de Âlî Paşa'nın oğlu Fuad Bey'le evlenişinde, kocasının ve çocuklarının yasını tuttuğu gerekçesiyle odasından çıkmadı. Fındıklı Sarayının uğursuzluğuna inanan sultanın sağlığı da bozuldu. Hekimler bol güneş alan bir yerde oturmasını önerdiler. Bu nedenle ya da Yıldız Sarayının yakınında olmamak için önce Göztepe'deki, daha sonra Erenköy'deki köşküne taşındı. Yirmi yıl süren yas döneminde, mâtem belirtisi olarak kahverengi giysiler giydi, elmaslı ziynet takmadı.

Cemile Sultan, II. Abdülhamid'in son saltanat yıllarında kardeşiyle barışarak arada Yıldız Sarayına gitmeye başladı. Oğlu Mehmed Celâleddin Bey, Şûra-yı Devlet azâlığına atandı. Bir Yıldız ziyaretinden Erenköy'deki köşküne dönüşünde ansızın rahatsızlandı. Doktorlar ölümden kurtardılarsa da yatalak oldu. Sara

Ertuğrul, *Geçmiş Zaman Olur ki* adlı anılarında, "*Ölünceye kadar yatağından çıkamayarak buyruklarını yatağından verdiğini*" yazar.

Osmanoğullarının renkli simalarından olan Cemile Sultan'la ilgili anekdotlar torunu Mehmed Celâleddin Bey'in kızı Mevhibe Celâleddin'in (1887-1952) Sârâ Ertuğrul Korle tarafından kısmen romanlaştırılan anılarında geçer. Cimriliğine dair bir vak'ayı da Lütfi Simavi Bey, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim'de* anlatır: 22 Kasım 1909'da hayattaki kız kardeşleri Cemile ve Seniha sultanları ziyaret amacıyla Dolmabahçe rıhtımından Ertuğrul yatıyla hareket eden Sultan Reşad, önce Erenköyü'ndeki köşkünde Cemile Sultan'ı, sonra Pendik'te oturan Seniha Sultan'ı ziyaret etmiş. "*Bu hususi ziyaretlerde, padişahların güzergâhına, seccâde, şal ve kaliçeler sermek eski gelenek olup Seniha Sultan'ın köşkünde, şallar ve kaliçeler serildiği halde, servet sahibi olduğunu padişahtan birçok kez işittiğim Cemile Sultan'ın ikâmetgâhında hiçbir hazırlık yokmuş. Dönüşte, yine âdet gereği Seniha Sultan'da serilenler, padişahın maiyetindekilere dağıtılmış.*" Cemile Sultan'ın buna uymaması o zaman "*Şallarına kıyamamış!*" diye konuşulmuş.

1910'da ise Çırağan Sarayı yanınca Meclis-i Mebusan için Fındıklı Sarayı uygun görülerek beş bin altın bedelle kamulaştırılmış. *Geçmiş Zaman Olur ki*'de yazıldığına göre, "*Meclis-i Meb'usana, Fındıklı Sarayının tahsis kararlaştırılmış ama Erenköy'deki Cemile Sultan'ın haberi yok! Buna kızmış, Sultan Reşad'a bir adamını göndermiş. Sultan Reşad da aynen: — Babam verdi, ben aldım!*" demiş. Son nefesini verdiği karyolasının başında asılı torbadan, 31 yıl önce Taif zindanında boğulan kocasının mektupları çıkmış.

Hanedan bireylerinin yaş ortalamasına göre uzunca bir ömür süren Cemile Sultan 72 yaşında ölmüş, babasının Yavuz Sultan Selim Camii bahçesindeki türbesinin yanında hazırlanan açık türbeye gömülmüştür. Taşsız mezarının demir parmaklığı üzerine "*Cennetmekân el-Gazi Abdülmecid Han hazretlerinin kerimeleri Cemile Sultan hazretlerinin medfen-i şerifleridir. Sene 1332 Rebiülâhir, 1330 Şubat*" yazılı bir kitabe asılmış. Haliç vapurları işletme imtiyazından başka, çiftlikleri, sarayı ve köşkleri de olup, hanedanın hasis ve zengin sultanefendilerinden bilinirmiş.

MÜNİRE SULTAN [d. İstanbul, 9 Aralık 1844 – ö. İstanbul, 29 Haziran 1862] Cevdet Paşa doğumunu 28 Zilkade 1260, Alderson ise ölüm ay ve gününü 9 Temmuz kaydetmiştir. Abdülmecid'in, Verdicanan Kadınefendi'den Topkapı Sarayı Hareminde doğan bu kızı da özenli bir eğitim görmüştü. Mlle Romano'dan piyano dersleri aldı. Refia ve Cemile sultanlarla aynı sene, Mısır Hıdivi Abbas Paşa'nın oğlu İbrahim İlhâmi Paşa'ya namzet oldu. Münire ve Cemile sultanların düğünleri 17 Mayıs 1858'de başladı. O sırada Karadağ'daki ordunun yenilmesi, Girit'te ayaklanma çıkması sebebiyle bu masraflı ve gösterişli çifte düğün, ahali arasında eleştiri konusu oldu. Leyla Saz, anılarında Münire Sultan'a gelen binlerce lira değerindeki nişanı sayıp dökmüştür: Tek taşlı yüzük, tek taşlı salkım biçiminde bir çift küpe, gümüş tepsilerde kristal kapaklı parfümler, kristal kâselerde sakızlar, içleri şurup dolu sürahiler, şekerleme doldurulmuş çin porselenleri. Münire Sultan'la İlhâmi Paşa, 11 Haziran 1858'de Vaniköy'deki Sırkâtibi Mustafa Nuri Paşa'nın yalısında gerdeğe girdiler. Fındıklı'daki Çifte Saraylar tamamlanınca, Salıpazarı tarafındaki daireye taşındılarsa da görkemli bir düğünle başlayan evlilikleri sadece iki yıl sürdü. İbrahim İlhâmi Paşa 24 yaşında iken 10 Eylül 1860'ta öldü.

Abdülmecid, 16 yaşında dul kalan kızı Münire Sultan'ı, beş ay sonra Ocak 1861'de "Cihan Seraskeri" diye ünlenen Rıza Paşa'nın oğlu Ferik (korgeneral) İbrahim Paşa'yla (ö. 1880) evlendirdi. Bu ikinci evliliğin ikinci yılında da Münire Sultan öldü. Fatih'teki Nakşıdil Valide Türbesinin arkasındaki Yeni Türbeye gömüldü. İbrahim Paşa'yla evliliğinden Alâeddin Bey [ö. 1915(?)] adlı bir oğlu olmuştur. İ.H. Uzunçarşılı, "K. Skalieri-Aziz Bey Komitesi" başlıklı makalesinde, II. Abdülhamid'in Besim Bey'e dikte ettirdiği notlarında, İbrahim Paşa'nın, Nâmık Kemal, sarraf Hristaki, Köçeoğlu Agob vd gibi Mason örgütünde yer aldığını iddia ettiğini yazmaktadır.

BEHİCE SULTAN [d. İstanbul, 26 Ağustos 1848 – ö. İstanbul, 30 Kasım 1876] Abdülmecid'le üçüncü İkbâl Nesrin Hanımın bu kızı da eski Çırağan Sarayında doğdu. Doğum tarihi *Tezâkir*'deki kayda göre *26 Şevval 1264* (25 Eylül 1848), kendi el yazısıyla kay-

dında ise "*1264 senesi Ramazan-ı şerifin 26'sında*"dır (26 Ağustos 1848). Behice Sultan'ın, "*1280 senesi mah-ı Receb-i şerifin dokuzuncu gününde* (20 Aralık 1863), *on altı sene on mah zarfında hadd-i bülûğa ermişimdir,*" saptaması daha ilginçtir.

Beş yaşında annesini, 13 yaşında babasını yitiren Behice Sultan'a Şayân Kadın(?) analık olmuş. Annesini babasını öldüren verem, Behice Sultan'a da çocukluğunda bulaşmıştı. Yabancı hekimlerin tedavisi yıllarca sürerken yaşama umudunu yitirmemesi için çocukluğundan itibaren çeyizi hazırlanmış, ama oyalamalarla evlenmesi ertelenmiş. Oysa o bir an önce evlenmek istiyormuş. Alderson, "Abdülmecid ailesi" tablosunda, ilk evlendirme girişiminin tarihini Ekim 1859; damat adayını da Mustafa Paşa oğlu Hüsnü Paşa göstermiştir. O tarihte Behice Sultan 11 yaşında idi. İki yıl sonra Abdülmecid ölünce bu evlilik gerçekleşemedi. Yirmili yaşlarına geldiğinde, kendisinden altı yaş küçük, yakışıklılığı, şıklığı, saraylılarca ballandırılarak anlatılan Halil Hamid Paşazâde Hamid Bey'e "görmeden" âşık olmuş! Hastalığı hayli ilerlemişken iki gencin nişanlanmasına amcası Sultan Abdülaziz de onay vermiş.

23 Şubat 1875'te yazdığı mektupla Behice'yi tebrik eden ablası Refia Sultan ölümcül hastalığını kuşkusuz biliyordu. Özetle şunları yazmış: "*Benim Canım Karındaşçığım. Dünkü gün kalfamdan bir müjde tezkiresi aldım. Meâlinden* (içeriğinden) *kesbettiğim sürurun* (sevincin) *derecesini ta'rif etmek için tabakalar dolusu kâğıtlar karalasam yine istediğim gibi arz ve beyana muktedir olamayacağıma kalbim şehadet etmekte. Cenab-ı Hak mübârek eyleyip sıhhat ve âfiyetle tamamına erişmek müyesser eyleye Âmin. Hamid Bey'in kabul olunmasından mesrûr olduğunuza, Huda bilir nasıl sevindiğimi benim nâkıs* (yetersiz) *kalem ve lisanım değil, bütün dünyadaki eşya lisana gelse de hep bir ağızdan söyleyecek, hep bir ağızdan yazacak olsalar yine zerresini arz ve ifade etmekte âciz kalırlar.*"

Refia Sultan, 15 Mart tarihli ikinci mektubunda da Defterdarburnu Sarayında kalfa cariyelerle otururlarken (Behice Sultan'ın) nişanlısı Hamid Bey'in kapıya getirdiği tezkireyi aldığını, pencereden gördükleri nişanlısını pek beğendiklerini yazmış. Kız kardeşi Seniha Sultan'ın da yine benzer içerikteki mektubunda, "*Nasıl-*

sınız, inşallah istediğimden âlâsınız efendim," diye yazmasından anlaşılıyor ki, ablalar ve kardeşler zavallı Behice'ye moral verme çabasındalarmış. Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*'da kalfasına yazdığı pusuladaki, "*Kalfacığım, şimdi birinden işitdim. Bizim yanımızdaki daireye geliyormuş. Hayır madem ki dünyada bir eskilikdir* (ki var) *ben orasını isterim. Ben orada otururken öyle muntazam daireye benden küçüğünü oturdamam!*" cümlelerini yorumlarken Behice Sultan'ın kıskanç, hassas, mariz, sinirli olduğunu yazıyor. Bu pusula, saray fer'iyyelerinde sultanlara ve şehzâdelere daire tahsislerinde yaşın ve "eskiliğin" dikkate alındığını da belgelemektedir.

Bu bahtsız sultanın yaşamıyla ilgili ilginç bir başka belge, Feleksu Kalfa'nın "*Melekciğim*" başlığıyla 11 Ağustos 1875 tarihli mektubudur. Behice'ye bir zamanlar hizmet etmiş bir cariye olduğu anlaşılan Feleksu'nun ifadesi ve kullandığı deyimler, bu belgeyi *Harem'den Mektuplar*'da yayımlayan Çağatay Uluçay tarafından şöyle yorumlanmıştır: "*Bir cariyenin bir sultanla bu kadar laubali yazışması dikkati çekiyor. Bu hakiki, yoksa çarpık bir sevgiden mi ileri geliyor, pek anlaşılmıyor.*" Gerçekten de Feleksu, Behice Sultan'a, sanki o bir şehzâdeymiş gibi, "*Arslanım,*" "*Arslancığım*" diyor. Mektuptaki, "*Ben seni pek severim (...) Siz de az seviyor deyerek çıldırasıya seviyorsunuz; ben de zaten çıldırasıya kadar seviyorum. (...) Daha sevip çıldırsam ne olurum, artık orasını sen bilürsün. (...) Dünyada kalbimin ferahı sensin. Senin âfiyetinden ben de âfiyet bulurum. Vallah Behice Sultan olduğundan değil, sultan çok. Allah ömürlerine bereket versin. Sevdiğimi bilirsin, çok iltifatını görürüm, severim, severim, elhasıl sever, vallah severim, billah severim. İşte severim dedim ya severim vesselâm. Çünkü sevmemek elimde değil, ne yapayım, dünyada ne kadar sevmek var ise o kadar severim, daha ziyade sevmem. Arslancığım*" vurgulamaları ilginçtir.

1876 bahar ve yaz aylarındaki saltanat değişiklikleri, hastalığın son evresindeki Behice Sultan'ın düğününün gecikmesine gerekçe gösterilse de sonunda ancak saray ortamlarında göze alınabilecek bir kararla yaşamı günlerle sınırlı sultan ölmeden murada ersin diye düğün hazırlıkları yapılmış. Bu kez de bir yaş küçük kardeşi Şehzâde Burhaneddin Efendi'nin 3 Aralık 1876'da ölümü, saray çev-

resini yasa boğmuş. Buna karşın, 16 Aralık 1876'da düğün yapılarak Behice Sultan'la Şûra-yı Devlet âzası Hamid Bey'in zifafı yapılmış.

Kuruçeşme Sahilsarayına yerleşen çiftin sözde mutluluğu, düğünden 14 gün sonra, 28'indeki Behice Sultan'ın ölümüyle noktalanmıştır. Abdülmecid'in ikisi de genç bir oğluyla bir kızının üç hafta arayla ölümleri, 1876'da hanedanın yaşadığı siyasi çalkantı, hal', intihar, delirme olaylarına eklenen acı yazgıdır. Behice Sultan'ın, Kuruçeşme Sarayından ağlayışlarla çıkarılan cenazesi, Bebek'ten istimbotla Sirkeci'ye, oradan cenaze alayıyla Fatih'e götürülüp babaannesi Nakşıdil Sultan Türbesine defnedilerek sandukasının üzerine bir şal ve Kâbe örtüsünden bir parça örtülmüş. Çeyizindeki kıymetli eşya, kız kardeşleri Mediha ve Naile sultanlara ayrılıp diğerleri satılmış. Çeyizine, muhallefâtına ilişkin belgelerle mektupları Topkapı Sarayı Arşivindedir.

SENİHA SULTAN [d. İstanbul, 5 Aralık 1851 – ö. Nice, 15 Eylül 1931] Doğumu, *Tezâkir*'de Hicri 10 Safer 1268 (5 Aralık 1851); Alderson'da 21 Kasım 1851'dir. Abdülmecid'in ikinci kuşak çocuklarından, annesi dördüncü İkbâl Nâlândil Hanımdır. Mahmud Celâleddin Paşa (mahlası Âsaf) Paşa'nın eşi, Prens Sabahaddin ve Sultanzâde Lutfullah beylerin annesi olan Seniha Sultan da eski Çırağan Sarayında doğdu. Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*'de, "Seniha Sultan" başlığı altında, bir bellek yanıltmasıyla "*Beşinci Sultan Murad'ın, ana baba bir kardeşi olduğu için elbette ağabeyi Sultan Murad'ı, kardeşi İkinci Sultan Hamid'den ziyade severdi,*" diyorsa da, anneleri ayrıydı. V. Murad'ın öz kız kardeşi Aliyye Sultan küçükken ölmüştü.

Seniha Sultan 10 yaşında iken babası öldü. Annesinin ölüm tarihi kaynaklarda, 1865 ve 1890 olarak hayli farklıdır. Amcası Abdülaziz'in saltanatına rastlayan genç kızlık dönemi için yeterli bilgi yoktur. Ayşe Osmanoğlu, bu halasının yüzünün güzelliğini, laubali tavırlarını, davranışlarının saray çevresinde hoş karşılanmadığını, kahkahalarını, kalın bir sesle hızlı hızlı konuşmasını, saçlarını kısa kestirdiğini, giyim kuşama düşkünlüğünü, fevkalâde kumaşlardan alafranga tarzda uzun etekli elbiseler giydiğini, merasimlerde başına taç koyduğunu yazar.

Şen şuh bir sultan olduğu anlaşılan Seniha Sultan'ın –evde kalmışlık sayılacak– 25 yaşına değin neden evlendirilmediği yanıtı bilinmeyen bir sorudur. Amcası Sultan Abdülaziz, 1875'te Seniha ve üç yaş büyüğü Behice sultanların evlenmelerine karar vermiş. Ablası Behice Sultan'a gönderdiği, padişahla sadrazamın bu meseleyi konuştuklarını haber aldığını, fakat ne karara vardıklarını öğrenemediğini yazdığı mektubu, onun ne derece evlenme beklentisinde olduğunu belgeliyor:

"Devletlü İffetlü Hemşire-i Muhteremem Efendim Hazretleri Nasılsınız, inşaallah istediğimden âlâsınız efendim. Hemşireciğim, şu bizim hilâfsız olarak zuhur eden havadisimiz (herhalde evlendirilme haberi) *nasıl oldu, bir malûmatın var mı? Artık gezmek havadisi çıkdı. Bizim havadis kıraat olunur, da'imâ onun tefekkründeyim ve bir de benim işittiğimi beyan edeyim. cuma günü zât-ı şahane ile sadrazam müzakere etmişler. Fakat bizim hikâyemizi söyleşdiler mi bilmiyorum. Merakdan helâk oluyorum. Aman hemşireciğim, beni su'al ederseniz doksan yaşındaki kocakarıya döndüm. Âdeta bunaldım. Gelen giden müjde dedikleri kadar, aklım başımdan gidüp geliyor. Anlar müjde deye koşuyorlar, bendeniz ne olacağım deye düşünüyorum. Artık her taraftan hâlim perişan oldu. Niçün perişan olduğum zât-ı devletinize ma'lûmdur. Canım hemşireciğim, pek recâ ederim, iki satır yazı ile cevap karşuluğu ihsan buyurunuz, aman efendim. Bir rü'ya gördüm, gözümü açmadan helecân-ı kalbe uğradım efendim. Hemşireciğim, böyle sözler size yazmak hatadır, bilerek yazdım, fakat kusurumun affını recâ ederim. Senihâ*

Aman hemşireciğim pek recâ ederim bu arizâmı zâtınızdan ma'dâ bir kimse görmesin. Vallahi hilâf olmayarak politika olmayarak Hâmid Bey enistem için mesrûr oldum. Cenab-ı Allah murad-ı devletiniz ile birlikde da'im buyursun, âmin."

Kocasız kalacağı korkusuna kapıldığı anlaşılan Seniha Sultan, 1876'daki badireler sona erince, ağabeyi II. Abdülhamid'in tahta çıkışının dördüncü ayında, "ulâ" rütbesi verilerek Şûra-yı Dev-

let âzalığına atanan Adliye Nâzırı Halil Rifat Paşazâde Mahmud Celâleddin Bey'le 7 Aralık 1876'da nikâhlandı. Behice Sultan'ın ölümü sebebiyle iki ay ertelenen düğün, Meclis-i Mebusanın açılacağı, –Osmanlı-Rus savaşı öncesinde– 10 Şubat 1877'de yapıldı ve sönük geçti. Abdülhamid, yıldızları barışmasa da, enişteşi Mahmud Celâleddin'i, 1877'de vezirlikle ödüllendirdiği gibi, ertesi yıl da adliye nâzırlığına atadı.

Kendisinden iki yaş küçük kocasıyla Kuruçeşme Sarayında, Dolmabahçe Sarayındaki hususi dairede, Pendik'teki köşkte, alafranga ve müsrifane yaşamını sürdüren Seniha Sultan, o yokluk kıtlık, savaş ortamında kullandığı yukarısında Latin harfleriyle "Seniha" yazılı, üzerinde de taç resmi bulunan lüks Avrupa kâğıtları, en pahalı kumaşlardan diktirdiği giysileri, hoppa-züppe davranışları ile eleştiri hedefi olurken aynı zamanda şair olan Mahmud Paşa da "Âsaf" mahlasıyla yazdığı şiirler ve gazete yazılarıyla II. Abdülhamid'i eleştiriyordu. Bir yıl sonra nâzırlıktan azledilerek yine Şûra-yı Devlet âzalığına atandı. Çok geçmeden bu görevinden de uzaklaştırıldı. Semih Mümtaz, Seniha Sultan'ın, V. Murad'ın Çırağan'da sımsıkı kapalı tutulmasını "*Kardeşim iyi oldu, bu haber sızmasın diye böyle yapıyor*!" deyip durduğunu; bu kanaatiyle de Sultan II. Abdülhamid'i devirmek komplolarına girdiğini; bundan kocası Mahmud Paşa'nın haberi olmadığını ve giderek padişahla aralarının açıldığını; hele kocası ile oğullarının Avrupa'ya kaçmalarından sonra Abdülhamid'in kuşkularının arttığını Ahmet Bedevi'den aktarıyor. İ.H. Uzunçarşılı da *Belleten*'de yayımlanan "K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi" yazısında Mahmud Paşa'nın babalığı ve Seniha Sultan'ın kethüdası Hacı Bekir Efendi'nin de komite âzası olduğunu, V. Murad'ın hareminden çırak çıkarılan cariye Nev'eser'in, Mahmud Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki konağına gittiği gibi, komitenin en faal üyesi olan Şevkefzâ'nın kalfalarından Nakşibend Kalfa'nın da komite dağılınca bir süre Seniha Sultan'ın Kuruçeşme'deki sarayında gizlendiğini yazar.

Seniha Sultan'la Mahmud Celâleddin Paşa'nın saray, köşk ve yalılarda sürdürdükleri müreffeh yaşantı 1899'da sona erdi. Hafiye takiplerinden yılarak yaşamından kaygılanan damat paşa, iki

oğlu (Prens) Sabahaddin ve Lûtfullah'ı yanına alarak Avrupa'ya kaçtı. Abdülhamid'i tahttan indirmek girişimlerini destekledi. Bu yüzden gıyabında idam cezası verildi. 1903'te Brüksel'de öldü.

Semih Mümtaz anılarında, çocukluğunda bir gün babasıyla kırlarda dolaşırlarken ona rastladıklarını, şair ve edip olan Mahmud Paşa'nın, ilk zamanlar kayınbiraderi II. Abdülhamid'le aralarının iyi olduğunu ve padişahın kendisine güvendiğini, fakat bir seferinde diğer vükelâ ile onu da azletmesinden sonra aralarının açıldığını ve bir daha düzelmediğini, Mahmud Paşa'nın küstüğünü, sonraları görev kabul etmediğini; böyle arkasında bir at uşağı ile gezdiğini anlattığını; daha sonra Paris'e kaçan paşanın Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı mektuplarla arayı büsbütün açtığını, 1908'de Meşrutiyet ilan edildiği vakit Avrupa'da öldüğünü, biçarenin istediği hürriyet diyarına ölüsünün getirildiğini yazar.

İstanbul'da dul yaşayan Seniha Sultan, 1908'de Meşrutiyet ilan edilince İstanbul'a dönen oğullarına kavuştu. 1909'da tahta çıkan küçük ağabeyi V. Mehmed Reşad, Ertuğrul yatıyla 22 Kasım günü çıktığı kız kardeşlerini ziyaret amaçlı gezide, Erenköyü'nde oturan Cemile Sultan'dan sonra, o sırada Pendik'te oturan Seniha Sultan'ı da ziyaret etmişti.

Osmanlı hanedanının Türkiye'den çıkarıldığı 1924'te trene bindirilenler arasında Seniha Sultan da vardı. Sultan Abdülmecid'in hayattaki iki kızından büyüğü, aynı zamanda da hanedanın en yaşlısı idi. Bir süre kardeşi Vahideddin'in San Remo'daki villasının zemin katında barındı. Vahideddin 1926'da ölünce Paris'e, oradan Nice'e gitti. Kuzeni, hanedan reisi, son halife Abdülmecid Efendi'nin yanına gitti. Semih Mümtaz, *"Ben onu Nis'te gördüm ve nasıl gelmişti öğrendim. Bir sabah kapı çalınmış açmışlar, bir taksiden bir hanım çıkmış. Çantalarını tutun demiş, içeriye girmiş. Biraz sonra anlamışlar, bu misafir Seniha Sultan bint Abdülmecid Han'dır. Bahçeye nâzır odasından sık sık dışarı çıkar, bastonuyla çakılları karıştıra karıştıra yürür, gezinirdi ve orada vefat etti,"* diyor. Nahid Sırrı Örik'in yazdığına göreyse, himayeden yoksun olarak *"Nice'deki güzel villanın izbe bir odasında emektar ve yatalak bir cariye muamelesi"* görmüştü. N.S. Örik, *Abdülhamid'in Haremi*'nde, *"Hesap ve kitabını zaten öteden beri hiç bilmediği için*

sürgünde engin bir sefalete düşen ve âhir ömründe üstü başı perişan ve yarı bunamış bir biçare halinde son halifenin merhametine teslim edilmişti," diyor. Bunun nedeni ise "Mecid kolu"ndan oluşuydu. Seniha Sultan Nice'de öldü. Şam'daki Sultan Selim Camii haziresinde gömülüdür. İki oğlundan 1915'te tekrar Avrupa'ya kaçan ve "Prens" sanıyla tanınan Sabahaddin Bey (1877-1948) politik-ekonomik görüşleriyle tanınmıştır. Sultanzâde Lûtfullah Bey (1880-1973) ise, hanedanın en yaşlısı ve Abdülmecid'in en uzun ömürlü torunu olarak 93 yaşında Paris'te ölmüştür.

MEDİHA SULTAN [d. İstanbul, 30 Temmuz 1856 – ö. Fransa-Nice, 7 veya 9 Kasım 1928] Hicri doğum tarihi 28 Zilkade 1272'dir. Abdülmecid'le Gülistu Hanımın kızı, son padişah Vahideddin'in ablası. 1861'de beş yaşındayken önce annesi, bir ay sonra da babası öldü. Öz kardeşi Şehzâde Vahideddin'se daha 4-5 aylıktı. Amcaları Abdülaziz, Mediha Sultan'ı Verdicânan Kadınefendi'ye, Vahideddin'i de Şâyeste Hanıma evlat verdi.

1870'lerde, alımlı, güzel bir sultanefendi olarak dikkatleri çeken Mediha Sultan'ı yeğeni Ayşe Osmanoğlu, anılarında şöyle tanımlamaktadır: "*Alafrangalığa pek meraklı idi. Giyinmesi pek ağır ve güzeldi. Uzun etekli elbiseleriyle pek şahane gösterişi vardı. Ufak tefek, beyaz tenli, güzel kara gözlü idi. Hâli nâzik ve çekici idi. İltifatı boldu, sarayda herkes bu sultanı severdi. O da Seniha Sultan gibi, neşeli ve kahkahalı konuşurdu.*"

Hariciye Nezaretinin genç diplomatlarından Vezir Sami Paşa'nın oğlu Necib Bey'e âşık oldu. Bu yakışıklı paşazâdeyle mektuplaşmaktan çekinmedi. Dedikodular yayılınca, Sami Paşa ailesine güven duymayan Sultan II. Abdülhamid, kız kardeşinin aşkını söndürmek için, Necib Bey'i Paris Sefaretine kâtip olarak gönderdi. Mediha Sultan yasa battı, yemedi, içmedi, uyumadı. Analığı Verdicânan'ın, onun aracılığı ile de valide sultan konumundaki Perestû Kadınefendi'nin yardımlarına başvurdu. Verdicânan'a, "*Benim terbiye-i vücudum ve sebeb-i feyzim şefkatperver efendim hazretleri*" diye başlayan mektubunda, analığına derdini açarak, "*Kaç gündür hastalığın nedir, zayıflıyorsun deye üzülüyorsunuz. Ah anneciğim! Vücutça benim bir illetim olmadığı*

sizin de pek râna ma'lum-ı devletinizdir. Fakat efsûs ki şu tamam beş yıldır bir derde uğradım ki çâresi bulunmamaktadır.(...) Anacığım sizin sâda-yı şikâyetiniz sairlerininki gibi hükümsüz olmayacakdır," diyerek derdinin çaresi için padişah katında ricacı olmasını istemekten çekinmedi. Verdicânan da bir mektupla Perestû Valideye başvurdu. Mediha Sultan'ın Necib Paşa'ya aşkını, Verdicânan ve Perestû Kadınefendilerin II. Abdülhamid nezdindeki girişimlerini belgeleyen mektuplarını, N.S. Örik, "Sultan Mecid'in Âşık Kızı" başlıklı uzun bir yazıda hikâyeleştirmiş; Ç. Uluçay da *Harem'den Mektuplar*'da yayımlamışır.

II. Abdülhamid, üvey annelerinin ısrarları üzerine sevgililerin evlenmesine izin verince, Necib Paşa İstanbul'a döndü. Ulâ rütbesiyle Şûra-yı Devlet âzalığına atandı. Nikâhları aynı gün 27 Muharrem 1296'da (22 Ocak 1879) ve "eşref saat" alaturka 5.51'de kıyıldı. Bin bir kese akçe mihr-i muaccel ve mihr-i müeccel belirlendi. Damada sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa, Mediha Sultan'a da Darüssaade ağası vekillik ettiler. O akşam Yıldız Sarayındaki nikâh töreninde hazır bulunan ricâlle, elçilere bir ziyafet verildi. Yemek boyunca mızıka-i hümayun, şef Ferik Necib Paşa'nın yönetiminde "*terennümsâz*" oldu. Saray düğünü ise 8 Haziran 1879'da yapıldı. Çift, Teşvikiye'deki konağa yerleşti. 1880'de tek çocukları Sami Bey (ö. 1961) burada doğdu.

Mediha Sultan, ablası Fâtıma Sultan 1884'te ölünce ağabeyi II. Abdülhamid'e mektup yazarak, Baltalimanı Reşidpaşa Sahilhanesinin kendisine verilmesini istedi. Abdülhamid kendi kızlarından birine vermeyi düşündüğü bu sarayı, kız kardeşini kızlarına tercih ederek bir iradeyle Mediha Sultan verdi. Çift, Baltalimanı'na taşındı, ama bir yıl sonra Temmuz 1885'te Sami Paşazâde Necib Paşa 30 yaşında öldü.

Ertesi yıl Mediha Sultan'a yine yakışıklı bir diplomat namzet bulundu. Osmanlı Devletinin son yıllarında Damad Ferid Paşa (1854 – 6 Ekim 1923) olarak ünlenecek bu adayın bulunuşuna ilişkin bir belge, *Tarih Dünyası*'nda yayımlanmıştır. İ.H. Uzunçarşılı'nın koleksiyonundaki söz konusu belge, Sadrazam Kâmil Paşa'nın II. Abdülhamid'e bir arizâsıdır. Padişah kız kardeşi Mediha Sultan için bir damat adayı önermesini istemiş; paşa

da 24 Kanunısâni 1301 (1885) tarihli yazısında, Osmanlı hanedanına damat olacakların öncelikle babasının ve atalarının devlete hizmet etmiş ricâlden olmaları gerektiğini vurgulayarak daha birçok nitelikler saymış; Büyük Reşid Paşazâde Reşid Bey, Süreyya Paşa'nın oğlu Şekip Bey gibi isimleri sıralamış. Bunlar arasında Şûra-yı Devlet âzası merhum Seyyid İzzet Hasan Efendi'nin oğlu, Londra Sefareti eski başkâtibi Ferid Bey'in, "*hakka ki şeklen pek yakışıklu olmakla beraber hüsn-i ahlaka mâlik ve sinni* (yaşı) *matluba muvafık bulunmasıyla*" diğerlerine tercih edilebileceğini, hemen Londra'dan çağırılarak rütbesi bir derece yükseltilip Şûra-yı Devlet âzalığına atanmasının, nikâhtan sonra yine bir derece terfi ettirilmesinin uygun olacağını belirtmiş.

Çiftin evlenişi 30 Nisan 1886'dadır. İki yıl sonra vezirlik rütbesiyle ödüllendirilen Ferid Paşa'ya 1908'e değin 20 yıl bir görev verilmedi. Yerleştikleri Reşid Paşa Sahilhanesinde II. Abdülhamid'in, V. Mehmed Reşad'ın saltanatları boyunca sorumsuz ve müreffeh bir hayat sürdüler. Başmabeynci Lütfi Simavi Bey'in, *Sultan Mehmed Reşad Han ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*'de, Damad Ferid'in kininden, cehaletinden, hatalarından, küstahlığından sık sık bahsetmesi; Ağustos 1919'daki bir notunda, "*Cehâleti mahvımızı hazırlıyordu*" demesi ilginçtir. Ferid Paşa ancak II, Meşrutiyet ortamında Âyan Meclisine atandı. Şadiye Osmanoğlu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*'nde, babası II. Abdülhamid'in Ferid Paşa'yı sevmediğini, hatta saraydaki merasimlerde, diğer damat paşaların arasında yer almasına izin vermediğini yazar. Mediha Sultan'ın öz kardeşi Vahideddin, veliahtlığı sırasında, Osmanlı hanedanıyla ilgili yorumlar yaparken bu ablası için "*Dünyada üç mel'un vardır. Bunlar bir sac ayağıdır. Biri hemşirem Mediha Sultan, ikincisi eşi Ferid Paşa, üçüncüsü de oğlu Sami'dir,*" dermiş. Oysa Ferid Paşa'nın yıldızı onun padişahlığında (1918-1922) parladı. Kayınbiraderi Vahideddin tarafından, 1919-1920 kısa döneminde 5 kez sadrazam ve hariciye nâzırı oldu; Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine cephe aldı ve "Damad Ferid" olarak tarihte kötü iz bıraktı. Büyük Taarruzun kazanılması üzerine 21 Eylül 1922'de Mediha Sultan'la Türkiye'yi terk edip Nice'e yerleştiler.

1923'te Ferid Paşa 1923'te ölünce Mediha Sultan Menton'da bir villaya yerleşti. Yanında emektar cariyesi vardı. Bu ikili villanın bir odasında baş başa idiler. Artık yaşlı, güzellikten yoksun ve düşkündü. Arada San Remo'ya gider, Vahideddin'e konuk olur, Seniha Sultan'la birlikte söyleşirlerdi. Ferid Paşa'dan sonra oğlu Sami kendisiyle ilgilenmedi. Giderek bunadı. 1928'deki ölümü duyulmadı bile. Türkiye'de kocasına yöneltilen nefret oklarından Mediha Sultan da payını almıştı, kuşkusuz. Kaldı ki, ocaklarına incir ağacı diktikleri ithamıyla hanedan içinde de sevilmediler.

NAİLE SULTAN [d. İstanbul, 30 Eylül 1856 – ö. İstanbul, 18 Ocak 1882] Doğumu, Alderson'da 11 Haziran 1857'dir. Mediha Sultan'la yaşıt olan bu prensesin doğumuna ilişkin belgedeki "*Velâdet-i Naile Sultan, Tulû'-ı Devletlü Üçüncü İkbâl Hanımefendi Hazretleri, fi 1 Safer Salı günü saat* (alaturka) *5, dakika 30 saniye, sene 1273*" kayıt titizliğine karşılık annesi üçüncü ikbâlin adı yazılmamıştır. Abdülmecid'in adları ve ikbâllik sıraları bilinen eşlerinden, Şâyeste Hanım dışındakilerin, 1856'da üçüncü ikbâl konumunda olması mümkün görünmüyor. N.S. Örik, *Abdülhamid'in Haremi*'nde bunu doğrulayarak, "*Annesi de ta Sultan Reşad'ın ilk zamanlarına kadar yaşamış bulunan ve Abdülmecid haremleri arasında en son ölen Şâyeste Kadın'dır,*" diyor. H.Y. Şehsuvaroğlu da *Asırlar Boyunca İstanbul*'da, Şâyeste'yi annesi gösteriyor.

Abdülmecid'in 5 yaşında yetim bıraktığı Naile Sultan'ın, amcası Sultan Abdülaziz'in saltanatı (1861-1876) yıllarındaki çocukluğu, gençliği konusunda bilgi yoktur. Yirmi altı yaşında veremden öldüğüne göre, o da Behice Sultan gibi, bu hastalığın pençesinde yaşama mücadelesi vermişti. Örik, söz konusu eserinde, görebildiği eski bir fotoğrafını şöyle okumuş: "*Uzun ve zayıf yüzlü, pek nâzik hatları, boynu incelmiş ve iri gözlerinin etrafları çürük çürük. Hafif tebessümü gamlı.*"

Ömrünü, Ortaköy Camii yanındaki "Esma Sultan Yalısı" denen sahilhanede geçirdi. Örik'e göre burası, zengin Ermenilerden Simon Maksutyan'ın imiş. Sonraları tütün deposu olmuş, yanmış, geriye harabesi kalmıştır. Örik, Naile Sultan'ın sevdiği gençle evlenmesine annesi Şâyeste Hanımın engel olduğunu vurgulayarak

şunları yazmaktadır: "*Şâyeste Kadın kızını sevmekte olduğu adama verdirmeyip zorla başkasına verdirmiş, varamadığı adam, izdivacın vukua geldiği gün intihar etmiş; Naile Sultan da kalan ömrünü matem içinde geçirmiş. Bu matemle de belki babasının mirası olan verem ilerleyerek kendisini otuzuna varmadan kara toprağa sokmuş. Sultanın sevdiği delikanlının ismi, macerayı kendilerinden dinlediğim iki eski ve muhterem saraylının hafızasından da maalesef uçup gitmiş. Sadece bir paşazâde olduğunu hatırlıyorlar. Muhtemelen Galib Bey adında, Amedî hulefasındanmış. Naile Sultan gelin edilip kendisine tahsis edilen yalıda yüreği kan ağlayarak tel ve duvağıyla gelin tahtında otururken kendisine gizlice bir tezkire sunmuşlar. Bu tezkirede: Sultanım, bu satırları yazdıktan sonra hayatıma kıyacağım. Gelin olduğunuz gün tabutum sarayınızın önünden geçecek. Kabilse mesut olun! yazılıymış. Hakikaten tam bu sırada yalının arkasındaki caddeden bir cenaze geçmiş. Gelin de tahtından inmiş, tel ve duvağını çıkarıp atmış ve kalan ömrünü Ortaköy Camiinin yanında döşenmiş yalısında, matem ve hastalık içinde geçirmiş.*"

Örik'in yaşlı saraylılardan dinlediği bu anlatı, bir öykü kurgusundadır. Ağabeyi II. Abdülhamid, tahta geçtiği yıl, Behice Sultan'ın Hâmid Bey'le; Naile Sultan'ın da annesi Şâyeste'nin ve Şeyh Şamil'in akrabasından önce miralaylık, sonra paşalık rütbesi verilerek Yaver-i Şehriyârî yapılan Kabasakal Çerkes Mehmed Paşa'yla (ö. Nisan 1909) evlenmesine onay verdiğinden, düğünleri 6 Ekim 1876'da Dolmabahçe Sarayında yapılmıştır. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid* adlı anılarında Çerkes Mehmed Paşa'nın, II. Abdülhamid'in eşlerinden Bîdâr Kadın'ın kardeşi olduğunu yazar.

Çocuğu olmayan Naile Sultan, altı yıl evlilikten sonra "*zorla verildiği kocanın basit ve haşin bir insan oluşundan*" büsbütün yıpranarak zamansız ölmüş ve Yeni Cami Türbesine gömülmüştür. Sandukasının önüne konulan ve yaşamını anlatan bir manzumenin son dizesinde, "*Naile Sultan'a Hakk kıldı Behişti cilvegâh*" ile ölüm tarihi (Hicri 1299) düşülmüş. Haluk Y. Şehsuvaroğlu *Asırlar Boyunca İstanbul*'da, annesi Şâyeste Hanımın türbeye Mekke ve Medine betimlemeli büyük bir yazı levhası vakfettiğini bildirmektedir.

Kabasakal Mehmed Paşa, Naile Sultan'ın ölümünden sonra, dışarıdan bir kadınla evlenmiş; üçüncü evliliğini ise 1889'da Sultan Abdülaziz'in kızı Esma Sultan'la yapmıştır.

Mevhibe Sultan [d. İstanbul, 31 Mayıs 1840 – ö. İstanbul, 13 Kasım 1840] *Tezâkir*'de 29 Rebiülevvel 1256'da doğup 17 Ramazanda öldüğü yazılıdır. Doğum-ölüm tarihini 8 Mayıs 1840 – 9 Şubat 1841 gösteren kaynaklar da vardır. Velâdet fermanında, "*(Eski) Çırağan Saray-ı Hümayununda devletlü Üçüncü Kadınefendi hazretlerinden*" doğduğu belirtilmiştir ki, bu "Üçüncü Kadın" Huşyâr olmalıdır. Abdülmecid'in ilk çocuklarındandır. Bahçekapı'daki Hamid-i Evvel Türbesine gömülmüş.

Naime Sultan [d. İstanbul, 11 Ekim 1840 – ö. İstanbul, 1 Mayıs 1843] Annesi Tirimüjgân Kadınefendi, öz kardeşi II. Abdülhamid'dir. Eski Çırağan Sahilsarayında doğmuştur. *Tezâkir*'de 14 Şaban 1256'da doğduğu, 1259 senesi Rebiülâhiri gurresinde öldüğü belirtilmiştir. Lâleli'de Sultan III. Mustafa Türbesinde gömülüdür. Abdülmecid'in, çiçekten ölen bu kızının acısından dolayı, tebaasının çocuklarına çiçek aşısı yaptırttığını Dr. Spitzer anılarında yazar. İlk kez 1845 baharında, Büyükçekmece'de uygulanan çiçek aşısı kampanyasında bulunan Dr. Spitzer padişahın, halkın sağlığı ve esenliği için hiçbir özveriden kaçınmayacağını bildirdiğini yazar.

Behiye Sultan [d. İstanbul, 22 Şubat 1841 – ö. İstanbul, 3 Haziran 1847] Annesi "ikinci ikbâl"in adı verilmemiştir. *Tezâkir*'de 1256 Zilhicce ayının sonunda doğup 18 Cemaziyelâhir 1263'te öldüğü yazılıdır. Yeni Cami Türbesinde gömülüdür.

Neyyire Sultan [d. İstanbul, 13 Ekim 1841 – ö. İstanbul, 14 Ocak 1844] *Tezâkir*'de ve *Lutfî Tarihi*'nde doğumu 26 Şaban 1257; ölümü 27 Zilkade 1259'dur. Alderson adını Neire-Nazmiye, doğumunu 24 Eylül 1841 veriyor. Annesi üçüncü Kadınefendi Düzdidil'dir. Neyyire, bu kadınefendinin Mevhibe'den sonraki ikinci, 1843'te doğan Cemile Sultan da üçüncü kızıdır.

İki buçuk yaşında ölen Neyyire, Nuruosmaniye Türbesine gömülmüş.

Aliyye Sultan [d. İstanbul, 20 Ekim 1842 – ö. İstanbul, 10 Temmuz 1845] Ölüm tarihi Alderson'da 23 Temmuz 1844'tür. Annesi Şevkefzâ, öz ağabeyi V. Murad'dı. Oysa Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda, annesini Başikbâl Nükhetsezâ Hanım göstermiştir. Tarihçi Lutfî Efendi, Ramazanın 15. gecesi doğduğunu, velâdet haberinin Babıâli'ye gece bildirilişinin sebebini de o zamanlar, Ramazan boyunca devlet dairelerinde çalışmaların geceye alınıp gündüzleri tatil yapılmasıyla açıklıyor. Aliyye 3 yaşında ölmüş, Yeni Cami Türbesine gömülmüş.

Samiye Sultan [d. İstanbul, 23 Şubat 1845 – ö. İstanbul, 15 Nisan 1845] Doğum tarihi *Tezâkir*'de 15 Safer 1261, ölümü 10 Rebiülâhirdir. "*Topkapu Sarayında devletlü Üçüncü Kadınefendi hazretlerinin*" doğurduğu; "Çırağan'da vefat ettiği" belgelendiğinden, olasılıkla Topkapı Sarayında doğan son padişah kızıdır. Adı bilinmeyen annesi üçüncü kadınefendi, eğer Düzdidil ise Samiye Sultan doğurduktan 4 ay sonra ölmüştü.

Lutfî Tarihi'nde Samiye Sultan'ın doğuşuna, diğer velâdet haberlerine oranla daha ayrıntılı değinilmiş, özetle, "*H. 1261 senesi Safer ayının 15. cumartesi gecesi doğan sultana Samiye adı verildiği; doğumunun, hazine vekili ağayla Babıâliye gönderilen hatt-ı hümayunla ilan edildiği; usulünce şehrâyin yapıldığı, üçüncü günü de sadrazam, şeyhülislam ve vükelâ, mabeyn-i hümayuna gelerek rikâb resmi yapıldığı; Nakibüleşraf vak'anüvis Esad Efendi ile ricâlden Ziver Efendi'nin nazmettikleri velâdet tarihlerinin padişaha sunulduğu; ayrıca bu doğumdan dolayı haşmetlü İngiltere kraliçesine dahi gönderilen nâme-i hümayuna gelen cevabnâmeyi de İngiltere sefiri Kanin'in* (Canning) *huzura çıkıp takdim ettiği*" vurgulanmıştır.

Abdülmecid'nin haremiyle taşındığı eski Çırağan Sarayında 2 aylıkken ölen Samiye Sultan da Yeni Cami Türbesinde gömülüdür.

Nazime Sultan [d. İstanbul, 26 Kasım 1847 – İstanbul, 1 Aralık 1847] Alderson, Neyyire ile bunu bir ve "Neire/Nazmiye" göster-

miştir. Başikbâl Nükhetsezâ'dan, eski Beylerbeyi Sahilsarayında doğmuş; *Tezâkir*'deki kayda göre, 17-22 Zilhicce 1263 arasında beş gün yaşamış; bunun ilk üç gününde de velâdet şenlikleri yapılıp toplar atılmış. Yeni Cami Türbesinde gömülüdür.

Sabiha Sultan [d. İstanbul, 15 Nisan 1848 – ö. İstanbul, 27 Nisan 1849] Annesi ikinci İkbâl Mâhitâb Hanımdır. *Tezâkir*'de, eski Çırağan Sarayında 11 Cemaziyelevvel 1264'te doğup 4 Cemaziyelâhir 1265'te bir yaşında öldüğü, Havatin (Yeni Cami) Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Mukbile Sultan [d. İstanbul, 9 Şubat 1850 – ö. İstanbul, 25 Şubat 1850] Annesi "Devletlü Dördüncü İkbâl"in adı yazılmamıştır. *Tezâkir*'de, eski Çırağan Sarayında doğduğu, 9-27 Rebiülâhir 1266 tarihleri arasında iki hafta yaşadığı, Havatin Türbesine gömüldüğü yazılıdır.

Zekiye Sultan [d. İstanbul, 26 Ocak 1855 – ö. İstanbul, 19 Şubat 1856] *Tezâkir*'de 6 Cemaziyelevvel 1271'de doğup 11 Cemaziyelâhir 1272 öldüğü yazılıdır. Beşinci İkbâl Gülistu'nın kızı, Fehime Sultan'ın ikizidir. Abdülmecid'in, Fatih Camii haziresindeki Nakşıdil Valide Türbesinin arkasına yaptırdığı türbede gömülüdür. Burası Abdülmecid'in ikbâllerinden Gülistu'nun, yetişkin kızlarından Münire Sultan'ın da gömülmesinden sonra Gülistu Türbesi, Münire Sultan Türbesi diye anılmıştır.

Fehime Sultan [d. İstanbul, 26 Ocak 1855 – ö. İstanbul, 10 Kasım 1856] Annesi Gülistu, ikizi Zekiye Sultan bilinir. *Tezâkir*'de, 6 Cemaziyelevvel 1271'de doğup 12 Rebiülevvel 1273'te öldüğü yazılıdır. Bu da Fatih'te Yeni Türbede gömülüdür.

Şehime Sultan [d. İstanbul, 1 Mart 1855 – ö. İstanbul, 21 Mayıs 1857] Adı Alderson'da Şahime'dir. Annesi Başikbâl Nalândil'dir. *Tezâkir*'de 12 Cemaziyelâhir 1271'de doğup 27 Ramazan 1273'te öldüğü yazılıdır. Yeni Türbeye gömülmüştür.

Bedia Sultan [d. İstanbul, 30 Eylül 1857 – ö. İstanbul, 12 Temmuz 1858] Alderson'da adı Bedihe, ölüm tarihi 1853'tür. Annesi ikinci İkbâl Serfirâz'dır. *Tezâkir*'de, 1274 yılı Safer ayının 10'unda doğup Zilkade ayı sonunda öldüğü, Yeni Türbeye gömüldüğü yazılıdır.

Hatice Sultan(?) [d. İstanbul, 8 Ocak 1842 – ö. İstanbul 1842] *Tezâkir*'deki listede ve *Sicill-i Osmânî*'de adı yoktur. Alderson, annesini Gülcemal, göstermişse de 7 Şubat 1842'de Refia Sultan'ı doğuran Gülcemal, bir ay önce de Hatice'yi doğurmuş olamaz. Alderson'un, Refia Sultan'ın doğumu için verdiği 8 Ocak 1842 doğru ise "Hatice" Refia'nın ön adı olmalıdır. Gömüldüğü yerde bilinmediğinden varlığı kuşkuludur.

Rukiye Sultan Alderson bunu da Gülcemal'in kızı göstermiştir. *Tezâkir*'de, *Sicill-i Osmânî*'de rastlanmıyor. Bu da varlığı kuşkulu sultanefendilerdendir.

Fehime (II) [d. İstanbul, 26 Ocak 1861 – ö. İstanbul, 1861] Alderson'un gösterdiği bu ikinci Fehime de *Tezâkir*'deki listede ve *Sicill-i Osmânî*'de yoktur.

Semiha Alderson'da annesi Tirimüjgândır. Diğer kaynaklarda yoktur.

ABDÜLAZİZ

Babası: II. Mahmud — Annesi: Pertevniyal Valide Sultan
Doğumu: 9 Şubat 1830 — Ölümü: 4 Haziran 1876
Saltanatı: 25 Haziran 1861 — 30 Mayıs 1876

Babası II. Mahmud'un, ağabeyi Abdülmecid'in harem ve içki tutkularının her ikisini de tükettiğini gören Abdülaziz'in içkiden uzak durduğu; sporla, özellikle güreşle ilgilendiği yazılıp çizilmiştir. Haremde kadro oluşturmada ise ölçüyü kaçırmamış; ikisinin varlığı kuşkulu yedi kadınla yetinmiş gibidir. *İslâm Ansiklopedisi*'ne, "Abdülaziz"i yazan A.H. Ongunsu ise tek eşle yetineceği sözünü vermişken tahttan indirildiğinde, Dolmabahçe'deki Harem dairesinden, 300 dolayında kadın, gözde ve cariyenin tahliye edildiğini yazar. Bilinen, Aziz'in haremini annesi Pertevniyal'in çekip çevirdiğidir. Valide sultan, gözü kulağı dışarıda olarak nerede bir güzel cariye bulunduğunu duyarsa aldırtır; eğitimden geçirip vakti zamanı geldiğinde "istifraş"ı (koynuna alması) veya çevresinde pervane olmaları için, "Arslanım!" dediği, oğluna takdim eder; Haremin gizli yöntemlerini de bildiğinden, tek amaçları padişahtan gebe kalmak olan cariyelerin bu emellerini de frenlermiş.

Abdülaziz döneminin hanedan yapısı açısından bir özelliği, Sultan Abdülmecid'in oğullarının, aile kuran şehzâdeler olarak

meşruiyet-kimlik kazanmaları, sahilsaray, köşk, kasır edinip ailelerini kurmaları olmuştur. Bu yeni açılım, 1861-1924 arasında Osmanoğullarının en kalabalık kadrolu, yetişkin şehzâdelerin, sultanefendi ve damad-ı şehriyârilerin çoğaldığı son devrenin başlangıcıdır.

Sultan Abdülaziz'in, "resmi" sayılarla bir anne, yedi kadın, dört şehzâde ve yedi kız olmak üzere, 20 kişilik ailesinin, Pertevniyal Valide Sultan'ın denetimi sayesinde dışarıya derli toplu, makul mevcutlu bir zat-ı şahane haremi tablosu yansıttığı görülüyor. Oysa ne zaman ki ihtilalin zırhlıları, taburları sarayı kuşatıp da alelacele bir tahliye başlatılınca, 300 kadınlık gerçek manzara ortaya dökülmüş: Başlarına gelecekleri sezen Harem halkı pencereleri kırmışlar; çığlıklar koparıp ağlamışlar; dairelerini terk etmemek için direnmişler. Eski padişahın kadınları, gözdeleri, kızları, hazinedarları, kalfaları mavnalara doldurulup Topkapı'ya, oradan Çırağan feriyyelerine taşınırken olaylar yaşanmış. Askerler, Haremden zorla çıkarttıkları kadınlara, kalfalara, sözde aramak gerekçesiyle "tepeden tırnağa yoklayıp" tacizde bulunmuşlar; kollarında parmaklarında, kulaklarında, kuşaklarında neler varsa gasp edip, kimi kadınları rıhtımda yarı çıplak sürüklemişler. Sonrası daha da kötü: 4 Haziran günü, Abdülaziz'in intihar ettiği duyulunca son bir vaveylâ daha kopmuş. İhtilalci paşalar, ölen Abdülaziz'in Harem halkını tekrar Topkapı Hareminin sağır duvarları arasına kapatmışlar. Pertevniyal ile kadınefendi ve sultanefendiler dışındaki talihsizler, "çırağ edilip" dağıtılmış veya kimbilir ne olmuşlar?..

Abdülaziz'in kadınefendileri ve bir gözdesi

DÜRRİNEV BAŞKADINEFENDİ [d. 15 Mart 1835 – ö. İstanbul, 4 Aralık 1895] Ölüm tarihi Alderson'da 24 Ağustos 1892'dir. Ailesi ve kökeni bilinmiyor. Abdülaziz'in başkadını ve tahta çıkışına değin tek eşi, büyük şehzâdesi Yusuf İzzeddin Efendi'nin annesi. 1600'lü yıllardan başlayarak sarayda gözetim altında tutulan şehzâdelerin cariyelerle ilişkilerine, çocuk edinmeme koşuluyla

izin verilirmiş. Ağabeyi Abdülmecid'in hoşgörüsü ve Tanzimatla gelen açılımlar sayesinde özgür bir veliahtlık dönemi geçiren Abdülaziz, Dürrinev'in doğurduğu oğlu Şehzâde Yusuf İzzeddin'i (1857-1816), dört yıl boyunca, kendi dairesinde gözlerden uzak tutmuş; Sultan Abdülmecid de yeğeninin varlığından haberdar olmakla birlikte resmen ilan ettirmeyerek "ihfaen" (gizli tutularak) büyütülmesine ses çıkarmamıştı. İkinci çocuğu Saliha Sultan'ı 1862'de doğuran Dürrinev, Abdülaziz'den sonra, oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin yanında ömrünü tamamladı. Altmış yaşında öldü ve Sultan Mahmud Türbesinde, kendisinden 19 yıl önce ölen Abdülaziz'in yanına gömüldü.

HAYRANIDİL KADINEFENDİ [d. 2 Kasım 1846 – ö. İstanbul, 26 Kasım 1895] Çerkesdi. Ölümünü 9 Eylül 1898 gösteren kayıtlar vardır. Abdülaziz'in ikinci kadınefendisi, son halife Abdülmecid Efendi (1868) ile Nâzıma Sultan'ın (1866) annesi. Abdülaziz'in ölümünden sonra, kızı ve oğluyla kendilerine tahsis edilen saray ve köşklerde oturdu. Başkadın Dürrinev'den bir hafta önce ölümü soruya açık. Sultan Mahmud Türbesinde Abdülaziz'in yanına gömüldü.

EDÂDİL KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1875] Doğum tarihi ve ailesi bilinmiyor. Abdülaziz'in üçüncü kadınefendisi, Şehzâde Mahmud Celâleddin Efendi'nin (1862-1888) annesi. Abdülaziz'in, Emine adlı iki kızından, 1866'da doğan ilkinin de annesi sanılıyor. Genç yaşta ölmüş, Sultan Mahmud Türbesine gömülmüş.

NEŞ'ERİK KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 12 Haziran 1876] Doğum tarihi bilinmiyor. Adını Neş'erek, Nesteren, Nesrin gösteren kayıtlar vardır. Abdülaziz'in kadınefendisi, Şehzâde Mehmed Şevket Efendi (1872-1899) ile Emine Sultan'ının (1874) annesi. 1875'te Edâdil ölünce "üçüncü kadınefendi" pâyesini aldı. İ.H. Danişmend'in, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde yazdığına göre, Çerkeslerin Zevş kabilesi beylerinden Gazi İsmail Bey'in kızı, kolağası Çerkes Hasan Bey'in kız kardeşi. İkinci Kadınefendi Hayrânıdil de teyzesiydi. Ancak onların bu kimlikleri saray ku-

ralları gereği açıklanmamıştı. Başka bir söylenceye göre Neş'erik, Hayrânıdil'in ve Çerkes Hasan'ın uzaktan akrabasıydı.

Çerkes Hasan Bey'i, Abdülaziz'i tahttan indirip ölümüne neden olanlardan öç almak üzere Midhat Paşa'nın konağını basarak Serasker Hüseyin Avni, Hariciye Nâzırı Raşid paşaları öldürmeye yönelten asıl sebepse 30 Mayıs 1876'daki "hal' vak'ası" sırasında, Neş'erik'in, hasta halde Dolmabahçe'den çıkartılırken büründüğü şal örtünün bir asker tarafından zorla üstünden alınıp açık saçık bırakılması, hakaretlere uğraması; Neş'erik'in, hastalığının bu olayın ve Abdülaziz'in ölümünün etkisiyle 12 Haziranda ölmesi olmuştu. Çerkes Hasan, Neş'erik'in ölümünden üç gün sonra suikastı gerçekleştirdi. Bir başka anlatımla olayların sırası şöyledir: 30 Mayısta Abdülaziz tahttan indirildi; 4 Haziranda bileklerini keserek intihar etti veya öldürüldü; 12 Haziranda Neş'erik öldü; 15 Haziran akşamı da Çerkes Hasan, Hüseyin Avni ve Râşid paşalarla daha üç kişiyi öldürdü; 17 Haziranda Bayezid Meydanında asıldı. Bu zincirleme olaylar bir "facia"dır. Bahtsız Neş'erik, Yeni Cami Türbesinde gömülüdür.

GEVHERİ KADIN [d. 18 Temmuz 1856 – ö. İstanbul, 20 Eylül 1894] Kimi kayıtlarda doğumu 1853'tür. Adı Gevherin, Nesrin olarak da geçer. Abdülaziz'in başikbâli, sonra dördüncü kadını. Esma Sultan'ın (1873) ve Şehzâde Mehmed Seyfeddin'in (1874-1927) annesi. Yeni Cami Türbesinde gömülüdür. H.Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*'da, sandukasının önündeki levhada, 31 yaşında öldüğü kaydının ve

"Herkes safâ sürerken bezm-i cihânda
Hakka ki nüş eylemiş Gevheri Kadın ecel câmını"

beytinin okunduğunu yazmaktadır.

YILDIZ Bu Çerkes güzelini de Alderson, Abdülaziz'in eşleri arasında göstermiştir. Bir "gözde" sanılıyor. Yıldız'ın kız kardeşi Safinaz ise II. Abdülhamid'in gözdelerindenmiş. Çırağan Sarayının koruluğu tepeye II. Mahmud'un yaptırdığı, daha sonra oğlu

Abdülaziz'in yenilettiği köşke Yıldız adının verilmesi konusunda da *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*'nde, "II. Mahmud'un buraya yaptırdığı köşke, çok sevdiği gözdesi Yıldız'ın adını verdiği" yazılıdır. Bu bilgi doğruysa Abdülaziz'in gözdesi Yıldız'dan ayrıca babasının da bu adda bir gözdesi varmış.

Mihrişah Alderson'ın "Abdülaziz ailesi" tablosunda gösterdiği bu ad, *Sicill-i Osmânî*'de yoktur.

Abdülaziz'in kızları

SALİHA SULTAN [d. İstanbul, 10 Ağustos 1862 – ö. Kahire 1941(?)] Annesi "Devletlü Başkadınefendi Dürrinev, ağabeyi Şehzâde (veliaht) Yusuf İzzeddin Efendidir. Beşiktaş (Dolmabahçe) Sarayında 13 Safer 1279'da doğdu." Şair Ziya Bey (Paşa) Saliha Sultan'ın doğumuna, "*Saliha Sultan mübâhî kıldı mehd-i şevketi*" (yüce beşiğin değerini arttırdı) dizesiyle tarih düşürmüştür. Abdülaziz'in 20. yüzyıl ortalarına değin yaşayan en uzun ömürlü evladıdır. On üç yaşındayken, 1875'te Hıdiv İsmail Paşa'nın oğlu İbrahim Hilmi Paşa'yla nişanlandı. Mısır'dan hazine değerinde nişan takı ve hediyeleri geldi. Babası Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve izleyen olaylar ertesinde, kuzeni II. Abdülhamid nişanı bozdu.

Daha 13 yıl bekleyen ve zamanını halası Âdile Sultan'ın Fındıklı'daki sarayında, Yıldız'daki kendi köşkünde annesi Dürrinev'le geçiren Saliha Sultan güzel değildi. Saraylılar onu ağabeyi Yusuf İzzeddin'e benzetirlermiş. II. Abdülhamid, Saliha Sultan'la küçüğü Nâzıma Sultan'a ve kendi büyük kızı Zekiye Sultan'a münasip damat adaylarını 1889'da belirlerken, Saliha'ya çok yakışıklı olduğu söylenen Kurdzâde İsmail Hakkı Paşa'nın oğlu Ahmed Zülküf Bey'i (Paşa) uygun görmüş. 20 Nisan 1889'da Yıldız'daki düğünle, bu üç sultandan başka Abdülaziz'in bir diğer kızı Esma Sultan da gelin oldular. Saliha Sultan'ın 1890'da doğan tek çocuğu Kâmile Hanımsultan 6 yaşında öldü.

Eser Tutel *İstanbul'u Yel Üfürdü Su Götürdü* adlı yapıtında, Kadıköy Selamiçeşme'de, Bağdat Caddesi üzerindeki, 1865'te ya-

pılan köşkün de Saliha Sultan'ın adıyla anıldığını yazıyor: "*Selamlığının tavanları altın yaldızla bezeliymiş. Sürme pencerelerinin kasaları en alâ cevizden! İşlemeli balkonları, panjurlu pencereleriyle dikkati çeken köşkün yirmi dönümlük bahçesinin bir yanı Bağdat caddesine bir yanı da Hacı Mehmed sokağına bakıyormuş. Bahçede at kestaneleri çamlar çınarlar ve bir de mazı ormanı... İki güzel havuz iki de bostan kuyusu. Çepeçevre duvarların yüksekliğinden, gelip geçenler köşkün manzarasını ancak demir parmaklıklı kapının arasından görebilirlermiş. Saliha Sultan yazları oturduğu bu köşkü, 1900 yılında Sultan Hamid'in mabeyn kâtibi İsmail Hakkı Bey'e satmış. Gel zaman git zaman köşk yıkılmış, arsası parsellenmiş.*" Saliha Sultan Köşkünün yerini günümüzde, Shell benzin istasyonu, banka ve dükkânlarla apartmanlar almış bulunuyor.

1924'te eşiyle birlikte Türkiye dışına çıkan Saliha Sultan, Roma'da, Şam'da, en son Kahire banliyölerinden Hilvan'da sıkıntılı bir hayat geçirmiş. Eşinin vefasızlığına karşın ona bağlı kaldığı; Abdülaziz'in en zengin kızı iken parasızlıktan intihar girişiminde bulunduğu söylenir. 1941'de Hilvan'da öldüğü sanılıyor.

EMİNE SULTAN (II) [d. İstanbul, 24 Ağustos 1874 – İstanbul, 30 Ocak 1920] Annesi Neş'erik'tir. Alderson, H.Y. Şehsuvaroğlu'nun *Sultan Aziz* eserine atıfla Emine Sultan'ın doğumunu 1873 göstererek, "*Bu durumda, Esma ile Emine (II) sanki ikiz olmaktadır,*" diyor. Beşiktaş (Dolmabahçe) Sarayında doğdu. İki yaşında iken babası Abdülaziz, 12 gün sonra da annesi öldü. Üvey ağabeyi Yusuf İzzeddin'in koruması altında büyüyen Emine Sultan'ı, II. Abdülhamid, oğlu şehzâde Abdülkadir Efendi'ye almak istermiş. Fakat şehzâdenin çapkınlığından Emine Sultan bu öneriye yaklaşmamış. 12 Eylül 1901'de II. Abdülhamid'in onayıyla Çavdaroğlu Ahmed Şükrü Paşa'nın oğlu Mehmed Şerif Paşa'yla evlendi. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*'da, eski başvekil Mehmed Sadık Paşa'nın Çarşıkapı'daki konağının, çiftin ikâmetine tahsis edildiğini yazmaktadır.

Emine Sultan, İstanbul'un işgalini önceleyen günlerdeki, örneğin 12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusanın son kez açılışından; ertesi gün Sultanahmet'teki işgalleri protesto mitinginden acaba

haberdar olabilmiş; Divanyolu'nu dolduran nümayişçileri konağının kafesli pencerelerinden izleyebilmiş; amcası Abdülmecid'in, babası Abdülaziz'in yıkılış sürecindeki sorumluluklarını düşünebilmiş midir? Emine Sultan'ın da ağabeyi Yusuf İzzeddin'in intiharı sonrasında intihar girişiminde bulunduğu, bahçedeki havuza atladığı İstanbul'da çok zaman konuşulmuş. Mütareke döneminde ve İstanbul'un işgali arifesinde kısa bir hastalıktan sonra ölüşü, cenazesinin büyükbabası Sultan Mahmud'un türbesine gömülüşü; sarayın resmi bildirisi ve hanedanla ilgili son haberlerden olarak gazetelerde yer alabilmiştir. Mehmed Şerif Paşa'nın Emine Sultan için yazdığı, sandukasının önündeki mersiyenin son dizesi ebced hesabıyla Hicri ölüm yılını (1338) veren "*Gülşen-i Adn'ı penâh etdi Emine Sultan*" imiş.

NÂZIMA SULTAN [d. İstanbul, 26 Şubat 1866 – ö. İstanbul, 26 Kasım 1895] Annesi ikinci Kadınefendi Hayrânıdil'dir. Son veliaht-son halife Abdülmecid'in öz ablası. Dolmabahçe'de doğdu. Gençliğinde Fransızca öğrenmiş. İbrahim Derviş Paşa'nın oğlu Ali Halid Paşa ile evlenmesi, ablası Saliha, kardeşi Esma sultanlarınkiyle 20 Nisan 1889'dadır. Düğünleri Yıldız'da yapıldığından *Almanach de Gotha*'da bu iki kardeşin evlilikleri karıştırılmış; 1897 baskısında düzeltilmiştir. Yirmi dokuz yaşında ölen Nâzıma Sultan, büyükbabası Sultan Mahmud'un Divanyolu'ndaki türbesinde "hususi odaya" gömülmüştür. N.S. Örik, Nâzıma ile ablası Saliha Sultan'ın yaşamını karıştırmış, Nâzıma'nın 80 yaşında öldüğünü yazmıştır, uzun yaşayan Saliha'dır.

ESMA SULTAN [d. İstanbul, 21 Mart 1873 – ö. İstanbul, 8 Mayıs 1899] Annesi Başikbâl Gevheri Hanımdır. Alderson, annesini Neş'erik, ölüm tarihini 7 Ocak 18̊97 göstermiştir. Babası Abdülaziz öldüğü sırada üç yaşındaydı, annesinin ve aile reisi konumundaki ağabeyi Yusuf İzzeddin Efendi'nin gözetiminde büyüdü. Uzun boylu, çekik kaşlı, iri siyah gözlü, uzunca yüzlü, beyaz tenli, kısa boylu güzel bir sultanmış. 20 Nisan 1889'da, kendisinden 20 yaş kadar büyük, Yaver-i Şehriyârî Çerkes Mehmed Paşa'yla evlendirildi. Çerkes Mehmed Paşa'nın daha önce Abdülmecid'in

kızı Naile Sultan'la, o ölünce başka bir kadınla evlilikleri; yetişkin çocukları vardı. N.S. Örik, "Abdülaziz'in Kızları" başlıklı yazısında, "*Abdülaziz zamanında bu paşaya, saraydan çırak çıkarılacak bir cariye verilmek istenmiş; fakat padişah, 'Kıza acırım, Mehmed'e vermem!' diyerek büyük lâf etmiş!*" der.

Esma Sultan, Çerkes Mehmed Paşa'dan, Hayreddin (1889), Saadeddin (1895), Hasan Bedreddin(?) adlarında üç "sultanzâde" ile Mihriban Hanımsultan'ı(?) doğurmuş; beşinci çocuğunu doğururken ölmüş; Yeni Cami Türbesine gömülmüştür.

Esma Sultanların bu sonuncusunun yaşamını noktalamadan bir hatırlatmada bulunmak gerekiyor: Ortaköy Camiinin yanındaki Esma Sultan Yalısı denen, tarihi yapısından dört duvarı kalmış sahilhane, Nahit Sırrı Örik'e göre, zengin Ermenilerden Simon Maksutyan'a aitti. Abdülmecid'in kızı Naile Sultan'a geçen bu sahilhanede Kabasakal Mehmed Paşa ikinci eşiyle ve son olarak Esma Sultan'la evliliğinde oturdu. Yalı olasılıkla bu sonuncu Esma Sultan'a nispetle bu adla anılıyor. Yapının "Büyük" Esma (ö. 1788) ve "Küçük" Esma (ö. 1829) sultanlarla ilgisi bir araştırma konusudur.

Emine Sultan [d. İstanbul, 1 Aralık 1866 – ö. İstanbul, 22 Ocak 1867] Alderson'ın saptayamadığı annesi üçüncü Kadınefendi Edâdil olmalıdır. İki aylıkken ölmüş, Sultan Mahmud Türbesine bitişik hususi odaya gömülmüştür.

Fâtıma Sultan [d. 1874] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Aynı yıl içinde doğup ölen bu bebek sultanın ana adı bilinmiyor.

Münire Sultan [d. 1877] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Alderson, Sultan Abdülaziz ailesi tablosunda göstermiştir. Abdülaziz'in ölümü sırasında hamile olan eşlerinden birinin aylar sonra doğurduğu bu kız, birkaç aylıkken ölmüş olmalıdır.

V. MURAD

Babası: Abdülmecid — Annesi: Şevkefzâ Valide
Doğumu: 21 Eylül 1840 — Ölümü: 29 Ağustos 1904
Saltanatı: 30 Mayıs — 31 Ağustos 1876

V. Murad'ın, ömrünün yarısını kararan çileli yaşamına, annesi, eşleri, kızları ve cariyeleri yazgı ortağı oldular. On iki kadınefendi ve ikbâliyle dört kızının mutlu günleri ise Murad'ın, amcası Abdülaziz'in saltanatına koşut veliahtlığındadır. 1876'daki 93 günlük bunalımlı padişahlığından sonraki hapishaneye dönüştürülmüş Çırağan'da geçen 28 yılsa dünyadan kopuk çile yaşantısıdır. Şehzâdeliklerinde "Kafes" denen Harem hapishanesinde yıllarca tutuklu kalan padişahlar çoksa da, tahttan indirildikten sonra en uzun süre hapsedilen V. Murad olmuştur. Onun, ailesiyle kapatıldığı sarayda ve fer'iyye dairesinde hayatı nasıldı? Onları o ortamda, bir saray fotoğrafçısı –doğal ki Sultan Abdülhamid'in buyruğuyla– fotoğraflamış olabilir mi?.. Murad'ın şehzâdeliğinde ve tahttaki ilk günlerinde alınmış fotoğrafları, bir de belki ellisine doğru bir fotoğrafı var. Ölümüne yakın siması, fiziği ne haldeydi? Ziya Şâkir'in aktardığı anılara göre, "*Saçları ve yüzüne hazin bir gölge veren hafif sakalı bembeyaz; vücudu öne doğru meyletmişti.*" Semih Mümtaz ise *Hayal Olmuş Hakikatler*'de, onu ecel döşeğinde

ziyaret eden Doktor İbrahim Paşa'nın gözlemini veriyor: "*Denize bakan karyolasında yastıklara dayanmış hasta oturuyordu. Güzellikte şöhretini duyduğumuz adamcağızı korkunç bir halde bulduk. Güç halle kımıldanıyordu. Rahatça teneffüsten mahrumdu. Ciğerlerini verem sarmış!*"

Valide Şevkefzâ gerçi oğlundan önce ölmüştü. Fakat kadınefendilerinin, ikbâllerinin, kızlarının, şehzâdesi Selahaddin Efendi'nin ve onun kadınefendilerinin bahtsızlıkları V. Murad'ın ölümünden sonra da değişmedi. Örneğin padişahların eşleri hanedan türbelerine gömülürken bunların mezarları bile gizlenmiştir.

Ziya Şâkir, *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, V. Murad padişah olunca, gözdelerinden dördüne "kadınefendi" pâyesi verildiğini; sırasıyle Elârû'nun başkadın, Reftârıdil'in ikinci, Şayân'ın üçüncü, Meyliservet'in de dördüncü kadınefendi olduklarını yazıyor. Alderson bu sıralamaya Resân, Filizten, Tarândil ve Canânyâr'ı da ekliyor ki bunlar başikbâl, ikinci, üçüncü, dördüncü ikbâllerdi. Ziya Şâkir, tahttan indirilip Çırağan mahkûmu olduğunda ise annesi Şevkefzâ Kadınefendi, şehzâdesi Selahaddin Efendi, kızları Hatice ve Fehime sultanlarla Elârû, Reftârıdil, Şayân, Meyliservet kadınefendilerin; Resân, Filizten, Cevherriz, Nevdürr, Remişnaz adlı 5 ikbâlinin, 30 dolayında hazinedar, kalfa, sazende cariyelerin, birçok da haremağasının yanında ve hizmetinde bulunduğunu yazıyor.

V. Murad, son dönem şehzâde ve padişahlarının kuşkusuz en donanımlısıydı. Vahideddin, "*Biz bütün kardeşleri bir kefeye, ağabeyimiz Murad'ı öbür kefeye koysalar yine de ağır basar*" dermiş. Nitekim, hanedanın bu çilekeşi, Çırağan fer'iyyesindeki dairesini önceleri çocuklarının, daha sonra da torunlarının özel okulu gibi faaliyette tutmuş. Müzik çalışmaları başta olmak üzere, kızlarına hünerler kazandırmayı, onları birer Avrupa prensesi gibi yetiştirmeyi amaçlamıştı. Anılarını yazarken saray kedilerini de anlatmış. Acaba bu metinler nerededir? Yok edilmediyse Yıldız Arşivinde olmalı.

Kızı Hatice Sultan'ın Kemaleddin Paşa'yla skandal aşkının, bedbaht babaya, yazgının son darbesi olduğu da unutulmamalı.

V. Murad'ın kadınefendileri ve ikbâlleri

MEVHİBE ELÂRÛ BAŞKADIN [d. Tiflis, 16 Ağustos 1835(?) – ö. İstanbul, 21 Şubat 1936(?)] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. "Mevhibe" ön adını(?) işaretiyle kaydederek "Eleru" adını ve doğum tarihini veren Alderson, ölüm tarihini saptayamamıştır. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar II*'de, Tiflis'te doğduğunu, adı "Elaron" iken bunun bir yaklaştırmayla Farsça "Elârû"ya dönüştürüldüğünü açıklıyor. Ziya Şâkir, *Çırağan Sarayında 28 Sene* kitabında, "*Bir sene evvel vefat etti*" diyor ki, bu, kitabının basıldığı (1943) değil, yazıldığı 1930'ları işaret ediyor olmalıdır. Bu durumda bile 100 yaşına(?) yaklaşmış demektir.

Elârû, Murad'ın haremine, 2 Ocak 1857'de, o daha şehzâdeyken girmiş ise bu başlangıç, geleneksel şehzâde-cariye ilişkisi sayılabilir. Ziya Şâkir, V. Murad'ın, kendi harem kadrosunu kurarken çocuğu olmadığı halde Elârû'yu "başkadınefendi" yapışını, adını vermediği anlatıcı saraylının ağzıyla eleştirse de devamında şöyle diyor: "*Elârû, başkadınlık mevkiini dolduracak kadar meziyetlere malikti. Evvelâ güzeldi. Emsalsiz bir letâfetle irtisam eden siyah kaşlarının altında, içleri kıvılcımlanan sürmeli ve siyah gözleri, duru beyaz çehresine dayanılmaz bir fûsun verirdi. Ve o duru beyaz çehre, konuşurken tatlı bir pembelikle harelenirdi. Gayet zeki ve çok nâfizdi. Kendisiyle karşılaşan ve konuşan bir insanın onun cazibesine kapılmaması mümkün değildi. Çırağan Sarayında mahpus bulunduğumuz müddet zarfında, efendisine karşı tam bir sadakat göstermişti. Meşrutiyet'in ilanından sonra Şişli'de Bomonti fabrikası civarında bir ev satın aldı, oraya çekildi, münzevi bir hayat geçirdi. Bir sene evvel* (anıların yazıldığı tarihten) *vefat etti.*"

Uzunçarşılı *Belleten*'deki "V. Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar"da belirttiğine göre, V. Murad'ın ölümünü, bir mektup yazarak II. Abdülhamid'e bildiren Elârû olmuştu. V. Murad 1876'daki üç aylık saltanattan sonra tahttan indirilip Çırağan'da göz hapsine alınırken, Elârû ve öteki kadınefendileri de onunla birlikte aralıksız 28 yıl sürecek bu hapse ortak olmuşlardı. 1924'te Osmanlı hanedanı mensupları Türkiye dışına çıkartılırken eski padişahların kimi eşleri, kan bağları

bulunmadığından Türkiye'de kalmışlardı. Elârû bunlardandır. İstanbul'daki evinde, sıradan bir vatandaş gibi ömrünü tamamladı. Ölüm tarihi bilinmiyor. Mezarı da hanedan türbelerinde değildir. Ortaköy Mezarlığına gömüldüğü sanılıyor.

REFTÂRİDİL KADINEFENDİ [d. 1838(?) – ö. İstanbul, 3 Mart 1936(?)] V. Murad'ın ikinci kadınefendisi. Genceliymiş. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, Reftârıdil'in de Elârû gibi yüzyıl yaşadığını yazıyor. Bu ve kız kardeşleri Ceylanyâr ile Terânedil, o zamanın âdetince İstanbul'da el altından satılmış; Reftârıdil, Veliaht Murad'ın; Terânedil ise Sultan Abdülaziz'in haremlerine "cariye" olarak girmişler. Ceylanyâr'ı da Doktor Mehmed Emin Paşa almış, Melek adını verip yetiştirmiş, evlenmiş veya gelin etmiş. Böylece Abdülaziz, V. Murad ve Doktor M. Emin Paşa bacanak olmuşlar. Bu söylence konusunda Alderson, "V. Murad ailesi" tablosunda Reftârıdil'in kız kardeşi Terânedil'i de bu padişahın çocuksuz eşlerinden göstererek İ.H. Uzunçarşılı'ya göndermede bulunmuş. "*Uzunçarşılı'nın Belleten'deki iki ayrı makalesinden birinde* (Doktor Mehmed Emin Paşa'da) *Reftâridil'in kızkardeşi Terânedil'in, Sultan Abdülaziz'in haremine gittiğini yazmışken diğerinde* ("Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendiyi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar"da) *V. Murad'ın hareminde gösterdiğini; ancak İslami kurallar, bir erkeğin iki kızkardeşi birden almasına izin vermediğinden bir yanılgı sözkonusudur,*" demektedir.

Oysa, Emin Paşa'nın torunuyla evli olan İ.H. Uzunçarşılı, *Belleten*'deki, "Doktor Emin Paşa" makalesinde, "*Beşinci Murad'ın ikinci kadını ve Şehzâde Selahaddin Efendi'nin validesi Reftâr-ı dil Kadın Efendi'nin kızkardeşi olan hanım, Emin Paşa'nın zevcesi değil cariyesidir ve cariye*(lik) *adı da Ceylan Kalfa'dır. Azat edilip kocaya vardıktan sonra Melek adını alan bu hanım, Reftâr-ı dil kadının küçük kardeşi ve Selahaddin Efendi'nin teyzesi idi. İki kardeş olan bu hanımlardan birisi saray ve diğeri Emin Paşa tarafından alınmıştı. Bunların ortanca bir kardeşleri de Terânedil Hanım olup Sultan Abdülaziz dairesinden çıkmış ve sonra hacca giderek orada vefat etmiştir. Melek Hanımın zevci bahriye zabiti Hacı Nazif Bey'di,*" diyor.

Şu halde, merhum Uzunçarşılı'nın, söz konusu ikinci makalesinde bir bellek yanıltmasıyla Reftârıdil yerine sehven Terânedil yazdığı anlaşılıyor. Terânedil, Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra Haremden ayrılmış ve Nuri Bey adında biriyle evlenmiş.

Şehzâde Murad'ın haremine 1859'da girdiği sanılan Reftârıdil, 1861'de V. Murad'ın tek şehzâdesi Mehmed Selahaddin Efendi'yi doğurdu. *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, "*İkinci Kadınlık mevkiini de Selahaddin Efendi'nin validesi Reftârıdil elde etmişti. Bu da Efendimizin şehzâdelik gözdelerinden biri idi. Pembe tenli, iri mavi gözlü, çekme burunlu yuvarlak simalı bir dilberdi,*" diye tanımlanan Reftârıdil'in, 1904'te V. Murad'ın, 1915'te oğlu şehzâde Selahaddin Efendi'nin ölümlerinden sonra daha yıllarca yaşadığı sanılıyor. Elârû gibi İstanbul'da ölmüş.

ŞAYÂN KADINEFENDİ [d. 1855(?) – ö. İstanbul 1870(?)] *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. V. Murad'ın üçüncü kadınefendisi, Hatice Sultan'ın annesi. Alderson, adını Şahcan, ölümünü 5 Şubat 1869 göstermiştir. Bu tarihleme, kızı Hatice'yi doğurmadan iki ay önce ölmüş olması gibi bir çelişkiyi işaret eder. Uzak olasılıkla, Hatice'yi yedi aylık doğurmuş, kendisi de ölmüş olabilir. Ziya Şâkir, *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, Murad'ın şehzâdeliğinde hamile kalan Şayân Kadınefendiyi, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Validenin düşük yapmaya zorladığını; Murad'ın, amcası Abdülaziz'e başvurusu üzerine Şayân'ın saray dışında düşük yapmasına izin verildiğini; 5 Nisan 1870'te, kızı Hatice Sultan'ı Doktor Emin Paşa'nın evinde dünyaya getirdiğini; loğusa iken gencecik öldüğünü açıklamaktadır. İ.H. Uzunçarşılı da "Doktor Mehmed Emin Paşa" yazısında, gebe kalan Şayân Kadın doğurursa Şehzâde Murad'ın ikinci bir çocuğu olmuş olacağından, Sultan Abdülaziz'le annesi Pertevniyal buna izin vermeyerek düşük yaptırması için veliahtın dairesine ebe gönderdiklerini; Murad'ın, amcasına çıkıp dışarıda düşük yaptırma izni aldığını, bunun üzerine Şayân Kadın'ın Doktor Emin Bey'in (Paşanın) konağına götürüldüğünü; burada doktorun çocuğu düşürtmeyerek Şayân Kadın'dan kan aldığını ve doğuma mani olacak bir ilaç tertip etmeyip saraya da çocuğun düşmesi için icap eden şe-

yin yapıldığını bildirdiğini; Uzunçarşılı, Emin Paşa'nın kızı olan kayınvalidesi Emine Servet Hanımdan nakletmiştir. Oysa H.Y. Şehsuvaroğlu'nun *Sultan Aziz*'de anlattığına göre, Abdülaziz'in ölümünü izleyen günlerin birinde, bunalım geçirmekte olan padişah V. Murad, üçüncü kadını Şayân'ın, "*Efendimiz, neye konuşmuyorsunuz, konuşsanıza?*" demesi üzerine, "*Kadın, konuş konuş diyorsun, ne konuşayım? Baş olduğuma pişmanım, işte o kadar!*" demiş. Bu durumda, Şayân'ın 1876'da sağ olduğu anlaşılıyorsa da Şehsuvaroğlu, V. Murad'ın başka bir kadınını sehven Şayân adıyla zikretmiş olmalıdır. Y. Öztuna ise *Hanedanlar*'da, 4 Ocak 1853'te Hopa'da doğup 15 Mart 1945'te İstanbul'da Ortaköy'de öldüğünü belirterek, yirmisini bulmadan öldüğü sanılan Şayân için büsbütün şaşırtıcı –doksan yıllık– bir ömürden söz etmiştir.

MEYLİSERVET KADINEFENDİ [d. 21 Ekim 1854 – ö. İstanbul, 19 Aralık 1903(?)] Z. Şakir, *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de: "*Aslen kul cinsi ve cariye olmadığı halde Dördüncü Kadınlık pâyesini alan Meyliservet, garip bir tesadüfle ve bizzat kendi arzusile saraya girmiştir,*" dedikten sonra, uzunca bir öykü anlatıyor. Özeti şudur: Meyliservet, Roma'da sefir olan eniştesi tarafından orada okutulmuş, birkaç dil öğrenmiş. İstanbul'a dönünce, Refia Sultan'la tanışmış. Onun çok beğendiği sarayında kalmak istemiş. Refia Sultan, Meyliservet'e bir oda tahsis etmiş. Kız kardeşinin sarayına bayram ziyaretine gelen veliaht Murad Efendi Meyliservet'i dansa kaldırmış ve istemesi üzerine de dairesine gönderilmiş. "Hür" bir kız olduğu için de Alderson'ın tespitine göre, Haziran 1874'te nikâhlanmışlar.

1875'te Fehime Sultan'ı doğuran Meyliservet, o sırada henüz atlattığı bir hummanın nekahat devresindeymiş. Ziya Şâkir'in naklettiğine göre, "*Bir akşam, sevdiği kalfaları başına toplamış, Hasan Mellâh ismindeki romanı okutuyor, kendisi de dikkatle dinliyormuş. Fehime Sultan da piyanonun önünde tuşlara hafif hafif dokunuyor iken bir kalfanın — Aman fare! diye bağırması, kızların haykırışmaları*" Meyliservet'in durumunu etkilemiş; dili tutulmuş; üçüncü gün vasiyetini yazmış, ertesi gün vefat etmiş. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, bu kadınefendinin Batumlu

olup 19 Ekim 1891'de öldüğünü yazıyor. Kayınbiraderi Sultan II. Abdülhamid, V. Murad ailesine ilişkin haberlere sansür koydurduğundan, ölümü ve nereye gömüldüğü duyurulmamıştır.

FİLİZTEN HANIM [d. 1860(?) – ö. İstanbul, 1940(?)] Filistan, Filistin olarak da geçer. V. Murad 30 Mayıs 1876'da tahta çıkınca kız kardeşlerinin, ricâlden kimilerin, hediye olmak üzere sundukları kızlar arasında güzelliğiyle göz kamaştıran bu Filistan da varmış. "*Orta boylu, sarışın ve son derece güzel*"miş. Filistan Kalfa, V. Murad'ın ikbâl eşleri arasına tahttan indirilişinden sonra katılmış; tekrar tahta çıkması için düzenlenen başarısız eylemlerde yer almış. İ.H. Uzunçarşılı *Belleten*'deki, "Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendiyi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağana Girmek İsteyen Şahıslar" makalesinde, kadın kıyafetinde Çırağan Sarayına giren Rum tercüman İstavridis'i, yıllar sonra anılarını Ziya Şâkir'e anlatan Filizten'in, yanlışlıkla Ali Şefkati olarak tanıttığını; "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası" makalesinde de V. Murad'ı tekrar tahta geçirmek isteyenlerden tutuklananlar arasında Filizten'in de bulunduğunu ve Yıldız'da sorguya alındığını; ifadesinde, Ali Suavi'yi ve yanındakileri divanhaneyi geçerlerken gördüğünü, bir de o gün haremağalarından kimilerinin sırma kayışlı selamlık elbiseleri giydiklerini vurguladığını yazar.

Bu güzel hanım, eski padişaha son günlerinde hizmet etmiş; yemeden içmeden kalan, sürekli mide kanaması geçiren efendisine, Elârû Başkadınefendi'nin tavsiyelerine uyarak üzüm yedirmeye, buz yutturmaya çalışmış. Ölümünde de başucunda imiş. Ziya Şâkir, V. Murad'ın yaşamını öyküleştirirken Başkadın Elârû ile Filizten Hanımın sözlü anlatılarından da yararlanmıştır. Buna ilişkin notunda, "*Hayattadır. Yetmiş yaşını geçtiği halde gençlik güzelliğini ve bilhassa hâfıza ve fikir kuvvetlerini tamamiyle muhafaza etmektedir,*" diyor. Bundan, Filizten Hanımın 1930'larda hayatta olduğu anlaşılıyor.

RESÂN HANIM [d. Artvin(?), 28 Mart 1860 – ö. İstanbul, 31 Mart 1910] Alderson "Rezan" diyor. Resân ve süt kardeşi Şâyeste, eski padişaha, tahttan indirilişinden hayli sonra, bir kalfa cari-

ye tarafından takdim edilmiş. 2 Kasım 1877'de başikbâl olmuş; 1879'da Fâtıma Sultan'ı, 1880'de de Aliyye Sultan'ı doğurmuş. *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de bu doğuma değinilirken, "*Aradan iki sene geçtikten sonra, efendimizin ikbâllerinden Resân Hanım Fâtıma Sultan'ı doğurmuş; bu hadise sarayın hiç değişmeyen hayatında bir değişiklik vücuda getirmişti. Resân Hanımın doğum ağrıları gelmeye başladığı zaman, Yıldız Sarayına haber gönderilmiş; ebe istenmişti. Sultan Hamid de hanedan ebesi unvanını taşıyan Hayriye Hanımı göndermişti,*" deniyor. Resân Hanım, II. Meşrutiyette ölmüş. Devrik II. Abdülhamid'in V. Murad ailesine reva gördüğü baskı ve sansüre bir tepki olmak üzere bu hanımın cenazesi törenle kaldırılarak Eyüp'te Âdile Sultan-Mehmed Ali Paşa Türbesine gömülmüştür.

CEVHERRİZ [ö. İstanbul, 1904'ten sonra(?)] Haremde Canânyâr denen bu gözde, V. Murad'ın veliahtlığında çocuklarına Fransızca öğrettiğine göre Avrupalı olması gerekir. Çok iyi Fransızca bilirmiş. Mürebbiye ve muallime iken Çırağan yıllarında, "ikbâl" sanıyla Murad'a eş olmuş. Memleketi ve yaşamı konusunda bilgi yoktur. Y. Öztuna, Cevherriz'in 1860-1940 yılları arasında yaşadığı tahmininde bulunuyor. V. Murad öldükten sonra Çırağan Hareminden çıkartılarak II. Abdülhamid'in berberbaşısı Hüsnü Bey'le evlendirilmiş.

Gevheri(?) Alderson, Filizten gibi bunun da Murad'ın haremine Çırağan yıllarında katıldığını işaret eder. Adı eğer Gevher-riz idiyse Cevherriz'den başkası olamaz.

Nevdürr *Sicill-i Osmânî*'de, V. Murad'ın ikbâllerindenmiş. *Çırağan Sarayında 28 Sene*'de, "*şehzâdelik zamanından beri gözdelerindendi*" deniyor.

Remişnaz V. Murad'ın ailesini veren kaynaklarda gösterilmemiştir. Y. Öztuna, dördüncü ikbâl olduğunu, 1904'ten önce öldüğünü yazıyor.

V. Murad'ın kızları

HATİCE SULTAN [d. İstanbul Kadıköy, 5 Nisan 1870 – ö. Beyrut, 21? Aralık 1938] Sultan V. Murad'ın ikinci çocuğu ve büyük kızı. Annesi Şayân Kadınefendidir. Hatice Sultan'ın yaşamı, annesinin hamileliğinden başlayarak bir dramdır veya Nahid Sıtkı Örik'in tanımıyla "*Osmanoğullarının kadınları arasından hayatı en velveleli bir macera ile hakiki ve cidden dramatik bir roman ihtiva etmiş bir kadındır.*"

Hanedan içindeki benzerlikler açısındansa, Hatice Sultan'ın serencamı, yüzyıl önceki soydaşı-adaşı, ressam Melling'le dostluğu aşan ilişkisiyle pek çok dedikodulara sebep olan III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan'ı hatırlatıyor.

V. Murad'ın kızı Hatice Sultan'ın yaşamöyküsü, o daha doğmadan başlamış. Bu öykü yukarıda, Hatice Sultan'ın bahtsız annesi "Şayân Kadınefendi"de anlatılmıştır. Özetle, Sultan Abdülaziz 1869'da, ağabeyi Abdülmecid'in yetişkin şehzâdelerinin birden fazla çocuk yapmalarını yasakladığından, Murad'ın, hamile eşi Şayân'ın doğum yapmasına izin verilmemiş. Sözde düşük yapması için Doktor Emin Paşa'nın konağına götürülmesine ve orada doğum yapmasına göz yumulmuş.

Hatice Sultan doğunca, saray çevresine, Şayân'ın düşük yaptığı haberi uçurulmuş. Yedi gün sonra da loğusa ve bebeği, gizlice veliahtın dairesine getirilmiş, ama 16-17 yaşındaki zavallı annecik Şayân ölmüş. Hatice Sultan, "gayrıresmi" bebekliğini, bir kalfanın odasında musandıra üstünde geçirdikten sonra altı yaşına değin babasının Kurbağalıdere'deki köşkünde gözlerden uzak tutulmuş.

Hatice Sultan'ın varlığının, babası V. Murad'ın 1876'daki üç aylık saltanatında resmiyet kazandığı doğrudur. O kısa evre sona erip bütün aile Çırağan'a kapatıldığı sırada Hatice Sultan yedi yaşına basmıştı. Yaşadığı depresyonları atlatan Murad, kızları Hatice ve iki yaş küçüğü Fehime'nin eğitimlerini yıllarca kendine iş edindiği gibi, kalfalar, yabancı muallimler de her iki sultana saray eğitimi yanında piyano dersleri verir. Hatice Sultan, daha sonra ilerleteceği Fransızcasını ilkin Gevheriz Kalfa'dan öğrenir.

Leyla Saz'ın, serpilme çağında pek güzelleştiğini anlattığı; Fransızca romanlar okuyan, akıllı, aydın, "*sevdavi, ateşli ruhlu*" Hatice Sultan'ın Çırağan'daki kapalı yaşamı, 25 yıldır. Diğer yandan II. Abdülhamid, ağabeyi Murad'ı ve ailesini âdeta hapse mahkûm ettiğinden yeğenlerinin evlenme çağlarının geçtiğinden sanki habersizdi.

Hatice ve Fehime sultanların kalpsiz amcalarına, evlenip Çırağan zindanından kurtulmak istediklerini, lâyık görürse haremağalarına bile varabileceklerini bildirmeleri üzerine, her ikisi de bir daha babalarının yanına dönmemek koşuluyla 1901'de Yıldız'a "misafir" alındılar. Bu sırada Hatice Sultan 31 yaşındaydı. Üçüncü Kadın Emsâlinûr bunlara "validelik" oldu. II. Abdülhamid hayatını zindan ettiği ağabeyinin kızlarına ne derece müşfik davrandığını göstermek için saray merasimlerinde, eğlencelerde boy göstermelerini özellikle istermiş. Çeyizlerini hazırlatmış. Fakat ortada damat adayları yokmuş! Akıllı ve yürekli kızlar, II. Abdülhamid'e haber göndererek, "*Daha ne kadar oturacağız? Biz de evimizi bilelim!*" demişler. Amcanın yanıtı, "*Ben de üzülüyorum, lâkin talip çıkmıyor. Uşaklara mı vereyim?..*" olmuş. Hatice ve Fehime sultanlar, amcalarını protesto etmek için selamlık törenlerine çıkmamışlar.

Bunun üzerine annelikleri Emsâlinûr, sultanlara, yardımcı olacağı sözünü vererek padişaha irade ederse, uygun namzetler bulunabileceğini hatırlatmış. Bir akşam, saray tiyatrosunda, üçüncü kadınla yeğenlerini locasına davet eden Abdülhamid, düğünlerinin müjdesini vermiş. Birkaç ay geçince de Şale Köşkünde, Hatice ve Fehime sultanların çeyizleri sergilenmiş. Bunun anlamı damat adaylarının bulunduğu imiş. Şale salonlarındaki inci ve pırlantalarla bezeli yatak takımlarını, gelinlik giysilerini, menekşe renkli tuvaletleri, hamam takımlarını, çeyiz sandıklarını, gümüş eşyaları bir hafta boyunca saraylıların görmeye geldikleri; sultanlar için, Ortaköy'de birer yalı ile köşkün de Hazine-i Hassa tarafından döşendiği; çeyizlerin, üzerlerine sarı ipekle taç ve markalar işlenmiş al çuhalar örtülü öküz arabalarıyla Yıldız'dan Ortaköy'e nakledildiği, H.Y. Şehsuvaroğlu'un, *Resimli Tarih Mecmuası*'ndaki "Osmanlı Sarayının Bir Muhteşem Düğünü" yazısında anlatılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in, yeğeni Hatice Sultan'a, olasılıkla iki sebeple; V. Murad'ı büsbütün çıldırtmak; kendi kızlarından daha kültürlü, özgür düşünceli bu zeki kızını da cezalandırmak için lâyık gördüğü eş, orta halli bir İstanbul ailesinin kızlarına denk görmeyecekleri çirkin, kaba, palabıyıklı, alaydan yetişme, müstantık (sorgu yargıcı) Vâsıf Bey olmuş. Abdülhamid'in bu garip namzede, –aşiret reislerine, eski derebeyi kalıntılarına ihsan ettiği– önemsiz ve işlevsiz bir rütbe olup salt "paşa" denilmesini gerektiren "Emirü'l-ümerâ"lığı yeterli görmesi de manidardır. Dahası bu onursal sivil rütbenin verilmesi bile bir süre geciktirilerek damatlığı "bey" sanıyla duyurulmuş. Oysa, Hatice Sultan'ın küçüğü Fehime Sultan'ın namzedi Galib Bey'e de, Sultan Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'ın namzedi Mehmed Şerif'e de nikâh öncesinde müşirlik eşidi vezirlik rütbesi tevcih edilmiş.

Hatice Sultan'la kız kardeşi Fehime'nin, Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'ın düğünleri 12 Eylül 1901'de yapılarak yeni evlilere Ortaköy'de, Abdülhamid'in kızları Zekiye ve Naime sultanların oturdukları Çifte Sarayların yanındaki bir konak verilmiş. Bütün hazırlıklar tamamlanınca sultanlar arabalarla yeni saraylarına götürülüp üst katlardaki gelin odalarına kurulan altın yaldızlı bronz direkli gelin tahtlarına oturtulmuşlar. Yıldız'dan arabalarla gelen kadınefendiler, sultanefendiler, hazinedarlar, kalfalar; onları bu gelin tahtlarında, mücevherlerle işli taçlı duvaklı, gelinlikli otururlarken kutlamışlar.

Başmusahib ağa, zifaf günü, Vâsıf Paşa'yı "koltuk merasimi" için yanına götürdüğünde ise damadın birçok ricada bulunmasına karşın nazlanan Hatice Sultan, daha ilk günden kocasını beğenmez, yatak odasına almaz! Vâsıf Paşa selamlıkta yatıp kalkar. Kendisine bu kaba ve yaşlı adamı lâyık gören, kendi kızları Zekiye ve Naime sultanları, Gazi Osman Paşa'nın oğulları Nureddin ve Kemaleddin paşalarla evlendiren amcası Abdülhamid'e büsbütün kinlenir. Kuzeni ve komşusu Naime Sultan'la görüşmeleri sürerken onun yakışıklı, görgülü ve tahsilli eşi Kemaleddin Paşa'yla aralarında aşka dönüşecek yakınlık başlar. Tarihçiler bunu, Hatice Sultan'ın Abdülhamid'den intikam almak istemesine bağlıyorlar, ama tehlikeli gelişmelerin göze alınışında gerçek aşkın etkili

olmadığı söylenemez. Öyle ya da böyle bu gayrımeşru, üstelik tehlikeli bir gönül macerasının başlamasıdır. Sevdalı sultanla yaşıtı genç paşanın mektuplaşmaları, pencerelerden bakışmaları, kaçamak buluşmaları, neyse ki o yılların Mayerling olayı benzeri trajik bir sonla noktalanmamıştır.

Hatice Sultan'ın Kemaleddin Paşa'yla aşkının alevlenişi, babası V. Murad'ın ölümünden (1904) öncedir. Ancak bu ilişkiyi eski padişahın öğrenip öğrenmediği bilinmiyor. Söz konusu aşkı belgeleyen mektuplarda tarih yoktur. Bunlar Niyazi Ahmet Banoğlu tarafından "Hatice Sultan'ın Aşk Mektupları" başlığıyla *Hayat Tarih Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Kemaleddin Paşa'nın yazdıklarında, "*Her zerre gül rengi ile gülümsüyor, her şey melekciğimin saray-ı ismetine girmeyi emrediyordu. Dünya mes'ud, gök şen, melekler sevinç içinde. Aman aman! Varlık içinde yalnız ben mahzundum. Bütün bu güzelliklerin çınlayan sesi, yalnız beni azap içinde kıvrandırıyor (...) Ümitleri ve hayatı terk etmek değil mi güzelim? Ah bir kere olsun nurlu muhabbetinize kavuşmadan bu ebedi hicrana gönlüm razı olmuyordu. Ah bahtsızlık! Bir gün sarayınızın önünden geçerken fonoğraf çalınıyordu. Efendiciğim pencere önünde idi...*" bir başka mektubunda, "*... Kandil gecesi saraya gidiliyordu. Arabanız hazırdı. Gayet yavaş bir yürüyüşle gelmenizi bekliyordum. Faytonun körüğünü habersizce açtım. Fer'iyye ile Çırağan Sarayı arasında yanımdan geçtiniz. Heyecan içinde efendiciğime selâm verdim...*" vb çocuksu, romantik satırlar uzayıp gider. Kemaleddin Paşa, dergâh önünde, cuma selamlığında, kır gezilerinde, denizden kayıkla geçerken... gördüğü, selamladığı Hatice Sultan'ı, yine ona anlatır. Plevne Kahramanının oğlu, II. Abdülhamid'in damadı, kendinden geçmişçesine, "*... Yoksa rüyada mıyım? Yarabbi, gözüme görünen, ey ilâh sen misin?, nûrun mudur, İlahi ne sonsuz kudretin var?*" demekten çekinmez! "*... Her saat, her gün aşkının büyüdüğünü, zihninin, dimağının sevgiliye kavuşma emeliyle meşgul olduğunu*" yazmakta beis görmez.

Pencerelerden sepetle sarkıtılarak teati edilen mektuplardan Hatice Sultan'ın "*Ruhum sevgilim*" diye başlayanlarında safiyane aşk cümleleri değil, haberler vardır: Padişahın, ayrı evde oturmasına izin vermediği kocası Vâsıf Paşa'nın geldiğini görünce gö-

zükmeden kaçıp yatak odasına çıktığını; onun da hazinedar usta ile *"Madem ki beni sevmiyor ve istemiyor kendisini taciz etmem; bendegân gibi bir kere görünür çekilirim,"* diye haber gönderdiğini; ayrı odalarda yattıklarını, gece oda kapısını kilitlediğini açıklaması gibi.

Sevda nöbetleriyle yatağa düştüğünü yineleyip duran Kemaleddin Paşa sonunda muradına ermiş; köşkte, koruda buluşmalar başlamış; en son, ikâmetgâhlar arasında, mühendislere duvar-kapı operasyonları bile yaptırılmış. Kemaleddin Paşa'nın, *"Bu gece saat on ikiden sonra efendiciğime mahsus Avrupa'dan gelen konyaktan dört şişe takdim edeceğim,"* *"... Rami şurubunu takdim ediyorum,"* *"Yarın akşama gelmeme müsaade ediyorsunuz; fakat ben bütün hademeleri ayarladım. Bu akşam gelmemde bir mahzur yoktur,"* içerikli pusulalar gönderdiğine bakılırsa buluşmaları çözüme ulaşmış.

Hatice Sultan'ın, tarihsiz bir mektubunda; şüphelerin, husumet uyandıracak davranışların kötü sonuçlarını, ebediyen hasret kalabilecekleri tehlikesini, padişahın her ikisini de sorguya çekebileceğini, kocası her ne kadar terbiyesiz (kaba saba) ise de ayrılmalarını gerektiren bir hadise olmadığını hatırlatarak *"Hâsılı sevdiğim, bugünkü halde hakkımızda en hayırlı yol bu hâlimizin devamıdı,"* demesi; kocasının ölmesi ya da ayrılmaları durumunda ise kendisini bir başkasıyla evlenmeye zorlayacaklarını, buna yanaşmazsa ya Yıldız'a alınacağını ya başka bir köşkte oturtulacağını; dolayısıyla buluşma olanaklarının kalmayacağını uyarması ilginçtir. Hatice Sultan'ın mektuplarında gerçekler okunur: *"Vuslat aşkın mezarıdır. Bu mısra pek doğru ve hakikatır. Beni seviyorsunuz. Zamanla bugünkü aşkınızın azalmamasına imkân yoktur. Şimdi aramızdaki şiddetli sevgi, birbirimizden uzak olmamızdan ve hicrandan ileri geliyor. Ben her cefaya ve felâkete tahammül ederim, fakat sevdiğim bir kimse tarafından gördüğüm muhabbet ve muamelenin değişmesine katlanamam!"* satırlarıyla, aşkı uğruna her zorluğu göze alabileceğini, ama gelip geçici bir sevgiye katlanamayacağını vurgulaması, Kemaleddin Paşa'ya güvenemediğinin imasıdır.

Hatice Sultan-Kemaleddin Paşa aşkı 3 yıl kadar sürmüş. Abdülhamid, damadı ile yeğeni arasındaki ilişkiyi, hem hafiyelerin

ulaştırdıkları jurnallerden hem de rivayete göre Hatice Sultan'ın, eline geçmesini amaçlayarak kaleme aldığı mektuplarından izliyordu. Padişah, baskıcı yönetimine tepkilerin arttığı bir ortamda, bu skandalı nasıl önleyeceğini düşünedursun, İstanbullular "*Plevne Kahramanının oğluyla mazlum ve mahkûm eski padişahın kızının aşkını*" merak konusu edinerek bir Acem masalı kurgusunda mayalandırmışlardı. Sonunda II. Abdülhamid, kızı Naime Sultan'ı zehirleyeceği söylentileri yayılan Kemaleddin Paşa'yı Haziran 1904'te boşatarak Bursa'ya sürdürdü. Kızının aşk skandalını öğrenince sağlığı büsbütün bozulan V. Murad'ın ölümü de o yılın ağustos ayındadır.

Sultanzâde-paşazâde aşkının dört yıllık küllenmeden sonra ikinci kez alevlenişi II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908'dedir. Kemaleddin Paşa rütbesi iade edilip İstanbul'a dönerken, Hatice Sultan da ayrı yaşadığı eşi Vâsıf Paşa'dan boşanmış; dolayısıyla iki sevgili için mutluluk fırsatı doğmuş; ama Hatice Sultan, Kemaleddin Paşa'nın evlenme önerisini geri çevirmiştir. Ola ki bu davranışıyla bir padişah kızının (Naime Sultan'ın) boşadığı adamla bir başka padişahın dul kızının evlenmemesi gerektiğini göstermiştir.

Hatice Sultan-Kemaleddin Paşa aşkı, 1899'da Avusturya'da yaşanan Mayerling faciasından hemen sonra, Batı dünyasında da ilgi uyandırmıştır. II. Meşrutiyette İstanbul'a gelen İngiliz kadın yazar Grace Ellison, edindiği bilgiler, yaptığı görüşmeler ve topladığı anılara dayanarak Türkçeye *Abdülhamid'in Kızı* adıyla çevrilen bir roman yazmıştır. Romanın kahramanları Leyla (Hatice Sultan), Ayşe (Naime Sultan), Ethem Paşa (Kemaleddin Paşa), ikinci kadındır (Bidâr Kadınefendi). Bu küçük romanda Hatice-Kemaleddin-Ayşe ilişkileri, Melek Hanımın anıları esas alınarak öyküleştirilmiştir.

Hatice Sultan-Kemaleddin Paşa aşkını öyküleştirenlerden bir diğer yazar Ziya Şâkir'dir. Yazdıklarını, kimi kadınefendi, ikbâl hanım ve Harem kalfalarından dinlediklerine dayandırmıştır. Bu ilişki üzerinde en çok duran araştırmacı Nahid Sıtkı Örik'tir. *Tarih Dünyası Mecmuası*'nda yayımlanan "V. Murad'ın Kızları" yazısındaki, "*Hatice Sultan'ın kendisine münasip görülmüş kocayı hiç beğenmeyerek amcası Abdülhamid'in sevgili kızının kocasını kendi-*

sine âşık etmek suretiyle intikam almış olduğu pek duyulmuş, pek konuşulmuş, hatta Fransız edibi Pierre Loti'nin bile kalemine mevzu teşkil etmiş bir hikâyedir. Kendisinin ziyadesiyle hüsnühal sahibi bir kadın olmadığı, amcasının damadıyla giriştiği aşk macerasında kendisini bir derece affettirecek bir gönül çılgınlığı bulunmadığı anlaşılmaktadır," yorumu ilginçtir.

Soğuk, mutsuz bir evlilik; ateşli bir de aşktan sonra, Hatice Sultan, şansını bir kez de 1909 yılının bir bahar şenliğinde tanıştığı Hariciye Nezareti kâtiplerinden Rauf Hayri Bey'le dener. Gönül verdiği bu gençle 11 Mayıs 1909'da evlenirler. Nahid Sıtkı Örik, yakından gördüğü bu damadı şöyle tanımlıyor: "*Sırtında, ancak evimize gelen İngiliz mecmualarında gördüğüm bir kıyafetle: Açık gri renkte bir redingot ve yakası fevkalâde dik ve kravatı blâstron, elinde de başı tamamen altın bir bason, tıraş yerleri de bol pudralı, görmüş olduğumu hatırlarım. Muhakkak ki pek şıktı (...) Hepsi vezir veya müşir-zâde damatlara nisbetle bu defterdar oğlu, bütün yeni şıklığına rağmen biraz hafif sayılmış, galiba merasime de pek alınmamak istenmişti.*" Örik, bu eşinden iki de çocuğu olan Hatice Sultan'ın, severek evlenmesine karşın geçici maceralardan kendisini alamadığını; bundan dolayı dedikodulara sebep olduğunu belirtir. "*Kendisini 1910'da Büyükada'da arabasıyla tura çıkmış olduğu bir gün görmüş olduğumu hatırlıyorum. Arabasında yalnızdı. Sırtında beyaz bir maşlah ve başında parlak kumral saçlarını cömertçe gösteren bir başörtüsü vardı. Göğsü kalkık ve yüksek, gözleri meçhul bir semte dikili, mağrur ve kırk yaşını aşmış bulunmasına rağmen hâlâ pek güzeldi,*" der.

Yetişme tarzının ve aldığı kültürün, Hatice Sultan'ı dedikoduların, serüvenlerin sarmalında döndürmeye yettiği açık. 1918'de Rauf Bey'den de boşanır. 1924'te Türkiye'den çıkartılan hanedan mensupları arasında oğlu Sultanzâde Hayri Bey, kızı Selma Hanımsultan'la birlikte o da vardır. Beyrut'a yerleşirler. Henüz reşit olmayan çocukları için Rauf Bey'in gönderdiği nafaka ile geçinmeye çalışılır. Bir kaçakçılık işine karıştığından Hariciyedeki görevinden atılıp hapsedilen Rauf Bey, nafaka gönderemeyince sıkıntıları artar. Beyrut'a yolu düşen Sultan Reşad'ın esvapçıbaşısı Sabit Bey, padişah torunu, padişah kızı Hatice Sultan'ı mütevazı

bir apartman dairesinde yemek pişirirken bulur ve onun: "*Sabit Bey şu halime bak!*" diyerek acıyla gülüşünü unutmaz. Bir müddet de kızı Selma Hanımsultan'ın evlendiği bir Hint mihracesinin gönderdikleriyle geçinmeye çalışır. Hatice Sultan'ın Beyrut'taki çilesi, felç oluşu ve ölümüyle kapanmış; cenazesi Şam'a götürülerek Sultan Selim Camii haziresine gömülmüştür. Çocukları, Vâsıf Paşa'dan Ayşe Hanımsultan (1902- ?); Rauf Bey'den, çoçukken ölen Sultanzâde Osman (1910-1911) ile Hayri Bey (1912- ?) ve Selma Hanımsultan'dır (1911-1941). Örik'in tespitine göre, Selma Hanımsultan, Hindistan'da koca dayağına ve iklim koşullarına dayanamaz ve annesinden birkaç yıl sonra ölür.

Düşük mü olsun, doğsun mu tartışmalarıyla başlayan, Fransızca okur yazar, piyanist bir padişah kızının 68 yıllık yaşamöyküsü kısaca budur.

Onu, 1930'larda Beyrut'taki son sığınağında yaşlı, hasta ve yoksul haldeyken ziyaret eden filozof Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*'de, mezartaşı için yazdığı manzum kitabenin altına şu notu koymuş: "*Bu nâzik ve asil sultanı şahsen görmüş ve on beş dakika konuşmuştum. Yaşlı idi, fakat pek güzel bir kadınmış. Beyrut'ta yerleşmişti. Birkaç sene mefluç yattı, vefat etti. Şam'da Selimiyye Câmiine defn olunmasını vasiyyet etmiş. Mezar kitâbesini kızı benden istemiş ve kendisi tarafından yazılmış gibi olmasını da arzû etmişti. Arzusu veçhile yazdım. Prensesi tanımazdım. Bir maharaca ile evlenmiş ve biraz sonra vefat etmişti.*"

"*Hatice Sultan'ın Kitâbesidir:*
Milletin sevdiği Sultan Murad'ın / Nazenin kızıdır burada yatan
Devr-i inkılâbın kurbanı oldu / Ben, öksüz kızıyım yasını tutan
Baht-ı siyâhıdır bu bî-günâhı / Sarayından alıp sokağa atan
Niçin mahkûm etti bu âkıbete / Onu melek gibi güzel yaratan?
Ölüm döşeğinde yıllarca yattı / Vücûdunu yıktı hicrân-ı vatan
O derd-i hasretle gurbet ellerde / Öldü gitti yazık Hatice Sultan
21 Kânunevvel 1938 Beyt Haddad = İncirli yalı"

Hatice Sultan'la kızı Selma Hanımsultan'ın yaşamları, aynı yıllarda Beyrut'taki siyasi sürgünler arasında bulunan Refik Halid

Karay'ın, *Türk Prensesi Nilgün* romanına da esin kaynağı olmuştur. Osmanlı haremini, annesinin, anneannesinin yaşamöykülerini romanlaştıran Kenize Murad, Hatice Sultan'ın kızı Selma Hanımsultan'ın Hint mihracelerinden Seyyid Hüseyin Sâcid'le evliliğinden doğmuştur.

FEHİME SULTAN [d. İstanbul, 3 Temmuz 1875 – ö. Nice 15 Eylül 1929] V. Murad'ın, veliahtlığında doğan ikinci kızı annesi Meyliservet Kadınefendidir. Bunun da dünyaya gelişi gizli tutulmuş olmalıdır. Babasının 1876'daki üç ay süren saltanatında bir yaşındaydı. Çırağan'daki mahpus yıllarında, beş yaş büyük ablası Hatice, dört yaş küçük kız kardeşi Fâtıma Sultan'la babasının gözetiminde yetişti. Hatice Sultan gibi güzel, zeki, cevval ve şen değildi, ama dikkatli, ağırbaşlı ve saftı. Güzel olmadığı halde kendisini pek güzel bulur; çevresindekilerden methedilmeyi beklermiş. Kitap düşkünlüğü de yokmuş. Bundan dolayı V. Murad, Fehime'nin eğitimine daha fazla eğilmiş; nota yazmasını, piyano çalmasını ve Fransızca öğretmiş.

Evlilik çağına gelip de namzetsiz kalınca ablası gibi Fehime Sultan da amcası II. Abdülhamid'e evlenip yuva kurmak istediğini bildirdiğinden her ikisi de 1901'de bir daha Çırağan'a dönmemek koşuluyla Yıldız Sarayına alınırlar. Fehime Sultan dış dünyadan o kadar uzak ve habersizdir ki, Çırağan'dan Yıldız'a gitmek için binecekleri arabanın atlarından korkar! Sultan II. Abdülhamid, 26 yaşındaki bu kültürlü yeğeni için, "bendegân" denilen, güvendiği yakın adamlarından Tevfik Bey'in mülkiye mektebi mezunu oğlu Galib Bey'i uygun görür. Şanslı damat adayını vezirlikle Şûra-yı Devlet âzalığına atar.

Abdülhamid'in iki yeğeni ile amcası Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'ın düğünleri 12 Eylül 1901'de, Yıldız Sarayında yapılır. Ortaköy Saraylarında Fehime Sultan'a ayrılan daire tepeden tırnağa donanmış; zifaf günü Yıldız'dan, şehzâde dairelerinden, ricâl konaklarından gelen davetlilerle dolmuş. Koltuk merasimi orta katta yapılmış. Damat Galib Paşa ile Fehime Sultan, iki sıra olan davetlilerin arasından geçip merdivenden çıkarlarken padişah amcanın bir hazinedar kalfası; sultan eşini üst katta hazırlanmış

gelin tahtına oturtan Galib Paşa etrafa paralar saçmışlar. Mızıka-i Hümayun tören boyunca bahçede, akşam da alt katta konser vermiş, davetlilere saray sofraları kurulmuş. Ne var ki, bu eğlenceleri, hanedanın görkemini vurgulayıcı gösterileri, yürümece yakınlıktaki Çırağan'da mahpus baba V. Murad, Fehime'nin annesi Meyliservet görmekten mahrum bırakılmışlar.

Ortaköy Saraylarının bir dairesine yerleşen Fehime Sultan-Galib Paşa çiftinin çocuğu olmamıştır. Giderek ablası Hatice Sultan'ın havasına uyan Fehime Sultan da gezinti yerlerinde landolarla dolaşırken gönlünü subaylıktan ayrılma çoluk çocuk sahibi Mahmud Bey adında bir adama kaptırır ve 1910'da Galib Paşa'dan boşanır. Alderson, ayrılış tarihini 4 Kasım 1908 göstermiştir. Sevdiği Mahmud Bey de eşinden ayrıldıktan sonra hemen evlenirler. Ablası Hatice Sultan da Vâsıf Paşa'dan ayrıldığına göre; II. Meşrutiyetin estirdiği özgürlük ortamında, amcalarına tepkilerini ve mutlu olamadıklarını âdeta ilan etmiş olurlar. Bunda, o günün koşullarında birer aydın sayılmalarını gerektirir kültürlerinin, kentli kadınlar arasında yeni başlayan feminizmin de etkilerinden söz edilebilir.

Fehime Sultan-Mahmud Bey çiftinin İstanbul'daki yaşamları mutlulukla geçerken işgal yıllarında İngilizlerle ilişkileri olduğu dedikodusu çıkar. 1924'te hanedan üyelerinin Türkiye'den ayrılışında, bunlar da varlarını yoklarını satıp hayli parayla önce Viyana'ya, oradan Nice'e giderler. Mahmud Bey cibilliyetini yurtdışında ortaya koyar. Götürdükleri tüm paraları dükkân açacağı gerekçesiyle alıp izini kaybettirir! Habeşistanlı cariyesiyle bir odacığa sığınan Fehime Sultan ortada kalır. Aynı kentte oturan son halife Abdülmecid Efendi ise amcası Abdülmecid'in soyundan gelenlere ilgisizdir. Fehime Sultan'ın bir sadakat ve vefa simgesi denebilecek zenci kölesi, geceleri Nice sokaklarında dilenip toplayabildiği üç-beş kuruşla sultanefendisine bakmayı iş edinirse de, sefalet ve özveri uzun sürmez. Veremin pençesindeki Fehime Sultan yokluk içinde, hatta aç ölür! Nereye gömüldüğü bilinmiyor. Ablası Hatice Sultan'ınki gibi, onun yaşamı da V. Murad'ın dramatik öyküsünün çeyrek yüzyıllık devamıdır.

Genç kızlığında Çırağan'daki özel eğitiminde Farsça dizeler, hikemiyat ve bunların açıklamalarını yazdığı ciltli-özenli "fehime-1313" yazılı defteri arşivimizdedir.

FÂTIMA SULTAN [d. İstanbul, 19 Haziran 1879 – ö. Sofya 20 Kasım 1932] Annesi, V. Murad'ın başikbâli Resân Hanımdır. V. Murad'ın tahttan indirilişinden üç yıl sonra Çırağan Sarayında doğdu. Murad bu kızına, çok sevdiği kız kardeşi Fâtıma Sultan'ın adını vermiş. Bu sakin ruhlu sultan, ağırbaşlı, nâzik ve uysaldı. Vaktini, ıssız ve loş Çırağan'ın kasavet yüklü salonlarında piyano çalmak ve kitap okumakla geçirmekte iken amcası II. Abdülhamid'in onayıyla 29 Temmuz 1907'de kendisinden yaşça hayli küçük, Topçubaşı Karacehennem İbrahim Ağanın torunu, valilerden Faik Bey'in oğlu Hariciyeci Refik Bey'le evlendi. Ortaköy'de bir konağa yerleştiler.

Fâtıma Sultan, ablaları düzeyinde kültürlü olmadığı gibi, şişmanca ve esmerdi. Annesi Resân Hanımdan kalma değerli mücevherleri saklaması, eşine bağlılığı, alışverişini kendisi yapacak kadar sıradan İstanbullular gibi yaşayışı; 1924'te Türkiye'yi terk ettikten sonraki hayatını kolaylaştırmıştır. Sofya'ya yerleşen Fâtıma Sultan-Refik Bey çiftinin çocuklarından ikisi küçük yaşta ölmüştür. Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*'da, 1909'da doğan Sultanzâde Mehmed Ali Bey'le ikizi Ayşe Hatice Hanımsultan'ın ve Sultanzâde Celâleddin Bey'in, anneleri Fâtıma Sultan'ın ölümünden sonra Türkiye'ye gelerek "İris" soyadını aldıklarını yazıyor.

ALİYYE SULTAN [d. İstanbul, 1880(?) – ö. İstanbul, 19 Eylül 1903(?)] Alderson, D. Young'a atfen, V. Murad'ın çocukları sırasında Aliyye'yi, Fâtıma'nın ikiziymiş gibi göstermiştir. Oysa Aliyye, Resân'ın bir yıl sonra doğurduğu ikinci kızıdır. *Çırağan Sarayında 28 Sene*'deki, "*Efendimizin ikbâllerinden Resân Hanım, Fâtıma Sultan'ı doğurdu;*" "*1296 (1880) senesinde Resân Hanımdan Fâtıma Sultan, onu müteakip Aliye Sultan tevellüt etmişti,*" cümlelerinden, ikiz olmadıkları anlamı çıkıyor.

Ziya Şâkir, "*Aliyye Sultan'ın, bir soğukalgınlığı geçirdikten sonra bir türlü iflâh olamadığını, hekimlerin hastalıktan hiçbir eser*

kalmadığını söylemelerine karşın günden güne eridiğini; amcası Abdülhamid'in iradesiyle hava değişimi için Yıldız Sarayına götürüldüğünü fakat kurtarılamayarak orada öldüğünü" yazar. Doğum tarihini 24 Ağustos 1880 veren Y. Öztuna, Eyüp'te, Mehmed Ali Paşa-Âdile Sultan Türbesinin sol bölümünde annesi Resân Hanımın yanına gömüldüğünü bildirmektedir.

II. ABDÜLHAMİD

Babası: Abdülmecid — Annesi: Tirimüjgân Kadınefendi
Doğumu: 21 Eylül 1842 — Ölümü: 10 Şubat 1918
Saltanatı: 31 Ağustos 1876 — 27 Nisan 1909

Büyükbabasının babası I. Abdülhamid gibi, "valideden yoksun" tahta çıktı. Oysa bu ata ile torun arasındaki altı padişahın cülûslarını anneleri görmüştü. Yaşlarını başlarını almış olsalar da padişahların, validelerinin şefkatine, manevi desteğine sığınışları bir yana, sarayda güvenebilecekleri yegâne kişi de kuşkusuz anneleriydi. Bundan dolayı II. Abdülhamid de analığı Perestû'yu "mehd-i ulyâ" makamında gözetmiş; Abdülmecid'in bu saygın kadınefendisi de gerçek bir valide sultan içtenliğinde olmuştu.

II. Abdülhamid'in haremini, öncekilerin haremlerinden ayıran diğer bir fark; kendisiyle birlikte ailesini de küçük bir sayfiye kasabasını andıran Yıldız tepesindeki koruda, yüksek duvarlar, karakollar ve kışlalarla çevrili, kuş uçurtulmayan sarayında, otuz yıl boyunca "yarı açık hapishane" hayatına mahkûm etmesidir. Ancak bu yaşama tarzını hepten olumsuz göstermek doğru değildir. Havadar Yıldız'da kurulan pavyon düzenindeki saray sayesinde kadınları tehdit eden veremin önü alındığı gibi, ondan ötekine geçişi de önlenmiştir. Ali Said, *Saray Hatıraları, Sultan Abdülha-*

mid Hanın Hayatı adlı eserinde, Yıldız'ın iç dünyasını, padişahın yaşayışını anlatırsa da kadınlarına ve kızlarına dair bilgi vermemiştir. Doktorlar bile hastalanan kadınları örtülerin altından sözde muayene eder, bir şey soramazlarmış. Bu önlemin iki nedeni, padişahın kuruntuları ve kıskançlığıydı. Ziya Şâkir, *Sultan Hamit Şahsiyeti ve Hususiyetleri*'nde, *"Asıl istibdadı Haremde uygulayarak önceki padişahlar zamanındaki Harem dedikodularının önünü almak istemişti. Kadınları kafes arkasına kapatmış, sokağa çıkmalarını sıkı koşullara bağlamış; kimileri bunu onaylarken kimileri de kendisi çok çirkin olduğundan, Haremdekiler sokağa çıkarlarsa güzel erkeklere âşık olacaklarından korkuyor demişlerdi,"* diyor.

Yıldız Sarayında, kadınefendilerin daireleri müstakil pavyonlardı. Herkes sıkı bir kontrol altında yaşardı. Padişahın kadınefendileri, ikbâlleri, gözdeleri, hazinedarları, kızları, oğulları, musahipleri bu hayattan gerçekte memnun mu idiler? İki kızının çok sonraları kaleme aldıkları anılar okunursa Yıldız tepesinde, özenilecek bir yaşam varmış: Abdülhamid, kadınefendilerine karşı saygılı, muhabbetli, âdil bir eş; çocuklarına aşırı düşkün, müşfik bir baba imiş. Tıpkı, binbir gece masallarındaki gibi, kıskandığı eşlerinin süitlerinin pencerelerini sımsıkı kapattırırmış, ama oyalanmaları için önlerine hesapsız altın, mücevher yığar, kendisi gelinceye kadar "saymalarını" istermiş.

Mabeyn-i Hümayunda görev yapanlardan İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm*?'de, *"Sultan Hamid'in harem hayatı malum değildir. Yalnız her çocuğunun bir annesi olduğuna, birçok kadının da çıkarıldığına bakılırsa haremi hayli kalabalıktı. Bir ara İngiliz tipi kızlara merak salmıştı. Bir defasında İzmit mutasarrıfından, İngiliz kızları tipinde sarı saçlı mavi gözlü kızlar istemişti. Kadınlar hayat yoldaşı, zevk âleti idiler. Şehvani temayüllerinin fazlalığı anlatılırdı. Kızlarını, oğullarını hiçbir vakit bir aile halinde etrafına toplamamıştır. Kadın erkek herkes kendi dairelerinde, kendi teşkilatı içinde yaşardı,"* gibi ilginç açıklamalarda bulunuyor.

Abdülhamid, saltanatının ilk yılında, dört eşine, eski padişahların "haseki"leri eşidi "kadınefendi" pâyesi verip sözde şer'i kurallara uyduğunu; dört zevceyle yetindiğini göstermek istemişti. Oysa yaşamını kaleme alanlar, Sultan İbrahim ve ardılları

arasında, kadın düşkünü tanınanları sıralarken II. Abdülhamid'i bunların sonuncusu gösteriyorlar. G. Doris *Kızıl Sultan*'da, "*Abdülhamid, hareminde şark güzellerinden örnek bir koleksiyonu 20. yüzyılda barındırmış yegâne hükümdar olarak anılacaktır,*" diyor. Ona ne "Kızıl Sultan" ne de "Ulu Hakan" diyenlerin bu tanıma herhangi bir itirazları olmuştur.

Büyük padişahların bu sonuncusunun harem yaşamını araştıranlardan Nahid Sırrı Örik, *Abdülhamid'in Haremi*'nde, "*... kadın sayısının çokluğu mübalağalarla dışarıya yansımıştır,*" diyor. Yine Örik, "Sultan Hamid'in Üç Aşkı" başlıklı yazı dizisinde, "*Değme erkeğin katlanamayacağı şeylere boyun eğmemek şartıyla II. Abdülhamid'in zevkine düşkün bir padişah olduğu malumdur. Sarayına binlerce cariye girmiş ve bunlar arasından sayısını belki kendisinin de zaptetmeğe lüzum görmediği miktarda genç kız iltifatına mazhar olup gözdeliğe, ehemmiyet kazanıp ve evlat dünyaya getirip ikbâlliğe ve nihayet kıdem müsaade edip kadınefendiliğe yükselmiştir. Gözdelerin tam bir listesini tanzim etmeğe lüzum olsa da artık imkânı yoktur,*" diyor. Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*'nde, harem yaşamına dair pek çok öyküler, söylenceler anlatılan bu padişahın "*körpe kızlara düşkünlüğünü*" vurgular. II. Abdülhamid'in kızları Ayşe ve Şadiye sultanlar da anılarında, babalarının genç, sarışın, zarif kızları beğenip sevdiğini, hazinedar kalfanın takdim ettikleri arasından böylelerini seçtiğini yazmışlardır.

Farklı olarak şu söylenebilir: Kadın iptilası ve içki, büyükbabası II. Mahmud'un, babası Abdülmecid'in yaşamlarını tüketmişti. Babasının iki katı ömür süren Abdülhamid, iptilalarını bir denge noktasında tutmayı başararak haremindeki kadınların çokluğuna karşın sağlığını koruyabilmiştir. Unutmamalı ki, 1566'da 71 yaşında ölen Kanuni Sultan Süleyman ile 1918'de 76 yaşında ölen II. Abdülhamid arasındaki 25 padişahtan yetmişli yaşları gören yoktur.

Aile listelerinde, kadınefendi, ikbâl-gözde konumunda 16 eşinin adı görülüyorsa da gerçek sayı mutlaka daha fazlaydı. Almanya İmparatoru II. Wilhelm, 1898'deki ikinci ziyaretinde, zevcelerinin sayısını sorduğu padişahtan, –ikbâl ve gözdeler hesap dışı olarak– "*Sekiz zevcem vardır*" yanıtını alınca yanında bulunan

imparatoriçe Augusta Viktoria'nın hiddetine aldırmaksızın, "*Ben bir imparatoriçe ile baş edemiyorum. Siz sekiz kadını nasıl idare ediyorsunuz?*" demiş; Abdülhamid'den, "*Ça c'est un art Majeste!*" (Majeste, bu bir sanattır!) yanıtını almış. Öyle demiş olsa da, N.S. Örik, bu padişahın 6 kadınefendi, 7 ikbâl hanım ve 9 gözdeyi, kavgasız velvelesiz idare ettiğine inanmamak gerektiğini; ancak haremindekilerin devlet işlerine karışmalarına müsaade etmediğini yazar.

Abdülhamid'in 8 şehzâdesi, 13 de kızı saptanıyor. Ayşe Osmanoğlu ise 9 sultanefendi (kız) adı vermiştir. Kızlarından yedisi çocukken ölmüş; diğerleri, sultanefendiliğin tatlı acı yazgısını paylaşmışlar; kendilerine eş olacak damat paşalar da vehimli babalarınca, sadakatinden emin olmak istediği devlet adamlarının oğullarından seçilmiştir. Bu genç damad-ı şehriyârîlere, "boşta gezer" denilmemesi için ser-yaver-i şehriyârîlik, Şûra-yı Devlet âzalığı verildiğini de belirtmek gerekir.

Abdülhamid'in kızlarının yaşamöyküleri ve anıları, Osmanlı sarayının son kalabalık haremini keşfetmek açısından belgesel verilerdir. 20. yüzyıl ortalarına değin hayatta olan sultanefendilerden, Şadiye ve Ayşe Osmanoğlu, Yıldız Sarayındaki çocukluk-gençlik yıllarına, evliliklerine, babaları Abdülhamid'in kadınlarına dair anılar aktarmışlardır. Onlarla ve kimi saray görevlileriyle görüşen Nahit Sıtkı Örik, H. Şehsuvaroğlu, Nezihe Araz, Yılmaz Öztuna ve diğerlerinin röportajları da yayımlanmıştır.

II. Abdülhamid'in kadınefendileri, ikbâlleri ve gözdeleri

NÂZİKEDÂ BAŞKADINEFENDİ [d. Kafkasya(?), 1845(?) – ö. İstanbul, 10 Nisan 1895] II. Abdülhamid'in şehzâde iken haremine aldığı başkadını, ilk kızı Ulviye Sultan'ın (d. 1868) annesi. Çerkeslerin soylu ailelerine mensup Nâzikedâ, sekiz-on yaşlarındayken İstanbul'a getirilip satılmış. Âlî Paşa'nın hanımı almış. Bu ünlü sadrazamın konağında görgü bilgi edinmiş; alafranga eğitim görmüş, piyano öğrenmiş. Leyla Saz, Mahmud Celâleddin Paşa,

1858'de Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan'la evlenirken damadın annesinin satın alıp gelinine hediye ettiğini söylermiş. Bu sırada 12-15 yaşlarında olmalıdır.

Ziya Şâkir, *Sultan Hamit, Şahsiyeti ve Hususiyetleri* adlı öyküsel kitabında, Abdülhamid'in, Nâzikedâ'yla şehzâdeliğinde sevişti-ğini, kız kardeşi Cemile Sultan'ın sarayında görüp beğendiğini yazar. N.S. Örik, *Abdülhamid'in Haremi*'nde, "*İlk kadınının, 1876'da cülûsu üzerine başkadın olan Nâzik-edâ isimli cariye olduğu muhakkaktır. Kendisini de görenlerden bizzat işittiğime göre Nâzik-edâ kara kaşlı, kara gözlü, beyaz pembe tenli oldukça uzun boylu ve balık etinde bir kadınmış. Sultan Hamid'le hemen hemen yaşıt imiş. Güzelliği kadar aklıyla da başkadınefendiliğe yakışan bir hanımmış. Eğitimini, inceliğini Cemile Sultan'a borçlu olduğundan, saraydaki bir davette, Cemile Sultan yerden temenna etmek isteyince Nâzikedâ yanına gelip: — Tanrı rızası için! Bu makama sâyenizde geldim, diyerek elini öpmüş*," diyor.

Şehzâde Abdülhamid'in dairesine gönderilişi 1860'larda; kızı Ulviye Sultan'ın doğumu 1868'dedir. Örik, "Sultan Hamid'in Üç Aşkı"nda "*Kendisi henüz pek genç bir şehzâdeyken dünyaya gelen ilk çocuğu Ulviye Sultan'ın annesi, cülûsunda da başkadın olan Nâzikedâ*"nın, Abdülhamid'in ilk göz ağrısı olup olmadığının bilinmediğini yazıyor.

Tek çocuğu Ulviye Sultan'ın 1875'te, gözünün önünde yanarak ölmesinden duyduğu elemle iki sene boyunca dairesine kapanarak münzevi yaşayan Başkadınefendi Nâzikedâ'nın bu uzun matemine, o zamanlar "*Nâvek-i hicrin unutulmaz yâresi / İşler açtın ey yürekler pâresi*" dizeleriyle başlayan bir şarkı bestelendiğini, Ziya Şâkir, *Sultan Hamit, Şahsiyeti ve Hususiyetleri* kitabında yazmaktadır.

Son yıllarında hayli şişmanmış. Genç ortakları, harem ortamında türlü tuvaletlerle başları açık dolaşırlarken o, eski saray kıyafetini tercih eder, başına hotoz kormuş. Uzun bir ömür süren Âlî Paşa'nın hanımı arada saraya gider, bu yetiştirmesiyle görüşürmüş. Ölümünde elli yaşlarında olup, Yeni Cami Türbesinde, kendisinden yirmi yıl önce ölen kızının yanına gömülmüş.

BEDRİFELEK KADINEFENDİ [d. Poti(?), 1851(?) – ö. İstanbul, 6 Şubat 1930] 1876'dan 1895'e değin ikinci kadınefendi, Nâzikedâ'nın ölümü üzerine başkadın olmuştur. Büyük şehzâde Selim Efendi'nin (1870), Zekiye Sultan'ın (1871) ve Şehzâde Ahmed Nuri Efendi'nin (1878) anneleridir. Bir de düşük yapmış. Abdülhamid'in çoğu eşleri gibi bu da beyaz tenli, sarı saçlı, mavi gözlü bir Çerkes güzeliymiş. Fevkalâde nâzik, sessiz ve sevecenmiş; sıralarına bakmadan öteki kadın ve gözdelere "ortakçığım" dermiş. N.S. Örik, II. Abdülhamid'in, Bedrifelek'i 1872'de nikâhladığını yazıyor.

Yıldız Sarayı Harem dairesinin ilk iki süitinde çocuklarıyla oturan Bedrifelek Kadınefendi ile eşi arasındaki soğukluğa, "İkinci Abdülhamid'in Kadınları ve Çocukları" yazısında değinen H.Y. Şehsuvaroğlu, padişahın, üç çocuğunun annesi bu eşiyle seyrek görüşmesini, "*Dünyaya çocuk getirmiş kadınların aranıp ziyaret edilmelerinin esasen pek âdet olmayışına, ayrıca Abdülhamid'in, büyük oğlu Mehmed Selim Efendi ile dargınlığına*" bağlayarak açıklamaktadır. Bedrifelek de oğullarının dairesinden çıkmaz, odasında otururmuş.

Hayli uzun yaşayan ve halim selim yaratılışlı bu kadınefendi, II. Abdülhamid'in, valide sultan makamında gözettiği analığı Perestü Kadınefendi 1904'te ölünce, saray teşrifatı gereği 1909'a değin "mehd-i ulyâ"lığı da temsil etmiştir.

31 Mart Vak'ası günlerinde de bir an için, Abdülhamid'in yerine oğlu Selim Efendi'nin cülûsu düşünüldüğünde ise gerçek valide sultanlık umudu doğmuş. Bu gerçekleşmediği gibi, Bedrifelek, tahttan indirilip Selanik'e gönderilen Abdülhamid'e eşlik de etmemiştir. Eski padişah 1912'de İstanbul'a getirildikten sonra Beylerbeyi Sarayına ziyaretine giderek başkadını sıfatıyla yanına oturup dizini öpmüş. 1924'te hanedan üyeleri Türkiye dışına çıkartıldığında, oğulları Mehmed Selim ve Ahmed Nuri, kızı Zekiye Sultan giderlerken İstanbul'da kalmayı tercih etmiş; ölünceye değin Beşiktaş Serencebey'de oğlu Selim Efendi'nin mülkü olan ahşap konakta oturmuştur. Daha sonra tütün deposu yapılan konak yanmıştır.

NÛREFSÛN (SAFİNAZ) KADINEFENDİ [d. 1851(?) – ö. İstanbul, 1915] *Sicill-i Osmânî*'de gösterilmemiştir. Adını "Nûrefzûn" yazımıyla veren kaynaklar da vardır. Alderson'da Safinaz'dır. Abdülaziz zamanında saraya alındığı zaman Safinaz denilmiş. II. Abdülhamid'in padişahlığında üçüncü kadınefendi pâyesi alan bu sarışın Çerkes güzelinin adını Osman Nuri Bey de *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*'nda, Safinaz veriyor, bunu ve Yıldız adlı diğer bir kızı, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın, "çok iyi yetiştirilmiş güzel iki cariye olarak" Abdülaziz'e hediye ettiğini belirtiyor.

Padişah her ikisini de gözde edinmek isteyerek Dolmabahçe Sarayında daireler hazırlatmış. Uzun boylu ince yapılı Safinaz, tıknaz Abdülaziz'e kıyasla daha yakışıklı ve genç Abdülhamid'le her nasılsa görüşmüş ve şehzâdeyi sevmiş. Bundan dolayı Abdülaziz'le birlikte olmak istememiş. Şehzâde Abdülhamid de Safinaz'ı amcasının hareminden kendi haremine alabilmek için analığı Perestû Kadın'ı devreye sokmuş. Öykünün devamı, saray hareminde masal tefrikaları gibi üretilen, gerçekliği kuşkulu anlatılarla örülüdür. N.S. Örik'in, *Abdülhamid'in Haremi*'nde ve "Sultan Hamid'in Üç Aşkı"nda yazdığına göre, analığı Perestû Kadınefendiyi, Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'a gönderip Nûrefsûn'u istetmiş. Pertevniyal, Abdülhamid'in bu isteğini reddetmiş. Çünkü öteki yetişkin şehzâdelerden de amcalarının sarayındaki cariyelere göz koyanlar varmış! Pertevniyal, *"Bu ne demek, benim oğlum erkek değil mi? Yoksa daha kırkına gelmeden pir mi sayılıyor?"* demiş.

Öykünün devamı çatallanıyor. Örik'in aktardığına göre, Perestû gidip gelip "Şehzâdem verem olacak!" ısrarını sürdürünce Pertevniyal de "*Elimle vermektense, azat edip saraydan çıkartayım, nikâhlayıp alsın!*" önerisinde bulunmuş. Safinaz bu sayede hem özgürlüğüne kavuşmuş hem de Şehzâde Abdülhamid'in dairesine çeyizli, sözde nikâhlı gelin gitme şansını yakalamış. Adı Nûrefsûn'a dönüştürülmüş. Abdülhamid 1876'da tahta çıkınca da "Üçüncü Kadınefendi" sanını almış. Öykünün diğer versiyonu özetle şöyledir: Bu Çerkes kızının sarayda aldığı ad Safinaz imiş. Perestû Kadınefendi, kayınbiraderi Sultan Abdülaziz'e, Safinaz'ın hasta olduğu ve hava değişikliği gerektiği haberini ulaştırmış. Ve-

remden korkulduğu için kız hemen saraydan çıkartılmış. Perestû, Safinaz'ı bir müddet güvendiği ailelerin evlerinde gizlettikten sonra saraya "Öldü!" haberi gitmiş. Safinaz da Nûrefsûn adı verilerek Abdülhamid'in haremine alınmış. Üçüncü teze göreyse, Safinaz'la Nûrefsûn, Çerkesistan'dan, Adapazarı taraflarından getirilip padişah ve şehzâde haremlerine türlü adlarla satılan sayısı belirsiz cariyelermiş.

Öykü yine bitmiyor: Kıskanç Nûrefsûn, Abdülhamid'in başkadını yaslı Nâzikedâ'yı, uysal Bedrifelek'i rakibe olarak karşısına alamayınca, bir altındaki "Dördüncü" Bîdâr'la vuruşmayı seçmiş! N.S. Örik'in, "Sultan Hamid'in Üç Aşkı"nda anlattıklarına göre, rakibesi Bîdâr, Naime Sultan'ı, ardından Şehzâde Abdülkadir'i doğurunca çocuksuz Nûrefsûn çılgına dönmüş. Haremdeki kadınlar ve cariyelerle sağlıklı ilişki kuramadığı, kıskanıldığı, iftiralara da uğradığı için Abdülhamid'den kendisini boşamasını istemiş. İşi ağırdan alsa da sonunda severek evlendiği ve 10 yıl hareminde tuttuğu Nûrefsûn'u 1878'de boşarken, ona bakımlı, dayalı döşeli bir konak tahsis edip 50 altın aylık bağlamış. Aradan bir zaman geçince de kendi adamlarından İkinci Esvapçı Safvet Bey'le evlendirmiş.

II. Abdülhamid'in Nûrefsûn'la macerası, babası Abdülmecid'in Bezmiârâ ile yaşadıklarını anımsatıyor. Safvet Bey'den çocukları olan Nûrefsûn'un, II. Abdülhamid'in onca evladına bir katkıda bulunamayışı da muğlak bir durumdur. Safvet Bey'le evliyken Topkapı Sarayındaki bir Hırka-i Şerif ziyaretine gitmiş ve sıraya girenlere usulen Hz. Peygamberin hırkasını öptüren Abdülhamid'le göz göze gelmiş. Eski kocasının elinden destimâl almış. O sırada Nâzikedâ ölmüş bulunduğundan Başkadın Bedrifelek'le ikinci Kadın Bîdâr'la da karşılaşmış, fakat görüşmemiş olabileceği, N.S. Örik'in tahminidir. Nûrefsûn, aralarında sorun olmayan kimi kadınefendilerle ilişkisini sürdürürken Müşfika Kadınefendiyle de görüşürmüş. Abdülhamid, Müşfika Kadınefendi'ye "*Sen onun şimdiki haline bakma. Vaktiyle emsalsiz güzellikte idi,*" dermiş.

BÎDÂR KADINEFENDİ [d. 1858(?) – ö. İstanbul, 1 Ocak 1918] Bu alımlı Çerkes kızı, Abdülhamid'in haremine, şehzâdeliğinin

son yılı olan 1875'te girmiş; 1876'da tahta çıktığı günlerde de Naime Sultan'ı doğurmuş; bu uğurlu doğum vesilesiyle dördüncü kadınefendi pâyesini almış. Abdülhamid, kadınlarının en güzeli ve alımlısı bilinen Bîdâr'ı gençliğinde pek severmiş. Almanya İmparatorunun ziyaretinde sarayda yapılan karşılama töreninde padişah tarafından imparatoriçeye eşi olarak tanıtıldığında, hem güzelliği hem saray tarzı giyimiyle konukları hayran bırakmış. Ayşe ve Şadiye sultanlar anılarında bu üvey annelerini, ince yapılı, kumral, yeşile çalan elâ gözlü bir Çerkes güzeli olarak tanımlıyorlar. Ziya Şâkir ise padişahın, pek sevdiği ve kıskandığı bu ufak tefek eşini bazen kürkünün arasına alıp saatlerce yanında oturtmak gibi bir âdetinin olduğunu, bir seferinde de onun pencereden, kardeşi şehzâde Kemaleddin Efendi'ye baktığını sanarak kıskançlık krizi geçirdiğini yazmaktadır.

Şehzâde Abdülkadir Efendi'nin (d. 1878) de annesi olan Bîdâr, Abdülhamid'in geçimsiz kadınlarındanmış. Yıldız Sarayında, hünkâr sofasının üst katındaki küçük mabeyne bakan dairede oturur, en çok Nûrefsûn'la geçinemezmiş. Onun padişahtan boşanıp ayrılmasından sonra kendi altındaki Dilpesend ve hele padişahın çok sevdiği şehzâdesi Burhaneddin Efendi'nin annesi Mezide Kadınefendi ile çekişirmiş. Son bir rakibesi Nevcedid adlı gözde olmuş. II. Abdülhamid çok sevdiği gözdesini Bîdâr'ın hırpalamalarından kurtarmak için Yıldız Sarayının ücra bir pavyonunda emniyete alarak gizli gizli buluşmaya başlamış. Bir gece geç vakit Nevcedid'den dönüşünde, Bîdâr kapıyı kilitlediği için koskoca padişah dışarıda kalmış! Abdülhamid, üst kattaki dairesinin penceresinden suçlamalarda bulunan Bîdâr'ı sabırla dinledikten sonra içeri girebilmiş.

1895'te Nâzikedâ'nın ölümü Nûrefsûn'un boşanmasından sonra, ikinci kadınefendiliğe yükselen bu eşi de Abdülhamid'e Selanik menfasında eşlik etmeyerek önceleri Fenerbahçe'de, daha sonra Erenköy'deki köşkünde oturmuştur. Sabık padişah, Beylerbeyi Sarayında son yıllarını geçirirken Bîdâr Kadınefendi de eski devri unutmuş olarak Erenköyü'nde yaşamını sürdürmüş. Bu arada mücevherlerini çaldırmış. Ölümü Abdülhamid'den kırk gün öncedir. Beşiktaş Yahya Efendi dergâhındaki hanedan kadınları-

na ve şehzâdelere mahsus türbeye gömülmüştür. Abdülmecid'in kızlarından Naile Sultan'ın eşi Çerkes Mehmed Paşa'nın Bîdâr Kadın'ın kardeşi olduğunu Ayşe Osmanoğlu anılarında yazar.

MEZİDE KADINEFENDİ [d. 1869(?) – ö. İstanbul, 21 Ocak 1909] Mezide Mestân da denilirmiş. Dördüncü kadınefendi iken Şehzâde Burhaneddin Efendiyi (1885) doğurmuştur. H.Y. Şehsuvaroğlu'nun, *Sultan Aziz*'deki bir dipnotuna göre Mezide, saray haremine alınıp dil, müzik eğitimi verilerek yetiştirilen küçük cariyelerdenmiş. II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında buluğa erip serpilmiş. Günü gelince de padişahın eşleri kervanına katılmış. Güzelliğiyle ünlenen Mezide, Çerkes cariyelerin aksine esmer ve düzgün tenli, uzun kirpikli, kara gözlü, endamı, yürüyüşü, salınışı fevkalâde imiş. Bir resmini inceleyen N.S. Örik, "*Bu fotoğraf bana verilirken bir hata işlendiğine, bunun mesela İtalyalı bir prensese yahut bir kontese ait olduğuna hükmedecektim!*" diyor. Yani Avrupai bir hanımmış.

Mezide'yle ilgili saray dedikodularının çokça konuşulup Jön Türklerce yayılanı, onun, Çırağan Sarayında mahpus eski padişah V. Murad'ın hareminden aşırıldığı savıdır. N.S. Örik bunun aslının olmadığını; V. Murad'ın kızları Hatice ve Fehime sultanların, 1901'de evlendirilmek üzere Yıldız Sarayına alındıklarında uzunca zaman Mezide Kadınefendi'nin dairesinde kalmalarından dolayı, onun da Çırağan'dan getirildiği zannedilirmiş. Bir diğer söylenti de Şehzâde Burhaneddin dünyaya gelmezden önce, bir zehirlenme vak'ası yaşayan II. Abdülhamid, eğer ölecek olursa doğuracağı çocuğunu büyütmesi için Mezide'ye on bin altın verdiği imiş.

Oğlu Burhaneddin Efendi'nin veliaht olmasını düşleyen Mezide Kadınefendi, 1905'teki ünlü bomba olayında, biricik şehzâdesi padişahın yanında olduğundan büyük korku geçirmiş. Ölümünü çabuklaştıran nedense oğlunun resmini duvara asmak için çıktığı iskemleden düşmesi sonucu midesindeki yaranın patlaması olmuş. II. Abdülhamid tahttan indirilmeden 2,5 ay önce ölmüş, cenaze alayı düzenlenerek Yahya Efendi'deki türbeye gömülmüştür.

MÜŞFİKA KADINEFENDİ [d. Kafkasya(?), 1872(?) – ö. İstanbul, 17 Temmuz 1961] Doğum tarihini 10 Aralık 1867 veren kaynaklar da vardır. Ağır Mahmud Bey'in kızı, II. Abdülhamid'in önce başikbâli, sonra dördüncü kadını, Ayşe Osmanoğlu'nun annesi. Önceki padişah eşlerinin bilinse bile açıklanmayan anne baba adları ve aileleri açısından, Müşfika Kadınefendi'nin özgeçmişi bir istisnadır. Bunun, İkbâl Behice Hanımın, Abdülaziz'in eşlerinden Neş'erik'in, Vahideddin'in kimi eşlerinin ailelerine ilişkin bilgiler, 19. yüzyılın ikinci yarısında saray ve ricâl haremlerine çoğunca Çerkes ve Gürcü kızlar alındığını doğruluyor. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Hamid* adlı anılarında, annesinin Abaza Ağır Mahmud Bey'le Emine Hanımın kızı olduğunu belirtiyor. Diğer yandan, saltanat kapandıktan sonra Türkiye'de kalan Müşfika'nın, Abdülhamid'in atalarının "Kayılar"a mensubiyetinden dolayı "Kayısoy" soyadını alması da anlamlıdır.

1886'da 14 yaşındaki Müşfika ile 44 yaşındaki II. Abdülhamid'i, Yıldız Sarayı Hareminde buluşturan ve 32 yıl sürecek olan "saray usulü" izdivacın öyküsü kısaca şudur: Baba Ağır Mahmud Bey, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinde şehit olmuş. Karısı Emine Hanım İstanbul'a gelmiş. Çocukluk çağındaki iki kızını, oğlu Abdülaziz'in ölümünden sonra yetim kız çocuklarını korumayı iş edinen Pertevniyal Valideye götürmüş. Kızları pek beğenen Pertevniyal, "*Bu çocuklar benimdir, evlat gibi yetiştireceğim!*" demiş. Ayşe ile kız kardeşi Şükriye ve başka yetim öksüz kızlar, Sultan Abdülaziz'in dağıtılan hareminden geriye kalan kadın ve cariyelerin barındığı Topkapı Sarayı Hareminde, Ortaköy fer'iyye dairelerinde beş yıl boyunca Pertevniyal'in gözetiminde eğitilmişler. Saray âdetlerince Ayşe'ye Destizer adı verilmiş. 1883'te Pertevniyal ölünce korumasındaki cariyelerle birlikte Destizer ve Şükriye de Dolmabahçe Sarayına götürülmüş. Destizer on dört yaşındayken, 1886'nın ilk ayında Yıldız Sarayı Haremine alınarak saray geleneklerine göre padişahla nikâhlanıp "ikbâl" olmuş. Abdülhamid, bu yeni hanımına, ad vermek için niyet tutup Kuran-ı Kerim'i açmış. Sayfada geçen "Müşfikûn" sözcüğünden, "müşfik bir eş olması" dileğiyle "Müşfika" adını uygun görmüş. Önce ikbâl, sonra başikbâl, en son dördüncü kadınefendi olan Müşfika, gerçekten

de adının anlamını kanıtlarcasına II. Abdülhamid'in en vefalı ve sevecen eşi olmuştur.

1887'de Ayşe Sultan'ı (Osmanoğlu) doğuran Müşfika'yı, Örik'in yazdıklarına göre, ilk yıllarda kıskançlık krizleri tutarmış. Özellikle de Abdülhamid'in genç gözdelerle ilişkisine dayanamazmış. Fakat zamanla padişahın geçici arzularından sonra daima kendisine döndüğünü görerek eşine güvenle bağlanmış. Padişahın bir dizi kadınefendisi, ikbâli, gözdeleri olmasına karşın, biricik hayat arkadaşı gözettiği Müşfika Kadınefendi, Yıldız Sarayındaki kendi hususi dairesinde daimi oturan tek eşi olmuş. Abdülhamid, 1906'da geçirdiği bir kriz sırasında, doktorların hazırladıkları ilaçları zehirdir kuşkusuyla içmeyince –bünyesine zarar vereceği uyarıldığı halde– önce Müşfika'nın içmesi, sadakatinin bir kanıtı gösterilir. S. Nafiz Tansu da *Madalyonun Tersi*'nde, Müşfika'yla kızı Ayşe Sultan'ın, padişahın yakınlarından Arap İzzet Paşa'yı bir hain olarak gördüklerini, fakat onca şikâyetlerine karşın padişahın kulak asmadığını yazar.

Müşfika, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da yanından bir gün bile ayrılmamıştır. Örik, Selanik'e götürülmek üzere Yıldız Sarayından çıktıklarında, eski padişahın, "*tepeden tırnağa siyah çarşafa bürünmüş Müşfika'yı, Avrupalı bir koca nezaketiyle kira arabasına bindirişini, yanına da diğer eşlerinden kucağında şehzâdesiyle Naciye'nin oturduğunu*" yazar. *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*'nde ise, "*Gece yarısından sonra sarayın dış kapısına getirilen kira arabalarına binmek icap edince, yanından hiç ayrılmayan Müşfika'nın, hükümdardan önce arabaya binerek bir katilin saklanıp saklanmadığını kontrol ettiği*," meselenin bu yönünü bilmeyenlerinse padişahın, Avrupai bir jestle eşine öncelik verdiğini sandıkları açıklanmaktadır.

Ayşe Sultan, anılarında, babasının Müşfika Kadın'a bağlılığını, haremdeki zamanlarını çoğunca onunla geçirdiğini; 1909'da tahttan indirilip Selanik'e gönderildiğinde, annesinin ve diğer ikbâllerinin –Behice dışında– babasına eşlik ettiklerini; kadınefendilerinse Selanik'e gitmeyerek kendi çocuklarıyla kaldıklarını; Selanik'e giden ikbâllerden üçünün ve sultanefendilerin 1910'da İstanbul'a döndüklerini, babasının yanında

annesi Müşfika ile Altıncı İkbâl Saliha Naciye Hanımın kaldığını yazmaktadır. Abdülhamid, Müşfika'yı Selanik'te dördüncü kadınefendiliğe yükseltmiş. Ziya Şâkir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*'nde, eski padişahın bu eşine düşkünlüğünü anlatırken Alâtini Köşkünde asabi rahatsızlık geçiren Müşfika'nın bu durumu karşısında Abdülhamid, doktora, *"Yirmi üç senedir beraber yaşıyorum. Allah razı olsun. Daima beni memnun etmeye çalıştı. Fakat bu da elinde değil. Ayın bazı günlerinde asabiyeti daha ziyade artar, zavallının çehresi sapsarı kesilir,"* dediğini yazar. 1912'de İstanbul'a dönüldükten sonra, Beylerbeyi Sarayındaki gözaltı yıllarında da Müşfika'nın geceli gündüzlü yalnız bırakmadığı Abdülhamid, 1918'de onun kollarında son nefesini vermiştir.

Dulluk yıllarında, Yıldız Sarayının bir dairesinde ve Nişantaşı'ndaki bir konakta oturan Müşfika Kadın, 1924'te hanedan mensupları yurtdışına gönderilirken TC vatandaşlığını kabul ederek Serencebey Yokuşundaki 53 kapı numaralı, Gazi Osman Paşa Konağının hayli harap selamlık dairesine taşınmış; ölünceye dek 40 yıl da burada oturmuş; 1934'te "Kayı/soy" soyadını almıştır. 1952'de Türkiye'ye dönen kızı Ayşe Sultan (ö. 1960) da son yıllarını annesinin yanında geçirirken saray yaşamını, kendisinin ve annesinin anılarını yazmıştır. Her ikisiyle röportaj yapan Nezihe Araz, Müşfika Kadınefendi'nin cariye kökenli; oysa kızı hanedan mensubu sultanefendi olduğundan, söyleşileri sırasında Ayşe Sultan'ın odaya her girişinde, saray terbiyesi gereği toparlanıp ayağa kalkışına defalarca tanık olduğunu anlatmıştır.

Abdülhamid ailesinin en uzun ömürlü bireyi olarak kızından bir yıl sonra, 90 yaşında ölen Müşfika Kadınefendi Beşiktaş Yahya Efendi'deki türbede gömülüdür.

BEHİCE HANIM [d. 1882(?) – ö. İstanbul, 22 Ekim 1969] Kafkasyalı Abaza soylularından Elbus Maan ile Nazlı Hanımın kızı; Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa'nın eşinin akrabası. II. Abdülhamid'in ikbâl hanımı. Boylu poslu, sarışın bir Çerkes güzeliymiş. Behice 1900'de, Abdülhamid'in "ikbâl"i olduğunda 18, padişahsa 58 yaşındaydı. 1901'de, Abdülhamid'in ikiz şehzâdeleri

Ahmed Nureddin ve Mehmed Bedreddin efendileri doğurmuş, Mehmed Bedreddin iki yaşında menenjitten ölmüştür.

Selanik sürgününde, Behice Hanım Ahmed Nureddin'in eğitimi için İstanbul'da kalarak kiralık bir evde otururken yönetimin şehzâdeye bağladığı aylıkla geçinememişler. Behice, Sultan Reşad'a, nâzırlara başvurarak Abdülhamid'in şehzâdeliğinde oturduğu Maslak köşklerini istemiş. İttihat ve Terakki yöneticileri, ortalığı karıştıran, elçiliklere başvuran bu cerbezeli kadını susturmak için padişahın bir iradesiyle Maslak Kasrını vermek zorunda kalmışlar. Abdülhamid, İstanbul'a, Beylerbeyi Sarayına getirilince Behice Hanımı Maslak'tan çıkarmak maksadıyla Abdülhamid ağır hasta diyerek yanına götürmek istemişler. Oğlunu yanına almadan Beylerbeyi Sarayına giden ve eski padişahı sağlıklı gören ikbâl hanım düşürüldüğü tuzaktan kurtulmak için sarayın camlarını kırarak bağıracağı, halkı yardıma çağıracağı tehdidinde bulunmuş. Üç ay Beylerbeyi'nde tutulduktan sonra kurtulmayı başararak yine Maslak'a dönmüş.

1918'de Abdülhamid'in ölümüyle dul kalan Behice Hanım, Ayazağa Askeri Mektebi kumandanı Celâl Bey'le sevişerek 1919'da evlenmiş. 1924'te hanedan üyeleri Türkiye'den çıkartılırken eşinden ayrılıp oğlu Şehzâde Nureddin Efendiyle Avrupa'ya gitmiş ve uzun süre Napoli'de yaşamış. Örik'in yazdığına göre, "*yıllardan beri oğlunun yaveri ve kaynı olan, kendisinden de bir miktar genç olması gereken bir zatla*" evlenmiş. 1969'da İstanbul'a dönmüş; akrabaları gibi, aile lâkabı "Maan"ı soyadı almış. Aynı yıl ölmüş. Beşiktaş Yahya Efendi Kabristanında gömülüdür. II. Abdülhamid'in en son ölen eşidir.

SALİHA NACİYE HANIM [d. Adapazarı(?), 1887(?) – ö. İstanbul, 4 Şubat 1924] Adı Âtike Naciye de geçer. Ölüm tarihi Alderson'da 4 Aralık 1923'tür. II. Abdülhamid'in, kendisinden 45 yaş küçük, altıncı ikbâl pâyeli sonuncu eşi, en küçük şehzâdesi Mehmed Âbid Efendi (1905) ile son çocuğu Samiye Sultan'ın (1908) anneleri. Gözde olarak Yıldız Haremine alındığı 4 Kasım 1904'te, Abdülhamid 62 yaşında, kadınefendi ve ikbâllerinden de onu hayattaydı. N. Sırrı Örik'in, bu sonuncu ikbâlin saraya geli-

şine ilişkin *Abdülhamid'in Haremi*'nde anlattıkları, korsanlık, baskın ve akınlara dayalı köle ticaretinin zorlaştığı 1850 sonrasında, hanedan ve ricâl haremlerine nasıl cariye sağlandığı konusunu da açıklıyor: "*Büyük Kafkasya hicretleri sırasında Adapazarı taraflarında yerleşmiş bir Çerkes ailesine mensup olan Kabasakal Mehmed Paşa* (Naile ve Esma sultanların eşi) *saray hizmeti için cariye toplamak üzere o bölgeyi ziyaret ederken köyüne uğramış ve Naciye Hanımı Yıldız'a götürmeyi ısrarla istemiş. Hali vakti yerinde olan babası her ne kadar benim satılık kızım yok dese de sonunda izin vermek zorunda kalmış. Sarayda terbiye edildikten sonra padişahın iltifatına mazhar olmuş.*"

Demek ki güvenilir ve bu işten anlayan Çerkes ve Abaza ileri gelenleri, arada, Kafkasya göçmenlerinin yaşadığı yörelere gidip saray için çocukluktan buluğa geçme çağındaki kızları, ailelerinden devşiriyorlarmış. Bunların çoğu hizmet cariyesi olurken aralarından seçilen güzelleri de "odalık," "gözde" adayları olarak konak ve saray haremlerinde eğitiliyorlardı. Y. Öztuna ise *Devletler ve Hanedanlar*'da, Saliha Naciye Hanımın, Bartınlı (Abaza) Aslan Bey'in kızı olduğunu; aile bireylerinin Bartın'da yaşadıklarını, Aslan Bey'in 1920'de(?) Bartın'da öldüğünü yazmaktadır.

Naciye Hanımın, ikbâlliğinin Yıldız Sarayındaki dört buçuk yıllık evresinde mutluluğundan söz edilmesi zordur. Diğer nedenler bir yana, Abdülhamid'le aralarındaki yaş farkı düşündürücüdür. Yaşlı padişah, çoğu genç on eşi varken, on birincisini de almış! Naciye Hanımın hanedan tarihindeki ayrıcalığı, dünyaya gelişleri velâdet kutlamalarıyla ilan edilen sonuncu padişah şehzâdesini ve padişah kızını doğurmasıdır. İstanbul'da ve taşralarda son kez "velâdet" kutlamaları 1905'te Şehzâde Âbid Efendi, 1908'de de Samiye Sultan için yapılmıştır.

1905-1909 arasında yoğunlaşan Abdülhamid/İstibdat karşıtı eylemler, suikast girişimleri, II. Meşrutiyetin ilanı, yirmi yaşlarında, iki çocuklu Naciye'yi kimbilir nasıl etkilemiştir? 31 Mart Vak'asından iki ay önce ölen kızı Samiye Sultan'ın acısı yüreğinde, dört yaşındaki oğlu Âbid kucağında, Selanik'e sürgüne giden Abdülhamid'e eşlik edenlerdendi. Eski padişahın, trene götürülmek üzere gece karanlığında bindirildiği kira arabasına o da

binmişti. Selanik'e gidildiğinde, mücevherlerle dolu bir çantanın unutulduğu fark edilmiş; Naciye hayli zaman, büyük şehzâde Selim Efendi'ye teslim edilen bu çantayı isteyip durmuştur.

Selanik'teki üç yılda, Müşfika Kadınefendiyle birlikte Abdülhamid'in yanından ayrılmayan Naciye, Balkan Harbi nedeniyle 1912'de İstanbul'a dönüldüğünde de Beylerbeyi Sarayındaki altı yıl süren "Kafes" yaşamında, yine Müşfika Kadınefendiyle Abdülhamid'in yanından ayrılmamıştır. Eski padişahın ölümünden sonra oğlu Âbid Efendiyle Erenköy'deki köşküne taşınmış. Ziya Şâkir, *Abdülhamid'in Son Günleri*'nde, Naciye'nin, oğlu Âbid Efendi'ye, taht hayalleri kurmamasını, padişah oğlu olmanın para etmediğini, çalışıp kendisini kurtarmasını öğütlediğini yazması ilginçtir.

Saliha Naciye Hanımın ölümü hanedan üyelerinin Türkiye dışına çıkartıldıkları 5 Mart 1924'ten bir ay öncedir. Sultan Mahmud Türbesinin ek bölümüne gömülmüş; 19 yaşındaki Âbid Efendi, yurtdışına gönderilen hanedan bireyleri arasında, üstelik anne acısıyla yer almış.

EMSÂLİNÛR KADINEFENDİ [d. 1866(?) – ö. İstanbul, 1950] Üçüncü kadınefendi ve Şadiye Osmanoğlu'nun (d. 1887) annesi. II. Abdülhamid'in haremine 1880'lerde girmiş. –N.S. Örik'e göre 1882'de– Şadiye Sultan'ı doğurunca üçüncü kadınefendi olmuş. Selanik'e sürülüşünde Abdülhamid'e yoldaşlık eden 5 eşinden "kadınefendi" pâyeli olan tek Emsâlinûr'du. Bir yıl sonra 1910'da kızı Şadiye Sultan'ın gelinlik çağında oluşu gerekçesiyle iki ikbâl ortağı ve yetişkin sultanefendilerle İstanbul'a döndü. Seksenini geçmiş olarak ölmüş, Yahya Efendi Türbesinde gömülmüş.

DİLPESEND KADINEFENDİ [d. Tiflis(?), 1865(?) – ö. İstanbul, 17 Haziran 1901] Ayşe Osmanoğlu, Fâtıma Pesend'le karıştırmıştır. Ölüm tarihini 1903 gösteren kaynaklar da vardır. Naile Sultan'ın (d. 1884) annesi. Alderson, Hatice Sultan'ın annesini de Dilpesend göstermiştir. Gürcü veya Çerkes olan Dilpesend, Sultan Mahmud'un ikbâllerinden Tiryâl Hanımın yetiştirmelerindenmiş. Tiryâl Hanım 1884'te ölünce, bütün malı mülkü kapsamın-

da cariyesi Dilpesend de II. Abdülhamid'in olmuş. N.S. Örik'in tespitine göre, kadınefendilerin en uzun boylusu; güzellikte en arkada kalanıymış. Genç yaşta ölmüş, Yahya Efendi Dergâhındaki türbeye gömülmüştür. Ayşe Sultan anılarında, "mezarı Karacaahmet'tedir" diyorsa da, Abdülhamid'in padişahlığında öldüğünden umumi kabristana gömülmüş olmamalı.

FÂTIMA PESEND HANIM [d. 1876(?) – ö. İstanbul, 1925] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. G. Oransay'a göre, "*Alderson, Dilpesend Kadın'la karıştırmıştır. Hatice Sultan'ın annesi Dilpesend değil Fâtıma Pesend*"ti. Abdülhamid, 1896'da 54 yaşında iken kız kardeşi Cemile Sultan'ın armağanı olan bu Çerkes kızını, dördüncü ikbâl pâyesiyle eşleri arasına katmış. Pesend'in 1897'de doğurduğu Hatice Sultan, dört yaşında ölmüş. Yedi aylıkken öldüğünü yazan kaynaklar da var. Abdülhamid, torunu yaşındaki Pesend Hanımı çok sever; her gün dairesine uğrarmış. Tahttan indirilip Selanik'e gönderildiğinde refakat eden eşlerinden biri de Pesend Hanımdı. Ancak Alâtini Köşkündeki koşullar nedeniyle padişahtan uzak kalınca, 1910'da İstanbul'a döndü. Kendisine ait bir mülkü olmadığından, Dilpesend'in kızı Naile Sultan'ın yanına yerleşti. 1924'te Türkiye'den ayrılmadı. Bir konak almak ve bir doktorla evlenmek üzereyken, Örik'e göre, "*bir ilacın tesiriyle*" ansızın öldü. Orta yaşta şişman, iri yapılı bir hanımmış. Cumhuriyet yasalarınca sıradan bir vatandaş sayıldığından, Karacaahmet'teki özel kabrine gömüldü.

SAZKÂR HANIM [d. 1873(?) – ö. Beyrut, 1945(?)] Bunun da önadı Fâtıma'dır. II. Abdülhamid'in haremine 1890'da girdi. İkbâllerden Behice Hanımın akrabası yeşil gözlü güzel bir Çerkes kızıymış. Bestekâr Çorluluzâde Mahmud Celâleddin Paşa konağında yetişmiş ve padişaha sunulmuş.

Önce ikinci ikbâl; Müşfika'nın dördüncü kadınefendiliğe yükselmesiyle de başikbâl oldu. 1891'de Refia Sultan'ı doğurdu. 1909'da tahttan indirilen Abdülhamid'le Selanik'e gitti. 1910'da İstanbul'a döndü. 1924'e değin kızıyla Kızıltoprak'taki konakta oturdu. Örik, yeldirmeli bir fotoğrafını gördüğü Sazkâr'ın, bir

hükümdarı cezbeden güzelliğinden söz edilemeyeceğini belirtir. Yurtdışına çıktıktan sonra Refia Sultan'la Beyrut'a yerleşti. Kızından sonra orada öldü. Diğer birçok hanedan mensubu gibi, Sazkâr Hanım da Şam'daki Sultan Selim Camii haziresinde gömülüdür.

PEYVESTE HANIM [d. 1873(?) – ö. Paris, 1944(?)] Bu Çerkes kızının ailesinden bilinen tek kişi, babası Osman Bey'dir. Bundan dolayı "Peyveste Osman" diye tanınırmış. II. Abdülhamid'in haremine 1893'te "gözde" olarak girdiği sanılıyor. 1894'te Şehzâde Abdürrahim Efendiyi doğurdu. 1909'da Sazkâr başikbâl olunca bu da üçüncü ikbâllikten ikinciliğe yükseldi. Tahttan indirilen padişaha oğlu Abdürrahim'le eşlik edip Selanik'e gitti. Sürgün yolculuğunu anlatan Örik, "*Yıldız'dan Sirkeci'ye kadar gece yarısı, örfi idarenin mutlak surette boş ve simsiyah ettiği sokaklar aşılırken arabanın içinde teessür ve dehşetten baygınlık geçirdiğini; Selanik'te, dertli babasına türlü saygısızlıkta bulunan oğlu Abdürrahim'i, tahsilini tamamlaması gerekçesiyle yanına alıp 1910'da İstanbul'a döndüğünü*" yazar.

Kavalalılardan Abbas Halim Paşa'nın kızıyla evlenip ayrılan Şehzâde Abdürrahim'in Selçuk adlı kızına da anneannelik yaparken, Mütareke yıllarında Nahid Sırrı Öriklerin evini satın almış. O sırada İtalya'da bulunan Örik, büyükannesinden aldığı mektuptaki, "*Sultan Hamid gibi sarayında yüzlerce cariye bulunan bir padişah bu hanıma nasıl olmuş da rağbet etmiş, doğrusu şaştım!*" cümlesine değinir ve Peyveste'nin yaşlılığında çekilen fotoğrafında kızlığındaki güzellikten eser görülmediğini kaydeder. 1924'te oğluyla birlikte Türkiye'den çıkartılınca Paris'e gitmiş, orada ölmüş, Müslüman mezarlığına gömülmüş.

Dürdâne [d. 1869 – ö. İstanbul, Ocak 1955(?)] "Gözdeler" zümresinden olması nedeniyle Harem teşrifatı sıralamalarında ve padişahın eşleri arasında bunun ve diğer gözdelerin adları geçmez. Çünkü gözdelik, "geçici gönül macerası mankenliği" imiş! Şöyle ki, padişahı bir süre oyalayan gözdenin karşısına beklemediği bir anda hazinedar usta dikilir, "*Hadi gözün aydın! Kısmetin çıktı, gelin oluyorsun, efendimiz irade etti!*" der; çeyizine konulmak üzere bir-

kaç takı ve bir miktar para verir; gözde de ister ağlayarak ister mutluluk umuduyla saraydan çıkıp tanımadığı yeni kocasına gidermiş. Nitekim başgözde Dürdâne de bir süre II. Abdülhamid'in gönlünü eğlendirdikten sonra, padişahın sütkardeşi ve esvapçıbaşısı İsmet Bey'in oğlu Tarık'la evlendirilmiş. İkinci evliliğini de 1915'te ikinci esvapçı Safvet Bey'le yapmıştır ki, Safvet Bey'in önceki hanımı da II. Abdülhamid'in 1878'de boşadığı Nûrefsûn olup o yıl ölmüş.

Simperver/Nazlıyâr(?) Nahid Sıtkı Örik, *Abdülhamid'in Haremi*'nde "*İsmi Simperver imiş. 1885'te, Sultan Hamid'in ağır hastalığında –çocuğu da olmadığından– saraydan ayrılıp kocaya varmış. Kime vardığını ve ölüm tarihini bilmiyorum*" diyor.

Nevcedid N.S. Örik: "*Bîdâr Kadın'ın çılgınca kıskandığı, padişahın gizlice ziyaretine bile tahammül edemediği Nevcedid hanımın, hamile kalmasından dolayı saraydan atılması söz konusu değilken Bîdâr'ın padişah üzerindeki hüküm ve itibarının devam etmesine tahammül edememiş; karnındaki çocuğu her tehlikeyi göze alıp düşürdükten sonra ısrar edip sarayı terk etmiş,*" diyor.

Bergüzar II. Abdülhamid'in gözdelerdenmiş. Örik, kendi çocukluğunda Bayezid'deki evlerinin selamlık dairesinde kiracıyken bir zamanlar saraydaki itibarını anlatırmış. Saraydan çırağ edilince Şerif Paşazâde Süleyman Şevket Bey'le evlenmiş. Bu evlilikten, geleceğin Fecr-i Âti şairi Şahabeddin Süleyman doğduğuna (1885) göre, II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarında baş göz ettiği gözdelerindenmiş.

Levandit Örik'in adlarını verdiği gözdelerdendir. Müstesna güzellikteymiş. Saraydan çırağ edilince rütbeli bir zatla evlenmiş. Bu evlilikten olan oğlu bir sultanefendiyle evlenmiş.

Ebru N.S. Örik, bunun Abdülhamid'e, kızı Zekiye Sultan tarafından armağan edildiğini yazıyor. Saraydan çıkınca evlenip yuva kurmuş. 1950'lerde hayatta imiş.

Sermelek Yine Örik'in tanıttığı bu gözde ise talihsizliğe uğrayıp, "*sahipsizliğin ve zaruretin girdabında kalmış.*"

Gevherriz N.S. Örik, bu gözdenin Yıldız'daki cennetin sonuncu hurilerinden olduğunu yazıyor. Abdülhamid Selanik'e giderken yanında değilmiş, ama sonradan giden bir kafileyle Alâtini Köşküne ulaşmayı başarmış. Fakat eski padişah, dedikodulardan çekinerek "*bu taze gözdeyi*" İstanbul'a göndermiş. Evlenen Gevherriz'in çocukları sahne ve ses sanatçısı olmuşlar. Acaba kimler?..

Caliboz [d. 1890(?) – ö. İstanbul, 1955'ten sonra(?)] Örik'in, "*şahsen görüp canlı ve neşeli sohbetini iki kere dinlediği*"ni belirttiği bu gözdenin saraydaki adı Caliboz imiş. Beyaz tenli, topluca bir Abaza güzeli imiş. Âdile Sultan'ın yetiştirmelerinden kumral, mavi gözlü, alımlı bir kızmış. 1899'da ölen Âdile Sultan'ın diğer cariyeleri ve varlıkları ile Caliboz da Yıldız'a götürülmüş. Önce Haremde hazinedar, sonra II. Abdülhamid'in gözdesi olmuş. Padişah tahttan indirilince saraydan ayrılıp Emin Paşa adlı biriyle evlenip İskenderiye'de yaşamış. Kimliği saptanamayan bu [Emin(?)] paşayla evliliğinden oğlu, son padişah Vahideddin'den dul kalan, Şehzâde Ertuğrul'un annesi Müveddet Kadın'la evlenmiş.

Mihrimend Zefide [(ö. 1946)] II. Abdülhamid'in hazinedarı, gözdesi. Bunun ağabeyleri (Ahmed Şevki ve Ali Rıza paşalar) sarayın nüfuzlu kişileri imiş. Bir saray entrikası sonucu 1901'de Haremden atılıp İstanbul'dan sürülmüş. 1908'den sonra dönerek Teşvikiye'deki evinde ölmüş. Beşiktaş Yahya Efendi Mezarlığında gömülüymüş.

II. Abdülhamid'in kızları

ULVİYE SULTAN [d. İstanbul, 1868 – ö. İstanbul, 30 Kasım 1875] Doğumunu 1864, ölümünü 29 Kasım 1870, 1872, 1875 ve-

ren kaynaklar vardır. II. Abdülhamid'in şehzâdeliğinde, başkadını Nâzikedâ'dan ilk çocuğudur. Alderson, 1864'te doğduğunu gösterirken, Ayşe Osmanoğlu, tanımadığı bu ablasının 1875'te öldüğünü yazıyor. Ulviye Sultan'ın yanarak ölüşü, II. Abdülhamid'in halalarından (II. Mahmud'un kızı) Emine Sultan'ın 1816'da dadısıyla yanmasını anımsatır. Aile hatıralarında aktarıldığına göre Şehzâde Abdülhamid Efendi bu sevimli ve güzel kızını çok severmiş. Ulviye yedi yaşına gelince saray eğitimi almaya başlamış. Bir gün dersi bitince annesinin yanına gelmiş. Nâzikedâ Başkadın piyano çalıyormuş. Ulviye masanın üstündeki "*yeni icat şem'alı kibrit*"lerle oynamaya başlamış. Bukleli saçları, tülden elbisesi bir anda alev almış. Annesi atılmışsa da kurtaramamış. Yerdeki hasırlar da tutuşmuş. Nâzikedâ'nın çığlıkları üzerine koşup gelenler, yetişen hekimler, Pertevniyal Valide Sultan, yanıklar içindeki Ulviye'yi kurtaramamışlar. Baba Şehzâde Abdülhamid olay sırasında kayıkla denizde imiş. Küçük sultanın feci ölümü Abdülhamid'i, Nâzikedâ'yı ve Haremdekileri çok üzmüş. Ulviye Sultan Yeni Cami Türbesine gömülmüş.

ZEKİYE SULTAN [d. İstanbul, 12 Ocak 1871 – ö. Pau-Fransa, 13 Temmuz 1950] Annesi Bedrifelek Kadınefendidir. II. Abdülhamid'in şehzâdeliğinde doğan Zekiye, saray eğitimi, Lombardi'den de piyano dersleri almış. İ. Müştak Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm?*'de padişahın en çok bu kızıyla Naime Sultan'ı sevdiğini, bunların saygınlık noktasında diğer sultanlardan üstün konumda olmalarını gözettiğini, hatta bunların kocalarının da diğer damatlara oranla ayrıcalı tutulduklarını yazar. On sekiz yaşındayken 20 Nisan 1889'da, Plevne Kahramanı, Mabeyn-i Hümayun Müşiri Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu Ali Nureddin Paşa'yla evlendi. Genç evliler, Ortaköy'de, (sonradan yerine Darüşşifa yapılan) saraya yerleşirler. Abdülhamid, Defterdarburnu'ndaki eski Neşatâbâd Sarayını yıktırtarak Zekiye ve Naime Sultan Yalılarını yaptırmıştır. (Biri okul, diğeri yüzme kulübü olmuş, okul olan yakın geçmişte yanmıştır.) Zekiye Sultan'ın ilk kızına, yanan Ulviye Sultan'ın adı verilirse de bu da bir yaşına varmadan ölmüş. 1893'te doğan ikinci kızları Fâtıma Aliyye Ha-

nımsultan 1911'de Mısırlı Muhsin Paşa'yla evlenmiştir. Samih Nafiz Tansu, Avlonyalı Ferid Paşa'nın oğlu Celâleddin Paşa'nın anılarını içeren *Madalyonun Tersi*'nde, Hıdiv ailesini sevmeyen II. Abdülhamid'in, Zekiye Sultan'ı "*Kızını bir hıdiv uşağına vermişsin!*" diye azarladığı yazılıdır.

Pek çok dostu arasında, Mısır hıdivinin annesi "Valide Paşa" da bulunan Zekiye Sultan'ın, sık sık davetler, suareler tertip ettiğini; sarayının selamlık dairesinde 25, hareminde 85 uşak, haremağası, cariye bulunduğunu anlatan Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*'de, bu sarayın Ramazanlardaki renkliliğini, iftar ve ziyafet sofraları kurulan salonların dekorasyonunu, sunulan yemekleri; harem tarafındaki eğlenceleri, cariyelerin Çerkesce monologlarını gözlemlediğini anlatır. Eşi Nureddin Paşa'nın çapkınlığına karşılık Zekiye Sultan da enfiye tiryakisiymiş. Abdülhamid, kızının bağımlılığını onaylamasa da onun için Fransız enfiyesi getirtmeyi ihmal etmezmiş. N.S. Örik, padişah damadı ve bacanak olan Nureddin ve Kemaleddin kardeş paşaların, daha Harbiye'de "zâdegân sınıfında" okurlarken zevkten başka düstur tanımadıklarını, pek süslü ve havai Nureddin Paşa'nın kimi Mısır prensesleriyle gönül oyunları varsa da asıl muhitinin, hafifmeşrep Rum kadınlarıyla dolu Beyoğlu olduğunu, adının cinayetlere de karıştığını; Ziya Şâkir de *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*'de, Nureddin Paşa'nın, daima uğradığı Taksim'deki Kamelya Kadın'dan kaptığı hastalığı Zekiye Sultan'a da bulaştırdığını öğrenen Abdülhamid'in gizli bir intikam planıyla saray adamlarını görevlendirip Kamelya'yı, uşağı Kirkor'a öldürttüğünü yazmışlardır.

1924'te Türkiye'den ayrıldıktan sonra mücevherlerini bir dolandırıcıya kaptıran Zekiye Sultan'la kocası Nureddin Paşa'yı, İstanbullu bir Ermeninin, Pau'daki otelinin bir odasında, ücret almadan yıllarca barındırıp bakması enteresandır. 1950'de Zekiye Sultan, iki yıl sonra da Nureddin Paşa sefalet içinde ölmüşler. Tahsin Öz'ün, *İstanbul Camileri* adlı yapıtında, "*Yahya Efendi dergâhı camiinin ilerisindeki sofada II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan yatıyor,*" saptaması herhalde yanlıştır. Ayşe Osmanoğlu, ablası Zekiye Sultan'ın Fransa'da nereye gömüldüğünü bilmedi-

ğini yazar. Anılarında ablası Zekiye Sultan'ı anlatırken, Naime Sultan'ın 1898'de Yıldız Sarayı Haremindeki düğününde, padişahın büyük kızı sıfatıyla ev sahipliği görevini üslendiğini; muhteşem kıyafetini, takılarını, tâcını, nişanlarını betimler ve bütün aileyi kucaklayan bir şefkat simgesi görüntüsü verdiğini vurgular. 1924'te sınırdışı edildiklerinde, Viyana ve Nice'ten sonra Pau'da bir otelde sıkıntılar içinde geçen yaşantıları, İstanbul'daki hayatlarına kıyasla tam bir tezattır. Ayşe Osmanoğlu, "*Bu muhterem kadının çektiği sıkıntı, elem ve kederden nasıl bahsedeceğimi bilemiyorum. Hayatını küçük bir otel köşesinde tamamladı. Bende pek acıklı mektupları vardır ki bu melek-haslet yüksek ruhlu kadının hislerinin nümunesidir. İhtiyar yaşında bu cefaya katlanmak için gösterdiği sabır ve tahammülü tariften acizim,*" diyor.

Semih Mümtaz da *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*'de, Ortaköy'deki sarayda geçen şaşaalı günlerden sonra, Zekiye Sultan ve eşinin, Pau'daki otelin küçük bir odasına sığınışlarını, otel sahibi Ermeninin, Gazi Osman Paşa'nın oğlu ve gelini oldukları için onları yıllarca ücretsiz barındırışını yazgının inanılmaz bir cilvesi olarak vurgulamıştır.

NAİME SULTAN [d. İstanbul, 5 Ağustos 1876 – ö. Tiran, 1944(?)] G. Oransay, ölüm tarihini 1954 gösterir. Annesi Bîdâr Kadınefendidir. Adı Fâtıma Naime de geçer. Doğduğu tarihte babası Abdülhamid veliahttı ve 26 gün sonra tahta çıktı. Ablaları gibi eğitimine özen gösterilen Naime Sultan'ın ilk isteyeni Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa oldu. II. Abdülhamid siyasal nedenlerle bu talebi onaylamadı. 17 Mart 1898'de Yıldız Sarayında yapılan düğünle Gazi Osman Paşa'nın ikinci oğlu Mehmed Kemaleddin Paşa'yla evlendirdi. Ç. Uluçay, *Harem Hayatının İçyüzü*'nde, "Yerinden Kalkmayan Gelin" başlığı altında, Naime Sultan'ın Kemaleddin Paşa'yı refüze edişini anlatmıştır.

Ayşe Osmanoğlu'nun, on yaş büyük bu ablasının düğününden hatırladıklarının özeti şudur: "*Hemşireme Ortaköy'de Zekiye Sultan'ın dairesinin yanında güzel bir saray yapılmıştı. Bunlara Çifte Saraylar derlerdi. Hemşiremin çeyizi hazırlanmış, Küçük Mabeyn'e getirilmiş. Bütün aile gidip seyretmişlerdi. Babam mabeyn-i hüma-*

yuna vükelâyı davet etmiş, ziyafet vermiş, Şeyhülislam tarafından nikâh kıyılmıştı. Her taraftan hediyeler gelirken, Gazi Osman Paşa da Naime Sultan'a bir taç göndermişti. Düğünden önce babam Naime Sultan'ı huzuruna çağırarak dualar, nasihatlar etti. Gelinlik giyerek gitmek âdet olmadığından, günlük elbisesiyle arabaya binip sarayına gitti. Arkasından kurbanlar kesildi. Sonra Valide Sultan Perestû başta, saraylılar arabalarla gelin evine gittik. Mahşer gibi kalabalıktı. Başında tacıyla Zekiye Sultan ev sahipliği yapıyordu. Babası Gazi Osman Paşa'yla gelen Kemaleddin Bey dualarla hareme girmişti. Tahtvari bir kanapede oturan Naime Sultan'ın önüne gelerek kalkmasını rica ederek yarım saat bekledi. Bu nazlanma bir saray geleneğiydi. Nihayet bir koluna damat, ötekine Darüssaade ağası girerek eteğini de altı yedi haremağası tutmuş vaziyette kalabalık davetliler arasından geçilmek suretiyle koltuk merasimi yapıldı. Hazinedar usta altınlar serpti. Aşağı katta da valide sultan, kadınefendiler bahçeye altınlar serptiler. Mızıkacılara da para serpildiğinden müzik çalınamıyor, tuhaf sesler çıkıyordu. Gelin odasına gittik. Hemşiremi tebrik ettik. Ufak tefek ve pek güzeldi. Tuvaleti beyaz sırmalarla işlenmişti. Salonlarda bahçede ziyafet sofraları kurulmuştu. Kilerciler koşuşuyor, seyircilere, gelip geçenlere de yemekler veriliyordu. Misafirler dağılıp damadı içeri koyduktan sonra damat, valide sultanın, sultanefendilerin ellerini öpüp odadan içeriye girer girmez namaza durdu."

Naime Sultan-Kemaleddin Paşa çiftine, Zekiye Sultan Sarayının yanındaki diğer saray tahsis edildiğinden, padişahın bu iki kızı ile Plevne Kahramanının iki müşir oğlu, kardeşliklerini, eltilik-bacanaklık, baldızlık-enişteliк ilişkileriyle perçinleyerek Boğaziçi'ne bakan Ortaköy sahilhanelerinde görece binbir gece masallarını anımsatan mutluluklar içinde yüzmeye başladılar. Bu hal, üç yıl sonra 1901'de Vâsıf Paşa'yla evlendirilen V. Murad'ın kızı Hatice Sultan'a da sahilhanelerin yanı başındaki bir konağın tahsis edilişine değin sürdü. Kuzen sultanefendilerin komşulukları çok geçmeden Kemaleddin Paşa ile Hatice Sultan arasında parlayıveren aşkla II. Abdülhamid'i can evinden vurdu ve geçiştirilmesi zor bir skandala dönüştü. Daha kötüsü, sevgililerin saraya jurnal edilen mektuplarında, siyasi cümleler de vardı. Örneğin Kemaleddin Paşa, ele geçen bir mektubunda Hatice Sultan'a,

"*Saltanat sizin babanızın hakkıdır. Kaynatam* (II. Abdülhamid) *bir gasıptır. Sense benim Allah'ımsın, ben sana tapıyorum!*" diyordu. Dehşete düşürücü bu cümleleri içeren mektup olasılıkla kasten yazılmış; hafiyelerin eline geçmesine de ortam hazırlanmıştı.

İ. Müştak Mayakon *Yıldızda Neler Gördüm*?'de özetle, "*Asıl mesele şu idi: Bir rivayete göre damat paşa başka bir sultana* (Hatice) *bir rivayete göre de Beyoğlu'nda bir Rum kızına âşık olmuştu. O günlerde padişaha bir ilaç verilmiş; bunun zehirli olduğu ve sultanı ortadan kaldırmak maksadıyla damat paşa tarafından verildiği ihbar edilmişti. İş birdenbire alevlendi,*" diyerek bir de suikast girişiminden söz eder. Hatice Sultan-Kemaleddin Paşa aşkı, salt Abdülhamid'in uykusunu kaçırmadı; bedbaht Naime Sultan'a da kâbuslar yaşattı. Damat paşa, baskılara karşın, sultanı boşamaya uzun süre yanaşmadı. Nihayet 1904'te bu işleme mecbur bırakıldığı gibi, rütbe ve nişanları da alınıp Bursa'ya sürüldü.

Çiftin bu sorunlu evliliğinden çocukları Sultanzâde Mehmed Cahid Bey (1899-1976), Sultan Reşad'ın oğlu Şehzâde Ziyaeddin Efendi'nin kızı Dürriye Sultan'la evlenmiş; bu eşi ölünce de eşinin teyzesi Lâverans Hanımı almış. Kızları Âdile Hanımsultan (d. 1900) ise Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzâde Seyfeddin Efendi'nin oğlu Şevket Efendiyle evlenip ayrılmış, daha sonra bir Mısırlıyla evlenmiş.

Kemaleddin Paşa'dan ayrıldıktan sonra üç yıl dul kalan Naime Sultan, ikinci evliliğini 11 Temmuz 1907'de Arnavutluk'un yüksek bir ailesine mensup İşkodralı Celâleddin Paşa'yla yaptı. 1924'te hanedan üyeleri Türkiye dışına çıkartıldığında, ailesiyle kısa sürelerle Fransa ve İtalya'da kaldıktan sonra Arnavutluk'a yerleşerek Celâleddin Paşa'nın çiftlik geliriyle geçinmişler. Kocasının ölümü (1944) ve Arnavutluk'a komünistlerin egemen olması üzerine gelirlerinden yoksun kalan Naime Sultan Tiran'da ölmüştür.

Babam Sultan Abdülhamid adlı anılarında kardeşleri hakkında bilgiler veren Ayşe Osmanoğlu'nun, bu ablasını anmayışı, bir unutkanlık eseri değil, Hatice Sultan-Kemaleddin Paşa skandalını unutturmak için olmalıdır. Çünkü kitabının yeğenlerine ayırdığı bölümünde, Naime Sultan'ın çocuklarını tanıtmıştır.

NAİLE SULTAN [d. İstanbul, 9 Şubat 1884 – ö. İstanbul, Kızıltoprak 25 Ekim 1957] Annesi Dilpesend Kadınefendidir. II. Abdülhamid'in dördüncü kızı. Yıldız Sarayında doğmuş, saraydaki şehzâdegân mektebinde özel eğitim görmüş; müzik öğretmeni Lombardi Bey'den piyano, arp, violonsel çalmasını öğrenmişti. 1901'de, Gazi Osman Paşa'nın küçük oğlu Cemaleddin Bey'le nişanlandı ise de kuzeni Hatice Sultan'la eniştesi Kemaleddin Paşa'nın aşk skandalı yüzünden nişanları bozuldu. 1905'te, Germiyanoğulları soyundan, eski sadrazam Abdurrahman Nureddin Paşa'nın oğlu vezir Arif Hikmet Paşa'yla evlendi. Kuruçeşme'de sahilsarayda oturan çift çocuksuzdu.

Abdülhamid, 1912'de Selanik'ten İstanbul'a getirilip Beylerbeyi Sarayına kapatılınca, Naile Sultan'ın sarayı bir karargâha dönüştü. Çünkü buradan dürbünle bakılınca Beylerbeyi'ndeki gündelik yaşam kısmen izleniyor; bahçede gezinen eski padişah görülebiliyordu. 1913'te bir bayram vesilesiyle Sultan Reşad'dan izin alan Abdülhamid'in kızları ve dışarıdaki kadınları, Kuruçeşme Sarayında toplanıp üç çatanayla Beylerbeyi Sarayına giderek eski padişahla bayramlaşmışlardı.

Naile Sultan ve eşi 1924'te Beyrut'a yerleştiler. Arif Hikmet Paşa'nın 1942'de ölümünden, hanedanının kız ve kadınlarının dönmelerine de izin çıktıktan sonra kimi kız kardeşleri gibi İstanbul'a dönen Naile Sultan Kızıltoprak'ta ve Erenköyü'nde münzevi yaşadı. Nereye gömüldüğü de bilinmiyor. Bir çocukluk fotoğrafı, *Hayat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır.

ŞADİYE SULTAN (Osmanoğlu) [İstanbul, Temmuz(?) 1887 – ö. İstanbul, Cihangir, 20 Kasım 1977] Annesi Emsâlinûr Kadınefendidir. II. Abdülhamid'in beşinci ve en uzun ömürlü, dolayısıyla en son ölen kızıdır. Yaşıtı Ayşe Osmanoğlu'nun, anılarında "*Benden üç dört ay büyük hemşirem Şadiye Sultan*" deyişi dikkate alındığında, 1887 yılı yaz aylarında doğmuştu. Abdülhamid'in her nedense evlenmelerini geciktirdiği kızlarındandı. Çocukluğunda ve ilkgençlik yıllarında kardeşleri gibi özel saray eğitimi görmüş; Lombardi Bey'den Batı, Tanburi Cemil Bey'den de klasik Türk müziği dersleri alarak piyano, ud ve tambur çalmayı öğrenmişti. Bel-

ki bu sanat faaliyetinden ya da başka nedenlerden, evlenebileceği bir adayın bulunması gecikti. 1909'da Küçük Said Paşa'nın oğlu Ali Nâmık Bey'le nişanlandı, ama düğünleri yapılamadan 31 Mart Vak'ası yaşandı. Şadiye Sultan tahttan indirilen babasıyla Selanik'e gitti. 1910'da döndüğünde ise Said Paşa'nın devrimden sonra babası aleyhine tavrından dolayı nişanı bozdu. II. Meşrutiyetin ihtilalci kahramanı Enver Paşa, Şadiye'yi, V. Mehmed Reşad'dan istedi ise de, sultanefendi, babasını tahttan indiren Enver'i de reddetti.

Nişantaşı'ndaki sarayvari konakta oturan Şadiye Sultan, kendi tercihi olarak 2 Aralık 1910'da Düyûn-ı Umûmiyye'de başmüdür Galibpaşazâde Mustafa Fevzi Bey'in oğlu Fâhir Bey'le babası Abdülhamid Selanik'te iken evlendi. Tek çocukları Samiye Hanımsultan 1914'te doğdu. Hastalanan eşinin tedavisi için birlikte Berlin'e ve Viyana'ya gittilerse de Fâhir Bey 27 Eylül 1922'de öldü. 1924'te kızıyla Türkiye'den ayrılıp Fransa'ya giden Şadiye Sultan önce Paris'in banliyölerinden Lorency'de, sonra Monceau'da oturmuş. 1931'de Paris'te evlendiği, 1920 Sevr görüşmelerinde murahhas olan eski büyükelçi Reşad Halis Bey de 1939'da öldü. 1946'da ABD'li Larry Apodaca ile evlenip New York'a yerleşmiş bulunan kızı Samiye Hanımsultan'ın yanına gitti. Beş yıl kaldığı ABD'den Avrupa'ya dönerek birçok ülkeyi gezdi. 1953'te İstanbul'a gelerek Cihangir'de bir apartman dairesine yerleşti. Doksan yaşında öldü. Bakanlar Kurulunun izniyle ceddi Sultan II. Mahmud'un Divanyolu'ndaki türbesine gömüldü.

ABD'de yazmaya başlayıp İstanbul'da tamamladığı anılarının önemli satırbaşları, saray ve harem hayatı, ziyaretler, merasimler, bir cariyenin öyküsü, Selanik günleri, İstanbul'a dönüş ve Fâhir Bey'le evleniş; Nişantaşı'ndaki konakta, Erenköyü'ndeki yazlıkta geçen zamanlar; zayıf bünyeli kocasının Avrupa'da tedavisi çabaları, I. Dünya Savaşı yıllarında çektikleri sıkıntılar, 23 yıl kaldıkları Fransa'ya yerleşmeleri, ilk kocasının ölümü, II. Dünya Savaşı ve ikinci kocası Reşad Halis'in ölümü, kızının bir Amerikalıyla evlenmesi, İstanbul'a dönüştür. Bu anılar ilkin "Saray ve Harem Hatıralarım" başlığı altında *Hayat Mecmuası*'nda yayımlanmış, daha sonra *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri* adıyla 1966'da kitaplaştırılmıştır.

AYŞE SULTAN/AYŞE OSMANOĞLU [d. İstanbul, 1 Kasım 1887 – ö. Beşiktaş, Serencebey, 10 Ağustos 1960] Önadı Hamide'dir. Doğum tarihi Alderson'dadır. II. Abdülhamid'in altıncı kızı. Annesi Müşfika Kadınefendi, Yıldız Sarayında bu biricik kızını doğurduğu sırada başikbâldi. Âdet olduğu üzere, bunun doğumuna da kasideler yazılıp tarihler düşürüldü, bunlar özenli levhalarla mabeyn-i hümayuna sunuldu. Birinin son dizeleri, "*Getirdi müjdeyi gökden iki melek Arz'a / Şerefle geldi bu dünyâya Ayşe Sultan*"dı. Yıllar sonra TC vatandaşlığına geçerken nüfus cüzdanına adını "Ayşe," soyadını da "Osmanoğlu" yazdırmıştır.

Ayşe Sultan da öteki sultanlar ve şehzâdeler gibi özel saray eğitimi gördü. Doğumundan başlayarak bu süreci kendi anılarında, özendirici ve ideal bir gelişim evresi olarak anlatır: Bebekken, Dilesrâr Kalfa "aba"sı, Nilifelek, Raksıdil cariyeler dadısı, Pervin Hanım sütannesi, Doktor Triandafilidis Efendi özel bakım hekimi, Musahib Said Efendi lâlası olmuştu. İçinde gümüş suluğu, şemsiyesi bulunan gümüş çantasını haremağaları taşımışlardı. Kendisi ve Şadiye Sultan dört-beş yaşına gelince arkadaşsız kalmasınlar, gülüp oynasınlar diye yaşıtları beş kız (köle) bulunmuştu. Bu sayede o kızcağızlar da küçük sultanlarla Yıldız'daki oyuncak odasında çalgılı bebeklerle oynamak şansı elde etmişlerdi. Ayşe Sultan'ın kafeste papağanı, güzel bir kedisi, Harem bahçesinde türlü çeşitli ötücü kuşları vardı; dadıların lâlaların gözetiminde çıktığı Yıldız bahçeleri, hayvanat bahçesi gibiydi. Havuzlarda kuğular, turnalar yüzüyordu.

Abdülhamid ailesinin yapımı tamamlanan Yeniköşk'e geçtiği günlerde okuma çağına gelen Ayşe ve Şadiye sultanlar için Küçük Mabeynde bir oda; ışıl ışıl, rengârenk rahleler, minderler, yazı takımları ve kitaplarla donatılarak dershane yapıldı. Sırkâtibi Hasib Efendi, hususi şifre kâtibi Kâmil Efendi hocalığa atandılar. Ders programlarında Kuran-ı Kerim, Arabi, Farisi, Türkçe yazı ve kıraat, kavaid-i Osmaniye, hesap, tarih, coğrafya dersleri vardı. Geleneksel "Bed'-i Besmele" töreni yapılmış; Haremde de Kevser Kalfa, "ezber" hocası olmuştu. İki sultanefendi, gülüp oynayarak derslere devam ederken özel programlarına piyano ve resim dersleri de eklendi. Haremde Zülfet Kalfa, dershanede

de Guatelli Paşa, François Lombardini, ayrıca Dürriyekta Kalfa, çok yetenekli gördükleri sultanefendilere piyano dersleri vermeyi sürdürmekle birlikte, Ayşe Sultan "*Notalara hiç dikkat etmeden ve ehemmiyet vermeden ezbere*"(!) çalmaktaydı. Babasının "Hamidiye" marşını, kimi opera parçalarını öğrenmişti. Bir gün, babasıyla annesinin önünde piyano çaldı, ama notaları ezberlemediğinden başarılı olamadı ve ağladı. Buna karşın marşlar ve bir ninni besteledi. Sarayda görevli Ressam Şeker Ahmed Paşa'nın, sultanlarla şehzâdelere verdiği resim dersine Ayşe Sultan da devam ediyordu. Saraydaki kardeş, kuzen yetişkin kızlar gibi, o da "halife" kızı olduğu ve erken geliştiği için 11 yaşında usulen ferace giyinip yaşmak tutundu. Ama bu göstermelik bir kıyafetti. Giderek genç kızlık çağına erişirken gündelik yaşamında modern giyimli, tuvalet aksesuarı olarak arada eşarplı görünse de çoğunca başı açık suarelerde, törenlerde boy göstermekteydi.

Babası Abdülhamid'in tahttan indirildiği 1909'da, 22 yaşında ve nişanlıydı. Ahmed Nâmi Bey'le nişanlanmasını anılarında şöyle anlatıyor: "*Kâmil Paşa'nın son sadareti sırasında* (1908) *nişanlanmıştım. Babama birçok resimler getirilmişse de ben Cevad Bey'in tavsiyesi üzerine Ahmed Nâmi'yi intihap etmiştim. Nişanlarımız teati edilmiş; son kandil merasiminde babamın huzuruna çıkıp elini öpmüştü. Ertesi günkü gazetelerde namzedliğimiz ilan edilmişti.*" Yine anılarında, Selanik'e sürgüne gönderilen babasına eşlik eden 24 kişi arasında, annesi Başikbâl Müşfika ile ikinci, üçüncü, dördüncü ve altıncı ikbâller Sazkâr, Peyveste, Pesend ve Naciye hanımlarla kendisinin, Şadiye ve Refia sultanların, Şehzâde Abdürrahim ve Âbid efendilerin; ayrıca kimi kalfa, haremağası ve kâtiplerin bulunduğunu yazmaktadır.

Ertesi 1910 yılında Şadiye Sultan'la İstanbul'a dönen Ayşe Sultan, amcası Sultan V. Mehmed Reşad'ın onayıyla Beyrutlu Fahri Beyzâde Ahmed Nâmi Bey'le evlendi. Nikâh Haziran 1911'de Dolmabahçe Sarayında "baba vekili" Sultan Reşad'ın huzurunda, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi tarafından kıyıldı. İki ay sonra Bebek Köşkündeki düğünde saray protokolü uygulanmadığı gibi, "resmi" bir açıklama da yapılmadı. Bebek'te ve Nişantaşı'ndaki konakta oturan çiftin, Sultanzâde Ömer Nâmi (1912), Aliyye Ha-

nımsultan (1913), Sultanzâde Osman Nâmi (1918) adlı üç çocukları oldu. Ayşe Sultan'la Ahmed Nâmi Bey, Avrupa'ya yaptıkları bir gezinin ardından 1921'de boşandılar. (Ahmed Nâmi Bey, 1926-1928 yıllarında Suriye Cumhurbaşkanı olmuştur.)

Bu ayrılışın nedeni olarak Ayşe Sultan'ın, Dolmabahçe Sarayındaki bir bayram töreninde gördüğü, amcası Sultan VI. Mehmed Vahideddin'in yaverlerinden Hassa Müşiri Rauf Paşa'nın oğlu Kaymakam (yarbay) Mehmed Ali Bey'i beğenmesi gösterilir. Mehmed Ali Bey evliydi, çocukları vardı. Geleneklere uyarak eşinden ayrılmak zorunda kaldı. Küçük oğulları Ferid (Gökova) Bey, 1968'de bu kitabın yazarına, birbirlerini çok seven annesiyle babasının boşanacakları günün gecesinde baş başa verip saatlerce ağladıklarını, olayları kavrayamayacak yaşta bir çocuk olduğundan, kendisinin de onlarla ağlayıp durduğunu anlatmıştı. Ayşe Sultan'la Mehmed Ali Bey'in nikâhları Yıldız Sarayında 3 Nisan 1921'de kıyıldı. Bu evlilikten 1922'de Sultanzâde Abdülhamid Rauf Bey doğdu.

1924'te diğer hanedan üyeleriyle Türkiye'den ayrılıp ailesiyle Paris'e giden Ayşe Sultan anılarında; ellerine biner lira yolluk verildiğini; sattıkları eşyalarının bedelinin ancak kısa bir zaman ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda olduğunu, annesi Müşfika Kadın'ın İstanbul'da kaldığını; Versailles civarında küçük bir ev kiralayarak çocuklarını yetiştirmeyi amaçladıklarını, eşi Mehmed Ali Bey'in 1937'de Paris'te öldüğünü yazar ve "*Hanedana mensup zevattan Paris'te ilk defa ölen, vatan hasretine kurban giden maalesef kıymetli zevcim olmuştu,*" der. Kocasının cenazesinin kaldırılmasında Fas Veziri Ben Gabrit'ten yardım görür. Fransa hükümetine başvurarak eşinin, Faslı Müslümanlara tahsis edilmiş bulunan Bobigny Mezarlığına gömülmesine izin istediğini; burada Türklere ayrılan yere ilk Mehmed Ali Bey'in defnedildiğini açıklar. Elli yaşında dul kalan ve üçüncü bir evlilik düşünmeyen Ayşe Sultan, anılarında, II. Dünya Savaşı yıllarında, elde avuçta ne varsa tükendiğinden, hattatlık becerisiyle levhalar, tuğralar yazıp bunları oğlu Osman'a sattırdığını; bu da çare olmayınca değerli pul koleksiyonunu 1 milyon franka elden çıkartıp maddi sıkıntıdan kurtulduğunu anlatmaktadır.

1950'de hanedanın kadın bireylerine Türkiye'ye dönme izin verilence 1952'de İstanbul'a gelerek "Ayşe Osmanoğlu" adıyla TC vatandaşı olan sultanefendi, annesi Müşfika Kayısoy'un oturduğu Serencebey'deki konağa yerleşti. 1960 ihtilalinden 2,5 ay sonra, 73 yaşında öldü. Yahya Efendi Dergâhındaki türbede gömülüdür. Annesi Müşfika Kadınefendi ise henüz hayatta idi.

Ayşe Osmanoğlu'nun kaleme aldığı anıları, yazarlarla röportajları, 1956'da *Hayat Mecmuası*'nın ilk sayılarında, daha sonra başka yayınlarda, özgün fotoğraflarla yayımlanmış; o zaman, hanedanından bir sultanefendinin, bu kapsamda ve içtenlikte anılarını açıklaması büyük bir ilgi uyandırmıştı. Kimi siyasi olaylara, tartışılagelmiş konulara da ışık tutan Ayşe Osmanoğlu'nun anıları, yakın tarihimizin bir saray belgeselidir. Oğulları Ömer Nâmi ve Osman Nâmi'ce 1984'te *Babam Sultan Abdülhamid* adıyla kitaplaştırılmış, yeni baskıları yapılmıştır. Adı geçenlerin, üçüncü baskı için kaleme aldıkları önsözde, "*Son gününe kadar hafızasını muhafaza eden annemiz, hatıralarını, annesi Müşfika Kadınefendi ile yaşadığı Beşiktaş Serencebey Yokuşundaki evde yazmaya başlayıp kısa sürede bitirmiştir. Eski harflerle yazılmış müsveddelerini kitaplığımızda muhafaza etmekteyiz,*" diyorlar. Nâmi kardeşler de öldüğüne göre, söz konusu özgün metin nerededir ve baskılarla ne ölçüde örtüşmektedir, bilinmiyor.

REFİA SULTAN [d. İstanbul, 13 Haziran 1891 – ö. Beyrut, 1938] Ölüm tarihini 1945 veren kaynaklar vardır. Annesi İkbâl Sazkâr Hanımdır. II. Abdülhamid'e Selanik sürgününde annesiyle eşlik eden Refia Sultan, ertesi yıl İstanbul'a dönmüş; Mart 1912'de Müşir Ahmed Eyüb Paşa'nın oğlu Ali Fuad Bey'le evlenmiş. Kızıltoprak'taki konaklarında oturan çiftin kızları Rebia ve Hamide hanımsultanlar burada doğmuş. 1924'te Türkiye'den ailece ayrıldıktan sonra Refia Sultan Beyrut'ta ölmüş, Şam'da Sultan Selim Camii haziresine gömülmüş.

Hatice Sultan [d. İstanbul, 1897 – ö. İstanbul, 1901(?)] Annesi Dilpeşend Hanımdır. II. Abdülhamid'in kızlarının sekizincisidir. Yıldız Sarayında doğmuş; dört yaşındayken, Dr. Besim Ömer ve

İbrahim paşaların tanı koyamadıkları ateşli bir hastalıktan ölmüş. Ayşe Osmanoğlu bu kız kardeşinin 8 aylıkken öldüğünü yazar. Abdülhamid, Hatice Sultan'ın anısına, çocuk hastalıkları için Şişli Etfal (çocuklar) hastanesini yaptırtarak Dr. İbrahim Paşa'yı da başhekim atamıştır.

Samiye Sultan [d. İstanbul, 16 Ocak 1908 – ö. İstarbul, 24 Ocak 1909] Annesi İkbâl Saliha Naciye Hanımdır. II. Abdülhamid'in dokuzuncu kızı ve sonuncu çocuğu. Osmanlı hanedanında, padişah çocuğu için son velâdet kutlaması Samiye için yapılmıştır. Bir yaşında zatürreden ölmüş, Yahya Efendi Dergâhı Türbesine gömülmüş.

V. MEHMED REŞAD

Babası: Abdülmecid — Annesi: Gülcemal Kadınefendi
Doğumu: 2 Kasım 1844 — Ölümü: 3 Temmuz 1918
Saltanatı: 27 Nisan 1909 — 3 Temmuz 1918

Sondan bir önceki bu sembolik padişahın, 65 yıl süren şehzâdeliği hanedan içinde bir rekordur. Babası Abdülmecid'le amcası Sultan Abdülaziz'in saltanatına rastlayan çocukluk-gençlik evresini oldukça özgür ve gönençli geçse de, ağabeyi II. Abdülhamid'in 33 yıllık padişahlığında 18. yüzyıl şehzâdelerinin Kafes yaşamını anımsatan korkulu göz hapsinde tutulmuş; vaktinden önce yaşlanmıştı. Bu uzun dönemde, ona ilk zamanlar iki eşi yoldaşlık ededursun, şer'i kurallara uyarak iki eş daha aldı. Üç şehzâdesi ve bir kızı uzun süren şehzâdeliğinde doğdu. Samih Nafiz Tansu, *Madalyonun Tersi*'nde, anılarını işlediği Celâleddin Paşa'nın ağzından şöyle yazıyor: "*Sultan Reşad'da aşırı bir çapkınlık, hatta kadınlara düşkünlük yoktu. Tahta çıktığı günlerde doktoru Zambaki Paşa'yla bir görüşmemizde: — Doktor Paşa, Sultan Reşad'da kadınlara bir zaaf var mı? deyince — Ben padişahı şehzâdeliğinde, bundan otuz beş sene evvel muayene etmiştim. Onu çok sakin, hatta hissiz bulmuştum. Şimdi ne (durumda) olabileceğini tahmin edersiniz! demişti.*" Altmış beş yaşında tahta çıktıktan birkaç ay sonra

eşlerinden Dürriaden ölünce –zevce sayısını dörde tamamlamak için– Dilfirib adlı cariyesini usulen nikâhladı. Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*'da, "*Sultan Reşad'ın kadınefendileri son derece terbiyeli, dindar ve intizamperver idiler. Ekserisi musikiye âşina idi. Tarih mütaleasından hoşlanırlardı,*" diyor. Saray hareminin en tenha, en mütevazı ve sorunsuz dönemi Sultan Reşad'ın padişahlığındadır.

Sultan Reşad'ın kadınefendileri

KÂMRES BAŞKADINEFENDİ [d. Gence(?), 1855(?) – ö. İstanbul, 30 Nisan 1921] Alderson'da adı Kâmures'tir. Sultan V. Mehmed Reşad'ın başkadınefendisi, Şehzâde Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin (d. 1873) annesi. 30 Ağustos 1872'de 28 yaşındaki Şehzâde Reşad Efendi'nin haremine girdiğinde 17 yaşında imiş. Evlilikleri 46 yıl sürmüştür ki, haseki veya kadınefendilerinden biriyle bu kadar süre beraber olan bir başka padişah yoktur. Kâmres'in, memleketini "Gence" gösteren Öztuna'ya göre, Şehzâde Ömer Hilmi Efendi'nin (d. 1886) annesi de Kâmres'tir.

Osmanlı tarihi okuyan, saraydaki törenlere katılan, yaşına göre çağdaş bir saray hanımefendisiymiş Kâmres. Mabeyn Başkâtibi Halid Ziya Bey, *Saray ve Ötesi*'nde onu şu bir cümleyle tanıtıyor: "*Başkadınefendiyi şahsen bilmezdim. Ama pek nâzik, pek haluk, yaşlılığına rağmen hâlâ pek güzel olduğuna ve hayatlarını daima sarayda kapalı olarak geçiren ve başlıca eğlenceleri yemek yemek olan bütün saraylılar gibi yürüyüşüne, her hareketine fazla bir ağırlık verecek derecede şişman olduğuna musahiplerin gevezelikleriyle vâkıf idik.*"

Başkadınefendi bayram törenlerinde başına taç koyar, sırmalarla işlenmiş merasim kıyafeti giyermiş. İstanbul'a gelen Bulgaristan Veliaht Prensi Boris'e Dolmabahçe Sarayında verilen ziyafette "padişah eşi" kimliğiyle ilk kez sofraya oturan odur. Sultan Reşad'ın sarayında, şehzâde çocuklarına muallimlik eden Safiye Ünüvar, büyük şehzâde Ziyaeddin Efendi'nin annesi "*Başkadın Kâmures Hanım Efendiyi ziyaret*"ini özetle şöyle anlatır: "*Çiçekli*

bahçelerden geçerek başkadınefendinin dairesine girdik. İki saraylı bizi misafir salonuna aldılar. Kadınefendinin kalfası Azmireftar kalfayı selâmladık.Vaktiyle güzel olduğu besbelli, hâlâ da tarâvetini muhafaza eden kadınefendi bizi kabul etti. Aldığım talimat mucibince eğilerek temennâ etmek istedimse de — Etme estağfurullah! deyip kısaca selam vermekliğimi kâfi gördüler. Biraz arkaya çekildim, bekledim. Kadınefendi hemen iskemleyi göstererek: — Buyurunuz oturunuz dedi. Sultanların ne zaman derse başlayacaklarını sordu. Lâzımgelen cevapları verdim. Padişahın tedrisat hakkındaki iradelerini sordu. Ben de mektep programları mucibince derslere başlamadan önce Kuran-ı Kerim'i hatmetmeleri hakkındaki emirlerini söyledim. — Küçük yaşta, dediler din derslerini öğrenirlerse hem unutmazlar, hem de dersler çoğaldığı zaman dinimize dair olan bu en mühim bilgiyi geciktirmemiş olurlar (dedi) –İnşaallah talebeleriniz feyzinizden istifade ederler. Bu vesileyle sizi gördüğüme çok memnun oldum, dedikten sonra, yanında oturan Piyâlerû kalfa ile saray hakkında biraz konuştular. Mükâlemeleri bitince müsaadelerini alarak huzurlarından çıktık."

Safiye Hanım, başkadının ömrünün sonuna kadar tarih okuduğunu; ne zaman ziyaretine gitse Osmanlı tarihinden bahis açtığını yazmaktadır.

Sultan Reşad ölünce Kuruçeşme fer'iyyesine taşınan Kâmres Kadınefendi orada ölmüş, padişahın Eyüp'teki türbesine gömülmüştür.

DÜRRİADEN KADINEFENDİ [d. Kars(?), 1860(?) – ö. İstanbul, 29 Ekim 1909] Alderson adını Dürrâdem, ölüm tarihini 18 Mart 1917 göstermiştir. İkinci kadınefendi, Sultan Reşad'ın ortanca şehzâdesi Mahmud Necmeddin Efendi'nin (d. 1878) annesidir. Alderson, "Sultan Reşad ailesi" tablosunda, bu şehzâdenin annesini belirtmemiştir.

Sultan Reşad'ın veliahtlığının ilk aylarında (10 Ekim 1876) haremine giren Dürriaden; eşinin tahta çıkışından altı ay sonra öldü. Bu duruma göre, –son altı ayı dışında– 33 yıllık evliliğini, veliaht zevcesi olarak Dolmabahçe Sarayının veliaht dairesinde kapalı geçirmişti. 1909 yılının ilk aylarında hastalanan

Dürriaden'in ölümünü, Lütfi Simavi Bey, *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*'de "Bir Kadın Efendinin Vefatı" başlığı altında, kendi yorumunu da katarak kaydetmiştir: "*17 Teşrinevvel 1325: Zâtı-ı şahanenin ortanca mahdumu Necmeddin Efendi'nin validesi Üçüncü Kadın berâ-yı tebdil-hevâ* (hava değişimi için) *ikâmet etmekde olduğu Üsküdar'da Validebağı Köşkünde irtihâl etdi. Cenâze alayında seryaver Hurşid Paşa ile hâzır bulundum. Müşârileyhânın* (kadınefendinin) *vefâtından dolayı hünkârı müte'essir bulmadım. Şevket-me'ab* (padişah), *evâmir-i ilâhiye* (Tanrı'nın buyruklarına) *pek münkad* (bağlı-inançlı) *idi. Hatta bu bâbda fikr-i kasırânemce* (eksik görüşüme göre) *biraz fazla metânet gösterdi.*"

Dürriaden Kadınefendi, Fatih Camii haziresindeki sonradan Gülistu Türbesi denilen Yeni Türbeye gömülmüş. Oğlu Şehzâde Necmeddin Efendi, annesinin anısına, 1911'de Kuruçeşme-Ortaköy yolu üzerinde bir çeşme yaptırmıştır. İ.H. Tekışık'ın *İstanbul Çeşmeleri*'nde verilen kitabesi şudur: "*Padişah-ı Meşrutiyet-perver Sultan Mehmed Hân-ı hâmis efendimiz hazretlerinin mahdûm-ı şehriyârîleri Necmüddin Efendi hazretlerinin valide-i muhteremeleri Dürriadn Kadınefendi merhûmenin hayratıdır.1327.*"

MİHRENGİZ KADINEFENDİ [d. Adapazarı(?), 1869(?) – ö. İskenderiye, 12 Aralık 1938] Üçüncü kadınefendi. Şehzâde Ömer Hilmi Efendi'nin (1888-1935) annesi. Veliaht Reşad Efendi'nin haremine 1886'da girmiş. Dürriaden'in ölümünden sonra "ikinci" olmuş. Sultan Reşad'ın sarayında muallimlik yapan Safiye (Ünüvar) Hanım, Haremi ilk ziyareti sırasında, Mihriengiz Kadınefendi'nin, oğlu Ömer Hilmi Efendiyle sayfiyede olduklarını; kışa doğru Dolmabahçe Sarayına dönüşünde, daire kalfası aracılığıyla randevu alıp ertesi gün kalfayla ziyaretine gittiğini yazıyor: "*Dördüncü Kadın müstesna olmak üzere, diğerleri şişmandı. Ne saklayayım, bu derece zayıf göreceğimi ümit etmemiştim. Bilahare işittiğime göre son senelerini daima hastalıkla geçirmiş. Nâzik ve mültefit kadınefendi ile şehzâdeyi* (Ömer Hilmi Efendi) *ayakta buldum. Kadınefendi bir kanepeye, mahdumları da bir koltuğa oturdular. Bana da nâzikane sandalyeye oturmaklığımı emrettiler.*

Piyalerû Kalfa da yanımda yüksekçe bir mindere oturdu. İstifsâr-ı hatırdan sonra takip ettiğimiz dersler hakkında sual sordular. İnkılâptan (Cumhuriyetin ilanından) *sonra İkinci Kadınefendi ile oğlu Ömer Hilmi Efendi Mısır'a geldiler, İskenderiye'de vefat ettiler.*"

1924'te oğluyla Türkiye'yi terk ettikten sonra 15 yıl Paris'te, II. Dünya Savaşı yıllarında da Mısır'a giderek İskenderiye'de oturan Mihrengiz, oğlu Ömer Hilmi'nin 1935'te ölümünden sonra daha üç yıl yaşamış. Mısırlı Prens Ömer Tosun Paşa'nın türbesine gömülmüş.

NAZPERVER KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1930(?)] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Ölüm tarihi yaklaşıktır. Dürriaden'in ölümünden sonra Sultan Reşad'ın üçüncü kadınefendisi olmuş. Safiye Ünüvar anılarında Nazperver'i şöyle tanıtıyor: "*... Bu kadınefendinin ikâmetine tahsis edilen daireye gittik. O da öteki kadınefendiler gibi şişman ve uzun boylu bir hanımdı. İlk nazarda malumatının derecesi pek belli olmamakla beraber insan üzerinde iyi tesir yapan terbiyeli ve nâzik görünüyordu ve biraz hüzünlü bir hâli vardı. Hüznünün sebebini sonradan öğrenmiştim; çocuğu olmadığı için padişahın kendisine karşı gösterdiği teveccühe rağmen, hayatı boyunca böyle mahzun yaşamıştır.*"

Safiye Ünüvar, eski padişah II. Abdülhamid'in 10 Şubat 1918'de ölümü üzerine Nazperver'in –ölüm sırasının Sultan Reşad'a geldiğini düşünerek– pek üzüldüğünü, padişahınsa avutmak amacıyla, "*Korkma kadın! Ben bu sefer ölmem. Biraderimin vefatından sonraki ilk hastalıktan endişe edebilirsin!*" dediğini yazıyor. Y. Öztuna, 1870'lerle 1930'lar arasında yaşadığı tahmininde bulunarak Nazperver'i, Sultan Reşad'ın tek kızı Refia Sultan'ın annesi göstermiş ve "*Cihan Harbinde İstihlâk-i Milli Cemiyyetini kurduğu, yerli malı kullanılmasını teşvik ederken hastanelere yardımda bulunduğu, Türk tiyatrosunu himâye ettiği, 1928'den itibaren Vaniköy'deki konağında yaşadığı*" bilgilerini vermiştir. Bu bilgiden, Nazperver Kadınefendi'nin, I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve izleyen yıllarda toplumsal etkinliklere katılmış biricik padişah eşi olduğu, 1924'te Türkiye'den ayrılmadığı öğrenilmektedir.

DİLFİRİB KADINEFENDİ [ö. İstanbul, 1952(?)] *Sicill-i Osmânî*'de ve Alderson'da yoktur. Oysa Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*'da, Sultan Reşad'ın dördüncü kadınefendisi gösteriyor: "*Dilfirib Kadınefendiyi de ziyaret ettik. Kendisini zaten merak ediyordum. Çünkü bir gece önceden genç ve malumatlı olduğunu söylemişlerdi. Bekletmeden bizi oturduğu salona aldırdı. Selâmımı samimi karşıladı. Bana: — İlk defa diplomalı bir muallime saraydan içeri girmiş bulunuyor. Sık sık buyurursanız birlikte tarih okuruz. Ben tarihi çok severim, dedi. Öteden beriden konuştuk. Genç kadınefendi ile az resmi konuştuk. Dairesine sık sık giderdim. Kendisi Sultan Reşad'ın vefatından sonra bir müddet sarayda, sonra Erenköyü'ndeki köşkünde kaldı. Vefatı 1952'dedir.*"

Bu açıklama, Dilfirib'in de 1924'te yurtdışına gitmeyerek İstanbul'da kaldığını doğruluyor. Safiye Ünüvar, en son 1951'de, eski saray kalfalarından Dilşikâr'la ziyaretine gittiklerini; kanserden mustarip olan Dilfirib Kadınefendi'nin seferberlikte saraya getirilip padişaha da gösterilen halkın yediği ekmeği unutmadığını; Sultan Reşad'ın "*Benim zamanımda millet simsiyah ekmek yiyor da haberim olmuyor; milletin yüzüne bakmaya utanıyorum!*" dediğini anlattığını yazmaktadır. Erenköy'deki köşkünde ölmüş. Y. Öztuna *Devletler ve Hanedanlar*'da, bir veteriner subayla ikinci evliliğini yaptığını ve bir oğlu olduğunu yazmış.

Sultan Reşad'ın kızı

Refia Sultan [d. 1887(?)] Sultan Reşad'ın veliahtlığı yıllarında doğan ve aynı gün ölen tek kızıdır. *Sicill-i Osmânî*'de yoktur. Alderson annesini belirtmezken Y. Öztuna, Nazperver göstermiştir.

VI. MEHMED VAHİDEDDİN

Babası: Sultan Abdülmecid —
Annesi: Gülistu Kadınefendi
Doğumu: Şubat 1861 —
Ölümü: San Remo, 15 Mayıs 1926
Saltanatı: 3 Temmuz 1918 — 1 Kasım 1922

Doğum tarihi resmi kayıtlara geçmeyen Vahideddin'in eşlerine de padişahlığından yıllarca önce yazılan *Sicill-i Osmânî*'de doğal ki yer verilmemiştir. Padişah aileleri üzerine arşiv araştırmaları yapan Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*'nda son padişahın eşlerine dair resmi kayıtlara rastlamadığını yazmıştır. Alderson, "Mehmed VI Ailesi" tablosunda, Safiye Ünüvar'ın *Saray Hatıralarım*'ını, Y. Öztuna'nın mektubunu kaynak göstererek beş kadınefendisi ile bunlardan doğan üç kızını tanıtmıştır. Vahideddin, saltanatın kaldırılmasını izleyen günlerde, saray halkından gizlice hazırlık yaparak 17 Kasım 1922'de firar edince, Yıldız Sarayı Harem dairesindeki, olup bitenlerden habersiz ailesiyle cariyeleri sahipsiz kalmış; Halife Abdülmecid Efendi, bunları Ortaköy Saraylarının bir dairesine yerleştirtmiş. 1924'te, eşlerden

Nâzikedâ ile Müveddet, kızlardan da Sabiha ve Ulviye sultanlar haneḍanın diğer üyeleriyle Türkiye'den ayrılmışlardır.

Vahideddin'in kadınları

EMİNE NÂZİKEDÂ KADIN [d. Sohumkale(?), 1866(?) – ö. Kahire, 1944] Abaza Merçemlerden Hasan Bey'in kızı, VI. Mehmed Vahideddin'in kızlarından üçünün annesi. Kimi yönleriyle ağabeyi II. Abdülhamid'e benzetilen Vahideddin'in bu kadınının, Abdülhamid'in ilk başkadınıyla adaşlığı bir rastlantı veya Vahideddin, 1885'te aldığı ilk eşine, bir jest olsun diye yengesinin adını mı vermiştir? (Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'nin bir eşinin adı da Nâzikedâ idi.)

Emine Nâzikedâ üç sultanefendi doğurdu. Bunlar, Münire/Fenire (1888), Ulviye (1892) ve Sabiha (1894) sultanlardır. Vahideddin, 1918'de VI. Mehmed sanıyla tahta çıkınca Nâzikedâ, "İsmetlü Devletlü Başkadınefendi" unvanını alırken kardeşi Kaymakam (yarbay) Zeki Bey de padişahın yaveri oldu. 1922'de saltanat kaldırılıp Vahideddin de firar ettikten sonra, bir süre Ortaköy Saraylarında kalan Nâzikedâ, 1924'te San Remo'ya, Vahideddin'in yanına; eski padişahın 1926'da ölümü üzerine de Menton'daki kızlarının yanına gitmiş. II. Dünya Savaşı başlayınca kimi hanedan üyeleri gibi, o da Kahire'ye taşınmış ve orada ölmüş. Abbasiye Mezarlığında gömülüymüş.

İNŞİRAH KADIN [d. Batum(?), 1887(?) – ö. Kahire, 10 Haziran 1930] Gürcü veya Çerkesmiş. Vahideddin'in şehzâdeliğinde oturduğu Çengelköy'deki köşküne 8 Temmuz 1905'te alınmış. Dört yıl sonra, 17 Kasım 1909'da, şehzâde tarafından boşandı. Uluçay, Y. Öztuna'nın mektubuna göndermede bulunarak Vahideddin'den boşandığı, çocuğu da olmadığı halde İnşirah Hanımın 1924'te Türkiye'den ayrıldığını yazmaktadır.

ŞADİYE MÜVEDDET KADIN [d. Adapazarı, 1893 – ö. İstanbul, 1951] Çerkes olan bu hanım, 25 Nisan 1911'de Çengelköyü

Köşkünde evlendiği Şehzâde Vahideddin'in tek oğlu Şehzâde Ertuğrul Mehmed'i (d. 1912) doğurdu. Vahideddin padişah olunca ikinci kadınefendi pâyesini almış. Vahideddin firar ettikten sonra 1924'e kadar Ortaköy Sarayının bir dairesinde oturmuş. 1924'te Osmanlı hanedanı üyeleriyle Türkiye'den ayrılarak San Remo'ya Vahideddin'le oğlunun yanına gitti. Vahideddin 1926'da ölünce oğlu Ertuğrul'la altı yıl Menton'da kaldıktan sonra 1932'de Mısır'a yerleşmişler. İskenderiye'de Eminpaşazâde Şâkir Bey'le ikinci evliliğini yapan Müveddet Hanım, 1936'da boşanmış. Oğlu Ertuğrul'un 1944'te ölümünden sonra İstanbul'a dönerek Çengelköyü'nde ölmüş, köy mezarlığına gömülmüş.

NEVÂRE HANIM [d. Adapazarı, 1901(?) – ö. 1983'ten sonra] Yerli Çerkeslerdenmiş. Y. Öztuna'nın tespitine göre, Şadiye Müveddet Kadınefendi'nin teyzesinin kızı, başikbâl veya üçüncü kadınefendi. Vahideddin'le cülûsundan 15 gün önce 20 Haziran 1918'de Dolmabahçe Sarayında nikâhları kıyılarak saray usulü düğünleri yapıldı. Hanedan üyelerinin 5 Mart 1924'te Türkiye'den çıkarılışında San Remo'ya gitmiş, ama Vahideddin 20 Nisan 1924'te boşayarak Türkiye'ye göndermişti. İzmit-Büyük Derbend(?) köyüne dönen Nevâre burada yerliden bir kişiyle evlenmiş. Üçüncü evliliğini olasılıkla İstanbul'da Kalamış'ta oturan bir tacirle yaparak Ankara'ya yerleşmiş. Bu satırların yazarı 1983 yılında geçici görevle İzmit'te iken, Büyük Derbent köyünde hayatta olduğunu tanıyanlardan öğrenmişti.

NEVZAD KADIN [İstanbul(?), 1902(?) – ö. İstanbul, 1974'ten sonra(?)] Nejat, Nimet adlarıyla da bilinir. Vahideddin'in padişahken aldığı son eşi. Bu durumda, padişahlarla evlenen kadınların da sonuncusudur. Dördüncü kadınefendi gösterilse de bunu doğrulayan bir bilgi yoktur. Nihal Atsız, Uluçay'a mektubunda, Türk asıllı olup sarayda yetiştiğini yazmış. Altmış yaşındaki padişahla 1 Eylül 1921'de evlendiğinde 19 yaşındaymış. O sırada Vahidddin'in kızları Ulviye Sultan 29, Sabiha Sultan 27 yaşında idiler. Vahideddin'le evlenmeden, Haremin en akıllı, aydın, okumayı seven cariyesiymiş. Alderson, Ali Haydar'ın anılarına gön-

dermede bulunarak, bu genç hanımın Yıldız Sarayındaki hususi dairede Vahideddin'i saatlerce alıkoyduğu, bundan dolayı padişahın randevularının iptal edildiği notunu düşmüştür.

Vahideddin, firar edip San Remo'ya yerleştikten sonra özellikle Nevzad'ı yanına getirtmek için çareler arayadursun, yirmili yaşlardaki genç kadın da Haremden ayrılıp yanına sığındığı halası tarafından bir kaptanla evlendirilmek istenmiş. Sarayda sultanlara ve cariyelere hocalık yapan Safiye (Ünüvar) Hanım, hanedan üyeleri Türkiye'den çıkarılmazdan önce bir gün Nevzad Kadın'ı ziyaret amacıyla Ortaköy Sarayına gittiğini; kapıdaki görevlilerden güçlükle izin aldıktan sonra içeri girip birkaç saat görüştüğünü; ikinci kez de bir miktar portakal alıp Abdülaziz, II. Abdülhamid, Reşad ve Vahideddin'in hayattaki eşlerinin ikâmet ettikleri Beşiktaş Sarayı dairesine gittiğini ve kadınlarla görüştüğünü; kendisi bir gün, Haydarpaşa çayırındaki Şehzâde Ziyaeddin Efendi Köşkünde iken Nevzad Hanımla halasının da geldiklerini; Nevzad Hanımın odadan ayrıldığı birkaç dakikada halasının, "*Nevzad'ın size itimadı çok. Sultan Vahideddin İtalya'ya Sanremo'ya çağırıyor. Henüz nikâhı altındadır. Gitmek istiyor. Şuna mani olun. Ben onu bir kaptana vereceğim,*" dediğini; Nevzad Kadın'ınsa kendisini bir kenara çekip koynundan çıkardığı Vahideddin'in mektuplarını okumasını istediğini; bu mektuplarda, "*Sen benim zevcemsin, Allah katında mesulsün,*" uyarısında bulunan Vahideddin'in, ısrarla yanına gelmesini bildirdiğini; San Remo'ya giden Nevzad'ın, Vahideddin'in son nefesine kadar yanında kaldıktan sonra Türkiye'ye döndüğünü yazmaktadır. Y. Öztuna da *Devletler ve Hanedanlar*'da, 1928'de kaptan Zeki Bey'le evlenen Nevzad'ın; 1974'te Anadoluhisarı'ndaki yalısında oturduğunu yazmaktadır.

Vahideddin'in kızları

FÂTIMA ULVİYE SULTAN [d. İstanbul, 12 Eylül 1892 – ö. İzmir 25 Ocak 1967] Annesi Nâzikedâ'dır. Doğduğu sırada amcası II. Abdülhamid padişah, babası Vahideddin Efendi ise sayıları düzineyi aşan yetişkin şehzâdelerdendi. Aile Çengelköy'deki köşkte

oturuyordu. Ulviye ve iki yaş küçük öz kardeşi Sabiha, bu köşkte doğup büyüdüler, mürebbiyelerden, muallimlerden eğitim aldılar. Piyanoyu Mlle Voçino'dan öğrendiler. Genç kızlıkları I. Dünya Savaşının buhranlı yıllarına rastlasa da halkın katlandığı sıkıntıları yaşamadılar. 1916'da Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi intihar edince, babaları Vahideddin "Veliaht-ı saltanat" unvanını aldı. O yıl, Ulviye Sultan, eski sadrazam Ahmed Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı (Okday) Bey'e namzet oldu. 10 Ağustos 1916'da Şeyhülislam Hayri Efendi nikâhlarını kıydı. Nikâh belgesine mihr-i müeccel 1001 kese altın yazılmıştı. Düğünleri Dolmabahçe Sarayında yapıldı.

Kuruçeşme Sarayına yerleşen çiftin tek çocukları Hümeyra Hanımsultan (1917) burada doğdu. Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye'den arkadaşı olan İsmail Hakkı Bey, Milli Mücadeleye katılmak üzere 1920'de gizlice Anadolu'ya gidince eşiyle araları açıldı. Babası Vahideddin'in padişahlığının son aylarında –21 Haziran 1922'de– Ulviye Sultan "ismet" (boşanma) hakkını kullanarak eşini boşadı. Vahideddin'in İstanbul'dan firarından bir yıl sonra 1 Kasım 1923'te ikinci evliliğini Zülüflü İsmail Paşa'nın oğlu Ali Haydar (Germiyanoğlu) Bey'le yaptı. Dört ay Nişantaşı'ndaki konakta oturan çift, 5 Mart 1924'te diğer hanedan üyeleriyle Türkiye'den ayrıldı. Vahideddin'in ölümüne (1926) kadar San Remo'da, bir süre de kimi hanedan üyelerinin bulunduğu Menton'da kaldıktan sonra, 1929'da Mısır'a giderek İskenderiye'ye yerleştiler. 1952'de Türkiye'ye dönen Ulviye Sultan, Türkiye Cumhuriyetinin modern bir hanımefendisi olarak İzmir'de kızı Hümeyra (Özbaş) Hanımsultan'la oturdu. Orada öldü, cenazesi İstanbul'a getirilerek Âşiyan Mezarlığına gömüldü.

RUKİYE SABİHA SULTAN [d. İstanbul, 19 Mart 1894 – ö. İstanbul, 26 Ağustos 1971] VI. Mehmed Vahideddin ile Nâzikedâ'nın üçüncü kızı. Ortaköy Fer'iyye Sarayında doğdu. İki yaş büyük ablası Ulviye Sultan'la aynı ortamda büyüyen Sabiha Sultan'a, damat adayı seçilmesi konusunda farklı bir durum yaşandığı açık. Vahideddin bu alımlı kızına, 1917'deki Almanya'ya seyahatinde kendisine eşlik eden Anafartalar Kahramanı Mirliva Mustafa

Kemal Paşa'yı münasip görmüş. Rivayete göre, paşaya 1918'de Karlsbad'a gitmesinden önce, saray âdetince öneride bulunulmuş; kimi İttihat ve Terakki ileri gelenleri de teşvikçi olmuşlar. Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*'nde, bu konunun kapanışını şöyle anlatır: "*Bir gece bir eğlence âleminden birlikte dönerlerken M. Kemal, Dr. Rasim Ferit Talay'ın koluna girip Maçka Parkına kadar götürür. Orada bu evlenme işini açar ve düşüncesini sorar. Dr. Ferit evlenmesinin doğru olmayacağını bildirerek; 1) Sen bir iki ayda bir kadından bıkarsın, 2) Bir sultanla evlenmenin sana ağır gelecek merasimleri vardır. Mesela yanına girmek için izin alman gerekir, 3) Eğer bir sultanla evlenirsen, kınadığın Enver Paşa'ya benzersin! der. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa: — Tek dostum senmişsin diyerek bu işten vazgeçer.*"

Vahideddin'in padişah, kuzeni Abdülmecid Efendi'nin de veliaht olduğu 1918-1922 kısa döneminde, hanedanının Mecid-Aziz kolları arasındaki soğukluğu gidermek için, bir ilk'e başvurularak Sabiha Sultan'la Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi'nin evlenmeleri uygun görülür. Ancak bu evliliği bir "aşk"a bağlayarak anlatanlar da var. *Resimli Tarih Mecmuası*'nda yayımlanan O.A. imzalı, "Osmanlı Sarayının Son Aşk Hâdisesi" yazısında özetle, "*Çok güzel ve hassas Sabiha Sultan'ı, o devrin kimi ricâlinin kendi oğullarına almak istediklerini, Vahideddin padişah olunca Ahmed Muhtar Paşa'nın yeğeni Mehmed Ali Paşa'yı kızına namzet seçtiğini, fakat İstanbul'a gelen bu gencin hasta oluşu sebebiyle namzetliğinin ilan edilmediğini; Sabiha Sultan'ınsa Hamidiye Kahramanı Rauf Bey'le evlenmek istediğini, Rauf Bey'in de — Ben askerim, sultanın dizi dibinde oturamam diyerek damatlığa yanaşmadığını; üçüncü aday Binbaşı Saffet (Arıkan) Bey'in, Paris'e giderken İstanbul'a uğrayan İran Şahı Ahmed Kaçar'ın namzetliklerinin de uygun görülmediğini; oysa beri tarafta, veliahd Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Faruk Efendi'nin Sabiha Sultan'ın aşkıyla yanıp tutuştuğunu; sonunda, İsmail Hakkı Bey'le evli Ulviye Sultan'ın, Nişantaşı'ndaki konaklarında iki sevgiliyi görüştürerek anlaşmaları sağlandıktan sonra durumun Vahideddin'e bildirildiğini*" yazmaktadır.

29 Nisan 1920'de Yıldız Sarayındaki görkemli düğünle 26 yaşındaki sultanla dört yaş küçük şehzâde evlenerek Nişantaşı Ko-

nağına (sonradan Şişli Terakki Mektebi olan) yerleşirler. Çiftin kızları Neslişah (1921), Zehra Hanzâde (1923) İstanbul'da, Neclâ Hibetullah Sultan (1927) da Nice'de doğmuştur. Sabiha Sultan-Ömer Faruk Efendi ailesi, 1924'te Türkiye'yi terk ettikten sonra, önce bir süre İsviçre'de oturdular. Buradan Nice'e geçerek son halife Abdülmecid Efendi'nin yanında kaldılar. 1938'de Kahire'ye gittiler. 28 yıl süren evlilikleri 1948'de boşanmalarıyla sona erdi. Ömer Faruk, gizlice seviştiği, amcası Yusuf İzzeddin Efendi'nin kızı Mihrişah'la evlendi. Sabiha Sultan 1952'de İstanbul'a döndü. Ölümüne değin Çengelköy'deki köşkte, kızı Hanzâde'nin Yeniköy'deki yalısında oturdu. 26 Ağustos 1971'de öldü. Âşiyan Mezarlığında ablası Ulviye Sultan'ın yanına gömüldü.

Fenire/Münire Sultan [d. 1888] Annesi Nâzikedâ'dır. Vahideddin'in ilk çocuğudur. Doğduğu yıl ölmüş, Gülistu Türbesine gömülmüş.

HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİ

Babası: Sultan Abdülaziz — Annesi: Hayrânıdil
Doğumu: 29 Mayıs 1868 — Ölümü: Nice, 23 Ağustos 1944
Halifeliği: 24 Kasım 1922 — 3 Mart 1924

On beş ay "Halife-i Müslimin" sanını taşıyan Abdülmecid Efendi, Sultan Abdülaziz'in oğlu, Osmanlı hanedanının son veliahtı idi. Saltanatın kaldırıldığı, son padişah Vahideddin de firar ettiği 1922 Kasımında, TBMM tarafından "Halife-i Müslimin" seçildi. "Biat" töreni, Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Odasında yapıldı. İstanbul ortamında kendisini "padişah" gibi göstermeyi amaçlayan Abdülmecid; Saray protokolünü ve Harem örgütünü de süregelen düzeninde tutmayı gözetti. Bu çabaları, halifeliğin kaldırılmasını, hanedan üyelerinin sınır dışı edilmesini çabuklaştırmıştır.

M. Kâmran Ardakoç, *Hilafet Meselesi*'nde, "*Mecid Efendi kadınlardan hoşlanırmış. Üçü nikâhlı, altısı nikâhsız ve ikbâl olarak dokuz zevcesi varmış. Bunlarla da yetinmez, arada sırada haremdeki körpe saraylıları sevip okşarmış. Eşleri arasında rekabet varmış. Nikâhlıları, sarayda tertip edilen içki âlemlerine katılmazlar, paravanların arkasında otururlarmış,*" diye yazmıştır. İyi bir ressam olan Halife Abdülmecid'in, yaşamını olabildiğince çağdaş anlayış-

lara uyarladığı yadsınamaz. Hareminin İslami gelenekleri çağrıştırmayan Avrupai bir aile ortamı yansıttığı da doğrudur. İslamiyetin çokeşliliğe izin veren kuralını görece dört eş sınırında tutarken, tek oğlunun ve tek kızının eğitimlerine de özen göstermiştir.

Son halifenin kadınefendileri

Şehsuvar Başkadınefendi [d. 1881(?) – ö. Paris, 1945] Şehzâde Abdülmecid Efendiyle 22 Kasım 1896'da evlendi. Şehzâde Ömer Faruk Efendi'nin (1898) annesidir. 1924'te Abdülmecid'le Türkiye'den ayrıldı. Nice'de ve Paris'te 20 yıl birlikte oturdu. Eşinden bir yıl sonra Paris'te öldü, Bobigny Müslüman Mezarlığına gömüldü.

Hayrünnisâ Kadınefendi [d. Bandırma 1876(?) – ö. Nice, 3 Eylül 1936] Şehzâde Abdülmecid'le 18 Haziran 1902'de evlendi. Çocuğu yoktu, Nice'te öldü.

Mehistî Kadınefendi [d. Adapazarı, 1892(?) – ö. Londra, 1964] Veya Mihistî, Atiyye Mehistî. 16 Nisan 1912'de üçüncü eş olarak Şehzâde Abdülmecid'in haremine girdi. 1913'te doğurduğu kızı Dürrüşşehvar Sultan, 1931'de Haydarâbâd Nevvabının oğlu Hidâyet Ali Hanla evlendi. Mehistî, Abdülmecid'in ölümünden sonra yaşamını Hindistan'da ve Londra'da kızıyla geçirdi.

Behrûs Kadınefendi [d. İzmit, 1903(?) – ö. İstanbul, 1955] Veya Bihrûz. 21 Mart 1921'de, 19 yaşındayken 53 yaşındaki Veliaht Abdülmecid'in haremine dördüncü eş olarak girdi. 1924'te Abdülmecid'le Türkiye'den ayrıldı. Çocuğu yoktu, halifenin ölümünden sonra Türkiye'ye döndü.

Son halifenin kızı

HAYRİYE AYŞE DÜRRÜŞŞEHVAR SULTAN [d. İstanbul, 24 Şubat 1914 – ö. Londra, 7 Şubat 2006] Abdülmecid Efendi'nin

tek kızı. Annesi Mehistî Kadınefendidir. Doğduğu sırada babası şehzâde idi. Yaşamının ilk on yılını İstanbul'daki saray ortamlarında geçirdi. İcadiye, Ortaköy, Dolmabahçe köşk ve saraylarında özel eğitim gördü. Ressam Abdülmecid, bu güzel kızının portrelerini yaptı, fotoğraflarını çekti. Yağlıboya bir portresi Dolmabahçe Sarayındadır. Babası Halife Abdülmecid'le Osmanlı hanedanı üyelerinin Türkiye sınırları dışına çıkartılmasına ilişkin TBMM'nin 3 Mart 1924 kararı üzerine 5 Martta Çatalca'dan hareket eden özel trende on yaşındaki Dürrüşşehvar da vardı. Halife ailesi kısa süre İsviçre'de kaldıktan sonra Nice'e yerleşince, Dürrüşşehvar'ın eğitimine burada devam edildi. 14 Kasım 1931'de Hint mihracelerinden Haydarâbâd Nevvabının oğlu Hidayet Ali Hanla evlenerek eşinin memleketine gitti. Resmen Berar Prensesi unvanını aldı. Bu evlilikten (Sultanzâde) Bereket Ali (1933) ve Keramet Ali (1939) adlı oğulları oldu. Dürrüşşehvar her iki oğlunu da Türk kızlarıyla evlendirdi ve arada birkaç kez Türkiye'ye geldi.

1952'den sonra yaşamını Londra'da ve İstanbul'da sürdürürken eşinin ölümünden (1970) sonra Türkiye'de daha uzun sürelerle kaldı. Çağdaş Türk kadını imajını Avrupa'da, Hindistan'da ve Türkiye'de kültürü, kibarlığı, saygınlığıyla en ileri düzeyde temsil etti. Babası son halifeden 62, annesi Mehistî Hanımdan 42 yıl sonra, 2006'da Londra'da öldüğü sırada, aynı kuşaktan padişah torunlarının sonuncusu ve en uzun yaşayanı; bir başka tanımla, Osmanoğullarının 21. kuşağında yer alan dört padişah ve bir halifeden sonraki 22. kuşaktan şehzâde ve sultanefendilerin en yaşlısı ve sonuncusu Dürrüşşehvar oldu. Londra'daki Brookwood Türk Mezarlığında annesi Mehistî'nin yanına gömüldü.

Babası Abdülmecid halife kimliğine karşın, çağdaşlığa uyarladığı aile yaşantısı ve ressamlığıyla Osmanlı hanedanının kapanışına nasıl özel bir imaj bırakmış ise kızı Dürrüşşehvar da fiziği, güzelliği, zarafeti, görgüsü, soydan gelen ayrıcalığı bir yana; padişah torunu, halife kızı, nevvab (mihrace) gelini olarak da taassuptan uzak görüntüler veren hanedan kadın ve kızlarının saygın bir temsilcisi olmuştur.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, İnsanlar, İnanışlar, Eğlenceler, Dil, I. ve II. Kitap*, (haz.) Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

(Abdülhamid) *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1960.

Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekayi'*, (haz.) Adnan Baycar, TTK, Ankara, 1998.

Ahmed Efendi, (Sırkâtibi), *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, (haz.) V. Sema Arıkan, TTK, Ankara, 1993.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, c. II-III, Takvim-i Vekayi Matbaası, İstanbul, 1294-1295 (yeni basımı: Selis Yayınları, İstanbul, 2004).

Ahmed Rasim, *Resimli Haritalı Osmanlı Tarihi, I-IV*, İkbal Kitaphanesi, İstanbul, 1326-1330.

Ahmed Resmî Efendi, *Hamiletü'l-Kübera*, (haz.) A. Nezihi Turan, Kitapevi, İstanbul, 2000.

Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, Kütübhane-i Cihan, Mısır Hindiye Matbaası, 1326.

—— *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326 (sadeleştirilmiş yeni basımı: Ruhi Tufan, *Abdülhamid'in Saltanatının İlk Günleri*, İstanbul, 1983).

Akbulut, Ömer, *Trabzon Kitabeleri*, Ülkü Basımevi, İstanbul, 1953.

Akın, Himmet, *Aydınoğulları Hakkında Bir Araştırma*, Dil ve Tarih Coğrafya Fak., Ankara, 1946.

Aksoy, Özgönül, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İTÜ., İstanbul, 1968.

Aksüt, Ali Kemali, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, Ahmet Saitoğlu Kitapevi, İstanbul, 1944.

Akyıldız, Ali, *Refia Sultan, Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzon İmaret (Hatuniyye) Külliyesi*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

Alderson, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, The Clarendon Press, Oxford, 1956.

—— *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, (çev. Şefaettin Sevecan), (haz.) Mustafa Armağan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Âlî, Mustafa, *Künhü'l-Ahbâr Nâm Âlî Tarihinin Cild-i sâlisi, Cild-i râbî Rükn-i evveli, Rükn-i sânisi*, Dersaadet, 1277/1285.

—— *Künhü'l-Ahbâr* (eserin son bölümü Kanuni Süleyman, II. Selim, III. Murad dönemleri), Hicri 1178 istinsah tarihli yazma.

Âlî, Mustafa, *Fusûl-i Hall ü 'Akd min Tevarihi'l- Âlî Efendi*, (yazma nüsha, tarihsiz).

Ali Rıza Bey, (Balıkhane Nâzırı), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, (haz.) Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi, İstanbul, 2001.

Ali Rıza; Galib, Mehmed, XIII. *Asrı Hicride Osmanlı Ricâli: Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I.* (haz.) Fahri Çetin Derin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Ali Said, *Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid Hânın Hayatı*, Cemiyet Kütüphanesi, Minber Matbaası, İstanbul, 1338.

Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, (haz.) Niyazi Ahmet Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (ty).

A. Refik (Altınay), *Kadınlar Saltanatı, I-IV*, Kütübhane-i Hilmi yayını, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1332-1923 (sadeleştirilerek yeni harflerle: Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı*, Tarih Vakfı, Ankara, 2005).

—— *Sultan Cem 864-900*, "Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı" serisinden, Kütübhane-i Hilmi, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1923.

—— *Kızlar Ağası*, Akbaba-Papağan Kütüphanesi, İstanbul, 1926.

—— *Samur Devri 1049-1059*, "Geçmiş Asırlarda Türk Hayatı" serisinden, Kütübhane-i Hilmi, Maarifet Matbaası, İstanbul, 1927.

—— *Lâle Devri, 1130-1143*, "Geçmiş Asırlarda Osmanlı Hayatı" serisinden, Kütübhane-i Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1331.

—— *Turhan Valide*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931.

—— *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu*, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933.

—— *Fatma Sultan, Gayrımatbu vesikalara nazaran yazılmıştır*, Diken-İnci Neşriyatı, İstanbul, ty. (yeni harflerle yayına haz. Esra Keskinkılıç-Rıfat Günalan, İstanbul, 2004).

—— *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı* (1553-1591): İstanbul'un Düşünsel Sosyo-Ekonomik ve Tarımsal Ahvaline Evkaf Uray Beslev ve Gümrük İşlerine Dair Türk Arşivinin Basılmamış Belgeleri, Maarif Vekâleti yayını, İstanbul, 1935. (*Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* adıyla Abdullah Uysal tarafından yayına hazırlanarak Kültür ve Turizm Bakanlığınca yayımlanmıştır. Ankara, 1987)

—— *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı* (1000-1100), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

—— *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* (1100-1200), TTEM yayını, İstanbul, 1930.

—— *Hicri Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı*, (1200-1255), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1932. (*Onüçüncü Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı* adıyla Enderûn Kitapevince yeni basımı yapılmıştır. İstanbul, 1988.)

—— *Türk Mimarları: Hazinei evrak vesikalarına göre*, Hilmi Kitapevi, İstanbul, 1937.

Altuğ, Vefik, *Tarihî Su Tesisleri Bendler-Kemerler*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1946.

Alus, Sermet Muhtar, *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, (haz.) Necdet Sakaoğlu, İletişim, İstanbul, 1997.

—— *Masal Olanlar*, (haz.) Nuri Akbayar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

Amicis, Edmondo de, *İstanbul* (1874), (çev. Beynun Akyavaş), KBY, Ankara, 1981.

And, Metin, *Kırk Gün Kırk Gece, Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunları*, Taç Yayınları, İstanbul, 1959.

—— *16. Yüzyılda İstanbul, Kent, Saray, Günlük Yaşam*, Akbank, İstanbul, 1993.

Anhegger Eyüboğlu, Mualla, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, Sandoz Kültür yayını, İstanbul, 1986.

Ardakoç, M. Kâmran (derleyen), *Hilâfet Meselesi: Son Halife Mecit Efendi ve Hanedan Mensupları Nasıl Hudut Haricine Çıkarıldılar?*, Petek Yayınları, İstanbul, 1955.

Arzık, Nimet, *Osmanlı Sarayında Yabancı Kadınlar*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1969.

Âsım, Ahmed, *Âsım Tarihi*, c. I-II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul, (ty)

Asena, Orhan, *Hürrem Sultan, Dram 3 Perde, 5 Tablo*, MEB, Ankara, 1960; (Fransızcaya çev. Tahsin Saraç, *La Sultane Hürreme*).

Aslanapa, Oktay, *Mimar Sinan*, KBY, Ankara, 1992.

Âşıkpaşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osmândan Âşıkpaşazâde Tarihi*, (haz.) Ali Bey, TOEM, İstanbul, 1332.

Atasoy, Nurhan, *1582 Surnâme-i Hümayun, Düğün Kitabı*, Koçbank Yayını, İstanbul, 1997.

—— *Harem* (İng. Michael D. Sheridan), Bilkent Kültür Girişimi Publications, İstanbul, 2011.

Atıl, Esin, *Levni ve Sûrnâme, Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, Koçbank Yayını, İstanbul, 1999.

Atsız, Çiftçioğlu N. (haz.), *Osmanlı Tarihleri* [5 kitap: Ahmedî, *Dâstan ve Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman* (çev. Atsız); Şükrullah, *Behcetü't-Tevarih* (çev. Atsız); Âşıkpaşaoğlu/Ahmed Âşıkî, *Tevarih-i Âl-i Osmân* (çev. Atsız); Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi* (çev. Konyalı İ. Hakkı) Bayatlı Mahmudoğlu Hasan, *Câm-ı cem-âyîn*, (çev. Kırzıoğlu Fahrettin); Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947-1949].

Aymutlu, Ahmed, *Fatih ve Şiirleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1959.

Aynur, Hatice, *Saliha Sultan'ın Düğününü Anlatan Surnâmeler, 1834*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü yayını, 1995.

Ayvansarâyî, Hâfız Hüseyin, *Hadikatü'l-cevâmi, c. I-II*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1281-1282.

—— *Mecmuâ-i tevarih*, (haz.) Fahri Ç. Derin-Vâhit Çabuk, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1985.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Mimarî Çağının Menşe'i, Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bayezid, 630-805 (1230-1402), Cild I; Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451), Cild II; Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, 855-886/1451-1481) Cild III-IV*; İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, Damla Ofset, İstanbul, 1989.

—— *Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, IV. Cild, 4, 5, 6. Kitap*, İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1982.

Ayverdi, E.H.; Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri, 886-926 (1481-1520), c. V*; İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, Günlük Ticaret Gazetesi Tesisleri, İstanbul, 1983.

Ayverdi, E.H.; Yüksel, İ. Aydın; Ertürk, Gürbüz; Nûman, İbrahim, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya, III. cilt, 3. Kitap*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1981.

Ayverdi, Samiha, *Boğaziçi'nde Tarih*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü yayını, Baha Matbaası, İstanbul, 1966.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev. Dost Körpe), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2002.

Bâkî, *Divan-ı Bâkî* (17. yüzyıl başı yazma nüsha).

Bardakçı, Murat, *Şahbaba, Osmanoğullarının Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999.

—— *Son Osmanlılar, Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Bayatî, Hasan bin Mahmud, *Câm-ı Cem-Âyîn ismiyle Silsilenâme-i Selâtin-i 'Osmaniyye* (Tarih-i te'lifi 886, nâşiri Ali Emirî) Kader Matbaası, Dersaadet, 1331.

Baykal, Adnan Nur, *Hürrem Sultan ile Söyleşi*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Baykal, Bekir Sıtkı, *İbretnümâ, Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, TTK, Ankara, 1968.

Baykal, Kâzım, *Bursa ve Anıtları*, "*Bursa et les monuments*," Aysan Matbaası, Bursa, 1950.

Bayraktar, Nedret; Delibaş, Selma, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Topkapı Sarayı Müzesi 1294/1878 Tarihli Hazine Defteri*, İSAR yayını, İstanbul, 2010.

Baysun, M. Cavid, *Cem Sultan Hayatı ve Şiirleri*, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946.

Bayur, Y. Hikmet, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Güven Basımevi, Ankara, 1963.

Belge, Murat, *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1994.

Beliğ, İsmail, *Tarih-i Bursa: Güldeste-i Riyâz-ı İrfan ve Vefayât-ı Dânişverân-ı Nâdirân*, Hüdavendigâr Vilâyeti Matbaası, Bursa, 1302.

Bell, Jean, *Kösem Sultan, Topkapı'da Bir Gelin* (özgün adı: *La Dame de Topkapı*, (çev. Nihal Önol), Aksoy Yayınları, İstanbul, 1998.

Berker, Nurhayat, *İşlemeler*, YKY, İstanbul, 1981.

Berki, Ali Himmet, *Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatihi Sultan Mehmed Han ve Adaleti*, Kutulmuş Basımevi, İstanbul, 1953.

Beyatlı, Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, Devlet Kitapları, İstanbul, 1985.

Bızışkyan, P. Minas (Trabzonlu), *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, (çev. Hırand D. Andreasyan), İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1969.

Bihiştî, Sinaneddin Ahmed, *Vak'a-nâme-i Sultan Bayezid / Tarih-i Sultan Cem* (yazma: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan K. Kitapları No 1270).

Biliotti, Edouard; Cottret, L'Abbe, *l'ile de Rhodes*, Rhodes, 1881.

Biren, Mehmed Tevfik, "*Bir Devlet Adamının*" *Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, c. I-II*, (haz.) F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.

Bobovius, Albertus, *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufkî Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, (sunan ve notlayan) S. Yerasimos-Annie Berthier, (çev. Ali Berktay), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2002.

Bostanzâde Yahya Efendi, *Duru Tarih "Tarih-i Sâf/Tuhfetü'l-Ahbab*, (haz.) N. Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.

Bozdağ, İsmet (haz.), *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik, *Serâb-ı Ömrüm*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1949.

Bryer, Anthony; Winfield, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C., 1985.

Bryer, A., *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Londra, 1988.

Burian, Orhan, *The Report of Lello. Third English ambassador to the Sublime porte: Babıâli Nezdinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası* (İngilizce-Türkçe), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1952.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri, c. I-II-III*, Matbaa-i âmire, İstanbul, 1333-1342 [Miftahü'l-kütüb ve Esami-i müellifin Fihristi, (Mürettibi) Ahmed Remzi, 1927].

Bursa Vilayeti, *Hüdavendigât Vilayeti Salnâmesi 1325*, Vilayet Matbaası, Bursa, 1325.

Busbecq, *Türk Mektupları*, (çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1939.

Cenabî, Mustafa, *Tarih-i Cenabî* (Arapça yazma, Yeni Cami Ktp. No 831).

Cenkmen, Emin, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1948.

Cevdet Paşa, Ahmed, *Cevdet Tarihi/Vekâ'i-i Devlet-i Âliyye, Tertib-i Cedit, I-XII*, Osmaniye Matbaası, İstanbul, 1309.

—— *Tezâkir 1-12*; *13-20*; 40 Tetimme (haz.) Cavit Baysun, TTK, Ankara, 1991, 1967.

Chalcocondyles (Halkondil), *Histoire de la décandence de l'Empiregrec et l'Etablissementde celui des Turces*, (Fr. çev. B. De Vigenere), Rouen, 1660.

Croutier, Alev Lytle, *Harem: Peçeli Dünya*, (çev. M. Ali Kayabal), Yılmaz Yayınevi, İstanbul, 1990.

Clot, André, *Muhteşem Süleyman*, (çev. Turhan Ilgaz), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

Çeçen, Cahit; Nirven, Sadi Nâzım; Ünver, A. Süheyl, *Azapkapı Çeşmesi*, İstanbul Belediyesi Sular İdaresi Müdürlüğü Yayını, İstanbul, 1954.

Çeçen, Kâzım, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*, İTÜ Bilim Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1984.

—— *İstanbul'un Vakıf Sularından Halkalı Suları* (İTÜ desteğiyle, İSKİ yayını), Altan Matbaacılık, İstanbul, 1991.

—— *İstanbul Vakıf Sularından Üsküdar Suları*, (İTÜ desteğiyle, İSKİ yayını), Turgut Ofset, İstanbul, 1991.

—— *İstanbul'un Vakıf Sularından Taksim ve Hamidiye Suları*, (İTÜ desteğiyle İSKİ yayını), Turgut Ofset, İstanbul, 1992.

Çelebi, Asaf Halet, *Divan Şiirinde İstanbul, Antoloji*, İstanbul Fetih Cemiyeti, Halk Basımevi, İstanbul, 1953.

Çeşmîzâde Mustafa *Reşid, Çeşmîzâde Tarihi* (haz.) Bekir Kütükoğlu, Fetih Cemiyeti yayını, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1993.

Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devrine Kadar*, TTK, Ankara, 1975.

Dallam, T., "The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600," J.T. Bend (ed.), *Early Voyages and Travels in the Levant*, Londra, 1893.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. *1-5*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947-1961.

Demir, A. Hâki; Çokdaş, Ramazan; Özgen, Ahmet; Alcep, Hakkı; Kutlu, Hüseyin; Yazıcı, Mustafa; Ateş, Nuharrem; Kömürcü, Duran, *Fatih Camileri ve Diğer Tarihi Eserler*, T. Diyanet Vakfı Fatih Şubesi Yayını, Başkent Ofset, İstanbul, (ty).

Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev. Prof. Yaşar Önen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1987.

Doğru, Halime, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı, IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Doğru, Mehmet; Kanar, Yüksel; Mollaibrahimoğlu, Süleyman; Aslan, Mehmet Ali; Kızgın, Kemal, *Eminönü Camileri*, Diyanet Vakfı, İstanbul, 1987.

d'Ohsson, M., *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler (Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1787 çevirisi), (çev. Zerhan Yüksel), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (ty).

Doris, George, *Kızıl Sultan yahud Heykel-i İstibdâd*, (çev. Yüzbaşı Âdil), Kastamonu Matbaası, Kastamonu, 1325.

Dukas, *Bizans Tarihi*, (çev. V.L. Mirmiroğlu), İstanbul Fetih Derneği İstanbul Enstitüsü yayını, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956.

Duran, Tülây (editör)-İbrahim ATEŞ (transkripsiyon editörü) *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar, Hanım Sultan Vakfiyeleri*, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990.

Edib Efendi, *Edib Tarihi*, (yayınlayan) A. Berker, Tarih Vesikaları sayı 4, İstanbul, 1944.

Ekrem Reşad; Osman Ferid (Sağlam), *Nevsâl-i Osmânî 1328*, Dördüncü sene, Şems Matbaası, İstanbul.

Eldem, Edhem, *İstanbul'da Ölüm, Osmanlı-İslâm Kültüründe Ölüm Ritüelleri*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi yayını, Ofset Yapımevi, İstanbul, 2005.

Edhem, Halil (Eldem), *Düvel-i İslâmiye*, [Stanley Lane-Poole, *Muhammedan Dynasties*, (Paris 1925) adlı yapıtının ilave ve düzeltmelerle çevirisi, Milli Matbaa] İstanbul, 1927.

—— *Topkapı sarayı*, Kanaat Kütüphanesi, Sebat Matbaası/Resimli Gazete Matbaası, İstanbul, 1931.

—— *Camilerimiz*, İstanbul Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

—— *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri* (haz.) İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi yayını, Ankara, 2001.

Eldem, Sedat Hakkı; Akozan, Feridun, *Topkapı Sarayı, Bir Mimari Araştırma*, (Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler G. Md. Yayını), MEB Basımevi, İstanbul, 1982.

Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî, Cüz I-II*, M. Halil Yinanç neşri, Türk Tarih Encümeni külliyatından, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928-1930.

Erdenen, Orhan, (Behçet Ünsal'ın mimari biçim notlarıyla), *Boğaziçi Sahilhaneleri I, Beykoz Anadoluhisarı, II. Anadoluhisarı-Üsküdar, III. Sarıyer-Yeniköy, IV. Yeniköy-Ortaköy*, (İstanbul Büyükşehir Kültür Daire Başkanlığı yayını), İstanbul, 1993-1994.

Erdoğan, Muzaffer, *Lâle Devri Başmimarı Kayseri'li Mehmed Ağa*, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.

Ergun, Sadeddin Nüzhet, *Türk Şairleri I-III*, İstanbul, 1936-1945.

Ersoylu, İ. Halil, *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1989.

Ertaylan, İ. Hikmet, *Sultan Cem*, İstanbul Fethinin Beşyüzüncü Yıldönümü, (İÜ Edebiyat Fakültesi yayınlarından, İş Bankası'nca bastırılmıştır), ME Basımevi, İstanbul, 1951.

Erten, Süleyman Fikri, *Antalya Vilayeti Tarihi*, Tan Matbaası, İstanbul, 1940.

Ertuğrul, Sara, *Geçmiş Zaman Olur ki: Anlatan Mevhibe Celâlettin*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953.

Ertürk, Hüsameddin, *2 Devrin Perde Arkası* (haz.) Samih Nafiz Tansu, Hilmi Kitapevi, İstanbul, 1957.

Esat Efendi, *Teşrîfât-ı Kadîme*, (tıpkıbasım) Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979.

Esemenli, Deniz, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2002.

Esterâbadî, Aziz bin Erdeşir, *Bezm u Rezm* (*Eğlence ve Savaş*), (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Evliya Çelebi Mehmed Zıllî ibn Dervîş, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* Birinci Cild, İkinci Cild, (Tâb'eden) Ahmed Cevdet, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314, [yeni harflerle: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, I. Kitap, (haz.) O. Şaik Gökyay, (yayına haz.) Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 1996].

Eyice, Semavi, *İstanbul Minareleri I*, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Enstitüsü yayını, İstanbul, 1963.

Eyyüp Sabri Paşa, *Mir'atü'l-Haremeyn* (Mekke ve Medine Rehberi), Bahriye Matbaası, İstanbul, 1306.

Fahri Bey (Mabeynci), *İbretnümâ: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, (haz.) B. Sıtkı Baykal, TTK, Ankara, 1968.

Fatih Sultan Mehmet (Avnî), *Fatih Divanı*, (haz.) Saffet Sıtkı, Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul, 1944.

Fazlı Necib, *Saraylarda Mecnunlar: Fevkalâde Câzib Tarihî ve Milli Roman*, Haftalık Mecmua neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1928.

Fera'izîzâde Mehmed Said, *Tarih-i Gülşen-i Ma'arif Cild-i evvel, Cild-i sânî*, İstanbul, 1220.

Feridun Beg, *Mecmu'a-i Münşeâtü's-Selâtîn I-II*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1246.

Fetgeri, Mehmed, *Osmanlı Âlem-i İctimaisinde Çerkes Kadınları*, Zarâfet Matbaası, İstanbul, 1330.

Freely, John, *Osmanlı Sarayı, Bir Hanedanlığın Öyküsü*, (çev. Ayşegül Çetin), Remzi Kitapevi, İstanbul, 2000.

Gencosman, Kemal Zeki, *Yakın Tarihimizde Yolsuzluk ve Rüşvet Olayları*, Şal Yayınları, İstanbul, 1976.

Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü c. I, 1573-1576, c. II 1577-1578*, (ed.) Kemal Beydilli, (çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Gibbons, H. Adams, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Clarendon Press, Oxford, 1916 (Türkçesi: Ragıb Hulusi, *Kuruluşundan I. Bayezid'in Ölümüne Dek 1300-1403 Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1928).

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi Birinci Kitap: Erzurum Kongresi*, Nümune Matbaası, Ankara, 1968.

Goodwin, Godfrey, *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası*, (çev. Sinem Gül), Sabah Kitapları, İstanbul, 1998.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İÜ Edebiyat Fakültesi, Üçler Basımevi, İstanbul, 1952.

Gökçen, İbrahim, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*, (Hicri 954-1060, Marifet Basımevi), İstanbul, 1946.

Göztepe, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1978.

Grece, Michel de, *II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda 30 Yıl*, (çev. Derman Bayıldı), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

Grelot, Josephus, *İstanbul Seyahatnâmesi*, (çev. Maide Selen), Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul, 1998.

Gövsa, İ. Alaettin, *Türk Meşhurları*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946.

Gyllius, Petrus, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Hâkim, Mehmed, *Cild-i sânî-i Hâkim Efendi/Tarih-i Veka'i* (18. yüzyıl, yazma nüsha).

Hammer, *Devlet-i Âliyye-i Osmaniye Tarihi* (çev. Mehmed Atâ), *c. I-IV* (Bedrosyan Matbaası, 1329-1330); *c. V* (Selanik Matbaası,1330); *c. VI*, (Nefaset Matbaası, 1332); *c. VII*, (Artin Asaduryan Matbaası, 1332); *c. VIII, X* (Matbaa-i Âmire, 1338); *c. IX* (Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1338), *c. XI*, (ME Basımevi, 1947).

Hanyavî, Hüseyin Kâmi, *Girit Tarihi I*, (Mühendisoğlu Ohannes Matbaası) İstanbul, 1288.

Haşmet, *Vilâdetnâme/Üçüncü Mustafa'nın kızı Hibetullah Sultanın Doğum Donanması*, (haz.) R. Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul, (ty).

Haydar Çelebi, *Haydar Çelebi Rûznâmesi*, (yazma nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. R. 1955; (basıma haz.) Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (ty).

Hayrullah Efendi, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, c. 1-8* (Matbaa-i Tıbâa'ti'l-Âmire, 1271); *c. 9-15*, (Matbaa-i Âmire, 1281); *c. 16-18* (Son 3 cüz Ali Şevki zeyli, 1290) İstanbul.

Hazâ Kitâb-ı Menâkıb-ı Emir Sultan 'aleyi'r-rahmete ve'l-gufrân (17. yüzyılda istinsah edilmiş yazma nüsha).

(Heyet), *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, c. I-VI*, İskit Yayınevi, İstanbul, 1957-1963.

Hızır İlyas Ağa, *Vekayi-i Letâif-i Enderûn*, (Dârü't-Tıbâa'ti'l-Âmire), İstanbul, 1276.

Hisar, Abdülhak Şinasi, *Boğaziçi Mehtapları*, Hilmi Kitapevi, İstanbul, 1942.

—— *İstanbul ve Pierre Loti*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1958.

Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi* (çev. T. Bıyıklıoğlu), TTK Yayını, Ankara, 1992.

Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, (çev. Elmon Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Hüsameddin, Hüseyin (Abdizâde, Yasar), *Amasya Tarihi, c. 3*, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1927 (Yeni basım: Amasya Belediyesi Kültür yayını, Ankara, 1968).

Hüseyin İstanbulî; Derviş Mehmed bin Şah Ramazan, *Subhâtü'l-Ahbâr (Haberler Tesbihi)*, (tıpkıbasım, haz.) Şevket Rado, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1968.

İbn Battûta Tancî, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, (çeviri, inceleme ve notlar), A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2004.

İbn İyas, *Bedâyiü'z-Zuhûr fî Vekayi'ü'd-Dühûr, c. III*, Kahire, 1314

İbn Kemâl/Kemalpaşazâde, *Tevarih-i Âl-i Osmân I, II, VII. Defter* (haz.) Şerafettin Turan, (TTK yayını, 1991); *VIII. Defter*, (transkripsion) Ahmed Uğur, TTK yayını 1997); *X. Defter*, (haz.) Şefaettin Severcan, TTK yayını, 1996, Ankara.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, Cüz. I-VI*, (MEB Basımevi) İstanbul, 1969-1982.

—— *Son Asır Türk Şairleri, 1-12 fasikül*, (MEB Basımevi) İstanbul, 1969-1971.

İdris-i Bitlisî, *Tercüme-i Heşt Behişt*, (çev. Sadi Efendi), (18. yüzyıl yazma)

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK yayını, Ankara, 1987.

—— *Has-bağçede 'Ayş u Tarab, Nedimler Şairler Mutribler* (Türkiye İşbankası) İstanbul, 2011.

İncicyan, P.Ğ., *18. Asırda İstanbul*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, İstanbul, 1976.

İzzî, Süleyman, *Tarih-i İzzî*, Kostantiniyye-i Mahmiyye, 1199.

Kaflı, Kadircan, *Turhan Sultan (Osmanlı Sarayında Kırk Yıl Saltanat Süren Rus Kadınının Hayatı)*, (Yeni Mecmua neşriyatı) İstanbul, 1944.

Kalelizâde, *Sultan Cem*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1932.

Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I-II-III* (çev. Özdemir Çobanoğlu), Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1979-1980.

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Kitâb-ı Süleymannâme*, Bulak, 1248.

—— *Tarih-i Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak, 1248.

Karadenizli, Kemal, *Trabzon Tarihi*, Trabzon Kalkınma Cemiyeti yayını, Ankara, 1954.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, c. V-X*, (1789-1908) -1856, TTK, Ankara, 1970-1996.

Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, C I-II*, Topkapı Sarayı Müzesi yayını, Küçükaydın Matbaası, İstanbul, 1961.

Kâtib Çelebi, *Fezleke-i Kâtib Çelebi, I-II*, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul, 1286-1287.

Kayra, Cahit, *İstanbul, Mekânlar ve Zamanlar*, Ak Yayınları, İstanbul, 1990.

Klaviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul, 1939.

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. I-XI, İstanbul, 1958-1973.

—— *Âşık ve Şair Padişahlar*, (Tarih Dergisi Özel Sayı 4) İstanbul, 1950.

—— *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapu Sarayı*, İstanbul Ansiklopedisi Kütüphanesi yayını, İstanbul, 1960.

—— *Kösem Sultan I-II*, Kervan Yayınları), İstanbul, (ty).

Konyalı, İbrahim Hakkı, *İstanbul Âbideleri*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1940.

—— *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1964.

—— *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi I-II*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul, 1976-1977.

Korle, Sara Ertuğrul, *Geçmiş Zaman Olur ki... Anlatan Mevhibe Celâlettin* (Prenses Mevhibe Celâlettin'in Anıları), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987.

Koyunoğlu, A. Memduh Turgud, İznik ve Bursa Tarihi, Vilayet Basımevi Bursa, 1935.

Kömürciyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, (çev. H. D. Andreasyan), (haz.) Kevork Pamukciyan, Eren Yayınları, İstanbul, 1988.

Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sânî, İstanbul'un Fethi* (çev. Karolidi), (haz.) Muzaffer Gökman, Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti., İstanbul, 1967.

Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, (çev. Zeynep Rona), Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 1996.

Kumbaracılar, İzzet, *İstanbul Sebilleri*, Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul, 1938.

Küçükçelebizâde İsmail Âsım, *Tarih-i Çelebizâde* (Tarih-i Râşid zeyli), Matbaa-i Âmire, Dersaadet, 1282.

Kültür Bakanlığı; Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, c. 1-8* (Ana Basım) İstanbul, 1993-1995.

Kütükoğlu, Bekir, *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti yayını, İstanbul, 1994.

Lamartine, Alphonse de, *İstanbul Yazıları*, (çev. Nurullar Berk), İstanbul Kitaplığı yayını, İstanbul, 1971.

Lampe, Melek Celâl, *Le Vieux Serail des Sultans*, (Preface de M. Albert Gabriel) (Association des Amis d'İstanbul Touring et Automobile Club de Turquie) İstanbul, 1959.

Law, Margaret L., *Aimée* (çev. Bülent Bekdik), Altın Kitaplar, İstanbul, 1958.

Lefort, Jacques, *Documents, Greck dans les archives de Topkapı Sarayı (Contribution a l'histoire de Cem Sultan, Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca Belgeleri/Cem Sultan'ın Tarihine Katkı* (çev. Hatice Gonnet), TTK Basımevi, Ankara, 1981.

Levend, Agâh Sırrı, *Nâbi'nin Sûrnâmesi/Vakayi'-i Şehzâdegân-ı hazreti Sultan Muhammed-i Gazi li Nâbi Efendi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1944.

Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583 (Trabzon Örneğinde Osmanlı Tahrir Defterinin Şehirleşme ve Demografik Tarihi İçin Kaynak Olarak Kullanılması)*, (çev. Demet ve H. Lowry), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1981.

Lutfî, Ahmed, *Tarih-i Lutfî, c. VIII* (nâşiri Abdurrahman Şeref, Sabah Matbaası) İstanbul, 1328.

Lutfî Efendi, Ahmed, *Ahmed Lutfî Efendi Tarihi, 1-8* (çev. Yücel Demirel), Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 1999.

Lutfî Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osmân*, (hâşiyelerle haz. Âsâr-ı Atika Müzesi Kütüphanesi Hâfız-ı kütübü Âli, Matbaa-i Âmire) İstanbul, 1341.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat I-III*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1326-1327.

Mantran, Robert, *XVI. ve XVII, Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayınları, İstanbul, 1991.

Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldızda Neler Gördüm? I*, Sertel Matbaası, İstanbul, 1940.

Mazak, Ferdâ, *Ölümünün 100. Yılında Sultan II. Mahmud'un Kızı Âdile Sultan, Hayatı, Vakıfları ve Hayratı*, Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı yayını, İstanbul, 2000.

Mazhar Fevzi, Mehmed, *Haber-i Sahîh Cild-i Râbi' Fasl-ı Evvel*, 13 Numaralı Matbaa, 1291.

M. Fevzi, Çorlulu, *Hürrem Sultan, Facia (trajedi) 1 Perde*, (Hasılatı Kırkkilise Türk Ocağına aittir, Tarih-i tahriri Şubat 1337).

Mccullagh, Francis, *Abdülhamid'in Düşüşü* (çev. Nihal Önol), İstanbul Kitaplığı yayını, İstanbul, 1990.

Mecdî, Mehmed Efendi, *Hadaiku'ş-şakaik*, (haz.) Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

Meeker, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, (çev. Tutku Vardağlı), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmânî*, (sadeleştiren Kâmil Su), Kültür Bakanılğı yayını, MEB Basımevi, İstanbul, 1976.

Mehmed Memduh, *Mir'at-ı Şuunat* (Ahent Matbaası) İzmir, 1328, yeni harflerle sadeleştiren Hayati Develi: *Mehmed Memduh, Tanzimattan Meşrutiyete I, Mir'ât-ı Şuûnât*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.

——, *Hal'ler, İclâslar,* Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1329.

Mehmed Raif, *Musavver Mir'ât-ı İstanbul*, (A. İhsan ve Şürekâsı) İstanbul; 1314.

Mehmed Zihni, *Min Kitâb-ı Meşahirü'n-nisâ Cild-i evvel*, Dârü't-tıba'ati'l-Amire, İstanbul 1294, Cild-i Sânî, 1295.

Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsâr-ı bâkiyyesi I.*, Dârü't-Tıbaatü'l-'Âmire, İstanbul, 1336, II. Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

Melek Hanım, *Haremden Mahrem Hatıralar,* (Fr. çev. İsmail Yerguz), Oğlak Yayınları, İstanbul, 1998.

Melek Hanım; Ellison, Grace, *Abdülhamid'in Kızı,* (çev. İrfan Korur), Hilmi Kitapevi, İstanbul, 1938.

Melling, Antoine-Ignace, *Voyage pittoresque de Constantinople, et de rives du Bosphore I-II*, Paris, 1819 (Tıpkıbasım: YKY) İstanbul, 1969.

Meram, Ali Kemal, *Padişah Anaları*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

Merriman, R. B., *Suleiman The Magnificent 1520-1566,* Harvard Üniversitesi, 1944.

Mikes, K., *Türkiye Mektupları, II, Törökorszagi Levelek,* (çev. Sadrettin Karatay), Maarif Matbaası, Ankara, 1945.

Miller, Barnette, F.R.G.S. *Beyond the Sublime Porte*, "*The Grand Seraglio of Stambul*," (Halide Edib'in önsözü ile, New Haven: Yale Üniversity Press) 1970.

Miller, W., *Trebizond. The Last Grek Empire,* Londra, 1926 (Yenibasım: Amsterdam, 1968).

Moltke, Feld Mareşal Helmuth von, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, (çev. Hayrullah Örs), İş Bankası Yayını, Ankara, 1960.

Montagu, Lady, Şark Mektupları (tercüme ve tahşiye eden) Ahmet Refik, (nâşiri) İ. Hilmi, İstanbul, 1933.

Mourad, Kenize, *De la Part de la Princesse Mort,* (ed. Robert Laffort) Paris, 1987.

Murad, Kenize, *Saraydan Sürgüne,* Everest Yayınları, Ankara, 1968.

Musahipzâde CELAL, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vuku'at, I/II-III/IV* (*Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*) (haz. Neş'et Çağatay), TTK, Ankara, 1979-1980.

Mutlu, Şamil, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati: Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri* (İÜ Edebiyat Fakültesi yayını) İstanbul, 1994.

Mümtaz, Semih, (*Evvel Zaman İçinde*), *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, (nâşiri) İ.H. Çığıraçan, Hilmi Kitabevi, İstanbul, (ty).

Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahaifü'l-Ahbâr,* (*Câmi'ü'd-Düvel Çevirisi, Matbaa-i Âmire*) *c. II-III*, İstanbul, 1285.

Nabi, Yusuf, *Divan-ı Nâbî*, Bulak, 1257.

Naciye Sultan, *Acı Zamanlar*, Burak Yayınevi, İstanbul, 1990.

Naimâ, *Tarih-i Naimâ / Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsat Ahbârü'l-Hâfikîn, c. I-VI*, (Matbaa-i Âmire) İstanbul, (1281-1283).

Nakkaş Osman, İntizâmî, *Sûrnâme-i Hümayun (1582 Düğün Kitabı)* (haz. Nurhan Atasoy), Koç Bank yayını, İstanbul, 1997.

Neave, Dorina L., *Eski İstanbul'da Hayat*, (çev. Osman Öndeş), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.

Necib, Mustafa, *Sultan Selim Sâlis Asrı Vekâ'ine ve Müteferri'âtına Da'ir Tarihdir*, (Matbaa-i Âmire), İstanbul, 1280.

Neşri, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi I-II*, (haz. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), TTK, Ankara, 1987.

Nev'izâde ATA'Î, *Hada'ikul-Haka'ik fî Tekmileti'ş-Şaka'ik*, (Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri, (neşre haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

Nicol, Donald, M., *Bizans'ın Soylu Kadınları, On Portre, 1250-1500*, (çev. Özden Arıkan), Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 2001.

Nirven, Saadi Nazım, *İstanbul Suları*, İstanbul Belediyesi Sular İdaresi yayını, 1946.

Nutku, Özdemir, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği*, (1675), TTK, Ankara, 1972.

Oğulukyan, Georg, *Georg Oğulukyan'ın Rûznâmesi, 1806-1810 İsyanları, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, (tercüme ve notlar Hrand D. Andreasyan), İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1972.

Okur, M., *Cem Sultan Hayatı ve Şiir Dünyası*, Kültür Bakanlığı yayını, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

Olivier, *Türkiye Seyahatnâmesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*, (çev. Oğuz Gökmen), Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1977.

Oransay, Gültekin, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi? 1: Osmanoğulları*, Mehmed Süreyya Beğ'in *Sicill-i Osmânî Birinci Cild Bab-ı Evvelinin Düzeltilip Genişletilmiş Edimsel Yenibasımı*, Küğ Yayını, Ankara, 1969.

Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil Yayınları, İstanbul, 1987.

Oruç Beğ (Edirneli), *Oruç Beğ Tarihi*, (haz. Atsız), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (ty)

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1994.

Osmanoğlu, Şadiye, (Sultan Abdülhamid'in kızı) *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, Bedir Yayınevi, İstanbul, ty.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi, c. I-III*, (Matbaa-i Osmaniye) İstanbul, 1327.

Osmanzâde Taib, Ahmed, *Hadiqat ül-Vüzera* (*Der Garten der Wesire*) (İstanbul 1271 basımından zeyilleriyle tıpkıbasım), 1969, D. Robischon, Freiburg.

Öndeş, Osman, *İstanbul Âşığı Ressam Preziosi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.

Örik, Nahid Sırrı, *Sultan Hamid Düşerken* (Roman), Kanaat Yayınları, İstanbul, 1957.

—— *Abdülhamid'in Haremi*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.

—— *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, (haz. A. Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002.

Ötüken, S. Yıldız; Durukan, Aynur; Acun, Hakkı; Pekak, Sacit, *Türkiye'de Vakıf Âbideler ve Eski Eserler, c. IV*, Vakıflar G. Md. Yayını, Ankara, 1986.

Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri I-II*, TTK, Ankara, 1997.

Öztuna, Yılmaz, *Osmanlı Hareminde Üç Haseki-Sultan*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1988.

——, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990) c. 2*, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1996.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Maktûl Şehzâdeler*, İkbâl Kütübhanesi, Şems Matbaası, İstanbul, 1336.

—— *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, (MEB) İstanbul, 1983.

Pardoe, Miss Julia, *The City of the Sultan, and the Domestic Manners of the Turks in 1836, I-II-III*, Londra, 1838.

—— *The Beauties of the Bosphorus*, Londra 1840.

—— *18 Yüzyılda İstanbul*, (çev. Bedriye Şanda), İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997.

Parlatır, Prof. Dr. İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, TTK, Ankara, 1992.

Peçevî, İbrahim, *Peçevî Tarihi, c. I-II*, (haz. Murat Uraz), Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1968-1969.

Pierce, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğunda Hükümdarlık ve Kadınlar* (çev. Ayşe Berktay), Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 1996.

Penzer, N.M.; M.A, E.R.G.S.; *The Harem: an account of the institution as it existed in the Palace of the Turkish Sultans with a history of the Grand Seraglio from its foundation to modern times,* (Spring Books) Londra, 1967.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu yayını, İstanbul, 1939.

Perot, J.; Hitzel, Frédéric; Anhegger, Robert, *Hatice Sultan ile Melling Kalfa, Mektuplar*, (çev. E. Güntekin), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Perthes, Justus (ed.), *Almanach de Gotha*, Gotha, 1761-1943.

Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (çev. Can Yücel), Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 2001.

Poroy, Nazım, *İstanbul'da Gömülü Paşalar*, İstanbul Belediyesi yayını, İstanbul, 1947.

Ralamb, Claes, *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657-1658*, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Râşid, Mehmed, *Tarih-i Râşid, c. I-IV*, (Matbaa-i Âmire) İstanbul, 1282.

Reyhanlı, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre 16. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1983.

Rezzemaza, Afife, *Saraydan Sürgüne*, Vahdettin'in Saraylısı Anlatıyor (haz. Dr. Edadil Açba), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Rossi, Ettore, *La Sultan Nurbanu (Cecilla Venier-Baffo) moglie di Selim II e madredi Murad III*, (Oriente Moderno) Roma, 1953.

Rozen, Minna, *A History of the Jewish of the İstanbul the Formative (1453-1566)*, Leiden, 2002.

Ruhî, *Ruhî Tarihi* (Oxford nüshası tıpkıbasımıyla yayınlayan) Yaşar Yücel-Halil Erdoğan Cengiz, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire*, (Ed. Harry Schwartz, Arno Pres & The New York Times), New York, 1971 (*Türklerin Siyasi Düsturları* adıyla M. Reşat Uzmen'ce Türkçeye çevrilmiş, 1001 Tercüman 1001 Temel Eser dizisinde yayınlanmıştır).

Saadeddin Efendi (Hoca), *Tâcü't-Tevarih C I-II*, (Tıbahane-i Âmire) İstanbul, 1279-1281.

Sakaoğlu, Necdet; Akbayar, Nuri, *Binbir Gün Binbir Gece, Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı*, DenizBank yayını, İstanbul, 1999.

—— *Sultan Abdülmecid*, Denizbank-Deniz Yatırım yayını, İstanbul, 2001.

Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları, 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2002.

—— *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anılarıyla Saray-ı Hümayun/ Topkapı Sarayı*, Denizbank yayını, İstanbul, 2002.

—— *Osmanoğulları'nın Ünlü Kadın Sultanları*, Avea, Creative Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Salahaddin Asım, *Osmanlıda Kadınlığın Durumu* (haz. Metin Martı), Arba yayınları, İstanbul, 1989.

Sami-Şâkir-Subhî, *Tarih-i Sami-Şâkir-Subhî*, İstanbul, 1198.

Sanderson, J., *The Travels of J. Sanderson in the Levant, 1584-1602* (ed. Sir William Foster), Londra, 1931.

Sarı Mehmed Paşa (Defterdar), *Zübde-i vekayiat* (tahlil ve metin) (haz. Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara, 1995.

Saz, Leyla / Leila Hanoum, *La Harem Impérial et les sultanes au xxx. siécle*, (*19. Yüzyılda Hanım Sultanlar ve Harem Yaşamı*, (L. Saz'ın oğlu Yusuf Razi tarafından Fransızca'ya uyarlanmış anılarıdır. Türkçesi, Yanar Yayınları, İstanbul, 1990'da; ayrıca, *Harem'in İçyüzü*, adıyla Sadi Borak'ın düzenlediği anılar, Milliyet Yayınları arasında 1974'te yayınlanmıştır).

Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427* (*Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren*), (çev. Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581,* (çev. Türkis Noyan), (haz. Heidi Stein), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Selanikî, Mustafa, *Tarih-i Selanikî I, II*, (haz. Mehmet İpşirli), İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1989.

Sema, Sadri, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Semih Mümtaz S. (*Evvel Zaman İçinde*) *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* Hilmi Kitapevi, İstanbul, (ty).

Sertelli, İskender Fahrettin, *Telli Haseki, Anber ve Samur Devrine Ait Roman*, Tefeyyüz Kitapevi, İstanbul, 1932.

Sertoğlu, Mithat, *Topkapı Sarayı'nda Gündelik Hayat* (*Ayrıca Ünlü Ressam Hikmet Onat'ın 12 Harem Tablosu*), Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1974.

Sevengil, Refik Ahmet, İstanbul Nasıl Eğleniyordu?, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Seyyid Lokman, *Zübdetü't-Tevarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. No 1321 (yazma).

Sezai, Samipaşazâde, *Sergüzeşt*, (haz. Yusuf Çotuksöken), Yaz Yayınları, İstanbul, 1996.

Sırkatibi Ahmed Efendi, *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, (haz. V. Sema Arıkan), TTK, Ankara, 1993.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi, I-II*, (haz. Ahmet Refik), TTEM külliyatından, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

—— *Nusretnâme I-II* (sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu), MEB Yayınları, İstanbul, 1962, 1966.

Simavi, Lütfi, *Sultan Mehmed Reşâd Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim I-II*, (Matbaa-i Osmaniye) İstanbul, 1340.

Tuğamiral S. Adulphus SLADE (Müşavir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi* (çev. A. Rıza Seyfi), Genelkurmay Başkanlığı yayını, İstanbul, 1943.

Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Solakzâde Tarihi* (Maarif Nezareti) İstanbul, 1297.

Suphi, İsmail, *Sâlnâme-i Servet-i fünûn, Üçüncü Sene*, İstanbul, 1328.

Sözen, Metin, *Devletin Evi Saray*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul, 1990.

Süleyman Paşa (Merhum Rumeli Harp Orduları Umum Kumandanı), *İnkılâp Hissi Yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi ile Beşinci Murad'ın Tahta Çıkarılması* (yay. kızı Mediha Gezgin), Berksoy Matbaası, İstanbul, 1953.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*,. (Matbaa-i Âmire C I-IV, İstanbul, 1311-1317; (Yeni harflerle: *Sicill-i Osmânî, I-VI*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Nuri Akbayar), Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.

Şâkir, Ziya, *İkinci Sultan Hamit, Şahsiyeti ve Hususiyetleri*, Muallim F. Gücüyener yayını, İstanbul, 1942.

—— *Sultan Hamid'in Son Günleri*, Muallim F. Gücüyener yayını, İstanbul, 1943.

—— *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler I-II*, Muallim F. Gücüyener yayını, İstanbul, 1943.

—— *Çırağan Sarayında 28 Sene - Beşinci Murad'ın Hayatı*, Muallim F. Gücüyener yayını, İstanbul, 1943.

—— *Osmanlı Saraylarında Cinci Hoca*, Muallim F. Gücüyener yayını, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, (ty).

—— *Meşhur Türk İmparatoriçeleri*, Varoğlu Yayınevi, İstanbul, 1947.

Şânizâde Mehmed Ataullah, *Tarih-i Şânizâde, I-IV*, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul, 1291.

Şehsuvaroğlu, Dr. Bedi N., *İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul Fethi Derneği yayını, İstanbul, 1953.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Asırlar Boyunca İstanbul, Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri*, Cumhuriyet'in Parasız Tarih İlavesi, İstanbul, 1953.

—— *Tarihi Odalar*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1954.

—— *Sultan Aziz, Hususi, Siyasi Hayatı, Devri ve Ölümü*, (yay. İ. Hilmi Çığıraçan), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1949.

—— *Boğaziçi'ne Dair*, Turing yayını, İstanbul, (ty).

Şemdanizâde, *Fındıklılı Süleyman Efendi, Mür'i't-tevarih, I-II/A-B-III*, (haz. Münir Aktepe), İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1976-1981.

Şemseddin Sami, *Kamusü'l-Alâm C I-VI*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306-1316.

Şenözen, Vasfi, *Osmanoğullarının Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki*, TTK, Ankara, 1982.

Şevket, Şâkir, *Trabzon Tarihi*, İstanbul, 1294 (Yenibasımı haz. İsmail Fettahoğlu), *Trabzon Tarihi, İlk Türkçe Şehir Tarihi*, Trabzon Belediyesi yayını, Takav Matbaası, Ankara, 2001.

Şikârî, *Karamannâme/ Zamanın Kahramanı Karamanîlerin Tarihi*, (haz. Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu-Ersu Pekin), Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi yayını, Lebib Yalkın Yayınevi, İstanbul, 2006.

Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim A. Halit Kütüphanesi yayını, İstanbul, 1931.

Tan, M. Turhan, *Cem Sultan*, Remzi Kitabevi, Güven Basımevi, İstanbul, 1948.

—— *Hürrem Sultan*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2001.

—— *Osmanlı Rasputini Cinci Hoca*, İnkılap Aka Kitapevi, İstanbul, (ty).

—— *Safiye Sultan*, (haz. Nalan Barbarosoğlu, Raşit Çavaş), Oğlak Yayınları, İstanbul, 2001.

Tanışık, İbrahim Hilmi, *İstanbul Çeşmeleri: I. İstanbul Ciheti, II. Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, ME Basımevi, İstanbul, 1943, 1945.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Devlet Kitapları, ME Basımevi, İstanbul, 1985.

Tansu, Samih Nafiz, *Madalyonun Tersi*, Gür Kitapevi, İstanbul, 1970.

Taşköprizâde, Ahmed Kemaleddin Efendi, *Şakayık-ı Numaniye* (Mehmed Mecdî Tercümesi), İstanbul, 1269 (Tercümenin ve zeyillerin tıpkıbasımlarını haz. Abdülkadir Özcan): Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri: Mehmed Mecdî, *Hadaiku'ş-şakaik*; Nev'i-zâde Atâî, *Hadaiku'l-Hakaik fî Tekmileti'ş-Şakaik*; Şeyhî Mehmed Ef., *Vekayiü'l-Fudalâ, I-II-III*; Fındıklılı İsmet Ef. Tekmiletü'ş-Şakaik fî Hakk-ı Ehli'l-Hakaik, Çağrı Yayınları, 1989.

Tavernier, Jean-Babtiste, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, (ed.) Necdet Sakaoğlu), (çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Tayyarzâde Ahmed ATÂULLAH, *Tarih-i Atâ*, *c. II, IV.*, Basiret Matbaası, İstanbul, 1293.

Tevarih-i Âl-i Osmân, F. Giese, Breslau, 1922.

Tektaş, Nazım, *Harem'den Taşanlar*, Çatı Kitapları, İstanbul, 2004.

Tevfik, Mehmed (PAŞA), *Şehzâde Cem*, (yay. Ahmed İhsan ve Şürekâsı), İstanbul, 1327.

Tezcan, Hülya, *Osmanlı Sarayının Çocukları, Şehzâdeler ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*, Aygaz yayını, İstanbul, 2006.

Thuasne, L., *Djem-Sultan, Fils de Mohammed II, Frére de Bayezid II, (1459-1495) D'a Pres les Documents Originaux en Grand Partıc Inédıte*, Paris, 1892.

Topkapı Sarayı Müzesi, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavızı I ve II. Fasikül*, (yay. Kültür Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi), Devlet Basımevi, İstanbul, 1938-1940.

Tott, François de, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, (çev. Reşat Uzmen), AD Yayınları, İstanbul, 1996.

Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Saray Kadınları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985.
Tursun Beg, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, (haz. Mertol Tulum), Fetih Cemiyeti yayını, İstanbul, 1977.
Tutel, Eser, *İstanbul'u Yel Üfürdü... Su Götürdü*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2000.
Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Hürrem Sultan, Büyük Tarihi Roman*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1960.
Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara, 1987.
Uluçay, M. Çağatay; Gökçen, İ., *Manisa Tarihine Genel Bir Bakış*, Manisa Halkevi yayını, İstanbul, 1939.
Uluçay, M. Çağatay, *Manisa'daki Saray-ı Âmire ve Şehzâdeler Türbesi*, Manisa Halkevi yayını, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1941.
—— *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Tarih Dünyası Yayınları, Şaka Matbaası, İstanbul, 1950.
—— *Harem'den Mektuplar I*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1956.
—— *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İç Yüzü*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1959.
—— *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK, Ankara, 1980.
—— *Harem II*, TTK, Ankara, 1985.
Unat, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, TTK, Ankara, 1974.
Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi, c. I-II*, Hilmi Kitapevi, İstanbul, 1940-1941.
Uzluk, Feridun Nafiz, *Hekimbaşı Mustafa Behcet*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi yayını, Ankara, (ty).
Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Alemdar Mustafa Paşa*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.
—— *Osmanlı Tarihi, c. I-IV*, TTK, Ankara, 1947-1959.
—— *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1969.
—— *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988.
Ülgen, Ali Saim, *Mimar Sinan Yapıları* (Katalog), TTK, Ankara, 1989.
Ülgen, Hikmet, *İstanbul Camileri I*, Tan Matbaası, İstanbul, 1966.
Ünal, Tahsin, *Karamanoğulları Tarihi, Türkçe Kaynaklara Göre*, Arı Basımevi, Konya, 1986.
Ünaydın, Ruşen Eşref, *İki Saltanat Arasında*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1334.

Ünüvar, Safiye, *Saray Hatıralarım*, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1964.

Ünver, A. Süheyl; Pakalın, M. Zeki, *Bursa'da Fatih'in Oğulları Mustafa ve Sultan Cem ve Türbeleri*, Anıt Basımevi, Bursa, 1945.

Vâkıât-ı Sultan Cem, Mehmed Arif, TOEM, 25. Cüz 1 Nisan 1330'dan ayrı basım, İstanbul, 1330.

Vanmour, J. Babtiste, *Recueil de cent estampes représ entant differentes nations du Levant*, Paris, 1712.

Vâsıf, Ahmed Efendi, *Tarih-i Vâsıf/Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'iku'l-Ahbâr, c. I*, İstanbul, 1219; *c. II*, Bulak, 1246; (Yenibasımı) *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hadaikü'l-Ahbâr*, (haz.) Mücteba İlgürel), İÜ Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1978.

Vâsıf, Osman Beğ, *Enderûn-ı Hümayundan Mahreç Vâsıf Osmân Beg Divanı*, İstanbul, 1257.

Vatin, Nicolas, *Sultan Djem – Un prince ottoman dans l'Europe du XV. Siecle d'apres deux sources contemporaines: Vâkı'ât-ı Sultan Cem*, Oeuvres de Gullaume Caursin, TTK, Ankara, 1997.

Vatin, Nicolas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, (çev. Tülin Altıova), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

Voltaire, *İsveç Kralı XII. Şarl'ın Tarihi* (*Histoire de Charles XII*) (çev. Nahid Sırrı), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1939.

Werner, Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü, 1616-1618* (çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Withers, Robert, *A Descripsion of the Grand Signoir Seraglio or the Turkish Empereours Court*, Londra, 1650; (Türkçesi) *Büyük Efendi'nin Sarayı*, (çev. Cahit Kayra), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. yayını, İstanbul, 1996.

Wittek, Paul, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, (Türkçeye çeviren ve *Oğuz Boyları ve Osman Oğulları Şeceresi*'ni ekleyen Fahriye Arık), Şirket-i Mürettibiye Basımevi İstanbul, 1947.

—— *Menteşe Beyliği, 13-15'inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, (çev. O. Şaik Gökyay), TTK, Ankara, 1944.

Woods, Sir Henry F., *Türkiye Anıları*, (çev. Fahri Çoker), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.

Woods, John E., *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk* (çev. S. Özbudun), (haz. N. Sakaoğlu), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.

Yinanç, Refet, *Dulkadir Beyliği*, TTK, Ankara, 1989.

Yücel, Yaşar, *XIII-XIV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, Çobanoğulları Candar-oğulları Beylikleri*, TTK, Ankara, 1980.

Yüksel, Murat, *Trabzon'da Türk-İslâm Eserleri ve Kitâbeler*, Trabzon Valiliği yayını, İstanbul, 1991.

Yüngül, Naci, *Taksim Suyu Tesisleri*, İstanbul Belediyesi Sular İdaresi yayını, İstanbul, 1957.

Zachariadou, Elizabeth A. (Ed.) *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, (çev. G.Ç. Güven, İ. Yerguz, T. Altıova), Tarih Vakfı yayını, İstanbul, 1997.

Ziver, *Rodos Tarihi: Cezirenin Ahval-i Sabıkasından Osmanlıların Tarih-i Zaptına Değin Vukuatı Musavverdir*, Vilayet Matbaası, Rodos, 1312.

Makaleler, Yazılar

Ahmet Reşat, "Abdülhamid ve Kadınlar" *Tarih Dünyası*, Sayı 11, 15 Eylül 1950, s. 443-446.

Abdurrahman Şeref, "Topkapu Sarây-ı Hümayunu: Dördüncü Makale Harem-i Hümayun" (tefrika: *TOEM*, A. İhsan Şürekâsı Matbaası) cilt 1-2, Cüz 8-12, 1 Haziran 1327-1 Şubat 1327.

—— "Sokullu Mehmet Paşa'nın evail-i ahvali ve ailesi hakkında bazı malumat. Cevahirü'l-menakıb" *TOEM*, cilt 5, Cüz 29, 1 Teşrinevvel 1330, s. 257-265.

Ahmed Tevhid, "Yıldırım Han Zevcelerinden Germiyan Beğinin Kerimesi Çelebi Sultan Mehmed Hân-ı Evvelin Validesi Devlet Hatun'un Kitâbe-i Seng-i Mezarı" *TOEM*, Cüz 8, Mart 1328.

—— "Malumat-ı Mütenevvi'a 1: Bursa'da Çelebi Sultan Mehemmed Hân-ı evvel Hazretlerinin Kerimelerinden Hafsa Sultân Nâmına bir Kitâbe," *TOEM*, Cüz 7, 1 Nisan 1327, s. 187 vd.

—— "Selçuk Hatun Sultan" (Çelebi Sultan Mehmed'in kerimesi), *TOEM*, cilt 3, Cüz 15, 1 Ağustos 1328, s. 957-961.

—— "İlk Altı Padişahımızın Bursa'da Kâin Türbeleri: *TOEM*, "Türbe-i Osman Gazi" Cüz 15, Teşrinievvel 1328, s. 979; "Yıldırım Bayezid Hân-ı Evvel Türbesi" Cüz 16, Kânunıevvel 1328, s. 1051-1052; "Fatih'in Validesi Türbesi," Cüz 16, s. 1059-1060.

—— "Rum Selçukî Devletinin İnkırazıyla Teşekkül eden Tavaif-i Mülûkden Kütahya'da Germiyan Beğleri" *TOEM*, Cüz 8, 1 Haziran 1327, s. 505 vd.

—— "Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed Han-ı evvel Hazretlerinin kerimelerinden Hafsa Sultan Nâmına bir kitabe, *TOEM* cilt 7, Cüz 39, 1 Ağustos 1332, s. 187.

Aktepe, Münir, "Kâğıthane'ye Dair Bazı Bilgiler," *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, TTK. Ankara, 1975, s. 335-363.

Ali Emirî, "Devlet Hatun'un Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin Torunu Olduğu Hakkında" (Sefine-i Mevleviyye'ye atfen) *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1335, s. 429.

Ali Süha, "Dördüncü Mehmed Kardeşlerini Kendi Eliyle Öldürmeye Nasıl Teşebbüs Etti?" *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 79, Temmuz 1956, s. 415-417.

Altınay, Ahmet Refik, "Turhan Sultan ve Çanakkal'a," *Yeni Mecmua*, Sayı 3, 26 Temmuz 1917, s. 49-50.

—— "Valide Camileri: Yeni Câmi," *Yeni Mecmua*, Sayı 10, 13 Eylül 1917, s. 189-192.

—— "Hürrem Sultanın Son Seneleri," *Yeni Mecmua*, Sayı 32, 14 Şubat 1918, s. 109-111.

—— "Mahmud-ı Sânî'nin Validesi," *TTEM*, cilt 15 Sayı 10 (87), 1 Temmuz 1341, s. 217-224.

—— "On İkinci Asırda Türk Kadını" *Hayat*, Sayı 9, 27 Kânunısâni 1927, Ankara, s. 9-12.

—— "Gülnüş Sultan," *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı 21, Eylül 1958, s. 504-506.

Altınay, A. Refik, "Ondört Yaşında Gelin ve Elli Yaşındaki Damat Fatma Sultan'la İbrahim Paşa'nın Mesut İzdivaç Hayatları ve Âkıbetleri," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 46, Ekim 1953, s. 2652-5.

——, "Kaya Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 44, Ağustos 1953, s. 2513-16.

——, "Sultan Abdülmecid Han'ın" (Dr. Spitzer'in hatıratı) *TOEM*, cilt 6, Cüz 34, 1 Teşrin Evvel 1331, s. 599-602; [602-622 hâtırat].

Altundağ, Şinasi, "Selim I," *İA*, c. 10, İstanbul, 1980, s. 423-434.

Amca, Hasan, "Çerkes Kızları Saraydan Niçin Çıkarılmıştı?," *Yeni Tarih Dünyası*, 17 Eylül 1953, s. 24-25.

Anafarta, Nigâr, "Ümmügülsüm Sultan'ın Düğünü ve Sonu," *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 7, Ağustos 1971, s. 42-45.

——, "Makbul İbrahim Paşa Kanuni'nin Damadı mıydı?" *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 8, Eylül 1966, s. 75-6.

Andreasyan, Hırand; Derin, Fahri Ç., "Çınar Vak'ası: Eremya Çelebi Kömürcüyan'a Göre," *İstanbul Enstitüsü Dergisi III*, İstanbul 1957, s. 57-83.

Arbel, Benjamin, "Nur Banu (1530-1583) A Venetian Sultana," *Turcica* XXIV (1992) s. 241-259.

Arifî Paşa, "Mar'aş ve Elbistan'da Zülkadir (Dulkadir) Oğulları Hükümeti" *TOEM*, cilt 5-6-7-8, Cüz 30-38, 1 Şubat 1330-1 Haziran 1332.

Artan, Tülay, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları," *İstanbul*, Sayı 3, İstanbul, Ekim 1992, s. 109-118.

—— *D. B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı), "Beyhan Sultan Sahilsarayı," c. 2, s. 91-92; "Esma Sultan Sahilsarayı" c. 3, s. 208-211; "Hatice Sultan Sahilsarayı," c. 4, s. 19.

Atis, Mediha, "Topkapı Sarayında Müthiş Bir Aşk," *Tarih Hazinesi*, Sayı 6, 15 Nisan 1951, s. 276-278.

—— "Hafize Sultan Sarayında," (yazan Lady Montagu) *Tarih Hazinesi*, Sayı 2, Aralık 1950, s. 84-86.

Aynur, Hatice, "Saliha Sultanın Düğün Töreni ve Şenlikler," *Tarih ve Toplum*, c. XI, Sayı 61, Ocak 1989, s. 30-39.

Babinger, F. B., "Mehmed's II Heirat mit Sitt-Chatun," *in Der İslam* xxix, 1949, Berlin, s. 217 vd.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, "Hatice Sultan'ın Aşk Mektupları," *Hayat Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 5-6, Haziran-Temmuz 1969, s. 53-54, s. 16-29.

Barışta, Örcün, (Tarih Vakfı), "Emetullah Çeşmesi," *D.B. İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 157; "Hatice Sultan Çeşmesi," c. 4, s. 18; "Hibetullah Valide Çeşmesi" c. 4, s. 70; "Pertevniyal Valide Sultan

Çeşmesi," c. 6, s. 245; "Rukiye Kadın Çeşmesi," c. 6, s. 345; "Saliha Sultan Çeşmesi" c. 6, s. 427; "Sineperver Valide Sultan Çeşmesi," C7, s. 10; "Zevkî Kadın Çeşmesi," c. 7, s. 548.

Batur, Afife, *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı), "Âdile Sultan Kasrı" c. 1, s. 182-183; "Dolmabahçe Camii," c. 3, s. 88; "Valide Camii" c. 7, s. 360.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Mustafa III," *İA*, c. 8, İstanbul, 1957, s. 700-708.

Baysun, Cavid, "Cem," İA, c. III, s. 69-81; "Mihrimah," c. VIII, s. 307-308; "Emir Sultan," c. IV, s. 259-260; "Kösem Sultan," c. VI, s. 915-923; "Nilüfer Hatun," c. VIII/2, s. 284.

Belge, Murat, "Rüstem ve Mihrimah" *Tarih ve Toplum*, c. VII, Sayı 37, Ocak 1987, s. 29-37.

Be-Se, "Osmanlı Sarayında Cariyeler," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 69, Eylül 1955, s. 4052-55.

Boppe, A., "Hatice Sultan ve Melling," (çev. O. Yüksel), *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 4, Nisan 1968, s. 4-11.

Burak, Ratip Tahir, "Cem Sultan," *Hürriyet Gazetesi Haftalık Resimli Tefrika*, 25 Mart 1951-20 Nisan 1952 (56 sayı).

Bryer, Anthony, "Rural Society in Matzouka," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (ed. A. Bryer, H. Lowry. Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982) 1986, s. 53, 80-83.

Burian, Orhan, "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnâmesi," *Belleten*, c. XV, Sayı 58, Nisan 1951, s. 223-245.

——, "Kraliçe Elizabeth'den III. Sultan Murad'a Gelen Hediyenin Hikâyesi" *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* IX/12 (1951), s. 19-41.

Cantay, Gönül, "Valide Hanı," *D.B. İstanbul Ansiklopedisi*. (Tarih Vakfı), c. 7, s. 392.

Cantacuzene, "Şehzâde Halil'in Sergüzeşti" (tercüme ve notlayan) Yanko İskender Hoçi, *TOEM*, Cüz 7, 1 Nisan 1327, s. 436-445.

Ceylan, O., "Çifte Saraylar," *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı), c. 2, s. 512.

Cunbur, Müjgân, "İmâdü'l-Cihad ve XVI. Yüzyıl Kadın Şairlerinden Hubbi Kadın," IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1988, s. 901-913.

—— "Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler," *Erdem*, Sayı 8, Mayıs 1987, s. 346-348.

Çalışlar, O., "Nakşıdil Sultan'ın Çözülemeyen Sırrı," *Cumhuriyet Dergi*, Sayı 429, 12 Haziran 1994, s. 2.

Çeçen, Kâzım, "Valide Bendi" *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı), c. 7, s. 350.

Danişmend, İsmail Hami (yayınlayan), "Gurbetnâme-i Sultan Cem," *Fatih ve İstanbul*, İstanbul Fethi Derneği yayını, c. II, 7-12 Sayı, 29 Mayıs 1954, s. 211-270.

Danon, Abraham, "The Karaites İn European Turkey," *The Jewis Quarterly Review* XV, 1924-1925, s. 285-360.

Delibaş, Selma, "Behice Sultan'ın Çeyizi ve Muhallefâtı," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 3*, İstanbul 1988, s. 63-105.

Demirsar, Belgin, *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı), "Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi," c. 2, s. 225; "Gureba Hastanesi," c. 3, s. 433; "Haseki Hafsa Sultan Türbesi," c. 4, s. 3; "Hatice Sultan Türbesi," c. 4, s. 20.

Deny, J. (B. Kütükoğlu'nun tadil ve ikmaliyle), "Valide Sultan," *İA*, c. XIII, İstanbul, 1986, s. 178-187.

Dişören, E., "Mihrişah Valide Sultan Camii," *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı), c. 5, s. 458.

Eldem, Halil Edhem, "Karamanoğulları Hakkında Vesaik-i Mahkûke" *TOEM*, Cüz 11, Kânunıevvel 1327, s. 697-712; Cüz 12, Şubat 1327, s. 741-760; Cüz 13, Nisan 1328, s. 821-836; Cüz 14, Haziran 1328, s. 873-881.

—— "Mısır Fethi Mukaddematına Ait Mühim Vesika," *TTEM*, c. 17, Sayı 19 (96), 1 Haziran 1928, s. 30-36.

—— "Trabzon'da Osmanlı Kitâbeleri," *TOEM*, Cüz 43-48,. İstanbul, 1333, s. 339-343 (Kitap olarak yeni basımı haz. İsmail Hacıfettahoğlu, *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, Trabzon Belediyesi yayını, Takav Matbaası, Ankara 2001).

Eliaçık, Muhittin, "Bayerische Staatsbibliothek'te Pertevniyal Valide Sultan Vakfına Ait Arşiv Belgeleri," *Vakıflar Dergisi*, Sayı 33, Ankara 2010, ss. 67-88.

Erdoğan, A., "Silivrikapı'da Hadım İbrahim Paşa Camii," *Vakıflar Dergisi*, Sayı 1, Ankara, 1938, s. 33.

Erkins, Ziya, "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?," *Tarih Dünyası*, Sayı 1, 15 Nisan 1950; Sayı 8-9, Ağustos 1950, s. 362.

Erksan, C., "Kaya Sultan'ın Rüyası ve Ölümü," *Tarih Dünyası*, Sayı 2, 30 Nisan 1950, s. 75-77.

Erzi, H. Adnan, "Osmanlı Devletinin Kurucusunun İsmi Meselesi," *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, 1940-1942, Cüz 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1942, s. 323-6.

Eyice, Semavi, "Ahmed Nadir (Osmanlı Tarihinde Esrarengiz Bir Düzmece Şahzâde)" *Tarih ve Toplum*, Sayı 55, Temmuz 1988, s. 9-13.

—— "Eski Erzincan'da Rum Asıllı Bir Büyük Hatun," *Tarih ve Toplum*, Sayı 104, Ağustos 1992, s. 34-37.

—— "Âdile Sultan Sarayı," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, 1998, s. 383-384.

Fazlı Murad, "Tarihin Sırları-Ester Kira'nın Âkıbeti," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 58, Ekim 1954, s. 3432-3.

Galanti, Avram (Bodrumlu), "Ester Kira," *TTEM*, cilt 16, Sayı 17 (94), 1 Eylül 1926, s. 318-324.

Giz, Adnan, "Osmanlı Sarayının En Mesut Kadını Gülnûş Sultan," *Tarih Dünyası*, Sayı 1, 15 Nisan 1950, s. 16-18; "Altın Beşiğin Hikâyesi," s. 29.

—— "Fatih'in Üvey Annesi Mara Sultan," *Tarih Dünyası*, Özel Sayı Fatih, (ty) s. 36-42.

—— "Üç Yaşında Evlenen Sultanlar," *Tarih Dünyası*, Sayı 3, 15 Mayıs 1950, ss. 105-107.

—— "Altı Vezirle Evlenen Bir Sultan: Ayşe Sultan," *Tarih Dünyası*, Sayı 7, 15 Temmuz 1950, s. 283 vd.

—— "İkinci Mahmud'un Kızları" *Tarih Dünyası*, Sayı 8, 30 Temmuz 1950, s. 317-318, 357.

—— "Fatih'in Dört Karısı," *Tarih Dünyası*, Özel Sayı Fatih (ty), s. 7-8.

—— "Yavuz'un Zevcesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultanın Mektupları," *Tarih Dünyası*, Sayı 18, 31 Aralık 1951, s. 768-9, 789.

—— "Damat Ferit Nasıl Damat Oldu?" *Tarih Dünyası*, Sayı 18, 31 Aralık 1950, s. 762.

——— "Sekiz Ayşe Sultan," *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 8 (68), 1 Eylül 1970, s. 16-19.

——— "Fransa Kraliyet Ailesi ile Osmanlı Hanedanı Arasındaki Hayali İlişki ve Nakşıdil Sultan," *Tarih ve Toplum*, c. VIII, Sayı 46, Ekim 1987, s. 29-30.

——— "Makbul İbrahim Paşa'nın Damatlığı Meselesi," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. IV, Sayı 48, Aralık, 1953, s. 2793-4.

——— "Padişahlar da Âşık Olur!" *Yıllar Boyu Tarih*, c. 4, Sayı 4 Nisan 1980, s. 58-61.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Hürrem Sultan," *İA*, c. IV, İstanbul, 1948, s. 593-6.

——— "Lutfî Paşa," *İA*, c. VII, İstanbul, 1955, s. 96-101.

——— "Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerası," *Türkiyat Mecmuası* IX, Sayı 37, İstanbul 1951, s. 35-46.

Gökyay, Orhan Şaik, "Tılsımlı Gömlekler," *P*, Sayı 29, Bahar 2003, s. 62-77.

Gregoras, Nikephoros, "Şehzâde Halil'in Sergüzeşti," (ter. ve yay.) Yanko İskender Hoçi, *TOEM*, cilt 1, Cüz 4, 1 Teşrinievvel 1326, s. 239-252.

Gürbüz, Feryal Saygılıgil, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kadınlara Mahsus Bir Hastane: Haseki," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 5*, (Ed. Nil Sarı) İstanbul, 1999, s. 95-111.

Hasırcıoğlu, Talât, "Osmanlı Sarayında Saltanat Süren Kadınlardan Hürrem Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 1/73, Ocak 1956, s. 15 vd; "Nurbânu ve Safiye Sultanlar," Sayı 2/74, Şubat 1956, s. 96 vd; "Mahpeyker Kösem Sultan," Sayı 3/75, Mart 1956, s. 160 vd; Sayı 4/76, Nisan 1956, s. 226 vd.; Sayı 5/77, Mayıs 1956, s. 302 vd; "Rabia Gülnûş, Gülbeyaz, Afife, Gülnâr Sultanlar," Sayı 6/78, Haziran 1956, s. 362-364.

Hoçi, Yanko İskender, (çeviri: Kantakuzenos ve Grigoras'ın tarihlerinden) "Şehzâde Halil Següzeşti," *TOEM*, Cüz 6, Mart 1327, s. 249-251; Cüz 7, Nisan 1327, s. 436-445.

Hüsameddin, Hüseyin (Yasar), "Asporça Hatun Namına 732'de (1323) Tertib edilen Vakfiye ve Cemaziyelâhir 761 (Nisan 1360) Tarihli Orhan Beğ Vakfiyesi," *TTEM (Türk Tarihi Encümeni Mecmuası)*, c. XVI, Sayı 17/94, İstanbul 1926, s. 281-286.

—— "Orhan Bey'in Vakfiyesi," *TTEM*, c. 16, Sayı 17 (94), 1 Eylül 1926, s. 284-301.

İlgürel, Mücteba, "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi," *Tarih Dergisi*, c. XVI, Sayı 21, 1966, s. 83-94.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, "Sultan Abdülaziz'e Dâir," *TTEM*, c. 15, Sayı 9 (86), 1 Mayıs 1341, s. 177-195.

Kaflı, Kadircan, "Turhan Sultan," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 3, 15 Ekim 1953, s. 123-125.

Kargı, Haluk, "Zevkî Kadın Sıbyan Mektebi," *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* c. 7, s. 549.

Kepecioğlu, Kâmil "Bursa'da Şer'i Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihi Bilgiler ve Vesikalar," *Vakıflar Dergisi 2*, Ankara 1942, s. 5-417.

Koçu, Reşad Ekrem, "Bezmiâlem Valide Sultan," *İstanbul Ansiklopedisi*, c. V., s. 2732-2733; "Emetullah Sultan," c. VIII, ss. 4539-40; "Esma Sultan (Büyük)" c. X, ss. 5307-5309; "Esma Sultan" (Küçük), c. X, s. 5309-5310; "Fatma Sultan," c. X, s. 5579-5583.

Köprülü, M. Fuad, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşe'i Meselesi" *Belleten*, c. VII, Sayı 28, Ekim 1944, s. 219-315.

—— "Lutfî Paşa" *Türkiyat Mecmuası I*, 1925, s. 119-150.

—— "Yıldırım Bayezid'in Esareti ve İntiharı Meselesi," *Belleten*, Sayı 27, 1944, s. 591-603.

Kuntay, Midhat Cemal, "Bir Yaşında Yanan Bir Sultan," *Ayda Bir Aylık Mecmua*, Sayı 31, Ocak 1955, s. 11.

Kuran, Abdullah, "Haseki Külliyesi," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, c. II, 1974.

Kuran, A.B., "Damad Mahmud Paşa," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. III, Sayı 31, Temmuz 1952, s. 1613-6.

Kutay, Cemal, "Makbul İbrahim Paşa Nasıl Maktûl İbrahim Paşa Olmuştu?" *Tarih Konuşuyor*, c. 3, Sayı 15, Nisan 1965, s. 1181-6.

Lozan, Stefan, "Abdülhamid'in Selanik'ten Getirilişi," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 1, Ocak 1950, s. 1-3.

Mehmed Ziya, "Bağçekapusu'nda Haseki Sultan Hamamı," *Yeni Mecmua*, Sayı 30, 31 Kânunısâni 1918, s. 69-72.

—— "Bursa'daki Türbelerimizde Gayr-i Mektup Kitabeler," *TOEM*, c. 11-13, Cüz 63-77, 1 Ağustos-1 Teşrinisari 1339.

Melek, Z. (Ziya Şâkir), "Venedikli Bafa: Safiye Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 14, Şubat 1951, s. 275-277.

—— "Çırağan Sarayı Vakası," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 18, Haziran 1951, s. 761-4.

—— "Son Devirde Kadınlar Saltanatı," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 15, Mart, 1951, s. 633-635.

Muammer, Lebib, "Harem ve İçyüzü," *Tarih Dünyası*, c. I, Sayı 2, 15 Mayıs 1950, s. 67-69.

Mordtmann, J.H. - M. Halil Yinanç, "Dulkadırlılar," *İA*, c. 3, s. 659-660.

M.S., "İkinci Mahmud'un Annesi Nakşidil Valide Sultan Fransız Değildir," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 65, Mayıs 1955, s. 3816-3819.

Mümtaz, Semih, "İkinci Hamid'in damadı Kemaleddin Paşa ile Beşinci Murad'ın kızı arasında bir aşk macerası," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 9, Eylül 1950, s. 343-344.

Naci, Elif, "Kaya Sultan ile Melek Ahmet Paşa," *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1964.

—— "Türk Sarayında Müstesna Bir Prenses Âdile Sultan," *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 10, Kasım 1965, s. 27-32.

Necib Âsım (Yazıksız), "İstanbul'da Balon," *TTEM*, c. 16, Sayı 18 (95), 1 Teşrinisani 1926, s. 384-385.

O.A., "Osmanlı Sarayının Son Aşk Hadisesi," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 13, Ocak, 1951, s. 528-530.

O.Y., (fotoğraf) Tamer GÜVENÇ, "İstanbul Saraylarında Adım Adım: Topkapı Sarayı Altın Yol," *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 4, Mayıs 1965, s. 54-63.

Okiç, M. Tayyib, "Gazi Husrev Beğ ve Onun Saraybosna'daki Camiine Bir Minare Daha İlave Edilmesine Dair Bir Vesika" (Necati Lugal Armağanı'ndan ayrıbasım, TTK Basımevi) Ankara 1969, s. 463-499.

Olgun, Tahir, "Âdile Sultan," *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, c. 1, (Asar-ı İlmiye Ktp.) İstanbul, 1941, s. 104.

Orhonlu, Cengiz, "Rabia Gülnûş," *İA*, c. VIII, s. 695.

Orkun, Hüseyin Nâmık, "Osmanlıların Aslına Dair," *Türklük*, 1939, s. 345-377.

Orkun, Hüseyin Nâmık, "Osman Gazi'nin Annesi Kimdir?" *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı 8, Ağustos 1957, s. 231-232.

Ortaylı, İlber, "Harem'in Öyküsü," *Tarih ve Toplum*, c. VIII, Sayı 45, Eylül 1987, s. 57-58.

Osmanoğlu, Şadiye, "II. Abdülhamid Devrinde Harem Hayatı," *Hayat Mecmuası*, (tefrika), Sayı 1-4, Ocak-Nisan 1963.

Osmanoğlu, Ayşe, "Babam Sultan Abdülhamid," *Hayat Haftalık Mecmua*, (tefrika), Sayı 1-11, Nisan-Haziran 1956.

Örik, Nahid Sırrı, "Sultan Mecid'in Âşık Kızı," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 5, 18 Kasım 1953, s. 223-224; Sayı 6, 26 Kasım 1953, s. 235-237.

—— "Son Veliaht ve Halife Abdülmecid Efendi," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 40, Nisan 1953, s. 2162-4.

—— "Abdülhamid'in Evlâdı," *Yeni Tarih Dünyası*, c. II, Sayı 12, 28 Şubat 1954, s. 491-493.

—— "V. Murad'ın Kızları," *Tarih Dünyası*, Sayı 15, 15 Kasım 1950, s. 635-9; Sayı 24, 31 Mart 1951, s. 1006-8.

—— "Son Damatlar," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. III, Sayı 25, Ocak 1952, s. 1212-1216.

—— "Osmanlı Hanedanı Kadın âzasından gidenler ve gelecek olanlar," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. III, Sayı 34, Ekim 1952, s. 1782-5.

—— "Sultan Hamid'in Üç Aşkı," *Ayda Bir Aylık Mecmua*, Sayı 26, Ağustos 1954, s. 34-36; Sayı 27, Eylül 1954, s. 51-53.

—— "Çapkın Damat Paşalar," *Ayda Bir Aylık Mecmua*, Sayı 28, Ekim 1954, s. 35-37.

—— "Yıldız ve Kahire Sarayları Arasında İki İzdivaç Tasavvuru," *Yeni Tarih Dünyası*, c. II, Sayı 19-20, 15 Haziran-1 Temmuz 1954, s. 780-784.

—— "İki Valide Sultan Arasında," *Ayda Bir Aylık Mecmua*, Sayı 29, Kasım 1954, s. 32-34.

Örs, Hayrullah, "Haremin Muamması," *Türkiyemiz* (Akbank Sanat Dergisi), Sayı 2, Ekim 1970, s. 2-12.

Öz, Tahsin, "Bir Saray Düğünü," *Yedigün*, Sayı 213, 7 Nisan 1937, s. 7-9.

—— "Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Fatih II. Sultan Mehmed'e Ait Belgeler," *Belleten*, c. XIV, Sayı 53, Ocak 1950, s. 52 vd.

—— "Kanuni Sultan Süleyman'ın Damadı İbrahim Paşa'ya Mektupları," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 3, 15 Ekim 1953, s. 128-129.

Özgen, M. Rasim, "Sultan Mahmud'un Anası Nakşidil Sultan bir Fransız Melezi mi idi?" *Tarih Hazinesi*, (tefrika) Sayı 1-4, 15 Kasım 1950-1 Ocak 1951.

Parmaksızoğlu, İsmet, "Mihrişah Valide Sultan," *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIV, s. 154.

Rado, Şevket, "III. Mustafa'nın Kız Kardeşi Ayşe Sultan Nasıl Evlendi?" *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 3, Nisan 1972, s. 4-6.

Rassi, E., "La Sultan Nûrbanu (Cecillia Venier-Baffo) moglie di Selim II e madrre di Murad III," *Oriente Moderno*, Roma, 1953

Reisoğlu, Anber, "Topkapı Sarayı'nda Kızlar Ağası ve Harem Ağaları," *Tarih Hazinesi*, Sayı 11, Haziran 1951, s. 523 vd.

Reşat, Ahmet, "Abdülhamid II ve Kadınları," *Tarih Dünyası*, Sayı 11, 15 Eylül 1950, s. 443-444.

Riboud, Barbara Chase, "Valide Sultan" (derleyip özetleyen Azize Bergin), *Milliyet*, (tefrika), 1-7 Ekim 1989.

Sağman, Ali Rıza, "Fatih'in Anası," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. IV. Sayı 41, Mayıs 1953, s. 2312-15.

Said İzzet, "Eski Saraylarda Üçüncü Cins Mahluklar," *Resimli Ay*, c. IV, Sayı 10 (46) Kânunıevvel 1927, s. 29-32.

—— "Sarayın En Esrarengiz Yeri: Harem Dairesi," *Resimli Ay*, c. IV, Sayı 12 (48) Şubat 1928, s. 20-22.

Sakaoğlu, Necdet, "Topkapı Sarayı Şimşirlik ve Kafes Kasırları," *Milli Saraylar*, 1993, s. 86-95.

—— "Tanzimat Saraylarında Bir Düğünün Belgesi," *Milli Saraylar*, 1992, s. 168-173.

—— "Dolmabahçe Sarayı Harem Teşkilatı," *Milli Saraylar*, 1994/1995, s. 54-69.

—— "Yeni Saraylarda Hayat," *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık*, Sayı 1, İstanbul, 1999, s. 26-47.

—— *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* (Tarih Vakfı): "Âdile Sultan," c. 1, s. 79-82; "Beyhan Sultan," c. 1, s. 190; "Bezmiâlem Valide Sultan," c. 2, s. 204; "Cariye," c. 2, s. 385-386; "Esma Sultan" (Büyük), c. 3, s. 207; "Esma Sultan" (Küçük), c. 3, s. 207; "Fatma Sultan," c. 3, s. 273; "Harem," c. 3, s. 552; "Eme-

tullah Gülnûş Sultan," c. 3, s. 156; "Hürrem Sultan," c. 4, s. 104; "Kösem Sultan," c. 5, s. 96; "Nakşidil Sultan," c. 6, s. 40; "Nurbanu Sultan," c. 6, s. 95; "Pertevniyal Sultan," c. 6, s. 245; "Safiye Rabia Sultan," c. 6, s. 398; "Turhan Sultan," c. 7, s. 303.

Saz, Leyla, "Saray ve Harem Hatıraları," *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı 13-36, Ocak 1958-Aralık 1959 (24 sayılık tefrika).

Seçkin, Nadide, "Yeni Valide Camii," *D.B. İstanbul Ansiklopedisi* c. 7, s. 468-470.

Sedes, Selami İzzet, "İkinci Mahmud'un Annesi Hakkındaki Yanlış İddia," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 22, Ekim 1951, s. 1040-2.

S., M., "İkinci Hamid'in Damadı Kemaleddin Paşa ile Beşinci Murad'ın Kızı Arasında Bir Aşk Macerası," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 9, Eylül 1950, s. 343-6.

Sertoğlu, Midhat, "Üçüncü Ahmet, Damat İbrahim Paşa ve Fatma Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 42, Haziran 1953, s. 2369-73.

—— "Kösem Sultan ve Ağalar Saltanatı," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 58, Ekim 1954, s. 3403-6.

—— "Turhan Sultan'ı Evlendirmeye Kalkan Saçlı Şeyh," *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı 9, Eylül 1957, s. 267-8.

—— "Osmanlı Sarayının Ünlü Kadınları" (Hürrem, Nurbanu, Safiye, Kösem Sultanlar), *Hayat Mecmuası*, Sayı 43-45, Ekim-Kasım-Aralık 1976.

—— "Sergüzestnâme: Sultan Aziz'in Annesinin Hatıraları," *Hayat Mecmuası*, Sayı 10-11, 28 Şubat-7 Mart 1974.

Sirer, Münir, "Velâdet-i Hümayun ve Beşik Alayları," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. IV, Sayı 48, Temmuz 1953, s. 2433-6.

Spitzer (Dr.), "Sultan Abdülmecid Hanın Sarayında - Doktor sipitzer'in Hatıratı" (çev. A. Refik), *TOEM*, c. IV, Sayı 34, s. 599-622. (Cemal Kutay, bu anıların bir bölümünü "Hususi Doktoru Spitzer, Tanzimat Padişahını, Sarayı ve 1840-1860 Hadiselerini Anlatıyor: Harem'e ilk giren yabancı doktor olarak gördüklerim" başlığı altında, *Tarih Konuşuyor Mecmuası*'nın 3. cilt, 13, 14; Şubat Mart 1965, s. 1055-8, 1129-31 yayımlamıştır.)

"Sultan Mecid ve Saray Kadınlarının Entrikaları," *Tarih Dünyası*, Sayı 10, 30 Ağustos 1950, s. 405 vd.

Sümer, Faruk, "Osmanlı Sarayında Kadın," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 68, Ağustos 1955, s. 4010-2.

Şâkir, Ziya, "İkinci Abdülhamid'in Son Günleri" (Tefrika), *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, Sayı 13-18, Ocak-Haziran 1951, s. 562-4, 611-3, 659-61, 707-9, 754-7, 804-9.

—— "Osmanlılar Devrinde Odalıklar," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 3, Mart 1950, s. 100-102.

—— "Padişahlar Nasıl Evlenirlerdi?" *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 7 Temmuz 1950, s. 256-9.

—— "Osmanlılar Devrinde Odalıklar," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 3, Mart 1950, ss. 100-2.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y., "Padişah Mehmet Vahdettin'in Hayatı ve Firarı," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 11, Kasım 1950, s. 404-7.

—— "Hürrem Sultan ve Sultan Süleyman," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 5, Mayıs, 1950, s. 176-9.

—— "Abdülaziz'le Beraber Yaptığı Avrupa Seyahatinde Veliaht Murad Efendi Bir İngiliz Prensesi İle Evlendirilecekti," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. I, Sayı 6, Haziran, 1950, s. 211-2.

—— "Osmanlı Sarayının Bir Muhteşem Düğünü," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, Sayı 16, Nisan 1951, s. 673-5.

—— "İkinci Abdülhamid'in Kadınları ve Çocukları," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, Sayı 17, Mayıs 1951, s. 720-2.

—— "Sultan Mecid'in Küçük Kızı Fatma Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, Sayı 24, Aralık 1951, s. 1150-2.

—— "Atiye Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. III, Sayı 25, Ocak 1952, s. 1200-2.

—— "Âdile Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. III, Sayı 26, Şubat 1952, s. 1260-2.

—— "Bezmiâlem Valide Sultan," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. IV, Sayı 39, Mart 1953, s. 2098-2101.

—— "Damad Ferid Paşa," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. III, Sayı 28, Nisan 1952, s. 1392-4.

Şenocak, Lucienne Thys, "Bir Valide Sultanın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale," *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslа-*

rarası Miras (yay. Yapı Endüstürü Merkezi), İstanbul 1999, s. 112-117.

Şentürk, Atilla "Hubbi Hatun," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, (YKY,) İstanbul, 1999, s. 568-9.

Taeschner Franz, "Das Nilüfer İmaret in Isnık und seine Bauinschrift," *Der İslam* 20, 1932.

Tevhid Ahmed (Ulusoy) "Selçuk Hatun Sultan (Çelebi Mehmed'in Kerimesi)," *TOEM*, Cüz 15, Ağustos 1328, s. 957 vd.

Tezcan Hülya, "Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi ve Hamamları," *Kültür ve Sanat*, Sayı 5, Ankara, 1977, s. 35-40.

—— "Saray Çocukları ve Kıyafetleri," *Kültür ve Sanat*, Sayı 11, Ankara, 1991, s. 71-75.

—— "Batılılaşma Döneminde Saray Kadınının Modası," *P*, Sayı 12 (Kış), 1998) İstanbul, 1998, s. 82-87.

Tûğî, Yeniçeri Solak Hüseyin, "İbretnümâ" (İkinci Osman'ın Şehadeti Vak'asından Bahseder), (haz.) Mithat Sertoğlu, *Belleten*, c. XI, Sayı 43, Temmuz 1947, s. 492-514.

Tülbentçi, Feridun Fazıl, "Sultan Abdülaziz ve Prenses Tevhide," *Resimli Tarih Mecmuası*, c. II, Sayı 24, Aralık 1951, s. 1133-6.

—— "Sokollu Mehmed Paşa'nın Dul Zevcesi," *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 10 (82), Ekim 1956, s. 622-4.

Uluçay, M. Çağatay, "Gülbahar Sultanın II. Bayezid'e Mektupları," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 4, 29 Ekim 1953, s. 162-164.

—— "II. Beyazid'in Harem ve Sefahat Âlemleri," *Yeni Tarih Dünyası*, Yıl 1, Sayı 7, 17 Aralık 1953, s. 284-286.

—— "II. Bayezid'in Karısına Yazılan Mektup," *Yeni Tarih Dünyası*, c. 1, Sayı 5, 15 Kasım 1953, s. 207-209.

—— "Çelebi Mehmed'in Kızı Selçuk Sultanın Mektupları," *Yeni Tarih.Dünyası*, c. 1, Sayı 3, 15 Ekim 1953, s. 130-132.

—— "Harem'in Sırrı Nedir?" *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 2, 1 Ekim 1953, s. 74-76.

—— "Harem'den Mektuplar," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 1, 17 Eylül 1953, s. 27-28; Sayı 2, 1 Ekim 1953, s. 74-77.

—— Onsekizinci Asırda Yapılan Sultan Düğünlerine Umumi Bir Bakış," *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı 3, Mart 1957, s. 80-82, 90.

—— "Beş Yaşında İken Nikahlanan ve Beşikte Nişanlanan Sultanlar," *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı 4, Nisan 1957, s. 103-107.

—— "İstanbul'da XVIII. Ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair," *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, Sayı 4, İstanbul, 1958, s. 199-213.

—— "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Ait Bir Araştırma" *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, Sayı 4, İstanbul 1958, s. 139-148.

—— "Bayezid II'nin Ailesi," *Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 14, Eylül 1959, s. 105-124.

—— "Saraylı Kadınlara Ait Mektuplar Üzerinde Bir Araştırma," V. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1960.

—— "Selim Bayezid Mücadelesi," *Tarih Vesikaları*, Sayı 3 (18), İstanbul, 1961, s. 374-387.

—— "Hürrem Sultan'ın Mektupları," *Yeni Tarih Dünyası*, c. II. Sayı 19-20, s. 768-770.

—— "Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi İle İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar," *Kanuni Armağanı*, Ankara, 1970, s. 227-257.

—— "Çelebi Sultan Mehmed'in Kızı Selçuk Sultanın Mektupları," *Yeni Tarih Dünyası*, Yıl 1, Sayı 3, 15 Ekim 1953, s. 130-132.

—— "II. Bayezid'in Kızı Ayşe Sultan'ın Mektubu," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 8, 31 Aralık 1953, s. 338-340.

—— "Gülbahar Sultanın II. Bayezid'e Mektupları," *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 4, 29 Ekim 1953, s. 162-164.

—— "II. Bayezid'in Karısına Yazılan Mektup" *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 5, 18 Kasım 1953, s. 207-209; Sayı 6, 26 Kasım 1953, s. 250-252.

—— "II. Bayezid'in Kızı Fatma Sultanın Kocası Çapkın mıydı?" *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı 10, 30 Ocak 1954, s. 418-419.

—— "II. Bayezid'in Kızı Hundi Sultanın Konaklarını Neden Yakmak İstiyorlardı?" *Yeni Tarih Dünyası*, c. II, Sayı 12, 28 Şubat 1954, s. 501-502.

—— "Hafsa Sultanın Mektupları," *Yeni Tarih Dünyası*, c. II, Sayı 18, s. 732-734.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Niğde'de Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi," *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara, 1942, s. 64-65.

—— "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi," *Belleten*, c. V., Sayı 19, Temmuz 1941, s. 277-288.

—— "Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası," *Belleten*, c. VIII, Sayı 29, II. Kânun 1944, s. 71-117.

——— "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi" *Belleten*, c. VIII, Sayı 30, Nisan 1944, s. 245-326.

——— "Doktor Mehmed Emin Paşa," *Belleten*, c. VIII, Sayı 30, Nisan 1944, s. 329-341.

——— "Beşinci Murad ile Oğlu Selahaddin Efendiyi Kaçırmak İçin Kadın Kıyafetinde Çırağan'a Girmek İsteyen Şahıslar," *Belleten*, c. VIII, Sayı 32, 1 Teşrinievvel 1944, s. 589-597.

——— "Çerkes Hasan Vak'ası," *Belleten*, c. IX, Sayı 33, Ocak 1945, s. 89-134.

——— "Asporça Hatun Vakfiyesi," *Belleten*, c. IX, Sayı 34, Ekim 1942, s. 207 vd.

——— "Beşinci Murad'ı Avrupa'ya Kaçırma Teşebbüsü," *Belleten*, c. X, Sayı 37, Ocak 1946, s. 195-210.

——— "Beşinci Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar," *Belleten*, c. X, Sayı 38, Nisan 1946, s. 317-368.

——— "Onbeşinci Yüzyılın İlk Yarısıyla Onaltıncı Yüzyılın Başlarında Memlûk Sultanları Yanına İltica Etmiş olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzâdeler," *Belleten*, c. XVII, Sayı 68, Ekim 1953, s. 519 vd.

——— "Murad-ı Hüdavendigâr Kızı ve Karamanoğlu Alâeddin Bey'in Zevcesinin Adı Nedir?" *Belleten*, c. XXI, Sayı 79, Ocak 1957, s. 178-180.

——— "Osmanlı Tarihinin İlk Devirlerine Aid Bazı Yanlışlıkların Tashihi: Çelebi Sultan Mehmed'in Valdesi Germiyan Oğlunun Kızı Değildir," *Belleten*, c. XXI, Sayı 79, Ocak 1957, s. 185-188.

——— "Çelebi Sultan Mehmed'in Kızı Selçuk Hatun Kiminle Evlendi?" *Belleten*, c. XXI, Sayı 82, Nisan 1957, s. 253-260.

——— "Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Makbul ve Maktûl İbrahim Paşa Padişah Damadı Değildi," *Belleten*, c. XXIX, Sayı 114, Nisan 1965, s. 355-361.

——— "III. Sultan Selim Zamanında Yazılmış Dış Rûznâmesinden 1206/1791 ve 1207/1792 Senelerine Ait Vekayi," *Belleten*, c. XXXVII, Sayı 148, Ekim 1973, s. 607-641.

——— "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzâdeleri," *Belleten*, c. XXXIX, Sayı 156, Ekim 1975, s. 659-696.

—— "Yavuz Sultan Selim'in Kızı Hanım Sultan ve Torunu Kara Osman Şah Bey Vakfiyeleri," *Belleten*, c. XL, Sayı 159, Temmuz 1976, s. 467-478.

—— "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı," *Belleten*, c. XLI, Sayı 161, Ocak 1977, s. 79-114.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (Koleksiyonundan), "Damad Ferid Nasıl Damad oldu?" *Tarih Dünyası*, c. II, Sayı 18, 31 Aralık 1950, s. 762-763.

Vatin, Nicolas, "l'Ordre de Saint- Jean-de- Jéerusalem, l'Emire Otoman et la Méditerranée orientale entre les deux sieges de Rhodes (1480-1522)," *Collection Turcica*, c. VII (Publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique), Peeters Paris, 1994.

Yalkın, Râzi, "Son Halife Abdülmecid ve Hanedân-ı Âl-i Osman İstanbul'dan Nasıl Çıkarıldı?" *Tarih Dünyası*, (tefrika), Sayı 1, 15 Nisan 1950, s. 22-24, 42.

Yeşim, Ragıp Şevki, "Kanuni'nin Kadınlara Düşkün Torunu III. Murad," *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 7, Ağustos 1969, s. 60-61.

Yinanç, M. Halil, "Bayezid I," *İA*, c. II, İstanbul, 1949, s. 369-392.

Yılmaz, Hasan, "Padişah Abdülmecid'in Hasekileri," *Tarih ve Toplum*, c. I, Sayı 6, Haziran 1984, s. 4-5.

Yöngül, Naci, "Giresun'un Espiye İlçesinde Yavuz Sultan Selim'in Tesis Ettiği Gülbahar HatunTekkesi," *Vakıflar Dergisi 15*, s. 101-106.

Yörükoğlu, N., "Hafsa Sultan'ın Portresi," *Vakıflar Bülteni*, İstanbul, 1970, s. 90.

Yücel, Erdem, "Edirnekapısı Mihrümâh Sultan Camisi," *Türkiyemiz*, Sayı 36, İstanbul, 1982, s. 1-6.

Ziya, Mehmed, "Bursa'daki Türbelerimizde Gayr-i Mektup Kitâbeler," *TOEM*, sene 11-13, no 62-77, 1 Ağustos 1336-1 Teşrinisani 1339, (tefrika).

Zorlu, Tülây, "Trabzon Gülbahar Hatun ve Emir Mehmet Türbeleri," *Vakıflar Dergisi*, Sayı 35, Ankara, 2011, s. 215-225.

Arşiv Belgeleri

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, "Esas" (E) ve "Defter" (D) kodlarıyla numaralandırılmış mektup, vakfiye, muhallefât, mülknâme, rûznâme ve yayımlanmış/yayımlanmamış belgeler:

E NO:

"Fenarîzâde Ahmed Bey'in II. Bayezid'e Mektubu," 6071; "Selçuk Hatun'un Mektubu," 5463, 10287, 10288, 1851, 1952, 6254, 8361, 3140, 6887, 7543, 10292, 11775, 6071, 11985, 11987; "Mektuplar," 7351, 2629, 765, 5926, 6036, 7702, 11480; "Hürrem'in Mektupları," 5662, 5426, 5038, 6056, 5859; "Esmihan Sultan Vakıfları," 1993, 7537, 7029, 5288, 2003, 10718, 12359; "Hatice Sultan," 10266 "I. Abdülhamid'in Rûznâmesi," 12360, 11289; "Bezmiâlem'in Mektupları," 5933, 3202, 8384, 29, 608, 630, 3544, 8389, 4002, 2910, 12055, 1231, 1920, 3011, 691, 3240, 3252, 8389; "Hanife," 126; "Ümmügülsüm," 6596, 10590; "Saliha Sultan," 277, 7019, 4314, 367, 7029, 8373; "(Küçük) Ayşe Sultan," 7751, 102, 7742, 6748; "Zübeyde Sultan," 271; "III. Ahmed'in Kadınları," 1228, 7768, 3571, "III. Mustafa'nın Kadınları," 7995, 11462, 1785; "Adilşah Kadın," 1920; "Rıfat Kadın," 7014, 7019; "Şah Sultan," 962, 98, 249, 332, 374, 446; "Hibetullah Sultan," 6364, 7359; "Beyhan Sultan," 7029, 98, 12359, 12360 (I. Abdülhamid'in Rûznâmesi), 257, 135, 9091, 316, 8388, 257, 6786, 6787, 2779, 7955, 9091, 9126; "Hatice Sultan," 7029, 12360 (Abdülhamid'in Rûznâmesi), 7029; "III. Mustafa'nın Kızı Mihrümâh Sultan" 6364, 12359; "Sineperver" 11842; "Binnaz," 32, 777, 7205; "Nevres," 683, 925, "Küçük Esma Sultan," 7014, 2949, 2234, 11842, 2656.

D NO:

5270, 5685, 3079, 2497, 3683, 3954, 4545, 8732, 7704, 2213, 3207, 8220, 10610, 6124,8136, 8221, 972, 1963, 7809, 7963, 8171, 11842, 560, 969, 1000, 3018, 4762, 5436, 5517, 6866, 7883, 7990, 7991, 5517, 8079, 9781, 995, 698; "Ümmügülsüm," 10590, 2214; "Saliha Sultan," 20; "Valide Şehsuvar," 10; "Alicenab Kadın," 23; "Safiye Sultan," 10, 10745, 5078, 6143, 7650; "Ümmügülsüm Sultan," 2214, 2808; "Saliha Sultan," 7666, 10364, 9496; "Zeyneb Sultan," 22

13, 3207, 8220; "(Küçük) Ayşe Sultan," 2213, 30207, 3282, 6129, 6932, 10555; "Âtike Sultan," 28; III. Ahmed'in Kadınları," 7027, 6514, 8591, 28, 2808 4665, 6121, 6513; "Alicenab Kadın," 28, 8019, 8075, 1157; "III. Osman'ın Kadınları," 5132, "III. Mustafa'nın Kadınları," 8221, "III. Mustafa'nın kızları Şah Sultan, Beyhan Sultan, Hatice Sultan," 3022, 2531, 4678, 3665, 6507, 3151, 2250, 2917, 842, 874, 3017, 3098, 2046, 4225, 3033, 2251, 4225; "Mihrişah" 3158; "I Abdülhamid'in Kızları," 6304; "Nakşidil," 10193, 6565; "Nevres Kadın," 4876, 7302, 8694; "Mehtabe Kadın," 4477, "Küçük Esma Sultan," 230, 413.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi kaydındaki vakfiyelerden:
No 3032, Hicri 977 (1569-70) Şah Sultan Vakfiyesi; No 3010, Hicri 1038 (1628) Sanavber Hatun Vakfiyesi; No 3042 (18. yüzyıl) Emetullah Sultan Vasiyetnâmesi; Yeniler Kitaplığı No 3510, Hicri 1109 (1697) Emetullah Gülnûş Sultan Vakfiyesi; No 3037, Hicri 1123 (1711) Emetullah Gülnûş Sultan Diğer Vakfiyesi; No 3013, Hicri 1255 (1839) Âlicenab Kadın Vakfiyesi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet ve İbnülemin tasnifleri tapu ve tahrir, vakfiye, saray, maarif vd tasnif kodlu yayımlanmış belgeler:

Tapu Tahrir D. No. 141; "Zeyneb Sultan," Cevdet-saray no 3240, "Küçük Ayşe Sultan," Cevdet-saray 6013; "Zübeyde Sultan," Cevdet-saray 4211, İbnülemin-saray 3145; "Âlicenap," Cevdet-maarif 146, 5818; "Adilşah Kadın," Cevdet-maarif 5373, 5260, Cevdet-saray 1240; "Şah Sultan," Cevdet-saray 5223, 7148; "Beyhan Sultan," Cevdet-maarif 5373, 5260, Cevdet-saray 1240; "Nakşidil," Cevdet-maarif 7498, Cevdet-saray 1162; "Şebsefa," Cevdet-saray 2139, 2201, 646, 644, 1415; "Muteber Kadın," Cevdet-saray 1769, 5786.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: Evkaf Kütüğü defterlerinde kayıtlı Valide Sultan, Haseki, Kadınefendi, "Selçuk Hatun binti Sultan Çelebi Mehmed" Vakfiyeler.

Bursa Şer'iye Sicilleri:
Defter No 3, s. 368; Defter no 45, s. 22; Defter no 155 s. 378; Defter no 201, s. 63-64; Defter no 370, s. 40; Defter no 427/31, s. 34.

M. Cevdet Yazmaları (Belediye Ktp): No: 071, s. 576.

Özel Belgeler: Yazarın kütüphanesindeki belgeler, fotoğraflar

Kısaltmalar:

İA: *İslâm Ansiklopedisi*
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
TOEM: Tarih-i Osmâni Encümeni Mecmuası
TTEM: Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTK: Türk Tarih Kurumu
(ty): Tarihi yok

DİZİN

Ahi kızı Hatun (Hüdavendigâr'ın eşi), 66
Ayşe / Gülbahar Hatun (II. Bayezid'in eşi), 182, 183
Abaza Ağır Mahmud Bey, 677
Abbas Ağa, 345
Abbas Halim Paşa, 684
Abdi Ağa, 383
Abdi Paşazâde Güleç/Sarhoş Ali Paşa (III. Ahmed'in damadı), 435, 437
Abdülbâki Efendi, 383
Abdülkadir Efendi (II. Abdülhamid'in şehzâdesi), 644, 675
Abdullah (II. Bayezid'in şehzâdesi), 188, 190, 193
Abdullah (II. Selim'in şehzâdesi), 263
Abdullah (IV. Mehmed'in torunu), 382
Abdullah (Kanuni'nin şehzâdesi), 217, 221, 228, 236, 246
Abdullah Vehbî, 190
Abdülmecid (II. Mahmud'un torunu), 554
Abdülvehhab, 69
Abdürrahim Efendi (II. Abdülhamid'in şehzâdesi), 684
Abdurrahman Nureddin Paşa, 692
Âbide Sultan (I. Ahmed'in kızı), 323
Aclan Bey, 63
Adana Valisi Yusuf Paşa, 441
Âdile Hanımsultan (II. Abdülhamid'in torunu), 691
Âdile Sultan (II. Mahmud'un kızı), 507, 524, 546, 549, 554, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 614, 616, 643, 654, 666, 686, 730, 744, 746, 749, 751, 753
Âdilşah Kadın (III. Mustafa'nın eşi), 463, 464, 465, 472, 473, 476, 477, 482
Adliye Nazırı Halil Rifat Paşa, 628
Afife Hanımsultan (IV. Murad'ın torunu), 331
Afife Kadın (IV Mehmed'in eşi), 366, 371, 378, 379, 380

Âfitâb Başkadın (III. Selim'in eşi), 517
Ağababasızâde İbrahim Ağa, 399
Ahıskalı Mehmed Ağa, 436
Ahmed Bey (deftardar), 164
Ahmed Bey (II. Bayezid'in torunu), 193, 196
Ahmed Çelebi (Çelebi Mehmed'in şehzâdesi), 100
Ahmed Çelebi (II. Murad'ın torunu), 142
Ahmed (İbrahim'in şehzâdesi), 348
Ahmed (II. Bayezid'in şehzâdesi), 188, 189, 192, 193, 194, 195
Ahmed (II. Mustafa'nın şehzâdesi), 401
Ahmed (Kanuni'nin torunu), 261
Ahmed (Koca Murad'ın şehzâdesi), 122
Ahmed Nâmi Bey (II. Abdülhamid'in damadı), 695, 696
Ahmed Nuri Efendi (II. Abdülhamid'in şehzâdesi), 672
Ahmed Tevfik Paşa, 709
Ahmed Zülkûf Bey (Abdülaziz'in damadı), 643
Ahter Melek Hanım (I. Abdülhamid'in kızı), 512
Âkide Hatun (Fatih'in eşi), 175, 176
Âkile Hatun (Genç Osman'ın eşi), 327
Âkile Sultan (III. Ahmed'in kızı), 449
Akkoyunlu Göde Ahmed Bey (Fatih'in torunu ve II. Bayezid'in damadı), 150, 178, 182, 193
Akkoyunlu Uğurlu Mehmed Mirza (Fatih'in damadı), 178, 179, 193
Akşemseddin, 158, 175
Alâeddin Ali Bey (Karamanoğlu), 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 116
Alâeddin Ali (II. Murad'ın şehzâdesi), 125, 141
Alâeddin Bey (Abdülmecid'in torunu), 623
Alâeddin Keykubad (Selçuklu Sultanı), 164
Alâeddin Paşa (I. Abdülhamid'in damadı), 507
Alanyalı Hacı Ebubekir Paşa (II. Mustafa'nın damadı), 409
Aleksios Komnenos, 177
Alemdar Mustafa Paşa, 440, 441, 476, 486, 504, 732, 739
Alemşah (II. Bayezid'in şehzâdesi), 188, 189, 190, 195, 196, 197, 200
Alemşah Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 511
Ali Bey (Cem Sultan'ın dayısı), 158, 164, 167, 168, 169
Ali Bey (Evrenoszâde), 123
Ali Bey (IV. Mehmed'in torunu), 384
Ali Çelebi Efendi (İstanbul Kadısı), 271
Ali Çelebi (II. Bayezid'in torunu), 193

Âlicenab Kadın (II. Mahmud'un eşi), 523, 524, 550
Âlicenab Kadın (I. Mahmud'un eşi), 451
Ali Fuad Bey (II. Abdülhamid'in damadı), 697
Ali Galib Bey (Abdülmecid'in damadı), 607, 609, 610, 611, 612
Ali Halid Paşa (Abdülaziz'in damadı), 645
Ali Haydar (Germiyanoğlu) Bey (Mehmed Vahideddin'in damadı), 707, 709
Ali (Hz.), 39
Ali (IV. Mehmet'in torunu), 382
Ali Nureddin Paşa (II. Abdülhamid'in damadı), 687, 688
Ali Paşa (III. Mehmed'in Damadı), 303
Alişir Bey (Germiyanoğlu), 70
Aliye Hanımsultan (II. Mahmud'un torunu), 565
Aliyye Hanımsultan (II. Abdülhamid'in torunu), 687, 695
Aliyye Sultan (Abdülmecid'in kızı), 578, 626, 636
Aliyye Sultan (V. Murad'ın kızı), 654, 665
Âmine Hatun, 27, 30
Andronikos III., 52, 54, 55
Angelina (Yıldırım Bayezid'in eşi), 76, 88, 89
Anna Hatun (Fatih'in eşi), 174, 175
Anna (II) (Fatih'in eşi), 174, 178
Anna Sophia (II. Mustafa'nın eşi), 403
Antalyalı Bâlî Bey (II. Bayezid'in damadı), 196
Antalya Sancakbeyi Mustafa Paşa (Yavuz'un damadı), 211
Arap İzzet Paşa, 678
Arşidük Ferdinand, 241
Âsaf Mahmud Celâleddin Paşa (II. Mahmud'un torunu), 553, 626, 628, 670
Asiye Sultan (İbrahim'in torunu), 359, 390
Asiye Sultan (II. Ahmed'in kızı), 392
Asporça Hatun (Orhan Bey'in eşi), 42, 43, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 747, 756
Aşûbcan Kadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 548, 549, 551, 567
Âtike Sultan (I. Ahmed'in kızı), 322, 323
Âtike Sultan (İbrahim'in kızı), 348, 358, 360
Âtike Sultan (II. Ahmed'in kızı), 392
Âtike Sultan (III. Ahmed'in kızı), 430, 431, 433, 434, 435
Atiyye Sultan (II. Mahmud'un kızı), 550, 557, 558, 559, 618
Atiyyetullah (I. Abdülhamid'in torunu), 509
Ayasofya Şeyhi İspirî, 406, 431, 435
Aydınoğlu İsa Bey, 87
Aydın Valisi Abdullah Paşa (II. Mustafa'nın damadı), 406, 407

Aynışah Hatun (II. Bayezid'in kızı), 179, 190, 193, 196
Aynışah Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 510
Aynısefa Kadınefendi (III. Selim'in eşi), 519
Aynülhayat Kadın (III. Mustafa'nın eşi), 465, 482
Ayşe Başkadın (I. Mahmud'un eşi), 451
Ayşe Behrî Kadın (III. Ahmed'in eşi), 420, 422
Ayşe Dürrüşşehvar Hanım (I. Abdülhamid'in eşi), 508
Ayşe (Fatih'in kızı), 178, 179
Ayşe / Gülbahar Hatun (II. Bayezid'in eşi), 182, 183, 184, 185, 191
Ayşe Hatice (V. Murad'ın torunu), 662, 665
Ayşe Hatun (Çelebi Mehmed'in kızı), 100, 104, 116
Ayşe Hatun (II. Bayezid'in kızı), 192
Ayşe Hatun (Yavuz Sultan Selim'in eşi), 201
Ayşe Hümâşah Hanımsultan (Kanuni'nin torunu), 228, 248, 257, 258, 259, 274
Ayşe (İbrahim'in eşi), 356
Ayşe (III) (I. Abdülhamid'in eşi), 501
Ayşe (II. Osman'ın eşi), 327, 328
Ayşe (II. Selim'in torunu), 275
Ayşe (IV. Murad'ın eşi), 330
Ayşe (IV. Murad'ın torunu), 333
Ayşe Kadın (II) (I. Abdülhamid'in eşi), 501
Ayşe Osmanoğlu/Ayşe Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 563, 572, 575, 576, 586, 587, 588, 618, 620, 626, 630, 634, 669, 670, 675, 676, 677, 678, 679, 682, 683, 687, 688, 689, 691, 692, 694, 695, 696, 697, 698
Ayşe Sineperver Valide Sultan (I. Abdülhamid'in eşi), 485, 486, 487, 502, 520
Ayşe Sıdıka Hanımsultan (II. Mahmud'un torunu), 553, 621
Ayşe Sultan "Büyük" (II. Mustafa'nın kızı), 403, 404, 405, 437, 438
Ayşe Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 510
Ayşe Sultan (I. Ahmed'in kızı), 305, 307, 318, 319, 320, 322, 323
Ayşe Sultan (İbrahim'in kızı), 360
Ayşe Sultan (II) (III. Ahmed'in kızı), 445
Ayşe Sultan (III. Murad'ın kızı), 255, 292, 293, 294, 295
Ayşe Sultan (II. Mahmud'un kızı), 548, 567
Ayşe Sultan "Küçük" (III. Ahmed'in kızı), 403, 405, 420, 435, 437, 438, 439, 443, 445
Ayşe (Yıldırım Bayezid'in torunu), 98

Bâkî Bey (İbrahim'in damadı), 361

Baltacı Hasan, 355
Baltacı Mehmed Paşa, 375
Barbaros Hayreddin Paşa, 226, 264, 270
Başlâla Uzun Süleyman, 313
Bayezid (I. Ahmed'in şehzâdesi), 305, 308
Bayezid (III. Ahmed'in şehzâdesi), 417, 418, 457
Bayezid (II. Mustafa'nın torunu), 409
Bayezid (Kanuni'nin şehzâdesi), 217, 218, 221, 225, 227, 230, 232, 233, 234, 236, 239, 246, 247, 248, 255, 256, 264, 271
Bedia Sultan (Abdülmecid'in kızı), 595, 638
Bedrifelek Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 672, 674, 687
Behice Hanım (II. Abdülhamid'in eşi), 677, 678, 679, 680, 683
Behice Sultan (Abdülmecid'in kızı), 601, 602, 604, 616, 617, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 633, 634
Behiye Sultan (Abdülmecid'in kızı), 635
Behram Ağa, 339, 340
Behrûs Kadınefendi (Halife Abdülmecid'in eşi), 713
Behzad Kadın (II. Süleyman'ın eşi), 387, 388
Bektaş Ağa, 312, 313
Bengî Ali Bey (Hüdavendigâr'ın torunu), 72, 73, 85
Bereket Ali (Sultanzâde, Halife Abdülmecid'in torunu), 714
Bergüzar (II. Abdülhamid'in eşi), 685
Beyhan Sultan (İbrahim'in kızı), 346, 357, 359, 360, 361, 370
Beyhan Sultan (III. Ahmed'in kızı), 446
Beyhan Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 456, 463, 464, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 480, 482, 485, 504, 526, 544, 545, 549
Beyhan Sultan (Yavuz'un kızı), 212
Bezmiâlem Valide Sultan (II. Mahmud'un eşi), 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 546, 570, 573, 578, 593, 595, 596, 600, 605
Bezmiârâ Hanımefendi (Abdülmecid'in eşi), 18, 573, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 598, 601, 674
Bıyıklı Mehmed Paşa, 333, 360
Bıyıklı Mustafa Paşa, 423
Bîdâr Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 634, 674, 675, 676, 685, 689
Binnaz Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 499, 500
Boşnak Mustafa Paşa (Yavuz'un damadı), 210
Boyalı Mehmed Paşa (II. Selim'in damadı), 276
Boynueğri Mehmed Paşa, 341
Brankoviç, 75, 83
Brankoviç (Georgi), 130, 131, 134, 136, 137, 140

Burhaneddin (Abdülmecid'in şehzâdesi), 600, 601, 625
Burhan-ı Ali, 229
Bursalı Seyyid Said Mehmed Paşa (II. Mahmud'un damadı), 544, 554
Bülbül Hatun (II. Bayezid'in eşi), 75, 189, 193, 194

Cafer Paşa (II. Selim'in damadı), 274
Caliboz (II. Abdülhamid'in eşi), 686
Canbulatzâde Mustafa Paşa (I. Ahmed'in damadı), 322
Candaroğlu Hasan Bey (Fatih'in damadı), 179
Candaroğlu İsfendiyar Bey, 80, 103, 104, 105, 106, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 127, 128, 132, 133, 134, 142, 143
Candaroğlu İsmail Bey, 179
Candaroğlu Kasım Bey (Çankırı sancakbeyi, Çelebi Mehmed'in damadı), 104, 116, 119, 121, 142
Candaroğlu Süleyman, 66
Canfeda Kadın, 267, 280, 281
Canibeg Sufî, 101
Celâl Bey, 680
Celâleddin İslam, 86, 87, 97
Cemile Sultan (Abdülmecid'in kızı), 599, 605, 614, 615, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 629, 635, 671, 683
Cemile Sultan (II. Mahmud'un kızı), 569, 586
"Cem Lâlası" Yakup Paşa (II. Bayezid'in damadı), 197
Cem Sultan, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 123, 133, 145, 146, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 192, 197, 252, 356, 521, 720, 724, 729, 732, 737, 744
Cerrah Kasım Paşa (İbrahim'in damadı), 361
Cerrah Mehmed Paşa (II. Selim'in damadı), 276, 285
Cevherriz (V. Murad'ın eşi), 648, 654
Ceylanyâr Hanım (Abdülmecid'in eşi), 491, 595, 603
Charles VIII. (Fransa Kralı), 157, 158, 171
Cigalazâde Sinan Paşa, 283, 284, 293, 303
Cihangir (II. Selim'in şehzâdesi), 263
Cihangir (Kanuni'nin şehzâdesi), 217, 221, 224, 225, 227, 230, 231, 232, 236, 246, 247, 248, 255
Cihanşah (IV. Mehmed'in eşi), 366, 380
Cinci Hüseyin Efendi, 309
Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa, 258
Confreras, Don Diego Gonzales de, 89

Çakırcıbaşı Hasan Ağa (II. Selim'in damadı), 274
Çalıcı Mehterbaşı Mehmed Ağa, 392
Çandarlı Halil Efendi, 69

Çandarlı Halil Paşa, 120, 136, 151
Çavdaroğlu Ahmed Şükrü Paşa, 644
Çelebi Kethüda, 312
Çelebi Mehmed Efendi, 442
Çerkes Yusuf Ağa (Kapıcılar Kethüdası), 391
Çiçek Hatun (Fatih'in eşi), 146, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 252, 521
Çoban Bey (Osman Bey'in şehzâdesi), 30, 33, 40
Çoban Mustafa Paşa (Yavuz'un damadı), 210
Çuhadar Ahmed Paşa (III. Murad'ın damadı), 297, 298

Damad (Enişte) Hasan Paşa (IV. Mehmed'in damadı), 382
Damat İbrahim Paşa (veziriazam, III. Murad'ın damadı), 255, 283, 284, 285, 286, 287, 292, 293, 295, 296
Darüssaade Ağası Süleyman Ağa, 405, 408
d'Aubusson, 168, 169, 170
David Komnenos, 138, 174, 175
Davud Bey (Karamanoğlu), 68
Defterdar Ahmed Paşa, 381
Defterdar İsmail Paşa, 385
Deli Hüseyin Paşa, 341, 367
Deli Hüseyin Paşazâde, 435, 439
Demetrios Paleologos, 176
Demhoş Kadın (III. Selim'in eşi), 518
Demirbaş Şarl, 374
Demirtaşpaşaoğlu Oruç Bey, 270
Derviş Ahmed, 264
Derviş Turud, 38
Despina Hatun (Maria) Yıldırım Bayezid'in eşi), 82
Despina Hatun (Yıldırım Bayezid'in eşi), 75, 76, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 98
Despot Mateos, 59
Devlet Hatun (Yıldırım Bayezid'in eşi), 67, 76, 77, 78, 79, 82, 99
Devletşah Hatun (Yıldırım Bayezid'in eşi), 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 90, 99
Dilfirib Kadınefendi (Sultan Reşad'ın eşi), 700, 704
Dilpesend Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 599, 675, 682, 683, 692, 697
Dilpezir Kadın (IV. Mustafa'nın eşi), 521
Dimitrios Sofyan, 109
Dionisios (Patrik), 139, 140
Dividdar Ahmed Paşa, 102
Doğancı Yusuf Paşa (I. Ahmed'in damadı), 322
Dorino Gattiluzio, 177
Dukaginzâde Ahmed Paşa (veziriazam, Yavuz'un damadı), 196, 210
Dukaginzâde İskender Bey, 196
Dulkadirli Alâüddevle Bozkurt Bey, 181, 182, 184
Dulkadirli Halil, 101
Dulkadirli Nâsireddin Mehmed Bey, 100, 101

Dulkadiroğlu Süleyman Bey, 147, 151, 152, 153, 183
Dürdâne (II. Abdülhamid'in eşi), 684, 685
Dürriaden Kadınefendi (Sultan Reşad'ın eşi), 700, 701, 702, 703
Dürrinev Başkadınefendi (Abdülaziz'in eşi), 535, 640, 641, 643
Dürriye (IV. Mehmed'in eşi), 366, 380
Dürriye Sultan (Sultan Reşad'ın torunu), 691
Düzdidil Kadınefendi (Abdülmecid'in eşi), 586, 599, 604, 618, 635, 636

Ebru (II. Abdülhamid'in eşi), 685
Ebrûreftâr Kadın (II. Mahmud'un eşi), 524, 550
Ebubekir Mirza, 86, 87, 98
Ebubekir Mümtaz Efendi, 560
Edâdil Kadınefendi (Abdülaziz'in eşi), 641, 646
Edebali (Ahi şeyhi), 27, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 58, 66, 90
Efdandise (Orhan Bey'in eşi), 42, 59
Elkas Mirza, 229, 240
Elmas Mehmed Paşa, 372, 382
Elvanbeyzâde Sinan Bey, 175
Emetullah Gülnûş Sultan, Valide (IV. Mehmed'in eşi), 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 393, 397, 406, 410, 414, 416, 424, 425
Emetullah Kadın (III. Ahmed'in eşi), 416, 417, 422, 424
Emetullah Sultan (III. Ahmed'in kızı), 447
Emetullah Sultan (II) (III. Ahmed'in kızı), 447
Emetullah Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 384, 410, 411, 412
Emine Hanım, 677
Emine Hatun (Çelebi Mehmed'in eşi), 99, 100, 101, 102, 151, 152
Emine (III. Ahmed'in torunu), 437
Emine Lutfîye (Abdülmecid'in torunu), 613
Emine Nâzikedâ Kadın (Vahideddin'in eşi), 706, 708, 709, 711
Emine Sultan (Abdülaziz'in kızı), 641, 646
Emine Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 512
Emine Sultan (II) (Abdülaziz'in kızı), 641, 644, 645, 657, 663
Emine Sultan (III. Ahmed'in kızı), 446
Emine Sultan II (III. Ahmed'in kızı), 448
Emine Sultan II (II. Mahmud'un kızı), 568
Emine Sultan (II. Mahmud'un kızı), 546, 567, 687
Emine Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 403, 404, 405, 406, 407, 408, 417

Emir/Seyyid Ali (Yıldırım Bayezid'in torunu), 96
Emir Süleyman (Yıldırım Bayezid'in oğlu), 85, 90, 96, 97
Emir Sultan/Emir Buharî (Yıldırım Bayezid'in damadı), 82, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 124
Emir Yusuf (Çelebi Mehmed'in torunu), 105, 113
Emsâlinûr Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 656, 682, 692
Enrique III. (Kastilya Kralı), 88, 89
Enver Paşa, 679, 693, 710
Erhondu Hatun (Yıldırım Bayezid'in kızı), 97
Erhundî Hatun (Koca Murad'ın kızı), 118, 142, 143
Ertuğrul Bey, 12, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 43, 53
Esmahan Hatun (Fatih'in eşi), 177
Esma (II. Mahmud'un kızı), 569
Esma Sultan (Abdülaziz'in kızı), 506, 635, 642, 643, 644, 645, 646, 681
Esma Sultan (III. Ahmed'in kızı), 422, 441, 442, 443, 502, 512, 646
Esma Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 413
Esma Sultan "küçük" (I. Abdülhamid'in kızı), 486, 487, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 520, 525, 534, 546, 547, 549, 559, 575, 586, 646
Esmihan Gevher Sultan (II. Selim'in kızı), 262, 263, 264, 267, 271, 272, 273, 274, 278, 280, 281, 442
Esmihan Sultan (IV. Murad'ın kızı), 334
Esmihan (Yavuz'un torunu), 208
Ester Kira Kadın, 267, 281, 284, 285
"Eyyubi Hasan Paşa Kethüdası" Kara Mustafa Paşa (II. Mustafa'nın damadı), 409

Fâhir Bey (II. Abdülhamid'in damadı), 693
Fahriye Sultan (III. Murad'ın kızı), 297, 298
Faik Paşa (II. Bayezid'in damadı), 196
Fakriyye (III. Murad'ın eşi), 292, 298
Fâtıma Aliye (II. Abdülhamid'in torunu), 687
Fâtıma Başkadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 523, 524, 549
Fâtıma Emetullah Sultan (IV. Mehmed'in kızı), 366, 384, 410
Fâtıma Hatun (Koca Murad'ın kızı), 118, 129, 141, 142, 143
Fâtıma Hatun (Orhan Bey'in kızı), 33, 34, 40, 41, 52, 54, 59, 60
Fâtıma Hatun (Osman Bey'in kızı), 41
Fâtıma Hatun (Selçuk Hatun'un torunu), 115

Fâtıma Hatun (Sofu Hatun, II. Bayezid'in kızı), 190, 195, 212
Fâtıma Hümâşah (III. Ahmed'in eşi), 421
Fâtıma (I. Ahmed'in eşi), 317
Fâtıma (III. Ahmed'in torunu), 437
Fâtıma (III. Murad'ın kızı), 279, 282, 295, 296, 297
Fâtıma (II. Selim'in kızı), 263, 275, 276
Fâtıma (IV. Mehmet'in torunu), 385
Fâtıma Pesend Hanım (II. Abdülhamid'in eşi), 682, 683
Fâtıma Şebisefa Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 498, 507
Fâtıma Sultan (Abdülaziz'in kızı), 646
Fâtıma Sultan (Abdülmecid'in kızı), 531, 574, 590, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 612, 613, 614, 620, 621, 631
Fâtıma Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 461, 511
Fâtıma Sultan (I. Ahmed'in kızı), 305, 307, 320, 321, 322, 333
Fâtıma Sultan (İbrahim'in kızı), 359
Fâtıma Sultan (III. Ahmed'in kızı), 409, 416, 417, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 434
Fâtıma Sultan III (II. Mahmud'un kızı), 569
Fâtıma Sultan II (II. Mahmud'un kızı), 491, 549, 567
Fâtıma Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 457, 461, 483
Fâtıma Sultan (II. Mahmud'un kızı), 491, 546, 566, 567
Fâtıma Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 413
Fâtıma Sultan (IV. Murad'ın kızı), 334
Fâtıma Sultan (IV. Murad'ın torunu), 332
Fâtıma Sultan (V. Murad'ın kızı), 654, 663, 665
Fâtıma Sultan (Yavuz'un kızı), 199, 211, 212, 229
Fâtıma Ulviye Sultan (Vahideddin'in kızı), 706, 707, 708, 709, 710, 711
Fâtıma (Yavuz'un torunu), 205
Fâtıma (Yıldırım Bayezid'in kızı), 96, 97
Fazıl Ahmed Paşa, 343, 344, 346
Fehime Hanım (III. Mustafa'nın eşi), 466
Fehime II (Abdülmecid'in kızı), 638
Fehime Sultan (Abdülmecid'in kızı), 602, 637
Fehime Sultan (V. Murad'ın kızı), 648, 652, 655, 656, 657, 663, 664, 676
Fehmi Hanım (I. Mahmud'un eşi), 452
Feleksu Kalfa, 625
Fenarizâde Ahmed Bey, 108, 758
Fenire Sultan (Vahideddin'in kızı), 706, 711
Ferdâne Sultan (III. Ahmed'in kızı), 446

Ferhad Bey (II. Bayezid'in damadı), 194, 195
Ferhad Paşa, 282, 291, 297
Ferhad Paşa (Yavuz'un damadı), 212
Ferhunde Emine (III. Osman'ın eşi), 455
Ferid Bey (Abdülmecid'in damadı), 632, 633
Feride Hanımsultan (II. Mahmud'un torunu), 559
Ferid Gökova, 696
Feridun Bey (Nişancı), 258, 266, 274
Ferruhşâd Hatun (II. Bayezid'in eşi), 191
Fethiyye Sultan (III. Murad'ın kızı), 298
Filizten Hanım (V. Murad'ın eşi), 621, 648, 653, 654
Fonseca, 374
Frenk Süleyman, 164

Galib Bey (V. Murad'ın damadı), 657, 663, 664
Galibpaşazâde Mustafa Fevzi Bey, 693
Gazi Hüsrev Bey (II. Bayezid'in torunu), 194, 195
Genç Ali Bey (III. Ahmed'in damadı), 430, 431, 432, 433
Genç Rocaberti, 87
George Phrantzes, 178
Germiyanoğlu Süleyman Şah, 77, 78, 79
Germiyanoğlu Yakub Beğin, 120, 121
Gevherhan (IV. Mehmed'in kızı), 366, 370, 385
Gevherhan Sultan (Fatih'in kızı), 146, 150, 178, 179, 193, 199
Gevherhan Sultan (I. Ahmed'in kızı), 313, 320, 321, 322
Gevherhan Sultan (İbrahim'in kızı), 346, 358
Gevheri Kadın (Abdülaziz'in eşi), 642, 645
Gevherimülûk Hatun (II. Bayezid'in kızı), 191, 192, 196, 210
Gevheri (V. Murad'ın eşi), 654
Gevhermülk Sultan (II. Selim'in kızı), 263, 264, 275
Gevherriz (II. Abdülhamid'in eşi), 686
Gevher Sultan (IV. Murad'ın kızı), 334
Goncenigâr Kadın (III. Selim'in eşi), 518
Grighur, 132
Gülbahar Hatun (Fatih'in eşi), 146, 147, 148, 149, 150, 157, 159, 178, 180
Gülbeyaz (IV. Mehmed'in eşi), 366, 369, 380
Gülcemal Kadınefendi (Abdülmecid'in eşi), 572, 574, 577, 590, 591, 595, 605, 613, 617, 638, 699
Gülçiçek (Aclan Bey'in eşi), 63
Gülçiçek Hatun (Murad Beyin Hatunu), 61, 62, 63, 75
Gülfem Hatun (Kanuni'nin eşi), 199, 217, 221, 226, 246, 247, 248, 252, 253
Gülistu Hanım (Abdülmecid'in eşi), 588, 602, 603, 630, 637, 705

Güliter Hatun, 285
Gülmân (III. Mustafa'nın eşi), 466
Gülnar (IV. Mehmed'in eşi), 366, 371, 379, 380
Gül Ratıb Ahmed Paşa (III. Ahmed'in damadı), 437, 438
Gülruh Hatun (II. Bayezid'in eşi), 189
Gülşah Hatun (Fatih'in eşi), 146, 173, 174
Gülşen Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Güneş (IV. Mehmed'in eşi), 366, 380
Güzelce Hasan Bey (II. Bayezid'in damadı), 182, 195
Güzelce Mahmud Paşa, 212, 288, 294
Güzelce Rüstem Paşa (II. Bayezid'in damadı), 197

Habbâbe Hanım (I. Mahmud'un eşi), 452
Hacı Alâeddin, 49
Hacı Ali Paşa, 412
Hacı Bektaş Velî, 32, 36
Hacı Beşir Ağa (Darüssaade Ağası), 395, 399, 431, 500
Hacı Bey, 282
Hacıbeyoğlu Süleyman Paşa, 69
Hacı Hızır Ağa, 370
Hacı Mehmed Emin Bey, 455
Hacı Şadgeldi (Amasya Emiri), 99, 102, 141
Hacı Selim Ağa, 508
Hacı Süleyman Bey, 409
Hadım Hasan Paşa, 284, 290
Hadım İbrahim Paşa (Yavuz'un damadı), 211, 212
Hadım Süleyman Paşa, 228, 255
Hafise Sultan (IV. Murad'ın kızı), 334
Hafize/Hafise Hanım (II. Mustafa'nın eşi), 394, 401
Hâfız Ahmed Paşa (III. Ahmed'in damadı), 433
Hafsa Hatun/Ayşe Hafsa (Yavuz'un eşi), 25, 190, 198, 199, 200, 201, 205, 215, 222, 224, 225, 226, 250, 265, 350
Hafsa Hatun (Çelebi Mehmed'in kızı), 100, 104, 105, 106, 113, 115, 116, 134, 141
Hafsa Hatun (I. Bayezid'in eşi), 76, 87
Hafsa Hatun (II. Murad'ın kızı), 142
"Hain" Ahmed Paşa (II. Bayezid'in damadı), 195
Halil (Orhan Bey'in şehzâdesi), 42, 43, 52, 53, 55, 58, 59, 64, 65
Halil Paşa (III. Murad'ın damadı), 285, 286, 287, 295, 296, 297
Halime, 122, 124
Hamid (Abdülmecid'in damadı), 624, 626
Hamid Bey (Abdülmecid'in damadı), 624
Hamide (II. Abdülhamid'in torunu), 697
Hamide Sultan (II) (II. Mahmud'un kızı), 568, 569
Hamide Sultan (II. Mahmud'un kızı), 568

Hamid Hamza Paşa, 468
Hamid (Osman Bey'in şehzâdesi), 40
Handan Sultan, Valide (III. Mehmed'in eşi), 300, 301, 302, 303, 304, 305
Handanzâde Kızı (İbrahim'in eşi), 357
Hanefi Efendi, 311
Hanife Kadın (III. Ahmed'in eşi), 422, 441
Hanife Kadın (II. Mustafa'nın eşi), 403
Hanımsultan (Yavuz Sultan Selim'in kızı), 181, 192, 199, 202, 210, 211
Hanzâde Sultan (I. Ahmed'in kızı), 322
Hanzâde Sultan (IV. Murad'ın kızı), 334
Haremeyn Müfettişi Mustafapaşazâde İbrahim Bey, 452
Hasan Bedreddin (Abdülaziz'in torunu), 646
Hasan Çelebi (Çelebi Mehmed'in torunu), 108, 115
Hasan (IV. Mehmed'in torunu), 382
Hasan Paşa (II. Selim'in torunu), 274
Haseki Rebia Sultan (II. Ahmed'in eşi), 390, 391
Hassa Başmimarı Bekir Ağa, 383
Hassa Mimarı Tahir Ağa, 440
Hassa Müşiri Rauf Paşa, 696
Hâtem Başkadın (I. Mahmud'un eşi), 451
Hatem Kadın (III. Ahmed'in eşi), 420
Hatibzâde Nasuhî Çelebi, 164
Hatice Halime Hatun (II. Murad'ın eşi), 103, 106, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 132, 133, 134, 135
Hatice Hatun (Fatih'in eşi), 176
Hatice Hatun (II. Bayezid kızı), 190, 194, 195, 196, 199
Hatice Hatun (Yavuz'un kızı), 202, 205, 206, 210, 211, 212, 229
Hatice Kadın (II. Süleyman'ın eşi), 387
Hatice Muazzez (Sultan İbrahim'in eşi), 335, 351, 387, 388, 389
Hatice Râmi Kadın (I. Mahmud'un eşi), 452
Hatice Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 509, 510
Hatice Sultan (III. Ahmed'in kızı), 432, 433, 434
Hatice Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 456, 463, 464, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 504, 506, 526
Hatice Sultan (II. Mahmud'un kızı), 567
Hâtice Sultan (IV. Mehmed'in kızı), 380, 381, 382, 383, 384
Hatice Sultan (V. Murad'ın kızı), 648, 651, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 676
Hatice Turhan Sultan, Valide (Sultan İbrahim'in eşi), 312,

313, 315, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 360, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 383, 385, 398, 405, 412, 427, 435, 445, 446, 591, 717
Haydarağazâde Mehmed Paşa (İbrahim'in damadı), 361
Haydar Bey (Cem Sultan'ın defterdarı), 161
Hayırbay (Mısır valisi), 200
Hayma Ana, 27, 28, 29, 30, 31, 32
Hayranıdil Kadınefendi (Abdülaziz'in eşi), 641
Hayreddin (Abdülaziz'in torunu), 646
Hayriye Ayşe Dürrüşşehvar Sultan (Halife Abdülmecid'in kızı), 713, 714
Hayriye Hanımsultan (II. Mahmud'un torunu), 507, 562, 564, 565
Hayriye Sultan (II. Mahmud'un kızı), 569
Hayrüddin Hızır Ağa (Amasya hâkimi), 152, 154
Hayrünnisâ Kadınefendi (Halife Abdülmecid'in eşi), 713
Hazinedar Ağa, 507
Hekimoğlu Ali Paşa, 395
Helena (Eleni) Hatun (Fatih'in eşi), 176
Helena (Kantakuzenos), 64, 87, 88, 89, 174, 175
Helena Shishman, 59
Hersekliоğlu Ahmed Paşa (Bayezid-i Velî'nin damadı), 193
"Hezarpâre" Ahmet Paşa (veziriazam, İbrahim'in damadı), 309, 357, 361
Hızır Ağa Mehmed Bey, 195
Hızır Bey (kadı), 68, 149
Hibetullah Hanımsultan (II. Mustafa'nın torunu), 412
Hibetullah Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 498, 499, 507, 508, 566
Hibetullah Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 457, 461, 466, 467, 468, 483, 498
Hidayet Ali Han (Halife Abdülmecid'in damadı), 714
Hoca Ömer (Gazi), 64
Hoca Reyhan, 313
Hoca Saadeddin Efendi, 12, 36, 81, 155, 165, 295
Hotin Muhafızı Koca Mustafa Paşa (II. Mustafa'nın damadı), 405
Hubbî Mollası Mehmed Vusulî, 270
Hubyâr (Sultan İbrahim'in eşi), 353, 356
Hulefâ Bey, 201
Hundî Fâtıma Hatun (Yıldırım Bayezid'in kızı), 82, 87, 90, 91, 92, 95, 96, 115, 118
Hundî Hatun (Bayezid-i Velî'nin kızı), 15, 189, 193, 194
Hundî/Ümmügülsüm Hatun (II. Murad'ın eşi), 140, 141
Huşyâr Kadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 523, 544, 545, 549, 554, 557, 568

Hümâ Hatun (Koca Murad'ın eşi), 125, 126, 128, 129, 130, 134, 144, 181
Hümâşah Hatun (Bayezid-i Velî'nin kızı), 196, 197
Hümâşah Hatun (Bayezid-i Velî'nin torunu), 196
Hümâşah Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 500
Hümaşah (Kanunî'nin torunu), 243
Hümâ Sultan (III. Murad'ın kızı), 297
Hümeyra (Özbaş) Hanımsultan (Vahideddin'in torunu), 709
Hürrem Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Hürrem Sultan (Kanuni'nin eşi), 14, 16, 18, 20, 199, 205, 206, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 262, 263, 264, 265, 269, 315, 352, 378, 453, 496, 730, 737, 739, 742, 747, 752, 753, 755, 758
Hüseyin Beğ (İran Elçisi), 285
Hüsnümelek Hanım (II. Mahmud'un eşi), 523, 524, 546, 547, 548
Hüsnüşah Hatun (Bayezid-i Velî'nin eşi), 181, 188, 189, 197
Hüsnüşah Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Hüsnüşah Kadın (II. Mustafa'nın eşi), 402, 403
Huşyâr Kadınefendi (Abdülmecid'in eşi), 599, 635

Ioannes Komnenos IV., 130
Ioannes V., 52, 54, 55, 56, 57, 58, 64, 76, 89
Ioannes VI. (Kantakuzenos), 52, 54, 56
Ioannes V. kızı, 76, 89
Irene, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 130
Irene (V. Ioannes'in kızı), 42
Ivanko Bassaraba, 64
Ivan Rilski (Aziz), 138
Ivan Şişman (Bulgar Kralı Sasmanos), 63, 64, 75

İbn Battuta, 43, 47, 48, 49, 50
İbrahim Bey (Candaroğlu, İsfendiyar oğlu), 103, 104, 105, 106, 119, 121, 122, 124, 128, 143
İbrahim Bey (Orhan Bey'in şehzâdesi), 52, 53, 54, 58
İbrahim Derviş Paşa, 645
İbrahim Han (II. Selim'in torunu), 274, 358
İbrahim Hilmi Paşa, 643
İbrahim (II. Ahmed'in şehzâdesi), 390
İbrahim (II. Mustafa'nın şehzâdesi), 403
İbrahim İlhâmi Paşa (Abdülmecid'in damadı), 623
İbrahim Paşa, 395
İbşir Mustafa Paşa (I. Ahmed'in damadı), 319

İkinci Esvapçı Safvet Bey, 674, 685
İlaldı Hatun (Bayezid-i Velî'nin kızı), 195, 196
İlaldı Hatun (Çelebi Mehmed'in kızı), 100, 116, 117
İlyas Ağa (çaşnigir), 164
İnşirah Kadın (Vahideddin'in eşi), 706
İren Hatun (Fatih'in eşi), 178
İsa Bey (II. Murad'ın damadı), 143
İsa Çelebi (Yıldırım Bayezid'in oğlu), 81, 82
İsa (Hz.), 30
İsfahan Şah (Çelebi Mehmed'in torunu), 115
İshak Bâli (Çelebi Mehmed'in torunu), 105, 113
İshak Fakih, 79, 80
İshak Paşa, 123, 124, 127, 135, 154
İskender Paşa, 202, 210, 211, 212
İşkodralı Celâleddin Paşa (II. Abdülhamid'in damadı), 691, 699
İşkodralızâde Ali Rıza Bey, 564
İsmail Bey (Çelebi Mehmed'in torunu), 105
İsmail Bey (II. Mahmud'un torunu), 143
İsmail Hakkı (Okday) Bey (II. Abdülhamid'in damadı), 644, 709, 710
İsmail Rahmi Efendi, 509
İvâz Kadın (II. Süleyman'ın eşi), 388
John Vatatzes, 42, 65

Kabakulak İbrahim Paşa, 395
Kabasakal Çerkes Mehmed Paşa (Abdülmecid'in ve Abdülaziz'in damadı), 506, 634, 645, 646, 676, 681
Kafzâde (Edirne Kadısı), 291
Kalaylıkoz Ali Paşa (II. Selim'in damadı), 271, 273
Kale Kartanou (II. Selim'in eşi), 270
Kamelya Kadın, 688
Kanijeli Siyavuş Paşa (II. Selim'in damadı), 276
Kansu Gavri (Memlûk Sultanı), 297
Kaptanıderya el-hac İbrahim Paşa, 405, 424
Kaptanıderya Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (IV. Mehmed'in damadı), 344, 347, 404, 408, 412, 413, 438
Kara Ahmed Paşa (Yavuz'un damadı), 211, 212, 235, 236, 258
Karaca Bey (Anadolu Beylerbeyi), 104, 105, 106, 121, 159
Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, 13, 217, 311, 340, 727
Kara İbrahim Paşa, 371, 391
Karaman kızı (Fatih'in eşi), 177
Kara Mehmed, 290, 321
Kara Murad Ağa, 312, 313
Kara Musa Paşa, 353
Kara Mustafa Paşa (Bayezid-i Velî'nin damadı), 196, 297

Kara Osman Şah Bey (Yavuz'un şehzâdesi), 14, 181, 192, 199, 202, 210, 211
Kasım Bey (Karamanoğlu), 167, 168
Katerina, 138
Kaya Esmihan Sultan (IV. Murad'ın kızı), 321, 330, 331, 332, 333, 353
Kaya Sultan (I. Ahmed'in kızı), 313
Kaya Sultan (İbrahim'in kızı), 361
Kayıtbay (Mısır Sultanı), 169, 172
Kazasker Yahya Efendi, 281
Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 331
Kenize Murad, 663
Kıbrıslı Mehmed Paşa, 506, 527, 607, 609
Kız Hüseyin Paşa, 407
Kızlarağası Sünbül Ağa, 355, 356
Kirkor, 688
Koca Hüsrev Paşa, 525, 552
Koca Sinan Paşa, 212
Konstantin Dragozes (Bizans İmparatoru), 136, 157, 176
Köprülü Fazıl Mustafa Paşa (Sadrazam, Serdar-ı Ekrem), 369, 386, 403
Köprülü Mehmed Paşa, 321, 330, 332, 342, 343, 344, 354, 368
Köse Bâhir Mustafa Paşa (Sadrazam), 399, 469
Köse Hüsrev Paşa (II. Selim'in torunu), 275, 276
Köse Mihal, 44
Kösem Sultan (I. Ahmed'in kızı), 318, 323
Kösem Sultan (Mahpeyker, I. Ahmed'in eşi), 20, 279, 291, 301, 302, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 323, 329, 331, 335, 337, 338, 341, 343, 347, 349, 351, 352, 354, 355, 357, 367, 368, 453, 747
Köstendilli Hatun (Hüdavendigâr'ın eşi), 65
Kuloğlu Mustafa Paşa, 361
Kumru Hatun (Çelebi Mehmed'in eşi), 99, 102, 103, 113
Kundakçızâde Kanbur Ağa Mustafa Paşa (I. Ahmed'in damadı), 321
Kunduracızâde İstanbulî Mehmed Ağa, 437
Küçük Mirahur Mustafa Bey (III. Ahmed'in damadı), 435
Küçük Sultan (IV. Mehmed'in kızı), 383, 384, 423
Kürt Mîr Şerif, 318

Lâla-Kara Sokoloviç Mustafa Paşa, 297
Larry Apodaca, 693
Lazareviç, Stephan (Sırp Kralı), 82, 83, 84, 131
Leylâ Başkadın (III. Osman'ın eşi), 455
Louis Fadrique (Salona Kontu), 87

Mahbube Kadınefendi (III. Selim'in eşi), 518
Mâhidevran Hatun (Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi), 17, 199, 217, 221, 223, 226, 227, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 260, 304
Mâhienver Sultan (Sultan İbrahim'in eşi), 356
Mâhirûze Sultan, Vâlide (I. Ahmed'in eşi), 305
Mahmud Çelebi (Çandarlızâde İbrahim Paşa'nın oğlu), 104, 106, 115, 121, 134, 141
Mahmud Çelebi (Çelebi Mehmed'in şehzâdesi), 100
Mahmud Çelebi (Koca Mehmed Paşa'nın oğlu), 115
Mahmud Edhem Bey (Abdülmecid'in damadı), 614, 615, 617, 618
Mahmud (III. Mehmed'in şehzâdesi), 282, 287, 288, 299, 302
Mahmud (Kanuni'nin şehzâdesi), 201, 217, 236, 253
Mahpeyker (III. Mehmed'in eşi), 301, 302
Makbul/Maktûl Frenk İbrahim Paşa (Yavuz Sultan Selim'in damadı), 202, 203, 204, 205, 206, 218, 220, 222, 224, 225, 226, 246, 256
Malatuk Süleyman Paşa (IV. Murad'ın damadı), 334
Mal Hatun (Osman Bey'in eşi), 33, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 45, 90
Manuel Palaiologos II., 88, 96
Mara Hatun (II. Murad'ın eşi), 87, 118, 123, 125, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140
Mara/Tamara Hatun (Murad Hüdavendigâr'ın eşi), 63, 64
Maria Hatun (I) (Yıldırım Bayezid'in eşi), 75, 76, 87, 88, 131
Maria Hatun (II) (Yıldırım Bayezid'in eşi), 76, 88, 89
Maria Hatun (Orhan Bey'in eşi), 42, 51, 52
Marya (Marietta) Hatun (Fatih'in eşi), 177
Mathias Corvin (Macar Kralı), 160
Mediha Sultan (Abdülmecid'in kızı), 588, 589, 602, 626, 630, 631, 632, 633
Mehistî Kadınefendi (Halife Abdülmecid'in eşi), 713, 714
Mehmed Âbid Efendi (II. Abdülhamid'in şehzâdesi), 576, 680, 681, 682, 695
Mehmed (Bayezid-i Velî'nin şehzâdesi), 188, 191, 201
Mehmed Cahid Bey (II. Abdülhamid'in torunu), 691
Mehmed Çelebi (Bayezid Velî'nin torunu), 195
Mehmed Çelebi (Çelebi Mehmed'in şehzâdesi), 100
Mehmed Çelebi (Yıldırım Bayezid'in torunu), 97
Mehmed Fuad (Abdülmecid'in torunu), 603, 613

Mehmed (II. Selim'in şehzâdesi), 238, 263
Mehmed (Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzâdesi), 217, 220, 221, 227, 228, 230, 236, 243, 246, 247, 248, 297, 328
Mehmed Paşa (Bayezid Velî'nin damadı), 192
Mehmed Sadık Paşa, 644
Mehmed Şerif Paşa (Abdülaziz'in damadı), 644, 645, 657
Melek Ahmed Paşa (Tırnakçı, IV. Murad'ın damadı), 313, 321, 330, 331, 332
Melek İbrahim Paşa (IV. Murad'ın damadı), 333, 370
Melek Mehmed Paşa (III. Ahmed'in damadı), 440, 441, 471
Mercan Ağa, 319
Merkez Efendi (Yavuz'un damadı), 201, 207, 208, 209
Meryem Hanım, 519
Meryem Hanım (III. Selim'in eşi), 519
Mevhibe Elârû Başkadın (V. Murad'ın eşi), 648, 649, 650, 651, 653
Mevhibe Sultan (Abdülmecid'in kızı), 599, 618, 622, 635
Mevlâna, 79
Mevlâna Halil (Candarlızâde), 68
Meylî Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Meylişah (II. Osman'ın eşi), 327
Meyliservet Kadınefendi (V. Murad'ın eşi), 17, 648, 652, 663, 664
Meyyase Hanım (I. Mahmud'un eşi), 452
Mezide Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 675, 676
Mihaloğlu Mehmed Bey, 176
Mihrengiz Kadınefendi (Sultan Reşad'ın eşi), 702, 703
Mihriban (III. Murad'ın eşi), 292
Mihriban Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 502
Mihrişah (Abdülaziz'in eşi), 643
Mihrişah Kadın (III. Ahmed'in eşi), 417, 418, 419, 420, 456
Mihrişah Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 483
Mihrişah Valide Sultan (III. Mustafa'nın eşi), 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 468, 472, 475, 480, 482
Mihrümâh Sultan (III. Murad'ın kızı), 298
Mihrümâh Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 465, 482, 483, 491
Mihrümâh Sultan (II. Mahmud'un kızı), 544, 545, 552, 554, 555, 556, 557
Mihrümâh Sultan (Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı), 217, 218, 221, 224, 227, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 242, 243, 246, 247, 248, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 272, 273, 274, 281, 453
Mimar Kasım Ağa, 342, 347
Mimar Sinan, 238, 242, 243, 257, 275, 718, 739

Mirahur Abaza Ahmed Paşa (Sultan İbrahim'in damadı), 361
Mirahur Ahmed Paşa (III. Murad'ın damadı), 298
Mirahur İlyas Bey (II. Murad'ın damadı), 142
Mirahur Mustafa Paşa (III. Mehmed'in damadı), 303
Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa, 623, 689
Molina, Argote de, 89
Molla Ayas (İlyas), 109, 149
Molla Çelebi, 270
Molla Fenarî, 41, 92, 95
Molla İlyas, 28
Moralı Hasan Paşa, 382
Mostarlı İsmail Paşa, 360
Muhammed (Hz.), 30, 36, 91, 447, 448, 455, 534
Muhsine Hatun, 202, 205
Murad (Bayezid Velî'nin şehzâdesi), 172
Murad (II. Mustafa'nın şehzadesi), 401
Murad (Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzâdesi), 201, 236, 253
Musahib Fazlı Paşa (İbrahim'in damadı), 359
Musahib Mustafa Paşa (IV. Mehmed'in damadı), 345, 381, 383
Musahip Cafer Paşa (I. Ahmed'in damadı), 322
Musahip Câfer Paşa (Sultan İbrahim'in damadı), 358
Musahip İsmail Ağa, 313
Mustafa (Fatih'in şehzâdesi), 163, 164, 173, 174
Mustafa (Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzâdesi), 217, 218, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 239, 246, 250, 251, 252, 256, 260
Mustafa Kemal Paşa, 709, 710
Mustafa Paşa, 281
Mustafa Paşa (Bayezid-i Velî'nin torunu), 182
Mutahhare Hatun, 79
Müftü Ebussuud Efendi, 215, 238
Mühürnaz Hatun (Bayezid-i Velî'nin eşi), 191
Münire Sultan (Abdülaziz'in kızı), 646
Münire Sultan (Abdülmecid'in kızı), 588, 615, 616, 619, 623, 637
Münire Sultan (II. Mahmud'un kızı), 491, 547, 569
Müşfika Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 677, 678

Naile Sultan (Abdülmecid'in kızı), 603, 626, 633, 634, 635, 646, 676
Naile Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 681, 682, 683, 692
Naime Sultan (Abdülmecid'in kızı), 576, 635
Naime Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 657, 660, 687, 689, 690, 691
Nakkaş Mustafa Paşa (I. Ahmed'in damadı), 322, 334

Nakkaş Osman, 238
Nakşıdil Valide Sultan (I. Abdülhamid'in eşi), 20, 126, 481, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 523, 525, 526, 547, 551, 554, 557, 603
Nalândil Hanım (Abdülmecid'in eşi), 601, 637
Nâmık Kemal, 438, 623
Nasuh Paşa (veziriazam, I. Ahmed'in damadı), 307, 318, 319, 323
Navekmisâl Hanım (Abdülmecid'in eşi), 604
Nazife Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Nazife Sultan (III. Ahmed'in kızı), 447
Nâzikedâ Başkadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 620, 670, 671, 672, 674, 675, 687
Nâzıma Sultan (Abdülaziz'in kızı), 641, 643, 645
Nazperver Kadınefendi (Sultan Reşad'ın eşi), 703, 704
Neclâ Hibetullah Sultan (Vahideddin'in torunu), 711
Nefise Hatun (Nasreddin Mehmed'in kızı), 101
Nefise Melek Hatun (Murad Hüdavendigâr'ın kızı), 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 103, 116
Nef'izâr Başkadın (III. Selim'in eşi), 516, 517
Nejat Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Nergizev Hanım (Abdülmecid'in eşi), 603, 604
Neş'erik Kadınefendi (Abdülaziz'in eşi), 641, 642, 644, 645, 677
Neslişah (Vahideddin'in torunu), 711
Nesrin Hanım (Abdülmecid'in eşi), 601, 602, 623
Nevâre Hanım (Vahideddin'in eşi), 707
Nevcedid (II. Abdülhamid'in eşi), 675, 685
Nevdürr (V. Murad'ın eşi), 648, 654
Nev'eser Kadınefendi (Abdülmecid'in eşi), 600, 601, 628
Nevfidan Başkadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 546, 549, 566, 568
Nevres Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 499
Nevruz (IV. Mehmed'in eşi), 366, 380
Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (III. Ahmed'in damadı), 333, 422, 427, 430, 431, 433, 434
Nevzad Kadın (Vahideddin'in eşi), 707, 708
Neyyire Sultan (Abdülmecid'in kızı), 599, 601, 635, 636
Nezir Ağa (Darüssaade Ağası), 384
Nigâr Hatun (Bayezid-i Velî'nin eşi), 190, 191, 195
Nilüfer Hatun (Holifera, Orhan Beyin eşi), 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 57, 61
Nişancı Ahmed Nazif Efendi (I. Abdülhamid'in damadı), 508

Nişancı Kara Davud Paşa (Bayezid-i Velî'nin damadı), 196
Numan Paşa (II. Mustafa'nın ve III. Ahmed'in damadı), 403, 404, 405, 444
Nükhetsezâ Hanım (Abdülmecid'in eşi), 600, 601, 636, 637
Nükhetsezâ Hanım (I. Abdülhamid'in eşi), 501
Nûrefsûn (Safinaz) Kadınefendi (II. Abdülhamid'in eşi), 673, 674, 675, 685
Nûritâb (II. Mahmud'un eşi), 523, 524, 548, 551
Nûrubânû Valide Sultan (II. Selim'in eşi), 19, 20, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 291, 300, 305, 315, 367, 377, 394, 525
Nûruşems Kadın (III. Selim'in eşi), 518

Orhan Bey, 12, 15, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 73, 76, 99, 114, 755
Osman Bey, 12, 15, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 66, 68, 73, 75, 84, 90, 114, 126, 129, 258, 335

Pakize Hanım (III. Selim'in eşi), 519
Paolo Erizzo, 178
Papa Calixtus, 140
Papa VI. Alexandre, 171
Papa VIII. Innocent, 173
Paşa Melek Hatun (Yıldırım Bayezid'in kızı), 86, 87, 97
Pertevniyal Valide Sultan (II. Mahmud'un eşi), 269, 506, 523, 524, 526, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 547, 578, 579, 580, 581, 639, 640, 651, 673, 677, 687
Peykidil Kadın (IV. Mustafa'nın eşi), 521
Pirûzifelek Kadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 550, 557, 558, 567, 569
Prenses Hatun (Hûdavendigâr'ın eşi), 57, 64
Prens Sabahaddin (Abdülmecid'in torunu), 626, 629, 630

Rabia Sultan II (I. Abdülhamid'in kızı), 510, 511
Raziye Sultan (Kanuni'nin kızı), 260
Rebia (II. Abdülhamid'in torunu), 697
Rebia Sultan (III. Ahmed'in kızı), 448
Refet Kadın (III. Selim'in eşi), 515, 516
Refia Sultan (Abdülmecid'in kızı), 562, 574, 590, 591, 605, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 623, 624, 638, 652
Refia Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 683, 684, 695, 697

Refia Sultan (Sultan Reşad'ın kızı), 703, 704
Refik Bey (V. Murad'ın damadı), 665
Reftârıdil Kadınefendi (V. Murad'ın eşi), 648, 650, 651
Remişnaz (V. Murad'ın eşi), 648, 654
Resân Hanım (V. Murad'ın eşi), 648, 653, 654, 665, 666
Reyhane Sultan (III. Ahmed'in kızı), 446
Rifat Kadın (III. Mustafa'nın eşi), 463, 464, 465
Ruhşah Hatice Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 484, 488, 495, 496, 497, 498
Rukiye Kadın (III. Ahmed'in eşi), 420, 433, 434
Rukiye Sabiha Sultan (Vahideddin'in kızı), 706, 707, 709, 710, 711
Rukiye Sultan (Abdülmecid'in kızı), 638
Rukiye Sultan (III. Ahmed'in kızı), 439, 445
Rukiye Sultan (II) (III. Ahmed'in kızı), 446
Rukiye Sultan (III) (III. Ahmed'in kızı), 446
Rukiye Sultan (II) (II. Mustafa'nın kızı), 413
Rukiye Sultan (III. Murad'ın kızı), 291, 298
Rukiye Sultan II (IV. Murad'ın kızı), 334
Rukiye Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 408, 410, 412, 413
Rukiye Sultan (IV. Murad'ın kızı), 333, 334
Rüstem Paşa (Kanuni'nin damadı), 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 242, 243, 248, 251, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 264, 273, 744
Rûzidil (Abdülmecid'in eşi), 604, 618

Saadet Giray (Yavuz'un damadı), 212
Saatçi Hasan Paşa, 287
Sabiha Sultan (Abdülmecid'in kızı), 600, 637
Sabiha Sultan (III. Ahmed'in kızı), 448
Saçbağlı (İbrahim'in eşi), 357
Sadaret Kethüdası Abdurrahman Ağa, 405
Sadık Kadın (III. Ahmed'in eşi), 421
Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, 606, 607, 609, 610, 611, 612, 614
Sadrazam Rauf Paşa, 526, 556
Safiye Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 404, 408, 409, 410, 425
Safiye Sultan (IV. Murad'ın kızı), 333
Safiye Sultan, Valide (III. Murad'ın eşi), 20, 215, 263, 267, 269, 272, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 305, 311, 315, 343, 367, 535

Safvet Efendi, 603, 605
Sakızula (İbrahim'in eşi), 357
Saliha Dilâşûb Sultan, Valide (İbrahim'in eşi), 313, 335, 348, 349, 350, 386
Saliha Naciye Hanım (II. Abdülhamid'in eşi), 678, 679, 680, 681, 682, 695, 698
Saliha Sultan (Abdülaziz'in kızı), 641, 643, 644, 645
Saliha Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 512
Saliha Sultan, Valide (II. Mustafa'nın eşi), 394, 395, 396, 397, 398, 450
Samiye Hanımsultan (II. Abdülhamid'in torunu), 693
Samiye Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 698
Sanavber Hatun (IV. Murad'ın eşi), 330, 759
Sarı Mehmed Paşa, 346, 350, 735
Saruca Paşa, 131, 132, 152, 154
Sazkâr Hanım (II. Abdülhamid'in eşi), 683, 684, 695, 697
Şehsuvar Başkadınefendi (Halife Abdülmecid'in eşi), 713
Şeker Ahmed Paşa, 695
Selçuk Hatun (Çelebi Mehmed'in kızı), 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 143, 159, 165, 166, 181
Selçukşah Hatun (Bayezid-i Velî'nin kızı), 194, 195
Selim Efendi (II. Abdülhamid'in şehzâdesi), 672, 682
Selim (III. Ahmed'in şehzâdesi), 420
Selim (II. Mustafa'nın şehzâdesi), 401
Selma Hanımsultan (V. Murad'ın torunu), 661, 662, 663
Seniha Sultan (Abdülmecid'in kızı), 553, 601, 622, 624, 626, 627, 628, 629, 630, 633
Serfirâz Hanım (Abdülmecid'in eşi), 570, 571, 572, 594, 595, 596, 597, 598, 638
Seyyare Kadın (I. Abdülhamid'in eşi), 521
Seyyid Hüseyin Sâcid, 663
Seyyid Sultan, 66
Simon Maksutyan, 506, 633, 646
Simperver/Nazlıyâr (II. Abdülhamid'in eşi), 685
Sinanüddin Yusuf bin Abdullah, 78, 112
Sirke Osman Paşa (II. Mustafa'nın damadı), 384, 410, 411, 412
Sitti Mükrime Hatun (Fatih'in eşi), 15, 146, 147, 151, 152, 155, 156, 157, 177, 183, 397
Sırrî Hanım (I. Mahmud'un eşi), 452
Sofu Bayram Paşa (III. Murad'ın damadı), 298
Sofu Mehmed Paşa, 312
Sokollu Mehmed Paşa (II. Selim'in damadı), 258, 264, 266, 267, 271, 272, 273, 274, 275, 398, 442, 754
Stephan Dukas, 55, 59, 87, 97, 122, 123, 131, 132, 136, 152, 177, 193, 723
Süğlün Kadın (II. Süleyman'ın eşi), 388

Süleyman Paşa (Gazi, Orhan Bey'in şehzâdesi), 43, 47, 58, 65
Sultan Abdülaziz, 13, 96, 493, 494, 506, 516, 523, 526, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 547, 548, 549, 554, 560, 562, 563, 565, 570, 574, 576, 578, 579, 580, 581, 587, 593, 594, 603, 613, 619, 620, 624, 626, 627, 630, 633, 635, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 650, 651, 652, 655, 657, 663, 673, 677, 691, 699, 706, 708, 712, 736, 748, 754
Sultan Abdülmecid, 13, 18, 19, 20, 365, 491, 496, 501, 506, 523, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 544, 545, 546, 548, 549, 550, 553, 554, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 565, 567, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 585, 586, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 624, 626, 629, 630, 633, 635, 636, 637, 639, 641, 645, 646, 647, 655, 664, 667, 669, 671, 674, 676, 699, 705, 710, 711, 712, 713, 714, 735, 743, 750, 752, 757
Sultan İbrahim, 18, 40, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 331, 334, 335, 336, 337, 338, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 365, 367, 385, 386, 389, 573, 668
Sultan I. Abdülhamid, 218, 363, 410, 419, 439, 440, 442, 443, 457, 458, 461, 470, 473, 474, 477, 481, 484, 485, 486, 487, 488, 491, 492, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 520, 521, 522, 523, 549, 566, 600, 667, 758
Sultan II. Abdülhamid, 19, 28, 30, 39, 218, 532, 538, 543, 548, 560, 563, 565, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 579, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 599, 600, 605, 613, 614, 617, 618, 619, 620, 621, 623, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 642, 643, 644, 647, 649, 653, 654, 656, 657, 658, 659, 660, 663, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 697, 698, 699, 703, 706, 708, 715, 720, 725, 737, 750
Sultan I. Ahmed, 279, 289, 291, 294, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 311, 314, 315, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 329,

332, 333, 335, 360, 365, 415, 453, 491, 535
Sultan II. Ahmed, 238, 351, 358, 367, 371, 372, 381, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 403
Sultan III. Ahmed, 346, 348, 366, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 381, 382, 384, 395, 396, 399, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 437, 439, 441, 443, 444, 445, 446, 447, 456, 457, 462, 466, 484, 485, 500, 502, 573, 758, 759
Sultan I. Bayezid (Yıldırım), 12, 15, 61, 62, 63, 65, 67, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 101, 105, 113, 114, 131, 144, 223, 224, 719, 742
Sultan II. Bayezid (Velî), 12, 15, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 124, 139, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 210, 211, 719
Sultan I. Mahmud, 348, 381, 383, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 401, 409, 427, 432, 435, 437, 441, 443, 444, 448, 450, 451, 452, 454, 457, 466, 515
Sultan II. Mahmud, 126, 476, 481, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 528, 529, 530, 531, 532, 534, 535, 539, 541, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 573, 590, 599, 613, 618, 639, 642, 643, 645, 669, 682, 687, 693, 730, 731, 732
Sultan I. Mehmed (Çelebi), 12, 15, 76, 77, 78, 79, 82, 91, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 141, 142, 143, 144, 151, 152, 754, 759
Sultan II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed), 12, 13, 15, 18, 78, 87, 103, 106, 107, 112, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 187, 192, 193, 211, 227, 250, 269, 719
Sultan III. Mehmed, 213, 277,

278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 309, 311, 315, 324, 343, 535
Sultan IV. Mehmed, 306, 311, 313, 315, 318, 319, 337, 338, 339, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 358, 360, 361, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 393, 394, 403, 404, 410, 414, 416, 419, 485, 525, 722, 732
Sultan V. Mehmed Reşad, 590, 591, 605, 615, 622, 629, 632, 693, 695, 699, 700, 702
Sultan VI. Mehmed Vahideddin, 18, 602, 603, 629, 630, 632, 633, 648, 677, 686, 696, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 719
Sultan I. Murad (Hüdavendigâr), 12, 15, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 89, 97, 114
Sultan II. Murad (Koca Murad), 12, 15, 29, 75, 76, 87, 91, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 110, 112, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 149, 151, 152, 153, 155, 189, 197
Sultan III. Murad, 19, 215, 252, 254, 255, 258, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 289, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 315, 317, 415, 489, 573, 716, 757
Sultan IV. Murad, 302, 305, 306, 307, 308, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 352, 355
Sultan V. Murad, 19, 348, 495, 531, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 574, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 593, 605, 606, 609, 613, 614, 619, 620, 626, 628, 636, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 660, 662, 663, 664, 665, 676, 690, 750, 756
Sultan I. Mustafa, 279, 300, 302, 305, 306, 307, 315, 324, 325, 334, 335, 387, 450, 515
Sultan II. Mustafa, 346, 348, 360, 365, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 379, 381, 382, 384, 393, 394, 397, 398, 401, 402, 403, 404, 405, 407, 408, 410, 413, 437, 450, 453
Sultan III. Mustafa, 417, 418, 436, 438, 440, 441, 442, 451, 456, 457, 458, 461, 463, 464, 465, 466, 468, 469, 472, 473, 477, 479, 483, 484, 485, 487,

500, 504, 507, 515, 521, 544, 635, 655, 751, 758, 759
Sultan IV. Mustafa, 485, 486, 499, 501, 502, 504, 506, 507, 515, 516, 520, 521, 522, 566, 732
Sultan II. Osman (Genç Osman), 18, 213, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 315, 318, 320, 324, 326, 327, 328, 335, 591
Sultan III. Osman, 348, 393, 398, 399, 400, 401, 410, 450, 453, 454, 455, 466, 515, 759
Sultan I. Selim (Yavuz Sultan Selim), 12, 14, 15, 25, 142, 150, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 215, 602, 622, 757
Sultan II. Selim, 19, 203, 206, 213, 215, 217, 218, 221, 227, 228, 230, 232, 233, 236, 238, 243, 246, 249, 252, 254, 256, 257, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 289, 442, 716
Sultan III. Selim, 96, 418, 442, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 468, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 482, 485, 486, 487, 494, 502, 503, 504, 506, 507, 508, 511, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 526, 539, 603, 715, 732, 736
Sultan I. Süleyman (Kanuni), 14, 15, 16, 18, 25, 186, 190, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 210, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 270, 271, 272, 289, 297, 307, 308, 328, 350, 352, 360, 391, 453, 496, 566, 669, 716, 746, 756
Sultan II. Süleyman, 65, 313, 348, 349, 350, 351, 354, 358, 367, 369, 371, 372, 381, 385, 386, 387, 389, 391, 393, 394, 403, 450, 515

Şadiye Müveddet Kadın (Vahideddin'in eşi), 686, 706, 707
Şadiye Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 669, 670, 675, 682, 692, 693, 694, 695
Şahabeddin Süleyman, 685
Şahhubân (III. Murad'ın eşi), 292
Şahidî (şair), 164
Şah İsmail, 198, 201, 229
Şahıhubân Hatun (Yavuz'un kızı), 206, 207, 208, 209
Şah Sultan (II) (II. Mahmud'un kızı), 568
Şah Sultan (III. Mustafa'nın kızı), 456, 457, 460, 461, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 475, 478, 485, 504, 510, 554

Şah Sultan (II. Mahmud'un kızı), 567
Şah Sultan (II. Selim'in kızı), 274, 275
Şah Tahmasb, 229, 233, 237
Şayân Kadınefendi (V. Murad'ın eşi), 648, 651, 652, 655
Şâyeste Hanım (Abdülmecid'in eşi), 603, 630, 633, 634
Şayeste Hanım (III. Ahmed'in eşi), 422
Şayeste (II. Ahmed'in eşi), 391
Şemseddin Mehmed, 87, 90, 92, 97
Şemsi Ahmed Paşa (Bayezid-i Velî'nin torunu), 196
Şemsi Paşa, 266
Şemsiruhsar (III. Murad'ın eşi), 291, 298
Şerife Havva (III. Mustafa'nın torunu), 470
Şeyh Ebülvefa, 290
Şeyh Mahmud (Orhan Bey'in dayısı), 58
Şirin Hatun (Bayezid-i Velî'nin eşi), 190, 193
Şirmend Ağa, 164
Şivekâr Sultan (İbrahim'in eşi), 353, 354, 355
Şükrullah (tarihçi), 13, 109, 718

Tâbısefa Kadın (III. Selim'in eşi), 517
Tâcizâde Cafer Çelebi, 198, 202
Tâclı Hatun (Yavuz'un eşi), 198, 201, 202
Tamara Hatun (Fatih'in eşi), 178
Tarhuncu Ahmed Paşa, 338
Teberdar İsmail Efendi, 437
Telli Haseki Hümâşah (Sultan İbrahim'in eşi), 20, 213, 322, 336, 351, 352, 353, 735
Teselyalı Saganos, 174
Tevhide Hanım, 563
Tezkireci-Silahdar İbrahim Paşa (II. Mustafa'nın damadı), 404, 405
Theodora Hatun (Orhan Bey'in eşi), 42, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 64
Theodora II. (Orhan Bey'in eşi), 51, 59
Therese Romano, 614
Timur, 73, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 97, 98, 100
Tirimüjgân Kadınefendi (Abdülmecid'in eşi), 17, 575, 576, 577, 578, 586, 635, 638, 667
Tiryaki Hasan Paşa (III. Mehmed'in damadı), 303
Tiryâl Hanım (II. Mahmud'un eşi), 523, 541, 547, 548, 551, 682

Ukaylâ Hanım, 18
Ulviye Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 670, 671, 686, 687
Uzun Hasan, 163, 174, 178, 179, 726
Uzun İbrahim Paşa (İbrahim'in damadı), 360
Uzun Süleyman Ağa, 339, 373

Ümmügülsüm Kadın (III. Ahmed'in eşi), 422
Ümmügülsüm Sultan (İbrahim'in kızı), 361

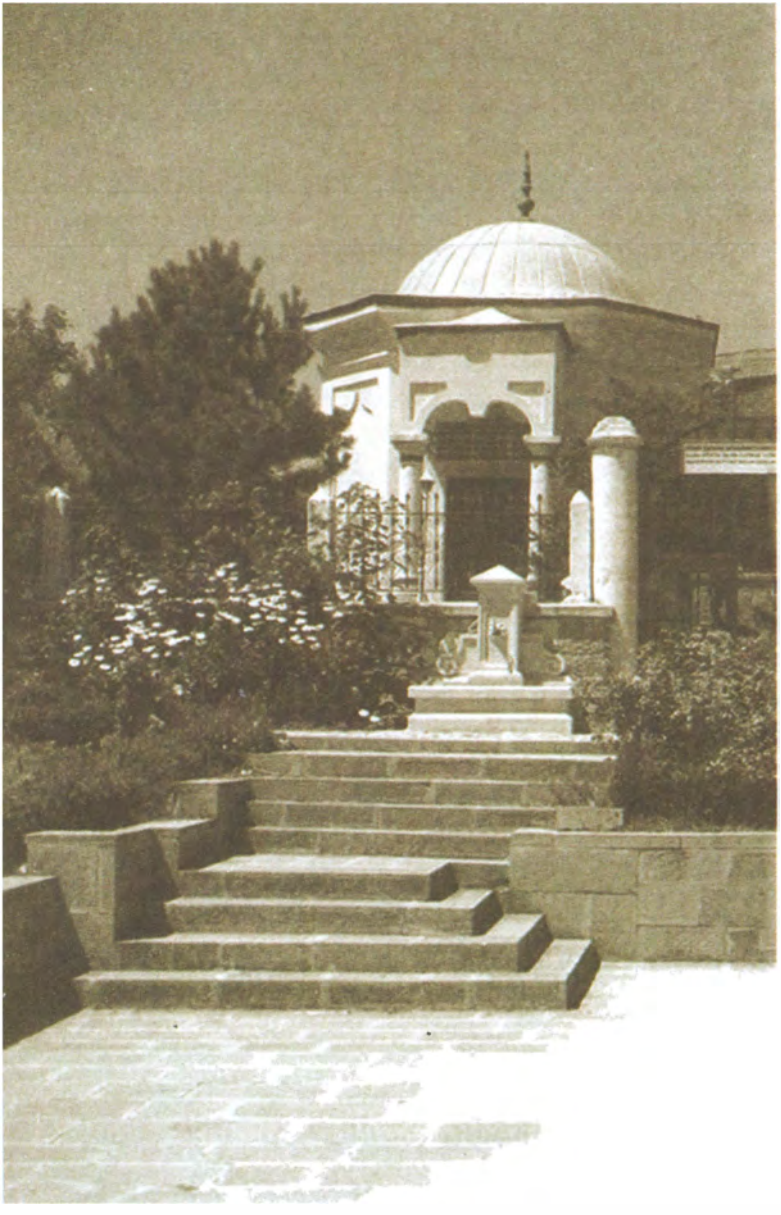
Ümmügülsüm Sultan (III. Ahmed'in kızı), 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 445, 447, 448
Ümmügülsüm Sultan (IV. Mehmed'in kızı), 366, 385, 387
Ümmüseleme Sultan (III. Ahmed'in kızı), 446
Ümmüseleme Sultan (II) (III. Ahmed'in kızı), 447, 448
Üveys (helvacıbaşı), 313
Üveys Paşa (Yavuz'un şehzâdesi), 198

Valide Şevkefzâ (Abdülmecid'in eşi), 19, 536, 541, 542, 543, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 628, 636, 647, 648
Vanî Efendiye, 344, 368, 381
Verdicanan Kadınefendi (Abdülmecid'in eşi), 588, 589, 623
Verdinaz (I. Mahmud'un eşi), 452
Vezir Arif Hikmet Paşa (II. Abdülhamid'in damadı), 692
Vezir Sami Paşa, 630, 631
Voltaire, 19, 374, 740
Vuslat Kadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 524, 549, 550, 659

Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa, 469, 470
Yahşi Bey (Aclan Bey'in oğlu), 62, 63
Yakub Bey (Hüdavendigâr'ın şehzâdesi), 65, 76, 79, 89, 90
Yakub (Hz.), 31, 541
Yavuz/Malkoç Ali Paşa, 289, 304
Yemişçi Hasan Paşa, 287, 288, 289, 293, 294
Yeni Hatun (II. Murad'ın eşi), 141
Yıldız (Abdülaziz'in eşi), 642, 643
Yunus Paşa (veziriazam), 194
Yusuf Ağa, 340
Yusuf Çelebi (Çelebi Mehmed'in şehzâdesi), 100
Yusuf İzzeddin (Abdülaziz'in şehzâdesi), 535, 538, 539, 548, 579, 640, 641, 643, 644, 645, 706, 709, 711

Zağanos Paşa (vezir), 141, 142, 175, 176, 177, 185
Zal Mahmud Paşa, 196, 274, 275, 472
Zehra Hanzâde (Vahideddin'in torunu), 711
Zekiye Sultan (Abdülmecid'in kızı), 602, 637
Zekiye Sultan (I. Abdülhamid'in kızı), 512
Zekiye Sultan (II. Abdülhamid'in kızı), 657, 672, 685, 687, 688, 689, 690
Zernigâr Kadınefendi (II. Mahmud'un eşi), 491, 523, 524, 546, 549, 559, 560, 565
Zevkî Kadın (III. Osman'ın eşi), 454, 455
Zeyneb Âsımâ Sultan (III. Ahmed'in kızı), 435, 437, 439, 440, 441

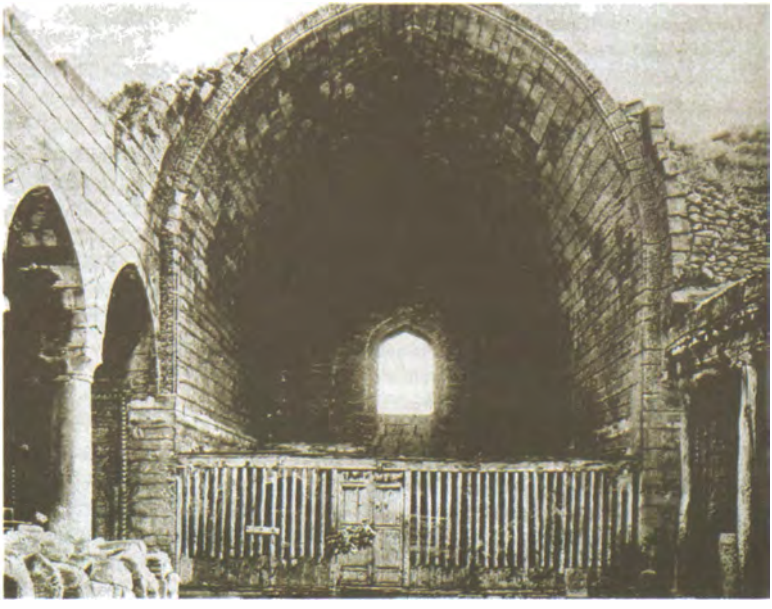
Zeyneb (II. Osman'ın kızı), 328
Zeyneb Kadın (III. Ahmed'in eşi), 422
Zeyneb Kadın (II. Süleyman'ın eşi), 388
Zeyneb Sultan (I. Ahmed'in kızı), 323
Zeyneb Sultan (II. Mahmud'un kızı), 568
Zeyneb Sultan (II. Mustafa'nın kızı), 413
Zeynifelek (II. Mahmud'un eşi), 491, 524, 550
Zeynimelek (Abdülmecid'in eşi), 572, 604
Zübeyde Sultan (III. Ahmed'in kızı), 420, 437, 443, 444, 758, 759
Zülüflü Baltacı Rıdvan, 267, 268
Zülüflü İsmail Paşa, 709

Domaniç'te Hayma Hatun Türbesi

Nilüfer Hatun'un İznik'te yaptırdığı imaret

Karaman'daki (Nefise) Hatuniye Medresesi

Osmanoğullarının biricik kraliçesi Hürrem Sultan

Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan

Hasekiler döneminin ünlülerinden, III. Murad'ın eşi Safiye Sultan

Nurbanu Sultan'ın cenazesinin saraydan çıkarılışı
(Lokman'ın *Şehinşahnâmesi*'nden)

III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan ve hasekileriyle
yaz aylarını geçirdiği Kavak Sarayı

İki oğluna ve torununa çocukluk dönemlerinde naibelik eden
Mahpeyker Kösem Valide Sultan

IV. Mehmed'in Başkadını, II. Mustafa'nın, III. Ahmed'in anneleri Emetullah Gülnuş Valide Sultan

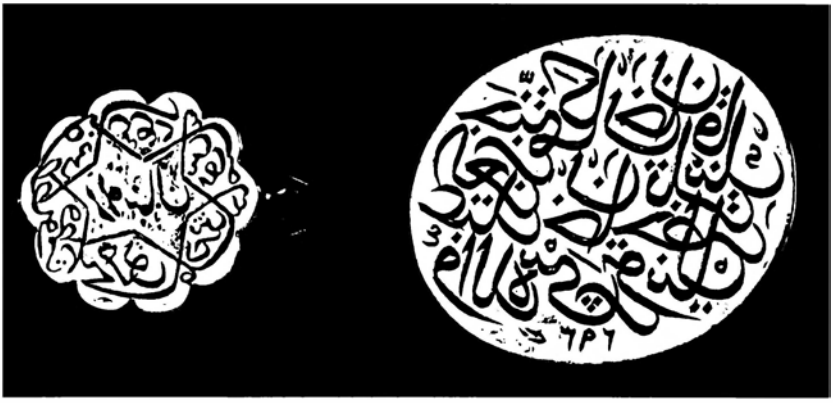
Saray İhareminde gündelik hayat

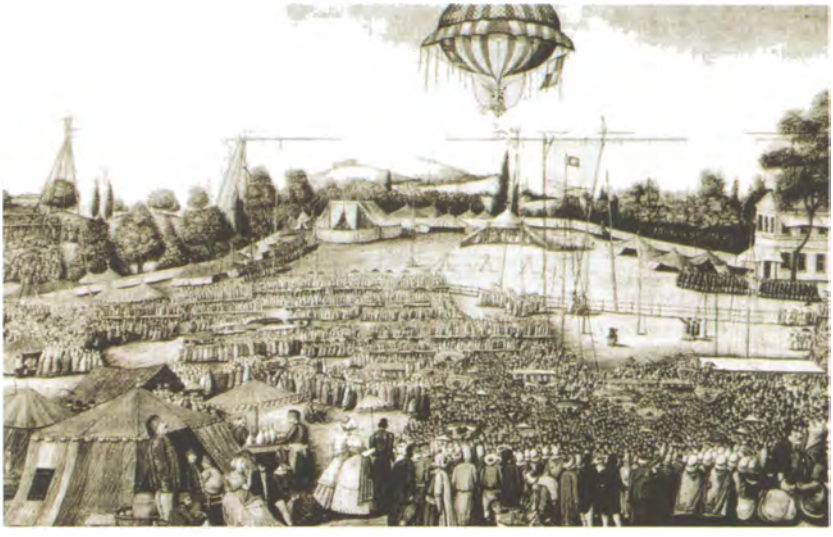
Mihrişah Valide Sultan'ın Eskisaray'dan
Topkapı Sarayına alayla gelişi

Topkapı Sarayının has bahçesinde Gotlar Sütününun önünde
Valide Sultan ve cariyelerinin bahçe sefası

Pertevniyal Valide Sultan'ın mührü ve mühür yüzüğü

Adile Sultan'ın Haydarpaşa Çayırındaki düğününde
Komaski'nin havalandırdığı balon

شوکتلو سلطان عبدالمجید خان افندمزحضرتلرینک کریمهٔ محترمه لری

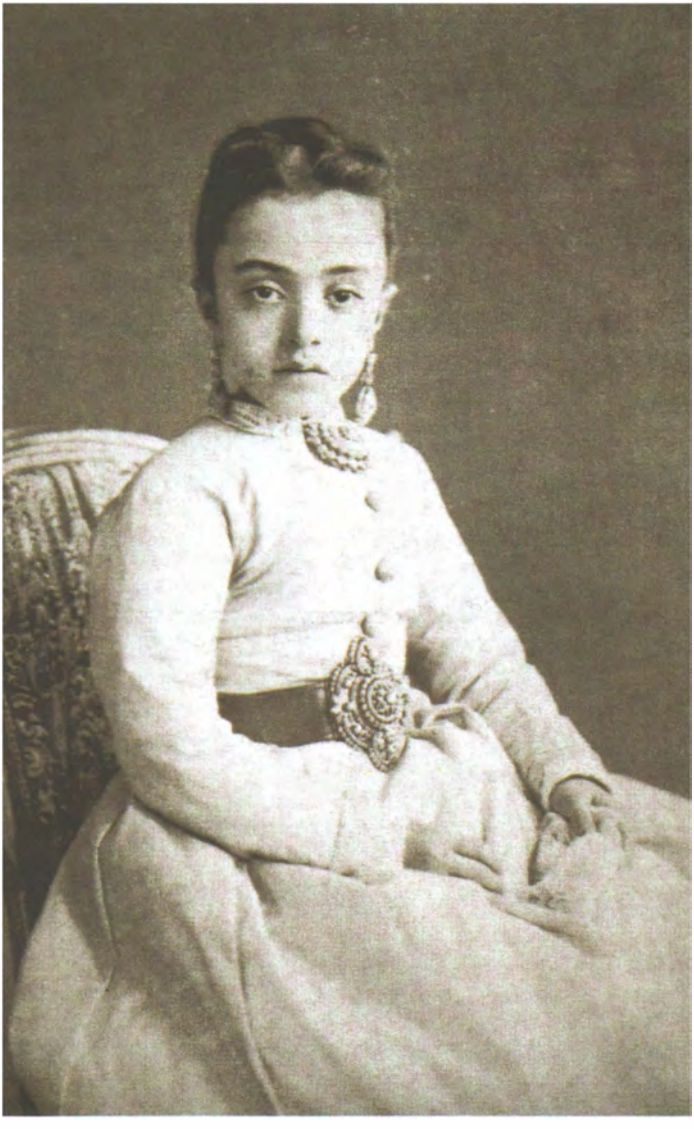
عصمتلو فاطمه سلطانک تصویرلریدر

Abdülmecid'in kızı Fâtıma Sultan

Abdülmecid'in kızı, Sultan Reşad'ın öz ablası Refia Sultan

Sultan Abdülaziz'in Dürrinev Başkadınefendiden
doğan kızı Saliha Sultan

Müşfika Kadınefendi (Kayı) ve kızı Ayşe Sultan (Osmanoğlu)

1940'larda Nice'de çekilen bir fotoğraf: Halife Abdülmecid Efendi sağında kızı Dürrüşşehvâr ve damadı Hidayet Ali Han, solunda torunu Hanzade, önünde diğer torunlarıyla

BU MÜLKÜN KADIN SULTANLARI

Harem özellikle başlarda şarkiyatçılığın en gözde dışavurumu olmuştur. Anlatılarda, gezi kitaplarında, resimlerde güzel hurilerin çocuklarıyla cennet misali bir yaşam sürdüğü bir ortam olarak tasvir edilmiştir. Cariyelerin evlerinden, yurtlarından kopartılan insanlar oldukları çok sonraları hatırlanmıştır.

Osmanlı'nın otuz altı padişahı ile bir halifenin toplam 297 eşi ve 267 kızın tamamı ilk kez bir kitapta ele alınıyor. Padişahlardan her birinin aileleri için kısa açıklamalar yapıldıktan sonra önce eşlerinin, sonra kızlarının konum, kıdem ve yaş sıraları dikkate alınarak yaşamöyküleri anlatılmış; yönetimi, hatta siyaseti etkileyebilenler ile sıradışı yaşamları olanların öyküleri anlatılmıştır. Ünlü valide sultanlarla kimi sultanefendilerin yaşamöyküleri, roman hacimlerini doyuracak zenginlikler sunduğundan bunlara daha fazla yer ayrılmıştır.

Haremdeki cariye kökenli kadronun padişahı, dolayısıyla siyaseti etkileyebilecek güce erişmesi 16. yüzyılda mümkün oldu. Bunu başlatansa bir zekâ, hüner ve güzellik yıldızı olan, tekmil padişah eşlerinin ecesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın sevgili "Haseki Sultan"ı Hürrem'dir. "İsmetlü devletlü" valide sultanlarla hasekiler, kadınefendiler, ikbâller, gözdeler, hazinedar ustalar, kalfalar, gedikli cariyeler kendi dünyalarında hırs, kıskançlık yaşasalar da, arılar kraliçesinin egemenliğindeki kovan düzenini andıran bir iç dayanışmayı daima korumuşlardır.

ALFA
www.alfakitap.com
/alfakitap
/alfakitap
/alfakitap

ALFA TARİH
ISBN 978-605-171-079-2